fortid og nutid

Tidsskrift for kulturhistorie
og lokalhistorie

Bind XXIV

Udgivet af
Dansk Historisk Fællesforening

Andelsbogtrykkeriet i Odense
1969–1971

Redigeret af amanuensis, mag. art. *Knud Prange*
under medvirken af
Kristian Hald, Johan Hvidtfeldt, Knud Klem,
Jørgen Slettebo og Finn H. Lauridsen

Danmarks
Veterinær- og Jordbrugs-
bibliotek

Indhold

KOMMENTARER

Nr. 517 (J. Slettebo) 1
Kontingenter og honorarer (Knud Prange) 121
»H.K.« [H. K. Kristensen] (Knud Prange) 209
Det lokalhistoriske institut (Olaf Olsen) 377
Fællesudvalgets status (Knud Prange) 473
Hvem er vi? (Finn H. Lauridsen)) .. 633

ARTIKLER

Andersen, Vald: Tingbøgerne – extensoudgivelse eller registrering .. 671
Clausen, H. P.: Den historiske forskning og dens serviceapparat 22
Dybdahl, Vagn: De amtshistoriske årbøgers økonomi 379
– Socialhistorie i købstæderne 643
Engberg, Jens: Historiens nytte 3
– Det 17. århundredes generelle politiske krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647–49 388
Faarborg, Birte: Om udgivelse af ting- og dombøger 517
Ilsøe, Grethe: Tingbogsregistrering for edb – et forsøg 675
– Tingbøger i Landsarkivet for Sjælland før år 1700 700
Jensen, Berhardt: Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde 635
Markussen, Ingrid: Institut for Dansk Skolehistorie 141
Michelsen, Peter: Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum 134
Nielsen, Viggo: Status for den antikvariske lovgivning 475
Ochsner, Bjørn: Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedafdeling .. 123
Prange, Knud: Hulkort til hjemmebrug 499
Rasmussen, Erik: Historiens virkninger 285
Saxtorph, Niels M.: Kalkmaleriers kildeværdi 211
Skrubbeltrang, Fridlev: Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie 230
Stoklund, Bjarne: Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis 659
Sørensen, John Kousgård: Institut for Navneforsknings samlinger 412
Thestrup, Anna: Kirkebøgernes til- og afgangslister 529
Thrane, Henrik: Skal museerne have dobbeltmoral? 710
Ørberg, Paul G.: Kancelli og brevbøger 520

ANMELDELSER

a. *Litteraturoversigter*

Litteratur om Danmarks forhistorie (C. J. Becker) 243

b. *Enkeltanmeldelser*

Admiral Henri Konows Erindringer 1877–1927 (Knud Klem) 49
Albrectsen, Erling: Fynske jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder (Hans Neumann) 437
– Fynske jernaldergrave IV (C. J. Becker) 726
Askgaard, Helle: Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970 (Dorrit Andersen) 739
Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre i Borup Ris Skov ved Tystrup Sø, Sjælland 1000–1200 e. Kr. (Viggo Nielsen) 439
Barfod, Jørgen H. P.: Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700 (Aa. Rasch) 40

Bendixen, Kirsten: Danmarks Mønt (Fritze Lindahl) 155
Bibliografi for Folkelivsforskere (Bjarne Stoklund) 149
Brandforsikringsarkivalier for Købstæder og Landbygninger indtil ca. 1872 (Poul Strømstad) 159
Brewington, M. V. & Dorothy: The marine Paintings and Drawings in The Peabody Museum (Henning Henningsen 41
Brochmann, Odd: Huse (Poul Strømstad) 560
Bro-Jørgensen, J. O.: Matriklerne 1664 og 1688 (H. K. Kristensen).. 427
Brooke, John: The Prime Ministers Papers 1801–1902 (C. Rise Hansen) 428
Bruns, Friedrich og *Hugo Weczerka:* Hansische Handelsstrassen (Poul Enemark) 34
Bulletin of the National Register of Archives (C. Rise Hansen) 428
Bæksted, Anders: Danske Indskrifter (Erik Moltke) 152
Crumlin-Pedersen, Ole, se Olsen, Olaf og Ole Crumlin-Pedersen.
Dahlby, Frithiof: Svensk heraldisk uppslagsbok (Knud Prange) 291
Dahlby, Frithiof og *Jan Raneke:* Den svenska adelns vapenbok (Knud Prange) 291
Dahlerup, Troels: Det danske sysselprovsti i middelalderen (Poul Rasmussen) 307
Dalum sogns historie II bind – 2. del (Aage Fasmer Blomberg) 173
Danske Museumsskatte (Knud Prange) 160
Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid (Birte Faarborg) 546
Dollerup, Preben: Brugsforeningerne 1866–96 (Andreas Jørgensen) 46
Ek, Sven B.: Östra Torn (Bjarne Stoklund) 582
Engquist, Hans Henrik: Aalborg Bindingsværk (Grith Lerche) 320
Eriksen, Erling: Vår gamle sjøfartskultur (Henning Henningsen) 38
Fang, Arthur: Roskilde, bd. II (Olaf Olsen) 738
Fältarbetet (Bjarne Stoklund) 157
Glamann, Kristof: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand (Thelma Jexlev) 171
Guide to the Contents of the Public Record Office III (C. Rise Hansen) 428
Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1966 (Aa. Rasch) .. 36
Hansen, Hans Jürgen: Kunstgeschichte der Seefahrt (Henning Henningsen) 41
Hede, Holger: Danmarks og Norges mønter 1541 – 1814 – 1963 (Jørgen Steen Jensen) 426
Henningsen, Henning: Sømand og Sømandskirke (C. Rise Hansen) .. 310
Historien. Gyldendals opslagsbog (Jørgen Slettebo) 718
Holm, Bent Torben: Af Melgaards Billedbog I–II (Knud Prange) 323
– Vor bys fabrik igennem 100 år (Knud Prange) 323
Holm-Petersen, F.: Skibsportrætmalere (Henning Henningsen) 41
Hvass, Frants Jørgen: Mænd i sorte kapper (Aage Trommer) 174
Håndskriftsamlingen (Svend Gissel). 720
Ilsøe, Grethe og *Hans H. Worsøe:* Lysbilledserie af slægts- og personalhistorisk grundmateriale (Aage Bonde) 297
Index to the Correspondance of the Foreign Office for the Year 1920 (–1938) (C. Rise Hansen) 428
Index to the »Green« or Secret Papers among the General Correspondence of the Foreign Office 1921 (–1938) (C. Rise Hansen) ... 428
Jakobsen, Ejnar, se Ørberg, Paul G. og Ejnar Jakobsen
Japsen, G.: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (Ingrid Markussen) 304
Jeansson, Gabrielle og *Inga Kindblom:* Kring livets högtider i Örkelljunga Församling (Bjarne Stoklund) 150
Jensen, Gillian Fellows: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire (Kristian Hald) .. 733
Jessen-Klingenberg, Manfred: Eiderstedt 1713–1864 (H. V. Gregersen) 326
Jexlev, Thelma, Peter Riismøller og

Mogens Schlüter: Dansk glas i renæssancetid 1550–1650 (Gudmund Boesen) 554
Jonsson, Bengt R.: Svensk balladtradition I (Iørn Piø) 32
Jørgensen, Harald: Nordiske Arkiver (Per Kristian Heggelund Dahl) .. 289
Jørgensen, Johan: Skifter og Testamenter (Helle Linde) 294
Kiil, Alf: Arkivkunnskap. Statsarkiva (Knud Prange) 549
Kindblom, Inga, se Jeansson, Gabrielle og Inga Kindblom
Koch-Olsen, Ib: Danmarks Kulturhistorie. I–II. (Holger Rasmussen) .. 146
Kristensen, H. K.: Hovedgården Estrup i Malt herred (C. Rise Hansen) 324
Køster, Jørgen Sprogøe: Sadelmageriet (Svend Nielsen) 312
Kaae, Alfred: Hover. Sognet ved åen, Hing herred, Ringkjøbing amt (H. K. Kristensen) 447
Lagerqvist, Lars O.: Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca. 995–1521) samt gotländska mynt (ca. 1140–1565) (Jørgen Steen Jensen) 551
Lassen, Hans, se Ramskou, Thorkild og Hans Lassen
Lehrmann, Gustav: Inden for portene (Poul Strømstad) 581
Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731 (Hans H. Worsøe) 318
Linde, Helle og *Anker Olsen:* Manuskripter og arkivalier i danske samlinger (Harald Ilsøe) 30
List of Accessions to Repositories in 1967 (C. Rise Hansen) 428
Litteratur om Søllerød Kommune (Knud Prange) 322
Madsen, Otto: Brundlund Slot (Flemming Jerk) 741
Manuscripts and Men (C. Rise Hansen) 428
Meddelanden från svenska Riksarkivet för åren 1962–66 (Harald Jørgensen) 290
Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1961–1965 (Holger Rasmussen) 545
Michelsen, Peter: Ildsteder og opvarmning (Lilli Friis) 167
Moltke, Erik: Bernt Notkes altertavle i Århus Domkirke og Tallinntavlen (Mogens Bencard) 434
Nielsen, Knud Erik: Store Torv (Knud Prange) 323
Nørlund, Poul: Gyldne Altre (Nyt genoptryk) (Erik Moltke) 162
Ochsner, Bjørn: Fotografer i og fra Danmark indtil år 1900. Revideret og forøget udgave (Hans H. Worsøe) 573
Odense Amts Bebyggelsesnavne (Christian Lisse) 301
Olsen, Anker, se Linde, Helle og Anker Olsen
Olsen, Olaf og *Ole Crumlin-Pedersen:* Fem vikingeskibe fra Roskilde Fjord (Knud Klem) 161
Pedersen, Axel H.: Birketing i Gl. Københavns Amt 1521–1965 (Jørgen Nybo Rasmussen) 315
Prange, Knud: Hvorfor Lokalhistorie? (Vagn Dybdahl) 717
Rambusch, Sigurd: Esbjerg Havn 1868–1968 (Knud Klem) 178
Ramløv, Preben: Brødrene og Slaverne (Holger Rasmussen) 309
Ramskou, Thorkild og *Hans Lassen:* Kunsten i håndværket (Henning Henningsen) 43
Raneke, Jan, se Dahlby, Frithiof og Jan Raneke
Rasmussen, Anna William: Hollænderbyen og Store Magleby Kirke (Steffen Linvald) 317
Rasmussen, Holger: Limfjordsfiskeriet før 1825 (Bjarne Stoklund) 567
Rasmussen, Poul: Mål og Vægt (Fritze Lindahl) 154
Rerup, Lorenz: Grænsen (Christian Oldenburg) 328
Riismøller, Peter, se Jexlev, Thelma, Peter Riismøller og Mogens Schlüter
Roskilde Amtsråd 1842–1967 (Grethe Ilsøe) 176
Schade, Caspar: Bidrag til et jydsk idioticon (Kristian Hald) 743
Scheffer, C. G. U.: Svensk vapenbok för landskap, län och städer (Knud Prange) 292

Schlüter, Mogens, se Jexlev, Thelma, Peter Riismøller og Mogens Schlüter
Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I (Knud Klem) 721
Skautrup, Peter: Det danske sprogs historie IV (Rikard Hornby) 298
Slott och Herresäten i Sverige (C. Rise Hansen) 449
Stednavne i tekster (Bent Søndergaard) 732
Stoklund, Bjarne: Bondegård og byggeskik før 1850 (Jørgen Slettebo) . . 565
Storå, Nils: Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien (Bjarne Stoklund) . . 572
Svendborg Amts Bebyggelsesnavne (Christian Lisse) 301
Sydslesvigske egne og byer I. Nørre og Sønder Gøs herred (Hans H. Worsøe) 180
Söderpalm, Kristina: Värpinge by, Lund (Bjarne Stoklund) 582
Søllerød i billeder (Knud Prange) . . 323
Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schøning (Hakon Lund) 169
Tenth Report of the Advisory Council on Public Records 1968 (C. Rise Hansen) 428
The tenth annual Report of the Keeper of Public Records 1968. (C. Rise Hansen) 428
Thygesen, Frants: Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800 (Paul G. Ørberg) . . 444
Tilegnet Mogens Koch (Knud Prange) 296
Tønnesen, Allan: Helsingørs bomærker (Thelma Jexlev) 724
Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen (Knud Prange) 576
Vad sker i glesbygden (Bjarne Stoklund) 157
Wanscher, Ole: Møbelkunsten (Inge Mejer Antonsen) 314
Weczerka, Hugo, se Bruns, Friedrich og Hugo Weczerka
Weise, Lis: Efterstillet adjektiv i danske stednavne (Kristian Hald) . . 729
Worsøe, Hans H., se Ilsøe, Grethe og Hans H. Worsøe
Ørberg, Paul G. og *Ejnar Jakobsen:* En by ved havet. Sæby købstads historie (Anna Thestrup) 446

HISTORISKE NOTER
53, 182, 332, 452, 584, 745

BERIGTIGELSE 630

INSTITUTIONERNES VIRKSOMHED

a. *Museernes virksomhed* 1968 og 1969
Nationalmuseet,
1. afd. 61, 343
2. afd. 62, 345
3. afd. Dansk Folkemuseeum . 63, 346
Frilandsmuseet 64, 347
Den kgl. Mønt- og Medaillesamling 64, 348
Naturvidenskabelig afd. 65, 348
Nationalmuseets Konserveringsanstalt 2 348
Landbrugsmuseet 65, 349
Vikingeskibshallen i Roskilde 349
Forhistorisk Museum, Moesgård 66, 350
Købstadsmuseet »Den gamle By« 66, 350
Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 67, 352
Fiskeri- og Søfartsmuseet – Saltvandsakvariet, Esbjerg 67, 353
Orlogsmuseet 67, 353
Dansk Pressemuseum og Arkiv 68,
Kunstindustrimuseet 68, 354
Frederiksborgmuseet 69, 355
De danske kongers kronologiske samling paa Rosenborg 70, 356
Tøjhusmuseet 70, 356
Jagt- og Skovbrugsmuseet 71, 357
Dansk Post- og Telegrafmuseum 71, 357
Københavns Universitets medicinsk-historiske museum 71, 357
Teaterhistorisk Museum 72, 358
Musikhistorisk Museum 72, 358
Danmarks tekniske Museum . . 359
Det danske Hedeselskabs Museum 359
Kong Frederik den Syvendes og grevinde Danners mindestuer på Jægerspris Slot 360
Bakkehusmuseet 72, 360

Willemoesgaardens Mindestuer, Assens 73
Djursland Museum, Grenaa . . 74, 360
Ebeltoft Museum 73,
Esbjerg Museum 73, 360
Falsters Minder 73, 361
Fanø Museum 73,
Fredericia Museum 74,
Bangsbomuseet, Frederikshavn. 74, 361
Den gamle Gård, Faaborg 74, 361
Museet Gilleleje 74, 361
Haderslev Amts Museum 75, 362
Helsingør Bymuseum 75, 362
Herning Museum 362
Museet for Holbæk og Omegn. 75, 363
Holstebro Museum 76, 364
Hørsholm Egns Museum 76, 364
Kalundborg og Omegns Museum 76, 364
Museet på Koldinghus Slot . . . 77, 365
Københavns Bymuseum 77,
Langelands Museum 365
Lolland-Falsters Stiftsmuseum . 78, 366
Marstal og Omegns Museum . . 367
Middelfart by- og egnshistoriske Museum 78, 367
Møns Museum 78,
Nordfyns Museum i Bogense . . 78,
Nordsjællands Folkemuseum . . 78,
Næstved Museum 367
Odder Museum 367
Odsherreds Folkemuseum, Nykøbing Sjælland 80, 368
Odense Bys Museer 79, 368
Kulturhistorisk Museum, Randers 80, 369
Den antikvariske Samling i Ribe 80, 370
Ringkjøbing Museum 82,
Roskilde Museum 82, 371
Silkeborg Museum 82,
Skagens Fortidsminder 82, 371
Skanderborg Museum 82, 371
Svendborg Amts Museum 83,
Sydsjællands Museum 372
Sæby Museum 83, 372
Museet på Sønderborg Slot . . . 83, 372
Museet for Thy og V. Han-herred 373
Tikøb Kommunes historiske samling 84, 373
Museet for Varde By og Omegn 84, 375
Vendsyssels historiske Museum 84, 375
Vestfyns Hjemstavnsgård 85,
Viborg Stiftsmuseum 85, 375
Værløse Musemu 374
Ølgod Egnsmuseum 85, 374
Øregaard Museum 376
Aabenraa Museum 85,
Aalborg historiske Museum . . 85, 376

b. *Arkiver, biblioteker m. fl.'s virksomhed* 1968 og 1969–70

Rigsarkivet 86, 593
Landsarkivet for Sjælland m. m. 91, 594
Landsarkivet for Fyn 92, 595
Landsarkivet for Nørrejylland. 93, 597
Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 94, 598
Erhvervsarkivet, Statens erhvervshistoriske arkiv 88, 599
Københavns Stadsarkiv 98, 601
Andst sognehistoriske Arkiv . . 602
Dragør – St. Magleby Biblioteks lokalhistoriske arkiv 94,
Ebeltoft byhistoriske Arkiv . . . 95, 602
Det lokalhistoriske Arkiv, Ejby 603
Lokalhistorisk Arkiv for Ellidshøj og Svenstrup Sogne 603
Esbjerg byhistoriske Arkiv 95, 604
Faxe herreds lokalhistoriske Arkiv 95, 604
Frederiksværk byhistoriske Arkiv 96,
Fuglebjerg egnshistoriske Arkiv 604
Faaborg byhistoriske Arkiv . . . 96, 605
Lokalhistorisk Samling for Gjellerup Sogn 605
Grindsted egnshistoriske Arkiv. 605
Helsingør byhistoriske Arkiv . . 96, 606
Lokalhistorisk Arkiv for Herfølge og Sædder Sogne 96, 606
Det lokalhistoriske Arkiv i Herning 607
Hillerød byhistoriske Arkiv . . 97, 607
Hjortshøj–Egå Egnsarkiv 97, 607
Lokalhistorisk Samling, Hjørring 97, 608
Haastrup Folkemindesamling . 608
Kalundborg by- og egnshistoriske Arkiv 97, 608
Kolding byhistoriske Arkiv 97, 608
Lokalhistorisk Arkiv for Korsør og Omegn 98, 609
Køge byhistoriske Arkiv 98, 609
Middelfart by- og egnshistoriske Arkiv 99, 610

Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv, Knebel 99, 610
Næstved by- og egnshistoriske Arkiv 99, 610
Det historiske Arkiv for Odder og Omegn 100
Randers lokalhistoriske Arkiv.. 100, 611
Rind-Arnborg Egnsarkiv 611
Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv, Ringsted 101, 612
Roskilde lokalhistoriske Arkiv . 101, 613
Lokalhistorisk Samling, Silkeborg Bibliotek 613
Skejby–Lisbjerg Sognearkiv ... 613
Skive byhistoriske Arkiv 102, 614
Skælskør egnshistoriske Arkiv.. 102, 614
Lokalhistorisk Arkiv for Slagelse og Omegn 102, 614
Solbjerg Kommunes Egnsarkiv. 103
Lokalhistorisk Arkiv for Sorø og Omegn 103
Sæby byhistoriske Arkiv 103, 615
Historiske Samlinger for Sønderjylland 103, 615
Thisted byhistoriske Arkiv 104, 615
Varde byhistoriske Arkiv 104, 616
Veerst-Bække Sognearkiv 105
Vejle byhistoriske Arkiv 105, 616
Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune 105, 617
Ølgod–Strellev Sognearkiv 617
Aabenraa byhistoriske Arkiv .. 106, 617
Århus Kommunes lokalhistoriske samling 106, 618
Det kongelige Bibliotek 107, 618
Universitetsbibliotekets 1. afd. 624
Statsbiblioteket 110, 624
Odense Universitetsbibliotek .. 111, 625
Lokalhistorisk Afdeling 625
Dansk Folkemindesamling 112
Foreningen »Danmarks Folkeminder« 114
Nordisk Institut for Folkedigtning 114, 626
Institut for dansk Dialektforskning 115, 626
Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning 116
Institut for Navneforskning (Stednavneudvalget) 117
Institut for dansk Kirkehistorie 117, 627
Institut for dansk Skolehistorie 118, 628
Institut for Presseforskning og Samtidshistorie 628
Selskabet for udgivelse af kilder til dansk Historie 119, 629
Landbohistorisk Selskab 119, 629
Det danske Sprog- og Litteraturselskab 119, 629
Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie 119, 630
Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistorie 120,

FORENINGSMEDDELELSER

Dansk kulturhistorisk Museumsforening
årsmøde i Esbjerg 1969 188
– i Gentofte, Gladsaxe og Lyngby–Taarbæk kommuner 1970 455
– i Århus 1971 753
Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver
årsmøde i Esbjerg 1969 193
– i Gentofte, Gladsaxe og Lyngby-Taarbæk kommuner 1970 459
– i Århus 1971 759
Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger
årsmøde i Esbjerg 1969 195
– i Gentofte, Gladsaxe og Lyngby-Taarbæk kommuner 1970 461
– i Århus 1971 761
Dansk historisk Fællesforening
årsmøde i Esbjerg 1969 198
– i Gentofte, Gladsaxe og Lyngby-Taarbæk kommuner 1970 465
– i Århus 1971 765
Dansk historisk Fællesforening
regnskab 1968/69 205
– 1969/70 471
– 1970/71 773

Den kulturpolitiske redegørelse, der i foråret udsendtes fra Ministeriet for kulturelle anliggender som »Betænkning nr. 517«, er allerede ved at blive et begreb i den offentlige diskussion.

Ved offentliggørelsen udtrykte kulturminister K. Helweg Petersen ønske om, at den måtte komme til at danne udgangspunkt for en bred offentlig debat. Dette ønske er i vid udstrækning gået i opfyldelse. Det kan dog ikke nægtes, at debatten blandt betænkningens mange emner især har koncentreret sig om kunstnerstøtte, radio og teaterlovgivning. Museerne har derimod indtaget en ret underordnet plads. Måske kunne man fra museernes side let have fået en deprimerende fornemmelse af at være af helt underordnet betydning for landets kulturliv, hvis ikke netop de nye museumslove ved folketingsbehandlingen fra alle sider havde fået en særdeles forstående, velovervejet og for museerne meget positiv behandling. Alligevel kan museerne kun være interesseret i en videre debat, også fordi en række af deres problemer trods åbenbare forbedringer ikke blev løst ved lovrevisionen.

Den manglende, offentlige drøftelse hænger nok i høj grad sammen med, at dagbladenes kulturmedarbejdere og lederskribenter kun i ringe grad har heftet sig specielt ved museumsproblemerne. Andre sider af betænkningen har været anderledes godt stof og mange har åbenbart ladet sig lokke af den lidt flotte bemærkning om »museer, der er modne til at komme på museer« til måske knap at regne denne del af betænkningen for at være særlig aktuel. Betænkningens fordeling af stoffet og især af ideer og visioner, som den iøvrigt er rig på, tyder dog på, at museerne har haft sværest ved at inspirere ministeriets embedsmænd. Museernes egen tilbageholdenhed er næppe uden skyld i hele denne skævhed i debatten.

Betænkningen understreger en del af problemerne og peger i vid udstrækning også på årsagerne hertil. Det fremgår, at museernes andel i kulturministeriets bevillinger er faldet fra 17,4 % i 1958 til 10,8 % i 1968. Det understreges, at der mangler specialuddannet personale til at varetage formidlingsvirksomheden – og så må man i samme åndedrag som man byder museumslovens indførelse af »museumspædagoger« velkommen, stærkt beklage, at der ikke samtidig sikredes midler til aflønning heraf ved alle landsdelsmuseer. Også andre steder i betænkningens museumsafsnit betones kraftigt personalemanglen og den uøkonomiske anvendelse af den eksisterende arbejdskraft og man må derfor håbe, at den kommende lov-

revision i 1970/71 vil skabe et sikkert grundlag for den gennem adskillige år ønskede »personale-eksplosion« ved provinsens museer.

For betænkningens forfattere har museernes udadrettede virksomhed været det centrale, og det er givet, at museerne også gerne selv vil udbygge denne side af deres virksomhed mest muligt. Adskillige museer kunne givetvis også ønske at være »farlige museer«, for så vidt som de kunne ønske at være virkelig aktuelle. Mange U-lands-spørgsmål vil være indlysende emner for en særudstilling, men også hjemlige, dagsaktuelle emner kunne tages op, hvis blot personale og økonomi slog til. Hash-debatten kunne illustreres ved en særudstilling om nydelsesmidler og bedømmelsen heraf gennem tiderne, og forud for den netop overståede afstemning om valgretsalderen havde det været rimeligt med særudstillinger om valgrettens historiske udvikling og tidligere tiders argumenter for og imod valgretsudvidelser. Man må blot være klar over, at sådanne aktuelle lyn-udstillinger er en meget kostbar form for udstilling.

Betænkningen påpeger videre med rette det værdifulde, der er sket, dels ved oprettelsen af D.K.M.'s sekretariat, dels ved gennemførelsen af videreuddannelseskurserne. Man kunne dog måske nok have ønsket lidt mere varme bag bemærkningerne om »museumshøjskolen«, især fordi det ikke mindst er manglen på »mellemteknikere« der plager museerne. Men det må især beklages, at der kun under afsnittet om Nationalmuseet er et stykke om forskning. Det må dog stå klart, at en nødvendig forudsætning for ethvert kulturformidlende arbejde er en forskning, enhver særudstilling må være resultatet af undersøgelser og viden. Her kan provinsmuseerne ikke løse deres opgaver blot ved passivt at suge næring fra universiteter og Nationalmuseum. Kun i et nært samarbejde med disse og ud fra supplerende egenforskning lader det udadrettede arbejde sig gennemføre. Denne mangel skyldes måske, at forskning sorterer under undervisningsministeriet? Ellers havde det været rart med nogle visioner på dette felt, f. eks. forskningsadjunkturer – på samme vilkår som universitetsadjunkturerne – jævnsides med de nye museumspædagoger. Nogle betragtninger om det nødvendige og selvfølgelige samarbejde om både lokalhistorisk forskning og kulturformidling, som må finde sted mellem de historiske samfund, arkiverne og museerne, og som det ikke mindst kommer til udtryk gennem eksistensen af DHF, havde også været velkomne.

Betænkning nr. 517 er blevet et centralt punkt i den hjemlige kulturdebat. Også museerne må være med i diskussionerne, de må tage betænkningens udfordringer op og i praksis vise museernes samfundsmæssige berettigelse. Museerne må herigennem ruste sig med saglige argumenter til den meget snarlige revision af museumslovene.

J. Slettebo

Historiens nytte

AF JENS ENGBERG

Det er moderne at spørge om historieforskningens nytte, og mange forskere føler sig i en samvittighedskrise når spørgsmålet rejses. Med udgangspunkt i hvad Saxo, Huitfeld, Holberg og Erslev har ment om historiens nytte, bedømmer amanuensis ved Aarhus Universitet, dr. phil. Jens Engberg, *den moderne diskussion om emnet. Skulle nogle af Fortid og Nutids læsere have lyst til at ytre sig i debatten, er de meget velkomne.*

Det efterfølgende er, noget omarbejdet, et foredrag, som jeg i februar 1969 holdt i Jysk Selskab for Historie. Spørgsmålet om værdien af historieforskningen beskæftiger vel i perioder de fleste historikere, men den direkte anledning til dette foredrag var et andet foredrag, ligeledes i Jysk Selskab, hvor en historiker redegjorde for synspunkter og forskningsresultater vedrørende de optrædendes rollefordeling i et omstridt spørgsmål i dette århundredes historie. Diskussionen efter dette foredrag kom imidlertid ikke så meget til at dreje sig om foredragsholderens specielle emne, som om værdien af den måde, hvorpå historikere nærmer sig deres forskningsemner. En af de tilstedeværende statskundskabsforskere udkastede nemlig det spørgsmål, efter at have givet al anerkendelse for foredragsholderens detektiviske snille, om egentlig den undersøgelse, som han havde foretaget, var forskningsøkonomisk forsvarlig. Med andre ord, om ikke en historisk undersøgelse omkring et tidsbundet specifikt fænomen var det rene tidsspilde, af kuriøs interesse, men egentlig ikke til meget andet. Holdningen hos statskundskabsfolkene over for historikerne syntes ved denne lejlighed at svare til den, som forrige århundredes moderne historikere indtog over for de gammeldags antikvarer.

Historikerne svarede med adskillige ting. Generelt hævdede de, at også historien er en samfundsvidenskab, som giver en viden, der kan påvirke vor handlingsvis i dagens aktuelle situation, og at historien har en rolle i kulturproduktionen, den er basis for en række af menneskets kulturelle aktiviteter, og selv en del af kulturlivet. Til retfærdiggørelse for undersøgelsen omkring det specielle emne sagde de, at man stadig politisk brugte eller misbrugte det, og at det både for forskerne selv og for andre var tilfredsstillende at få så

rigtig besked som muligt. De henviste til den tiltrækningskraft, som kan ligge i en psykologisk undersøgelse, til at løsningen af hidtil uopklarede problemer har en egen spænding, som i høj grad værdsættes af det publikum, som historien i modsætning til de andre samfundsvidenskaber stadig føler sig forpligtet over for, og endelig spurgte de, om da ikke statskundskaben havde brug for detailundersøgelser som foredragsholderens til opstilling af modeller.

Der er altså forsåvidt ikke mangel på motiveringer for historisk forskning, og det hænger antagelig sammen med, at spørgsmålet om nytten ikke bliver rettet til andre humanistiske videnskaber eller andre samfundsvidenskaber, som det bliver det til historien. Om historien forlanges der derimod klar besked. Den svenske historiker Sven Tägil skrev fornylig i Statsvetenskaplig Tidskrift i forbindelse med en diskussion om forholdet mellem historie og statskundskab: »Det er nemlig ikke bare ildesindede statskundskabsfolk, som stiller spørgsmålet om, hvad historisk forskning egentlig går ud på. Kravet om klart defineret målsætning og behovet for en motivation for den egne forskning føles sandelig størst blandt dagens aktive historikere«. Og Birgitta Odén, som startede denne diskussion, skrev, også i Statsvetenskaplig Tidskrift: »Det er vor pligt, bedre end det hidtil almindeligvis er sket, at motivere at undersøgelsesobjektet har interesse ikke blot for os selv, men også i en mere almengyldig sammenhæng«.

At der er en krise for historieforskningen, jeg vil næsten sige en samvittighedskrise, forekommer mig tydeligt. Eksistensen af denne krise fremgår af den lige nævnte diskussion i Jysk Selskab, den fremgår af ting, som historikere har sagt om deres fag i de sidste par år, den registreres i Historisk Tidsskrift af Povl Bagge som udbredt blandt yngre historikere, og den er endog kommet til udtryk i skønlitteraturen. En abstrakt forfatter som Edward Albee og en konkret som Saul Bellow bruger begge en historiker, når de vil fremstille en person, der er selvoptaget, impotent, steril, hyllet i fortiden og rådvild over for nutid og fremtid, en person, der rystes ud af sin tilværelse på grund af de konflikter, der opstår mellem de krav, han bliver stillet over for og futiliteten i hans fag. Ædende ond foragt slår ud i hans martin enzensbergers Til Niccolo Machiavelli (Jørgen Sonnes oversættelse):

> Ligesom du roder de alle tilhobe i fortidens tilmøjede
> skuffer
> stoppet fulde af skimlede hertuger og ituslåede
> tinsoldater.

Det er et yderligere symptom på krisen, at den kun har ramt det, som jeg vil tillade mig at kalde den rene historieforskning. Der arbejdes nemlig intensivt med fortiden af en række videnskaber, f. eks. nationaløkonomien, socio-

logien, statskundskaben, geografien, som ikke bryder sig om at blive opfattet som egentlig historiske, som har en anden målsætning end historiens, en nomotetisk, d. v. s. en lovsøgende. Fortiden er vid nok, og historikerne ser med tilfredshed på, at den udforskes på alle måder, de ønsker heller ikke at lede denne udforskning, men de må betragte det som en krise for deres fag, når betydningen af deres deltagelse anfægtes.

Krisens årsag synes jeg er let at få øje på. Den findes netop i den stadigt gentagne påstand, at historisk fortolkning og fremstilling ikke er generaliserende, kun har gyldighed for historikeren selv, og at historien må skrives om igen og igen. Forlængst har man taget afstand fra Lord Acton's kendte udtalelse fra 1896 om, at alle oplysninger nu er inden for rækkevidde og alle gåder på vej til at blive løst, og fra Erslevs sejrssikre udtalelse i rektortalen fra 1911 om, at vi, hvad middelalderen angår, står ret nær ved endemålet. Man har taget så kraftigt afstand, at historien har mistet troen på nogensinde at kunne komme til resultater, som har andet end temporær interesse. Færre og færre historikere tror på, at deres videnskab kan bruges som retleder for menneskelige handlinger, at historien har nogen social funktion, andet end måske den rent underholdende. Endnu Astrid Friis repræsenterede opfattelsen af historien som strengt videnskabelig, efterprøvelig og i stand til at fremlægge urokkelige resultater. Povl Bagge henviser i Historisk Tidsskrift til sin egen generation som den, der skeptisk og resigneret har affundet sig med fagets »uvidenskabelige« præg, og han omtaler en yngre generation, som søger at komme ud over krisen og den resignerende tilstand ved at antage de andre samfundsvidenskabers metoder og måske også deres mål.

Ved diskussionen i Jysk Selskab efter det omtalte foredrag blev der sagt én ting til om historien, nemlig at det kan hævdes, at den simpelthen er spændende, når man beskæftiger sig med den, og at der i og for sig ikke behøves anden motivation. For de fleste historikere er dette sikkert rigtigt. Til stadighed gør historikere sig næppe tanker om, hvad de vil med deres forskning. De er optaget af at arbejde med historien, fordi de ikke kan lade være; ligesom kunstnere hellere skaber kunst end skriver om kunstens nytte og formål. På spørgsmålet om, hvorfor man beskæftiger sig med historie, kan man føle sig fristet til blot at henvise til, at beskæftigelsen med fortiden er en almindelig udbredt menneskelig aktivitet. Men det besvarer naturligvis intet spørgsmål, det rejser bare det nye spørgsmål, hvorfor folk da beskæftiger sig med historie, og hvorfor historikere ikke alene vier deres kræfter til det, men også får andre til at underholde sig, mens de gør det. Og spørgsmålet om, hvorfor samfundet skal holde liv i historikerne, leder til spørgsmålet om, hvad historikeren gør for samfundet, som retfærdiggør de krav, han stiller til det. Det svar, at beskæftigelsen med historien er morsom for dem, som gør det

og uskadeligt for de andre, er ikke rigtigt, for historieskrivning kan have højst skadelige følger, og selvtilstrækkeligheden er ikke nok, hverken for historiker eller for samfund.

Det forekommer mig, at der kan være grund til at søge efter en motivering for at dyrke historien.

En del historikere har i forordene til deres bøger forklaret, hvorfor de har skrevet dem. Forord er jo normalt det sidste man skriver, og tit virker disse forklaringer underligt påklistrede, man har en fornemmelse af, at fortællelæden har været det væsentligste, og at motiveringen er kommet til bagefter. Jeg har alligevel prøvet at se på, hvilken betydning nogle af de største historikere har ment, at deres arbejde havde. Deres resultater har måske ikke samme gyldighed, som da de blev nedskrevet, men kan ihvertfald give et udgangspunkt for vurdering af betydning af viden om fortiden. I øvrigt kan man jo allerede i denne forbindelse pege på, at historien om ikke andet så er uhyre nyttig, når man skal begynde en fremstilling: Hvordan skulle man nogensinde få begyndt en redegørelse, hvis man ikke havde den historiske indledning at ty til?

Jeg har holdt mig til danske historikere, og jeg er startet med Saxo, der for 800 år siden redegjorde for, hvorfor han havde taget sig den kæmpeopgave på at skrive en Danmarkshistorie. »Siden alle andre folk,« siger han, »sætter en ære i store gerninger og frydes ved mindet om forfædrenes bedrifter, kunne danskernes ærkebisp Absalon ikke bære, at vort fædreland, for hvis hæder hans hjerte altid brændte, skulle savne denne berømmelse og et herligt eftermæle, og da ingen anden ville påtage sig arbejdet, nødte han mig, den ringeste af sine tjenere, til at skrive en bog om danskernes bedrifter.« Det er altså af nationale grunde, at Absalon og Saxo har ment, at der burde laves en Danmarkshistorie. Danmark var et u-land, hvor den europæiske kultur var ny, og Saxo skrev på tidens internationale sprog, for at de gamle kulturnationer kunne se, at selv om hans folk ikke så længe havde hørt til deres kreds, så var de dog ikke opkomlinge. Den tanke, at historien skal tjene national selvhævdelse, var ikke ny, da Saxo greb den, og den lever stadig. For tiden kan man se de nye nationer i Afrika og Asien i færd med at gøre verden opmærksom på, at deres historie ikke begynder med europæernes ankomst og kolonistyret, som man ellers godt kunne tro, hvis man holder sig til det, som vi hidtil har kaldt verdenshistorie.

Saxo lod ikke blot historien tjene nationale mål udadtil, men brugte den også til indre national styrkelse. Man skulle frydes over mindet om fædrenes bedrifter, og derved nå til forståelse af folkets samhørighed, og til en bred folkelig glæde over at høre netop til denne nation. Eksempler på, at det er denne opgave, som et samfund eller dets magthavere forventer opfyldt af

historikerne, er lette at finde. Et er tilstrækkeligt: I en amerikansk rapport om amerikanske soldaters modstandskraft over for psykologisk krigsførelse fandt de militære myndigheder, at et effektivt middel mod svagheder ville være at lægge historieundervisningen i skolerne om, så der blev lagt mere vægt på den nationale historie. Denne trang til at ville bruge historien i en sags tjeneste kan stadig findes også hos faghistorikere. En så fremragende historiker som Conyers Read prædikede for American Historical Association, at det er historikerens pligt at forsvare den vestlige verdens værdier, og den store industrihistoriker J. U. Nef skrev i forordet til Industry and Government, at han så det som sit mål at demonstrere, hvorledes *free enterprise and individualism* har været forudsætningerne for den vestlige verdens frihed og velstand. Han følte dette så meget mere nødvendigt, som visse regeringer i den sidste tid ikke længere opfyldte deres forpligtelser over for repræsentative forsamlinger og den kristne Guds vilje. Det er altså ganske klart, at der for nogle mennesker her er et tydeligt formål for historien. Når historikerne alligevel ikke er taknemlige for at få denne opgave udleveret, hænger det naturligvis sammen med, at man har fundet ud af, at kravet om videnskabelig objektivitet ikke lader sig forene med kravet om anvendelighed i en sags tjeneste. Det samme gælder i øvrigt, når der nu bliver stillet krav om, at historien skal gå i internationalismens tjeneste, men det vil jeg senere vende tilbage til.

Den næste efter Saxo, der skrev en Danmarkshistorie, var Arild Huitfeld. Han skrev sin store Danmarks Riges Krønike, da Christian IV var en ung lovende fyrste, og han tilegnede ham alle bindene. Huitfeld beskæftigede sig ikke med historien for dens egen skyld, selv om han nok indrømmede, at han havde en medfødt lyst til den, men først og fremmest af hensyn til fremtiden. Hans mål var at sikre Danmarks ære, sit eget eftermæle, og at give den unge konge en rettesnor for, hvordan han skulle føre sin regering. Alle fyrster og herrer burde læse historien, mente Huitfeld, for af den kan man lære forstand på verden. »Hvad som er sket for 1000 år siden,« skrev han, »det sker endnu, altid leges den samme leg og spilles den samme tragedie.« Historien bestod for Huitfeld af en stadig række af gentagelser. Han mente, at havde man udforsket historien tilstrækkelig grundigt, ville man altid kunne finde et fortilfælde for, hvad man stod over for. Det gjaldt blot om at uddrage den rigtige lære af det, så behøvede man ikke at begå fejltagelser. Huitfeld var det, som man kalder positivist. Hvor primitiv hans nyttelære end må forekomme, så er den dog langtfra forældet. A. L. Rowse, også en af de store historikere, skrev i 1963 i What is the Use of History, at historie er den nyttigste af alle videnskaber, mere nyttig end ens egen erfaring, for historie er hele menneskeslægtens erfaring. Historiekundskaber er i følge

Rowse nødvendige for alle ledere af folket, og jo mere nødvendige, jo højere en post de indtager. Rowse giver flere eksempler, men karakteristisk nok ikke på at den rigtige lære er blevet uddraget af historien. Hvis engelske diplomater før 2. verdenskrig havde kunnet deres historie, så havde de vidst, at Tyskland har en tradition for militarisme og aggression, der går tilbage til Frederik den Store og Bismarck, at tyskerne mangler ansvarsfølelse, er brutale, men uden moralsk mod. Havde lederne af den engelske udenrigspolitik siddet inde med denne viden, som Rowse altså ikke i det afgørende øjeblik huskede på at meddele dem, havde 2. verdenskrig i følge Rowse kunnet være undgået. Rowse's øvrige eksempler er lige så tåbelige.

Jeg vil tro, at Arild Huitfeld ville have kunnet acceptere, hvis han da ellers havde kunnet forstå den komplicerede udtryksmåde, at det var målet for hans forfatterskab »at søge det strukturelle og typiske mønster i data, de generelle aspekter, det politiske systems funktion«. Men det er også den definition for den politiske videnskabs synsvinkler, som er givet af Erling Bjøl, og som Erik Rasmussen tiltrådte i sin opposition ved forsvaret af Bjøls disputats. Er det nu sådan, at historien befinder sig i en krise, fordi den er afveget fra den målsøgende virksomhed, fordi den har overladt det, som i følge Huitfeld var dens hovedberettigelse, til andre videnskaber. Er det statskundskaben, som nu er bærer af historiens historiske kontinuitet. Søger statskundskaben nøjagtigt som Huitfeld at uddrage en lære af de typiske mønstre og data? Jeg har ikke kunnet komme til absolut klarhed over det, statskundskabsfolk udtaler sig med nogen vaghed om dette, men jeg er tilbøjelig til at tro det. Sven Henningsen skrev i 1965 i Betænkning fra Nordisk Udvalg vedrørende forskning af international politik, at dette specielle studium var opkommet som følge af kravet til regeringernes og folkerepræsentationernes viden om og forståelse af de internationale problemstillinger. Nedrustningsforskning, konfliktforskning, fredsforskning, som jeg opfatter som direkte beslægtede med den politiske videnskab, har ihvertfald et direkte nyttesigte. Sivert Langholm definerede i Scandia 1966 fredsforskning således: »Forskning som tager sigte på at skaffe kundskab, som kan komme til nytte ved politiske afgørelser med relevans for krig og fred.«

Det ville da kun være godt, hvis freds- og konfliktforskningen kunne komme til nytte på denne måde. Måske kunne historien så også komme til nytte som leverandør af data. Erik Rasmussen sagde nemlig i sin opposition ved Erling Bjøls disputats: »Statskundskaben er nøjagtig lige så interesseret som historieforskningen i at de data, hvoraf den skal opbygge sin teori, eller hvorpå den vil afprøve sin teori, er så omhyggeligt verificeret som muligt.« Birgitta Odén er i Statsvetenskapligt Tidskrift gået så vidt som til at sige: »For statskundskabens forskere bliver målet formulering af teorier om men-

Clio.
Efter Iconologia di Cesare Ripa Perugino.
Venetia 1645.
Libro Secondo p. 269.

neskelig aktivitet, for historikere testning af teorierne på en konkret virkelighedsskildring.« Men Birgitta Odén er også blevet imødegået kraftigt af Stefan Björklund og Leif Lewin, der begge benægter, at de data, som historien finder, er af videre interesse for statskundskaben, og Sven Tägil har svaret, at han ikke vil være med til at reducere historien til at være dataleverandør og testningsassistent til statskundskabens videnskabelige modeller. Sådan vil jeg ikke se på det. For mig at se vil det kun være godt, om statskundskaben har brug for historien som en hjælpevidenskab, ligesom jeg da også gerne vil have lov til at benytte mig af statskundskabens resultater. Men jeg vil ikke se motiveringen for at beskæftige sig med historien i dette. Mulighederne for at drage direkte nytte af historien ved fredsforskning eller konfliktforskning forekommer mig desværre kun at være små. Jeg er bange for, at der vil ske det med konfliktforskerne, at de vil komme til at arbejde på at undgå sidste konflikt, ligesom generaler, der lægger deres strategi an på at vinde sidste krig.

Christian IV var jo som bekendt heller ikke altid lige heldig i sin politik, så enten har han ikke fulgt Huitfelds lære tilstrækkeligt grundigt, eller også har systemet ikke været så fejlsikkert, som Huitfeld mente. Fortiden er meget for kompliceret og varieret, alt for præget af enkeltstående fænomener, til at generelle læresætninger kan uddrages. Hvis historien endelig opstiller love, eller snarere begrænsede regelmæssigheder, så er de netop karakteriseret ved, at deres gyldighed er begrænset til korte tidsrum på bestemte steder. Ole Karup Pedersen skrev i 1965 en artikel om politiske systemer for udviklingslandene, hvortil Niels Amstrup bemærkede i en artikel i tidsskriftet Den nye verden, at udviklingslandene er alt for forskellige til at lade sig passe ind i systemer, der er andet end så generelle, at de mister deres værdi, og at generelle teorier ihvertfald ikke byder nogen genvej til dybere forståelse af u-landene, teorierne måtte til stadighed prøves på konkrete problemer. Alligevel trives dog tanken om, at historien kan nyttiggøres som vejleder i aktuelle situationer. Den synes blandt andet at ligge til grund for det krav om en prioritering af historiens forskningsopgaver, som fremsættes særligt ivrigt af historikere beskæftiget med den nyeste historie, der jo også må antages at være den, som kan komme til mest nytte, og som derfor må prioriteres højest.

Der er naturligvis det rigtige i dette, at historieforskningen ikke er ganske uden pragmatisk sigte. Historien giver mulighed for at øge den enkeltes erfaring ved at fortælle om menneskeligt væsen, om menneskets forhold til mennesker, om samspillet mellem omstændigheder og betingelser i virkningen på samfunds og individers skæbne. Didaktisk er historien imidlertid ikke, og jeg kan bedst udtrykke min mening ved at citere Ottar Dahl, der siger, at

der ikke kan indvendes noget mod, at en historisk teori kan anvendes i andre sammenhænge, så længe teorien i sig selv blot er tilfredsstillende formuleret og begrundet ud fra forskningens krav.

Ludvig Holberg var den tredje store i rækken af dem, der skrev en samlet Danmarkshistorie. Han var, som han selv sagde det, »en gammel indbygger af det historiske land«, og han gjorde sig mange tanker om historiens betydning. I Erasmus Montanus lader han ikke sin repræsentant for den sunde fornuft have meget til overs for historien. Erasmus' bror Jakob siger: »Niels Christensen er den lærdeste mand her i byen, eftersom han har forbedret sin jord således, at en tønde hartkorn deraf er 30 rigsdaler bedre end i hans formands tid, som sad hele dagen med en pibe tobak i munden og besmurte og krøllede doktor Arild Huitfelds krønnike eller postil.« Men i epistel 162 holder Holberg den historiske videnskab næst Guds ord for den nyttigste af alle, og i Moralske tanker fra 1744 skrev han: »Når jeg betragter af hvilken nytte og vigtighed det historiske studium er, fortryder det mig, at jeg ikke har anvendt mere tid derpå«. Så føjer han ganske vist til: »Når jeg derimod betragter den uvished og de stridigheder, som derudi møder, fortryder det mig at have anvendt så megen tid på det studium.« I den »Betænkning over historien«, som Holberg i 1735 satte ind i sin Danmarks Riges Historie, taler han om historiens ubeskrivelige nytte, og det fremgår, at Jakob Berg mere har udtrykt en vurdering af den gamle måde at skrive historie på, end af den som Holberg selv anvendte.

Det synspunkt, at en historiker har en vis forpligtelse til at give sit publikum noget at læse, som det finder interesse i, har ikke haft Holbergs sympati. »Historien er en ganske anden ting end folk gemenligen indbilder sig,« skrev han i sin betænkning, »nemlig noget som skrives for tidsfordriv, i hvilken henseende man ser de fleste alternere med kortspil og historiens læsning for at få en ende på dagen, som man siger, og at have noget at amusere sig med de lange vinteraftener. Men det er aldeles ikke i denne henseende, at god historie skrives.« Nej, det er ikke i denne henseende, at god historie skrives, men for mig at se er der intet forkert ved, at historien også er underholdende. Historien har vel netop et af sine fortrin frem for andre videnskaber i, at den kan læses med udbytte af ikke-fagfolk, samtidig med at den dog opfylder de krav til videnskabelighed, som historikere stiller, hvad enten de så ud fra andre videnskabers krav er tilstrækkelige eller ej. Historien bliver da også i høj grad udnyttet i underholdningens tjeneste. Hvad er f. eks. bedre som mål for en søndagsudflugt end et historisk museum, hvor fortiden er blevet lagt i sprit eller udstoppet som dyr på et zoologisk museum. Hvis det regner, er man i tørvejr, og forældre og børn kan sammen falde i forundring over, hvor langt vi er nået, og hvor sjovt gammeldags alting var i gamle dage.

Hvis folk bliver trætte af at betragte de udstillede genstande, kan man engagere dem mere aktivt med andre former for historisk underholdning, f. eks. slægtsforskning.

Det behøver ikke at være en fejl ved en historisk fremstilling, at den ikke er direkte ulæselig. Det skel, som Erslev satte mellem historieforskning og historieskrivning, er blevet fjernet af Povl Bagge, til ærgrelse for nogle, fordi man i Erslevs opfattelse, som H. P. Clausen siger det, har kunnet hente absolution for at ens arbejder ikke svarer til almenhedens forventninger. Historikeren bliver ikke reduceret til entertainer ved at et læsende publikum finder behag i hans arbejde, han opfylder derimod en funktion, han bidrager til det kompleks af ikke-praktiske aktiviteter, der udgør et samfunds kultur. Men på den anden side, historien skal ikke nødvendigvis være underholdende, og der er da også meget af den, der er meget lidt underholdende for ikke at sige kedelig, men som alligevel er god historie. Det underholdende kan aldrig blive et mål eller et formål for historien.

Men Ludvig Holberg fandt som sagt, at historien er nyttig. »Jeg holder det historiske videnskab næst Guds ord for det nyttigste og vigtigste af alle«, siger han i epistel 162, hvorpå han giver forklaringen på, hvor nytten ligger: »jeg lærer deraf at kende lande, jeg lærer at kende mennesker, jeg lærer at kende mig selv«. I epistel 337 taler han om, at man af historien lærer om menneskers karakter, såvel i modgang som i medgang, og i epistel 419 kritiserer han Niels Krags Christian III's historie, fordi han deri intet finder om kongens naturlige egenskaber, hans ungdoms forhold og karakteristika. I betænkningen taler Holberg om historien »som et spejl, hvorudi man af forbigangne ting kan lære at kende sig selv tillige med andre«. Igen må man indrømme, at der er noget rigtigt i synspunktet. Man kan næppe, når man beskæftiger sig med historie, undgå at få en vis viden om, hvordan mennesker gebærder sig. Om man derved erhverver sig en viden af praktisk værdi, er en anden sag. Og i virkeligheden er det en underlig krogvej at gå for at skaffe sig viden om mennesker, at man beskæftiger sig med personer, der er forsvundet forlængst, mens der ellers er studiemateriale nok, hvis man blot løfter hovedet fra bøgerne et øjeblik. Hvordan kan man også vide, om de fortidige mennesker, som man beskæftiger sig med, har tænkt og handlet, som dem man er i blandt. Hvordan kan man i det hele taget vide, hvad der er foregået i mennesker, som man i højden har nogle skriftlige efterladenskaber fra. »Det vil«, som Erslev siger det, »være indbildning af historikeren at tro, at han har andre midler til at nå frem, end dem som enhver kan anvende over for de mennesker, han kommer i berøring med, og hvorledes erfarer vi her ikke atter og atter, at de mennesker vi står allernærmest og tror at kende ud og ind, dog på engang handler således, som vi aldrig havde

troet muligt, eller viser en følelse, som vi har meget vanskeligt ved at forstå hos dem. Og så skal historikeren endda skildre mennesker, der står ham fjernt i tid og sted, skildre dem ikke efter umiddelbar og ofte gentaget iagttagelse, men efter et hullet og ufuldstændigt kildestof«. Erslev giver op over for dette, i virkeligheden er han ikke langt fra at indrømme, at personlighedsskildringer og motivanalyser i historien ofte ikke befinder sig langt fra det uvidenskabelige.

Siden Erslev skrev dette, er psykologien opkommet som en videnskab, og man kan naturligvis, som Pentti Renval i Den moderne historieforsknings metoder fra 1965, henvise til psykologien som en hjælpevidenskab for historien. Der kan ikke være noget forgjort ved, at man udvider sin viden med et kendskab til psykologien, selv om jeg rigtig nok anser det for meget farligt at anbefale visse populær-psykologiske værker i en bog, der er beregnet for studenter. Mere betænkeligt forekommer det, hvis man gør historien til en hjælpevidenskab for psykologien, hvis man begynder at anvende de psykologiske metoder på sit historiske stof, at sammenblande de to fags metoder, så vil man konstatere, at fortidens mennesker ikke bliver mere levende af den grund. Den psykologiske videnskab vil stille sig afvisende til at foretage analyser af personer, der ikke længere lever, den vil ikke bryde sig om at få lagt skeletter op på den briks, som man altid ser psykologer udstyret med. Der er ganske rigtigt foretaget psykologiske historiske undersøgelser, selveste Freud lavede en analyse af præsident Wilson, men disse arbejder opfylder, endnu da, hverken de krav, som historien eller psykologien stiller. Jeg vil villigt indrømme, at der kan ligge noget uheldigt dragende i det at forsøge at trænge ind i historiske personers sind, men at der i denne dragning kan ligge en motivation for at beskæftige sig med historie, kan jeg ikke se. For det første er personligheden i stadig højere grad blevet udjaget fra historien, hele grene af den arbejder ikke længere med enkelte mennesker. For det andet er, selv der hvor historien har et enkelt menneske som forskningsobjekt, individets psykologiske egenskaber noget af sekundær interesse. Historien beskæftiger sig ikke med en person på grund af hans eller hendes karakteregenskaber, hvor interessante de end måtte være. Værdien af enkeltpersonen som objekt for den historiske forskning findes kun der, hvor personen har spillet en rolle i sin tids offentlige liv, eller med andre ord, har været en historisk person.

Den sidste i rækken af danske historikere, hvis motivation for historieforskningen jeg vil holde mig til, er Kristian Erslev. I Københavns Universitets festskrift 1911 publicerede Erslev en afhandling om historieskrivningen, hvori et kapitel har titlen »historiens nytte«. Erslev ser en stadig udvikling i historien, og derfor benægter han også muligheden af at uddrage umiddel-

bare læresætninger af den. Til gengæld er hans udviklingstro en tro på en udvikling i en retning, som han ser positivt og optimistisk på, og det får ham til ganske klart og kategorisk at erklære, at hvad historieforskningen sætter som sit mål, er at bringe forståelse for, hvorledes menneskene fra et lavt begyndelsestrin efterhånden er vokset frem til højere kultur. Man synes, at det er ganske afgørende, at dette er skrevet i 1911, det forekommer umiddelbart at være en umulig tanke, at noget lignende kunne skrives blot nogle få år senere. To verdenskriges begivenheder og den forståelse, som man nu har vundet for værdien af primitive civilisationers kulturelle frembringelser, har, synes man, slået grunden væk for den arv fra oplysningstiden, som Erslevs synspunkt er udtryk for. Historikerne har vundet en tolerance over for fortiden, men det er sket på bekostning af historikernes egen tro på deres videnskabs værd. Betoningen af, at historikerens arbejde kun har værdi for ham selv, eller måske for nogle få samtidige kolleger, er affødt af relativismen, og det er antagelig derfor, at nogle historikere har fundet det nødvendigt alligevel at tro på en udvikling i en positiv retning, fremad mod et eller andet.

Skal man tage stilling til denne positivistiske evolutionsteori, må man undersøge, om man for det første kan skelne nogen udvikling i menneskene og imellem dem, for det andet i deres forhold til de kræfter, som påvirker dem. Den ansete Cambridge historiker J. H. Plumb ser i et essay i samlingen Crisis in the Humanities fra 1966 tydelige fremskridt i historien, nemlig i menneskets stadig større beherskelse af sine omgivelser, med det resultat at der er opnået længere levealder, større sundhed, mere fritid og mindre kamp for opretholdelsen af livet. Måske er dette rigtigt, af og til synes det unægteligt, som om teknikken også anvendes til at slippe kræfter løs, som ikke kan beherskes, men antager man det, i alt fald for hvad dele af menneskeheden angår, kan man så konstatere moralske fremskridt, eller bare intelligensmæssige fremskridt? Det må antages at være et spørgsmål, som ikke kan besvares historisk-videnskabeligt. Tilsyneladende vil Pentti Renval alligevel svare ja. I alt fald skriver han, at det fortidige menneske, som historikeren beskæftiger sig med, med hensyn til sine reaktioner, befinder sig et eller andet sted mellem det primitive menneskes stade og det stade, som indtages af det nutidige europæiske kulturmenneske, som altså åbenbart betegner den øjeblikkelige kulmination, også i forhold til f. eks. det moderne amerikanske kulturmenneske. Det er sikkert rigtigt, at det moderne menneske har større hjernevolumen end neandertalmennesket, her bevæger man sig imidlertid ind på forhold, der ikke angår historikeren, men hvor iøvrigt en skønlitterær forfatter som William Golding har plæderet for et moralsk tilbagefald som følge af den intelligensmæssige fremvækst. Spørgsmålet om den moralske fremgang volder egentlig ikke J. H. Plumb nogen vanskelighed. Han be-

nægter ikke eksistensen af 2. verdenskrig, koncentrationslejre, Hiroshima, Vietnam og Nigeria og andre rædsler, men takket være en gennemført ringslutning, er han i stand til at se bort fra disse ting, som han betragter som beklagelige tilbagefald. Hvad der er nødvendigt for at stoppe rædslerne, er nemlig, efter hans mening, mere fremskridt og bedre fremskridt.

Erslev mente som sagt, at historiens nytte lå i påvisningen af en udvikling i en positiv retning. Der er en nyere skole, som hævder en opfattelse, som er beslægtet med den erslevske udviklingsteori, men som har strøget det sidste led, således at den mener, at det er historiens opgave blot at demonstrere at udvikling, eller snarere forandring finder sted, hvad enten det så er i den ene eller den anden retning. I den omtalte svenske diskussion, startet af Birgitta Odén, henviste Leif Lewin netop historien til at overvåge, at udviklingsaspektet ikke går tabt.

Tilhængerne af tanken om at historien bør påvise forandring, er delt i to grupper. Den første af disse, som man kan kalde evolutionisterne, mener, at når man kan påvise forandring, er der ikke langt til at kunne påvise, hvorledes forandringen finder sted, fra den ene etape til den anden, med andre ord, hvorledes der er kontinuitet. Med forståelse for kontinuiteten skulle man nå til en bedre forståelse for de fænomener, som man er omgivet af. Et klart eksempel på evolutionisternes opfattelse giver den engelske socialhistoriker Peter Laslett i The World We have Lost fra 1965, hvor han skriver: »Historisk viden og historikerens virke behøver ingen undskyldning. Uden historisk viden ville vi ikke forstå os selv, og har vi historisk viden, får vi tilfredsstillet vor nysgerrighed om verden omkring os og de mennesker, som har levet i den. Historien giver os en nyttig viden, som vi ikke kunne skaffe os på anden vis. For at få at vide f. eks. hvorledes vort lands sygekassevæsen burde ændres og forbedres, er det nødvendigt at vide nøjagtigt, hvorledes det er bygget op, og for at få det at vide er det nødvendigt at finde ud af dets historie.«

Dette er et af de argumenter for historiens nytte, som det forekommer mig vanskeligst at acceptere. For nu at holde sig til Laslett's eget eksempel, så var det sikkert bedre, hvis man skulle reformere et sygekassevæsen, at frigøre sig fra sine fordomme og sin vanetænkning frem for yderligere at beskæftige sig med fortiden. I følge evolutionisterne skal man, for at vide hvordan noget er, finde ud af, hvordan det var, og hvordan forgængere og fortilfælde i en lang række tilbage var. Forfølger man denne tanke, ender man i det helt absurde, man ender som licentiaten hos Poul Martin Møller, der forud for en afhandling om menneskets intellektuelle natur først måtte studere mineralogi, for at finde ud af, hvorledes man fik de bedste slibestene til at slibe de knive med, som han skulle bruge til at snitte fjerpenne med.

Den anden gruppe af tilhængerne af tanken om at historien skal påvise forandring, vil jeg kalde perspektivisterne. Perspektivisterne mener, at det er historiens opgave at give mulighed for at konstatere, at forandring finder sted. Uden historiens meddelelser om fortiden ville man ikke vide, at etapen, som vi befinder os i, kun er en etape. Der er meget rigtigt i dette. Folk, der ikke har beskæftiget sig så meget med historie, har som regel en ganske fast fornemmelse af nutid og fortid. Fortiden var det, der kaldes »i gamle dage«. »Gamle dage« begyndte lige efter stenalderen og varede til ca. 10 år før ens egen fødsel, da den epoke begyndte, der kaldes i »vore dage«. Teknisk adskilte »i gamle dage« sig fra »i vore dage« ved, at folk ikke havde biler og fjernsyn og telefon, eller hvis det er gamle menneskers »i gamle dage«, elektrisk lys. Kulturelt kunne man kende »i gamle dage« på, at folk ikke gik i biografen eller så fjernsyn, men gik i kirke og sad hjemme om aftenen omkring et stort bord og skar de mærkelige ting ud i træ, som man nu kan se på museerne. Moralsk var »i gamle dage« enten bedre eller værre end »i vore dage«, det afhænger af, om man er det, der kaldes højre- eller venstreorienteret. Uden ændringer levede menneskene fra Gorm den Gamle til Christian den Niende.

Et sådant statisk verdenssyn er det umuligt at opretholde, hvis man læser historien. Ved hjælp af den registrerer vi forandringerne. Historie kan som sagt være spændende. Den særlige betagelse, der kan gribe én, når man får arbejdet sig ind på livet af en historisk begivenhed eller på mennesker fra fortiden, ligger den ikke netop deri, at det hele er så bekendt og dog alligevel så fremmedartet? Tværs gennem århundreder kan man leve sig ind i menneskelige situationer, så man synes, man bliver ét med fortiden, og så man tænker: hvor er vi dog ens, og så pludselig bliver man slået af et træk, eller møder en tankegang, så man må udbryde: hvor er de dog forskellige fra os. Uden den viden som fortiden giver os, ville vi miste et perspektiv, verden ville blive fladere. Vor kultur bliver beriget af den viden om andre samfund, andre mennesker og andre tænkemåder, som historien giver. Nutidens og fremtidens fænomener bliver sat i et perspektiv, der gør det muligt at opfatte dem med flere nuancer.

Det er altså en æstetisk værdi, der i følge perspektivisternes opfattelse kan findes i historien. Nogen nytteværdi er der ikke tale om. Og både evolutionisterne og perspektivisterne forser sig i virkeligheden mod det krav, som er det væsentligste til historikerne, kravet om stræben efter objektivitet. Hvad enten man særligt betoner forandringen for at kunne påvise kontinuiteten eller for at kunne konstatere perspektiver, så betoner man dog noget. Man går til historien med den hensigt, eller i hvert fald med den forventning, at man ville finde forandring, og så er det naturligvis også, hvad man finder.

Hvor besnærende end perspektivisternes opfattelse er, så er den dog farlig, og for mig er det umuligt at acceptere, at den giver motivationen for beskæftigelsen med fortiden.

En undersøgelse af fire danske historikeres opfattelser af deres motivationer har altså givet til resultat, at forskelligt er blevet draget frem, som taget hver for sig kan indeholde noget af rigtighed, men som ikke peger på noget bidrag til erkendelsen fra historien, som er unikt for den, eller som ikke bedre kan leveres af andre videnskaber. Historien beskæftiger sig, hvis den da ikke er samtidshistorie, med fortiden, men nogen forklaring, som kan forekomme at have gyldighed, er ikke fundet på værdien af dette. Historien bliver imidlertid dyrket, der bliver undervist i den på skoler og universiteter, og rundt omkring bliver der også forsket i historien. Det sker kun, fordi det er samfundets opfattelse, at der er noget af værdi at hente i historien. Der er, som Rolf Torstendahl kalder det, en efterspørgselsværdi. Hvilken værdi mener samfundet da, at historien har?

Jeg har prøvet at se, hvad man skriver om faget historie i betænkningerne om folkeskolen og gymnasiet fra 1960 og i betænkningen om højere forberedelseseksamen fra 1967. I folkeskole-betænkningen står der: »Formålet med folkeskolens historieundervisning er at vække og udvikle elevernes interesse for, hvorledes menneskene har levet gennem tiderne og har skabt de svundne kulturer, som de nu bestående kulturformer.« Hvorfor det skal ske, siges der ikke noget om. Videre står der, at »det er vigtigt, at eleverne vænnes til at betragte problemerne ud fra synspunktet ligeberettigelse mellem folkeslagene« og at man skal »gøre børnene interesserede i de igangværende bestræbelser for at løse menneskehedens fælles problemer i et godt og fordrageligt samarbejde.« Her er hensigten god nok og også tydelig. Det er ikke længere nationalisme, men internationalisme, der skal hentes ud af historien. Det er naturligvis et lige så fejlagtigt synspunkt som tidligere tiders krav om en nationalistisk historieundervisning. Enhver historiker ved jo, at man netop ikke kan betragte problemerne ud fra synspunktet ligeberettigelse mellem nationerne. I virkeligheden er det tilsyneladende smukke synspunkt vel også udtryk for en ny form for national selvhævdelse, nemlig den som en småstat forfalder til. I gymnasiebetænkningen er der formålsparagraffer for de fleste fag, men karakteristisk nok ikke for historie. Betænkningens forfattere har tilsyneladende ikke kunnet blive enige om nogen grund til at beskæftige sig med historie; der har ikke været noget, som bare var almindeligt acceptabelt. Det rimelige havde vel så været at tage konsekvensen og henstille, at faget historie blev taget af timeplanen, da man ikke kunne se, hvad det skulle være der for, men det er der ingen der har foreslået, heller ikke i en mindretalsbetænkning. Jeg har videre set på den studieplan for faget historie ved

Århus Universitet, som jeg selv har været med til at vedtage. Den var ikke til megen gavn i denne forbindelse. Den fastslår kort og godt, at formålet med studiet er, at studenten skal få en embedseksamen.

Betænkningen om højere forberedelseseksamen, betænkning nr. 447, 1967, er ganske interessant. Det hedder, at »formålet med undervisningen i historie er at give eleverne viden om og forståelse for deres egen tid på grundlag af dens historiske forudsætninger, samt gennem et dyberegående arbejde med et snævrere område inden for historien at give dem forståelse af problemer, som knytter sig til arbejdet med det historiske stof og den historiske fremstilling.« Det første argument er evolutionisternes, det andet er bemærkelsesværdigt ved, at der ikke ses på en ydre nyttevirkning, men at der vises interesse for historien for historiens egen skyld. Rolf Torstendahl, som HF betænkningen muligvis er inspireret af, deler netop argumenterne om historiens betydning op i to grupper; de som tager udgangspunkt i videnskaben selv, de indre-videnskabelige, og de som går på noget, som ligger udenfor, nytteargumenterne. Inspirationen fra Torstendahl bliver tydeligere, når det videre hedder, at det er målet for historieundervisningen at fremme en kritisk holdning over for massevirkningerne.

Dette kan virke noget kryptisk i HF betænkningen, hvor det ikke er yderligere forklaret. Forklaringen finder man derimod hos Torstendahl, der hævder, at ved at historikeren tvinges til bestandigt kritisk at betragte propagandaprodukter, og ved at historiske fremstillinger ofte sigter mod at afsløre politisk propaganda, er historisk forskning og historiske studier væsentlige for et nødvendigt almindeligt forsvarsberedskab mod faktaforvrængninger i den politiske propagandas tjeneste. Det ville være rart, om dette var rigtigt. Hvis det var, skulle man tro, at samfundet forstod at drage nytte af denne evne hos historikerne også uden for skolestuerne. Man ville så konsultere oraklerne, man ville se en betydelig skare af historikere, der deltog ivrigt i tidens debat, der optrådte som kommentatorer i radio, fjernsyn og aviser, der i tider med særlig politisk aktivitet advarede den menige og ikke propaganda-sikrede befolkning mod overgreb fra den politiske propagandas side. Også den kommercielle propaganda, reklamen, ville historikerne rette slag mod. I lande, hvor den politiske propaganda er særlig udtalt, ville modstanden blive organiseret af historikerne. Mens talrige af den politiske videnskabs forskere optræder i disse roller, er det mig ikke muligt at komme på én aktiv historiker, der lader andre drage nytte af sine evner til at gennemskue propaganda, derimod er det muligt at nævne flere historikere, der har forladt historien til fordel for den politiske videnskab, efterhånden som deres interesse for politiske samtidsforhold er vokset. Det hænger vel netop sammen

med, at historikerens opgaver ligger i hans arbejde med fortiden, og vurderingen af ham sker kun på dette arbejde.

Det synes, som om også denne nyttevirkning må forkastes. Det sker uden beklagelse. Historie er nemlig ikke nyttig. Et køleskab er nyttigt, og en trillebør er det. Den politiske videnskab er muligvis også nyttig, historie er det ikke, og den bør heller ikke stræbe efter at blive det. Historiens dyrkere bør med stolthed, men også med ydmyghed, tage den ære og byrde på sig, at de accepterer deres fags komplette uanvendelighed til noget praktisk formål. De forskellige teorier om historiens anvendelighed, som jeg har berørt, har alle nærmet sig historien ude fra. Det er forkert, fordi man derved kommer til at virke ind på det, som er det essentielle ved historien, nemlig dens søgen efter sandhed. Man må gøre sig klart, at fortiden kun kan undersøges, når man kun har det ene formål med undersøgelsen, at foretage den for fortidens egen skyld. I undersøgelsen af fortiden må man bortvise som irrelevant og forstyrrende enhver tanke om undersøgelsens nytte for nutiden. Det er ofte hævdet, at historikeren ikke må slippe forbindelsen med sin egen tid, men lige så ofte, at man må leve sig sådan ind i den fortid, man beskæftiger sig med, at man kan høre dens mennesker tale. De vil tie bomstille, hvis man forventer, at deres svar skal være nyttige på den ene eller den anden måde. Der kan derimod ikke være noget forgjort i, at de *spørgsmål,* som man stiller dem, er formuleret efter ens nutid, så der dog alligevel kommer en dialog i stand. Derefter kan man så spørge, om der ud af dette skulle kunne komme noget, som kan være af betydning for nutiden.

Det mener jeg, at der kan. Studiet af fortiden er en tankemæssig virksomhed, et udslag af menneskenes trang til at få tilfredsstillet deres nysgerrighed, til at ræsonnere over og bringe orden i det, som omgiver dem. Det, der karakteriserer menneskene som mennesker, er, at de ikke kan affinde sig med, at der er dele af deres virkelighed, som de ikke, om ikke har kontrol over, så ihvertfald har kendskab til og kan klassificere. Kaos skal på den ene eller den anden måde omskabes til kosmos. Fortiden eksisterer lige så vel som nutiden, og den kan ikke bare overlades til sig selv. Viden om den er lige så nødvendig som viden om nutiden, menneskeheden kan lige så lidt eksistere uden kundskab til fortiden som uden kundskab til stjernesystemerne. Det er historiens opgave at bidrage til at fremskaffe viden om fortiden, og historien har til denne opgaves løsning adskillige fordele, som er nægtet de videnskaber, der fremskaffer viden om nutiden. Den tiltrækker mennesker med vidt forskellige egenskaber, med sans for matematik, statistik, sprog eller bare med politisk flair. Historien lader sig glimrende udforske af enegængere, de for tiden så miskrediterede ensomme ulve, såvel som af hele forsknings-

hold. Den kan opnå resultater uden anvendelse af store administrationsapparater og kompliceret apparatur, den lader sig måske ikke engang hæmme af al den teknik og indordning under systemer, som nogle så brændende ønsker at den skal anvende, for at dens videnskabelige værd kan hævdes i de andre videnskabers omdømme. En yderligere fordel har historien. Den fremlægger sine resultater i et sprog, der ikke kræver specielle forudsætninger, den har endnu lykkeligvis undgået en særlig jargon, og den besidder tillige underholdende og æstetiske kvaliteter. Historien tilfredsstiller kort sagt menneskenes nysgerrighed, tillige med at den giver dem kulturelle værdier. Det er antagelig også netop i forventningen om opfyldelse af dette, at samfundet ikke slår hånden af historien, og at enhver by eller egn har en historisk forening med lige så mange medlemmer som i kunstforeningerne. I disse fordele ligger ganske rigtigt farer for historien. Manglen på særligt sprog og teknik kan føre til overfladiskhed og fører til påstande om uvidenskabelighed fra andre videnskaber. Jagt på underholdende momenter kan forlede til anekdotisering; æstetisering kan svække det egentlige formål, men historikerne er på vagt herfor. I historikeres vurdering af en historisk frembringelse indgår overvejelser om værdien af de spørgsmål, som stilles, men det som et historisk arbejdes omdømme står og falder med, er dets egentlige historiske kvalitet, nemlig dets vilje til sandhed.

Den mission, med den størst mulige objektivitet og uden skelen til nyttehensyn at søge efter sandhed om fortiden, er imidlertid noget, som historikerne må vogte over. Den er udsat for hårde angreb for øjeblikket. Jeg har nævnt statskundskabsfolkenes krav til historien, om at den skal forbedre sig. Historieforskningen befinder sig i forhold til statskundskab, sociologi og de andre aktuelle samfundsvidenskaber som H. C. Andersens grimme ælling i huset hos den gamle kone, hvor hønen og katten talte om vi og verden, og da historieforskningen heller ikke kan lægge æg eller skyde ryg, så får den samme besked som ællingen, nemlig at den ikke skal have mening, når fornuftige folk taler.

Hvad der gør samfundsfagsfolkenes krav om forskningsøkonomisk forsvarlighed ekstra farlig, er, at samfundsfagsfolkene her går hånd i hånd med dem, som man i mangel af bedre betegnelse må kalde forkæmperne for det kritiske universitet. Oprørerne i Nanterres i maj 1968 og den bevægelse, som udsprang herfra, har fremsat den påstand, at videnskaben ved ikke at tage politisk standpunkt netop tager et standpunkt, idet den så accepterer de krav, som det bestående samfund og den i det herskende klasse stiller til den. Joachim Israel har for nylig argumenteret kraftigt for dette, og Johan Fjord Jensen har udlagt det på sin enkle og ligefremme måde. Der er imidlertid ikke noget nyt i det. Det er i virkeligheden bare den samme påstand, som

kunsten med regelmæssige mellemrum bliver stillet over for, at den ved blot at være kunst og ikke politisk engageret kunst, forråder sagen, det være sig så den højre- eller den venstreorienterede sag. Det er meget vel muligt, at det bestående samfund ikke dur. Det er bare ikke historikernes opgave som historikere at lave om på det. Det er for mig at se ganske indlysende, at studenterne fra Nanterres og den hele bevægelse er slået ind på en vej, der, fulgt konsekvent, vil bringe dem ud i en magtudøvelse lige så totalitær, som den der har provokeret dem til deres opfattelse. De opstiller moralske absolutter konserveret i indignationens missionske skikkelse, de vil tiltage sig ret til at diktere videnskaben, hvad den skal stille sig kritisk over for. Historien skal ikke forholde sig kritisk over for noget som helst, andet end forsøg på at tvinge den til at frembringe resultater, som skal bruges til noget, til det ene eller det andet. Den skal søge efter sandhed. Skal man hæfte følelsesladte epiteter på den virksomhed, så må man for mig gerne kalde det for en venstreorienteret aktivitet.

Den historiske forskning og dens serviceapparat

AF H. P. CLAUSEN

På historikermødet i Odense 1969 (omtalt i Fortid og Nutid bd. 23 hefte 5/6, side 470) blev fremlagt rapporter om igangværende og planlagt forskning ved 29 danske institutioner og selskaber. Efter indlederens manuskript bringes her professor ved Aarhus Universitet H. P. Clausens *bedømmelse af de problemer, som de senere års udvikling har rejst i forbindelse med historieforskningens serviceapparat. Som bilag er gengivet en oversigt over rapporterne, forsynet med de numre indlederen henviser til.*

Når man gennemlæser de 29 rapporter med henblik på, hvad de siger og ikke siger om den historiske forskning og dens serviceapparat, springer en positiv ting straks i øjnene. Det er den understregning, der for adskillige institutioners vedkommende er foretaget af serviceforpligtelsen over for forskningen, samt de dertil hørende forsøg på at definere denne forpligtelse enten mere generelt eller med henvisning til konkrete eksempler fra virksomheden.

Navnlig kan der her være grund til at fremhæve rapporterne fra de to videnskabelige biblioteker, Det kgl. Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus. Men også fra andre institutioner, der ikke på samme måde pr. definition er beskæftiget med opbevaring og genfinding af information, kan fremdrages eksempler. Herom skal siges lidt mere om et øjeblik.

Først skal det nemlig fremhæves, at dette almene træk ved rapporterne er fremdraget her til indledning, fordi det antagelig er udtryk for noget af en ny-orientering, en glædelig ny-orientering, som har fundet sted i de senere år. Behovet for en effektivt arbejdende informations- og dokumentationstjeneste som basis for det videnskabelige arbejde er i stigende grad blevet erkendt. Det er ikke mere en smule mindreværdigt at hellige sig de videnskabelige servicefunktioner. En institution kan godt være sig sit servicearbejde bekendt i sig selv, samtidig med at den definerer sig som et forskningscenter. Ser man blot en lille smule dybere, er der jo da også en både indre og ydre sammenhæng mellem disse to funktioner.

Helt er tendensen til en opvurdering af servicefunktionerne dog næppe

slået igennem, hvad opmærksomme læsere af rapporterne nok vil kunne finde eksempler på. Måske er det iøvrigt rigtigere at bruge udtrykket nyvurdering end opvurdering i forbindelse med synet på serviceapparatets betydning i sig selv. For naturligvis har biblioteker og arkiver altid været at opfatte og har opfattet sig selv som serviceorganer i forhold til forskningen. Men der spores nu alligevel adskillige steder i rapporterne en ny tone ved omtalen af disse ting – i pagt med en udvikling, der er skredet adskilligt længere frem i udlandet.

Rapporterne fra de to videnskabelige biblioteker er allerede nævnt i denne forbindelse. Med et udtryk fra Det kgl. Biblioteks rapport (10,6) kan man sige, at bestræbelserne går i retning af at »yde mere effektiv og differentieret dokumentationstjeneste«. Her ligger punktet, hvor en efterhånden påtrængende kontakt og drøftelse mellem forskeren og serviceinstitutionerne må sætte ind.

Meget groft og måske lovlig provokerende kan man sige, at de traditionelle, historisk-videnskabelige serviceinstitutioner har etableret deres struktur og deres målsætning, mens forskningens struktur og organisation var en anden end den, der er ved at udvikle sig med stor hast i disse år. Det skaber problemer, men opfordrer samtidig til en intensivering af dialogen mellem forskning og serviceapparat.

Der kan peges på adskillige ting, der har aktualiseret en sådan dialog og gjort praktiske resultater af den mere påtrængende end tidligere. Her skal kun fremdrages nogle enkelte faktorer, uden at det dermed indiceres, at de er de vigtigste, endsige de eneste.

1. Den enormt voksende mængde af publikationer gør det vanskeligt at følge med, selv på relativt snævre specialområder i historien. Får man ikke en nogenlunde up-to-date orientering, er det håbløst at tænke på at vinde med, når man skal holde sig orienteret. Det stiller øgede krav til aktuel og i et vist omfang også til selektiv og kommenteret bibliografi. I en parentes kan her udtrykkes glæden over, at den danske, historiske bibliografi nu kan ventes som årsbibliografi med relativt lille forsinkelse (8,1).

2. Væksten i antallet af forskere medfører et øget pres på serviceinstitutionernes faciliteter. Det fører direkte over til

3. fremkomsten af mere differentierede krav fra »forbrugerne« til disse institutioner, fordi nye typer af »forbrugere« (f. eks. politologer og andre samfundsforskere) møder frem med andre problemstillinger og andre teknikker end de traditionelt historiske og spørger efter dokumentation på nye præmisser. Også etableringen af projektforskning og team-work om større emneområder – måske med deltagere fra forskellige discipliner – kan rejse krav om mere aktivt samarbejde mellem forskning og service-apparat.

4. Oprettelsen af data-arkiver eller dokumentationscentre uden for de traditionelle, centrale videnskabelige arkiver og biblioteker er også vigtigt. Derved rejses nemlig spørgsmålet om samarbejdet m. h. t. den mest effektive organisering og udnyttelse af den samlede data- og dokumentationsmasse, der her i landet er eller kan gøres tilgængelig for historisk og samfundsvidenskabelig forskning.

Dette punkt fortjener nok en smule uddybelse. Ved Centralinstitut for nordisk Asien-forskning (1,1) er man i gang med et fælleskatalog over bøger og manuskripter vedrørende Asien, tilgængelige i Skandinavien, og tilsvarende registreringsarbejder planlægges eller gennemføres andre steder. Ved Institut for dansk Skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole indsamles beretninger og interviews til belysning af dansk skolepolitik (3,1). Det er kun et par, tilfældigt valgte eksempler. Men her opstår klart et problem m. h. t. koordinering af anstrengelserne, systematisk og let tilgængelig registrering af, hvad der findes hvor, let adgang til udskrifter på bestilling fra andre forskere etc.

Én side af spørgsmålet løses ved, at registraturer findes let tilgængelige ved alle forskningsinstitutioner. Her kan henvises til den prisværdige vej, Det kgl. Bibliotek er slået ind på med anskaffelsen af udenlandske arkivregistraturer etc. (10,10). Og man må med største glæde hilse løftet i Rigsarkivets rapport om, at registraturer m. v. efterhånden vil kunne placeres rundt i landet (24,8).

Men der er flere sider af dette problem. Ved Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet findes et data-arkiv med demografiske data, valgdata etc. på kommunal basis 1920–60, og et arkiv med data om danske politikeres sociale baggrund planlægges (29,1). Også bibliotekar Kr. Hvidts emigrationsundersøgelser må formodes at afsætte et stort data-materiale (19,3). Hertil kan lægges de store samlinger af data, der er akkumuleret i forbindelse med Socialforskningsinstituttets mange undersøgelser. I det sidste tilfælde er der vel ikke altid tale om materiale af umiddelbar betydning for historisk forskning, men data-arkiver af den først nævnte art indeholder klart stof af central værdi for historiske undersøgelser. Og i begge tilfælde er der tale om materiale, som kommende generationer af historikere og andre samfundsforskere vil vende sig til.

I denne sammenhæng må iøvrigt også medtages materialet fra de indholdsanalyser af udenrigsstoffet i danske og udenlandske aviser i 1968, der foretages på Institut for Presseforskning og Samtidshistorie ved Danmarks Journalisthøjskole i Århus (2,1). Og man må pege på materialet fra de efterhånden meget udbredte og hyppigt løbende opinionsundersøgelser (Gallup, Observa for at tage de hjemlige). Fra udlandet, f. eks. fra Frankrig,

kendes eksempler på, at opinionsundersøgelser fra efterkrigsårene er anvendt som basis for historiske og politologiske undersøgelser.

Går udviklingen herhjemme i samme retning, som man ser det ude omkring, vil desuden større forskningsprojekter ofte indledes med en omfattende inventering og registrering af det eksisterende kildemateriale. Og det færdige projekt vil efterlade sig nye eller på en ny måde sammenstillede data-samlinger. Et par hjemlige eksempler er jo iøvrigt DNH og kirkehistorikernes store værk om vækkelserne. Her er der tale om traditionelt, historisk materiale, men med de nu tilgængelige registrerings-teknikker må man forudse hulkort- og EDB-registrerede data-samlinger i stigende omfang. Nogle af de nævnte eksempler er af denne type. Og man savner i grunden stærkt i rapporterne oplysninger om, hvilke muligheder der overvejes om EDB-registrering og udkøring af registrerede data. Den eneste antydning findes i Det kgl. Biblioteks rapport. Er arkiverne ikke allerede stillet over for et problem med aflevering af hulkort? Ellers vil de blive det, og magnetbånd vil følge.

Alt dette rejser problemet om, hvordan det nye materiale kan sikres, så det kan komme andre forskere, samtidige og fremtidige, til gode. Det rejser problemet om at få materialet forsynet med de nødvendige kildekritiske oplysninger om tilblivelsessituationen: indsamlingsmåden, hensigten med indsamlingen, registreringsmåden etc. Uden sådanne bestemmelser vil materialet være uanvendeligt til andet end det oprindelige formål.

I det hele taget må man overveje, hvordan dataindsamling og -registrering kan ske på en sådan måde, at man kan komme ind i det ad andre veje, d. v. s. med andre spørgsmål end dem, til hvis besvarelse materialet er etableret. Det gælder både det traditionelt og det EDB-registrerede materiale. Vil det f. eks. blive muligt let at få besvaret typologiske eller stilistiske spørgsmål på tværs, når den totalinventering af dansk sølv er tilendebragt, som omtales i rapporten fra Dansk kulturhistorisk Museumsforening (6,1)?

Man må i virkeligheden rejse en hel række spørgsmål i denne sammenhæng: Hvordan sikre overblik over det nye materiale og dets vækst? Skal der oprettes nye institutioner til det, eller skal det indlemmes i det eksisterende, danske data-arkiv for historisk forskning, d. v. s. det danske arkivvæsen? Hvordan koordinere bestræbelserne fra projekt til projekt, så de forskellige data-samlinger ikke bliver enkeltstående, men – i det omfang, det er muligt – kan supplere hinanden, d. v. s., at der er så mange indgange som muligt i materialet? Skal man prøve også at få individuelle forskere til, hvis de er interesseret i det, at tilrettelægge deres egen indsamling af data efter en vis fælles standard, så deres samlinger lettere kan bruges af andre? Hvor mange forskere har ikke til løsning af en opgave samlet en mængde stof, som kunne have sparet tid for andre, men som enten går til grunde eller

ligger som en død masse? Skal man prøve så hurtigt som muligt at få oprettet et slags data-bank-råd, som skal drøfte disse ting og evt. tage initiativer på området?

Hvordan skal man gøre det muligt at få det maksimale udbytte af de investeringer af arbejdskraft og penge, der gøres for at fremskaffe data? Man kan her henvise til den undersøgelse, Nationalmuseets 3. afdeling planlægger af kommunesammenlægningens konsekvenser for fælleskulturen i området omkring Skelskør. Her er der ingen tvivl om, at politologer ville være interesseret i også at få belyst mulige ændringer i de politiske mønstre. Det må være oplagt, at der i sådanne tilfælde eksisterer et vigtigt koordineringsproblem.

Dette er blot nogle af de spørgsmål, som trænger sig på til en indgående og snarlig drøftelse mellem forskning og serviceapparat.

I et lidt andet plan kan man nævne problemet med at sikre let adgang til det materiale, som, trods de bestående institutioners registreringsanstrengelser, er svært tilgængeligt. Det gælder f. eks. i bibliotekerne småtrykkene. Det kgl. Bibliotek har taget et godt initiativ med periodica-registraturen over danske periodiske småtryk 1960 ff (10,2). Men det løser langt fra det omfattende småtryksproblem.

Noget lignende gælder avisstoffet. Statens avissamling gør en prisværdig indsats, og mikrofilmningen er et stort fremskridt (26,3). På Institut for Presseforskning og Samtidshistorie ved Danmarks Journalisthøjskole gennemføres et vigtigt udklipnings- og systematiseringsarbejde af avisstoffet, suppleret med abonnement på »arkivtjenesten« fra det svenske Utrikespolitiska Institutet. Ved Institut for Statskundskab i Århus klippes i øvrigt også aviser til internt brug i forskning og undervisning. Her trænges i høj grad til en samlet drøftelse for at spare spild af kræfter, for at gøre materialet bedre og mere fuldstændigt samt for at gøre det lettere tilgængeligt for en bredere kreds af benyttere.

I forbindelse med talen om den lette tilgængelighed kan man ikke undgå i fortsættelse af arkivernes rapport at rejse spørgsmålet, om man vil være villig til at gå et skridt videre end til den allerede udmærkede og planlagt udvidede service med udgivelse og udstationering af registraturer. Tør man overhovedet tænke sig muligheden af at udlåne selve materialet til brug på forskningsinstitutioner, der opfylder eventuelle betingelser for sikring af arkivalierne – og ikke blot til biblioteker og andre arkiver? Navnlig for benyttere uden for København er dette ikke uden interesse.

Det er allerede nævnt, at nogle problemer omkring forskningens forhold til serviceapparatet udspringer af, at større grupper af benyttere end før melder sig og vil melde sig i fremtiden som »aftagere« over for service-

institutionerne. Og de vil melde sig med nye og mere differentierede ønsker, fordi forskningen er i udvikling, nye discipliner kommer med nye problemer og nye teknikker (udtræk af repræsentative udsnit af et kvantativt stort og ensartet materiale, tilrettelæggelse af materialet til EDB-behandling og meget andet).

Man kan måske derfor forsigtigt vove også det spørgsmål, om den hidtidige registreringsteknik i alle henseender slår til, eller om den ikke bør suppleres med andre registraturer, der går på tværs af de forskellige arkivfonds efter saglige kriterier. Der kan her henvises til Landsarkivet for Sjællands registrering af brandforsikringsakter på tværs. Og man kan nævne landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensens oversigt over skolehistorisk materiale i de offentlige arkiver, der er trykt i 2. bd. af Årbog for dansk skolehistorie (1968). Den skal åbenbart følges op af en specialregistratur over skolehistorisk materiale, der dog ikke skal udarbejdes af arkivvæsenet som sådant (24,8).

Antagelig vil netop sådanne specialregistraturer være de hjælpemidler, som i stigende omfang vil blive ønskemålet for forskere, der med specialiserede og på forhånd vel definerede arbejdsopgaver kommer til arkiverne. For dansk politisk historie og statskundskab ville en registrering af »politica« i de administrative og juridiske arkiver – så stor og krævende opgaven end måtte være – utvivlsomt være af helt uvurderlig betydning.

De nye teknikker, der muliggør behandling af store data-mængder, vil antagelig også give debatten om kassation nye perspektiver. Problemet er kort omtalt i rapporten fra Rigsarkivet og landsarkiverne, hvoraf det fremgår, at man stræber mod regler, der gør det muligt at lade kassationen ske ved embederne. Men det er kun den arkivtekniske side af sagen.

Set fra forskningens synspunkt er det nok så vigtigt at få en anden dimension ind i debatten om kassation. Når man normalt taler om kassation, fremhæver man, at ting af »historisk betydning« eller af »historisk interesse« eller af »værdi for fremtidens administrationshistorikere« under alle omstændigheder skal bevares. Det er jo i virkeligheden ganske ugørligt at bestemme indholdet af disse begreber, og man tager derfor ganske vidtrækkende afgørelser på fremtidens vegne uden at have betingelser for at vide, hvad den tids forskere kan og vil undersøge. Det er udtryk for en statisk opfattelse af, hvad historiens problemstillinger er, i en tid, hvor vi kan se dem, og de tekniske muligheder for at formulere nye, i rivende udvikling.

Spørgsmålet er, om det ikke efterhånden er tvivlsomt, om man til grund for kassationen kan lægge det synspunkt, at jo større og mere ensartet et arkiv er, des mere umuligt er det at udnytte det. Og derfor behøver man kun at bevare repræsentative udsnit og mere sammenfattende dele af det. Regn-

skabet bevares, men bilagene kasseres – for at nævne et lidt skarpt formuleret eksempel.

Interessen for kvantificerede problemstillinger i moderne historieforskning og frem for alt muligheden for at gennemføre en kvantificering og håndtering af et stort kvantificeret materiale kan meget let betyde, at forskningen må ønske nye kriterier ført ind i kassationsdebatten. Under alle omstændigheder er dette en debat, der må føres til bunds og det snarest muligt.

I en række tilfælde vil man sikkert have mere glæde af et statistisk beregnet, repræsentativt udtræk af en arkivmasse end af en bevarelse af de kvalitativt interessante dele. Heller ikke den tanke, der har været fremført, at koncepter kan kasseres, når den endelige skrivelse blot er bevaret, kan tilfredsstille administrationshistorikere og forvaltningsteoretikere, der interesserer sig mere for den faktiske forretningsgang og den faktiske fordeling af magt og indflydelse end for den formelle struktur i et administrationssystem.

Disse bemærkninger om den historiske forskning og dens serviceapparat har haft til hensigt dels at påpege det vigtige og dygtige arbejde, der udføres af serviceorganisationerne, dels at pege på nødvendigheden af, at en debat mellem forskning og serviceapparat sættes i gang og holdes løbende. Det er vigtigt at få slået fast, at et højt udbygget og højt kvalificeret serviceapparat er den helt uomgængelige forudsætning for, at forskningen kan trives og udvikles. Det er lige så vigtigt, at forskningen bestandigt søger at formulere sine ønsker til serviceapparatet, og at en formidling af ønskerne sker, så de eventuelt kan omsættes til praksis.

Forskerne må støtte serviceinstitutionerne gennem deres egen forskning og ved at være lige så interesseret i bevillinger til dette apparat som til deres egen forskning. Serviceinstitutionerne på deres side må investere kræfter og penge i studiet og udviklingen af det videnskabelige servicebegreb i stadig kontakt med forskningen. Dette samarbejde er helt afgørende, og formidlingen af det må på en eller anden måde sættes i system.

Oversigt over rapporterne

1. Centralinstitut for nordisk Asienforskning.
2. Danmarks Journalisthøjskole. Institut for Presseforskning og Samtidshistorie.
3. Danmarks Lærerhøjskole. Institut for dansk Skolehistorie.
4. Danmarks Lærerhøjskole. Historisk Institut.
5. Dansk historisk Fællesforening.

6. Dansk kulturhistorisk Museumsforening.
7. Dansk udenrigspolitisk Selskab.
8. Den danske historiske Forening.
9. Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
10. Det kgl. Bibliotek.
11. Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie.
12. Erhvervsarkivet.
13. Historisk Samfund for Sønderjylland.
14. Jysk Selskab for Historie.
15. Københavns Universitet. Institut for dansk Kirkehistorie.
16. Københavns Universitet. Institut for europæisk Folkelivsforskning.
17. Københavns Universitet. Institut for Folkemindevidenskab.
18. Københavns Universitet. Institut for Samtidshistorie og Statskundskab.
19. Københavns Universitet. Institut for økonomisk Historie.
20. Københavns Universitet. Historisk Institut.
21. Landbohistorisk Selskab.
22. Nationalmuseet.
23. Odense Universitet. Den historiske Sektion.
24. Rigsarkivet og landsarkiverne.
25. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie.
26. Statsbiblioteket i Århus.
27. Tøjhusmuseet.
28. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie.
29. Århus Universitet. Institut for Statskundskab.

Dansk manuskriptfører

MANUSKRIPTER OG ARKIVALIER I DANSKE SAMLINGER. *Udgivet af Udvalget til registrering af manuskripter og arkivalier ved Helle Linde og Anker Olsen. Dansk historisk Fællesforening 1968. 144 s. 27 kr. (bogladepris 40.50 kr.)*

I 1941 offentliggjorde Albert Fabritius i Biblioteksårbogen en kortfattet oversigt over »Haandskrifter i danske Samlinger« og fremhævede da behovet for et videregående orienteringsmiddel i de ikke ubetydelige samlinger af håndskrifter og arkivalier som opbevares uden for arkiverne. Udviklingen siden har ikke gjort dette behov mindre. En lang række lokalhistoriske samlinger er som bekendt blevet grundlagt inden for den sidste snes år, bl. a. med det formål at indsamle aktstykker, manuskripter, billeder og kort af egnshistorisk interesse, og denne igangværende decentralisering af vore arkiver og samlinger har foruden sine gode sider den uheldige følge, at historikerne i stigende grad kan komme til at overse relevante kilder, der opbevares i mindre institutioner eller måske endda i samlinger, om hvis eksistens de ikke har nogensomhelst anelse. Det er derfor både overordentlig nyttigt og belejligt, at Dansk historisk Fællesforening nu på initiativ af Anker Olsen har besørget udgivelsen af en dansk håndskriftsamlings- og arkivfører.

Føreren er blevet til på grundlag af spørgeskemaer udsendt til institutioner, som formodedes at opbevare noget af interesse. Spørgeformularen aftrykkes ikke, men spores i redegørelserne for de enkelte samlinger, der omfatter rubrikker som f. eks. manuskripter, arkivalier, foreningsarkiver, erhvervsarkiver, privatarkiver, personalhistorisk materiale, folkelivsskildringer, kort, tegninger, lokalhistorisk bibliografi, avisregistrering og avisudklip. Der er efter anm.s mening med rette givet et vist spillerum for de små og specielle og de relativt ukendte samlinger samt for dem, som indeholder materiale man ellers ville have forventet at finde andetsteds, mens de store og almenkendte institutioner, om hvis indhold der i forvejen foreligger litteratur, i forhold hertil er beskrevet mere summarisk. Rigsarkivet får dog meget rimeligt 3½ side og landsarkiverne hver ca. 2, Statsbiblioteket i Århus godt 5 (den vistnok første detaljerede oversigt på tryk), hvorimod Det kgl. Bibliotek ikke optager mere end 15 spaltelinier, hvad der må siges at

være beskedent for landets største håndskriftsamling med dens bestand af ca. 50.000 håndskrifter. Blandt meget andet kunne man have ønsket, at manuskriptførerens brugere var blevet informeret om at Kgl. Bibl. fører en brevregistrant, der omfatter såvel brevafsendere som modtagere, og desuden råder over en værdifuld registrant over håndskrevne danica i udenlandske biblioteker og i andre danske samlinger, sidstnævnte ikke ajourført men stadig nyttig som vejviser, også efter fremkomsten af nærværende bog. Bogen fortegner iøvrigt ikke mindre end 252 samlinger, ordnet i topografisk rækkefølge i overensstemmelse med Trap: Danmark, 5. udg., og forsynet med angivelser af adresse og telefon, henvisninger til de vigtigste trykte fortegnelser eller anden litteratur om samlingerne og oplysninger om lånevilkår, eventuelle betingelser for tilgængelighed m. v. Til sidst er anbragt stednavneregister, som medtager alle lokaliteter nævnt i samlingsbeskrivelserne.

Vil man have udbytte af føreren, må man læse den igennem fra ende til anden. Snævert topografisk interesserede kan måske klare sig med stednavneregistret, men savnet af et person- samt institutions- og stikordsregister bringer med sig, at der må vendes mange blade hver gang man søger kildemateriale vedrørende bestemte personer eller emner eller blot ganske enkelt ønsker at konstatere eksistensen eller ikke-eksistensen af en eller anden særsamling. F. eks. skal man løbe indholdsfortegnelsens første 150 numre igennem, før man kan få bekræftet at der findes en cirkushistorisk samling – nemlig under Seden, Odense amt. Men giver man sig den fornødne tid kan føreren i mange henseender være en guldgrube. Der er talrige, og ikke få overraskende, eksempler på kildernes spredning, skrivekalendere af Christian IV kan findes i Rosenborgmuseet og i Stiftsbiblioteket i Maribo, en dagbog af Eske Brok på Frederiksborgmuseet, breve fra Svend Aakjær til Jeppe Aakjær i Institut for Navneforskning, statsfængselsarkiver i Hærens arkiv, skifteprotokol for Skads herred i Dansk Landbrugsmuseum, Lyngby, originale manuskripter af Brorson i Aalborg Katedralskole, et pergamentskøde fra Nakskov i Mariager Museum, teatermanuskripter fra Helsingør Teater i Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus, osv. osv. Mindre overraskende, men værd at notere er, at mange erhvervs- og lavsarkivalier foruden i landsarkiverne og Erhvervsarkivet opbevares i de lokale samlinger, i ikke få tilfælde fordelt mellem flere samlinger i samme by. Noget lignende gælder skolearkivalier, mens godsarkivalier endnu i nogen udstrækning synes opbevaret af godserne selv; de er i så fald ikke medtaget, da en udsendelse af spørgeskemaer til godserne ikke har givet det ønskede resultat.

Som vejviser til et stort antal kilder og kildegrupper er bogen et givende hjælpemiddel for historikere og andre og vil formentlig føre til en større, mere hensigtsmæssig og i de fleste tilfælde utvivlsomt velkommen udnyttelse af landets mange samlinger. Redaktørerne har fået imponerende meget med, fra ministerier og offentlige kontorer med særlige fonds, hvortil man ellers ville have svært ved at finde frem (f. eks. 53, 54, 56), til samlinger anlagt og ejet af private, der herigennem indbyder til benyttelse (f. eks. 112, 152, 189). At ikke alt er fanget ind er naturligvis noget nær uundgåeligt. Der kan eksempelvis peges på Københavns

kommunes begravelsesvæsens kontor (Københavns begravelsesvæsens arkiv 1805ff), Bogbinderlauget i København (lavsarkivalier fra 17. årh. ff) og Københavns Murer- og Stenhuggerlaug (ligeledes fra 17. årh. ff), alle tilgængelige ved telefonisk henvendelse. Det kan også føles som et savn, at de i indledningen omtalte uspecificerede »få institutioner«, som udelades fordi de ikke har besvaret spørgeskemaerne, ikke anføres ved navn, så at man dog blev gjort opmærksom på deres mulige betydning. Flere af institutionerne nævnt i Albert Fabritius' oversigt er ikke kommet med, og det kunne egentlig være ganske rart at vide om det er fordi de ikke har svaret, eller fordi samlingerne er overført til anden institution. Dette spørgsmål om oprettelse og nedlæggelse, tilvækst og afgang, vil iøvrigt til stadighed have interesse for dem der ønsker at orientere sig om manuskripter og arkivalier i danske samlinger – mon udvalget til registrering af manuskripter og arkivalier tilsvarende kunne overtales til at lade Helle Lindes og Anker Olsens nyttige bog føre videre ved med mellemrum at udsende supplementslister og oversigter over nyerhvervelser og ændringer i opbevarelsesforholdene for manuskripter og arkivalier i Danmark? Det er givetvis ikke nogen let opgave, men fundamentet er nu lagt.

Harald Ilsøe

Svensk visedisputats

BENGT R. JONSSON: SVENSK BALLADTRADITION I. *Balladkällor och balladtyper. Svenskt visarkivs handlingar 1, Stockholm 1967. 912 s. Ill. 90 sv. kr.*

I hele sit anlæg er Bengt R. Jonssons undersøgelse enestående, ikke blot inden for viseforskningen, men inden for traditionsforskningen i det hele taget. Aldrig før har nogen folklorist gjort det, som Jonsson er i færd med at gøre. I den foreliggende første del af undersøgelsen gennemgår han kildekritisk alt det overleverede materiale vedrørende en enkelt genre inden for folkedigtningen, nemlig de nordiske middelalderballader i svensksproget tradition. I den anden del, der kommer om et par år, vil han undersøge balladernes geografiske spredning, deres tendens til at blive præget af de miljøer, de overleveres i, forholdet mellem skillingstrykkene og den mundtlige tradition, traditionsbærerne – deres miljøer og repertoirer – balladernes funktion og deres forhold til skæmteviser, sanglege og efter-middelalderlige viser. Hele undersøgelsen vil blive afsluttet med en sammenfattende redegørelse for den svenske balladetradition, en syntese.

Jonsson har indset, at uden en kildekritisk kulegravning af det overleverede traditionsstof er det ikke muligt at nå frem til en saglig vurdering af balladerne og deres vilkår i traditionen. Derfor er alene hans første del af undersøgelsen i ordets egentlige forstand grundlæggende. Det er en håndbog af meget høj stan-

dard, og det er derfor med fuld ret at universitetet i Uppsala har givet ham doktorgraden herfor. Det er ikke en disputats, der udmærker sig ved fremsættelsen af principielle synspunkter – det kommer i anden del, som han overalt henviser til. Det er derimod en disputats, der er præget af forfatterens nøgterne kildekritiske grundholdning over for det uhyre forskelligartede materiale, som tilsammen indeholder den viden, man har om svensk balladetradition.

Efter en indledning, hvor han gør rede for definitioner og terminologier, giver han i kapitel 1 på mere end 100 sider en glimrende historisk oversigt over de svenske balladekilder, som han overalt placerer i forhold til de iøvrigt fra Norden kendte. I kapitel 2 analyserer han på henved 500 sider alle de håndskrevne visebøger, man kender, og en række af de store traditionsindsamlinger, og i kapitel 3 gives en komplet fortegnelse over ballader i skillingstryk (ialt 437 tryk). I kapitel 4 udskiller han en række balladepasticher og forfalskninger, for i kapitel 5 at give en oversigt over alle de versioner man kender af de enkelte balladetyper. Efter en sammenfatning skriver han i en ekskurs om kilderne og behandlingen af kilderne i de to tidlige, berømte svenske balladeudgaver, Geijer & Afzelius' Svenska Folkvisor og Arwidssons Svenska Fornsånger. For fuldstændighedens skyld kan nævnes, at Jonsson foruden et stort engelsk resumé bringer en litteraturfortegnelse på ikke mindre end 49 sider.

Fra selve middelalderen kendes – ligesom i Danmark – kun nogle få og spredte vidnesbyrd. Jonsson gennemgår dem alle og kan i enkelte tilfælde påvise nogle ikke tidligere kendte. I løbet af det 16. århundrede opstår imidlertid en etnografisk interesse rettet også mod de hjemlige traditioner. Det 17. århundrede er præget af den historisk antikvariske interesse, som giver sig udslag i en række lokalhistoriske og topografiske skildringer og undersøgelser af høj værdi. Denne interesse holder sig ind i det 18. århundrede, og efter en periode, hvor de toneangivende kredse ligefrem bekæmpede almuens traditioner i det hele taget, kommer den romantiske interesse, indvarslet af præromantikken og for alvor inspireret af nyromantikken omkring 1810. Uanset de skiftende tiders forskelligt motiverede holdning over for balladerne, levede de i traditionen: fra det 16. og 17. århundrede kendes håndskrevne visebøger fra adels- og studenterkredse. Fra 18. århundrede og til vore dage kendes visebøger, anlagt i folkelige miljøer, og de første skillingstryk med ballader dukker op i det 17. århundrede. Det er imidlertid først gennem de omfattende traditionsindsamlinger siden 1810, at man begynder at kunne få et mere nuanceret billede af balladerne som folketradition.

Interessant er det at læse, hvordan Jonsson kan påvise, at de forskellige balladekategoriers forekomst i kilder fra forskellige tider i høj grad hænger sammen med kildematerialets skiftende karakter og samlernes forskellige attituder: kæmpeviserne var f. eks. højt anskrevet i det 16. og 17. århundrede, og de blev derfor indført i visebøger og omtalt af tidens historikere, og de romantisk inspirerede folkemindesamlere i begyndelsen af det 19. århundrede havde en forkærlighed for de naturmytiske viser, ikke mindst viser om nøkken. Det er først senere i forrige århundrede og ikke mindst i vort, at man får hele repertoirer med alt, hvad de enkelte traditionsbærere kan synge.

kommunes begravelsesvæsens kontor (Københavns begravelsesvæsens arkiv 1805ff), Bogbinderlauget i København (lavsarkivalier fra 17. årh. ff) og Københavns Murer- og Stenhuggerlaug (ligeledes fra 17. årh. ff), alle tilgængelige ved telefonisk henvendelse. Det kan også føles som et savn, at de i indledningen omtalte uspecificerede »få institutioner«, som udelades fordi de ikke har besvaret spørgeskemaerne, ikke anføres ved navn, så at man dog blev gjort opmærksom på deres mulige betydning. Flere af institutionerne nævnt i Albert Fabritius' oversigt er ikke kommet med, og det kunne egentlig være ganske rart at vide om det er fordi de ikke har svaret, eller fordi samlingerne er overført til anden institution. Dette spørgsmål om oprettelse og nedlæggelse, tilvækst og afgang, vil iøvrigt til stadighed have interesse for dem der ønsker at orientere sig om manuskripter og arkivalier i danske samlinger – mon udvalget til registrering af manuskripter og arkivalier tilsvarende kunne overtales til at lade Helle Lindes og Anker Olsens nyttige bog føre videre ved med mellemrum at udsende supplementslister og oversigter over nyerhvervelser og ændringer i opbevarelsesforholdene for manuskripter og arkivalier i Danmark? Det er givetvis ikke nogen let opgave, men fundamentet er nu lagt.

Harald Ilsøe

Svensk visedisputats

BENGT R. JONSSON: SVENSK BALLADTRADITION I. *Balladkällor och balladtyper. Svenskt visarkivs handlingar 1, Stockholm 1967. 912 s. Ill. 90 sv. kr.*

I hele sit anlæg er Bengt R. Jonssons undersøgelse enestående, ikke blot inden for viseforskningen, men inden for traditionsforskningen i det hele taget. Aldrig før har nogen folklorist gjort det, som Jonsson er i færd med at gøre. I den foreliggende første del af undersøgelsen gennemgår han kildekritisk alt det overleverede materiale vedrørende en enkelt genre inden for folkedigtningen, nemlig de nordiske middelalderballader i svensksproget tradition. I den anden del, der kommer om et par år, vil han undersøge balladernes geografiske spredning, deres tendens til at blive præget af de miljøer, de overleveres i, forholdet mellem skillingstrykkene og den mundtlige tradition, traditionsbærerne – deres miljøer og repertoirer – balladernes funktion og deres forhold til skæmteviser, sanglege og efter-middelalderlige viser. Hele undersøgelsen vil blive afsluttet med en sammenfattende redegørelse for den svenske balladetradition, en syntese.

Jonsson har indset, at uden en kildekritisk kulegravning af det overleverede traditionsstof er det ikke muligt at nå frem til en saglig vurdering af balladerne og deres vilkår i traditionen. Derfor er alene hans første del af undersøgelsen i ordets egentlige forstand grundlæggende. Det er en håndbog af meget høj stan-

dard, og det er derfor med fuld ret at universitetet i Uppsala har givet ham doktorgraden herfor. Det er ikke en disputats, der udmærker sig ved fremsættelsen af principielle synspunkter – det kommer i anden del, som han overalt henviser til. Det er derimod en disputats, der er præget af forfatterens nøgterne kildekritiske grundholdning over for det uhyre forskelligartede materiale, som tilsammen indeholder den viden, man har om svensk balladetradition.

Efter en indledning, hvor han gør rede for definitioner og terminologier, giver han i kapitel 1 på mere end 100 sider en glimrende historisk oversigt over de svenske balladekilder, som han overalt placerer i forhold til de iøvrigt fra Norden kendte. I kapitel 2 analyserer han på henved 500 sider alle de håndskrevne visebøger, man kender, og en række af de store traditionsindsamlinger, og i kapitel 3 gives en komplet fortegnelse over ballader i skillingstryk (ialt 437 tryk). I kapitel 4 udskiller han en række balladepasticher og forfalskninger, for i kapitel 5 at give en oversigt over alle de versioner man kender af de enkelte balladetyper. Efter en sammenfatning skriver han i en ekskurs om kilderne og behandlingen af kilderne i de to tidlige, berømte svenske balladeudgaver, Geijer & Afzelius' Svenska Folkvisor og Arwidssons Svenska Fornsånger. For fuldstændighedens skyld kan nævnes, at Jonsson foruden et stort engelsk resumé bringer en litteraturfortegnelse på ikke mindre end 49 sider.

Fra selve middelalderen kendes – ligesom i Danmark – kun nogle få og spredte vidnesbyrd. Jonsson gennemgår dem alle og kan i enkelte tilfælde påvise nogle ikke tidligere kendte. I løbet af det 16. århundrede opstår imidlertid en etnografisk interesse rettet også mod de hjemlige traditioner. Det 17. århundrede er præget af den historisk antikvariske interesse, som giver sig udslag i en række lokalhistoriske og topografiske skildringer og undersøgelser af høj værdi. Denne interesse holder sig ind i det 18. århundrede, og efter en periode, hvor de toneangivende kredse ligefrem bekæmpede almuens traditioner i det hele taget, kommer den romantiske interesse, indvarslet af præromantikken og for alvor inspireret af nyromantikken omkring 1810. Uanset de skiftende tiders forskelligt motiverede holdning over for balladerne, levede de i traditionen: fra det 16. og 17. århundrede kendes håndskrevne visebøger fra adels- og studenterkredse. Fra 18. århundrede og til vore dage kendes visebøger, anlagt i folkelige miljøer, og de første skillingstryk med ballader dukker op i det 17. århundrede. Det er imidlertid først gennem de omfattende traditionsindsamlinger siden 1810, at man begynder at kunne få et mere nuanceret billede af balladerne som folketradition.

Interessant er det at læse, hvordan Jonsson kan påvise, at de forskellige balladekategoriers forekomst i kilder fra forskellige tider i høj grad hænger sammen med kildematerialets skiftende karakter og samlernes forskellige attituder: kæmpeviserne var f. eks. højt anskrevet i det 16. og 17. århundrede, og de blev derfor indført i visebøger og omtalt af tidens historikere, og de romantisk inspirerede folkemindesamlere i begyndelsen af det 19. århundrede havde en forkærlighed for de naturmytiske viser, ikke mindst viser om nøkken. Det er først senere i forrige århundrede og ikke mindst i vort, at man får hele repertoirer med alt, hvad de enkelte traditionsbærere kan synge.

En af de mange perspektivrige detaljer, Jonsson fremdrager i sin undersøgelse, findes i analysen af et håndskrift fra slutningen af det 17. århundrede: han kommer til det resultat, at der deri findes 57 ballader, som har været sunget af en og samme kvinde, hvis navn og data Jonsson påviser. Selvom man fra anden side ved, at hun kunne langt flere viser, er det dog interessant, at man fra den tid har et så rigt udvalg af en enkelt folkelig sangerskes viserepertoire.

Overalt vrimler det med den slags små og store oplysninger, og som dokumentation for sine påstande anfører Jonsson grundige sproglige undersøgelser af de enkelte kilder, han redegør for vandmærker, for palæografiske forhold osv., osv. Hertil kommer en lang række studier i personal- og lokalhistorisk kildemateriale.

I en af de mange fodnoter beklager Jonsson, at man mangler en svensk håndbogsserie i de historiske hjælpevidenskaber, og han foreslår Statens Humanistiska Forskningsråd at tage opgaven op. Havde en sådan serie foreligget, er der ingen tvivl om, at det kunne have sparet ham for megen møje.

I 10 år har han arbejdet på sin undersøgelse, og i alle årene har han været knyttet til Svenskt visarkiv i Stockholm, i de sidste år som dets leder. At han i forordet kan oplyse, at dele af undersøgelsen er udført som institutionsarbejde er en glædelig kendsgerning, som bør nævnes, sålænge der endnu findes arkiver, hvor noget sådant er aldeles udelukket. Det glemmes alt for ofte, at også arkiver er forskningsinstitutioner.

Iørn Piø

Trafiktopografisk forskning

FRIEDRICH BRUNS (†) & HUGO WECZERKA: HANSISCHE HANDELSSTRASSEN. *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Neue Folge Bd. XIII/ 1, 2. u. 3: Atlas, Tekst u. Register. Böhlau Verlag, Köln Graz 1962, 1967 u. 1968. 60 Kartenseiten, XIV, 792, 116 Seiten. Ln. 35,–, 56,– u. ? DM.*

Allerede for 80 år siden var den tanke fremme at udarbejde et atlas over de hanseatiske handelsveje. Som et væsentligt forarbejde hen imod dette mål kan betragtes Friedrich Bruns banebrydende artikel i Hansische Geschichtsblätter fra 1896 om »Lübecks Handelsstrassen am Ende des Mittelalters«. Bruns slog hermed ind på fremgangsmåder, der har haft blivende betydning for studiet af middelalderlige veje. Hugo Matthiessen og Gertrud Schreker har udfra lignende kriterier undersøgt det danske og holstenske vejnet i middelalderen. Den længe imødesete oversigt over det samlede hanseatiske vejnet har kunnet bygges på Bruns meget omfattende, indsamlede materiale, men den endelige udformning skyldes Hugo Weczerka, der desuden har udvidet vejnettet til de mere perifere områder, bl. a. inddraget den jyske oksevej over Kolding til Ålborg med den vigtige sidegren over Toldsted, Hellevad, Agerskov, Toftlund til Ribe. Resultatet

er blevet det ønskede standardværk om vejenes geografi og historie af interesse ikke blot for hanseforskere, men for handelshistorikere i det hele taget. Atlasbindet kunne udsendes allerede 1962. Det omfatter 20 oversigtskort over det vestlige og østlige hanseatiske område i målestok 1:6000 000, dertil 6 hovedkort over den vestlige del i 1:1500 000 og 2 over den østlige i 1:3000 000, samt 50 egnskort, hvoraf de 34 angiver det vestlige vejnet i 1:500 000 og 16 det østlige i 1:100 000. Kortene er behagelig overskuelige med vandløb, søer og mosestrækninger angivet i svagt blåt og vejene i kraftig rød streg, stiplet langs tvivlsomme passager.

Tekstbindet indledes med et stort teoretisk afsnit om forskning og studiemetoder efterfulgt af 8 kapitler om vejnettet i forskellige egne, hvor hver enkelt handelsvej er behandlet for sig. Dansk forsknings interesse i værket ligger naturligvis først og fremmest i det danske vejnets tilslutning gennem hertugdømmet Slesvig og Holsten til det europæiske vejnet. I den danske konges områder kan dog ikke ventes nogen fuldstændig oversigt over vejnettet. Det er således at beklage, at tværvejene Husum–Flensborg, Husum–Eckernförde, Ockholm–Flensborg, Tønder–Flensborg, Tønder–Åbenrå, Ribe–Haderslev, Ribe–Kolding er udeladt som liggende uden for værkets hanseatiske sigte. Mere overraskende er det, at Lybæks forbindelsesveje til Itzehoe er faldet ud. Stør var i middelalderen sejlbar til Kellinghusen, som desværre ikke er afsat på kort 2. Herfra gik vejforbindelse over Bramstedt og Segeberg til Lybæk. Vejruten Kiel–Preetz–Bornhøved–Segeberg–Lybæk er heller ikke registreret, muligvis fordi vejstrækningen Preetz–Bornhøved–Segeberg ikke er omtalt i litteraturen. På Dankwerthes kort er den dog klart at følge: Preetz–Löptin–Depenau–Wankendorf–Ruhwinkel–Bornhøved–Daldorf–Hamdorf–Klein Niendorf–Segeberg. Segeberg er på kort 2 forbundet med Hamborg og Lybæk, men derimod ikke med Lüneburg. En vejforbindelse må dog have ført fra Segeberg over klostret Reinfeld og Trittau formentlig via færgestedet Artlenburg og Lüneburg. Det må være den vejrute, der sigtes til, når Lüneburg i 1474 klagede til Christian I over, at Hamborg vil forhindre byens borgere i at drage over Trittau med varer opkøbt i Holsten (Quellensammlung d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellsch. f. vaterl. Gesch. Hrsg. v. G. Waitz Kiel II s. 19). Med enkelte udeladelser er hanseforskningen og handelshistorien blevet et fortrinligt underbygget hovedværk rigere, som også har bud til danske historikere. Registerbindet letter benyttelsen, men henviser desværre kun til tekstbindet, ikke til atlas.

Poul Enemark

Festskrift til Knud Klem

HANDELS- OG SØFARTSMUSEET PÅ KRONBORG, ÅRBOG 1966. *Redigeret af Henning Henningsen. 7 + 352 s. 30 kr.*

Årgang 1966 af denne årbog udmærker sig allerede ved første blik i sammenligning med sine forgængere ved sin størrelse. Måske står det i forbindelse med, at den er nr. 25 i rækken, men hovedårsagen er dog vel, at den tillige er formet som et festskrift til museets direktør, Knud Klem, i anledning af dennes 65-årsdag, idet dens artikler udsendtes i en speciel udgave under titlen »Maritime studier, tilegnet Knud Klem«.

Årbogen, der indeholder bidrag fra 17 forfattere af 5 forskellige nationer, udmærker sig dog ikke blot i kvantitativ henseende, men også kvaliteten kan stå for en nærmere prøvelse. Emnerne er imidlertid så varierende, at en rimelig anmeldelse ville kræve en tilsvarende stor stab af specialister. – Artiklernes stof spænder fra søfartshistorie i den tidlige middelalder, over skibsbygning fra forskellige tider, sejlads og fiskeri til »moderne sjømannstro«, og indimellem føres læseren et smut til Grønland og får et glimt fra »Galathea«s togt 1845–47. Behandlingen af emnerne varierer fra det højvidenskabelige til solide beretninger om, hvordan søfolks dagligdag har artet sig i nyere tid.

Til den første kategori hører en artikel om søkortets stednavne i Ålandshavet, skrevet af lederen af Sjöfartsmuseet ved Åbo Akademi, Sven Andersson, og professor Aksel E. Christensens korte bidrag med den noget provokerende titel »Birka uden frisere«, hvori forfatteren i fortsættelse af, hvad han tidligere har publiceret, gør op med den ældre teori om, at friserne omkring år 800 har været det førende handelsfolk i Nordeuropa, en opfattelse, der herhjemme især var repræsenteret af Erik Arup. – Denne teori gendriver prof. Christensen ud fra både sproglige, retshistoriske og arkæologiske grunde, hvoriblandt omtale af Hedeby-udgravningerne og skibsfundene i Roskilde fjord, og endelig ved et nøjere studium af de få bevarede skriftlige kilder. Konklusionen bliver den klare, at der overhovedet ikke kan føres bevis for, at der har været frisere i Norden, men at befolkningen her i perioden 800–1000 var vesteuropæerne overlegen i militær, teknisk og økonomisk henseende.

I tilslutning hertil kan nævnes hæftets sidste artikel, »Schiffbauprobleme zur Hansezeit«, skrevet af den tidligere leder af søfartsafdelingen i Altonas museum, Gerhard Timmermann, der gennemgår skibstypernes udvikling fra Hjortespringbåden til de middelalderlige kogger. Hovedvægten er her lagt på byggetekniken, men forfatteren kommer dog også noget ind på handelsmæssige problemer.

Koggerne omtales også i en artikel af Ole Crumlin-Petersen, »En kogge i Roskilde«, der med udgangspunkt i en fremstilling af en sådan i Sct. Jørgensbjerg kirke også giver en redegørelse for havnen i Roskilde og de sejlrender, der i tidlig middelalder førte ind til byen.

Med »Hallandsk sjöfart i danske arkiv« giver den tidligere leder af Varbergs museum, Albert Sandklef, en skildring af bondesejladsen fra Halland, en næ-

ringsvej, som i det for landbrug lidet egnede landskab kan spores tilbage til middelalderen, hvorfra oplysningerne dog er sparsomme. Men senere giver Ålborgs regnskaber for bropenge og lens- og slotsregnskaberne i det danske Rigsarkiv, navnlig nogle skattelister, yderligere oplysninger om denne næringsgren, også om statens anvendelse af disse småskibe. – Samme emne, bondesejlads, strejfes også af Olof Hasslöf fra Statens sjöhistoriska Museum i Stockholm, der i et af årbogens største bidrag, »Sjöfart och Privilegier«, går helt tilbage til Erik af Pommerns tid og omtaler, hvorledes statsmagten ud fra forskellige bevæggrunde igennem tiderne har bestræbt sig for at holde denne næringsvej nede, i merkantilismens tid navnlig ud fra ønsket om at fremme byernes næringsveje. I de senere år er der gjort store anstrengelser for at finde kilder til belysningen af denne sejlads, som navnlig fandtes i de mindre frugtbare egne i Norden, og som efter forfatterens mening fik sin storhedstid i det 19. århundrede, da mange lovmæssige hindringer efterhånden faldt bort. Forfatteren gennemgår tillige en række af de særlige problemer for denne næringsvej, som endnu trænger til mere indgående undersøgelser.

Samme emne berøres i artiklen »Øen i bugten«, hvori Søfartsmuseets konservator Christian Nielsen skildrer Fejø i ældre tid med særlig vægt på søfartens betydning for dette lille øsamfund. I denne forbindelse kan som et sidste led tages artiklen om den tremastede skonnert »Vera«, skrevet af lederen af Søfartssamlingerne ved Svendborgsund, F. Holm-Petersen, der i skildringen af »Vera«s skæbne i dens levetid 1901–35 også giver et bidrag til forståelsen af den sidste sejlskibstid i Danmark.

Med artiklen »Danske foregangsmenn i bergensk dampskibsfart – Peter Jebsen, William Hansen«, skrevet af direktøren for Bergens Sjøfartsmuseum, Lauritz Pettersen, føres vi derimod ind i en af de nyere faser af skibsfarten, da sejlskibene veg for damperne, og da de gamle besiddelsesformer, selveje og partsrederi, måtte vige for aktieselskabsformen. I Bergen havde de to indvandrede danskere deres store andel i denne proces.

Om søfolkenes liv ombord i skibene, både i sejlskibstiden og i nutiden, bringer årbogen også nogle bidrag. En artikel skildrer et så hyggeligt emne som »husflid« i skibene, nemlig Erling Eriksens »Frivakt og flaskeskuter«, hvor forfatteren, der er konservator ved Vestfold fylkesmuseum i Tønsberg, beskæftiger sig ikke blot med fremstillingen af de berømte skibe i flaskerne, men også med de andre former for husflid, som der i sejlskibstiden blev stunder til under de lange sejladser i passaterne. – To andre artikler behandler derimod de mindre hyggelige sider af det gamle sømandsliv, nemlig museumsinspektør Henning Henningsen fra Søfartsmuseet, der i »Jonas, profet og ulykkesfugl« gennemgår Jonas-motivet i søfolks overtro, medens direktør Svein Molaug fra Norsk Sjøfartsmuseum på Bygdøy bringer en art fortsættelse deraf i en artikel om, hvad der i vore dage er tilbage af al den gamle overtro, der tidligere var uadskilleligt forbundet med livet til søs.

I en artikel om »Sildetælling og sildemåling i Aalborg« kommer overinspektør ved Nationalmuseet i København, Holger Rasmussen, ind på et af modsætnings-

forholdene mellem fiskerbefolkningen og myndighederne, nemlig de sidstes bestræbelser for at skabe enhed i mål af fisk, bestræbelser, som omsider lykkedes i begyndelsen af det 18. århundrede for limfjordsfiskeriets vedkommende.

Blik ud til fjernere områder får man ved bibliotekar Lone Klems »Grønland civiliseres«, hvori hun skildrer Hans Egedes virksomhed på Grønland under synsvinklen sammenstød mellem to ganske forskellige kulturer. Artiklens hovedindhold er et forsøg på at forstå Hans Egedes tankegang på baggrund af hans religiøse forestillinger og opvæksten i et europæisk samfund. – Endelig belyser museumsassistent Sv. Jørgensen tegneren P. A. Plums værker fra »Galathea«s jordomsejling, 275 i tal, som nu er erhvervet til Handels- og Søfartsmuseet. De vurderes som værende af stor etnografisk værdi, medens Plum mærkeligt nok ikke har givet sig af med at skildre livet ombord på »Galathea«.

Det gennemgående motiv i de 17 afhandlinger er søfarten set under mange forskellige synsvinkler. Festskriftformen, der har kaldt så mange forskere til, har nødvendigvis bevirket, at mange af bidragene kun er blevet en ouverture, der vækker håb om, at mere vil følge efter, når lejlighed gives. Anmelderen vil især håbe, at studiet af bondeskibsfarten eller skudehandelen må blive fortsat – vi ved nemlig endnu kun lidt om den – og andre læsere vil formentlig kunne fremsætte tilsvarende ønsker med tilknytning til deres særlige interesseområder. Er dette tilfældet, så skriftet kan virke som inspiration til yderligere undersøgelser, er dette 25. bind af årbogen en værdig hilsen til direktør Knud Klem.

Aa. Rasch

Sømandskultur

ERLING ERIKSEN: VÅR GAMLE SJØFARTSKULTUR. *(Norsk kulturarv, bd. 4), Oslo 1968. 143 s., ill.*

Kulturhistorien er fra at være en bespottet og latterliggjort gøgeunge blevet yderst populær, noget der interesserer os alle. Se blot hvad årets boghøst byder på.

De kulturhistoriske fremstillinger har dog alle haft en stærk slagside i deres emnevalg, idet de i alt væsentligt har beskrevet agrarsamfundets, de højere stænders og i vore dage bysamfundets kultur, mens de helt har glemt eller overset andre samfundsgruppers tilstedeværelse. Således må det i høj grad beklages, at den maritime kulturhistorie har været så forsømt, som det vitterligt er tilfældet.

Med nærværende bog, som er skrevet af den dygtige og i Danmark velkendte museumsmand, fylkeskonservator ved Vestfold Fylkesmuseum i Tønsberg, Erling Eriksen, er der for første gang, vist i hele verden, skabt en afrundet og fyldestgørende oversigt over sømandens kulturhistorie og liv i sejlskibstiden. Den er nok skrevet for et norsk publikum og går hovedsagelig ud fra norsk søfart, men da emnet i sig selv er internationalt, er det en bog, som i høj grad også må interessere en dansk læserskare. At teksten er oversat fra almindeligt norsk til

nynorsk, fordi den forøvrigt udmærkede kulturserie, bogen indgår i, principielt bringes i dette sprog, bør ikke skræmme nogen. Den er nemlig meget let læst. Forøvrigt er en oversættelse til engelsk planlagt, så om ikke andet kan man vente med at anskaffe den til da, hvis man ikke tør give sig i lag med nynorsken.

Bogen er såre veldisponeret og formår virkelig på knap 150 tospaltede sider at indfange hele sømandslivet med dets myldrende detailler. Hovedvægten er som sagt lagt på sejlskibene, især på deres sidste storhedstid. Ved siden af det maritime miljø i land, som man stadigvæk fornemmer meget stærkt, når man f. eks. rejser langs Norges sørlandskyst, beskrives søfolkenes arbejdsplads skibet; forfatteren fortæller i detailler om bolig- og kostforhold, tøj og udstyr, vagt og frivagt, alle de mange former for arbejde ombord, navigation og sejlads, losning og ladning, hverdag og eventyr, forhyring og rømning m. m. m. Et kapitel behandler religion og sømandstro, et andet skildrer sømandens fritid med underholdning, viser, sømandshusflid, hajfangst og andet spændende.

Af særlig interesse er det med stor veloplagthed skrevne kapitel med en analyse af skibssamfundet, hvert enkelt medlems stilling inden for dette fint graduerede miljø, den sociale og kulturelle forskel mellem mændene foran og agten for masten, disciplin og justits, mandskabets indbyrdes forhold, deres æres- og standskodeks både i arbejde og omgangsformer. En særlig vægt lægger Eriksen på at forklare det, der betegnes som sømandens »style«, dvs. de uskrevne regler for hvad man hver i sin stilling kan og ikke kan ombord, hvordan man gør sit arbejde på sømandsvis, taler, klæder sig og i det hele taget tér sig. I dette »style«-begreb ligger ikke mindst det karakteristiske i sømandens særpræg, selvhævdelse og specielle kultur, sat op på baggrund af andre samfundsgruppers livsform. Det er Eriksens fortjeneste at have påpeget dette meget vigtige forhold, som aldrig før er blevet formuleret så konkret.

Teksten støttes på fortrinlig måde af et lille hundrede velvalgte illustrationer, deriblandt en hel del planer og skitser, som forfatteren selv har tegnet for at belyse vigtige ting som skibstyper, skibets indretning og aptering, detailler i rig og sejlføring, manøvrer osv.

For de fleste landkrabber vil bogen være en letlæst og fornøjelig introduktion til søens lokkende verden. Søfartens kultur har sit eget ansigt. Fra den går der naturligvis stærke tråde over til landlivet, men på de væsentlige punkter er den helt væsensforskellig fra dette, både hvad angår arbejdets art og sømandens psykologi, livsform, vidsyn og udtryksformer. Ved sit internationale væsen og den fremmedartede glans, der står om den maritime verden, taler den til folks sans for spænding og romantik. Eriksens bog viser – hvad vi selvfølgelig alle véd – at den ikke altid var lige romantisk. Men ingen kan nægte, at den var spændende.

Henning Henningsen

Søfartshistorie

JØRGEN H. P. BARFOD: DANMARK–NORGES HANDELSFLÅDE 1650 –1700. *Søhistoriske skrifter VI, udg. af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 1967. 212 s. 30 kr.*

I den foreliggende bog i Søfartsmuseets fortrinlige skriftrække fortsætter forfatteren sine studier over 1600-tallets maritime forhold. Dens hovedpunkt turde vel være gennemgangen af den dansk-norske handelsflådes størrelse og fordeling på monarkiets havne, som forfatteren har søgt at finde frem til ved en omhyggelig gennemgang af toldregnskaber og andre kilder fra samtiden. Han søger at påvise udviklingen inden for hver bys skibsfart, men dette er på grund af kildernes meget fragmentariske karakter kun delvis lykkedes. Derimod viser tallene, hvilke byer der var de førende i søfarten, og de har derved deres berettigelse, og forfatteren kan ud fra dem drage en del sikkert holdbare konklusioner om handelsflådens samlede udvikling i den behandlede periode, bl. a. om forholdet mellem den danske og den norske flåde. – Et forsøg på at stille disse i relation til de øvrige sømagter er vel prisværdigt, men tjener nærmest til at vise, hvor vanskelig en sådan opgave er på grund af den store variation i måleenheder og -metoder.

I bogens øvrige afsnit gives indledningsvis en næsten alt for grundig oversigt over de danske farvande samt en yderst interessant gennemgang af navigationsmidlernes og navigationskunstens udvikling. Efter kapitlerne om skibenes tal følger et meget instruktivt afsnit om skibstyperne, der giver et godt indtryk af disses brogede mangfoldighed, der står i stærk modsætning til forholdene et hundrede år senere, hvor man navnlig i østersøfarten havde koncentreret sig om nogle få typer, især jagter og galioter. – Et følgende kapitel om skibsbygningen er så interessant, at anmelderen gerne havde set det udvidet betydeligt, bl. a. med forklaringer af de for læserne uforståelige fagudtryk inden for tømmerbranchen, som forekommer i stort tal. Samme ønske kunne ytres m. h. t. de mange betegnelser for tovværket på skibene. Hvor mange ved i dag, hvad skøder, vindereb og pertliner er? Der burde have været et glossarium over disse udtryk.

Et kapitel er viet spørgsmålet om, hvem skibenes mandskab og redere var, et så interessant emne, at det burde gøres til genstand for en særlig behandling i en separat bog. Man kan dog roligt godtage forfatterens konklusion, at langt den overvejende del af skippere og mandskab var af dansk-norsk oprindelse, og at partsrederiet var langt den almindeligste form for ejerskab.

Trods de ovenstående kritiske bemærkninger, hvortil måske bør føjes, at dispositionen ikke synes særlig naturlig, er Danmark-Norges handelsflåde et meget grundigt og nyttigt værk, der giver konkret viden om mange punkter, hvorom man tidligere kun har kunnet gisne. – Det er at håbe, at forfatteren vil fortsætte sine studier over marinehistorien.

Aa. Rasch

Skibsportrætter

HANS JÜRGEN HANSEN *(red.)*: KUNSTGESCHICHTE DER SEEFAHRT *Oldenburg–Hamburg 1966, 284 s., rigt ill., talrige farveplancher. 65 DM.*
F. HOLM-PETERSEN: SKIBSPORTRÆTMALERE. *København 1967, 162 s., rigt ill., 64 farveplancher. 63.80 kr.*
M. V. & DOROTHY BREWINGTON: THE MARINE PAINTINGS AND DRAWINGS IN THE PEABODY MUSEUM. *Salem, Mass., 1968, 530 s., rigt ill., 60 farveplancher. $ 50.*

Alle søfartsmuseer har på deres vægge et væld af de såkaldte skibsportrætter (»kadrejerbilleder«), dvs. de ofte ret stereotype billeder af skibe, malet i olie eller akvarel på bestilling af skippere eller redere af professionelle skibsbilledmalere i alverdens havnebyer for en beskeden pris. Skibsportrætternes historie strækker sig i det store og hele fra ca. 1750 til op mod 1900, men genren blomstrer kraftigst i tiden fra omkr. 1800 til 1875. Disse skibsbilleder, der i sin tid hang i skipperhjem og på rederkontorer, har ikke helt tiltrukket sig den opmærksomhed, de fortjener; ikke-maritime museumsgæster er velsagtens tit løbet træt i de uoverskuelige masser, og kunsthistorikere har rynket på næsen af dem, fordi de så godt som alle er uden kunstnerisk værdi, når den strenge målestok bruges, og højst har kunnet indrangeres som håndværk. Kun museernes egne folk har glædet sig over dem, fordi de i virkeligheden er de eneste billeder, der findes af skibe før fotograferingen blev almindelig. Selv om man undertiden kan tvivle en smule om deres dokumentariske værdi på alle punkter, idet mange af de jævneste billeder kan virke for skematiske, må man dog sige, at man ville være ilde farne, hvis man ikke havde dem.

I de senere år er interessen for disse billeder steget. Kunsthistorikere er begyndt at anerkende dem som en slags folkekunst, og det store publikum har kastet sin kærlighed på dem, måske fordi de fleste forestiller sejlskibe, og disse opfattes jo som meget romantiske. Slægtsforskere og lokalhistorikere er blevet klare over deres værdi.

Ikke mindst inden for de sidste par år er de rykket betydeligt frem i rampelyset. Det første større forsøg på at skildre dem kunsthistorisk – desværre véd man så lidt om kunstnerne selv – blev gjort med samleværket Kunstgeschichte der Seefahrt, redigeret af den tyske kunsthistoriker *Hans Jürgen Hansen*, der stammer fra de slesvigske Vesterhavsøer. Bogen handler om alle de områder, kunsten kommer til orde på inden for det maritime: gallionsfigurer, agterspejle, alle andre slags skibsdekorationer, skibsmodeller, frivagtsarbejder osv., og i den har tillige en række museumsfagfolk fra forskellige lande skildret skibsportrætternes historie op igennem tiden, har fremdraget en masse navne på malerne og har forsøgt at vurdere billedgenren kunstnerisk. Et væld af pragtfulde billeder i sort-hvidt og i farve illustrerer teksten.

Fra dansk side må nævnes *F. Holm-Petersens* bog om skibsportrætmalerne, hvor der yderligere er samlet en masse stof om genren. Bogen har 64 gengivel-

ser i farve og 40 i sort-hvidt af et udvalg af skibsportrætter. Det er kun en smagsprøve, bl. a. er Handels- og Søfartsmuseet på Kronborgs store samling ikke benyttet, og den imponerende liste på 600–700 navne på skibsbilledmalere, der afslutter bogen, kan trods alt kun give et grundlag, om end et udmærket grundlag, at arbejde videre på for fremtidens forskning.

For nylig har den tidligere inspektør ved Peabody Museum, det store søfartsmuseum i Salem (Mass.), USA, *Marion Brewington* (nu direktør for Kendall Whaling Museum), sammen med sin hustru, givet os en pragtfuld og kostbar billedbog til gavn og fornøjelse, nemlig en fuldstændig fortegnelse over de op mod 2000 skibsportrætter, dette ærværdige museum, der blev grundlagt 1799, ejer, med nøjagtige oplysninger om hvert billede og, hvad mere er, med smukke afbildninger i skønneste dybtryk af langt den største part af dem. Tilmed er 60 billeder gengivet på vidunderlige farveplancher. Brewington har ikke forsøgt på at skrive skibsportrætternes historie, han nøjes med at fremlægge materialet. Kunstnerne og deres værker er anført i alfabetisk rækkefølge, og hvor data er kendt på dem, angives de. På den måde har læseren fået ikke blot en herlig billedbog, men samtidig et helt arsenal af viden til hjælp ved sammenligning og studium i alverdens andre søfartsmuseer. Det er i høj grad et storartet foretagende, og man må i dyb reverens bøje sig for den indsats, der er gjort af forfatterne, bogtrykkeren og de økonomiske garanter. Æstetisk og typografisk står værket i topklasse, og forøvrigt er det ikke bare vægtigt i indhold, men også i ordets bogstaveligste forstand i pondus, idet det vejer 3 kg. Det er altså ikke en bog, man hygger sig med i lænestolen, men den indbyder så meget mere til forskning ved skrivebordet.

Ved en gennembladning af det vældige værks over 500 sider bliver man slået af, hvor afvekslende skibsportrætterne trods deres udskregne ensartethed er; det går op for én, at der er mange måder at se et skib på. Med glæde nyder man de store mestre inden for genren, specielt de forskellige udøvende kunstnere af Roux-familien, Nicolas Cammillieri og mange andre, som er udmærket repræsenteret i samlingen.

Den enorme billedmænge giver et kærkomment grundlag for mange slags små maritime specialstudier, som for blot at nævne nogle enkelte: skibstypernes udvikling, variationer i rig og sejlføring, sejlmanøvrer, flagføring, signalflag, navnevimpler, dekorerede sejl; også forskellige havne og kyster fra alverdens lande som baggrund for billederne.

Forfatterne har forøvrigt ikke holdt sig strengt til skibsportrætterne, men medtager også rigtige marinemalerier og -tegninger, kunstneres skitsebøger osv. Endvidere udkast til gallionsfigurer og spejlornamenter, billeder af livet ombord og i land, sømandstyper, fiskeri og hvalfangst, opdagelsesrejser, og tillige en lang række topografiske billeder og prospekter af havnebyer, kyster og landskaber. Bl. a. er der et væld af billeder fra 17–1800-tallet fra kinafartens tid: Kanton, Whampoa, Macao, Bocca Tigris, Hongkong osv., og der er overraskende mange prospekter fra Europa, Nord- og Sydamerika, Indien, fra troperne og fra arktiske egne. Som dansker bemærker man med interesse et maleri af Willard fra

Charlotte Amalie, St. Thomas (nr. 1799) og et par akvareller af Ph. Colomb 1854 fra Holsteinsborg og Upernavik i Grønland (nr. 145–46).

I det hele taget kan man selvfølgelig ikke lade være med at spejde efter eventuelle danske indslag, og man finder til sin glæde, at Peabody Museet har repræsentative samlinger af skibsportrætter af C. Clausen, Helsingør (fra tiden 1837–48), Jacob Petersen, vel nok vor bedste skibsportrætmaler (1817–41), og Antonio Jacobsen (1873–1918). Sidstnævnte opføres ganske vist som amerikansk maler, da han levede og virkede i New York. Endvidere er der billeder af de danske kunstnere C. Hammelew (1825) og C. W. Höger. Dennes akvarel, vel fra ca. 1830, er det eneste billede af et dansk skib, der findes i bogen; det forestiller en ukendt dansk orlogsfregat. Mærkeligt nok kender Handels- og Søfartsmuseet ikke disse to kunstnere, og de nævnes heller ikke i Weilbachs kunstnerleksikon.

Det er næsten umuligt at undgå fejl i et sådant kæmpeværk, hvor så mange fremmede signaturer og tekster skal tydes. Bortset fra, at den italienske, meget frugtbare maler Giovanni Luzzos navn er tolket som Luzro (s. 192) – en let tilgivelig fejl, da hans signatur aldrig er ret tydelig – og at Holsteinsborg er blevet til Holsteinberg (s. 35) – en fejl der kan gå tilbage til kunstneren – er der ellers ikke observeret noget at kritisere.

Et stort register, der næsten er så udspekuleret, at man ikke kan finde rundt i det, afslutter det store værk.

Alle interesserede skylder ægteparret Brewington og dem, der moralsk og finansielt har bakket dem op, stor tak. Forfatterne har ingen anstrengelse skyet; de har utrætteligt rejst alverden rundt for at skaffe sammenligningsgrundlag og kunstnerdata. Bl. a. har de flere gange været i Danmark under bogens årelange forberedelse for at studere vore museers samlinger af skibsportrætter.

Tilsammen bringer de her nævnte tre arbejder os et langt skridt frem på vejen i studiet af skibsportrættet. Marchen er foreløbig kun lige startet. Fremtiden vil her have et vældigt arbejdsfelt, både maritimt og kunsthistorisk.

Henning Henningsen

Kunsten i håndværket – håndværkskunsten

THORKILD RAMSKOU OG HANS LASSEN: KUNSTEN I HÅNDVÆRKET. *Håndværksrådets forlag, København 1964. 176 sider, stor-4°. Ill. Indb. 88 kr.*

Denne bog i stort format er skrevet for at markere Håndværksrådets 75 års jubilæum i 1954. Den har først været trykt løbende i tidsskriftet Danmarks Håndværk, og satsen har man ladet stå og brugt den til bogen. Det bærer den præg af. Teksten er delt op i tre spalter på de store sider, med illustrationerne fordelt ind imellem, og mange steder ser man alt for tydeligt randene efter om-

støbningen. Hvis man var spydig, kunne man fristes til at sige, at bogen som sådan helt modbeviser sin titel.

En anmelder har kaldt bogen for »typisk museumsinspektørarbejde«, hvormed der ikke er ment noget godt, og han har anket over mangel på inspiration hos forfatterne. Man må dog sige, at det næppe havde været let at finde andre, som kunne have gjort det bedre. De kender som fagmænd begge deres stof, og de véd, hvad museerne indeholder. De har (heldigvis) ikke søgt at pynte bogen med inspirerede åndrigheder, men redegør solidt og nøgternt, uden at være kedelige, for det de skal. Flere hundrede fortrinlige fotografier illustrerer teksten, og billedunderskrifterne er meget oplysende og fyldige.

På de første sider fortæller Ramskou godt og livligt om håndværkskunsten i oldtiden op til kristendommens komme. Rækker af våben, smykker, redskaber, krukker osv. af sten, rav, ler, metal, træ afbildes som strålende eksempler på det, man formåede i fjerne tider. Forbløffende hvorledes næsten hver genstand virker kunstnerisk stærkt. Med glæde noterer man den plads, den fine metalskulptur i bronzealderen, dyre- og menneskefigurer, har fået.

Resten af bogen, fra romansk tid til nutid – i de fleste læseres øjne vel nok den interessanteste del – har Hans Lassen overtaget. Tiden er skåret ud i stilperioder: romansk og gotisk tid, renæssance osv., og hver periode er igen opdelt i mindre afsnit om de enkelte håndværkere: tømrere, stenhuggere, murere, snedkere, guld- og sølvsmede, pottemagere, skrivere og bogtrykkere, skræddere osv. En del typiske eksempler på deres præstationer fremdrages, analyseres og illustreres. Det er klart, at det kun kan blive udpluk, og at mange håndværkere slet ikke kommer til orde. F. eks. savner man kunstsmede, våbensmede, tinstøbere, kobbersmede, urmagere, glaskunstnere, skibsbilledhuggere, for blot at nævne nogle få.

Alligevel står hver tidsperiode stærkt og særpræget for læseren. Hertil hjælper især den indledning, Lassen har forsynet hvert kapitel med. I veloplagte, tit slående rigtige ord giver han hver stilperiode sit signalement og redegør for dens syntese. For den, der ikke er fortrolig med stilhistorie, er der meget at lære, og jeg vil tro, at også kyndige folk kan finde stof.

En bog om kunsten i håndværket må naturnødvendigt koncentrere sig om i hovedsagen at præsentere de bedste ting, der er skabt. Derfor kan det ikke nægtes, at det i det store og hele er højerestands møbler, huse, sølvtøj, keramik, dragter osv., vi gøres bekendt med. Læseren sidder undertiden og tænker, at det ville have været ganske morsomt, om man oftere end det er gjort havde kastet søgelyset på dagliglivets småting og brugsgenstande op igennem tiderne, for også i dem findes der kunst – eller i hvert fald stil. Det lokkende ved at studere forgangne tiders redskaber og genstande er nok, at man sanser, hvordan de hver for sig fuldt og helt er udtryk for deres tid, uanset om man er vant til at tilkende dem kunstnerisk værdi eller ej. Hvad er i det hele taget kunst (som Storm-P. sagde)? Hvem tør fastlægge retningslinjerne for en vurdering af en tings højere eller lavere kunstindhold? Vi véd jo dog alle, at kunstbedømmelsen svinger voldsomt efterhånden som årene går. Er en reel hammer med dejligt hoved og skaft i sig selv mindre værd end f. eks. en stol eller en sukkerskål? Vor tids sværmeri

for formgivning skulle give os forståelse for andre udtryksformer i en ting end den vedtagne, p. t. gældende æstetiske. I ældre tid kendte man så sandelig også formgivning, selv om dette ord ikke var opfundet. Det vidner hver side i bogen om.

Det er almindeligt i enhver kunst-, kultur- og litteraturhistorie at beklage, at Danmark lå så langt i yderperiferien af den europæiske kultur, at vi ikke formåede stort mere end at humpe bagefter de andre kulturskabende nationer og kun en sjælden gang nåede op ved siden af dem. Det fortæller Lassen os om i hvert kapitel, og det er selvfølgelig rigtigt set ud fra det vedtagne synspunkt. Men han kan heldigvis alligevel ikke skjule sit velbehag ved og sin kærlighed til den danske håndværkskunsts frembringelser. Den er måske ikke banebrydende, den kan betegnes som provinsiel, borgerlig, forsinket – men hvor er den alligevel dejlig. Ellers var det da ikke til at holde ud. Man opererer i kunsthistorien med et sæt fastslåede forestillinger, om hvilke nationer der har været førende i forskellige perioder, hvilke idealer man rettelig har burdet følge (men altså for vort vedkommende beklageligt nok ikke altid har fulgt), og hvad der er det bedste, der er præsteret inden for hver tid. Og helt forkert er det heller ikke. Men spørgsmålet er, om man alligevel ikke for meget har haft skyklapper på, kort sagt om der ikke er andre lige så vægtige kriterier, man kan opstille. Som f. eks. håndværkerens sans for materialet, formen, dekorationen, brugshensigtsmæssigheden, eller måske endda hans individuelle løsning af opgaven og hans kærlighed til arbejdet, som den giver sig udtryk i det. Kan dette ikke være lige så værdifuldt, som netop om han har formået at opfylde en bestemt stilforms knæsatte love? Den »høje« kunsts frembringelser har beskæftiget kunsthistorikere og museumsfolk i mange år. Måske ville det være en frugtbar opgave for fremtiden at se på den »lavere« dagligdags kunst, som vore museer er fulde af, og som omgiver os i hverdagen, og analysere dens værdier uden at skele til, om den er mer eller mindre stilren i international målestok. Hver nation har sin måde at fortolke sin tids idealer i kunst, form og ornament på, og det kan vel siges at være et spændende studium at undersøge hvordan. En redegørelse for det vidunderlige, vi kalder tidens stil, og som præger hver tidsalder i alle dens ytringsformer, er en tillokkende ting. Derved går vi selvfølgelig ud over den egentlige kunsthistorie og ind i bl. a. kulturhistorien, men gør det egentlig noget? Kan kulturhistorien i virkeligheden udelades?

For nu at vende tilbage til bogen efter disse bemærkninger, må det siges, at en bog om håndværkskunst ikke nødvendigvis behøver at blive en bog om kunsthåndværk, men det er naturligt, at den nemt bliver det, og det har sikkert også været meningen med den foreliggende bog. Som festskrift til håndværksrådets jubilæum er den udmærket, fordi den giver en dokumentation af dansk håndværks høje stade i al den tid, der har levet mennesker i landet, og det er en tilfredsstillelse at se det skildret af så sagkyndige forfattere.

Fyldige person- og sagregistre gør bogen nyttig som opslagsbog.

Henning Henningsen

Brugsforeningsbevægelsen før århundredskiftet

PREBEN DOLLERUP: BRUGSFORENINGERNE 1866–96. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896. Det danske Forlag, 1966, 367 s. 45 kr.

Bogen er at betragte som et jubilæumsskrift. Den er udsendt i anledning af 100-året for H. C. Sonnes oprettelse af den berømte »Thisted Arbejderforening«, der almindeligvis betragtes som brugsforeningsbevægelsens begyndelse her i landet. Helt galt er dette jo ikke, men faktisk havde diskussionen, inspireret fra England og Tyskland, stået på siden begyndelsen af 1850-erne, tilløb var allerede gjort i København, og den første levedygtige brugs var i virkeligheden fabrikant Julius Galsters »Nørresundby Indkøbsforening«.

Der gøres i bogen grundigt rede for disse forhold, som dog ikke forrykker jubilæumsåret, og det spændende er da netop også redegørelsen, der straks fortæller, at der ikke er tale om noget almindeligt jubilæums- eller festskrift. FDB og den nuværende økonomiminister fortjener tværtimod tak og anerkendelse for at have villet markere jubilæet med en bekostelig og seriøs historisk undersøgelse af brugsforeningernes første bevægede årtier. Hvor sjældent noget sådant forekommer, fremgår jo bl. a. tydeligt af de industri- og handelshistoriske oversigter, der er bragt i Fortid og Nutid.

Lad os håbe, at FDBs eksempel kan være med til at danne skole. Med Dollerups bog i hånden skulle der være muligheder for at agitere for en ordentlig historisk standard for jubilæumsværker. Selv om dette skrift fylder mere end 360 sider med tilhørende noteapparat, som normalt ikke tynger jubilæumsskrifter, men til gengæld savner de sædvanlige jubilæumsillustrationer og andet prestigeudstyr, er der dog fra ethvert synspunkt tale om mere umiddelbar spændende læsning end normalt er i sådanne tilfælde.

Forfatteren har gjort sit til, at bogen ikke bare er væsentlig, men også underholdende. Han har som baggrund for skildringen af brugsforeningsbevægelsens vækst indenfor hver af de perioder, han har fundet frem til, bestræbt sig på at holde periodens alment politiske, økonomiske og sociale baggrund klar, og han drager hele tiden omsorg for at sætte brugsforeningsrørelsen på plads, ikke bare i den økonomiske udvikling, men også i tidens sociale og politiske debat. Vi får at vide, hvordan godsejerne ude i landet og i regeringen, de konservative købstadsborgere, gårdmændene i Venstre samt socialisterne i København så på brugserne, deres muligheder og formål. Af gode grunde får vi desværre mindre at vide om, hvad menige medlemmer og i det hele taget menigmand ude omkring ønskede og forestillede sig, men vi kan altså følge en række politiske strømninger omkring bevægelsen: Vi ser den konservative paternalisme, der i 60-erne og 70-erne i brugserne så et af midlerne til at bekæmpe det truende og kostbare fattigproblem. Det var selvhjælpsprincippet på linie med sygekasser og spareforeninger. Man håbede at hjælpe de fattige ved at mindske deres udgifter, lade dem betale kontant, lære dem sparsommelighed og højne deres moral, syns-

punkter som i samtiden gik igen allevegne, hos nationaløkonomer og i agitationen for oprettelse af fattiggårde ude i sognene. Ifølge den akcepterede økonomiske teori kunne lønningerne nemlig ikke bringes til at stige over existensminimum, hvorfor der da også var en vis logik i, at Pios socialister – i øvrigt uden held – søgte at afvise brugsforeningerne for arbejdernes vedkommende. Derefter ser vi, hvordan bevægelsen i 80-erne ude i sognene bliver gårdmandsdomineret, idet brugsforeningsbevægelsen da falder sammen med den øvrige andelsbevægelse, landbrugskrisen, driftsomlægningerne og de deraf følgende ændringer i landboernes forhold til købmanden i byen. Brugsforeningernes gennembrud i byerne og socialdemokratiets endelige akcept af bevægelsen, når bogen ikke frem til, fordi denne del af historien ligger efter 1896.

Der redegøres grundigt for den interessante politiker Hans Jensen Dønnergaards forsøg på at anvende brugsforeningsbevægelsen som et politisk instrument for venstrebøndernes kamp mod højres købstadsborgere. Midlet skulle være det, der senere blev fællesforeningen, og beretningen om hans offensiv og sammenbrud er spændende, men da han var direkte og agitatorisk bliver det dog en skævhed i fremstillingen, at det ikke rigtigt er til at se, hvad hans modstandere stod for udover en ængstelig vedholden ved velkendt praksis og for Severin Jørgensens vedkommende et personligt bestemt magtstræb dækket ind med en dreven taktisk sans.

Bogen mangler et forsøg på at vurdere brugsforeningernes andel i det almindelige opsving i detailhandelen, der fandt sted. Et sådant forsøg kunne måske have fortalt os mere om baggrunden for brugsforeningsbevægelsens vækst, end vi ellers får at vide. I hvor høj grad er brugsernes udvikling f. eks. faldet sammen med landbrugets overgang fra naturaløkonomi til pengeøkonomi? Og hvad kan i denne forbindelse læbælteproblemet fortælle os? Når det kommer til stykket: hvor stor betydning må vi så tillægge det faktiske besvær med i hestevogn at køre fra de yderste sogne i læbæltet til købstaden, når besøgene hos detaillisten blev stedse talrigere?

En anden alvorlig indvending er nok den brug, der er gjort af dagblade som kilde. Der er anvendt stor umage på at bearbejde oplysninger og indlæg fra periodens dagspresse. Ingen der vil bidrage til denne periodes historie vil da heller kunne komme uden om dagspressen, men det er en kilde, der skal benyttes med megen varsomhed. Til mange formål lader pressen sig faktisk bedst benytte, når dens oplysninger kan sammenholdes med andet materiale fra tiden. Alle kender endvidere pressens tendens til at gøre en fjer til fem høns. Dollerup fremfører selv gode eksempler på, at sådan forholdt det sig også i datiden, dersom det passede ind i krammet. På den anden side skal den foreliggende bogs læser være meget opmærksom, for ikke at komme for skade at gøre noget, der faktisk bare har været en fjer i en lokal avis, til en rugehøne, der har spredt vingerne ud over hele landet. Og det er selvfølgelig fremstillingens fejl.

Alt i alt er der gennemgået et omfattende trykt materiale, men begrænsningen til trykte kilder kommer desværre til at betyde, at vi får grumme lidt at vide om de faktiske forhold og problemer ude i de enkelte foreninger, deres medlems-

sammensætning, ledelsesforhold, omsætning osv. Der har her ikke været trykte forlæg af værdi at bygge på, og der har måske ikke været muligheder for at gå længere i undersøgelsen end sket er. Kedeligt er det dog, at forfatteren flere steder opgivende konstaterer, at her kan vi ikke komme længere. Det kan vi nemlig, dersom vi benytter de muligheder, arkiverne byder på.

Her skal blot nævnes nogle eksempler på, hvad landsarkiverne kunne have ydet, og det måske endda uden særlig omfattende arbejdsindsats. Dollerup omtaler selv næringsloven af 1873 og det indskærpende cirkulære til amtmændene af 13. nov. 1885 om anmeldelsespligt m. v. Nogle hurtige kontrolopslag i amternes og herredsfogedernes journaler omkring de to datoer fortæller, at her ligger meget oplysende materiale gemt. Dette gælder f. eks. for Præstø amt. Dollerup anfører selv adskillige retssager i forbindelse med brugsforeninger, det være sig på grund af indre forhold i foreningen eller foranlediget ved købmænds indgriben og klager. De pågældende sager kan skam nok være værd at finde frem i 1. instans, hvor der som bilag ofte ligger allehånde oplysninger om mange af de forhold, vi nu savner at få belyst.

Ofte har uddelere måttet afskediges af den ene eller den anden grund, og foreninger er undertiden blevet opløst. Sådanne forhold førte ofte til retssager med dertil hørende bilag og oplysninger. Hvad angår ældre foreninger eller tilløb til foreningsdannelser kan i visse tilfælde henvises til godsarkiver, som har vist sig at indeholde en del.

Et sådant socialt baggrundsstof savnes stærkt i fremstillingen, der af den grund ikke er i stand til at fortælle os, hvor svært det faktisk var at sætte en levedygtig brugs i gang ude omkring, og hvorfor man f. eks. måtte være så tilbageholdende overfor den Dønnergaardske offensiv i 80-erne.

Men tilbage står en klar og instruktiv oversigt over visse hovedlinier i en væsentlig bevægelse. Bogen kan derfor give vejledning og retning for videre undersøgelser indenfor emnet, som endnu har meget at give til forståelsen af denne periodes historie. Forudsætningen er imidlertid solide lokalhistoriske undersøgelser af enkelttilfælde, hvis spor er at finde i bl. a. arkiverne fra herredsfogeder, amter, godser og indenrigsministerium foruden naturligvis i dagspressen, der ofte har behandlet lokale brugsforeningsproblemer. Den foreliggende bog bærer præg af, at dette lokalhistoriske arbejde ikke er gjort, men den viser også, hvad der kan gøres.

Andreas Jørgensen

En røst fra fortiden

ADMIRAL HENRI KONOWS ERINDRINGER 1877–1927. Bd. 1–2, Udg. af Jysk Selskab for Historie ved Tage Kaarsted. Aarhus 1966–67. 384 + 372 s. Indb. 68 kr.

Udsendelsen af admiral Konows erindringer var imødeset med en vis forventning, og læseren skuffes heller ikke. Konow, der i mundtlig fremstilling var en veltalende mand, har også med pennen i hånden ordet i sin magt. De udgivne erindringer omfatter kun en del af det omfattende manuskript. Erindringerne fra barndomsårene og bemærkningerne om hans slægt er udeladt. Det trykte omfatter kun perioden fra han som 15-årig startede sit sømandsliv og slutter i 1927, 12 år før hans død. Manuskriptet omfatter 1108 maskinskrevne foliosider. Det blev skrevet i årene fra omkring 1920 indtil 1931, men også indenfor det udgivne stof har Tage Kaarsted fundet det nødvendigt at udelade ret væsentlige afsnit, der dog kan suppleres med Konows tidligere udgivne rejseskildringer i bogen »Fra Asiens Farvande«, 1893. I betragtning af, at Konows svigerfar var arkæologen J. J. A. Worsaae ville en museumsmand med interesse have gjort sig bekendt med Konows bemærkninger om denne betydelige personlighed, men herom leder man forgæves.

Konow havde en skarp hukommelse og støttede sig desuden til omfattende dagbogsoptegnelser. Udgiveren hævder, at der er grund til at have tillid til hans nøjagtighed, men alt er naturligvis set igennem hans briller, og iøvrigt fremhæver Tage Kaarsted i sin disputats (bl. a. kap. 27, note 42) eksempler på erindringsforskydninger hos Konow.

Af afstamning, opdragelse, livsindstilling og sit hele livsforløb er Konow aristokrat, og det præger i højeste grad hans skildring. Hans oldefar var en mecklenburger, som nedsatte sig som købmand i Bergen i 1766. Familiefirmaet, der førtes videre af hans sønner, blev et af Norges førende handelshuse. To fjerne slægtninge, Eidsvoll-manden Thomas Konow og Gabriel Hesselberg, var begge admiraler i den norske flåde, og de kom til at spille en stor rolle for Henri Konows valg af erhverv. Farfaderen August Konow flyttede i 1860 til København, hvor han om vinteren boede på sin ejendom i Amaliegade 13, hvor Konow blev født, og om sommeren på landstedet villa »Konow« i Springforbi. Dermed blev også Henri Konow knyttet til det aristokratiske, københavnske borgerskab, og der forblev han al sin tid.

Erindringerne omfatter de områder, hvor han fik sin virksomhed: flåden, tilknytningen til hoffet, især som følge af hans lærerforhold til prins Carl, den senere kong Haakon af Norge, hans togter til Dansk Vestindien, hvor han tilendebringer den danske administration som øernes guvernør samt endelig hans deltagelse i det politiske liv som medlem af ministeriet Liebe i påskedagene 1920. Dette sidste kom kun til at dreje sig om få dage, men samler alligevel på grund af situationen og disse timers dramatiske forløb en god del af opmærksomheden om hans person.

Konow startede i flåden i 1877–78 som frivillig lærling på togter med fregatten »Jylland« og korvetten »Dagmar«, hvorefter han via Bokkenheusers kursus i årene 1879–83 gennemgik Søofficersskolen, som han forlod som nr. 1 på sit hold. Hans omtale af Søofficersskolen er langtfra uden kritik. Han taler om den 16 timers lange skoledag i de skumle lokaler med pædagogik efter princippet kæft, trit og retning, den stærkt indskrænkede bevægelsesfrihed, de hårde straffe for ringe forseelser, men han giver alligevel en sympatisk bedømmelse af både skolechefen og lærerne, ligesom han iøvrigt i sine omfattende skildringer af flådens forhold bestræber sig på at være retfærdig i sin kritik. Han kritiserer ofte personer og forhold i flåden, men kun i få tilfælde er hans kritik uden reservation. En kort orlov benytter han til et togt med faderens dampskib, hvor han forbavsedes over den store forskel mellem de forskellige grupper ombord på et koffardiskib, hvor kaptajnerne f. eks. overhovedet ikke taler med styrmændene, helt forskellig fra forholdet mellem chefen og hans officerer på et orlogsskib.

I den danske flåde sker det ofte, at officerer, der findes egnede til en karriere, opnår orlov for at søge videre uddannelse i fremmede flåder. Det skete også for Henri Konow, der sammen med Hector Kier i 1886 og de følgende år gik i fransk tjeneste. Konow var en sprogbegavelse, og han betjente sig snart af det franske sprog som en indfødt. Han giver en lang og levende skildring af forholdene i den franske flåde, hvis artilleri han finder fremragende. Livet i messerne blandt officerskollegerne finder han tiltalende. Han omtaler de forskellige officerstyper og har en meget positiv vurdering af både underofficerer og mandskab, blandt hvilke mange er analfabeter, men desuagtet kan yde et arbejde, der aftvinger respekt. Han giver også en indgående karakteristik af de hinanden afvigende egenskaber hos franskmænd fra Frankrigs forskellige egne, et træk som vi i vore dage erindres om ved iagttagelse af de Gaulles forhold til Bretagne. Konow kom med Indokinaeskadren i 1889–90 og uddannedes på skydeskoleskibet »Couronne«. Han erkender, at han senere i livet i mange retninger levede på det grundlag, han her fik som søartillerist. Hans kritik overfor den danske flådeledelse går især ud på, at man ikke følger med i den moderne udvikling og til chefposter ikke har opmærksomheden tilstrækkelig henvendt på at finde folk, der kan føre udviklingen fremad. Han har navnlig megen foragt overfor skrivebordschefer. Hans sarkasme går især ud over marineminister Jøncke og admiral Rechnitzer.

Et interessant afsnit behandler hans lærerforhold til prins Carl. Han krævede her ikke blot at være attacheret prinsen og udnævntes derfor til guvernør for denne. Han ønskede derved at undgå andres indblanding, og han gik med alvor ind for opgaven. Prinsen havde i 1890 fået særdeles ringe karakterer på Søofficersskolen, men ved lærerens indflydelse og et godt samarbejde mellem lærer og elev lykkes det prins Carl i 1893 at afgå fra skolen med et hæderligt resultat. Konow kom i denne periode i et nært forhold til kongefamilien og fik et livslangt venskabsforhold til kong Haakon. I 1894 ledsagede Konow Christian IX og prins Valdemar til zar Alexander III's begravelse og zar Nikolajs bryllup. Hans tem-

melig kritiske skildringer af personer og forhold i Rusland er værdifulde for forståelsen af den senere udvikling i Rusland.

Til Dansk Vestindien kom Konow adskillige gange både som officer og skibschef og blev under det sidste togt i 1917 guvernør, i hvilken egenskab han med stor sorg, men med megen pligtfølelse for opgavens alvor afleverede øerne til U. S. A. på værdig vis. Hans bedømmelse af vestindiske forhold er interessant og kan ikke forbigås af interesserede i studiet af disse. Han er ingenlunde negrene fjendtlig stemt, men anser dem for en lavere race, og deres frihedsbevægelse forstår han ikke. Især er han kritisk overfor Hamilton Jackson og for de kredse i Danmark, der søger udveje for en afspænding. Baggrunden for salgsforhandlingerne kender han ikke, skønt man ellers skulle synes, at det måtte være muligt på det tidspunkt han skrev sine erindringer. Derved bliver hans vurdering særdeles ensidig.

På samme måde gik det naturligvis også med hans medvirkning under påskekrisen i 1920. Han havde ingen forståelse af den folkelige udvikling i Danmark. De radikales og socialdemokraternes ønske om indskrænkninger i det militære apparat var ham naturligvis inderligt imod, ligesom hans hele indstilling måtte bevirke, at han nødvendigvis måtte tilhøre den kreds, som ønskede ministeriet Zahles afgang, men han tilhørte ingen kamarilla, og han var tilstrækkelig klartseende til at medvirke til at hindre, at en rabiat personlighed som oberstløjtnant Erik With blev medlem af Liebes regering. Konows deltagelse i ministeriet var utvivlsomt først og fremmest bestemt af kongens ønske om ministeriet Zahles fald. Derfor blev han både skuffet og krænket, da kongen i forhandlingerne på Amalienborg natten mellem den 3. og 4. april efter megen vaklen frem og tilbage krævede ministeriets tilbagetræden samme nat, skønt kun tre af ministeriets medlemmer var tilstede. Konow udtalte direkte til kongen, at denne ikke en anden gang kunne få »hæderlige og dygtige mænd til at hjælpe sig i en kritisk situation«. Ministeriet havde betragtet sig som et forretningsministerium, men som de øvrige ministre forstod Konow ikke, at de i høj grad også manøvrerede på den politiske arena. Det hele forhold er behandlet og klargjort i Tage Kaarsteds disputats. Dette afsnit af hans erindringer er værdifuldt for at danne sig et indtryk af begivenhederne, men afslører også forfatterens begrænsning overfor opgaven. Det er næsten som om hans synspunkt overfor socialdemokrater var det samme som overfor negrene i Vestindien. Det afspejler sig bl. a. i hans bemærkning om, at under forhandlingerne på Amalienborg interesserede det ham »at støde på disse menneskетyper, der spillede en så fremtrædende rolle i de kampe, vort lille danske samfund var ude for«. Især mishagede Nina Bang ham utroligt, og han har øjensynlig slet ingen forståelse for, hvorfor »disse menneskетyper« måtte reagere som de gjorde. 4–5 år senere morede det københavnske borgerskab sig over, at undervisningsminister Nina Bang halede Borgbjerg i kjoleskøderne, da han under en festforestilling i det kongelige teater rejste sig under afsyngelsen af »Kong Christian«. Begivenheden kom i Blæksprutten, ligesom vist også påskebegivenhederne i 1920 fik deres muntre karakteristik her, men begivenhederne

under påskekrisen 1920 fordrede med rimelighed et mere nuanceret og afbalanceret syn hos hovedaktørerne. Det forhindrer ikke, at man med megen interesse læser Konows erindringer, der er en udmærket miljøskildring og på godt og ondt afspejler en tidsepoke.

Knud Klem

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: professor, dr. phil. Kristian Hald (K.H.), arkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (G.I.), bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe (H.I.), museumsdirektør, cand. mag. Knud Klem (K.K.), overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen (H.R.), arkivar, cand. mag. Hans H. Worsøe (H.H.W.) og redaktøren (usigneret).

At vide, hvad man ikke ved . . . – dette paradoks, som Piet Hein karakteriserer så overrumplende i et af sine gruk, har i forbindelse med metodiske problemer været drøftet i et seminar ved det norske Institutt for Fredsforskning. Forskningsassistent Tord Høivik har i tilknytning hertil i Norsk historisk tidsskrift (1968, s. 213–19) skrevet en artikel om »Uvitenskap og metode«. Han understreger heri, at en oversigt over vor viden om f. eks. det norske middelaldersamfund, må sættes i relation til det vi *ikke* ved om det, og forsøger at vise, hvorledes man ved hjælp af en kombination af 2 koordinatsystemer (et, der viser data-tætheden i tid og rum, og et, der viser tætheden inden for en nøjere angivet (samfunds)struktur) kan kortlægge uvidenheden.

G.I.

Lokalhistorisk status. I Heimen (bind XIV hft. 5) gør redaktøren, dr. philos. Rolf Fladby status over de sidste 10 års lokalhistoriske arbejde i Norge, og det er imponerende resultater, man har nået. I perioden er udkommet 218 bind lokalhistorie, fordelt med 106 bind gards- og ættehistorie, 79 bind bygdehistorie, 24 bind byhistorie (svarende til et bind for hveranden norsk by) og 9 bind regionalhistorie. I artiklen diskuteres flere principielle problemer såsom finansiering, rekruttering af forskere og lokalhistoriens placering i skolearbejdet. Om forholdet mellem rigshistorien og lokalhistorien konkluderer forfatteren: »Den som vil konsentrere sitt arbeide om året 1905 i norsk historie, og den som skriver en virkelig verdifull by- eller bygdehistorie arbeider mot samme mål. Bare kvaliteten avgjør hvilket arbeid som er det verdifulleste.«

H.H.W.

Det etnologiske perspektiv var Nils-Arvid Bringéus' tiltrædelsesforelæsning, da han overtog professoratet i folklivsforskning ved Lunds universitet, og den er nu trykt i Rig 1968:2. Bringéus viser her – først og fremmest ud fra svenske forhold – hvordan dette perspektiv har ændret sig gennem tiden fra et fortidsperspektiv (eller som han også kalder det: et dybdeperspektiv) over mod et nutidsperspektiv med hovedvægten lagt på feltundersøgelser med direkte iagttagelser af nutidsforhold. Han fremhæver her stærkt nylig afdøde professor Sigurd Erixons betydning, som også har været kraftigt mærkbar i Danmark. En kombination af de to synspunkter giver mulighed for ikke blot at tegne en given kultursitua-

tion, men at fremstille selve kulturforandringen, hvad forf. kalder det kulturhistoriske perspektiv. Bringéus har ved tidligere omfattende videnskabshistoriske undersøgelser kvalificeret sig ualmindeligt vel til at udtale sig om emnet, og artiklen er i høj grad velegnet for enhver, der vil vide besked med etnologiens stilling.

H.R.

Folkevisestudier. Sidste dobbeltårgang af Budkavlen (XLV–XLVI, 1965–67) indeholder to folkeviseafhandlinger: Otto Andersson. Upprepningsstrofen i levande balladtradition og Ulrika Wolf, Jungfrun i hindhamm, der er af interesse for dansk folkeviseforskning. Af vigtighed i den første afhandling er især omtalen af Rosengaardvisen (DgF 124).

K.H.

Skånsk fiskeri- og Søfartshistorie er behandlet i de senere skånske historiske årbøger. I Kullabygd XLII, 1969 findes redegørelser for sildefiskeriet, Höganäs havns og skibsfarts samt Vikens søfarts historie og navnlig er »Kring Kärnan« 1968 helliget søhistorien. Jan Davidsson fortæller om fiskeri og søfart i Råå. Skildringen er ikke videnskabeligt underbygget og er uden notestof, men hviler på indsamlet traditionsstof og kendskab til personer og milieu. Der fortælles både om fiskerlejet og havnen, fiskernes boliger og levevis, fiskeriformer og fartøjstyper, lurendrejeri, smugleri m. m. Dertil kommer et stort afsnit om den svenske »Havets almuemaler«, havnefoged Lars Petter Sjöström. Uden at være kunstner minder han om vor egen Jacob Petersen og har som han god evne til at gengive de forskellige, nu forlængst historiske sejlskibe: jagter, galeaser, skonnerter m. m. I årbogen findes et katalog over de mere end 200 skibsportrætter af Sjöström, der findes i svenske museer og andre institutioner. Han er også repræsenteret i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. I tilslutning til disse søhistoriske emner giver Gunnar og Bo Bergström en fyldig fremstilling af toldforvalterne i Hälsingborg 1658–1900. Der er talrige illustrationer til alle afsnit. Da søhistoriske emner er stedmoderligt behandlet i vore af søen iøvrigt meget afhængige kulturer, er det velgørende at få disse fyldige og gode redegørelser.

K.K.

Svensk byhistorisk forskning. Stadsarkivaren i Stockholm, fil. dr. Carl-Frederik Corin har i Heimen (bind XIV hft. 5) offentliggjort en kort historisk oversigt over svensk byhistorisk forskning. En vigtig milepæl var Nils Ahnlunds grundlæggelse i 1919 af Svensk stadshistoriskt förbund, der siden 1920 har udgivet Stadshistorisk Revy, der er en byhistorisk bibliografi, og har foretaget systematisk registrering af byhistorisk arkivstof. Endelig bemærker man, at Stockholm by økonomisk bidrager til et professorat i byhistorie ved Stockholms universitet. Medens der efterhånden er udgivet et stort antal bymonografier, efterlyser Corin synteser og kildepublikationer. På dette punkt synes Danmark og Sverige altså at være ligestillet, medens Sverige på det organisatoriske område er foran.

H.H.W.

Under titlen *Personhistoriska källor i dataåldern* redegør førstearkivar Elsa-Britta Grage i Personhistorisk tidskrift 1967, s. 198–205 for omlægningerne

1947 og 1967 af kirkebogsføringen i Sverige. Det for personalhistorien vigtigste ved nyordningen i 1947 er indførelsen af den såkaldte församlingsliggaren, bestående af udførlige personstandsakter over alle i menigheden kirkebogsførte personer med oplysninger om bl. a. navn, køn, fødselsdag, personregistreringsnummer, erhverv, nationalitet, trosbekendelse, dåb, konfirmation, oplysninger om forældre, tidspunkt for ægteskabs indgåelse og opløsning, ægtefælles navn, fødested, fødselsdag og personregistreringsnummer, børn med oplysning om køn, fødselsdag, personregistreringsnummer, navn, fødested og navn på den anden af forældrene, desuden oplysning om flytning, diverse andre antegnelser (adoption, umyndighedserklæring o. s. v.), dødsdato, dødsårsag ifølge dødsattest samt udvandring.

Ændringen i 1967 er et led i omlægningen af personregistreringen med henblik på overgang til automatisk databehandling og en deraf nødvendiggjort nøjere integration af kirkebogsføring, folketælling og skatteligning. Uden at opregne enkeltheder kan man med forf. konkludere, at reformerne indebærer en forbedring af det personalhistoriske kildegrundlag, der er blevet både udførligere og mere systematisk opbygget. Forf. gør desuden opmærksom på, at der som følge af den maskinelle bearbejdelse af grundmaterialet tillige er opstået en ny type kilder, der gør det muligt at tage hidtil uoverkommelige emner op til videnskabelig behandling. *G.I.*

Filigranologi er den lærde betegnelse for videnskaben om vandmærker. I (Svensk) Historisk Tidskrift 1968 nr. 4 giver Gösta Liljedahl en oversigt over de sidste 10 års litteratur om dette emne og om papirhistorie.

Excerpta Historica Nordica er et værk der indeholder resuméer eller andre oplysninger om de væsentligste historiske arbejder – bøger og tidsskriftsartikler – der udkommer i Norden. Bind 5, udkommet 1968, dækker årene 1961–63. Et sådant oversigtsarbejde er selvsagt særdeles nyttigt, og man må ønske at chefudgiveren, landsarkivar Jens Holmgaard, snart har et nyt bind parat. Måske burde de finske bidragydere skrive lidt mere kortfattet. Det finske afsnit er dobbelt så langt som hvert af de øvrige landes, men er det der behandler de færreste bøger og artikler.

Register til Heimen. Registre er altid nyttige – i mange tilfælde endog uundværlige, og derfor bør enhver udgivelse af registre og indholdsfortegnelser hilses med glæde. Dette gælder også det register til det norske lokalhistoriske tidsskrift Heimen, årgangene 1922–66 (bind I–XIII), som er udarbejdet af Norsk Lokalhistorisk Institutt ved K. Fröyset og udsendt på Universitetsforlaget i Oslo 1968. Registeret er delt i tre dele og ordnet efter forfatter, topografiske områder og emner. Det skulle således være nemt at orientere sig i det. Det er inspirerende at blade i registeret, og gang på gang får man lyst til at slå tilbage i de gamle årgange og læse om dette eller hint. Her er nogle smagsprøver: Stein Tveite: »Overgangen fra lensstyre til embetsstyre i Noreg (1500–1700)«, Fr. Scheel: »Arkivene og lokalhistorien«, Knut Kolsrud: »Etnologi, sosiologi og lokalhistorie«, S. Mei-

dell: »Historien innenfra – ætt, gård, grend«, E. Bull: »Arbeidernes plass i historien«, Johan Hvidtfeldt: »Hvilke emner skal lokalhistorikeren behandle« osv. osv. Endelig skal det nævnes, at den lange række anmeldelser, der også findes i emneregisteret, kan benyttes som en første bibliografisk orientering.

H.H.W.

Svensk historisk bibliografi fungerer næsten som et urværk. Godt to år efter at boghøsten er i hus foreligger årsbibliografien – udgivelsestidspunktet varierer kun få dage. Dertil kommer så med mellemrum 15-års bibliografier, den sidst udkomne dækker perioden 1936–50. Disse værker har selvfølgelig især interesse for den der beskæftiger sig med dansk-svenske forhold eller de skånske landsdeles historie. Men også rent danske værker er taget med, så mange vil være godt hjulpet med de grundige, svenske bibliografier, især for litteraturen efter 1947, hvor vi hårdt savner fortsættelsen af »Bruun«.

Festskrifter. Mens man i Danmark længe har savnet en fortegnelse over de mange afhandlinger der gemmer sig i fest- og jubilæumsskrifter, har Sverige allerede fået sin festskriftbibliografi nr. 2, Rosa Malmström: Svensk festskriftsbibliografi 1936–1960, 1967. I en morsom og instruktiv artikel i tidsskriftet Rig (1969 s. 1–17) kauserer kirke- og boghistorikeren Hilding Pleijel i denne anledning over »Den svenska festskriftfloran. En samlare botaniserar og kommenterar«.

H.I.

H. K. Kristensen-bibliografi. 30 år som årbogsredaktør hører til sjældenhederne, hvis det da ikke er helt enestående. Men det enestående passer godt i dette tilfælde, for det drejer sig om fhv. førstelærer H. K. Kristensen, der i 30 år har redigeret »Fra Ribe Amt«, som han har præget med sit ubetingede krav om kvalitet. I årbogen 1968 hyldes han af kollegerne i redaktionen og samtidig bringes en bibliografi over H. K. Kristensens trykte arbejder i perioden 1923 til 1968. Selvom de flere hundrede avisartikler ikke er medtaget, løber de registrerede arbejder op til 233 numre, hvortil altså skal lægges redaktionen af 30 årgange »Fra Ribe amt«. Vi siger tillykke og ønsker mange gode arbejdsår endnu til den flittige redaktør.

H.H.W.

De sidste årgange af Norsk historisk tidsskrift indeholder en række kortere anmeldelser af danske historiske arbejder. Mest indgående er professor Sverre Steens anmeldelse af tredie og sidste bind af Axel Linvalds Christian VIII-biografi, *Christian VIII. Før Eidsvoldsgrundloven* (1967, s. 301–07). Cand. philol. Olav Riste behandler under ét de to sidste bind af (Politikens) *Danmarks historie, 1913–65* (Erik Rasmussen og Frantz Wendt) og Viggo Sjøqvists bog om *Danmarks udenrigspolitik 1930–40* (1968, s. 82–86). Udgivelsen af *Resens Atlas: Århus stift* ved Helge Søgaard omtales af dr. philos. Sigurd Grieg (1968, s. 246–48) og *Dansk historisk bibliografi 1913–42*, vol. I–II, ved Henry Bruun af fakultetsbibliotekar John Brandrud (1968, s. 363–64). Cand. philol. Grethe Authén Blom knytter kommentarer til *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen* (1968, s. 172–79), og Vello Helks disputats om »Kloster-Lasse«, *Laurentius Nicolai Norvegus S. J.* an-

meldes af dr. theol. Johs. J. Duin. Endelig bliver tre af Dansk historisk Fællesforenings publikationer anmeldt i årgang 1968, henholdsvis s. 86–89, 90–91 og 249–56, nemlig Kristian Hald, *Stednavne og kulturhistorie* (professor Olav T. Beito), *Danske historikere 1965* (universitetslektor Ida Blom) og Iørn Piø, *Folkeminder og traditionsforskning* (mag. art. Ådel Gjøstein Blom).

G.I.

Aarbok for Foreningen til norske Fortids Minnesmærkers Bevaring er den lange og noget besværlige titel, der dækker over det norske riksantikvariats virksomhed, som i hver årbog får sin detaljerede gennemgang. Men ved siden heraf findes altid selvstændige behandlinger, som især vil interessere dem, der beskæftiger sig med byggekunst og rumdekoration. Det gælder i den foreliggende årgang 1966/67 især Arne Bergs redegørelse for embedsgården Lekve og dens bygningshistorie fra barok til rokoko og Roar Hauglids om byggeskikken i Glåmdalen ud fra nyt kildestof, fremdraget af Arne Berg ved gennemgang af 38 tingbøger fra perioden ca. 1630–1705.

H.R.

Danske kalkmalerier fra middelalderen er blevet registreret. Registranten findes i 3 eksemplarer der hver omfatter ca. 4600 illustrerede kort. Et eksemplar er tilgængeligt på læsesalen i Nationalmuseets 2. afdeling, ét findes på Institut for dansk Kirkehistorie og ét er forbeholdt igangværende undersøgelser.

Jeg er mør – sagde Sankt Laurentius da han blev stegt på risten, hvis man ellers kan stole på kalkmaleriet i Sønder Asmindrup kirke. Denne, og et væld af andre oplysninger, giver Niels M. Saxtorph i sin bog: Jeg ser på kalkmalerier. Forfatteren gennemgår alle kalkmalerier i danske kirker, og bogen er et storartet opslagsværk, som tilmed har en god indledning og et fortrinligt register, der omfatter kirker, personer, emner og motiver. Der er selvfølgelig fejl i enkeltheder og man skal ikke tro forfatteren, når han skriver at den vigtigste litteratur er nævnt under de enkelte kilder. Der mangler adskillige artikler og bøger, men det betyder dog så lidt i forhold til det meget, den ypperlige håndbog rummer. Man er – om ikke mør – så overvældet.

Med J. Chr. Sixhøj: *Viborg Katedralskoles dimittender* 1630–1879, Viborg 1968, har Viborg byhistoriske Arkiv ved Carl E. Jørgensen udgivet afdøde lektor Sixhøjs samlinger til Viborgstudenternes historie, opr. publiceret i Viborg Katedralskoles årsskrift 1962–68. Samlingerne er frugten af mange års arbejde og navnlig værdifulde p. gr. a. den udstrakte udnyttelse af utrykte kilder i landsarkivet i Viborg, hvoraf dog også følger at personer, hvis videre skæbne knyttedes til andre dele af landet end den nørrejyske, behandles mindre fyldigt end nørrejyderne. Personalhistorikere vil nok kunne have ønsket et mere omfattende personregister, men bogen er under alle omstændigheder en for personal- og socialhistorikere givende publikation.

H.I.

Herredsinddelingen i Danmark har længe optaget forskningen og stillet den overfor interessante, men vanskelige problemer. I en indgående artikel i

(Svensk) Historisk Tidskrift 1968 nr. 2 behandler Stefan Söderlind disse spørgsmål i en europæisk sammenhæng. De ord der knytter sig til betegnelsen herred kan deles i to grupper, dels låneord og oversættelseslån fra det latinske forvaltningssprog i de merovingisk-karolingiske stater, dels benævnelser der er fremgået af herredets funktion som forvaltningsdistrikt. Herredsinddelingen forekommer i 3 former: den oprindelige i romerriget samt en tidligere og en senere på germansk grund. Efter dette går herredets historie tilbage til romerske kolonianlæg 300 år før Kristi fødsel, hvor hvert anlæg (herred) deltes mellem 100 (120) soldater. Inddelingen kan følges i de merovingiske stater i 500-tallet, og efterhånden bliver herredernes karakter af tingområder tydeligere. De danske og svenske herreder er fra perioden 750–900. Hovedfunktionen synes overalt at have været den samme, nemlig retslig, men derved blev herredet også et lokalt forvaltningsdistrikt – således for eksempel i ledingsorganisationen. Sv. Aakjær søgte at vise at herredet oprindelig bestod af 120 bol, og Söderlind giver ham ret – baggrunden er den romerske koloniinddeling, som altså nu har spillet en rolle i europæisk forvaltning i mere end totusind år.

Det er ikke uden betænkelighed professor Aksel E. Christensen har udsendt et fotografisk genoptryk af sin bog: Kongemagt og Aristokrati. Det er glædeligt at betænkelighederne blev overvundet, for bogen er nu, som ved sin fremkomst i 1945, en inspirerende gennemgang af væsentlige problemer i dansk middelalderhistorie. I nogle supplerende noter har forfatteren taget stilling til en del af den litteratur der er fremkommet siden 1. udgaven.

Spændende perspektiver ved kirkebygning og købstadsgrundlæggelse er behandlet i Kuml 1968, udkommet 1969 som en hilsen til museumsinspektør Hans Neumann på hans 60-årsdag. Kjeld de Fine Licht skriver om Hansted kirke ved Horsens og fæstner sig navnlig ved et par nyopdagede enkeltheder i den anselige kirke. Det drejer sig om et muret pulpitur i vestenden og om resterne af to sidebygninger til koret. De er samtidige med kirkens opførelse og er vist enestående her i landet. Kirken dateres til tiden 1100–1150, og artiklens forfatter »føler sig fristet« til at mene, at bygherren var en af de hirdmænd som kong Niels hjemsendte som bestyrer af kongeligt gods.

Viborgs oprindelse som by har tidligere været behandlet af Erik Levin Nielsen (jvfr. Fortid og Nutid bd. 23, side 200 ff.), som nu redegør udførligt for sine arkæologiske undersøgelser. Han søger at sætte sine iagttagelser ind i en europæisk sammenhæng m. h. t. middelalderkøbstadens oprindelse og samfundsmæssige forudsætninger. Bag bebyggelsens fremvækst i 1100-tallets sidste halvdel aner han »et vist samlende bebyggelsesmæssigt initiativ, som igen må hvile på en vis koordination af tidens økonomiske impulser.« Arkæologiske grunde leder til den opfattelse, at byens eksistens i den ældre valdemarstid mindre beroede på et jævnt pulserende handelsliv, end på religiøse, administrative og politiske kræfter, der periodisk samlede adel, gejstlighed og lægfolk i staden.

Københavns ejendomme 1377–1728. Generalmajor Ramsing samlede et kolossalt kartotek med topografiske og personalhistoriske oplysninger om alle københavnske ejendomme inden for voldene og om deres ejere. Han fik selv udgivet materialet for 4 af kvarterernes vedkommende – Øster, Strand, Snarens og Vester. Efter hans død er arbejdet fortsat, først med udsendelsen af Købmager, og nu Nørre kvarter. Det er dr. Albert Fabritius der har taget udgiverbyrden på sig, og mange vil sende ham taknemlige tanker i den anledning.

Limfjordsfiskeriet før 1825 er titlen på den disputats overinspektør Holger Rasmussen forsvarede i december 1968. 1. officielle opponent var docent Olof Hasslöf og hans grundige opposition er trykt i Nord-Nytt, 1969 hefte 1. Hasslöf stiller den »menige almue« op mod storgodsejerne »der tilhørte rigets ledende kredse«. De sidste ord skal karakterisere den ret brogede kreds der ejede bundgarnsstaderne i Limfjorden. Hele systemet (i 1700-årene) kaldes »agrar-feudalisme« – og til dennes tvangsbånd henregnes »livegenskabet«! Modsætningen mellem samfundsgrupperne opfattes således mere grelt end vanligt er.

Fra Randers Amt 1967 og *1968* indeholder en større afhandling af stud. mag. Ole Halding om »Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828« (1967 p. 22–71, 1968 p. 51–81). Det er en overordentlig grundig og veldokumenteret fremstilling af landbrugskrisens virkninger for godser og hovedgårde i Randers amt. Det var først og fremmest de store landbrug, der kom i vanskeligheder på grund af deres større gældsbehæftelse (fideikommisser som regel undtaget, fordi de ikke frit kunne påtage sig gældsforpligtelser), da kornpriserne, bl. a. på grund af aftagerlandenes protektionistiske politik, faldt katastrofalt i disse år. Staten søgte ved de ekstraordinære lånefonds af 1818 og 1819, oprettet for provenuet af kostbare statslån i udlandet, at komme landbruget til hjælp, men uden større held. I Randers amt skiftede omkring 15 hovedgårde af ca. 55 ejer ved tvangsauktion i årene 1817–28, og muligvis kommer hertil andre former for tvangsafståelse. Forfatteren skildrer detailleret krisens forløb for hver enkelt af de fallerede gårde og forholdet mellem fallitterne og de ekstraordinære lånefonds. I de godser i amtet, der måtte overtages af staten, havde denne et udestående på 300.000 rbd., og på dem, der snart blev afhændet igen, led staten et meget betydeligt tab. Lykkesholm solgtes således allerede i 1823 for et beløb, der lå 16.000 rbd. under statens formelle udestående. Ved godser som Skårupgård, Mejlgård og Katholm, der først afhændedes i slutningen af 1830-erne, gav salget tilsyneladende overskud, men forfatteren mener, at overskuddet i virkeligheden snarest er fiktivt, når der tages hensyn til rentetab og administrationsomkostninger i den lange årrække. Forf. kommer også ind på de sociale følger af tvangsauktionerne og statens politik over for låntagerne. Mange store landejendomme kommer i disse år i nye slægters besiddelse, men der er ikke tale om, at godsbesidderne tilhører andre sociale lag end tidligere. Derimod sker der i forbindelse med fallitterne en betydelig

udstykning og bortsalg af bøndergårde til selveje. Konklusionen er – på grundlag af forholdene i Randers amt – at landbrugskrisen var særdeles gennemgribende og voldsom, og muligvis af langt større omfang, end de fleste forfattere hidtil har regnet med.

K.H.

I Genforeningens tjeneste. Under denne titel og undertitlen »Sønderjysk Skæbne III« har Historisk Samfund for Sønderjylland som en selvstændig bog udgivet 3. bind af den tidligere amtsskolekonsulent i Tønder amt Nicolai Svendsens erindringer. De to første bind, »Sønderjysk Skæbne I–II«, der udkom i 1953, handler om årene indtil genforeningen, og det nu foreliggende, afsluttende bind fører skildringen frem til begyndelsen af 1930-erne. Det når ikke op på siden af sine forgængere, men må dog tillægges en betydelig interesse som værende forfattet af et medlem af den nationale inderkreds. Især skildringen af genforeningstiden og de første år under dansk styre bør fremhæves, medens oplevelserne i de senere år hovedsagelig vil have interesse for en snæver lokal kreds.

H.H.W.

Vikinger, bedsteforældre og tinsoldater. Sommeren er udstillingstid, og Nationalmuseet har som sædvanlig et stort arrangement i Brede. I år viser man »Vore Bedsteforældres Tid« især som den formede sig i danske byer mellem 1864 og 1914. Man ser borgerhjem og arbejderlejlighed, toilet og retirade, dragter, billeder, plakater, butikker og baggårde, alt mens gaderne genlyder af lirekassemusik og hestetrampen. Man tør dårligt tænke på, hvor stort et arbejde der ligger bag denne fremragende udstilling, der lukker den 27. september.

At også mindre udstillinger kan være charmerende, viser Tøjhusmuseet med »Tinfigurer der fortæller verdenshistorie«. De 45 opstillinger med ialt mange hundrede figurer rækker fra slaget ved Kadesh (1300 f. Kr.) til 2. verdenskrig. Udstillingen er nok et besøg værd, og det kan nås indtil den 15. oktober.

Endelig er Vikingeskibshallen i Roskilde åbnet. Her kan man få den enestående oplevelse at følge genskabelsen af Skuldelev-skibene, efterhånden som rekonstruktionen skrider frem. Fotografier og plancher illustrerer fundets historie og vikingetidens søfart, filmen om udgravningen vises, og der er endelig en særudstilling: »Vikingernes veje«.

Frilandsmuseet har store planer. Med Landbrugsmuseets flytning til Gl. Estrup bliver et naboareal til Frilandsmuseet ledigt. Det er baggrunden for at museet nu ønsker at oprette et »anneks« med landbobygninger fra perioden 1880 til vore dage. I den nye bebyggelse skal indgå gård, statshusmandshus, landarbejderbolig, skole, forsamlingshus, missionshus, smede- og maskinværksted, bageri, brugsforening og andelsmejeri. Der vil på denne måde kunne skabes én samlet museumspark der viser den lange historiske linje i dansk landbokultur helt op til vore dage. I sin redegørelse for planerne (Nyt og Noter, april 1969) skriver overinspektør Peter Michelsen, at en sådan ny afdeling af Frilandsmuseet passende vil kunne åbnes i 1982 ved 100-året for oprettelsen af det første danske andelsmejeri.

Institutionernes virksomhed 1968

NATIONALMUSEET

1. AFDELING

Vigtige undersøgelser: For Nat. Mus. 1. afd. har professor C. J. Becker fortsat undersøgelserne af stendyngegrave fra mellemneolitisk tid i Herrup, Ringkøbing amt. Vigtigt er fundet af en stridsøkse af sen jættestuetype, samt et samlet sæt af tre forskellige flinteøkser og en 30 cm lang mejsel. Med undersøgelsen i 1968 kendes nu 155 stendyngegrave på denne ene lokalitet, der således er den største gravplads af sin art. – Ved stud. mag. Ole Faber undersøgtes en ny lokalitet med stendyngegrave ved Lånum i Viborg amt. – Ved billedhuggeren Holger Kapel er undersøgelserne af en boplads fra ældre stenalder ved Villingebæk i Frederiksborg amt fortsat i samarbejde med Naturvidenskabelig afdeling og Zoologisk Museum. – Ved mag. art. Erik Brinch Petersen undersøgtes en jættestuetomt ved Strøby på Stevns. Undersøgelsen blev foretaget i samarbejde med Præstø Amts Vejvæsen, der stillede mandskab og materiel til rådighed. Af oldsager fremkom 6 slebne flintøkser, en mejsel, tre flintdolke og to skafttungepile samt nogle enkelte ravperler. Desuden fandtes flere fintornamenterede lerkar fra yngre jættestuetid. I bunden af højen, både inden og uden for kammeret, konstateredes pløjespor. – Museumsinspektør Henrik Thrane fortsatte sin undersøgelse af en boplads fra yngre bronzealder i Jyderup skov i Odsherred. Foruden detailundersøgelser af stolpehullerne er der også undersøgt nu ialt 12 gruber på 4–8 m's længde. De er måske trækulsmiler eller bronzestøberovne. Der blev gjort nye fund af smeltedigler og støbeforme. – Ved professor C. J. Becker er undersøgelserne i jernalderlandsbyerne ved Grøntoft i Ringkøbing amt fortsat, hvorunder konstateredes nordgrænsen for de allerede fundne landsbyer. Samtidig er der fundet hustomter, der antagelig stammer fra en hidtil ukendt landsby fra samme tid. Her undersøgtes tre huse, der ligger ca. 200 m øst for de østligste huse i de allerede kendte landsbyer. Endvidere er der også i 1968 konstateret spor af jernaldermarker med lave skel-volde, de såkaldte digevoldinger, ligesom der fandtes spor efter jernalders pløjning med ard. Visse steder har det for jernalderfolkene været nødvendigt at grave grøfter for afledning af overfladevandet, så markerne ikke blev oversvømmede. – Museumsinspektør Elise Thorvildsen har fortsat undersøgelserne i jernalderbopladsen ved Dankirke, Ribe amt, hvor fund af mønter m.m. viser kraftige europæiske handelsforbindelser. Undersøgelserne fortsættes i 1969.

Udstillinger: I samarbejde med Oplysningsafdelingen og Naturvidenskabe-

lig afdeling arrangeredes udstillingen Den Hellige Mose i udstillingshallen i Brede. Emnet var mosernes betydning som kultsteder i oldtiden. Den største del af udstillingen var en saglig opstilling af mosefund omfattende genstande, der kan henføres til frugtbarhedskult, krigsbytteofre, moselig og dragter, smykker og andre store kostbarheder. Endvidere var der opbygget to rekonstruerede moselandskaber, nemlig en højmose og lavmose, hvor man med anvendelse af illuderende effekter, henlagte ofre, gudebilleder, stereofoniske lydbaggrunde etc. søgte at genskabe stemningen fra jernalderens offermoser. Udstillingen besøgtes af ca. 60.000 mennesker.

Nyerhvervelser: Fyns Stiftsmuseum i Odense har skænket et præparat af et offerfund fra Bukkerup på Fyn til Nationalmuseets 1. afd. Fundet, der er præpareret »in situ« består af lemmeknogler af ko, delvis sammenholdt af tøjret, foruden et par lerkar. Fundet var først opstillet i udstillingen Den Hellige Mose, men står nu fremme i afdelingens publikums-udstilling. – Den 20. bracteat fra Kitnæsfundet er i januar 1968 endelig afleveret som danefæ til Nationalmuseet. Siden 1965 har den beroet hos finderen. Den forestiller et fuldstændigt rytterbillede og er af samme præg som fire andre »C-bracteater« fra det samme fund. – Som danefæ er fra Haderslev Amts Museum indsendt en guldbracteat fundet ved Bevtoft. Den er dekoreret med en stiliseret dyrefigur, der kendes fra syd- og vestjyske bracteater, men præget kendes ikke fra andre fund af de såkaldte »D-bracteater«.

Konservering: Konserveringsanstalten har været beskæftiget med omkonservering af båden fra Hjortspring. Omkonserveringen har først og fremmest været nødvendiggjort af de dårlige klimatiske forhold i publikumsudstillingen. Arbejdet forventes afsluttet i 1969.

2. AFDELING

Udstillinger: I forbindelse med Nationalmuseets foredragsrække »Guld« i november–december 1968 afholdtes i 2. afdeling en særudstilling af fingerguld gennem 3000 år og guldsager fra historisk tid. »Erik den Rødes Grønland«, der i sommeren 1967 samlede 24.400 besøgende i Brede, har i noget formindsket omfang været udstillet i Reykjavik, Oslo, Stockholm, Göteborg og Thorshavn.

Undersøgelser: I København er foretaget udgravninger i kælderen til Gråbrødretorv 13 og fundet fundamentrester til to af Gråbrødreklostrets økonomibygninger. Ligeledes har man ved gravning i Konsistoriehusets kælder fået kendskab til dennes oprindelige størrelsesforhold. På Søborg ruin i Holbo herred er undersøgt om rundbygningen med de fire svære pillefundamenter kan være det formodede slotskapel; man fandt bekræftelse herpå. I Åderup ved Næstved er foretaget en undersøgelse af St. Jørgenskirkens tomt og af kirkegården; professor Vilh. Møller-Christensen har bistået med undersøgelse af skeletterne. I samarbejde med Odense Bys Museum er indledt en undersøgelse af vikingeborgen på Nonnebakken. I Solvig i Sønderjylland er de tidligere begyndte undersøgelser blevet fortsat. En række kirker er undersøgt samtidig med at de er blevet re-

staureret og/eller har fået nye varmeinstallationer. I forbindelse med en istandsættelse af Valdemar Atterdags sarkofag i Sorø kirke er kisten blevet åbnet og undersøgt med bistand af overlæge dr. med. Balslev-Jørgensen og tandlæge Jan Jacobsen. Restaureringen af Hammershus er fortsat. Herregårdsundersøgelserne er også fortsat med opmåling af S. Skovgård i Ribe amt, ligesom der er foretaget en lang række opmålinger og luftfotograferinger af middelalderlige voldsteder.

Nyerhvervelser: Årets sensation var det store sølvfund fra Carl Gustavskrigen (ca. 1657–60) i Balle ved Grenå. Fundets sølv- og guldgenstande har 2. afdeling modtaget som danefæ; heraf skal nævnes en 30 cm høj drikkekande fra 1630, et rørformet sølvbæger, 10 sølvskeer samt forskellige mands- og kvindesmykker, hvoraf særlig må fremhæves et smukt reliefprydet sølvbælte og et forgyldt dobbeltkrucifiks med kæde. Som danefæ er tillige modtaget et par bronzestamper til Møns landssegl og Stege St. Knuds gildesegl fra ca. 1300; de er fundet i jorden i gården til Møns Storkommunes administrationsbygning i Stege.

Konservering af vikingeskibene fra Skuldelev er fortsat og det første skib er nu næsten færdigopstillet i Vikingeskibsmuseet i Roskilde. Kalkmalerier er fremdraget og/eller istandsat i 30 kirker; heraf kan særlig nævnes Kirke Saaby mellem Roskilde og Holbæk, Ørslev i Vester Flakkebjerg herred, Elmelunde på Møn, Hagested ved Holbæk, Sandbjerg på Tyholm, Ove ved Mariager, Hassing i Ty og Vium ikke langt fra Viborg. Konservering af historisk inventar er foretaget i henved 100 kirker, bl. a. i Gosmer kirke ved Odder, Løgumkloster kirke i Sønderjylland, Århus Domkirke, Vor Frelsers kirke i København, Haderslev Hospitalskirke, Haraldsted kirke ved Ringsted, Årby ved Kalundborg og Sebber ved Limfjorden. Arbejdet med restaurering af Christian III's gravmonument i Roskilde Domkirke er afsluttet, og de kongelige gravmonumenter i Sorø kirke er taget under behandling.

Nyopstilling af 2. afdelings guld- og sølvsager fra tiden 1530–1660 har fundet sted i montrer med moderne belysning.

Publikation: 2. afdeling har udsendt Vejledningen: DANMARK 1530–1660.

3. AFDELING
DANSK FOLKEMUSEUM

Besøgstal: Nationalmuseet ialt minus Frilandsmuseet 268.900 (afdelingens besøg opgøres ikke selvstændigt).

Udstillinger: Særudstillingen »Nyfødt« i samarbejde med Etnografisk Samling og Dansk Folkemindesamling. Taskenspil og tryllekunst, begge på Nationalmuseet. Gammelt legetøj i Sparekassen Sjælland. Legetøj fra Nationalmuseet, i Sparekassen for København og Omegn.

Undersøgelser: Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) har udsendt følgende spørgelister: Indbo og Opvask og Rengøring, *Herregårdsundersøgelserne* har foretaget inventarundersøgelse på Ledreborg. *Købstadundersøgelserne* har foretaget registrering og fotografering af købmandsforretningen i Holbergsgade 6 med hjemtagning af en del af inventaret. Desuden er foretaget bygningsundersøgelser i Lakse-

gade, Asylgade, Østervoldgade 16–22, Pistolstræde, Pilestræde og Carlsbergs Legatboliger, Theofilus Hansensgade og Ny Carlsbergvej. I Helsingør er foretaget undersøgelser af såvel Svaneapoteket som lejligheden i den gamle bygning i Strandgade. Undersøgelser af landstedet »Frieboes Hvile« og af Bredes hovedbygning er påbegyndt og fortsætter med henblik på bygningernes restaurering. Derudover er der opmålt og fotograferet: 2 gårde i Maglebylille, 1 gård i Store Magleby og den gamle i Ø. Egesborg. Ingeniør Aage Rothenborg har for museet optaget en film om hjemmebrygning.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 3 af afdelingens inspektører har deltaget som lærere ved Dansk kulturhistorisk Museumsforenings kursus i Vester Vedsted, museumsundervisningen for skoleklasser er fortsat og afdelingen har bidraget med 3 foredrag til onsdagsserien: Vore hænders værk.

Publikationer: Holger Rasmussen: Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering (Disp.) Folkelivsstudier 2. Katalog til udstillingen »Nyfødt« ved Hanne Frøsig i samarbejde med Iørn Piø og Henny Harald Hansen.

Vigtigere nyerhvervelser: Fra Det kongelige Teaters garderobe ca. 500 kostumer som depositum, hovedparten fra midten af 1700-tallet.

FRILANDSMUSEET
7. AFDELING

Besøgstal: 132.671

Publikationer: Bjarne Stoklund: Frilandsmuseets gård fra Lønnestak. Nationalmuseets Arbejdsmark 1968, p. 27–44. Peter Michelsen: Huset fra Ødis Bramdrup. Peter Michelsen: Ildsteder og opvarmning på Frilandsmuseet. Peter Michelsen: Kongevejen 100, Frilandsmuseet. Hvem Byggede Hvad, 2. udgave I, p. 162–169. Peter Michelsen: Hvorfor et hus fra Skåne? SKALK nr. 6, 1968, p. 10–15.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omfanget af museumsundervisningen på Frilandsmuseet har også i dette år været i stærk stigning. Blandt det fremstillede undervisningsmateriale skal særlig fremhæves kildehefter vedrørende gården fra Pebringe på Sjælland og huset fra Dannemare på Lolland.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelser er især udført i forbindelse med de igangværende genopførelsesarbejder, særlig huset fra Dørrød i Skåne og gården fra Sdr. Sejerslev i Sønderjylland.

DEN KGL. MØNT- OG MEDAILLESAMLING

Besøgstal: 15.146.

Udstillinger: Særudstilling af Balleskatten både før og efter konservering.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foruden almindelige søndagsomvisninger i Samlingen har der været holdt en halv snes lysbilledforedrag om forskellige numismatiske emner.

Vigtige undersøgelser: Arbejdet har i stor udstrækning været koncentreret om bestemmelsen af de to store sølvfund fra Djursland: Kirialskatten fra Valdemar Atterdags tid med ca. 70.000 tyske, engelske og franske mønter (fundet 7. november 1967) og Balleskatten

(fundet 12. februar 1968), nedlagt under Frederik III's krig med svenskerne. Her er ca. 10.000 mønter, størsteparten fra Christian IV og Frederik III og dertil godt 300 dalere, hovedparten tyske og nederlandske. Undersøgelserne er endnu ikke afsluttet.

Vigtige nyerhvervelser: I kalenderåret 1968/69 har Den kgl. Mønt- og Medaillesamling ved køb erhvervet en række mønter fra de hellenistiske fyrsteriger, hovedsageligt Syrien, Ægypten og Kappadokien. Af særlig interesse er en tetradrachme med portrættet af den syriske barnekonge Antiochus den Unge. En anden tetradrachme, der viser den baktriske konge Antimachos Theos (ca. 170 f. C.) er anskaffet ved et tilskud fra Ny Carlsbergfondet. Som gave har Samlingen modtaget 32 lilleasiatiske mønter.

Nyindretninger: Modernisering og total omordning af den permanente udstilling afsluttet.

NATURVIDENSKABELIG AFDELING

Afdelingens udgravningsarbejde har været koncentreret om Ertebølle-bopladsen »Præstelyngen« i den vestsjællandske Åmose. – På Hjortholm er i tilknytning til stenaldersbopladser blevet udført pedologiske undersøgelser, bl. a. med henblik på fosfatbestemmelser. – I tilknytning til bearbejdelsen af det tidligere indsamlede materiale fra stenalders-pælebygninger i Weier, Schweiz, er der foretaget mosegeologiske undersøgelser i den nærliggende mose »Egelsee«.

På laboratoriet er dels foretaget en lang række kulstof-14 dateringer med tilhørende vedanatomiske og dendrokronologiske bestemmelser, dels pollen- og frøanalytiske dateringer og undersøgelser. – Pollen- og frøanalyserne har været koncentreret om schweiziske pælebygninger, den nordsjællandske gammel kystkulturs boplads Villingebæk, og nordbo- og palæoeskimo-bopladser på Grønland.

LANDBRUGSMUSEET

Besøgstal: 12.133.

Vigtigere erhvervelser: Fra Landbohøjskolens redskabssamling er indgået godt 70 værdifulde genstande: hjulplove, svingplove, radrensere, reolplove og spadeplove, samt en del håndredskaber. Blandt hjulplovene kan nævnes den ofte omtalte Boeslumplov, en plov fra Tamdrup ved Horsens, begge indgået til den nordiske udstilling i København 1888, en næsten ubrugt, der muligt er identisk med nr. 56 i Landhusholdningsselskabets første »modelprotokol«. Den opgives her at være »en jysk plov i naturlig størrelse, fremstillet af smeden Steffan Poulsen i Nimdrup« (Grædstrup sogn, Thyrsting herred). Svingplovene deles i engelske og danske, alle tidligere ret omtalte. Af danske kan nævnes: Meldahlploven, Svanholmploven, Skovlundeploven og Hans Hansens reolplov. Og ikke at forglemme Freebornploven, der 1821 indkøbtes fra Amerika af Landhusholdningsselskabet, og i noget ændret form drev hjulploven af de danske agre.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Landbrugsministeriet har købt avlsbygningerne på Gl. Estrup ved Randers hvortil man, efter nogle indvendige ændringer, agter at flytte Landbrugsmuseet.

Flytning af genstande fra nogle af museets dårligste magasiner er påbegyndt og vil blive fortsat i det kommende år.

FORHISTORISK MUSEUM, MOESGÅRD

Besøgstal: 22.922.

Udstillinger: Arkæologi fra luften, Nigeria.

Publikationer: KUML 1967, Kjeld de Fine Licht: The Rotunda in Rome, Holger Kapel: Atlas of the Stone-Age Cultures af Qatar (alt udgivet af Jysk Arkæologisk Selskab).

Oplysning og undervisning: 6 foredrag i museet (afholdt af JAS). Hans Jørgen Madsen og Søren H. Andersen: Forelæsningsrække i Folkeuniversitetet. T. G. Bibby: Studiekreds i FOF. Diverse foredragsvirksomhed på kongresser og i foreninger.

Vigtigere undersøgelser: Tønning (gravhøj fra y. bronzealder), Myrhøjgård v. Strandby (hus fra enkeltgravskultur), Hylke (gravhøj, romertid), Hammel (bronzealder gravhøj), Vissinggård (boplads, Maglemosekultur), Norsminde (Ertebølleboplads), Kalvø (boplads fra y. stenalder), Holmegård (grav, Ertebøllekultur), Drengsted (jernalderboplads). Luftfotografering af forhistoriske anlæg.

Vigtigere nyerhvervelser: Etnografisk materiale fra Manga-folket i Niger-republikken, indsamlet af Mette Bovin. Samling fra sydlige Nigeria, indsamlet af magister Lene Rasmussen, erhvervet ved støtte fra 4 Århus storbanker og Aarhus Universitet.

Nyindretninger: Fortsat restaurering og indretning af magasin- og udstillingsbygninger på Moesgård. Magasinet er nu udflyttet. Opsætning af en række oldtidsanlæg fra sten- og jernalder på museets arealer ved Moesgård.

KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY«

Besøgstal: 64.969.

Udstillinger: a) Broderier af Hendes Majestæt Dronningen og Hendes Kongelige Højhed Tronfølgeren (Påsken 1968; i samarbejde med Selskabet til Haandarbejdets Fremme) – b) Træskærerarbejder af billedskærer Laurits Jensen, Odense (Efterårsferien 1968) – c) Bibler og Salmebøger (julen 1968).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Specialrundvisninger på visse søndage i sommerhalvåret ved museets inspektører; specialrundvisninger for studerende.

Publikationer: Aarbog 1967, samt særtryk af afhandlinger i denne af N. J. Israelsen (Klassicismens gennembrud i Aarhus), Ebbe Johannsen (Kakkelovne fra Christiansfeld) og Erna Lorenzen (En dukke fra 1830–40).

Vigtigere undersøgelser: Videreførelse af undersøgelsen af Damask og Drejl i jysk eje (i samarbejde med Det danske Kunstindustrimuseum).

Vigtigere nyerhvervelser: Blandt disse kan nævnes et bord med fire stole, tegnet af Th. Bindesbøll; de har i sin tid tilhørt Bindesbølls ven, museumsinspektør, dr. phil. Peter Hertz; endvidere en del bohave, der har tilhørt forfatteren, telegrafdirektør Peter Faber.

Nybygninger: Under opførelse er Hobrohuset (en sidebygning fra ejendommen Adelgade 73, Hobro).

HANDELS-OG SØFARTSMUSEET PÅ KRONBORG

Besøgstal: 81.261.

Publikationer: Handels- og Søfartsmuseets årbog 1968.

Undersøgelser: De i de senere år udførte etnologiske undersøgelser ved den nordiske maritim-historiske arbejdsgruppe har ikke været videreført i 1968, men gruppen har udført et manuskript til belysning af undersøgelsernes materiale, der tænkes anvendt i universitetets undervisning i overensstemmelse med gruppens ønske om, at maritimhistoriske emner optages af universiteterne. Bogen vil blive trykt af Københavns Universitet. Museet har med tilladelse af De danske Kongers kronologiske Samlinger på Rosenborg udført opmåling af Jacob Hansen Normands elfenbensmodel af orlogsskibet »Norske Løve«.

Vigtigere nyerhvervelser: Signalkanon, model af katamaran, original jakobstav, søkikkert, tørkompas, 3 skipperskeer (kaptajnsgaver fra Østersøområdet, bestående af to Königsbergskeer og en Revalske), en samling skibsbyggerværktøj, et chatol udført af fyrskipper P. J. Larsen, Gl. Skagen, tågehorn fra skoleskibet »Danmark«, maleri af S/S ESTONIA, Ø. K., pennetegninger med portrætter af bådmand ved Sønderho redningsstation Jens Sonnichsen Brinch og hustru, en lille samling grønlandske tupilakker, kaptajn Kurt Carlsens flag fra »Flying Enterprise«, diverse tovværksarbejder og sømandskuriosa, et kartotek over Dragør-skibe fra perioden 1700–1900, udført af Paul E. Høyers, Dragør. Til arkivet er indgået materiale vedrørende skibe, søfolk og livet om bord samt flere samlinger konstruktionstegninger. Deres majestæter kongen og dronningen har på museet deponeret en umiak og en kajak, som blev overbragt kongeparret som gave under deres besøg i Grønland 1968.

FISKERI- OG SØFARTSMUSEET – SALTVANDSAKVARIET, ESBJERG

Fiskeri- og Søfartsmuseet – Saltvandsakvariet, Esbjerg, indviede den 24.4.68 helt nye bygninger som byens gave i anledning af havnens 100-års jubilæum. Institutionen rummer udstillingshal, akvariehal, undervisningslokale, undervisningslaboratorium, bibliotek, cafeteria m. m.

Besøgstal: 24/4–31/12 92.939 personer.

Ud over den permanente *udstilling* og en særudstilling om Esbjergegnens fiskeri og søfart, har der været afholdt mindre særudstillinger ledsaget af foredrag og publikation om Skallingen, Langli, Vitved, Esbjerg, Guttannen, Glencolumbkille, hundestejlen og brushanen.

Af *publikationer* og spørgelister er endvidere udsendt: Dansk Fiskeri gennem 100 år. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets samlinger 1968. E. Skelmose: Snurrevodfiskeri i tekst og billeder 1968. Andreas Møller: Både og bådfolk i marsken 1968. Roredningsbåd nr. 89, 1968.

ORLOGSMUSEET

Besøgstal: 8.883.

Udstillinger: Forskelligt materiale har været udlånt til Frihedsmuseet i

anledning af dette museums særudstilling for 25-årsdagen den 29. august 1943.

Nyerhvervelser: Museet har som gave modtaget et antal ældre uniformsgenstande og blankvåben samt en 4-årers chefchalup, dateret 1892. Ved køb er erhvervet et af professor H. Simonsen udført maleri forestillende et dæksinteriør, dat. 1837, farvelagte stik af søofficerer, Lahde, plan over Tranquebar udført af Matthias Seutter, ca. 1720 samt en pastel af Chr. Mølsted, »Bredal i Nyborg«. Ved en lang række gaver er museets samling af arkivalier, fotografier og bøger blevet stærkt øget, ligesom man af boet efter den afdøde marinehistoriker, orlogskaptajn P. Holck, ved køb har erhvervet dennes omfattende samling af kildehenvisninger udarbejdet gennem mere end en menneskealders flittigt forskningsarbejde.

Museets byggeplaner: Museet har i årets løb af Den Hage'ske Stiftelse lejet Nivaagaard hovedbygning og har samtidig fået tilskødet en byggegrund vis-a-vis Nivaagaardsamlingen. Et af komiteen nedsat udvalg, »museumsteknisk udvalg« har sammen med arkitekten, professor Erik Chr. Sørensen, udarbejdet en betænkning, »Orlogsmuseets plan for nybygning på Nivaagaard«, der senere er tilsendt diverse myndigheder, pressen m. fl.

DANSK PRESSEMUSEUM OG ARKIV

Besøgstal: 2.730.

Udstillinger: Museet har deltaget i en vandreudstilling med Det kongelige Bibliotek om begivenhederne 29. august 1943.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisninger med gennemgang for skoler og studiekredse.

Vigtigere nyerhvervelser: Billeder af Aftenbladets medarbejdere omkring 1910 tegnet af Th. Nørretranders; et »pas«, der blev brugt af »Dannevirke«s redaktør under 1. verdenskrig til udgangstilladelse fra Haderslev; forskellige artikler af Folketingsbibliotekar Emil Elberling; rapport over det 1. almindelige pressemøde i Århus 1901; udklip af nekrologer ved red. Jens Jessens død 1906.

KUNSTINDUSTRIMUSEET

Besøgstal: 46.364.

Udstillinger: Fantasier i Sølv, Arline Fisch; Billeder fra Kristi Liv, fotografier af Gèrard Franceschi; 5 finske Kunsthåndværkere; Wiener-Stolen, Michael Thonet's arbejder; Rumænske Tæpper og Billedvævninger; Form 68; Traditioner i japansk Håndværk; Interna – 10 års arbejde med møbler; Møde med nye Textiler; Vilde Dyr, fotografier af Harshad C. Patel.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I foråret 1968 arrangeredes en række offentlige aftenomvisninger. Derudover har der året igennem været omvisninger i samlingerne for skoler, foreninger m. m. For medlemmerne i Selskabet Kunstindustrimuseets Venner blev der holdt følgende foredrag: Erik Fischer, Omkring Statens Kunstfond; Carl Hernmarck, Guldsmedekunstens Pragtstykker i Spaniens ukendte Kirkeskatte; Giuseppe Liverani, De hvide Fajancer i Faenza.

Vigtigere undersøgelser: I samarbejde med Købstadsmuseet »Den gamle

By« i Aarhus foretages for midler stillet til rådighed af Statens humanistiske Forskningsråd en registrering af damask og drejl i Jylland.

Vigtigere nyerhvervelser: Kaffekande med sættebakke af sølv, mester Axel Johannes Krøyer, København 1726. Landskabsmaleri udført af Hung Jen, Kina 1669. Kuglebensbord af eg, Danzig(?), 17. årh.'s sidste fjerdedel. En samling nutidig japansk brugskunst, indkøbt i Japan af arkitekt, professor Gunnar Biilmann Petersen. Desuden er der gjort en del indkøb af moderne dansk og udenlandsk kunsthåndværk.

FREDERIKSBORGMUSEET

Besøgstal: 226.451.

Udstillinger: Ligesom i det foregående år var lokalerne i Prinsesseføjens stueetage optaget af udstillingen af danske portrætmalerier og -miniaturer fra Statens Museum for Kunst.

Publikationer: Museets danske vejledning fra 1957 udkom i 5. oplag (80–105.000). Museumsdirektør Jørgen Paulsen har publiceret: »Johanne Luise Heiberg på Frederiksborg«, Kultur og Folkeminder XIX, 1968. Overinspektør H. D. Schepelern har publiceret oversættelsen »Breve til og fra Ole Worm III«, 1968. Museumsinspektør Povl Eller har publiceret: »Signac's tak til enkedronning Sophie Amalie«, Konsthistorisk Tidskrift, 1968.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I februar–marts blev afholdt en foredragsrække om Rom, Grækenland og Persien ved registrator B. Juel Weber og museumsinspektør, dr. phil. Henningsen. I sommerhalvåret har museet som sædvanlig ydet vederlagsfri omvisning til skoleklasser, seminarieklasser, kursus m. v. I alt blev der givet 104 gratis omvisninger og modtagelser.

Museets foredragssal er blevet benyttet ved adskillige skolers besøg på museet som undervisnings- og arbejdslokale til udarbejdelse af skriftlige opgaver.

Vigtigere undersøgelser: Den Lindegaard'ske portrætsamling på Gl. Vifertsholm, tidligere på Lykkesholm, blev registreret og fotograferet.

Vigtigere nyerhvervelser: Arveprins Frederik med familie, skitse udført ca. 1789 af Jens Juel, erhvervet i Frankrig. Kgl. håndbibliotekar, chatolkasserer Georg Nielsen, malet af U. F. Beenfeldt 1779, erhvervet i Tyskland. Politikeren, professor J. F. Schouw, malet i Rom 1840 af W. Marstrand, forarbejde til folketingets portræt. Komponisten Carl Nielsen og hans hustru, billedhuggerinden Anne Marie Carl Nielsen, to portrætter fra henholdsvis 1922 og 1940, begge udført af de afbildedes datter, malerinden Anna Marie Telmanyi. Christian IV's søn grev Valdemar Christian, malet 1647 af Gerrit Honthorst. Erhvervet i England. Generalmajor, krigsminister Carl Julius Flensborg, tegnet af J. Vilhelm Gertner 1851. Oberst Hans Helgesen ved Frederiksstad, lille maleri af Niels Simonsen 1850. Tegninger af Hans Bendix, forestillende litteraturhistorikeren Hans Brix, forfatteren Knuth Becker, politikerne Gustav Pedersen og Thorkil Kristensen. Et lille maleri af Edvard Lehman ved fremstilling af en episode fra slaget ved Bov 9.4.1848. »Christian den Første indstifter Elefantordenen«. Forarbejde af C. W. Eckersberg 1835

til historiemaleri i Christiansborg. En Christian IV-guldmedalje fra 1592, erhvervet i Holland. En række billeder og genstande hidrørende fra statsminister Ove Høegh-Guldberg. Et taffelur, som billedhuggeren H. E. Freund har tegnet til sit eget hjem.

Ny- eller ombygninger: Den fløj af slottet, Slotsherrens hus, hvortil brugsretten blev erhvervet 1966, er efter endt ydre restaurering nu godt i gang med at blive indrettet til billedarkiv og administrationskontorer for museet. Arbejdet ventes færdigt sommeren 1969. Der er blevet lagt elektricitet ind på hovedslottet med belysning og stikkontakter på trapperne og ved billet- og postkortsalget i forhallen. Museet har bekostet et blødgøringsanlæg til Neptunspringvandet, som skal modvirke kalkdannelse på figurerne og marmorkummen.

Vigtigere konserveringsarbejder: På konserveringsatelieret er blevet restaureret ca. 40 billeder, dels tilhørende museet, dels tilhørende andre, bl. a. Frederiksborg slot, Rosenborg og Kongehuset. Blandt de interessanteste var rensningen af et landskab af Josse de Momper i slottets konseilgang, hvorved nogle overmalede staffagefigurer kom for dagen.

DE DANSKE KONGERS KRONOLOGISKE SAMLING PAA ROSENBORG

Besøgstal: 103.378.

Udstillinger: Til udstillingen »Albrecht von Brandenburg-Ansbach und die Kultur seiner Zeit« i Bonn udlånte Rosenborg en sølvtallerken med ravbund fra 1585.

Nyerhvervelser: Som gave fra Ny Carlsbergfondet har samlingen modtaget et rejseur i kapsel af ciseleret sølv udført til Christian VI 1740 af Peder Jensen Nøttestad, Oslo. Redaktør Knud Hegermann-Lindencrone har skænket samlingen en række uniforms- og beklædningsgenstande, våben m. v., der har tilhørt Frederik VII, nedarvet gennem familien Berling. Som testamentarisk gave fra fru Marchen Maës f. Holm modtog Rosenborg et emailleret guldur i kæde med slangeformet broche, der har tilhørt grevinde Danner.

Undersøgelser: Under glasværelsets linoleumsgulv er undersøgt et meget ødelagt oprindeligt stukgulv, formentlig et såkaldt Estrichgulv, som det, der indtil 1772 fandtes i Riddersalen.

Ombygninger: I august genåbnedes Rosenborgs Riddersal efter anbringelse af en brandsikker etageadskillelse dækket af et nyt marmorgulv.

Konservering: En istandsættelse af de malede træpaneler med kinesiske motiver i Christian IVs sengekammer er påbegyndt i Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede. I samlingens eget konserveringsværksted er istandsat gobeliner, dragter og alterfløjl tilhørende Rosenborg, andre kongelige slotte og private samlinger.

TØJHUSMUSEET

Besøgstal: 64.715.

Udstillinger: 16/3–31/8: Artillerividenskab. 7/9–året ud: »Pistoler fra Tøjhusmuseets samlinger«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Tøjhusmuseets bibliotek har været flittigt besøgt af studiesøgende. Mange genstande har været indleveret til undersøgelse. Resultaterne er blevet

nedfældet på kartotekskort og i vor korrespondance. Mange skoleklasser har gennemgået vore udstillinger. Desuden har i vinterhalvåret været holdt en foredragsrække ved museet »Krigen 1801 og 1807–14«, hvor museumsdirektør, dr. phil. Arne Hoff, overinspektør F. Askgaard og museumsinspektørerne Egon Eriksen, Inga Fl. Rasmussen og N. M. Saxtorph samt oberstløjtnant H. Klint og kommandørkaptajn E. Borg hver holdt et foredrag.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Brandsikring af Lange Tøjhus. Indretning af et museum i Krudtværket i Frederiksværk.

Nyerhvervelser: 1 tysk jernpatronkogger til 5 patroner, ætset med løvemotiver, ca. 1580. 1 tysk venstrehåndsriffel, låsen signeret: Diderich Mann in Mengeringhausen, (Waldbeck nær Kassel), ca. 1690. 1 spunsbajonet-jagtkniv med vendegreb, ca. 1760. 1 feltseng fra omkr. 1815, der har tilhørt generalløjtnant I. C. Friboe.

Afgang fra afdelingerne: I juli måned 1968 mistede museet ved tyveri 2 pistolpar, nemlig Flintepistolpar, piben signeret: Andreas Haver in Würzburg. Låsen signeret: Andreas Haver, ca. 1760 (museumsnr. B. 1522–23). Flintepistolpar, piben signeret: I. Christoph Kuchenreiter, ca. 1790 (museumsnr. B. 1667–68).

JAGT- OG SKOVBRUGSMUSEET

Besøgstal: 16.721 (betalende gæster).

Nyerhvervelser: Blandt de 50 indgangsnumre kan der være grund til at nævne en udstoppet kronhjort fra 1690'erne, der efter en vandring fra Kgl. Kunstkammer over Frederiksborg Slot og Fredensborg Slot nu er havnet her i museet. Af adskillige ældre jagtvåben har en dublet nogen lokalhistorisk interesse, idet kolben er prydet med udskæringer udført ca. 1886 af gårdejer Carl Christiansen, Esbønderup. To fjerbilleder er sandsynligvis fremstillet omkring midten af forrige århundrede på Als af skovfoged Wilhelm Kiebitz.

DANSK POST- OG TELEGRAFMUSEUM

Besøgstal: 21.919.

Udstillinger: Museet har deltaget i 22 udstillinger og arrangementer. Af disse skal fremhæves udstillingen »Les Postes de Danemark, Histoire, Traditions, Philatélie«, der afholdtes i Danmarks hus i Paris i tidsrummet 30. april–31. maj. Udstillingen rummede en udsøgt samling af museets betydeligste genstande. Som vartegn var anvendt museets rekonstruktion af en kuglepostvogn, der var placeret på Champs Elysée.

KØBENHAVNS UNIVERSITETS MEDICINSK-HISTORISKE MUSEUM

På Medicinsk-historisk museum har året 1968 været præget af færdiggørelsen af de 13 rum og sale, som nu fremtræder som det offentligt tilgængelige museum. Skønt museet endnu ikke var blevet åbnet, har besøgstallet været på mere end hundrede enkeltbesøgende og 3 grupper fra udlandet, samt knap 100 danske enkeltbesøgende og 20 grupper.

Et katalog over udstillingen er påbegyndt. Museets årsberetning, som omfatter perioden april 1966 – april 1968, udsendtes ved årets slutning med

et tillæg på 18 særtryk af artikler, som er skrevet af museets medarbejdere. Yderligere 4 artikler, samt to doktordisputatser: Øivind Larsen: Schiff und Seuche, (Oslo, marts 1968) og Laurits Lauridsen: Træk af prostatahypertrofiens historie, (København marts 1968).

Både i forårs- og efterårssemestret har professor i medicinens historie, dr. med. Vilh. Møller-Christensen, m. fl., holdt forelæsninger hver onsdag over udvalgte emner indenfor medicinens historie i forbindelse med gennemgang af museets samlinger og arkivalier.

TEATERHISTORISK MUSEUM

Besøgstal: 21.324.

Udstillinger: 2.

Publikationer: Kun gennem Selskabet for dansk Teaterhistorie.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag og omvisning for ialt 102 forskelligartede institutioner. Undervisning af elever fra Privatteatrenes Elevskole og Teaterhistoriestuderende ved Kbhvn.s Universitet.

Undersøgelser: Gennemgang af ca. 30.000 dragter tilhørende Det kgl. Teater.

Nyerhvervelser: Svend Wiig Hansens tegninger og modeller til Det kgl. Teaters opførelse af Troilus og Cressida.

MUSIKHISTORISK MUSEUM

Musikhistorisk Museum i København har i 1968 haft ca. 5.000 besøgende. Der har været arrangeret en specialudstilling af japanske musikinstrumenter. Oplysningsvirksomheden har omfattet talrige omvisninger for større og mindre grupper af studerende og elever fra skoler, seminarier, konservatorier o. l. samt en serie forelæsningsaftener for Folkeuniversitetet. Årets væsentligste nyerhvervelse var et fornemt cembalo, bygget i 1648 af den nederlandske cembalobygger A. Ruckers. Anskaffelsen blev bekostet af Ny Carlsberg Fondet. Flere andre instrumenter og arkivalier er indgået ved køb eller private donationer, deriblandt en pochette fra ca. 1700, en rigt udsmykket japansk tværfløjte og andre japanske instrumenter, flere violiner, klarinetter og skalmejer, et tysk hammerklaver fra 1785, et Pleyel-flygel fra ca. 1850, en nyckelharpe m. fl. – Biblioteket har indkøbt flere betydningsfulde værker indenfor ny instrumentlitteratur, og arkivet har modtaget 20 omfangsrige scrapbøger efter afdøde kapelmester Frederik Schnedler-Petersen. Både biblioteket og arkivet er til stadighed meget benyttet af forskere og studerende, ligesom mange udenlandske museumsfolk og videnskabsmænd har foretaget undersøgelser i museets materialer. I årets løb blev der desuden indrettet og monteret to rummelige magasinrum, som nu er tilgængelige til fagligt studiebrug.

BAKKEHUSMUSEET

Besøgstal: Ca. 5.000

Publikationer: Kort, katalog og særtryk.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Skoler (spec. gymnasier og seminarier), foreningsforedrag.

Vigtige nyerhvervelser: Møbler fra det Rahbekske hjem og den Hegerske slægt.

WILLEMOESGAARDENS MINDESTUER

Besøgstal: 1.975.

Udstillinger: Finske Smykker.

Vigtige nyerhvervelser: En del gammelt bindingsværk, faner.

Nyindretninger: Søfartsstue med skibsmodeller, billeder, galionsfigurer osv.

EBELTOFT MUSEUM

Besøgstal: 42.689.

Udstillinger: I samarbejde med byhistorisk arkiv udstillinger i forbindelse med forenings-jubilæer.

Vigtigere nyerhvervelser: Et skomagerværksted og en tækkemands redskaber.

Nyindretninger: Museumsforeningen har købt den tidligere »Teknisk Skole«, som delvis er overladt byhistorisk arkiv. I to lokaler indrettes en speciel egnshistorisk udstilling, der fortæller om byens og egnens udvikling gennem tiderne.

ESBJERG MUSEUM

Besøgstal: Ca. 1.800.

Publikationer: Mark og Montre 1968, i samarbejde med sydvestjyske museer.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenskole og studiekredsvirksomhed på museet, med ca. 70 deltagere. Foredragsarrangementer i samarbejde med Folkeuniversitetsforeningen.

Vigtigere undersøgelser: Påbegyndt udgravning af vikingetids boplads i Gammelby. Undersøgelse af overpløjede høje på byggemodne arealer omkring Esbjerg.

Ombygninger, nyindretninger: De af Fiskeri- og Søfartsmuseet forladte lokaler istandsat dels til mødelokale, og dels til opstilling af de berejste navers »hule«.

FALSTERS MINDER

Besøgstal: 2.989.

Foredrag: 6 offentlige foredrag på museet.

Vigtige nyerhvervelser: Renaissance egetræsskab, torums med skuffe forneden. Tre låger, hvori er udskåret dyderne: Håb, tro og retfærdighed. Skabet, der er modtaget efter testamentarisk bestemmelse, menes oprindeligt at have stået på Oreby på Lolland.

FANØ MUSEUM

Besøgstal: 1.601.

Udstillinger: Museet er indrettet således, at det giver et indtryk af, hvorledes ejendommen (Fanøhus), der rummer museet og er over 300 år gammel, har været beboet. Museet har en separat udstilling af effekter, der gennem tiden er bragt hjem af søfolk med tilknytning til Fanø.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Et stigende antal skoler m. v. ønsker at besøge museet.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Den i 1967 påbegyndte og omfattende restaurering er fortsat i året 1968 og forventes afsluttet i løbet af året 1969.

Vigtigere konserveringsarbejder: I foråret 1968 påbegyndtes arbejdet med at standse et ret kraftigt konstateret ormeangreb (træ); arbejdet hermed forventes færdigt i foråret 1969.

FREDERICIA MUSEUM

Besøgstal: 2.684 personer hvoraf 1.669 børn klassevis.

Nybygninger: Nørremarksladen med landbrugsudstilling åbnet september 1968.

Vigtige konserveringsarbejder: 3 jødiske gravplader af træ med hebraisk indskrift over 100 år gamle.

BANGSBOMUSEET FREDERIKSHAVN

Besøgstal: 10.500 + 6.500 ved den nedenfor omtalte udstilling.

Udstillinger: »Arenfeldtslægten på Bangsbo«. – »Klædedragten 1818–1900« (i anledning af Frederikshavns 150-års købstadsjubilæum«. – »Krigene 1848–50 og 1864«. – »Jul ved århundredskiftet«. Sammen med Hjemmeværnet udstilling »Besættelsestiden 1940–45« i badmintonhallen. Besøgt af 6.500 skoleelever.

Publikationer: P. Laursen: »Frederikshavn under besættelsen 1940–45«. I anledning af førnævnte udstilling. Billedbidrag (ca. 115 stk.) til Frederikshavns jubilæumsbog »Frederikshavn i Stilstand og Fremgang 1818–1968«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Undervisning af skoleelever på museet hovedsageligt indenfor emnerne oldtid og besættelsen 1940–45. Byhistoriske foredrag på museet og i foreninger.

Vigtigere undersøgelser: I samarbejde med Vikingeskibsmuseet i Roskilde udgravning og hævning af tidligt middelalderskib, »Ellingåskibet«.

Vigtigere nyerhvervelser: Halskæde af sølv af Frederikshavnermesteren Christian Henrik Kierulf Bræmer 1820. To skibsskæringer og to skibsmodeller. En samling tekstiler (110 stk.) ca. 1810–1850.

Ny- eller ombygninger: Frigivelse og ombygning af en af Bangsbo avlsgårds staldlænger til skibshal for »Ellingåskibet«.

Vigtige konserveringsarbejder: Konservering og restaurering af »Ellingåskibet«. Dette arbejde vil stå på i ca. 2 år.

DEN GAMLE GÅRD, FAABORG

Besøgstal: 4.150.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Indretning af udstillingsrum for legetøj, samt nye montrer til skibsmodeller.

MUSEET GILLELEJE

Besøgstal: Ca. 1.400.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisning af skoleklasser, enkelte elever undervises grundigere. Emneundervisning for klasser i skolen og for studerende. *Ny- el. ombygninger, nyindretninger:* Nye montrer.

Vigtige konserveringsarbejder: Fortsættes.

GRENAA MUSEUM

Besøgstal: 3.600.

Udstillinger: Sølvskatten fra Balle.

Publikationer: »Det store Møntfund ved Kirial«, »Sølvskatten fra Balle«, »Klæberstenskar fra Djurslands Kyst« – alle i Historisk Årbog for Randers Amt.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Skolebesøg.

Vigtigere nyerhvervelser: Stor pibesamling.

HADERSLEV AMTS MUSEUM

Besøgstal: 5.661.

Udstillinger: Kunstudstillinger: H. Duncan, Irland, P. O. Hansen, Allan Schmidt og Gerard Franceschi. Kulturh. udstillinger: Dragtudstilling samt 1 arkæologisk fotografisk udstilling.

Publikationer: Haderslev Amts Museums årsskrift nr. 13,1.

Oplysning m. m.: 4 kirkehistoriske foredrag.

Vigtigere undersøgelser: Dover: gravplads fra ældre jernalder. Frøslev: 3 gravhøje fra sten- og bronzealder. Olmersdiget: befæstningsanlæg fra yngre romertid.

Nyerhvervelser: Stenalders offerfund (2 flintøkser), flødekande af mester Johan A. Møller, paneler og vinduer fra Ribe Landevej 13, Haderslev.

HELSINGØR BYMUSEUM

Besøgstal: Marienlyst slot: 3.068. Karmeliterklostret: 2.933, ialt 6.001.

Vigtigere nyerhvervelser: Metaltegn: kongeligt lodstegn, kongeligt posttegn, kongelig varecontrol, pasteller med portrætter af brygger Johannes Christophersen og hustru Bodil Christine, oliemalede portrætter af Carl Friderich Christian May og hustru, og af konsul Charles Thalbitzers hustru Frederikke født Holm, en samling snedkerværktøj bestående af høvle, mukkert, båndkniv, træpasser, profilmål m. m., en dørlås fra villa »Augusta«, en pengekasse fra J. L. Tvedes brændevinsbrænderis udsalg i Helsingør, to alenstokke fra 1790 og 1803, Christopher Lønborgs »Original Kort over Helsingøer Bye Aar 1803«, en strøske af sølv, udført af Carl Gustav de la Motte, der arbejdede i Helsingør 1833–43, en lagkageske af sølv med gennembrudt laf, graveret med sløjfe og rocailler, udført af Peter Rasmussen Alsing, der fik borgerskab i Helsingør 1763, en samling fotografier og negativer. Endvidere har museet med støtte af Ny Carlsbergfondet på Borrebyauktionen indkøbt den store smukke Louis-Seize krone fra o. 1780, der hang i havesalen. Kronen er renset og restaureret og er ophængt i Kongens værelse på Marienlyst slot.

MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN

Besøgstal: 4.730.

Udstillinger: Kunstmaler Asger Faber: Salgsudstillinger af egne værker, 5–7/4 og 8–15/12.

Publikationer: Årsberetning 1967/68. 48 s., ill. Holbæk 1968. Heri Erik Bendixen og Svend Bue-Madsen: Manghøje. Ældre bronzealders gravhøje på åsen ved Kårup.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Studiekreds om Nordvestsjællands oldtid for gymnasieelever fra Stenhus Kostskole. Foredrag for deltidsbibliotekarer om lokalhistorie og lokalhistoriske arkiver. Afholdt på Holbæk Centralbibliotek. 6 ugers kursus om egnshistorie for Holbæk Ungdomsskole. Afholdt på Holbæk Museum.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af en hellekiste-tomt med 8–9 skeletter, Butterup, Merløse h. Fortsættelse af udgravning af bopladslag med hustomter, fra tidlig keltisk jernalder, i Veddinge, Fårevejle s., Ods h. I samarbejde med Holbæk Arkæologiklub.

Vigtigere nyerhvervelser: Albuebensdolk af kronhjortknogle, ældre stenalder, jordfund fra Åmosen, Bodal, Stenlille s., Merløse h. Mangekantøkse af grønsten, dyssetid. Jordfund fra Butterup, Merløse h. Udskåret hængeskab, 1813. Fra Lille Grandløse, Merløse h. Dragkiste, senempire. Fra Kirke Sonnerup, Volborg h. Portrætmaleri. Frederik Grandjean: Ida Sophie Mellerup (–1865). Kornvægt, hamborgsk vægt.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Nyindretning af museets dragtsamling i nybyggede montrer uden dagslys. 15 kvindedragter og 5 mandsdragter er nu udstillet på specialfremstillede giner. Dragterne repræsenterer tiden ca. 1770 –ca. 1930.

HOLSTEBRO MUSEUM

Besøgstal: 1.500.

Udstillinger: 2.

Publikationer: 1.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 2 foredrag.

Vigtigere undersøgelser: 36 arkæologiske undersøgelser, heraf to interessante grave med opdækning fra romersk jernalder + udgravning af hustomt fra jernalder.

HØRSHOLM EGNS MUSEUM

Besøgstal: 890, men heri ikke medregnet alle besøgende. Normalt ligger besøgstallet på omkr. 2.000.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Skole og selskabsbesøg.

Vigtigere nyerhvervelser: H. C. Rosted privatarkiv. Kaminoverdel fra Hirschholm Slot.

Nyindretninger: En lejlighed på 3 værelser og kammer på 1. sal i museumsbygningen gøres i stand af Hørsholm Kommune til brug for museet.

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: 4.807.

Udstillinger: Særudstilling i anledning af Kalundborg by's jubilæum, der fejredes 25/10 1968. Udstillingen »Det bedste fra Kalundborg-hjemmene« var åben i 3 dage (åbnedes på jubilæumsdagen af Tronfølgeren) og havde samlet besøgstal på ca. 1.000.

Publikationer: ingen i 1968.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsinspektørens samtale 23/1 1968 i Radioen med Palle Lauring og Svend Alkærsig om museet. Formandens samtale på engelsk med Danmarks Kortbølgeradio om Kalundborg Kirke 16/1 1968. Formandens foredrag om »Kalundborgs forhistorie og historie«. Museumsomvisninger. Formanden har ledet 4 aftenture og påbegyndte 7/10 1968 en studierække under LOF, med emne: Kalundborgegnens forhistorie og historie.

Vigtigere undersøgelser: Prøvegravning på Sct. Jørgensbjerg, hvor der ved geotekniske undersøgelser var fundet brolægning ca. 1 meter under jordoverfladen, evt. i forbindelse med den forsvundne Sct. Jørgensgård. Museumsinspektøren vil fortsætte undersøgelserne, såfremt et påtænkt byggearbejde påbegyndes. 18/10 1968 undersøgelser i Ulstrup, hvor der ved byggearbejde blev fundet potteskår fra jernalder. Museet har købt to stole af lavrygget baroktype, med indbrændt kongeligt

ejermærke, stammende fra Københavns Slot. Som gave fra Ny Carlsbergfondet købt et glaskrus, tysk »Waldglas«, muligvis fra ca. 1650, samt en stor glaslysekrone til »Lindegaarden«s rokokosal, antagelig fra ca. 1780.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Nationalmuseet fortsætter som ejer af »Lindegaarden« bygningsistandsættelsen, som er en forudsætning for at Kalundborg og omegns museum kan afslutte omordningen af samlingerne. I anledning af særudstillingen blev indlagt stikkontakter i en del af nordfløjen.

Vigtigere konserveringsarbejder: Museets ornamenterede bengenstande fra maglemosetid, fundet for adskillige år siden i »Byens Mose«, vest for Kalundborg, er konserveret på Nationalmuseets Konserveringsanstalt. Museets trægenstande, specielt i håndværkersamlingerne, behandlet med Guriol.

MUSEET PÅ KOLDINGHUS SLOT

Besøgstal: 44.000.

Publikationer: Sigvard Skov: Koldinghus gennem 700 år.

Oplysningsvirksomhed: Foredragsrække »Fra museernes montrer« ved Schoubye, Slettebo, Riismøller, Enevig, Baagøe og Skov.

Nyerhvervelser: Dobbeltportræt af Christian III og dronning Dorothea, sølvfad fra Thostrup i Oslo, glas fra Orrefors og Iitala, sølvstage fra Anni & Bent Knudsen.

KØBENHAVNS BYMUSEEUM

Udstillinger: I anledning af Københavns 800 års jubilæum afholdtes fra slutningen af marts til 1. maj en foto-konkurrenceudstilling: »Københavns ansigt«, hvortil Københavns kommunes kulturfond havde bevilget 7.000 kr. til præmier. Udstillingen besøgtes af henved 10.000 gæster. – Fra 2.–11. juni havde Københavns Philatelist Club fået tilladelse til i museet at afholde sin 80 års jubilæumsudstilling: »Hafnia 1967«, og desuden blev der i samme måned arrangeret en udstilling af københavnske skolebørns tegninger, medens museets gæster i juli og august fik lejlighed til i festsalen at tage de mange sjældne og smukke gaver i øjesyn, som kommunen i anledning af jubilæet havde modtaget. Denne udstilling besøgtes af knap 25.000. Endelig afholdtes i december og januar en udstilling arrangeret af magistratens 4. afdeling, der under titlen »Træk af Københavns fremtid« viste, »hvorledes byen kan komme til at se ud på grundlag af det byplan-arbejde, som for tiden er i gang«.

Museet deltog desuden i den store jubilæumsudstilling på Bellahøj med tilrettelæggelsen af det historiske afsnit. Men også på anden måde var det impliceret i jubilæet, idet det for utallige institutioner og forretninger var rådgivende med hensyn til valg af udstillingsmateriale.

Nyerhvervelser: Til de mest interessante nyerhvervelser hører foruden en række topografiske malerier en frise på 35 portrætter af skandinaviske kunstnere og forfattere i begyndelsen af dette århundrede. Frisen har været anbragt i apoteker Otto Benzons villa, Kristianiagade 1, og var en gave til museet fra arvingerne.

Søren Kierkegaard-samlingerne har ved velvilje fra dr. phil. Ebba Lund modtaget den interessante ring, som

Søren Kierkegaard skænkede Regine Olsen ved deres forlovelse 1840, og som han ved dens ophævelse fik tilbage. Ude i byen har museet atter i år gjort en række betydningsfulde fund, blandt andet er der ved disse kastet nyt lys over den berømte Store Kongensgade fajancefabriks arbejder.

Bymuseet var besøgt af 85.011, og 2.370 billeder og genstande har været udlånt til studiebrug og reproduktion.

LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEEUM

Besøgstal: 9.076.

Udstillinger: Lollandsk Folkekunst – Toreby-maleren.

Publikationer: Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift 1968.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Lærer-kursus, omvisninger.

Vigtigere undersøgelser: Tidlig middelalderlig boplads med »vendisk« keramik i Askø (Landet sogn). Folkekunstværksted (Toreby-maleren). Schrøders gård i Maribo (nedrivningsundersøgelse). Sukkerroedyrkningen på Lolland-Falster (indledende undersøgelser).

Vigtigere nyerhvervelser: Kister m. m. fra Toreby-malerens værksted. Karmlågskiste fra 1764, der har tilhørt stamfaderen til den lollandske gren af Qvade-slægten. Forskellige samlinger af legetøj.

Ny- eller ombygninger: Fortsat modernisering af Hovedmuseets anden sal. Nyopstilling af bondemøbler.

Vigtigere konserveringsarbejder: Samlingen af jernovne og -plader. Falstergården på Frilandsmuseet. Skovlængekrucifikset. – Afdækning af overmalede bondemøbler.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: 1.700.

Udstillinger: Den årlige udstilling af nyerhvervede genstande.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisning af studiegrupper og skoleklasser.

Vigtigere nyerhvervelser: 6 sølvspiseskeer af en af de gamle Middelfartmestre, flere møntfund og en – vist enestående – beholder til trøske.

Ny- ell. ombygninger, nyindretninger: Den frigivne del af Knorregården nærmer sig færdigindretning. Tænkes brugt til skiftende udstillinger.

MØNS MUSEUM

Besøgstal: 3198.

Udstillinger: Stor udstilling af gamle fotografier, dels gadebilleder, dels personbilleder.

Nyindretninger: Museets varmeanlæg udvidedes til også at omfatte håndværks- og landbrugsafdelingerne. Endvidere blev den store bagbygning rettet op og istandsat.

NORDFYNS MUSEUM I BOGENSE

Besøgstal: 313.

NORDSJÆLLANDSK FOLKEMUSEUM

Besøgstal: 1.602.

Udstillinger: Gaver og nyerhvervelser 1968. Hillerødbilleder. Før og nu.

Publikationer: Museets årbog »Kultur og Folkeminder« XX.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets leder har dels i selve museet, dels i foreninger og aftenhøjskoler holdt en række egnshistoriske foredrag. Omvisninger ved besøg af foreninger. Museumsundervisning og arbejdsopgaver i forbindelse med besøg af nordiske skoleelever fra Den nordiske Lejrskole, Hillerød. Museet har medvirket ved flere udstillinger, bl. a. ved BO 68, hvor man havde to stande med genstande fra museets samlinger og magasiner.

Vigtigere undersøgelser: Fotografering af ejendomme og gadepartier i Hillerød til sammenligning med de af fotograf C. Rathsack foretagne optagelser fra omkr. 1880.

Vigtigere nyerhvervelser: En større samling tekstiler og beklædningsgenstande. Sølv- og guldnakker. Landbrugsredskaber. Indkøbt sølvhovedvandsæg, udført af Hillerødmesteren Lars Hansen Birch 1797.

ODENSE BYS MUSEER

Besøgstal: Møntestræde 6.863, Den fynske Landsby 68.416, Fyns Stiftsmuseum 14.057, H. C. Andersens Hus 117.403, H. C. Andersens Barndomshjem 4.305, Carl Nielsens Barndomshjem 1.115, i alt 212.159.

Udstillinger: Møntestræde: Broderier fremstillet af dronning Ingrid og tronfølgeren prinsesse Margrethe, Gérard Franceschi: Billeder fra Kristi Liv (fotoudstilling, katalog), Wermund Bendtsen: Claus Berg (fotoudstilling), billedskærer Lauritz Jensen – 25-års jubilæumsudstilling (katalog), Stole fra museets studiesamling (vejledning), Ågab – udgravningsfund fra Langelands Museum.

Fyns Stiftsmuseum: Dansk kunst fra »Linien« over »Cobra« til »pop« (vejledning), Alberto Arboleda (katalog, foredrag), Anne Marie Telmanyi (katalog, koncert), Poul S. Christiansen, Salvador Dali (katalog), Georg Poulsen, Willy Ørskov (katalog, møde med kunstneren), Per Kirkeby (katalog, plakat, beatkoncert, film: Andy Warhol's Chelsea Girls).

Publikationer: Fynske Minder 1967, Anderseniana 1968. Odense Bys Museer (årsberetning) 1967–68, Erling Albrectsen, Fynske Jernaldergrave III, Yngre romersk jernalder, Fynske Studier VII (disputats).

Undervisnings- og oplysningsvirksomhed: Ved Fyns Stiftsmuseum er universitetsundervisningen i nordisk arkæologi påbegyndt i efterårssemestret. I Den fynske Landsby blev der demonstreret tærskning.

Vigtigere undersøgelser: Møntestræde: I samarbejde med Nationalmuseets 2. afdeling påbegyndtes undersøgelser af lejrborgen Nonnebakken, udgravningerne ledes af dr. phil. Olaf Olsen. Den fynske Landsby: Opmåling og fotografering af »Kastaniely« i Hjallese, Dalum sogn og Bogensøgård, i Stubberup Sogn. Fyns Stiftsmuseum: Udgravning af gravplads ved Skåstrup, førromersk jernalder, 80 brandpletter.

Vigtigere nyerhvervelser: Møntestræde: Værktøj og glasmagerbænk fra glasværket i Odense. Album for glansbilleder og industrielle samlemærker 1900–12. Pressefotograf Eduard Christoffersens (»Stoffer's«) negativsamling. Standur signeret »J. Kaadmann in Hadersle-

ben«. Skår af sort lertøj samt rester af en ovn fra et pottemageri i Tved. Museets sølvsamling er i årets løb suppleret med følgende ting: Bæger 1812, lagkageske 1825, strøske 1829 og kaffekande (o. 1850). Fyns Stiftsmuseum: En stor bukkelurne fra Nr. Esterbølle, romersk jernalder.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Der er udført bygningsarbejder som forberedelse til en genåbning af Møntestræde. Rum 1 og 2 i Overgade 48 er indrettet til særudstillingslokaler.

Vigtigere konserveringsarbejder: Møllegårdsmarkens metalsager er færdigkonserveret i Nationalmuseets Konserveringsanstalt.

ODSHERREDS FOLKEMUSEUM, NYKØBING SJÆLLAND

Besøgstal: 925.

Publikationer: Et årsskrift »Ting og sager fra Odsherred«, ca. 1100 stk.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museet har tilrettelagt en del undervisningsmaterialer i form af lysbilledserier med emner fra Danmarks oldtid. Desuden er der lavet en vandresamling af oldsager til udlån til skoler. Museets leder har medvirket ved foredrag og flere radioudsendelser med emner fra oldtiden.

Vigtigere undersøgelser: Museet har undersøgt en bronzealdergravhøj, som var truet af vejarbejde. Undersøgelsen af et kultanlæg fra yngre bronzealder er fortsat.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museet har påbegyndt nyindretningen af to udstillingslokaler, som tidligere har været anvendt til lagerrum.

KULTURHISTORISK MUSEUM, RANDERS

Udstillinger: Sølvudstilling i Dronningborg, Hollandsk fajance i Kristrup bibliotek, Fajance- og sølvhovedvandsæg på Clausholm, Statsskolen og på Randers Messen, Sogneudstilling i Dronningborg.

Publikationer: Årsberetningen.

Vigtigere undersøgelser: Mejlby: Støvring herred. Lille gravplads med Oderkister. Hemmed: Djurs. Nørre herred, Overpløjet høj og senneolitisk værksted. Lille Tvillingborg: Galten herred. Overpløjet høj med en del sekundærgrave fra yngre bronzealder og ældre jernalder. Ring: Sønderhald herred. Overpløjet høj med centralgrav fra tidlig del af bronzealder. Trangstræde, Randers by: Prøvegravning i middelalderlige bylag med næsten ubrudte kulturlag fra ca. 1500–ca. 1100.

Ny- eller ombygninger: Januar 69 kunne flytningen til den nye biblioteks- og museumsbygning begynde. Opstilling af den første udstilling er igang. Åbning ca. 1.9.69.

Vigtigere konserveringsarbejder: Konserveringsarbejdet i de nye laboratorielokaler er koncentreret om klargøring af genstande til udstillingen.

DEN ANTIKVARISKE SAMLING I RIBE

Besøgstal: 9.281.

Udstillinger: Permanente udstillinger: Porsborgs Kælder er restaureret og samlingerne nyopstillet. Særudstillinger: »Fra vore bedsteforældres tid«. Udstilling af fotografier fra V. Vedsted sogn fra tiden 1900–1910. I samarbejde med Ribe Kathedralskole etableredes bog-

udstillingen »Lærde folk i Ribe«. I samarbejde med Esbjerg Museum arrangeredes en udstilling »Klæder skaber Folk«. I samarbejde med A/S Quedens' Gaard Kunsthåndværk afholdtes 2 mannequinopvisninger, hvor der blev vist gammelt og nyt tøj. »Nyerhvervelser 1967/68«.

Publikationer: »Mark og Montre 1968«. Udgivet sammen med de øvrige kulturhistoriske lokalmuseer i Ribe amt. Samlingens bidrag: B. v. Munthe af Morgenstierne: »Et rorhovede«. Mogens Bencard: »To par kageforme«. Mogens Bencard: »Mere om mindepokalen over Karl XII's død«. Mogens Bencard: »Tre usædvanlige stykker jydepottetøj«. – Aage Andersen: »Mittelalterliche Kämme aus Ribe«, Lund 1968.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: For Antikvarisk Selskab er i årets løb afholdt ialt 13 foredrag og ture. Udover »skolekasserne« med oldsager, som udlånes gennem skolecentralen har museet haft et godt samarbejde med »Det arkæologiske værksted« i V. Vedsted.

Vigtigere undersøgelser: Vikingetidsbopladsen ved Okholm, V. Vedsted sogn. Der blev undersøgt 2 grubehuse, som begge dateres til 1000-tallet. I forbindelse med restaureringen af et hus på Skibbroen 13 i Ribe er der foretaget en undersøgelse af forholdene umiddelbart under det nuværende hus. Hos gdr. Marius Schneider i Seem sogn blev foretaget en prøveundersøgelse på et sted, hvor der sidste år var oppløjet en drejekværn, hvis ligger bestod af granit, mens løberen var af basalt.

Vigtigere nyerhvervelser: Fra frk. Maren Jensen, Fæsted, er modtaget en samling indbo, uden tvivl den kostbareste gave museet i sin over 100-årige levetid har fået. Blandt tingene kan nævnes: *Keramik:* Fontænekumme af fajance, 1730, flødekande, Kellinghusen 1800. Engelske Lustre-kander og krus 1830. To nordengelske fajancetallerkener med tysk indskrift ca. 1830. En kovsken af ler, 1700-tal? *Metal:* Et hovedvandsæg og et bæltespænde af sølv med glasflusser (udført af urmager Nis Knudsen i Harreby) ca. 1830. 2 frisiske snusdåser af messing, et par lysestager af messing med lysesaks. En tranlampe, en voksstabelholder, et sæt knapper, en morter (dateret 1753), et fyrtøj med tilhørende fyrstål, alt af messing. *Glas:* Et slesvigsk krus med emaljemalede blomster (ca. 1845). *Tekstiler:* En samling huer med tilhørende lin og spånæsker til opbevaring, ca. 1830. Endelig et standur i original kasse, sign. »C. Foersom, Riibe« omkring 1800. Fra fru apoteker Lind, Ribe, er modtaget en større samling apotekerinventar fra slutningen af 1700-tallet og til i dag. Endelig har museet modtaget en lang række gaver, hvoraf følgende kan fremhæves: 2 glas fra frk. Mette Marie Jensen, Ribe. Salmebog med sølvbeslag fra fru Møller Jensen, København. Fra frk. Sara Pilegaard, Hjortvad, er modtaget en række forhistoriske kværnsten. Ved køb er erhvervet en strøske af sølv, 1820, af Claus Guldager Bjørn i Ribe, 4 sølvskeer udført af guldsmed Carl Christian Sørensen, Johan Frederik R. i Varde og Waldemar Dyrebye. 60 stykker af fajancestellet »Blå Olga«.

Ny eller ombygninger, nyindretninger: Nyindretning af magasin på Quedens' Gaard. Tyverialarm i alle 3 afdelinger.

RINGKJØBING MUSEUM

Besøgstallet: 6–7000.

Det er i 1968 besluttet, at tilbygning skal finde sted, og tegninger var under udarbejdelse ved udgangen af 1968.

ROSKILDE MUSEUM

Besøgstal: 3.645.

Udstillinger: Særudstillinger af nyerhvervelser samlede i grupper – således topografiske tegninger og malerier (spc. Ludvig Find), Arkæologiklubbens stenalderfund m. m., endvidere udstilling af gamle kort over Roskilde, genstande vedrørende fastelavn og påske samt juleudstilling. I Roskilde Sparekasse har museet haft enkelte mindre udstillinger (Ludvig Find, barnedåb, jul m. m.).

Publikationer: Duplikeret årsberetning.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Fast indrettet museumsundervisning (153 klasser med 2989 elever) og i tilknytning hertil forskellig ekskursionsvirksomhed samt byvandringer. Endvidere omvisninger ved foreningsbesøg og enkelte museumsforedrag.

Vigtigere undersøgelser: I samarbejde med Roskilde Arkæologiklub en større undersøgelse ved udgravningen på Foderstofhandelens grund med fremdragelse af flere brønde samt yderligere forskellige mindre byundersøgelser; herved er indkommet større forøgelser specielt til samlingen af keramik og læder- og trægenstande fra middelalderen. Arkæologiklubben har i samarbejde med Nationalmuseet foretaget undersøgelse af to overpløjede jættestuer ved Himmelev.

Nyerhvervelser: Museet har i det forløbne år for at sanere sine finanser indskrænket sine køb mere end vanligt; der er dog indkommet værdifulde forøgelser specielt af Roskilde-malerier og tegninger, men også især til samlingen af legetøj og spil, kobber og malm, tekstil og keramik.

Nyindretninger: Endelig afgørelse vedrørende overdragelse af større magasinrum i det af Roskilde kommune erhvervede Kemps Garverier med forventet istandsættelse til brug og med indflytning af enkelte større genstande (vogne m. m.).

Konservering: Kun af enkeltgenstande, specielt middelalderlige grundfund.

SILKEBORG MUSEUM

Besøgstal: 20.695.

SKAGEN FORTIDSMINDER

Besøgstal: 14.032.

Nyerhvervelser: En roredningsbåd. En model af en stålkutter fra 1968.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Bygning af hus til redningsbåden. Indretning af kælderetagen under fiskerimuseet.

SKANDERBORG MUSEUM

Besøgstal: Ca. 1200.

Udstillinger: 2 udst., en maleriudstilling »Fiskeren – maleren – havet« og »Det ældste landbrug«.

Publikationer: Årsskrift for museumsforeningen for Skanderborg og omegn.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenhøjskole med forhistoriske og historiske emner med egnshistoriske paralleller.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning

af interessant overpløjet høj på Brørup Skovgård v. Hylke (udgravning foretaget i samarbejde med Forhistorisk Museum, Moesgård). Der fandtes spor af grave fra germansk –, romersk – og enkeltgravstid. Omtalt i Skalk, nr. 1, 69. Udgravning af overpløjet høj ved Dørup syd for Mossø afsluttet (enkeltgrav m. sekundære grave fra yngre bronzealder m. m.).

Vigtigere nyerhvervelser: En del møbler, bl. a. et ret sjældent elmetræschatol m. skuffer af eg m. mahognifinér, et par mahogniskabe fra sidste halvdel af forrige årh. Dertil et komplet sæt skomagerværktøj med naverkasse, og endelig en velbevaret brandsprøjte af kobber fra 1768 plus en del ældre sprøjtemateriel.

SVENDBORG AMTS MUSEUM

Besøgstal: Fra 1/6 til 31/12: 1404. Museet var lukket p. gr. af ombygning fra beg. af januar md. til 1. juni.

Publikationer: »Svendborg Amts Museum 1908–1968« ved A. Dencker-Jensen.

Vigtigere nyerhvervelser: Jul. Petersens Geometri, brugt af og med tegninger af Johannes Jørgensen, forestillende ansigter, landskabsbilleder og »en Mvnc« – fra hans drengeår. En sejlmagerbænk med alt tilhørende værktøj. 0. 200 stk. tømrerværktøj. Mindeskjold over falden soldat, 1850. Bryllupsskjorte, 1887.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museets loftsetage er nyindrettet, bl. a. med to store montrer, for et beløb på 30.000 kr. fra tipsmidlerne, tildelt af ministeriet for kulturelle anliggender. Her er ny-udstillet dragter og andre tekstiler sammen med forskellige brugsgenstande. Endv. er på 1. sal udstillet lithografier fra 1848–50 og 1864 m. m. – I museets entré samling af lysestager, lamper og lygter.

Vigtigere konserveringsarbejder: Bronzealdersamling. Ovnpladesamling. Lamper, lygter, vejrfløj, symaskiner, strygeog pibejern. Indrammede billeder renset.

SÆBY MUSEUM

Besøgstal: 1800.

Udstillinger: I juni udstilledes en del gamle billeder og materiale i anledning af Sæbybanens ophør.

Ny- eller ombygninger: Sæby Museum er i 1968 blevet udvidet efter at en privat lejlighed i Algadefløjen, en sidebygning til museet, er taget i brug.

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

Besøgstal: 58.000.

Udstillinger: Deltaget i vandreudstillinger af pengepunge m. v. i nordslesvigske banker og i Sønderborg; udst. i Vimmelskaftet, København.

Publikationer: Årsberetninger i Sønderjyske Årbøger 1968 og Fra Als og Sundeved 1968. Ny udg. af »Sønderborg slot« i serien Faglig Læsning. Museets leder har desuden publiceret »Skospænder« i »Sønderjyske Årbøger« 1968 og »Renaissance-hoveder« i »Fra Als og Sundeved« 1968 samt småstykker i »Sønderjysk Månedsskrift« og »Nordelbingen«.

Oplysning: Vejledning og omvisning af ca. 20.000 skoleelever (lejrskoler). Specialomvisning for ungdoms- og højskoler, seminarier og lærerforeninger.

Foredrag i aftenhøjskoler, ungdomsforeninger, studiekredse m. v.

Undersøgelser: Løbende bygningsundersøgelser under slottets restaurering. Fortsat registrering af ældre gårde på Als.

Nyerhvervelse: En malet kiste, en beiderwandpude, en samling jubilæumsmøbler samt ældre bøger. Tre portrætter malet af C. W. Eckersberg. En skulptur af Nicolaus Wehding, et maleri af K. Raaschou-Nielsen og nogle tegninger og grafiske blade.

Nyindretninger: Museet, der har været lukket jan.–april 1969 p. gr. af slottets ombygninger, har i maj åbnet de historiske samlinger i sydfløjens stueetage. Indretning af loftmagasin fortsat. Alle lokaler i vestfløjen rømmet.

Konservering: Konservering af malede paneler, konservering af malede møbler og af 6 kanoner fra de slesvigske krige.

TIKØB KOMMUNES HISTORISKE SAMLING

Besøgstal: Med daglige klassebesøg og foreninger m. m. ca. 6500.

Udstillinger: Supplerende udstillinger til Nationalmuseets plakater. Grundlovsudstilling, fotografiudstilling fra det gamle Snekkersten, ialt 5 udstillinger.

Publikationer: »Klokken« til skolerne.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Daglig undervisning i skoletiden, seminariebesøg, Statens Lærerhøjskole med kursister, aftenbesøg af foreninger med foredrag.

Vigtige nyerhvervelser: Timeglas fra det gamle fiskeriinspektionsskib »Ægir«. Topografisk kunst: Carl Baagø: Sundet 1861, Udsigt fra Strandvejen mod Nivå 1887, Viggo Johansen: Hornbækbugten 1873, Hornung Jensen: Gamle (brændte) Tikøb præstegård 1920.

Vigtige konserveringer: En del ting hjemkommet, bl. a. en fornem vifte fra forrige århundrede, timeglas, livsbillede fra begyndelsen af 1800-tallet.

MUSEET FOR VARDE BY OG OMEGN

Besøgstal: 3519.

Udstillinger: En samling malerier af Chr. Lyngbo. Nu permanent.

Publikationer: H. K. Kristensen: Trolddom og overtro i Ribe amts museer (Mark og montre. 1968). Samme: Fontehimmel og kirkeværge (Årb. Ribe 1968).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenhøjskolekursus, der gennemgik dele af museets samlinger. Foredrag af fru Kirsten Agerbæk, Ribe: Bygmester Michael Stobberup.

Vigtigere nyerhvervelser: Som gave en samling malerier, skænket af kunstneren selv. Sukkertang af Vardemesteren J. N. Broesbøl 1750.

Nybygning: En 4. fløj, ovenlyssal, 17,4 × 5,6 m gulvflade, indrettet til at rumme Lyngbos malerisamling. Til opførelsen skænkede kunstneren 40.000 kr.

Vigtigere konserveringsarbejder: Stort lerkar fra romersk jernalder fra Janderup.

VENDSYSSELS HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: 6743.

Udstillinger: »Det ældste landbrug«. »Køkkentøj«. »Legetøj«.

Publikationer: Palle Friis og Svend Thomsen. »Køkkentøj«.

Undersøgelser: Museet har i det forløbne år foruden en del mindre, orienterende undersøgelser foretaget udgravninger af 4 stenbyggede grave fra ældre rom. jernalder. I Store Vildmose har museet medvirket ved fortsættelsen af sidste års store ardsporsundersøgelse.

Vigtigere nyerhvervelser: 1 malmmorter med inskription Anna Lange til Fugelsig 1699. 2 stk. hovedvandsæg.

VESTFYNS HJEMSTAVNSGÅRD

Besøgstal: ca. 3000.

Publikationer: Årsskriftet: Vestfynsk Hjemstavn med artikler fra virkeområdet Vestfyn samt beretning om Hjemstavnsgården i årets løb.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Ved årsmødet 1968: Foredrag om Gummerup i gl. dage. Ved efterårsmødet 1968: Fra de ældste stenkirker og herregårde i Fyn til det 19. årh.s nybygninger og restaureringer (lysbilleder). Møderne holdtes i Hjemstavnsgårdens mødelokale og havde særdeles god tilslutning.

Vigtigere nyerhvervelser: En hestegang er skænket gården til opstilling på passende sted.

VIBORG STIFTSMUSEUM

Besøgstal: 32.993. Museet: 20.100. Hvolris: 8.000. Paradis: 4.893.

Udstillinger: 20.9.68: Min gamle hat. 13.12.68: Køkkentøj.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredragsserie i FOF: Fortidens spor v. A. Olesen. LOF: Handelsvirksomhed v. M. Bro-Jørgensen.

Undersøgelser: Foulum: Kulthus. Nr. Borup: Brøndanlæg. Hvolris: Stenkredsanlæg. Hvolris: Kildeområde. Gammelstrup: Veldateret enkeltgrav m. stenramme. Hvolris: Rom. jernalders storstensgrav m. lerkar. Kvosted: Jættestue (ødelagt) m. rige ravfund. Fjeldsø: Stendyngegrave.

ØLGOD EGNSMUSEUM

Besøgstal: 812.

Publikationer: 2.

Vigtige undersøgelser: 2.

Vigtige nyerhvervelser: 120 numre (heraf ca. 10 vigtige).

Vigtige konserveringsarbejder: 1.

AABENRAA MUSEUM

Besøgstal: 8.722.

Udstillinger: Oldemors juletræ, Svend Kristensens store samling af flaskeskibe (nu permanent), Aabenraa bys Sparekasses udstilling af mønter og sparebøsser. Mindeudstilling for patrioten C. C. Haugård.

Vigtigere nyerhvervelser: Stor samling af flaskeskibe, flere skibsbilleder.

Ny- el. ombygninger, nyindretninger: Nye vinduesmontrer på hele 1. sal til flaskeskibene.

AALBORG HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Algade 48: 13.878, deraf skolebesøg 2.400. Lindholm Høje: ca. 40.000.

Udstillinger: »Glas i Danmark« har

stået i hele 1968. I barokstuen er udstillet tintøj af kandestøber Christen Nicolaisen Lemberg, mester i Aalborg 1746–89, spændende over alle tre legeringer og de fleste typer tinsager. I kantinen på Nørre Uttrup kaserne samt i udstillingsvinduer på Kastetvej og Vesterbro udstilles løbende genstandsrækker fra museet. Disse særudstillinger er kontaktskabende og fortsættes.

Undersøgelser: På »Hedegården«s mark i Myrhøj, Strandby sogn, er udgravet en tilsandet række af oprejste sten, der med 2 meters mellemrum var rejst over en strækning af 154 meter. Kun 7 sten var tilstede, men de øvriges plads var kendelig på en stenskoning som basis. Rækken udgår fra en tidligere udgravet høj fra yngre bronzealder, med hvilken den er samtidig. Ejeren, gdr. Aksel Christensen, har kompletteret og frilagt stenrækken, som løber i vnv.-øsø. og går ud til landevejen Viborg–Løgstør. Under stenrækken afdækkedes en tilsandet hustomt fra enkeltgravstid, som nu er under udgravning af arkæologer fra Forhistorisk Museum i Århus. I Pederstræde i Aalborg blev fundet tomten af en pottemagerovn, flere gange nedbrændt og genopbygget, liggende på tykke lag af fejlbrændinger og skår af stjærtpotter, fade, kakkelpotter og enkelte grønne figurkakler. Ovnen blev opmålt og skårene bjærget. De er gjort i samme teknik som lertøj fra pottemagercentret i Hellum herred og kompletterer dermed museets store samling af dettes varer bagud til begyndelsen af 1600-årene, just samme tid, da produktionen i Hellum herred begynder, for at fortsætte til 1935.

Nyerhvervelser: Som gave fra De Danske Spritfabrikker er modtaget en indvendig forgyldt kovsken af sølv, et rent renæssancestykke af Gert Guldsmed, mester i Aalborg 1641–70 (Bøje nr. 1257). Skålen er et omgangsbæger til brændevin. Ved køb er erhvervet en oval terrin af tin på 3 ball and clawfødder, med hængslede træhanke og træknop på låget. Terrinen er af kandestøber Christen Nicolaisen Lemberg, mester i Aalborg 1746–89. Ved køb på auktion er erhvervet en vandmaskine af kobber og messing med Aalborgs bymærke og årstallet 1748. Alle tre erhvervelser er i ekstraordinært fin bevaringstilstand.

Nyindretninger: Indtil 1960 indførtes sagerne i protokoller, efter dette år i kartotek. Alle protokoller i bogform er nu affotograferet og negativerne lagt i museets bankbox, som sikkerhed mod brand og slid.

Konserveringer: Møbler og inventar fra hovedgården Hessel i Lovns sogn i Vesthimmerland er på museets snedkerværksted konserveret og restaureret og igen afleveret til Hessel. Konserveringen er rekvireret og betalt af Aalborg amtsråd.

RIGSARKIVET

Afleveringer: Rigsarkivet har som hidtil modtaget løbende afleveringer fra centraladministrationens kontorer og gennem Udenrigsministeriet konsulats- og gesandtskabsarkiver, Af andre afleveringer kan nævnes: Kabinetssekretariatets journalsager fra årene 1906 til 1959. Statsministeriets aflevering af forfatningskommissionssager 1937, statsministrene Th. Stauning, V. Buhl og Hans Hedtofts arkiver 1929–55,

Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928, Lønningskommissionen 1943, Administrationskommissionen, Lock-out udvalget af 1933, udvalget af 20. januar 1967 vedrørende udbygning af journalistuddannelser. Forsvarsministeriets søkortarkiv har i lighed med tidligere år afleveret en række søkort. Fra Orlogsværftet er modtaget skibs- og maskintegninger samt oplysninger for skibe. Fra Finansministeriet er modtaget sager vedrørende pengeloven fra 22. juni 1945 og forarbejder til engangsskatteloven fra 12. juli 1946. Statens Ligningsdirektorat har afleveret A-journalsager 1903–49 samt journaler og registre; desuden grundværdikort for 10. almindelige vurdering 1950. Fra Landsskatteretten er modtaget Landsoverskatterådets kendelsesprotokoller 1923–38 og journaler for klagesager 1922–37. Sømandsskattekontorets registre over sømænd i den danske handelsflåde 1952–57 er modtaget. Fra Rigspolitiets afdeling for tilsyn med udlændinge er modtaget bog-, forhørs-, visum- og observationssager 1912–39 med tilhørende journaler. Overformynderiet har afleveret lenskontrollens arkivalier vedrørende en del successorfonds. Statens civile luftværn har afleveret arkivalier for perioden 1942–44, desuden forbindelsesofficerers rapporter fra besættelsestiden 1940–45 og papirer vedrørende afdøde tyske flygtninges efterladenskaber. Der er modtaget meget store afleveringer af journalsager 1898–1938 fra Direktoratet for Ulykkesforsikring og af journalsager fra Invalideforsikringsretten samt navnekartotek over ansøgere, der er afgået ved døden 1962–66. Direktoratet for Vandbygningsvæsnet har afleveret personale- og bogholderiarkivalier. Danmarks Statistik har afleveret statistisk materiale vedrørende husassistenters arbejdsvilkår 1941, periodisk biblioteksstatistik 1924–42, landbrugets kreditforhold 1954, arbejdsløshedsundersøgelse 1946, materiale vedrørende kommunale valg 1925–54, tabeller over folkemængden i Danmark 1787 og 1801, desuden efterafleveringer af arkivalier vedrørende folketælling 1930 og erhvervstælling 1935. Forsikringsrådet har afleveret journalsager og kopibøger 1935–45. En række af Rigshospitalets afdelinger har afleveret arkivalier, hovedsagelig fra tiden 1910–30. Fra regnskabskontoret i Ministeriet for Grønland er modtaget kassebøger 1825–1953 og diverse korrespondance. Af grønlandske lokalarkiver har Rigsarkivet modtaget referater fra forstanderskabsmøder i Julianehåb 1869–90 og 1903–10, afleveret af lærer Ove Bak, Sydprøven. Fra Københavns Stadsarkiv er modtaget Frederiksværks fabrikkers regnskaber, revisionsantegnelser og skrivelser 1844–60. Sammes kassebøger 1855–57 og brevkopibog 1849–59 findes nu også i Rigsarkivet. Endelig har Rigsarkivet modtaget Geometriskolens skibstegninger 1841–46 og Dansk-islandsk nævns forhandlingsprotokoller og dossiersager 1919–47.

Privatarkiver: I løbet af året 1968 har Rigsarkivet modtaget en række privatarkiver, de fleste som gave fra private; kun et udvalg kan nævnes:

Højskoleforstander Jørgine Abildgaard, tillæg til tidligere aflevering, politikeren Klaus Berntsen, ca. 1866–ca. 1926, politikeren Kristen Bording, ca. 1901–47, højskoleforstander Ernst J. Borup, ca. 1920–60, politimester, politikeren Vagn Bro, revisor Ernst Christensen, materiale vedrørende Det tyske

Handelskammer, advokat Poul Christiansen, arkivalier vedrørende defensoratet for Werner Best 1946–52, Henni Forchhammer, formand for Danske Kvinders Nationalråd, 1913–48, dr. phil. & jur. Jens Himmelstrup, 1924–62, forbundsformand Richard Jensen, 1915–68, dr. phil Lauge Koch, redaktør Adolph Bernhard Svensson, Åbenrå, 1933–43, amtmand Kresten Refslund Thomsen, 1943–45.

Fra en række institutioner har Rigsarkivet modtaget arkivalier, blandt andet følgende: Dansk historisk Fællesforening, formandens arkiv 1935–67, Folk og Værns Hjælpekontor, København, 1942–45, Det kongelige Vajsenhus; den meget store aflevering omfatter materiale helt tilbage til år 1715 og frem til 1968, Det konservative Folkepartis mødeprotokoller 1918–19, Danmarks Retsforbund, 1919–63, Studentersamfundet, 1961–66, Studentersamfundets fraktion: Socialistiske Studenter, 1963–66.

Publikationer: Der er fremstillet en oversigt over Rigsarkivets publikationer og desuden udsendt Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1961–65 og Kancelliets Brevbøger 1644–45. Én af dr. phil Jens Engberg udarbejdet oversigt over Kilder til dansk historie i engelske arkiver er ligeledes udsendt. Registreringen over modtagne mikrofilm af Danica i udlandet er fortsat med en fortegnelse over film modtaget fra Public Record Office, London.

Udstillinger: Der har i 1968 været særudstillinger vedrørende de tidligere danske besiddelser på Guineakysten, færøske brydninger omkring år 1800, og endelig vistes arkivalier samlet under titlen Kancellier og Skriverhænder 1219–1280.

Danica-fotografering: Fotograferingen af Danica i udenlandske arkiver er fortsat. Som ovenfor nævnt er modtaget film fra Public Record Office, London, og desuden fra Merseburg. Indsamlingen er fortsat i London og i arkivet i Freiburg.

Sikringsfotografering: Sikringsfotograferingen har omfattet Tyske Kancellis udenrigske Afdeling samt Departementet for udenlandske Anliggender. Endelig er påbegyndt fotografering af Udenrigsministeriets arkivalier.

ERHVERVSARKIVET, STATENS ERHVERVSHISTORISKE ARKIV

Afleveringerne androg 15.469 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationsarkiver: Akademiet for de tekniske videnskaber, 1939–68 (videreaflevering); Dansk Arbejdsmands- og specialarbejderforbund, Maribo afd., 1907–60 (småsager); De danske mejeriforeningers fællesorganisation, 1934–66 (videreaflevering); Foreningen af jyske jævnstrømsværker og el-selskaber, 1933–66; Formernes fagforbund, Århus afdeling, 1875–1955 (før 1889 dog kun formernes sygeforening); Grosserer-Societetets Komité, København 1890–1956 (videreaflevering); Industrirådet, København, 1942–46 (videreaflevering); Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, København, 1945–59 (videreaflevering); Landbrugsrådet, København, 1926–55 (videreaflevering); Landsforeningen til arbejdsløshedens bekæmpelse (L. A. B.), afdelingerne i Odense og Århus, 1940–67 (videreaflevering); »Samfundshjælpen«, Vejle, 1920–66; Tekstilfabrikantforenin-

gen, København, 1919–67 (videreaflevering).

Industriarkiver: N. N. Blumensådt, A/S Blumøller, Odense, 1851–1955; A/S »Elvirasminde«, Århus, 1893–1961; A/S Fyens Sækkekompagni, Odense, 1924–64; Severin & Andreas Jensen, møbelfabrik, København, 1863–97; Bryggeriet »Stjernen« A/S, København, 1945–65 (videreaflevering); Thrige-Titan A/S, København, 1962–63 (videreaflevering).

Handelsarkiver: A. H. Andersen, artikler til fabrikation af lædervarer en gros, København, 1917–67; St. Clemens materialhandel v. Niels Mønsted, Århus, 1914 (småsager); Jens Marinus Jensen, manufaktur en gros, Århus, 1962–68; farvehandler & glarmester O. Rasch Lau, Rønne, 1897–1967 (videreaflevering); A/S Odense Kulkompagni m. fl., 1879–1961; P. M. Plum, Eksport-Kompagni, København, 1927–59 (videreaflevering); Plums Handels-Aktieselskab, Assens, 1931–63 (videreaflevering); købmand Kresten Greve Rasmussen, Århus og Horsens, 1916–35; Chr. Simoni, kulimport, Ålborg, 1844–1962; købmandsfirmaet Kai Simonsen, Løgstør, 1851–1945 (videreaflevering); grosserer Eduard Spies, København, 1898–1908 (småsager); Vestfyns kulimport, Assens, 1899–1960 (videreaflevering); Bdr. Vorbeck A/S, manufaktur en gros, Århus, 1954–67 (videreaflevering).

Andelsvirksomheder: Asnæs andelsmejeri, Asnæs, 1886–1962; andelsmejeriet »Balskilde«, Astrup, 1886–1966 (videreaflevering); andelsmejeriet Brunbjerg, Hørve, 1888–1911; Børkop andelsmejeri, 1917–59 (videreaflevering); andelsmejeriet »Esbern Snare«, Udby, 1885–1926; andelsmejeriet »Fællesmål«, Vester Hjermitslev, 1890–1967; andelsmejeriet »Godt Haab«, Kastvrå, 1887–1963; andelsmejeriet »Korsvang«, Smollerup, 1927–48; andelsmejeriet »Landmandshåb«, Gevninge, 1889–1958; Odden andelsmejeri, Odden, 1892–1962; Rue andelsmejeri, Veflinge, 1886–1965; andelsmejeriet Thorstoft, Torslev, 1907–10 (småsager); Tuse andelsmejeri, Tuse, 1944–65; Vester Åby andelsmejeri, 1888–1960; Viborg og omegns brugsforening, 1910–63; andelsmejeriet »Åside«, Snesere, 1905–68 (videreaflevering).

Andre: A/S Aarhus Amtstidende, 1923–65 (videreaflevering); Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, 1863–1922 (videreaflevering); tandlæge Erik Berth, tidl. Harald Th. Pedersen, Frederikssund, 1921–67; Brabrand-Aarslev Sognes Spare- og Laanekasse, 1871–1954; A/S Det forenede dampskibsselskab m. fl., København (D.F.D.S.), 1850–1964; landsretssagfører Johannes Hohwy, Ålborg, 1936–65; sagfører Julius Jarding, Århus; advokatfirmaet Jæger, Rambusch; Andrup & Hansen, Esbjerg, 1952–58 (videreaflevering); advokatfirmaet Chr. Krag & Troels Hoeck, Århus, 1925–63 (videreaflevering); advokat E. Lund-Sørensen, tidl. lrs. Tage Hahn, Århus, 1944–60 (videreaflevering); landsretssagfører Gunnar Madsen, Pandrup, 1934–66 (videreaflevering); sagfører Aa. Kr. Nielsen og forgængere, Nørresundby, 1888–1950 (videreaflevering); landsretssagfører, dr. jur. Axel H. Pedersen, København, 1967 (videreaflevering); A/S Rysensteens Søbadeanstalt, sen. I/S Langebros Søbadeanstalt, København, 1839–1929; Sparekassen for Randers By og Omegn, 1850–1961; Svinninge Handels- og tekniske skole,

1903–66; fhv. advokat Erik Varbo, Ålborg, 1945–66 (videreaflevering); Virring-Essenbæk Sognes Spare- og Laanekasse, 1871–1966; retsbehandlede arkiver fra Sakskøbing og Ålborg, 1832–1952.

Der er udført ordningsarbejde i arkiverne fra: Akademiet for de tekniske videnskaber; Andelsudvalget; A. H. Andersen, artikler til fabrikation af lædervarer en gros, København; Asnæs andelsmejeri, Asnæs; andelsmejeriet »Balskilde«, Astrup; tandlæge Erik Berth, tidl. Harald Th. Pedersen, Frederikssund; A/S Blumøller, Odense; Brabrand-Aarslev Sognes Spare- og Laanekasse; Brugsforeningen for Viborg og Omegn; landsretssagfører Holder Christensen, Århus; D.F.D.S., København; chokoladefabrikken »Elvirasminde«, Århus; Formernes fagforbund, Århus afdeling; A/S Fyens Sækkekompagni, Odense; Grosserer Societetets Komité, København; rederi- og mæglerfirmaet C. K. Hansen, København; Industrirådet, København; Jens Marinus Jensen, manufaktur en gros, Århus; Severin & Andreas Jensen, møbelfabrik, København; advokatfirmaet Jæger & Rambusch; Andrup & Hansen, Esbjerg; A/S C. I. S. Knudsen, klæde en gros, København; Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, København, andelsmejeriet »Korsvang«, Smollerup; sagførerfirmaet Chr. Krag & Troels Hoeck, Århus; L.A.B.; Landbrugsrådet, København; farvehandler O. Rasch Lau, Rønne; advokat E. Lund-Sørensen, tidl. Tage Hahn, Århus; landsretssagfører Gunnar Madsen, Pandrup; landsretssagfører K. Nordentoft, Århus; Odden andelsmejeri, Odden; A/S Odense Kulkompagni m. fl., Odense; møbelsnedkerfirmaet M. Pilegaard & Søn, Svendborg; Rue andelsmejeri, Veflinge; A/S Rysensteens søbadeanstalt, sen. I/S Langebro søbadeanstalt, København; Samfundshjælpen for Vejle og Omegn; De samvirkende danske Husmandsforeninger, København; Chr. Simoni, kulimport, Ålborg; Sparekassen for Randers By og Omegn; Svinninge handels- og tekniske skole; Thrige-Titan A/S, København; fhv. landsretssagfører Erik Varbo, Ålborg; Bdr. Vorbeck, manufaktur en gros, Århus; andelsmejeriet »Åside«, Snesere. Hertil kommer de retsbehandlede arkiver fra Sakskøbing og Ålborg.

Fortsat er den løbende registrering af dagspressens artikler om erhvervslivets mænd og udarbejdelsen af det sammenfattende register over brevmodtagere til D. B. Adlers og Moses & Søn G. Melchiors kopibøger. Under fortsat udarbejdelse er endvidere et person- og stedregister til Landhusholdningsselskabets journaler.

Håndbibliotekets tilvækst udgjorde ca. 4.500 bind, hvoraf en væsentlig del vedrører udenlandsk økonomisk historie.

Erhvervshistorisk årbog 1967 udkom i juni. Den indeholdt anden del af en større afhandling af amanuensis ved Landsarkivet i Härnösand, Lars Rumar, om brændevinsbrænding i Danmark i 19. årh. Arkivar Ole Degn meddelte det danske afsnit af Christian Martfelts rejsejournal fra den store rejse 1761–68 under titlen: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761 og arkivar Finn H. Lauridsen to breve, der belyste generalkonsul Hendrik Pontoppidans indsats for oprettelse af banker i Jylland

(Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker).

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver afholdt sit 4. landskursus for ledere af og medarbejdere ved de lokalhistoriske arkiver i Århus 8.–10. marts. Hovedparten af kurset var henlagt til Erhvervsarkivet. Den 8. marts holdt overarkivar Vagn Dybdahl foredrag dels om arkivets virke og oprindelse, dels om det arbejdsmæssige forhold mellem statens arkiver og de lokalhistoriske arkivinstitutioner. Om aftenen holdt programleder Chr. Kryger foredrag om interviewsteknik og arkivarerne Finn H. Lauridsen og Ole Degn talte henholdsvis om registrerings- og indsamlingsarbejde og Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv.

Et af Folkeuniversitetet arrangeret kursus i historieforskning har nogle gange været henlagt til Erhvervsarkivet. Arkivar Finn H. Lauridsen har her undervist i benyttelse af arkivmateriale. – Undervisningen ved Aarhus Universitet i økonomisk historie og i skriftlæsning finder fremdeles sted i arkivet med benyttelse af dettes materiale.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M. M.

Læsesalen: 7.965 besøgende til hvem der er ekspederet 40.823 bind og pakker.

Afleveringer: I løbet af året har man afsluttet hjemtagningen af afleveringspligtige kirkebøger fra alle sogne udenfor København. Indkrævningen af arkivmateriale hos dommere og politimestre (især fra tiden før 1919) er fortsat, og man er begyndt at indsamle købstadsarkivalier for perioden 1868–1933. Endelig er modtaget en række toldkammerarkiver. Der er desuden kommet større afleveringer fra Maribo amt (journaler, journalsager, landvæsenskommissionssager m. m. 1911–39), Sorø amt (journaler, journalsager, sygehusprotokoller m. m. 1903–61), kgl. bygningsinspektør Eske Kristensen (journaler og synsprotokoller m. m. 1894–1960), div. brandforsikringskontorer (forsikrings- og vurderingsprotokoller c. 1872–1955), Duebrødre Kloster, Roskilde (fæsteprotokoller, jordebøger, journalsager, regnskaber m. m. 1751–1967 og Skipperforeningen i København (hoved- og kassebøger 1945–56).

Tilvæksten ialt udgjorde i 1968 1376 hyldemeter.

Ordnings- og registreringsarbejder: Registreringen af retsbetjentarkiverne indtil 1919 er afsluttet for Frederiksborg amts vedkommende (med undtagelse af Helsingør byfoged) og arbejdet fortsættes nu med embederne i Præstø og Gl. Roskilde amter. I forbindelse med hjemtagningen af kirkebøger er foretaget en indholdsregistrering af kirkebøgerne fra alle embeder på Bornholm, Lolland-Falster og i Roskilde stift. Der er fortsat arbejdet med registreringen af kommissionsdomstolenes arkiver og Helsingør rådstuearkiv, og ordningen af kortsamlingen er blevet genoptaget.

Udarbejdelse af registre: Der er udarbejdet registre til Gavnø gods fæsteprotokoller 1720–1924, Lindersvold og Strandegård godsers fæsteprotokoller 1777–1927 samt Københavns bytings obligationsprotokoller med pant i fast

ejendom 1697–1701. Der er desuden arbejdet med udskrivning af register til Garnisons kirkes vielser 1799–1921.

Publikationer: Der er i 1968 udsendt 2 bind i serien Foreløbige arkivregistraturer: »Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Frederiksborg amt I« (pris 13,50 kr.) og »Bornholmske Kirkebøger« (pris 9 kr.). I »Årbog for dansk skolehistorie« 1968, har landsarkivaren offentliggjort en oversigt over »Skolehistorisk materiale i de offentlige arkiver«. Se endvidere under udstillinger.

Kursusvirksomhed: I februar arrangerede landsarkivet en sammenkomst med underretsdommere til drøftelse af problemer vedr. dommerarkiver.

Udstillinger m. m.: Gennem det meste af året har en udstilling med prøver på landsarkivets materiale været vist i udstillingssalen. Der har desuden været følgende specialudstillinger: En mindre udstilling af billeder, statistik og lignende i forbindelse med at man fejrede 75-årsdagen for ankomsten af den første besøgende på læsesalen, en udstilling af skolehistorisk materiale og af kort og bygningstegninger. Til de to sidste udstillinger er lavet udførlige, duplikerede kataloger. Foruden udstillingsgæster har godt 700 personer fordelt på 35 grupper besøgt arkivet.

LANDSARKIVET FOR FYN

Benyttelse: 1968: 2.512 besøgende, der på læsesalen har benyttet 11.644 bind og pakker.

Afleveringer: Af ordinære afleveringer mærkes: Odense byrets 3. afdeling: navne- og realregistre ca. 1830–1919. Odense herreds provst: Arkivfortegnelser m. m. 1914–1967. Gennem Rigsarkivet modtaget fra den mosaiske menighed i København: Odense mosaiske ministerialbog 1814–1932, xeroxkopi af mosaisk konfirmationsprotokol for Odense m. m. 1818–55 samt registerkort vedr. Odense mosaiske menigheds begravede 1961–68.

Gaver: Civilingeniør Aage Christens, København: Stamtavle over efterkommere af Frederik V. og madame Hansen 1746–1968. Fru Ellen Jørgensen, Emtekær, Sandager: 2 skøder 1601 og 1647 vedr. matr. nr. 1, Emtekær. Civilingeniør H. K. Nielsen, Hjallese: Optegnelser om sergent Bartholomæus Albrecht, død 17/2 1841. Civilingeniør H. Nygaard, Fruens Bøge: H. C. Rørdam: Minder fra en mer end 40-årig præstegerning 1947. Odense kommune: Fotokopi af brev fra Odenses borgmester 1441. Odense Theater: Regnskabsbøger, theaterkataloger m. v. 1854–1960. Rigsarkivet: Fæsteprotokol for Vejlegaard 1819–77. Østifternes brandforsikring: Vurderings- og forsikringsprotokoller for Odense og Svendborg amter 1899–1960. Depositum: Odense forenede Skydeselskabs forhandlingsprotokol 1956–66.

Ordnings- og registreringsarbejder: Manuskriptet til en Fører over Landsarkivet er blevet planlagt af landsarkivaren og arkivar Anne Riising og udarbejdet af Anne Riising. Det vil antagelig udkomme 1969 som et jubilæumsskrift for arkivets oprettelse 1893. Der er udskrevet registersedler til en lang række kirkebøger og skifteprotokoller, ligesom en lang række alfabetiske registre til kirkebøger er blevet renskrevet.

Forskelligt: 28. september 1968 be-

gyndte udgravningen til en tiltrængt kontorbarak til Landsarkivet.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Landsarkivet har i 1968 på læsesalen haft 7.718 besøg, hvorved der er benyttet 58.921 bind, pakker, styk og film. Det skal tilføjes, at aftenbesøgende (deltagere i slægtshistoriske kurser, ekskursioner m. v.) ikke, som tilfældet ellers har været, er medregnet. Besøgstallet incl. aftenbesøg udgør 8.027. Når antallet af benyttede arkivalier trods stigningen i læsesalsbesøg er faldet, kan det delvis skyldes, at ekspeditionstiden på læsesalen er blevet indskrænket med ½ time, således at der nu lukkes for udlevering kl. 16 mod tidligere kl. 16.30. Der er i årets løb gennemført en registrering af besøgs- og benyttelsesvaner på læsesalen, men materialet er endnu ikke færdigbearbejdet til offentliggørelse. Der er afleveret 8.378 bind, pakker og styk, hvoraf 322 var gaver. Den i sidste årsberetning omtalte aflevering af hovedministerialbøger udskrevet før 1868 er afsluttet. Sikkerhedspolitiets sager fra besættelsestiden er blevet indkaldt, men af 30 embeder var kun de 11 i besiddelse af materiale. Heraf har de 5 afleveret. Blandt de øvrige afleveringer kan nævnes Æbeltoft-Trustrup jernbanes arkiv, kopibog for Hinge-Vinderslev præsteembede 1806–33 (K. A. Bilgrav), dokumenter vedr. Hjortshøjlund gods 1594–1885 (I. Secher) og dagbøger 1837, 1840–73 ført af gårdmand Jens Pedersen i Kondrup, Råsted sogn (Chr. Stenz).

Afleveringen af journalsager –1864 fra Ribe stiftamtsarkiv vedr. Sønderjylland til landsarkivet i Åbenrå er afsluttet, indordningen af afleveringerne fra amtstuearkiverne er tilendebragt og den nye aflevering af præstearkiver er næsten færdigregistreret. Revisionen af godsarkiverne er fortsat, og der er påbegyndt registrering af pakkesager i regimentskriverarkiverne. Diverse mindre privatarkiver er blevet ordnet, og manuskript til en duplikeret registratur over håndskriftsamlingen er påbegyndt. Ordningen af arkitekt F. Vig Nielsens arkiv er fortsat. Derudover er foretaget forskellige ordnings- og registreringsarbejder, bl. a. i told-, kredslæge-, retsbetjent- og kommunearkiver samt kortsamlingen. Efter installation af et xeroxkopieringsapparat i maj måned er landsarkivets kopieringsvirksomhed blevet betydeligt udvidet.

Registraturen over lavsarkiver og første del af registraturen over rådstuearkiver er blevet xeroxkopieret i 15 ekspl. Et eksemplar af hver er blevet deponeret i de øvrige statsarkiver, i statsbibliotekerne samt på Ålborg og Esbjerg centralbiblioteker. Yderligere to eksemplarer kan efter anmodning hjemlånes fra landsarkivet til brug for særlige forskningsarbejder. En stencileret registratur over Aug. F. Schmidts arkiv, som senere vil indgå i en samlet registratur over større privatarkiver, er ligeledes blevet udstationeret på de nævnte institutioner.

Landsarkivets udstillingsvirksomhed er blevet forøget med en lille montre i forhallen til læsesalen. Denne montre benyttes til vekslende udstillinger, gerne med aktuel tilknytning. Der har i det forløbne år været 54 omvisninger, og ialt 790 personer har fået udstillin-

gen forevist ved skole- og foreningsrundvisninger. I samarbejde med Historisk Forening i Århus afholdtes i dagene 28.–30. oktober arkivkursus for 11 historiestuderende fra Århus universitet.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

Landsarkivets besøgstal var i 1968 2.508, antallet af fremtagne sager til læsesalsbesøgende var 19.227, udlånet til andre arkiver og biblioteker var 97 bd., pk. og læg, medens indlånet fra andre arkiver var 123 bd., pk. og læg.

Afleveringerne fra offentlige institutioner andrager 48 m. og omfatter især arkivalier fra præsteembederne. Med undtagelse af Als er således alle landsdelens ældre hoved- og kontraministerialbøger afleveret til landsarkivet.

Fra private er som gaver eller deposita modtaget 14 m., hvoraf især skal nævnes afleveringer fra Arbejdernes Fællesorganisation, Åbenrå (forhandlingsprotokol), pastor Chr. Andersen, Tinglev (bl. a. jordebog fra Gårdeby, Stoltelund gods 1787), fru Gerda Boesen, Holte (M. Mørk Hansens dagbog 1835–38 samt livserindringer II–V), lektor Karl Clausen, Århus (xeroxkopier af Bruno Ketelsens optegnelser fra Mellemslesvig), husmand Andr. Friis, Vonsbæk (arkivalier fra Lånekassen for Sønderjylland, Haderslev Østeramt), forretningsfører Joh. Hansen, Nordborg (arkivalier fra Nordborg amtstue og husfogderi m. m.), provstinde J. Holdt, Askov (provst Holdts optegnelser vedrørende Brede sogn m. v.), skoleinspektør J. Jakobsen, Broager (skolesager fra Skodsbøl og Skelde), rentier Th. Kaufmann, Bovrup (optegnelser over familien Hissel, Tombøl), fru Bodil Lebeck, København (redaktør A. Lebecks referater fra Vælgerforeningens møder 1918–20), gårdejer Cornelius Schmidt, Døstrup (regnskabsbøger og ejendomspapirer fra Forballum), fru Anne M. Skau, Ø. Lindet (supplement til J. N. H. Skrumsagers og Jens Schmidts privatarkiver), amtskontorchef G. Vedel Smith (sager fra Jonathan Smiths privatarkiv), apoteker dr. pharm. H. J. Toft, Tønder (recept- og regnskabsbøger fra Højer apotek 1841–1916), fru Anna Ølgaard, Åbenrå (dele af Anders Lebecks privatarkiv).

Registranterne over retsbetjentarkiverne er renskrevne på maskine.

I den tidligere betjentbolig på landsarkivet er nu indrettet kontorer og bibliotek, hvorved personalet har fået arbejdsmulighederne forbedret.

Landsarkivet har haft 11 besøg af forskellige studiegrupper med tilsammen 135 deltagere. I årets løb er med god tilslutning afholdt kurser i sønderjysk slægts- og personalhistorie.

Udarbejdelse af detajlprojekt til nybygningen er påbegyndt af kgl. bygningsinspektør Stærmose, Odense.

DRAGØR-ST. MAGLEBY BIBLIOTEKS LOKALHISTORISKE ARKIV

Det lokalhistoriske arkiv ved Dragør–St. Magleby bibliotek har i 1968 modtaget ca. 250 billeder til billedsamlingen. Der er optaget lydbånd svarende til i alt ca. 30 timers spilletid, dækkende dels almindelig personalhistorie (lokale erindringer), dels Dragør i Besættelsestiden og lokale møder o. l. af kommende historisk interesse.

Samarbejdet med lokaltopografisk fotoklub vedrørende fotoregistrering af bygninger og lokaliteter er fortsat, ligesom fotoklubben har udført arbejde med fremstilling af forstørrelser af indkomne, ældre fotografiske negativer.

Samarbejdet med de to lokale museer er fortsat.

Registrering og beskrivelse af det indsamlede materiale er stort set udskudt til 1969/70, hvor der er afsat 15 timer pr. uge til dette arbejde.

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Det byhistoriske arkiv, der er flyttet til den tidligere »Teknisk Skole«, begyndte i 1968 en fuldstændig omordning og registrering af arkivalierne. Arbejdet ventes afsluttet i 1969. Sideløbende hermed er fortsat med fotografiske optagelser af ejendomme og gadepartier fra samme vinkler, som arkivets ældre fotos er optaget. Ligeledes er der fortsat med båndoptagelser og samtaler med ældre folk, og samlingen er blevet betydeligt udvidet.

Der har været holdt flere foredrag over lokalhistoriske emner, ligesom der er ydet mange oplysninger til slægtforskere og ikke mindst pressen, der har benyttet arkivet meget. Også ved udarbejdelsen til den kommende bevaringsplan for Ebeltoft er der ydet bistand i form af billedmateriale og beskrivelse af bygninger.

Flere foreninger har modtaget arkivets tilbud om opbevaring af deres arkiver, som dog ikke er tilgængelige uden foreningernes tilladelse, og for enkelte er udarbejdet registratur.

Arkivet har ved forskellige foreningsjubilæer arrangeret udstillinger, som hver gang har tilført arkivet flere arkivalier.

ESBJERG BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet indledte beretningsåret med en stor historisk udstilling i Badmintonhallen belysende *Esbjerg havn i 100 år*. Udstillingen, til hvilken var fremstillet kopier af havnen 1868, 1924, 1968, besøgtes af ca. 15.000 gæster.

Samlingerne er i årets løb bl. a. forøget med: 293 billeder, plancher og statistik fra rederierne J. Lauritzen og DFDS, 3 protokoller med udklip vedr. Esbjerg havns 100 års jubilæum, 2 bøger med Knud Petersens lejlighedsdigte fra ca. 1900, materiale til belysning af Vagtværnet 1944/45, forhandlingsprotokol fra Arbejdsmændenes fagforening, forhandlingsprotokol fra Grundtvigshus og ungdomsforeningen, forhandlingsprotokol fra De samvirkende Afholdsforeninger, 3 ms. fra gamle Esbjergborgere vedr. byens historie.

Arkivet indeholder ca. 7.000 billeder og et stort antal negativer, 1.300 læg og 77 protokoller til belysning af steder, begivenheder og personer i den 100-årige by.

FAXE HERREDS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivet er i 1968 blevet en selvstændig og selvejende institution med en bestyrelse på 9 medlemmer, hvoriblandt repræsentanter fra herredets sogne. Samlingerne blev i august 1968 flyttet til nyindrettede lokaler på Vemmetofte Kloster, hvor arkivets lokalebehov nu er dækket foreløbig. De nødvendige arbejder i forbindelse med ny-

indretningen blev udført af arbejdsudvalget. Økonomien baseres på kommunale tilskud samt tilskud fra institutioner og private. Samlingerne er i årets løb forøget med en del private arkiver hvoriblandt kan nævnes 10 stk. skudsmålsbøger.

Arkivalier fra forskellige nedlagte foreninger er indgået.

Billedsamlingen øgedes med 350 numre. Lokalhistorisk litteratursamling forøgedes med 12 bind, ligesom håndbogsamlingen er vokset.

FREDERIKSVÆRK BYHISTORISKE ARKIV

Forarbejderne til byarkivet afsluttedes i 1968. Der er dannet en støtteforening, idet arkivets drift baseres på medlemskontingenter og frivillige bidrag.

Arkivet virker officielt fra 1. januar 1969, men har allerede inden den tid modtaget en del materiale. Arkivet retter i begyndelsen i første række henvendelse til organisationer, foreninger o. lign. for at få udskrevne protokoller o. lign. overgivet til arkivet. Derudover indsamles topografisk materiale og billeder i tilknytning hertil.

FAABORG BYHISTORISKE ARKIV

I 1968 har arkivet modtaget 1.476 enheder. Deraf 777 billeder.

»Faaborg Avis« forærede os sin avissamling fra 1855 til 1958. På grund af pladsmangel afgav vi den til biblioteket, ligesom vi hertil føjede vor komplette samling af »Faaborg Folketidende«. I anledning af festival her i byen opklæbede vi 700 billeder på store papplader der i 14 dage var udstillet i butiksvinduer. Udstillingen vakte stor interesse og bidrog til at vi modtog mange gaver. I løbet af de sidste måneder har vi i »Faaborg Avis«, hver uge bragt et billede af ejendomme, der ikke eksisterer mere. Der følger ingen tekst med. Den kommer først et par dage senere sammen med et billede af ejendommen som den ser ud i dag. Udsendelsen har bevirket, at vi fra læserne har modtaget mange gamle billeder af ejendomme.

Der har været udlånt 221 enheder.

Arkivet har været besøgt af 282, deraf 44 deltagere fra S.L.A.s årsmøde i Svendborg den 7. sept. Et af vore styrelsesmedlemmer der døde sidste år, har i sit testamente betænkt arkivet med 22.000 kr.

HELSINGØR BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i kalenderåret 1968 haft en betydelig fremgang i forespørgsler fra udland og indland. Disse er så godt som alle besvaret med resultat, bl. a. fra Archive für Kunst und Geschichte i Berlin. Der er givet oplysninger til Tyskland om den berømte organist Dietrich Buxtehude og om orgelet i Maria kirken, hvor han var organist. Desuden har vi til Universitetet i Kiel givet oplysning om betydningen af en række freskomalerier i Maria kirke.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HERFØLGE OG SÆDDER SOGNE

Interessen for et sognearkiv er ikke ny, men man savnede en person, der ville tage sig det arbejde på, som det er at indsamle og registrere. Dette lyk-

kedes hen på efteråret 1968 og siden er der indsamlet en ikke ringe mængde af billeder og optegnelser. Man har fået et lokale på Centralskolen, og kommunen har vist sin interesse ved at yde et pænt tilskud til driften. Arkivaren har udstyret sig med fotoapparat og en lille båndoptager og besøgt adskillige ældre, der gennem deres stemmer og oplysninger har givet gode tidsbilleder.

HILLERØD BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har modtaget en række arkivalier, fotografier og billeder til samlingerne. Registreringsarbejderne er fortsat. Man har påbegyndt udarbejdelsen af nye kartoteker. Arkivet har medvirket ved udlån til udstillinger og udarbejdelse af nogle mindre, lokalhistoriske skrifter.

HJORTSHØJ–EGÅ EGNSARKIV

På et orienterende møde om oprettelse af et egnsarkiv blev det vedtaget at nedsætte et udvalg, der skulle arbejde med tanken om stiftelsen af arkivet. Initiativtagere til mødet var medlemmer af det lokale sogneråd. Udvalget nåede ikke at afslutte sit arbejde med stiftelsen i 1968. Der er dog påbegyndt en indsamling af materiale i form af udbygning af en eksisterende kommunefilm.

LOKALHISTORISK SAMLING, HJØRRING

Samlingen har i 1968 modtaget et stort antal arkivalier. Heraf skal nævnes: Hjørring amt Lægeforenings arkiv fra 1890–1965. Hjemmeværnet for Hjørring og omegns arkiv. En samling dagbøger fra 1880–1952 skrevet af sognefoged Chr. Grøntved, Mygdal. I årets løb er foretaget løbende registrering af aviserne Vendsyssel Tidende, Ny Tid og Ålborg Stiftstidende. Desuden er der registreret 3.000 negativer og 815 fotografier. I løbet af året har samlingen været besøgt af 622 personer og institutioner og behandlet 46 skriftlige henvendelser.

KALUNDBORG BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i 1968 modtaget en god strøm af arkivalier, navnlig mange værdifulde billeder af alle arter, også portrætter. Mange forespørgsler ang. slægt og huse fra ind- og udland er besvaret af parret Myrhøj, der også har afskrevet taksationer for brand op til vor tid og givet aktuelle huses historie i pressen. Bidrag til det lokale julehæfte og amtsårbogen er udarbejdet. Særlige arkiver: Pastor Glenthøjs »Reersøarkiv« med mange slægtsstudier. Slægtsbog for navnet Schnell, Kalundborg slots ladegd. ca. 1800, arkitekt Carl Jørgensens arbejder i byen. Fotograf Bay, Asnæs: Billedarkiv for Nordvestsjælland. 10-års jubilæum i sept. 68 med udstilling ved byens 800-årsfest i okt. og tronfølgerparrets besøg. Montren på hovedgaden har vist ny serie billeder hver måned og kræves fortsat, når der antydes ophold.

BYHISTORISK ARKIV, KOLDING

Arkivet er flyttet fra lokaler på rådhuset til biblioteket og er indgået som

en afdeling i biblioteket. Der er foretaget en enkelt båndoptagelse vedrørende besættelsestiden.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KORSØR OG OMEGN

Arkivet, der er oprettet af Korsør kommune, er underlagt byrådets biblioteksudvalg og ledes af et 3 mands forretningsudvalg valgt mellem frivillige medhjælpere. Arkivet har lokaler sammen med turist- og erhvervskontoret, Havnepladsen 13. I 1968 er modtaget godt 400 stk. arkivalier. Blandt det modtagne er en del foreningsprotokoller m. m. fra ældre samt ophørte lokale foreninger af forskellig art. I årets løb har arkivet arrangeret 2 særudstillinger: i februar måned i forbindelse med uddelingen af Jens Baggesen prisen til arkivar Flemming Dahl, – og i oktober ved Korsør Messen.

KØBENHAVNS STADSARKIV

I 1968 havde stadsarkivets fonds en tilgang på 1.340 bind og 3.651 pakker arkivalier. Den københavnshistoriske avisudklipsamling forøgedes med 605 udklip. I årets løb kasseredes 9,4 tons (ca. 210 hym.) arkivalier og tryksager.

Der arbejdes fortsat på et personregister til de ældste københavnske laugsprotokoller. Omregistreringen af kort- og tegningssamlingen i rådhusannekset i Njalsgade fortsætter. En registrering af arkivalier hidrørende fra de private københavnske sporvejsselskaber ca. 1864–1924 (modtaget fra Københavns sporveje i 1967) er påbegyndt. Fra Københavns kommunes socialdirektorat (magistratens 3. afdeling) modtoges det københavnske fattigvæsens arkiv 1799–1880 og Almindelig hospitals arkiv ca. 1770–1885. I stadsarkivet fandtes i forvejen de bevarede ældre dele af fattigvæsenets arkiv. En omregistrering af det afleverede er påbegyndt.

Udlån af arkivalier m. v. til brug uden for arkivet androg i alt 9.922 stk. 1.094 besøgende (herunder telefoniske henvendelser) foranledigede fremtagning af 7.349 stk. arkivalier. Til besvarelse af 62 skriftlige forespørgsler benyttedes 1.592 stk. arkivalier. Stadsarkivets fotografiske atelier udførte 5.849 fotografiske optagelser og leverede 5.512 forstørrelser m. v.

Under redaktion af stadsarkivaren udsendtes Historiske Meddelelser om København årbog 1968.

KØGE BYHISTORISKE ARKIV

Køge byhistoriske arkiv er fra et skab på rådhuset vokset til en smuk institution med lokale i biblioteksbygningen, hvor pladsen desværre nu også er ved at blive for trang. Dog synes der nu ved kommunens køb af naboejendommen at blive lige så godt husrum som hjerterum.

Interessen for byarkivets arbejde er hos byens borgere efterhånden blevet stor.

Arkivet har i årets løb af 127 givere modtaget 55 bind, 1 pakke, 132 enkelte arkivalier og 914 billeder. – En manglende registrering af Køge Avis er med støtte fra Arbejdsministeriet blevet gennemført.

MIDDELFART BY-
OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Både arkivaliesamlingen og billed- og portrætsamlingen vokser støt. Affotograferingen af folketællingslisterne og kirkebøgerne skrider godt frem, og her er vi Rigsarkivet og Landsarkivet for Fyn stor tak skyldig, thi herigennem er studiemulighederne af lokal- og personalhistorien bleven mægtig forøget.

I billedkartoteket er der indgået 166 billeder og 46 portrætter, så det indeholder 2.951 billeder, hvoraf den meget righoldige portrætsamling er en vigtig del.

MOLSBIBLIOTEKETS
LOKALHISTORISKE ARKIV, KNEBEL

Først i februar 1968 vedtog man at oprette »Molsbibliotekets lokalhistoriske arkiv« samt at nedsætte et udvalg til at arbejde med sagen. Udvalget kom til at bestå af et medlem fra hver af de 5 Mols-kommuner som Molsskolen og Molsbiblioteket dækker.

Forbundsstyrelsen for Molsskolen stillede et lokale til rådighed på Molsskolen, hvor også biblioteket har til huse.

Udvalget gik straks i gang med arbejdet og gjorde gennem de stedlige dagblade egnens beboere bekendt med arkivet, og man har mødt stor interesse for sagen.

Vi har foruden gamle protokoller fra de nedlagte skoler modtaget en del gamle skøder, dokumenter og kort som gave, andet til kopiering. Og desuden på nuværende tidspunkt ca. 500 billeder. Ang. billeder udføres et større arbejde med arkiveringen. Med alle billederne følger en udførlig beskrivelse, der er samlet sammen af oplysninger fra ældre mennesker.

Der er nu samlet 87 protokoller. 418 dokumenter fra 128 ejendomme. 2 ejendomsskyldvurderinger fra Roelsø sogn. 2 gange folketællinger fra 7 sogne. – 840 kartotekskort.

NÆSTVED BY-
OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivets 12 medarbejdere har haft travlt med at overkomme registreringen og arkiveringen af de mange sager, som er indgået til arkivet i årets løb. Dette arbejde er udført ved to månedlige arkivaftener som en ulønnet og interessebetonet indsats. Blandt de vigtigste sager, man har arkiveret i årets løb kan nævnes:

Billeder fra De forenede Jernstøberier; slægts- og ejendomspapirer fra 1787 og fremefter for afd. gdr. C. P. Christensen, Åderup; 6 artikler af glasmager Ludv. Christensen, Fensmark, om det gamle Fensmark og Holmegårds Glasværk; årsopgørelser 1930–59 for Annexgården i Hyllinge; fotografier vedr. soldaterhjemmet og KFUM og K.s arbejde i Næstved; protokoller for låneforeningerne i Sneslev og Hyllinge–Hagenskov; forhandlingsprotokol for dagbladet Sydsjællands Venstreblad 1905–61; en række oplysninger om svensk vicekonsulat i Næstved; protokoller for de socialdemokratiske foreninger i Rønnebæk, Vejlø og Næstelsø–Mogenstrup sogne; 89 protokoller fra andelsmejeriet »Godthåb« i Herlufmagle, 29 protokoller for Lou Andels-

mejeri, 56 protokoller og 12 pakker fra Hammer Andelsmejeri; protokoller og billeder fra mineralvandsfabrikken »Fortuna«. Den største samling, som er indgået, er den afd. lokalhistoriker, lærer P. Jensens samlinger om Snesere sogn og Gavnø gods' historie. Ialt er der indkommet 216 protokoller, 430 billeder og 28 bøger.

Arkivet har holdt udstilling i turistbureauets vinduer og man har afholdt lokalhistorisk aftenhøjskole på 10 aftener, et slægtsforskningskursus ligeledes på 10 aftener, begge dele i samarbejde med Liberalt Oplysningsforbund. Lokalhistorisk ekskursion for medarbejdere havde Lundbygård som mål. Der er videregivet arkivalier til Landsarkivet for Sjælland og til Det kgl. Bibliotek.

DET HISTORISKE ARKIV FOR ODDER OG OMEGN

Det første halve år gik med at pakke ud og indrette os i nyt lokale. Arbejdsforhold og opbevaringsmuligheder var så spredte og uegnede, da vi havde til huse på museet, så vi på flere områder måtte omorganisere helt. Den 10. marts havde vi besøg af ca. 30 arkivfolk fra hele landet som led i et regionalkursus, der blev afholdt i Århus. På grund af meget kort varsel fik vi kun lavet en mindre udstilling af billeder og andre arkivalier. Desuden viste vi den gamle film »Odder 1909«.

1. april overgik det historiske arkiv til biblioteket. Ordningen har givet os mange fordele, bedre økonomi og dog meget frie og selvstændige arbejdsforhold. Vi har en fast frivillig stab af medhjælpere, som gør et meget stort arbejde. Jeg kan regne med 12 hjælpere og mødeprocenten har været fin. Vi mødes en aften hver 14. dag. Vi har endnu ikke kunnet klare en fast åbningstid, men arkivet har været besøgt af flere lokalhistorikere efter aftale.

Pressen er meget ivrig efter artikler om arkivet og hjælper os således meget med at få folk til at aflevere arkivalier af enhver art. Vi er igang med båndoptagelser, byen bliver fotograferet i farvedias, og vi har optaget flere dele til en film som skal blive til »Odder omkring 1970«.

AMTSHISTORISK ARKIV, RANDERS

Amtshistorisk Arkiv har fortsat sin konsulentvirksomhed, og der er holdt foredrag i amtet med henblik på oprettelse af egnshistoriske arkiver. – I samarbejde med Skolehistorisk Udvalg på Rigsarkivet er der foretaget en undersøgelse på amtsbasis med det formål at få overblik over, hvad der måtte forefindes af arkiver efter de gamle handelsskoler, tekniske skoler, højskoler, friskoler og andre former for privat skolevirksomhed. Denne undersøgelse er endnu ikke tilendebragt, men en foreløbig opgørelse har vist, at der i privat eje ligger betydelige arkiver bevaret, langt mere end man skulle have ventet. – Tidligere medlem af Historisk Samfunds bestyrelse, journalist V. Torstensson, Randers, påtog sig for år tilbage efterhånden at gennemfotografere gamle og nyere skoler i Randers amt. Hr. Torstensson har til arkivet indleveret et omfattende og betydeligt billedmateriale (negativer), omfattende 100 skoler i Randers amt. Til

billederne er udarbejdet et effektivt register.

Til arkivet har der iøvrigt været en mindre tilgang af materiale, især billeder. Dette billedmateriale er næsten udelukkende fremkommet gennem personlig kontakt, f. eks. i forbindelse med redaktionen af Historisk Samfunds årbog. Erfaringen har, ligesom i tidligere år, vist, at det næppe lader sig gøre at opbygge et egns-arkiv på amtsbasis. Byer, sogne og kommuner er de naturlige områder at arbejde i, – men Amtshistorisk Arkiv har stadig sin betydning som ramme: Her gemmer man, hvad der efterhånden samles op inden for amtet, og herfra ydes der konsulenthjælp til de kredse, der agter at gå i gang med egns-historisk arkivarbejde.

MIDTSJÆLLANDS LOKALHISTORISKE ARKIV, RINGSTED

Såvel indadtil som udadtil har der været stor aktivitet. Dette gælder således årets afleveringer af arkivalier, der truer med at sprænge de pladsmæssige rammer. Dog er der stillet mere plads i udsigt, når bibliotekets udvidelse forhåbentlig snart er en realitet. Af afleveringerne bør nævnes en omfattende samling af manuskripter og andre papirer fra boet efter afd. redaktør A. Abildtrup, fra Venstres Folkeblad en stor samling gamle aviser, fra Dagbladet i Ringsted har vi fået årets høst af original-fotos til illustrationerne på lokalsiderne, og der er truffet aftale om årlige afleveringer. Den afdøde lokalhistoriker, musikdirektør Lauritz Hansens enke har i år fortsat afleveringen af Laur. Hansens arkiv af manuskripter, udklip m. v. og desuden to 100-årige nodebøger med dansemelodier nedskrevet af gamle landsby-spillemænd. – Herudover er modtaget større og mindre samlinger af billeder og andre arkivalier fra såvel dødsboer som nulevende personer. Af arkivets udadvendte virksomhed kan nævnes, at den foredragsrække, der afholdtes i 1966–67, er genoptaget med samme store deltagelse som tidligere. Hver 14. dag har man kunnet samle 90–100 mennesker til 11 foredrag spændende fra »Plantevækstens historie på Ringstedegnen« over Sjællandsfar Landsting til »Erindringer fra det gamle Herredskontor« og »Ringstedegnens politikere«. Endvidere er i 1968 arkivets første publikation løbet af stabelen, idet man på eget forlag og i samarbejde med bogtrykker J. Malchow, Ringsted ny Bogtrykkeri har udsendt bogen »Ringsted fortæller«. Den kom så betids, at den nåede at komme på julegavebordene, og salget er da også gået meget tilfredsstillende.

Også i 1968 har arkivets medarbejdere medvirket ved forskellige arrangementer i byen og omegnen ved foredrag og lysbilledfremvisning, ligesom flere har deltaget i de af sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver arrangerede kurser og møder.

DEN LOKALHISTORISKE AFDELING ROSKILDE BIBLIOTEK

Arkivet startede sit arbejde september 1968, og havde da fra Roskilde Museum fået overdraget en lang række arkivalier. Disse blev ordnet og registreret, og dette arbejde var i hovedsagen afsluttet januar 1969. Arkivalierne er registreret på kort og opstillet efter

Dansk Decimalklassedeling. Arkivet afholdt desuden en mindre udstilling med fotografier fra Roskilde omkring 1900. Udstillingen der var åben 2 week-ender i november blev besøgt af omkring 500, samt flere skoleklasser, og klasser fra forskellige fagskoler.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet er en selvstændig afdeling af kommunebiblioteket og har i det forgående år deltaget med materiale i to udstillinger på Skive museum. Vi har desuden kunnet stille materiale til rådighed for »Skivebogen«, »Jul i Skive«, pressen og privatpersoner. 56 personer og institutioner har i det forløbne år overdraget arkivalier til arkivet. Et par gl. skiveborgere har på bånd indtalt gl. skiveminder, mens to andre gl. skivedrenge har foretrukket at nedskrive deres erindringer. Med den kommende kommunesammenlægning in mente er vi begyndt at interessere os for den nærmeste omegn i Salling og Fjends. Med sigte på trykning og udgivelse af en historisk bibliografi for Skive finder en løbende registrering sted.

SKÆLSKØR EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivets arbejdsudvalg har i det forløbne år haft månedlige møder, hvor man har foretaget registrering af det indsamlede materiale. I årets løb er der afleveret mange interessante ting, og det er nu klart, at arkivet er kommet til at stå som det sted, hvor byens og egnens befolkning kan aflevere ting, der skal opbevares for eftertiden – vi har bl. a. modtaget et ret stort antal foreningsprotokoller, både fra foreninger, der endnu virker, og foreninger, der er holdt op. I årets løb er der ligeledes indkommet et ret stort antal billeder. Arkivet lader af og til fotografere motiver på land og i by, når vi erfarer, at større ændringer er forestående i det bestående. For at lette i arbejdet med at interviewe, har man i årets løb anskaffet en lille båndoptager – man håber efterhånden at få en samling af bånd, bl. a. med dialekter fra egnen.

Arkivet har siden Skælskørundersøgelsen startede haft nær berøring med de videnskabsmænd, der i storkommunen arbejder med at undersøge, hvilke virkninger kommunesammenlægningen medfører i lokalsamfundet – herunder ændringer i det politiske system, den kommunale og kirkelige struktur og deraf følgende ændringer i befolkningens aktiviteter og holdning. Arkivet vil modtage et stort og meget værdifuldt materiale fra denne undersøgelse. Sluttelig skal det nævnes, at arkivet igen i år har haft flere udstillinger og ved flere lejligheder har fremskaffet materiale til belysning af afgrænsede emner.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR SLAGELSE OG OMEGN

Arkivet baserer sin tilvækst væsentlig på gaver fra private. Der er i årets løb modtaget 141 fotografier, en bog og 2 pakker arkivalier. Desuden opstilles i arkivet håndbøger med tilknytning til lokalhistorisk forskning, lokalhistoriske tidsskrifter, ligesom de 2 lokale aviser, »Sjællands-Posten Aktuelt« og »Sjællands Tidende«, stiller hver et eksemplar af aviserne til rådighed. Fra »Sjællands Tidende« har arkivet des-

uden modtaget en pakke med flere hundrede pressebilleder, som for tiden er under sortering.

Det er i årets løb lykkedes at få ordnet og sorteret de 2 store samlinger af manuskripter og billeder, som arkivet modtog efter de afdøde lokalhistorikere, overlærer Fritz Jacobsen og malermester H. Christensen.

Fra 1. dec. 1968 er ansat en arkivar med fast arbejdstid, og arkivet er flyttet ind i nye og rummelige lokaler på Slagelse bibliotek.

SOLBJERG KOMMUNES EGNSARKIV

Oprettet 1966. Lokale Solbjergskolen. Budget biblioteket. Fra starten til 1. jan. 1969 er afleveret ca. 900 billeder og et foreløbig ukendt antal dokumenter og foreningsmateriale.

Registrering af materialet er ikke gennemført endnu, men påbegyndt. Ved den foreløbige ordning er en vis registrering opnået. Billeder sættes på karton og mærkes med de oplysninger, der kan findes og med et nummer, der henviser til de mapper, der findes til hver ejendom i kommunen. Billeder i stålskabe, hængemapper i kasser på stålreoler. Folketællingslister 1787–1845 anskaffes, matrikelkort over de 16 ejerlav anskaffes. Der klippes fra 3 lokale aviser. Flere udstillinger med stort besøg. Arkivet har været besøgt af deltidsbibliotekarkursus nov. 1968 og kursus for S. L. A.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR SORØ OG OMEGN

Arkivet er oprettet 1967 som en afdeling af Sorø bibliotek, og det er siden gået ret godt med aflevering af arkivalier og billeder. Et frivilligt arbejdsudvalg, der også omfatter repræsentanter for omegnskommunerne, mødes en gang om måneden i vinterhalvåret. Et egentligt registreringsarbejde har måttet vente, indtil der nu (forår 1969) er opstillet hensigtsmæssige skabe på bibliotekets læsesal. En del billeder er gennemgået, og ældre menneskers fortællinger om byen og egnen er optaget på bånd. Sorø fotoklub har været behjælpelig ved fotografering af gamle huse, der stod for fald.

SÆBY BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i 1968 modtaget meget materiale fra private og foreninger, navnlig billeder og postkort. Registreringen af gamle aviser er fortsat, og samlingen af udklip og arkivlæg vokser. Arkivet har besvaret mange forespørgsler vedrørende personer og begivenheder i Sæby, og man har i enkelte tilfælde kunnet hjælpe private slægtsforskere med oplysninger.

HISTORISKE SAMLINGER FOR SØNDERJYLLAND

Navnet er i årets løb ændret fra Lokalhistorisk samling for Sønderjylland. Indsamlingen af traditionsstof og andet relevant kildemateriale er fortsat ved lærer J. Kristensen, Genner, som har indleveret ca. 20 lydbånd indeholdende samtaler med en række sønderjyske personligheder, uddrag af amtsrådsmøder, sognerådsmøder m. v. Fru Vibeke Gribsvad har fortsat arbejdet med registrering af billedsamlingen, der er blevet forøget ved køb og gaver. Fra Cor-

nelius Schmidt, Døstrup, Studieafdelingen, Flensborg og Hjerpsted kommune er modtaget ældre og nyere fotografier, og med overtoldkontrollør Kock, Kruså, som mellemmand, er lånt en samling fotografier af grænsegendarmer, toldere og politi ved grænsen, hvoraf der er taget kopier. Af Åbenrå-fotografen P. Clausen er købt kopier af ældre optagelser. Den største nyerhvervelse er redaktør Morten Kamphöveners gave, bestående af en lang række optagelser fra hans journalistiske virksomhed. Fotograferingen af gamle bygninger i Tønder amt er nu genoptaget. Lederen af fotograferingen, toldkontrollør Preben Jørgensen, er blevet forflyttet fra Tønder, og en rekonstruktion af fotograferingsarbejdet har derfor måttet gennemføres. Foreløbig foreligger fotografier af bygninger i Brede, Bylderup, Hjerpsted, Randerup og Udbjerg sogne, og der regnes med, at arbejdet vil være afsluttet i en række sogne i løbet af sommeren og efteråret 1969. Herudover skal særlig nævnes forstander Gunner Rasmussen, der har foræret en samling billeder fra Nordals, Århus kommunes biblioteksvæsen, der har skænket en samling postkort, og Jydske Tidendes Tønder-redaktion, der har fremsendt 54 stk. foto fra Tønderegnen.

THISTED BYHISTORISKE ARKIV

Thisted byhistoriske arkiv har foreløbig koncentreret sig om at skaffe og registrere grundlæggende personalhistorisk og topografisk materiale.

Anskaffelser: Topografi: Billedsamlingen omfattede omkr. 1.11.1968 ca. 700 gadebilleder, 500 billeder af foreninger og institutioner og 200 billeder af personer og grupper. Samlingen er siden forøget. Billederne opbevares i hængeskabe. Fotografering af byen er fortsat.

Kortsamlingen har fået kopier af matrikelskort, såvel nyere som ældre over Thisted købstads ejendomme. Desuden er anskaffet xeroxkopier af ældre kort. Kortene opbevares i kortskab.

Arkivaliesamlingen er forøget med xeroxkopier og mikrofilm af brandtaksationer, opmålings- og undersøgelsesprotokoller og ejerlister for Thisted købstad, herunder matrikler og realregistre.

Personalhistorie og erhvervshistorie. Der er anskaffet kopier af folketællingslister og af kirkebøgerne 1698–1814.

Registrering. Der er foretaget registrering i kartotek af brandtaksationer, folketællingslister og kirkebøger til 1814, omfattende fornavne-, efternavne- og erhvervsregistre. En topografisk registrering er påbegyndt.

Anden virksomhed. Der er udlånt billeder til pressen og til forlag. Der er ydet vejledning og hjælp til studier, dels til besøgende og dels ved korrespondance. Mange forespørgsler er besvaret.

Pladsforholdene er ikke mere tilstrækkelige, men en større udvidelse vil finde sted i august d. å.

VARDE BYHISTORISKE ARKIV

Varde byhistoriske arkiv har i 1968 ikke afholdt udstillinger eller udgivet publikationer. Det har besvaret en række forespørgsler, udlånt billeder og fortsat den sædvanlige indsamling og registrering.

VEERST-BÆKKE SOGNEARKIV

Sogne-arkivet har i 1968 modtaget protokoller og papirer fra lokale foreninger og institutioner. Desuden en del billeder af lokalhistorisk interesse.

VEJLE BYHISTORISKE ARKIV

1. maj 1968 var Vejle Byhistoriske Arkiv en realitet, tilknyttet Vejle Museum og Vejle Bibliotek, og med lærerne Fredy Jensen og William Rosenkilde som daglige ledere. Arkivet, der har midlertidigt til huse i et lokale på Nørremarksskolen, fik overdraget alt det byhistoriske materiale, der i de to foregående år var indsamlet af ovennævnte. Det drejede sig først og fremmest om en række lydbånd og forskellige arkivalier fra perioden 1940–45 samt en betydelig samling byhistoriske film fra 1911–27. Vejle byråd havde i december 1967 bevilget indtil 20.000 kr. til nykopiering af disse film, og den 28. marts fandt premieren sted på hotel Australia for det samlede byråd m. fl. gæster. Dele af filmene blev senere forevist på opfordring. 10. nov. benyttede TV en sekvens fra en af disse film i en udsendelse om Sønderjylland.

25. april afholdt lokalafdelingen af Dansk Historielærerforening i samarbejde med Skolecentralen i Vejle et møde, hvor der blev fortalt om indsamlingsarbejdet. 18. nov. bragte det syd- og sønderjydske regionalprogram et interview med arkivets daglige ledere. Titlen: »På skattejagt i filmarkivet«.

I december måned afholdtes i Sparekassen Vejle en udstilling af billeder fra »Det gamle Vejle«.

I Dansk Historielærerforenings tidsskrift for februar 1968 (6. årg. nr. 3) fremkom vor artikel: »Om indsamling af byhistorisk kildemateriale i Vejle«. I »Jul i Vejle« 1968: »De byhistoriske film I – omkring første verdenkrig«.

I samarbejde med Stads- og Havneingeniørens kontor er der blevet optaget et par hundrede fotografier af nedrivningsejendomme. Der er i årets løb tilgået arkivet en lang række arkivalier, billeder m. v. fra enkeltpersoner, foreninger og firmaer. En beretning er under udarbejdelse. Arkivet er endnu ikke tilgængeligt for offentligheden, men har alligevel i enkelte tilfælde kunnet yde hjælp i form af oplysninger og billedmateriale.

VIBORG BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i 1968 udsendt to publikationer, nemlig nr. 8 (J. Chr. Sixhøj: Viborg Katedralskoles dimittender 1630–1879 ved Carl E. Jørgensen. 220 sider) og nr. 9 (Viborg Smedelaug. Af Otto Smith, Aage Philipsen og Paul E. Pedersen. 72 sider ill.). Publikation nr. 10 om Viborg Brandvæsen er under arbejde og udsendes i maj 1969.

Det samarbejde med Viborg Smalfilmklub, der blev påbegyndt i 1967, er blevet fortsat, og der er i 1968 optaget to arkivfilm, nemlig af det landskendte, nu nedrevne »Preislers Hotel« og af en brandudrykning fra den nu nedlagte brandstation i Lille Sct. Hansgade.

Arkivet har i efteråret 1968 afgivet en del arkivalier til det garnisonsmuseum, der ventes åbnet for publikum i foråret 1969. Det drejer sig hovedsage-

lig om billeder, kort og beskrivelser fra lejrsamlingerne ved Hald i årene 1868 –1880.

AABENRAA BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet er en underafdeling under Aabenraa byhistoriske forening. Arkivet har også i år haft stor tilgang af fotografier, postkort m. v. samt lydbånd. Til arkivets (byhistorisk forenings) medlemmer er som julehilsen udsendt 2 publikationer: a) Anne Helene Michelsen: Gamle opskrifter og fortællinger fra madam Kopperholdts køkken i Aabenraa og b) S. L. Lange: Apenrade tegnet 1. oktober 1821.

Efter at byrådet har foranlediget at der er tinglyst »§ 22-bestemmelser« på en lang række ejendomme i den indre by, har foreningen virket for at oprette et hjælpefond, der kan træde til med økonomisk støtte ved de istandsættelses- og reparationsarbejder, der bliver dyrere end normalt som følge af den omhandlede tinglysning.

ÅRHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE SAMLING

I samlingens ny lokaler ved læsesalen er foruden reoler, arbejdspladser og stålskabe til billeder opstillet et tegningsskab med 42 skuffer, beregnet til kortblade, planer, reproduktioner og andre billeder i større format. Endvidere er det tidligere operatørrum på loftet indrettet til magasin for samlingen. Her opbevares bibliotekets pladearkiver, indrammede billeder samt forskelligt uregistreret materiale.

Af nyerhvervelser til samlingen kan fremhæves en del billeder og andet materiale vedrørende landsudstillingen 1909, overdraget til biblioteket fra Stadsarkitektens kontor, samt en større samling fotografier fra det gamle Århus, der har tilhørt afdøde kommunebogholder S. C. Agger. Ved årets slutning var ordnet og opstillet 23.534 topografiske billeder og 5.311 portrætter.

I den store montre i forhallen har samlingen medvirket ved arrangementet af følgende udstillinger: Århus' sommerglæder gennem tiderne; Bogtrykkeren Hans Hansen Skonning (i samarbejde med Statsbiblioteket); Skuespilleren William Knoblauch (i samarbejde med Århus Teater); Af Århuspressens historie (i samarbejde med Dansk Pressemuseum); Århus i sne; Folketingsvalg 1903–1966; J. F. Willumsen og Vilh. Bissen (i samarbejde med Århus Kunstmuseum); Fra Skejby-Lisbjerg sognearkiv.

Den 9. marts havde samlingen besøg af Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver med godt 30 deltagere fra hele landet, Efter besigtigelse af samlingen og drøftelse af fælles problemer foreviste fhv. gårdejer R. Bendixen i bibliotekets store sal et fyldigt udvalg af Skejby-Lisbjerg sognearkivs samlinger.

Skejby-Lisbjerg sognearkiv har foruden forskellige gamle papirer modtaget ca. 450 billeder, så samlingen nu rummer i alt ca. 1.050 billeder, ordnet og opstillet i stålskab på sognegården i Lisbjerg. R. Bendixen har foruden udstillingen i hovedbiblioteket arrangeret forevisninger af lysbilleder for sognenes beboere. Arkivet er åbent den første og tredje torsdag i hver måned og har haft talrige besøg, ikke mindst af udensogns

boende, ligesom R. Bendixen har besvaret adskillige forespørgsler fra hele landet vedrørende Skejby-Lisbjergs personalhistorie.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

I august måned tog Det kongelige Bibliotek sin nye kontorfløj i brug og kunne dermed omsider give størstedelen af sine medarbejdere regulære og tidssvarende arbejdspladser. Den nye bygning har et etageareal på 5.250 m² brutto, hvoraf 2.400 m² netto direkte udnyttes til kontorer. Sikkerhedshensyn er tilgodeset ved, at bygningen er udstyret med de mest moderne tyverialarmer, delvis med fotoceller, og brandmeldeanlæg. Telefonanlægget, et fuldautomatisk hustelefonanlæg kombineret med en betydelig udvidelse af antallet af centralledninger, blev færdigt i oktober måned. Bibliotekets telefonnummer er nu *15 01 11*, for bogbestilling *15 99 78* og *15 99 82*. 2. etape af byggeplanen omfatter ombygning af den gamle biblioteksbygning.

Det kongelige Bibliotek har i 1968–69 udlånt 84.770 bind, medens 54.339 bind er ekspederet til brug på læsesalen.

Det kongelige Bibliotek har bl. a. udsendt bind XV af bibliotekets årsskrift Fund og Forskning med artikler om Gotfred af Ghemen (af Lotte og Wytze Hellinga, Amsterdam), Johan Thomas Lundbyes erindringer fra Røsnæs og Skarresø (af N. L. Faaborg), Holger Drachmann og hans fader (af Morten Borup), samt fundne Stuckenberg-breve (ved Johs. Brøndum-Nielsen) og Anton Hansens erindringer II (ved Nils Schiørring). Blandt andre publikationer kan omtales Helge Tønnesens Fortegnelse over danske aviser 1648–1967 med angivelse af de mikrofilmede, udsendt af Minerva Mikrofilm. Endvidere Det Bergsøeske familiearkiv i Det kongelige Bibliotek og andre kilder til familien Bergsøes historie ved Morten Borup (hvoraf enkelte eksemplarer endnu kan tilbydes interesserede institutioner), Bidrag til H. C. Andersens Bibliografi II ved Sv. Juel Møller, samt nogle udstillingskataloger.

I bibliotekets forhal har der i årets løb været afholdt 7 *udstillinger*, nemlig Danske rejser til Orienten før 1825, Karl Marx, Magisteren – træk af en samfundsfigurs historie, Israel 1948–1968, Sommerudstilling af bibliotekets sjældenheder, Dansk-tjekkoslovakiske kulturforbindelser gennem tiderne, samt grønlandske bøger, blade og billeder. Endvidere er bl. a. udlånt udstillingsmateriale til Musikhistorisk Museum i København (vedrørende Heinrich Schütz), Københavns Kommunebibliotekers filial i Torvegade (Christianshavns historie), Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945 (29. august 1943), Aalborghallen (»Skrift« i anledning af UNESCO-ugen) og Lyngby Rådhus (H. C. Andersen). I Bukarest o. a. rumænske byer er vist en udstilling på plancher om dansk videnskab gennem 5 århundreder. Bibliotekets vandreudstilling om Johan Thomas Lundbye har været udsendt til 56 biblioteker og 3 gymnasier, foruden til Den kongelige Kobberstiksamling.

I året 1968 har Det kongelige Bibliotek organiseret *gruppebesøg* for ca. 3000 mennesker, der har modtaget undervisning og vejledning af forskellig art. De fleste grupper kom fra universiteter og seminarier, samt fra forskellige aftenskoler.

Danske Afdeling har som sædvanlig modtaget den danske pligtaflevering (nemlig 5.202 bøger, 1.647 pjecer, 15.395 løbende periodica og 56.083 stk. småtryk) og har desuden på normal måde fortsat anskaffelserne på afdelingens øvrige accessionsområde (udenlandske danica, norsk og islandsk litteratur, litteratur om Slesvig, Holsten og Lauenborg samt litterære og historiske grammofonplader med relation til Danmark), ligesom bogbindssamlingen og dedikationssamlingen er blevet forøget. Ved køb er der erhvervet 1.423 bøger og enkelte grammofonplader, som gaver er der modtaget 345 bøger. Ved køb eller som gave er der erhvervet 802 periodica. Endelig er der modtaget 1.650 særtryk – overvejende af danske forfatteres arbejder i udenlandske publikationer og overvejende som gaver. En del af gaverne er tilgået afdelingen i henhold til udvekslingsaftaler med Landsbókasafn Íslands, en række østeuropæiske biblioteker og et japansk bibliotek. Afdelingen har til gengæld medvirket ved udvælgelse og afsendelse af publikationer til disse biblioteker.

Blandt erhvervelserne skal følgende nævnes: La Martinières »A new Voyage into the Northern Countries . . . With Reflexions upon an Error in our Geographers about the scituation and Extant of Greenland and Nova Zembla« (London 1674). – »The declaration of the Prince Elector of Brandenburgh. With the grounds and reasons of his marching with the imperial and Polonian armies into Holsteyn, for the relief and assistance of the King of Denmark« (London 1658). – En hidtil ukendt titeludgave af Chr. Sev. Longomontanus' »Astronomia Danica . . .« (Amsterdam 1633). – Som gave fra fagleder, dr. phil. Erik Dal to Kingo-tryk: »En meget smuk Ny Aften-Sang« (1708) og »En Herlig Ny Morgen-Psalme« (1709). – Kingos »Den forordnede Nye Kirke-Psalmebog« (Sorø 1769) i et samtidigt tvillingebind i rød maroquin i en ligeledes samtidig kassette. – Som gave fra Carl Roos' mindelegat Holger Drachmanns »Derovre fra Grænsen« (1877) i et helbind af Jakob Baden. – Som gave fra prosektor Jurisch's legat Johs. V. Jensens »Kongens Fald« (1944) i et helbind af grøn oaseged af Hans Meyer. – Rasmus Glads »De republica Noribergensum« (1574) med forfatterens dedikation til den nürnbergske superintendent og bogmand Moritz Heling, dateret 20. april 1574. – En række dedikationseksemplarer med dedikationer fra bl. a. H. C. Andersen, Ludvig Bødtcher, Carsten Hauch, B. S. Ingemann, Søren Kierkegaard, H. L. Martensen, J. J. A. Worsaae, Georg Brandes, Ludv. Feilberg, Herman Bang, J. P. Jacobsen, Vilh. Andersen, Jeppe Aakjær, Vilh. Grønbech, Karen Blixen, Storm Petersen og Johs. V. Jensen. Desuden en lille samling med dedikationer fra jyske eller om Jylland skrivende forfattere. – Endelig en mindre samling bøger med dedikationer (og breve) til forfatteren Peter Christiansen.

Afdelingens indbindings-, ordnings-, katalog- og registreringsarbejde er blevet fortsat i sædvanligt omfang, herunder à jour-føringen af afdelingens periodicaregistranter, i hvilke i alt 16.197 periodica (tidsskrifter, årbøger, monografiserier, byråds- og amtsrådsforhandlinger, årsberetninger, regnskaber og

kataloger m. m.) er fortegnet, og som tilsammen udgør den fuldstændigste registrering af disse publikationer, der findes. Dansk Tidsskriftfortegnelse for perioden 1960–69 er under udarbejdelse på afdelingen på grundlag af disse registranter. – Også mikrofotograferingen af danske bøger fra perioden 1551–1660 er blevet fortsat. Denne mikrofotografering foretages dels af sikkerhedshensyn, dels for at undgå benyttelse af disse værdifulde bøger og dels for at gøre det muligt for andre biblioteker m. fl. at erhverve komplette mikrofilmsæt af hele den ældre danske litteratur.

Til *Håndskriftafdelingen* er bl.a. indgået: Andreas Leth, diakon i Aabenraa: Kirkelig Dagbog I, 1850–51. – Slægtebog for familien Dam i Aakirkeby, anlagt af Christian Pedersen Dam (født 1695) og forsynet med senere indførsler indtil 1865. – En bog med slægtsoptegnelser for årene 1723–1833, ført af pakhusskriver ved det kgl. octroyerede alm. handelskompagni, senere grosserer Christian Friderich Wulff (1736–1809) og hans svigersøn Jørgen August Ebbesen. – Kamma Roos: Om slægterne Ebbesen og Briem. – Stambog for Jens Sehested til Store Restrup og Testrupgaard, med indførsler fra årene 1802–22. – Dagbogsoptegnelser af cand. jur. Emil Raffenberg (1845–72) fra årene 1866–71 samt regnskabsbog over personlige udgifter 1877–89, ført af hans søster Malvina (1848–1913), 1876 gift med herredsfoged, senere borgmester i Skive Just Thiele (f. 1843). – Regnskabsfører ved Søkortarkivet, kobberstikker, krigsråd Jens Christian Petersen (1822–1909): Efterladte papirer, væsentligst dagbøger og familiebreve. – Familiebreve til og fra typograf, premierløjtnant Carl Gustav Rosen, faldet ved stormen på Dybbøl 18. april 1864, og hans hustru Rose, f. Fog, samt personalia, digte m. m. – Breve og papirer, avisudklip m. m. vedrørende familierne Rung og Keller. – Bredo Obelitz: Slægten Obelitz I–III. – Optegnelser af Jens Fr. Boesen om ham selv og hans fader Ludvig Boesen, begge sognepræster i Vigerslev og Veflinge, samt nogle få breve vedr. familien Boesen. – Tillysningsbog for Snesere sogn 1872–1890. – Andreas Teilmann, sognepræst sidst til Bredsten og Skibet: Optegnelser fra en rejse i Danmark 1839 og optegnelser om familien Teilmann. – Stambog for en ung mand af slægten Leth med indførsler 1736–38 væsentligst om Jena og Halle.

Kort- og billedafdelingen har i 1968 haft en accession på 55.508 blade. Af større gaver kan nævnes: Portrætsamlinger fra fru departementschef Albert Michelsen (bl. a. familierne Fleron, Djørup, Nyrop, Shaw, Svanholm og Vogelius), Arne Kappelgaard (familierne Monrad og Kayser), fra frk. Kamma Kier (gennem grevinde Rose Moltke og baronesse Anne Margrethe Bille Brahe), skuespiller, fhv. teaterdirektør Adam Poulsen, fru bibliotekar Kirsten Hallar, hr. R. S. Bayer, auditør Torben Topsøe-Jensen, boet efter redaktør Johs. Vesterland-Andersen (ca. 4.700 fotos, især udenlandske portrætter og udenlandsk topografi), skibsreder Bennet C. K. Hansens arkivsamling, endvidere blandede portrætsamlinger fra frk. Paula Christensen, frkn. Karen og Gertie Sielle, cand. jur. Viggo Friderichsen, ambassadør J. Fr. A. Holck Colding, maleren Henning Horn, frk. Inge Heiberg-Jürgensen (M. Galschiøts

kreds), frk. I. Bidstrup og fru V. M. Bidstrup Madsen, fhv. plantagebestyrer C. F. Schiöpffe, fru Gunild Schacke og maleren Aage Schad, keramikeren, civilingeniør, fru Nathalie Krebs (familierne Busch og Krebs), oberstinde Nina Hansen (familien Wengel), fru Gudrun Bojsen (familien Windells), boet efter organist P. S. Rung-Keller (familierne Rung og Keller), missionær, cand. theol. Knud Heiberg (modtaget via Rigsarkivet, portrætter og topografiske billeder fra Indien), fru bibliotekar Victor Madsen, fru Gerda Sølver, J. F. Carøe (fotografier fra en verdensomrejse ca. 1893 samt en større samling fotografier fra Japan), civilingeniør Børge Tegner (billeder fra Ægypten, Indien, Kina og Japan), fra frk. Birthe Børgesen over 200 fotografier fra Dansk Vestindien optaget i slutningen af forrige århundrede af dr. phil. F. Børgesen, forlagsdirektør, mag. art. Palle Raunkjær (album med topografiske billeder fra en rejse til Vestindien), dr. phil. Knud Voss (danske og udenlandske portrætter), museumsinspektør, fru Karen Neiiendam (politikere og scenekunstnere), baronesse Anne Margrethe Bille Brahe (medlemmer af kongefamilien og danske adelsslægter), fra forfatteren Johannes V. Jensens sønner er modtaget en samling fotografiske negativer optaget af Johannes V. Jensen, fhv. museumsbestyrer, dr. phil. Paul L. Kramp (portrætter og kort), stud. mag. Georg Simon (ca. 300 portrætter), lensbaron Godske Ditlev Berner-Schilden-Holsten (ca. 900 portrætter hovedsagelig danske og udenlandske adelsslægter samt scenekunstnere), Fritz Alten (topografiske billeder af danske vandmøller), Tage Kyster (125 historiske fotografier fra besættelsestiden), endelig er der modtaget ca. 25.000 stk. negativer fra fotograf Julie Lauerberg, ligesom afdelingen som vanlig har modtaget månedlige afleveringer fra Berlingske Tidendes redaktionsarkiv (portrætter, topografi og historiske billeder).

Af større køb kan nævnes: En samling Neuruppintryk med dansk tekst, 200 fotos fra 1. Verdenskrig (Vestfronten og Palæstinafronten). Efter fru Esther Daniels død i november forrige år har afdelingen modtaget hendes fotosamlinger af danske og udenlandske fyrstelige personer, ialt ca. 21.000 billeder fordelt i 58 albummer; samlingen der skal bevares som en helhed, erhvervedes for en del år siden og er siden suppleret delvis ved midler fra kort- og billedafdelingen. Endvidere er der købt følgende: Jesper Høm: diverse optagelser af danske videnskabsmænd, Fox Talbots »The Pencil of Nature«, London 1844, fra Nowico Luftfoto er købt 2.536 negativer til luftfotografier af danske byer, fortrinsvis optaget i 1930'erne. Af inspektør Henning Nielsen 4 fotoserier optaget under forestillinger i Det kgl. Teater, Røde Kro Teater og Kronborg (Fruentimmerskolen, Den gamle dame besøger byen, Sjuske-Dorthe). Af stud. med. Henrik Folker en samling fotografier fra Tyrkiet i dag, endelig har afdelingen købt en stor samling nye udenlandske bykort.

STATSBIBLIOTEKET

Siden sidste beretning kan fra *tilgangen af historisk og personalhistorisk materiale* til Statsbibliotekets håndskriftsamling nævnes en gave, der rum-

mer professor, dr. theol. Johannes Muncks (1904–1965) efterladte papirer. Fra professor Grethe Hjorts (1903–1967) arvinger er modtaget en samling manuskripter m. m. Ligeledes er modtaget en samling scrapbøger, breve, papirer, lydbånd og lysbilleder tilhørende overkirurg, dr. med. J. Fabricius-Møller (1885–1968). Papirer og breve af social-medicinsk og privat indhold skal i 25 år kun være tilgængelige for familien og under særlige omstændigheder for forskningen efter aftale med familien og Statsbiblioteket. Videre er modtaget papirer fra professor, dr. med. Skúli V. Gudjónsson (1895–1955) og professor, dr. phil. Svend Ranulf (1894–1953). Efter testamentarisk bestemmelse har Statsbiblioteket modtaget afdøde overbibliotekar Frits Johansens betydningsfulde Johannes V. Jensen-samling (manuskripter, førstetryk, udklip om forfatteren m. m.).

Af historisk interesse er en fotokopi af Joh. Grönhoff, Literaturverzeichniss zur schleswig-holsteinischen Schulgeschichte (med tilskrevne supplementer). Af genealogisk stof er der erhvervet stamtavler over Niels og Jensine Nielsens slægt, familien Stigaard og Rasmus Jensen Friis' efterkommere. Ved fru Helga Fabers imødekommenhed er der erhvervet en fotokopi af Peter Fabers håndskrevne samling »Viser og Vers«, af hvilke lejlighedssangene har en vis personalhistorisk interesse. Desuden er bl. a. modtaget manuskripter fra forfatteren Aug. F. Schmidt og cand. mag. H. Lund Hansens privatarkiv.

Forskelligt litterært materiale fra besættelsestiden 1940–45 er indgået.

Professor, dr. phil. Ernst Frandsens papirer, hvis erhvervelse blev omtalt i sidste beretning, er nu ordnet, og registranten vil kunne stilles til rådighed. En revision af håndskriftsamlingens ældre indhold vil blive videreført. Under denne gennemgang har bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard fundet afskrifter af to tekster, hvoraf intet tryk kendes. Det er Hans Tausens københavnske liturgi af 1535 og Johan Bugenhagens »En gudelig formaning« (Viborg 1530), som Københavns Universitets institut for dansk kirkehistorie forbereder trykte udgaver af.

ODENSE UNIVERSITETSBIBLIOTEK

Odense Universitetsbibliotek er oprettet i 1965 i konsekvens af loven om et universitetscenter i Odense. Biblioteket er en selvstændig institution under Ministeriet for Kulturelle Anliggender; det har foreløbig til huse i en tidligere fabriksbygning i Islandsgade, ca. 3½ km fra Odense Universitet.

Bog- og tidsskriftbestanden omfatter ca. 200.000 bind, hvis grundstamme udgøres af en række større og mindre samlinger, der er opkøbt eller skænket til biblioteket i løbet af dets første 4 år. Blandt disse samlinger er de vigtigste uden sammenligning Studenterforeningens Bibliotek (ca. 50.000 bind) og Herlufsholm Skoles Bibliotek (ca. 40.000 bind). For begge gælder, at de har tilført Odense Universitetsbibliotek megen værdifuld ældre litteratur, ikke mindst inden for faget historie. Systematisk indkøb af den løbende litteratur har først kunnet iværksættes fra 1968, idet man dog har søgt at dække

den danske bogproduktion også for årene 1966 og 1967. Desværre har biblioteket ikke haft nogen mulighed for at følge disse anskaffelser op med en samtidig katalogisering. Størsteparten af samlingerne er kun tilgængelige gennem en midlertidig alfabetisk registrering; systematiske kataloger mangler indtil videre næsten ganske.

For året 1968 kan følgende fremhæves: Erhvervelsen af Herlufsholm Skoles Bibliotek er allerede omtalt ovenfor; ifølge bestemmelserne i forbindelse med overdragelsen skal samlingen bevares som en enhed inden for rammerne af Odense Universitetsbibliotek. En boggave på ca. 1000 bind islandsk skøn- og faglitteratur er skænket af Landsbókasafn Íslands til minde om fynboen C. C. Rafn, hvis initiativ i 1918 førte til oprettelsen af Landsbókasafn, oprindelig Stiftisbókasafn Íslands. Overrækkelsen markeredes bl. a. ved en udstilling, der foruden gaven også omfattede et afsnit helliget C. C. Rafn, og ved en forelæsning af Islands rigsbibliotekar, dr. Finnbogi Guðmundsson om »Sveinbjörn Egilsson og Carl Christian Rafn«. Forelæsningen er siden blevet udgivet af Odense Universitetsbibliotek.

Der er afholdt forskellige kurser i biblioteksbenyttelse m. v. for studerende og andre med tilknytning til Odense Universitet. Der har endvidere været arrangeret rundvisninger i biblioteket for interesserede, omend det foreløbigt er beskedent, hvad der er at vise frem. Med Odense Universitet er der indgået en samarbejdsaftale, der bl. a. indebærer, at Odense Universitetsbibliotek skal varetage det bibliotekstekniske arbejde i forbindelse med universitetets bogsamlinger, og der er i forbindelse hermed gennemført en midlertidig katalogisering og klassifikation af bogbestanden på det humanistiske laboratorium.

DANSK FOLKEMINDESAMLING

Rapport for (1966), 1967 og 1968: I efteråret 1967 flyttede institutionens tekstafdeling på Det kgl. Bibliotek og musikafdelingen i Torvegade 47, Kbh. K. til nye lokaler på Danmarks Biblioteksskole. Adressen er: Dansk folkemindesamling, Birketinget 6, 2300 Kbh. S., tlf. (01) 58 58 00. Såvel selve udflytningen, der strakte sig over det meste af et halvt år, som etableringen i de nye lokaler har i høj grad præget institutionens øvrige arbejde i 1967 og i det meste af 1968. På grund af den katastrofale pladsmangel på Det kgl. Bibliotek stod arkivet og biblioteket opstillet flere forskellige steder, i kældre, på gange, i kontorer og i magasiner. Lignende ringe forhold havde man i Torvegade. Nyopstillingen af samlingerne og biblioteket blev ikke helt tilendebragt i 1968. Siden 1967 har The International Folk Music Council haft sit hovedsæde på Dansk folkemindesamling, og siden 1968 har Nordisk Institut for Folkedigtning haft til huse i institutionen.

Biblioteket: Accessionen omfatter i 1967 og 1968 658 bøger og 653 hefter.

Arkivet: Institutionen har bl. a. modtaget afdøde dyrlæge C. C. Matthiessens (Ullerslev) efterladte folkloristiske papirer og registre.

Indsamlingen af traditionsstof og andet lokalt historisk og kulturelt stof i Emmerlev by i Sønderjylland, der blev foretaget i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Tønder

Statsseminarium, er tilendebragt. Inger Vibe Lauridsen (f. Petersen) og stud. mag. Eske K. Mathiesen arbejder på en rapport over undersøgelsen. – I samarbejde med Nationalmuseet og en række forskere har institutionen i efteråret 1968 påbegyndt en undersøgelse af konsekvenserne af nydannelsen af Skælskør storkommune. – I samarbejde med Danmarks Radio er der gennem 3 udsendelser blevet indsamlet sanglege i efteråret 1968. – I samarbejde med Institut for folkemindevidenskab ved Københavns universitet er der blevet tilvejebragt et stort materiale til belysning af skikken at sætte lys på gravene. Stud. mag. Karsten Biering har bearbejdet materialet, og en rapport herom vil blive udsendt. – *Indsamling af viser og folkemusik:* Anelise og Thorkild Knudsen har i 1967 fortsat deres indsamlinger hos Ingeborg Munch i Himmerland og Evald Thomsen på Sydfyn. – Svend Nielsen har i 1967 og 1968 fortsat sine indsamlinger hos en række visesangere på Sjælland og i Jylland. – Til dels med støtte fra Nordisk kulturfond har Morten Levy i 1967 og 1968 foretaget 5 indsamlingsrejser til Syd-Norge (især Setesdal) og har hjembragt en stor samling lydbånd med folkemusik, fortrinsvis instrumental dansemusik på hardingfele. – Med støtte fra Nordisk kulturfond har Svend Nielsen i 1967 og 1968 indsamlet rímur på Island. – Inden for samarbejdet mellem Dansk folkemindesamling og School of Scottish Studies, The University of Edinburgh, har Anelise og Thorkild Knudsen i 1966–68 foretaget omfattende indsamlinger især for udforskningen af forholdet mellem nordisk og keltisk musikalsk folkekultur. – I 1966–68 har institutionen været direkte eller indirekte engageret i en række indsamlinger af folkemusik inden for Europa, specielt i Polen, Tjekkoslovakiet, Jugoslavien, Rumænien, Sardinien og Spanien. – Også den *musiketnologiske afdeling* har været aktiv. Poul Rovsing Olsen har i 1967 hjembragt en række optagelser fra Ghana og Elfenbenskysten. Kirsten Thorborg har fortsat sine indsamlinger i Japan. Herudover er væsentlige samlinger af bånd fra en række områder tilgået folkemindesamlingen, således for eksempel fra Oceanien, Marokko, Mauritanien, Senegal, Grønland, Indien og Afghanistan. Hertil kommer en væsentlig forøgelse af samlingen af grammofonplader med feltoptagelser af ikke-europæisk musik.

Anden virksomhed: Sammen med Nationalmuseet arrangeredes en udstilling »Nyfødt« i 1968. – Sammen med en række forskere og under ledelse af Institut for dansk kirkehistorie har institutionen siden efteråret 1968 deltaget i planlægningen af en EDB-behandling af motiverne på danske kalkmalerier. – I samarbejde med Danmarks Radio-TV er i 1968 foretaget en lang række filmoptagelser af visesangere. Optagelserne blev præsenteret i 3 udsendelser med fællestitlen »Syng en sang«. Gennem Statens almindelige Videnskabsfond fik Dansk folkemindesamling og Institut for folkemindevidenskab i fællesskab en 2-årig bevilling fra 1968–69 til fortsat registrering af danske eventyr. – Gennem Statens almindelige Videnskabsfond fik institutionen en 3-årig bevilling fra 1967–68 til registrering og udskrivning af folkloristisk traditionsstof i kilder ældre end J. M. Thieles indsamling af folkeminder (udgivet 1818 ff.). En række studenter har deltaget i projektet, som fortsætter. – Gen-

nem Nordisk kulturfond har institutionen siden 1967 modtaget økonomisk støtte til deltagelse i et nordisk samarbejde om fremstillingen af en lydantologi, der illustrerer folkesang og folkemusik i Norden og vilkårene for studiet heraf. I forbindelse med dette projekt er der i 1967 og i 1968 på Dansk folkemindesamling blevet afholdt kollokvier med deltagelse af nordiske folkemusikforskere.

Kongresser: Poul Rovsing Olsen deltog i 1966 i The International Folk Music Council's 18. internationale kongres i Ghana, i 1967 i et musiketnologisk kollokvium ved The University of British Columbia i Vancouver og i IFMC's 19. internationale kongres i Ostende. Thorkild Knudsen deltog i 1967 i The Third International Congress of Celtic Studies i Edinburgh.

Gæsteforelæsninger: Bengt Holbek har været gæsteforelæser ved universitetet i Bergen i 1968, Poul Rovsing Olsen ved universitetet i Lund i 1967 og 1968 og Iørn Piø ved Åbo Akademi i 1968. Thorkild Knudsen har siden 1968 været undervisningsassistent ved universitetet i København.

Publikationer: Topografisk ordning af Danmarks egne med alfabetisk nøgle, Revideret og afskrevet 1967 ved Åge Skjelborg, Dansk folkemindesamling, Kbh. 1967. – Iørn Piø: Frederik Lange Grundtvig, Folkeminder fra Lyngby sogn 1864–70, Særtryk af Lyngby-Bogen bd. 7, 1966, udgivet som Dansk folkemindesamling Studier nr. 4, Kbh. 1967. – DFS Information 67/1: Thorkild Knudsen, On the Nature of Ballad Tunes, 67/2: Morten Levy, Norwegian Fiddle Music, Tonality in Another Way, 67/3: Thorkild Knudsen and Nils Schiørring: Co-Operation within Northern Folk Research, 68/1–4: Thorkild Knudsen, Notes on Folkmusic Research; Ornamental Hymn/Psalmsong in Denmark, The Faroe Islands and the Hebrides; From the Folkscene. Roy Williamson and Martin Carthy: Statements; From the Folkscene. John Dubarry: Statements.

FORENINGEN »DANMARKS FOLKEMINDER«

I 1968 er udsendt medlemsleveringerne for både 1967 og 1968, bestående af: C. C. Matthiessen, Skuddet i dansk Sygdomstro, med et Tillæg om den ætiologiske Diagnose. Udg. af Lissa Børthy (skriftserie nr. 77), Karl Clausen, Folkevise og nymodens sang i Napoleonstiden, bind I: Introduktion. Sangens kår i et slesvigsk sogn (skriftserie nr. 78), Jette Lundbo Levy, Hans i vadestøvlerne. En studie i mundtlig fortælleteknik (skriftserie nr. 79), Folkeminder hefte 13, udg. af L. Bødker & Chr. Lisse.

NORDISK INSTITUT FOR FOLKEDIGTNING

Arbejdet med registrering af skæmtehistorier, fortrinsvis danske, er fortsat, og en ny katalog som supplement til »The Types of the Folktale« er under udarbejdelse.

I Oslo er afholdt et seminar om eventyrforskning og -katalogisering; her er desuden lagt faste rammer for samarbejde med »Enzyclopädie des Märchens«, Forschungsstelle Göttingen. En del dansk og norsk materiale til brug

for encyklopædien er kopieret, og typebestemte indholdsfortegnelser over en serie danske eventyrudgaver er udarbejdet.

Instituttet er flyttet til Dansk Folkemindesamlings lokaler i Birketinget 6 (2300 Kbh. S.), og lederstillingen er siden august en deltidstjeneste, p. t. knyttet til en arkivar ved Folkemindesamlingen. Derved er frigjort midler, som nu overføres til en række katalogiseringsarbejder ved andre nordiske arkiver.

INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING

Lokalekapaciteten er forbedret ved at rummene over porten er restaurerede og indrettede til biblioteksanneks og plads til håndlager af instituttets publikationer.

Publikationer: UfF.s publ. serie A nr. 23, Bent Jul Nielsen: Et Bjerreherredsmål. Udtrykssystemet i dialekten i Barrit, Klakring og As sogne. – UfF.s publ. serie B nr. 7, Kristen Møller: Kås og brygge. Betegnelser for anløbsbroer. – Tidsskriftet Danske Folkemaal, 19. årg., indeholdende Holger Munk: »I Kuld og Kaare«; Frederik Dahlkild: Tofteharen; Rapport om studerekskursionen til Bornholm maj 1966 (med resumeer af bearbejdelsen af det hjembragte materiale), samt mindre bidrag og anmeldelser af Ella Jensen, Chr. Lisse og Poul Andersen. – Endvidere Poul Andersen: Dänische Mundartforschung, i Germanische Dialektologie. Festschrift für Walther Mitzka zum 80. Geburtstag, bd. II (s. 319–347).

Igangværende undersøgelser. I ømålsafdelingen er udarbejdelse af manuskript til ømålsordbogen fortsat, tilrettelæggelsen af dialektprøver til publicering i Danske Dialekttekster 2 (ømålstekster) tilendebragt og manuskript til den nordiske bibliografi for årene 1956–60 (ved Jørgen Larsen) udarbejdet og under sætning. Inger Ejskjær har afsluttet behandlingen af accentuation og vokalisme og arbejder på konsonantisme i beskrivelsen af det sjællandske udtrykssystem. Ømålsafdelingens materiale er, bl. a. ved udsendelse af suppleringsspørgeliste nr. 25 og 26 og excerpering af bøger og tidsskrifter, forøget med ca. 8.000 sedler og topografisk samling med ca. 300 blade.

I den jyske afdeling har Ella Jensen og Magda Nyberg arbejdet videre med redaktion af register til M. B. Ottsens Ordbog I–IV, der danner afslutningen på dette ordbogsværk, og som formentlig vil blive publiceret i 1969. Ella Jensen, Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen har foretaget båndaflæsninger med udgivelse af teksthefte III, Jyske Tekster for øje. Tre studenter har under Ella Jensens ledelse fortsat de påbegyndte dialektoptegnelser på tre punkter i Nørrejylland og foretaget bearbejdelse af det indsamlede materiale, derunder også aflæsning af bånd til optagelse i ovennævnte teksthefte. Seddelsamlingen er forøget med ialt 122.000 sedler, hvoraf 103.000 er xeroxkopierede efter samlinger i Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning i Århus.

Amanuensis Mogens Baumann Larsen har videreført sine sociolingvistiske undersøgelser på Bornholm, og han har desuden deltaget i et team-work med svenske og finske forskere af lignende

karakter i undersøgelsesområdet Torne-dalen i Sverige.

Plade- og båndafdelingen: Sagregistreringen af bånd og plader er blevet afsluttet. Der er i årets løb foretaget en række (72) overspilninger af bånd og plader til studiebrug. Samlingen af lydbånd er i 1968 forøget med ialt 29 bånd, fra Øerne 13 bånd, heraf 9 fra Bornholm, de resterende 4 fra sognene Borre (Møn) og St. Rise (Ærø), fra Jylland 16 bånd fra følgende sogne: Dover, Ferring, Als, Mou, Lyngby, Helligsø, Skelund.

Manuskriptsamlingen er forøget med 1 nummer og omfatter nu 219 numre. Der er desuden i manuskriptsamlingen deponeret en række specialeopgaver, udarbejdede af danskstuderende ved Universitetet, med emner inden for dansk dialektologi.

Læsesalens bibliotek og de videnskabelige medarbejderes håndbogssamlinger er ved gaver (udveksling med Danske Folkemaal, Dialektstudier, UfF.s skriftserier og Acta Philologica Scandinavicas Bibliography of Scand. Philology) og ved køb forøget med 323 bøger og hefter.

Der er foretaget rejser af medarbejdere, enkeltvis og gruppevis, til verificering af optegnelser, indsamling af materiale eller med båndoptagelser for øje.

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING

Instituttets vigtigste igangværende projekt er udarbejdelsen af en *ordbog* over de jyske dialekter. De forberedende arbejder er nu så langt fremme, at man har fundet det rimeligt at redigere et prøvehæfte omfattende to ark, som er sendt til trykning. Det vil dog fortsat være nødvendigt at foretage supplerende seddelexcerpering; seddelsamlingen er således i årets løb forøget med ca. 69.000 sedler. – Der er udsendt 3 spørgelister, hver i ca. 500 eksemplarer til ordbogens meddelere. Der er nu påbegyndt en systematisk udnyttelse af de besvarede spørgelister – ialt ca. 30.000 lister hver omfattende ca. 35 spørgsmål. Dette arbejde skal løbe parallelt med redaktionen; således er nu spørgelistemateriale vedrørende ord med a- stort set gennemgået; en del af materialet udskrives på sedler, men størstedelen indtegnes på kort. Instituttets kortsamling omfatter ca. 1050 kort.

Der har været afholdt to ekskursioner: under ledelse af Ove Rasmussen en ekskursion til Tunø med 11 stud. mag.er i dagene 26.5.–29.5. og under ledelse af Bent Søndergaard en ekskursion til Vandfuld herred og Agger med 8 stud. mag.er i dagene 5.6.–8.6. På begge ekskursioner er der foretaget optegnelser efter spørgeliste og båndoptagelser. – Båndsamlingen er forøget med bånd fra følgende sogne: Tunø, Voldby (Gern hrd.), Harboør, Tyborøn, Dybe, Fjaltring og Løjt. – Frk. A. M. Nielsen har afsluttet sin optegnelse af Hundslundmålets ordforråd (omfattende ialt 78 hæfter); fra Chr. Jensen, Søften, har instituttet modtaget en optegnelse af Skejby-dialektens ordforråd (omfattende ialt 16 hæfter) og fra overlærer J. Skytte Andersen en optegnelse af Vrove-dialektens ordforråd (omfattende ialt 15 hæfter). Lærer Torsten Balle arbejder videre med optegnelse af Torsted-dialekten og M. P. Ejerslev

har påbegyndt en gennemgang af Skyum: Morsingmålets ordforråd, med henblik på forbedring af notationen. – Instituttet har udgivet Caspar Schade: Bidrag til et jydsk Idioticon 1807 ved Bent Søndergaard og Sprog og Kultur XXVI. 1.

INSTITUT FOR NAVNEFORSKNING (STEDNAVNEUDVALGET)

Publikationer og igangværende undersøgelser: I året 1968 fortsattes arbejdet med en retskrivningsliste over stednavne i Thisted amt. I serien »Navnestudier« er udsendt J. Kousgård Sørensen, »Danske sø- og ånavne I« og Gillian Fellows Jensen, »Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire«, sidstnævnte arbejde blev antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Til udsendelse i »Navnestudier« er arbejdet fortsat på: Lis Weise, »Efterstillet adjektiv i danske stednavne«, Bent Jørgensen, »Gadenavne«, Vibeke Christensen, »Danske bebyggelsesnavne på -høj«, John Kousgård Sørensen, »Danske sø- og ånavne II«. Til udsendelse i serien »Danmarks Stednavne« har man arbejdet på Odense amts bebyggelsesnavne« ved John Kousgård Sørensen, »Svendborg amts naturnavne. Sunds herred« ved Birte Hjorth Pedersen og Inge Wohlert, »Sallinge herred« ved Inge Wohlert, »Gudme herred« og »Vindinge herred« ved Vibeke Christensen og Eva Meldgaard, »Langeland og Ærø« ved Birte Hjorth Pedersen, »Ringkøbing amts stednavne« ved Gordon Albøge og »Præstø amts stednavne« ved Lis Weise.

Marknavnesamlingen er øget med udskrifter fra Præstø amt.

Optegnelser: I Ribe amt har dr. phil. Kr. Møller optegnet Varde kbst. og landsogn samt sognene Torstrup, Hodde og Tistrup i Ø.-Horne h., Øse, Jerne, Bryndum, Hostrup og Guldager i Skast h. I Thisted amt har cand. mag. Bent Søndergård optegnet sognene Tødsø, Erslev, Sejerslev, Ejerslev og Jørsby i Morsø Sønder-Herred samt Galtrup, Ø.-Jølby, Dragstrup og Skallerup i Morsø Nørre-Herred.

INSTITUT FOR DANSK KIRKEHISTORIE

Arbejdet med opstillingen af kalkmaleriregistrantens tre exemplarer var pr. 1. april nået så vidt, at der kunne gives adgang til at benytte dem på Nationalmuseet og instituttet. Behandlingen af det danske materiale fortsætter bl. a. med udfærdigelsen af henvisningskort og skematiske oversigter over kalkmaleriernes placering i kirkerne. Kort over kalkmalerierne fra Sydslesvig, der blev registreret og fotograferet i august 1967, er nu indgået i registranten, og det samme er tilfældet med kalkmalerierne i Skåne. 305 kirker er besøgt der, og man fandt kalkmalerier eller fragmenter deraf i 142. Alle malerierne, ialt ca. 1.700 emner, er registrerede og fotograferede i sort/hvidt samt i farver. I dagene fra den 22/9–26/9 forestod afdelingsleder, dr. Knud Banning og professor, dr. Otto Norn et møde på Hindsgavl, hvor kalkmaleriregistranten blev præsenteret for 30 universitetslærere i teologi og kunsthistorie fra Norge, Sverige og Danmark. Under tilskyndelse fra del-

tagere i Hindsgavlmødet realiseres nu planerne om en forsøgsvis EDB-behandling af kalkmaleriregistranten i samarbejde med kunsthistorikere, historikere, etnologer og heraldikere.

I instituttets religionssociologiske afdeling arbejder man sammen med professor G. Rasch og cand. polit. Ole S. D. Hansen på at finde brugbare statistiske modeller til en beskrivelse af menneskets religiøse adfærd. I samarbejde med Åbo Akademi og socialforskningsinstituttet i København er under ledelse af kandidatstipendiat, cand. theol. Jørgen Thorgaard planlagt en større interview-undersøgelse, som angår »sekulariseringsprocessen«.

Arbejdet med salmeregistranten er fortsat. Alle reformationstidens salmebøger er gennemgået, indbefattet alle udgaver af Hans Thomissøns salmebog (1569–1649), og man er nu i gang med de øvrige salmesamlinger fra perioden indtil 1600. Arbejdet udføres af et studenterhold under ledelse af salmehistorikeren, pastor Anders Malling, under tilsyn af professorerne Billeskov Jansen, Arnholtz og forstanderen. Sidstnævnte har i tilslutning hertil fortsat sine laboratorieøvelser for viderekomne over hymnologiske emner. I årets løb har det endvidere været muligt at foretage en værdifuld udbygning af instituttets bibliotek for hymnologi.

Som testamentarisk gave efter lektor, dr. phil. J. O. Arhnung har instituttet modtaget dennes samlinger vedr. Roskilde domkapitels historie. Med støtte fra Statens almindelige Videnskabsfond har instituttet hos Roskilde adelige jomfrukloster erhvervet en større samling (ca. 250 bind) ligprædikener, fortrinsvis fra det 17. århundrede.

Foruden afhandlinger i diverse tidsskrifter af forskere tilknyttet instituttet har man udgivet følgende i årets løb: K. E. Bugge (udg.): Grundtvigs Skoleverden i tekster og udkast, I–II, 304 + 342 s. Gads forlag. Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, 410 s. Gads forlag. Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen II, udg. ved Vello Helk, 250 s. Gads forlag. M. Schwarz Lausten: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–1560, 205 s. Gads forlag.

INSTITUT FOR DANSK SKOLEHISTORIE

Institut for Dansk Skolehistorie blev oprettet i 1965 som et forskningsinstitut under Danmarks Lærerhøjskole. Det ledes af professor, dr. phil. Roar Skovmand og havde i 1968 fire videnskabelige medarbejdere. (En nærmere præsentation af Instituttet og dets arbejde vil foreligge i et kommende hæfte af Fortid og Nutid.) – Instituttets medarbejdere har beskæftiget sig med studier fortrinsvis inden for landsbyskolens og gymnasieskolens historie i det 19. og 20. årh. Instituttet har desuden haft en studiekreds for studerende på Danmarks Lærerhøjskole over problemer i mellemkrigstidens danske skolehistorie. En af medarbejderne har endvidere undervist i det 19. årh.s skolehistorie på det faglig-pædagogiske studium.

Instituttets første publikation »En højskolevinter. Elevdagbog fra provisorieårene i 1880erne«, 112 s. (Vallekilde) blev udgivet af Roar Skovmand.

SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE

Selskabet har i 1968 udsendt »Malmø tingbøger 1577–83 og 1588–90« ved Leif Ljungberg og Einar Bager i samarbejde med Erik Kroman. Udgaven er interessant i kulturhistorisk henseende, bl. a. ved at belyse de hårdhændede hekseforfølgelser i Malmø i de anførte år. – Selskabet har endvidere fortsat arbejdet på udgivelsen af »Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid« ved Troels Dahlerup og »Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki« ved Niels Petersen.

LANDBOHISTORISK SELSKAB

Selskabet, der tidligere hed Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, har ved Karen Marie Olsen afsluttet udsendelsen af Sokkelund herreds tingbøger 1632–34 og indledt udgivelsen af tingbøgerne 1634–36. I rækken Landbohistoriske skrifter udsendtes i 1968 C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster, som bd. 2 og Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder, som bd. 3.

DET DANSKE SPROG- OG LITTERATURSELSKAB

Selskabet har i 1968 udsendt følgende publikationer: Diplomatarium Danicum, 3. række, bind 5 (1357–60) (fortsættes), Danmarks Riges Breve, 3. række, bind 5 (1357–60) (fortsættes), Ordbog over det danske Sprog 12–17 (fotografisk optryk), Breve fra og til Holger Drachmann I 1862–79, II 1880–83, Aage Hansen: Udtalen i moderne dansk (fotografisk optryk), Anders Arrebo: Samlede skrifter II 1–2 (Davids Psalmer) fortsættes, Peter Skautrup: Det danske sprogs historie IV, Breve fra og til Ole Worm III 1644–54 (oversættelse) (afsluttet), Breve fra og til Adam Oehlenschläger 1809–1829, bind IV, 2 (fortsættes), Jacob Worms Skrifter I (fortsættes), Skrifter af Peder Palladius (utrykte latinske), Breve fra og til Rasmus Rask III 1–2 (afsluttet). – Desuden i duplikeret skikkelse: Gammeldansk bibeloversættelse 1–2. Bonaventura: Tre skrifter i gammeldansk oversættelse. Gammeldansk passionstraktat. Gammeldanske diplomer 2. række I–II (1411–23) (fortsættes).

UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE

Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie (DNH) har i 1968 afsluttet udgivelsen af P. Munchs erindringer (udgivet af Povl Bagge under medvirken af Torben Damsholt og Erik Stig Jørgensen) med »Optegnelser fra og om Besættelsestiden«, bind 1 (1939–1942) og 2 (1942–1947); disse to bind er nr. VII og VIII i hele serien. I slutningen af året udsendtes afdelingsleder Finn Løkkegaards disputats »Det danske gesandtskab i Washington 1940–42«; forsvaret fandt sted i januar 1969. Under forberedelse er yderligere 7 bind i serien »Studier i besættelsestidens historie« der udgives af selskabet og udkommer hos Gyldendal, samt fhv. minister Jørgen Jørgensens politiske erindringer og en kommenteret udgave af Aage Friis' samlinger angåen-

de systemskiftet i 1901. Ved et medarbejdermøde den 5. oktober 1968 talte stadsarkivar, dr. phil. Sigurd Jensen om »Regeringsudvalg og eksportudvalg 1940–41«. Foredraget fulgtes af en livlig diskussion.

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Samfundet har i det forløbne år som sædvanlig afholdt en række medlemsmøder med personalhistoriske foredrag, alle i København. Udgivelsen af Personalhistorisk Tidsskrift er sket planmæssigt, idet man dog har ladet 1967–68 udgøre ét bind (15. række 2. bind) og i stedet for det manglende 4. hæfte har udsendt særpublikationen »Helsingørs Bomærker« af Allan Tønnesen til alle medlemmer. Medlemstallet har i de sidste år været konstant stigende og var ved regnskabsårets slutning 624.

○ KOMMENTAR *Kontingenter og honorarer*

Årsmødernes søslange dukkede også op i Esbjerg, nemlig det tilsyneladende uopslidelige spørgsmål om hvor meget man kan forlange i kontingent i de lokalhistoriske foreninger. Gennemsnitskontingentet er ca. 16 kr., og heraf betales der 45 øre (pr. medlem) til Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger. Det var det sidste beløb, som enkelte repræsentanter fandt rigeligt stort. Flere syntes dog man fik valuta for pengene, og at beløbet var lavt – man kan for exempel blot sammenligne med kontingenter til sportsklubber eller prisen på cigaretter.

Det er i denne forbindelse interessant at se på de beløb, foreningerne betaler for bidrag til deres årbog. Tallene for 1966/67 findes i Fortid og Nutid, bd. 23 h. 5/6 side 401. 23 årbøger betaler i gennemsnit 11 kr. pr. trykside – og af disse er der ikke mindre end 8, som slet ikke betaler noget honorar. Det er sørgeligt, for nu ikke at bruge stærkere udtryk. Endnu bedrøveligere bliver det imidlertid, når man sammenligner med tallene for 1967/68. Nu er der 9 foreninger, der ikke yder honorar, og gennemsnitshonoraret er faldet fra 11 til 7 kr. Af de 23 foreninger har de 11 sat honoraret ned. Honorarspørgsmålet har altid været pinligt for de lokalhistoriske foreninger, men situationen nærmer sig nu det groteske.

Foreningerne hævder i regelen, at de ikke har råd til at betale højere honorarer, men det er i bedste fald en sandhed med modifikation. Deler man foreningerne i 3 grupper efter kontingentets størrelse (5–10 kr., 15–16½ kr. og 20–24 kr.), bliver det gennemsnitlige honorar omtrent ens fra gruppe til gruppe. I alle 3 grupper træffer vi honoraret 0 kr., og det højeste honorar falder i gruppen med det laveste kontingent. Sandheden er jo også, at når pris- og lønniveauet stiger, så finder man også udvej for at betale den forhøjede bogtrykkerregning. Det er blot forfatterne, man glemmer – undtagen altså i år, hvor man har sat deres honorar ned.

Udvejen af denne misere er kontingentforhøjelse. Men sig nu ikke, at det medfører frafald af medlemmer – en lang række erfaringer taler imod. Til den stribe af exempler der er nævnt i Fortid og Nutid bd. 21, side 255, skal jeg blot føje endnu et par. Historisk Samfund for Thisted amt havde i 1935 500 medlemmer, der hver betalte 3 kr. I 1968 var tallene 1130 medlemmer og 10 kr. I Aalborg amt var der 1950 1200 medlemmer à 4 kr., i dag 1450 medlemmer à 16 kr., og Randers amt har på 5 år kunnet forhøje kontingentet fra 10 til 22,50 kr., samtidig med at medlemstallet er gået omtrent 10 pct. op. Sådan kunne man blive ved, og det er der i grunden ikke noget mærkeligt i.

Jo flere penge man råder over, des større mulighed er der for at lave en årbog, som kan tiltrække nye medlemmer. Hvis folk virkelig er interesserede i at være medlemmer af et amtssamfund og i at modtage en årbog, er det i dag ikke afgørende, om de skal betale 15, 20 eller 25 kr. om året.

Næste indvending er, at da man alligevel ikke på én gang kan få honoraret op på et rimeligt niveau, så må man hellere lade være at ændre det. Men her glemmer man, at inflationen efterhånden vil gøre honoraret komplet illusorisk. Et enkelt dansk tidsskrift betaler i dag sine forfattere efter samme takst, som da bind 1 blev udsendt i 1880. Men dengang var 3 kroner jo også mange penge!

En anvendelig og skånsom fremgangsmåde er, at man til en begyndelse pristalsregulerer honoraret – d.v.s. udregner et grundbeløb og lægger statens vekslende procentsatser til. Derved hindrer man dog situationen i at blive værre, end den allerede er. Når det er gjort, kan man gå i lag med en reel forhøjelse af honoraret, eventuelt ad flere gange. Og omkostninger herved er nu ikke så store, som man vist forestiller sig. Hvis et amtssamfund har 1000 medlemmer og udgiver en årbog på 200 sider, så kan en kontingentforhøjelse på 1 kr. pr. medlem bære 5 kroners forhøjelse af honoraret pr. side. Her kan sandelig alle være med, hvis viljen er til stede. Og det er den da forhåbentlig. Man højner ikke respekten for historisk arbejde ved at underbetale forfatterne, og ethvert ordentligt arbejde turde også være en anstændig løn værd. Endelig kan et rimeligt honorar lokke forfattere frem, og det berettiger redaktionen til at forlange noget af artiklerne. Et større honorar kan give en bedre årbog, og *det* var dog værd at gøre en indsats for.

Knud Prange

Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedafdeling

AF BJØRN OCHSNER

Historikere, personalhistorikere og geografer kan på Det kongelige Bibliotek finde et rigt materiale af kort, portrætter, topografiske blade m. m. Over 2 millioner enheder står til rådighed for den der vil forske og den der søger illustrationsstof. Kort- og Billedafdelingens leder, førstebibliotekar Bjørn Ochsner, *gør rede for opbygningen og indholdet af denne samling.*

Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedafdeling* er statens almene kort- og billedsamling og med sine rundelig halvanden million blade også den fyldigste inden for mange specialområder.

Afdelingens samlinger er under bibliotekets udvikling opstået ved erhvervelse af større og mindre, adelige og borgerlige samlinger af kort, portrætter, topografiske og historiske blade, dels håndtegnede, men især kobberstukne og i andre grafiske teknikker. Disse samlinger erhvervedes dels som gaver, dels ved køb. Hertil kom i perioder en højst ufuldkommen pligtaflevering. 1835 led samlingerne et betydeligt tab ved at de kunstnerisk særlig værdifulde blade udskiltes som grundstamme for Den kongelige Kobberstiksamling, et tab, da det i stort omfang drejede sig om portrætter samt topografiske og historiske blade og der ingenlunde var omvendt proportionalitet mellem deres dokumentariske og kunstneriske værdi. Først i de seneste år har man fået udfyldt de værste af hullerne, denne deling medførte. 1870 oprettede Chr. Bruun portrætsamlingen, der 1902 af H. O. Lange blev forenet med størsteparten af bibliotekets øvrige kort- og billedmateriale i en særlig afdeling. Under Svend Dahl og især under Palle Birkelund lod man afdelingen nyde fremme, så man bedre kunne imødekomme den stadig stigende efter-

* Samlingernes historie har været bragt i Fortid og Nutid 19, 1954, og skal derfor ikke gentages her. Blot skal bemærkes, at størrelsen af Wasserschlebes samling, nævnt øverst side 13, ifølge Palle Birkelunds undersøgelser meddelt i Fund og Forskning, XVI, 1969, kun var knapt 9000 blade. Desuden er de side 15 bragte tal om samlingernes størrelse og vækst forældede; nye bringes i det følgende.

spørgsel efter kort og billeder til forsknings- og illustrationsbrug; ikke mindst blev erhvervelsen af fotografier stærkt øget.

Samlingerne rummede i januar 1969 50.900 kortblade, 1010 atlanter (eller som man uden for afdelingen vist hyppigst siger: atlas eller atlasser), 714.000 portrætter, 418.000 topografiske og historiske blade (gengivelser af begivenheder, der var betydningsfulde eller bemærkelsesværdige på det givne tidspunkt: krige, demonstrationer, statsbesøg, valghandlinger, bybrande etc. etc.), 280.000 negativer og 427.000 postkort. Dertil småsamlinger af kistebreve, Neuruppintryk med dansk tekst, ex libris, dukketeaterdekorationer, undervisningsbilleder, lykønskningskort etc. Accessionen har i årene 1955–1968 incl. været 1.177.986 enheder.

Oliemalerier (med et par undtagelser) og skulptur indgår ikke i samlingernes teknikområder, da der ikke er mulighed for at opbevare og udstille dem efter fortjeneste, derimod i stor udstrækning gengivelser af dem. Men de fleste former for akvarelmaleri og tegning, næsten alle grafiske teknikker og fotografi er repræsenteret. Samlingerne rummer således næsten alle danske grafiske portrætter i original og landets største samling af portrætfotografier, så at sige alle kendte trykte danske kort, talrige håndtegnede, samt store, repræsentative samlinger af topografiske og historiske blade, hvori ligeledes de fleste danske tryk forefindes.

Afgrænsningen til landets talrige andre samlinger af kort og billeder har hidtil ikke voldt besvær. De samlinger, der er tale om, er dels dem, der samler efter æstetiske kriterier og på det grundlag vil være interesseret i at erhverve f. eks. danske portrættegninger, dels dem, der samler inden for ét eller flere emneområder: Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Medicinsk-historisk Museum, Teatermuseet o. s. v., eller omkring en enkelt person: H. C. Andersens Hus, Thorvaldsens Museum, eller personkreds: Bakkehusmuseet, eller med lokalt sigte: Københavns Bymuseum, provinsens talrige topografiske samlinger på museer og biblioteker samt i arkivform.

Man må passe på ikke at genere hinanden med overbud på auktioner etc., men tværtimod hjælpe hinanden indbyrdes efter evne og rimelighed. En ædel kappestrid vil dog nemt opstå, når samme billede kan siges at høre hjemme både på Det kongelige Bibliotek og i specialsamlingen.

1. Plan af det Kongel-Danske Eyland St Croix udi America med dets Indeeling efter Quarteere og Plantager. Håndtegnet kort ca. 1766. 36,6 × 72,8 cm. I nederste venstre hjørne opgørelse over antallet af vindmøller i de forskellige kvarterer. Det kgl. Biblioteks kortsamling omfatter kort fra principielt alle jordiske egne og tider. Foruden håndtegnede, som dette, også trykte kort og mange trykte med håndtegnede tilføjelser: slagordener, ejendomsforhold osv. Omstående kort er i sin tid modtaget fra Ingeniør Korpset.

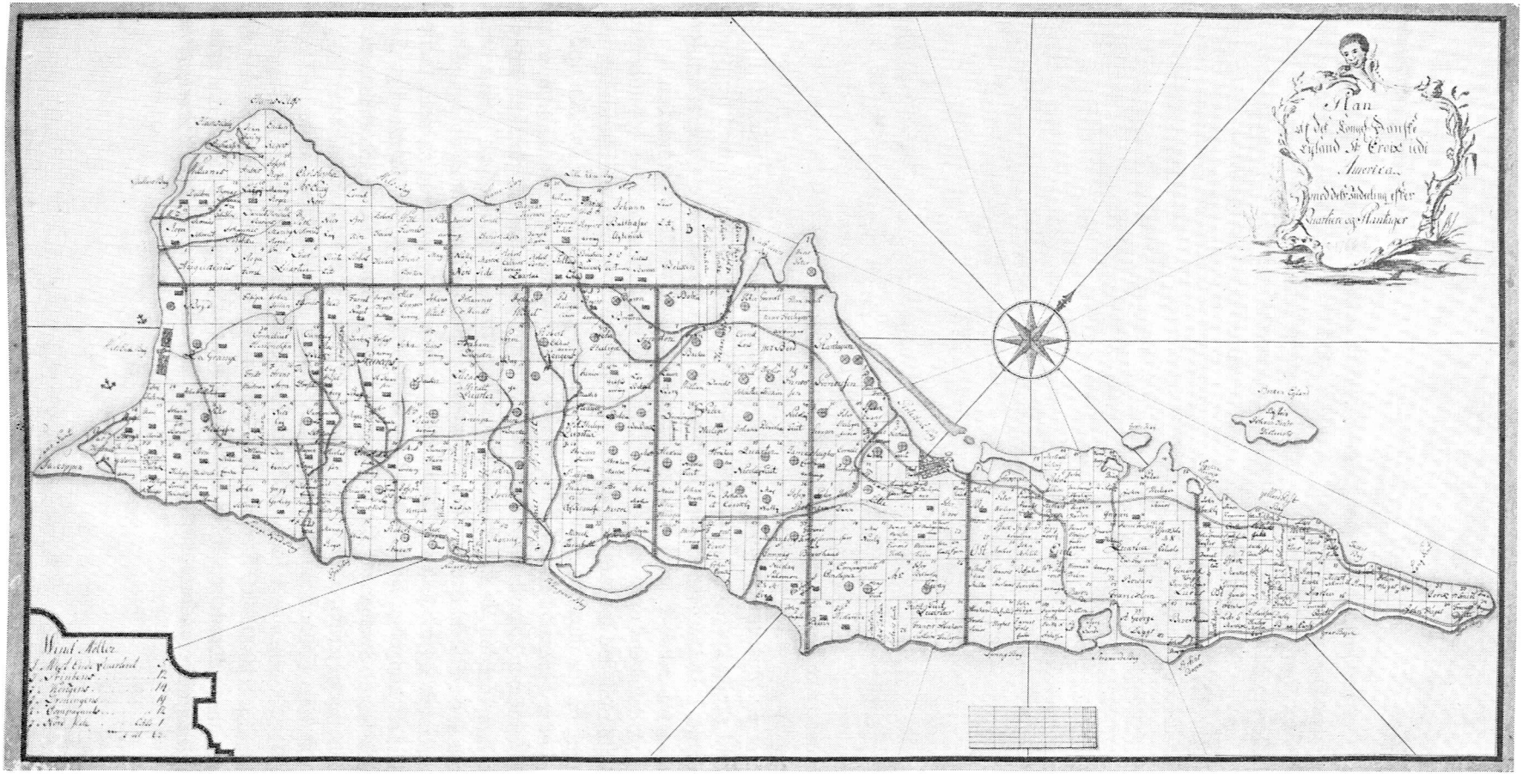
Plan
af det Kongl. Danske
Eyland St. Croix udi
America.
Wind Meller

Det er klart, at Det kongelige Bibliotek ikke kan sige: Billeder af H. C. Andersen samler vi ikke på, de findes i Odense; eller: Niels Finsen og hans institut kan der ses billeder af på Medicinsk-historisk Museum, så må de hellere også få vore samt de billeder, vi har af hans slægt. Ej heller kan Det kongelige Bibliotek lade hele egne af landet udgå af de topografiske samlinger, fordi man dersteds har gode lokalmuseer. Man må tværtimod hævde, at alle de personer, fagområder og lokaliteter, der har fået deres specialmuseum, også vil være af almen dansk interesse og indgå i de større sammenhæng, kort- og billedafdelingen har til opgave at belyse. Kun det meget specielle, eller hvad der blot er af snæver lokal interesse, kan Det kongelige Bibliotek inden for det dokumentariske billedstof lade andre være ene om. Denne indstilling bestyrkes, når man betragter mange specialsamlingers ringe benyttelsesforhold og ofte dårlige opbevaring af billeder og kort (i lokaler med fugt og mider, ophængt i vinduesnicher, fremlagt til publikums fingerering o. s. v.).

Mens der således ikke er nogen overflødig overlapning af kort- og billedafdelingens materiale og andre billedsamlingers, bør det påpeges, at der er et nærliggende område, som ikke synes dækket i Danmark: den ikke-dokumentariske kunstnerisk værdifulde fotografi. Rimeligt ville det være, om Statens Museum for Kunst tog sig af sagen, som det f. eks. i New York sker ikke blot på Museum of Modern Art, men også på Metropolitan museet. I hvert fald skulle kort- og billedafdelingen nødig engang, i analogi med begivenhederne i 1835, berøves sine kunstneriske dokumentariske fotografier, fordi man fra dansk æstetisk hold for længe har undervurderet fotografien.

Afdelingens opgave er at kunne stille velbearbejdet kort- og billedmateriale til rådighed for især den geografiske, historiske og personalhistoriske forskning og for illustreringen af beretninger fra disse områder, herunder også de mindre videnskabelige fra skolebøger til fjernsynsudsendelser. For at kunne løse denne opgave må samlingerne omfatte følgende: Af danske kort alle trykte foruden de håndtegnede, samlingen har og de ikke alt for specielle, der i fremtiden kan skaffes. Af udenlandske kort de autoritative i så stor målestok og med så specielle formål som områdets betydning set i forhold til Det kongelige Biblioteks øvrige anskaffelsespolitik gør det rimeligt. Således haves Sverige i 1:50.000 og 1:100.000, Norge ligeså, Storbritannien i 2½ inch serien, d. v. s. i 1:25.344, Tyskland i 1:50.000, Frankrig i 1:100.000, Finland i 1:100.000 og 1:400.000, Grækenland i 1:200.000, Canada i 8 miles to 1 inch, d. v. s. 1:506.880 og i øvrigt ethvert landområde i mindst 1:1000.000. Emnerne går fra geologi og historie til økonomi og sygdommes udbredelse verden over, for blot at antyde spændvidden, der øges af udenlandske ældre søkort, flyverkort fra anden verdenskrig, bykort, glober

2. *Uidentificeret bygning. Billedet (15 × 19,5 cm) er optaget ca. 1870 af den danske fotograf August Wilhelm Kirchhoff (1822–1886), oprindelig instrumentmager og pianostemmer, der fra 1858 var omrejsende fotograf med hovedkvarter i København. Billedet, der i 1958 er købt uidentificeret hos en billedhandler, har trods mange anstrengelser hidtil ikke kunnet stedfæstes.*

og meget mere. Af danske topografiske blade alle grafiske; håndtegnede som for danske kort anført, og fotografier i analogi hermed. Af udenlandske topografiske blade gengivelser af alle steder af international betydning eller af betydning for Danmark, alt i overensstemmelse med bibliotekets øvrige anskaffelsespolitik f. eks. inden for geografi og historie. Af danske og udenlandske historiske blade analogt med det for topografi anførte. Af danske portrætter alle grafiske foruden de håndtegnede, samlingen har, og de ikke alt for personelt ubetydelige, der i fremtiden kan skaffes; fotografier, dels »efter naturen«, dels efter malede og skulpterede portrætter eller efter portrættegninger i andres eje, i analogi hermed. »Danske« tages i videste betydning, og ved forskellig kontrol søges det sikret, at alle danske af nogen historisk interesse så vidt gørligt er repræsenteret. Af øvrige »blade« postkort, der emnemæssigt falder ind under de nævnte områder, med hovedvægten på

det danske stof; ex libris, så vidt muligt alle grafiske danske med et rimeligt supplement herudover; kistebreve, så vidt muligt alle danske.

Tilvejebringelsen af disse samlinger sker ved pligtaflevering, gaver og køb. Pligtaccessionen fungerer perfekt for kortmaterialets vedkommende. Hvad grafiske portrætter angår, kan man overhovedet ikke bygge på den, kunstnerne kender den ikke, ville næppe respektere den og kan ikke kontrolleres effektivt. Vi er længst gået over til at købe den knappe produktion, der er tale om. Andre arter af grafiske eller på anden måde trykte blade synes at indgå nogenlunde efter pligtafleveringslovens bestemmelser. En revision af disse er ønskelig og da også under forberedelse. Da billeder af personer, steder og begivenheder nu oftest frembringes fotografisk, kunne man overveje at indføre pligtaflevering for de fotografier, der fremstilles til salg eller reklame, så man derved bl. a. fik billedbureauers, teaterfotografers, filmselskabers med fleres materiale.

Gaver spiller en stor rolle for afdelingens accession. De spænder fra spontane, som f. eks. Rigsarkivets med indgående arkivalier følgende fotografier m. v., som vi har modtaget gennem den sidste snes år, til gaver på opfordring, herunder dels mere generelt fremkaldte ved henvendelser til advokatstanden, auktionsholdere m. fl., der bl. a. bringer os talrige gaver fra boer, dels mere specielt tilvejebragte ved henvendelse til enkeltinstitutioner og enkeltpersoner; dette har bl. a. givet og giver os talrige billeder fra et par store aviser.

Køb, der i gamle dage så at sige kun skete med års mellemrum ved erhvervelse af store samlinger, er nu en mere dagligdags og meget vigtig accessionsform, hvorved ikke blot de grafiske portrætsamlinger har kunnet suppleres, men fotografier samt udenlandske kort og billeder i alle teknikker har kunnet anskaffes.

Samlingens bearbejdelse omfatter i en grad, som man indenfor biblioteksarbejde vel ellers kun kender fra fragment- og brevsamlinger, identifikation af det indkomne materiale. Dette hænger sammen med, at vi ikke som mange lignende institutioner benytter arkivprincippet, altså lader det, der indkommer sammen, forblive opbevaret sammen, og nøjes med mere summarisk registrering af, hvad pakkerne eller kapslerne indeholder. En sådan behandlingsform medfører fristelsen til at lade senere benyttere foretage den nøjere analyse af indholdet, og da er det måske for sent at få fat i personer, der ville kunne be- eller afkræfte formodningerne. Desuden medfører en sådan opbevaringsmåde den ulempe, at man ofte skal have mange pakker åbnet for at træffe sit valg mellem flere billeder af samme motiv. Opløser man, som vi gør, i stedet det indkomne materiale i sine kort- og billedmæssige bestanddele, så snart det er indført i accessionsprotokollen og hvert

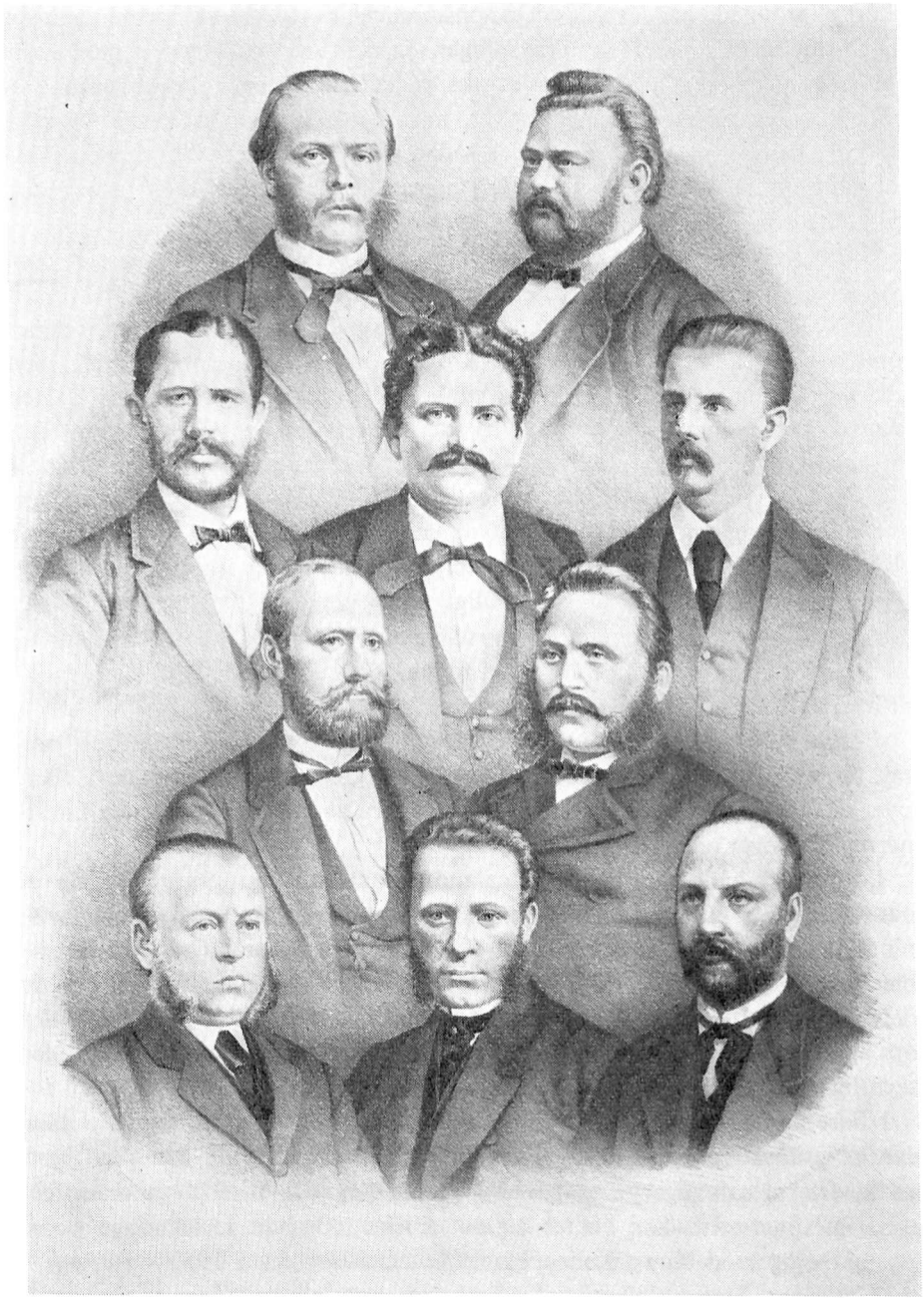

3. *Litografisk portrætmontage fra ca. 1870. A. M. Petersen lith., Em. Bærentzen & Co. lith. Inst. 35,5 × 28 cm. Identificerede billeder af grupper samt gruppemontager, æstetisk oftest en kedsommelig genre, er hyppigt til stor hjælp ved bestemmelsen af enkeltbilleder. Kort- og Billedafdelingen har mange af slagsen. De ligger ordnet efter erhverv etc. i een gang vedtagne hovedgrupper i hvert af de tre standardformater plus storfolio. Ovenstående gruppe behøver ikke at være dansk. Em. Bærentzen & Co. fremstillede også en del litografier til det svenske marked.*

kort eller billede har fået sit accessionsnummer påskrevet, så har man chance for i tide at få supplerende oplysninger, og anbringelsen sammen med andre billeder af samme motiv giver straks en ekstra kontrol. Den belysning af enkeltbladene, sammenhængen giver, må man naturligvis udnytte. Og selvfølgelig kan der være helheder af en sådan karakter, at det ville være en skam at splitte dem; lad mig eksempelvis nævne et album med et stifts præster, albummer med danske boghandlere etc.

Ved opdelingen begrænses særsamlinger til et minimum til fordel for en systematisk opstilling: Kortene efter region, emne og år, portrætterne, opdelt i danske og udenlandske, i alfabetisk rækkefølge, historiske blade, ligeledes opdelt i danske og udenlandske, i kronologisk orden, og topografien, den danske og den udenlandske, hver i alfabetisk orden. Når fra gammel tid den danske topografi ikke opstilles efter sogne, herreder og amter, skyldes det, at hovedparten af stoffet: byer, herregårde, kirker etc., har været benævnt og således fristende at opstille alfabetisk, hvilket tillige har været nemmere for mindre sagkyndigt personale. Om den store tilgang af flyveroptagelser vil gøre en ændring til topografisk opstilling rimelig kan endnu ikke siges.

Alle blade opbevares så vidt muligt plano og hovedsagelig uopklæbede, for de mindres vedkommende i to stående formater på henholdsvis maximalt 12 × 18½ og 21½ × 29 cm, for de større liggende i foliolæg, hvoraf hovedparten er 90 × 60 cm, resten større.

Beskedne personaleforhold nøder til at begrænse registreringen mest muligt. Der skrives for tiden kun kartotekssedler over atlanter, kort og glober, over danske grafiske portrætter samt, til det fra gammel tid bestående kunstnerregister, over originaltegninger etc.

Portrætter, både danske og udenlandske skal ellers søges ved hjælp af oktavformatets kuverter, der, sammen med et lille antal indskudte henvisningskort, gør det ud for kartotek. Kartotekerne over topografi, historiske blade og specielle emner (ambulancer, barnevogne, gadetyper m. v.) er kun delvist àjourført og må således benyttes med skønsomhed. I øvrigt påhviler opslag etc. personalet, der med glæde besvarer personlige, telefoniske eller skriftlige forespørgsler.

I flere år har der været arbejdet på udgivelsen af en ny fortegnelse over danske grafiske portrætter til afløsning af Westergaards og Strunks. Også andre dele af samlingerne som f. eks. de håndtegnede kort håber man, når personalesituationen har bedret sig, at kunne udsende fortegnelser over. I samarbejde med Kunstakademiets bibliotek udsendtes i 1957 en selektiv oversigt over de to bibliotekers »Early Photographs of Architecture and Views« ved Henrik Bramsen, Marianne Brøns og undertegnede. Som hjælpemiddel ved datering og stedfæstelse af danske fotografier er udarbejdet

4 og 5. Disse to kobberstik fra slutningen af 1600-tallet (Westergaard nr. 4472 og 4473) af rektor i Slesvig, sognepræst i Bramsted, Daniel Hartnack (1642–1708), der af rammeteksten ses at skulle forestille samme mand, er temmelig forskellige. Det er således med god grund Cicero citeres: »Enhvers sande jeg er sjælen, ikke den skikkelse, der kan peges på«. I øvrigt viser billedparret, at man ikke skal tage det første det bedste portræt til illustrations- eller udstillingsbrug.

en fortegnelse over Fotografer i Danmark indtil år 1900, 1956, der i efteråret 1969 udsendes i revideret og næsten fordoblet udgave.

Benyttelsen af samlingerne kræver større forsigtighed end bibliotekslånernes bogbenyttelse eller forskernes arkivbrug, fordi form og indhold for korts og billeders vedkommende er endnu nøjere forbundet end det trykte eller skrevne ord med det, det meddeler. En slidt bog eller et gulnet manuskript giver, så længe de kan tydes, stadig samme vidnesbyrd, mens et slidt, falmet eller iturevet kort eller billede har et ringere og andet indhold end det ubeskadigede. Da dertil kommer, at trykte kort og billeder i langt flere til-

6 og 7. Mens det foregående billedpar viste, hvor forskellig samme person kan se ud, en forskel, der kan skyldes ændringer ved personen selv, skiftende synsvinkler og belysning, portrættørens formåen, nedslidte og opstukne kobberplader osv., kan omvendt to personer, der intet har med hinanden at gøre, ligne hinanden til forveksling. Som eksempel herpå vises ovenfor t. v. foto af den danske oberst Detlef Nielsen (1831–1890) og t. h. den svenske forfatter, frivillig i krigen 1864 Gustaf Thorsander (1844–1914). Man må passe på ved billedidentifikation ikke at falde for overfladisk lighed.

fælde end bøger er unikke, på grund af de gennemgående mindre oplag og den langt større sårbarhed, er man nødt til at sørge for at opbevaring og benyttelse er så skånsom som muligt. En montering i »forsænkede kartoner« er for kostbar, pladsrøvende og svært ekspederbar til en dokumentarisk samling, hvor benytterne ikke dvæler i halve timer i betragtningen af en suite blade, men på kortest mulig tid vil gennem alle et emnes illustrationsmuligheder. Man kan derfor, som samlingen opbevares, og så nødtørftigt den er registreret, ikke lade publikum betjene af uskolet arbejdskraft, der blot henter de af benytterne selv efter seddelregistrant rekvirerede kapsler og derpå lader folk blade selv under et talrigt opsynspersonales vågne blikke. Men vi må lade trænet personale ekspedere de besøgende individuelt og, når det ikke

drejer sig om velkendte, hensynsfulde benyttere, se til, at bladene ikke beskadiges eller rodes alt for meget rundt.

Udlån af originale kort og billeder sker kun til vigtige formål og hvor en affotografering ikke kan træde i stedet. Ingen unica udlånes uden først at være affotograferede.

Der våges omhyggeligt over, at ingen copyright eller anden velbegrundet rettighed krænkes ved korts og billeders benyttelse. Biblioteket selv tager ingen gebyrer for reproduktionsret, ej heller forlanges eksemplar af den tryksag, hvortil dets kort eller billeder benyttes. Ja, der stilles end ikke krav om nævnelse af biblioteket som ejer af forlæggene. De sidstnævnte sædvaner bør vel lejlighedsvis tages op til revision.

Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum

AF PETER MICHELSEN

Kulturministeriets meget omtalte betænkning nr. 517 har i sommer affødt et utraditionelt udstillingsarrangement. Frilandsmuseets leder, overinspektør Peter Michelsen, *redegør for dette eksperiment og de konklusioner man kan drage af museets møde med et moderne butikscenter.*

Museumsbegrebet er i disse år under stærk debat. Denne debat tager ofte den form, at det traditionelle museum kritiseres hårdt. Angrebspunkterne er hovedsagelig en forældet udstillingsteknik og en for passiv holdning i det almindelige oplysningsarbejde. Resultatet skulle være, at museerne for det meste kun besøges af de i forvejen interesserede, og at der i for ringe grad inddrages nye brugere af museerne blandt almindelige mennesker uden særlige forudsætninger.

Museumsfolk er lige så forskellige som andre folk, og det er klart, at der blandt dem er mange slags reaktioner på denne kritik. De fleste museumsfolk er nu nok ret lydhøre over for deres kritikere. For der er næppe mange nu til dags, som knytter sig til et museum uden at gøre sig klart, at museumsarbejde normalt ikke blot er indsamling, bevaring og forskning, men også formidling. Det er almindeligt godkendt, at museernes eksistensberettigelse ligger i deres betydning for den nuværende og kommende befolknings kulturelle aktivitet. Til kulturel aktivitet hører både de få specialisters arbejde med videnskabelig forskning og den bredt oplysende, folkelige udnyttelse af museernes indhold, der bygger på erkendelse vundet gennem forskning. Hensynet til kommende generationer medfører, at museumsfolk lægger megen vægt på opbevaring (bevaring) som museernes primære funktion. De er i reglen rede til at formidle resultaterne af indsamling og forskning, når det kan gøres, uden at det går ud over de primære bevaringshensyn. Museumsfolk er som helhed rede til at gøre, om ikke alt, så dog meget for at udvide kredsen af museumsbrugere, når blot de nødvendige penge til formidlingsarbejdet kan fremskaffes.

Det spørgsmål melder sig da, hvordan man over for folk, der ikke er vant til at komme på museum, kan gøre opmærksom på de muligheder for oplevelse, et museumsbesøg indebærer. Hvis et museum som i Randers ved et nybyggeri gror sammen med andre institutioner til et helt kulturhus, løses måske problemet ad en omvej, selv om det for nogle år siden planlagte lovforslag om kulturcentre foreløbig er skrinlagt. Hvis de normale virkemidler som særudstillinger og foredrag ikke mere har nogen slagkraft, kan man måske som Viborg Stiftsmuseum forsøge at sætte drager op. På dette som på andre punkter er der inspiration at hente i den velkendte betænkning nr. 517, »En kulturpolitisk redegørelse, afgivet af ministeriet for kulturelle anliggender«. Denne betænkning indtager ellers i museologisk henseende ikke noget chokerende avanceret standpunkt og gør sig i øvrigt i sin almindelige bedømmelse af museerne skyldig i en nedslående underkendelse af det arbejde der under vanskelige forhold er foregået rundt om ved disse institutioner, ligesom den udtrykker en for normalt begavede og interesserede mennesker næsten fornærmelig undervurdering af folks evne til at få i det mindste noget ud af de eksisterende museer.

Baggrunden for det arrangement, der skal omtales her, er netop nogle overvejelser i kulturbetænkningen. Her er man inde på mulighederne for en kulturel udnyttelse af storcentret, det overdækkede butikscenter med opvarmede gader, supermarkeder, specialforretninger, cafeteria, restaurant, bank, posthus o. s. v. Som eksempel bruges Rødovre Centrum, det første overdækkede butikscenter i Nordeuropa, men det er klart, at der tages sigte på planlægningen af de storcentre, som formodentlig vil opstå i de kommende år. Kulturbetænkningen siger herom: »Fra et kulturpolitisk synspunkt må man i storcentret se en ønskemulighed for at placere de kulturelle tilbud dér, hvor folk kommer, i stedet for at prøve at få folk til at komme dér, hvor det kulturelle tilbud er.«

Ved arrangementet »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum« tog de to institutioner kulturministeren på ordet. Man ønskede at foranstalte det, som kulturbetænkningen selv kalder »et eksperiment til undersøgelse af rigtigheden i den formodning, at storcentrene bør indeholde kunstneriske og kulturelle tilbud ved siden af de forretningsmæssige tilbud.«

Rødovre Centrum havde tidligere gjort et eksperiment af denne art, da man på centrets overdækkede torv arrangerede en udstilling af billedhuggeren Børge Jørgensens skulpturer. Det forløb på en sådan måde, at centrets ledelse havde lyst til at gå videre. En tilfældig centergæst ringede op og foreslog, at det næste arrangement blev noget med Frilandsmuseet. Det var for så vidt et ejendommeligt forslag, som Frilandsmuseet i sin egenskab af byg-

ningsmuseum skulle synes et mindre naturligt udgangspunkt for et udstillingsforetagende end så mange andre museer. Ved Frilandsmuseet var man da også i første omgang betænkelig, da centerledelsen lod ideen gå videre. Ved nærmere eftertanke blev imidlertid betænkelighederne overvundet af lysten til at gennemføre et eksperiment på et så vigtigt punkt under aktuel debat, og det var klart, at der her også måtte byde sig en mulighed for at fortælle om Frilandsmuseet over for mennesker, der måske ikke i forvejen kendte meget til det.

Det vigtigste led i arrangementet »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum«, der i hovedsagen blev planlagt og forestået af museumsinspektør Bjarne Stoklund, var en udstilling, som hed »Oldemors arbejdsdag«. Navnet antyder hver enkelt tilskuers nærhed til den allerede fremmedartede førindustrielle landbokultur, som Frilandsmuseet viser. For hundrede år siden levede tre fjerdedele af Danmarks befolkning endnu på landet. Det vil sige, at de allerfleste af os har haft én eller flere oldemødre, som har levet den tilværelse, der dengang var landbokvindens. Udstillingen var delt i en række afsnit, hvor oldemors enkelte arbejder blev skildret. En indledende stand belyste i diagrammer og tekst rytmen i landhusmoderens arbejde året igennem. Derefter fulgte skildringen af de enkelte sider af oldemors tilværelse i opstillinger, der blev kaldt hjemmet, madlavning og rengøring, mælk, smør og ost, kornhøst, bagning, brygning, slagtning og lysestøbning, vask, uld og hør, spinding og vævning, de fyldte kister, børnene, haven, indkøbsturen. Hver enkelt stand havde en bagvæg med et eller to store fotografier, en del af dem på grundlag af gamle optagelser. På gulvet foran var udvalgte museumsgenstande, især redskaber knyttet til de enkelte arbejder, stillet op i en antydet funktionel sammenhæng. Allerforrest forklarede en kort tekst meningen med den enkelte stand. Den opstilling, der kaldtes spinding og vævning, var befolket. Her blev de nævnte arbejdsprocesser demonstreret for publikum.

Disse 15 udstillingsafsnit var anbragt i naturlig rækkefølge på øvre etage af centrets grønnegård, hvor man kom op med en stadigt kørende rulletrappe, hvorover udstillingens vartegn hang, et stort mobile af gammelt kobbertøj. I ro og mag kunne man gå rundt fra stand til stand og lænet til terrassens rækværk se skråt ned på udstillingen på det flade tag over butikkerne nedenfor. Ved udstillingens placering midt i butikscentret blev klart fremhævet forskellen mellem husmoderens tilværelse dengang og nu. Oldemor måtte selv producere de fleste af de ting, vi køber i butikkerne.

Udstillingen »Oldemors arbejdsdag« viste et enkelt kompleks af emner, man kan få belyst ved et besøg på Frilandsmuseet. Men Frilandsmuseets hovedindhold er som bekendt gamle bondehuse i et landskab. Det kan man

1. »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum«. Billedet viser et udsnit af udstillingen »Oldemors arbejdsdag«, indrettet i øvre etage af centrets grønnegård. Frilandsmuseet, Henrik Vensild fot.

ikke flytte til Rødovre for en uges tid. Arrangementet »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum« søgte alligevel at besvare spørgsmålet: »Hvad er Frilandsmuseet?«

Det skete på det overdækkede torv i Rødovre Centrum, hvor der blev anbragt en introduktionsudstilling, som i fotografier, tegninger og tekst forklarede, hvad meningen er med Frilandsmuseet. Her fik man noget at vide om, hvordan det går til, når et gammelt hus bliver flyttet til museet. I en række store fotostater anbragt afvekslende med teksttavler kunne man følge arbejdet med nedtagning og genopførelse af museets hus fra Dørrød i Skåne, der netop blev åbnet for publikum i samme måned som arrangementet i Rødovre. I denne introduktionsudstilling blev også fortalt, hvordan turen gennem museumsparken er som en rejse gennem svundne tiders Danmark, idet de forskellige egne karakteriseres ved forskelle i byggeskik, bebyggelse og landskab. Udstillingen viste dog ikke blot, hvilken belæring man kan få i Frilandsmuseet, men henledte også opmærksomheden på de rekreative muligheder. Det blev røbet, at når man er træt af at vandre i museumsparken, så er der hestevogn, spisepladser, kiosk og cafeteria. Sammen

med naturen og husdyrene rundt om i parken er det noget, der gør Frilandsmuseet til et ideelt mål for en familieudflugt.

Alt det fik man mere at vide om i den informationskiosk, som under arrangementet var rejst på torvet i Rødovre Centrum i tilknytning til introduktionsudstillingen. Her gav en ung dame oplysninger om museet og udleverede brochurer. Det allerbedste var, at man selv med det samme kunne tage ud på Frilandsmuseet og opleve det på en dejlig forsommerdag. I informationskiosken blev udleveret fribilletter til en bus, der holdt lige udenfor. Dagen igennem kørte den non-stop frem og tilbage mellem Rødovre Centrum og Frilandsmuseet.

Den egentlige periode for arrangementet »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum« var ugen 2.–8. juni 1969. I denne uge kørte bussen til Frilandsmuseet, informationskiosken var i funktion, der blev spundet og vævet, der blev afholdt konkurrence for børn, og gaderne i Rødovre Centrum var smykket med Frilandsmuseets plakater i tæt ophængning som bannere over hovedet på gæsterne. Medens selve de to udstillinger fortsat var opstillet i de følgende to uger, var al anden aktivitet udelukkende knyttet til den første uge.

Bussen blev i den uge, den kørte, benyttet af knap 2000 personer, der på denne måde fik en gratis udflugt til Frilandsmuseet. Helt nøjagtigt forholdt det sig sådan, at der blev udleveret 2511 billetter til denne udflugt, hvoraf 1938 blev benyttet. Denne side af arrangementet var imidlertid kun et lille ekstra tilbud til publikum. Hovedvægten lå på de to udstillinger og den interesse, de kunne skabe for Frilandsmuseet og for museumsbesøg i almindelighed hos det publikum, der kommer i Rødovre Centrum.

Som følge af udstillingernes placering midt i det pulserende liv i det store butikscenter er det umuligt at give eksakte oplysninger om, hvor mange der har set udstillingerne, og hvor grundigt de er blevet studeret. Det vides imidlertid, at der i gennemsnit kommer over 100.000 gæster i Rødovre Centrum om ugen. Den publikumsundersøgelse med stikprøvekarakter som museet forsøgsvis foranstaltede på to dage i arrangementets første uge, synes at antyde, at mellem 10 og 20 pct. kom op til udstillingen i den øvre etage. Torvet, hvor introduktionsudstillingen og informationskiosken var anbragt, passeres til stadighed af størsteparten af centrets gæster. Det er således under alle omstændigheder adskillige tusinder, der har set udstillingerne og derigennem på forskellig måde modtaget oplysning om Frilandsmuseet. Mange er naturligvis ved hastig passage forbi museumsopstillingerne eller plakaterne blot blevet mindet om museets eksistens, men kan derved have fået inspiration til en kommende søndagstur. Når man ser bort fra dem, der ved sådan forbigang blot har drejet hovedet for at gøre iagttagelser i farten,

2. »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum«. Publikum ved udstillingen »Oldemors arbejdsdag«. Nogle står ved terrassens rækværk og ser på udstillingen, andre ser på butiksvinduer. Frilandsmuseet, Henrik Vensild fot.

synes folk i gennemsnit at være forblevet ved udstillingen »Oldemors arbejdsdag« ca. 12 minutter, vist med tendens til længere ophold om aftenen (efter butikslukketid) og kortere midt på en travl indkøbsdag. Til belysning af, om Frilandsmuseet har fået nye kontakter til publikum gennem arrangementet, skal endelig nævnes, at ca. halvdelen af arrangementets busgæster efter det oplyste ikke tidligere har været på Frilandsmuseet. Blandt de adspurgte på udstillingen nåede man frem til, at ca. en trediedel skulle have været på et eller andet museum inden for det sidste år.

Frilandsmuseet er et af dette lands bedst besøgte museer. Men der kommer flere mennesker i Rødovre Centrum, og nogle af dem har aldrig været på Frilandsmuseet. Nu har mange af dem hørt om museet, og nogle har derved fået interesse for det. Det er, hvad der sagt i største almindelighed er kommet ud af arrangementet »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum«. Men hvilke konklusioner skal man drage? Skal man under en eller anden form og andre steder gentage successen, hvad de mange positive reaktioner hos publikum og hos centrets handlende nok kunne indbyde til?

For Frilandsmuseet, der i forvejen i hele sit virke i så høj grad er vendt

mod publikum, men på den anden side på grund af sin særlige karakter ikke egner sig til at stykkes ud i småudstillinger, vil det næppe være naturligt at kaste sig ud i større udstillingsaktivitet. Her kan kun mindre udstillinger komme på tale, med det formål at henlede folks opmærksomhed på alt det, man kan opleve i Frilandsmuseet, men vel at mærke kun opleve på selve stedet.

For andre museer er det derimod nærliggende, at en forøget udstillingsaktivitet uden for museet kan overtage en del af museets formidlende funktioner. Det er nok overordentlig sandsynligt, at man ved at »placere de kulturelle tilbud dér, hvor folk kommer«, kan give dem en sådan smag på kultur, at de også i forøget omfang vil »komme dér, hvor det kulturelle tilbud er«.

Institut for Dansk Skolehistorie

AF INGRID MARKUSSEN

Som et apropos til Esbjerg-mødets skolehistoriske diskussion (se andetsteds i dette hefte) giver amanuensis Ingrid Markussen *en redegørelse for de opgaver Institut for dansk Skolehistorie har taget op, såvel vedrørende forskning og indsamling af kilder som undervisning.*

I en tid, hvor skolens udvikling foregår så hurtigt, at skolemiljø og uddannelsessituation radikalt forandres fra én generation til en anden, er interessen for at bevare billedet af skolens fortid og udvikling øget. Ofte har skolehistorisk interesserede indsamlet oplysninger om den lokale skoles lærere gennem tiderne, og flere har skrevet et enkelt områdes skolehistorie. Imidlertid kan et helhedsbillede af den danske skoles udvikling bedst skabes, hvis kræfterne samles i et centralt institut, der systematisk tager dele af den skolehistoriske udvikling op til behandling.

I 1965 blev Institut for Dansk Skolehistorie oprettet. Det er et forskningsinstitut, tilknyttet Danmarks Lærerhøjskole. Initiativtager til oprettelsen af Instituttet var Lærerhøjskolens tidligere rektor, Ernst Larsen, der selv er historiker. Instituttet ledes af professor Roar Skovmand og har desuden fire fastansatte, videnskabelige medarbejdere; endvidere er enkelte særligt sagkyndige tilknyttet Instituttet. Instituttets bestyrelse består af Lærerhøjskolens professorer i historie og pædagogik samt enkelte andre specialister.

I Instituttets bestemmelser står, at man lægger vægt på at belyse såvel skolens idémæssige grundlag, dens lovrammer og administrative tilrettelæggelse som den pædagogiske, faglige, lokalt- og personlighedsprægede udvikling i sammenhæng med tids- og samfundsforholdene.

Højskoleadjunkt Gunhild Nissen arbejder således ved Instituttet med en undersøgelse over den offentlige skole på landet og dens forhold til befolkningen i perioden ca. 1880–1910. Støttet af detailundersøgelser på det lokale plan tages emner som forsømmelser, privatundervisning, kulturelle-politiske aktiviteter, forhold omkring lærerne og økonomiske forhold omkring skolevæsenet op til behandling på grundlag af statistisk og andet oversigtsmateriale. Herunder sigtes der bl. a. mod en klarlæggelse af, i hvor høj grad de åndelige og materielle samfundsforhold i almindelighed har

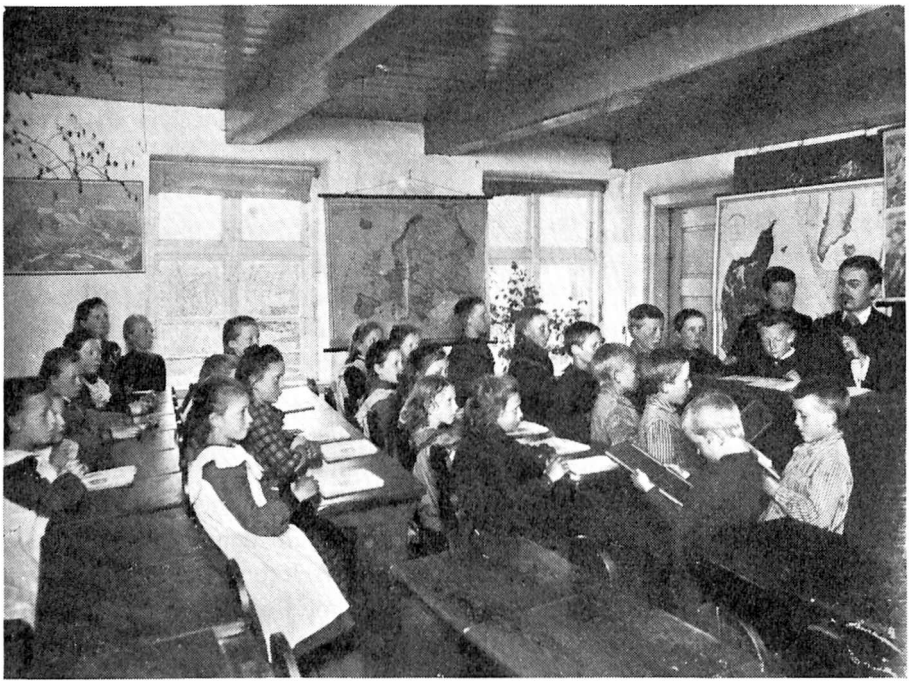

1. Med særlig opmærksomhed følger de 16 piger og 11 drenge undervisningen på årets første skoledag i Arnøje skole i 1905. Pigerne til venstre har læsning, medens drengene til højre tilsyneladende har regning på griffeltavle. Bag det høje kateder troner læreren i hvid skjorte og med hånden om den lange hvide porcelænspibe. – Blandt de forskningsområder som Instituttet beskæftiger sig med indtager landsbyskolen omkring århundredskiftet en fremtrædende plads. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

præget skolevæsenet ved siden af den enkelte personlige indsats fra befolkningens, lærernes eller de statslige myndigheders side.

Afdelingsleder Vagn Skovgaard-Petersen arbejder ligeledes med den danske skoles udvikling i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Han er i gang med en undersøgelse af latinskolens omdannelse til gymnasieskole. Denne omdannelse var i første række et udtryk for en ændret skolepolitik. Men denne havde atter forbindelse med de sociale og økonomiske forandringer i samfundet som helhed og med en ideologisk og pædagogisk nyorientering. Undersøgelsen behandler bl. a. den skolepolitiske debat, lærerorganisationernes indflydelse, privatskolernes vilkår, elevrekrutteringen og i nogen udstrækning også undervisningens form og indhold – frem til det forsøg på at skitsere en langsigtet skolepolitik, som blev foretaget af den store skolekommission i årene 1919–23.

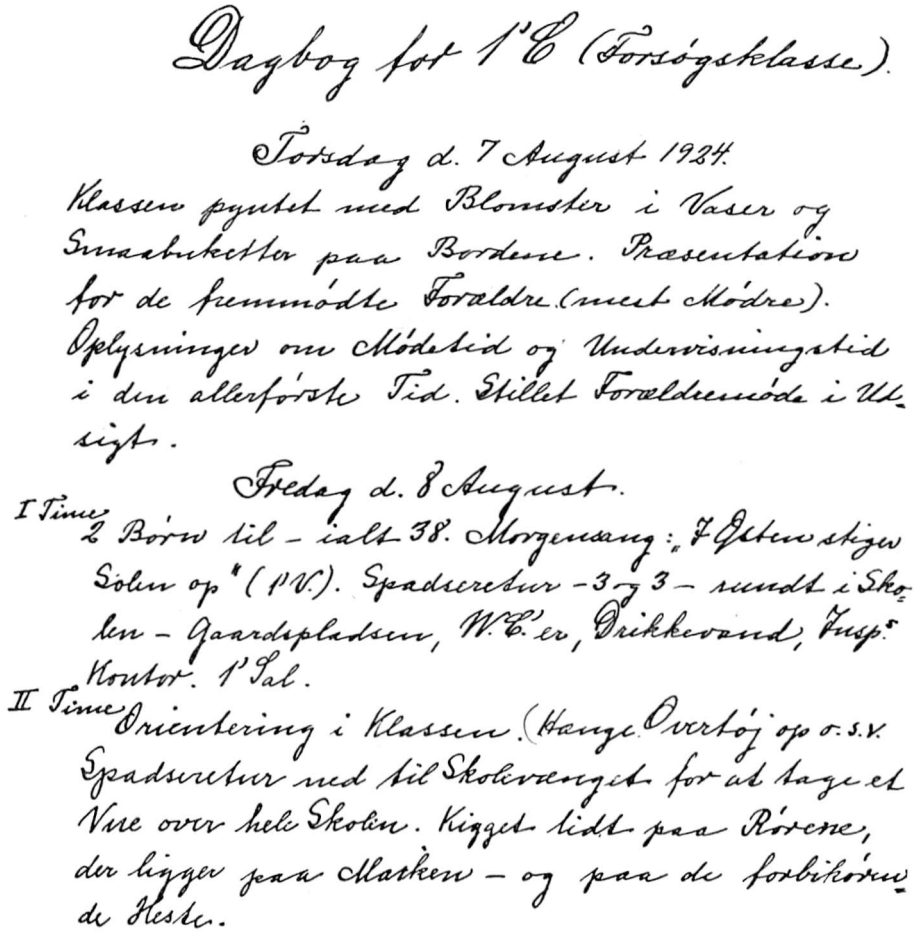

Dagbog for 1'C (Forsøgsklasse).

Torsdag d. 7 August 1924.

Klassen pyntet med Blomster i Vaser og Smaabuketter paa Bordene. Præsentation for de fremmødte Forældre (mest Mødre). Oplysninger om Mødetid og Undervisningstid i den allerførste Tid. Stillet Forældremøde i Udsigt.

Fredag d. 8 August.

I Time 2 Børn til – ialt 38. Morgensang: „I Østen stiger Solen op" (PV). Spadseretur – 3 og 3 – rundt i Skolen – Gaardspladsen, W.C.'er, Drikkevand, Inspektørs Kontor. 1'Sal.

II Time Orientering i Klassen. (Hænge Overtøj op o.s.v. Spadseretur med til Skolevenget for at tage et Blik over hele Skolen. Kigget lidt paa Rørene, der ligger paa Marken – og paa de forbikørende Heste.

2. Et værdifuldt indtryk af skolens daglige liv findes mange steder nedfældet i lærerens notater i dagbøger, regnskabsbøger eller som bemærkninger til skoleprotokollen. Her hvor dagbogen omhandler skoleforsøgene i Vanløse skole 1924–28 giver dagbogen skolehistorikeren et fortrinligt indblik i intentionerne med forsøget. Lærer E. Glode-Olsens dagbog. Fotokopi, Institut for Dansk Skolehistorie.

Amanuensis Ingrid Markussen er beskæftiget med en undersøgelse af det tyske mindretals skolevæsen i Sønderjylland i mellemkrigstiden.

For at få et grundlag for skolehistorisk forskning er det Instituttets opgave at indsamle og ordne skolehistorisk kildemateriale. Indsamlingen af den nyere tids kildemateriale kan betragtes som en redningsaktion, idet mængder af skolehistorisk materiale (skoleprotokoller, embedsbøger m. v.) går tabt, når de landsbyskoler, hvor det har været opbevaret, nedlægges i stort tal.

3. Vanløseforsøgene var 1920-ernes brud med den autoritære klasseundervisning. Børnene kunne som her arbejde i grupper eller individuelt med f. eks. læsning, skrivning, regning, tegning, håndarbejde og endog maskinskrivning. Forsøgene, der er en interessant forskningsopgave for Instituttet, var et for dristigt pædagogisk eksperiment og blev indstillet i 1928. Statens pædagogiske Studiesamlings billedsamling.

Endvidere har det 20. århundredes kommunikationsmidler begrænset det skrevne, private kildemateriale (breve, dagbøger, notater m. v.), hvilket har medført, at interviews med personer, der har haft betydning for skolens udvikling, her eventuelt må supplere de skriftlige kilder. I forbindelse med denne side af Instituttets virksomhed er man interesseret i at modtage oplysninger om skolehistorisk kildemateriale. For at lette forskere og andre interesserede adgangen til arkivernes skolehistoriske materiale, der er meget spredt og uensartet opbevaret, er der taget initiativ til en tværregistrering af skolehistorisk kildemateriale i arkiverne. Registreringen omfatter i første omgang Landsarkivet for Sjælland, men vil senere blive udvidet til også at omfatte andre arkiver. Initiativet er taget af et udvalg, der har til opgave at indsamle skolehistorisk materiale; udvalget er nedsat af Dansk Historisk Fællesforening efter opfordring fra Selskabet for Dansk Skolehistorie og består foruden af formanden, rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, af 7 repræsentanter for biblioteker, arkiver, lokalhistoriske arkiver, museer, Selskabet for Dansk Skolehistorie samt Institut for Dansk Skolehistorie. Udvalget beskæftiger sig med problemer i forbindelse med indsamling af skolehistoriske arki-

valier og af museumsmateriale af skolehistorisk karakter samt med traditionsindsamling.

Instituttet er selv i gang med en registrering af materiale, der belyser de fynske friskolers historie.

Ved siden af indsamling og registrering af skolehistorisk kildemateriale bearbejder Instituttet egnet materiale med henblik på udgivelse af kilder til og behandlinger vedr. dansk skolehistorie. Instituttets første kildepublikation, »En højskolevinter«, udkom i 1968, udgivet af Roar Skovmand. Det er en elevdagbog fra Vallekilde i 1880-erne, forsynet med en historisk indledning og noter af udgiveren.

Endelig bidrager Instituttet til undervisningen på Danmarks Lærerhøjskole, dels ved det faglig-pædagogiske studium i historie, hvor Ingrid Markussen underviser i emnet skolehistorie, dels ved en studiekreds over det 20. århs. skolehistorie, ledet af afdelingsleder K. E. Bugge og afdelingsleder Vagn Skovgaard-Petersen. I forbindelse med studiekredsens emne i 1969: Undervisningsfagenes historie i det 20. årh., er de øvrige institutter ved Lærerhøjskolen inddraget i et samarbejde om en eventuel publikation vedrørende fagenes historie.

For at forøge interessen for dansk skolehistorie oprettedes i 1967 *Selskabet for Dansk Skolehistorie*. Selskabet har en mere udadvendt virksomhed end Instituttet og ønsker at få forbindelse med og skabe kontakt mellem alle, der interesserer sig for dansk skolehistorie. Det udsender Årbog for Dansk Skolehistorie; heri bringes artikler, anmeldelser, omtale af lokale initiativer, en årlig skolehistorisk litteraturfortegnelse m. m. I samarbejde med Institut for Dansk Skolehistorie virker Selskabet for forskning inden for skolehistorie og for indsamling og bevaring af skolehistorisk materiale. De arkivalier af offentlig proveniens, som Selskabet for Dansk Skolehistorie eller Institut for Dansk Skolehistorie er med til at indsamle, vil indgå i landsarkiverne eller Rigsarkivet.

En ny dansk kulturhistorie

IB KOCH-OLSEN: DANMARKS KULTURHISTORIE. I–II. *Grafisk Forlag, København 1968. 962 s. 297 kr.*

Beskrivelsen af Danmarks kulturhistorie er i grøde i disse år. Axel Steensberg og hans medarbejdere arbejder sig tilbage fra nutiden for at knytte forbindelsen til Troels-Lunds klassiske værk om dagligt liv i Norden i det 16. århundrede, der nu udsendes i en nyillustreret udgave med udvidet og ajourført noteapparat. Og kulturhistorisk materiale og synspunkter præger i høj grad et værk som Politikens danmarkshistorie.

I sin bog om Danmarks kulturhistorie fra neanderthaleren til Niels Bohr fastslår Koch-Olsen med udgangspunkt i rumrejserne: »Lige så betydningsfuld som disse rejser, der udvider menneskets erkendelse i rummet, er den rejse i *tiden*, der søger at kaste lys over, hvem mennesket er, ikke blot ved at skaffe tør viden om en ny hule, en knogle, et kranium, et maleri, en skåret skulptur, men ved at skabe en udvidet erkendelse af, hvordan mennesket blev til, hvem det var, hvad det var, hvor det var. For derigennem er man med til at vise mennesket af i dag som led i en lang udvikling af arbejde og indsats, og med til at give nyt stof til hvert enkelt menneskes overvejelse om meningen med tilværelsen, og til at sætte det igang med sådanne overvejelser«.

Forfatteren har her klart påpeget, hvad der er hans mål med værket: at formidle den (evt. tørre) viden, som fagfolk møjsommeligt graver frem, så den vækker til beskuelse og eftertanke. Det er klart, at værket må vurderes ud fra denne forudsætning, men det er lige så klart, at benyttelsen af materialet til fremstillingen må vurderes.

Kulturhistorien er jo i virkeligheden uudtømmelig, så hvis man skal skrive en fremstilling, der kan ses ende på, må man i høj grad gå sammenfatningens og forenklingens vej, oplivet langs ad vejen med konkrete skildringer, der ud fra en enkelt situation kan oplyse langt mere end en nok så ordrig fortælleform. Det gælder i høj grad de perioder af dansk kulturhistorie, der ligger forud for historisk tid, og som i det foreliggende værk optager godt en fjerdedel af fremstillingen. Forklaringsforsøgene her – og det gælder lige så vel de arkæologiske fagfolk som formidlerne – må næsten udelukkende bygge på etnografisk viden, så jo bedre

orienteret man er, desto sandsynligere kan fremstillingen gøres. Skal der indvendes noget mod denne del af beskrivelsen, må det være, at fremstillingen ofte bliver meget ordrig, så der går plads tabt, som kunne være anvendt til anskuelige situationer fra det etnografiske erfaringsfelt (i en kronik i Politiken 7.10.1968 har jeg givet et sådant eksempel på jagtmagi).

Koch-Olsen har lagt stor vægt på at skildre hele baggrunden for dansk kulturs første spæde begyndelse, mens bræranden fra sidste istid var på tilbagerykning fra dansk landområde. Det sker i et langt udsyn over de ældste menneskelignende væsener og over neanderthaleren og Crô Magnon-mennesket, hvorunder han kommer ind på så væsentlige forudsætninger for menneskelig kultur som sproget og teknikken. Med fuld ret ofrer han en lang beskrivelse på kendskabet til ilden, for – som Birket-Smith fremhæver i »Kulturens Veje« – er det den opfindelse, der har haft de mest vidtrækkende følger og har medført den mest gennemgribende omvæltning i menneskehedens tilværelse. Der gør sig her et karakteristisk træk for hele værket gældende: den store vægt forfatteren lægger på at skildre de tekniske fremskridts betydning for kulturhistorien uden at glemme det, Birket-Smith kalder »de indre betingelser af sjælelig art«.

En af de vanskelige ting ved beskrivelse i så stærk forkortning, som her er tale om, er at holde rede på de enkelte elementer, så de ikke bliver kørt sammen i et uoverskueligt virvar. I sit anlæg er værket kronologisk opbygget, men i behandlingen af de enkelte områder trækkes ofte sene træk med, så forløbet tilsløres. I afsnittet »Hellighed og højtid« (I, s. 298–304) er det mærkbart for skildringen af julen. Ved den nordiske jul som ved beskrivelsen af den hedenske trosforestilling lige forud for kristendommens indførelse har det altid været naturligt at inddrage det stof, som islandske historieskrivere havde nedtegnet, for skulle man bygge sin fremstilling udelukkende på dansk stof, ville den blive meget mager. Sker det med tilstrækkelig kritik og med oplysning om materialet, er det da også fuldt legalt, men der har ofte været en tendens til overfortolkning af det hjemlige materiale og en udtalt tilbøjelighed til at lade sentidig tradition gælde for forhold helt tilbage i oldtiden. Det synes at have smittet af på Koch-Olsen.

Det er således problematisk, hvad han har at sige om hesten som offer og frugtbarhedssymbol, især efter den veldokumenterede studie om Hästslakt och rackarskam, som Brita Egardt udsendte i 1962, og hvor hun bl. a. citerer Johs. Brøndsteds og Gudjónssons forbehold over for hesten som offerdyr. Især gælder det forfatterens omtale af dyrkelsen af hestens avlelem som frugtbarhedssymbol. »Det hændte, at man efter offerslagtningen skar det af for at beholde dets særlige kraft til næste høst«. Denne almengørelse af skikken er dristig, når man ved, at det drejer sig om en enkeltstående sen norsk tradition, og at skikken måske aldrig nogen sinde har forekommet i Danmark.

Et andet eksempel på sen tradition anvendt på tidlige forhold findes i I, s. 187 (i afsnittet: »Magterne og mennesket«). Her er dog gjort opmærksom på, at det er et sent eksempel, men det er desværre fejlagtigt lokaliseret, så det vinder i troværdighed for danske forhold. »På den lille ø Rågø nord for Lolland«, siger forfatteren, »skete det langt op i den moderne tid, når bonden om foråret drev sine

køer på græs, at han og hans kone da gik foran køerne og efterlignede, hvordan tyren springer op på en ko«. Der findes godt nok en Rågø ved Lollands nordkyst, men beskrivelsen er hentet fra øen af samme navn ved Estlands vestkyst ca. 40 km vest for Reval og står at læse i Per Söderbäcks bog om Rågøborna (1940).

Der kan selvfølgelig findes andre eksempler på fejltagelser eller inkonsekvenser i værket. Det er vel uundgåeligt, når man beskæftiger sig med alle tilværelsens foreteelser. Lad mig anføre nogle stykker fra mit eget erfaringsområde. Under omtalen af jernalderbonden siges, at »de større og fine jernsager kunne han ikke støbe. Det måtte smeden«. Men det kunne hverken bonden eller smeden dengang, og forklaringen får vi II, s. 735 under omtalen af det Classenske jernstøberi på Frederiksværk, hvor uddannelsen af de første jernstøbere i Danmark omtales.

I en udførlig redegørelse om færdslen til søs siges om udviklingen af de forhistoriske fartøjer (I, s. 271): »Nu lavede man sejl af vadmel. De blev syet sammen af lærredsstrimler for at blive stærkere. Ofte fik strimlerne forskellig farve, så sejlene fik et stribet udseende«. Hvordan skal nu dette forstås? Vadmel væves af uld, lærred af hør. Nu har man kun ganske lidt materiale at bygge på. I Brøgger/Shetelig: Vikingeskipene, Deres forgjengere og etterfølgere (1950) nævnes fra Gokstadskibet en stor klump uldtøj »av gulaktig farge, men opprinnelig visstnok hvitt, med påsydde striper av rødt tøy, og inne i klumpen var stykker av tynt hampetau«. Det tolkes som skibets sejl, og der gøres opmærksom på, at dette sejl har været rudet (som skibsbillederne på de gotlandske billedsten) modsat den almindelige forestilling om vikingesejlene som lodretstribede, som vi møder i den 200 år yngre afbildning på Bayeux-tapetet. Når sejlene syedes sammen af strimler, var det en rent teknisk løsning. Det var umuligt at væve et sejl i ét stykke, det måtte nødvendigvis føjes sammen af vævebredder. Og de var altså af uldstof, ikke lærred. Som Koch-Olsen selv et andet sted gør opmærksom på, var lærred endnu langt senere kun til eksklusivt brug. »Kun langsomt trænger anvendelsen af linned frem, i begyndelsen kun ved kongens hof og hos stormændene. Men efterhånden bliver det mere almindeligt at gå med linned. Og i 1500-årene er det nogenlunde udbredt«.

Jeg skal blot fremdrage endnu et eksempel. Når forfatteren under omtalen af etbladstrykkene (kistebillederne) hævder, at det ældst kendte daterede kistelågsbillede fra Danmark er trykt i 1721, så kan man slå op i V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650–1870 (1961) og finde, at Melchior Martzen 1650 udsender et blad, der beretter om en mærkelig grav og tue, der havde vist sig ved Ørslev i Vestsjælland mellem 30. og 31. januar samme år, og som utvivlsomt måtte varsle krig og ødelæggelse, da den lignede en fæstning. Bladet findes i Det kgl. Bibliotek og forfatteren kender det godt, for han nævner det nogle få linier før omtalen af bladet fra 1721.

Nu skal disse bemærkninger ikke fordunkle værkets fortjenester. Jeg skal indrømme, at jeg ikke ubetinget ynder Koch-Olsens sprog, navnlig ikke når man skal læse for meget deraf i ét stræk. Det bærer utvivlsomt spor af talesproget, men i skriftsprog er de hyppige gentagelser eller variationer indenfor samme periode overflødige og ofte trættende. Derimod er hans puristiske tilbøjelighed til und-

gåelse af ualmindelige fremmedord og videnskabelige fagudtryk utvivlsomt en gevinst for fremstillingen og tilegnelsen.

En afgjort gevinst er illustrationsmaterialet, som han da også lægger megen vægt på, eftersom han mener, at et godt billede ofte fortæller mere end flere sider tekst. Det forudsætter så, at folk formår at »læse« et billede, men her hjælper de gennemgående udmærkede billedtekster godt på vej. Der er gjort et stort arbejde for at fremskaffe et relevant billedmateriale, og det er behandlet med omtanke gennem opsætningen. Det er desuden til stede i rigt mål. Her er ydet noget virkeligt fortrinligt og med stor hjælpsomhed fra de pågældende institutioners side, hvor forlæggene findes, hvad forfatteren da også korrekt gør opmærksom på. – Et lille afsluttende suk over det bogtekniske: bogbinderarbejdet er ikke godt nok. Allerede ved første gennemlæsning løsnede nogle af bladene sig i mit eksemplar.

Holger Rasmussen

Bibliografi for folkelivsforskere

BIBLIOGRAFI FOR FOLKELIVSFORSKERE *med særlig henblik på de materielle kulturprodukter og næringslivet. Et udvalg ved Karsten Lægdsmand. Københavns Universitets Institut for europæisk Folkelivsforskning. 1968. 431 s. 70 kr.*

Håndbøger er næsten altid sikre på at blive modtaget med taknemmelighed, og det gælder også den nye bibliografi for folkelivsforskere, som Karsten Lægdsmand har udarbejdet for Institut for europæisk Folkelivsforskning. Den var tænkt som afløser af en beskeden, duplikeret litteraturliste, men er under arbejdet svulmet op til et digert værk på 431 sider, som endda kun dækker én side af etnologiens studieområde: den materielle kultur. Det uprætentiøse oplæg kan tildels undskylde de skønhedspletter, som findes i bogen, i form af inkonsekvenser i udvalget og ikke så få læse- og trykfejl. Det er noget, som forfatteren selv er opmærksom på, og man må tilslutte sig hans synspunkt, at det er bedre at fremlægge et så nyttigt arbejdsredskab hurtigt i en mindre fuldbåren form end at lade perfektionisme forsinke dets fremkomst i årevis.

Opgaven har ikke været let, for etnologiens studiefelt er vidtstrakt, og grænserne er flydende. Det vil hele tiden være nødvendigt at overskride dem og medtage arbejder fra nabodisciplinerne. Hvor langt man vil gå i så henseende, kan kun blive en skønssag, og en vis vilkårlighed vil aldrig kunne undgås. Også disponeringen af stoffet har været vanskelig. Titlerne er fordelt på 7 hovedgrupper: 1) Folkelivsforskningen i almindelighed, 2) Kulturlandskabet, 3) Bygninger, 4) Boligens inventar, 5) Dragt, 6) Mad og drikke. Nydelsesmidler og 7) Arbejde og erhverv. Inden for disse hovedgrupper er anvendt et begrænset antal undergrupper, som er logisk uangribelige, men ikke altid er lige hensigtsmæssige, fordi de går på tværs af den opdeling, som den hidtidige forskning har betjent sig af. Un-

der bygninger vil man således ikke finde nogen deling i land- og købstadsbygninger, men derimod i beboelses- og arbejdsbygninger, en opdeling som er vanskelig at administrere og kræver et intimt kendskab til de registrerede afhandlinger. Opdelingen har medført, at det har været nødvendigt at gentage nogle af titlerne i mange forskellige grupper, hvilket har fået bibliografien til at svulme op. Blot et enkelt eksempel: Stiesdals afhandling om udgravningen af en salthytte på Læsø, som behandler et konkret og velafgrænset emne (den tidlige saltindustris teknik), vil man finde medtaget under følgende undergrupper: Monografier over enkelte bygninger og bygningskomplekser; Bygninger efter brugen: Arbejdsbygninger; Arbejdet i hjemmet. Husflid og folkekunst; Håndværk og industri. Efter min mening havde det været tilstrækkeligt at anføre den under sidstnævnte rubrik.

Undergruppen Håndværk og industri er iøvrigt et godt eksempel på, at en stærkere opdeling efter mere traditionelle linier ville have lettet brugen af bibliografien. Her finder man nemlig en række af de emner, som har været dyrket flittigst ved de kulturhistoriske museer, og som har affødt en omfattende litteratur; det er sagområder som fajancer, jydepotter, glas, tin etc. og de gamle håndværks arbejdsmetoder. Søger man litteratur om et af disse emner, er man imidlertid henvist til at gennemgå samtlige titler på de ca. 40 sider, som gruppen omfatter. Her optræder også enkelte værker om møller, som iøvrigt skal søges under Arbejdsbygninger. Hvilken lettelse om man simpelthen havde lavet en undergruppe, der hed Møller, til at opfange den meget omfattende litteratur om dette emne.

Men er brugeren først blevet fortrolig med systemet i bibliografien og har lært at tøjle sin utålmodighed over ikke straks at blive ført direkte til målet, så kan han til gengæld glæde sig over her at finde samlet en meget væsentlig del af den nordiske og delvis også den europæiske litteratur om det ønskede emne, og han er dermed blevet sparet for meget besvær med at fremlede det ad anden vej.

Bjarne Stoklund

Kirkebøger som etnologisk kilde

GABRIELLE JEANSSON OCH INGA KINDBLOM: KRING LIVETS HÖGTIDER I ÖRKELLJUNGA FÖRSAMLING. *Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 10. Lund 1968 95 s. ill. 15 sv. kr.*

Studiet af livets højtider har altid indtaget en central plads i etnologisk forskning, men synspunkter og problemstillinger har skiftet. For den ældre forskning var de enkelte sædvaner, navnlig de reliktprægede, det vigtigste, og man søgte at finde tilbage til deres oprindelse i en fjern fortid. Udgangspunktet var ofte blot nogle få optegnelser. Siden fulgte det systematiske indsamlingsarbejde og den minutiøse kortlægning i den hensigt at følge skikkenes variationer i tid og rum og dermed kaste lys over kulturens veje. Den nyeste forskning har særlig opmærksomheden

henvendt på de funktionelle og sociale aspekter, på den rolle som livets højtider spiller for forståelse af samfundsstrukturen og det samlede livsmønster.

Et studium ud fra denne synsvinkel lader sig bedst udføre i et enkelt samfund, og ved at foretage en sådan geografisk afgrænsning får man øgede muligheder for at studere sædvanernes ændringer i tid. I det foreliggende arbejde præsenteres resultatet af nogle undersøgelser, som den alt for tidligt afdøde Gabrielle Jeansson har udført sammen med Inga Kindblom under professor Bringéus' auspicier i Örkelljunga sogn i det nordlige Skåne, et sogn som med sine 46 landsbyer er tilstrækkeligt folkerigt til, at materialet lader sig statistisk behandle. Undersøgelsen spænder i tid fra begyndelsen af 1700-årene og frem til idag, således at der er rig lejlighed til at analysere de forskellige sædvaners ændringer. Der er i nogen udstrækning anvendt ældre og nyere optegnelser, men størst rolle spiller dog kirkebøgerne og andet materiale fra den kirkelige administration, som er udnyttet i hidtil ukendt målestok. Man har undersøgt, hvor lang tid der gik mellem fødsel og dåb, hvilken ugedag dåben fandt sted på, om barnet blev døbt i kirken eller hjemme, antallet af faddere, ophøret af barselskvindernes kirkegang, tidspunkt for bryllup og meget andet. Interessant er en gennemgang af navneskikken i sognet gennem ca. 200 år. Redegørelsen for sognets giftermålszone fortjener en særlig omtale. Kirkebøgerne giver fra 1722 og fremefter nogenlunde pålidelige oplysninger om kontrahenternes fødested, men da lysning og vielse finder sted i kvindens hjemsogn, er undersøgelsen af praktiske grunde begrænset til kvindernes valg af ægtefæller. Resultaterne heraf er fremlagt i en række detaillerede kort. Det fremgår, at giftermålszonen langt op i tiden har været meget snæver. Endnu i 1871 giftede 80 pct. af kvinderne sig inden for sognets grænser, og næsten halvdelen blev endda gift med en mand fra deres egen hjemby. De relativt få ægteskaber med mænd uden for sognet er stort set begrænset til nabosognene. Længst rækker disse kontakter mod sydvest i Skåne, men man gifter sig også med mænd fra de hallandske sogne, som støder op til Örkelljunga. Derimod er det påfaldende, at ægteskabskontakterne ikke har overskredet den nærliggende grænse til Småland.

Bogen er stort set rent deskriptiv; der drages kun få slutninger ud fra det detaillerede materiale, som fremlægges. Det føles som et savn, at man ikke får sat de undersøgte fænomener ind i en lokal sammenhæng; blot en kortfattet oversigt over sognets økonomiske og sociale struktur ville have gjort dem mere meningsfyldte. Det hænger imidlertid sammen med, at undersøgelsen er et led i et større lokaletnologisk forskningsprojekt i Örkelljunga. Bogens hovedfortjeneste er, at den viser, hvilke rige muligheder kirkebøgerne har at byde på for etnologer og andre. I Danmark fik vi Gustav Bangs klassiske »Kirkebogsstudier« så tidligt som 1906, men de har kun i ringe grad skabt præcedens. Man kan da kun håbe, at den foreliggende undersøgelse vil inspirere andre til at tage lignende studier op.

Bjarne Stoklund

Epigrafik

ANDERS BÆKSTED: DANSKE INDSKRIFTER. *En indledning til studiet af dansk epigrafik. Kbh. 1968. 112 s. 66 pl. Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger. Indb. 24,80 kr. (bogladepris 37,20 kr.)*

En nydelig, lille bog, udstyrsmæssigt både hvad angår det af forfatteren tilrettelagte omslag fra det gyldne Sahl-alter og hvad tryk og (de fleste) billeder angår. Det er en fornøjelse blot at blade plancherne igennem og i løbet af ingen tid at få et så livfuldt, så rigt varieret overblik over Danmarks indskrifter fra majuskelbogstaverne, runernes første afløsere og lige op til vore dages **fraktur**, *kursiv* og *skriveskrift*. Så langt strækker materialet sig. Middelalderen optager ikke mindre end 76 sider (hvoraf de vanskelige minuskler kun har fået overladt 19).

Forordet meddeler, at »en egentlig håndbog i dansk epigrafik først kan udarbejdes, når tilstrækkelige dele af materialet er gennemarbejdet og sammenstillet i sikre kronologiske og typologiske grupper.« Ja, det havde været ønskeligt, om forfatteren havde prøvet på det, men nu, skriver han, »bedes den foreliggende lille bog betragtet, ikke som en lærebog ... håndbog eller nøgle ..., men som et beskedent forsøg på at levere en foreløbig indledning til studiet af Danmarks indskrifter, en exempelsamling, der kan give et første indtryk af epigrafiske typer og texter fra tidlig middelalder til nutid.« – Denne opgave er lykkedes.

I indledningen gør forfatteren rede for, hvad epigrafik er: den videnskabsgren, der giver sig af med at læse og tolke indskrifter – og ved indskrifter forstås i almindelighed alt, hvad der ikke er *skrevet* på papir og pergament.

Forfatteren giver en udmærket oversigt over hidtidige arbejder på epigrafikkens område. Blandt danske bidrag nævnes J. B. Løfflers Danske Gravstene fra Middelalderen, 1889, der indeholder »særdeles nyttige iagttagelser af bogstavhistorisk art«. »Af lignende vigtighed« er Poul Nørlunds Gyldne Altre 1926 og Chr. Axel Jensens Danske adelige Gravsten 1951–53, og »stor hjælp« kan man finde i Nationalmuseets store værk »Danmarks Kirker«. Kulturhistorisk leksikon får med rette et ordentligt hak i tuden, eftersom og såsom hverken ordet »epigrafik« eller »indskrifter« forekommer som opslag. Segllitteraturen nævnes kun anmærkningsvis, og det vigtige kirkeklokkeværk af F. Uldall (Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, 1906) findes først omtalt s. 49 med karakteren: epigrafisk set langt mindre tilfredsstillende publiceret. Sammesteds nævnes de kalkmalede indskrifter (Magnus-Petersen, Nørlund-Lind), og der gøres med rette opmærksom på, at senere opmalinger ofte har forvansket bogstavformerne. Møntomskrifterne strejfes kun, selv om det immervæk må hævdes, at de rigeste daterede bogstavfund er at gøre på mønter og sigiller.

Majusklerne er middelalderens store bogstaver (versaler med kantede, uncialer med rundede former). De får en bred og grundig omtale, og forfatteren har gjort mange »nyttige iagttagelser af bogstavhistorisk art« hos de ovenfor nævnte forgængere. Noget nyt bringer han ikke, men giver en fortjenstfuld samling af tidligere forskeres spredt trykte resultater. Indledningsvis ville det ikke have skadet

dette afsnit, om forfatteren havde omtalt den lille ejendommelighed, der normalt adskiller de epigrafiske majuskler fra runerne: de små, pyntelige udvidelser eller blot enkle tværstreger, der afslutter de enkelte bogstavers »løse ender«. Det er dem, der senere forlænges og skaber de såkaldte »lukkede« bogstaver, som dukker op o. 1200. De nævnes parentetisk under bogstavet C. Den udmærkede gennemgang af de enkelte bogstaver og deres særformer er særdeles oplysende (omend kronologisk måske knap så givtig som Løfflers); under O (og til dels under M) kunne være nævnt, at den cirkelrunde form ofte i ældre indskrifter er af betydelig mindre højde end de andre bogstaver, ligesom varierende bogstavhøjder næppe træffes uden for de ældste indskrifter.

Efter den mere teoretiske gennemgang med mange udmærkede oplysninger om blandingsformer og »indskrivninger« følger en række exempler på indskrifter, som gennemgås omhyggeligt og tolkes. For de gyldne altres vedkommende nøjes forfatteren med at genoptrykke Nørlunds i en epigrafisk håndbog langtfra fyldestgørende skriftplanche og nødtørftigt referere hans synspunkter (jfr. nedenfor s. 162f). Den eneste problematiske indskrift, der er medtaget, er den på det lille Orøkors. Men om den får man kun at vide, at i de »korte, delvis utolkede indskrifter læses blandt andet et par danske ord: OLAF CVNVNCE. Hvor dansk OLAF er, skal lades usagt, men formen af »konge« er i alt fald højst u-dansk. Hvor gerne ville man ikke have modtaget forfatterens belæring om den utolkede del af indskriften, have hørt, hvilken betydning han tillagde den sene form af det lange s; ligesom en nærmere begrundelse for at rubricere indskriften under »mere tilfældige indridsninger« ville have været ønskelig. Indskriften er nemlig ikke skødesløst indridset, men omhyggeligt »trambuleret« (dvs. vrikket i siksaklinje med et skarpt, mejsellignende jern), og det samme gælder indskriften på den ene side af blypladen fra Valdemar den Stores grav. Om denne hedder det, at den er graveret med brede, i bunden skraverede furer(!).

De 19 sider, forfatteren ofrer på minusklerne, middelalderens små bogstaver, er bogens svageste afsnit: ikke engang et standardalfabet er opstillet, og om den altafgørende udformning af bogstavlinjernes top og fod (den der bestemmer de enkelte bogstavers værdi) siges blot: »de lodrette stave prydes for det meste foroven og forneden af rudeformede eller kløftede udvidelser, korte skråbjælker eller skrå afskæringer«, ikke et ord om, hvordan man kender forskel på fx. *e* og *r*, på *v* og *u*, på *i* og de stave, der anvendes til at danne *m* og *n*, intet om brugen af langt og kort *s*. Ligeså lidt får læseren at vide om forholdet til schwabacheren (s. 84), den tidlige tyske frakturskrift, og den egentlige fraktur. Hvor ville tre standard-alfabeter have gjort sig.

Renæssanceversalernes pyntelige former havde længe været forberedt i den gotiske majuskel. Baroktidens ordrige epitafie- og gravstensindskrifter bærer ligesom de trykte bøger i det lærde tidsrum præg af forkærlighed for flere skriftarter og -størrelser. Ofte er mandens (præstens) indskrift på latin (med versaler), mens konens er på dansk (med fraktur) – en epigrafisk vexlen, der første gang optræder herhjemme i de tidligste lutheranske altertavler, de såkaldte katekismustavler.

Forfatterens definition af den sene *kursiv* (der »epigrafisk nærmest bør forstås som skråtstillet antikva«) må anholdes, først fordi der ikke i forvejen er sagt noget om, hvad antikva er (antikva er den skrift, som fx. denne artikel er sat med, egentlig en efterligning af den gammelromerske skrift, opstået i slutningen af 1400-tallet), for det andet, fordi definitionen er urigtig. Kursiv er *skriveskrift* med isoleret ristede bogstaver (man sammenligne fx. de tre skrifttypers a-form).

Bortset fra det »romanske« afsnit yder bogen næppe begynderen den støtte i læsning, han kunne have krav på. Men set under en almen kulturel synsvinkel er »Danske indskrifter« en god og morsom bog, fordi den smukt valgte exempelrække af indskrifter gennem tiderne, hvor vægten i lige grad er lagt på form som på indhold, belyser udviklingen af både skrift, sprog og »indskrift« på en meget effektiv måde. Hertil bidrager forfatterens store lærdom og alsidige belæsthed, hans klare stil og hans sans for det kuriøse.

Erik Moltke

Metrologisk håndbog

POUL RASMUSSEN: MÅL OG VÆGT. *Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger. København 1967. 87 s. 24,30 (favørpris 16,20) kr.*

For nogle og tredive år siden udsendte Svend Aakjær i serien Nordisk Kultur (XXX, 1936) den grundlæggende afhandling om Maal, Vægt og Taxter i Danmark. Siden da har adskillige forskere beskæftiget sig såvel med forhold vedrørende middelalderlige mål og vægtenheder som med jordmål og jordvurderingsenheder. Diskussionen har ikke mindst drejet sig om angivelserne i kong Valdemars jordebog, i Århus domkapitels jordebog fra ca. 1315 og Roskildebogen fra ca. 1370.

I denne lille håndbog i dansk historisk metrologi har forfatteren som følge heraf ofret relativt megen plads på at redegøre for de resultater, som forskningen for middelalderens vedkommende nu er kommet til. De to første kapitler er en kritisk vejleder til studiet af mål og vægtenheder i kong Valdemars jordebog, af jordvurderingsenheder og jordmål i denne og forskellige andre kilder, og stoffet er fremlagt på en sådan måde, at læseren får mulighed for selv at kontrollere de refererede teoriers sandsynlighed og vurdere de undertiden temmelig forskellige resultater, der skyldes studier først og fremmest foretaget af Svend Aakjær, Sture Bolin, C. A. Christensen, Chr. B. Graversen, Kjell Runquist og Svend Gissel. At forfatteren også fra selvstudium har et solidt kendskab til sit emne, fornemmer man mange steder i bogen, ikke mindst hvor der er tale om de middelalderlige jordvurderingsenheder udregnet på grundlag af udsædsopgivelser, og hvor der er tale om guldvurderingerne.

I tredie hovedafsnit giver bogen en leksikalsk opstillet gennemgang af de mål og vægtenheder, der benyttedes i den indenrigske vareomsætning i kongeriget vest for Øresund i tiden 1500–1700; Skåne lades desværre ude af betragtning,

ligesom man for Sønderjyllands vedkommende af pladshensyn må nøjes med litteraturhenvisninger. Men dette leksikon for mål og vægt er meget vel disponeret og let anvendeligt, og det giver lange og fyldestgørende forklaringer på f. ex. de forskellige begreber indenfor pund og tønde.

Efter redaktionens ønske har forfatteren givet et par meget korte og derfor ikke rigtig fyldestgørende oversigter over mønternes omsætningsværdier i de tidsrum, bogen behandler. I betragtning af pladsnøden kunne disse oversigter lige så godt have været erstattet med litteraturhenvisninger, så meget mere som DHF to år tidligere har udgivet Georg Galsters oversigtsværk: Mønt.

Vi må være taknemmelige for, at Poul Rasmussen har påtaget sig den vanskelige opgave at skrive kortfattet om metrologi og har skilt sig så fortræffeligt fra den. Der er ikke tvivl om, at danske historikere under forskning af økonomisk historie i middelalderen, og ikke mindst af landbrugshistorie, vil slå op i den lille bog for at undersøge: hvordan fortolker Rasmussen mit problem.

Fritze Lindahl

Mere end en museumsvejledning

KIRSTEN BENDIXEN: DANMARKS MØNT. *Nationalmuseet 1967. 109 s. 16,90 kr.*

Det er ikke noget nyt, at Nationalmuseet for de forskellige samlinger udgiver vejledninger, der foruden at være kataloger tillige sætter genstandene ind i den kultur- og kunsthistoriske sammenhæng, hvor de hører hjemme. Det har det gjort i snart et par menneskealdre. Men Kirsten Bendixen er inde på noget nyt med dette bidrag til vejledningsserien, hvor hun fuldstændig forlader katalogformen for at give en samlet fremstilling af Danmarks møntvæsen og mønthistorie gennem tiderne.

Efter en kortfattet indledning med et tilbageblik over antikkens omsætningsmidler forelægger forfatteren problemerne vedrørende de ældste mønter fra ca. 825 og leder os kyndigt gennem diskussionen om, hvorvidt disse mønter blev slået i Hedeby eller Birka. På grundlag af den nyeste litteratur giver hun førstnævnte by forrang. Ligesom hele bogen igennem vises her, hvilke udenlandske mønter der har været forbilleder for de danske, idet man i Danmark til enhver tid plagierede de udenlandske mønter, der vandt størst indpas i landet. Læseren nyder godt af, at bogen tillige skal gælde for en vejledning, thi den er forsynet med en mængde storartede gengivelser af de vigtigste mønttyper, som behændigt er anbragt i margenen ud for de steder, hvor de omtales. Fotografierne skyldes Lennart Larsen.

Der gøres rede for møntfoden gennem tiderne, for forskellen mellem øst- og vestdansk vægtsystem og for den usunde møntpolitik, som i Borgerkrigenes år (1241–1340) førte frem til møntvæsenets fuldstændige sammenbrud. Der fortælles om, hvordan det senmiddelalderlige møntvæsen efter mange trængselsår faldt til ro i et system, der var tilpasset det hanseatiske. Der gøres rede for forholdet til

de europæiske guldmønter, ikke mindst med hensyn til den rolle, som disse spillede ved betalingen af Øresundstolden.

Man fornemmer, at det er de middelalderlige mønter, der står forfatterens hjerte nærmest, for mere end halvdelen af bogen er viet disse. Men – som hun selv siger i forordet – det er også i middelalderen, at numismatikken har størst betydning som historisk hjælpevidenskab. Af og til belyses den rolle de forskellige mønttyper indbyrdes har spillet ved eksempler hentet fra nogle af de møntskatte, der i tidens løb er kommet for dagen. Skattefundene behandles desuden i et afsluttende kapitel, hvor der fortælles om de oplysninger, de giver med hensyn til handelsforbindelser og pengeforhold i landet, hvor de er fremkommet, samtidig med at problemet om den »eviggyldige« mønt (der kan anvendes overalt) og den tids- og stedsbegrænsede mønt berøres. Forfatteren påpeger, at møntvæsenet allerede fra sin start i antikken var baseret på det princip, at mønten havde en slags tvangskurs, en merværdi i forhold til umøntet metal, og at møntherren således altid tjente på møntretten. Dette blev mere og mere udpræget i middelalderen under det feudale møntsystem, hvor f. eks. den danske konge hvert år udstedte ny mønt, og Erik Menved gav ordre til, at mønten til hver Mikkelsdag skulle ombyttes, således at man for 3 penninge fra forrige år kun fik 2 nye. Ved granskning af skattefundene ser man, at det var de mest værdibestandige mønter, folk var mest tilbøjelige til at ophobe. Ved de senere års undersøgelser af jordfyld fra kirkegulvene er fremkommet mange mønter, der i tidens løb tilfældigt er tabt af kirkegængerne; disse viser, hvilke mønttyper, der var gængse i den pågældende egn.

Også nyere tids mønter giver Kirsten Bendixen, hvad de bør have af oplysninger, f. eks. forklaringer på møntordninger fra Christian III's tid og fremover. Læseren får god besked på de mere ejendommelige mønttyper, såsom »Hebræermarken«, »Brilledukaten« og »Ebenezerkronen«.

Efter et kortere afsnit om de nyeste mønter slutter bogen med et kapitel om mønter fra de forskellige besiddelser og kolonier, det tidligere nævnte kapitel om møntfundene og endelig en kortfattet litteraturliste.

Det er en let forståelig og velskrevet bog, god at støtte sig til for den, der vil vide besked om Danmarks mønt.

Fritze Lindahl

To NEFA-bøger

FÄLTARBETET. *Synspunkter på etno-folkloristisk fältforskning. Utg. av Suomalaisen kirjalisuuden Seura och Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors 1968.* NEFAs publikationer nr. 1. 169 s. + ill. 27 da. kr.

VAD SKER I GLESBYGDEN? *Etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk med bidrag av Otto Blehr, Åke Daun, Mats Hellspong, Harald Hvarfner, Lars-Erik Larsson, Orvar Löfgren, Kerstin Pettersson, Tom G. Svensson, Åsa Werner-Ljungström. Red. av Harald Hvarfner. Norrbottens Museum 1968.* NEFAs *skriftserie nr. 2. 143 s. ill. 16 da. kr. De anførte priser gælder ved bestilling direkte fra NEFA, Nationalmuseet, Brede, Lyngby.*

Der er formentlig mange af Fortid og Nutids læsere, som ikke forbinder noget med forkortelsen NEFA, og den kræver derfor en forklaring. Den står for Nordisk Etnologisk-Folkloristisk Arbejdsgruppe, som blev etableret på folkelivskongressen i Falun i 1966 som en fortsættelse af en tidligere nedsat studenterkomité i etnologi og folklore. Medlemmerne er studenter og yngre forskere, og gruppens hovedformål er at opretholde og øge kontakten mellem de to fags udøvere i de nordiske lande. Det har man gjort ved at udsende tidsskriftet Nord-Nytt, som efter nogle startvanskeligheder nu synes at have fundet sin form, og som forhåbentlig er kommet for at blive. Det bringer løbende orientering om forskning og undervisning ved universiteter og andre institutioner, fortæller om nye museumsaktiviteter, bringer anmeldelser af faglitteratur og sætter aktuelle faglige problemer under debat.

Herudover har gruppen arrangeret nogle såkaldte nordiske feltseminarerer, som har såvel videnskabeligt som pædagogisk sigte. Her mødes studenter og forskere fra de nordiske lande for i fællesskab at udføre et praktisk stykke feltarbejde og i tilslutning hertil gennemdrøfte de teoretiske og metodiske spørgsmål, som arbejdet rejser. Det første blev afholdt i Vörå i Finland 1965, det andet i Jokkmokk i Nordsverige 1967, og det tredje arrangeres 1969 i Danmark med Hanstholm som udgangspunkt.

De første feltseminarer har nu affødt to værdifulde publikationer. Den første bygger på diskussionsindledningerne på Vörå-seminaret, men de er senere blevet bearbejdet og suppleret, så de nu under fællestitlen Fältarbetet giver en oversigt over de forskellige arbejdsmetoder, som etnologen og folkloristen tager i anvendelse. Her gøres rede for interview-teknik, for arbejdet med båndoptager, for indsamling ved hjælp af udsendte spørgelister, for filmoptagelser samt for etnologiske »fältinventeringer« og lokalundersøgelser. Også de kildekritiske spørgsmål, som anvendelsen af det indsamlede materiale rejser, er behandlet. Der er således skabt en nyttig lille håndbog, som for den, der ønsker at sætte sig ind i etnologiens arbejdsområde, er et værdifuldt supplement til Sigfrid Svenssons »Introduktion till folklivsforskningen«.

På seminaret i Vörå arbejdede deltagerne med registrering og indsamling i bygden uden en bestemt målsætning. Det andet seminar samlede derimod deltagerne om løsning af en konkret forskningsopgave, som viser et andet karakte-

ristisk træk ved NEFA-gruppen: trangen til at søge nye veje for etnologien, at gøre den til andet og mere end en historisk videnskab, for derved at fastslå at faget har opgaver at løse i dagens samfund. Seminaret var henlagt til Sveriges største kommune, Jokkmokk i Lappmarken, med et areal på 19.500 km², og det var deltagernes opgave at undersøge, hvad der sker i denne kommune idag. Erhvervslivets strukturrationalisering har ramt indlandskommunerne i Norrbotten særlig hårdt og har medført arbejdsløshed og afvandring fra bygden. Gennem en undersøgelse af erhvervsomlægningen og dens virkninger skulle man søge at finde frem til de faktorer, som er bestemmende for, om den enkelte vælger at rejse bort eller forblive trods usikre indtjeningsmuligheder. Deltagerne blev delt op i hold, som hver skulle undersøge en af kommunens erhvervsgrupper: bønder, skovarbejdere, vandkraftarbejdere, rensamer etc. Også husflidens og turismens rolle blev taget op, og en gruppe behandlede uddannelsesmulighederne i bygden. Materialet, som hovedsagelig blev indsamlet gennem interviews, er siden bearbejdet af gruppelederne og samlet i den foreliggende bog. De forskellige erhvervsgrupper, som delvis glider over i hinanden, er således behandlet i selvstændige afsnit. Det har ikke kunnet undgås, at der på den måde kommer en del gentagelser, og det kan knibe at få oversigt over hele udviklingsforløbet. Herpå er der dog delvis rådet bod ved, at Otto Blehr i en indledning har sammenfattet hovedresultaterne.

På seminaret kom diskussionerne naturligt til at dreje sig om, hvorved etnologerne adskiller sig fra kulturgeografer, sociologer o. l., som har taget forskningsopgaver af lignende karakter op. Noget klart indtryk heraf giver den foreliggende undersøgelse ikke, bl. a. fordi man af tidsmæssige grunde har koncentreret sig om ændringerne i erhvervsstrukturen. Det oprindelige oplæg til undersøgelsen var mere rummeligt: »Dagens och morgondagens Jokkmokk. En undersökning av hem, arbete och fritid i en glesbygd«. Ved at begrænse opgaven har man fået et lettere håndterligt problemsæt, men man har måske også droppet nogle af de sider af udviklingen, som etnologen eller folkloristen kunne have haft særlige forudsætninger for at belyse. Det har hidtil været et særkende for etnologen, at han arbejdede med et historisk perspektiv, og det bør man sikkert vogte sig for at kaste overbord, selv når det drejer sig om nutidsundersøgelser. Det mangler da heller ikke i Jokkmokk-publikationen, men kunne godt have været uddybet. Erhvervsomlægningerne sætter ind i Jokkmokk kommune allerede i slutningen af 1800-årene, da kystens savværker får brug for træ fra skovene i indlandet. De finder ikke sted i et gammelt, veletableret bondesamfund, men derimod i et nybyggerområde, hvor kolonisationen endnu var i gang i forrige århundrede. Man kan meget vel tænke sig, at en befolkning med disse forudsætninger vil reagere anderledes på ændringer i de økologiske forhold, og at historiske faktorer således kommer til at indvirke på ændringsforløbet. Men derved bliver også resultaternes almene gyldighed, som antydes i indledningen, noget tvivlsom. Heri ligger imidlertid kun en ansporing til at søge flere undersøgelser af den art gennemført, og man ser med forventning frem til resultaterne af den igangværende Hanstholm-undersøgelse.

Bjarne Stoklund

Nyt hjælpemiddel for bygningshistorikere

BRANDFORSIKRINGSARKIVALIER FOR KØBSTÆDER OG LANDBYGNINGER INDTIL CA. 1872. *Foreløbige arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland m. m. København 1967. 100 s. 11.00 kr.*

I serien af »Foreløbige arkivregistraturer« har Landsarkivet for Sjælland m. m. i løbet af de sidste år udgivet en række oversigter over forskellige arkivaliegrupper. I 1967 er udsendt »Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872«. Som de tidligere udsendte registraturer er også denne stencileret. Den fylder foruden indledning og indholdsoversigt 100 sider i A 4-format og er indbundet i et tyndt kartonomslag.

Som hjælpemidler til benyttelse af landsarkivets righoldige og værdifulde indhold har arkivets embedsmænd i årenes løb udarbejdet en række seddelregistraturer, som er til stor hjælp for arkivets benyttere. En del af grundlaget for den nyudsendte registratur er de registraturer, som er udarbejdet af fhv. arkivar Holger Nielsen, mens den endelige udformning og tilrettelægning er foretaget af arkivar Andreas Jørgensen.

Indledningen omfatter foruden en oversigt over litteratur vedrørende brandforsikringsvæsen korte afsnit om forsikringsordningerne i købstæderne og på landet indtil ca. 1872, om branddirektoraterne og om centraladministrationens brandforsikringsarkivalier.

I litteraturafsnittet henvises til alle vigtigere værker om brandforsikringsforhold, således at man om nødvendigt selv kan søge yderligere oplysninger. Afsnittet om købstæderne giver oplysning om brandforsikringsvæsenets udvikling i byerne med udredning af fremgangsmåden ved affattelsen af brandtaksationerne, oversigt over de anordninger, der danner udgangspunkt for forsikringsordningerne, og oplysning om de forskellige arkivgruppers opståen og anbringelse. Oversigten over brandforsikringsordningen for landbygninger er delt i to dele. Den første beskriver forholdene indtil år 1800, den anden omfatter tiden fra oprettelsen af branddirektoraterne i 1800 til ca. 1851, da der sker en omlægning af direktoraterne, som nu var blevet for store. Herefter følger et afsnit om branddirektoratsarkiverne efter 1857, i hvis bestand der desværre er store huller. Registraturen slutter omkring 1872, men i afsnittet om tiden efter 1872 oplyses, at den i visse tilfælde også omfatter tiden derefter, f. eks. for de københavnske forstæder og Sokkelunds herreds vedkommende. Endelig gives et kort rids af centraladministrationens indseende med brandforsikringsvæsenet. Disse indledende afsnit er affattet klart og overskueligt, de giver ved få minutters læsning en udmærket oversigt over brandforsikringsvæsenets udvikling og de omlægninger af administrationen, der kan vanskeliggøre benyttelsen af arkivalierne.

Herefter følger selve registraturen, som er udformet på en ny måde, idet den samler arkivalier fra vidt forskellige arkivgrupper. Herved er opnået, at man her i én registratur kan få oversigt over, hvad der overhovedet er bevaret af brandforsikringsarkivalier for en bestemt lokalitet. Her er således oplysninger om stift-

amters, amters og rådstuearkivers samt branddirektoraters indhold, og for at lette benyttelsen er branddirektorater og herreder opstillet i en alfabetisk liste, så man hurtigt kan finde frem til det område, man søger oplysninger om. Registraturen begynder med købstæderne, ordnet alfabetisk, dernæst følger landbygninger før 1800, ordnet amts- og herredsvis, og endelig den mest omfattende del, branddirektoraterne og herrederne. Et indtryk af det registrerede materiales omfang får man ved en optælling af de protokoller og pakker, der er anført under købstæderne. På de kun syv sider i dette afsnit er opregnet 36 pakker og 338 protokoller. Hele registraturen omfatter over tusind arkivenheder. Den maskinskrevne sats står klart og er let læselig. Da mulighederne for at veksle mellem forskellige skrifttyper er ringe på en skrivemaskine, er fremhævelser foretaget ved indrykning eller understregning.

Til billigbogspris har landsarkivet her udsendt et udmærket hjælpemiddel, der vil blive flittigt brugt af bygningshistorikere og andre, der arbejder på dette område.

Poul Strømstad

Prægtig billedbog

DANSKE MUSEUMSSKATTE. *Redigeret af Gudmund Boesen. Fremad, 1967. 70 s. + 180 plancher (heraf 42 i farver). Indb. 125 kr.*

Bogen er led i en international serie der skal rumme værker om en lang række museer i Europa og Amerika, og den foreligger såvel på dansk som på tysk og engelsk. I en kort, men givende indledning skriver Gudmund Boesen om dansk museumsvæsens historie, og derefter gives ordet til 25 museumsfolk der skriver om de enkelte museer og de museumsgenstande, som er udvalgt til gengivelse. Hele dette afsnit fylder 42 sider. Derefter følger bogens tyngdepunkt: 180 planchesider med 188 sort-hvide og 42 farvegengivelser af »museumsskattene«. De kortfattede billedtekster står desværre ikke, hvor man har brug for dem, nemlig ved hvert enkelt billede, men er samlet museum for museum. De fleste tekster er fyldestgørende, men ved enkelte samlinger mangler oplysninger om de afbildede genstandes materiale og alder. En anden lille ting som kan undre er, at sidetallene på venstresiderne er i inderste margen, og ikke i den yderste hvor de ville gøre større gavn.

Afgørende bliver dog udvalget og gengivelsen af billederne. En del af dem har man jo nok set før, men det kan ikke godt være anderledes, når formålet er »at vise et udvalg af de største skatte af kunstnerisk og historisk karakter«. Men som de dog er vist – det er en fornøjelse at blade gennem bogen, og ikke mindst farveplancherne står meget fint. Da genstandene er udvalgt fra både historiske museer og kunstmuseer, er bogen meget varieret. Der er maleri og skulptur, møbler, redskaber og meget mere fra store dele af verden. En og anden vil måske spørge om, hvilket sigte en så broget publikation har, men i dette tilfælde kan man i

hvert fald svare, at bogen viser *hvor* godt illustrationer kan gengives. Billedmaterialet i historiske arbejder er ikke altid tilfredsstillende, så det er godt at kunne henvise til et forbillede som dette. De egentlige billedtekster er også gode. Der gives kortfattet, men solid oplysning, og der er behageligt få floskler. Et enkelt sted får man om et portræt at vide, at »trækkene bærer spor af de alvorlige sjælelige kriser, den store salmedigter havde gennemlevet« – men den slags hører heldigvis til undtagelserne. Desværre har man ikke benyttet lejligheden til at give oplysninger om litteratur, der behandler de udvalgte genstande.

Bogens titel er *Danske* Museumsskatte, hvad der er misvisende. Der er nemlig tale om genstande fra en række museer i København (Rosenborg, Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst, Kunstindustrimuseet m. fl.) og i Nordsjælland (Frederiksborgmuseet, Handels- og Søfartsmuseet, Louisiana m. m.). Det er faktisk uretfærdigt overfor landets øvrige museer, og bogen giver ikke et helt repræsentativt billede af Danmarks museumsskatte. Gudmund Boesen nævner selv i sin indledning, at Bahrainsamlingerne i Århus er enestående, og samme karakteristik bruger han om købstadsmuseet Den gamle By. Han skriver også, at kunstmuseerne i Skagen og Fåborg er uundværlige til belysning af to særligt fremtrædende kunstnergrupper. Og han slutter med at nævne, at museet i Silkeborg indtager en særstilling med sin Asger Jorn-samling og sine mange værker fra de sidste årtiers franske kunst, »der få steder i verden og intetsteds inden for Danmarks grænser findes så vel repræsenteret som her«. På denne baggrund forstår man dårligt, at man har begrænset udvalget til København og Nordsjælland. Men inden for denne begrænsning er bogen blevet det indlederen håber, nemlig »en spore til at opsøge de afbildede skatte i museerne og se og forstå dem i deres sammenhæng«.

Knud Prange

De danske vikingeskibe

OLAF OLSEN OG OLE CRUMLIN-PEDERSEN: FEM VIKINGESKIBE FRA ROSKILDE FJORD. VIKINGESKIBSHALLEN I ROSKILDE 1969. 136 s. Ill. Indb. 24,00 kr.

De berømte vikingeskibe fra Skuldelev har allerede ved forskellige lejligheder været behandlet af de to forfattere, enten sammen eller hver for sig, mest omfattende i Acta Archaeologica 1958 og 1967. Samtidig med Vikingeskibshallens åbning foreligger endnu en publikation, der behandler fundet og dets resultat set ud fra forskellige aspekter.

Olaf Olsen gengiver fundhistorien fra de første meddelelser om »Dronning Margrethes Skib« gennem frømandsundersøgelserne, hvorunder man konstaterede, at det drejede sig om en hel flåde af skibe, til den store udgravning i 1962, hvor de to udgravere ved hjælp af et studenterhold og med støtte af ingeniørerne Poul Windings og Ole Jacobis arbejds- og tidsbesparende fotogrammetriske opmålinger

fik held til at gennemføre den meget omfattende udgravning på de få sommeruger der var til rådighed, sålænge den nedrammede spunsvæg kunne holde.

At finde 5 vikingeskibe af forskellig konstruktion og med forskellige oprindelige formål på ét sted er i sig selv et eventyr. Også udgravningen blev det, og det får man et storartet indtryk af gennem Olaf Olsens livfulde og lunerige, meget veloplagte fremstilling. Man forstår alt besværet, men aner også de talrige opmuntrende situationer, som åbenbarer sig under enhver skelsættende udgravning. Her blev et af de store øjeblikke fundet den 31. juli af vrag 3's helt intakt bevarede stævn. Anmelderen erindrer selv gennem selvsyn denne for en maritim arkæolog så betagende oplevelse. Olaf Olsen skildrer også fremgangsmåden med registreringen af enkeltfundene, der vil fængsle enhver interesseret.

Som den sagkyndige på skibskonstruktionens område har det i skriftet påhvilet Crumlin-Pedersen at give den tekniske redegørelse, både for skibenes konstruktion, metoderne for den meget vanskelige konservering og genopstillingen i Vikingeskibshallen. Også dette arbejde har været fuldt af dramatik, og man forstår tilfulde den situation, der opstod, da det viste sig, at trædelene ved den første konservering havde forandret form. Her kunne man ikke gøre som odderen i sagaen, der lukkede øjnene mens den åd, fordi den ikke kunne tåle at se, at det svandt. Her var det om at have øjnene fuldt åbne og ændre principperne for konserveringen, indtil fuld sikkerhed var opnået. Med svind af træet er det umuligt at samle de løse skibsdele og påny genopbygge skibene på deres fremtidige plads, hvor de formentlig og forhåbentlig kan bevares for al fremtid.

Bogen er samtidig med at være videnskabeligt vel funderet i bedste forstand populær med en let læselig tekst. Den giver en fortrinlig og overkommelig skildring af fundet, dets behandling, dets placering i dets marinarkæologiske sammenhæng og dets anbringelse i den hypermoderne og meget charmerende museumsbygning. Også arkitekten, professor Erik Chr. Sørensen, har sin store fortjeneste ved sin udformning af museet, der bør og vil blive søgt af et talrigt museumspublikum både af danske og af fremmede. Bogen anbefales til alle interesserede, herunder også bibliotekerne, der bør have adskillige eksemplarer stående på deres reoler til brug for et publikum, der søger oplysning om Danmarks fortid.

Knud Klem

Gensyn med gyldne altre

GYLDNE ALTRE. *Jysk metalkunst fra Valdemarstiden. Ved Poul Nørlund. Kbh. 1926. Nyt, fotografisk genoptryk 1968, med forord og tillæg: »Fyrretyve aar« ved Tage E. Christiansen. Wormianum Aarhus MCMLXVIII. 7+246+ 32 s. Ill. Indb. 156 kr.*

Hvor mange videnskabelige afhandlinger eller værker kan tåle et genoptryk 40 år efter? Og her leveres et genoptryk, hvor udgiveren understreger, at den eneste rettelse, der er foretaget, er korrektionen af en trykfejl s. 87 (hvorfor så ikke også

dem på s. 150, 158, 202 m. fl.?). Men udgiveren har ret. Forskningen i de forløbne år har ikke på noget væsentligt punkt rokket ved Poul Nørlunds grundigt underbyggede resultater. Den største »rokning« har udgiveren selv præsteret kort efter genoptrykket med en afhandling i Årbøger for nordisk oldkyndighed 1968: »De gyldne Altre 1. Tamdrup-pladerne«. Et-tallet forjætter også et to-tal og måske flere successive cifre? I denne afhandling viser Christiansen, at de bevarede, gyldne Tamdrup-plader skal adskilles i to sæt: det ene er rester af et »gyldent alter«, mens de plader, som indeholder scener fra Harald Blåtands og hans omvender, biskop Poppes, liv, snarest har tilhørt et relikvie- eller helgenskrin. Hovedpersonen er derfor ikke kong Harald, men Poppe. Det forekommer så rigtigt, som det er sagt; et vægtigt indlæg i diskussionen om de gyldne altre, noget skæmmet af forfatterens unødvendige polemik mod en del underlødige indlæg fra en tidligere Tamdrup-præst.

I sit tillæg til genoptrykket af Poul Nørlunds bog gennemgår Christiansen den efter førsteudgaven udkomne litteratur om emnet – heri også Nørlunds eget bidrag i Acta archaeologica 1930 – med ros og ris. Desuden gøres der rede for nyfund. To »nyheder« fra dette tillæg, der vidner om den største hengivenhed for bogens forfatter og intens fordybelse i det omfattende emne, fortjener særlig at fremhæves: Andreas Oldeburgs påvisning af, at den mørke »maling«, hvormed de gyldne altre er stafferet, ikke, som man hidtil har troet, er brunfernis, men en belægning, der »bestaar af henholdsvis et grønt og et rødt (eller rødbrunt) farvestof, som er udvundet af kobberforbindelser og blandet med trætjære, voks, finkornet sand samt muligvis honning«. I forbindelse med denne påvisning sandsynliggør Oldeburg, at arbejdsgangen på det svenske Broddetorp-alter har været forskellig fra fremgangsmåden ved de jyske. Et vigtigt bidrag til forståelsen af Lisbjerg-alteret er givet af Wilhelm Holmqvist.

Vigtig er også Christiansens påvisning – bl. a. ud fra senere fund – at de gyldne altre ikke, som Nørlund mente, oprindelig havde haft plads i storkirkerne, hvorfra de, da de var blevet umoderne, skulle være blevet flyttet til landsbykirkerne, men at deres plads fra første færd havde været her.

Også Nørlunds dateringer berører Christiansen i sit tillæg. Her, hvor han refererer andre forskeres meninger, tager han ikke egentlig standpunkt; men at han har sine tvivl, fremgår af følgende udtalelse: »Den sikreste vej til en revidering af Nørlunds dateringer synes at gaa gennem en videreførelse af hans epigrafiske studier i altrenes indskrifter«. Dette kan næppe siges at være en cadau til den ovenfor s. 152 anmeldte bog om epigrafik.

Sammenligner man nu den nye udgave med originalen fra 1926, må man forbløffes over den moderne reproduktionsmetode. Nyudgaven har ikke den gamles fine fornemhed; den er hårdere i trykket, og ikke alle billederne er lige så gode som i førsteudgaven. Billederne er de eneste i værket, der ikke er fulgt med tiden, de er rent ud sagt sakket grusomt agterud. Det ligger dels i fotografierne, selve grundlaget, dels i klichéarbejdet og endelig i billedformatet. De gammeldags, grovkornede ortochromatiske negativer var ikke nænsomme over for detaljer, og gang på gang må man konstatere – det gælder også originaludgaven – at man er ude af

stand til at se den eller de detaljer, som forfatteren peger på. Det gælder f. eks. en lille enkelthed, som Nørlund i øvrigt ikke synes at have været opmærksom på. Kun på Ole Woldbyes pragtfulde farvefoto på bogens omslag af Stadilfrontalets Kristushovede kan man se, at håret ikke, som Nørlund skriver, er graveret, men derimod *trambuleret* (et skruetrækkeragtigt jern er under tryk »skælvet« (fransk trembler) hen over grunden, således at der fremkommer en siksaklinie). Skønt trambulérteknikken bruges på figurerne i Odder frontale, Sindbjerg, Stadil, Ølst og Ørting samt som bund for ornamenterne på Tirstrupkrucifixets korsarmsfelter, er det plat umuligt på ét eneste foto i hele bogen at konstatere denne teknik; men det er ganske interessant at bemærke, at teknikken ikke antræffes på de ældste figurrelieffer (krucifixerne fra Åby-Tirstrup og i Odder retablet), men heller ikke i de til unggruppen hørende Tamdrup-plader. Mon et nærmere studium af sådanne smådetaljer ikke skulle kunne give et fingerpeg om værksteder?

Man kan nu spørge, hvorledes forskningen af idag vil stille sig over for nogle af de store problemer, der knytter sig til Nørlunds behandling af de gyldne altre: værkstedssamhørigheden og herunder de enkelte altres proveniens – er de jyske eller importerede? – samt dateringerne.

Grundlaget for disse spørgsmål er i hovedsagen *stilkritik:* ud fra en sammenligning mellem altrenes enkeltheder (ornamenter, figurer) og tilsvarende i ind- og udland (oftest udaterede og kun stilkritisk tidsfæstede) drages slutninger om påvirkningsstedet (England, Frankrig-Nederlandene, Vesttyskland) og om kronologien. Det er »lighedsprincippet«, der bringes i anvendelse, i sig selv et dårligt kriterium, dels fordi det er stærkt subjektivt præget, dels fordi mange »ligheder« er betydningsløse, fordi de er (tids)typiske og ikke individuelle. Således vil Nørlunds påstand, at Tirstrup-krucifixet er udgået fra samme værksted som Lisbjerg-altret, næppe finde almindelig tilslutning, fordi lighedsprincippet her er anvendt med stor subjektivitet, og fordi de påberåbte detaljer må betegnes som typiske for tiden og ikke individuelle for Lisbjerg-alteret. På samme måde vil mange sikkert sætte et stort spørgsmålstegn ved Broddetorp-frontalet, hvis mester ifølge Nørlund (med tilslutning fra andre forskere) har lært i Lisbjerg-mesterens værksted og senere har fået en videreuddannelse i Lund. Det var den slags imaginære »kunstnerrejser«, der var en vogue i 20-rne og 30-rne og endnu holdes i hævd af gammeldags indstillede kunsthistorikere.

Nogle enkelte steder i sin behandling kommer Nørlund ind på den forskellige kvalitet i de enkelte altres figurudførelse. Side 136 »føler man sig slaaet af«, hvor ufrit Ølstmesteren arbejder, nogle figurer er gode, andre svage og udtryksløse. Om Tamdrup-figurerne hedder det mere konkret (s. 162), at de er så forskelligartede, at »det ikke er udelukket, at flere forskellige hænder kan have arbejdet dermed«, og endelig siges det om Sahlrelieffern (s. 199), at der er et noget uensartet stilpræg over dem, »som tyder paa, at de ikke er blevet til i (e)et kunstcentrum«, hvilket på følgende side forklares således: »Om forskellige hænder er der her næppe tale, dertil er de vexlende typer for stærkt blandede mellem hinanden, snarere maa det forklares som provinskunstnerens sammenblanding af ældre og yngre forbilleder.« Her er vi ved et meget brændende punkt. Thi det synes at

fremgå, at Nørlund i almindelighed regner med, at hvert alter er udført af én mand. Men er dette synspunkt – selv om det synes at have tilhængere også i vore dage – realistisk? Her er jo ikke tale om en fingerring, et smykke, en monstrans, men om en ganske anselig opbygning, der synes at måtte kræve et ganske anseligt værksted og mandskab, som var fortroligt med stor-arbejde af den komplicerede art, det her drejer sig om; det måtte være håndværkere, der havde kendskab til den faste ikonografiske tradition, som lyser ud af alle de bevarede altre. Kvalitetsforskellen inden for de enkelte altre taler også deres tydelige sprog om flere »hænder«, og når man ikke i dag er i stand til at udskille disse, skyldes det, at der i de romanske værksteder må have hersket ganske den samme fællesånd, som vi så udmærket kender fra de store, gotiske fløjaltertavler, fra renæssancetiden, ja, langt ned i den barokke stilperiode. *Teamwork* var det, der prægede værkstederne i hele dette lange tidsrum. Hvor meget mester så selv har påtaget sig af det manuelle arbejde, har været afhængigt dels af værkstedets størrelse, dels af mesters optagethed med forhandlinger; men med de gyldne altres træskelet har han næppe haft andet at skaffe end at levere et råt rids med mål til et eller andet snedkerværksted.

Hvori har værkstedsmesterens indsats i hele planlægningen bestået? Heller ikke her må man forestille sig, at alt har været lagt i hans hule hånd. Altrets komplicerede program med de mange lærde latinske indskrifter må – som tilfældet også var ved senere storaltertavler – have været donators og hans sagkyndige teologers sag. Hvad angår det næste stadium i tilblivelseshistorien, at give programmet form, at illustrere det billedligt, da fandtes der på de gyldne altres tid hverken træsnit, metalsnit eller kobberstik, kilder som de gotiske donatorer og værkstedsledere øste af i rigeste mål; men den omstændighed, at man over det ganske Europa på denne tid kan finde den samme scene, f. eks. Jesu fødsel, i næsten samme udformning (i alt fald efter ganske samme skema), turde være et sikkert vidnesbyrd om, at der forelå en fast tradition for fremstillinger af de enkelte scener: i illuminerede håndskrifter, i tegninger og modelbøger har man hentet disse ensartede forlæg.

Den endelige udformning af et gyldent alter må – ganske som ved senmiddelalderens fløjaltertavler med deres rigdom af figurer og malerier – være sket på grundlag af en design (*Visierung* hed det dengang), en arbejdstegning, hvori donatorerne og de gejstlige eksperter gennem en tegner (der *kunne* være identisk med værkstedslederen) havde nedlagt altrets program og form. Denne Visierung dannede desuden hovedgrundlaget for den mellem stifter og værksted indgåede kontrakt.

Fastholder man et øjeblik denne udviklingshistorie: 1. program, 2. program omsættes i billeder og 3. den endelige Visierung og så tænker sig to altre, der har enkelte scener fælles, hvad den ikonografiske udformning angår, må det være klart, at ikonografisk lighed ikke nødvendigvis behøver at antyde værkstedsfællesskab; man kan nøjes med at antage forlægsfællesskab. Fælles ikonografisk udformning er Nørlunds argument for at kæde Kværn- og Odderfrontalerne sammen (fig. 116, 127). Måske har han ret i denne tilknytning. Større hold er der dog vist i

hans tilskrivning af Sahl- og Stadil-altrene til samme værksted, fordi der er visse ornament*stempler*, der er *fælles* for de to altre, selv om Nørlund, som den forsigtige forsker, han var, gør opmærksom på, at det ene værksted eventuelt kunne have erhvervet stemplerne hos det andet.

»Gyldne altres« undertitel er »Jysk metalkunst«. Men selv om Nørlund går ind for det standpunkt, at disse altre er blevet til i forskellige jyske byer (Århus, Ribe, Slesvig), fremhæver han ofte selv svagheden i sin argumentation, og s. 206 f. udtaler han sin misfornøjelse med de resultater, hans »jagt rundt i fremmede kunstprovinser« har givet. Med rette fremhæver han (s. 208) overleveringens fragmentariske karakter. Og det er jo så uheldigt, at de hjemlige forudsætninger for forståelsen af de gyldne altres figurlige og ornamentale forudsætning er totalt forsvundet med vort ældste kirkesæt og med de ældste kalkmalerier. Udenlandske nær- paralleller findes ikke; vi véd, at der har været gyldne altre overalt i Europa, Norge og Sverige inklusive, ligesom stumper fundet på Fyn og Sjælland viser, at heller ikke disse danske landsdele har været blottet for sådanne prydelser. Det skånske Lyngsjö-frontale regner Nørlund – på grund af dets forskel fra de jyske – for et sandsynligt tysk importarbejde (mens Broddetorp på grund af lighed med det jyske regnes for inhemsk); men, udtaler han: det behøver jo ikke at være kunstværket, der er importeret, det *kan* være kunstneren. Den samme usikkerhed turde gælde for de bevarede jyske altre.

Hvad *dateringen* af de forskellige altre angår, fremhæver Nørlund selv efter den kronologiske liste, der er opstillet s. 205, »at de givne dateringer kun kan være skønsmæssige og tilnærmelsesvise, da der ikke er en historisk fastlagt dato for et eneste af stykkerne«. I den relative kronologi er det lykkedes Nørlund at finde flere gode ankersteder: udviklingen i de tømrede frontaleskeletter, brugen af stanzer, en enkelt ikonografisk detalje og især bogstavtyperne foruden de rent stilistiske enkeltheder, der dog altid må være behæftet med en god portion usikkerhed.

Når den kronologiske liste s. 205 f. eks. sætter Broddetorp-altret til ca. 1175–90, og når det s. 140 hedder, at det »maa henføres til det 12. aarhundredes slutning, maaske det næstsidste aarti«, så må det være tilladt at gøre opmærksom på, at ved datering af løsrevne *sengotiske* figurer kan de største kendere af middelalderens kunst divergere op til et halvt hundrede år. Hvor megen større margen bør så ikke de gyldne altre have – især hvis de af Nørlund antagne værkstedsforbindelser ikke kan opretholdes? Når der derfor i Nørlunds dateringsliste opstilles årstal som ca. 1235, skal og må man ikke tillægge dette mærkelige tal nogensomhelst absolut værdi, men opfatte det som Nørlunds syn på de pågældende altres relative kronologi i forhold til de øvrige.

I de 40 år, der er gået, er der ikke rejst væsentlige indvendinger hverken mod det tidsinterval, inden for hvilket Nørlund placerer de enkelte altre, ej heller mod dateringen af de enkelte emner. Uden at komme nærmere ind på en vurdering af altrenes relative kronologi må anmelderen tilslutte sig Nørlunds tidsinterval, når blot det tidligste alter, Lisbjerg-altret ansættes 1125–1200, mens det sidste, Stadil,

placeres 1200–1250, og ingen af de andre med en mindre margen end 50 år – løsstykkerne endda med større.

Det er godt, det er meget godt, at den 40 år gamle bog er blevet optrykt med sit supplerende tillæg. For sin tid var det, og endnu idag må det betragtes som en imponerende videnskabelig præstation af en af datidens mest fremragende videnskabsmænd. Måtte nyudgaven give anledning til, at de mange problemer om disse gyldne altre fra Danmarks storhedstid blev taget op af kompetente kræfter. Nørlunds bog var den første samlede om emnet. Han kunne ikke løse alle spørgsmål – det ville være et urimeligt forlangende, og enkelte fremskridt er der vel sket inden for kunstarkæologien i de løbne 40 år. Der skulle derfor være god basis for en ny og frugtbar debat. Denne anmeldelse har peget på et par af de punkter, hvor fornyede forskninger måske kunne bringe resultater.

Erik Moltke

Frilandsmuseets ildsteder

PETER MICHELSEN: ILDSTEDER OG OPVARMNING. *København 1968, 86 s. Ill. 18 kr.*

Fagfolks savn af en større, samlet publikation over ildstedets historiske forløb er ikke løst med denne bog, men det har heller ikke været dens sigte. Al eventuel kritik over, hvad man kunne savne, fejes væk med indledningens bemærkning om, at »i den lille bog skal antydes, hvad Frilandsmuseets gamle gårde og huse fortæller om ildstedets indretning i danske bondebygninger«. Yderligere læser man senere i bogen, at »de forskellige metoder til opvarmning af stuen, som demonstreres rundt om i Frilandsmuseets gamle gårde og huse, yder i virkeligheden ikke retfærdighed over for den brogede mangfoldighed af opvarmnings-indretning, man har haft i ældre tid«. Men forfatteren får dog alligevel ind imellem nævnt nogle af manglerne, bl. a. under bagningen de alsiske og bornholmske fælles bagehuse.

Det nærmeste man kan komme et primitivt ildsted udfra Frilandsmuseets materiale er at vise Ostenfeldgården med arne på gulvet. Måske har man dog også her rørt i gryderne i mere praktisk højde, nemlig på stenbænken mod muren bag arnen. I Magnus Voss: Chronik der Kirchengemeinde Ostenfeld, Husum 1905, kaldes den en ildbænk, men den kunne dækket med siv- eller strå måtter om aftenen fungere som siddeplads for husets tyende og børn. De har kunnet mænge sig om gulvildstedets varme, selvom de ikke havde status til at bruge stolene derom – hvilket ikke ses af museumsopstillingen, hvor bænken er fyldt med køkkenredskaber.

På denne bænk ser man iøvrigt den ler-stølp, der på side 41 omtales som en genstand, der »er i familie med« en messing-stølp til at sætte på bilæggeren. De har dog kun benævnelsen, hverken form eller funktion tilfælles. Bilæggerens stølp er nærmest formet som en fjerdedel af en kugle, er beregnet til at gå mod flader

både nedenunder og bagtil og fungerer som varmeskjold over mad; disse stølpe kendes bedst i messing, men findes også i keramik – selvfølgelig sjældnere, fordi ler går i skår og smides væk. Men den anden form for stølp er en halvkugle med hul foroven, og den brugtes – iflg. Magnus Voss i anførte bog – til at dække arneilden med ved sengetid; ellers kunne katten komme luskende for at lune sig i asken omkring gløderne på gulvets arne, og hvis en glød kom i kattens pels, var der fare for ildebrand. Derfor stylpede man halvkuglen af ler over de forvarede gløder under tørv og aske, men gav mulighed for lidt luft til gløderne gennem hullet foroven.

Pebringegården er jo heldigvis meget mere end Pebringegården, takket være udgravninger af tomten, og de bruges selvfølgelig også her til at vise det historiske forløb; folk skal dog på forhånd være inde i faglitteraturen for at ane, at de for at få flere oplysninger skal slå ned i litteraturlisten på Axel Steensberg: Bondehuse og vandmøller gennem 2000 år. Der er ikke direkte litteraturhenvisninger, så man fra hvert emne kan pejle sig videre frem. Men hvad mere interesserede savner, er det vel rigtigt at ofre, for at et bredere publikum ikke frastødes af notetællere i tekst; selv det mere diskrete system med stikord ved henvisninger kan gøre en litteraturliste mindre overskuelig, når de samme værker skal gentages mange gange, og det ville have været tilfældet her.

Den karakteristiske forskel, med særlig bryggersskorsten i stuehus i det vestlige Danmark contra samlingen om én skorsten i det østlige, er det helt nerveberoligende her at læse om i en almen gennemgang; tidligere måtte man hale viden frem fra forskellige af Svend Jespersens artikler i Håndbog for danske lokalhistorikere – artikler som det stadig er værd at gå til, og som heller ikke er glemt i litteraturlisten.

Så vidt det er muligt, når kogesteders tekniske – og især mindre tekniske – opbygning skal forklares, er kvindernes arbejde ved ildstedet også kommet med. En gryde skulle hæves så meget, at den ikke kvalte ilden, og man kunne klare det med ophængning, kar på høje ben eller trefødder. Hvad der glemmes, er gerne det, som ældre tiders mandlige optegnere ikke har gidet ofre ord på, men som en gammel kone fortalte mig: at i hendes barndomshjem var der hverken kedelkrog eller svingstang, men kun en trefod, og for at hæve den over ilden, blev der lagt en mursten under hver fod. Men den slags mursten er vist aldrig blevet indsamlet og taget med i en museumsopstilling. Lad os alligevel ikke glemme dem til forståelse af, hvad kvinder kunne gøre for at undgå sveden mad.

Indretningen af fyrhuller i arnebænk og udviklingen til halv- og helfærdige komfurer er et spændende problem, som det ligger uden for Frilandsmuseets materiale at få hold på, for man må også have med, hvad der skete i byerne. I København beskrev en vurderingsmand i 1749 hotel Fortunens køkken som udstyret med »vidunderlige conforder«, og nogle fik lavet »comfur-machiner« efter anvisninger i Jens With: En Indretning i Kiøkkener til Brændes Besparelse, Kbh. 1790, eller J. C. H. Selbmann: Beskrivelse over en Køkken-Indretning . . ., Kbh. 1800. Måske er tjenestepiger fra landet ved mødet med disse indretninger blevet inspireret til senere at forbedre deres egen arne lidt, f. eks. ved at lave nogle huller i

bunden af en gammel gryde samt slå et stykke ud af siden på den til indlæg af brænde – så skulle den blot indmures i ildstedet med åbning nedenunder til aske og træk. Bogen anfører noget lignende på Pebringegården, beskrivelsen her er fra Karoline Graves: Ved Halleby Aa. Men den slags fiduser udslettes jo normalt af de indsatte komfurer.

Den stensatte ovn til tørring af hør angives som stående i den »såkaldte« badstue fra Småland. Forsigtigheden med det »såkaldte« forsvinder på næste side med et Troels-Lund'sk udsagn om, at dampbadet engang var i brug over hele Norden, og det kan jo diskuteres uden at noget af emmen har mulighed for at nå os; i litteraturlisten finder man heldigvis Sandklefs undersøgelse.

Om bilæggerens oprindelse mener forfatteren, det er helt klart, at det er en varmeovn i andet materiale, som er omsat i jern. Stueopvarmning er dog også blevet klaret ved i væggen op til køkkenildsted at indmure en jernplade som varmefordeler. Løsningen kendes fra 1400-årene, ligesom bilæggerovnene; ideen til kassen *kan* være kommet fra pladen.

I betragtning af bogens ringe omfang er der kommet meget med. Men de gode tegninger og fotos fylder jo heller ikke op for tekst – de uddyber den. Og billeder giver f. eks. en mulighed – som også er udnyttet – til at gøre opmærksom på, hvor længe en ellers uddød stilart kan køre videre i motiver og ornamentik i jernarbejde.

Et større publikum kan få lyst til at købe bogen på grund af omslaget med farvefoto af et ildsted så romantisk og vel belyst, at datidens mennesker aldrig kan have oplevet lignende; men man snydes ikke længere inde. Peter Michelsen kaster lys over de dunkle ildsteder på en lettilgængelig måde.

Lilli Friis

En nysgerrig nordmand

TEGNINGER SAMLET ELLER UTFØRT AV GERHARD SCHØNING *i forbindelse med hans reiser i 1770-årene og hans arbeider med norsk historie og topografi. Utgitt av Foreningen til Norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1968. 261 s. Ill.*

Det kan synes at være halsløs gerning at udgive en mands tegninger, når den pågældende vitterlig ikke kan tegne. I tilfældet Gerhard Schøning er det ikke meningen med udgivelsen, at vi skal hæfte os ved formen, men så meget mere ved indholdet.

Schøning havde som tidligere rektor ved latinskolen i Trondhjem et godt kendskab til Norge. Tillige opnåede han kongelig støtte til at foretage tre rejser i landet i årene 1773–75. Hans agt var i al beskedenhed at nedskrive oplysninger og at aftegne alt vedrørende landets historie.

Det ambitiøse foretagende havarerede delvis, som set så ofte før i lignende anledninger. I 1775 blev Schøning geheimearkivar i København, og dermed var

det slut med at rejse i Norge. Med udgivelsen af det han havde nået at samle gik det ikke bedre. I hans egen levetid udkom kun den første af rejserne, og det med stærkt reduceret illustrationsmateriale. I begyndelsen af vort århundrede blev efterhånden udgivet noget mere, men kun med et udvalg af tegningerne.

Det er fristende at jævnføre Schønings projekt med Peter Hansen Resens et århundrede ældre forsøg på at skabe et dansk atlas. Resen fik jo lavet et fuldstændigt manuskript, men det brændte. Han fik udgivet en del af illustrationerne uden tekst, men kendes ellers mest gennem afskrifter og senere udgaver. Både Resen og Schøning interesserede sig for alt vedrørende fortiden, ja for den sags skyld også for deres samtid. Begges illustrationer er af udpræget dilettantisk karakter, hvilket samtidig er deres styrke. Det ubehjælpsomme øger troværdigheden, der er ingen smarte tildigtninger. Schønings tegninger forestiller alt muligt: landkort, byplaner, kirkeprospekter og bygningstegninger, men også bautasten og oldsager så som smykker og våben af enhver art, desuden klippehuler og mærkelige bjergformationer, medaljer, mønter og middelalderligt husgeråd samt endelig aktuelle ting som milesten fra Christian VII's tid.

Schønings efterladte papirer beror i Det kongelige bibliotek i København, indlemmet som numre i gl. kgl. samling. Redaktionen af denne ny udgivelse har afstået fra at publicere alt. Det der er udeladt, er hovedparten af hans landkort, der at dømme efter de få som er gengivet i publikationen også synes at være de mindst interessante blade. Kortene er dog medtaget i det katalog, som afslutter publikationen.

Bogen indledes med en kortfattet introduktion til Schiøning og hans arbejder. Derefter afbildes tegningerne med kommentarer til hver enkelt forfattet af 15 norske videnskabsmænd. Dette afsnit er delt i tre: 1) tegningerne til Schønings rejse gennem en del af Norge, 2) hans samlinger til Trondhjems bys historie, 3) hans kortsamling og hans og andres tegninger i andre samlinger. Redaktionen erklærer, at den ikke har sat sig som mål at bestemme, hvilke tegninger som er Schønings egenhændige, og det må medgives, at det ikke har større interesse. Det forekommer utilfredsstillende, at der er medtaget nogle tegninger, som hverken er af Schøning eller har plads i hans samlinger. Endda er det til dels nogle blade, som er mere end 100 år ældre end Schønings. At de til en vis grad har tilknytning til områder og steder, han har behandlet, er rigtigt, men den slags tegninger kunne der findes mange flere af i andre danske samlinger end Det kgl. Bibliotek (f. eks. i Tøjhusmuseets tegningsarkiv).

De forskellige forfatteres bemærkninger til de afbildede tegningers emner forekommer absolut udtømmende. Det er imidlertid ikke velovervejet at de tekniske oplysninger om de afbildede tegninger delvis skal findes i kataloget (tegningens påskrift) mens oplysningerne om udførelse og størrelse findes ved illustrationen. Bemærkningerne om de ikke afbildede kort findes selvfølgelig alle i kataloget, fx. med mål i cm. Til de afbildede får vi ingen mål opgivet, blot oplyst, at de er i $^{1}/_{1}$, $^{4}/_{5}$ eller $^{7}/_{10}$ størrelse, og så må man have en tommestok ved hånden.

En speciel norsk ejendommelighed ved publikationen er de mange sprog den

er skrevet på. Indledningen er på rigsmål men katalogen på et andet mål (min norske hjemmelsmand, som er folkeskolelærer turde ikke uden videre afgøre om det var samnorsk, landsmål eller dialekt) og billedteksterne er på forskellige mål. Følgelig er sagregistret på alle mål, men dog kun ét mål for hvert emne. Det er ikke nemt at være dansker i dette Babylon, efter sigende heller ikke at være nordmand.

Illustrationerne er fortræffelige, papiret godt og opsætningen nydelig. Vi rejser med et ægte barn af oplysningstiden, han er nysgerrig på alle områder og meget af det han har beskrevet og tegnet kendes kun igennem ham.

Hakon Lund

Midt i en krisetid

KRISTOF GLAMANN: OTTO THOTT'S UFORGRIBELIGE TANKER OM KOMMERCIENS TILSTAND. *Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Kbh. 1966. 138 s. Ill. 25 kr.*

Professor Glamann har haft den udmærkede idé at gennemgå Otto Thotts promemoria om »kommerciens tilstand« med nogle af sine studenter i en universitetsøvelse og den endnu bedre idé at lade os andre få del i sine overvejelser og iagttagelser. Bogen – publiceret som Københavns Universitets fødselsdagshilsen til Hans Majestæt – falder i to dele: først en omfattende indledning og kommentar og dernæst en fuldstændig udgave af Thotts programskrift. Yderligere er bogen forsynet med udmærkede illustrationer, ikke mindst en række interessante portrætter af Thott.

Idag huskes Otto Thott vel snarere i sin egenskab af bogsamler end som en betydelig statsmand. Dog kom han i kraft af sin udmærkede uddannelse og sin sunde sans – han var nok merkantilist, men moderat – til at præge den danske finanspolitik gennem sit 40-årige virke på vigtige poster i finansernes centralstyrelse, men noget finansgeni som Schimmelmann var han ikke. Da han skrev de »uforgribelige tanker« var han endnu en ung mand og relativ ny i statstjenesten.

Efter de indledende bemærkninger om skriftets karakter og manden bag det følger en kort redegørelse for kommercekollegiets oprettelse og indretning. Gennem den vidtløftige instruks for kollegiet går som en rød tråd en understregning af sammenhængen i det økonomiske liv. Kollegiet skulle have ikke mindre end 15 områder under sig, fordelt med 6 »kommercielle« og 9 »landøkonomiske« på hvert sit departement. Den første forordning udsendtes 30. dec. 1735 med opfordring til almenheden om at indsende forslag og projekter; Otto Thotts »Uforgribelige tanker« er dateret 31. dec. og må altså have ligget parat. Hovedproblemerne: landbrugets krise, manufakturer og handel får hver sit kapitel. Industri- og handelskapitlerne er tidligere udførligt behandlet af arkivar J. O. Bro-Jørgensen, så professor Glamann koncentrerer sin gennemgang om Thotts i højere grad

praktiske forslag end teoretiske tanker til afhjælpning af landbrugets krise. Hertil finder han tre hovedårsager: svigtende afsætningsmuligheder, mangel på arbejdskraft og endelig den ikke blot for landbruget, men for hele samfundet katastrofale mangel på penge og kapital. Thott foreslår spagfærdigt skattelettelser som et effektivt middel til at gengive bonden lyst til arbejdet, og det kunne nok behøves, det Thott'ske bondeportræt ligner til forveksling Jeppe på Bjerget; derudover beskæftiger han sig med midler til at løse afsætningsproblemerne. Thotts skrift er det første, men i de følgende år modtog kommercekollegiet adskillige afhandlinger om landbrugets stilling og metoder til dets opkomst. Tanken om skattelettelse blev også fremsat fra anden side, men vandt ikke gehør i Rentekammeret, derimod gennemførtes 1736 forbud mod luksus for at modvirke penge- og kapitalmangel, og også på andre punkter førtes Thotts tanker ud i livet.

Til tekstudgaven er knyttet et beskedent noteapparat med markering – lidt uoverskuelig – af de væsentligste rettelser og nogle bemærkninger om håndskriftet, som er skrevet af en rutineret skriver med en række egenhændige rettelser og interpolationer af Thott. Udgaven er igen et eksempel på, at hvad enten man vil normalisere eller som her nøje følge forlæggets ortografi, er det svært at være helt konsekvent. Det viser sig i en vaklen mellem sær- og sammenskrivning af sammensatte substantiver, og det har knebet med at gennemføre kursiv til at gengive manuskriptets konsekvente brug af latinske bogstaver i fremmedord. Desuden har manuskriptet langt hyppigere end trykket flertalsformen -ne og ikke -en; ukorrekte entalsformer forekommer dog i manuskriptet, men sjældent. Disse småting er uden betydning for den rette forståelse af skriftet og kan højst have speciel filologisk interesse. Det vigtigste er, at vi har fået en udgave, som man med disse års store interesse for det 18. århundrede ofte vil få brug for at slå op i, og desuden må den være oplagt kildelæsning for de studerende.

Med sit programskrift har Otto Thott villet ruske op i sin samtid på samme måde som hans kollega idag, professor Nyboe Andersen jævnligt i fjernsyn og radio med sin blide røst maner til besindelse på vor økonomiske situation. Hvis Thott kunne se ham, ville han formentlig nikke anerkendende og for en tid glemme sin sorg over eftertidens mangel på respekt for hans smukke palæ ved at stille det i skygge af en grim forsikringsbygning, som ovenikøbet har virket så trykkende på gudinderne, at de har forladt palæet og kun ladt vaserne blive tilbage.

Thelma Jexlev

Fra landsby til forstad

DALUM SOGNS HISTORIE II BIND – 2. DEL *ved* JACOB HANSEN OG KNUD MORTENSEN, *Udg. af Dalum kommune, Odense, 1968. 166 s. Ill. 10 kr.*

Denne sidste del af Dalum Sogns historie omfatter perioden 1882–1959. Slægten Benzons tilknytning til Kristiansdal og sognet ophørte 1882. Kristiansdal købtes i 1907 af Sct. Hedvig søstrenes kongregation og fik nu atter navnet Dalum kloster. Klosteret er idag et provincialhus for Sct. Hedvigsordenen i Danmark. Efter en nærmere redegørelse for sognets præster og kirkens ejerforhold giver kgl. bygningsinspektør, arkitekt Knud Lehn Petersen en skildring af kirkens bygningshistorie til og med restaureringen 1926–29. Kirkens opførelse strakte sig over en længere årrække, og dens hovedpræg er senromansk; da den stod færdig, var det som en kullet klosterkirke opført af tegl og hvælvet. Ældst er koret og korsfløjene som åbner sig mod korsskæringen med arkader, der er uden sidestykke i vor hjemlige arkitektur og fortæller os, at kirken er nøje beslægtet med Valdemarstidens store kirker. Ved restaureringen blev søndre korsarm, der var blevet nedrevet i 1647, genopført på gamle fundamenter, og nordre korsarms spidsgavl, der ligeledes var blevet nedtaget i 1647, blev påny opført; denne gavl, såvel som gavlen på den ny søndre korsarm fik et forbillede i den samtidige østgavl fra Vor Frue kirke i Odense, da de formentlig har haft samme bygmester. Om kirkens inventar fortæller redaktør Sven Arnvig; det er en omhyggelig gennemgang af inventaret og dets historie, hovedvægten er med rette lagt på Iver Vinds og Helvig Skinkels epitafium, lågen til Iver Vinds kapel, i vore dage ophængt på østvæggen i den sydlige korsarm, altertavlen og prædikestolen. Det er Iver Vind, der har bekostet dem alle, da han var lensmand på Dalum kloster, men desværre findes ingen signatur på disse arbejder, og heller ingen arkivalier kan oplyse os om, hvem billedskæreren er. Det er Sven Arnvigs store fortjeneste, at han på grundlag af andre arbejder, især altertavlen i Nakskov, gør det mere end sandsynligt, at den kunstner, der har skåret altertavlen, prædikestolen og kapellågen, må være billedskæreren Anders Mortensen i Odense.

I næste afsnit »Fra Landsby til Forstad« gives en redegørelse for perioden 1909–59, det sidste år markerer 50-året for Dalum-Hjallese som selvstændig kommune. Der er ikke tilstræbt en sammenhængende historisk skildring, men enkelte sider er fremdraget som værende karakteristiske for kommunens udvikling. Oprindelig udgjorde Dalum og Sanderum én kommune, men da kommunen i kirkelig henseende blev delt i to kirkesogne, opstod der i Dalum et ønske om fuld selvstændighed, men dette kunne ikke gennemføres, da Sanderum, der havde flertallet i det fælles sogneråd, modsatte sig delingen, og først 1909 blev oprettelsen af to selvstændige kommuner en kendsgerning. 1874 var der ved Odense å blevet lagt en papirfabrik (om dennes virksomhed efter 1889 har driftsbestyrer Hallin givet oplysninger), og herved kom Dalum ind i en industriel udvikling, der hurtigt ændrede styrkeforholdet mellem de to sogne. 1867 havde Sanderum 1474 indbyg-

gere mod Dalums 634, men i 1901 havde Sanderum 1541 og Dalum 1567 indbyggere. I 1907 var det Sanderum, der ønskede adskillelsen af frygt for en stigning af udgifterne til socialforsorg og til skolevæsen. I det følgende belyses kommunens vækst til 1959 ved inddragelse af megen nyttig og oplysende statistik, og der gives en speciel omtale af de kommunale værker, de sociale forhold, skolevæsnet, bibliotek og Dalum landbrugsskole.

Bogen er forsynet med et nyttigt person- og stedregister til hele værket samt et sagregister.

På side 220 har indsneget sig en fejl: det er pastor Andersen, der er født 1872 og ikke pastor Poulsen.

Det er et overordentligt interessant afsnit af Dalums historie, der her er skildret, omend kun i grove træk; det er år, der fik stor betydning for Dalum, der udviklede sig fra et lille agrarsamfund til et industrielt bysamfund, i hvis sogneråd socialdemokratiet fik flertal ved den kommunale selvstændighed i 1909; i 1966 mistede partiet flertallet, hvilket skyldtes, at Dalum i årenes løb i stigende grad var blevet forstad for Odense, og hvad indbyggertallet angår, er den nu Fyns trediestørste kommune.

Aage Fasmer Blomberg

Illegalt arbejde pa lokalt plan

FRANTS JØRGEN HVASS: MÆND I SORTE KAPPER. *Træk af modstandsbevægelsens historie i Faaborg og omegn 1943–45. Karl Styrbæks Forlag. Faaborg, 1969. 200 sider. Ill. 21,60 kr.*

Retsassessor Hvass skriver i sin indledning, at han kun beretter »træk af modstandsbevægelsens historie i den lille by . . . nogle enkelte brikker i den mosaik af oplysninger og skrifter, der tilsammen belyser modstandsbevægelsens historie i de bevægede krigsår«. Han behøver nu ikke at være så beskeden. Han kan vel være sin bog bekendt, og ikke mindst tjener det ham til ære, at han i sin tid tilvejebragte størstedelen af det materiale, den bygger på. Det er dels en »krigsdagbog«, som han nedskrev i kode samtidigt med begivenhederne, dels en række beretninger, som aktørerne skrev i 1945–46. Det er den dechiffrerede krigsdagbog og disse beretninger, der ubearbejdet taler ud af bogens sider, og det er først og fremmest dette forhold, der gør den til et værdifuldt kildeskrift.

Man følger, hvorledes en gruppe mænd i det lokale Sct. Georgsgilde i 1942 dannede en terrænsportsafdeling, i 1943 blev sat i gang fra Odense med at hjælpe nedfaldne allierede flyvere og med at bistå med sabotage og i januar 1944 fik besked om at danne militærgrupper. Den dermed organiserede modstandsbevægelse udviklede sig i den følgende tid jævnt under tre forskellige byledere fra en snes mand til ca. 140 i februar 1945, da styrken kunne deles i to kompagnier. Det store arbejde lå dog koncentreret på en lille inderkreds, der sled med at skabe og vedligeholde kontakterne, rekruttere og instruere gruppernes mandskab, orga-

nisere våbenmodtagelse og -transport samt udføre den lille halve snes sabotageaktioner, Faaborg præsterede. Den vigtigste af disse var sprængningen af en transformator ved et opladeanlæg for tyske u-både på Horneland, udført i november 1944. Man bemærker i øvrigt, at de danske virksomheder, der blev saboteret, holdes i det anonyme. Det anses altså for opportunt i dag. Den nysgerrige må ty til sabotagelisten i Besættelsestidens Fakta, der i parentes bemærket er højst upålidelig. En vigtig side af arbejdet var våbenmodtagelserne. Fire gange modtog man våben fra luften, første gang den 26. november 1944, mens man ventede forgæves to gange og selv måtte aflyse ved én lejlighed.

Arbejdet truedes i august 1944 af tysk oprulning, men dette blev lykkeligt undgået ved, at bylederen gik under jorden og forsvandt til Sverige. Midt i februar 1945 huggede tyskerne ind på Horneland, hvilket bevirkede, at man lå stille i tre uger. Derpå holdt man møde for delingsførerne og slog fast, at »firmaet fungerer videre«. En arrestation i begyndelsen af april 1945 bevirkede en uges pause. For så vidt må byen siges at være sluppet nådigt for tab, som kun én deltager i det illegale arbejde måtte betale med livet, nemlig den meget aktive Lennart Ahlefeldt-Laurvig-Lehn, der efter at have levet under jorden fra oktober 1944 blev arresteret den 7.marts 1945 og henrettet den 28. marts. Skildringen af hans indsats er præget af en tydeligt heroiserende tendens, og man mærker på de fyldige beretningsudtog, at adskillige af dem i sin tid er blevet til med henblik på en mindebog over den henrettede.

Skildringen er lokal fåborgsk. Der kendes knapt nogen illegal verden udenfor. En enkelt gang følger vi en kontakt opad til Svendborg eller Odense, men ellers er synsvinklen lokal. Man fornemmer ved læsningen ikke, at når byen i januar 1944 blev sat i gang med at danne militærgrupper, var det et led i organiseringen af region IV, og at det samme skete i alle andre danske byer. Ej heller, at de lokale våbenmodtagelser blot var et led i den større fynske modtageorganisation. Sådan kunne man blive ved. Men dette begrænsede synsfelt er i sig selv en værdi. Det afspejler tiden selv og øger bogens kildeværdi. Det lokale arbejde tog i den grad al kraft og opmærksomhed, at man overlod overblikket til dem, der sad højere oppe og havde tid dertil. I Faaborg havde man ikke tid til at føre illegal politik. Der lå man i frontlinien og havde nok at gøre med at klare dagen og vejen. Så man videre frem, var det mod noget helt andet, nemlig slutkampen mod tyskerne. For at citere Hvass selv: »Alt det, der foregik ... var i virkeligheden bipunkter, små led i forberedelsen til løsningen af modstandsbevægelsens hovedopgave: den ganske enkle, men overvældende store opgave: at få tyskerne smidt ud af landet«. Og han tilføjer: »Men kampen fik en anden afslutning end den, vi havde ventet – og Gud ske lov for det«. Hvortil man kun kan tilføje et amen.

Bogen giver et levende og ægte indtryk af datidens illegale atmosfære – den stadige frygt for tyskerne, deres stikkere og deres razziaer, forblommede telefonsamtaler og kilometerlange cykleture, det forcerede arbejde omkring våbenmodtagelserne, endeløs venten på aftalte mødesteder og ofte også forgæves venten og det ikke altid lige taknemmelige rekrutteringsarbejde. I december 1944 mente læreren i Vester Aaby, at han kunne skaffe 10 mand, men en måned efter havde

han kun fået fat i tre. Fremragende er beretningen af den byleder, der i august 1944 måtte gå under jorden. Da han sad i Middelfart helt alene en aften og ventede på at kunne komme videre til Assens, fik han den følelse, at hele Gestapo over det ganske land jagede ham alene, og endte med at tage en lillebil i stedet for at gøre det eneste kloge og fornuftige, at vente mindre end en time på rutebilen.

Det bør bemærkes, at der var andet illegalt arbejde i Faaborg end det, bogen fortæller om. Hvad Hvass og hans kammerater deltog i, kan karakteriseres som den »borgerlige« militærorganisations arbejde. Derfor hører vi ikke eller kun rent en passant om ting som Ringen og dens lokale bladarbejde, lokalkomiteens dannelse og virksomhed, politiets illegale forhold, begivenhederne i august 1943 eller kommunisterne.

Bogen er forsynet med en oversigt over kildematerialet, en »præsentation« af tekstens mange personer, noter (først og fremmest med referencer til Fynsledelsens arkiv) og et par kortskitser (der dog ikke slår til – et målebordsblad ved siden forhøjer nydelsen) – derimod desværre ikke med indeks.

Der er ingen tvivl om, at der rundt om i skufferne stadig gemmer sig meget beretningsmateriale om krigsårene – måske ikke så omfattende og fyldestgørende som det, der her er lagt frem, men mindre kan også gøre det. Måtte det overleve kassation som følge af falsk beskedenhed, flytninger og hovedrengøringer til gavn for forskningen.

Aage Trommer

125 års lokalt selvstyre

ROSKILDE AMTSRAAD 1842–1967, *ved Wilhelm von Antoniewitz og Ernst Verwohlt. Udgivet af Roskilde amtsråd 1967, 267 s., ill., i kommission hos Schultz forlag. 35 kr.*

Den danske historiske litteratur indeholder kun få bidrag til belysning af det 19. og 20. århundredes lokale selvstyre. Og karakteristisk nok er de fleste af »de få« enten håndbøger eller jubilæumsskrifter. Det sidste gælder ikke mindst de eksisterende behandlinger af amtsrådsinstitutionen; så godt som alle er de fremkommet i anledning af et jubilæumsår for dens indførelse i 1842 (kgl. anordning 13/8 1841), jfr. Dansk historisk Bibliografi 1913–42, 1966, nr. 5935–39 og ditto 1943–47, 1956, nr. 1246–48. Bogen om Roskilde amtsråd er i så henseende ingen undtagelse. Også den fremstår som et festskrift, der dels indeholder biografier af stiftamtmænd, amtsrådsmedlemmer, amtsrådssekretærer, amtsvejinspektører og sygehusinspektører, dels søger at give et indtryk af amtsrådets virke.

Amtsrådssekretær, nu amtskommunaldirektør Ernst Verwohlt, der er initiativtager til festskriftet, har på grundlag af de trykte amtsrådsforhandlinger og amtsrådsmødereferater i de lokale dagblade forfattet det historiske afsnit (s. 7–49). Det er bygget rent kronologisk op over udvalgte sager, store og små. Størst vægt

er der lagt på beskrivelsen af anlægssagerne (vejsager og byggesager) og ikke uden grund. Det er de sager, der har langt de største udgiftsposter på amtsrepartitionsfondens regnskaber hele perioden igennem. Men den kronologiske fremstillingsform viser her sin største svaghed: perspektivet går tabt, når man f. eks. får udstykket sygehusbyggesagen i ikke mindre end 7 dele (på henholdsvis s. 13, 21, 26, 28, 33–34, 37–39 og 41–43). Det er næppe tilfældigt, at amtsrådets virksomhed i 1950erne og 1960erne, forfatterens egen embedstid, er mest interessant og sammenhængende beskrevet: befolkningsstrukturændring, egnsplanlægning, kommunalreform er begreber, som den amtskommunale embedsmand af i dag må kende i alle aspekter.

I sin livlige beskrivelse kommer forfatteren ind på mange sagforhold og gør adskillige iagttagelser undervejs. Som f. eks. at en sognerådsformand så sent som i 1876 til amtsrådet må oplyse, at han hverken kan læse eller skrive, og derfor i sin kvide spørger, hvordan han skal forholde sig m. h. t. de skriftlige forretninger, der ifølge loven påhviler ham – og at besættelsestiden har påvirket de bevilgende myndigheders syn på det lokalhistoriske arbejde. Sammenholder man imidlertid den foreliggende beskrivelse med dens kilde, de trykte amtsrådsforhandlinger, må man undre sig over, at visse sagforhold slet ikke er behandlet. Det gælder især sager, der afspejler udviklingen af de sociale foranstaltninger (amtsfattigkasse, fattiggårde, alderdomsforsørgelse, huslejehjælp, hjælp til personers anbringelse på anstalter og sanatorier, ydelser til diverse private velgørende foreninger og selskaber o.s.v.), og det gælder sager, der belyser den egnskulturelle udvikling (bidrag til sognebiblioteker, læseforeninger, aftenskoleundervisning, højskoleophold m. m.). Iøvrigt ville en sammenligning af amtsrepartitionsfondens regnskaber (der findes som tillæg til de trykte forhandlinger) for udvalgte år i den behandlede periode sikkert være illustrerende for den del af samfundsudviklingen, som amtsrådet har været med til at administrere.

Man kunne ønske, at forfatteren havde stillet flere spørgsmål og formuleret nogle problemstillinger, og at kildegrundlaget var blevet udvidet fra de trykte forhandlinger og avisreferaterne til også at omfatte studier i amtsrådets forøvrigt så velordnede arkiv (der bortset fra de to ældste journaler stadig befinder sig i tinghusbygningen i Roskilde). Bl. a. kunne det være interessant at vide, hvorvidt amtsrådsmaterialet indeholder stof til belysning af de lokale politiske forhold, og om diskussion og stillingtagen i amtsrådssagerne er sket efter partipolitiske linier. Kun indirekte kommer forfatteren ind på spørgsmålet i sin beskrivelse af amtsrådets stilling 1903 til de nymodens motorkøretøjer: »for en Gang Skyld var Amtsraadsmedlemmerne – uanset Partifarven – rørende enige i deres Syn på denne tvivlsomme Opfindelse . . .« (s. 26). De trykte forhandlinger er aldeles tavse på dette punkt. De nøjes med for hver refereret sag at konstatere, at »amtsrådet« har besluttet/bevilget o.s.v., og der meddeles intet om divergenser eller et evt. mindretalsstandpunkt. De lokale avisreferater af amtsrådsmøderne medtager undertiden, men langtfra konsekvent diskussionen omkring de behandlede sager.

Man noterer sig forfatterens iagttagelse, at besættelsesårene ikke satte sig nævneværdige spor i amtsrådets forhandlinger (s. 40), men savner lignende vurderin-

ger af forhandlingernes relationer til andre tiders politiske forhold og begivenheder. F. eks. til provisorierne, som man umiddelbart kunne formode havde fremkaldt lokale reaktioner, afspejlet i amtsrådet. Heller ikke på dette punkt har de trykte forhandlinger ret mange positive oplysninger. Selv har anmelderen kun fundet et enkelt vidnesbyrd heri om lokale reaktioner (1885, s. 133). Det drejer sig om en forespørgsel fra to sogneråd om, hvorvidt amtsrådet agtede at give sogneråd̊ene pålæg om at betale »de paa de respective Communer faldende Skatter og Afgifter til Statskassen for indeværende Aar«. I sit svar finder amtsrådet ingen anledning til at give pålæg, men »formener, at Sogneraadene ville have at handle efter deres Overbevisning om hvad der er lovmedholdeligt . . .«. Måske havde det utrykte materiale kunnet fortælle mere herom.

Selvom Verwohlts velskrevne fremstilling ikke giver svar på flere nærliggende spørgsmål, stimulerer den spørgelysten og skærper appetitten. Den er udmærket illustreret; blot savnes et udførligt kort over amtsrådskredsen, bl. a. med angivelse af det vejnet, der har kostet så mange overvejelser, arbejde og penge.

Festskriftets biografiske del (s. 53–262) er skrevet af genealog Wilhelm von Antoniewitz. Størst interesse har efter anmelderens mening biografierne af de enkelte – ialt 94 – amtsrådsmedlemmer (heraf 3 kvinder). Grundlaget er for størstedelen de lokale avisers nekrologer, oplysninger fra efterlevende slægtninge og for de nulevendes vedkommende personligt udfyldte spørgeskemaer, et ret uegalt kildemateriale, det er værdifuldt at få samling på, men som forfatteren næppe har formået at distancere sig tilstrækkeligt fra i sine vurderinger. Kun for et mindre antals vedkommende er der givet oplysning om det politiske tilhørsforhold. Imponerende er det, at man har kunnet fremskaffe billeder af samtlige amtsrådsmedlemmer på 2 nær. Det skyldes i væsentlig grad amtsrådsmedlem Jens Peder Nordengaard, der i 1930erne drog omsorg for at en portrætsamling blev tilvejebragt i amtsrådssalen.

Grethe Ilsøe

Esbjerg fejrer 100 år

SIGURD RAMBUSCH: ESBJERG HAVN 1868–1968. *Danmarks port mod vest. Udg. af Esbjerg kommune. 1968. 216 s. Ill. Indb. 32,50 kr.*

Esbjerg kommune, som på forskellige måder bemærkelsesværdigt har fejret sit og havnens hundredeårsjubilæum, har også ønsket at markere dette ved udgivelsen af en fremstilling af havnens historie, uagtet havnen er statens, men selvsagt dog er byens skaber. Byrådet har fornuftigt valgt at betro opgaven til en faghistoriker for at få en fremstilling, der kan stå for videnskabelig kritik. Samtidig har man haft det held, at den udvalgte historiker er en født esbjergenser, der med indlevelsens varme kan skildre sin barndoms by uden selv at fornemme faren for det panegyriske, der næppe kan siges helt at være undgået.

Det videnskabelige apparat er i orden med anvendelsen både af anførte utrykte

kilder og litteratur samt noteapparat med bevissteder. En kortere indledning placerer byen i dens erhvervsgeografiske sammenhæng, hvorefter de forskellige forslag til havnesagens løsning og dens behandling i rigsdagen gennemgås. Havnen vil sige havneetablissementet og de på dets areal beliggende virksomheder. Havnens historie bliver også byens erhvervshistorie, især da tilknytningsforholdet til havnen tages i bred forstand. Derved kommer først og fremmest fiskeriet og alt hvad dertil hører samt skibsfarten ind i billedet, ja endog afsnit af landets historie, herunder det udenrigspolitiske på grund af havnens betydning i det storpolitiske spil mellem England og Tyskland. Fiskeriets behandling er interessant og værdifuld, selvom man kunne have ønsket en mere indgående redegørelse for dette erhverv, dets fartøjstyper og fiskeriformer. Der bliver i billederne plads til en vældig fin moderne kutter, men ikke til en af Th. Dahls mere beskedne, men for sin tid lige så værdifulde forgængere. I sin inddeling og behandling af stoffet får forfatteren en utrolig mængde med. Man føler sig veloplyst på alle områder, og fremstilingen er livlig, selvom den noget tynges af, at ethvert medlem af en hvilkensomhelst komité eller bestyrelse er navngivet for ikke at gå tabt for historien. Har forfatteren også på dette punkt været frit stillet, har han i hvert fald været loyal over for alle uden persons anseelse. To personligheder er ydet retfærdighed ved en fyldigere omtale: konsul Ditlev Lauritzen og Claus Sørensen, der hver på sin måde præger hver sin halvdel af århundredet. Efter hele fremstillingen, ikke mindst slutningskapitlet »Status«, er man ikke i tvivl om, at der er go i Esbjerg. Her går det virkelig rask. Esbjerg er beredt, og som underoverskriften angiver, er Esbjerg simpelthen Danmarks port mod vest, måske endog også mod nord, hvis ellers byen vinder i det grønlandske lotteri, som trækkes om nogle måneder.

Tabeller bag i bogen belyser skibsfart, eksport, import og fiskeri. Ved det udtømmende navneregister må det have kostet forfatteren et stort arbejde at iagttage, at samtlige navngivne i bogens tekst kursiveres ved første gangs nævnelse, men ikke senere, men han må jo have syntes, at det var anstrengelsen værd. Bogens format er praktisk for gode billeder, som alle står fint. Marginaloverskrifter letter læsningen. Lay-out er fortrinlig, typografien fornemt esbjergensisk arbejde. Det er en overmåde nydelig og interessant bog, og man tilgiver da gerne en forfatter, at han holder af sin by, når han i øvrigt holder sig til facts.

Knud Klem

Lokalhistorie syd for grænsen

SYDSLESVIGSKE EGNE OG BYER 1. NØRRE OG SØNDER GØS HERRED. *Udgivet af Poul Kürstein. Forlaget Skandia, N. A. Sørensen KG., Flensborg 1969. 252 s. Ill. 38,50 kr.*

Ved det danske centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg findes en studiesamling, hvis leder er bibliotekslektor Poul Kürstein. I selve denne titel ligger et fingerpeg om studiesamlingens udadvendte virke, der er dobbelt, idet den dels skal formidle viden om Danmark og danske forhold til vor nabo mod syd, og dels skal formidle viden om sydslesvigske forhold til »det gamle land«. Denne formidlen af viden sker på mange måder, en af dem er udsendelsen af bøger, og til løsning af denne opgave står studiesamlingen i nært samarbejde med forlaget Skandia KG. i Flensborg. På dette forlag er siden dets stiftelse i 1966 udsendt 9 bøger, der tydeligt afspejler den særlige situation, idet tre af bøgerne er på tysk, nemlig oversættelser af H. V. Gregersens bog om Niels Heldvad og Lorenz Rerups om A. D. Jørgensen, og endelig som den tredie den dansksindede Slesvig-borgmester Herrmann Clausens erindringsbog »Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig«. Disse tyske udgivelser er vel nok vægtigere end de hidtidige danskprogede publikationer, men med den nye serie »Sydslesvigske egne og byer« har man sigtet højt, idet man her har villet skabe en slags modstykke for Sydslesvigs vedkommende til den lange række af nordslesvigske by- og sognehistorier og topografiske skildringer. Dette skal ske ved at samle og genoptrykke danske videnskabsmænds og forfatteres artikler om sydslesvigske emner egnsvis og føje dem sammen til nye helheder. Med denne målsætning har projektet imidlertid allerede fået sin begrænsning, der ikke kan undgå at blive til skade for mulighederne for en alsidig orientering. Det viser sig da også, at allerede i det første bind er rammerne sprængt på to steder, hvad anmelderen skal være den sidste til at beklage. Foruden optrykkene af danske artikler indeholder bogen nemlig to originalbidrag af udgiveren Poul Kürstein og en oversættelse af en artikel af den tyske forsker dr. Johannes Jensen. Det er så afgjort en svaghed, at man ikke har benyttet lejligheden til at få flere originalbidrag fra nulevende sønderjyske historikere, og det må også beklages, at man ikke i højere grad har valgt at medtage oversættelser af tyske artikler. Ingen ved bedre end Poul Kürstein, der selv har udarbejdet bibliografier over tyske tidsskriftsartikler om sønderjysk historie, hvilket værdifuldt stof, der her er at finde.

Det foreliggende første bind er helliget Nørre og Sønder Gøs herred, hvilket svarer nogenlunde til den nuværende Kreis Husum. Der er særlig lagt vægt på at skildre dette område i dets egenskab af det danske folkesprogs yderste forpost mod sydvest, hvor den sproglige udvikling (med et citat af udgiveren:) »er så vigtig, at den kalder på opmærksomheden hos alle, som har adhu til sønderjysk historie«. Bogen er stykket sammen af 23 forskellige artikler eller uddrag af værker. Fyldigst repræsenteret er Sønderjyske Årbøger med 7 artikler, hvorefter følger Sønderjysk Månedsskrift med 5. Blandt forfatterne dominerer Anders Bjer-

rum med 7 bidrag, der naturligt grupperer sig omkring Fjoldemålet, men også andre forfattere beskæftiger sig med sproglige forhold og med dansk traditionsstof. »Fra 1929«, hedder det i indledningen, »har dansk folkemålsforskning taget meget kraftigt fat i Fjolde, men det var da også i den 11. time, da det kun var meget gamle folk, der endnu talte dansk«. Her ville det have været naturligt at runde af med en beretning fra sanghistorikeren lektor Karl Clausen, som endnu midt i 1960-erne optog de allersidste relikter af dansk i Fjoldeområdet.

De genoptrykte artikler er gennemsnitlig af ret høj alder, 5 er således fra 1890-erne, medens kun én er fra 1950-erne og to fra 1960-erne. Hovedparten er fra midten af tyverne og frem til midten af 1940-erne. Man havde gerne set flere nyere bidrag, også som udtryk for, at danske historikere af idag interesserede sig for problemerne i Gøs herrederne. Men hermed nærmer vi os hovedindvendingen mod den foreliggende bog, nemlig udgiverens romantiske holdning til stoffet og området. Det er symptomatisk, at bogen indledes med et helsides billede af elskelige »Gamle Tinne« fra Fjolde, Anders Bjerrums bedste meddeler, og at Poul Kürsteins egen gennemgang af herredernes administration og historie stopper ved 1864. Sie sind vorbei, die schönen Tagen. Afstemningen i 1920 får – det er Kürsteins andet originalbidrag – 2½ side, men om tiden 1864–1920, 1920–45 og 1945 til idag: ikke et ord. Når alt kommer til alt, er det vel om Sydslesvigs udvikling i disse perioder vi har størst behov for at få oplysninger. Hertil kommer, at det specifikt topografiske heller ikke har fået den plads, man kunne vente, selvom man dog havde Trap: Slesvig at hente kernesteder fra. Men det har man åbenbart principielt ikke villet.

Resultatet af ovenstående betragtninger må, uanset hvor fortræffelige de enkelte bidrag måtte være og ofte vitterligt er, være, at bogen ikke indfrier de forventninger, man med rimelighed kunne nære til så stort et projekt. Efter at have læst den igennem, har man ikke fået noget helhedsindtryk af herrederne, hverken topografisk eller kulturelt, ejheller af de nuværende forhold administrativt eller nationalt. Hvis man blot havde givet bogen en anden titel og ikke gjort den til et bind af en samlet Sydslesvigbeskrivelse, kunne man have glædet sig mere over de enkelte bidrag, der ofte er af endda meget høj kvalitet. I forordet hedder det, at de enkelte bind af Sydslesvigske egne og byer vil blive ret forskellige, da hver egn har haft sine historiske problemer – ja, men derfor behøver man ikke at stirre sig blind på dem, så man ikke kan se horisonten rundt.

Hans H. Worsøe

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: arkivar, cand. mag. C. Rise Hansen (C.R.H.), arkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (G.I.), bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe (H.I.), museumsinspektør, cand. art. Jørgen Steen Jensen (J.S.J.), museumsdirektør, cand. mag. Knud Klem (K.K.), overinspektør, cand. mag. Peter Michelsen (P.M.), arkivar, cand. mag. Viggo Petersen (V.P.), forlagsredaktør, cand. phil. Kirsten Prange (Ki.P.), arkivar, cand. mag. Hans H. Worsøe (H.H.W.) og redaktøren (usigneret).

Abonnementstallet på Fortid og Nutid er i glædelig stigen. I 1960 var der 330 abonnenter, men året efter bragte en hvervekampagne tallet op på ca. 450, og der blev det stående i flere år. For 3 år siden begyndte en ny stigning, og nu er der ca. 900 abonnenter, hvortil skal lægges 300 abonnerende medlemmer af Fællesforeningen. Medregnes anmeldelsesexemplarer m. m. vil det sige, at Fortid og Nutid i dag udsendes i 1300 exemplarer.

American Bibliographical Center - Clio Press (Santa Barbara, California) udsender jævnligt nogle fortrinlige historiske hjælpemidler. I den løbende publikation 'Historical Abstracts', der udkommer med 3–4 hæfter årligt, gives korte, systematisk ordnede referater af et stort udvalg tidsskriftartikler vedrørende historiske emner i tidsrummet 1775–1945. Herfra aftrykkes den almindelige og bibliografiske del desuden i den mindre omfattende (og betydeligt billigere) 'H. A. Bulletin', som desuden har en fast rubrik med oplysninger om nyudkomne bibliografiske værker, nye historiske tidsskrifter, vigtige arkivpublikationer m. v. Desuden udgiver ABC-Clio en 'Bibliography and Reference Series', hvori f. eks. som nr. 6 indgår 'Inge P. Boehm and Alexander S. Birkos: Reference works. History and related fields', 1967, og har uden for serien udgivet bl. a. 'D. H. Perman: Bibliography and the historian', 1967, hvori en række forskere diskuterer historikernes behov for bibliografisk information.

H.I.

Lokalhistorie i England. Heimen XIV (1969) bringer på s. 487–97 en yderst interessant oversigt over dette emne af Lionel M. Munby. Efter en afklaring af det definitoriske spørgsmål, hvad lokalhistorie er, og lidt om dens udvikling i England, kommer forfatteren ind på samarbejdet mellem rigshistorien og lokalhistorien. Han påviser her, hvorledes lokale tilbundsgående undersøgelser i en række tilfælde har kastet nyt lys over rigshistoriske problemer. Især fremhæves, hvorledes anvendelsen af arkæologisk metode overfor lokalhistoriske problemer i historisk tid kan give overraskende udbytte. Til slut omtaler forfatteren et større igangværende sam-

arbejdsprojekt mellem faghistorikere, lokale personalhistorikere og demografer om befolkningshistorie og sociale strukturproblemer. Det indsamlede kirkebogsmateriale behandles via datamaskine, og gruppen regner også med at kunne inddrage det 19. årh.s folketællingsmateriale i undersøgelserne. Siden 1968 har gruppen udgivet sit eget tidsskrift »Local Population Studies Magazine and Newspaper«, som det nok kunne være af interesse for danske forskere af beslægtede emner at stifte bekendtskab med.

H. H. W.

Plovforskning var udgangspunktet, da der i 1954 ved Nationalmuseet blev oprettet et internationalt sekretariat for udforskning af landbrugsredskabernes historie. Det var dog fra begyndelsen klart, at man også burde beskæftige sig med andre landbrugsredskaber og med dyrkningsprocesser, agerformer og forskellige arbejder knyttet til landbruget. Sekretariatets virksomhed kunne forstærkes og dets fremtid blev sikret, da Videnskabernes Selskab nedsatte en kommission til udforskning af landbrugsredskabernes og agerstrukturernes historie, hvorefter de to institutioners arbejde blev nøje koordineret. Det er et smukt resultat af dette samarbejde, at der 1968 er startet et nyt tidsskrift, *Tools & Tillage*, redigeret af Axel Steensberg, Alexander Fenton og Grith Lerche. Det meget lovende og nydeligt tilrettelagte første hefte indeholder en revideret udgave af det vigtige arbejde af František Šach om klassifikation af førindustrielle dyrkningsredskaber. Endvidere omtales den planlagte internationale bibliografi over plovlitteratur, og der er artikler om høst med segl i Iran og om ploven fra Dabergotz. Man bliver gennem mindre meddelelser og anmeldelser holdt underrettet om, hvad der sker på dette fagområde. Vigtig er f. eks. listen over kulstof-14-daterede pløjeredskaber, hvor det mest sensationelle er den voldsomme omdatering af det kendte plovfragment fra Tømmerby.

P. M.

Monogrammer. Næsten alle historisk og antikvarisk interesserede kommer ud for at skulle identificere monogrammer fra ældre tider. Det kan ofte være en yderst vanskelig opgave, fordi der kun findes ganske lidt litteratur til emnet (bortset fra de hyppigt behandlede kunstnersignaturer). Det er derfor et nyttigt hjælpemiddel, Otto Flämig har sammenstillet: Monogramme auf Münzen, Medaillen, Marken, Zeichen und Urkunden. 2. reviderede udgave, 182 sider, 2461 fig., Braunschweig (Klinkhardt & Biermann), 1968. 27 DM. Bogens 2. udgave (kraftigt udvidet i forhold til udgaven fra 1962) omfatter 321 middelaldermonogrammer og tyske kejsersigna, 34 kyrilliske monogrammer samt 2106 andre fyrstelige monogrammer, hvoraf mere end 300 nordiske (et halvt hundrede alene fra Christian V). Som forlæg for sine tegninger har Flämig fortrinsvis brugt mønter (han er selv møntsamler), og det er derfor særlig herskermonogrammer, der er repræsenteret.

J. S. J.

»*Nu kan vore hustruer* og døtre gøre 10 visitter en eftermiddag og komme ganske ædru tilbage.« Denne lykkelige virkning affødtes af, at »Sukkerlade,

The samt Koffi« i 17. årh.s sidste halvdel afløste tidligere tiders »Øll, Viin og Mjød« som traktement ved eftermiddagsselskabeligheden. Den trøsterige oplysning stammer fra fader Holbergs hånd, men er at finde i Gudmund Boesens indledning til Arv og Ejes jubelnummer 1968. Det er i sandhed blevet et festligt nummer helliget emnet »Drikkeskik og drikkekar i Danmark«; anledningen er 10-året for museumslovens gennemførelse. Eftersom »De fleste danske.... er overordentlig hengivne til drik« vil de fleste danske sikkert også finde, at det er et fornøjeligt tema, man har valgt at beskæftige sig med i det store, særdeles rigt illustrerede hefte. Gudmund Boesens indledning er en hel lille afhandling, der levende og instruktivt behandler emnet fra den gang de første mennesker øste vand af kilden med de hule hænder og til vore dages plasticbægre, der bortkastes efter brugen. En bibliografi over emnet er vedføjet af Arv og Ejes redaktør dr. Holger Rasmussen.

Et særligt afsnit udgør billedmaterialet. Man har fulgt det princip, at så mange af museumsforeningens medlemmer som muligt skulle bidrage med materiale – og det har vist sig at være et givtigt princip. 73 illustrationer er der – den ene smukkere end den anden. Mange af landets museer er repræsenteret med prægtige genstande – og den fyldige repræsentation fra museerne uden for København har ført det lykkelige med sig, at der er masser af billeder, der er nye og friske – ikke de sædvanlige gengangere. De kyndige billedtekster er skrevet dels af Holger Rasmussen, dels af de enkelte museers ekspert på området.

Ki. P.

Skotske og danske forbindelser gennem tiderne fremdroges i august 1968 i 500-året for Christian I.s pantsættelse af Orkneyøerne til den skotske konge ved en konference i Kirkwall, hvor skandinaviske og britiske historikere mødtes. (1469 pantsattes også Shetlandsøerne.) – The Scottish Historical Review har i sit aprilnummer 1969 (vol. XLVIII:1 nr. 145) samlet »Studies Commemorative of the Union of Orkney and Shetland with Scotland«. Heri findes også afhandlinger af danske historikere. Arkivar *Thelma Jexlev* fortæller om skotsk historie i lys af arkivalier i det danske Rigsarkiv. Universitetsadjunkt *Thorkild Lyby Christensen* giver en oversigt over skotsk-danske forbindelser i 1500-årene (især er gennemgangen af de ældre historieskrivere værdifuld), og amanuensis *Kai Hørby* belyser Christian I.s pantsættelse af Orkneyøerne 1460–68, et emne, der også behandles fra skotsk side af Barbara E. Crawford. Desuden har hæftet bidrag om norsk bosættelse på øerne nord og vest for Skotland (ud fra stednavne), om betaling i middelalderen af lensafgifter fra Hebriderne og øen Man til den norske krone og om skotsk handel med Sverige 1512–80 foruden en indledning til hæftet ved den skotske professor Gordon Donaldson. Alt i alt et værdifuldt hæfte med læseligt og læseværdigt stof.

C. R. H.

En perlerække – som sædvanlig – Fund og Forskning 1969. Jeg nævner tre af de smukkeste perler: Knud Bøgh: »Knud Ferlov, hans venner og hans korrespondenter«, Palle Birkelund: »Joachim Wasserschlebe og Det kongelige Bibliotek. Den kongelige Kobberstik-

samlings tilblivelse« og Harald Ilsøe: »Af Machiavellis historie i Danmark. I femhundredåret for hans fødsel«.

Ki. P.

Københavnske priser på kvæg og farlig smitte med kolera var noget af det, den hurtige dampskibsfart bragte til Ålborg. Det fortæller Knud Klem om i Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1967 i artiklen »Hjuldamperen »Iris« og Limfjordsfarten. Et kapitel af nordjysk samfærdsels historie«. Det er et ældre arbejde, der nu heldigvis er blevet genoptrykt i 125-året for oprettelsen af dampskibsruten mellem Ålborg og København i 1842. Man læser her både om vanskelighederne ved oprettelsen af de første dampskibsruter og om de mange forskellige følger af de nye sikre og hurtige kommunikationer mellem landsdelene. I samme årbog skrives om havfruer, om livet på sydfynske skonnerter og om Virgin Islands 1967, det tidligere Dansk Vestindien. Det er altsammen karakteristisk for emnevalget i årbogen, hvis spændvidde altid har været stor trods den begrænsning, der ligger i den stadige tilknytning til det maritime. Årgang 1968 indeholder en vigtig afhandling af Knud Klem om Andreas Bjørns værft på Christianshavn, der virkede i 1740-erne. Henning Henningsen har i denne årgang taget et broget emne op til systematisk behandling. Det drejer sig om »Maritime kuriosa og souvenirs«. Der er stor kulturhistorisk interesse knyttet til »sømandens hjembragte ting fra nær og fjern«, og betydningen af denne springvise udbredelse af kulturelementer og indplantning af dem i fremmede miljøer.

P. M.

»Den gamle By«s årbog indeholder altid afhandlinger af kulturhistorisk interesse. I Årgang 1967 har N. J. Israelsen givet en redegørelse for senklassicismens gennembrud i Århus, der især skete i 1840-erne, hvilket tydeligt fremgår af afhandlingens tekst og af de mange gode illustrationer. Konservator K. Roland Hansen giver en kortere omtale af restaurering af lofts- og vægdekorationer, anskueliggjort ved en serie billeder fra Nationalmuseets 3. afd. Museumsinspektør Ebbe Johansen fortæller om kakkelovne fra Christiansfeld, belyst ved en række gode eksempler fra »Den gamle By«. Inspektør Erna Lorenzen afslutter med en afhandling om en dukke fra 1830-erne, som i 1967 erhvervedes til museet. Årbogen har fået en ansigtsløftning til fordel for en betydeligt forbedret og mere moderne opsætning af årbogens billeder.

K. K.

Fynske Minder 1968 indeholder to arkæologiske bidrag, begge af Erling Albrectsen. I det ene gives en oversigt over gravskikke i ældre jernalder, et kortfattet resumé af 3. bind af forfatterens store værk om fynske jernaldergrave. I den anden artikel behandles en enkelt gravplads. Der er fire kunsthistoriske bidrag, de to en diskussion om billedskæreren Hans Nielsen Bang, Middelfart, de to andre inspireret af nyerhvervelser i Fyns Stifts Kunstmuseum, dels et landskabsbillede af C. A. Lorentzen (1746–1828), dels arbejder af Karl Isakson (1878–1922) og Gerhard Henning (1880–1967). Endelig indeholder denne årgang to mere alment kulturhistoriske bidrag. Kai Uldall skriver om den grønne sten fra Nielstrup, en grønglaseret ovnkakel med en for-

modet bebudelsesfremstilling, der har været indmuret på denne sydfynske herregård og har givet anledning til en mærkelig overlevering. Frode Lund giver en oversigt over teglværker på Ærø, hovedsagelig baseret på mundtlige meddelelser om den kortvarige blomstring, teglværksindustrien havde på Ærø i slutningen af 1800-årene og begyndelsen af vort århundrede.

P. M.

I *Series rectorum.* Danske rektorer ved gymnasier og kurser siden reformationen, Vejle 1967, har Carl E. Jørgensen og V. G. Konradsen givet en så vidt mulig fuldstændig fortegnelse over de danske rektorer 1536–1967. Bogen giver rektorernes hoveddata og omfatter foruden det nuværende Danmark Lund stift til 1658 og hertugdømmet Slesvig til 1864.

H. I.

En enestående terrakottaudsmykning pryder Brejninggård i Vestjylland. Man har flere gange nævnt den lybske mester Statius von Düren som ophavsmand til disse dekorationer, men tanken afvises af Birthe Marie Ivertsen i Hardsyssels Årbog 1968. Efter en nøje sammenligning med nordtyske terrakottaarbejder når hun til det resultat, at Brejninggård-mesteren stadig er anonym, men det foreslås at sammenligne udsmykningen med nogle af de samtidige træskærerarbejder i egnens kirker.

Den ældste sognebeskrivelse i Danmark, Poul Mathias Nødskovs bog om Timgård og Tim sogn fra 1787, er blevet genudgivet. Genoptrykket findes i Hardsyssels Årbog 1968, og det er den flittige lokalhistoriker Alfred Kaae der står for udgaven. Af interesse udover det lokale er bl. a. Nødskovs daglige observationer af vind, vejr og temperatur fra 1786 og 1787. Man kunne godt ønske at flere af de gamle topografiske værker blev udgivet påny.

»*Lieutenant Rafn, cand. jur.*« blev i 1818 indvalgt i Det islandske Litteraturselskabs Københavnsafdeling. Ved samme lejlighed blev der fra ham fremlagt et brev til selskabet, hvori han foreslog oprettelse af et offentligt bibliotek på Island. Dette brev var et udtryk for den varme interesse, hvormed Carl Christian Rafn livet igennem omfattede Nordens gamle litteratur og sprog, historie og arkæologi. Han stiftede udgiverselskaber, var med til at grundlægge biblioteker og udgav en række værker. C. C. Rafn var fynbo, og Odense Universitetsbibliotek har besluttet nu og da at indbyde til offentlige forelæsninger om emner, der havde eller kunne have haft hans interesse. Den første af disse forelæsninger blev holdt den 19. sept. 1968 af Islands rigsbibliotekar dr. phil. Finnbogi Guðmundsson i anledning af, at Landsbókasafn Íslands har skænket 1000 bind til Odense Universitetsbibliotek til minde om C. C. Rafn. Universitetsbiblioteket har i 1969 udgivet en nydelig lille publikation indeholdende forelæsningen. Titlen er: »Svenbjörn Egilsson og Carl Christian Rafn«.

Ki. P.

Øresundstoldens ophævelse 1857 skyldtes ikke mindst en hårdnakket indsats fra de nordamerikanske staters side. Dr. philos. Johan N. Tønnesen analyserer i Norsk historisk tidsskrift (1968, s. 293–310) baggrunden for, at staterne, til

trods for at de betalte et af de mindste kontingenter af Øresundstolden (2%), var så ivrige for ophævelsen. Han godtgør, at initiativet i denne sag, såvel som i den øvrige amerikanske politik over for Europa på denne tid, udelukkende var dikteret af hensynet til staternes økonomiske ekspansion, men konkluderer, at bestræbelserne i deres større sammenhæng var isolationistiske: fjernelsen af alle hindringer for de forenede staters selvtilstrækkelighed.

G. I.

En lækkerbidsken. Institut for Dansk Skolehistorie blev 1965 oprettet ved Danmarks Lærerhøjskole, og i 1968 udgik den første publikation fra instituttet. Heri offentliggøres en højskoleelevs dagbog i årene 1884–86. »En højskolevinter« har man kaldt bogen. En ung tømrer blev 26 år gammel elev på Vallekilde Folkehøjskole og nedfældede sine indtryk og oplevelser i en lille dagbog, og vi er i dag en frisk, uretoucheret og samtidig kilde til højskolens historie rigere. Yderligere interessant er det, da den unge tømrer Niels Nielsen var en ønskeelev for enhver højskole: loyalt refererede han især den store Ernst Triers foredrag, men samtidig tager han kritisk og selvstændigt stilling til Triers tanker. Udgivelsen er besørget af professor, dr. phil. Roar Skovmand, og det er gjort efter alle kunstens og videnskabens regler. I en levende indledning fortæller dr. Skovmand om folkehøjskolens historie, om Vallekildes særlige historie og om de politiske kampår, i hvilke Niels Nielsens højskoleophold faldt. Udgaven er yderligere forsynet med register, noter og litteraturhenvisninger og en planche, der morsomt og velplaceret gengiver Ernst Triers indberetning til Undervisningsministeriet juni 1885.

Ki. P.

Om *Fysikeren Poul la Cour,* kendt fra sit arbejde i Askov, fortæller højskoleforstander J. Th. Arnfred i Danmarks tekniske Museums Årbog 16. årgang s. 11–40.

C. R. H.

Sønderjyder o. a. der har arbejdet i den danske sags tjeneste nord og syd for den nuværende grænse er blevet mindet i Sprogforeningens Almanak, siden den begyndte at udkomme i 1894. Almanakken for 1969 fejrer 75-års-jubilæet bl. a. ved at bringe et register over disse nekrologer og biografier med henvisning til den årgang, hvori de står, nyttigt for mange historikere. Også over historiske beretninger og fortællinger, der i årenes løb er bragt her, bringes et register.

C. R. H.

1920'ernes kulturhistorie er emnet for de fleste af artiklerne i Fataburen 1968, og her er det altså muligt at finde noget om denne endnu utilstrækkeligt behandlede periode, selv om problemerne naturligvis især er anskuet ud fra en svensk synsvinkel.

V. P.

Årsmøderne i Esbjerg 1969

Dansk kulturhistorisk Museumsforening

Årsmødet indledtes torsdag aften den 4. september med gruppedrøftelser afsluttet af plenumsmøde. Grupperne bestod af følgende: 1. Købstadsarkæologiske problemer (Hans Stiesdal), 2. Restaurering og rekonstruktion (B. v. Munthe af Morgenstierne), 3. Arbejdsområder for etnologiske undersøgelser (Holger Rasmussen), 4. Museerne og det almenkulturelle arbejde (Peter Seeberg), 5. Naturparker, museerne og naturfredningsloven (Viggo Nielsen).

Fredag den 5. kl. 9 holdtes repræsentantmøde, hvor formanden bød velkommen og til dirigent valgtes museumsdirektør *Knud Klem*. I mødet deltog repræsentanter for følgende museer: Bangsbomuseet, Djurslands museum, Esbjerg, Falsters Minder, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, Forhistorisk Museum Moesgård, Fredericia, Frederiksborg, Frilandsmuseet, Gilleleje, Grindsted, Haderslev, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Helsingør Bymuseum, Herning, Holbæk, Horsens, Hørsholm, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Jægerspris Slot, Kalundborg, Koldinghus, Københavns Bymuseum, Kong Frederik VIIs stiftelse på Jægerspris, Køge, Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus, Landbrugsmuseet, Langelands museum, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Musikhistorisk museum, Nationalmuseet I afd., II afd., III afd., Fredningsafdelingen, Næstved, Odder, Odense Bys Museer, Orlogsmuseet, Randers, Ribe, Rosenborg, Roskilde, Skagens Fortidsminder, Skive, Svendborg, Søllerød, Sønderborg, Teatermuseet, Tikøb komm., Tøjhusmuseet, Varde, Vendsyssel hist. museum, Viborg, Sydsjællands museum, Værløse, Ølgod, Øregård, Ålborg. Som gæster deltog repræsentanter for kulturministeriet, biblioteksforeningen, lokalmuseumstilsynet, Foreningen af arkæologistuderende ved Københavns Universitet, Foreningen af museumsstuderende ved Københavns Universitet og Foreningen af arkæologistuderende ved Aarhus Universitet. Samtidig blev følgende nye medlemmer optaget i foreningen: Grindsted Museum, Danmarks tekniske Museum, Nationalmuseets oplysningsafdeling, Fredningsafdelingen, Naturvidenskabelig afdeling, Etnografisk Samling, Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede, Hedeselskabets Museum, Museet Jacob Michelsens Gård i Kolstrup, Det kongelige Bibliotek Kontakt- og oplysningsafdelingen, Værløse Museum.

1. *Formandens beretning:* Formanden mindedes indledningsvis følgende *afdøde medlemmer:* H. C. Rosted, Hørsholms Egns Museum, Holger Øllgaard, Ølgod

Museum, og Peter Christensen, Try, Østvendsyssels Museum. Dernæst omtaltes de fremtidige *strukturproblemer:* kommunesammenlægningens betydning for museernes fremtidige grænser og for samarbejdsmulighederne mellem de mindre og de større museer i provinsen, for forholdet mellem disse og museerne i København. Den manglende kontakt mellem kunstmuseerne og de kulturhistoriske museer beklagedes.

Følgende museer har i året opnået *statsanerkendelse:* Limfjordsmuseet, Løgstør Museum, Skjern Museum, Tåsinge Skipperhjem og Sæby Museum.

I de senere år er der åbnet *nye museer* i Esbjerg, Næstved, Roskilde og Randers; nye afdelinger og nyopstillinger er undervejs i Sønderborg, Herning, Rudkøbing, Viborg, Hjørring, Orlogsmuseet, Haderslev og Tønder. Man har i den anledning til hensigt at arrangere en udstilling med titlen: Nye Museer.

Loven om kulturhistoriske museer i provinsen giver mange nye muligheder, også på det rent kulturformidlende område. Beregningsprincipperne for tilskuddene har visse svagheder, men disse skal til revision i folketingsåret 1970/71, således at der hurtigt vil blive mulighed for at rette. Dispositionsbevillingerne øges med 150.000 kr. og kan medvirke til at udjævne nogle af skævhederne. Selvom loven er en kraftig nedskæring af foreningens oprindelige forslag, kan vi dog ikke være utilfredse, og vi vil sige ministeriet tak for det vundne resultat.

Betænkning 517 har sat meget i gang, ikke mindst i diskussionen om de kulturelle institutioners målsætning. Fælles retningslinier for kulturformidling kan dog næppe gives. Hvis denne institutionaliseres, risikerer man, at den bliver død og ufrugtbar. Individet må skabe sin egen løsning; uden dette bliver hverken den besøgende eller musumsmanden engageret.

Bestyrelsen har fundet *gruppedrøftelser* med påfølgende plenums-diskussioner frugtbringende for en friere meningsudveksling. Lakolk-mødet, som var det første forsøg i denne retning, har sat gang i mange ting. Det samme er derfor gennemført på årsmødets første dag. Det er hensigten at forsøge at arrangere flere lignende møder.

Museumskurset i Vester Vedsted kom i år til at omfatte over 100 elever i ni grupper. Ny var en konserveringsgruppe. En enkelt gruppe – udstillingsholdet – besluttede sig til at mødes flere gange i løbet af vinteren for gennem fornyede drøftelser at trænge dybere ind i problemerne.

En række *særkurser* af både faglig og teknisk art vil blive søgt gennemført. Styrelsen har stillet sig det spørgsmål, om ikke museumsskolen kunne erstattes med »byggesystemer« af »transportable« kurser. I spørgsmålet om videreuddannelse og efteruddannelse af museumsfolk ønsker styrelsen fortsat at indtage en prøvende holdning og drage nytte af de erfaringer, der er gjort i udlandet.

Der er nedsat et *udvalg til udarbejdelse af journaliserings- og registreringssystemer* for museerne. Opgavens løsning vil tage flere år, så museerne skal i denne anledning ikke opgive at arbejde efter nugældende retningslinier.

Styrelsen har i år holdt ialt fire større møder. Afgørende for styrelsens og sekretærens arbejde har oprettelsen af et fast *sekretariat* været. Det er nok foreningens største udgift, men samtidig det nødvendige bindeled mellem medlemmerne.

En væsentlig opgave for sekretariatet er indsamlingen af *museumsstatistikken,* men det er stadig vanskeligt at få oplysningerne frem i tide. Styrelsen har søgt kontakt med Danmarks Statistik for at få denne institution til at indsamle og bearbejde materialet.

Specialmuseerne, som er en af foreningens mægtigste grupper, har på Lakolk-mødet nedsat et udvalg, som har arbejdet med udarbejdelsen af en lov for specialmuseer. Som et skridt på vejen mod en almindelig lov for museer imødeser styrelsen resultatet med spænding og ser frem til at kunne bringe dette frem til ministeriet.

Lad noget af det, vi gerne vil, lykkes for os, men lad os ikke nøjes med det. Der er mængder af ting at gøre, de fleste vil ikke blive gjort foreløbig. Lad os ikke kaste vrag på det, der bliver til noget, men heller ikke miste museernes gamle muntre sans for det umulige og det uoverkommelige!

Diskussion: I forbindelse med formandens beretning forelagdes følgende forslag:

a. Nye satser til statstilskud: Formanden bad medlemmerne om at sende forslag herom til styrelsen så hurtigt som muligt, idet loven for kulturhistoriske lokalmuseer skal bringes op til revision allerede i 1970/71. Det vil sige, at de nye satser kun kan beregnes på grundlag af det nuværende regnskabsår hvis lokalmuseerne får afsluttet deres regnskab lige efter 1. april og indsendt det inden 1. maj. Herefter fulgte en kort drøftelse som drejede sig om, hvorvidt det var muligt for museerne, især de kommunale, at få regnskabet indsendt så tidligt.

b. Fælles åbningstid: Formanden nævnte at spørgsmålet om museernes åbningstid havde været drøftet i folketinget, hvor man ønskede en forbedring. Styrelsen har foretaget en gennemgang af nuværende åbningstider, som viser et helt kalejdoskopisk billede. Spørgsmålet er af økonomisk art, men en vis ensretning må være ønskelig. Som retningslinier foresloges et minimum af 3 timer daglig, fx. mellem 15 og 18 plus en ugentlig aftentime. Drøftelsen herom afslørede mange problemer; de mindre museers manglende belysning og ringere muligheder for kustodeaflønning imod de større ønsker om at have åbent alle dage så længe som muligt. Man drøftede spørgsmålet om en fælles lukkedag, om revalidenter som kustoder, om formiddagsåbning af hensyn til skolerne. Der blev foreslået undersøgelser over på hvilke tidspunkter folk kom på museerne, samt overslag over hvad evt. udvidede åbningstider efter de givne retningslinier ville koste. Styrelsen fik mandat til at arbejde videre med sagen.

c. Fællesbrochure: Der foresloges udarbejdet en fællesbrochure for alle museer i Danmark til gratis uddeling. Hvert museum skulle repræsenteres

med et par linier, som gav oplysning om navn, adresse og åbningstider. DKM skulle søge fællesmidlerne til dette formål, men da brochuren helst skulle rumme *alle* danske museer må man også henvende sig til Danske Museers Fællesråd. Forsamlingen ønskede brochuren udgivet – også på fremmede sprog og med Danmarkskort.

d. Tilbud om forhandlingsgrundlag med kommunerne: Det foreslås, at offentligt tilgængelige museer og samlinger skal have et grundtilskud fra primærkommunen (eller grupper af primærkommuner) på mindst samme beløb pr. indbygger som fx. den gennemsnitlige omkostning pr. bogudlån. (6–7 kr.). Museerne skal på dette grundlag være gratis for ethvert besøg, dog ikke til særudstillinger. Museerne skal herudover stå til rådighed for pædagogisk virksomhed. Forsamlingen tilsluttede sig det foreslåede.

e. Grundlag for overtagelse af Ørslev Kloster til et arbejdskollegium: Formanden redegjorde for hvad der var sket siden sidste årsmøde: Restaureringen var gennem midler fra stiftelsen og det særlige bygningssyn blevet tilendebragt bortset fra kælderens indre og portnerboligen. Klosteret har været i brug siden 1. marts og belægningsprocenten har været bedre end ventet, mens støttekredsen ikke har nået den ønskede udstrækning. Bent Nordby er blevet ansat som opsynsmand. Til sidst forelagdes et udkast til en kontrakt mellem museumsforeningen og stiftelsen om betingelserne for overtagelsen og samtidig forelagdes forsamlingen et forslag om, at foreningen ydede 2.500 kr. til driften. Efter en livlig debat om sagen sattes følgende til afstemning: Foreningen overtager på de givne betingelser brugsretten af Ørslev Kloster og yder for året 1969/70 2.500 kr. til driften. Forslaget blev vedtaget med 37 stemmer for, 1 imod, mens 3 undlod at stemme.

I tilslutning til formandens beretning iøvrigt blev følgende punkt drøftet:

Anvendelsen af rådighedsbeløbet: »Maskinstationerne« gav anledning til nogen drøftelse og det blev nævnt at begrebet skulle tolkes så vidt, at man også kunne nå frem til en fælles instrumentsamling. Der var almindelig ønske om fælles udstillingsmateriel og også spørgsmålet om eventuelle fællesmagasiner kom frem. Herudover drøftedes konserveringsproblemer, hvor man efterlyste en grundbog eller enkle klare regler for, hvad man kan gøre. Professor *Klindt-Jensen* ønskede regionsplanlægning på dette felt og centralmagasiner med tilknyttet konserveringsanstalt. Overinspektør *Knud Thorvildsen* fremhævede vanskelighederne ved at give generelle regler for konservering. DKM må hjælpe med at få konservatoruddannelsen realiseret. Han spurgte, hvor langt man var kommet med planerne. Departementchef *H. Rohde* nævnte, at spørgsmålet havde været forhandlet i ministeriet dagen før. I en sparesituation kan man ikke sætte ind på dette felt, men det findes på langtidsbudgetterne, og ministeriet lægger vægt på dets gennemførelse. Spørgsmålet kan ikke tages op før efter revision af lokalmuseumsloven, og hvis det tages med i denne forbindelse, kan

det komme frem på politisk plan. Museumsinspektør *Karen Neiiendam* omtalte specialmuseernes særlige vanskeligheder ved at få konserveret og *Guri Dybsand* ønskede en repræsentation i Lokalmuseumstilsynet for faguddannede konservatorer.

Herefter godkendtes formandens beretning.

2. *Kassererens beretning:* Kassereren forelagde regnskabet, som godkendtes.

3. *Fastsættelse af kontingent:* Kontingentet var af styrelsen foreslået uændret. hvilket godkendtes.

4. *Valg af formand:* Formanden genvalgtes.

5. *Valg til styrelsen:* Museumsinspektør H. Neumann og overlæge E. Hovesen ønskede ikke genvalg. I stedet foreslog styrelsen museumsdirektør B. von Munthe af Morgenstierne, Orlogsmuseet og stadsskoleinspektør Vald. Smed, Odder. Disse blev valgt. Mogens Bencard blev genvalgt.

6. *Valg af revisorer:* Sparekassedirektør K. G. Kaaber ønskede ikke at fortsætte og i stedet valgtes apoteker S. C. Strøyberg, Ålborg.

7. *Eventuelt:*

Lektor *F. Michelsen* spurgte, om andre havde fået henvendelse fra Bo Bedre om fribilletter til bladets læsere.

Kommuneantikvar *A. Meyling* tilbød forsamlingen som gave »SAGA« og andre skrifter fra Tikøb museum.

Antikvar *Mogens Bencard* gjorde opmærksom på det uheldige i den sene indsendelse af museernes regnskaber, da dette sinker udbetalingen af statstilskuddet og sætter nogle museer i likvide vanskeligheder.

Departementchef *H. Rohde* overbragte en hilsen fra Kulturministeren og fremhævede, at ministeriet lægger vægt på det kulturformidlende arbejde, fordi det maskinerede samfunds mennesker trænger til oplysning. Øgede åbningstider og aktivisering af den formidlende virksomhed giver økonomiske problemer, som ministeriet er klar over. Man har ført forhandlinger med finansverdenen om tilskud hertil, og hvis der i DKM var interesse for aktivitetsforsøg, kan man indsende en ansøgning. Departementchefen fremhævede det positive i V. Vedsted-kurserne og nævnte til slut den foreslåede museumsskoles problemer: Denne kan evt. lægges under de nye universiteter med friere rammer end de traditionelle; en selvstændig skole risikerer at komme i konkurrence om lærerkræfter.

Til sidst takkede *formanden* Neumann og Hovesen for godt samarbejde i bestyrelsen og Klem for udførelsen af dirigenthvervet.

Fredag den 5. kl. 13.30: *Specialmuseumsmøde.*

Repræsentanter for specialmuseerne mødtes her for at drøfte det udsendte oplæg vedrørende en lov om disse museer. Man enedes om, at det ville være et dårligt princip at søge at lægge lønningerne til grund for statstilskuddene. Man valgte et udvalg bestående af Karen Neiiendam, Munthe Morgenstierne og Hjorth Rasmussen, som skulle forsøge at udarbejde et udkast til en lov, hvis grundlæggende principper for statstilskud skulle være parallelle med dem i lovene for kulturhistoriske lokalmuseer og kunstmuseerne i provinsen. Statstilskuddene skulle således blive afhængige af de tilskud, som museerne modtager fra anden side. Undtaget herfra skulle være de museer, hvis problemer i forvejen er klaret på anden måde.

Mogens Bencard

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver

Ca. 25 af sammenslutningens medlemmer var repræsenteret ved årsmødet den 5. september i Esbjerg. Foruden fra de lokalhistoriske arkiver sås embedsmænd fra statsarkiverne m. v. Formanden, overbibliotekar Åge Bonde, Viborg, bød velkommen og bemærkede, at der denne gang var afsat betydelig mere tid til mødet end de foregående år, hvor det havde knebet med tiden. Rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt blev valgt til dirigent.

1. *Formandsberetning:* Der er i årets løb indmeldt 11 nye medlemmer, 1 er meldt ud og to er slået sammen til ét, således at den reelle medlemsfremgang er på 9. På tre år er antallet af medlemmer steget med over 30, hvad der naturligvis er glædeligt, men samtidig giver problemer for styrelsen, idet der bliver større pres på rådgivningsarbejdet.
   Formanden takkede til forskellig side for økonomisk og anden støtte. Det forventes, at den længe ventede vejledning vil kunne udsendes til vinter, og det på sidste årsmøde efterlyste spørgeskema engang i efteråret.

   Diskussion:
   I tilslutning til formandens beretning udtalte landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* ønsket om, at der fra de lokalhistoriske arkiver indsendes meddelelse til landsarkiverne, når der indgår større og betydelige arkivalier. Man er fra statsarkivernes side interesseret i at vide, hvad der ligger ude i de lokalhistoriske arkiver.
   Der udspandt sig derpå en livlig diskussion om de lokalhistoriske arkivers forhold efter kommunesammenlægningen, især med hensyn til deres dækning og placering. *Rigsarkivaren* opfordrede SLA's styrelse til at kortlægge og koordinere det lokalhistoriske arbejde. Flere talere gav tilslutning hertil, og det vedtoges at nedsætte et udvalg til dette arbejde.

2. *Regnskabet:* Kassereren, socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, forelagde regnskabet. Det balancerede med 8.360 kr. og udviste indtægter på 7.591 kr., mens udgifterne beløb sig til 7.958 kr. Kassebeholdningen er gået ned fra 768 til 401 kr., hvilket dog skyldes, at flere kontingenter først var gået ind efter regnskabets afslutning.

3. *Kontingentet:* Kontingentet foresloges af styrelsen fastsat uændret, men efter forslag fra forsamlingen og efter nogen drøftelse blev det vedtaget at forhøje det med 25 kr. for aktive og 15 kr. for passive medlemmer til hhv. 80 og 40 kroner.

4. *Styrelsesvalg:* Åge Bonde ønskede ikke genvalg som formand, og i hans sted valgtes skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toxværd. Bonde genvalgtes dog som almindeligt styrelsesmedlem og endvidere genvalgtes overlærer Niels-Jørgen Hansen, Ringsted. Som revisor genvalgtes museumsinspektør H. Neumann, Haderslev. Rigsarkivaren rettede en tak til Åge Bonde for godt samarbejde i dennes formandstid, og såvel den afgående som den nyvalgte formand takkede.

5. *Eventuelt:* Der var kun indkommet ét forslag til drøftelse, nemlig fra redaktør *Ejnar Jacobsen,* Sæby, der indledte med »Mål og fremtid for de lokalhistoriske arkiver«, hvilket nærmest var en gentagelse af drøftelserne på årsmødet i fjor, om hvorvidt de lokalhistoriske arkiver skal og må indsamle og opbevare kommunale arkivalier, eller disse skal indgå i statsarkiverne. Taleren var stemt for det første, men han blev kraftigt imødegået fra flere sider, og såvel landsarkivar Harald Jørgensen som flere af styrelsesmedlemmerne og andre i forsamlingen gav udtryk for den opfattelse, at disse arkivalier hører hjemme i statsarkiverne – alene af den grund, at der eksisterer en ministeriel bestemmelse om, at alle offentlige arkivalier *skal* afleveres i et offentligt arkiv, *hvis* de afleveres. Der er dog ikke afleveringspligt for kommunearkiver, men man tilstræber fra landsarkivernes side en frivillig aftale om en aflevering i forbindelse med kommunesammenlægningen.

Efter denne diskussion kunne dirigenten slutte mødet med tak for det store fremmøde. Efter årsmødet afholdtes et styrelsesmøde, hvor man konstituerede sig som følger: Formand: skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toxværd, næstformand: overbibliotekar Åge Bonde, Viborg, kasserer: socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, sekretær: overlærer Ole Warthoe-Hansen, Randers, og redaktør: overlærer Niels-Jørgen Hansen, Ringsted. Endvidere nedsattes det udvalg, der skal kortlægge og koordinere det lokalhistoriske arbejde. Udvalget består af: overbibliotekar O. Abitz, Roskilde, rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, København, og skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toxværd.

Niels-Jørgen Hansen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger

Til repræsentantmødet fredag den 5. september 1969 kl. 9 var mødt ca. 30 deltagere, repræsenterende følgende foreninger og historiske tidsskrifter: de historiske foreninger for Als og Sundeved, Frederiksborg amt, Fyens stift, Gentofte kommune, Ribe, Ringkøbing og Sorø amter, Søllerød kommune, Sønderjylland, Thisted, Vejle og Viborg amter, Østjydsk Hjemstavnsforening, Ålborg amt, Århus stift og Sønderjydsk Månedsskrift. Til dirigent valgtes dr. phil. Olaf Olsen.

1. *Beretning:* Den fungerende formand, overlærer Ole Warthoe-Hansen, indledte sin beretning med en omtale af de vanskeligheder, den unge forening havde haft i det forløbne år, idet foreningens formand, landsarkivar P. Kr. Iversen, havde været alvorlig syg i en længere periode. Formanden var nu heldigvis i god bedring og havde genoptaget sit arbejde på Landsarkivet, Åbenrå, men endnu ikke i SLF's styrelse.

   Den fungerende formand bød herefter velkommen til de 3 foreninger, som i årets løb havde indmeldt sig i SLF: Vejby-Tibirke Selskabet, Brønderslev lokalhistoriske Forening og Haderslev Arkiv- og Museumsforening. SLF talte hermed 31 lokalhistoriske foreninger eller 27.000 medlemmer, en fremgang på over 1.300 medlemmer. Endnu stod 4–5 foreninger udenfor.

   Styrelsens sammensætning havde ligesom sidste år været: landsarkivar P. Kr. Iversen, formand, overlærer Ole Warthoe-Hansen, kasserer, stadsbibliotekar Annalise Børresen, sekretær, redaktør Verner Hansen og overlærer Erling Petersen.

   Den fungerende formand omtalte kort diskussionen om Fortid og Nutid og SLF's planer om udsendelse af et medlemsblad, planer der desværre endnu ikke havde kunnet realiseres. Verner Hansen havde imidlertid nu påtaget sig opgaven som redaktør heraf, og det første blad ville formentlig kunne foreligge om nogle måneder.

   Også kurset for årbogsredaktører havde måttet udskydes på grund af formandens sygdom, men man ville stræbe efter at gennemføre det i foråret 1970.

   For anden gang havde styrelsen udsendt spørgeskemaer. Materialet fra det først udsendte skema (vedr. foreningernes virksomhed 1966–67) var blevet grundigt bearbejdet og kommenteret i Fortid og Nutid hft. 5/6 1968 af P. Kr. Iversen. Det ville sikkert ikke være nødvendigt hvert år at udsende så omfattende spørgeskemaer til foreningerne, en kort årlig redegørelse suppleret med mere detaljerede oplysninger hvert 3. eller 5. år måtte være tilstrækkeligt. Warthoe-Hansen takkede for den beredvillighed, hvormed man havde besvaret skemaerne. Det samlede talmateriale var tilsendt foreningerne inden årsmødet. Den fungerende formand opholdt sig herefter en del ved de bestræbelser, der var udfoldet for at få statsstøtten sat i vejret, dels som refusion af momsafgiften, dels som forøget statsstøtte. Ved den sidste fordeling af ministeriets tidsskriftbevilling (1968–69) havde 22 lokalhistori-

ske foreninger modtaget 43.000 kr. tilsammen – en stigning på 3.050 kr. eller 7,6 pct. Ganske vist svarede stigningen ikke til, hvad man i styrelsen havde forventet, men man var dog taknemlig herfor og imødeså fremtiden i fuld fortrøstning, navnlig fordi ministeriets tidsskriftkonto var forøget med 15 pct., og fordi man havde bemærket sig ministeriets stigende opmærksomhed for foreningernes arbejde i betænkning nr. 517 »En kulturpolitisk redegørelse«. Warthoe-Hansen citerede herfra den passage, hvori der redegøres for den utilstrækkelige statsstøtte til de lokalhistoriske foreningers udgivervirksomhed og øvrige kulturelle arbejde og understregede, at det netop i disse år, hvor ændringer af landets administrative inddeling fandt sted, var nødvendigt at finde frem til en mere ensartet tilskudsordning. I 1967–68 havde kun 22 af 28 foreninger fået andel i statens tilskud. Det måtte være styrelsens opgave at undersøge muligheden for at gå nærmere ind på de kriterier, som var bestemmende for tildelingerne. Med hensyn til de lokale tilskud ville det ikke være muligt at opnå ensartede tilskud, men for at disse kunne forhøjes, var oplysning over for de kommunale myndigheder om de lokalhistoriske foreningers virksomhed af afgørende betydning.

Den lokalhistoriske konsulentvirksomhed havde fra sidste årsmøde været underlagt SLF, varetaget af overbibliotekar Åge Bonde. Udover færdigbehandlingen af 7 sager fra forrige år havde der været 9 henvendelser, mod sidste års 20. Flere af sagerne havde medført et tidkrævende arbejde, således de to sognehistorier, Nordby sogn, Samsø og Gødvad sogn. Den lokalhistoriske konsulentvirksomhed havde nu fungeret i 12 år, fra 1957 til 1962 varetaget af arkivar Knud Prange, derefter af Åge Bonde. Ialt er behandlet 418 sager, dvs. gennemsnitlig 35 pr. år. Til konsulentvirksomheden var der af ministeriet bevilget et årligt beløb på 1.600 kr., og efter at SLF havde overtaget virksomheden, er der bevilget kr. 3.000 af tipsmidlerne. Åge Bonde fratræder nu som konsulent, hvorefter alt konsulentarbejde lægges ind under det Lokalhistoriske Institut, der tænkes oprettet under Københavns Universitet. Warthoe-Hansen rettede en hjertelig tak til Knud Prange og Åge Bonde for deres værdifulde indsats.

I forbindelse med sin omtale af billedværket »Danmark. Historisk Billedbog« henstillede den fungerende formand til foreningerne at propagandere for værket blandt medlemmerne og annoncere det i den lokale presse.

Herefter omtaltes Det skolehistoriske Udvalg på Rigsarkivet, der havde arbejdet med en tværregistrering af skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland, en registrering der tænkes fortsat for Rigsarkivet og de andre landsarkiver. En redegørelse herom, som foreningerne opfordredes til at lade trykke i årbøgerne, ventes snarligt udsendt. Enhver årbog burde have en »serviceafdeling«, hvor oplysninger gaves om de forskellige hjælpemidler i det lokalhistoriske arbejde, et stof, som SLF eventuelt gerne ville påtage sig at redigere.

Der var ingen bemærkninger til beretningen.

2. *Regnskabet.* Kassereren forelagde det reviderede regnskab 1968–69, som balancerede med kr. 11.030,50. Beholdningen var pr. 31.3.1969 kr. 4.494,42. Kassereren understregede, at det ikke var et normalt regnskab, idet det kun strakte sig over 7 måneder. Der blev givet decharge for regnskabet.

3. *Valg:* Formanden, landsarkivar P. Kr. Iversen, samt stadsbibliotekar Annalise Børresen, overlærer Ole Warthoe-Hansen og redaktør Verner Hansen genvalgtes. I stedet for overlærer Erling Petersen, der havde ønsket at udtræde af styrelsen, valgtes arkivar Finn H. Lauridsen. Som suppleant valgtes amtsskolekonsulent I. Ingemann Petersen. Til revisor genvalgtes skoleinspektør Chr. Petersen.

4. *Kontingent:* På sidste repræsentantmøde fastsattes kontingentet til 3 pct. af foreningernes samlede kontingentindtægt, udregnet på grundlag af et minimumskontingent på 15 kr., svarende til 45 øre pr. medlem. En udregning af det gennemsnitlige medlemskontingent fra de sidst opgivne tal havde vist, at der gennemsnitligt betaltes 16 kr. i kontingent i foreningerne. Selv om regnskabet kun spændte over 7 måneder, fremgik det klart, at SLF kunne drives for det fastsatte kontingent, og styrelsen anbefalede, at kontingentet fastsattes uændret.

   Diskussion: Museumsinspektør *Steffen Linvald* fandt, at kontingentet til SLF var for højt, og at det belastede foreningernes i forvejen anspændte økonomi. Han mente ikke, at de store kommuner havde nogen væsentlig fordel af medlemskabet, og at det kun var af kollegiale grunde, de sluttede op om SLF og foreslog, at der åbnedes mulighed for passive medlemskaber til en mindre kontingentsats, f. eks. 50 kr. årligt. Overbibliotekar *Johs. Tang Kristensen* var bange for, at kontingentet yderligere skulle stige. Foreningerne havde store udgifter og måtte ofte optage lån. Adskillige repræsentanter gav derimod udtryk for, at medlemskabet var pengene værd og ikke dyrt sammenlignet med kontingentet til andre foreninger. Førstelærer *H. K. Kristensen* afviste tanken om, at man kunne operere med to kontingentsatser, idet han understregede, at alle medlemmer havde samme muligheder og fordele og derfor måtte betale samme kontingent. *Finn H. Lauridsen* konstaterede ud fra det tilsendte statistiske materiale fra spørgeskemaerne den store forskel på udgifter til trykning af årbøger i de forskellige foreninger og mente, man burde være mere opmærksom på denne udgift.
   Kontingentet vedtoges uændret.

5. *Eventuelt:* På *Tang Kristensens* henstilling om, at SLF og SLA's møder ikke fremtidigt lægges på samme tid, svarede DHF's formand, dr. phil. *Olaf Olsen,* at dette spørgsmål var drøftet mange gange, men at den nuværende ordning måtte fastholdes, da man kun ved parallelmødeformen rent tidsmæssigt kunne

klare de mange møder. Da man således kun kunne repræsentere én forening, måtte der sendes flere repræsentanter til årsmødet. Olaf Olsen orienterede herefter om fordelingen af statsstøtten til foreningerne. Kulturministeriet havde bedt om forslag til ændrede regler og på spørgsmålet om, hvorvidt SLF selv ønskede at opstille fordelingsnormer eller fortsat ville lade DHF føre forhandlingerne med ministeriet herom, var der blandt repræsentanterne fuld enighed om, at forhandlingerne som hidtil burde føres af hovedorganet, DHF.
Under diskussionen om fordelingen af statstilskuddet oplyste Olaf Olsen, at man i ministeriet tog hensyn til, om en forening havde kapital eller ikke, idet man var noget utilbøjelig til at yde penge til mere velkonsoliderede foreninger. Afgørende for tildelingen ville først og fremmest aktiviteten i foreningerne være. En praktisk ting var oprettelsen på foreningernes regnskab af en særlig skriftfond til hensættelse af eventuelle overskud til kommende udgivelser.
Flere repræsentanter tog herpå ordet til belysning af forskellige urimeligheder ved den nuværende fordeling.
Dirigenten sluttede repræsentantmødet med at foreslå en hilsen afsendt til SLF's formand, landsarkivar P. Kr. Iversen.

Efter repræsentantmødet afholdtes en diskussion, hvor man drøftede »*De historiske årbøgers udseende og indhold*«. Indleder var overlærer *O. Warthoe-Hansen.* Herefter fulgte en livlig diskussion, hvor mange havde ordet, først baron *R. Bertouch-Lehn,* som i et længere indlæg bl. a. efterlyste erhvervsskildringer, skrevet af folk af faget, og som iøvrigt kom ind på emner som fællesregister til samtlige historiske årbøger, nærmere samarbejde i det lokalhistoriske arbejde med Nationalmuseets og universiteternes folk, retningslinier og vejledning for årbogsredaktører. I tilslutning til diskussionen havde SLF arrangeret en *udstilling af årbøger og historiske tidsskrifter 1968–69.*
Om eftermiddagen holdt politiadvokat cand. jur. *Birger Wilcke* foredrag om »*Privatbaner gennem 100 år. Lokalbanernes betydning for det danske samfund*« i anledning af, at det i november 1969 er 100 år siden den første danske privatbane, Maribo-Bandholmbanen, åbnedes.

Annalise Børresen

Dansk historisk Fællesforening

Fællesforeningens årsmøde i Esbjerg tog i praksis sin begyndelse fredag den 5. september 1969 om eftermiddagen. Lektor *Arne Espegaard* tog mod forsamlingen kl. 16 i Fiskeri- og søfartsmuseet, som bød på en kop kaffe i kafeteriet. Efter en orientering om det ny museums mål og midler, ved Arne Espegaard og marinbiolog *Horst Meesenburg,* spredte man sig i udstilling og akvarium.
Ved et aftenmøde i Centralbibliotekets sal kl. 8 blev Fællesforeningen af *H. K. Kristensen* budt velkommen til vesteregnen, hvor så mange begyndelser i det folkelige historiske arbejde er gjort. Formanden takkede med en hyldest til H. K.

Kristensen for hans strålende indsats i denne sags tjeneste. Derefter bød formanden den talrige forsamling velkommen til aftenens program, som var en *diskussion om de skolehistoriske problemer*, som de mange skolenedlæggelser rejser, med fire indledere.

Professor, dr. phil. *Roar Skovmand* opridsede problemets størrelse: siden 1937 er der nedlagt 2700 skoler, kun ca. 800 ikke-købstadsordnede skoler er tilbage. Målet er at skrive en dansk skolehistorie som parallel til den store Danmarks kirkehistorie; emnet er så historisk væsentligt, at det bør gøres. Kilden til vor rigdom er den danske skole.
Museumsinspektør, mag. art. *Else-Marie Boyhus* så en museumsopgave i skolehistorien. Skolebygningerne har bygningshistorisk betydning, fordi de er vel oplyste samtidig med at de er beslægtede med den lokale byggeskik. Inventaret må reddes i form af typesamlinger. Der må samles oplysninger, helst mens skolen endnu er i gang. Det er ikke for sent endnu, og man bør gå op til 1958, i hvert fald til 1937. Indsamlingen bør ske ved et egnssamarbejde. Et vist antal områder bør dækkes ved en intensiv indsamling. Opgaven har flere fordele: skolen er aktuel; kommunerne har sympati for museets skoleinteresse.
Landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* indledte med at slå fast, at der allerede foreligger et uhyre rigt materiale til skolehistorien i de offentlige, centrale arkiver. Amtet havde indseende med skolerne ned til de mindste detaljer i skolens liv. Præsterne havde i lang tid stor indflydelse på det. Landsarkivet for Sjælland har foretaget en tvær-registrering af det skolehistoriske materiale, som har vist, at mange arkivfonds kan bidrage.
Overbibliotekar *Åge Bonde* gjorde opmærksom på, at det navnlig var de private skoler, også handels- og tekniske skoler, som de lokalhistoriske arkiver bør interessere sig for. Der findes en stor mængde materiale i form af småtryk og avismeddelelser, som bør registreres. Arkiverne bør også samle traditionsstof, så de forskellige institutioner må optage samarbejde.
Efter at indlederne havde indkredset emneområdet, gav formanden plads for *spørgsmål og indlæg fra salen*. I den følgende livlige diskussion havde 17 deltagere ordet.
Skoleinspektør *Ejlif Salomonsen* rejste det spørgsmål, der blev aftenens centrale, om landsarkiverne kan sortere det indleverede materiale, tage hvad de har brug for og lade resten ligge i lokale institutioner. *Harald Jørgensen* understregede, at han talte om de kommunale skoler, hvis arkiver skal ende i landsarkiverne. Meget skal samles ind, før en kassationsplan kan udarbejdes. Det er ikke institutionen, hvis interesser skal plejes; kassation sker vel af pladshensyn, men endnu mere af hensyn til den historiske forskning, som ikke er tjent med tyngden af uoverskuelige masser af ligegyldigt materiale. *Knud Klem* spurgte, om man overhovedet ikke kan få kasseret materiale at se, og der kom nu en lang række spørgsmål, om kassation var ensbetydende med papirmøllen, om ikke det var et rimeligt ønske at fastholde selv rene dubletter på skolens egn af hensyn til lokalt bundne forskere, undervisere og andre interesserede, o. s. v. *Ejnar Hovesen* karakteriserede

med eftertryk salens stemning som opskrømt og ønskede klart svar, om virkelig tilbagelevering var komplet umulig. *Harald Jørgensen* præciserede, at talen var om offentlige arkiver – han beklagede, at der ikke blev tid til at tale om de private skoler – og disse skulle til landsarkiverne, som har pligt til at kassere værdiløst materiale. Og det betyder papirmøllen. Det var dog måske ikke helt umuligt, at den afleverende instans kunne forbeholde sig tilbagelevering, men denne kunne kun ske efter ønske af og til netop den afleverende, d. v. s. kommunen, som sikkert meget ville have sig frabedt den opgave at opbevare det; det viste erfaringen. *Johan Hvidtfeldt* fandt, at diskussionen var noget teoretisk, da han fra sin egen tid som landsarkivar ikke erindrede sig noget eksempel på, at skolearkivalier var blevet kasseret. – Af andre emner, som blev berørt, kan nævnes, at *Vagn Skovgaard-Petersen* ønskede tværregistreringen fortsat i de lokalhistoriske arkiver.

DHFs repræsentantmøde afholdtes i Centralbibliotekets sal lørdag den 6. september kl. 9.15–10.30. Der var mødt repræsentanter fra Rigsarkivet, Landsarkiverne for Nørrejylland, Fyn og Sjælland, Københavns stadsarkiv, Erhvervsarkivet, Det kgl. Bibliotek, Odense universitetsbibliotek, Det danske sprog- og litteraturselskab, Foreningen af historielærere ved seminarierne, Herning byråd, Jysk selskab for historie, Matrikeldirektoratet, Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie, Skovhistorisk selskab, Slægtshistorisk forening, Videnskabernes selskabs arkivkommission, Wormianum, Våbenhistorisk selskab, Institut for dansk skolehistorie, Landsforeningen for hjemstavnskultur, Udgiverselskabet for nyere historie samt fra 58 museer, 25 lokalhistoriske arkiver og 22 lokalhistoriske foreninger, som er nævnt ovenfor.
Efter at formanden havde budt velkommen, særligt til kulturministeriets repræsentanter departementschef Henning Rohde og kontorchef Eigil Thrane, blev dommer Worsaae valgt til dirigent.

1. *Beretning:* Formanden indledte med at mindes årets døde: postmester M. O. Ræder, amtslæge, dr. med. Jakob Jakobsen, viceskoleinspektør H. C. Rosted, lærer Holger Øllgaard, arkivar, dr. phil. Johan Jørgensen, museumsbestyrer P. Christensen og lærer Henrik Møller.
   I årets løb er optaget 26 *nye medlemmer*, og formanden bød velkommen til Grindsted museum, Hedeselskabets museum, Danmarks tekniske museum, Museet »Jacob Michelsens Gård i Kolstrup«, Værløse museum, Viby lokalhistoriske samling, Ørbæk kommunes lokalhistoriske arkiv, Ry kommunes lokalhistoriske arkiv, Frederiksværk lokalhistoriske arkiv, Folkebiblioteket i Asminderød-Grønholt kommune (Fredensborg), Balslev-Ejby sognearkiv, Herfølge-Sædder lokalhistoriske arkiv, Hjortshøj-Egå lokalhistoriske arkiv, Harlev-Framlev egnshistoriske arkiv, Lokalhistorisk samling for Gjellerup sogn, Byhistorisk arkiv for Hobro, Lihme bibliotek, Brønderslev lokalhistoriske forening, Haderslev arkiv- og museumsforening og Vejby-Tibirke selskabet. Nogle enkelte byråd og biblioteker, der kun stod som medlemmer af hensyn til

erhvervelsen af Fortid og Nutid, er samtidig udgået, og medlemstallet er idag 293, nemlig 122 i DKM, 75 i SLA, 31 i SLF samt 65 andre medlemmer.

Styrelsen har konstitueret sig med museumsdirektør Knud Klem som næstformand, museumsinspektør Povl Eller som sekretær, sognepræst O. Bruun Jørgensen som kasserer og arkivar Knud Prange som redaktør. Redaktør Herluf Nielsen har som redaktør af skriftserien deltaget i styrelsesmøderne. Som timelønnet medhjælp ved ekspeditionen i Hillerød fungerer fru Grethe Petersen, medens ekspeditionen af det danmarkshistoriske billedværk foretages af stud. jur. Stig Hvidtfeldt, København.

Statstilskuddene til foreningens virksomhed er forøget noget. Vor ordinære årlige bevilling fra kulturministeriet er steget fra 12.000 til 13.000 kr., medens undervisningsministeriets tilskud er forøget fra 4.500 til 5.500 kr. Af tipsmidlerne er bevilget 3.500 kr. til illustrering af Anders Bæksteds bog om danske indskrifter samt 3.200 kr. som 2. del af en 3-årig bevilling til trykning af institutionsberetninger i Fortid og Nutid.

Også vore medlemsorganisationer har modtaget øgede tilskud. Stigningen er dog moderat og står ikke i rimeligt forhold til den udgiftsforøgelse, der er sket i de seneste år. Således har de amtshistoriske samfund i år tilsammen modtaget 43.000 kr., d.v.s. kun 3.050 kr. mere end sidste år. Dette er skuffende, især på baggrund af, at disse foreningers virksomhed i kulturministeriets meget omtalte betænkning nr. 517 karakteriseres som »et vidt udbredt kulturelt arbejde, hvor øgede statsbevillinger på værdifuld måde ville supplere kontingentindtægter og støtte fra kommuner og fonds«. Kulturministeren har da også over for foreningen erkendt, at beløbene er utilstrækkelige, og det må fortsat være en af DHFs vigtigste opgaver at udvirke en væsentlig forbedring af støtten fra statskassen, som vore medlemsorganisationer gennem merværdiafgiften på bøger og tidsskrifter tilfører mere end en kvart million kroner årligt. På opfordring af DHF har Udvalget til beskyttelse af videnskabeligt arbejde under Akademikernes samarbejdsudvalg rettet henvendelse til undervisningsministeren og kulturministeren om forbedring af tidsskrifternes vilkår.

Det *lokalhistoriske institut* ved Københavns Universitet, som DHF har foreslået oprettet, er nu ved at blive en realitet. De første bevillinger hertil findes på finansloven for indeværende finansår, og der mangler nu kun, at universitetet i forbindelse med de igangværende strukturdrøftelser vil beslutte, om instituttet skal have selvstændig status eller oprettes som en afdeling under universitetets historiske institut. For DHF er organisationsformen af underordnet betydning. Det vigtigste er, at arbejdet i dette institut, som vi venter os meget af, nu kommer i gang.

Fortid og Nutid er udkommet med et dobbelthæfte og et almindeligt hæfte, hvorved forsinkelsen fra sidste år er indhentet. Abonnenttallet er steget fra 667 til 1200. Dette er en smuk forøgelse – selv under hensyn til, at ca. 300 af de nye abonnenter repræsenterer medlemsorganisationerne, som tidligere modtog tidsskriftet gratis.

Af *det danmarkshistoriske billedværk* udsendtes i foråret bind I, der har fået

en smuk modtagelse. Bind II er nu ved at blive sat og skulle gerne foreligge i efterårets løb. En omfattende reklamekampagne har bragt abonnenttallet op over 8.000, hvilket er tilstrækkeligt til at sikre et pænt overskud. Bogen fortjener dog at opnå en endnu større udbredelse, og de lokalhistoriske foreninger, som har stillet sig bag udgivelsen, bør i egen interesse reklamere for værket blandt deres medlemmer.

Salgskampagnen for billedbogen har affødt en *henvendelse fra boghandlerrådet,* som har vendt sig mod vort salg til favørpris til offentligheden uden om boghandelen og ønsker en samhandelsaftale. Selv om salget i boghandelen er af underordnet betydning for DHF, vil vi dog nødig afskære os fra dette, og styrelsen vil søge at nå frem til en aftale, der kan tilfredsstille begge parter.

DHFs øvrige *publikationsvirksomhed* har omfattet 1 ny bog samt 3 genoptryk. I håndbogsserien udkom Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. I samme serie er genoptrykt Kr. Hald: Stednavne og Kulturhistorie samt H. Worsøe: Grundbog i Slægtshistorie. Endvidere er udsendt et nyt oplag af Bauers Calender. Under genoptryk er artikelsamlingen Lokalhistorie – Rigshistorie, og en revideret udgave af Knud Prange: Heraldik og Historie er under forberedelse. I det kommende år kan der ventes mindst tre nye bind i håndbogsserien, nemlig Erling Olsen: Statistik for historikere, Bjarne Stoklund: Bondegårde og byggeskik samt en militærhistorisk håndbog af Helge Klint. Blandt de øvrige bind, der er under forberedelse, kan nævnes en bog om personnavne af Kr. Hald, en om arkæologisk udgravningsteknik af Olfert Voss og Mogens Ørsnes samt en om runerne af Karl Martin Nielsen.

Bogsalget har indbragt ca. 78.000 kr. En opgørelse over boglageret viste pr. 1. april en salgsværdi på 157.000 kr. Også i forhold til lagerværdien er bogsalget således betydeligt, og udviklingen i de første fem måneder af det nye regnskabsår har været absolut tilfredsstillende.

Kataloget over historisk litteratur, der redigeres af cand. polit. Inger Bjørn Svensson, er under trykning og kan som planlagt forventes udsendt tidligt på efteråret.

Dr. Svend Gissel har foreslået DHF at stille sig bag udsendelsen af en ny *lokalhistorisk bibliografi.* Det er en meget omfattende opgave, som givetvis vil forudsætte støtte udefra, men styrelsen finder planen indlysende rigtig og har vedtaget at medvirke til dens gennemførelse.

På historikerdagen i Odense i februar drøftedes bl. a. udsendelsen af *et danmarkshistorisk atlas,* som DHF og Historisk Institut ved Københavns Universitet uafhængigt af hinanden har næret planer om. Man var enige om at samle kræfterne om ét atlas.

Sommerkursus afholdtes i år 3.–6. august på Korinth Landbrugsskole under ledelse af arkivar Viggo Petersen. Emnet var »Sognet. Kursus i lokalhistorisk indsamling og registrering«. Det vellykkede kursus samlede 45 deltagere.

Umiddelbart efter formanden fik Johan Hvidtfeldt ordet for at give en kort beretning om virksomheden i det af DHF i 1966 nedsatte udvalg for bevaring af skolehistoriske minder. Målet var at redde, hvad reddes kunne, at få faste

retningslinier for, hvor det indsamlede skulle opbevares, samt at registrere det indsamlede. Man ønskede fra udvalgets side, at de store, landsdækkende skolers arkiver (f. eks. Askov højskole o. l.) kom i statsarkiverne, mens i almindelighed de private skolers sager burde ende i de lokalhistoriske arkiver. Den den foregående aften omtalte tværregistrering fortsætter i de andre landsarkiver og i rigsarkivet.

Diskussion:

Ejlif Salomonsen spurgte om, hvilke retningslinier der gjaldt for fordelingen af kulturministeriets tilskud til de lokalhistoriske foreninger. *Formanden* oplyste, at de komplicerede ældre regler forudsås ændrede, og DHF var blevet bedt om at medvirke til udarbejdelse af nye. – Professor, dr. *Roar Skovmand* tog ordet for at takke udvalget for bevaring af skolehistoriske minder for dets arbejde.

2. Kassereren havde måttet melde forfald, men *regnskabet,* der var omdelt i duplikeret stand, blev forelagt af sekretæren og godkendt af forsamlingen.

3. *Valg:* Dr. Olaf Olsen blev genvalgt som formand. De øvrige af årsmødet valgte styrelsesmedlemmer, Knud Klem, Ove Bruun Jørgensen, Povl Eller, Knud Prange og Kristian Hald, blev ligeledes genvalgt. Formanden oplyste, at SLF i landsarkivar Peter Kr. Iversens fravær sender den konstituerede formand Ole Warthoe-Hansen, SLA den nyvalgte formand A. Strange Nielsen og DKM fortsat Peter Seeberg til DHFs styrelse. Åge Bonde, som derved gled ud, blev takket for sit arbejde i SLA og i DHFs styrelse.
Olav Christensen blev genvalgt som revisor; som anden revisor valgtes kontorchef Ejgil Pedersen i Faxe.

4. Styrelsen foreslog uændret *kontingent;* ingen indvendinger blev rejst.

5. *Eventuelt:* Kommune-antikvar *Arne Meyling* fik ordet for at redegøre for fremlagte tryksager. *Formanden* spurgte forsamlingen, om der var forslag til næste års møde. *Bjørn Fabricius* foreslog Helsingborg, *Else-Marie Boyhus* Lübeck, *Aage Lauritsen* Slesvig, *Peter Seeberg* Altona. En afstemning fandt ikke sted; når ingen ligefrem inviterer, fandt styrelsen at måtte bevare en vis frihed. *Bent Calov* bad om, at medlemmerne fik en forhåndsmeddelelse når tid og sted for årsmødet var bestemt.

Efter en pause afgik der kl. 11.30 busser til Fanø-færgen. Mødedeltagerne foretog under ledelse af amtsarkitekt *Jesper Termansen,* Ribe, en udflugt til Sønderho. Efter en Fanø-frokost på kroen foreviste fru *Ida Nielsen* Fanø-danse og -dragter, og der blev foretaget en byvandring med besøg i Helles hus og i kirken, hvor præstens datter improviseret viste om. Efter et lille ophold i Nordby afsluttedes turen kl. 17.30.

Om aftenen havde man mod sædvane blot arrangeret en overordentlig enkel fællesspisning i Kunstpavillonens restaurant, hvor DHF dog havde den glæde blandt sine gæster at se borgmester *Henning Rasmussen.* Borgmesteren indbød efter bordet deltagerne til at tage plads i kunstpavillonens sal. Her bød han foreningen velkommen til Esbjerg med en omtale af sin bys virke for det kulturelle liv. Vestjysk kammerensemble spillede en lille koncert (endog med program trykt i dagens anledning!), som oplivede den ordtrætte forsamling med sin charme. Borgmesterens værtskab tog ikke slut med det; repræsentanterne fik både kaffepunch med kransekage og natmad med øl og snaps, inden aftenen var slut.
Søndag den 7. september kl. 9 foretog mødedeltagerne en udflugt til jernalderbopladserne ved Sjælborg og Myrthue, begge steder forevistes af *Niels Thomsen,* til Vilslev kirke, hvor *Olaf Olsen* talte, samt til Ribe. Under frokosten i Klubbens Hotel orienterede *Mogens Bencard* om Ribes middelalderlige topografi. Selskabet delte sig i tre hold til byvandring under ledelse af henholdsvis *Mogens Bencard,* arkitekt *H. H. Engqvist* (borgerhuse, stiludvikling) og *Hans Stiesdal* (bevaringsproblemer). I Quedens gård blev deltagerne budt på en afskeds-øl inden busserne kl. 16 kørte tilbage til Esbjerg.

Povl Eller

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS REGNSKAB 1968/69

Kasseregnskab 1. april 1968 – 31. marts 1969

INDTÆGTER

Kontingenter		17.719,63
Fortid og Nutid		1.535,00
Skriftserien		77.006,32
Diverse I: Refunderet moms	966,00	
Vedr. årsmødet	1.766,10	
Andet	1.279,20	
		4.011,30
Diverse II: Vedr. kursus		155,45
Renter: Giro		72,25
Renter: Check		89,09
Tilskud:		
Dansk Historisk Fællesfond	1.025,00	
Kulturministeriet	12.000,00	
Samme til institutionsberetninger	3.200,00	
Bibliotekstilsynet	4.000,00	
Undervisningsministeriet:		
Til udgivelse af Fortid og Nutid	2.000,00	
Til fortsat udgivervirksomhed	2.500,00	
		24.725,00
		125.314,04
Beholdninger pr. 31. marts 1968:		
Giro	10.845,46	
Check	2.901,33	
		13.746,79
		139.060,83

UDGIFTER

Fortid og Nutid:		
Bogtrykning og indbinding	6.974,61	
Honorarer	5.159,25	
Administration	2.323,26	
Lønninger	2.868,63	
		17.325,75
Skriftserien:		
Bogtrykning og indbinding	49.069,19	
Reklame	6.871,54	
Honorarer	10.086,33	
Administration og redaktion	527,92	
		66.554,98
Transport...		83.880,73

	Transport....	83.880,73
Styrelsen:		
Møder og rejser	3.564,11	
Administration	2.057,31	
Årbogspræmie	2.000,00	
Årsmøde	1.079,96	
Kursus	1.319,88	
		10.021,00
Lønninger:		
Kontor	17.840,55	
A. T. P.	259,20	
Embedsmænd	5.654,00	
Lokalhistorisk konsulent	800,00	
		24.553,75
Kontorhold:		
Porto, telefon, forsendelse	4.833,67	
Materialer, forsikring	2.474,86	
		7.308,53
Diverse	1.438,06	
Tilskud til SLF	800,00	
		2.238,06
		128.002,33
Betalt Moms		2.524,38
		130.526,71
Beholdninger pr. 31. marts 1969:		
Girokonto nr. 8 62 64	6.157,89	
Checkkonto, Holbæk Amts Sparekasse	2.376,23	
		8.534,12
		139.060,83
Status:		
Aktiver: Beholdninger 31. marts 1969		8.534,12
Passiver: Skyldige honorarer		3.332,24
		5.201,88

Farum, 9. maj 1969

Ove Bruun Jørgensen (sign.)
sognepræst, kasserer

Olaf Olsen (sign.)
museumsinspektør, dr. phil. formand.

Regnskabet revideret, fundet rigtigt og stemmende med bilagene.
Beholdningen (giro 6.157,89 kr. og sparekasse 2.376,23 kr.) var til stede.

Haderslev, den 12. august 1969

Hans Neumann (sign.)

Olav Christensen (sign.)

Bøger indsendt til redaktionen

Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Evangelisch-Lutherischen Landeskirchenamtes in Kiel. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Christian Wolff, Flensburg 1967/68. 195 s.

Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schøning i forbindelse med hans reiser i 1770-årene og hans arbeider med norsk historie og topografi. Udg. af Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo 1968. 261 s. Ill. Indb. 85 no. kr. Ikke i bogh.

Anna William Rasmussen: **Hollænderbyen og Store Magleby kirke.** Kristeligt Dagblads Forlag, Kbh. 1968. Ill. 207 s. 29,50 kr.

Kenneth James Barton: **Some Examples of medieval glazed Earthenware in Sweden.** Antikvariskt Arkiv 33. Stockholm 1968. 48 s. ill.

Danmarks Kirker, Århus amt, 1. hefte. Udg. af Nationalmuseet ved *Vibeke Michelsen* og *Kield de Fine Licht.* Gads Forlag, Kbh. 1968. 96 s. ill. 17 kr.

Risto Ropponen: **Die Kraft Russlands.** Helsinki 1968. 322 s.

Kyösti Kiuasmaa: **Suomen Alempi Sotilaspäällystö.** (Die niederen Offiziere der Militärvervaltung Finnlands in der Kriegszeit Ende des 16. Jahrhunderts). Helsinki 1968. 255 s. Tysk referat.

Troels Dahlerup: **Det danske sysselprovsti i middelalderen.** Gads Forlag, Kbh. 1968. 410 s.

J. Chr. Sixhøj: **Viborg Katedralskoles dimittender 1630–1879.** Ved *Carl E. Jørgensen.* Viborg Byhistoriske Arkiv 1968. 220 s. 36 kr.

Nikolaj Christensen: **Folkeeventyr fra Kær herred,** hefte 3. Udg. af *Laurits Bødker.* Akademisk Forlag, Kbh. 1963–67. 58 + 40 s.

C. C. Matthiessen: **Skuddet i dansk sygdomstro.** Udg. af *Lissa Børthy.* Akademisk Forlag, Kbh. 1967. 207 s.

Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies. 1967. 89 s. Ill. 30 kr.

Anton Gaardboe: **De sidste natmandsfolk i Vendsyssel.** Viking Books, Kbh. 1968. 104 s.

Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1961–65. Udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1968. 281 s. Ill. Indb.

400 danske Landsbykirker. Med fotografier og kort. Indledn. og udv. ved Johan Exner. Gyldendal, Kbh. 1968. 143 s. + kort. Indb.

Atlas over Borup agre 1000 – 1200 e. Kr. Af *Axel Steensberg, J. L. Østergaard Christensen* og *Svend Nielsen,* under medvirkning af Svend Dyhre Rasmussen. Atlasbind med 96 plancher, textbind m. forkortede oversættelser til engelsk, tysk, fransk og russisk. 114 s. Gad 1968. 112,50 kr.

Erik Ulsig: **Danske adelsgodser i middelalderen.** Gyldendal 1968.

Gabrielle Jeansson og *Inga Kindblom:* **Kring livets högtider i Örkelljunga församling.** Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 10. Gleerup 1968. 94 s. 15 sv. kr.

Axel H. Pedersen: **Birketing i Gl. Københavns amt 1521–1965.** Juristforbundets forlag, Kbh. 1968. 400 s. 25 kr.

Nils Storå: **Massfångst av sjöfagel i Nordeurasien.** Åbo 1968. 333 s.

Matriklerne 1664 og 1688, specialregistraturer udg. af Rigsarkivet ved *J. O. Bro-Jørgensen.* Kbh. 1968. 169 s.

Troels-Lund: **Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede.** 6. udg. ved Erik Kjersgaard. Bd. 1–6, Gyldendal 1968–69. 568 + 529 + 486 + 523 + 517 + 614 s. Pr. bind 54 kr., indb. 74 kr.

Karsten Lægdsmand: **Bibliografi for folkelivsforskere.** Københavns Universitets Institut for europæisk Folkelivsforskning 1968. 431 s.

Erik Schytte Blix: **Nesseby- og Polmakslekter.** Bind IX av Samiske Samlinger. Oslo 1967. 252 s.

C. Rise Hansen: **Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620.** Landbohistoriske Skrifter bd. 2. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1968. 365 s. Indb. 40 kr.

Aksel E. Christensen: **Kongemagt og Aristokrati.** Fotooptryk. Kbh. 1968. 247 s.

Svend Gissel: **Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder.** Landbohistoriske Skrifter bd. 3. Landbohistorisk Selskab, Kbh. 1968. 444 s. Indb.

Bornholmske kirkebøger. Foreløbige arkivregistraturer udg. af landsarkivet for Sjælland m. m. Kbh. 1968. 57 s.

Jørgens Sprogø Køster: **Sadelmageriet.** Københavns Universitets Institut for europæisk Folkelivsforskning 1968. 72 s.

Harald Jørgensen: **Nordiske Arkiver.** Arkivarforeningen, Kbh. 1968. 313 s. Indb.

Jacob Hansen og Knud Mortensen: **Dalum sogns historie.** II bd. 2. del. Udg. af Dalum kommune 1968. Side 213–371.

Svend Frederiksen: **Aasum.** Træk af sognets historie. Historisk Samfund for Fyns Stift 1968. 198 s.

Aage Lauritsen: **Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli.** Nogle nye synspunkter. Særtryk af Sønderjysk Månedsskrift 1967, 44 s.

Peter Michelsen: **Ildsteder og opvarmning på Frilandsmuseet.** Nationalmuseet 1968. 88 s. 18 kr.

Preben Ramløv: **Brødrene og Slaverne.** Et blad af Dansk Vestindiens historie. Kristeligt Dagblads Forlag 1968. 222 s. 44 kr.

P. V. Glob: **Al-Bahrain.** De danske ekspeditioner til oldtidens Dilmun. Gyldendal 1968. 232 s.

Litteratur om Søllerød Kommune. En bibliografi udg. af Søllerød Kommunebiblioteker. 1–2. Udarb. af *J. B. Friis-Hansen* under medvirken af *Finn Slente*. 1968. 372 + 122 s. 54 kr. (For medlemmer af Søllerøds og Lyngbys historiske selskaber 45 kr.)

Leif Ingvorsen: **Fortiden omkring os.** Lokalhistorien i skolen. Gyldendal 1968. 259 s.

Imperialismen og Afrika. Kilder og læsestykker. Udg. af Dansk Historielærerforening ved *Knud Larsen*. Gyldendal 1968. 69 s. 12,50 kr.

En højskolevinter. Elevdagbog fra provisorieårene i 1880'erne. Udg. af *Roar Skovmand*. Gad 1968. 112 s. 19,70 kr.

J. J. Lønborg Friis: **Vendsyssels nationaldragter og Vendelboerne i gamle dage.** Specialtryk af Historisk Samfunds årbog 1968. 94 s. 13,75 kr.

Arthur Fang: **Torvet i Roskilde.** Udg. af Sparekassen for Roskilde By og Omegn 1968. Upag.

Andreas Ropeid: **Hønefoss.** 3. bd. Utgitt av Ringerike kommune 1968. 326 s.

Arne Majvang: **Haslev og Freerslev sognes historie.** Bd. 1. Haslev 1967. 470 s. Indb. 60 kr.

Mourits Mørk Hansen: **Livs-Erindringer.** Udg. af H. V. Gregersen. Histo-

2476.69

○ KOMMENTAR »*H. K.*«

Denne plads i Fortid og Nutid skal ikke normalt bruges til fødselsdagshilsener, men særlige lejligheder stiller specielle krav. Og en sådan lejlighed foreligger ved årsmødetide, da nemlig, fylder H. K. Kristensen 75 år. Selv vil han vel præsentere sig, som der står på hans brevpapir: Pens. førstelærer.

Vi andre har meget svært ved at forestille os noget som helst pensioneret eller forhenværende ved H. K. Kristensen. For 2 år siden kunne han holde noget så sjældent som 30-års jubilæum som årbogsredaktør, nemlig af Fra Ribe Amt. Hans kolleger i bestyrelsen dér benyttede lejligheden til at bringe en bibliografi over hans værker. Bortset fra flere hundrede avisartikler rummer listen 233 numre. Siden da er bl. a. kommet endnu en årbog med 8 bidrag fra H. K. Kristensen samt den nydelige bog om herregården Estrup. Emnerne strækker vidt: kalkmalerier, ildbukke, hekseprocesser, udskiftning, personalhistorie og topografi, oldtid og besættelsestid. Dertil en strøm af mindeord, oversigter, vejledninger og litteraturlister. H. K. Kristensen har aldrig følt sig for god til at udføre de mindre spændende og ikke altid påskønnede opgaver, som også skal gøres. Det er ikke sært at mange foreninger har haft bud efter ham og nødig sluppet ham: Varde Museum, Historisk Samfund for Ribe Amt, Jysk Selskab, Varde byhistoriske Arkiv samt Dansk historisk Fællesforening hvis kasserer han var i 5 år.

Og alligevel blev der så tid til at skrive vægtige bøger. Blandt adskillige skal blot nævnes værkerne om Ovtrup, Nebel og Lydum sogne, om Øster Horne herred og om Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Grundigt og solidt er det gjort, men bøgerne er ikke blot skrevet til gavn for fagfolk og som bidrag til udforskningen af vort lands historie, de er også formet til glæde for egnens beboere. Samme dobbelte sigte har præget virket som årbogsredaktør. Han har opsporet emner til andre, hjulpet forfattere med form og indhold – og om galt skulle være skrevet deres artikler om for dem. Kun én ting havde her virkelig betydning, kravet om kvalitet.

Man skulle tro at dette var nok til at fylde en arbejdsdag, men ikke H. K. Kristensens arbejdsdag. Til de mange timer ved skrivebordet skal lægges arbejdet i marken – en lang stribe udgravninger for Nationalmuseet, Varde Museum og Gudmund Hatt. At der også en gang har været tid og tanke for

et krævende førstelærerjob forekommer utroligt. Men den der har truffet gamle elever af »H. K.« ved at det ikke var venstrehåndsarbejde, der foregik i Lunde skole. Det er vel netop denne medleven i såvel fortid som nutid og lige optagethed af begge dele som har båret værket.

Dansk historisk Fællesforening har gennem mange år trukket store veksler på H. K. Kristensens arbejdskraft og erfaring: som styrelsesmedlem, som forfatter og anmelder og som foredragsholder. For dette gode samarbejde er det naturligt at sige tak ved denne lejlighed.

Den der har truffet H. K. vil også føle det naturligt, at hilsenen til ham slutter med et citat fra nr. 266 i Højskolesangbogen, hvor der står at »løbebanen ... den er til folkegavn, den er til grøde.«

Knud Prange

Kalkmaleriers kildeværdi

AF NIELS M. SAXTORPH

De danske kalkmalerier er en rig og væsentlig kildegruppe, men den stiller benytteren over for en del vanskelige problemer. Disse spørgsmål – forlæg, ommaling osv. – behandler museumsinspektør ved Tøjhusmuseet, mag. art. Niels M. Saxtorph, *idet han gennemgår kalkmalerier som illustrationer til scener fra hverdagslivet, rytterkampfriser, stifterbilleder, heraldisk udsmykning og detaljer der viser forskellige genstandes udseende og brug.*

Enhver, der har beskæftiget sig med kalkmalerier, har læst eller hørt et udtryk som »denne uudtømmelige kilde til forståelse af middelalderens liv« eller lignende. I det følgende vil denne kildeværdi blive forsøgt beskrevet og diskuteret.

For det første må det påpeges, at kalkmalerierne er en middelalder-arkæologisk levning, der med ganske få undtagelser stadig befinder sig *in situ;* proveniensproblemet eksisterer således ikke, men til gengæld er det et problem, i hvilken grad de i tidernes løb er blevet ommalet, for slet ikke at tale om de forrige generationers hårdhændede restaureringer og rekonstruktioner. Malerierne karakteriseres ved deres placering i kirken, deres teknik, ornamentik, persontegning og – fremstilling, samt ved motiverne. Ved disse karakteristika kan de dateres og normalt placeres i en større stilmæssig, kunsthistorisk, ikonografisk og kulturhistorisk sammenhæng.

Hovedmassen af kalkmalerierne er blevet malet som illustrationer til Bibelen, helgenlegender og -martyrier, samt til de kristne bønner og har således ingen kildeværdi i egentlig forstand; men til studiet af disse illustrationers udvikling, til ikonografien og helgendyrkelsens historie må de indeholde oplysninger af betydelig interesse. Her må dog erindres, at man gang på gang kan fastslå, at kalkmalerierne er malet efter forlæg, ofte udenlandske, hvilket kan nedsætte deres oplysningers værdi, hvis de ovennævnte emner ønskes studeret i et specifikt dansk aspekt. Til gengæld kan just denne afhængighed af udenlandske forbilleder meddele vigtige oplysninger. Når Ulla

Haastrup kan påvise[1], at billederne i Viskinge er afhængige af Konrad von Soest's altertavle i Wildungen i Westfalen, og at de på et enkelt punkt er beslægtet med – (formentlig fælles forlæg) – de forsvundne billeder i Mariakirken i Danzig, gives derved et vidnesbyrd om kulturelle forbindelser, som i sig selv er interessant og foreløbig har ført til omdatering af Vikingebillederne og et andet monument; endvidere kan dette vidnesbyrd muligvis benyttes i andre kulturhistoriske sammenhænge. For de romanske billeder har Poul Nørlund forlængst påvist slægtskabet med malerier og mosaikker i Italien og Rhinegnene[2].

Når man ønsker at benytte kalkmalerierne som »kilde«, må man skelne mellem de oplysninger, der gives af billedet som helhed, de sceniske detaljer og kompositionen, og hvad detaljerne kan fortælle om de enkelte genstandes forekomst og funktion. Som eksempel kan tages billedet af måltidet i Emmaus fra Veggerløse (findes i kopi på Nationalmuseet); det er *illustration* til en værtshusscene eller et måltid, og det er *kilde* til begrebet husgeråd.

Er billedmaterialet vel ikke uudtømmeligt, så er det dog uhyre righoldigt; der er næppe den ting i hverdagslivet, som man ikke finder illustreret. Med udgangspunkt i bejlerscenen i Ørslev og brylluppet i Sværdborg kan man følge familielivet over scenerne med S. Nikolajs fødsel i Nr. Herlev eller julenat i Sæby, S. Stefans dåb i Skamstrup til børnenes leg i de mange billeder af den spindende Eva og til Jesu skolegang i Tuse. I den anden ende af livsbanen findes lægen ved sygesengen i Helsingør karmeliterkloster og dødslejet i Vrå. Kvindernes arbejde illustreres af den spindende Eva, af Elmelundemesterens yndede motiv med konen, der står ved gryden i forbindelse med »den riges og den fattiges bøn« og af Isefjordsmesterens øltappende og smørkærnende koner. Selskabelighed ses hos den rige mand, der levede »opulenter« i karmeliterklosteret i Helsingør, og i nadverscenerne. Bonden, som må rydde skov og pløje marken, viser Brarupmesteren i Adambillederne i Hyllested og Tågerup, mens såning og høst ses hos Isefjordsmesteren, »det hastigt voksende sædekorn«, f. eks. i Reerslev. Herremændenes kædedans ses på dansefrisen i Ørslev og deres falkejagt og parforce-jagt på memento-mori-billederne i Skibby og Bregninge; overklassens top repræsenteres af de hellige tre konger, der rider med lansebevæbnet eskorte (Mørkøv) og har en smådreng til at holde hestene, mens de er inde for at tilbede barnet (Gimlinge). Den turneringsklare, pladeklædte ridder har vi på de talrige S. Jørgenbilleder.

---

1 »Kalkmalerier i Viskinge og kunst i Westfalen«. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1967.

2 Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier. København 1944.

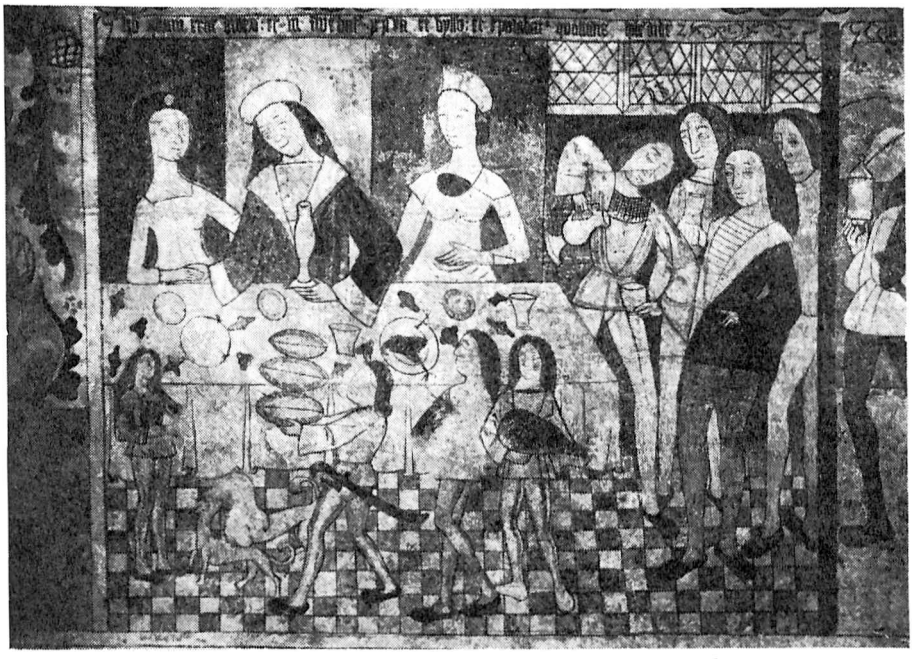

Det er meget sandsynligt, at man hos »den rige mand« har haft så mange tjenere og opvartende smådrenge, men vi vil vel mere hæfte os ved klædedragtens detailler: pigernes hatte, den enes brystdug og mændenes »T-shirt«. Det er også værd at notere det bomærke, som er indfældet i de blyindfattede ruder. Karmeliterkloster, Helsingør, ca. 1500. Fot. NM.

De menige soldater kommer for at arrestere Jesus i Getsemane have – i Hørve som en skov af lanser – mens barnemordsscenerne giver plyndringsstemning. De fredelige håndværkere finder vi, når Noæ sønner skal bygge arken (Kirkerup, Lynge), eller ved Golgatha hvor naglerne skal smedes og huller bores til (Gislinge, Sulsted). I Århus domkirke står S. Eligius i sin smedie, og i Vigersted er S. Knud Hertug omgivet af »skindere og skrædere«.

Det pænere borgerskab i alle aldersklasser ses i Århus domkirke, og de fromme går til skrifte i Bregninge. Tiggere, krøblinge og blinde ser vi i S. Laurentii legende i Over Dråby og i de mange S. Martin-billeder; i Undløse står en fulderik med sin ølkande, mens de på Nationalmuseet værende billeder fra Jørlunde viser værtshusslagsmål, tyveri og mord. Disse billeder følges selvfølgelig op af straf, kunstnerisk fornemst i galgebilledet i Vinderslev. Ligeledes i bunden af eller uden for samfundet er de mange narre og gøglere, der forhåner Jesus på vej til Golgatha (Ottestrup), skærer ansigt rundt om stil-

Et samtidigt billede af samfundets udstødte: en skrutrygget tiggerske med stok, kande til at få mad i, stor lomme ved det ene lår og ved den anden hofte enten en pung, der er stukket ind under remmen, eller en hægte til at hænge tiggerposen ved. Malerens karakteristiske streg går igen i flere både danske og svenske kirker, bl. a. Strängnäs domkirke og vidner om, at unionen selv på Christiern Is tid gav andre forbindelser end de politiske. »Unionsmesteren«, Undløse, Merløse h., Holbæk a., ca. 1460. Fot. G. Franseschi.

ladshullerne (Vrangstrup), spiller på tamburin ned i sviklerne (Bellinge) eller slår badutspring hen over en nadverscene (Smørum).

At billederne er malet som illustrationer til velkendte emner, ofte efter

forlæg og næsten altid efter en fast tradition, forringer værdien af hvad billedet som helhed, dets komposition og sceniske enkeltheder kan fortælle os. Det er således ikke ud fra billederne om den rige mand og Lazarus, at vi regner med, at der gik hunde rundt inde i rigmændenes stuer – for det er noget der hører med til den historie, der skal illustreres. Heller ikke skal vi godtage hushovmesteren, de vinbærende tjenere og opvartende pager, som mere end hvordan en maler omkring 1500 kunne tænke sig, at det gik til hos det rige borgerskab. Og så behøver det endda ikke at være opfattelsen hos en maler i Helsingør, men hos hans måske flamske eller tyske forlæg. Vi må fastslå, at billedet i sin helhed, komposition og sceniske detaljer lige over for emnet kun har illustrationsværdi, svarende til en meget sekundær beretnings. De ikonografiske, kunsthistoriske og kulturhistoriske vidnesbyrd, der her kan hentes ud af illustrationerne, afgives som anført indirekte.

En ikke ringe del af kalkmalerierne afbilder engle, djævle, drager og andre fabeldyr. Disse unddrager sig jo almindelig vurdering om kildeværdi, om end det er interessant at iagttage, hvor mange engle, der har grønne vinger, og at næsten alle drager er to-benede, har to små vinger og krølle på halen. Man kan bemærke, at mange af fabelvæsnerne har haft »Mandevilles rejser« eller »Physiologus« som forbillede, og vidnesbyrd om et udbredt kendskab til disse værker er selvfølgelig af kulturhistorisk interesse.

I diskussionen om kalkmaleriernes kildeværdi har særlig interesse samlet sig om de romanske kamp- eller rytterbilleder; det springende punkt er, om de kan betragtes som samtidige skildringer af historiske begivenheder. Vi kender jo fra Bayeux et tilfælde, hvor en så godt som samtidig skildring af et historisk slag er blevet ophængt i en kirke, og selvfølgelig har det virket æggende på mange forskere, om man kunne finde danske paralleller hertil i de billeder, der findes i Skibet, Sdr. Nærå, Højen, Ål, Skanderup og Hornslet.

Rytterfrisen i Skibet rummer 7 arkader, deraf 5½ synlige, med ryttere der fjerner sig fra eller rider hen imod noget, som ganske givet er den hellige gral. Det synes da rigtigt, som Otto Norn gør det[3], at ville søge frisens emne i den sagnverden, der findes i Arthur- og Parcivalsagnene; måske kan man identificere emnet nøjere ud fra den omstændighed, at i næstsidste arkade rider 2 mand på hver hest, en detalje der indgår i tempelherrernes sigil; men professor Norn mener dog ikke, at frisen nødvendigvis behøver at illustrere en bestemt passus i disse sagn, men opfatter den som en kilde til »forestillingernes historie«. Ved placeringen på østvæggen i koret angives frisen at have et sakralt set højt indhold; herved, ved at indeholde en detalje, som utvety-

3 »Den hellige gral søgt og fundet« Berlingske Aftenavis' kronik 21.1.1966; og »Hvor rider de hen?« Skalk nr. 3/1968.

digt kan identificeres (gralen) og ved ikke at indeholde kampscener adskiller Skibet-frisen sig tydeligt fra de øvrige kamp- eller rytterbilleder og kan næppe bruges til fortolkning af disse i strengere forstand end tale om samme forestillingsverden, som Otto Norn så mådeholdent gør det.

I Sdr. Nærå findes en frise med tre bevarede billeder – af en ærkebiskop der modtager inspiration fra oven, samme (?) ærkebiskop sammen med nogle krigere, og krigere der hugger løs på en trone eller et alter ved foden af hvilket, der ligger en bispehue. Denne frise har Armin Tuulse tolket[4] som en skildring af korstoget mod Estland og Revalslaget med Andreas Sunesen som hovedperson. Denne mulighed kan ikke helt afvises, men så vidt jeg kan se, bygger professor Tuulses formodning bl. a. på en mistolkning af det midterste billedfelt, hvor jeg mener, at krigerne optræder fjendtligt over for ærkebispen. Hvis man vil kassere korstogsfortolkningen, er det mest nærliggende motiv Thomas a Becketts martyrium, selv om ærkebispen ikke bærer glorie.

I Højen findes bevaret et kort stykke af en rytterkampfrise, hvor to partier tydeligt er angivet ved forskellige skjoldmærker: det ene med krone, det andet med noget der kan være tang og hammer. Dette kunne antyde kristne og hedninge, eller kongsmænd og oprørere; da rytterne i øvrigt er udrustet med samme slags våben og skjolde, er den sidste løsning nok den rimeligste. Desværre er der her tale om, at kun så kort et stykke er bevaret af frisen, at en tolkning vil blive gætteri.

Anderledes stiller sagen sig for de tre sidste kampfriser med ryttere. Frisen i Ål blev fundet allerede i 1880-erne; her ses en centralt placeret borg, hvorfra en konge skuer ud over en myldrende kampplads til højre (øst), og en bannerbærende kriger ser ud til venstre. Her er der en lakune, men yderst i vest er bevaret tre stående krigere, placeret således at de meget vel kan have stået i en borg eller et tårn. Længst til højre fandtes endnu en borg. Denne komposition med en centralborg, hvorom kampen foregår, og en kulisse-borg i hver ende af frisen genfandtes i 1960-erne i Hornslet, hvor den venstre kulisse-borg, centralborgen og kampen *omkring* denne er bevaret, og i Skanderup, hvor der i dag ses det højre kulisse-tårn, en voldsom kampscene og noget af centralborgen; længere mod vest fandtes spor af den øvrige del af kampen, men disse kunne ikke bevares. Selv om der således er en udtalt lighed i frisernes opbygning, er der ikke tale om, at disse tre monumenter, kan være malet af samme mand eller »skole«, ligesom der i skildringen af kampen er klare forskelle.

---

4 »Missionshistoria i Danmarks romanska kalkmåleri«. Fornvännen 1967 og Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.

Det omtalte billede fra Sdr. Nærå på Fyn fra 1220-erne. Alle er enige om at den lysstråle, der i venstre halvdel af det store billedfelt rammer bispen, kommer fra Gud, – men er det en inspiration til korstog eller en indvielse til martyrium? Professor Tuulse mener, at den hvidklædte munk th. prædiker for krigerne midt i billedet, og så må soldaten med den spidse hue løfte hånden bejaende; men det kan også tydes at munken knæler for bispen og soldaten rækker hånden truende frem mod bispen. Feltet længst th. tyder Nørlund som angreb på »et hedensk alter eller bispens højsæde«; det afhænger om det hvide for neden er en bispehue eller ej! Problemstillingen bliver ikke mere klar, ved at den lille mand nede i borten øjensynlig er ved at plukke druer (kalenderbillede for september måned), og derved viser at i hvert fald nogle af malerens forbilleder skal søges i de sydlige lande. Foto NM.

Denne ensartede opbygning, der klart udskiller de tre nævnte billeder fra Sdr. Nærå og Skibet, er et vægtigt argument for at tale om en fast tradition i udformningen af slige kampbilleder, og en sådan fasthed i tradition taler for, at det drejer sig om bibelske emner, hvilket atter naturligt vil sige gammeltestamentlige. I Ål er der i den øvre frise noget umotiveret anbragt et billede af kong David, og dette førte allerede Eigil Rothe[5] ind på at søge motivet i Davids salmer eller hans kampe (Samuelsbøgerne), mens Poul Nør-

5 »Rytterkampbilledet i Aal samt andre middelalderlige Kampscener i danske Kirker«. Aarb. for nordisk Oldkyndighed 1908.

lund foreslog Makkabæernes krige[6]. Disse hypoteser blev fremført længe inden, man fik kendskab til de to andre friser; Søren Kaspersen har ved at inddrage dette nye materiale nået et tilsvarende resultat[7] og henfører Ål-frisen til Davids kamp mod Absalon (2. Sam. 18. kap.) og – med en henvisning til Makkabæerbilledet i Poncé i Frankrig – mener han, at Hornslet-billedet kan være Judas Makkabæus' erobring af Efron (2. Makk. 12. kap.).

Henføringen til just disse bibelsteder kan vel diskuteres, men som negativt argument for den gammeltestamentlige tolkning tjener, at begge de stridende parter er ensartet udrustet med normanniske nøddehjelme og store trekantede skjolde. Hvis man ville afbilde korstogskampe, havde det vel været naturligt at give muhammedanerne det runde skjold, som man havde udmærket kendskab til, jfr. psychomachi-billedet i Tveje-Merløse.

Man kan ikke behandle noget af de tre sidstnævnte billeder isoleret; og før der måtte blive fundet billeder, som utvetydigt kan identificeres, kan man næppe tale om, at der er afbildet historiske scener i vore kalkmalerier; noget andet er, at både gralfremstilling og makkabæerkampe hører hjemme i korstogstidens ånd, og at mangen mand, der drog på korstog eller blot på den farefulde pilgrimsfærd til Jerusalem, kan have følt sig som »en af Makkabæerne«, således som Jacob af Avesnes blev kaldt det – som påpeget af Otto Norn. Og vi ender da med at måtte karakterisere også disse billeder ikke som kilder til den politiske historie, men som illustrationer der bærer vidnesbyrd om middelalderens forestillingsverden.

Et andet punkt, der har været genstand for diskussion, er om man kan anvende stifterbillederne til belysning af kirkernes bygherre- og ejerforhold[8]. På de mest karakteristiske af de stifterbilleder, som stammer fra romansk tid, ser man en mand, stundom også en kvinde, der efter klædedragten at dømme må tilhøre stormandsklassen, række en kirkebygning frem mod Gud, som strækker sin velsignende hånd ud for at modtage den, således på det så ofte gengivne af »Asser Rig og fru Inge« fra Fjenneslev.

Det synes rimeligt, når man finder sådanne billeder – af praktisk talt samme alder som bygningen – at opfatte dem som udtryk for at vedkommende stormand har ladet kirken bygge. Her må dog bemærkes, at den frembårne kirke ofte ikke kan have haft nogen lighed med den byggede; at det ikke altid er den kirkebærende stormand, der modtager Guds velsignelse, og at det ikke har været muligt med sikkerhed at identificere personerne på stifterbil-

6 Nørlund og Lind, anf. arb. s. 168–69.
7 »Krig i kirkernes billedkunst« Berlingske Tidendes kronik 6.9.1966.
8 Nørlund og Lind, anf. arb. kap. I.

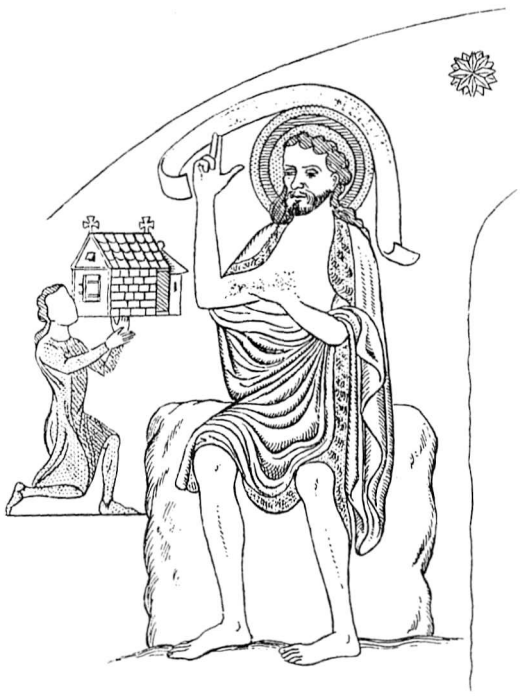

Dette billede hvor herremanden rækker en lille enskibet, romansk kirke frem til Johannes Døber, findes på væggen i det højhvælvede gotiske sydkapel til Ørslev kirke. Der er ingen tvivl om at rummet var overhvælvet, da billedet blev malet. Selv om der således ingen lighed er mellem den afbildede og den virkelige bygning, angiver hele fremstillingen manden som stifter, formentlig af kapellet, der var indviet til S. Hans. Når man som her benytter Magnus Petersens tegninger må man nøje kontrollere, at tegningen virkelig ligner kalkmaleriet – det gør den! Ørslev, V. Flakkebjerg h., Sorø a., 1325–50.

lederne. Således forestiller Fjenneslevbilledet formentlig Esbern Snare og hans frue, og ikke hans forældre. Det synes naturligt, at folk af så stor økonomisk evne og høj social position har spillet en fremtrædende rolle ved kirkebyggeri i sognet; men mere kan ikke siges med sikkerhed. Stifterbillederne er dog ikke det eneste argument i diskussionen. Herremandsgallerierne, der findes i flere romanske kirker, er et utvetydigt vidnesbyrd om, at herremanden har haft en ganske speciel indflydelse på bygningens udformning, så speciel at det for disse kirker må være rimeligt at betragte ham som bygherre; og når der så tillige findes stifterbillede, må det være legitimt at betragte dette som et billede af den kirkebyggende stormand. Hvad angår ejerforholdet, så kan en mand som eksempelvis Esbern Snare meget vel have betragtet Fjenneslev, Sæby og Kalundborg kirker mer eller mindre som sin ejendom, men efter hvad vi ved om de juridiske forhold, har kirkerne – med ganske få undtagelser – ikke været privatejendom, men en selvstændig juridisk person, vi kunne vel kalde det en selvejende institution, med *tutores* og provsten som »bestyrelse«.

At de romanske stifterbilleder sigter til kirkernes bygning sandsynliggøres af, at vi fra senromansk og gotisk tid kender stiftere, der ikke frembærer kirkebygning, men knæler i et hjørne af billedet, således i Brøndum og Brarup;

i sidstnævnte kirke er der endda ét stifterpar ved de senromanske billeder i apsis og et andet ved de højgotiske i koret. Disse stiftere må naturligt opfattes som givere af kalkmalerierne.

Herremændenes tilknytningsforhold til kirkerne fremgår endvidere af de talrige våbenskjolde, man finder afmalet. Både de store skjoldefriser (Sorø, Ringsted, Århus Vor Frue og Haderslev domkirke) og de små friser eller enkeltstående våbenskjolde, man finder i mange landsbykirker, regnes for donatorbilleder; og her gælder naturligt, at det er våbenerne i sognekirkerne som angiver et lokalt tilhørsforhold, der kan have interesse for historikeren. Således har en i 1950-erne fundet frise i Billum meddelt os, at familien Juel (med stjerne) havde tilknytning til denne egn ca. 100 år tidligere end de skriftlige kilder nævner det[9]. De store klosterkirkers friser spænder derimod over et for vidtspredt klientel til at kunne give os oplysninger af samme værdi.

I mange kirker – især i Århus stift – finder vi bispens våben, ofte ledsaget af en indskrift med datering; herudaf kan hentes konkrete oplysninger om bygningens historie og navne på en del præster og provster. Man får et levende indtryk af den byggevirksomhed, der foregik med hvælvingsbyggeri og tilbygning i perioden 1449–1520, da Jens Iversen *Lange*, Ejler Madsen *Bølle* og Niels Clausen *Skade* var bisper i Århus.

Fra tiden efter reformationen, hvor kirkerne ejedes af herremanden, findes flere skjoldrækker, ikke for donatorer, men for herremandens og hans frues »sexten anner«; et genealogisk og adelshistorisk materiale, der ikke er benyttet nær nok.

Størst interesse har dette materiale jo for heraldikere, men for ret at kunne benytte det må man gøre sig tilblivelsen og overleveringen klar. Bedst belyst er frisen i Sorø Cistercienserkirke[10]; den er anlagt i 1290-erne formentlig i reklameøjemed, efter at donationerne fra klosterets store velgørerslægt »Hviderne« var ebbet ud, og selv de ældste og bedst bevarede våbenskjolde kan altså kun vise, hvorledes man mange år efter de pågældende personers død mente, at deres våbenskjolde burde have set ud; bedre blev det ikke af, at den sidste abbed Henrik Tornekrans i 1515 lod frisen ommale og forny i lærd renæssanceånd. I de følgende århundreder fik den endnu nogle opmalinger, for i 1871–73 at blive bragt »tilbage til sin oprindelige skikkelse« af Jakob Kornerup, en opgave som Kornerup selv efterhånden erkendte var

9 A. Fabritius: Skjoldefrisen i Billum kirke. Fra Ribe Amt 1956.

10 L. Balslev: Sorø Kirke. Nationalmuseets blå bøger. 2. udg. 1966, og Danmarks Kirker, Sorø Amt.

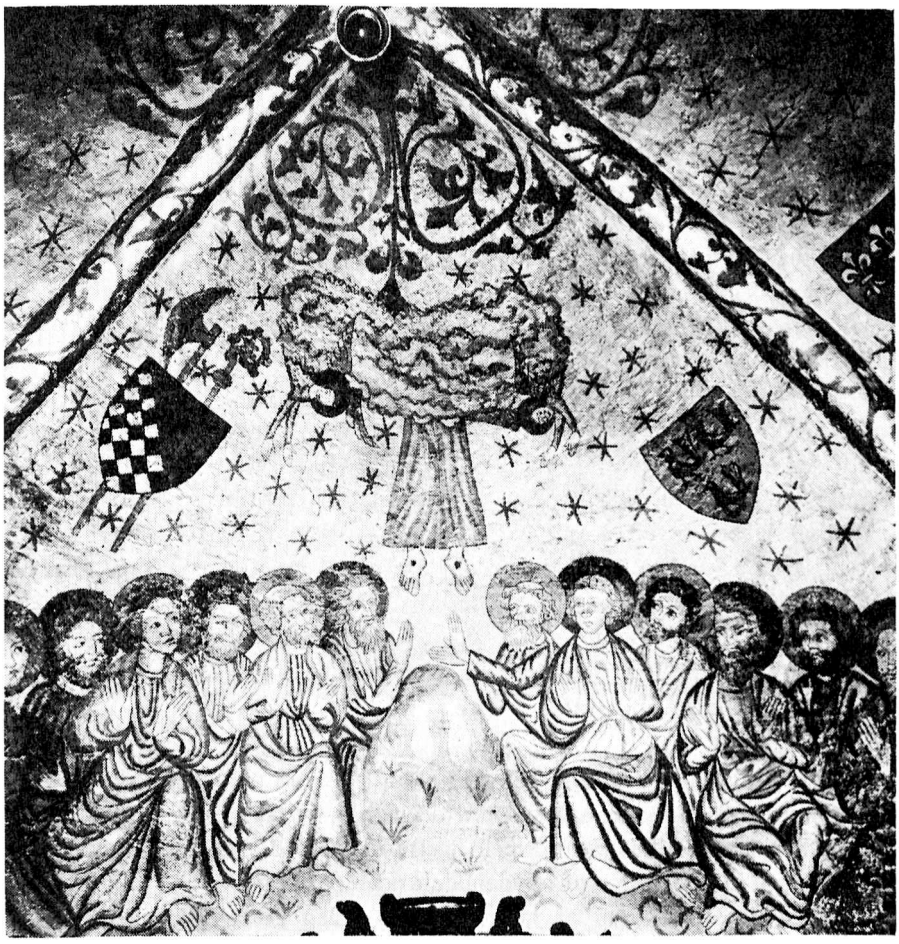

Når to adelsvåbener er anbragt på hver side af Kristi Himmelfart i Førslev kirke, har vi lov at formode, at de pågældende har betalt for billederne eller er blandt kirkens velgørere. Finkenow-våbenet tv. identificeres af bispestaven og S. Olavs langøkse som tilhørende Niels Jakobsen Rusere, ærkebisp i Trondheim 1364–69, død i 1386, som ejede gods i sognet. Denne tidsbestemmelse henfører Moltke-våbenet med urfuglene til Fikke Moltke der ejede Skafterup i Fyrendal sogn i 1370-erne, ligesom det tjener til at datere billedet. Førslev, Ø. Flakkebjerg h., Sorø a.

umulig. Det må således fastslås, at kun for ganske enkelte våbeners vedkommende har Sorø-frisen værdi som middelalderkilde. Noget lignende gør sig gældende for frisen i Ringsted[11], hvor af kongevåbenerne kun det for Birger

11 Danmarks Kirker, Sorø Amt.

af Sverige er samtidigt; den lange frise for den sjællandske lavadel i 1400-tallet blev af Storck hugget ned og nymalet en meter højere oppe på væggen; kun et enkelt Krumpen-våben overlevede og kan nu ses i kirkens lille museum.

I 1920-erne fandt man i Vor Frue kirke i Århus (dominikanerkirke) endnu en frise; og denne synes at have undgået de to andres sørgelige skæbne. Ganske vist synes det, at de ældste våbener er malet på én gang og vil gribe langt tilbage i tiden med våben for den sagnagtige Svend Felding (Falling), men ellers kan man følge en sukcessiv tilvækst, kendetegnet ved forskelle i skjoldenes og bogstavernes form, således at man her har en række våbener fra ca. 1340 til ca. 1520, der kan betegnes som samtidige heraldiske kilder.

På tilsvarende måde må man søge at vurdere de mange enkelte skjolde og småfriser i landsbykirkerne: har de været genstand for op- eller ommaling? Og hvis dette ikke er tilfældet, kan man da datere dem ud fra indre kriterier (skjoldes og bogstavers form; bygningens historie; samhørighed med andre kalkmalerier i kirken). Hvis denne analyse giver et tilfredsstillende resultat, har man en uvurderlig heraldisk kilde ikke blot samtidig, men *in situ*. Der er foruden de nævnte eksempler i de sidste år kommet meget interessante ting frem f. eks. i Kirke Såby og Glesborg, hvorved man kan komme »bagom« de professionelle renæssance-våbenmalere.

Ligesom studiet af de *enkelte* våbenskjolde i friserne og andetsteds kan øge heraldikernes detailviden, således kan de mange øvrige detaljer i malerierne tjene ikke alene til illustration, men ligefrem til kilde for genstandes anvendelse eller til identifikation af middelalderarkæologiske fund.

For mange af de fund af husgeråd, der i dag gøres ved byudgravninger, er de talrige bordscener (nadveren, måltidet i Emmaus, den rige mand) til stor hjælp for identifikationen af forskellige former for bægre, skærebrætter og bordknive. Tilsvarende er kalkmalerierne vor mest righoldige kilde til klædedagtens historie, til ridetøj og sadler, til forekomsten af skorstene, vejrhaner og storkereder på hustage.

Genstandenes funktion illustreres på anskuelig måde: hvorledes håndrok og håndten bruges (den spindende Eva); hvordan man hænger en rundbundet gryde op i kedelkrogen (konen der laver mad, Elmelunde); hvorledes bruges en ildvifte (Josef, som laver suppe julenat); at høste med segl (det hastigt voksende sædekorn); hvordan spænder man en armbrøst (S. Sebastians martyrium) osv. Alt dette kan selvfølgelig være ting, man vel nok vidste i forvejen, men det er af værdi at have daterede illustrationer, 4–600 år gamle. Men til gengæld må man indrømme, at maleren ikke altid har været lige er-

Josef smager på suppen julenat. Vi må finde os i, at den store krukke eller gryde svæver frit i luften, og at stolen øjensynligt kun har to ben. Men kogeringen i bålet viser os hvordan problemet k u n n e løses, at anbringe en rundbundet gryde på et åbent ildsted; vi kan vel også regne med konstruktionen i de dele af stolen, vi kan se. Vi får præsenteret en ildvifte, en ransel og et par støvletter, fra ca. 1480. Elmelunde på Møn.

faren i køkkengrejets eller våbnenes rette brug. I Hyllested vender takkerne på kedelkrogen den gale vej; i Elmelunde bærer en i øvrigt højrehåndet kriger sit store slagsværd i højre side, og i Mørkøv spænder soldaten armbrøsten helt forkert. For Mørkøvbilledet gælder, at det er af meget dårlig kvalitet, og det formenes, at maleren ganske simpelt har byttet om på en bueskyttes bevægelser og en armbrøstskyttes; i Elmelunde ville man slet ikke kunne se det pragtfulde sværd, hvis det var blevet anbragt ved venstre side. Man må altså ud fra sin øvrige viden udøve en funktionel kritik over for nogle af billedernes oplysninger.

Der findes flere tilfælde, hvor man har afbildninger af en genstand, man kender fra andre lande, fra skriftlig omtale eller fra senere tider. Problemet må da rejse sig, om man kan benytte kalkmaleriet som indicium for, at vedkommende genstand har været kendt og anvendt i Danmark på det tidspunkt

Hvor meget kan vi stole på udseendet af Isefjordsværkstedets krigskarle? Forreste rytters store krumsværd af falcion-type kendes, men ikke i den størrelse, det er normalt meget mindre; også hellebarden (en »goeden-dag«) er kendt, men aldrig som kortskaftet ryttervåben. De underligt bagudbøjede hjelme er enten fri fantasi eller fortegnede opslåede visirer. Når man ser på den tåbelige måde rytterne holder i tøjlen og har foden i bøjlen, mister man enhver tiltro til billedets kildeværdi og bliver også skeptisk over for seletøjets store flæser og bjælder. Th. en illustration af landbrug i middelalderen; at manden sår, samtidig med at drengen skærer kornet og konen binder det i neg er noget der hører med til den legende der fortælles. Reerslev, Tune h., Københavns a., ca. 1450.

maleriet kan dateres til. Et ret så hårdt argument vil være, at når genstanden findes på et kalkmaleri i Danmark, har den eo ipso været kendt! Dette er vel ikke til at komme uden om og kan være interessant nok for en registratur over hyppigheden af vedkommende genstands forekomst; men for at skønne om genstanden har været i brug her i landet, må man anlægge en anden vurdering.

Der kan ikke skønnes ud fra hyppighed alene, men tillige efter i hvor høj grad den afbildede scene er præget af forlæg og fast tradition. Genstandene vil ofte være i hænderne på bipersoner, og man må tage med i vurderingen, hvor ophøjede og traditionelt afbildede disse bipersoner er; derfor kan der eksempelvis næppe regnes med, at man i Danmark har anvendt det store S-bøjede blæseinstrument, hvormed englene om Kristi trone indvarsler

dommedag, selv om just denne aerofon er blandt de hyppigst viste musikinstrumenter. På andre billeder, der er ligeså hellige i emne og traditionsbundne i komposition (Jesu lidelseshistorie), er bipersonerne, soldaterne tegnet meget mere dagligdags, og når man her gang på gang finder dem bevæbnet med den langskaftede luzerner-hammer, har man lov at formene, at dette våben har været velkendt i Skandinavien, selv om man ikke har en eneste overleveret af sikker nordisk proveniens. I denne vurdering indgår selvfølgelig vor viden om de mange tyske landsknægte, som deltog i de nordiske krige ca. 1450 til ca. 1550.

Denne viden udefra må man ofte benytte ved vurdering af en afbildning, som er den eneste af sin art. Eksemplet er den fint tegnede damesadel fra ca. 1325, der findes i Ørslev; selv om der ingen damesadler findes bevaret fra 1300-tallet, er det såre sandsynligt, ja vel givet, at de har været benyttet, og det er da fuldt legitimt at anvende Ørslev-billedet som bekræftelse herpå.

I mange tilfælde vil man stå midt imellem. Det er ikke sikkert, at man i 1560-erne har anvendt alle de 31 musikinstrumenter Rynkeby-englene sidder med, men det er muligt; ej heller kan vi sige, hvilke der har været velkendte og hvilke ikke. Det er ikke sikkert, at vi har haft let, armbrøstbevæbnet rytteri i Danmark i 1474; men hvis vi har haft sådanne ryttere, har vi lov at formene, at de har set ud som på billedet i Jetsmark. Man må hver gang underkaste den oplysning, kalkmaleriet giver os om en genstands funktion og forekomst, en vurdering som må bygge på vort kendskab til kunstnerens malemåde, forlæg og tradition, om det er dagligdags ting eller ej og endelig på sandsynligheden – dikteret af vort øvrige kendskab til genstanden.

Da der ikke er tale om, at kalkmalerierne afbilder egentlig historiske begivenheder, kan de ikke betegnes som *kilde* i gængs forstand, og det er vel tvivlsomt om man over for dette materiale burde anvende den historiske terminologi. Det væld af oplysninger man kan hente ud af kalkmalerierne angående næsten et hvilket som helst kulturhistorisk emne, kunne man opdele i *rene illustrationer,* der gives af billedet i dets helhed, komposition og sceniske detaljer (eks.: Skolebilledet fra Tuse), *konkrete vidnesbyrd,* som tjener til identifikation af en genstand, dens funktion og forekomst (eks.: damesadlen) og de *indirekte vidnesbyrd* om forestillingsverden eller kunstneriske og kulturelle forbindelser. Tilbage står de mange billeder af heraldisk indhold og måske stifterbillederne; de er malet for at give en bestemt oplysning, og for mig at se tjener de stadig dette formål, så her kunne der være tale om at benytte ordet *kilde.*

*

Har man raflet »7'ere« i 1350? De tre terninger, som indgår i Jesu lidelsesredskaber, står på det ret så høje slag »7 med 6« – men det kan jo også blot bero på at maleren ville vise tre forskellige antal øjne. Birkerød, Frederiksborg a., 1325–50.

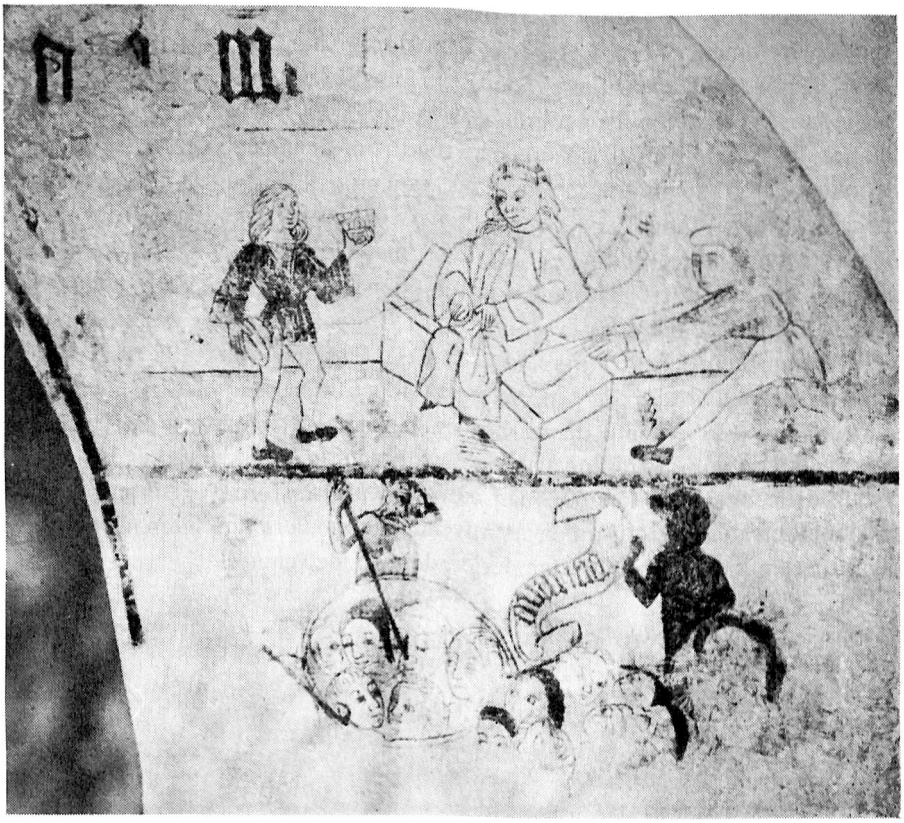

Dette billede af forbrydelse og straf er mest interessant ved den tydelige afbildning af et stavbæger, af den slags som kendes fra middelalderarkæologiske fund i vore byer. Jørlunde, Frederiksborg a., nu på NM, ca. 1500. Se Mogens Bencard: »Stavbægre« i Mark og Montre 1969.

Hvordan kan man i praksis benytte dette så meget store materiale?

Billedarkivet på Nationalmuseets 2. afdeling rummer fotografier af de fleste af landets kalkmalerier, men samlingen er ikke komplet. Samme sted findes en kalkmaleri-registrant udarbejdet af Kirkehistorisk Institut; men da denne for det nuværende kongeriges vedkommende bygger på museets fotografier, har den de samme mangler; for Skånes vedkommende har Kirkehistorisk Institut ladet foretage en systematisk gennemfotografering af kirkerne, og for dette område er registranten dækkende.

Politikens håndbog »Jeg ser på kalkmalerier« (2. udg. 1970) har tilstræbt at beskrive alle landets kalkmalerier; men også her er der forglemmelser, og endvidere beskrives kun de billeder, der kan ses ned i kirkerne i dag.

Problemet for den, som ønsker at benytte registrant eller håndbog, er vel først og fremmest et registreringsspørgsmål, der atter afhænger af hvad man søger. Skal det være en illustration af en bibelsk scene, er det meget let, da begge har just disse indgangsværdier. Men drejer det sig om en scene fra dagliglivet, må man normalt gå omvejen rundt om den bibelske scene, som indeholder det søgte motiv; eksempelvis kan man ikke finde *værtshusscener,* men må slå op under *måltidet i Emmaus* – her har håndbogen dog ordet *borddækning.* Værre endnu er det, hvis man søger en enkelt ting, f. eks. *bægre,* hvor man først må »tænke i« måltider eller borddækning, og derefter i registranten søge under *nadver, måltidet i Emmaus, den rige mand, bryllup-pet i Kana* uden dog at kunne være sikker på at have fået alle bægre med.

Hvis det blot drejer sig om en enkelt illustration, kan det mangen gang være nemmest at søge til de værker og bøger, som i forvejen har benyttet kalkmalerier som illustrationsmateriale, foruden de almindeligt kendte kunst- og kulturhistoriske værker bør man nævne »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder«, der foruden at anvende kalkmalerier til illustration hyppigt i teksten har henvisning til malerier, der afbilder emnet.

Register over nævnte kirker med henvisninger efter Trap

Bellinge, Odense h., Odense a.
Billum, V. Horne h., Ribe a.
Brarup, Falster n. h., Maribo a.
Bregninge, Skippinge h., Holbæk a.
Brøndum, Skads h., Ribe a.
Elmelunde, Mønbo h., Præstø a.
Fjenneslev, Alsted h., Sorø a.
Gimlinge, V. Flakkebjerg h., Sorø a.
Gislinge, Tuse h., Holbæk a.
Glesborg, Djurs n. h., Randers a.
Haderslev domkirke
Helsingør Mariekirke
– Karmeliterkloster
Hornslet, Ø. Lisbjerg h., Randers a.
Hyllested, Djurs s. h., Randers a.
Højen, Jerlev h., Vejle a.
Hørve, Ods h., Holbæk a.
Jetsmark, Hvetbo h., Hjørring a.
Jørlunde, Lynge-Frederiksborg h., Frederiksborg a.
Kalundborg
Kirke Såby, Voldborg h., Københavns a.
Kirkerup, Sømme h., Københavns a.
Lynge, Lynge-Frederiksborg h., Frederiksborg a.
Mørkøv, Tuse h., Holbæk a.
Nr. Herlev, Lynge-Frederiksborg h., Frederiksborg a.
Ottestrup, Slagelse h., Sorø a.
Over Dråby, Horns h., Frederiksborg a.
Reerslev, Tune h., Københavns a.
Ringsted
Rynkeby, Bjerge h., Odense a.
Skamstrup, Tuse h., Holbæk a.
Skanderup = Skanderborg gl. kirke
Skibby, Horns h., Frederiksborg a.
Skibet, Tørrild h., Vejle a.
Smørum, Smørum h., Københavns a.
Sorø
Sulsted, Kær h., Ålborg a.
Sværdborg, Hammer h., Præstø a.
Sæby
Sæby, Løve h., Holbæk a.
Sdr. Nærå, Åsum h., Odense a.
Tuse, Tuse h., Holbæk a.
Tågerup, Fuglse h., Maribo a.
Undløse, Merløse h., Holbæk a.
Veggerløse, Falster s. h., Maribo a.
Vigersted, Ringsted h., Sorø a.
Vinderslev, Lysgård h., Viborg a.
Viskinge, Skippinge h., Holbæk a.
Vrangstrup, Tybjerg h., Præstø a.
Vrå, Børglum h., Hjørring a.
Ørslev, V. Flakkebjerg h., Sorø a.
Ål, V. Horne h., Ribe a.
Århus domkirke
Århus, Vor Frue

Hvor ikke andet er oplyst, er billederne taget af artiklens forfatter.

Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie

AF FRIDLEV SKRUBBELTRANG

En række væsentlige faktorer for opfattelsen af den landbohistoriske udvikling i Danmark fra det 17. til det 19. århundrede er: antallet af landbrug – og disses størrelse, foldudbyttet, afgiftsforholdene, bondens sociale status og forholdet mellem bonde og godsejer. Det er disse problemer, universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang vurderer, idet han viser muligheder og antyder veje for ny landbohistorisk forskning. Artiklen er baseret på et foredrag forfatteren holdt i Historisk Samfund i København i december 1969.

I stedet for at tale om et enkelt afrundet emne indenfor landbohistorien har jeg valgt at rette søgelyset mod nogle af de emner, man naturligt må beskæftige sig med, hvis man vil nå til nye resultater, eventuelt få bekræftet eller udbygget nogle af de gamle på dette felt. Tiden er for kort til, at jeg kan nå stort andet end at »røre ved« en række problemer, men jeg har det håb, at måske netop den knappe og utilstrækkelige behandling kan virke inciterende eller fremkalde kritiske reaktioner, der naturligvis ikke behøver at være af »reaktionær« eller »traditionel« natur.

Når jeg har sat »tradition« ind i titlen på mit foredrag, er det ikke just for at gendrive nogle forældede opfattelser eller for at rette op på skæve antagelser. Jeg vil egentlig kun advare mod, at der skal gå tradition i den nuværende eller fremtidige forskning på områder, hvor vi kun er nået et lille stykke ad vejen, som jeg mener det er tilfældet med landbohistorien, hvor endnu alt for få har arbejdet med hovedproblemer i en større sammenhæng.

Til indledning vil jeg opholde mig lidt ved en »tradition«, der vel ikke betyder meget mellem faghistorikere, men til gengæld gennem generationer har betydet noget for den brede befolkning. Altså *træhesten*. Da Gunnar Olsen i 1960 havde skrevet »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«, mente han vistnok, som rimeligt var, at have forstødt dette stationære ridedyr

fra dets fornemme placering som bondeundertrykkelsens traditionelle symbol. Men hvad skete? Alle disse fakta plus en del sagnagtig beretning vakte kære barndomsminder om historiefortælling, endog hos en del anmeldere, og denne grimme hest, som ikke engang findes på museer, blev snarest mere nærværende og betydningsfuld end før, skønt de fleste udsagn reducerede den som strafferedskab.

Et par kildesteder til afklaring af problemet træhesten: Da en 70-årig bonde på Jomfruens Egede i december 1731 døde, efter at godsejeren havde ladet ham ride træhesten nogle timer daglig flere dage i træk, idømte højesteret denne godsejer, kaptajn Poulsen, 100 rd. i erstatning til bondens enke og 300 rd. i bøde til kongens kasse. Flere dommere var stemt for bøder på 1000–3000 rd., én ville have godsejeren dømt fra livet eller han skulle i det mindste miste det privilegium af hals- og håndsret over sit jordegods, som han havde »så umenneskeligen misbrugt«. Måske døde bonden ikke af selve mishandlingen, men træhesten var en ganske urimelig straf for en skatterestance.

På Sorø akademis gods blev 1737–77 ialt 40–50 mand straffet for skovtyveri med træhesteridt, tilsammen fik de henved 200 timer, men straffen forekom kun i 10 af de 40 år og efter 1777 slet ikke. Det stemmer med, at skovforordningen af 1781 ikke nævner træhestestraf. Den findes derimod i udkastet til en aldrig udstedt stor forordning fra 1768–69, hvorefter godsejere og deres fuldmægtige ikke må ilde medhandle bønder for »små forseelser, hvorpå straf bør følge«, men i stedet for hug og slag kan sætte dem på »1 à 2 dages vand og brød eller 1 à 2 timer at bære den spanske kappe eller ride træhest uden nogen tyngsel ved benene«.

Der var åbenbart tradition for, at der ved sjællandske herregårde skulle stå en træhest. Ellers er det ret uforståeligt, at den yderst bondevenlige baron M. H. Løvenskiold til Løvenborg så sent som i februar 1787 godkendte en tømrer-regning på en træhest. Men kvitteringen findes! – 5 måneder senere forbød fæsteloven af 1787 »den fra gammel tid af indførte og af en del godsejere eller deres forvaltere endnu brugelige omgangsmåde: på egen hånd at lade bønderne straffe med træhesten, halsjernet etc.« Ordene – og påstanden – er juristen Chr. Colbjørnsens. De reformvenlige godsejere i den store landbokommission synes ikke at have udtalt sig herom.

Træhesten var eller skulle være en mild afstraffelse, der kunne afkøle opsætsige bønder og gøre dem groft til grin. Men o. 1780 kunne det gå helt anderledes. På Fuirendal kom det år en bonde til forvalteren og forlangte hjælp til en hest, men fik afslag, og der fulgte skænderi og håndgribeligheder. Forvalteren fik dog hjælp til at sætte bonden på træhesten. »Men så snart jeg vendte mig – beretter forvalteren – da jeg ikke kunne blive hos ham for

onde ord, han for alle folk på gården udøsede over mig – stod han af hesten og gik hen til tærskerne, hvorfor jeg måtte lade ham gå for ikke at underkaste mig større fortrædeligheder . . .«

Til afveksling fra de mange ynkelige bønder på en senere tids fremstillinger af træhesten – lige til ham på soklen af Willumsens Hørup-statue – kunne man godt ønske en tegning af bonden på Fuirendal, der respektløst sparkede træhesten af sig og gik sin vej.

Den danske bondestand gik ikke til grunde, fordi måske et par procent af bønderne kom på træhesten nogle timer af deres liv. Det er vanskeligere at forstå, endsige bevise, at det 17. og 18. århundredes bønder kunne leve af deres (i vore øjne) slet dyrkede jorder, der for tusinder af gårdmænds vedkommende ikke var større end husmandslodder i det 20. årh.

Problemet bliver ikke lettere ved, at vi nok må regne med betydeligt flere landbofamilier end tidligere antaget. Aksel Lassen har i »Fald og fremgang« beregnet befolkningsudviklingen i kongeriget fra o. 1660, der ganske vist var et lavpunkt, til en fordobling i de 100 år frem til 1760. Selv om der ikke er helt sikre holdepunkter for alle beregninger, var stigningen givetvis stor. Også 50–75 pct. vil give noget at tænke på, når man jo uundgåeligt må se det i forhold til 1) *antallet af landbrug og deres størrelse,* 2) *landbrugsproduktionen.*

Vi ved mest om det første, antallet, men ikke nok. Det var prisværdigt, at J. A. Fridericia i Hist. Tidsskrift 6. rk. II (o. 1890) forsøgte at sammenstykke antallet af jordbrug fra præsteindberetninger, matrikler m. v. i perioden 1651–62 og sammenligne dem med gårdantallet i matriklen af 1688, som han kendte det fra en ekstrakt. Da Henrik Pedersens »De danske landbrug 1688« udkom i 1928, viste det sig endda, at Fridericias kompilerede jordbrugsantal, når Bornholm fraregnes, svarede til H. Pedersens på ½ pct. nær. Det ser så smukt ud på papiret, at det næsten er hjerteløst at gøre opmærksom på, at det dog ikke *er* de samme brug. Og at hverken jordbrugs- eller gårdbrugs-statistikken *kan* være rigtig.

Jeg vil ikke her tage problemet op i dets helhed, men for Fridericias vedkommende er det iøjnefaldende, at antal gårde og antal »mindre jordbrug« viser sig at være to meget uensartede grupper, når man sammenligner dem herred for herred; og hvor man med held kan lægge materialet fra landmålingstiden ved siden, kommer man ofte ud for overraskelser. Endelig må man gøre sig klart, at Henrik Pedersen med sin »moderne« grænse mellem gårde og huse, nemlig 1 td. hartkorn efter den ny matrikel (1688), ophøjede adskillige »mindre brug« (bol, gårdsæder) til gårde, men samtidig nedstødte andre til hus-gruppen. At denne i mange, ja de fleste egne er meget vilkårligt repræsenteret i kilderne, kan næppe være historikere ubekendt, og jeg skal

ikke her gå nærmere ind på det problem, som især de jordløse huse i ældre tid er.

Hvad *gårdene* angår, kan man undres over, at Henrik Pedersen ikke fulgte markbøgernes som regel tydelige angivelser og fastslog, at antallet af gård*brugere* i Jylland lå mere end 20 pct. højere end det i matriklen anførte antal gårde, hvoraf mange forlængst *var* delt i to, undertiden flere. Det *kan* skyldes, at statistikeren ville have klare linier, og dem gav *matriklen* tilsyneladende, mens det langtfra altid efter markbøgerne kunne afgøres, om en gård virkelig var 1) delt i to (sjældnere flere) brug eller 2) blev drevet i fællesskab af et par mand, der dog ofte havde hver sin bolig. En lidt senere tids fæstebreve viser, at gårdfællesskab kunne have forskellige former. Og selv om det især var middelstore eller lidt større gårde, der havde mere end én bruger, kan man ikke helt se bort fra, at en del dobbelt-besatte gårde ville komme ned under 1 td. hrtk. pr. bruger, hvad der muligvis også har generet statistikeren.

Jeg vil senere i en afhandling komme nærmere ind på disse forhold, men det skal bemærkes, at forskydningerne m. h. t. gård- og gårdbrugerantal ikke betyder meget på øerne, navnlig ikke på den sjællandske øgruppe, hvor antallet af nedlagte bøndergårde voksede mest. *Ødegårde* var mange slags. Det går måske an at minde om, at de nu og da også kunne tjene befolkningstilvæksten, idet de ikke sjældent, foreløbigt eller varigt, gav husly til flere husmænd eller indsiddere.

Vender vi tilbage til det alvorlige problem: hvordan der blev brød til den voksende landbefolkning, er jo agerdyrkning og anden *landbrugsproduktion* i søgelyset. Det er godt, ja også nødvendigt, at nogle forskere tager sig af driftssystemerne og sammenligner, så vidt muligt, arealer og deres udnyttelse til forskellige tidspunkter, og fremfor alt er markbøgerne her den rige kilde. Flere gode lokalhistoriske undersøgelser er, hvad man må håbe på!

Nyopdyrkning var sikkert en vigtig sag langt tilbage i tiden, indenfor bymarkerne men også på hede og overdrev. Rundt i Jylland er der »Hedeby«er og »små boliger mestendels nyligen opbrudt og indtagen af heden«, for at citere en af præsteindberetningerne. Der er egne, hvor kampen står mellem opdyrkningen, der udvider jordbrugenes arealer, og sandflugten, der lægger øde. Præsten Mikkel Hansen i Oksby har i sin indberetning 1651 følgende ejendommelige notat: »Mærk, kjære læserer, at de som i gamle dage var *boele,* som mig af gammel folk er berettet, kaldes nu *gårde* mesteparten . . . og mange iblandt dem så'r intet rug eller vintersæd og en føje byg eller vårsæd, thi sandet ligger ind i deris gårde over deris kålgårde til deris huse, så mange af deris huse er affløt, haver intet uden tofter at bruge«.

Længere inde i landet og østpå var der vel som oftest mere at vinde end at

tabe. Markbogen fra Hårby i Venge sogn på Skanderborgegnen kan på mange sider berette statistisk om, hvad bønderne i en landsby har »oppløjet af heden«, et areal på størrelse med én af de gamle bymarker. Ikke så givtig endnu, naturligvis; de fleste af de (vistnok gennem flere årtier) opbrudte hedejorder krævede lang hvile, nogle ville måske springe i lyng igen – alligevel, man skal ikke allevegne frem til reformtid og det 19. århundrede for at finde den store lokale nyopdyrkning. Og ifølge samvittighedsfuldt indberettende præster forekommer der ret ofte midt i det 17. århundrede, ja tidligere, »nogle nye bøgger, afbøgger og huse, som haver nogen sæd, kan dog ikke regnes for halve gårde eller bol«. Nej, men i 1680-erne er der adskillige,som *kan*. Forarbejderne til matriklen af 1688 sammenholdt med præsteindberetningerne i 1650-erne vidner stedvis om landbrug, hvis dyrkningsværdi er væsentligt forøget på få årtier.

Arealudvidelser kender man også i det 18. århundrede. Her vil jeg blot minde om Rise Hansen og Steensbergs 3 sjællandske landsbyer i »Jordfordeling og udskiftning«, der viser større eller mindre udvidelser fra 1680-erne til 1768. Men det synes at batte for lidt, hvis man ikke samtidig tør regne med et stigende *foldudbytte*. Kan man nu *det*?

Tilsyneladende ja, nemlig hvis man vil gå ud fra *hovedgårdene*, der her giver langt det største kildemateriale, og frejdigt sammenholder de foldtal, Gunnar Olsen fandt frem til for kronens ladegårde 1610–59, med de foldudbytter, der opgives eller kan beregnes på en del godser i det 18. århundrede, i sidste tilfælde i hvert fald på grundlag af udsædsopmålinger og tærskningsresultater. De antyder en fordobling af udbyttet på ca. 150 år.

Men hvordan forholder det sig med lensregnskabernes opgivelser? – Gunnar Olsen mente ikke, der var større forskel på de opmålte kvanta sædekorn og det, der faktisk blev sået. Måske ikke. Men det var vel ikke for intet, når en lidt senere tids ridefoged-instrukser formanede til kontrol med, at såkornet virkelig kom i jorden og ikke blev ædt af hovbøndernes heste eller verfet i et vandhul. M. h. t. høsten er der risiko for, at ikke blot havre, men også en betydelig mængde anden sæd blev skåret i hakkelse eller høstet grøn. – Det er muligt, at selve regnskaberne på adskillige punkter svigter. Lensmændene havde vel en ikke ringe interesse i at fremstille godsdriftens vanskeligheder som større end de reelt var. Der kan have udviklet sig en tradition på dette felt, måske ikke helt forskelligt fra hvad man har hørt om en senere tids selvangivelser, ja måske kan der være tale om en art stiltiende godkendte »fradragsregler«? Jeg tilstår gerne, at jeg ikke har speciel indsigt, men det er sikkert nødvendigt at se kritisk på disse forhold.

Fra de om ved 85 pct. af landets jord, som *bønder* havde i fæste, kom jo det helt overvejende høstudbytte. Bondeskifter giver i reglen ret mangel-

fulde oplysninger om foldudbytte (enten efter vurdering eller ved, at man kan sammenregne, hvad der anføres som udsæd, tiende, arveparter o. s. v.), men på Sjælland ser det ud til, at foldudbyttet på bønderjorder før 1650 er anslået til henved det dobbelte af, hvad Gunnar Olsen fandt på kronens ladegårde. Det vidner vel også om et pålideligt skøn over forventet høstudbytte (kort før høst), når ager-vurderingen på samme brug kan variere fra et par fold byg til 9 fold. – Der bør også for det 18. århundrede fremdrages mere, om muligt fra flere kilder, før vi endeligt kan revidere Falbe Hansen og andre på dette vigtige punkt. Men det vil ikke overraske mig, om man f. eks. på Sjælland konstaterer en stigning i foldudbyttet fra gennemsnitligt ca. 4 omkring 1650 til 5 fold godt 100 år senere. – Faktisk levede danske gårdbrugere ganske godt i 1760-erne, mens en stor del af den voksende husmandsbefolkning utvivlsomt befandt sig på sultegrænsen eller derunder. Det er for nutidsmennesker nærmest ufatteligt, at en bondebefolkning på 600–700.000 skulle have klaret sig uden et større høstudbytte, end kilderne oftest antyder.

Hvad angår *husdyrholdet* – erhvervsforhold, som jeg forsøgsvis har behandlet – synes bondeskifter og synsforretninger fra en del godser at kunne underbygge formodningen om, at den produktive besætning (navnlig hornkvæget) var talrigere og mere værdifuld end tidligere antaget (Christensen-Hørsholm, Falbe Hansen m. fl.). Der *er* en væsentlig forskel på, om der normalt har været 3–4 malkekøer pr. gård eller kun ca. 2. Men kvægpest reducerede i perioder besætningerne voldsomt. M. h. t. husdyrproduktion var der næppe megen fremgang siden det 17. århundrede, der utvivlsomt bragte et tilbageslag i forhold til det 16. århundrede.

Overfor fæstebondens temmelig uberegnelige indtægter fra mark og stald står hans *afgifter,* som tilsyneladende langt bedre kan bestemmes: indfæstning, landgilde og i reglen arbejdsydelser (hoveri), dertil skatter og tiender, som også for en stor del gik om ad godsejeren. Det er naturligvis nødvendigt at gå til kilder som lensregnskaber, andre regnskaber, jordebøger, fæsteprotokoller, skifteforretninger, hoverireglementer og -efterretninger m. fl. Titusinder af bønders forhold kan belyses, men kilderne er ikke i alle henseender anvendelige. Det er – for blot at anføre et eksempel – bemærkelsesværdigt, at godsejernes generalhoverireglementer fra 1769–71 indeholder pålidelige tal for mange tusinde bønders landgilde i penge, korn og småredsel, endvidere eventuelle hoveripenge, samt værdifulde oplysninger om hovedgårds- og bymarker, men de giver derimod helt usikre tal for udsæd og høavl, ligesom det faktisk udførte hoveri ikke kan bestemmes, men kun hvor meget godsejeren ville sikre sig ved det påbudte reglement.

Det er uoverkommeligt at gå videre med kildeproblemerne her. Men i til-

lid til, at man stoler på, at hvad jeg nu skitserer har bund i kilderne, vil jeg give emnet en drejning og kort gøre rede for min opfattelse af en hovedside af dansk landbohistorie fra det 17. til det 19. århundrede.

Forholdet mellem godsejer og fæstebonde er en kompliceret sag, der kun dårligt illustreres ved træhest-symbolet, og hvor heller ikke vornedskab og stavnsbånd dækker det centrale i det herskende godssystem. Ganske vist, vornedskabet forringede utvivlsomt østdanske bønders kår gennem århundreder, men den kortvarige stavnsbåndsperiode hindrede ikke en vis økonomisk fremgang for bondestanden i alle landsdele o. 1750, måske endda af størst betydning på Sjælland. Og naturligvis var det meget vigtigt, at den store reformperiode så hurtigt fejede stavnsbåndet af vejen, så udviklingsbanen i det 19. århundrede i den henseende var fri.

Når man på flere generationers afstand skal bedømme fæstebøndernes stilling, kan selv historikeren af faget vel ikke undgå at se datidens forhold med nutidsøjne. Måske er det mest fascinerende ved historie – for de fleste – oplevelsen af *fjerne* samfundstilstande, som man kan more sig eller korse sig over, alt efter emne og oplæg, uden at engagere sig stærkt. Idealet – som vi historikere aldrig helt kan nå – må dog være at forstå enhver tid ud fra dens egne forudsætninger, så vidt muligt opleve datidssamfundet indefra, se det som det fungerede efter den tids begreb. Det betyder ikke »ja og amen« til alt, hvad der gik for sig, men bedre indsigt i de sociale sammenhænge. Vi må jo bl. a. regne med de store *standsforskelle* som en absolut realitet langt frem i det 19. århundrede, i det 17.–18. var de noget helt selvfølgeligt både for bønder og nådigherrer, de afgjort bondevenlige godsejere på ingen måde undtaget. Landboreformerne gav bønderne mere personlig frihed, bedre retsbeskyttelse og erhvervsvilkår – javel, men praktisk talt kun inden for deres egen stand, hvor afstanden mellem gårdmænd og husmænd gennemgående voksede, samtidig med at det sociale svælg mellem bønder og størsteparten af den stærkt lagdelte godsejerstand blev bevaret.

Standsforskellen og den langvarige afhængighed medførte ikke lutter respektfuld underdanighed. Bondesamfundet beholdt en vis indre selvstændighed, hvad enten den gav sig udslag i godt fællesskab i landsbyerne (som eftertiden nok har prist lidt rigeligt, skønt herskabet havde en finger med i spillet også der), eller i stridigheder med andre landsbyers og andre godsers bønder om hegn og græsningsrettigheder m. v. Nu og da vendte bondesammenholdet sig også mod herskabet, der sikkert ofte kom ud for en uskånsom karakteristik mand og mand imellem. Ikke altid p. gr. a. uvilje, endsige had. Man må også forestille sig bønder, der ynkede deres arme herskab, når det var tynget af gæld eller havde andre sorger, f. eks. genvordigheder i den

retning, som antydes i Wessels »Herremanden«. De var jo dog alle mennesker for Vorherre, *hver* i sin »stand og kald«, som Kingo forkyndte.

Disse bemærkninger er ikke et forsvar for *godssystemet* som noget i alle måder tåleligt for fæstebønderne. Det var det *ikke*. De fik at mærke, at herskaberne ejede indtægtskilderne og måtte gøre sig godset så nyttigt, som de ville og kunne. End ikke begrænsningerne – som fra 1682 forbudet mod at nedlægge bøndergårde – var holdbare, men kunne ophæves eller omgås. Godsejerne havde fat i den lange ende, de *kunne* stramme afgiftskravene til det uudholdelige – det kunne de for resten også *efter* de store landboreformer, men da havde gårdbrugerne i reglen større modstandskraft og evne til påtale. »Vil vore jorddrotter være onde, da har de lejlighed dertil, just det er vort landvæsens svare brøst«, skrev Tyge Rothe kort før 1788. Og selv om jorddrotterne var »gode«, virkede »systemet« alligevel, hvad der kan nævnes eksempler på netop op imod den store reformtid. Hårde godsforvaltere (ridefogder) kan have forværret tilstandene på nogle godser, andre har snarere lempet forholdene, ikke blot af årsager, som Jeppe på Bjerget antydede, men fordi de var kloge og måske endda bondevenlige godsfunktionærer.

Bortset fra de menneskelige faktorer, som kun nu og da ligger klart for dagen, må forholdet godsejer-fæstebonde vurderes ud fra, hvad hver af parterne bevisligt fik ud af det: godsejerne gennem deres *indtægter* af bøndergodset, i penge og naturalydelser, bønderne ved den *tryghed* de kunne opnå som fæstere.

Naturligvis er det vigtigt med undersøgelser vedrørende *fæsternes afgifter:* indfæstning, landgilde, arbejdspræstationer (evt. hoveripenge), endvidere skatter og tiender, mulige aftægtsydelser m. v. Men afgørende er i virkeligheden forholdet mellem disse forskellige ydelser, der kunne variere stærkt fra periode til periode og fra gods til gods, om end med iøjnefaldende landsdelsforskelle. Almindelig var i øvrigt den godsejerpraksis, der i henhold til et forordningspåbud fra 1701 tog sigte på, at der ved ethvert fæsterskifte »til avlingens fortsættelse« skulle findes »dygtige« heste (altså trækkraft), landbrugsredskaber og såkorn af alle slags. Var der utilstrækkeligt af de »foreskrevne species«, skulle betalingen for dem tages af boets øvrige midler – en bestemmelse, der i de fleste tilfælde var i stand til at sikre, at næsten *alt* forblev på gården, idet boets »gæld« derved normalt blev større end dets formue. Det lettede fæstegårdes overgang til nye beboere, men gav ringe garanti for deres vedligeholdelse.

Nu afgifterne. – Det må betones, at undersøgelser over *indfæstningen* (stedsmål, »gårdfæstning«, »fæste«) ikke blot må gælde dens varierende størrelse, men også antallet af indfæstninger, der jo blev reduceret i de tilfælde,

hvor fæsteren i stedet påtog sig at udrede forgængerens restancer, udbedre mangler ved bygninger og besætning, eller han måtte yde én eller flere personer underhold (især aftægt). Indfæstningsgennemsnittet tegner nok fra tiår til tiår en velstandskurve – landsdelsforskellene er meget bemærkelsesværdige – men godstraditioner spiller ofte ind. Når indfæstningerne fra 1790-erne gik stærkt i vejret, var det udtryk for, at godsejerne tog sig betalt for bøndergodsets værdiforøgelse efter udskiftning og andre reformer, endnu før landgildeforhøjelserne for alvor slog igennem. Høje indfæstninger kunne også blive et middel, hvorved godsejere fremtvang arvefæste eller bøndernes selvejekøb.

Hvad angår *landgilden* er det glædeligt, at flere danske forskere har beskæftiget sig indgående med den fra senmiddelalderen til det 17. århundrede. Svend Gissels gennemførte analyse af dens bestanddele og C. A. Christensens forlængst klassiske afhandling om landgildenedgangen i det 14. århundrede, fulgt af nye undersøgelser, må i høj grad påskønnes. Men også m. h. t. den ældre tid må man rejse det spørgsmål: om forholdet mellem landgildeafgifter og arbejdsydelser (hoveri) kan belyses så fyldestgørende, at den reelle afgiftsnedgang (evt. -stigning) med blot nogenlunde sikkerhed kan fastslås? – I en nyere tid – især det 18. århundrede, hvor kilderne efterhånden bliver fyldigere – er det mest bemærkelsesværdige ikke den ret *uforandrede* landgilde, men de meget hyppige og voksende landgilde*restancer,* som godsejerne kan tillade sig at se stort på (ofte eftergives de), fordi hoveriet i forbindelse med hovedgårdsudvidelser og mere intensiv drift åbenbart giver rigelig erstatning. Men en iøjnefaldende ændring sker, som antydet, på den store reformtid, i henhold til den fra 1792 fuldt lovlige landgildeforhøjelse til forrentning af godsejernes pengeudgifter ved udskiftningen.

Efter alt at dømme må undersøgelser over *hoveriets* omfang blive af særlig betydning. Mange kilder, også de mest omfattende, indeholder store usikkerhedsmomenter. Men hovedgårdsarealer og oplysninger om driften giver ganske gode holdepunkter. Man bør f. eks. være opmærksom på bestemmelser i en forpagtningskontrakt fra det 17. århundrede, som giver forpagteren ret til at anvende bønders hoveri på nyopdyrket hovedgårdsjord, efter at han ved egen arbejdskraft har opbrudt den. – Hovedproblemet er: hvor meget hoveri har godsejere *faktisk* anvendt (ikke bare krævet på papiret, som generalhoverireglementer o. 1770 og hoverioverenskomster i 1790-erne oplyser så meget om)? Det må ikke overses, at fæstebønderne havde langt flere tjenestefolk og husmænd som medhjælpere i sidste halvdel af det 18. århundrede end 100 år tidligere. Og arbejdsydelserne kunne fordeles mere jævnt over årets måneder, end V. Falbe Hansen regnede med. På den anden side fandt der utvivlsomt en betydningsfuld udvikling sted, hvad

hoveriets *organisation* og rationalisering angik (hovmål m. v.). Ellers kan man næppe forklare det åbenbart helt sædvanlige forhold efter 1800 (belyst ved pålidelige hoveriprotokoller), at man rundt om på godserne kunne klare sig med betydeligt færre kørsels- og gangdage, end fæstebønderne ved hoveriaftaler i 1790-erne havde forpligtet sig til at yde. Det er p. gr. a. arbejdsydelsernes art ikke rimeligt at antage, at lettelserne i det pligtige gårdmandshoveri blot skyldes overvæltning af arbejdsbyrden på fæste- og til dels lejehusmænd. *Den* fandt derimod sted, når gårdmandshoveri blev afløst.

Fæsteforholdet set fra afgiftssiden kan godt tage sig ud som udbytning af bønderne både før og efter de store landboreformer. Hoveriet udnyttes fra gammel tid ikke blot til landbrug men til skovbrug, teglværksdrift, kalkbrud (f. eks. ved Fakse), fisketransport m. m. Og hoverifrihed købes ikke længere billigt, for husmændenes vedkommende indføres der efter reformerne ofte et »*enten* arbejde *eller* penge«-system, der er mere tyngende, end gårdmænd havde kendt det ved afløsning af deres hoveri.

Hvad fæstebønderne opnåede under godssystemet kan samles i det ene: en relativ *tryghed* for bonden, sikkerhed for føde og klæder, så længe han og evt. hans enke sad ved gård, og efter den tid så vidt muligt ophold på eller aftægt fra den tidligere fæstegård. Det kan diskuteres, om fuldbyrdet *livsfæste* var det foretrukne – *for* dette taler måske den kendsgerning, at det var mest almindeligt på Fyn, landsdelen med de uden sammenligning højeste indfæstninger, de færreste forsiddelser (altså afståelse af fæstegårde i utide) og derfor vel nok de gennemgående længste fæsteperioder. Men i Jylland er *familiefæste* mere udbredt, her går i det meste af stavnsbåndstiden over halvdelen af fæstegårdene fra far til søn eller svigersøn eller til enkens nye mand, sjældnere en bror eller anden nær slægtning. Selv om der som på den sjællandske øgruppe er store godsvariationer, slår egnspræg dog stærkere igennem på den jyske halvø. Man kan ikke se bort fra, at stavnsbånd og landmilits hjalp til at binde unge bøndersønner til fædrenegården, da gårdfæste var den sikre adgang til fritagelse for soldatertjeneste. Godsejeren og den ældre generation på fæstegårdene havde i den henseende en fællesinteresse, som i øvrigt blev respekteret ved selve stavnsbåndsløsningen. Egentligt *tvangs*fæste gjaldt mest husmænd og husmandssønner og hørte stort set op, da konjunkturopgangen i reformtiden tillod godsejeren at indkassere gårdindfæstninger så store som kun gårdmandssønner kunne præstere.

Mest tryg kunne fæsteren være, når hans interesser faldt sammen med godsejerens. Blev fæstegården drevet og vedligeholdt blot nogenlunde, kunne det være til begges fordel, at gården *blev* i familien eller fæsteren fik ret til at udpege sin efterfølger, som det også ofte skete. Det forklarer, at ejer (og forvalter) så igennem fingre med landgilderestancer, slet vedligeholdelse af

bygninger, måske også med lønnesæd til tjenestekarle, bortleje af jordlod til husmænd og meget andet. Men lemfældigheden kunne slå over i sin modsætning, når krav om afståelse af fæstegården blev rejst og fæsteren ikke uden videre gav op. Da kunne der til ejerens normale fordringer i henhold til fæstebrevet og 1701-forordningen undertiden føjes erstatning for mange års forsømmelse m. h. t. at plante frugttræer, pile, lægge humlekuler m. v. (Danske lov 3-13-18), idet hensigten ganske tydeligt var at få bondens gæld til at overstige boets formue ved den lave vurdering af besætning, korn, redskaber, bohave m. m. – Samme vilkårlighed med opskruede fordringer møder man nu og da ved skifter i dødsboer.

Efter reformen 1787 skulle fæstebonden i fremtiden kun svare til, hvad han havde modtaget med gården, men forbedrede han den, havde han ingen sikkerhed for erstatning. Det gav godsejeren en øget interesse i en virkelig forbedring af bondebruget, grundlaget for krav om højere indfæstning, landgildeforøgelse m. v. Det *maksimale* hoveri var nu kontraktbestemt, men efter udskiftningen kunne det, som antydet, betale sig for godsejerne at indføre en *rationalisering,* der gav fæstebønderne færre hovdage og mere tid tilovers for egen bedrift, navnlig hvor der blev aftalt en bestemt driftsplan også for bondebruget. Desuden fik hovedgårdene nu forholdsvis større arbejdsydelser som vederlag for fæste- eller lejehuse med jord.

Udviklingstendensen gik efter landboreformerne afgjort i retning af en stærkere udnyttelse af fæstegodset. Flertallet af jyske bønder forsvarede sig mod denne tendens ved at blive selvejere, men på øerne var indtægterne af fæstegodset ofte skruet så højt op, at ejerne ikke kunne føle sig fristet til at sælge gårdene. *Det* er – tror jeg – en væsentlig baggrund for bondebevægelsen på Sjælland i 1840-erne. Når godsejerne ikke ville sælge på rimelige vilkår og strammede deres afgiftskrav, hvad var da mere forståeligt, end at bønderne satte deres håb til nye landboreformer, med tvangsafløsning af fæstevæsenet som det centrale krav?

De store landboreformer *var* skelsættende, men ikke i den forstand, som Hans Jensen hævdede, når han i »Dansk Jordpolitik« I (s. 240 f.) skrev, at »det enevældige regeringssystem . . . viste sig mægtigt nok til at sprænge godssystemet . . . og til at ordne landboforholdene ikke længere ud fra et kompromis med godsejerinteresser, men væsentlig i overensstemmelse med sine egne formål . . .« – De landboreformer, der direkte berørte godsejernes økonomiske interesser, kunne i hvert fald kun gennemføres ved kompromisser, flere af dem heldige også for bønderne, andre især på længere sigt mere angribelige. Selv for fæstegårdmændene blev bevarelsen af godssystemet og dermed den økonomiske begunstigelse af godsejerne en høj pris for frihedens noget begrænsede goder. Når der efterhånden på den sjællandske øgruppe

skete en radikalisering af bondestanden, var det udtryk for, at den i sin tid nødvendige reventlowske kompromislovgivning ikke længere kunne regnes for reformer overvejende til gavn for danske bønder.

Jeg har her skitseret en række problemer, som ved fremtidig udforskning af det vældige landbohistoriske kildemateriale i vore arkiver må og skal føres nærmere deres løsning. Der er i høj grad brug for og heldigvis også sikker udsigt til, at unge forskere tager arbejder op ved siden af de ældre.

Litteratur

Emnerne i samme rækkefølge som i artiklen.

Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. 1960. Jfr. min anmeldelse, »Af tugtelsesrettens historie«, i Hist. Tidsskrift 11. rk. VI. 1962.

Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965.

J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 6. rk. II. 1889–90.

Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688. 1928.

Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. 1940.

C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. 1951.

Gunnar Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60. Hist. Tidsskr. 10. rk. VI. 1943.

V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 1. Del. 1888.

C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier I–II. 1886–91.

Sigurd Jensen: Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi. Fortid og Nutid XII, Hft. 3–4. 1938.

Fridlev Skrubbeltrang: Bondeskifter og Foldudbytte. Fortid og Nutid XIII, Hft. 1. 1939.

Samme: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Hist. Tidsskr. 11. rk. I. 1945.

Samme: Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid XIX. Hft. 3. 1955.

Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie. 1968.

Samme: Bol og by på Selsø. Bol og By 5. 1964.

C. A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede. Hist. Tidsskr. 10. rk. I. 1930–31.

Fridlev Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie. Fortid og Nutid XIV, Hft. 1. 1941.

Samme: Fæstegården som forsørger. Jyske Samlinger. Ny rk. V, 3, 1961.

Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919. Første Del. 1936.

Litteratur om Danmarks forhistorie 1965-1968

AF C. J. BECKER

For at bringe lidt variation i den oversigt med nyt og noter fra den arkæologiske arbejdsmark, som præsenteres i Fortid og Nutid hvert fjerde år, skal der denne gang startes med nogle henvisninger til metodiske problemer, selv om det er klart, at de nok så meget har betydning for specialister. Hos en række fagfolk herhjemme og i udlandet har man gennem de senere år været interesseret i at finde nye veje og udnytte andre discipliners tekniske hjælpemidler, hvad der vidner om sundhed inden for hele faget, måske især hos de yngre, som i mere end én forstand skal knytte fortid, nutid og fremtid sammen. Når det er sagt, må en mere konventionelt arbejdende kollega som anmelderen måske tilføje, at de virkelige landvindinger i dansk arkæologi gennem de seneste år er sket med traditionelle, nogle ville sige gammeldags metoder. Og med udtrykket »landvinding« hentydes ikke til dagspressens »spontane« lovprisninger af visse oversigts-arbejder, men til omtale af dansk arkæologi, som den vurderes blandt fagfæller ude i Europa og i deres anmeldelser.

Nå, det var metode-problemer og diskussion inden for arkæologien, vi kom fra. Vægtig og mest original er Jørgen Jensens artikel om arkæologi og kulturforskning (109); det er sjældent, at fagets folk forsøger at redegøre for, hvor man rent metodisk står i dag, og i hvilken retning faget udvikler sig. I den almindelige tendens til øget specialisering og opdeling i stadig flere underafdelinger, som er fælles for de fleste videnskaber, er det velgørende at bemærke, hvorledes forf. stærkt understreger, at arkæologien primært er en historisk disciplin, selv om midler og arbejdsmetoder i mange tilfælde er specielle og nogle gange nærmer sig de naturvidenskabelige, ja i så høj grad, at enkelte arkæologer i dag – som nogle af deres kolleger før dem – synes

---

Anm. Tal i parentes henviser til numrene i den efterfølgende litteraturliste, der er ordnet efter samme principper som de tidligere oversigter i Fortid og Nutid (XVI, 344; XVIII, 176; XIX 22; XX, 155; XXI, 346 og XXIII, 27). Ikke alle artikler har kunnet omtales i oversigten; der er især udeladt mindre bidrag, hvis indhold direkte kan aflæses af titlen, samt en del arbejder fra de noget flydende grænseområder til andre videnskaber. – Ved udarbejdelsen af listen har jeg fået hjælp af stud. mag. Karen Jespersen.

at glemme, at faget i hvert fald hører til blandt de humanistiske. Nævnte artikel kan stærkt anbefales, ikke mindst da den er præget af forf.'s egen brede baggrund af lærdom.

Metodeproblemer er som sagt særdeles aktuelle i mange af vore nabolande, og dønninger herfra når ind over vort arbejdsområde. Udtrykket er valgt, fordi de danske bidrag enten er referater (231, 244), eller fordi fremmede kolleger delvis bruger dansk stof til deres indlæg i debatten (eks. 10, 26, 160, 161, 204). Tilsyneladende er der store muligheder i de forsøg, man først fra amerikansk og fransk side, derefter også på nordisk hold har gjort med at anvende helt nye tekniske hjælpemidler ved ordning og bearbejdelse af større fundmængder gennem f. eks. oprettelse af centralkartoteker med nye sagregistre, definitioner og koder, således at det store primærmateriale, som ligger fordelt i mange større og mindre samlinger, lettere vil kunne udnyttes af alle slags forskere. Til den nyttige redegørelse fra Olfert Voss (244) slutter Henrik Thranes mere nøgterne omtale af nye publikationsformer sig (231), hvor bl. a. de lige nævnte metoder tænkes udnyttet til det næste og afgørende trin, selve bearbejdelsen – udnyttelsen af råmaterialet og dermed den egentlige mening med den stadige indsamlings- og udgravningsvirksomhed. De to artikler har interesse for alle museumsfolk (ikke mindst gennem de mange henvisninger til aktuel, udenlandsk litteratur). Men man må prøve at gøre sig klart, hvorvidt den moderne teknik, som med rent ud sagt revolutionerende resultater præger lægevidenskab og de fleste naturvidenskaber i dag, uden videre kan tillempes rent humanistiske fag. Samtidig med at man skal undersøge disse muligheder, må man være klar over, at man f. eks. inden for arkæologien stadig befinder sig på et rent eksperimenterende stade. Det er ikke nok at fremsætte et postulat om, at databehandling, standardisering og centralkartoteker er vejen frem for arkæologisk forskning; man må samtidig dokumentere, at der hermed kan skabes kulturhistoriske resultater. Ellers kan man let komme ind på lignende blindspor, som da typologiske arbejdsmetoder for et par generationer siden truede med at gøre detaillerede studier over de enkelte flintøksers eller lerkartypers udvikling til arkæologiens egentlige mål, og da man glemte mennesket bag redskaberne.

Det kan da være sundt at afvente, hvad der kommer ud af de egentlige metodiske diskussioner. Noget helt andet er, at der samtidig foregår, hvad man kunne kalde en modernisering af fagets traditionelle teknik. Her kan man direkte give sin tilslutning til en udvikling, som forekommer lige så naturlig som nødvendig. Med udgangspunkt især i den svenske forsker Mats Malmers sidste gang nævnte bøger (Jungneolithische Studien og Metodproblem inom järnålderns konsthistoria, henholdsvis fra 1962 og 1963) er kommet en nordisk debat i gang om mere præcise definitioner i den arkæologiske faglit-

teratur og en mere relevant brug af statistik og andre hjælpemidler end hidtil (160). Tilsvarende er i nogle af de nyeste danske arbejder om mesolitiske problemer (eks. 22, 23, 57) anvendt visse former for diagrammer og grafisk fremstilling, som internationalt er indarbejdet gennem de sidste 10–15 år med udgangspunkt i moderne fransk palæolitikumforskning. Skønt det i dag er en selvfølgelighed i udenlandske stenalder-studier, bør det nævnes, at de først nu er slået igennem i den danske litteratur; derfor kan man her tale om en metodisk nyhed.

I samme forbindelse må nævnes, at den hjælp, som arkæologien direkte får fra en hel række naturvidenskaber, stadig øges. Til de allerede kendte metoder, hvor især dateringer ved radioaktivt kulstof (C-14 metoden) (136, 212–15) denne gang har været særlig nyttig, kommer et helt nyt felt, udnyttelsen af magnetiske egenskaber, der under særlige forhold kan give oplysninger om ellers udaterede funds alder (1,2).

Oversigtsarbejder

Vi er herhjemme forvænt med gode, ofte fortrinlige bøger, der på letlæselig måde giver en oversigt over landets samlede forhistorie. Denne gang er der et par stykker. Skønt P. V. Globs Danske Oldtidsminder (93) allerede er præsenteret her i tidsskriftet (bd. XXIII, 436), bør det gentages, at bogen nok har udgangspunkt i de jordfaste oldtidsminder, men at den tager så meget af den almindelige kulturhistorie med, at den giver mere end titlen. Man kan tilslutte sig tidligere anmelderes smukke ord om et levende sprog og om fortrinlige illustrationer. Men i forbindelse med en samlet vurdering af dansk arkæologi bør tilføjes et par bemærkninger. Når bogen anvendes som introduktion til et så populært emne, vil læseren naturligt opfatte forf.'s navn og placering på lignende måde som ved Johannes Brøndsteds værker: man kan stole trygt på bogens oplysninger, skønt hele fremstillingen er populær i dette ords bedste forstand. I sammenligning med f. eks. Brøndsteds sidste og mest almén holdte skildring af dansk oldtid (Politikens Danmarkshistorie I, 1962) har Glob en betænkelig tendens til at udtrykke sig sikkert, ofte håndfast, om en række væsentlige problemer, hvor Brøndsted og andre plejede at understrege, hvorledes man måtte vælge mellem flere mulige tolkninger, og at denne eller hin sag netop var under debat. Særlig gælder denne indvending Globs omtale af de ældste fund fra gammel-palæolitisk tid (se nedenfor), af køkkenmøddingfolkets erhverv (d. v. s. overgangen mellem ældre og yngre stenalder) og af hele forholdet mellem de to store folkegrupper i mellem-neolitisk tid, jættestue- og stridsøksestammerne. Noget vil måske forklares ved den oplysning, der ikke findes i bogen selv, at den i

virkeligheden er tredie udgave, skønt udvidet og skrevet noget om. Stridsøkse-folkene kunne til nød fremstilles, som det nu er sket, da anden udgave forelå i 1948; siden da er forskningen gået videre, og ikke mindst de talrige stendyngegrave (overhovedet ikke omtalt) har helt ændret baggrunden for den kulturhistoriske helheds-tolkning.

En oversigt efter helt andre linier og synspunkter gemmer sig i første bind af det store samleværk »Danmarks Natur« (104), hvor Johs. Iversen skildrer forholdet mellem natur og menneske gennem hele oldtiden. Mere end nogen anden har Iversen været med til at udforme det nutidige billede af naturen som forudsætning og baggrund for de tidlige mennesker under senpalæolitisk og mesolitisk tid og derefter de indgreb, hvorved de første bondesamfund for snart 5000 år siden selv begyndte at præge og ændre naturen. Ganske vist er de fleste resultater allerede gradvis blevet indarbejdet i den sidste generations arkæologiske arbejder, men den nye oversigt læses med stort udbytte.

Utraditionel er endelig Ib Koch-Olsens store danske kulturhistorie (133). Skønt den er lagt bredt an og bevidst holder sig til meget populære linier, er der gjort så meget ud af forhistorien, at bogen ikke blot bør medtages her, men fortjente en særlig vurdering; alene hensyn til pladsen stiller sig i vejen herfor.

Endnu fire større arbejder bør nævnes særskilt i denne gruppe, hvor forskellige de end er. Axel Johanssons udførlige oversigt over Sydsjællands forhistorie (116) og Stürups tilsvarende over det jyske Bjerre herred (210), henvender sig til lokalhistorisk interesserede læsere, men indeholder hist og her oplysninger, der også er nye for fagmanden. Ved den amerikanske arkæolog Homer L. Thomas' afsnit om nordvesteuropæisk kronologi i et større samleværk (217) er derimod tænkt alene på fagkolleger, men det er i sin sammenhæng særdeles nyttigt; dog ville man have anbefalet det med større varme, hvis der ikke var adskillige – og for mange – unøjagtigheder ved det nordiske materiale. Desværre giver også det sidste arbejde anledning til lidt knurren. I forbindelse med XII nordiske arkæologmøde i Helsingfors 1967 bragte man som noget nyt sammenfattende beretninger over det arkæologiske feltarbejde gennem de fire forudgående år i alle nordiske lande. Det danske bidrag er mindre heldigt. Forfatterne oplyser, at man forgæves havde forsøgt at få en dansk kollega til at redigere det, og at man derfor selv måtte sammenstille et antal indsendte rapporter (77). På den måde er de blevet så uensartede, og der er så mange udeladelser, at det samlede billede af dansk indsats er fortegnet. Nogle lokalmuseer har fortalt udførligt om temmelig ligegyldige gravninger, medens større museer og især vort Nationalmuseum, har været så beskedent, at oplysninger om endog

meget store gravninger er yderst kortfattede (i enkelte tilfælde endda med direkte fejl). De lige nævnte forglemmelser omfatter eks. landets største gravplads fra jernalderen (Møllegårdsmarken på Fyn), vor næststørste plads med mellem-neolitiske stendyngegrave (Torsted i Vestjylland, hvor der indtil 1966 var undersøgt 70 grave samt det største depot, der kendes fra bronzealderens per. I), de omfattende bopladsudgravninger fra mesolitisk tid i Åmosen (Nationalmuseets naturvidenskabelige afd.) – for bare at tage nogle undersøgelser; de ville have været nok så væsentlige som beretninger om et ubestemmeligt husgulv fra jernalderen eller spredte affalds-gruber fra bronzealderen. Beskedenhed er ikke altid en dyd.

Ældre palæolitisk tid

Spørgsmålet omkring de første mennesker i Danmark og deres færden her gennem hundredtusinder af år forud for sidste store istid er ved at blive lidt af et problem for danske fagarkæologer. Som allerede nævnt i oversigterne for årene 1957–60 og 1961–64 er man gennem danske amatørers målbevidste indsats og udenlandske fagkollegers bidrag gradvis tvunget til at skulle tage stilling til noget af det vanskeligste i hele vor forhistorie – vanskeligt fordi de formodede stenredskaber ofte hører til grupper, hvor det vil være svært selv for en erfaren forsker at skelne sikkert mellem natur- og menneskeprodukter, og fordi der samtidig kræves stort kendskab til mange naturvidenskabelige discipliner, især kvartærgeologi. I de forløbne år er udfordringen kommet op på et plan, hvor det må forventes, at danske fagarkæologer tager et standpunkt. Man kan godt indrømme, at ingen dansk forsker har tilstrækkelig erfaring på dette krævende felt; nogle kapitulerer derfor med det samme og accepterer, at der allerede nu foreligger klare vidnesbyrd om gammel-palæolitiske redskaber fra dansk jord (20a, 93), medens andre, som anmelderen, stadig må fastholde, hvad der blev skrevet for fire år siden, at vi endnu mangler de afgørende beviser.

Hvad der senest har gjort problemet og dermed udfordringen aktuel, er følgende: Et tidligere særdeles anerkendt fransk tidsskrift »Revue Anthropologique« – organ for l'École d'Anthropologique de Paris – har i 1968 efter længere tids dvale pany udsendt et bind med bidrag fra en række internationelt kendte forskere inden for palæolitikum og antropologi. I dette fornemme selskab findes to artikler samt et tillæg om visse danske lokaliteter med formodede redskaber fra gammel-palæolitisk tid. Sagen kan derfor ikke bare klares ved at lade, som om det ikke er noget problem. Erik Madsen giver en sammenfatning og à jour-føring af sine undersøgelser ved Ejby strand (Hedegård) ud til Isefjorden (156, se også 154–55). Pladsen er

allerede omtalt i sidste oversigt (40, s. 29). Det er nu lykkedes Erik Madsen at påvise, hvorledes den godt 20 meter høje klint ud mod stranden består af moræneler fra både sidste og næstsidste istid, tydeligt adskilt af en strandaflejring, der nu findes godt 10 meter over havets overflade, og som kan dateres til sidste store interglacialtid. Dette resultat er lige så vigtigt, som det er nyt. De talrige flintsager, der er opsamlet dels i den nuværende strandkant, dels i ældre, men klart postglaciale (formentlig »bare« 4–6000 år gamle) strandaflejringer, ligner redskaber, der ude i Europa dateres til et eller andet tidspunkt før den næstsidste istid, men ikke senere. Her ved Ejby må sagerne altså være flyttet eller omlejret. Skulle man finde dem i samtidige lag, måtte det være i stedets ældre moræne, og i så fald havde man det længe eftersøgte bevis for deres høje alder. Det er dette afgørende punkt, som ikke er klaret endnu. Madsen har i den interglaciale strandlinie fundet tre flintstykker, som hævdes at være tildannet af mennesker. I et efterskrift til artiklen har den franske specialist, professor J.-L. Baudet, udtalt (28), at han efter selvsyn ikke deler denne opfattelse; i al beskedenhed må anmelderen erklære sig enig heri efter ligeledes at have set originalerne. Undersøgelserne er ikke afsluttet, og det må som tidligere siges, at de gammelpalæolitisk virkende flintstykker først kan dokumenteres at have en så høj alder, hvis det lykkes at finde dem indlejret i de geologisk sikre lag fra næstsidste istid, som vi nu ved eksisterer på stedet. Måtte det lykkes!

Imidlertid kompliceres hele dette højst vigtige problem af to forhold. Den store samling stensager – over 300 stykker – der tidligere er indsamlet her ved Ejby, har efter Erik Madsen og en række udenlandske specialister et ensartet præg og ligner tilsyneladende den såkaldte Clacton-kultur, der i Frankrig og England er knyttet til muligvis den første, med sikkerhed den anden af de store interglacialtider. Dette nævner Erik Madsen i sine nye bidrag – og med de nødvendige forbehold. Imidlertid har Baudet i sit lige omtalte efterskrift (28) foreslået, at hele samlingen ikke kan være fra én kulturgruppe, men at der muligvis er helt op til seks forskellige gammelpalæolitiske kulturer repræsenteret i fundet, grupper, der i Europa spænder over et par hundrede tusinde år. Hvad man end mener om Baudet's teorier – de er i Frankrig genstand for meget forskellig bedømmelse blandt specialister – må det accepteres, at denne forsker har større praktisk erfaring i gammel-palæolitiske problemer end nogen dansk kollega. Det andet forhold, som gør hele spørgsmålet vanskeligt, gemmer sig i næste bidrag i det lige omtalte hefte af Revue Anthropologique (29), hvor Baudet sammen med den danske lokalforsker Eli Jepsen omtaler en række fund fra sidstnævntes samling. Det drejer sig om grove skiver og flækkelignende afslag, som er fundet langs gamle strandlinier i Vestsjælland og enkelte andre steder. Nu er disse aflej-

ringer nok gamle, men langtfra gamle nok, d. v. s. senere end sidste istid, således at redskaberne må være omlejret, hvis de virkelig er så tidlige, som de efter deres type kunne se ud til. Tilsyneladende hører de til samme gruppe som hovedparten af fundene fra Ejby, altså en clacton-lignende kultur. Det understreges, at ingen af disse stykker stammer fra lag, der geologisk kan dateres til tiden før sidste, endsige næstsidste istid. Er problemet om de meget gamle stenaldersager en reel mulighed ved Ejby, må det samme da gælde for de vestsjællandske pladser. Men skulle man finde frem til en helt tredie forklaring, f. eks. at sådanne primitive flintsager kan »skabes« på naturlig måde, f. eks. gennem bølgeslagets kraft i en stenet forstrand, må begge de omtalte fundgrupper afskrives som arkæologiske beviser for menneskets tilstedeværelse her for 200.000 eller 300.000 år siden. Derfor kan problemet ikke siges at være afgjort i dag, og derfor har man kun mulighed for at løse det gennem fortsatte undersøgelser ude i terrænet, ikke hjemme ved skrivebordet.

Om hele den naturvidenskabelige baggrund for problemet om disse første mennesker har vi en helt ny og fortrinlig oversigt (20a).

Yngre palæolitisk tid

Medens der ikke fra dansk side foreligger nyt om de grupper af rensdyrsjægere, der færdedes herhjemme omkring slutningen af sidste istid og umiddelbart derefter, har en tysk forsker, dr. W. Taute, udsendt en stor bog (216), hvor såvel sydskandinaviske som nordtyske og polske fund fra denne tid er behandlet under ét. Selv om der ikke publiceres nye fund fra Danmark, er hele oversigten særdeles velkommen, fordi vort lokale materiale ses i naturlig sammenhæng med det øvrige stof. Taute behandler imidlertid kun de yngre grupper, knyttet til navnene Ahrensburg (indtil 1969 ikke sikkert dokumenteret i det nuværende Danmark), Lyngby og Bromme. En lang række udbredelseskort og fundlister gør bogen meget nyttig for fagfolk. I øvrigt skal kun noteres, at Taute peger på en mulig vesteuropæisk oprindelse for Lyngby-Bromme gruppen, medens man tidligere var mere tilbøjelig til at pege på sydøstlige, mellemeuropæiske forudsætninger.

Mesolitisk tid

Det er særdeles glædeligt, at der pånyt er ved at ske noget inden for den del af det gamle begreb »ældre stenalder«, som geologisk hører hjemme efter skellet mellem sen- og postglacial tid (udtrykt i absolutte tal ca. 8000 f. Kr.).

Både i Århus og København har man taget dette gamle danske forskningsområde op med nye, primære studier; det gælder såvel de ældre afsnit, der svarer til Maglemosekulturen i vid forstand, som de yngre faser, altså Ertebøllekulturen og beslægtede kystkulturer.

I en omfangsrig og noget speciel afhandling tager Erik Brinch Petersen en række af de tidlige fund op til ny behandling (57). Selv om nærværende oversigt især henvender sig til flertallet af tidsskriftets læsere og derfor må have hovedvægt på nyheder og fremskridt af mere almen interesse, bør det nævnes, at Brinch Petersens arbejde betegner en milepæl i dansk forskning, idet vi for første gang i vor generation har et mesolitisk arbejde, som er lagt an efter samme retningslinier og med samme sprogbrug, som i dag anvendes i førende fransk forskning inden for palæolitikum og mesolitikum. Det gælder ikke blot navne på en række redskabstyper (flækkeknive og flækkeskrabere vil fremover blive sjældenheder i danske afhandlinger, for blot at tage nogle eksempler), men i lige så høj grad en korrekt anvendelse af forskellige diagrammer og andre tekniske hjælpemidler, der i dag er selvfølgelige i udlandet. Forskningsmæssigt er det danske fundstof fra mesolitisk tid så vigtigt, at det vil være helt urimeligt, om behandlingen fortsat foregår på det gamle, næsten amatørmæssige grundlag (dette gælder også anmelderens egne arbejder), især da man allerede for år tilbage har fået dansk arkæologi fra alle senere perioder tilpasset international forskning. Reaktionen på Brinch Petersens arbejde kom da også omgående i form af en udførlig og meget positiv omtale i det førende franske tidsskrift Bulletin de la Société Préhistorique Française (1968, s. 21–24). Afhandlingens udgangspunkt er en rigt illustreret publikation af det velkendte Klosterlundfund fra præboreal tid samt to andre store, jyske fund fra den ældre del af selve boreal-tiden, det hidtil summarisk behandlede materiale fra Bøllund ved Varde og det aldrig beskrevne, vigtige fund fra Sønder Hadsund på Randers-kanten. Fælles for dem er, at kun flint- og andre stenarter er bevaret, således at en sammenligning med de østdanske bopladser og deres rigdom på oldsager af ben og hjortetak er vanskelig. De tre fund beskrives med en lang række af klare, udmærkede illustrationer i tegning (den eneste virkelig brugbare metode for den slags sager). Dernæst laver forf. en gennemgang og kort beskrivelse af samtlige typer fra fundene, således at der bliver mulighed for en direkte sammenligning efter de allerede nævnte metoder. I et afsluttende kapitel inddrages yderligere tre større, beslægtede fund fra det østlige Sydskandinavien, nemlig en »klassisk« sjællandsk plads (Vinde Helsinge), en bornholmsk (Melsted) og en skånsk (Linnebjär), alle tre mere eller mindre vel publicerede af andre. Med udgangspunkt i de to fund, hvis alder kendes i forvejen (Klosterlund som det ældste og Vinde Helsinge som

det yngste) opstilles så en række, hvor man ud fra især mikroliter kan angive aldersfølgen inden for den præboreale og ældre boreale tid. Resultatet ser overbevisende ud og vil kunne bruges som retningslinie for andre, nye eller upublicerede fund, hvis alder man ellers ikke kan vurdere, men som rent umiddelbart må kaldes for Maglemosekultur i ordets vide betydning. Rækkefølgen (fra ældst til yngst) ser da således ud: Klosterlund – Sønder Hadsund – Linnebjär – Bøllund – Melsted og Vinde Helsinge. Som allerede nævnt vil denne afhandling fremover sætte sit præg på tilsvarende arbejder – eller burde gøre det.

Samtidig har vi fra Søren H. Andersen og medarbejdere fået behandlet to jyske fund af præcis samme art (21, 22). Det er lidt kedeligt, at behandlingen er sket uafhængig af det lige nævnte arbejde, for principperne er ved disse to fund, henholdsvis Stallerupholm ved Kolding og Hjortsmose i No sogn ved Ringkøbing, helt anderledes. Trods mange fine ord i beskrivelsen er der tale om traditionel dansk lokalstil. Fundene er vigtige, og der er gjort et stort og omhyggeligt arbejde både ved udgravningen og fremlæggelsen. Men når Stallerupholm f. eks. sammenlignes alene med Klosterlund og placeres kun lidt efter dette i tid, dog endnu i præboreal tid, kan dette korrigeres ved sammenligning ikke bare med Brinch Petersens udførlige studie; men det kunne allerede være sket ud fra de trods alt ikke ukendte fund fra Bøllund og Linnebjär (hvis publikationer oven i købet citeres i litteraturlisten), således at Stallerupholm tidsmæssigt nok skal sættes i nærheden af de sidstnævnte og sikkert et godt stykke fra Klosterlund (hvad de i beretningen omtalte skaller af hasselnødder kunne have givet et vink om). Ved den vestjyske boplads regner Søren Andersen med to ældre bosættelser samt nogle langt senere (med tværpile og neolitiske sager); de sidstnævnte er rigtig nok set, men en fornyet gennemgang vil nok vise, at bopladsen fra Maglemosetid udmærket kan være fra én bebyggelse; det er i hvert fald lige så sandsynligt som den subjektive opdeling i et par pladser, hvoraf den ældste skulle ligge nær op ad Klosterlund; her må man atter sætte et spørgsmålstegn. Fundforholdene er ikke stort anderledes end ved Stallerupholm. Kort og godt, vi er ikke tjent med, at studiet af de hjemlige mesolitiske kulturer fremover følger så forskellige linier.

I forbindelse med de tidlige fund af Maglemosekultur bør man også være opmærksom på en række vigtige undersøgelser ved Draved i Sønderjylland (13, 120), hvorom der foreligger en populær orientering. Ud fra kulstof-14 bestemmelser må disse pladser være gamle, men man må være klar over, at den slags dateringer endnu bør betragtes med en vis varsomhed. De kombinerede arkæologiske og pollen-botaniske undersøgelser hernede må imødeses med stor interesse, da det er sandsynligt, at den ældste af pladserne langs

den fordums sø rækker meget langt tilbage, måske til det allerede omtalte Klosterlund-fund. Også fra Fyn meldes der om en Maglemose-plads (30).

Den yngre del af de mesolitiske bopladser, der er samtidig med den atlantiske periode (eller litorinahavets tid), domineres af de kystbundne fangstkulturer, d. v. s. Ertebøllekulturen og dens forløber (Kongemose- eller »ældste kystkultur«). For omkring 30 år tilbage var studiet af disse samfund et centralt emne i dansk arkæologi; gennem de siden forløbne år har der kun lejlighedsvis været debat omkring problemerne, men uden nye, større undersøgelser. Man må derfor være særlig opmærksom på Søren H. Andersens og Claus Malmros' fremlæggelse af en ny østjysk boplads, Norslund (23), og de problemer, der drøftes her. Det er et vigtigt fund med to klart adskilte kulturlag, der til en vis grad tillader naturvidenskabelige dateringer, men som især har interesse, fordi det nederste af dem synes at være ganske fri for de, jeg havde nær sagt, utålelige indblandinger, som generer studier af så mange stenalder-bopladser. Udgravningen af Norslund er omhyggelig, beskrivelsen er kyndig, og dersom redaktionen af Kuml havde været lidt mere large med billedstoffet, ville denne del have været helt i orden.

Norslund ligger ca. 15 km syd for Århus, ved en gammel vig, der fra Kattegat strækker sig ind i landet. Afstanden fra de store bopladser på Djursland (Dyrholmen og Kolind), der siden Therkel Mathiassens og medarbejderes store indsats for snart en menneskealder siden har været nøglefund inden for denne del af oldtiden, er ikke større, end man direkte kan sammenligne grupperne. Den yngre bebyggelse ved Norslund svarer helt til den sene fase ved Dyrholmen, som er kaldt Dyrholmen II–III. Den ældre bebyggelse både ved Norslund og Dyrholmen er så meget tidligere, at der ikke ses nogen direkte forbindelse. Medens fundforholdene ved Dyrholmen var knap så klare, d. v. s. at der hist og her var tale om nogen sammenblanding, er aflejringerne ved Norslund gunstigere, således at man får et bedre billede af denne fase af tidlig Ertebøllekultur (i ordets gamle betydning). Man kan derfor ikke følge Søren Andersen i hans forslag, at det ældre lag ved Norslund udgør en særlig kulturgruppe, der her er blevet klart udskilt for første gang, og som derfor bør kaldes Norslund-gruppen. Ligheden med Mathiassens Dyrholmen I-fase (uden de tilfældige, senere indblandinger i dette fund) er så stor, at man ud fra et arkæologisk synspunkt ville samle dem til én; det nye navn »Norslund-gruppen« er da overflødigt, medmindre man ønsker at ændre terminologien efter hver ny udgravning.

Søren Andersen sammenligner naturligt Norslund med andre danske bopladser, især med de geologisk daterede, for herved at få indpasset sit fund i større sammenhæng. De naturvidenskabelige naboområder må her – som overalt inden for de tidligste kulturer – have et afgørende ord. Ud fra

Troels-Smiths seneste udtalelser (239) skulle det ældre lag ved Norslund (Dyrholmen I-stadiet) i tid være ældre end de to sjællandske fund fra Vedbæk boldbaner og Bloksbjerg (nedre del). Men de to sidstnævnte pladser har rent arkæologisk et ældre præg, hvorfor forf. må slutte, at kulturudviklingen inden for de tidlige faser af kystkulturerne ikke har fulgt samme linie øst og vest for Storebælt. Metodisk er dette en forsvarlig slutning, hvis de geologiske dateringer er rigtige. Men det ved vi ikke endnu. Troels-Smiths vurdering af de forskellige transgressioner er gennem de sidste 30 år skiftet så afgørende, at arkæologerne rent ud føler sig ladt i stikken. De seneste udtalelser, der er fremlagt uden nødvendig dokumentation (239), afviger så meget fra tidligere resultater, at man bliver usikker. Når Troels-Smith samtidig (for tredie gang siden 1953) ændrer sin arkæologiske terminologi for de samme, ældre og yngre kystkulturer gennem atlantisk tid (Ertebøllekultur i den gamle forstand), er forvirringen omkring disse problemer blevet så stor, at man i forbindelse med en oversigt som den foreliggende ikke kan komme med et rimeligt referat, men blot give alle, der skal beskæftige sig primært med disse grupper, et vink om, at nu kan selv ældre kolleger dårligt følge med længere. Mere end nogensinde trænges der til en ny og samlet indsats fra både naturvidenskab og arkæologi på dette klassiske arbejdsområde inden for dansk forhistorie.

Vi er ikke færdige med de mesolitiske studier. David Liversage fremlægger med værdifulde kommentarer om emnet mesolitisk kunst en række nye fund af dekorerede sager, dels fra Ertebølle-, dels fra Kongemose- og Maglemosekulturen (141, jfr. 142); den sidstnævnte repræsenteres af en yderst interessant hjortetak-økse fra Veksø mose på Sjælland, hvorpå bl. a. er indridset to tydelige menneskefigurer (jfr. oversigten 142). Samtidig har vi endnu et par af de fornøjelige små billeder fra en fynsk knogle (15); en meget skeptisk kommentator ville nok hæfte sig ved det mærkelige forhold, at de er ridset ind på en knogle af hest, et dyr, man slet ikke ville vente i fastlandstid herhjemme. Det ville nok være rigtigt at se lidt nøjere på dette fund.

Neolitisk tid

Egentlig er der ikke sket noget afgørende inden for studiet af vor rige, yngre stenalder, selv om der er mange enkeltfund og rapporter, spredte diskussionsindlæg og foreløbige meddelelser om igangværende arbejder; de sidste viser, at arbejdet absolut ikke er gået i stå. Den brogede mangfoldighed kan bedst sorteres efter underafdelinger og de traditionelle kulturgrupper.

Tidlig-neolitisk tragtbægerkultur dækker bl. a. over et meget centralt spørgsmål, nemlig det afgørende kulturhistoriske skel, hvor landbruget bliver det dominerende erhverv. Den ca. 15 år gamle diskussion om problemet er heller ikke denne gang kommet videre. I sin allerede nævnte artikel fra konferencen i Groningen (239) gentager Troels-Smith sit syn fra Aarbøger 1953, at den ældste form for agerbrug og de første neolitiske lerkar og økser optræder inden for Ertebøllekulturen som resultat af påvirkninger udefra. Når der ikke er taget hensyn til de indvendinger, der fra anden side er rejst mod en sådan opfattelse, og der ikke bringes nyt primærstof, kan den lige brugte karakteristik forsvares. Efter beslægtede linier arbejder professor H. Schwabedissen, Köln, der i et større indlæg sammesteds (204) ud fra lige så foreløbige meddelelser om store udgravninger i Sydslesvig tager problemerne syd og nord for grænsen op til drøftelse. Også han lader de ældste bondesamfund udvikles gradvis inden for Ertebøllekulturen, men lægger større vægt på indflydelser fra forskellige mellemeuropæiske, såkaldte Donau-kulturer (jfr. 33), især den såkaldte Rössen-gruppe. Også her må man stille sig afventende, til materialet og dermed dokumentationen er tilgængelig.

Blandt det nye, foreløbig omtalte materiale er et par særdeles vigtige ting. Bjørn Stürup har arbejdet på en tidlig-neolitisk boplads med keramik (vi venter spændt på nærmere oplysninger) og en senere heri anlagt grav, hvor der var ravperler, stumper af et formentligt kobbersmykke samt et lerkar fra periode C (211). Graven viser interessante detailler ved sin konstruktion, sit indhold og kulstof-14 dateringen (213) til ca. 2900 f. Kr. Kulturlaget er (efter samme bestemmelse) ca. 400 år ældre, d. v. s. tal, der svarer til andre sydskandinaviske dateringer, men som er ca. 500 år ældre end de hidtidige danske angivelser af yngre stenalders begyndelse ud fra en enkelt boplads i Åmosen (Muldbjerg); det kan godt gentages: disse tal må endnu behandles med varsomhed. – Pladsen kaldes forøvrigt Konens høj og ligger på Djursland. Flere nyheder: fra Langeland er meldt om fund af store langhuse (32), og lige så kortfattet er en rapport om fortsatte gravninger i de thylandske flintminer (41). Endelig kan der peges på en dysse fra Gerum i Vendsyssel, endda en usædvanlig rigt udstyret grav (241) med keramik, flintøkser etc., samt på et depot med 6 tyndnakkede økser fra samme landsdel (79). For dem, der interesserer sig for neolitisk keramik ud fra mere tekniske synspunkter, indeholder professor Almgrens artikel (11) en række gode iagttagelser.

I *mellem-neolitisk tid* er der som bekendt tale om en række forskellige kulturer. Den såkaldte tragtbægerkultur fortsætter direkte fra foregående periode. Her har vi et par nyttige, men ret kortfattede oversigter, dels Poul Kjærums skitse om de jyske jættestuefunds alder med udgangspunkt i de

allerede sidste gang omtalte to vigtige fund af dødehuse eller kultbygninger (124). Forøvrigt fremsætter samme forf. den nye teori, at der i stedet er tale om storstilede gravanlæg (125), men det kan vi vende tilbage til med oversigten for 1969, hvor der vil komme mere materiale. Udbytterig er Lili Kaelas oversigt over de sydskandinaviske megalitgrave (118), hvor bl. a. så væsentlige problemer som både dyssers og jættestuers oprindelse diskuteres på bred, europæisk baggrund. – Et par nye megalitgrave er omtalt, udførligere for nogle knap så spændende funds vedkommende (62, 253), kortfattet om en stor og vigtig undersøgelse i det vestlige Sønderjylland (243). Derimod er et tilsyneladende nyt »museumsfund« af mellem-neolitiske lerkar fra en dysse på Als (127) ikke helt så ukendt, idet K. Langenheim har publiceret det – ganske vist med dårlige illustrationer – for 30 år siden (Die Tonware der Riesensteingräber in Schleswig-Holstein. Neumünster 1935, s. 55, fig. 16, 1–3 og pl. 8 a-f). – Endelig bør nævnes, at der i de kortfattede museumsmeddelelser fra Hjørring er nævnt et virkelig interessant fund af et 48 cm langt forarbejde til en flintøkse (81).

Her er en henvisning til to tyske initiativer på sin plads. Ved sin død i 1967 var professor Ernst Sprockhoff nået så vidt med sine talrige planer, at første bind af en fuldstændig publikation af de nordtyske storstens-grave kunne udsendes (Atlas der Megalithgräber Deutschlands, I, Schleswig-Holstein. Bonn 1965) efterfulgt i 1967 af et lige så voluminøst bind om provinserne Mecklenburg, Brandenburg og Pommern. Der bringes planer over samtlige grave i deres nuværende tilstand, naturligvis med oplysninger om fund fra den ringe del, som er undersøgt, eller hvorfra man kender oldsager. Det andet store arbejde er lagt helt anderledes an; i Mecklenburg begyndte en arbejdsgruppe under ledelse af professor E. Schuldt planmæssige udgravninger (med efterfølgende restaurering) af megalitgravene her; projektet så først lidt voldsomt ud, idet man ville udvælge omkring hundrede anlæg af alle typer i et organiseret forsøg på at komme videre med forskningen på hele dette felt. Hidtil er det blevet fulgt med lige så imponerende som tankevækkende resultater. I 1965–67 er sammenlagt 31 mindesmærker blevet regulært udgravet, og – nu kommer det mest afgørende – to til tre år efter foreligger der illustrerede rapporter med planer og tegninger af fund i tidsskriftet »Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg« (årgange for 1965, 66 og 67). Det er ingen overdrivelse, når man siger, at de første 31 dysser og jættestuer helt har ændret vort billede af denne gren af tragtbægerkulturen i et område, som kulturgeografisk har meget nær kontakt med det sydlige Danmark. Resultaterne taler for sig selv.

Inden for dansk tragtbægerkultur har en ny gravtype – de simple stendyngegrave under flad mark – gradvis gjort sig bemærket gennem de sidste

femten år. Der er nu samlet et betydeligt materiale, men foreløbig er det på papiret blot blevet til et par oversigter (43–44), selv om en af dem gør status op og klart peger på gravenes betydning for det gamle, men åbenbart lige aktuelle problem om forholdet mellem jættestue- og enkeltgravskulturerne i Jylland.

Også enkeltgravs- eller stridsøksekulturerne er der noget at sige om, eller rettere blot om den jyske gren. Et par af de sædvanlige gravhøje er blevet udgravet ved Vojens i det østlige Sønderjylland (9); selv om resultaterne ikke kan siges at være usædvanlige, er hele fremlæggelsen – for den sags skyld også undersøgelsen – så god, at den kan tjene som model for andre. Det er jo undersøgelser af en art, som vore lokalmuseer ofte kommer ud for.

Noget helt nyt kom derimod frem ved H. Thranes udgravning af en stor bronzealderhøj nær Gadbjerg (233), da det viste sig, at der nedenunder var spor af tidlige enkeltgrave, som aldrig havde været dækket af nogen høj. Det er første gang, man herhjemme har set, at sådanne grave udmærket kan undvære den høj, som man hidtil har troet var fast regel ved disse folks klart udformede gravskik. Fladmarksgravene kan dog have været hyppigere end formodet, da der skal et usædvanligt held til at finde frem til dem. Også en høj ved Kobberup syd for Skive (126) gav et usædvanligt supplement til vor viden om samme kulturs senere gravformer, nemlig en stenkiste med velbevarede rester af træ og andet organisk materiale, således at man fik nye træk ikke bare vedrørende gravens indretning, men også om gravgodset (trækar bl. a.). Medens vi er ved gravfundene, må et par korte notitser om grave og enkelte oldsager nævnes (183, 186, 205).

Her bliver det nok nødvendigt at sige lidt om Peter Seebergs artikel: »Hvolris, et neolitisk kompleks (208), bl. a. fordi litteraturoversigten henvender sig til lokalmuseernes folk. Fra tidligere årgange ved læserne, at det ikke har manglet på anerkendende ord, når der kunne peges på initiativ og resultater netop fra disse museer, hvis indsats får stadig større betydning for det samlede studium af vor oldtid. Men skal det positive tages alvorligt, har man samtidig en ubehagelig pligt til også at sige, når man (d. v. s. anmelderen) mener, at noget er mindre heldigt. På Hvolris nord for Viborg har der været arbejdet gennem adskillige år, og med mellemrum har dagspressen bragt flerspaltede artikler om vigtige, ja epokegørende undersøgelser. Nu foreligger som sagt en redegørelse på højere plan. Man læser den én gang, to gange – og er lige vidt: skal det være en parodi, som da Strindberg i sin tid med vid og talent udleverede sin verdensberømte landsmand Oscar Montelius? Nej, det fremgår af slutbemærkningen i det tyske resumé, at der er sigtet på metodisk nyskabelse (som så her i oversigten burde have været omtalt i begyndelsen, hvor netop teorierne denne gang er trukket frem). For

nu at sige det rent ud: Seeberg er gået sine egne veje og har søgt at fremlægge et vanskeligt objekt uden at tage hensyn til elementære regler for beskrivelse af arkæologiske udgravninger, d. v. s. anvendt en form for ordvalg og illustrationer, som ikke siger den almindelige fagarkæolog (og formentlig ikke kolleger ved lokalmuseer) noget som helst. Man får dog at vide, at der bl. a. beskrives nogle bopladsrester fra jysk enkeltgravskultur, et i sit selv usædvanligt fund og årsag til, at omtalen af Hvolris kommer netop på dette sted.

Vi springer et par hundrede år frem i tid. Stenalderens slutfase, den senneolitiske tid giver ikke anledning til usædvanlige bemærkninger. Hellmuth Andersen og Kjærum beskriver (17, 20) en mærkelig, kvadratisk stenlægning i Tønning skov, ca. 15 × 15 meter stor og med tydelig markering af randen. Det centrale gravanlæg var uden fund, og ved et formodet sekundært anlæg kan det være tvivlsomt, om de fundne flintsager repræsenterer gravgods eller tilfældig indblanding, således som det forekom andetsteds i laget. Tolkningen af det oprindelige anlæg må derfor – som rigtigt antydet af forfatterne – opfattes som et forslag. Men beskrivelsen og dokumentationen er sådan, at man umiddelbart kan anvende rapporten til egne spekulationer eller videre studier. – At der så lige oven i den formentlig sen-neolitiske stenlægning er fundet langt yngre stensætninger og grave fra tidlig førromersk jernalder, har ikke gjort billedet klarere eller opgaven lettere.

Mere konventionelle er nogle nye fund af stenkister, en af periodens velkendte gravformer. David Liversage giver en udmærket beskrivelse af et sjællandsk fund (139) med en række nye, interessante detailler og benytter lejligheden til at give en oversigt over hele denne type af grave; og ganske foreløbigt er omtalt et særlig vigtigt eksempel, hvor tre sådanne kister – det var ved Karlstrup i Østsjælland – lå nederst i en stor bronzealderhøj (106). Også en af de mere sjældne jyske hellekister af spinkel art må nævnes (184, 185).

Ældre bronzealder

Med en stående, vist uudryddelig vending er vor bronzealder i mange håndbøger kaldt den lyse og strålende tid. Clicheer bliver hurtigt slidt, men denne gang kan udtrykket anvendes om den forskning, som har bragt vor viden om både ældre og yngre bronzealder så meget frem, at de forløbne fire år kan kaldes den mest frugtbare periode i dette århundrede. Stærke ord, javel! Men de bør bruges, når der er grund til det. Ny viden og nye fund præger hvert eneste afsnit af bronzealderens tusind år lange tid. Dog bør det nævnes, at blomstringen ikke kommer pludselig, men betegner det foreløbige højde-

punkt i en udvikling, som begyndte omkring 1960. For at få lidt orden på de større arbejder fra de sidste fire år må man nok gå frem efter kronologi, vel at mærke den bronzealderlige.

Ældste bronzealder, eller periode I (for at bruge det nu almindelige system med seks hovedafsnit, som Montelius for trekvart århundrede siden lagde fast), har længe været genstand for stor interesse og megen diskussion, idet den som så mange overgangsperioder er lidt vanskelig at få hold på. I oversigten 1957–60 (Fort. Nut. 21, s. 354) blev der udførligt refereret to næsten samtidige arbejder, et dansk og et tysk, som bragte os et godt stykke videre, om end linierne var stukket forskelligt ud. Nu har Ebbe Lomborg efter den påfølgende diskussion – hovedsagelig i udenlandske tidsskrifter – udbygget og sammenfattet sin opdeling af den tidligste bronzealder, denne gang på dansk (148, jfr. 144). Som omtalt for otte år siden søger Lomborg en enkelt løsning, idet han blot taler om én første periode, som dog tydeligt har en ældre og en yngre horizont (opkaldt efter fundene fra Fårdrup og Valsømagle). Lomborgs tidligere teori om opdeling af landet i to geografiske zoner, hvor de afgørende impulser udefra har helt forskellig karakter, kan opretholdes og yderligere dokumenteres. Det er først ved overgangen til næste hovedperiode, at den hjemlige bronzekultur får et mere ensartet præg over hele Sydskandinavien. Nyt er det, at der i denne periode II udskilles en tidlig horizont (med kendingsnavn Løve efter et sjællandsk fund) som indledning til den virkelig rige metalkultur i en fuldt udviklet periode II. Det er i virkeligheden disse to horizonter, den sene periode I (Valsømagle) og den tidlige periode II (Løve), som lige siden Sophus Müllers berømte afhandling i Aarbøger 1909 har voldt forskningen så store vanskeligheder; nu – men først nu – synes der at være bragt en rimelig forklaring på den afgørende fase, hvor nordisk bronzealder helt frigør sig fra de fremmede forbilleder og udvikler sin egenart. – Som et supplement kommer yderligere en fin lille studie fra Lomborgs hånd (149), hvor han ud fra et nyt fund af en meget tidlig bronzedolk fra Salling bringer en række resultater til forståelse af de første metaldolke herhjemme, der tidligere ansås snart for danske, snart udenlandske. Det jyske stykke – det første her fra landet i sin art – er nok import fra Nordtyskland.

En anden våbenform fra periode I er grundigt studeret efter det helt usædvanlige fund af et stort depot under en egentlig udgravning. Som kort fortalt sidste gang blev der ved undersøgelse af stendyngegrave i Torsted sogn tilfældigt ramt en samling af 40 spydspidser og 7 økser fra periode I (34, jfr. 35, 45). Denne mere end 7 kg svære skat af bronzer fra vor første, endnu metalfattige bronzealder-periode er sandsynligvis en fremmed handelsmands forråd, som er skjult og først 3500 år senere kommet for dagen. Alle sager

ser nemlig ud til at være af udenlandsk fabrikat. Økserne er nordtyske, men spydspidserne har vist sig at komme længere sydfra, muligvis Schweiz eller Sydtyskland. Fundet giver anledning til at pege på en hidtil ikke herhjemme bemærket form for spydspidser, og det formodes, at vi her har forbilledet for de første nordiske bronzespyd. I et supplerende arbejde (46) bringes yderligere oplysninger og omtale af flere fund af de ældste nordiske lanse- eller spydspidser.

Disse studier over en enkelt oldsagsform er ikke helt så specielle, som det kunne se ud til i første omgang. Der er tale om et nyt våben, som engang omkring 1500 f. Kr. synes at sprede sig med stor hast tværs gennem Europa fra det østlige Middelhavsområde. I den forbindelse bør man kort præsentere et vægtigt tysk arbejde (105), hvor alle nord- og mellemeuropæiske bronzealderspyd (fra både ældre og senere tid) tages op til sammenfattende behandling. Det er en rigt illustreret, meget grundig bog med lange, sammenfattende kapitler og mange udbredelseskort, hvor det danske materiale indgår som et vigtigt element. Den har derfor bud også til danske forskere, måske i første række til fagkolleger.

Næste bronzealder-afsnit, den fuldt udviklede nordiske periode II, tager Klavs Randsborg sig af. Der foreligger dels en mere detailleret redegørelse (198) for, hvorledes ægæiske påvirkninger har præget også visse nordiske sværd i langt højere grad end tidligere formodet. Arbejdet må ses som et led i international interesse for den betydning, som de østlige middelhavsegne – det ældste græske område – har haft for det øvrige Europas bronzealder. Et ældre fund fra Ørskovhede i Bredsten sogn ved Vejle indeholder et sværd, som enten er et ægæisk originalarbejde eller en europæisk imitation. Randsborgs nye iagttagelse har ikke blot betydning for kulturhistoriske slutninger, men også for de rent dateringsmæssige problemer. Godt set!

Så kommer et stort og noget tungere arbejde, i omfang en bog, skønt den indgår i Acta Archaeologica (200 jfr. 199). Det drejer sig om en undersøgelse af overgangen mellem de to »store« perioder inden for ældre bronzealder, II og III. Her ligger faktisk et problem; man har traditionelt ment, at her var i hvert fald en klar grænse mellem to veldefinerede arkæologiske grupper, hver repræsenterende sin periode. Den nye afhandlings udførlige gennemgang af forholdet mellem den nordiske og den mellemeuropæiske bronzealder skal ikke refereres – i forbifarten skal det blot siges, at der er tale om forskning på højt internationalt plan, som vore europæiske fagkolleger heller ikke kommer uden om – og der skal ikke gøres rede for de meget detaillerede studier over nordiske bøjlenåle, hvor vigtige de end er for de samlede resultater. Derimod skal der peges på visse nye teorier, som har betydning også for lokal dansk forskning. Randsborg mener, at skiftet

mellem de to forskellige milieuer ikke er foregået samtidig over hele landet, men at Vestdanmark (altså endnu engang den opdeling i provinser, som har været så stærkt fremme i debatten omkring ældste bronzealder) har været foran, således at de nye periode III-former slår først igennem her, medens man i hele Østdanmark og Skåne gennem længere tid beholder de gamle periode II-sager og deres ornamentik, ja endog udvikler nye lokaltyper i samme, »gammeldags« stil. Hvor længe denne særudvikling har fundet sted, er det naturligvis vanskeligt at sige, men det kan godt dreje sig om temmelig lang tid, måske et århundrede. Godtager man denne nye idé om helt forskellig kulturudvikling i de to dele af Sydskandinavien, vil man få en naturlig forklaring på en række problemer i forholdet mellem nordisk og mellemeuropæisk bronzealder-kronologi, forhold, som en række danske og tyske forskere har peget på uden at kunne komme med en overbevisende løsning. Randsborgs ret radikale forslag om en »sub-periode II« i den østlige del af området har sandsynligvis løst problemet; til gengæld er billedet af den nordiske bronzealder blevet lidt mere kompliceret. Nu venter vi på udlandets, især de særdeles dygtige tyske bronzealderforskeres, reaktion.

Målt med problemer af det format, som er berørt ovenfor, bliver de øvrige nyheder om dansk ældre bronzealder beskedne (tænk bare på, at der i Randsborgs og Lomborgs arbejder er indbygget mange nye enkelt-iagttagelser og publikation af en række nye fund, som ville blive trukket frem her, hvis de havde stået alene i et tidsskrift eller museumsmeddelelse). Vi er nemlig langtfra færdige med ældre bronzealder. Vigtig er Thranes publikation af to midtjyske gravhøje, en ældre, ofte omtalt, høj fra Vesterlund, udgravet af G. Rosenberg 1908 (235) og en af hans egne undersøgelser fra Gadbjerg (233), forresten den høj, som dækkede over de allerede omtalte fladmarksgrave fra tidlig enkeltgravskultur. Førstnævnte anlæg skjulte nogle mærkelige striber, der takket være Rosenbergs omhyggelige dokumentation senere blev tydet som forhistoriske plovfurer (G. Hatt, Aarb. Oldk. Hist. 1941), samt en serie tydelige stolpehuller, der tidligere opfattedes som en hytte, men som (vist også først af Hatt) forklaredes som rester af en indramning af den ældste høj på stedet. Den endelige fremlæggelse giver anledning til en serie nye detail-iagttagelser. – Vigtigt ved Thranes egen gravning i Gadbjerg er den svære stenkreds, som endnu var bevaret i dele af højen. Behandlingen af den fortsætter nemlig med en nyttig oversigt over tilsvarende anlæg fra andre grave og bringer en hel del hidtil ukendt materiale. Det er kun i sjældnere tilfælde, at man har haft mulighed for (og råd til) at foretage en fuldstændig udgravning af en høj, således at den gamle fodkreds er kommet med; for hele monumentet er det imidlertid en meget vigtig del. Vor viden er alt for lille på dette område, så her er stor chance for at lære

noget nyt. Endnu nogle gravfund er omtalt (64, 106, 152, 186, 234), men nu må det være nok for denne gang om emnet.

Derimod kan det pilles ud af en rutinemæssig årsberetning fra Ålborg Historiske Museum, at man herfra har udgravet en hustomt, som efter alt at dømme er fra ældre bronzealder. Selv om det forhåbentlig bliver til mere omtale næste gang, bør det allerede her siges, at vi har at gøre med det første regulære beboelseshus fra denne del af oldtiden (201). – Af enkeltfund er der en smuk guldring (175) og et kulturhistorisk langt vigtigere stykke, nemlig et vognhjul af træ (4), der ganske vist har ligget flere år i museet i Odense, men som nu gennem en kulstof-14 datering med en vis rimelighed skal sættes så langt tilbage som ca. 1400 f. Kr., d. v. s. tidlig bronzealder. Er det nu nogen nyhed? Man kan da i mange håndbøger læse, at allerede de neolitiske folk herhjemme kendte hjulet og dermed vognen. Ikke desto mindre er det nyt, for alle de tidligere fund har været dateret forkert og har efterhånden vist sig at være fra tidlig jernalder. Iagttagelserne svarer ganske til et nylig udkommet hollandsk arbejde over vognhjul (J. D. v. d. Waals, Prehistoric Disc-Wheels in the Netherlands. Groningen 1964 (også Palaeohistoria, vol. X, 1964), hvor det er lykkedes at udskille en tidlig form fra sen neolitikum eller tidlig bronzealder – svarende til det fynske hjul – og en større gruppe, der lige så klart hører hjemme i ældre jernalder; hertil hører formmæssigt de fleste typer af danske skivehjul af træ, og nylig foretagne dateringer af dem har bekræftet denne opfattelse. Men – den seneste liste over danske kulstof-14 dateringer (213) viser, at to fund af gamle skivehjul går helt tilbage i yngre stenalder (fund fra Mombøj og Kideris moser i Midtjylland). Dermed er vi tilsyneladende tilbage til den gamle, danske opfattelse.

Yngre bronzealder

En hel serie store, solide specialarbejder handler om oldsagsgrupper fra yngre bronzealder, ofte sager med forbindelse langt ned i Europa. Selv om afhandlingerne i første række henvender sig til fagkolleger, er det også værdifuldt for mere lokalt orienterede forskere at vide besked om dem. Henrik Thrane fortsætter sine tidligere studier over importsager fra ældre bronzealder (se 40, s. 34) med dels en større afhandling over de fremmede bronzekar i yngre bronzealders to første afsnit (230), dels over de importerede sværd fra samme perioder (237). Der flyttes ikke periodegrænser, og der er ikke nye, kulturhistoriske linier bag disse arbejder, men nu har vi under ét en virkelig nyttig oversigt over en serie oldsagstyper, der gennem mange år har fængslet danske og udenlandske forskere, og hvor mange forældede op-

fattelser er blevet hængende i selv nyere sammenfatninger. Hvad enten de gælder de små, drevne skåle, de store spande og vaser af rigt dekoreret bronzeblik, de sværere kedler med såkaldt korsformede hankebeslag eller de forskellige sværdformer, har vi nu fortrinlige oversigter med udbredelseskort over såvel de danske som de fremmede sager – for langt de flestes vedkommende af mellem-europæisk oprindelse. I sværd-afhandlingen er der en ny og vigtig oplysning om et hidtil overset, samlet fund fra Sønderup i Sydvestsjælland samt en interessant redegørelse for de indflydelser, som fremmedformerne havde på de lokale nordiske arbejder, d. v. s. de miniature-sværd, man fremstillede til gravgaver. På samme linie er den svenske forsker Bo Gräslunds behandling af de store, drevne bronzeskjolde (98, jfr. 97), hvoraf hovedparten ved skæbnens mærkelige indfald er fremdraget i danske moser, skønt deres oprindelse også må søges – hvad man længe har været klar over – nede i det sydøstlige Europa. Dog er vestlige fund og samtidige gengivelser her med til at gøre billedet noget mere kompliceret netop for skjoldenes vedkommende.

Tilbage til de primære, danske studier: Hvor Thrane rent kronologisk slutter, tager Jørgen Jensen fat. Netop hans afhandling over de fremmede sværd fra den sidste bronzealder, de egentlige Hallstatt-sværd, knytter sig helt til de lige nævnte studier (111). I betragtning af at denne gruppe af sværd er blevet dobbelt så stor siden Sprockhoffs 35 år gamle sammenfatning – anstændigvis bør det nævnes, at der er tale om en forøgelse fra fire til otte – er det værdifuldt at få en oversigt over materialet og især over, hvad man i mellemtiden har skrevet om disse sværd i udlandet (det er ikke så lidt). Jørgen Jensens nøgterne redegørelse bringer også orden i mange dunkle problemer, som netop denne form har voldt forskningen, især hvad angår de rent kronologiske forhold mellem Norden og Mellemeuropa her i bronzealderens slutfase.

Sådan set er der mere nyt i samme forskers oversigt over ravfund fra hele yngre bronzealder (107). I næsten alle ældre arbejder læser man, at rav kun undtagelsesvis brugtes herhjemme, da det antagelig byttedes bort for bronze og guld. Derfor virker det overraskende, at mange grave fra yngre bronzealder har indeholdt perler eller små ringe af rav. Hele 170 sådanne fund kan undersøges og kortlægges, og hele 7 forskellige former for perler har været i brug, nogle i fortsættelse af den ældre bronzealders ravperler, der lige så overraskende blev »kendt« for 15 år siden, andre derimod som sene indslag fra Mellemeuropa; med sidstnævnte udtryk sigtes til de små ringe, hvoraf i hvert fald ét nyt stykke må anses for importeret i færdig stand (115). Import af rav til Danmark! Det lyder næsten usandsynligt, men blev jo for få år siden også dokumenteret fra tidligste bronzealder (se 146). Den

nyeste behandling af det sene stykke (115) giver tillige en sammenfatning af det vigtige begreb ravhandel mellem Norden og det øvrige Europa.

Vi er langtfra færdige med yngre bronzealder. Det er ligeledes Jørgen Jensen, som er gået i krig med et stort og forsømt område, nemlig bopladserne og deres keramik. Først er der (112) et af de nødvendige forarbejder til lange og trælse studier, som – når de er afsluttede – kan hjælpe os alle og ikke mindst lokalmuseerne. Det andet (114) er mere interessant, da der ikke blot gives en ny vurdering (og mange hårdt savnede billeder) fra en af de største bopladser, der ligger ved Voldtofte på Fyn, men fordi man samtidig får et fængslende oplæg til at sætte bopladsen og egnens mange rige gravfund (desværre ofte uden tilstrækkelige oplysninger) sammen til et hele, en kulturhistorisk studie over erhverv og bebyggelse. Afhandlingen indeholder en række iagttagelser og vigtige perspektiver, således at den må betegnes som en nyorientering inden for emnet i videste forstand.

Medens vi er ved bopladserne, må nævnes en første rapport om nogle store hustomter, der blev fundet ved Ristoft i Vestjylland (50). Selv om det er en foreløbig meddelelse, giver den dog plan og fotografier af det bedste hus, et 19,5 meter langt og 6 meter bredt hus med to rækker indvendige tagbærende stolper og væglinie af en enkelt række pæle. Huset (og to til fra samme mark) kunne dateres til sidste afsnit af bronzealderen og synes at have været af samme art som to tomter, der for en halv snes år siden blev udgravet ved Fragtrup i Himmerland (ikke publiceret endnu). Er det så ikke, som det tidligere har været foreslået, blot jernalderens langhus, som nu kan følges tilbage til yngre bronzealder? Nej, der er så mange forskelle på de store, velbyggede bronzealderhuse og de allerældste jernalderhuse, som først er dukket op i de allersidste år, at man vel må sige, at de tilhører to adskilte typer, vist med forbindelse til hvert sit milieu i Nordvesttyskland og Holland.

Af gravfund har vi dels små notitser om mere almindelige fund (eks. 82), dels en vigtig behandling af en række pladser med grave, som har ligget under flad mark (110). Her publicerer Jørgen Jensen en række ældre og nyere fund fra den seneste bronzealder og kommer ind på det vigtige forhold til de tidligste jernaldergrave på samme lokaliteter. Det fremhæves med rette, at de klare forhold (med en skarp periodegrænse) i Sydjylland straks er mindre klare, når man kommer til midten af halvøen, og at de endnu er dårligt kendte længere nordpå. I Midtjylland ser man af og til kontakt på samme plads mellem yngste bronzealder og tidligste jernalder, et træk, der er højst usædvanligt længere sydpå. Hvad der ligger bagved, kender vi foreløbig ikke noget til.

Ellers er det jo rige depoter, som plejer at præge billedet af yngre bronze-

alder. Her kan man fatte sig i korthed. Et par nye fund fra Fyn (252) er lige omtalt, ligeledes en guldring (67) og nogle halsringe af bronze (65). Et par ældre fund er publiceret i den nye internationale serie »Inventaria Archaeologica« (229, 232). En bog – forøvrigt meget anbefalelsesværdig – om vore lurer (58) er et genoptryk af et syv år ældre arbejde, en af vor flittige bronzealderforskers H. C. Broholms sidste, smukke og let læste bøger.

Det tog tid at komme gennem de sidste fire års arbejder om dansk bronzealder. Endda er flere virkelig vigtige ting kun omtalt ganske kort. Men der kan være grund til at minde om et par sætninger fra sidste oversigt (40, s. 34), hvor det oplystes, at udenlandske kolleger med store bevillinger og megen arbejdsindsats nu gennem en årrække har været i gang med en fuldstændig publikation af dansk (ældre) bronzealder. Selv om det videnskabelige samarbejde bør være internationalt, er det svært her at undlade en slutbemærkning om, at de sidste otte års indsats fra især yngre danske forskere viser, at vi også kan selv.

Førromersk jernalder

Inden for de første fem århundreder af jernalderen er der denne gang kun tale om foreløbige eller mindre arbejder. Bevares, alt er relativt, og til den første kategori hører to rapporter af temmelig fyldig karakter, selv om de er kaldt »foreløbige«. Det drejer sig om den allerede sidste gang nævnte gravning ved gården Grøntoft i Vestjylland, hvor man fandt en fuldstændig landsbyplan fra ca. 3. årh. f. Kr. Den er blevet refereret (40, s. 37), så om den mere udførlige rapport (36, jfr. 42, 48, 51) kan man nøjes med at konstatere, at man her fik et uventet klart indblik i de samfundsmæssige forhold i tidlig jernalder. Fortsatte gravninger er resulteret i et ældre landsby-anlæg på marken lige nord herfor (49), hvor det lykkedes at afdække én (helt korrekt to forskellige faser af én) landsby fra 1. periode af denne tid, d. v. s. 5. eller 4. årh. f. Kr. Da det hidtil har været lidt af et problem, hvorfor man ikke kunne finde landsbyer fra den periode – man kunne kun henvise til et par enkeltliggende huse – betyder gravningen, at jernalder-landsbyens historie er skubbet et par århundreder tilbage i tid. Det skal blot nævnes, at husene i det nye anlæg har et andet, ligesom mere primitivt udseende end i den først fundne landsby, men da gravningerne er fortsat siden hen – endda i øget tempo – skal der ikke bringes for megen omtale; det får vente til næste gang, for der er rent kulturhistorisk åbnet helt nye perspektiver ved disse undersøgelser. Det kan nok røbes, at man har konstateret et nyt begreb, »vandrelandsbyen« herhjemme, d. v. s. et samfund, som skifter bosted med korte mellemrum, men inden for sit eget »territorium«.

To regulære studier bringer os videre i udforskningen af de kronologiske forhold. Det er periodens begyndelse og dens slutning, der er emner for henholdsvis Jørgen Jensens fine lille arbejde om et nordjysk gravfund fra Ulbjerg i Vesthimmerland (108); det har vist sig at være et af de meget få holdepunkter, man har for at bestemme begyndelsen af ældre jernalder i forhold til mellemeuropæisk kulturudvikling. Resultatet er, at dette kulturhistorisk vigtige skel falder engang omkring 500 f. Kr. (som foreslået i den seneste større behandling). – Om den tilsyneladende langt enklere problemstilling ved overgangen til romersk tid bringer et nyt gravfund med et righoldigt våbenudstyr fra Sønder Vilstrup ved Kolding Erik Jørgensen (117) til at give en oversigt over tidens jyske fund og deres udstyr af våben og smykker. Det er et nyttigt og solidt arbejde, som ved sine sammenfattende resultater supplerer vor hidtidige viden om den i virkeligheden vanskeligt forståelige overgangsperiode. Tilmed er det rigt illustreret.

Resten er mindre bidrag til enkeltproblemer eller meddelelser om nye fund. Erling Albrectsen fortsætter sine markarbejder med de snart lidt for mange fynske gravfund (med dette udtryk menes kun, at Odensemuseets dygtige indsats efterhånden har givet os et »skævt« billede af fundmængden, fordi der fra Fyn reddes forholdsvis langt mere end fra det øvrige land), altså der er også denne gang en række nye fund her (5, 8). – Mere summarisk er omtalt et par nye hustomter (206, 223), og fra de lokale meddelelser må nævnes et sjældent fund af en svært støbt bronzefibula (82).

Når man i disse oversigter siger »førromersk jernalder«, må man altid sige »Gundestrup«. Der er hver gang nye bidrag og iagttagelser af større eller mindre betydning – oftest det sidste – for forståelsen af dette i europæisk kunst-, religions- og kulturhistorie helt enestående fund. Således også denne gang (96 (jfr. Fort. Nut. XXIII, 210), 122, 178). Knap så overlegent bør man omtale et par foreløbige bidrag fra svensk side, hvor fund og studier giver ny viden om sølvkedlens alder, og måske om dens oprindelses-område (181, 182). Muligvis skal vi endnu engang se længere mod sydøst, end man gennem de sidste tyve år har været indstillet på. Sært, så meget der kan skrives om dette ene stykke, uden at man får en klar løsning af dets virkelige problemer.

Romersk jernalder

De fire næste århundreder af jernalderen domineres denne gang af Erling Albrectsens disputats (6), tredie bind af den for længst påbegyndte række med materiale-publikationer af den fynske øgruppes gravfund. Sammen med de to forudgående bind med førromerske og ældre romerske fund har vi nu

et enkelt landskab behandlet på en sådan måde, at man for første gang får et indtryk af hele den ældre jernalders overvældende rigdom på primærmateriale. Alene det er en præstation. Når bindet om yngre romertids to århundreder er så meget større end de andre, skyldes det ikke blot, at fundene er talrigere – endda er det største af alle gravfelter, fra Møllegårdsmarken ved Broholm med dets over 2000 grave, ikke fuldt udnyttet, da gravningerne først helt nylig er afsluttet – men at behandlingen er grundigere, og at billedmaterialet er rigere. Især bør fremhæves de mange tegninger af sluttede fund, hvor man både har keramik og daterende metalsager. Beskedent (eller ironisk?) siger forf., at hans 926 gravfund (plus det allerede nævnte fra Møllegårdsmarken) »tør betegnes som fyldigt«. Jo, man er enig med ham. At det store stof så udnyttes til andet end rent lokale studier, er indlysende, og her har man en tredie årsag til bogens omfang. Der har nemlig fra dansk og udenlandsk side været ført en livlig debat omkring findelingen af yngre romertid og dens afgrænsning mod næste hovedperiode, ældre germanertid (hvor der i virkeligheden slet ikke er noget klart skel). Albrectsen går ind for og dokumenterer – også med andet dansk stof – at der kan tales om en tredeling (på grundlag af fiblerne), og at den sidste periode stort set svarer til, hvad andre har villet betegne som ældste del af næste periode. Tilsyneladende er det noget specielle problemer, men det må endnu engang understreges, at alle videre slutninger af kulturhistorisk art hviler på en sikker kronologi. Det bør tilføjes, at forf. – sikkert med rette – er skeptisk, når det gælder de provinsial-romerske importsager som grundlag for nordisk kronologi. Men her bliver det sidste ord ikke sagt foreløbig.

Resten af stoffet fra denne tid er som sagt af langt beskednere omfang trods antallet af titler. Dog bør Lomborgs fremlæggelse af et ældre romertids gravfund fra Esbjerg-kanten (143) nævnes, fordi der samtidig gives en oversigt over gravformerne i denne del af Jylland, som hidtil har været lidt dårligt behandlet i litteraturen. Andre gravfund er nævnt hist og her (bl. a. 81, 82, 220); vigtigst af dem alle er en meget rig grav fra Uggeløse i Nordsjælland (236) med guld, sølv, glas og bl. a. et hidtil ukendt beslag til sværd-remmen med en ansigtsmaske i svær guldplade på et sølvbelagt bronzeunderlag, et indtil videre højst gådefuldt, men i egentlig forstand strålende stykke.

Bopladser, d. v. s. huse og landsbyer, har der været arbejdet intenst med, og der er en række mindre meddelelser om både store og små gravninger. De fleste er som sædvanlig fra Jylland (80, 135, 202, 206, 218, 219); atter denne gang er et fund fra Thy det mest omfattende, nemlig landsbyen lige uden for det nuværende Hurup (119, 135, jfr. 165). Mere udførligt er et smukt udgravet fund fra Vendsyssel omtalt (84), også af interesse på grund

af kombinationen hus-stensat kælder. Ved Vig i Nordvestsjælland (140) blev gjort rige fund af keramik, hvis kyndige behandling og fine illustrering er gemt lidt af vejen. Medens vi er ved dette emne, bør nævnes et par mere kulturhistoriske studier, et interessant zoologisk bidrag til hele erhvervsformen på grundlag af det gamle fund fra Vejleby på Lolland (101); slutningerne er vægtige og vigtige og vil sikkert ikke vække slet så megen betænkelighed som Grith Lerches forslag om at tyde den store kornsilo fra Ginderup som en bageovn (137). Selv om det skulle lykkes Forsøgscentret i Lejre at få en kopi til at fungere til en slags bagning, bør man huske på Hans Kjærs iagttagelse ved udgravningen, at den indeholdt en masse forkullet havre.

Et enkelt mosefund, fra Vædebro i Illerup ådal, skal berøres (66), fordi den antropologiske undersøgelse har vist, at flere af knoglerne bærer klare spor af, at folkene har lidt en voldsom død. Her burde man nok have en mere udførlig arkæologisk beretning end den ganske korte artikel i Skalk for 1959.

Til slut skal nævnes en række nye iagttagelser omkring de gamle fund af hovedtøj til heste fra Torsbjerg mose (134). I to udenlandske sammenfatninger er der endelig inddraget så meget dansk materiale, at de bør medtages i listen, nemlig professor Gunnar Ekholms behandling af endnu en gruppe af de importerede glas (78) samt en bredt anlagt behandling af smykkenåle (52).

Germansk jernalder

De fleste periodegrænser inden for nordisk jernalder har vist sig at være anbragt mindre heldigt, d.v. s. på steder, hvor der ved fortsatte studier netop ikke tegner sig noget klart, kulturhistorisk skel. Selv om det vil være upraktisk at lave om på den sag nu, kan det godt nævnes, at det virker særlig galt inden for germansk jernalder – forøvrigt i sig selv en upraktisk betegnelse, især når den skal oversættes til hovedsprogene. Derfor vil det være rimeligt at omtale nyhederne fra periodens ældre del for sig og da begynde med det pragtfulde skattefund fra Kitnæs i Roskilde fjord, bestående af 20 guldbrakteater og en pragtfibula. Takket være Elisabeth Munksgaards hurtige publikationer (168–69) har man både på dansk og engelsk gode og rigt illustrerede beskrivelser af dette vort hidtil største fund af brakteater og den usædvanlige smykkenål. Desværre er sagerne ikke optaget under ét, men måtte ledes frem ude i stranden, idet de synes skyllet ud i fjorden fra kysten. Det er også grunden til, at de første tre brakteater herfra kom med i en sammenfatning over nyere danske fund (166, 167 jfr. 176), og at de

store afhandlinger kun nævner 19 stykker; der er senere kommet endnu et, og det behøver teoretisk set ikke at være det sidste. Desværre repræsenterer de mange brakteater kun tre forskellige stempler, hvoraf det ene endda er kendt fra et tidligere fund i nærheden. Til gengæld er den store fibula helt usædvanlig og viser os tidens kunsthåndværk, når det teknisk er bedst; om smagen kan der altid diskuteres. Underlaget er bronze, hvorpå er fæstet rigt ornamenterede guldplader med indlagte sten og mønstre i elegant filigranarbejde. Noget egentligt sidestykke kender man ikke, men forf. giver gode argumenter for at sætte hjemstedet til Danmark og tiden til sidste halvdel af 5. årh. d. v. s. noget før fundets mange brakteater.

Et andet usædvanligt enkeltstykke er fra den store boplads Drengsted i Sønderjylland, hvor man fandt en samling forrustede jernbånd, der med rimelig sikkerhed er rekonstrueret som en hjelm (245). Ligeledes i tidsskriftet Skalk finder man et bidrag til den, jeg havde nær sagt evige, diskussion omkring de to berømte guldhorn (246). Olfert Voss gennemgår i populær form fundets ellers velkendte historie, resumerer, hvad man ved om hornenes form, alder og hjemsted etc., og hvad man gennem tiderne har søgt at læse i udsmykningen og dens brogede billedverden. Så kommer det vigtige: talrige motiver må være direkte overtaget fra klassisk, nærmere betegnet provinsialromersk kunst, sådan som den har været direkte tilgængelig for germanerne i hvert fald i århundredet, før hornene blev skabt, og måske endnu så sent som dette tidspunkt, ca. 400 e. Kr. Voss peger på nogle oplagte eksempler, men hele dette spørgsmål burde tages op i større sammenhæng, således at man muligt kommer frem til den tanke, at der slet ikke har været nogen bestemt mening bag komposition og sammenstilling af de enkelte motiver. Det kan da være ren og skær dekoration, som den forekommer på tidlig og sen romersk kunstindustri (sølv, glas og keramik). Voss går ikke så vidt i sit arbejde, men andre har før været inde på det, således bl. a. M. B. Mackeprang (Aarb. Nord. Oldk. 1936) og Svend Aage Bay (Danske Studier 1948).

Mogens Ørsnes' disputats nøjes ikke med hele og halve antydninger inden for sit centrale emne, yngre germansk jernalders stilhistorie, dens smykker og andre genstande, hvor man især finder tidens karakteristiske dyreornamentik (250, med supplement 251). Der er tale om et virkelig vigtigt arbejde i dansk arkæologi. For det første får man en dokumenteret redegørelse for de studier, som blev påbegyndt for godt en halv snes år siden, og hvorunder det efterhånden viste sig, at de sydskandinaviske landskaber (gammeldanske, om man vil) havde deres egen og særprægede udvikling, helt på højde med de mellemsvenske og gotlandske centrer, som vore kolleger her gennem mere end en menneskealder har studeret så intensivt og dygtigt ud fra deres,

det skal indrømmes, langt rigere stof. Med kernepunkt i Sjælland-Vestskåne var der dengang et lige så vigtigt og selvstændigt område sydpå. De stilhistoriske afsnit er behandlet på overlegen dygtig måde, samtidig med at vi har fået en håndbog i de oldsagstyper, som spiller størst rolle. Begge dele foretages med dybtgående kendskab til det øvrige europæiske materiale, således at der er solid dækning for de sammenfattende kapitler og de bemærkninger om den absolutte kronologi, som nu engang har særlig interesse her. Den årelange, ofte bitre diskussion om »kort« eller »lang« kronologi inden for hele tidsafsnittet – dog navnlig udkæmpet øst for Øresund – synes nu gradvis at stilne af, og de fleste vil i dag kunne anerkende et slags kompromis, ikke på grund af dette begrebs rent praktiske funktion, men fordi nye og vigtige fund i Vesttyskland og Frankrig stort set har afgjort striden; det må dog bemærkes, at den især har drejet sig om periodens begyndelse, der nu bør sættes til ca. 550–575. Om overgangen til vikingetid er der fortsat enighed, idet tidspunktet uforandret er ca. 800.

Endnu to vigtige forhold bør nævnes i Ørsnes' bog. Dels har det været muligt at inddrage hele det skånske materiale, efter at Märta Strömberg for få år siden gav en monografisk behandling af det. Derved får vi det virkelige overblik over et fælles kulturområde, som de moderne politiske grænser i reglen ødelægger. Dels har Ørsnes givet en ny oversigt over de fund i det øvrige Europa, som klarest viser kontakten med alt det nye ved periodens begyndelse. Også på det punkt har der gennem årene været ført en livlig diskussion, men nu har vi bedre holdepunkter. Dog lige til sidst efter de mange positive ord: bogen er ikke let kost for flertallet af dette tidsskrifts læsere.

Iøvrigt plejer de omtalte to århundreder at kunne affærdiges let i vore oversigter. Men ved siden af det lige omtalte arbejde må nævnes et andet, der ganske vist kun handler om ét fund – endda kun de sørgelige rester – men som ikke des mindre har største kulturhistoriske betydning for studiet af danske oldtidsbåde. Det er et område, hvor man i perioderne forud for vikingetid plejer at gå netop til danske fund. Derfor er Crumlin-Pedersens genopdagelse af nogle skibsrester fra Kongeåen ved Gredstedbro (71, 73) af særlig værdi, fordi der ud fra et gammelt fund nu tegnes hovedlinier af et fartøj fra ca. 6–700 e. Kr. d. v. s. fra den tid, hvor der hidtil var et hul i rækken mellem den store Nydam-båd og de nordiske vikingeskibe.

Inden vi kaster os ud i vikingeskibenes urolige tid, må det nævnes, at der fra vore nærmeste naboer er kommet en stor afhandling om depoter og skattefund fra hele germansk tid, hvor både fund fra Danmark og de nærmeste lande er behandlet under ét og søgt tolket med hovedvægt – jeg havde nær sagt overbalance – i retning af det religiøse (87).

Vikingetid

De rige fund og de mange kilder har traditionelt kunnet grupperes efter visse stikord, selv om vigtige ting denne gang falder udenfor. Lad os alligevel prøve.

Oversigter. Vikingetiden er »godt stof« i disse år, således at forlag fristes til at investere i nye, ofte store bøger og dermed frister forskere til at gå i gang med populært skrevne bøger og med et billedudstyr, som ellers ville være utænkeligt i mere faglige værker. Som før sagt er den mest kyndige ofte den bedste, når det gælder om at henvende sig til en videre læserkreds. Derfor kan de store værker af henholdsvis professorerne Almgren i Uppsala (12) og Ole Klindt-Jensen, Århus, (132) uden videre kommentarer trygt anbefales. Det gælder nu også de udstyrsmæssigt langt beskednere bøger, som behandler enten specielle emner som vikingernes hverdag (195), kunsten (102), vikingerne i England (151) og hele problemet set med fremmede øjne (76). Derimod har en større engelsk bog (116a) fået mindre gode anmeldelser i fagpressen. Når det her for fire år siden blev sagt, at vi nu var godt forsynede på dette felt, viser de lige nævnte arbejder strengt taget, at det kunne blive bedre endnu; det er det.

Skuldelev bør fremhæves inden for de arkæologiske primærarbejder. Man er i forvejen klar over, at dette stikord dækker over måske den største og vigtigste indsats inden for vor forhistorie i 1960'erne. Fra tidligere års rapporter vil man vide, at der i Roskilde fjord engang omkring år 1000 blev sænket fem skibe, at de blev udgravet 1962, og at de siden har været under konservering og behanding; deres selvstændige museum i Roskilde er allerede under tag og besøges af et undrende og beundrende publikum. Nu har vi meget udførlige, foreløbige rapporter om gravningen, de enkelte skibe og hele arbejdet fra Crumlin-Pedersens og Olaf Olsens hånd (69, 191) (i 1969 fulgt op med en dansk udgave); behandlingen er så vidt fremme, at man i tegning har kunnet rekonstruere skibene. Der er ikke blot virkelig kyndighed bag alle faser af arbejdet, men også held med i foretagendet. De fem vrag repræsenterer lige så mange forskellige typer af den sene vikingetids skibe; mærkeligst er vel den store søgående »knarr«, d. v. s. det svære handels- og transportfartøj, der bl. a. gjorde koloniseringen af Atlanterhavsøerne og Grønland mulig, men som vi hidtil kun har kendt fra (yngre) skriftlige kilder. – I forbindelse med sejlads må nævnes den morsomme iagttagelse, som Ramskou har publiceret om »solstenen«, et virkeligt navigationsinstrument, som nok var kendt af omtale, men først nu identificeret som en realitet (196).

Jelling foreligger der ikke egentligt nyt om, men omtale af visse enkelt-

heder i form af en selvstændig oversigt (242) og som led i den nedenfor nævnte afhandling af Olaf Olsen (189) viser, at man langtfra er færdig her; diskussionen kan nærmest kaldes for stillingskrig.

Trelleborg m. v. (hvilket betyder samtlige fire anlæg af denne art) er ligeledes under forberedelse, d. v. s. at man har fået et par mindre oversigter (187, 188, 190) vedrørende især Fyrkat-borgen samt den gamle diskussion omkring husenes rekonstruktion. En hel bog om emnet af en amerikansk forsker (68) bør nævnes på grund af den nyttige oversigt, men hans teorier omkring hele meningen med de store anlæg rammer vist ved siden af, for at sige det pænt.

Århus og andre byer. De store gravninger har været kort omtalt, og stoffet er stadig under behandling (19, 158). Nyt er det, at Viborg møder med gravninger, der er blevet tolket således, at der her var tale om et endnu ældre by-anlæg (138). Lad os se lidt mere materiale, før sagen kan siges at være afgjort. I hvert fald kan et fund af et 8. årh.-spænde ikke siges at bevise eksistensen af en by på dette tidlige tidspunkt. – En boplads (landsby eller større enhed?) fra Okholm ved Ribe er ligeledes i søgelyset (157).

Hedeby hører så intimt sammen med dansk vikingetid, at det må nævnes, selv om arbejderne af geografiske grunde ikke kommer i litteraturlisten. Den fornyede og storstilede gravningsaktivitet her er ved at sætte sig spor i korte foreløbige meddelelser (H. Jankuhn, kongresberetningen Roma 1962, vol. III, 216). Iøvrigt bør henvises til H. Schledermanns udførlige oversigter om Slesvig/Hedebys tilblivelse (Sønderjyske Aarbøger 1966 og 1967) og sammes beretning om et nyt snit gennem Danevirke (Offa, bd. 21/22 (1964/65), 80 ff). Emnerne behandles videre af Aage Lauritsen i Sønderjydsk Månedsskrift, hefte 11 og 12 for 1967 samt af Bjørn Svensson sammesteds hefte 8, 1968. Endelig er der en mere drilagtig artikel i Aarb. Oldk. Hist. 1964, hvor der sættes spørgsmålstegn ved en ellers godtaget kilde omkring en arabisk handelsmands besøg her; spørgsmålet er, om det overhovedet er Hedeby, manden beskriver. – På dette sted bør også Brita Malmers (159, jfr. 53) lærde disputats om de nordiske mønter før år 1000 nævnes, da den selvsagt kommer ind på gamle stridsspørgsmål om den første selvstændige udmøntning i Hedeby og Birka. Selv om anmelderen ikke er kompetent til at karakterisere det store arbejde, kan det siges, at vi har at gøre med den første virkelig gennemgribende behandling af dette vigtige materiale.

Så er der en række emner, som nok er vigtige hver for sig, men vanskelige at indordne på tilsvarende måde. Ole Klindt-Jensen og David Wilson giver en sammenfattende fremstilling af vikingetidens kunst (131). Det er en længe savnet bog, fordi de mange stilgrupper inden for den samlede vikingetid har været svære at få hold på; litteraturen var så spredt, og så mange

forskellige opfattelser gjorde sig gældende, når talen var om enkeltheder i både den hjemlige udvikling og dennes forudsætninger. De to forfattere har delt stoffet kronologisk, således at førstnævnte tager sig af forudsætningerne og de ældre vikingestilarter, vor engelske kollega derimod hele resten. En sammenligning er vanskelig, da de to afsnit ikke rigtig er arbejdet sammen til en virkelig helhed, og da der i den videnskabelige værdi er betydelig forskel til gunst for de yngre afsnit, hvor man får en klarere, virkelig à jour-ført, men også ret personlig præget skildring med nye og tankevækkende detailler. Dog virker det ikke helt overbevisende, når begge forf. fremhæver den hjemlige tradition for mange stilfaser stærkere, end man vist har vovet det før. Bogen er under alle omstændigheder et væsentligt bidrag til vikingetidens kunsthistorie, og ganske særlig vil man gerne fremhæve billedstoffet – det gælder både udvalget og kvaliteten (jfr. udførlig anmeldelse i Mediaeval Scandinavia (Odense) I, 1968, 204–13 af M. Ørsnes).

En anden bog ligger på grænseområdet af den foreliggende oversigt, men bør nævnes på grund af sin overordentlige værdi. Det drejer sig om Olaf Olsens disputats »Hørg, hov og kirke« (189), hvorom der allerede er skrevet udførlige anmeldelser, bl. a. i Historisk tidsskrift (12 rk. II, hefte 2–3, (1967), 435–52, Aksel E. Christensen og C. J. Becker). Det må være tilladt blot at henvise til denne omtale, da bogens centrale partier både geografisk og til dels tidsmæssigt ligger uden for den forhistoriske arkæologi. Og omtalen af Jelling vil der nok blive anledning til at komme tilbage til senere.

Tilbage bliver enkelte små bidrag til vikingetidens kulturhistorie, bl. a. den ikke ubetydelige import af norske klæberstens-gryder (18, 103) ud fra et par ny-oplyste fund. Ramskou omtaler en lille gravplads ved Dråby på Sjælland (192), hvor der bl. a. fandtes et smukt sæt smykker fra 9. årh., og i en anden grav havde den døde fået følge af en træl – ganske som det er set tidligere i Lejre.

*

Selv om oversigten er blevet lang, er vi ikke færdige. Visse arbejder kan ikke indpasses i de kronologiske rubrikker. Således er der nogle slet ikke uvigtige bidrag, der omfatter det meste af jernalderen eller i hvert fald ældre jernalder. P. V. Globs bog om »Mosefolket« (92) er allerede omtalt udførligt i en elskværdig anmeldelse (Fort Nut XXIII, 207–10), og man godtager gerne de pæne ord om en smuk, virkelig velskrevet og fint illustreret bog om et alment emne, de mærkelige fund af moselig fra især den ældre jernalder. Men det er ret og rimeligt at tilføje, hvad en anmelder i »Antiquity« (vol. 43, 1969, 320) skrev om den engelske udgave, hvor den måske mere vurderes ud fra sin faglige værdi. Mellem positive udtalelser kommer:

»For the general reader the greatest drawback will be that the mixture of fact, theory and poetry is as elaborately and inextricably composed as the meals prepared before their deaths for the men at Tollund and Grauballe«. Det kan man også skrive under på.

I en sammenfattende skildring af jernalderens marker af »digevoldingstype« har dr. M. Müller-Wille (171) givet en oversigt over det danske, nordvesttyske og hollandske materiale, der således nu er tilgængeligt under ét. Det har i sig selv stor værdi for et emne, hvor vi herhjemme gennem Gudmund Hatts forskning har været pionerer, og hvor der stadig arbejdes intenst med problemerne. Som Hatt er hans tyske kollega både geograf og arkæolog, således at behandlingen har et bredere kulturhistorisk perspektiv. Vigtigst, om end ikke epokegørende, er forf.s nye studier over de enkelte små, voldindrammede markstykkers størrelse og en diskussion om årsagerne til deres deling (allerede set af Hatt) samt over de forsøg, som der gøres på at komme nærmere ind på samfundet bag agerfelterne. Det er vanskelige problemer, og vi kommer næppe afgørende videre uden det nye stof, der allerede gennem år er samlet, og som årligt kommer til (jfr. 81).

Et lignende, tværgående emne er den ældste jernudvinding, hvor der atter denne gang er et par vigtige rapporter om igangværende undersøgelser (224–25). Med stikordet »runer« er vi allerede inde på et grænseområde, hvor kun de mere arkæologiske bidrag bør nævnes her. Erik Moltke har givet en nyttig orientering om de mange vigtige fund fra det usandsynlig heldige år 1964 (164). Nok så vigtigt for fagfolk er professor W. Krauses store værk om alle indskrifter med det ældre alfabet (133a); det er en nyudgave, men den er helt revideret, ført à jour og ledsaget af arkæologiske bemærkninger om genstandenes alder ved et andet af Göttingens store navne, professor H. Jankuhn.

*

De sidste fire år har således bragt meget nyt inden for næsten alle områder af vor hjemlige arkæologi. Der er hændt andet. Kun én gang før i de nu 30 år gamle litteratur-oversigter har der været omtale også af fagets folk; det var i anledning af Elin Nordmans bog om Sophus Müller. Der er grund til atter at bryde et ellers rimeligt princip, for i den forløbne periode er de sidste tre arkæologer i den ældre generation gået bort: Johannes Brøndsted, H. C. Broholm og Therkel Mathiassen, navne, som år efter år har haft en fremtrædende plads, når der skulle berettes om, hvad der skete inden for faget. Hver for sig er de blevet mindet adskillige steder. Når der i den foreliggende liste kun er opført nogle af nekrologerne (38, 47, 91, 240), har det sin årsag i, at der her er indflettet ældre og nye oplysninger også om selve det arkæologiske studiums historie gennem nogle af dets afgørende år.

Litteratur

1. Abrahamsen, Niels: Arkæomagnetisme og jernslagge. Kuml 1965, 115–132.
2. – Some archaeomagnetic investigations in Denmark. Prospezioni Archeologiche (Roma) 1967, 2, 95–97.
3. Albrectsen, Erling: Nye fund af skålsten. Fy Mi 1965, 173–183.
4. – Et vognhjul fra Nonnebo mose. Fy Mi 1966, 1–5.
5. – Nye gravfund fra førromersk jernalder. Fy Mi 1966, 6–20.
6. – Fynske jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder. Odense 1968, 406 s.
7. – Gravskikkene i den ældre jernalder. Fy Mi 1968, 179–193.
8. – Gravpladsen ved Skåstrup fra førromersk jernalder. Fy Mi 1968, 194–205.
9. Albrethsen, Svend E. og Street-Jensen, Jørn: En højgruppe i Vojens. Nye fund af enkeltgravkulturens cirkelgrave. Årb Oldk Hist 1964, 1–31.
10. Almgren, Bertil: Das Entwicklungsprinzip in der Archäologie – eine Kritik. TOR (Uppsala) 1965/66, 15–38.
11. – Zur Technik der neolithischen Keramik. TOR (Uppsala) 1965/66, 230–51.
12. – (red): Vikingen. Kbhn. 1966, 288 s.
13. Andersen, Alfred: Geologi og Arkæologi i Draved Mose. Medd. Dansk Geol. Forening 16, 1966, 255–58.
14. A(ndersen), H(arald): Lyset [vikingetids vokslys] Skalk 1965, nr. 6, 32.
15. – Velkommen! [ornamenteret mesolitisk knogle] Skalk 1968, nr. 4, 3.
16. Andersen, H. Hellmuth: Fra det gamle voldkvarter. Skalk 1965, nr. 2, 3–7.
17. – Kvadratgrav [sen-neolitisk] Skalk 1967, nr. 4, 12–18.
18. – Grydestenens vej. Skalk 1968, nr. 5, 4–8.
19. Andersen, H. Hellmuth og Madsen, H. J.: Nygade i Århus. Bidrag til teorien om det ældste Århus. Kuml 1966, 7–30.
20. Andersen, H. Hellmuth og Kjærum, Poul: Senneolitiske gravanlæg i Tørring skov. Kuml 1967, 37–60.

20 a. Andersen, Svend Th.: Istider og mellemistider. Danmarks Natur. Bd. 1, Kbhn. 1967, 199–250.

21. Andersen, Søren H.: Stenalderbopladsen i Hjortmosen, Årb Hards 1966. Bd. 60, 252–276.
22. Andersen, Søren H. og Blankholm, R. og E.: Stallerupholm. Kuml 1967, 61–115.
23. Andersen, Søren H. og Malmros, Claus: Norslund. En kystboplads fra ældre stenalder. Kuml 1965, 35–114.
24. Aner, E.: Das Grab von Øster Velling. Zur Geschichte eines bronzezeitlichen Ornaments. Studien z. europ. Vor- u. Frühgeschichte (Festschrift Jankuhn) 1968, 37–53.
25. Baird, Donald and Foltiny, Stephen: Prehistoric Bronzes from Denmark at the Natural History Museum of Princeton University. Acta Arch XXXV, 189–95.

26. Bakka, Egil: Methodological Problems in the Study of Gold Bracteates. Norwegian Archaeological Review 1, 1968, 5–56.
27. Balling, J.: En aureus fra Caracalla fundet på Fyn. Nord. Numismatisk Unions Medl.blad 1966, 23–26.
28. Baudet, J.-L.: Addenda [til Erik Madsen, se nr. 156], Revue Anthropologique (Paris) 1968, 22–25.
29. Baudet, J.-L. og Jepsen, E.: Industries Lithiques de la Baie de Jammerland, Sjaelland. Revue Anthropologique (Paris) 1968, 26–34.
30. Bech, Jens: En boplads og et enkeltfund fra Fyns Maglemosetid. Fy Mi 1965, 161–172.
31. – Det længe ventede fund. [flint-æg spyd] Skalk 1966, nr. 1, 21–24.
32. – Stengade. Skalk 1968, nr. 6, 6–9.
33. Becker, C. J.: Stenøkse-fundet fra Udstolpe. Lolland-Falsters Stiftsmuseum Årsskrift 1965, 27–33.
34. – Neue Hortfunde aus Dänemark mit frühbronzezeitlichen Lanzenspitzen. Acta Arch XXXV, 115–152.
35. – Syv og fyrre bronzer på én gang. NatMus Arb 1963–1965, 51–58.
36. – Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland. Acta Arch XXXVI, 209–222.
37. – Einige Gürtelbeschläge der vorrömischen Eisenzeit. Studien aus Alteuropa. Teil II, Köln 1965, 76–83.
38. – Johannes Brøndsted 5.10.1890–16.11.1965. Overs. Dan Vid Selsk 1965–66, 105–17.
39. – »Dänemark« i J. Filip, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I. Praha 1966, 265–268.
40. – Litteratur om Danmarks forhistorie 1961–1964. Fort Nut XXIII 1966, 27–53.
41. – Vor ældste industri. Skalk 1966, nr. 1, 3–7.
42. – To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland. NatMus Arb 1966, 39–50.
43. – The Inter-relationship of the TRB and Battle-axe Cultures in Denmark. Palaeohistoria (Groningen) XII, 1967. 33–40.
44. – Gådefulde jyske stenalder-grave. NatMus Arb 1967, 19–30.
45. – Early Bronze Age Hoards with Spearheads. Inventaria Archaeologica, Denmark. 3rd Set. (Bonn) 1967.
46. – Frühbronzezeitliche Lanzenspitzen von Fünen, Dänemark. Acta Arch. XXXVIII, 215–222.
47. – Therkel Mathiassen og dansk arkæologi. Årb Oldk Hist 1968, 5–15.
48. – Zum Problem der ältesten eisenzeitlichen Dörfer in Jütland. Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte (Festschrift Jankuhn). Neumünster 1968, 74–82.
49. – Das zweite früheisenzeitliche Dorf bei Grøntoft, Westjütland. 2. Vorbericht: Die Ausgrabungen 1964–66. Acta Arch XXXIX, 235–255.
50. – Bronzealderhuse i Vestjylland. NatMus Arb 1968, 79–88.

51. – Haus und Siedlung der jüngsten Bronzezeit und älteren Eisenzeit in Jütland (Referat). Die Kunde (Hannover) N. F. 19 (1968), 152–54.
52. Beckmann, Bernhard: Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germania. Saalburg Jahrbuch (Berlin) XXIII, 1966, 7–100.
Bendixen, Erik: se Bue-Madsen m. fl.
53. Bendixen, Kirsten: Lidt mere om Hedeby-mønter. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1967, 5–10.
54. Bernhardtsen, Torben B.: Lunden. En boplads fra Ertebøllekulturen ved Værebro i Smørum sogn. Ballerup hist. forening 1968, 3–14.
Blankholm, R. og E.: se Andersen, Søren H.
55. Boyhus, Else-Marie: Arkæologiske undersøgelser. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift 1965, 40–43.
56. – Undersøgelser, besigtigelser og fund. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift 1966, 27–28.
57. Brinch Petersen, Erik: Klosterlund – Sønder Hadsund – Bøllund. Les Trois Sites Principaux du Maglémosien Ancien en Jutland. Essai de Typologie et de Chronologie. Acta Arch XXXVII, 77–185.
58. Broholm, H. C.: Lurfundene fra bronzealderen. Kbhn. (1965). 144 s.
59. Bro-Jørgensen, Marianne: Billeder af Viborg amts forhistorie. Hist Samf f. Viborg Amt 1966, 147 s.
60. Brorson Christensen, B.: To store trækonserveringsopgaver. NatMus Arb 1966, 61–70.
61. Bruun, Henry: Dansk Historisk Bibliografi 1913–42. I. Kbhn. 1966 [ca 800 arkæol. titler].
62. Bruun, Joh.: Et gravkammer i Gasse. SJy. MSkr. 8, 1966, 312–13.
63. Brøndsted, Johannes: En oldtidsforfatter under arkæologisk kontrol. Skalk 1966, nr. 4, 19–30.
64. Bue-Madsen, Svend og Bendixen, Erik og Gejvall, Nils-Gustaf: Manghøje. Ældre broncealders gravhøje på åsen ved Kårup. Museet for Holbæk og Omegn Årsberetning 1967–68, 15–48.
65. Capelle, Torsten: Zu den Halsringopfern der jüngeren Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet. Acta Arch XXXIX, 209–214.
66. Christensen, Ole: Skeletfundet ved Vædebro. Kuml 1967, 151–155.
67. Christensen, P.: Hjemstavnsmuseet i Try. Årb Vends 1968, 189–92.
68. Cohen, Sidney L.: Viking Fortresses of the Trelleborg Type, Kbhn. 1965, 98 s.
69. Crumlin-Pedersen, Ole: Cog – Kogge – Kaag. Handels og Søfartsmus. Aarb 1965, 81–144.
70. – Two Danish Side Rudders. The Mariner's Mirrow (London), vol. 52, 1966, 251–261.
71. – Gredstedbro-skibet. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1967, 11–15.

72. – »Træskibet – Fra langskib til fregat«. Træbranchens oplysningsråd 1968, 47 s.
73. – The Gredstedbro Ship. The Remains of a Late Iron Age Vessel Found in 1945 in South Jutland. Acta Arch XXXIX, 262–267.
– se Olsen, Olaf.
74. Dahl, Sverri: A Survey of Archaeological Investigations in the Faroes. The Fourth Viking Congress. University of Aberdeen (1961) 1965, 135–141.
75. Davidson, E. Ellis: Pagan Scandinavia. London 1967, 214 s.
Davidson, Hilda Ellis, se Gelling.
76. Durand, F.: Les Vikings (serien Que sais-je, 1188) Paris 1965.
77. Edgren, Torsten: Viktigare arkeologiska utgrävningar i Danmark 1963–1966. FLIT I FÄLT 1963–1966. Finskt museum 1967, 7–24.
78. Ekholm, G.: Als orientalisch angenommene Gläser Skandinaviens aus dem ersten bis aus dem sechsten Jahrh. n. Chr. Antikvariskt Arkiv 26 (Stockholm) 1965, 27 s.
79. Friis, Palle: Vendsyssels Historiske Museum, Årb Vends 1965, 142–146.
80. – Vendsyssels Historiske Museum. Årb Vends 1966, 125–136.
81. – Vendsyssels Historiske Museum. Årb. Vends 1967, 131–35.
82. – Vendsyssels Historiske Museum. Årb Vends 1968, 167–74.
83. – Hængekar. Skalk 1968, nr. 1, 13–15.
84. Friis, Palle og Lysdahl Jensen, Per: En jernalderhustomt med kælder på Grønhedens mark. Kuml 1966, 31–58.
85. Gaustad, Fredrik: Til bevæpningens historie i nordisk folkevandringstid og merovingertid. Viking (Oslo) XXX 1966, 97–127.
86. Geertsen, Kjeld: Solvognens ornamentik. Vor Viden 1964/65, nr. 5, 257–61.
87. Geisslinger, H.: Horte als Geschichtsquelle. Offa-Bücher 19 (Neumünster), 1967, 262 s.
Gejvall, Nils-Gustaf, se Bue-Madsen m. fl.
88. Gelling, Peter og Davidson, Hilda Ellis: The Chariot of the Sun. London 1968, 210 s.
89. Glob, P. V.: Den store gudinde. Skalk 1965, nr. 2, 18–27.
90. – Guldskiver af ler [neolitiske]. Skalk 1965, nr. 3, 4–6.
91. – m. fl.: Mindetale over Johannes Brøndsted. Årb Oldk Hist 1966, 7–22.
92. – Mosefolket. Kbhn. 1966, 170 s.
93. – Danske Oldtidsminder. 3. udg. Kbhn. 1967, 275 s.
94. Gregersen, H. V.: Bjolderup-stenens udsmykning. SJy MSkr 9, 1967.
95. Gregersen, Søren: Ods herred i oldtiden. Turistforeningens årbog 1968, 17–23.
96. Grosse, Rudolf: Sølvkarret fra Gundestrup. En gåde fra den keltiske kunst. Kbhn. 1966, 94 s.
97. Gräslund, Bo: Jungbronzezeitliche Fibeln – Schildsymbole? TOR 1965/66 (Uppsala), 39–59.

98. – The Herzsprung Shield Type and its Origin. Acta Arch XXXVIII, 59–71.
99. Hansen, Axel og Tofte, Ejvind: Yngre Stenalderfund fra Søholt. Glostrupbogen 1964, 68–72.
100. Hansen, Hans-Ole: Bognæseksperimentet. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter (stencileret) (Lejre) 1966, 51 s.
101. Higham, C. F. W.: The Economy of Iron Age Veileby (Denmark). Acta Arch XXXVIII, 222–241.
102. Hjort, Øystein: Vikingetidens kunst. Billedkunst nr. 4, Kbhn. 1966.
103. Hovesen, Ejnar: Klæberstenskar fra Djurslands kyst. Årb Randers 1968, 82–84.
104. Iversen, Johs.: Naturens udvikling siden sidste istid. Danmarks natur. Bd. 1, Kbhn. 1967, 345–445.
105. Jacob-Friesen, G.: Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens. Hildesheim 1967. 422 s.
106. Jansen, Henrik M.: Karlstrupudgravningen. En høj med mange grave. Naturens verden 1968, 321–326.
107. Jensen, Jørgen: Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jüngeren Bronzezeit Dänemarks. Acta Arch XXXVI, 43–86.
108. – Ulbjerg-graven. Begyndelsen af den ældre jernalder i Jylland. Kuml 1965, 23–33.
109. – Arkæologi og kulturforskning. Historisk Tidsskrift 12 rk., bd. II, 1, 1966, 1–30.
110. – Jyske fladmarksgrave fra slutningen af yngre bronzealder. Årb Oldk Hist 1966, 36–66.
111. – Griffzungenschwerter der späten Nordischen Bronzezeit. Acta Arch XXXVII, 25–51.
112. – Zwei Abfallgruben von Gevninge, Seeland, aus der jüngeren Bronzezeit (Periode IV). Acta Arch XXXVII, 187–203.
113. – Bronze for rav. Skalk 1967, nr. 3, 4–7.
114. – Voldtofte-fundet. Bopladsproblemer i yngre bronzealder i Danmark. Årb Oldk Hist 1967, 91–154.
115. – Et jysk ravfund. Ravhandelen i yngre bronzealder. Kuml 1968, 93–110.
Jepsen, E.: se Baudet, J.-L.
116. Johansson, Axel: Sydsjællands oldtidsbebyggelse. Hist. Samf. Præstø Årb 1966, 245–328.
116 a. Jones, Gwyn: A History of the Vikings. London 1968. 520 s.
117. Jørgensen, Erik: Sønder Vilstrup-fundet. En gravplads fra den ældre jernalder. Årb Oldk Hist 1968, 32–90.
118. Kaelas, L.: The Megalithic Tombs in South Scandinavia. Migration or Cultural Influence? Palaeohistoria (Groningen) XII, 1967, 287–321.
119. Kann Rasmussen, Aino: En byhøj i Thyland. NatMus Arb 1968. 137–144.
120. Kapel, Holger: Stenalderfolket ved Draved sø. Skalk 1965, nr. 5, 3–7.

121. – En ældre stenalders boplads ved Villingebæk. Årb. Frederiksborg. 1967, 5–18.
122. Kimmig, W.: Zur Interpretation der Opferszene auf dem Gundestrup-Kessel. Fundberichte aus Schwaben. Neue Folge 17 (1965), 135–143.
123. Kjærum, Poul: Tempel eller grav. Skalk 1965, nr. 1, 3–7.
124. – The Chronology of the Passage Graves in Jutland. Palaeohistoria (Groningen) XII, 1967, 323–333.
125. – Mortuary Houses and Funeral Rites in Denmark. Antiquity (Cambridge) XLI 1967, 190–196.
126. – Trækisten i stenkisten. Skalk 1967, nr. 1, 3–7.
– se Andersen, H. Hellmuth.
127. Kjølbye, B.: Et lerkarfund fra stenalderen. I Lertøj og pottemagere. Fra Als og Sundeved, 44, 1965, 5–11.
128. Klindt-Jensen, Ole: Befolkningsgrupper, fundhorizonter og stiltræk i sen jernalder. Kuml 1964, 52–61.
129. – Influences italiennes et celtiques sur l'art scandinave. XIIIe Congr. intern. d'arch. classique, Paris 1963 (1965), 217–20.
130. – Hoved og hove. Kuml 1967, 143–49.
131. – og Wilson, D. M.: Vikingetidens kunst. Kbhn. 1965. 136 s.
132. – og Ehrén, S.: Vikingernes värld (Göteborg) 1967, 240 s. (Dansk udgave 1969).
133. Koch-Olsen, Ib: Danmarks kulturhistorie. Bd. 1, Kbhn. 1968. 560 s.
133a. Krause, Wolfgang: Die Runeninschriften im älteren Futhark. Mit Beiträgen von H. Jankuhn. Akad. d. Wiss. Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 3 Folge. Nr. 65. Göttingen 1966, 328 s.
134. Krogh, Søren: Thorsbjerghovedtøjet. Kuml 1966, 59–74.
Larsen, Hans, se Ramskou, Th.
135. Lauridsen, Frank: Bopladser i Sydthy fra romersk jernalder. Årb Thist. 1967, 331–351.
136. Lerche, Grith: The Radio-Carbon dated Danish Ploughing Implements. Tools and Tillage, I, 1 (1968), 56–58.
137. – Kæmpekarret [rom. jernalder]. Skalk 1968, nr. 2, 8–11.
138. Levin Nielsen, E.: Pederstræde i Viborg. Købstadarkæologiske undersøgelser 1966/67. Kuml 1968. 72–82.
139. Liversage, David: En hellekiste ved Gerdrup, Københavns amt. Årb Oldk Hist 1964, 32–62.
140. – En boplads fra jernalderen ved Hemshøjgård, Vig. Museet for Holbæk og Omegn Årsberetning 1966–67, 31–51.
141. – Ornamented Mesolithic Artefacts from Denmark. Some New Finds. Acta Arch XXXVII. 221–237.
142. – Jægerfolkets kunst. Skalk 1968, nr. 2, 4–7.
143. Lomborg, Ebbe: Myrthue-Graven. Ældre romertids jordfæstegrave i Sydvestjylland. Kuml 1964, 31–51.

144. – Valsømagle und die frühe nordische Spiralornamentik. Acta Arch XXXVI, 223–232.
145. – Troldmands tasken. Skalk 1966, nr. 5, 3–8.
146. – An Amber Spacer-bead from Denmark. Antiquity XLI (Cambridge) 1967, 221–223.
147. – Ravfund fra vestkysten. Skalk 1967, nr. 3, 7–9.
148. – Den tidlige bronzealders kronologi. Årb Oldk Hist 1968, 91–152.
149. – Frühbronzezeitliche trianguläre Metalldolche in Dänemark. Acta Arch XXXIX, 219–234.
150. Lorenzen, Werner: Helgoland und das früheste Kupfer des Nordens. Otterndorf/Niederelbe 1965. 102 s.
151. Lund, Niels: De danske vikinger i England. Kbhn. 1967. 105 s.
152. Lysdahl Jensen, Per: En brændtbenskiste fra Langtved. Kuml 1967, 157–160.
– se Friis, Palle.
153. Lægdsmand, Karsten: The Ard-Head from Mors. Tools and Tillage, I, 1 (1968), 61.
154. Madsen, Erik: An interglacial shoreline on Isefjord (Zealand, Denmark). Vid. Medd. Dansk Naturhist. For. Bd. 128, 1966, 233–44.
155. – En arkæologisk-geologisk undersøgelse af klinten ved Ejby Bro, Isefjord. Medd. Da. Geol. Foren. Bd. 18, 1, Kbhn. 1968, 33–46.
156. – Un site danois à silex préhistoriques primitifs. Revue Anthropologique (Paris) 1968, 14–22.
157. Madsen, Hans Jørgen: Sct. Peders sten [vikingetid bopl.]. Skalk 1965, nr. 3, 7–10.
158. – Vikingernes Århus. Østjydsk Hjemstavn 31, 1966, 5–15.
– se Andersen, H. Hellmuth.
159. Malmer, Brita: Nordiska mynt före år 1000. Acta Arch Lundensia, nr. 4, Lund 1966. 358 s.
160. Malmer, Mats P.: Methode und Ergebnis. Medd Lunds Univ Hist Mus 1964–65, 181–201.
161. – De kronologiska grundbegreppen. Fornvännen (Stockholm) 1968, 81–90.
Malmros, Claus, se Andersen, Søren H.
162. Marseen, Oscar: 12 kg trækul for 1 kg jern. Skalk 1966, nr. 2, 25–28.
163. Marstrander, Sverre: En dansk »treristning« fra bronsealderen? Ekskurs i Østfolds jordbruksristninger. Oslo 1963, 350–52.
164. Moltke, Erik: Runeår. Skalk 1965, nr. 2, 12–15.
165. Mortensen, Aino: Byhøje i øst og vest. Skalk 1966, nr. 6, 11–15.
– se også Kann Rasmussen, Aino.
166. Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldbrakteater. NatMus Arb 1963–1965, 19–24.
167. – New Bracteate Finds in Denmark. Acta Arch XXXVI, 240–248.
168. – Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris. NatMus Arb 1966, 5–20.

169. – A Gold Hoard from Kitnæs, Zeeland, from the Early Germanic Iron Age. Acta Arch XXXVII, 53–66.
170. – Doodles fra Vikingetiden. Skalk 1968, nr. 5, 28–29.
171. Müller-Wille, M.: Eisenzeitliche Fluren in den festländischen Nordseegebieten. (Münster) 1965. 218 s.
172. Neumann, Hans: Museernes arbejdsforhold. Fort Nut XXIII 1966, 110–118.
173. – Ejsbøludgravningen 1956–64. Haderslev Amts Museum 12, 1966, 9–12.
174. – Oldtidsbebyggelsen på Haderslev Næs. Haderslev Amts Museum 12, 1966, 13–24.
175. – Bronzealders guldring fra Tinglev. Haderslev Amts Museum 13, 1, 1968, 13–14.
176. – Et nyt guldfund [brakteat]. Haderslev Amts Museum 13, 1, 1968, 15–16.
177. Nielsen, Svend: Historical Archaeological Experimental Centre – a new Danish research institute. Danish Foreign Office Journal Nr. 53, 1965, 27–30.
178. Norling-Christensen, Hans: Der grosse Silberkessel von Gundestrup. Atti del VI congr. intern. d. scienze preistoriche. III (Roma) 1966, 404–406.
179. – Hohe Glasbecher vom Pompeji-Typ mit einer Verzierung, die meistens aus eingeschliffenen, dichtgestellten Furchen oder Facetten besteht. Provincialia. (Festschrift R. Laur-Belart) Basel 1968, 410–427.
180. Nylén, Erik: Probleme der ältesten Eisenzeit im Norden. Studien aus Alteuropa, Teil II. Köln 1965. 84–108.
181. – Guldringen från Havor och den stora silverkitteln från Gundestrup. Fornvännen (Stockholm) 1967, 50–52.
182. – Gundestrupkitteln och den thrakiska konsten. TOR (Uppsala) 1967–1968, 133–173.
183. Nørgaard, P. C. O.: Morslands Historiske Museum. Museets arkæologiske arbejde 1965/66. Årb Thist 1966, 315–18.
184. – Stenkistegrav. Skalk 1967, nr. 6, 28–29.
185. – Morslands Historiske Museum 1966/67. Årb Thist 1967, 456–59.
186. – Morslands Historiske Museum og Thisted Museum 1967/68 Årb Thist 1968, 148–55.
187. Olsen, Olaf: Fyrkat. Nationalmuseets Blå Bøger 1965, 16 s.
188. – Typehuset på Trelleborg. Skalk 1965, nr. 4, 18–27.
189. – Hørg, hov og kirke. Årb Oldk Hist 1965, 275 s.
190. – Om at udgrave stolpehuller. NatMus Arb 1968, 155–170.
191. Olsen, Olaf og Crumlin-Pedersen, Ole: The Skuldelev Ships (II). A Report of the Final Underwater Excavation in 1959 and the Salvaging Operation in 1962. Acta Arch XXXVIII, 73–174.
192. Ramskou, Thorkild: Vikingerne ofrede mennesker. NatMus Arb 1963–1965, 79–86.
193. – Nordisk Oldtidsguld. Nationalmuseet 1965, 40 s.
194. – En dosis sten. Skalk 1966, nr. 1, 8–11.

195. – Vikingernes hverdag. København 1967, 175 s.
196. – Solstenen. Skalk 1967, nr. 2, 16–17.
197. – og Larsen, Hans: Kunsten i håndværket. Kbhn. 1964, 176 s.
198. Randsborg, Klavs: »Aegean« Bronzes in a Grave in Jutland. Acta Arch XXXVIII, 1–27.
199. – Bronze Age Grave Finds in East Denmark (Period III) Inventaria Archaeologica, Denmark 4th Set, Bonn 1968.
200. – Von Periode II zu III. Chronologische Studien über die ältere Bronzezeit Südskandinaviens und Norddeutschlands. Acta Arch XXXIX, 1–142.
201. Riismøller, Peter: Aalborg Historiske Museum i 1966–67. Årb Himm Kj 1967, 190–94.
202. Rosenstand, Stig: Arkæologisk udgravning i Visby. Årb Thist 1965, 78–82.
203. Rowlette, Elsebeth Sander-Jørgensen: Scandinavia, COWA, Area 2, No. III, Cambridge, Mass. 1965, 14 s.
204. Schwabedissen, H.: Ein horizontierter »Breitkeil« aus Satrup und die mannigfachen Kulturverbindungen des beginnenden Neolithikums im Norden und Nordwesten. Palaeohistoria (Groningen) XII, 1967, 409–468.
205. Seeberg, P. og Kristensen, H. H.: Mange striber på kryds og tværs. Kuml 1964, 7–14.
206. – Hvolris. En foreløbig orientering. Årb Viborg 1965, 7–21.
207. – Regionalmuseernes rolle i den videnskabelige forskning. Fort Nut XXIII 1966, 119–122.
208. – Hvolris. Et neolitisk kompleks. Kuml 1968, 111–136.
209. Stjernquist, Berta: Models of Commercial Diffusion in Prehistoric Times. Kungl. Hum. Vetenskapssamfundet, Lund. Scripta Minora 1965/66.
Street-Jensen, J., se Albrechtsen, S. E.
210. Stürup, Bjørn: Bjerre Herreds forhistorie. I Bjerre Herreds Bogen udg. af Glud Museum (1963), 54–86.
211. – En jordgrav fra tidlig-neolitisk tid. Kuml 1965, 13–22.
212. Tauber, Henrik: Copenhagen Radiocarbon Dates VII. Radiocarbon (New Haven) vol. 8, 1966, 213–234.
213. – Copenhagen Radiocarbon Dates IX. Radiocarbon (New Haven), vol. 10,2, 1968, 295–327.
214. – Danske Kulstof–14 dateringsresultater II. Medd. fra Dansk Geol. For. Bd. 16, Hefte 2, Kbhn. 1966.
215. – Danske kulstof–14 dateringer af arkæologiske prøver II. Årb Oldk Hist 1966. 102–130.
216. Taute, Wolfgang: Die Stielspitzen – Gruppen im nördlichen Mitteleuropa (Fundamenta, Ser. A, Bd. 5) Köln 1968, 326 s.
217. Thomas, Homer L.: The Archaeological Chronology of Northwestern Europe. Chronologies in Old World Archaeology (ed. R. Ehrich). Chicago 1966, 343–372.
218. Thomsen, Niels: Myrthue, et gårdsanlæg fra jernalder. Kuml 1964, 15–29.

219. – Nye landsbyer. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1965, 9–23.
220. – En jernalders gravhøj i Nollund. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1967, 7–10.
221. – En stensat brønd? Kuml 1967, 162–163.
222. – To jernalders ildbukke. Kuml 1967, 161.
223. – To førromerske hustomter ved Esbjerg. Mark og montre 1968. 7–12.
224. Thomsen, Robert: Forsøg på rekonstruktion af fortidige smedeprocesser. Kuml 1964, 62–85.
225. – Smedning i jernalderen. Støberiet Årg. 45 1968, 5–9.
226. Thorsen, Sven: Odsherreds Bautasten. Ting og sager fra Odsherred 1968, 13–18.
227. Thorvildsen, Elise: Dyssen ved Dæmpegården i Tokkekøb Hegn. Kultur og folkeminder 17, 1965, 3–13.
228. Thrane, Henrik: Nye mosefundne celtskafter af træ fra Danmarks Oldtid. Årb Oldk Hist 1964, 72–81.
229. – Hoards of the Danish Bronze Age (Mont. IV). Inventaria Archaeologica, Denmark, 1st Set, Bonn 1965.
230. – Dänische Funde fremder Bronzegefässe der jüngeren Bronzezeit (Periode IV). Acta Arch XXXVI, 157–207.
231. – Nye arkæologiske publikationsformer. Kuml 1966, 135–42.
232. – Hoards of the Danish Bronze Age (Mont. IV). Inventaria Archaeologica, Denmark, 2nd Set, Bonn 1967.
233. – Stenalders fladmarksgrave under en broncealderhøj ved Gadbjerg. Årb Oldk Hist 1967, 27–90.
234. – 13 mands høj [bronzealder]. Skalk 1967, nr. 2, 13–15.
235. – En broncealdershøj ved Vesterlund. Kuml 1967, 7–31.
236. – Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggeløse. NatMus Arb 1967, 67–80.
237. – Eingeführte Bronzeschwerter aus Dänemarks jüngerer Bronzezeit (Periode IV–V). Acta Arch XXXIX, 143–218.
238. Tiedemann, Senius: De nordslesvigske runesten. SJy MSkr. 8, 1967, 278–283.

Tofte, Ejvind, se Hansen, Axel.

239. Troels-Smith, J.: The Ertebølle Culture and its Background. Palaeohistoria (Groningen) XII 1967, 505–528.
240. – og Birket-Smith, K.: Therkel Mathiassen 5.9.1892–14.3.1967. Overs Dan Vid Selsk 1967–68, 83–105.
241. Vebæk, Christen Leif: An Important Early Neolithic Find from a Dolmen in Denmark. The Gerum Dolmen. Atti del VI congr. intern. d. scienze preistoriche, II (Roma) 1965, 286–289.
242. Volf, R.: Kumlerne i Jelling. Årb Vejle 1966, 133–150.
243. Voss, Olfert: Langdysserne i Steneng ved Abterp. SJy MSkr 8, 1966, 268.
244. – Dokumentationsproblemer inden for arkæologien. Kuml 1966, 97–122.

245. – Manden med jernmasken. Skalk 1967, nr. 4, 3–7.
246. – Tvende bekendte ældgamle guldhorn. Skalk 1967, nr, 6, 18–27.
247. – Det store overblik. Skalk 1968, nr. 4, 28–29.
248. – og Andersen, Harald: Går i dybden og løsner problemer. Skalk 1968, nr. 3, 28–30.
249. Werner, Joachim: Das Aufkommen von Bild und Schrift in Nordeuropa. Bayr. Akad. d. Wissensch. Phil-Hist Kl. Sitzungsber. 1966, 4. München 1966, 47 s.

Wilson, D. M., se Klindt-Jensen, Ole.

250. Ørsnes, Mogens: Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder. Kbhn. 1966. 313 s.
251. – Et billedfragment fra Bejsebakken. Nogle bemærkninger om stiludviklingen i Norden i 7.–8. århundrede. Årb Oldk Hist 1967. 155–172.
252. – Gavmilde Fyn. Skalk 1967, nr. 5, 25–29.
253. Aarup Jensen, Jens: En jættestue ved Skibet. Årb Vejle 1965, 47–56.
254. (anonym): Holbæk Arkæologiklub: Udgravningen i Føllenslev. Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1964–65. 17–23.
255. (anonym): Holbæk Arkæologiklub: Udgravning af bronzealderurne og jernalderboplads i Veddinge. Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1968–69, 25–40.

Historiens virkninger

AF ERIK RASMUSSEN

I et tidligere hefte af dette tidsskrift rejste dr. phil. Jens Engberg spørgsmålet om hvorvidt historien er til nogen nytte. Professoren i statskundskab ved Aarhus Universitet, dr. phil Erik Rasmussen, *foretrækker at se historikerens situation under en anden synsvinkel, og han siger: Historikeren vælger sin arbejdsopgave, fordi han synes den er relevant. Relevant for hvad? – Debatten vil formentlig blive fortsat i de følgende hefter.*

Redaktionen har bedt mig knytte nogle bemærkninger til dr. Jens Engbergs afhandling om historiens nytte (Fortid og Nutid, XXIV, 1969, s. 3–21). Det er naturligt at jeg gør det, da jeg er den i indledningen omtalte unavngivne politolog hvis indlæg under en drøftelse i Jysk Selskab synes at være blevet foranledningen til at han har offentliggjort sine overvejelser over sit fags forhold til andre videnskaber, til samfundet og til mennesker, tilspidset i spørgsmålet om dets nytte. Dr. Engberg drager Saxo, Huitfeld, Holberg og Erslev ind i sin drøftelse, og med dem mange nyere historikere og andre samfundsforskere, og han konkluderer at historien ikke er nyttig. »Et køleskab er nyttigt, og en trillebør er det. Den politiske videnskab er muligvis også nyttig, historie er det ikke, og den bør heller ikke stræbe efter at blive det. Historiens dyrkere bør med stolthed, men også med ydmyghed, tage den ære og byrde på sig, at de accepterer deres fags komplette uanvendelighed til noget praktisk formål« (s. 19).

Dette er en forbavsende generel påstand. Den synes, skønt Saxos fortale citeres, at lukke øjnene for en omstændighed som at historien bliver anvendt i politisk propagandas tjeneste. Det må dog kaldes et »praktisk formål«. Formentlig vil dr. Engberg mene at den i så fald ikke er til nytte men til skade.

Eksemplet illustrerer at det næppe giver mening at stille et spørgsmål om historiens nytte generelt. Et køleskab er ikke anvendeligt med henblik på de formål hvortil man bruger en trillebør, og omvendt. Ligesådan med historien: Man kan kun tænkes at nå frem til et slags svar hvis man spørger om dens nytte (eller skade) i relation til et formål. Svaret vil afhænge af hvilket formål det drejer sig om, og hvilke værdipræmisser man lægger til grund for sin vurdering.

I stedet for at tumle med spørgsmålet om historiens nytte tror jeg man vilde komme nærmere til en forståelse af historikerens situation ved at stille et andet spørgsmål, spørgsmålet om historiens virkninger. Havde f. eks. Saxo nogen virkninger på Grundtvig og Ingemann og gennem dem på det danske folk i det 19. århundrede? Havde Erslevs historieopfattelse nogen virkninger på hans samtid og eftertid? Sådanne spørgsmål vil det ikke være muligt at gemme sig for bag et negativt svar. Historikerens virke har konsekvenser, ikke alene, som dr. Engberg synes at anerkende, for en historisk erkendelse qua erkendelse men på mange andre måder. I så henseende adskiller historikeren sig ikke fra andre videnskabsmænd. Hvor vidtrækkende konsekvenserne bliver afhænger bl. a. af hvor relevante hans resultater forekommer i andre forbindelser.

Historien har altså virkninger. Hidtil har jeg kun omtalt dette som et forholdsvis specifikt fænomen. Det stikker imidlertid meget dybt. For at det kan blive forståeligt hvad jeg mener hermed, må jeg forudskikke to bemærkninger, af hvilke den første er ganske banal men dog nyttig for at sikre mod misforståelser, og den anden heller ikke original, selv om dens substans ofte bliver overset.

Den første bemærkning gælder termen historie. Den bruges, som bl. a. H. P. Clausen[1] har mindet om, dels om den fortidige »virkelighed«, dels om den videnskab som beskæftiger sig med at udforske og fremstille den. Vi oplever til daglig at vi befinder os i en tilstand vi kalder virkeligheden, og vi antager – utvivlsomt med god grund – at der forud for den er gået andre tilstande som af datidens mennesker på samme måde er blevet oplevet som virkelighed, i begge tilfælde således at »virkeligheden« opfattes som noget mere end hvad det enkelte menneske har kendskab til.

Disse tidligere virkeligheder lever fragmentarisk videre i menneskers og slægters erindring. Historien eksisterer altså kun gennem mennesker. Men den eksisterer selv om der ikke er nogen historisk videnskab. En mand på 60 år i dag har ikke glemt at han var arbejdsløs et halvt år da han var 25. Han vil huske Stauning og Hitler. Han vil måske også erindre at hans forældre fortalte om den store lockout, eller om at hans bedstefar var med i 64.

Historikeren arbejder med sådanne kilder og med andre og bedre og ved hjælp af sin særlige og raffinerede forskningsteknik. Den side af sagen behøver jeg ikke at beskæftige mig med. Det jeg vil understrege er at han former et billede af den fortidige virkelighed som er mindre intimt men ofte mere fuldstændigt end det fortidens mennesker dannede sig. Og det billede histori-

1. *Hvad er historie?*, København, 1963, s. 44.

keren tegner godtages mere eller mindre af hans samtidige. Han former deres billede af deres egen og slægtens fortid. Så mægtig er historikeren.

At dette er at have magt, også over nutiden, vil fremgå af den næste bemærkning jeg vil forudskikke. Den drejer sig om vilkårene for menneskelig erkendelse og handlen. Vi opfatter omverdenen ved hjælp af de forestillinger vi i forvejen har om den, vort virkelighedsbillede. I dette billede indgår mange komponenter, både værdipræmisser og kausalpræmisser, derunder vore erfaringer, både de personligt gjorte og de kollektive. Erfaringer er gjort i en fortidig virkelighed, jvf. dr. Engbergs bemærkning (s. 10) om de generalstabe der har forberedt den foregående krig, de er historie i den førstnævnte brug af ordet. På dette grundlag handler mennesker, privat og offentligt. Huitfeld (og Machiavelli) vilde bruge historien til at forfine dette handlingsgrundlag. Forudsætningen for hans intentioner er den ubestrideligt rigtige antagelse at det billede historieskriveren former har virkninger på andres opfattelse af omgivelserne.

Uanset om historikeren, som Huitfeld, mener at han gør nytte, eller, som dr. Engberg, at han er og bør være unyttig, må han altså affinde sig med at hans gerning får virkninger. Virkningerne gør sig gældende både i samfundet som sådant og i den del deraf som udgøres af andre videnskaber. Man kan naturligvis lukke øjnene herfor. Jeg vilde finde det rimeligere at tage denne omstændighed med i mine betragtninger.

Iøvrigt er forholdet selvfølgelig gensidigt. Samfundet og de andre videnskaber har også virkninger på historikeren og hans gerning. Hvad der ovenfor blev sagt om vilkårene for menneskelig erkendelse gælder også for ham. Man har sagt at hver generation må skrive sin danmarkshistorie. Det er ikke blot fordi man har fundet nye kilder og udviklet ny forskningsteknik. Det er først og fremmest fordi hver ny historikergeneration kommer til historien med et ændret virkelighedsbillede eller som vi vil sige når det drejer sig om videnskab: med nye teoretiske forestillinger, hentet, bevidst eller ubevidst, fra konfigurationen, både den almindelige i samfundet og den specielle som er andre videnskabers teoretiske udvikling. Ingen forskningsteknik kan, som man en tid håbede, løse dette problem og gøre historikerens resultater eviggyldige. Subjekt og objekt spiller uundgåeligt sammen i forskningsprocessen, både på værdisystemets og kausalitetssystemets, indbyrdes forbundne, planer.

I så henseende deler historien vilkår med andre videnskaber[1]. Hvad disse undertiden bebrejder den er at adskillige af dens udøvere har været sene til at drage konsekvensen heraf, nemlig et bevidst arbejde på at gøre

1. Jvf. f. eks. Erik Rasmussen, *Komparativ Politik*, I, København, 1968, s. 12–45.

sig sine teoretiske forudsætninger så eksplicitte som muligt. Dette er ingen simpel opgave at stille sig, og den er kun middelmådigt løst i andre samfundsvidenskaber. Men det er den eneste forstand i hvilken der kan forbindes nogen mening med dr. Engbergs krav om »stræben efter objektivitet« (s. 16), eller som jeg hellere vil udtrykke mig: en bestræbelse på at være redelig. Det er samtidig en forudsætning for at samfundet og andre videnskaber kan blive sig historiens virkninger på dem mest muligt bevidst.

Om forholdet mellem historien og andre samfundsvidenskaber blot dette: Trods al specialisering er samfundsvidenskaben efter min opfattelse en enhed, hvis enkelte discipliner beskæftiger sig med forskellige aspekter af samme objekt. De er alle hjælpevidenskaber i forhold til hinanden og interesserede i hinandens trivsel. Hvad der sker, eller ikke sker, i den ene har virkninger på de andre. Historikeren ser, som lige omtalt, uundgåeligt gennem de andres teoretiske briller, og de sliber linserne til bl. a. under indtryk af historikernes resultater. Enhver empirisk videnskab er afhængig af sine data. For de andre samfundsvidenskaber er historien en *nyttig* hjælpevidenskab bl. a. når den giver dem flere og pålideligere data at bygge på.

Man har ganske vist sommetider hævdet at der er en principiel forskel mellem historien og de såkaldt nomotetiske samfundsvidenskaber, idet førstnævnte interesserer sig for det unikke, de sidstnævnte for det typiske, og dr. Engberg synes nærmest at tilslutte sig denne opfattelse (s. 10). Konsekvensen skulle da blive at historikernes resultater er uanvendelige for andre. For mig at se er denne tankegang urimelig. Det unikke og det generelle er aspekter ved ethvert fænomen og lader sig ikke rendyrke i den antagne forstand. Det har heller ingen af disse videnskaber nogensinde gjort konsekvent.

Det er på ingen måde min tanke at historikerne skal være blotte dataleverandører for de andre samfundsvidenskaber. Jeg har med mine bemærkninger blot villet pege på at historikere under alle omstændigheder leverer data – og mere end det – til andre videnskaber, og at det derfor har konsekvenser for disse hvilke opgaver historikeren vælger at tage op. Dette må ikke forstås som et ønske om at diktere disse opgaver. Det er for alle videnskaber en fordel af opgaver vælges frit, både fordi intet andet er foreneligt med videnskabsmandens integritet og fordi snæver planlægning vilde formindske chancerne for arbejder der bryder nye veje. Men at vælge frit er ikke det samme som at vælge tilfældigt. Historikeren vælger sin opgave fordi han synes den er relevant. Relevant for hvad? Det er egentlig blot det spørgsmål jeg vil tilskynde historikerne til at stille sig og gøre rede for overfor sig selv og gerne også overfor os andre.

Nordisk Arkivhåndbog

HARALD JØRGENSEN: NORDISKE ARKIVER. *Udgivet af Arkivarforeningen. København 1968. 317 s. Indb. 30 kr.*

Det nordiske arkivvesen er inne i en eksplosjonsartet utvikling. Nye bygninger med det beste utstyr skyter i været eller planlegges og gir arkivaren hittil ukjente arbeidsmuligheter. Kravene har på den annen side aldri vært større, idet vår tids papirflom ofte stiller arkivaren overfor særdeles kompliserte oppgaver. Behovet for kontakt og utveksling av erfaringer ut over landegrensene øker i pakt med denne utviklingen. Nordiske arkivarer trenger kunnskap om og av hverandre.

Boken Nordiske arkiver er således svært aktuell, og man åpner den med forventning. Tittelen kan synes pretensiøs, men man vet at forfatteren har forutsetninger for å løse sin oppgave. Få – hvis noen – kjenner de nordiske arkiver som dr. Harald Jørgensen.

Kun det offentlige arkivvesen behandles. Emnet er likevel svært omfattende, og det tjener til forfatterens heder at han på ca. 300 sider har maktet å konsentrere en på en gang inngående og levende fremstilling. Han har oppnådd det som åpenbart har været en hensikt med arbeidet, nemlig at boken blir lest i sammenheng, ikke primært nyttet som oppslagsverk.

»Nordiske arkiver« er inndelt i likt disponerte hovedavsnitt, ett for hvert land. I en historisk oversikt belyses det enkelte lands statslige arkivvesen fra eldre middelalder frem til dagens aktuelle situasjon. Arkivalienes skiftende skjebne, ledende arkivfolks virke, opplysninger om organisasjon og administrasjon, plassmangel, bygg og byggeplaner, personale og arbeidsforhold, virksomhet innad og utad – alt kommer det med, og sammenføyes til et helhetsbilde av hva nordisk arkivvesen har vært og står for i dag.

Fremstillingens siste del er viet det enkelte arkiv. For forskeren og kanskje også for arkivaren er det dette som har størst aktualitet. Det er derfor gledelig at forfatteren på en innen verkets ramme utmerket måte har fått frem det karakteristiske ved hvert arkiv. Arkivserier og samlinger får herunder bred omtale, men kanskje ville det vært en fordel om disse avsnittene var blitt ytterligere utvidet på bekostning av de inngående bygningsbeskrivelser. Sett under ett må en fremstilling som denne, konsentrert i en serie korte artikler, nødvendigvis bli noe ujevn, men dette er en mindre innvending. I det hovedsakelige er skildringen helstøpt, preget på en gang av kunnskap og grundige undersøkelser.

»Nordiske arkiver« gir tallrike eksempler på ulikheter innen skandinavisk arkivvesen. Likevel er det likhetspunktene, de grunnleggende fellestrekk, man først og fremst husker etter å ha lest boken. Den utdyper bevisstheten om hvor gode mulighetene egentlig er for et utvidet nordisk arkivsamarbeide. På lengere sikt vil dette kanskje vise seg å være dens største aktivum.

Per Kristian Heggelund Dahl

Nøglen til det svenske papirbjerg

MEDDELANDEN FRÅN SVENSKA RIKSARKIVET FÖR ÅREN 1962–66. *Stockholm 1968.*

Lige siden 1875 har det svenske rigsarkiv under denne titel udsendt udførlige årsberetninger om virksomheden inden for rigsarkivet og underliggende landsarkiver. Det er nemlig pålagt rigsarkivaren hvert år at udarbejde en årsberetning, der tilgår chefen for eklesiastikdepartementet. Til selve årsberetningen hører et betydeligt antal bilag, hvori der i detailler redegøres for arkivafleveringer, inspektioner, ordnings- og registreringsarbejder, gaver, personalets fordeling m. m. Med rigsarkivarens årsberetning følger også en særlig redegørelse for den heraldiske sektions arbejde i det forløbne år, forfattet af statsheraldikeren.

Det nu foreliggende bind indeholder 5 årsberetninger, hvoraf de 3 første er undertegnet af *Ingvar Andersson,* og de to sidste udarbejdet af hans efterfølger som rigsarkivar *Åke Kromnow.* Hver årsberetning begynder med s. 1, hvilket medfører, at man ikke kan citere publikationens titel, men udtrykkelig må gøre opmærksom på, hvad det er for en årsberetning, man henviser til. Det havde unægtelig været lettere for nuværende og fremtidige benyttere, hvis man havde anlagt en fortløbende paginering. Forvirringen bliver ikke mindre derved, at man efter årsberetningen for 1966 har et nyt afsnit, der begynder med hovedtitlen: Handlingar rörande arkivväsenet, der også starter med side 1. Det bliver meget besværligt at henvise til de dokumenter og afhandlinger, der her er optrykt, og det er vanskeligt at se, hvorfor man ikke har fulgt tidligere sædvane at knytte dette materiale til de enkelte årsberetninger og give det en fortløbende paginering.

Det ligger i sagens natur, at den, der har brug for at følge med i det svenske arkivvæsens rivende udvikling i disse år, eller som ønsker oplysninger om det materiale, der indgår til de forskellige arkiver, bl. a. af privatarkiver o. lign., har megen nytte af denne publikation. Som man vil forstå, svarer den i princippet til de »Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne«, hvis udgivelse det danske rigsarkiv genoptog for nogle år siden. Den danske udgave har den fordel, at den dækker femårige perioder, og at stoffet er sagligt grupperet. Det giver større overskuelighed, og man skal ikke blade så meget, som tilfældet er, når man benytter den svenske version. Anmelderen kan tale med herom. Da han for et par år siden

samlede stof til sin fremstilling af det svenske arkivvæsens udvikling, måtte han møjsommelig gennemlæse samtlige årsberetninger for at finde det relevante stof. Formodentlig er han den eneste nulevende nordiske arkivmand, der har pløjet dette materiale igennem.

Blandt de »Handlingar rörande arkivväsenet«, som er optaget i den nuværende publikation, vil der navnlig være grund til at henlede opmærksomheden på den store betænkning, som rigsarkivar Kromnow udarbejdede i sommeren 1965 om rigsarkivets fremtidige organisation. Også i Danmark diskuteres i disse år strukturproblemer, og der er faktisk mange gode ideer at hente i den svenske betænkning. I princippet er planen blevet godkendt af de bevilgende myndigheder og man er gået i gang med at tilføre rigsarkivet de mange nye tjenestemænd, som længe har været påkrævet, og som behøves for, at institutionen fortsat kan varetage både sine servicefunktioner over for den historiske videnskab (det såkaldte depotarbejde) og sin praktiske medvirken ved tilrettelæggelsen af den aktuelle arkivdannelse, herunder udarbejdelse og gennemførelse af kassationsbestemmelserne (»fältarbetet«). Samtidig har man organiseret en særlig forvaltningsafdeling, der tager sig af alle administrative spørgsmål, herunder personalesager, budget, bygningsspørgsmål samt de tekniske afdelinger. De fleste personaleønsker er allerede blevet opfyldt, og man er gået i gang med en tilsvarende undersøgelse af landsarkivernes forhold, der også gerne skulle krones med en personaleoprustning. For en dansk arkivmand er det interessant at se, at man i Sverige har gode erfaringer med »sektionsinddelingen«, og at man ønsker at udbygge den videre.

I bindet med de mange årsberetninger er endelig optaget enkelte arkivhistoriske småafhandlinger. Arkivar *Evald Blumfeldt* har skrevet en meget nyttig oversigt over opbygningen og indholdet af det såkaldte »slotsarkiv«, der bl. a. rummer regnskabsmateriale tilbage til 1500-tallet. Førstearkivar *Elsa-Britta Grage* behandler det vigtige justitiekanslerembede og dets arkiv, og arkivar *Jacob Koit* gennemgår i detailler forhandlingerne mellem svenske og finlandske arkivmyndigheder om en arkivalieudveksling i årene 1882–99. I forbindelse hermed redegøres for nogle afsluttede samlinger af finlandske arkivalier i Kammerarkivet (rigsarkivet). Endelig underkaster arkivar *Jan Öberg* to latinske breve fra henholdsvis 1347 og 1373, der findes i den såkaldte Lars Sparres kopibog, en detailundersøgelse.

Harald Jørgensen

Svensk heraldik

FRITHIOF DAHLBY og JAN RANEKE: DEN SVENSKA ADELNS VAPENBOK. *Bonniers, Stockholm 1967, 259 s. Ill. Indb. 68 sv. kr.*

FRITHIOF DAHLBY: SVENSK HERALDISK UPPSLAGSBOK. *Lexikon över svenska sköldemärken tillhörande samtliga på Riddarhuset introducerade ätter samt icke introducerade ätter. Bonniers, Stockholm 1964, 235 s. Ill. Indb. 72 sv. kr.*

C. G. U. SCHEFFER SVENSK VAPENBOK FÖR LANDSKAP, LÄN OCH STÄDER. *Generalstabens Litografiska Anstalt, Stockholm 1967, 76 s. Ill. Indb. 48 sv. kr.*

Svenskere og danskere har meget tilfælles, blandt andet Skånelandene. Derfor vil megen svensk historisk litteratur have interesse for et dansk publikum, og det gælder da også for de 3 ovenstående – og udmærkede – opslagsværker.

Svarende til den danske adelsårbog findes en Sveriges Ridderskaps och Adels Kalender. Den begyndte at udkomme i 1854, i begyndelsen uregelmæssigt, en tid hvertandet år og siden 1898 årligt – dog udkom der ingen kalender 1966. Kalenderen indeholder præsenslister – men i modsætning til det danske værk ingen stamtavler – over nulevende medlemmer af de introducerede adelsslægter. De uintroducerede slægter har deres eget værk, hvoraf 13. årgang udkom 1967 – se herom Fortid og Nutid bd. XXIII, s. 472. Adelskalenderen har i flere år bragt stregtegninger af de nulevende slægters våbener, men er nu ophørt hermed. I stedet er udsendt en nydelig våbenbog, hvor *Jan Raneke*, har tegnet de 600 introducerede ætters våbener og *Frithiof Dahlby* har beskrevet dem – alt i alfabetisk rækkefølge. Tegningerne er udført i sort-hvidt og farverne er ikke angivet med skraveringer. Hjelm og hjelmtegn er ikke medtaget på tegningen, men til gengæld har skjoldet en god størrelse, ca. 4 × 3½ cm, hvori selv ret små detaljer ses klart. Det er en delikat opgave at tegne så mange våbener der stammer fra vidt forskellige epoker – gotik, renaissance, barok, rokoko osv. – og dog få en helhed ud af det samlede resultat. Det forekommer mig at Raneke er sluppet heldigt fra denne i princippet uløselige opgave, og hvad der for mange af bogens benyttere vil være det vigtigste: våbenerne står klart og tydeligt. Ved hvert våben er der givet en præcis beskrivelse af det fuldstændige våben (altså også af hjelmtegnet), baseret på adelsbreve og de berømte skjolde på Riddarhuset. Det ville nok have været nyttigt om de enkelte våbeners alder havde været angivet. Bogen slutter med en halv snes sider om våbenføring, og flere af de gengivne regler virker pudsige på en dansker. Det gælder for eksempel den svenske skelnen mellem adelig og borgerlig hjelm, dameskjoldet og bestemmelsen om at kvinder ikke må bruge hjelm. Det ser også mærkeligt ud, at skjoldholdere betragtes som et rangtegn.

Disse bemærkninger er dog uvæsentlige når det gælder bogens hovedsigte, at besvare spørgsmålet: hvordan ser denne eller hin adelsslægts våben ud, og hvordan kan det beskrives. Der er her skabt et nyttigt opslagsværk.

Har man det omvendte problem, at bestemme hvilken slægt der har ført et bestemt våben, kan man vende sig til samme *Frithiof Dahlbys* Svensk heraldisk uppslagsbok, som er en våbennøgle. Den afløser Klebergs Heraldiskt Lexikon fra 1919 og til forskel fra dette indeholder Dahlbys bog i princippet såvel de introducerede som de uintroducerede adelsslægter. Der synes dog at være en del mangler, navnlig savner man en lang række af de middelalderslægter der uddøde inden Riddarhusets indstiftelse 1626, samt en væsentlig del af de danske adelsslægter der forblev i Skåne efter landsdelens afståelse.

Våbennøgler er i reglen opbygget enten systematisk, hvad der kræver nogen heraldisk viden af benytteren, eller alfabetisk, hvilket til gengæld kræver fantasi af benytteren. Dahlby har kombineret disse to systemer. Nøglen har 3 hovedafsnit: En fyldig indholdsfortegnelse med henvisninger til selve texten, en afdeling med udelukkende heraldiske figurer og en med almindelige figurer. I disse afdelinger er de forskellige heraldiske inddelinger eller figurer ordnet (stort set) alfabetisk. Over alt hvor det er nødvendigt er der anbragt vejledende skematiske våbentegninger. Ideen er nærliggende, men vist ikke anvendt tidligere i bøger af denne art, og den gør arbejdet med at bestemme et givet våben nemt og smertefrit.

Hvert system har imidlertid sine svagheder. Brugen af Dahlbys nøgle forududsætter at man klart kan se hvad våbenet forestiller og at man kender navnet på det man har set. Står man over for et utydeligt kalkmaleri eller et udvisket seglaftryk, vil bogen ofte lade én i stikken. Ikke enhver ved, at heraldikerne kalder et rektangel for en billet, det kan være svært at se forskel på et sporehjul og en stjerne og man skal være mere end heldig for at finde på at slå slægten Sack's 4 mærkelige »dimser« op under delfintænder. I disse og enkelte andre tilfælde vil uppslagsboken svigte helt eller delvis, men har man med et tydeligt og genkendeligt våben at gøre, er bogen et godt arbejdsredskab.

Mens de to ovennævnte bøger er udprægede opslagsværker er der mere egentligt læsestof i statsheraldiker *C. G. U. Scheffers* våbenbog. Den indeholder farvegengivelse af 24 landskabsvåbener, 25 lensvåbener og 132 byvåbener. Hver af de 3 grupper får en kortfattet præsentation og for hvert enkelt våben er der foruden beskrivelse en meget givende tekst med omtale af våbenets alder og dets oprindelse, herunder baggrunden for at lokaliteten har fået netop dette våben. Endelig sluttes der af med kilde- og litteraturliste, forklaring af heraldiske fagudtryk og et register over de figurer der forekommer i våbenerne.

De fleste af landskabsvåbenerne stammer fra 1560'erne, og deres oprindelse hænger sammen med, at der ved sørgeprocessionen for Gustav Vasa forekom bannere med mærker for rigets forskellige provinser. Lensvåbenerne kom til i anden halvdel af 1700-årene, mest ved lokalt initiativ, og de repræsenterer en heraldisk smag der ikke vurderes højt i dag. Ældst er mange af byvåbenerne, idet en del af dem har en ikke-heraldisk forhistorie der går tilbage til middelalderlige seglbilleder og mærker – ofte af en helt naturalistisk art. Tilsammen giver våbenerne et broget og livligt indtryk af de sidste 700 års skiftende heraldiske smag og indstilling. Nogle af våbenerne har næppe nogen »betydning«, andre spiller på navnet, som Falkenberg der har en falk og et bjerg i skjoldet, men langt den største gruppe er de symbolske våbener. Det kan være en lokal helgen hvis billede kommer i våbenet, eller dyr, planter og lignende som er karakteristiske for egnen, men ikke mindst erhvervsymboler: møllehjul, vingehjul, mærker for jern og kobber og værktøj af forskellig slags. Undertiden er der en politisk baggrund for symbolikken. Blekinges segl viste oprindelig en træbevokset høj, men da landskabet blev svensk, ændredes våbenet til et træ med 3 kroner om stammen! Man ville ønske at statsheraldikeren engang gav en kronologisk fremstilling af de

svenske, lokale våbeners (herunder også kommunevåbenernes) historie set under synsvinklen: hvad fortæller disse mærker os om fortidens symbolverden; altså en art heraldisk psykologi. *Knud Prange*

Hvad skifter også kan bruges til

JOHAN JØRGENSEN: SKIFTER OG TESTAMENTER. *Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, København 1968. 94 sider. Indb. særpris 22,50 kr. (Normalpris 32,75 kr.).*

Johan Jørgensen belyser i denne bog skifternes værdi som historiske kilder ved en kritisk gennemgang af den videnskabelige litteratur, som helt eller delvis bygger på skifter. Bogen er udkommet i Dansk historisk Fællesforenings håndbogsserie i det sædvanlige praktiske udstyr og indeholder et person- og sagregister, som desværre ikke medtager noterne, og derfor ikke indeholder forfatternavne på alle de i teksten omtalte bøger.

Ifølge forordet har det været tanken at give et overblik over forskellige sider af den historiske forskning, som har kunnet nyde godt af skifternes mangeartede oplysninger. En sådan kortfattet og kyndig litteraturgennemgang er overordentlig nyttig for enhver, der beskæftiger sig med de emner, som behandles i selvstændige kapitler i bogen, nemlig personalhistorie, kulturhistorie, social og økonomisk historie. At bogen er bygget op omkring den trykte litteratur medfører, at vægten ligger på de perioder og på de sider af emnet, som hidtil er blevet grundigst behandlet. Herved fremdrages væsentlige muligheder i kildematerialet, men samtidig opstår enkelte skævheder i dispositionen, især i de indledende kapitler om skiftevæsenets historie, om testamenter og om auktionskataloger. Af en håndbog om skifter og testamenter ville man nok i indledningen have ventet lidt flere kontante oplysninger om, hvordan man orienterer sig i dette omfattende materiale, selv om den foreliggende litteratur ikke giver anledning til en sådan orientering. Der er f. eks. ikke gjort opmærksom på, at skifteprotokollerne som historisk kilde betragtet bliver ringere, jo nærmere vi kommer vor egen tid, og at det måske er grunden til, at så få undersøgelser bygger på skifter fra 1800-tallet. Der gives i øvrigt en udmærket oversigt over skiftevæsenets forhold med henvisning til håndbøger om emnet suppleret med gode oplysninger om, hvor man kan finde trykte og utrykte skifter uden for den slagne landevej, men man savner en tilsvarende orientering om testamenter og auktionsforretninger. F. eks. nævnes det ikke, at man fra 1738 har en mulighed for at finde testamenter i landsarkivernes notarialprotokoller, og at specifikationer af løsøre i auktionsprotokollerne ophører 1823.

Skifternes betydning for genealogerne er velkendt og omtales kun ganske kort i kapitlet om genealogi og personalhistorie. Alligevel kan det anbefales alle genealoger at læse bogen, fordi den illustrerer, hvorledes den blotte slægtshistorie kan få betydning ud over det rent private. De historiske perspektiver, som udredningen

af slægtsskabsforhold kan have for politisk og standshistorisk forskning, fremhæves, og der gives eksempler på, hvorledes skifternes mange oplysninger om personlige ejendele kan tjene til uddybning af en personkarakteristik.

I vore dage er det oplagt at benytte skifternes løsøreforteg nelser i kulturhistoriske undersøgelser. Brugen af skifter til dette formål er imidlertid ret ny og langt fra udnyttet, bl. a. fordi materialet er så omfattende, at det er vanskeligt at beherske i en sammenfattende beskrivelse af boligforhold. Derimod er der foretaget mange punktstudier af enkeltgenstande på grundlag af skifter. Her fremhæves især de mange analyser af bogsamlinger, selv om specifikationer af bøger normalt kun spiller en lille rolle i skifterne. Det understreges da også, hvor sparsomt materialet vedrørende bøger er, og hvor forsigtig man skal være ved fortolkningen af det.

Grænsen mellem kulturhistorie og socialhistorie er vanskelig at trække, og meget af det, som er medtaget i det spændende kapitel om social og økonomisk historie, kunne lige så godt have været anbragt under kulturhistorien. I kapitlet om social og økonomisk historie gennemgås de vægtigste af de undersøgelser, hvori skifter er benyttet, og en del af forfatterens egne erfaringer fremlægges. Samtidig foretages en vurdering af skifternes betydning som historiske kilder, delvis i polemik med tidligere tiders opfattelse. Skifterne kan, rigtigt fortolket, give et bedre grundlag for bedømmelsen af befolkningens økonomiske vilkår end de ofte benyttede skattemandtal og kan på flere måder korrigere oplysninger i andre kilder, f. eks. om erhvervsangivelser. Adskillige standshistoriske undersøgelser bygger bl. a. på oplysninger fra skifter, og de gennemgås her stand for stand. Ved gennemgangen af landbohistorisk litteratur vises, at selv nogle få skifter kan yde bidrag til begrænsede lokalhistoriske skildringer. I et bredt udvalg af skifter findes mange aspekter, som f. eks. gør det muligt at foretage sammenlignende undersøgelser af formuefordelingen i forskellige befolkningslag, at udfinde investeringsobjekternes art til forskellige tider eller at kortlægge de erhvervsdrivendes kundekreds og leverandørkreds.

Johan Jørgensen vurderer sine læsere højt. Af og til kunne man nok ønske sig en lidt længere redegørelse for, hvad de omtalte bøger handler om. Enkelte passager i bogen, f. eks. s. 64 nederst, er vanskelige at følge med i, hvis man ikke har den til grund liggende litteratur present. Det har ligget Johan Jørgensen på sinde ikke blot at forklare, men at dokumentere og forsvare skifternes kildehistoriske betydning. Denne i positiv forstand kritiske holdning til stoffet gør bogen mindre populær, men mere engagerende end den refererende holdning ville gøre. Bogen virker inspirerende, fordi den peger på mulighederne uden at udnytte dem, samtidig med at en del af det slidsomme forarbejde, som indleder enhver historisk undersøgelse, er gjort her.

I anmeldelser og bøger har Johan Jørgensen, som han også gør det i denne bog, utrætteligt peget på arkivaliernes betydning for den videnskabeligt arbejdende historiker. Det er et tab både for arkiverne og for historien, at han ikke mere kan delagtiggøre andre i sin omfattende viden, der kunne åbne arkiverne for så mange sider af den historiske forskning. *Helle Linde*

Også for kulturhistorikere

TILEGNET MOGENS KOCH. *Redigeret af Axel Thygesen. Nyt Nordisk Forlag, København 1968. 354 s. 149,90 kr.*

Festskrifter rummer ofte både skarpsindige og spændende afhandlinger – skade at det tit er svært at finde frem til dem. Kun få festskrifter er i den grad samlet om ét emne at de enkelte artikler med sikkerhed findes af de rigtige læsere. Og selv om man har fundet en artikel, kan den være meget svær at genfinde. Stod den nu i festskrift til museumsdirektør A eller i hilsenen til professor B's 70-års dag, eller måske hans 80-års dag (i denne forbindelse heldigt at så få bliver 90 år), eller man skal måske lede i en eller anden institutions jubilæumsskrift? Det er kort sagt svært at finde rundt i de ikke helt få festskrifter, og værst er man selvfølgelig stillet hvis man totalt overser et eksemplar af genren.

Der er nok en del kulturhistorikere der ikke kender »Tilegnet Mogens Koch«, og det er en skam. Bogen er en hilsen til arkitekten, professor Mogens Koch ved hans 70-års dag og den er ikke blot smuk og statelig af ydre, den har også indre kvaliteter. Ikke alle 41 bidrag har selvfølgelig lige meget at sige en historiker, men i hvert fald 10–15 af gratulanterne behandler emner af interesse for dansk kulturhistorie. Flere tager udgangspunkt i en »genstand« eller et monument, men ofte er tingen set i et perspektiv der rækker videre end til det konkrete. Holger Schmidt skriver om restaureringen af alterkalken i Ørsted kirke og Jens Christian Varming om Charitasbrønden på Gammeltorv i København. Flemming Teisen følger den sidste artikel op ved at foreslå at brønden genskabes i sin oprindelige pragt – måtte alle gode bestræbelser for at retablere Gammel- og Nytorv dog bære frugt. Mindestenen ved Jægerspris over Henrik Gerner analyseres af Hakon Lund, som dermed belyser Wiedewelts forsøg på at skabe en national symbolik. Fire små huse i Helsingørgade og deres bygningshistorie bliver fulgt gennem tre århundreder af Hans Henrik Engqvist, og Harald Langberg viser at meningen med Kongens Nytorv var at skabe et militært anlæg.

Også en række slotte bliver behandlet. Henrik Bramsen har taget den spændende opgave op at vurdere Frederiksborg Slot som »emblem«, og han finder at slottets idé er at give synligt udtryk for tanken om kongen som »landskirkens øverste biskop«. Ikke mindre interessant er Palle Schøn Jørgensens forsøg på at placere en række slotte – Eremitagen, Hirschholm, Fredensborg m. fl. – i ét stort geometrisk og landskabeligt anlæg. Ole Wanscher skriver om foldestolen som værdighedssæde gennem flere årtusinder og i tre verdensdele, og Elna Møller fortæller morsomt om »tegn og underlige gerninger« – indskrifter og tegninger på væggene i middelalderens kirker.

Et par artikler berører problemet kulturpolitik. Johannes Exner diskuterer om man ved restaurering af bygninger skal bevare eller genskabe, og han konkluderer at arkitekten enten skal »udvise total anonymitet eller stærk selvstændig arkitektonisk creativitet«. I fortsættelse heraf behandler Kjeld de Fine Licht spørgsmålet om frilæggelse af kirker – hvad han, til anmelderens glæde er modstan-

der af. Tværtimod vil han i mange tilfælde gerne forsyne de isolerede kirker med tilbygninger.

Mange andre af artiklerne kunne drages frem, men lad dette være nok til at vise spændvidden i den charmerende bog. Skal man komme med kritik, kan man beklage at en del af bidragene er meget korte; tit slås der blot et tema an, som man gerne havde set fuldt gennemarbejdet. Men det kan måske komme en anden gang. *Knud Prange*

Banebrydende lysbilledserie

LYSBILLEDSERIE AF SLÆGTS- OG PERSONALHISTORISK GRUNDMATERIALE. *Udarbejdet af Grethe Ilsøe og Hans H. Worsøe. Udg. af Dansk Historisk Fællesforening, 1967 (ɔ: 1968) Eksped.: DHF, Frederiksborg Slot, 3400 Hillerød.* Stor serie (100 billeder) + teksthæfte kr. 400 + moms. Lille *serie (50 billeder) + teksthæfte kr. 250 + moms.*

Forslaget om fremstillingen af en lysbilledserie til brug først og fremmest i de mange studiekredse i slægts- og personalhistorie, der i de senere år med en forbavsende tilslutning er holdt landet over, blev i 1965 over for DHF fremsat af den virksomme og meget initiativrige »Slægtshistorisk Forening« i Århus, der for et par år siden kunne fejre sit 10 års jubilæum. Baggrunden for forslaget var i øvrigt i første række de store vanskeligheder, men de fleste steder – dvs. uden for arkiv-byerne – havde – og har – ved at fremskaffe relevant arkivmateriale til brug i undervisningen i slægtsforskning og personalhistorie.

Forslaget blev straks accepteret af DHF's styrelse, og det blev overladt arkivarerne Grethe Ilsøe, Landsarkivet for Sjælland, og Hans H. Worsøe, nu Viborg – sidstnævnte kendt bl. a. for sin i flere oplag af DHF udsendte »Grundbog i slægtshistorie« samt som redaktør af »Personalhistorisk Tidsskrift« – at udvælge materialet til lysbilledserien samt at udarbejde det dertil knyttede teksthæfte. Praktiske vanskeligheder bevirkede, at planens realisering trak i langdrag, men i 1968 (ikke som på teksthæftets omslag anført 1967) forelå lysbillederne, oven i købet i form af 2 serier i formatet 5×5, nemlig en »større«, omfattende 100 billeder, og en »mindre«, omfattende 50 af billederne i den større serie, begge i 10 eksemplarer, og begge suppleret med et fælles teksthæfte. Lysbillederne er fremstillet i Rigsarkivets fotografiske atelier og for deres montering har stået *registrator Bjørn Fabricius,* Rigsarkivet.

Den »store« serie er tilrettelagt således, at den indledes med 14 billeder, visende dels gamle alfabeter, dels eksempler på ane- og stamtavler samt endelig på relevant trykt materiale. De resterende 86 billeder gengiver *alle* de former for arkivmateriale, som kan få betydning for slægts- og personalhistorikeren, og det er betydeligt flere, end man vist i almindelighed forestiller sig. Hovedparten af dette materiale hidrører fra Landsarkivet for Sjælland, Rigsarkivet og Landsarkivet for Sønderjylland, at dette sidste er inddraget, er yderst prisværdigt i betragtning af

de helt specielle forhold, der har gjort og tildels endnu gør sig gældende syd for Kongeåen. I enkelte tilfælde er yderligere gengivet kilder fra Københavns stadsarkiv, Københavns begravelsesvæsen, Arbejdsdirektoratet samt Hærens arkiv. Udvalget af kilder forekommer helt igennem dækkende og rækkefølgen overordentlig pædagogisk.

En yderst værdifuld hjælp ved benyttelsen af lysbilledserien vil man have i det 32 sider store duplikerede teksthæfte, der vel ikke bringer transkriptioner af arkivalierne, men til gengæld indeholder en fylde af oplysninger om de gengivne kildegrupper m. m., så at hæftet udgør en formelig første vejledning i udnyttelsen af alt væsentligt for personal- og slægtshistorikeren relevant arkivmateriale. Der er her tale om en vejledning, hvis egenværdi simpelt hen ikke kan overvurderes.

Den »lille« serie er, som nævnt, et udvalg, omfattende 50 af billederne i den »store« serie og rummer selvsagt det mere elementære materiale. Med den »lille« serie følger også det nævnte teksthæfte, hvori de repræsenterede billeder er afmærket.

Om den tekniske kvalitet af gengivelserne, specielt af arkivalierne, er kun godt at sige.

Som de to lysbilledserier foreligger vil de være et glimrende, ja helt uundværligt hjælpemiddel i studiekredse og aftenhøjskoler med slægts- og personalhistorie som emne, og også den enkelte vil i høj grad kunne bruge den ene eller den anden af serierne til selvstudium. Seriernes eksistens må imidlertid ikke være tilstrækkeligt kendt, da salget hidtil har været *forbavsende* beskedent. Måtte disse linier medvirke til, at det beskedne oplag, der som nævnt andrager 2×10 eksemplarer, snarest muligt bliver afsat. Anmelderen er forvisset om, at køberen vil få megen glæde og stort udbytte af erhvervelsen, hvad enten denne gælder den store eller den lille serie. [Den store serie er nu udsolgt. Red.].

Priserne på de to lysbilledserier kan måske forekomme høje, men er det *ikke*, hverken i forhold til fremstillingsomkostningerne eller til den nytte og det udbytte, man kan have af dem. *Aage Bonde*

Sproget som kulturens redskab

PETER SKAUTRUP: DET DANSKE SPROGS HISTORIE IV, *udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Gyldendal. 342 sider. Pris hft. kr. 49,50, indb. lærred kr. 72,00, skind kr. 96,75. Bd. I-IV, hft. kr. 247,50, indb. lærred kr. 337,50. De tidligere bind er anmeldt i Fortid og Nutid bd. 15 s. 254, bd. 17 s. 208 og bd. 19 s. 222.*

Den enorme forandring, samfundet er undergået i de senere generationer, afspejler sig tydeligt i det fælles sproglige udtryksmiddel. Man foranlediges ofte til at betragte selv de umiddelbart foregående slægtleds ordvalg og hele talesæt som noget historisk. Det er derfor med særlig interesse, man griber det afsluttende bind af professor Skautrups i 1941 påbegyndte firdelte storværk om dansk'ens vil-

kår og skikkelse. Det spørgsmål, hvormed forfatteren indledte første bind: »Hvad forstår vi ved det danske sprog?« besvaredes ganske vist straks som noget foreløbigt, men hele den følgende fremstilling er et omhyggeligt underbygget svar på spørgsmålet.

Det afsluttende bind bærer på omslaget en atommodel af grundstoffet helium som en angivelse af, hvor tæt op til øjeblikket beskrivelsen går. Man søger ikke forgæves forklaring på vor tids udtryk som S-tog og en hærskare af andre nyopdukkede betegnelser. Samtidig får man at vide, hvilke i de senere år oprettede institutioner der er bærere af det voksende ordforråd. I Ordbog over det danske sprog findes ca. 150.000 artikler, og i Det danske sprogs historie er essensen af dette vældige stof uddraget, bl. a. ordnet efter betydningsindholdet. Dertil kommer en fyldig oplysning om sætningsbygningens udvikling.

Bindet omfatter modersmålet fra det europæiske litterære gennembrud omkring 1870 indtil 1950, lejlighedsvis dog ført helt frem til udgivelsesåret. Af det samlede arbejdes 1630 sider er disse sidste 342 sider særdeles væsentlige. Dispositionen svarer stort set til den i de øvrige bind benyttede, idet talrige henvisninger fra det ene afsnit til det andet fastholder sammenhængen, hvorved læseren får mulighed for at danne sig en helhedsopfattelse. Bogen gennemgår systematisk sprog-kilderne, fremhæver de skiftende normer og redegør for de mange forskellige sfærer i nationens sprog. Af de rigt vekslende betragtnings-vinkler kan nævnes bevægelserne på bogmarkedet og i telefontrafikken. Spændingen mellem en fastholdt tradition og påvirkning udefra træder klart frem, beskrevet på en så fængslende måde, at læseren rives med. Brydningerne på slesvigsk grund er behandlet særlig indgående, og man får et levende indtryk af den seje kamp, som landsmænd i udlændighedens år førte. Forfatteren prøver at fastslå sindelagsgrænsen i Sønderjylland og diskuterer, i hvilken udstrækning sprog og nationalitet følges ad. På tilsvarende måde gives der besked om emigranternes og deres børns sprogforhold. Tvesprogetheden for de udvandrede giver sig mange interessante udslag. Skautrup nævner således blandt meget andet amerikaniseringen af de udrejstes navne.

Det er tydeligt nok forfatteren magtpåliggende at forene dokumenteringen af sprogets formelle ændringer med en redegørelse for, hvilke betingelser der har været bestemmende for sprogets rolle. Derved engageres både den læser, der søger oplysning om sprogets formelle udvikling, og den som ønsker en ledetråd i den kultur, der indgår i sproget.

Bogens forfatter understreger betydningen af to tilkommende faktorer, den sociale opdrift, der har givet nye befolkningslag medindflydelse på normalsproget, og den voksende administration, hvis meddelelser vedrører flere og flere og indvirker på hele befolkningens udtryksmåde. Den lokale afsondrethed afløses af en saglig specialisering, der giver den enkelte større afhængighed af professionens terminologi end før.

I nærværende bind er der naturligt lagt vægt på talesproget og dets indflydelse på skriftsproget, bl. a. formidlet gennem reklame og journalistik. I forbigående analyseres den sprogform, som fremtræder i avisens overskrifter og på dens »spisesedler«. Traditionen er stadig mest vedholdende i skriftsproget; professor

Skautrup henviser herunder som et vidnesbyrd til tonen i kongelige reskripter. Også den skriftlige form er dog i vidt omfang fornyet.

Dialekternes stilling over for rigssprogsnormen bliver gennemgået med en lang række detaljer og med fremhævelse af de afgørende træk. Ikke blot de nuværende danske stedsmål undersøges omhyggeligt; også Skåne-målenes vilkår er draget ind i en frugtbar udforskning af Øresunds-taleformen. Ved fremlæggelsen af dialektgrænserne behandles et stort tal af stednavne, og forfatterens mesterskab inden for denne videnskabsgren kommer værket til uvurderlig nytte.

En ny hjælpekilde til eftersporing af sprogets udvikling er i den behandlede periode dukket op i form af midler til at opbevare prøver på mundtlig tale; materialet fra lydarkiver er benyttet til at fastslå mange enkeltheder.

Inden for litteratursproget er fire talenters individuelle sprogføring i bogen analyseret og karakteriseret. Det gælder J. P. Jacobsen, Herman Bang, Henrik Pontoppidan og Johs. V. Jensen. Man må beundre den sikre dokumentering, der bringes af den jyske bevægelses fortættede, fyndige stil. En særlig omtale bliver Aakjærs yndlings-gloser til del. Som modsætning til provinsialismer skildres den københavnske indflydelse, som Georg Brandes øvede. I den forbindelse påpeges, at hans aversion mod tyske udtryk strakte sig helt til ordet »forfatter«. De mangehånde – ofte kuriøse – forsøg, der i tidens løb er gjort på en sprogrensning, og de øvrige bestræbelser, der er udfoldet for sprogrøgt, belyses i det foreliggende bind ved en række repræsentative eksempler i et afsnit, der er særlig fornøjelig læsning. En af de spændende sager, som fremstilles i klare træk, er gennemførelsen af retskrivningsreformen i 1948 og den dermed forbundne heftige debat.

Værkets hovedsigte er at forklare menigmands indstilling til og brug af modersmålet, og opgaven er løst med største kyndighed. Blandt de mange midler til orddannelse bemærkes den såkaldte movering, som i korrespondine afledt af korrespondent. At en uhøjtidelig mundtlig form i visse kredse er af ret ny dato, illustreres ved meddelelsen om, at Emil Poulsen var den første skuespiller, som på Det kgl. Teaters scene sang »maj« og »daj« for det bogstavrette mig og dig. Højesterets taleregler kræver endnu overholdelse af bestemte sproglige formalia. En buket af foreninger nævnes som baggrund for sprogudøvelse, herunder Dansk historisk Fællesforening af 1909.

Andre afsnit, som holder læserens opmærksomhed fangen, er beskrivelsen af hjemstavnsbetegnelser, personnavne og varemærkenavne. Mange arter af ord præsenteres på bogens sider, f. eks. de mange kometord, som hurtigt forsvinder igen, og bruskord som pjoske, sjoske, sjask, tju og lignende. Slående er påvisningen af kirkesprogets konservative karakter. I ritualet fandtes således indtil 1912 »varagtig«, derefter afløst af udtrykket »vedholdende«. En sagoversigt over statsstyrelsens struktur med angivelse af dertil hørende sproglag bringer vigtige brikker til den store mosaik.

Bag dette klassiske værk ligger et yderst energisk forskerarbejde, og beskrivelsen er så gennemført klar, at anstrengelserne må siges at være kronet med held. Bogen kan trygt anbefales til enhver elsker af vort sprog, og hvem regner sig ikke med til den kategori? *Rikard Hornby*

Den fynske øgruppes bebyggelsesnavne

SVENDBORG AMTS BEBYGGELSESNAVNE og ODENSE AMTS BEBYGGELSESNAVNE *(Danmarks Stednavne nr. 13 og 14), udg. af Stednavneudvalget (Institut for Navneforskning) ved John Kousgård Sørensen. 1958 og 1969. 312 + XL sider og 361 + XXXV sider. 24 + 58,60 kr.*

Med det i foråret 1969 udsendte bind 14 i serien Danmarks Stednavne (DS) har den særdeles kyndige og produktive stednavneforsker John Kousgård Sørensen nu ene mand udgivet og tolket (eller mere korrekt udtrykt: givet tolkningsforslag til) alle bebyggelsesnavne på Fyn med omliggende øer i to solide bind på tilsammen 750 tættrykte sider, en anselig præstation. Det første af bindene (Svendborg amt) udkom samme år som hans disputats »Danske bebyggelsesnavne på -sted« (anmeldt i Fortid og Nutid XX s. 408 ff.).

Som det fremgår af titlerne afviger de to bind fra de andre i serien ved kun at omhandle de såkaldte bebyggelsesnavne, dog i videste forstand, idet navne på beboede øer og enkelte egnsnavne, f. eks. Sletten og Hindsholm, er kommet med. Grunden hertil er den, at de fynske naturnavne vil blive taget under behandling (af andre forskere) i kommende bind i DS, hvoraf det første (om Sunds herred) er udkommet i 1970. For resten er et betydeligt antal naturnavne (på næs og høje, søer og åer, skove og marker etc.) allerede behandlet i de her omtalte bind, når de indgår i eller fungerer som navne på bebyggelser, og det samme gælder marknavne, der formodes at indeholde navne på forsvundne landsbyer eller gårde.

En anden ændring fra tidligere amtsbind i DS er, at samtlige navne på »bebyggelser« tages med, også navne på f. eks. altre og kapeller i og ved købstadkirker, alle gade- og vejnavne og alle navne på enkeltgårde og -huse, dog således at alle »nyere navne« (gade- og vejnavne efter ca. 1850, gård- og husnavne efter ca. 1900) kun opregnes, efter hver købstad eller hvert sogn, uden forklaring eller angivelse af tidligste forekomst etc. En sådan fuldstændighed havde sin berettigelse i DS 10, Bornholms Stednavne, på grund af særlig kilde- og dialektforhold, medens man har sværere ved at se værdien af disse blotte opregninger i Fyn-bindene, især da disse »nyere navne« ikke medtages i registrene, så man (også udgiveren) let kommer til at overse dem. Et navn som Kirkeballegård i Ellinge s. Vindinge hrd. (DS 13 s. 188) havde man således gerne set en bemærkning om, da det om *balle* i begge binds indledninger hedder, at dette navneled i betydningen »afdeling af landsby« ikke forekommer på Østfyn (Bjerge, Åsum, Vindinge og Gudme hrdr.).

Men ellers er det jo en åbenbar fordel, at de to bind i andre henseender (bortset fra et par mindre omplaceringer i materialefremlæggelsen) følger det gammelkendte skema: man ved, *hvad* man kan vente at finde, og *hvor* det står. For filologer er indledningsafsnittet, Efterled og endelser, uden tvivl det, der er af størst interesse, så at sige kvintessensen. Her føres forskningen à jour vedrørende de vigtigste navnetyper, der stort set går igen i alle seriens bind, idet nye erfaringer fra navnene i det behandlede amt tilføjes og nyere behandlinger af navnetypen

inddrages i diskussionen. Disse efterledsartikler i de fynske bind supplerer naturligvis hinanden og bliver tit til hele afhandlinger, den om navnetypen *torp,* der jo på Fyn som andetsteds er den mest udbredte (over 300 repræsentanter), ville fylde 12–15 normalsider. Ved denne navnetype er det selve ordet torps etymologi og formudviklinger, der giver anledning til stadig nye overvejelser, hvorimod tydningen af forleddene i reglen ikke volder større vanskeligheder. Et »indskud af n« foran -drup i en snes af disse navne (Kappendrup, Kirkendrup, Lakkendrup, Skalkendrup etc., især på Østfyn), der begynder at dukke op allerede i former fra 1400-tallet, forklares gerne som en fra tysk indført bøjningsendelse (kendt noget senere fra talrige herregårdsnavne som Holckenhavn og ironiske husnavne som Skræppenborg), men J. K. S. undrer sig med rette over, at fænomenet kun optræder ved torp-navne og (næsten) kun på Østfyn. Mon man ikke skulle overveje muligheden af en lokal særudvikling af den dentale spirant th, der jo omdannes overalt i torp-navnene?

Andre navnetyper får en mere summarisk behandling, f. eks. navnene på *-sted,* der heller ikke er særlig talrige på Fyn (ca. 15 gamle landsbynavne); her har J. K. S. kunnet nøjes med nogle knappe bemærkninger og henvisning til sin disputats, ligesom han for de få *um*-navnes vedkommende har haft Kr. Halds disputats fra 1942 at henvise til. Man konstaterer, at J. K. S. i modsætning til Hald holder muligheden åben for, at sognenavnet *Åsum* (DS 14 s. 99) kan være sammensat med hem (hjem), og, som allerede N. M. Petersen mente, betyde »ashjem«, parallelt med Gudhjem (Gudme, Gudum).

Historikerne vil nok begynde med et andet af de traditionelle indledningsafsnit, Om bebyggelsens historie, med skematiske oversigtskort over to grupper af navnetyper, en ældre (navne på -inge, -um, -løse, -lev, -sted, fra folkevandringstid) og en yngre (-torp, -by, -bølle, fra vikingetid). De vil sikkert finde kortene for små og gnidrede og kan med rette klage over placeringen, der vanskeliggør en sammenligning, og over at de ikke er i samme målestok i de to bind. Afsnittene er i øvrigt ganske korte og bekræfter den i andre egne konstaterede meget betydelige forøgelse af bebyggelsernes antal i løbet af vikingetid og tidlig middelalder, som antages at bero på en vældig udvidelse af det dyrkede areal og et stærkt stigende folketal. Mod den mulighed, at disse yngre navne i en vis udstrækning kunne have afløst ældre navnelag, taler Erling Albrectsens interessante konstatering (i Fynske Aarbøger IV, 1951) af en klar sammenhæng mellem de ældre navnetypers gruppering og jernalderbygderne på Fyn (men ikke med fund fra ældre perioder, bronze- og stenalder). Albrectsens afhandling (med forbilledlige kortbilag) refereres ganske kort, idet den allerede er diskuteret i DS 11, Maribo amt.

Hovedsagen for alle brugere af de to bind er imidlertid det vældige arsenal af navneformer, der ved at være så udførligt (for middelalderens vedk.: udtømmende) er et uvurderligt henvisningsregister for lokalhistorikerne og et vigtigt kildemateriale for sproghistorikerne. Og så naturligvis navneforklaringerne. Materialet vil bestå, selv om mange af de tusinder af tolkningsforslag nok er dømt til at forgå. Man må ikke glemme, at det netop er forslag (mange af dem med en til

vished grænsende sandsynlighed), og man kan godt opleve, at J. K. S. selv er kommet til bedre erkendelse i tiden mellem de to bind (se f. eks. u. Elvedgård, DS 14 s. 205). Når man ikke sjældent fra lokalhistorikerside hører klager over, at man ikke mere som i gamle dage, f. eks. hos Steenstrup, får klar besked om, hvad de ikke umiddelbart gennemskuelige navne betyder, men i stedet tit en række muligheder at vælge imellem, så hænger det sammen med den langt større viden og erfaring hos nutidens stednavneforskere og med at man er blevet mere forsigtig, foretrækker formlen »kan være« for »er«. Og selv om J. K. S. afliver adskillige gamle tolkninger, er tilvæksten af nye, grundigt motiverede forslag mange gange større. I DS 14 vil den opmærksomme læser finde et særligt tilskud af »vanddragsnavne« (sø-, fjord- og ånavne), f. eks. i inge-navne som Kertinge, Rønninge, Tevringe, Verninge og torp-navne som Harndrup, Kindstrup, Kølstrup og Skinnerup. Det har den meget naturlige forklaring, at forfatteren i disse år koncentrerer sin forskning netop om sø- og ånavne og derved får øje på nye muligheder.

Det ville nærmest være foruroligende, hvis man ikke i denne vrimmel af tolkninger og sproglige ræsonnementer ganske ofte var uenig med forfatteren, men jeg må nøjes med nogle få tilfælde, hvor nutidige dialektforhold inddrages. Selv om J. K. S. gennem talrige optegnelsesrejser og de mange års arbejde med fynske navne er blevet særdeles fortrolig med fynsk, kan man gribe ham i enkelte fejltrin. Når således to optegnere, begge fynboer, 1916 og 1954 opfatter et gårdnavn i Pårup sogn (DS 14 s. 43) som Vra's- eller Vra'jsbæk (med stød, men ikke nasaleret vokal), vejer det tungere end stavemåden Vrangsbæk på Gst 1872, der vel er generalstabsguidens private tolkning af et navn, han ikke forstod. – *Bellinge* (s. 63) ligger i det øst- og sydfynske område, hvor opr. ll (ld) og l (lg) holdes adskilt i udtalen, således at denne godt kan være vejledende, for ikke at sige, at den udelukker den ene af de foreslåede muligheder (glda. ball 'bold, kugle'). – Udtalen af *Seden* (s. 97) med diftongen iæ (Poul Andersen: Fonemsystemet i Østfynsk s. 224) stemmer ikke med en form med glda. kort el. langt æ, men med langt e (jfr. alle de ældre skriveformer af navnet); desuden er det vel temmelig usædvanligt at møde bestemthedsbøjning i et gammelt landsbynavn (sognenavn). – Under *Åsum* (s. 99) tør man vist i de overvejende former med stød (der må være trykfejl i flere lydskriftformer på siden) se en støtte for tolkningen af navnet som en sammensætning; man vil ikke vente stød i en dativ pluralis-form. – Under *Stakdelene* i Allerup sogn (s. 104) er J. K. S. kommet for skade at fejltolke en udtaleform, han selv har optegnet. Subst. *del* er maskulinum i vistnok alle danske trekønsmål (jfr. Brøndum-Nielsen: Glda. Gramm. III s. 31).

Sluttelig vil jeg advare historikerne, specielt ødegårdsforskerne, mod at overse spørgsmålstegnet ved de temmelig mange »forsv. lb.«, som J. K. S. har fundet i marknavnematerialet. Der er vel ingen tvivl om, at det virkelig drejer sig om bebyggelsesnavne i mange, måske de fleste tilfælde, hvorfor det er fuldt berettiget at indlemme dem i udgaven. Men dels kan markskifter have tilknytning til og navn efter en ret fjerntliggende lokalitet, selv om en sådan forbindelse kun i sjældne tilfælde spores i kilderne, dels kan der undertiden være tale om person-

tilnavne, og endelig er marknavnene sent overleverede og har været udsat for mangehånde omdannelser og forkortelser, så man skal være varsom med at tage dem for bogstaveligt. Det er jo især mindre bebyggelser, torper, der vitterlig vides at være nedlagt i stort tal i middelalderen og senere. Man er mere betænkelig ved, at også lev-byer, der plejer at være store og livskraftige (over halvdelen er blevet kirke- og sognebyer), skulle kunne forsvinde uden at efterlade sig andre spor end et sent marknavn. Kan der have ligget en lev-by *Hjerlev* i Åsum sogn (s. 98) meget nær ved sognebyen? Hvis den har eksisteret, har den vel snarere forbindelse med den af Svend Larsen og Erling Albrectsen undersøgte jernalderlandsby ved Lundsgård nordligt i sognet. Ved *Koslev* i Nr. Sandager sogn (s. 190) er der et stærkt indicium for en forsvunden by i det faktum, at der blandt flere marknavne sammensat med Koesløf også forekommer Koesløf tofte. Men de topografiske forhold bør under alle omstændigheder undersøges nøje allevegne, før man »vedtager«, at der har ligget en landsby.

Som sagt, J. K. S. *har* sat spørgsmålstegn, hvor der er grund til tvivl, både i de sidst omtalte tilfælde og ved usikre tolkningsforslag. At de to bind om Fyns bebyggelsesnavne er uhyre grundigt, pålideligt og sobert filologisk arbejde kan der ikke sættes spørgsmålstegn ved.

Christian Lisse

Fra bondeskole til offentligt skolevæsen

G. JAPSEN: DET DANSKSPROGEDE SKOLEVÆSEN I SØNDERJYLLAND INDTIL 1814. *Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 40. 1968. 448 s. Indb. 57,50 kr. for medlemmer 30 kr.).*

Udgivelsen af G. Japsens doktordisputats: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, er en sjælden begivenhed inden for dansk skolehistorisk forskning. Kun to gange tidligere er der fremkommet disputatser om et skolehistorisk emne: Roar Skovmands disputats fra 1944 om Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892 og K. E. Bugges disputats fra 1964 om Grundtvig, Skolen for livet. G. Japsen har ikke begrænset sit emne til en kort periode, men har valgt at belyse det dansksprogede skolevæsen i Nordslesvig fra reformationen til 1814. Hovedformålet har været at fremdrage de drivende kræfter bag skolevæsenets udvikling.

I denne 250-årsperiode har forfatteren, særlig for periodens seneste del, til sin rådighed haft et enormt utrykt kildemateriale, som han har indarbejdet i disputatsen. Den er derved blevet en guldgrube for nordslesvigske lokalhistorikere og skolehistorikere. Det arkivmateriale, som forfatteren har benyttet, består først og fremmest af materiale fra gejstlige og civile myndigheders arkiver. Samtidige trykte kilder som love og andre øvrighedspåbud, skolebøger og skrifter om skoleforhold har spillet en langt mindre rolle for fremstillingen end arkivalierne. Et kendeligt savn ved læsning af disputatsen er manglen på en samlet oversigt over kildematerialet, læseren må selv skaffe sig den ved læsning af de meget fyldige

noter. Bogen er inddelt i to hoveddele. Den første følger i tre kronologisk inddelte underafsnit, skolens udvikling fra reformationen frem til midten af det 18. århundrede. På baggrund af oplysninger om lokale skoleforhold, indsamlet i forbindelse med udarbejdelsen af en kongerigsk og en slesvigsk skolelov omkring 1750, har forfatteren kunnet give en meget indgående beskrivelse af skolevæsenets tilstand i Nordslesvigs forskellige distrikter ved denne tid. Bogens anden halvdel behandler den store skolereformperiode fra ca. 1760–1814.

Undersøgelsens område strækker sig fra den gamle Kongeågrænse til statsgrænsen fra 1920. Foruden de slesvigske distrikter medtager undersøgelsen de kongerigske enklaver, fordi skolens udvikling her stort set fulgte udviklingen i de slesvigske områder.

I den behandlede periode havde Nordslesvigs lokale distrikter forskellig administration og jurisdiktion, hvilket fik stor betydning for skolevæsenets udvikling i de enkelte egne. Disse uensartede lokale forhold har vanskeliggjort en samlet fremstilling vedrørende hele Nordslesvig, og forfatteren har derfor valgt at belyse skolevæsenet i hvert enkelt distrikt i de omhandlede perioder. Desværre mangler afhandlingen et sagregister, som kunne bøde på fremstillingens koncentration omkring lokale problemer, og hjælpe læseren at følge en enkelt problemstilling fra distrikt til distrikt og fra periode til periode.

I den første del af disputatsen er hovedemnet kirkens krav om, at skolen skulle meddele almuen katekismusundervisning, således som det blev krævet straks efter reformationens gennemførelse. I dette øjemed oprettede de gejstlige myndigheder kapellanskoler og degneskoler, men undervisningen synes ifølge præsternes klager ikke at have ført til det ønskede resultat. Tidligere forskning har imidlertid vist, at landbefolkningens læse- og skrivefærdighed trods præsternes klager var almen udbredt, og arkiverne giver desuden vidnesbyrd om, at der fra ca. 1600 blev oprettet langt flere almueskoler end antallet af degneskoler viser. G. Japsen forklarer dette med, at bønderne selv tog initiativ i skolesagen. I stedet for at sende deres børn til kirkens skoler, oprettede bønderne deres egne skoler, i forfatterens fremstilling kaldt bondeskoler. De drivende kræfter bag bøndernes initiativ ser forfatteren i den gunstige økonomiske og sociale situation indtil det 17. århundredes midte. En stor del af bønderne i Nordslesvig (med undtagelse af begrænsede områder) var selvejere, og de fæsteforhold, der var, kunne næsten sammenlignes med selveje. Velstanden havde bl. a. ført til, at dele af Østsønderjylland allerede omkring 1600 begyndte ophævelsen af det gamle dyrkningsfællesskab. Denne nye tilværelse krævede, at bønderne tilegnede sig borgerlige færdigheder som skrivning, regning og tysk. Bønderne oprettede derfor egne skoler i stort tal, hvor de selv bestemte undervisningens indhold og skoleholderens løn, og hvor undervisningen blev lagt til rette på en sådan måde, at den ikke kom til at belaste den arbejdskraft, som landbefolkningen havde i børnene. Til bøndernes krav om undervisning hørte ikke katekismuslæsningen, og de modsatte sig med vekslende held de gejstlige myndigheders ønske om kontrol på dette punkt helt frem til gennemførelsen af den tvungne konfirmationsundervisning omkring midten af det 18. århundrede.

G. Japsens hovedtese er bondeskolernes betydning og hans dokumentation er en væsentlig gevinst for den skolehistoriske forskning. Forfatteren har kunnet fastlægge bondeskolernes eksistens på trods af, at øvrighedens arkivalier oftest kun omtaler de gejstlige skoler, som øvrigheden havde kontakt med. Dog har forfatteren ved sin minutiøse gennemgang af materialet fundet dem omtalt i forbindelse med, at myndighederne ved 1600-tallets midte prøvede at indføre gejstlige skoler i deres sted. Det er et spørgsmål, om disse bondeskoler har præget skoleudviklingen i Nordslesvig i den grad som Japsen anfører. Af og til synes Japsen at presse sit materiale vel stærkt. Efter f. eks. på s. 198 at have omtalt antallet af skolehuse i Tønder, Haderslev og Åbenrå provstier i 1760: 38 degnehuse, 60 andre skolehuse, 29 skoler i lejede stuer samt en halv snes omgangsskoler, siger forfatteren, at hvis forholdet mellem skolehuse og de to andre skolekategorier har været det samme i de øvrige distrikter, skulle der i 1760 være ca. 280 skoler uden for købstæderne. Af dem skulle kun 30 pct. være degneskoler. I den følgende sætning er hypotesen allerede forvandlet til en historisk kendsgerning, idet G. Japsen her slår fast: »To tredjedele af alle nordslesvigske skoler var altså bondeskoler ...«

Disputatsen gør det klart, at kirken frem til ca. 1750 ikke ved egne kræfter formåede at nedbryde bøndernes modstand mod et reguleret sogneskolevæsen under gejstlig kontrol. Først da staten greb ind ved f. eks. at gennemføre den obligatoriske konfirmation, lykkedes det kirken at gennemtrumfe katekismusundervisningen i alle skoler. Alligevel, mener Japsen, ville stat og kirke ikke afgørende have kunnet forandre skolebilledet, hvis ikke landbefolkningen levede under gode økonomiske konjunkturer. Dette er en anden hovedtese i G. Japsens afhandling. De økonomiske forholds betydning for skolevæsenets udvikling er aldrig før blevet fremført så stærkt som hos Japsen.

I den store reformperiode fra ca. 1760–1814, som behandles i bogens anden halvdel, er alle nødvendige faktorer for skolereformer til stede i de fleste egne. Gennem udskiftningen i 1770-erne opløstes det gamle landsbysamfund med dets dyrkningsfællesskab og åndsfællesskab. Fællesskabets organisatoriske rolle hvor bylaget var drivkraften måtte nu overtages af staten. Dette var en af årsagerne til, at bønderne fra nu af så betydeligt mere positivt på øvrighedens indgreb i skoleforholdene. Således peger Japsen på, at bønderne i Haderslev provsti uden protester lod myndighederne gennemføre et reguleret skolevæsen fra 1768–1778, endda uden at bønderne blev taget med på råd. Det eneste citat som Japsen har taget med for at vise omslaget i bøndernes indstilling viser dog nærmest det modsatte, i hvert fald synes modstanden at have været stærk i begyndelsen af denne reformperiode. I 1768 skrev således provst Cretschmer til generalsuperintendent Struensee (s. 242): »Es werden uns zwar viele difficulteten gemacht, und wir finden überall Wiederstand; wir hoffen aber durch Göttliche Hülfe und Beystand alle Hindernisse glücklich zu überwinden« ...

De økonomiske forholds fundamentale betydning for skolevæsenets udvikling fremtræder tydeligt i sogne som f. eks. Kliplev sogn, hvor livegenskab og bøndernes fattigdom umuliggjorde reformer af skolevæsenet. I Åbenrå provsti kom ju-

risdiktionelle forhold til at få afgørende betydning, idet myndighederne her greb til muligheden af at gennemføre skoleregulativet ved militær magtanvendelse.

I »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814« kommer G. Japsen ind på mange andre væsentlige spørgsmål, som f. eks. det danske sprogs stilling i skolen, lærernes kår og uddannelse, undervisningens indhold, de benyttede skolebøger, skolegang m. v. Gennem sin behandling af bl. a. disse spørgsmål har Japsen givet et særdeles indgående billede af skolevæsenets udvikling i Nordslesvig. Behandlingen af de mange enkeltheder i skolens udvikling for hvert distrikt vanskeliggør til en vis grad læsningen af disputatsen i sin helhed. Derimod vil lokalhistorikere kunne benytte den som opslagsbog, og via det fyldige stednavneregister og personregister kunne øse af forfatterens omfattende viden om lokale skoleproblemer, selv om også lokalhistorikere vil savne sagregisteret.

Ingrid Markussen

Den katolske kirkes administrationshistorie

TROELS DAHLERUP: DET DANSKE SYSSELPROVSTI I MIDDELALDEREN. Udg. af Institut for dansk Kirkehistorie, G. E. C. Gads forlag, K*øbenhavn 1968, 411 s. og 1 kort. 60,75 kr.*

I 1956 indledte Troels Dahlerup sine banebrydende undersøgelser af den katolske kirkes administrationshistorie i Danmark med en afhandling om sogn og pastorat i Viborg stift. Efter et par mindre afhandlinger om samme stifts kirker og præster og om degnen i middelalderen koncentrerede han sine studier om de to med hinanden konkurrerende embeder bispeofficialatet og sysselprovstiet. I Hardsyssels Aarbog 1960 offentliggjorde han således en redegørelse for Hardsyssel provstis forvaltning i senmiddelalderen, derefter fulgte Viborg Stifts Officialer (Kirkehist. Saml. 7. rk. VI), Studier i senmiddelalderlig Kirkeorganisation (Kirkehist. Studier 2. rk. XVIII), der handler om Lund stifts landdekaner og generalofficialatet i Roskilde, og Ribe Domkantorat paa Reformationstiden (Kirkehist. Saml. 7. rk. VI). Endelig har han i sin disputats om det danske sysselprovsti i middelalderen givet en afsluttende behandling af dette emne.

Det middelalderlige kildemateriale til sysselprovstiets historie i Danmark er fattigt og ensidigt. Når det ikke desto mindre er lykkedes Troels Dahlerup at give en afrundet skildring af sysselprovstiets historie i hele landet, skyldes det, at han inddrager kildemateriale fra tiden efter reformationen i undersøgelsen og først og fremmest, at han supplerer det, de danske kilder beretter om sysselprovstiet, med de langt fyldigere oplysninger om tilsvarende embeder i udlandet. Det er en metode, der kan give rige resultater, men fordrer stor lærdom, kombinationsevne og sikker kritisk sans.

I Danmark er ordet provst flertydigt. Det anvendes således som betegnelse både for en af domkapitlernes prælater, for nogle klostres forstandere, for biskoppelige officialer, for bispernes lensmænd og for sysselprovsterne. Når den

sidste betydning foreligger, lader sig dog som regel afgøre uden vidtløftige undersøgelser. Større vanskeligheder volder det at fastslå, om de provster, der har vist sig at være sysselprovster, var i besiddelse af et beneficium (fast embede, som var tillagt særlige indtægter) eller et officium (embede, hvis indehaver var ansat, blev lønnet og kunne afskediges af biskoppen eller en anden, som havde et beneficium). Om provsternes embeder var beneficier eller officier, fremgår aldrig direkte af kilderne; men hvis der var inkorporeret en eller flere kirker i et provsti, hvis dette var i besiddelse af særligt jordegods, hvis dets indehaver ikke skulle aflægge regnskab til biskoppen, og hvis det kunne besættes ved pavelig provision, kan man slutte sig til, at det var et beneficium. Sysselprovsternes embedspligter kunne også varetages og blev i stærkt vekslende omfang varetaget af andre, først og fremmest af biskopperne og deres officialer. Alle sysselprovster havde således ret og pligt til at visitere kirkerne i deres distrikter og revidere deres regnskaber, men kun for så vidt dette tilsyn ikke var overladt til kirkernes patroner eller til kanonikater, vikarier eller klostre, i hvilke de var inkorporeret. Nogle, men ikke alle, sysselprovster havde desuden kirkernes fabrica (byggefond) i deres forsvar, fæstede deres jorder og eventuelt deres tiende bort og varetog deres interesser ved domstolene. Foruden administrative kunne sysselprovsterne også have juridiske beføjelser. De kunne således udføre notarialforretninger, udfærdige dokumenter o. lign. Endvidere kunne de være dommere i et skiftende antal civile og kriminelle sager.

Ovenstående korte gennemgang af problemet beneficium-officium og af de vigtigste af de funktioner, sysselprovsterne kunne udøve, men ikke altid udøvede, må være tilstrækkelig til at vise, hvor stort et arbejde det har været på grundlag af det meget mangelfulde kildemateriale stift for stift at gøre rede for samtlige provsters rettigheder og pligter. Hertil kommer så de lige så omfattende og vanskelige undersøgelser af forløbet af provstiernes grænser, af provsternes forhold til domkapitlerne, af tilrettelæggelsen af deres virksomhed, deres medhjælpere, deres visitatsruter osv.

Det danske Sysselprovsti i Middelalderen omfatter såvel en kronologisk som en topografisk og en systematisk disponeret redegørelse for provstierne og provsternes virksomhed. Gentagelser har derfor ikke kunnet undgås; men emnet er blevet belyst fra alle sider, ligesom et stedregister og et sagregister er gjort overflødige.

Sysselprovstiet er ikke den eneste side af den katolske kirkes administrationshistorie, der hidtil har savnet fyldestgørende behandling. Af andre opgaver, hvis løsning er påkrævet, omtaler Troels Dahlerup således undersøgelser af domkapitlerne og deres historie og en redegørelse for de forskellige klostres beføjelser med hensyn til de kirker, der var inkorporeret i klostrene. Troels Dahlerup har erhvervet et indgående kendskab til kanonisk ret og til den danske og de udenlandske kirkers forhold i middelalderen. Man må håbe, at hans professorats mange pædagogiske og administrative gøremål ikke vil hindre ham i at udnytte sin rige viden på dette specielle område til fortsat arbejde med den kirkelige forvaltningshistories problemer. *Poul Rasmussen*

Herrnhuterne i Dansk Vestindien

PREBEN RAMLØV: BRØDRENE OG SLAVERNE. *Et blad af Dansk Vestindiens historie. Kristeligt Dagblads Forlag 1968. 223 s. 44 kr.*

I værket *Vore gamle Tropekolonier* findes en meget positiv vurdering af herrnhuternes virke i Dansk Vestindien, hvorom Vibæk i bd. 2 kan fastslå, at deres betydning for negerslaverne har været betydelig både ved at gengive dem menneskeværdighed og ved at lette deres trællekår. »Deres stilfærdige gerning blandt slaverne rummer nogle af den menneskelige histories mest opbyggende træk«. Efter værkets anlæg kan beskrivelsen af Brødremenigheden naturligvis kun blive meget begrænset.

Utvivlsomt har forfatterne til tropekoloniens historie i overvejende grad bygget på den disputats, som missionshistorikeren og vestindianeren H. Lawaetz i 1902 udsendte om Brødremenighedens virke på øerne og på hans senere, fortrinlige bog om generalguvernør Peter von Scholten. Det samme gør Preben Ramløv, der har ønsket at give en afrundet fremstilling af Brødremenighedens indsats til fordel for negerslaverne.

Til vurdering af denne indsats findes et overvældende arkivmateriale af indberetninger fra missionærerne først og fremmest i Herrnhut, ligesom der fra 1790 begyndte at udkomme trykte beretninger. De herrnhutiske missionærer havde nemlig pligt til at sende regelmæssige beretninger hjem til Unitäts-Ältesten-Conferenz, der havde den enevældige ledelse af missionsarbejdet. Det er helt klart, at Ramløv ikke har benyttet dette primærmateriale, som til gengæld Lawaetz har gennemarbejdet. Ramløv bygger som nævnt på Lawaetz og på andre primære fremstillinger, f. eks. på den beretning, som Brødremenighedens udsendte visitator Oldendorp udsendte i 1777 efter at have opholdt sig mere end et år på de dansk vestindiske øer. Lange passager i Ramløvs bog er direkte citater eller referater fra de to nævnte værker. Det er ikke altid lige let at afgøre, hvorfra de er hentet.

Da fremstillingen gælder Brødremenigheden, er det helt naturligt, at der som indledning gives en skitse af denne menighed og dens ledende personlighed grev Zinzendorf. Under omtalen af herrnhuternes missionsinteresse hævder Ramløv, at der er en vigtig sammenhæng mellem de områder, hvor deres virksomhed gav resultater, og disse områders begreber om borgernes ret og frihed. Det forekommer mig, at han overvurderer rets- og frihedsfølelsen i den periode, hvor missionsvirksomheden i Dansk Vestindien tager sin begyndelse, nemlig i første tredjedel af 1700-årene.

Det får man en fornemmelse af bl. a. ved at betragte Brødremenighedens opfattelse af slaveriets berettigelse eller nødvendighed. Oldendorp vedgår selv, at kristendommen anerkender slaveriet og overvinder derved betænkeligheden ved, at Brødremenigheden havde plantager med slavehold i Vestindien som basis for dens missionsvirksomhed. Det er vel rimeligt at betragte dette syn på negerslaverne i lys af den betragtning man i Europa anlagde på bønderne, der var ufri, stavnsbundne og undergivet godsejernes hustugt. Det har Ramløv ikke med i sin

betragtning, skønt han ellers over alt søger at belyse de vestindiske problemer med samtidens økonomiske og politiske opfattelser.

Ramløv har skrevet sin fremstilling ud fra en virkelig interesse for emnet. Det mærkes hyppigt, og kan nu og da løbe af med ham, sådan at han fremsætter domme og formodninger, som ikke bliver underbygget. Jeg skal nøjes med et par eksempler. Side 19 nævner han Zinzendorfs besøg hos missionærerne blandt de nordamerikanske indianere, bl. a. hos de »*grusomme* irokesere«, en dom, der modsiges længere nede på samme side, hvor Z.s besøg hos irokeserne omtales nærmere. Side 212, hvor reskriptet af 1847 omtales, bemærker Ramløv i relation til dets bestemmelse om, at slavebørn for fremtiden fødes frie, at plantageforvalterne »har sikkert vidst at finde på midler over for plantagernes frugtsommelige kvinder, så der ikke skulle blive født *for* mange *frie* slaveunger, som deres herrer skulle have at føde på ...«

Selv om bogen ikke kan siges at give et fuldt tilfredsstillende billede af Brødremenighedens virke i Dansk Vestindien, bl. a. ville man gerne have hørt noget nøjere om livet på de herrnhutiske plantager, så er den dog en bekræftelse på den karakteristik, jeg har citeret som indledning til omtalen.

Holger Rasmussen

Sømandskirker i udlandet

HENNING HENNINGSEN: SØMAND OG SØMANDSKIRKE. *Dansk sømandskirke i fremmede havne 1867-1967. 1967, 256 s. 20 kr.*

Den danske forening til evangeliets forkyndelse i fremmede havne stiftedes 12 november 1867. Navnet ændredes 1935 til Dansk Sømandsmission i fremmede havne, 1951 til Dansk sømandskirke i fremmede havne; men foreningen er dog i de nu forløbne 100 år hyppigst omtalt som Sømandsmission, om end i fare for forveksling med Indenlandsk sømandsmission, en aflægger af Indre Mission, som også optog arbejde uden for Danmarks grænser. Hundred-året fejres med udsendelsen af et festskrift, hvori man har ønsket at give en uvildig skildring af det kirkelige arbejde mellem danske søfolk uden for landets grænser. Når museumsinspektør Henningsen er valgt til at skildre foreningens virke, skyldes det ikke alene, at han er en af søfartens få kulturhistorikere, men også, at han fra sin lektortid i Hamborg kendte sømandskirkens arbejde og dens nuværende generalsekretær Ingstrup Mikkelsen på nært hold.

Henningsens bog er da også en solid, velskrevet fremstilling, der følger foreningen fra dens stiftelse til jubilæet, her er vist alt, hvad der inden for en ramme på 250 sider kan fortælles, i en velvillig skildring, om foreningens stiftelse, bestyrelse, arbejdet med at skaffe penge i kassen, om sømandspræsternes arbejde med besøg på skibene, i fængsler og hospitaler, om kirkebygninger med læsestuer og senest hobbyrum, om gudstjenester og andre arrangementer, om samarbejdet

med fastboende danske osv. Til slut gennemgås de enkelte stationer, oprindelig især i egnene omkring Nord- og Østersøen (Hull, Newcastle, London, Hamborg, Gent, Antwerpen, Danzig, Göteborg), senere i Amerikaerne (hvor dog arbejdet i New York var af ældre dato) og i Østasien (med arbejde i Yokohama og Hongkong).

Forfatteren har ikke været begunstiget af et velbevaret foreningsarkiv; der synes (se kildelisten s. 253) kun bevaret forhandlingsprotokoller for hele perioden og af ældre arkivalier en kopibog 1877–90 samt to dagbøger ført for korte tidsrum af sømandspræster i London og Newcastle-Hartlepool. Det er da trykte kilder, først og fremmest foreningens tidsskrift »Havnen« 1871 ff., der må træde til; men sømandskirkens bestyrelse har – yderst rimeligt – sendt Henningsen på en studierejse til stationerne rundt om Nordsøen.

Årene efter 2. verdenskrig med genopbygning af ødelagte kirker har været en virksom tid, hvor ganske vist velfærdsarbejdet er blevet meget dominerende, men aldrig har trængt det kirkelige helt ud i kulisserne. Sømandskirkens hjemlige organisation demokratiseredes nu, således at de lokale kredse fra 1948 valgte repræsentanter til bestyrelsen, der hidtil havde været selvsupplerende. Da var arbejdet dog allerede igen i god gænge efter en noget død periode 1908–30, hvor den kendte Holmens provst H. M. Fenger havde været formand. Den elskværdige Henningsen glatter pænt ud; nogen rigtig arrig kirkehistoriker bliver han næppe. Alt afvejes nydeligt. Der citeres kritiske udtalelser om dumme eller salvelsesfulde præster (s. 159 f.), men det konstateres også, at sømandskirken nu har en udbredt good-will (s. 199).

Bag skildringen af det kirkelige arbejde har forfatteren den historiske udvikling inden for erhvervet; der savnes nok her dyberegående undersøgelser; de hovedtræk, der gives i bogen, er for den ældre tid trukket rigeligt hårdt op; det gælder livet både til søs og i havn. Vist var der farer overalt, og nogle gik i »spånerne« (og gør det vel stadig trods alle sikkerhedsnet); men de, der har omgåedes også søfolk fra sejlskibstiden og den påfølgende overgangstid, vil nok mene, at mange, der havde gæstet St. Pauli o. lign. kvarterer – med ungdommens oplevelseslyst – slap igennem både med legeme og i hvert fald dele af hyren i god behold. Anmelderen kunne have ønsket en lidt mere nuanceret skildring her, og måske i det hele en dyberegående skildring af sømandspræsternes arbejde på bekostning af selve foreningens historie, hvorved indholdet i højere grad var kommet i overensstemmelse med bogens hovedtitel »Sømand og sømandskirke«. Bogen er smukt illustreret; stemningsfuldt er omslagsbilledet, et træsnit, der viser en bugserbåd (hjuldampskib) bugserende et sejlskib over barren ved Tynemouth ind til Newcastle.

C. Rise Hansen

Håndværkshistorie

JØRGEN SPROGØE KØSTER: SADELMAGERIET. *Udg. af Institut for europæisk folkelivsforskning, 1968. 72 s. 27 kr.*

Bogen har den lange undertitel »En oversigt over håndværket på historisk baggrund, samt gennemgang af materialer, redskaber og arbejdsmetoder, med særlig vægt på fremstillingen af seletøj, ridetøj og sadler«, og det må siges at være noget prætentiøst. Ser man denne titel i en bibliografi, vil man uvilkårligt få den opfattelse, at det drejer sig om et digert værk. Og så er sandheden, at det er et hæfte på 72 sider hvoraf den egentlige tekst kun udgør de 19. Til gengæld er der en lang række illustrationer, hvoraf ca. halvdelen er fortræffelige stregtegninger. Derimod egner den anvendte trykteknik (rotaprint) sig ikke til gengivelse af fotografier, og de fleste af disse er derfor så mørke og detajlfattige, at de må karakteriseres som elendige, og det er synd for de ellers gode billeder.

Selve fremstillingen er delt op i 4 afsnit, hvoraf det første søger at give en såre nyttig kort oversigt over fagets historie i Danmark. Fremstillingen er dog desværre blevet så sammentrængt, at helhedsbilledet bliver noget kalejdoskopisk, men det understreger på sin vis, at faggrænserne mellem sadelmagere remmesnidere o.a. har været meget flydende, og at sadelmagerne ofte har stået i laug sammen med andre håndværkere. Dog nævnes det ikke, at sadelmagerne i Odense i 1496 stod i smedelauget.

Desværre synes dette afsnit i nogen grad at være hastværksarbejde. Det siges således (s. 8), at sadelmagere nævnes første gang 1549, men betegnelsen kendes allerede fra o. 1450, og i Århus borgerskabsbog nævnes en »sathelmagherswen« i 1494. At »kyrritz sadell« og »walske sadell« (s. 8) må være forskellige sadeltyper kan vel de fleste regne ud, så det er en temmelig overflødig bemærkning. Derimod må man beklage, at forfatteren ikke har kunnet give en nærmere forklaring på disse typer. Ligeledes savner den ikke ridekyndige læser en forklaring på den ungarske sadel (s. 12). Der kunne i det mindste have været en henvisning til illustrationerne s. 46–47. Underligt virker det også, at for- og bagtøj »skal ikke yderligere forklares« (s. 9), hvorefter forklaringen alligevel gives 10 linier længere fremme. Mere diskutabelt er det dog, at sadelmageriet som et nyt fag skulle være indvandret fra Tyskland i 1500-årene (s. 8 og 26). På dette tidspunkt havde man her i landet kendt og brugt sadler i ca. 1000 år, og det er derfor sandsynligt, at man også har fremstillet sadler, men at et egentligt sadelmagerfag først har udspecialiseret sig i 15. eller 16. årh.

Andet afsnit er en kortfattet, men udmærket oversigt over de forskellige typer seletøj, ridetøj og sadler, og de tilhørende billeder anskueliggør teksten på bedste måde.

Tredje afsnit »Sadelmageri i dag, materialer, redskaber og arbejdsmetoder« giver ligeledes en kortfattet, men klar og meget nyttig oversigt. Man kan dog næppe – som forfatteren s. 18 – tale om en bred beretning, da den kun bygger på 11 optegnelser, og heraf er endda kun 2 indsamlet af forfatteren selv. Tilsyne-

ladende er der i begge tilfælde tale om by-sadelmagere, og man undrer sig over, at forfatteren ikke har suppleret med egne optegnelser fra land-sadelmagere.

Fjerde og sidste afsnit søger at give en oversigt over benævnelser på nutidigt seletøj. Forfatteren indleder dette kapitel med at konstatere, at »man savner en grundig forklaring sammenholdt med tegninger«. Læseren må beklage, at dette fremdeles er tilfældet, idet Køsters bog kun i begrænset omfang kan afhjælpe savnet. Med udgangspunkt i et militært reglement og »Haandbog for Hestevenner« søger forfatteren at tilvejebringe en samling »neutrale« betegnelser. En sådan fortegnelse kan nok være til nogen nytte ved indføringsarbejdet på kulturhistoriske museer, men må alligevel siges at være et magert resultat af en etnologisk undersøgelse. Som etnolog må man i højere grad interessere sig for de faktiske benævnelser end for de benævnelser, som »burde« være anvendt. Man må også beklage, at forfatteren i bogstaveligste forstand ikke har været vest for Valby Bakke, idet undersøgelserne af nyere seletøj tilsyneladende har indskrænket sig til Carlsbergs hestestald og til Frilandsmuseets køreseler, der blev syet i 1967 til brug ved publikumskørsel, og som blev forsynet med flettede røde og hvide plasticremme(!). Der findes stadig enkelte landmænd, som bruger heste, der er i tusindvis af nuværende eller forhenværende landmænd, vognmænd, mælkekuske osv., der i årevis har kørt med heste, og endnu findes vel også enkelte forhenværende herskabskuske, ligesom der både rundtom på gårdene og på vore museer er bevaret såvel arbejdsseler som stadsseler i et ikke helt ubetydeligt antal. Det havde derfor været rimeligt, om undersøgelsen i højere grad også havde omfattet »landligt« materiale. Det havde naturligvis kostet mere arbejde, men havde givet et bredere grundlag og kunne utvivlsomt have ført til et mere nuanceret billede.

I øvrigt skal det bemærkes, at skagleruller overhovedet ikke er nævnt, og det samme gælder for øvrigt klokker og bjælder. Fir- og seksspand omtales, men der siges intet om det langt mere almindelige tilfælde, hvor der bruges 3 heste. Det kan også tilføjes, at kobbelremme ved arbejdsvogne normalt erstattedes at svære kæder (bringkobler), at arbejdsskagler ofte helt eller delvis bestod af jernkæder, at forlinerne på arbejdsseler som oftest var jernkæder, da mange heste er tilbøjelige til at tygge på linerne, om end der også fandtes arbejdsliner helt af reb (uden egentlige forliner), at tømmen (håndlinen) på stadsseler ikke sjældent var af vævet stof, at en tospændersele kan bruges som enspændersele, mens en speciel enspændersele ikke kan bruges som tospændersele (til kørebrug), at enspænderseler ofte blev fæstnet til redskaber med reb i stedet for remme, og endelig at der fandtes specielle enspænderseler med to store ringe til stængerne.

Ovenstående kritiske bemærkninger synes muligvis at være temmelig hårde, og nogle vil måske finde dem for hårde og nærmest uvenlige. Dette sidste er absolut ikke tilfældet, og jeg har personligt læst bogen med både interesse og udbytte. Men ethvert værk må bedømmes som det, det giver sig ud for at være, og med den titel bogen har fået, vil man uvilkårligt få den opfattelse, at det drejer sig om et større videnskabeligt værk. Det fremgår ikke klart af bogen – om end det diskret er antydet i forordet – at det drejer sig om en studieopgave, og det havde der dog ikke været noget galt i at indrømme. Det ville også have været

udmærket, om opgaven som så mange andre udmærkede opgaver fra Folkelivsinstituttet var blevet udsendt i et begrænset duplikeret oplag, således at også andre end de direkte implicerede kunne drage nytte af det indsamlede materiale, men når værket fremtræder som en selvstændig publikation, må der anlægges en lidt anden målestok. Ethvert skriftligt arbejde – stort eller lille – må nøje afpasses efter det givne formål for at give et tilfredsstillende resultat, og en studieopgave skal som regel tilpasses ganske bestemte tidsmæssige rammer og har et helt andet formål end en egentlig publicering. Køster ville sikkert have gjort sig selv og læserne en tjeneste ved at give sig tid til at indsamle et noget bredere materialegrundlag og derefter på ny gennemarbejde den tidligere studieopgave, inden denne blev udgivet i bogform. Så kunne den virkelig have afhjulpet et stort savn.

Svend Nielsen

Møbelkunstens æstetik

OLE WANSCHER: MØBELKUNSTEN. TYPER OG INTERIØRER FRA FEM AARTUSINDER. *Thaning og Appels Forlag. København 1966. 416 s. ill. 9 pl. i farver. 165 kr., indb. 195 kr.*

Professor Ole Wanscher har med sin sidste bog om møbelkunsten gjort det, som enhver forfatter ønsker sig: han har rendyrket det emne, hvorom hans første bog fra 1932 *Møbeltyper* og hans anden bog fra 1955 *Møbelkunsten, Studier i Møbeltypernes Æstetik og Historie* handler. Han har revideret, strammet, spidset til, stadig gennem årene samlet mere materiale, som er fundet betydeligere end det tidligere, skudt andet tilbage. Mon ikke forfatteren med dette værk føler, at han nu har fundet fuldt udtryk for sine ideer? Længere er det næppe nogen forundt at nå.

Det store værk på 416 sider, hvoraf de 96 er tekst med indholdsfortegnelser og de resterende sider fotografier og opmålinger, viser, hvor megen vægt der er lagt netop på den illustrative side. Der er betydelig flere illustrationer, end teksten omtaler. Det mest iøjnespringende nye i denne bog er – hvilket også fremhæves i forordet – behandlingen af foldestolens typologi og dens funktion »som værdighedssymbol inden for en række af de store kulturer med hovedvægten lagt på den linie, der går fra Ægypten til den romerske *sella curulis* og herfra til den romersk-katolske kirkes *faldistorium*«. Det er meget spændende læsning, rig på udmærkede citater og mange nyfundne eksempler på foldestolens forekomst og funktion, der gør, at man kunne ønske, at bogen udelukkende havde koncentreret sig om dette fascinerende emne. Det skal dog tilføjes, at en stærkt komprimeret sammenfatning af Wanschers undersøgelser af foldestolens historie er gengivet i Festskrift til Mogens Koch 1968. Forfatteren har fra 1955-udgaven forandret betegnelsen klapstol til foldestol, en ældre form, der også bruges i foldebord og foldebænk og derfor i høj grad er berettiget.

Bogen dækker et langt spand af tid, men trods dette er det lykkedes forfatteren at delagtiggøre læseren i sin egen stærkt personlige opfattelse af møbelformerne

og deres funktion i interiøret. Det er en følsomt skrevet bog, der bortset fra afsnittene om foldestolen, ikke giver sig ret meget af med historisk dokumentation, men derimod med fortolkning af møbel*kunsten*, den æstetisk opfattede form.

Typografisk er bogen fornemt sat op med en smuk, om end ikke let læselig skrift, der sammen med sin lidenhed og de i forhold hertil lidt for lange linier, nok vil gøre bogens tekst vanskeligere tilgængelig. Bogæstetisk er den af højeste karat. Margintitlerne gør teksten overskuelig og sidetallene er kraftige og umiddelbart iøjnefaldende. Det svære papir og den gode indbinding gør bogen let at håndtere trods tykkelsen. *Inge Mejer Antonsen*

Retsvæsenets historie i hovedstadsområdet

AXEL H. PEDERSEN: BIRKETING I GL. KØBENHAVNS AMT 1521–1965. *Juristforbundets forlag. Kbhv. 1968. 400 sider. 25 kr.*

Dansk retshistorie er et forskningsområde, der stadig henligger forbavsende uopdyrket. Udover en række specialafhandlinger af mere juridisk end historisk præg, har i vor tid egentlig kun Poul Johs. Jørgensen med sin »Dansk Retshistorie. Retskilderne og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. århundrede« fra 1940 forsøgt en syntese. At den dækker et stort behov, viser sig ved, at den 1965 udsendtes i 3. oplag. Men den ligefrem skriger jo på en fortsættelse, så meget mere, som det først er fra den tid, hvor den slutter, at de store mængder af materialer fra retsbetjentembederne for alvor begynder i arkiverne. Dette materiale er endnu kun udnyttet i yderst ringe omfang, og det er derfor af stor betydning, at arkiverne, fremfor alt Landsarkivet for Sjælland, nu sætter et stort arbejde ind på ved udgivelse af registraturer over retsbetjentarkiverne at gøre disse tilgængelige for den historiske forskning. Men det er lige så vigtigt, at der også bliver gjort en egentlig forskningsmæssig indsats, for registreringen af arkivet er jo kun et første skridt på vejen til forståelse af et embedes virkemåde og historiske betydning.

Indtil en fortsættelse af Poul Johs. Jørgensens grundlæggende værk skrives, må vi glæde os over, at der ydes bidrag til emnet af en værdi som Axel H. Pedersens foreliggende bog. Skønt den ifølge sin titel kun beskæftiger sig med et lille udsnit af Danmarks retshistorie, nemlig i Københavns omegn, giver den dog overordentlig meget af almindelig retshistorisk betydning. For at kunne forklare de mange og særprægede embeder og jurisdiktioner i dette område, er Axel H. Pedersen også nødt til at behandle spørgsmål af generel karakter. Afsnittene: IX »Træk af dommerstandens udvikling 1683– o. 1800«, X »Birkeskriveren«, XI »Den ugentlige tingdag«, XII »Retten er sat. Retten er hævet«, XIII »Tinghørere, tingmænd eller stokkemænd«, XIV »Rakkeren« samt XXVII »Træk af enevældens politiordning« kan anbefales varmt til studium for alle, der vil sætte sig ind i retsforholdene fra enevælden til retsreformen, uanset hvilket lokalt område, man beskæftiger sig med. Til og med gør forfatterens let causerende form stoffet

let tilgængeligt, men bagved ligger, hvad de mange udførlige henvisninger afslører, et stort og omhyggeligt arbejde med kilderne. Det bemærkes dog, at det væsentlig er de trykte kilder, der er udnyttet, kun i ringe grad arkivalierne. Dette er vel tilstrækkeligt for at give et overblik som her, men viser dog også, hvad der endnu er at gøre på området.

Udfra en strengere kritisk betragtning vil man kunne sætte et spørgsmålstegn ved bogens titel. Dels behandler den mere, dels mindre end »birketing« i det pågældende område. Den begynder med det mest exotiske, de af Christian II indkaldte hollænderes særlige birk i St. Magleby, hvor retten lededes af scout'en og syv scheppens, og som i begyndelsen havde sin egen hollandske ret, der, skønt den forsvandt, dog har sat sit præg på almindelig dansk ret f. eks. i synet på kønnenes ligeberettigelse. Dette birk foranledigede som en art pendant oprettelsen af et birk i Tårnby for de danske amagerboere, og det fik senere en aflægger i Ny Hollænderbys birketing på Frederiksberg 1651–99. Derefter følger oprettelsen af det nye Københavns birketing 1683, det senere Københavns amts rytterdistrikts birk, der indebar sammenlægning af de gamle ting i Sokkelund, Smørum og Ølstykke herreder til et nyt tingsted i Ballerup. Tingstedet flyttedes herfra til Blåtårn ved Langebro 1803, senere 1848 til tinghuset på Blegdamsvej. Birket deltes 1819 i Nordre og Søndre birk, fra sidstnævnte udskiltes Frederiksberg birk 1887, og fra 1956 begyndte disses opsplitning i de nuværende retskredse. Også særlige, tildels kuriøse embeder som birkernes politimesterembede, vejfiskalembedet og kystpolitiet i det 19. århundredes begyndelse fremstilles. Alt er krydret med velvalgte citater af originale aktstykker, så man foruden tørre oversigter også får et levende indblik i den gamle retsordens ret brogede indretning og virke.

Emnet er således ikke blot »Birketing«, men i det hele retsforholdene i det gamle Københavns amt fra Reformationen til vor tid. Undtaget er byen København, og i realiteten også de forudgående tilstande i middelalderen. Over dette sidste kan man godt undre sig, for bogen ville have vundet i gennemført historisk perspektiv, hvis også forholdene før 1521 havde været medtaget. Ganske vist kan man godt skjult i teksten på side 65 ff finde nogle bemærkninger om tingstederne i Sokkelund, Smørum, Ølstykke og Lille herred samt på side 55 en nævnelse af det ældste, middelalderlige Københavns Slots birk. H. U. Ramsing har i en udmærket artikel i »Historiske Meddelelser for København« VI. 1917–18 s. 487–92 samlet det vigtigste materiale herom, men Axel H. Pedersen nøjes med at henvise hertil, i stedet for at benytte det til at give sin egen bog et fastere historisk grundlag. Også tematisk historiefremstilling bliver bedst, når emnet principielt søges udtømt og bragt i den naturlige, dvs. kronologiske orden, det letter både forståelighed og anvendelighed.

Men hvad nu dette sidste »brugssynspunkt« angår, lader forfatteren dog ingenlunde sin læser i stikken, men har afhjulpet uklarhederne i dispositionen ved dels at indlede bogen med et fortrinligt beskrivende indeks, dels at slutte den med alfabetiske registre over person-, sted- og institutionsnavne. Alt i alt et såre værdifuldt bidrag til retsvæsenets historie i en central del af Danmark.

Jørgen Nybo Rasmussen

Ny bog om Amager

ANNA WILLIAM RASMUSSEN: HOLLÆNDERBYEN OG STORE MAGLEBY KIRKE. *I kommission hos Kristeligt Dagblads Forlag, København 1968, 207 s. 29,50 kr.*

Blandt landsbyerne i Københavns omegn indtager byerne på Amager en særstilling som følge af den hollandske indflydelse, der har holdt sig levende herude helt op til vor egen tid.

Da Christian II i 1520 indkaldte 184 hollandske bønder fra Waterland i Nordholland til Amager, fik disse foruden forskellige privilegier, der ikke var danske bønder beskåret, tillige ejendomsret til næsten hele øen, og selv om denne senere – i 1547 – indskrænkedes til kun at omfatte Store Magleby – den egentlige Hollænderby – udbredte hollænderne og deres kultur sig efterhånden over hele øen. Det er dette Anna William Rasmussen har forsøgt at give en skildring af.

Intetsteds er traditionerne blevet holdt mere i hævd end på Amager. Alle har vi f. eks. set eller hørt om de festlige optog, når de unge amagerbønder ved fastelavn slår katten af tønden. Men de ydre ting er kun den ene side af tilværelsen herude. Den anden og vigtigste er de gamle hollandske slægters stolthed over deres afstamning, der har medført, at også deres kultur er forblevet forskellig fra de danske amagerkaneres. I en tid, hvor der tales så meget om at aktivisere kulturen, er det velgørende at se, at der findes et sted, hvor denne har sin naturlige rod i fortiden og samtidig er med til at præge det daglige liv i nutiden. Årsagerne til, at dette er tilfældet, fortjener en nærmere analyse, men i den foreliggende litteratur om den hollandske indflydelse på Amager er dette punkt endnu ikke blevet fyldestgørende behandlet. Den isolationspolitik – for at bruge et moderne udtryk – hollænderne har ført herude – uden dog helt at isolere sig fra deres danske medborgere – er en nøjere undersøgelse værd. Den foreliggende bog bringer på dette punkt intet nyt. Den følger de gængse baner, én gang fastlagt af Nicolaisen i hans tre binds værk fra 1907–15 om Amagers historie, men den elskværdige tone, der som en rød tråd går igennem fru William Rasmussens bog, gør den trods sine mangler til et meget læseværdigt skrift – måske især på grund af de små fornøjelige glimt den giver af livet i »Københavns spisekammer« i gamle dage.

Efter en lidt overflødig introduktion af Amagers og hollænderkoloniens historikere i ældre tid, som det havde været tilstrækkeligt at henvise til i litteraturfortegnelsen, giver forfatterinden et rids af den hollandske indvandring under Christian II, fortæller om indvandrernes afstamning, og at de på Amager havde deres eget retsvæsen, og at deres vigtigste næringsveje bestod i grøntsagsdyrkning og mejeridrift. Vi hører også om deres gamle skikke, som de beholdt, og som et kuriosum, at Christian X ni gange overværede tøndeslagningen ved fastelavn for bagefter i en af gårdene at blive trakteret med kaffe og punch.

Den 15. oktober 1961 kunne Store Magleby Kirke fejre sit 350-års jubilæum, og om denne kirke handler i øvrigt en væsentlig del af bogen. Ikke mindre end

64 af dens i alt 191 sider vedrører således kirken, kirkegården, præstegården og kirkens præster gennem tiderne. Lidt vel meget måske! Efter min mening er det interessanteste kapitel det, der drejer sig om »Mennesker og slægter i Hollænderbyen«, idet man her virkelig får et lille indblik i de gamle gårde, der igennem århundreder har dannet rammen om de hollandske bønders liv. I den forbindelse fortæller forfatterinden nemlig også lidt om de ting, der rundt om gemmer sig i kister og skabe, bl. a. de karakteristiske amagerdragter, og om den pietet, de enkelte slægter føler for disse – en pietet, der blev en væsentlig årsag til Amagermuseets stiftelse i 1901.

Noget egentligt nyt bringer Anna William Rasmussens bog således ikke, og dens største værdi ligger utvivlsomt i den betydning, det kan have, endnu engang at vække opmærksomhed og interesse for den i øjeblikket så stærkt debatterede ø og derigennem skabe forståelse for, at Amager ikke blot består af Kastrup lufthavn, men også har en så særegen kultur, at hvis lufthavnens udvidelse bevirker, at denne går tabt, mister vi i virkeligheden et vigtigt kapitel i Københavnegnens historie, som et selv nok så godt museum ikke vil kunne erstatte.

Bogen afsluttes med et personregister og et resumé på hollandsk.

Steffen Linvald

Fremragende kirkebog udgivet

LEVNEDSLØB I SØRBYMAGLE OG KIRKERUP KIRKEBØGER 1646-1731. *Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Ole Højrup, 1963–68. 145 + 119 s. 30 kr.*

Allerede Gustav Bang påviste med sin bog »Kirkebogsstudier« fra 1906, hvilket værdifuldt materiale af befolkningsstatistisk og kulturhistorisk karakter de gamle kirkebøger rummer, og en lang række forskere har da også – især i de senere år – benyttet dette materiale. Fra det befolkningsstatistiske område behøver man blot at nævne redaktør Aksel Lassens skelsættende arbejder. På det kulturhistoriske område har kirkebøgerne mere sat sig spor i mindre enkeltarbejder, og her findes endnu meget ubearbejdet stof at øse af. Det er derfor vigtigt, at dette stof gøres tilgængeligt, og det må hilses med stor tilfredshed, at Landbohistorisk Selskab på sit omfattende editionsprogram har sat en serie, der hedder »Ældre danske kirkebøger«. Man må blot ønske, at det ikke betyder, at byernes værdifulde kirkebøger derved glider i baggrunden. Bortset fra den komplette udgave af Glostrup sogns kirkebøger 1676–1814, som Historisk Samfund for Glostrup, Brøndbyerne, Herstederne og Vallensbæk udgav i årene 1960–64, har der hidtil kun været tale om at udgive mindre, udvalgte partier af ældre kirkebøger. I Sørbymagle-Kirkerup er man dog gået et skridt videre og har udgivet de indeholdte levnedsløb in toto. Som eksempler på de ældre udgivelser kan her nævnes de sønderjyske kirkebøger med dele af Åstrup (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. R. VII), Nordborg (Danske Samlinger V–VI) og Vonsild (Wisbechs Almanak 1884, 1886 og Vejle Amts Årbøger 1907, 1910).

Både som udgaver og set fra et personalhistorisk eller kulturhistorisk synspunkt er de utilfredsstillende. Anderledes derimod med udgaverne af kirkebøgernes forgængere som Albert Fabritius og Hans Knudsens af Perlestikkerbogen, N. Blach Hansens af Åbenrå annaler og Fr. Gundlachs af Annales Flensburgenses, der ligger på samme høje plan som Sørbymagle-Kirkerup udgaven.

I forbindelse med kirkebogsudgaver må det være tilladt at minde om, at med det stadig voksende besøgstal på vore arkiver og den stadig mere intensive udnyttelse af kirkebøgerne nærmer det tidspunkt sig, hvor det bliver tvingende nødvendigt på den ene eller anden måde at mangfoldiggøre samtlige danske kirkebøger før 1814, således at originalerne kan tages ud af brug. Det siger sig selv, at regulære udgaver kan der af mange grunde ikke blive tale om, men kopieres må og skal kirkebøgerne, medens de endnu er læselige. At udnytte sikkerhedsfilmene kan i denne forbindelse ikke komme på tale.

Blandt de kirkebøger, der hyppigst er citeret i Gustav Bangs ovenfor anførte værk, er Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger fra årene 1646–1731, hvorfra nu levnedsløbene foreligger udgivet med indledning og udførlige noter af museumsinspektør, mag. art. Ole Højrup under tilsyn af stadsarkivar dr. phil. Sigurd Jensen. Vi har her et meget fint eksempel på, hvorledes præsterne før indførelsen af de skematiske kirkebøger kunne indføje deres personlige skildringer i deres embedsbøger. Her gælder det levnedsløb over samtlige afdøde, og der er dermed givet eftertiden en enestående mulighed for at lære et helt sogns beboere at kende.

Udgaven foreligger i to hæfter, første hæfte omfattende biografierne, andet noter og registre. En og anden kunne måske nok undre sig over, at der skulle gå 5 år mellem de to hæfter, men når man læser i noterne, bliver man klar over, at man snarere burde undre sig over, at det enorme arbejde, der er nedfældet her, overhovedet har ladet sig gennemføre. Og så skriver udgiveren endda »Med noter og registre er der kun taget et første skridt på vejen til en analyse af forholdene i de to sogne« ja, men sandelig et stort skridt.

Som antydet er der ikke tale om nogen fuldstændig udgave af kirkebøgerne, men kun om de deri indeholdte biografier over afdøde. Det drejer sig om i alt tre kirkebøger, der er blevet excerperede: Ældst er præsten Mads Jensen Proms kirkebog 1646–1688 fra Sørbymagle, hvoraf foruden biografierne et mandtal fra 1645 er gengivet in extenso. Derimod er dåbs-, vielses og trolovelsesregistrene ikke udgivet, men kun udnyttet i noterne. Denne ældste kirkebog indeholder 633 biografier og er både den omfangsrigeste og indholdsrigeste del af værket. Desværre er en tilsvarende kirkebog fra annekssognet Kirkerup gået tabt. De to andre kirkebøger, der er udnyttet, dækker årene 1717–1731 og er ført af præsten Hans Hansen (i alt 267 biografier). De dækker hver sit sogn, men er knap så levende og forstående som Mads Proms biografier. Fælles for begge er imidlertid den rigdom på konkrete oplysninger af kulturhistorisk værdi – for ikke at tale om det personalhistoriske.

Til brug for bd. 2 har udgiveren gennemarbejdet lens-, amts- og ryttergodsregnskaberne fra Antvorskov 1644–1732 og identificeret de fleste gårde og personer. Det har været et næsten endeløst puslespil at få til at gå op, men overalt

synes der at have været anvendt den største skønsomhed. Hovedparten af noterne er ordnet efter levnedsløbene, og her er ved hjælp af talrige krydshenvisninger lagt et stort personalhistorisk materiale til rette for senere benyttere, evt. til en befolkningsgenealogisk undersøgelse i de to sogne. Derefter følger personregister ordnet på fornavn, tilnavneregister, stedregister og endelig sagregister. Især det sidste vil formentlig vise sig at være overordentlig nyttigt for den kulturhistoriker, der i Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger søger oplysning om et konkret emne, det være sig bastarbejde, dårligt behandlede børn, drukkenskab, klokkeringning, landbrug, lejermål, læse-, skrive- eller regnekyndighed, skolegang, tiggeri, væver eller ølsalg. Emnerækken er meget omfattende, stoffet fascinerende og mulighederne for udnyttelse mange.

Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger har bud til mange, også uden for sogne- og stiftgrænsen: Lad os håbe, at der allerede sidder en eller anden flittig bondeven og forbereder den næste kirkebogsudgave, og at arbejdet bliver gjort på ligeså forbilledlig måde, som Ole Højrup har præsteret det med den foreliggende.

Hans H. Worsøe

Elementbyggeri i trækonstruktioner

HANS HENRIK ENGQUIST: AALBORG BINDINGSVÆRK. *Udgivet af Historisk Samfund for Aalborg Amt 1968, 136 s. 38,25 kr.*

Fra sit arbejde som arkitekt ved restaureringen af gamle huse har Hans Henrik Engquist erhvervet en omfattende viden om bygninger, opført i bindingsværk, der var ældre tiders mest anvendte byggemåde. Man glæder sig over at se denne viden udnyttet i den foreliggende publikation, hvor forfatteren har samlet sig om den ene af de to købstæder, hvor han har gjort dybtgående studier; og man venter spændt på en lignende monografi om Ribe.

Nærværende bogs opsætning, typografi og illustrationer er tiltalende. Den er let at finde rundt i, fordi der i den brede margin er anbragt stikord til teksten om de enkelte bygninger eller særlig behandlede enkeltheder (Adelgade 3, Brix' gård, Andreaskors, ranker, svalegange etc.). Der er ligeledes i marginen indsat små planskitser, der viser den omtalte bygnings placering i et større kompleks – f. eks. af en købmandsgårds mange bygninger. Med matrikelkortet fra 1882 som grundlag har forfatteren desuden udarbejdet nogle udmærkede skråprojektioner, der giver et overblik over de tæt sammenbyggede gårde.

Skildringen af de enkelte bygninger indeholder alle de oplysninger man kan forlange: Hvornår huset er opført, dets størrelse, oprindelige udseende og senere ændringer, om det er nedrevet, flyttet eller restaureret. Fagudtryk som styrterum, højstolper, knægte o. lign. er kursiverede første gang de optræder og kan ikke volde læseren vanskeligheder, idet de indgår naturligt i beskrivelsen af bygningernes konstruktion, der forklares ved hjælp af et samspil mellem instruktive konstruktionstegninger og opmålinger af facader og gavle, ligesom vanskeligt gen-

nemskuelige sammenføjninger er vist i flere samlingstempi. De fleste opmålinger er udført af Engquist selv under hans arbejde med restaurering, flytning og genopførelse af mange af disse huse allerede i 1930'erne, men især i 1960'erne. Dette har givet forfatteren et indgående kendskab også til de konstruktive enkeltheder.

Over en tredjedel af bogens fine fotografier har forfatteren selv taget inden for de sidste par år. Takket være Ålborg-fotografen Tønnies har det været muligt at gengive gadebilleder fra 1870'erne og 1890'erne, der forsvandt ved nedrivninger i slutningen af forrige århundrede og ved de store gadegennembrud omkring 1910. Disse fotografier er forbavsende godt gengivet.

Bogen er udstyret med et alfabetisk ordnet register med henvisninger til de sider, hvor de enkelte bygninger omtales. Registeret er nemt at benytte, da der er krydshenvisninger, og man kan søge ejendommene såvel efter det nuværende gadenavn og nummer som efter et af de mange kaldenavne, f. eks. Urbangården, nu Bispensgade 23, tidligere Urbansgade, Skavebro eller Gravensgade.

Fortegnelsen over de 83 fotografier er ligeledes ordnet alfabetisk efter ejendommens navn med oplysning om fotograf, fotograferingsvinkel og -tidspunkt, samt hvor billedet findes. Desuden er der en liste over opmålinger og skitser og henvisninger til litteratur til videre læsning. At bogen også er udstyret med en kronologisk opstillet tavle over de i Ålborg anvendte knægttyper, gør det muligt også for andre at finde et dateringsholdepunkt for bygningerne, efter at forfatteren har udredt de spegede tråde.

I et let tilgængeligt sprog beskriver forfatteren i kronologisk rækkefølge byens bindingsværkshuse fra midten af 1500-årene. Han tager sit udgangspunkt i huse der endnu står i Ålborg eller kan ses i Den Gamle By i Århus, og supplerer egne iagttagelser fra restaurerings- og opmålingsarbejde med oplysninger hentet fra ældre fotografier, monografier og alment kulturhistoriske undersøgelser.

På en ligefrem måde forklarer Engquist, hvad der er nødvendigt for konstruktionen, og hvilke elementer der har fået en dekorativ udformning eller er dekorativ fyld. Nøgternhed og saglighed kendetegner det ålborgensiske bindingsværk både i de mange pakhuse og i beboelseshusene. I modsætning til mange andre byers rige udskæringer, der breder sig på facaderne, er den dekorative udsmykning i Ålborg sparsom, begrænset til knægte, overgangsfod samt port- og dørhamre. Men udformningen af skråstivere, der krydses som Andreaskors i tavlene, må siges at være et karakteristisk træk i Ålborgs ældre bindingsværksbygninger.

Engquist øger vor viden om en ældre måde at bygge i bindingsværk på med to nye eksempler, Østerågade 4 og Cortes gyde, fra omkring 1540–50. Han påpeger i disse bygninger tilstedeværelsen af en påbladet skråafstivning, en »ranke«, der løber igennem to etager på indersiden af højstolperne. I alt kender vi nu 7 bindingsværksbygninger med indvendige ranker fra gammelt dansk område: foruden de her nævnte eksempler fra Ålborg tillige fra Ribe, Odense, Køge, Ystad og herregården Lerkenfeld. Denne ældre bindingsværksbyggemåde med udstrakt brug af bladninger kender man fra 1300–1400-årene i flere europæiske lande.

Når det ikke fremgår af indskrifter eller skriftlige kilder, hvornår et hus er opført, angiver forfatteren et omtrentligt tidsrum. To huse kan udmærket være lige gamle, selv om de i dekoration og konstruktion er så forskellige, at man ud fra en ren stilistisk betragtning ville henføre dem til forskellige perioder. Forfatteren går ud fra, at ældre konstruktioner bevares længere i brug i pakhuse end i mere repræsentative beboelseshuse på byens hovedstrøg, og at man ofte i samme hus kan finde ældre træk bevaret i bagsiden, og herved når han utvivlsomt til en mere realistisk tidsangivelse.

Grith Lerche

De kan, i Søllerød

LITTERATUR OM SØLLERØD KOMMUNE. *En bibliografi. Udg. af Søllerød Kommunebiblioteker 1968. Udarbejdet af J. B. Friis Hansen under medvirken af Finn Slente. Bd. 1–2, 372 + 122 s. Ill. 54 kr. For medlemmer af Søllerøds og Lyngbys historiske selskaber 45 kr.*

Søllerød Kommunebiblioteker har fejret 125-året for oprettelsen af kommunens første offentlige bibliotek ved at udsende en nydelig og nyttig bibliografi. Allerede på forhånd knytter der sig stor interesse til en bibliografi for netop dette område. Mange kendte og betydningsfulde personer har gennem tiderne haft tilknytning til egnen og dens herregårde og industrivirksomheder. Bibliografien registrerer derfor et rigt personalhistorisk stof, megen arkitekturhistorie spændende fra Frydenlund, Dronninggård og Enrum til villaer og rækkehuse samt litteraturen om industrien langs Mølleåen. Man har fortolket begrebet »Søllerød Kommune« ret bredt således at adskillig litteratur om Nordsjælland og Københavnsegnen er taget med. De meget belæste udgivere har gennemgået bøger, afsnit af bøger (herunder også skønlitteratur), kort, tidsskrifter og ugebladsartikler, men ikke avisartikler. Småtryk samt rotaprintede og stencilerede skrifter er taget med, hvor de har kunnet opspores. Stofindsamlingen er standset ved nytåret 1967–68, men der stilles i udsigt at der vil komme årlige tillæg i Søllerødbogen.

Man må beundre hvor meget der er kommet med – 2300 numre foruden en del undernumre. Udgiverne har set sig godt for og vidt om. Man har således registreret indholdet af blandt andet Kancelliets Brevbøger, Kronens Skøder og Kabinetsstyrelsen i Danmark, for så vidt det angår Søllerød-egnen. Der er støvet mange værker op hvor man ikke umiddelbart ville vente at finde oplysninger af lokal interesse, således for eksempel Ib Brusendorffs bog: Pejsen i hus og have. Det er også overraskende at finde Admiral Richelieus ahnetavle i bibliografien, men en af admiralens forfædre har haft forbindelse med Brede og Nymølle.

Bogens systematik følger med enkelte afvigelser den danske decimalklassedeling og den udførlige indholdsfortegnelse giver gode muligheder for at finde rundt i de mange numre. Al systematisering er svær, lad mig blot nævne et enkelt eksempel. Udgaven af Sjællands Stifts Landebog 1567 er anbragt under kir-

kehistorie mens Roskildekirkens jordebøger og regnskaber under centraladministrationens aktstykker. Det havde måske været bedre at anbringe begge værker – eller i hvert fald henvisninger til dem – ved landbrugshistorie, hvor man for eksempel finder Henrik Pedersens bog om matriklen 1688.

Heldigvis er bibliografien forsynet med mange krydshenvisninger og hele 2. bind er et meget nyttigt register over personer, steder og institutioner samt et udvalg af emner. Det er med glæde og udbytte man arbejder med bogen, og det er i øvrigt nydeligt boghåndværk, som Thejls her har præsteret. Det er med god grund bibliografien er med på den fornemme liste over årets bedste bogarbejder. Alle implicerede har ære af deres indsats.

Knud Prange

Gamle fotografier

BENT TORBEN HOLM: AF MELGAARDS BILLEDBOG I–II. *Det gamle Holstebro i tekst og billeder. Hilmer Thomsens Boghandel 1967 og 1969. 125 + 125 s. Ill. Indb. 29,85.*

KNUD ERIK NIELSEN: STORE TORV. *Udsendt som privattryk fra Holstebro Dagblad 1967 [23 s.]. ill. Ikke i bogh.*

BENT TORBEN HOLM: VOR BYS FABRIK IGENNEM 100 ÅR. *Holstebro Byhistoriske Arkiv 1969 [44 s.]. Ill. Indb.*

SØLLERØD I BILLEDER. *Gamle fotografier fra Søllerød kommune. Historisk-topografisk Selskab for Søllerød kommune 1967 [143 s.]. Ill. 35 kr.*

Det er morsomt at se på gamle fotografier, og heldigvis er der bevaret ikke helt få fra slutningen af sidste århundrede. Tilmed kan der endnu gøres fund. For et par år siden dukkede der således i Holstebro et helt fotografarkiv op med ca. 3000 plader – jvfr. Fortid og Nutid bd. XXIII, s. 154. Den energiske leder af byens lokalhistoriske arkiv har offentliggjort en del af disse billeder i Holstebro Dagblad i forbindelse med små artikler hvor der berettes om stort og småt i byens liv. Man hører om den adlede købmand de Linde, det navnkundige hotel Schaumburg og tyvagtige postilloner, man er til vælgermøde med I. C. Christensen, ser cirkus Wombwel drage gennem byen og overværer luftskipper Johansen der »går med ballonen«. Dette stof er nu udgivet som to bind *Af Melgaards Billedbog.* Ideen er fortrinlig, men det kan desværre ikke undgås at bøgerne bærer præg af at have været avisartikler. Billedernes rækkefølge er lidt tilfældig og der findes forskellige gentagelser i teksten. Værst er dog at billederne ikke fremtræder helt klart. Mon ikke man har brugt de samme klicheer som i avisen – og det er i hvert fald ikke nogen god idé. Man savner et topografisk register over billederne såvel som et kort over byen. Noget andet er: bringes billederne i deres originale størrelse, eller er de eventuelt sat ned i format?

Man kan her sammenligne med det lille hæfte, *Store Torv,* som Holstebro Dagblad har udsendt som julehilsen. Også her er det Melgaard der har leveret bille-

derne, og Knud Erik Nielsen har forsynet dem med en kort tekst. Dagbladets billeder har et væsentligt større format end Bent Torben Holms udgave, og det giver flere detaljer, som til gengæld sløres fordi de fremtræder på et noget grumset papir. Man kan også se, at i hvert fald ét af Holms billeder (bd. 1 s. 40) er stærkt beskåret, idet ca. halvdelen mangler. Det havde det været rimeligt at give oplysning om.

Selv om altså ikke alt er som man kunne have ønsket, er disse publikationer dog vidnesbyrd om at man med lokalt initiativ og med lokal økonomisk støtte kan få fremlagt et materiale af betydelig værdi. På ganske samme måde forholder det sig med den lille bog om *Vor bys fabrik*. Fabrikken er R. Færchs cigar- og tobaksfabrik, som i 1869 blev grundlagt i Holstebro, men som nu er ved at forlade byen. Foruden en kort tekst bringer bogen billeder af fabrikken (også her er nogle af fotografierne taget af Melgaard), dens arbejdere samt etiketter fra de Færchske produkter. Bag udformningen af bindet ligger en festlig idé, det fremtræder som en af fabrikkens cigarkasser.

I 1967 fejrede Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune sit 25 års jubilæum med en udstilling *Søllerød i billeder*. Vi andre har nu fået lov at kigge med, idet en del af de udstillede fotografier er udgivet, dels i selskabets årlige publikation, Søllerødbogen, dels i en særlig billedbog. Billedmaterialet i de to værker er identisk, og det er morsomt at sammenligne og se hvor meget »serveringen« betyder. I Søllerødbogen er der gennemgående 2 billeder pr. side og der har kun været liden – eller eventuelt slet ingen – plads til margin. I Billedbogen er der derimod kun et foto på hver side, og der er godt med »luft« omkring det. Resultatet viser hvor berettiget det er at ofre tilstrækkeligt med papir på et værk af den art. Stadsbibliotekar Annalise Børresen har på kyndig måde foretaget billedudvalget, og en række lokale virksomheder har støttet udgaven. Det skal de have tak for, ikke mindst fordi den smukke publikation fastholder billedet af det Søllerød som var, før en voldsom udvikling og forandring satte ind. Desværre mangler også dette værk et topografisk register – og hvordan skal man dog henvise til de interessante billeder, når der ikke findes sidetal i bogen? *Knud Prange*

Herregårdshistorie

H. K. KRISTENSEN: HOVEDGÅRDEN ESTRUP I MALT HERRED. *Med bidrag til bøndergodsets historie. Historisk samfund for Ribe amt. Varde 1968.* 167 s. 32,40 kr.

Den flittige egnshistoriker H. K. Kristensen, nu fhv. som førstelærer, men stadig virksom som forfatter, har på ny udsendt en bog; denne gang om en herregård, Estrup i Malt herred, vest for Vejen by. Mens det mere kendte Gammel Estrup er middelalderlig som adelsbolig, er det Estrup, der her er skildret, først oprettet som adelig sædegård o. 1540–50 ud fra en bondegård i en nu forsvun-

det landsby af samme navn. Landsbyen bestod, da Svenskekrigenes ødelæggelser satte ind, af 6 gårde og 2 bol, der ved hærgning og pest blev så ødelagt i ufredsårene, at kun én af dem var ved magt, resten afbrændt eller på anden måde lagt øde, og fæsterne med deres børn døde. Malt herred må have været en hårdt medtaget egn; det siges endog i et tingsvidne fra 1660, at der var ikke så mange folk tilbage, at de kunne hjælpe hverandre til jorden, så mange i husene blev opædt af hunde.

Det var da ikke vanskeligt for ejeren af den adelige sædegård at få ødegårdenes jorder ind under dens drift. Den sidste fæstegård, der endnu 1660 var besat, holdt derimod ud til o. 1700, da forsvandt den gamle bondeby helt; men tomterne af gårdene kan endnu spores i pløjelaget.

H. K. Kristensen har udnyttet det eksisterende kildemateriale i retsprotokoller, jordebøger, matrikler m. v. Før 1660 flyder oplysningerne trevent; men der er dog en hekseproces fra landsbyen kort før 1620; efter 1660 er der mere stof til at skildre godsejere, deres forpagtere og fogder, der skiftede på herregården. Hans Bachman, som 1714 kom til gård og gods ved giftermål, lod det gamle stenhus nedrive (i det særlige afsnit om gårdens bygninger s. 131 ff skildres disse på grundlag af en synsforretning 1686 med forsøg på en rekonstruktion af grundplanen) og opførte 1721 den nuværende hovedbygning. Han købte også bøndergods og kirker til, men solgte 1724 gård og gods for at flytte til Sønderskov i Folding sogn i samme herred. Den ny ejer, Henrik v. Scholten, har næppe personligt haft meget med Estrup at gøre. Den interessanteste periode i gårdens historie – og i bogen her – begyndte, da Lautrupperne 1751 købte den og derefter i tre slægtled besad den frem til 1831. Den betydeligste af disse må den mellemste Lautrup (Hans Henrik Chr. L.) have været; i hans tid kom Hans Wulff til gården og nedskrev optegnelser om livet der. Det er også nu landboreformernes tid; bøndergodset bortsælges og siden adskillige parceller af hovedgårdsjorden, hvorved nye bøndergårde blev til. Hans søn Laurids overtog Estrup 1802, litterært dannet, i og for sig optaget af landbruget, men måske for teoretisk anlagt og efterhånden inde i hårde krisetider. Fra 1819 forpagtede han gården ud, fik 1830 tilladelse til ny udstykning, men solgte det følgende år Estrup på auktion. Der er en – noget sent overleveret – opbyggelig auktionshistorie om den jævne bondemand i den simple, rødmalede bondevogn, der under auktionen kører op for døren og overbyder godsejeren fra Sønderskov. Manden var Chr. Termansen, der dog døde allerede 1835. Sognets kloge degn, der var kurator både for Termansens datter Marie og for Lautrups søn Henrik, fik sine myndlinge bragt sammen i ægteskab. De var begge meget dygtige, strenge og påpassende, avlede mange børn sammen, udviste stor gæstfrihed osv. Det må have været et godt hjem, der nok kunne have fortjent mere indgående beskrivelse, end det får her, og det samme gælder sønnen Otto L.s hjem og virke, da opløsningen efterhånden gør sig gældende; han solgte Estrup ud af familiens eje 1926. H. K. Kristensen giver en del om disse to sidste slægtled; men tiden frem til midten af 1920-erne må jo nu kunne ses i historisk perspektiv og fortjener utvivlsomt, at der graves dybere her. Anmelderen havde gerne ofret hekseprocessen og andet i de ældre afsnit for en noget fyldigere

skildring af de nye tider. Heller ikke ejerne efter 1926 glemmes; men her er det nok vanskeligere at få perspektivet frem. Den nuværende ejers store pietet for ejendommen og dygtige gods- og skovdrift fremhæves smukt.

Det er en god bog, stort set i den traditionelle stil, læselig og læseværdig og gennemgående fri for unødvendig ophobning af detailstof. Illustrationerne støtter teksten og er vel næsten altid væsentlige, om end ikke alle godt fotograferede og heller ikke godt reproducerede; men det sidste er et spørgsmål om penge, og de flyder nu engang ikke ubegrænset til et sådant formål. En lille skitse, der viste placeringen af den gamle bondeby, havde været af interesse.

C. Rise Hansen

Fra Eiderstedts fortid

MANFRED JESSEN-KLINGENBERG: EIDERSTEDT 1713–1864. *Landschaft und Landesherrschaft in königlich-absolutistischer Zeit. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 53. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1967, 187 s. 21 DM. Indb. 27 DM.*

Manfred Jessen-Klingenberg, elev af professor Alexander Scharff i Kiel, har i 1962 erhvervet doktorgraden ved Kiels Universitet med sin bog om landskabet Eiderstedt i årene 1713–1864.

Som geografisk enhed er halvøen Eiderstedt først blevet skabt i historisk tid af de tre Utlands-herreder Utholm, Everschop og Eiderstedt, og landskabeligt er Eiderstedt den dag i dag noget helt enestående, et stykke Holland umiddelbart uden for Danmarks grænse. De særegne geografiske forhold har betinget landskabet Eiderstedts egenartede historiske udvikling i sammenligning med andre dele af det gamle hertugdømme Slesvig. Eiderstedt var nemlig, hvad man forstod ved et »landskab«: ifølge N. Falcks definition »ikke et selvstændigt land, men alligevel et område i besiddelse af særlige privilegier, navnlig retten til fri udøvelse af selvforvaltning«.

Alt dette har naturligvis medført, at der findes en betydelig litteratur til belysning af dette områdes særlige forhold, og som en art forløber til Jessen-Klingenbergs arbejde findes i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1954 en afhandling om Eiderstedts statsretlige stilling i gottorpsk tid, Rolf Kuschert: Landesherrschaft und Selbstverwaltung in der Landschaft Eiderstedt unter den Gottorfern (1544–1713), et arbejde, der ligesom Jessen-Klingenbergs kan anbefales på det bedste. Begge er de velfunderede, udarbejdet på grundlag af et omhyggeligt studium af den foreliggende historiske litteratur og et indgående kendskab til relevant arkivmateriale, for det her anmeldte værks vedkommende især en udstrakt anvendelse af Landschaftliches Archiv Eiderstedt (Abt. 163 i Landsarkivet på Gottorp).

Fremstillingen er delt op i to hovedafsnit. Bogens afdeling A behandler landskabet og dets særlige privilegier, således som de efter inkorporationen blev god-

kendt under Christian VI: stallerens embede, friheden til at oprette testamenter, skatter og afgifter, for hvilket landskabet til gengæld måtte yde sit »donativ«, en fast årlig sum, hvis størrelse gav anledning til mangehånde drøftelser.

Mest karakteristisk for landskabet Eiderstedt er stallerembedet. Hvornår dette embede oprettedes, vides ikke, men det er kendt før år 1400, og selv om stallerprivilegiet først stammer fra 1590, har det ikke været et novum på den tid. Stalleren skulle ifølge dette være hjemmehørende i landskabet og repræsentere dette over for overøvrigheden, uden en amtmand som mellemmand. Dette forhold ændredes totalt med det nye reglement fra 1736. Nu blev amtmanden i Husum »overstaller« og førte i kraft heraf overopsynet over landskabets forvaltning, retspleje og digevæsen. Stallerembedet blev ganske vist bibeholdt, men kun som justits- og politiøvrighed i sager af underordnet betydning. Det var unægteligt noget helt andet end dengang, da Caspar Hoyer og Thomas Balthasar von Jessen var stallere.

Kongelige embedsmænd som landskriveren og digegreven bliver også omtalt, og det samme gælder de nye embedsmænd, penningmesteren såvel som landsekretæren. Den tids militærpligt, eller som det dengang hed: deltagelse i Landeværnet, var alt andet end populær, og Jessen-Klingenberg giver en levende skildring af forsøgene på at slippe for denne pligt. I skruede vendinger og ved at imitere den klassiske sætningsbygning søgte man at gøre indtryk i et andragende, der udmalede landskabets store byrder med at holde stand mod de frembrusende bølger.

Bogens afdeling B behandler landskabets forfatning og forvaltning i den kongelige tid. Det fremhæves, at landskabet på mange måder fik en friere stilling nu, da regeringen havde til huse i det fjerne København, mens gottorper-regimet havde overvåget landskabets udvikling langt nøjere. Georg Hanssen citeres med en udtalelse om, at den kongelige regering som regel forholdt sig passiv over for den kommunale forvaltning. Til gengæld var det vigtigt for befolkningen at skaffe sig et tåleligt forhold til de lokale øvrighedsinstanser, i dette tilfælde først og fremmest overstalleren, der samtidig var amtmand over Husum amt. Skænk og gaver var ikke uvæsentlige i dette øjemed. Endnu i 1827 besluttede landskabets forsamling at forære overstaller von Krogh to heste! For de lavere embeders vedkommende var der ligefrem tale om et afhængighedsforhold af landskabet, fordi deres aflønning hovedsagelig bestod af sportler og faste bidrag, som landskabets forsamling havde vedtaget.

Der er ikke tvivl om, at dette gensidigt nødvendige tillidsforhold har betydet meget for sammenholdet mellem befolkning og embedsmænd i årene op imod 1848. De nye danske embedsmænd i de 14 år fra 1850–64 formåede ikke at optræde som det gamle styres naturlige afløser. Den førte sprogpolitik i forbindelse med en kraftig anti-dansk agitation hindrede alle forsøg på en forsoning med de nye tilstande. Den 12. februar 1864 vedtog landskabet at ophæve den hidtidige forbindelse med Danmark. Den tidligere tilfredshed med forbindelsen var efter begivenhederne i de sidste 14 år blevet forvandlet til had og foragt, hedder det. En sådan udtalelse er naturligvis præget af sin egen tid. Bogen standser imidlertid op ved 1864, og det bliver derfor for danske læsere en lidt trist afslutning.

H. V. Gregersen

Front og bro, Sydslesvig efter 1945

LORENZ RERUP: GRÆNSEN (FRA GRÆNSEKAMP TIL SAMEKSISTENS). *Det danske Forlag, Albertslund, 1969 (udgiver: Det udenrigspolitiske Selskab) 163 sider, kr. 27,75.*

Det sydslesvigske spørgsmål siden 1945 er et meget omfattende problemkomplex, og derfor er det imponerende, så godt det er lykkedes for Lorenz Rerup at behandle emnet på små 150 sider. Samtidig med at Lorenz Rerup aldrig taber de lange linier af sigte, præsterer han samtidig læseren for alle væsentlige enkeltheder og detaljer i forløbet af grænsespørgsmålet efter den anden verdenskrig. Bogen indeholder centrale uddrag af de vigtigste erklæringer og udtalelser fra alle de implicerede parters side, og samtidig fremstiller den de forskellige danske, tyske, sydslesvigske og engelske synspunkter på en klar og forståelig måde. Hertil kommer, at bogen er meget letlæselig, og Rerup demonstrerer således, at man kan fremstille vanskelige og komplekse problemer på redelig, videnskabelig vis samtidig med at stoffet præsenteres for læseren på en letflydende og »populær« måde.

Lorens Rerups fremstilling af begivenhedsforløbet i og omkring Sydslesvig er så god, at jeg i det følgende ikke vil beskæftige mig hermed, men i stedet drøfte visse mere almene problemstillinger, som bogen rejser.

I den første tredjedel af »Grænsen« behandler Lorenz Rerup i overvejende grad det nationale røre i Sydslesvig i de første efterkrigsår. Det er efter min mening med fuld føje, at der anvendes så megen plads til at redegøre for baggrunden for og årsagerne til, at flertallet af alle sydslesvigere i 1947 stemte dansk, og at en dansk bevægelse opstod og blev fastholdt over hele Sydslesvig, mens den tidligere i overvejende grad havde været et flensborgsk fænomen. Det er nemlig denne nationale »vækkelse«, som mange mennesker i Danmark i dag ikke kan forstå, hvis de ikke er kendt med grænselandets særlige forhold. Det er derfor væsentligt, at dette forhold bliver forklaret på en god og sober måde. Rerup redegør for konsekvenserne af det totale materielle og åndelige sammenbrud i Tyskland, af sulten og nøden, af flygtningeinvasionen, der bl. a. medførte en tvangsindkvartering af helt fremmede mennesker i hjemmene og arbejdsløshed. Og ved siden af denne fuldstændige katastrofe var der et alternativ, Danmark, der var relativt rigt, som tilbød folk en fremtid, en menneskelig omgangstone, og som gav sine borgere gode og trygge sociale forhold. Danmark var ikke længere et »lidet, fattigt land«, et tilbagestående bondesamfund ved siden af et strålende Tyskland i fremgang. Mens slesvigerne i det 19. århundrede havde vendt sig mod syd, vendte de sig nu mod nord, mod velfærdsstaten Danmark, der havde givet sine borgere langt mere end Tyskland havde – alle strålende fremtidsudsigter til trods. Det, der fik sydslesvigerne til at vende sig bort fra Tyskland og søge en tilknytning til Danmark, minder på en måde om det, der fik hundredetusinder af europæere til at udvandre til Nordamerika.

Lorens Rerup nævner (s. 32), at Danmark først var gået op for sydslesvigerne efter 1920, for indtil da havde Nordslesvig ligget imellem og spærret, men i øvrigt gør Rerup ikke meget ud af Sydslesvig i mellemkrigstiden, og han tidsfæster den vågnende danskhed til sidste halvdel af den anden verdenskrig, fra 1942 (s. 12). Men det er dog et spørgsmål, om ikke fremgangen for den danske kultur i Sydslesvig går tilbage til 1920. Efter 1864 havde danskhedens sydligste forposter været Flensborg og Føhr (jfr. betegnelsen »Mellemslesvig«), og der blev f. eks. ikke opstillet danske kandidater til valgene i Slesvig by og amt. Efter grænsedragningen skete der en vækst i det danske arbejde uden for Flensborg, der kom danske repræsentanter i Flensborg byråd og amtsrådene for Flensborg, Slesvig og Sydtønder amter, i 1930 oprettedes den første danske skole i Slesvig og i 1935 i Tønning ved Ejderen. Nazisterne så med stor bekymring på udviklingen i Sydslesvig, de frygtede oprettelse af et større antal danske skoler, de opgav efterhånden at kræve arierattester i Sydslesvig, og de optog Claus Eskildsens »Dansk Grænselære« som en meget alvorlig udfordring. Den sidste danske politiske manifestation før den anden verdenskrig fandt sted ved folkeafstemningen i 1938 om »Anschluss«, hvor stemmeprocenten i Flensborg var så lav, at nazisterne følte det nødvendigt at rykke ud med en salve mod det danske mindretal. Det forhold, at tyskheden i Nordslesvig blev reduceret med 66 % fra det sidste tyske rigsdagsvalg i 1912 til det første danske folketingsvalg i 1920, samtidig med at danskheden i Sydslesvig var i en vis vækst, viser vel, at Danmark allerede fra 1920 var et alternativ af stigende betydning for slesvigerne over for det Tyskland, der i mellemkrigstiden var kaotisk eller nazistisk. At danskheden i Sydslesvig på den anden side ikke manifesterede sig kraftigt og udviste en ydre tilbagegang kan næppe undre, når man tager det nazistiske tryk og det forhold, at nazismen i begyndelsen imponerede mange mennesker i og uden for Tyskland, i betragtning.

Et af de forhold, der gør grænselandet vanskeligt forståeligt for mange mennesker uden for Sønderjylland, er nok den særlige terminologi, der anvendes. Der tales således om »ægte« og »uægte« danske og om »blakkede«. Mens Lorenz Rerup på glimrende vis behandler spørgsmålet om, hvad nationalfølelse er, og hvor sammensat menneskers nationalfølelse er, så synes det alligevel at fremgå af bogen, at en slesviger enten er dansk eller tysk. Dette er nok tilfældet for dele af befolkningens vedkommende, således at der både nord og syd for grænsen er en dansk og en tysk national kerne, dvs. mennesker for hvem deres nationale forhold er helt bevidst og det, som er det altafgørende i deres tilværelse. Men det gælder formodentlig for en stor midtergruppe, at den hverken er dansk eller tysk eller snarere både dansk og tysk, og at det nationale tilhørsforhold for disse mennesker er subsidiært i forhold til andre ting. Hvis man ikke accepterer eksistensen af en sådan nationalt labil gruppe, bliver den hurtige »fortyskning« af Flensborg fra 1881 til 1886, den hurtige »fordanskning« af Nordslesvig fra 1912 til 1920 og den vældige »fordanskning« af Sydslesvig i perioden 1945–49 uforklarlig. Denne gruppe, der betegnes med de nedsættende gloser »uægte« og »blakket«, er på en måde nationalitetskampens raison d'être, idet det er dér, muligheden for sejr og nederlag ligger. De nationalt labile grupper synes at antage opholdsstatens natio-

nalitet, idet en sådan konform adfærd vel giver de færreste problemer i tilværelsen, men de kan, som udviklingen i hele Sønderjylland siden 1864 viser, påvirkes af den politiske, økonomiske, sociale og kulturelle udvikling i de to lande.

Som afslutning på fremstillingen af Danmarks Sydslesvig-politik i den fase (1945–46), hvor det var et dansk-engelsk problem, og hvor den danske politik blev formuleret i folketingsbeslutningen af 9. juli 1946 og udbygget og gentaget i »oktobernoten«, der er præcist og grundigt præsenteret af Lorenz Rerup, rejser Rerup spørgsmålet, om det havde været muligt at løse grænseproblemet gennem en begrænset revision af grænsen, således at Flensborg og de nordligste egne af Sydslesvig blev dansk. Lorenz Rerup rører her ved et meget interessant problem, der indirekte kaster en del lys over dansk politik. Aktivisternes mål var hele Sydslesvigs genforening med Danmark, og deres taktik var at rejse en sådan folkestemning herfor, at Socialdemokratiet og de radikale enten blev tvunget til at acceptere aktivisternes politik for at undgå et nederlag, eller at de blev besejret ved en folkeafstemning eller et valg. Kun vedrørende tidspunktet for afstemningen i Sydslesvig (»ad åre«) var aktivisterne tilsyneladende villige til at forhandle. Det forhold, at kravet var så stort, Danmarks risiko så åbenbar, og smidigheden så beskeden, gjorde det lettere for de moderate at modstå presset, der var meget stærkt, jfr. at aktivisterne to gange på fem år gennemførte enestående underskriftindsamlinger, der resulterede i henholdsvis 500.000 og 800.000 voksne danskeres underskrifter for en mere aktivistisk politik. Det var langt lettere at afvise, at Danmark i 15–20 år skulle engagere sig i en kamp for Rendsborg og Egernførde, end det ville have været at afvise de flensborgske arbejdere. Kravet om alt eller intet, og de meget provokerende og udfordrende ledere for Sydslesvig-bevægelsen som f. eks. Knud Kristensen og professor Hansen Larsen, var vægtige bidrag til, at Socialdemokratiet og de radikale vandt opgøret. Jeg har selv til brug for en afhandling om Danmarks Sydslesvig-politik fra 1945 til 1955 drøftet bl. a. dette problem om en »Flensborg-løsning« med en række personer, der har deltaget i udformningen af den danske politik eller fulgt den på nærmeste hold, og jeg må på basis heraf konkludere, at Socialdemokratiet næppe havde kunnet afvise en hurtig afstemning i den gamle 2. zone, hvis aktivisterne havde koncentreret deres politiske krav herom. En sådan »Flensborg-løsning« ville have haft mange fordele: Over halvdelen af de danske sydslesvigere ville kunne blive danske statsborgere, det tyske mindretal i Danmark ville fortsat være til at overse, det ville være økonomisk overskueligt at genopbygge et sådant stærkt begrænset område, krav om yderligere grænserevision måtte være utænkelige, og dermed ville den politiske kamp i Danmark og Sydslesvig være forbi og erstattet af en ren kulturel kamp. Hertil kom, at mange tysksindede i Slesvig-Holsten var indstillet på at afstå Flensborg for at redde resten af Sydslesvig.

I den sidste del af bogen behandler Rerup Kiel-regeringens chikanepolitik over for de dansksindede, Kiel- og Bonn-erklæringerne og den helt ændrede situation, der er opstået i Sydslesvig i de senere år. Fra at være »Speck-Dänen« og landsforrædere, som ikke kunne være ansat af det offentlige, og som man kunne nægte byggetilladelser, børnetilskud og forældremyndighed, er det danske min-

dretal blevet et værdifuldt og interessant indslag i Sydslesvig, som modtager hædersbevisninger og pengegaver fra de tyske myndigheder. Denne sidste fase gør Rerup desværre for lidt ud af, idet den rejser en række ny og interessante spørgsmål. Efter at grænselandet fra 1840-erne og frem til 1950-erne var præget af en kamp for at bevare eller ændre den til enhver tid værende grænse, er der nu opstået en situation præget af fred, samarbejde og tolerance. Det gamle slogan for de danske sydslesvigere, »Front og bro«, blev formuleret, da kampen dominerede, og det skulle tjene til at minde om, at kampen ikke var mindretallets eneste opgave. Men efter at mindretallenes funktion som bro har været dominerende i en halv menneskealder, melder spørgsmålet sig, om et mindretal kan varetage begge funktioner samtidigt. To af målsætningerne for Danmarks Sydslesvig-politik efter 1945 var dels at sikre rolige og fredelige forhold ved grænsen og dels – hvis det var muligt – at sikre et stærkt dansk kulturelt brohoved i Sydslesvig, der kunne beskytte Danmark og Nordslesvig mod den tyske kulturelle og nationale ekspansion, som det danske område havde været udsat for i et århundrede. Problemet er, om disse to målsætninger overhovedet kan forenes eller om den ene vil dominere over den anden.

En udvidet analyse af den situation, de danske sydslesvigere står i i dag, havde også været interessant i en anden sammenhæng. Det siges somme tider, at bliver Danmark en del af et forenet Europa, så bliver vi alle sønderjyder, og derfor melder problemet sig, om der findes sådanne *danske* kulturelle, sociale og politiske værdier, at de kan trives og blomstre uden et ydre tryk?

Hvis der er nogle mangler ved Lorenz Rerups bog, er det således undladelsessynder (Nordslesvig er også lidt stedmoderligt behandlet), men de kan ikke rokke ved, at bogen er central for forståelsen af et meget interessant og bevæget afsnit af Danmarks og Sønderjyllands nyeste historie. Den vil formodentlig i de kommende år være udgangspunktet for alle, der ønsker at vide noget om Sydslesvig i vor tid. Det er blot en skam, at bogen mangler det noteapparat, der ville sætte læseren i stand til virkelig at udnytte den glimrende bog til videregående studier.

Christian Oldenburg

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: universitetslektor, dr. phil. Jens Engberg (J. E.), professor, dr. phil. Kristian Hald (K. H.), arkivar, cand. mag. C. Rise Hansen (C. R. H.), arkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (G. I.), bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe (H. I.), museumsdirektør, cand. mag. Knud Klem (K. K.), ordbogsredaktør, cand. mag. Christian Lisse (C. L.), overinspektør, cand. mag. Peter Michelsen (P. M.), professor, dr. phil. J. Kousgård Sørensen (J. K. S.), arkivar, cand. mag. Hans Kargaard Thomsen (H. K. T.), arkivar, cand. mag. Hans H. Worsøe (H. H. W.) og redaktøren (usigneret).

Bibliografi til Norges historie 1966-67 er udsendt som Norsk historisk tidsskrift 1969, nr. 3, udarbejdet af Cecilie Wiborg Bonafede. Den omfatter 2.261 numre og rummer, spredt, litteratur også om dansk historie.

G.I.

Hvem forsker hvad 1970, udsendt af Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie, Viborg 1970, tjener personalhistorikerne dels som søgeliste dels som orientering i hvilke studier af personalhistorisk art en række forskere har under udarbejdelse. Det fremgår bl. a., at Sven Houmøller (for Det kgl. Bibliotek og Frederiksberg kommunes biblioteker) forbereder en dansk slægtshistorisk bibliografi, jfr. Personalhistorisk Tidsskrift 1969 s. 124. Den nyttige fortegnelse afsluttes af et sted- og personregister.

H.I.

»*Danmarks Riges Breve*« skrider godt frem. Med det sidst udkomne bind dækker udgaven årene 1200–1223 og 1250–1363. I den latinske udgave, Diplomatarium Danicum, er der desuden kommet et bind for tiden 1053–1169, men det foreligger ikke i oversættelse endnu. Den danske udgave bringer desværre ikke helt så mange oplysninger som den latinske. De indledende oplysninger om de enkelte breve er ikke så fyldige, og navneregistrene mangler en del indbyrdes henvisninger. Hvorfor ikke lade disse registre være ens – det ville spare arbejde og penge. A propos registre: det ville være dejligt engang at få et fælles person- og stedregister til de 12 bind i den afsluttede 2. række. At udgaven påskønnes – det manglede også bare – ses blandt andet af, at allerede 3. bind er udsolgt. Måske burde oplaget være lidt større. Der er jo tale om et standardværk som kommer til at stå i århundreder.

Det sidst udkomne hæfte af rigsarkivets tidsskrift ARKIV (3. bind nr. 1, 1969) er blevet et *festskrift til arkivar J. O. Bro-Jørgensen* i anledning af

hans nylige afgang fra arkivvæsenet. Med rigsarkivar Johan Hvidtfeldt i spidsen har en kreds af kollegaer her bragt ham deres hyldest og tak for mange års virke som arkivmand i form af afhandlinger, der mere eller mindre afspejler Bro-Jørgensens egne interesseområder inden for Danmarkshistorien i 18. og 19. århundrede, herunder hertugdømmerne og kolonierne. Der er selvsagt megen arkiv- og administrationshistorie imellem (f. eks. om de grønlandske lokalarkivers skæbne gennem tiderne, problemer omkring de slesvigske og holstenske folketællinger i forrige århundrede osv.), og hæftet slutter med en særdeles aktuel analyse af rigsarkivets funktioner som depot og serviceorgan for centraladministrationen på Slotsholmen.

H.K.T.

SLA's formand har ordet. I det norske lokalhistoriske tidsskrift »Heimen« (Bd. XIV, hft. 12, 1969) har den nye formand for Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver, skoleinspektør A. Strange Nielsen, givet en særdeles instruktiv redegørelse for *Lokalhistorisk Arkivarbejde i Danmark*. Som det ideelle opland for et lokalhistorisk arkiv opstilles storkommunen, og der gøres rede for de tre vigtigste grupper af materiale: det personalhistoriske, det topografiske og det saglige, ligesom avisregistreringen nævnes. Også forholdet til bibliotekerne og til såvel landsarkiverne som erhvervsarkivet behandles på klar og utvetydig måde. Kort sagt: artiklen er så instruktiv, at man ikke mindes at have læst en bedre redegørelse for disse forhold i noget dansk tidsskrift.

H.H.W.

Bornholmske og Lolland-Falsterske kirkebøger. I flere år har S. Nygaards registratur over danske kirkebøger været udsolgt. Da det imidlertid er af stor praktisk værdi at kunne orientere sig om arkivernes kirkebogsbestand uden at skulle aflægge de respektive landsarkiver et besøg, udsendte landsarkivet for Nørrejylland i 1962 en oversigt over præstearkiver og kirkeregnskabsbøger (der desværre allerede er udsolgt), og nu er landsarkivet for Sjælland m. v. i serien Foreløbige Arkivregistraturer begyndt at udsende kirkebogsregistraturer. I 1968 udkom Bornholmske Kirkebøger, som i 1969 blev efterfulgt af Lolland-Falsterske Kirkebøger. Hovedafsnittet i begge registraturer udgøres af skematiske oversigter over de enkelte pastoraters kirkebøger, således indrettet, at man kan se, hvad hver enkelt protokol indeholder. Derudover er der indledninger om områdernes gejstlige administration og kirkebogsmaterialets beskaffenhed. Begge bind afsluttes med stedregistre. I bindet om Lolland-Falster har man udnyttet elektrostencilens muligheder for gengivelse af originale kirkebogssider som illustrationer, et forsøg som forhåbentlig vil blive yderligere udbygget i de følgende bind om de sjællandske kirkebøger, som man formentlig snart kan begynde at glæde sig til.

H.H.W.

Amtsarkivernes brogede og værdifulde, men ofte vanskeligt overskuelige indhold gennemgås af Hans H. Worsøe i Personalhistorisk Tidsskrift 1969 s. 125–42. Der er lagt vægt på det personalhistoriske materiale, men gennemgangen er oplysende for enhver der ønsker at vide noget om, hvad man

kan finde i denne vigtige del af landsarkivernes, specielt de jyske landsarkivers fonds. *H.I.*

Medicinsk-historisk Museum er i 1969 genåbnet efter en tiltrængt reorganisering. Museet har i det meste af sin tid ført en omtumlet tilværelse, men der er nu skabt udmærkede muligheder for at det kan opfylde sin mission som et kulturhistorisk museum med pædagogisk sigte. Samtidig er der udsendt et velillustreret katalog over samlingerne, der belyser fortidens læge-, tandlæge og apotekerkunst.

Frøslev lejren er blevet rammen om et nyt museum, og gamle fanger har indsamlet såvel de nødvendige penge som udstillingsgenstande. Administrationen varetages af Frihedsmuseet.

Goddag går nu ind i sin 4. årgang. Navnet dækker et duplikeret blad der udsendes gratis hvert kvartal af museerne, Centralbiblioteket og Turistforeningen i Viborg. Bladet giver meddelelser om kommende kulturelle begivenheder og arrangementer, såsom udstillinger, foredrag, koncerter m. m. Ideen kunne sikkert med held kopieres i andre byer. I øvrigt er det imponerende hvor meget der sker i Viborg.

P.S. Fra og med maj 1970 er *Goddag* blevet udvidet og dækker nu det meste af Midtjylland.

Dansk Hjemstavn udsender hvert år et nydeligt og velillustreret hæfte med beretning om foreningens sommerstævne. Det seneste hæfte indeholder historiske artikler om Nyborg (Henning Henningsen), Slipshavn skanse (Thorkil Andersen) og Glavendrupstenen (Niels Åge Nielsen).

Mindeplader opsættes jævnlig på huse, hvor berømtheder fødtes. I Thisted var man længe i tvivl, om en ældre plade med rette angav huset, hvor digteren J. P. Jacobsen fødtes. Thisted byhistoriske Arkiv har nu ved systematiske undersøgelser – fremlagt af Torsten Balle i Aarbog for Thisted Amt 1969 – godtgjort, at et i 1959 restaureret kønt gammelt skipperhus i Skolestræde virkelig er digterens fødested, der ved hans fødsel i 1847 ejedes af faderen, daværende skipper Christen Jacobsen. Denne erhvervede først efter digterens fødsel, men endnu samme år, de tre grunde ved fjorden, hvorpå han som skibsreder og købmand byggede den store købmandsgård, hvor J. P. Jacobsen voksede op, og i hvilken han døde. Af de arkivalier, der har dannet grundlag for undersøgelsen, ejer det byhistoriske arkiv kopier, som kan benyttes til lignende undersøgelser om ejerforhold for andre gamle huse i Thisted. *C.R.H.*

Sted-navne. En diskussion om sta-namnem utg. av Gösta Holm. Lund 1967. Lundastudier i nordisk språkvetenskap nr. 17. Bogen er et referat af forhandlinger på et symposium i Lund 1963 om de germanske navne på -sted (-stead, -stadt osv.), der i løbet af de senere år er behandlet i større arbejder af Kousgård Sørensen (Danske bebyggelsesnavne på -sted, anmeldt i Fortid og Nutid XX 408 ff.), Karl Inge Sandred (English Place-Names in -stead) og Lars Hellberg (De gotländska på -städe och -städar). Symposiet blev indledt af de tre nævnte forfattere, og deres indlæg og referater af den påfølgende diskussion mellem en række nordiske navneforskere udgør bogens indhold.

En ny teori om sted-navnenes oprindelse blev fremsat af Gösta Holm. Den går ud på, at efterleddene oprindelig var sammensatte appellativer, f. eks. ord som *búastaðiR »bosted« og *haimastaðiR »hjemsted« i sammensætninger af disse ord med andre appellativer eller personnavne svandt mellemleddene, enten som følge af lydlige udviklinger eller – især – ved reduktionsdannelse, så det ser ud som sidste led er et usammensat –stadir. Gösta Holms skarpsindige teori vandt ikke almindelig tilslutning, og indlederne fastholdt stort set deres tidligere opfattelse af problemerne.

K.H.

Lokalhistorie og dialektforskning. Det hører til sjældenhederne, at danske by- og sognehistorier har udførlige redegørelser for dialektforhold. Også i Norge synes dette at være et problem, og det er derfor taget op til systematisk gennemdrøftelse af Ola Stemshaug i artiklen »Målføreutgreiingar i bygdebøker« (Heimen XIV p. 331 ff). Et af de stillede spørgsmål lyder: Korleis er så den einskilde bygdemålsutgreiinga oppbygd reint teknisk og korleis bør ho vera? Sproglige vanskeligheder bør dog ikke afskrække den, der interesserer sig for sproglige problemer.

H.H.W.

Danske sø- og ånavne er titlen på et nyt, stort anlagt stednavneværk, hvis første bind (af 8 planlagte), 357 sider stort, er udsendt 1968 i serien Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning. Forfatteren er den initiativ- og idérige forsker John Kousgård Sørensen, der overkommer en hel del i disse år (jf. foran s. 301). Sø- og ånavneværkets syv første bind skal indeholde navnematerialet, alfabetisk ordnet (bd. 1 går til E) og med udførlige tolkninger, fra hele det gamle dansktalende område fra Ejderen til Skånes nordgrænse, desuden danske navne fra Danelagen og Normandiet. Sidste bind skal indeholde registrerende og konkluderende afsnit med behandling af efterled og afledningselementer, grammatiske forhold, navngivningsmotiver, kronologi m. m. Da sigtet er filologisk, ses der bort fra en meget betydelig del af de nu brugte navne, nemlig alle eftermiddelalderligt overleverede med et bynavn (Lyngby Sø, Tulstrup Å), en verdenshjørnebetegnelse (Søndersø, Nørreå) eller de hyppigst forekommende adjektiver (Langsø, Lillesø, Storå, Nydam, Gammelbæk) som forled og ligeledes oprindelige appellativer (Skelbækken, Mølleåen o. lign.). Der er også nok endda – og nok så interessante. Foruden oplagte navne endende på sø, dam, å, bæk etc. finder J. K. S. »vanddragsnavne« i talrige bynavne (f. eks. Allinge, Bavelse, Benløse, Bjert, Blegind, Brabrand, Brylle, Bælum, Darup, Davinde o. fl.) og navnlig i marknavne, hvor dog den sene og usikre overlevering gør mange af tolkningerne yderst hypotetiske. – Værket er forsynet med nyttige kortudsnit og enkelte fotografier, hvis nytteværdi er mere diskutabel. Et storværk om dansk hydronymi er søsat og tegner smukt.

C.L.

Filigranologi. I Danske Studier 1968 findes en afhandling af Birgitte Holt Larsen: Datering af håndskrifter ved hjælp af vandmærker, der udførligt gør rede for dateringen af håndskriftet K 4 i Kungl. Bibl. i Stockholm. Händ-

skriftet, der bl. a. indeholder danske tekster af Rydårbogen og Ivan Løveridder, har tidligere været dateret til midten eller sidste halvdel af 15. årh., men affattelsestiden kan mere præcist bestemmes til tiden kort efter 1480. Ved kopieringen af de forskellige vandmærker er også anvendt B-radiografi, udført på Teknologisk Instituts tekstilkemiske laboratorium i samarbejde med Isotopcentralen. Teknikken vil kunne øve afgørende indflydelse på den papirhistoriske forskning.

K.H.

Om *sproget i hyldingsbrevene til dronning Margrete* har professor Anders Bjerrum skrevet en interessant afhandling i Festskrift til Peter Jørgensen, Kopenhagener germanistische Studien I 1969. Latin var det eneste anvendelige diplomsprog i Danmark til begyndelsen af 1300-tallet. Fra 1325 kan man også finde nedertysk brugt. Men først i slutningen af århundredet vinder dansk indpas som diplomsprog. Tilskyndelsen til dette sprogskifte, som dronning Margrete og kancelliet skal have taget initiativet til vest for Øresund, antoges tidligere at være kommet fra Sverige, hvor nationalsproget havde været diplomsprog allerede fra midten af 1300-tallet.

Denne svenske inspirationskilde skal have givet sig udtryk i den sproglige form, det danske diplomsprog er i mange henseender påvirket af (norsk og) svensk. Det er holdbarheden i denne sidste del af hypotesen, som anfægtes af Anders Bjerrum for så vidt angår kancellibrevene. Af undersøgelsen af to af de ældste danskprogede kancellidiplomer, de to hyldingsbreve til dronning Margrete fra Lunds og Ringsted landsting 1387, fremgår, at det sproglige grundlag dels er den samtidige danske skriftsprogsnorm i Roskilde, dels nedertysken i de traktater, der med kong Valdemars drost Henning Pudbusk som iscenesætter var indgået 1376 efter Valdemar Atterdags død året før. En bestemt og usædvanlig formulering, der opfordrer til stærkt sammenhold, forsikringen om at overleve og gå til grunde med dronning Margrete, kan føres tilbage til traktaterne. Både i traktaterne og i hyldingsbrevene tager den sigte på landspolitisk farlige situationer, successionsstridighederne efter henholdsvis Valdemar Atterdags og Olufs død.

J.K.S.

Forsvar for lokalhistorien. I en artikel i det franske tidsskrift »Annales« (1967) har historikeren Paul Leuilliot opstillet en række principper for lokalhistorisk arbejde som en slags forsvar for dette arbejdes berettigelse. Disse principper kan vel ikke direkte overføres til Danmark, men kan dog ægge til eftertanke. Til glæde for dem, der læser norsk bedre end fransk er artiklen oversat og trykt i Heimen (bd. XIV s. 274 ff.).

H.H.W.

Lokalhistorie i skolen har været diskuteret så tit, at det der undrer mest, når man ser en artikel med titlen »Lokalhistorie i skolen?« er spørgsmålstegnet, for ingen vil vel mere være i tvivl om lokalhistoriens betydning for historieundervisningen. Forfatteren af den aktuelle artikel, Hans Try, er det da heller ikke og går tilmed videre i sine krav end de fleste, idet han hæv-

der lokalhistoriens plads som særskilt lærefag og ikke som introduktion eller illustration til rigshistorien. Hvor artiklen står? Naturligvis i Heimen (bd. XIV s. 321 ff), og den bliver fulgt op af endnu en artikel om emnet af samme forfatter »Meir om lokalhistorie i skolen«, sammesteds (bd. XIV s. 513 ff).

H.H.W.

Folkemassen optræder ikke sjældent i historien, men hvad skjuler der sig bag denne anonyme og – for historikeren bekvemme betegnelse? Det spørgsmål har fil. lic. Rune Hedman stillet sig, og i en stor afhandling i (Svensk) Historisk tidskrift 1969 hefte 1 fremlægger han resultaterne af en undersøgelse af massen ved det fersenske opløb den 20. juni 1810. I datidens Stockholm fandtes en betydelig fattigdom, en vis arbejdsløshed og dertil inflation. De sociale uligheder var store og efter revolutionen i 1809 var der opstået en »demokratisk« propaganda rettet mod rigsmarsken, Axel Fersen. Kronprins Karl August blev anset for at have et »demokratisk« sindelag, og der gik rygter om at Fersen og hans kreds ville tage livet af kronprinsen. Netop i den situation døde Karl August, og ved hans ligtog gennem Stockholm opstod den tumult der endte med at folkemassen mishandlede Fersen til døde. Takket være retslige kilder kan man nu undersøge, hvordan denne masse var fordelt på erhverv, social position osv. Talrigest repræsenteret var civile embeds- og tjenestemænd, håndværkere og handlende, og mens den første gruppe havde en ret lav økonomisk status, havde de to sidste en ret høj. Antallet af arbejdere var påfaldende lavt. Undersøgelsen viser hvordan propagandaen har kunnet forene vidt forskellige grupper i fælles optræden. I øvrigt virkede begivenheden så skræmmende at den fremskyndede den politiske reaktion. – Man så gerne tilsvarende undersøgelser foretaget på grundlag af dansk materiale.

Tools and Tillage bringer i sit andet hæfte en artikel af Hans-Ole Hansen om forsøgspløjning med en kopi af den plov, der for nogle år siden blev fundet i Hendriksmose ved Mønsted i Viborg amt. Den er af samme type som den kendte plov fra Døstrup og dateret til den tidligste jernalder. Artiklen belyser bl. a. fremgangsmåden ved et såkaldt *efterlignende eksperiment*, en metode der spiller en vis rolle i nyere kulturhistorisk forskning, og som er et vigtigt punkt i programmet for det historisk-arkæologiske forsøgscenter i Lejre. Der er i øvrigt i dette hefte af Tools and Tillage en artikel af Holger Rasmussen om høst i Kalabrien i Syditalien samt artikler om pløjeredskaber i Japan og på Hebriderne. Heftet slutter med de sidste kulstof-14-dateringer af pløjeredskaber, bl. a. fundene fra Døstrup og Vebbestrup.

P.M.

Har man sagt A, må man også sige B. Det gælder også inden for udforskningen af landbrugsredskabernes historie. Når plovforskningen har fået sit sekretariat og adskillige internationale konferencer, er det naturligt at søge *spadeforskningen* fremmet. Der er jo dele af jorden, hvor ploven først er blevet indført i allernyeste tid, og der er afkroge midt i verden, hvor mangel på trækdyr, jordloddernes ringe størrelse,

stejlhed eller stenethed har medført, at man har brugt spaden i stedet for ploven. Der er også mange spændende spadeformer anvendt ved gravning af overfladetørv eller mosetørv. Det behandles i *The Spade in Northern and Atlantic Europe*, udgivet af Ulster Folk Museum, Belfast, 1970, delvis som resultat af et symposium holdt i Belfast 1968. Her skrives om forholdene i Irland, Skotland, England, Wales og Isle of Man. Johannes av Skarði skriver om færøske spader til dyrkning og tørvegravning, Anne-Berit Borchgrevink om vestnorske tørvespader, Nils-Arvid Bringéus om en spadetype knyttet til brændingskultur i Sverige. Danske forhold er behandlet i to bidrag. Grith Lerche giver en oversigt over vor viden om skæring af græstørv og lyngtørv i Danmark. Holger Rasmussen skriver om gravning af mosetørv og bringer et kort over udbredelsen af de forskellige metoder til tørvegravning her i landet. Alle bogens artikler indeholder tegninger af spadetyper.

P.M.

Den senmiddelalderlige krise er blevet et yndlingsemne for mange forskere, men der hersker desværre en del uenighed om hvordan man skal forklare de hændelser som bestemte det økonomiske forløb i perioden 1300–1500. I en principielt meget væsentlig afhandling i (Svensk) Historisk tidskrift 1969 foreslår docent Lennart Jörberg at man prøver at sammenfatte hvad man tror at vide, i stedet for at koncentrere sig om at finde nyt materiale. Han behandler derefter befolkningens størrelse, prisudviklingen og den internationale handel. En række tidligere fremsatte argumenter kritiseres og Jörberg advarer mod forsøg på at presse hele den europæiske udvikling ind i en fælles ramme. Det er forskellene i udviklingsniveau som medfører ændringer i udviklingen. Forløbet kan opfattes som et forsøg fra de mere avancerede egnes side på at udnytte de mindre udviklede og disses reaktion på denne udbytning. Indenfor økonomisk historie plejer man at omregne varepriser til sølvværdi for at undgå problemet med den stadige møntforringelse. Efter Jörbergs mening fører det til helt kunstige resultater: for den som levede i en periode med stigende priser turde det være ligegyldigt at han, udtrykt i sølvværdi, havde deflation, når han rent faktisk oplevede en inflation.

Kåre Lunden giver en oversigt over *16-1700-tallets europæiske landbrugskrise* som baggrund for en mere detaljeret beskrivelse af de norske landbrugstilstande (Agrartilhøve ca. 1660-1720, Norsk historisk tidsskrift 1969, nr. 4).

G.I.

De *godshistoriske studier* ved Odenseuniversitetet har igen givet synligt resultat. I Fynske Årbøger X, 2 (1969), 246–305 offentliggør Helge Land Hansen 1. del af en studie over Ejler Høg til Dallund, død forarmet 1660. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede, med udnyttelse ikke mindst af herredagsdombøger, Kancelliets kopibøger og landstingenes skøde- og pantebøger, og med gennemgang også af E. H.'s økonomiske baggrund. Den nu foreliggende del af afhandlingen går ind i 1630-erne. Med særlig interesse følges her Just Høgs værgemål for sine mindreårige søskende (hvoriblandt E. H.) 1610–27 med

redegørelse for J. H.'s egne vanskeligheder (p.g.a. kaution) og de fordele (værgepenge) og fortrædeligheder, den indviklede administration af de omfattende godsmængder, han skulle værge for sine søskende, gav. Efter at være blevet myndig erhvervede E. H. betydelige godsmængder ved arv og ægteskab (1632); en vis sanering af hans økonomi med godsafståelse fulgte, men likviditeten var sandsynligvis trods dette i beg. af 1630-erne ringe for E. H. som åbenbart for den hele familiekreds. Hans tiltagende elende må fremgå af de følgende kapitler. Indviklet, men lærerig læsning om spegede forhold; føljeton-formen uheldig; men en tidsskriftredaktion spiller nok helst på flere strenge i samme hæfte.

C.R.H.

Udskiftningen af Bjerreby på Syd-Tåsinge gennemgås af Hanne Staff Johansen i Fynske Årbøger X, 2 (1969), 199–233. Landsbyernes jordtilliggende var her meget indviklet fordelt, dels mellem Landet og Bjerreby sogne, dels i sidstnævnte sogn, hvor 3 landsbyers (Bjerreby, Stjovls og Vårøs) jorder lå blandet mellem hinanden i 4 store marker (kort herover mangler desværre). 1777 reguleredes sognegrænsen, og 1775–76 opmåltes jorden og deltes de 3 landsbyer imellem, uden at dog bøndergårdenes, men nok præstegårdens jorder udskiftedes. 1789 reguleredes sognegrænsen på ny, men først 1797 opmåltes igen ovennævnte 3 landsbyers jorder, hvorefter udskiftning fandt sted 1799 med udflytning af de 8 af Bjerrebys 18 bøndergårde, mens 16 husmænd fik anvist hver 3 skp. hartkorn som afløsning for græsningsret, ligesom degnen fik sin lod (6 tdr. land foruden have og det meste af toften). En kompliceret, ret sen, men åbenbart fredelig udskiftningsproces var ført til ende.

C.R.H.

Handels- og Søfartsmuseets årbog 1969 indeholder en stor artikel af Henning Henningsen om brugen af det danske flag til søs. Arne Emil Christensen Jr. skriver om de skibsbilleder, kordrenge og andre, der har kedet sig under gudstjenesten, har skåret i korstolene i Sæby kirke, åbenbart hovedsagelig i 1500-årene og begyndelsen af 1700-årene. Den tredje vigtige artikel er Knud Klems redegørelse for skibsbyggeriet i Flensborg i 1700-årene, hvis hovedtræk er kendt fra forfatterens bidrag til værket Schleswig-Holstein und der Norden, Neumünster 1968. Det varierende omfang af skibsbyggeriet belyses, og emnet betragtes i bred historisk sammenhæng. Højkonjunkturerne i skibsbyggeriet i Flensborg falder sammen med de større krige ude i verden.

P.M.

Skibsfartshistorie som lokalhistorie belyses i Årbog for Thisted Amt 1969 af Robert Svalgaard. I en artikel fortælles således om Briggen »Industrie« af Thisted, en preussisk brig, der efter stranding på Skagens Gren 1845 bjærgedes og istandsattes af to Ålborg-købmænd og derefter længe var hjemmehørende i Ålborg. 1867 solgtes skibet til et partsrederi i Thisted, men forliste i marts 1870 ved Tunis. En anden artikel fortæller om Skonnertbriggen »Ida« af Thisted, bygget sst. 1869 og købt af et partsrederi, ligeledes overvejende bestående af Thisted-borgere. Svalgaard følger skibets rejser – især

på grundlag af notitser i Thisted Amtsavis – først på Sydamerika og Vestindien samt Nord- og Vestafrika, siden (trængt af dampskibene) overvejende i nordeuropæisk fart. 1883 solgtes »Ida« til et rederi i Svendborg, 1895 til udlandet, for 1907 at strande (under navnet »Freja«) på Bornholms kyst. I endnu en afhandling om »Skibsfører Georg Brandi« berettes om en sømand fra Thisted, der, financieret af et engelsk mæglerfirma, 1887 købte 3-mastet bark »Douglas Castle«, det største sejlskib, der har været hjemmehørende i Thisted. Skibet kom i øvrigt aldrig til denne by, men sejlede på langrejser især mellem England og Afrika. Det forsvandt med hele sin besætning 1891 på rejse med kul fra Swansea til Valparaiso syd om Kap Horn. Det er interessant og spændende stof, der på denne måde kan tilføres de lokalhistoriske årbøger. Mon ikke gesandtskabs- og konsulatsarkiverne i Rigsarkivet samt konsulernes indberetninger sst. kan give yderligere kildemateriale, og mon det er klogt af arkivvæsenet at kassere forhyringslister? Der skal nok komme ivrige historikere, der går i lag med den slags, så møjsommeligt det end kan være.

C.R.H.

Franciskanerobservansens indførelse i Danmark 1469 mindes i 300-året af Jørgen Nybo-Rasmussen i Fynske Årbøger X, 2 (1969), 192–98. Der berettes om den ivrige broder Laurids Brandsen, der uden om sin ordensforesatte i provinsen Dacia med støtte af Christiern I 1469 opnåede ordensgeneralens og pavens billigelse af (sammen med en anden ordensbroder) som kommissær at reformere gråbrødreklosteret i Odense. Dette skete endnu 1469, hvorefter først ordenens klostre i Svendborg og Nysted og i løbet af 50 år samtlige danske gråbrødreklostre under adskillig gejstlig bulder reformeredes; da var L. B. dog død 1496 i Roskilde. Klosteret i Odense betragtedes som observansens moderkloster i Danmark.

C.R.H.

Et regnskab fra rokokotiden. I en afhandling med denne titel i Historiske Meddelelser om København 1969 s. 29–54 giver Sigurd Jensen et fint eksempel på, hvad historikeren kan få en privat regnskabsbog til at fortælle om en families dagligdag for 200 år siden.

H.I.

De vanskelige kår for historieforskningen ved Kiel universitet som følge af den danske politik i tiden mellem 1850 og 1864 belyses i en artikel om Karl Wilhelm Nitzsch i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 94. Artiklens forfatter er Karl Jordan. Også Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte havde vanskeligheder, det blev forbudt det at lade sin virksomhed omfatte begge hertugdømmer. Et andet eksempel på den danske politik og den tyske reaktion herpå gives i en artikel af Jochen Bracker: Zur Eidesangelegenheit im Jahre 1863.

J.E.

En *skytteforeningsmand* fra tiden umiddelbart efter 1864, apoteker i Otterup Johan Speyer, drager Birger Isaksen i Fynske Årbøger X, 2 (1969), 234-45 frem af glemselen. Han døde ung

1875 og kendtes måske bedst som forfatter af en skytteforeningssangbog, der kom i mange oplag. Den lille biografi giver et interessant tidsbillede af skyttebevægelsen på Sydfyn.

C.R.H.

Københavns politi og dets forhold til offentligheden, navnlig pressen, ved midten af det 19. årh. behandles indgående af J. Svane Mikkelsen i Historiske Meddelelser om København 1969 s. 55–164. Forf. udnytter bl. a. de utrykte politirapporter, hvis indhold rækker meget vidt og endog omfatter grundige referater af D. G. Monrads forelæsninger over Danmarks nyeste historie, holdt 1844, med vedføjede oplysninger om tilhørernes antal og reaktioner.

H.I.

Opinion och opinionsbildning er titlen på 3. bind af Studier i historisk metode. Om de tidligere bind i serien kan man læse i Fortid og Nutid bd. 23, s. 469. Af speciel dansk interesse i sidste bind er et par bidrag om folkestrejkerne i august 1943 af Hans Kirchhoff og Niels Thomsen, men der er også grund til at nævne en række afhandlinger om pressehistoriske problemer.

Til *Besættelsestidens* lokalhistorie giver Hans Kirchhoff i Fynske Årbøger X, 2 (1969), 129–73 et veldokumenteret bidrag med »Oprøret i Svendborg august 1943«. Artiklen fremhæver, hvorfor Svendborg så sent kom med, og gennemgår i øvrigt detaljeret handlingsforløbet især i de bevægede dage 15.–27. august med konstatering af, at det var danskerne, der fra 11. august havde haft »den udfarende kraft«. Det var ikke Værnemagten, der her bevidst lagde op til bruddet 29. august. Det var endnu på denne tid vanskeligt at få startet en strejke, når Værnemagten søgte at undgå konflikt, navnlig i en by med svag kommunistisk organisatorisk kraft og med udpræget manglende solidaritet mellem borgerne og aktivisterne; disse bestod da også helt overvejende af yngre fra arbejderklassen.

C.R.H.

Bornholmske Samlinger, hvis udstyr er blevet moderniseret i den nye række, der blev påbegyndt for få år siden, indeholder i II. række, 4. bind et større arbejde af den afdøde militærhistoriker J. W. Gordon Norrie om Bornholms Værns historie. Det er en spændende redegørelse for skiftende tiders bestræbelser på at imødegå nogle af følgerne af øens udsatte beliggenhed. Den berømteste episode af øens historie belyses af J. Klindt på grundlag af et udkast til det gavebrev, hvormed bornholmerne forærede deres ø til Frederik III 1658. Ellers behandles en nyfundet runeindskrift, baggrunden for en af Martin Andersen Nexøs noveller samt nogle af de malere, der har virket på Bornholm og Christiansø, især Isakson og Weie, hvis arbejder dog ikke menes at berettige til brug af betegnelsen »bornholmerskole«.

P.M.

I *'Kring Kärnan'* 1969 behandler kansliråd Henry Rooth Helsingborg bys historie fra nedgangsperioden i slutningen af 1700-tallet, »den sovande staden«, gennem de første 6 årtier af 1800-tallet med fremgangen i byens handelsliv efter havnens anlæg og næv-

ner især betydningen af borgmester Lundbergs embedstiltrædelse i 1832. Gunnar og Bo Bergström fortsætter den tidligere begyndte skildring af toldforvalterne i Helsingborg i perioden 1658–1900, da stranden ved Helsingborg på grund af det intensive smugleri betegnedes »den syndiga kusten«. Et værdifuldt arkæologisk bidrag er professor Oscar Reutersvärds redegørelse for fundet af et fragment af en døbefontskål, der blev gjort i 1964 ved udgravningerne af resterne af »det brændte hus« syd for Maria Kirken i Helsingborg. Fontskålen findes nu i Helsingborgs museum. Døbefonten tidsbestemmes til 1400-tallet. Den hører til en gruppe gotlandsk-skånske fabeldyrsfonter i området langs Østersøen, men hvoraf der også findes andre tilsvarende i Danmark, bl. a. et eksemplar i Træden Kirke nordvest for Horsens, der omtales og afbildes. En lille let efterret er rektor Karl Salomonsens omtale af den orm »äspingen«, som leveredes i 1749 til Carl von Linné af sognepræst Petrus Ulmgren, en bror til toldforvalter Nils Ulmgren i Helsingborg. Forbindelsen med den helsingborgske årbog er udelukkende baseret på dette broderskab og er derfor lidt svag, hvorfor rektor Salomonsen venligt lover at »det ska inte bli någon vana«.

K.K.

Befolkningsgenealogi, forstået som studiet af den genealogiske sammenhæng mellem samtlige individer i et givet områdes befolkning, er emnet for en artikel af K. Albertsen i Personalhistorisk Tidsskrift 1969 s. 81–98. Den rummer en oversigt over de sidste 30–40 års arbejde med spørgsmålet i udlandet og skitserer et program for lignende undersøgelser i Danmark.

H.I.

Museernes virksomhed 1969

INSTITUTIONSBERETNINGERNE

vil i fremtiden få en anden form. Hvert andet forår bringes museernes beretninger og hvert andet de øvrige institutioners, og følgelig kommer beretningerne til at omfatte 2 kalenderår. Nedenstående bringes museumsberetningerne for 1969, næste år følger de andre institutioners virksomhed 1969 og 1970 og om to år museernes virksomhed i 1970 og 71. Som noget nyt er beretningerne illustrerede. Tilbudet om at bringe et billede vil gå på omgang mellem institutionerne.

NATIONALMUSEET

1. AFDELING

Vigtigere undersøgelser: For NM. I. har professor C. J. Becker og stud. mag. Torben Skov afsluttet de gennem flere år løbende udgravninger i Herrup. Med de 10 sidst fundne stendyngegrave og 5 dertil hørende dødehuse anses gravpladsen for i det store og hele nu at være afdækket. Ved samme undersøgelse fremkom 3 »kultbygninger« fra en lidt tidligere del af stenalderen. De to lå på samme mark som det store kulthus, der fandtes i 1967. Forekomsten af fire kultbygninger på én plads er en væsentlig forøgelse af det hidtil kendte materiale, hvad der skulle give mulighed for nærmere forståelse af deres funktioner. Museumsinspektør Aino Kann Rasmussen, bistået af tegneren Sven Thorsen, har begyndt undersøgelsen af Krudhøj nær Dørken i Thyregod. Højen er opført i tre faser. I den yngste fandtes en trækiste med rester af et brændt skelet, en kniv og en ragekniv. I den dækkende stendynge lå to sten med skålgruber, den ene med 3, den anden med 15. I forbindelse med vejanlæg ved Nørre Asminderup i Odsherred har museumsinspektør Henrik Thrane undersøgt en grube med mange skår fra ældre jernalder. Endvidere dele af en righoldig boplads fra yngre bronzealder og endelig et kulturlag fra en nærliggende boplads. Herunder fandtes pløjespor fra yngre bronzealder. I juli og august fortsatte Henrik Thrane undersøgelsen af den store boplads fra yngre bronzealder ved Jyderup ved Vig. Bemærkelsesværdige var fundene af en blå glasperle og en halvfærdig halsring af bronze, samt et brudstykke af en støbeform til en »brillefibul«, en smykketype der tidligere har været anset for importvarer, men som altså også har været fabrikeret her i landet. En overraskelse på udgravningen var en grube med to store oprejste sten og to lerkar fra yngre romersk jernalder ved dem. Formodentlig drejer det sig om et offer. Yngre romersk jernalder er iøvrigt ikke repræsenteret på egnen. På en mark under Birkendegaard, Værslev sogn, foretoges ved mu-

seumsinspektør Thorkild Ramskou en undersøgelse for om muligt at konstatere oprindelsen til en række lyse punkter, ordnede i flere koncentriske cirkelbuer om en gravhøj med en lille stenkiste. Den største cirkels diameter er 320 m. Foreteelsen var kun synlig på et luftfoto i Geodætisk Institut, der henledte 1. afd.'s opmærksomhed herpå. De to åbnede prøvefelter viste svage, mere eller mindre stenfyldte nedgravninger i urørt undergrund på de steder, hvor de lyse pletter fandtes på fotografiet. De tolkes tvangfrit som fundamenter for store oprejste sten, der senere er fjernede, altså sporene af et monument af en art og dimensioner der hidtil er ukendte i Danmark. Dateringen er stadig ukendt, men paralleller i England lader formode at de fordums stenkredse stammer fra overgangen mellem sten- og bronzealder. Professor C. J. Becker har undersøgt 2 offerfund fra 5. årh. f. vor tid: to stenlægninger med lerkar. Da der kun sjældent bliver lejlighed til sagkyndig undersøgelse af den fundkategori, er den arkæologiske værdi af nævnte fund betydelig. Museumsinspektør K. Salewicz har foretaget supplerende undersøgelse på jernalderbopladsen i Hurup (Thy) og konstateret en betydelig større udstrækning af jernalderlandsbyen end det allerede undersøgte område. De nyfundne arealer vil komme i farezonen ved en evt. udvidelse af kommuneskolen. – En hidtil ukendt landsby fra samme tid er fundet i Ydby, Refs hdr. Samme sted afslørede vejudvidelser endnu en tilsvarende bebyggelse. At byhøje som bl. a. dem ved Hurup og Vestervig er en hyppigere foreteelse i Thy end tidligere antaget er påvist af museumsinspektør Aino Kann Rasmussen og tegneren Sven Thorsen under en orienteringsrejse i Hassing og Refs herreder, hvor mange tilsyneladende naturlige højninger afsløredes som byhøje. Museumsinspektør Elise Thorvildsen har på femte år fortsat undersøgelserne i Dankirke hvor nye hustomter fra yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder er afdækkede. Blandt sæsonens opsigtsvækkende enkeltfund er en righoldig samling frankiske glas. Med støtte fra Carlsbergfondet har prof. C. J. Becker fortsat tidligere års udgravninger af jernalderlandsbyerne ved Grøntoft i Vestjylland. Meget tyder på at de forskellige husgrupper, der efterhånden er konstaterede, i virkeligheden repræsenterer forskellige stadier af én og samme landsby, der blot er flyttet gentagne gange, vel når husene var udtjente, indenfor højst tre århundreder af tidlig jernalder, altså en modsætning til byhøjene i Thy, hvor man netop byggede ovenpå de udtjente huse i den gamle landsby. Undersøgelsen fortsætter. Indkommet som danefæ: Et 87 cm langt bronzesværd af Hallstatttype fra gården Elmelund, Horns sogn. En »edsring« fundet i et grusværk ved Tryggelev Nor, Langeland. En brakteat af B-typen, d. v. s. med tre personer, formodentlig en barbarisk gengivelse af romerske mønters fremstilling af Sejrsgudinden Nike, der rækker kransen til sejrherren.

Ombygninger m. v.: Nat. Mus. 1. afd.s magasiner er under gennemgribende omordning. En placering af genstandene i nummerorden samtidig med et kartotek over genstandenes placering skulle gøre magasinerne lettere tilgængelige.

Konservering: Sideløbende med dette arbejde gennemgås samlingen med

nykonservering af truede genstande for øje. Genkonserveringen af Hjortspringbåden, en af konserveringsanstaltens mange påtrængende opgaver, står stadig på.

NATIONALMUSEET
2. AFDELING

Udstillinger: I november vistes den engelske vandreudstilling om Conservation of Historical Monuments in Britain. Til jul vistes predellaen og et felt fra Roskilde domkirkes altertavle.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foruden de sædvanlige søndagsomvisninger har der været adskillige andre omvisninger for skoler og foreninger. Det har især været særomvisninger om specielle emnegrupper i samlingen.

Undersøgelser: I København har man undersøgt to grunde, henholdsvis i Vingaardsstræde og Løngangsstræde. En kirkegulvsundersøgelse har fundet sted i Finderup kirke, Viborg amt. I Refshale ved Maribo har man udgravet en middelalderlig kirketomt med begravelser. I Esrom by har man – i forbindelse med kloakeringsarbejder – foretaget en langvarig og omfattende udgravning, der har øget kendskabet til klosterets og kirkens udstrækning. Udgravningerne på Solvig og Nonnebakken fortsættes. Der foretoges i efteråret en udgravning på Dronninglund.

Nyerhvervelser: Fra Onsbjerg kirke på Samsø er et romansk, forgyldt bronzekrucifix blevet deponeret i 2. afdelings samling. En guldfingerring med turkis er fundet ved jordarbejder i Landemærket i København og er som danefæ indgået i samlingen. Ved Møbjerggård i Stenløse er fundet et sværd fra ca. 1200 med fragmenter af sølvindlagt inskription.

Ny- eller ombygninger. Nyindretninger. I rum 43 er sket en nyopstilling af sølvfundene fra Svenskekrigene, af afdelingens ursamling og af diverse pragtgenstande. Montrerne med Grønlandsfund og dragter i rum 29 er blevet nyindrettede. I Esrom er endnu en længe og en etage i hovedbygningen blevet overtaget til magasin, og en omfattende ordning af bygningssten og trægenstande finder løbende sted der.

Vigtigere konserveringsarbejder: Der arbejdes fortsat med vikingeskibene fra Roskilde fjord. Altertavlen fra Roskilde domkirke underkastes en grundig restaurering. Kalkmalerier er fremdraget og istandsat i adskillige kirker. Særligt kan nævnes Elmelunde på Møn, hvor en meget omfattende istandsættelse har fundet sted. Desuden Hagested, Sindbjerg, Dråby på Mols og Ferring. Nye fremdragelser har fundet sted i Gammelsogn, Soderup, Povlsker samt Egebjærg i Ods Herred.

Konservering af historisk inventar: Restaurering af kirkeinventar har fundet sted i et stort antal kirker over hele landet. Således har gennemgribende istandsættelsesarbejder fundet sted i Ho og Øster Starup kirker. Begge steder er en gammel, tilsidesat altertavle påny taget i brug som alterudsmykning. I Nørup kirke er restaureringen af det rige 1700-talsinventar påbegyndt. Foreløbig er orgelhus, orgelpulpitur og herskabsstol istandsat. I Budolfi kirke i Ålborg og i Århus domkirke er den planmæssige gennemgang af epitafierne fortsat. I Århus domkirke er desuden restaureringen af Christen Skeels kob-

berkiste tilendebragt, ligesom der er foretaget en gennemgribende restaurering af relieffet i altertavlens topstykke. Den Claus Berg tilskrevne altertavle i Sanderum kirke er under restaurering; arbejdet ventes tilendebragt i nær fremtid. Endvidere er en restaurering af Roskilde domkirkes altertavle påbegyndt. Arbejdet ventes at ville tage tre år; foreløbig er predellaen istandsat. Under billedhugger Vitus Nielsens ledelse er Valdemar Atterdags og Christoffer den Andens gravmæler i Sorø kirke restaureret og nyopstillet. Blandt de mange gravsten og stenepitafier, som iøvrigt har været under arbejde, bør særlig fremhæves det Rodsteenske monument i Odder kirke og det Rathlouske i Gosmer kirke.

DANSK FOLKEMUSEUM
3. AFDELING

Besøgstal: Afdelingens besøgstal opgøres ikke selvstændigt, bortset fra Danmarks Bondestand (28.890) og Nationalmuseets klunkehjem (siden 12.7. 4822). Museets samlede besøgstal for 1969 er 231.609.

Udstillinger: Sommerudstillingen i Brede – »Vore bedsteforældres tid« – besøgstal 104.000. Tobaksudstilling i Tivoli »En gang røg . . .«

Publikationer: Som katalog til udstillingen »Vore bedsteforældres tid« en bog af samme navn, indeholdende artikler, der supplerede udstillingen, af: Søren Sass, Inge Mejer Antonsen, Lilli Friis, Holger Rasmussen, Hanne Frøsig, Hanne Poulsen, Ib Varnild og G. Nellemann. Vejledningen: Nationalmuseets Klunkehjem af Tove Clemmensen. Frieboes Hvile. Et landsted fra det 18. århundrede, af Poul Strømstad.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Af afdelingens inspektører har 3 været lektorer og 6 undervisningsassistenter ved Københavns Universitet. I forbindelse med udstillingen »Vore bedsteforældres tid« har der været en omfattende foredragsvirksomhed dækkende emner indenfor udstillingens periode: Onsdags-foredrag på Nationalmuseet, foredrag i Danmarks Radio samt i samarbejde med FOF og Dansk Blindesamfund foredrag forskellige steder, også udenfor København. Ligeledes i samarbejde med FOF er der afholdt foredragsrækker i undervisningslokalerne i Brede. For seminarieelever med håndarbejdsdisciplinerne som liniefag har der været arrangeret undervisning i form af foredrag og gruppeopgaver, og endelig har én af afdelingens inspektører været lærer ved museumskursus i Vester Vedsted.

Undersøgelser: Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser har som hovedemne indsamlet oplysninger om boligkultur, og der er i årets løb udarbejdet 4 nye spørgelister om leg og legetøj. Der er ialt til NEU indkommet 16.630 sider i 1969, fordelt på 2180 optegnelser.

Nationalmuseets Købstadundersøgelser har foretaget bygningsundersøgelser følgende steder: Lauritz Schrøders gård, Østergade, Maribo, Det gamle apotek i Helsingør, Frieboes Hvile, Lyngby Hovedgade 2, Kgs. Lyngby samt i København på følgende adresser: Landemærket–Pilestræde, Ny Østergade–Grønnegade, Vodroffsvej 17 Åbenrå 26, Bredgade 51, Gothersgade 41, Falkoneralle 20 og Købmagergade 7 (Handskemagerforretning). I anled-

ning af Maglebylilles forestående nedrivning er der i perioden 1968–69 foretaget undersøgelser over ældre landbygninger på Amager. Undersøgelserne har omfattet opmåling, fotografering og traditionsoptegnelser. I samarbejde med Dansk Folkemindesamling og en kreds af forskere er der indledt en undersøgelse af de kulturelle konsekvenser af kommunesammenlægningen ved Skælskør. Den løbende registrering af tekstiler i privat eje er fortsat – dette år i de østjyske amter.

Nyerhvervelser: Blandt de væsentlige nyerhvervelser kan nævnes et billedtapet forestillende Napoleons felttog, hjemtaget af Købstadundersøgelserne fra Lauritz Schrøders gård i Maribo, en hånddreven litografisk hurtigpresse bygget i 1874, en stor samling prøver og en del inventar fra en farvehandel på Frederiksberg, etableret 1906. Museets i forvejen meget fine samling af damaskes duge er blevet forøget med 2 hollandske fra begyndelsen af 1600-årene. Sammen med udførlige optegnelser om livet i et gasværksarbejderhjem med 6 børn er modtaget et komplet spisestuemøblement og spisestel fra 1922. Endvidere er, som supplement til de eksisterende samlinger, erhvervet en del enkeltgenstande til brug på udstillingen »Vore bedsteforældres tid«.

Nyindretninger: Nationalmuseets Klunkehjem (Frederiksholms Kanal 18) er åbnet for publikum med omviser. I anledning af 100-året for digterens fødselsdag er Martin Andersen Nexø's arbejdsværelse opstillet og åbnet på Nationalmuseet. I »Sølvkammeret« har en ændring af belysningssystemet afhjulpet en stor del af de tekniske vanskeligheder, der hidtil har været, med at hindre sølvets hurtige oxydering.

FRILANDSMUSEET VED SORGENFRI 7. AFDELING

Besøgstal: 146.825.

Udstillinger: I juni måned foranstaltedes et arrangement kaldt »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum«. Der arrangeredes i forbindelse hermed to udstillinger i det nævnte butikscenter: »Oldemors arbejdsdag« og en udstilling om, hvad Frilandsmuseet er. (Se nærmere om hele arrangementet dette bind s. 134.)

Publikationer: Bjarne Stoklund: Gården fra Lønnestak. Bjarne Stoklund: Læsøboerne og det daglige brød. Nationalmuseets Arbejdsmark 1969, p. 5–16. Peter Michelsen: Hans Hansens Gård. Museumsgården i Keldbylille på Møn.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsundervisningen på Frilandsmuseet har også i dette år været en meget væsentlig del af museets samlede aktivitet. Udover de sædvanlige elevgrupper har museet taget et arbejde op med specialhold af elever med forskellige åndelige og legemlige handicap. Blandt det anvendte undervisningsmateriale kan fremhæves flere nye grundplaner m. v. af museets bygninger.

Vigtigere undersøgelser: Der er udført undersøgelser af forskellig art i forbindelse med de igangværende genopførelsesarbejder. Derudover har der været foranstaltet arkivundersøgelser vedrørende nogle af de bygninger, som længe har befundet sig på Frilandsmuseet.

Nyindretninger: Genopførelse og indretning af huset fra Dørrød i Skåne er blevet tilendebragt, og huset åbnet

for publikum. Endvidere har Frilandsmuseet forestået indretningen af den af staten erhvervede gård i Keldbylille på Møn til museumsgård. Denne institution, ofte kaldt Hans Hansens Gård, er nu tilgængelig for publikum.

DEN KGL. MØNT- OG MEDAILLESAMLING

Besøgstal: 15.499.

Udstillinger: Der har været afholdt separatudstillinger af et møntfund fra havet ud for Bornholm og af Samlingens nyerhvervelser af græske mønter.

Publikationer: G. K. Jenkins: Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum part 42, North Africa, Syrtica-Mauretania, Kbh. 1969. Årsberetning for 1967 i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1968 (udk. 1969).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har været afholdt 23 omvisninger, hvoraf de 12 har været specialomvisninger med lysbilledemonstrationer.

Vigtige nyerhvervelser: Af nyerhvervelserne kan fremhæves en tetradrachme, præget af den syriske konge Seleukos II (246–226 f. C.) i byen Sardes i Lilleasien. Denne mønt erhvervedes med tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

NATURVIDENSKABELIG AFDELING

Vigtigere undersøgelser: Afdelingens udgravningsarbejde har været koncentreret om Ertebølle-bopladsen »Præstelyngen« i den vestsjællandske Aamose. I umiddelbar nærhed af denne boplads er udgravning af to stammebåde fortsat fra foregående år. – Den ene er C-14 dateret til omkr. 3000 f. Kr. På Hjortholm i Stavns Fjord, Samsø, er de pedologiske undersøgelser i tilknytning til stenalderbopladser blevet fortsat. I tilknytning til bearbejdelsen af det tidligere indsamlede materiale fra stenalder-pælebygninger i Weier, kanton Schaffhausen, Schweiz, er der foretaget mosegeologiske undersøgelser i den nærliggende mose Egelsee. I Julianehaab-distriktet er der foretaget mosegeologiske og botaniske undersøgelser i Brattahlid-egnen for at udrede vegetationsudviklingen siden sidste nedisning, samt nordbobebyggelsens indvirkning på den naturlige vegetation. På laboratoriet er de pollen- og frøanalytiske undersøgelser og dateringer vedrørende det første agerbrug blevet fortsat, hovedsagelig på schweizisk materiale. En lignende bearbejdelse er foretaget af det grønlandske materiale, kombineret med undersøgelse over det recente pollennedslag i området. En lang række C-14 dateringer af såvel arkæologiske som geologiske prøver er udført, og i forbindelse hermed er der udført vedanatomiske bestemmelser samt måling og tælling af årringe med dendrokronologisk formål.

NATIONALMUSEETS KONSERVERINGSANSTALT 2

Konserveringsanstalten har rømmet bygning 11 i Brede, der står over for en større ombygning med indretning af laboratorier og værksteder m. v. Til gennemførelse af projektet er foreløbig bevilget 2,8 mill. kroner fordelt over en byggeperiode af fire år. Bevillingen

dækker de nødvendige bygningsmæssige forandringer og en række tekniske installationer. Til inventar, apparatur og forskellige anlægsarbejder uden for bygning 11 forventes yderligere bevillinger for 1973–74 og de nærmest følgende år. Konserveringsanstalten har p. t. indrettet sig i midlertidige lokaler i bygning 8.

LANDBRUGSMUSEET

Besøgstal: 12.126.

Udstillinger: Særudstillinger på den skandinaviske landbrugsmaskinudstilling »Agrima« i Bellacentret og i Auninghallen, Auning.

Vigtige nyerhvervelser: Fra Landbohøjskolens mejeriafdeling indgået centrifuger af ældste og ældre typer bl. a. de originale forsøgscentrifuger, benyttet af Fjord. Desuden en rigt udskåret og dekoreret ostepresse fra Hoorn i Holland. Ialt 32 genstande. Desuden ca. 800 fotos og plancher af ældre landbrugsredskaber fra Landbohøjskolens redskabssamling. Heri mange sjældenheder.

VIKINGESKIBSHALLEN I ROSKILDE

Besøgstal: Hallen åbnedes for publikum den 20. juni 1969. Fra denne dato til den 31. december 1969 blev hallen besøgt af 84.263. I tidsrummet inden den officielle åbning blev der givet selskaber o. l. mulighed for at besøge hallen. Dette besøgstal andrager for perioden 1.1.–19.6. 1969 4589.

Udstillinger: Ved åbningen var genopstillingen af det første af de fem skibe vidt fremskredet, og dette arbejde forventes at være tilendebragt omkr. 1. februar 1970. Herefter vil de øvrige fire skibe blive rekonstrueret med fortsat mulighed for publikum til at følge arbejdet. Ved hallens indvielse var der etableret en permanent udstilling omhandlende Skuldelev-fundets historie, konservering, nordiske bådtyper, dykning m. m. Endvidere en særudstilling »Vikingernes veje«, som i plancher og fund gav en oversigt over vikingernes handels- og krigstogter og deres bosætning udenfor Norden.

Publikationer: O. Crumlin-Pedersen og O. Olsen: »Fem vikingeskibe fra Roskilde fjord«. Samme: 5-sidet vejleder, beregnet for hallens besøgende, (dansk – tysk – engelsk).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Plakater og materiale udsendt til 1200 skoler. I øvrigt er et specielt program for samarbejde med skolerne under udarbejdelse. Plancher og dias forefindes. Farvefilmen om udgravningen, som fandt sted i 1962: »Vikingeskibene i Roskilde fjord«, har været vist i dansk version: 1503 gange, engelsk version: 318 gange, tysk version: 153 gange samt fransk version: 30 gange. I skolernes efterårsferie arrangeredes rundvisninger specielt for børn, ligesom der i skolernes juleferie blev etableret et modelbyggerværksted, hvor der blev ydet hjælp og vejledning af en bådbygger ved bygning af det af »Billing Boats« i samarbejde med museet fremstillede byggesæt af skib nr. 3. Flere foredrag er holdt for foreninger, ligesom der blev holdt foredragsrækker i Vikingeskibshallen omhandlende arkæologi, Skuldelev-fundet m. m. I Hallen forhandles et udvalg af publikationer, der alle har tilknytning til de forskellige udstillingstemaer.

Vigtigere undersøgelser: Nationalmuseets skibshistoriske laboratorium, der har til huse i hallen, har med bistand af personale fra Vikingeskibshallen påbegyndt en landsomfattende vragregistrering, samt undersøgelse af pælespærringer i Haderslev fjord.

FORHISTORISK MUSEUM, MOESGÅRD

Besøgstal: Den permanente udstilling lukket en stor del af året på grund af museets udflytning til Moesgård.

Udstillinger: En landsby i Nepal, besøgstal ca. 3000.

Publikationer: Årbogen Kuml 1968, P. V. Glob: Helleristninger i Danmark, begge JAS.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 6 foredragsaftener på Moesgård (afholdt af Jysk Arkæologisk Selskab). UNESCO-vandreudstillinger: 3 vedr. Nigeria, 3 vedr. Afghanistan, 1 vedr. Lapland til brug for seminarier og skoler. Diverse omvisninger samt studiebesøg af udenlandske studentergrupper. International ungdomslejr (Mellemfolkeligt Samvirke, 20 mand i 2 × 3 uger) med program: rekonstruktioner. Diverse foredragsvirksomhed i foreninger og skoler.

Vigtigere undersøgelser: Stenalder: Brovst (boplads, Kongemosekultur), Ringkloster (boplads, Ertebøllekultur), Sophiebjerg (jættestuetomt), Fjelsø (stendyngegrave, Tragtbægerkultur), Vester Nebel (dobbeltgrav, Enkeltgravskultur), Tørring skov (høj, Enkeltgravskultur), Myrhøj (boplads, Enkeltgravskultur). Bronzealder: Hammel Storgård II (gravhøj). Jernalder: Fredbjerg (boplads), Drengsted (boplads), Okholm (boplads), Høgsbro (boplads), Katedralskolen, Århus (byundersøgelse), Svennum (våbengrav), Hesselbjerg (gravplads). Flere af gravningerne er udført i samarbejde med: Vendsyssels historiske Museum, Aalborg historiske Museum, Viborg Stiftsmuseum og Den antikvariske Samling, Ribe.

Vigtigere nyerhvervelser: Etnografisk afdeling: Betydelige samlinger fra Masai-folk i Tanzania og fra Luo-, Gusii- og Kuria-folkene i Kenya. Fortløbende indsamling af materiale fra Ainu-folket, nordlige Japan. Fin arkæologisk og etnografisk samling fra sydvestlige del af Nordamerika.

Ny- eller ombygninger, nyindretning: Fortsat udbygning af museet på Moesgård med henblik på åbning for publikum i september 1970.

KØBSTADMUSEET »DEN GAMLE BY«

Besøgstal: 71.703.

Udstillinger: Eftersommerens begivenhed har som sædvanlig været det gammeldags marked – 6.–14. sept. – det blev besøgt af 75.000 gæster. I samme festuge havde museet i samarbejde med Landsforeningen Dansk Kunsthåndværk, Østjydsk Afdeling, arrangeret en udstilling »Skandinavisk Stoftryk og Keramik«, der blev forlænget til 21. september. En vandreudstilling udsendt af den polske stat, »Teatrene i Polen«, var åben 19. oktober–2. november. Juleudstillingen »Julekort« viste julekortets udvikling fra 1860-erne til 1930 og var åben 13. december 1969–11. januar 1970. Museets traditionelle julearrangementer – de julepyntede stuer fra 1820 og 1848

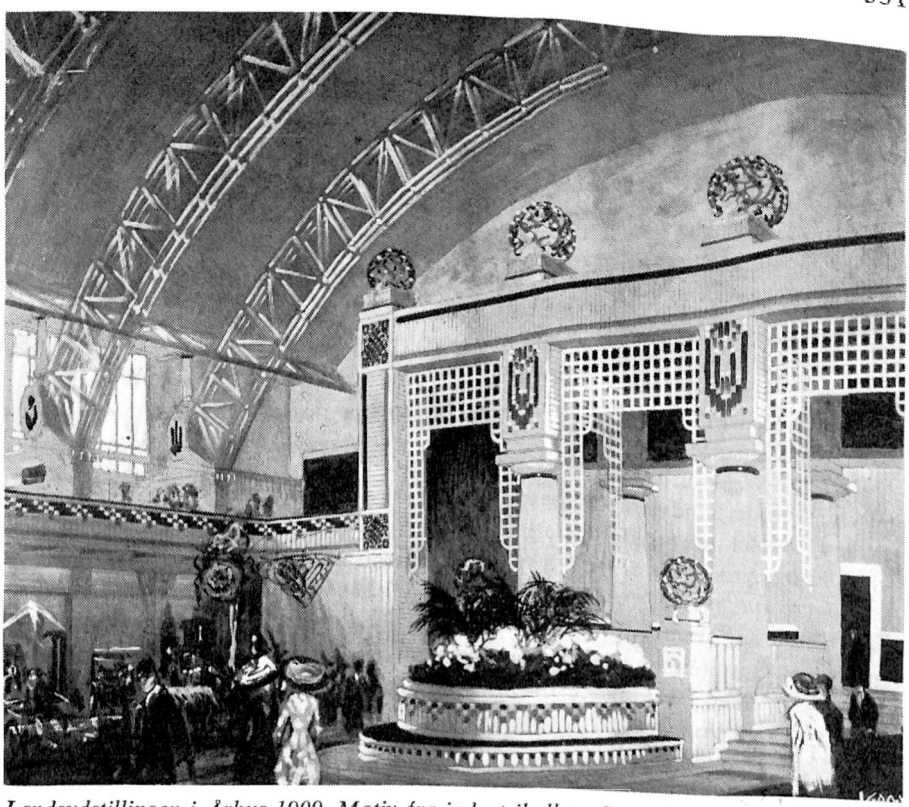

Landsudstillingen i Århus 1909. Motiv fra industrihallen. Gouache af Valdemar Andersen, ca. 92 × 110 cm (mus. nr. 845:69). Gave fra kunsthandler Gunnar Wandel, København.

i Borgmestergården – var arrangeret i julen. Desuden har museet medvirket ved Århus byhistoriske Udvalgs udstilling »Århus Revy – By og bystyre 1869–1969« i Århus Rådhushal 22. februar–6. marts, og ved Danmarks folkelige Broderiers udstilling »Gamle østjyske Håndarbejder« i Århus Rådhushal 19.–27. juli.

På Helsingør Theater opførte »Den jyske Opera« under medvirken af Århus Byorkester 6.–16. august som sommeropera W. A. Mozarts »Teaterdirektøren«, »Lille suite for strygere« af Carl Nielsen og to balletter: Pas de deux'en fra August Bournonvilles »Blomsterfesten i Genzano« samt Flemming Flindts »Tango Chikane«; og 14., 15. og 16 november opførte Det jydske Musikkonservatoriums operagruppe Francesco Cavallis opera »Ormindo« fra 17. århundrede.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har været afholdt et antal omvisninger med film, dels omvisning i kirkesamlingen, hvorefter Carl Th. Dreyers og Victor Hermansens film

»Landsbykirken« vistes, dels omvisning i farveriet, hvorefter filmen om det gamle farveri i Ebeltoft vistes. I foredragsserien talte den 16. april museumsinspektør, dr. phil. Sigurd Schoubye om »Hollandske Vægfliser« og deres efterligninger i slesvig-holstenske og danske manufakturer, den 23. april arkivar Bredo L. Grandjean om »Dansk Porcelæn« og den 30. april overinspektør, cand. mag. Gudmund Boesen om »Glas«. Ved et samarbejde mellem Magica Film Production, Jydsk Teknologisk Institut og museet har man påbegyndt optagelsen af en række film, der viser gamle håndværk. Museet har desuden fortsat sin undervisning for fagskoler og læreanstalter.

Vigtigere undersøgelser: Den i samarbejde med Kunstindustrimuseet i København igangværende registrering af »Damask og Drejl i jysk eje« er fortsat.

Vigtigere nyerhvervelser: Som gave er modtaget afdøde arkitekt E. Høvring Nielsens (1900–69) arkiv og bibliotek, indeholdende arkitekt R. Frimodt Clausens (1861–1950) arkiv. En samling fajance fra Kastrup og Criseby/Eckernförde. To gouacher af tegneren Valdemar Andersen (1875–1928) med motiver fra Landsudstillingen i Århus 1909. Ved køb har museet erhvervet en ovn af jern og fajance fremstillet af Langes Jernstøberi i Svendborg og fajancefabrikken Aluminia. Ovnen bærer årstallet 1915 og er tegnet af kunstneren Christian Joachim, skaberen af Tranquebar-mønsteret, der pryder ovnens fajanceoverdel. Desuden en gennembrudt fajanceskål af form som en flettet kurv fra Eckernförde og en bolle og et låg fra Kastrup.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Kirkesamlingen er blevet nyopstillet og antallet af udstillede genstande væsentligt forøget. I sommerens løb er de af Sønderborg kommune skænkede huse: Havbogade nr. 29 og nr. 56, Sønderborg, nedtaget og hjemført. Husene skal til sin tid benyttes til et filatelistisk museum.

HANDELS- OG SØFARTSMUSEET PÅ KRONBORG

Besøgstal: 81.261.

Publikationer: Handels- og Søfartsmuseets årbog 1969.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: vejledning af skoleklasser såvel fra folkeskolen som gymnasiet og anden højere undervisning (tekniske skoler, skibsteknikum, studerende fra instituttet for europæisk folkelivsforskning etc.). Foredrag for andre grupper af besøgende.

Vigtigere undersøgelser: Forskning i forbindelse med forberedelse af en publikation af museets opmålinger af lokale fartøjstyper.

Vigtigere nyerhvervelser: Model af S/S »Hans P. Carl«, 1948. Malerier af fuldskibet »Summer Cloud« og skonnert »Anna«. Farv. tegn. af ubk.: Snaubrig »Harmonie« af København*. Oliemalerier med portrætter af kaptajn Boysen og hustru. To skibskister. Hængekompas af fabr. John Smith, London. Tallerken af ostindisk porcelæn »For Indfødsrettens lykkelige Sønner« 1780 samt do. tallerken af Christen Lintrups stel, 4 skipperskeer af sølv

* Farv. tegn. af Jacob Petersen: Kaperen »Harmonie« af København.

med inskriptioner: Königsberg: Ernst Castell, 1861, Reval: Mayer & Com. 1855 og Riga: Eduard Ahrends & Co. 1831. Et målebrev for chaluppen »Forsøget« af Drammen, dateret 22. sept. 1813. Vragfund fra S/S »Valencia«. Akkordbog fra Helsingør Skibsværft 5.9.1895–3.11.1897. Journal for krydsfartøjet no. 13, 1861. Opgavebog ved navigationsskolen i Flensborg for Niels Peter Gylling 1857. Kort over fiskepladsen ved Vendsyssels vestkyst. Diverse manuskripter, forordninger, søkort, konstruktionstegninger, fotografier, bøger m. m.

Nyindretninger: Nyopstilling i første værelse i sydfløjen med kajak og umiak, deponeret af Deres Majestæter Kongen og Dronningen.

FISKERI- OG SØFARTSMUSEET
SALTVANDSAKVARIET. ESBJERG

Besøgstal: 63.913.

Udstillinger: 1) Langli – en ø i Ho bugt, 2) Vitved – en østjysk landsby, 3) Glencolumbkille – et kystsamfund i Irland, 4) Gutannen – en landsby i Alperne, 5) Esbjerg, 6) Den danske søredningstjeneste før og nu, 7) Sandrejefiskeriet fra Havneby, 8) Øerne i Vadehavet.

Publikationer: H. Meesenburg: Langli, S. Tougaard: Vitved, S. Tougaard: Glencolumbkille, H. Meesenburg: Guttannen, H. Meesenburg: Esbjerg, A. Hjorth Rasmussen og Egon Skelmose: Sandrejefiskeriet fra Rømø.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I forbindelse med særudstillingerne er der holdt aftenforedrag på museet ligesom Danmarks Lærerhøjskole og Københavns Universitets geografiske Institut har afholdt sommerkursus på institutionen. Der er endvidere holdt foredrag og øvelse i museets undervisningslokale og undervisningslaboratorium for et stort antal gymnasie- og seminarieklasser, ligesom der har været besøg af mange lejrskoler og højskoler.

Undersøgelser: Sandrejefiskeriet i Vadehavet og fiskeriet fra Havneby, forberedende kulturgeografiske undersøgelser i Lild sogn, både, bådfart og fiskeri i marsken, dansk søredningstjeneste (fotografering af filmsoptagelse).

ORLOGSMUSEET

Besøgstal: 10.822.

Udstillinger: Særudstillingen »Kongen og Søværnet« i anledning af Kongens 70-års fødselsdag. Der var stillet materiale til rådighed fra Hans Majestæt Kongen, Søværnet og fotograf Elfelt m. fl.

Nyerhvervelser: Model af Kongeskibet »Dannebrog«, signet af messing, opfisket fra vraget af linieskibet »Christian den Ottende«, der sprang i luften 5. april 1849 i Eckernförde fjord og 2 stk. farvelagte tegninger af Prisonen i Reading 1807, signeret Mathis Petter Clausen. Museets samling af arkivalier, fotografier og bøger er gennem modtagelse af en lang række gaver i årets løb blevet stærkt forøget.

Museets status: Museet har i årets løb gennem optagelse på finansloven modtaget statsanerkendelse, ligesom museet af chefen for Søværnet har modtaget meddelelse om, at Søværnskommandoen herefter betragter Orlogsmuseet som Søværnets museum, hvori

Marinens historiske genstande skal indgå efter nærmere bestemmelser.

Donationer: Fra The Henry L. and Grace Doherty Charitable Foundation, Inc., New York, har museet ved fondens vicepræsident captain Emil Lassen modtaget 40.000 dollars, svarende til ca. 300.000 kr.

Orlogsmuseets Kollegium på Nivaagaard: Museet har i årets løb givet plads til yderligere 5 studerende, hvorved antallet af beboere på kollegiet er bragt op til 17.

KUNSTINDUSTRIMUSEET

Besøgstal: 50.543.

Udstillinger: Museet: 1900 – Den nye stil. Tråd og form. Franka Rasmussen og Ole Christensen. Hollandsk Buket (Jubilæumsudstilling). Smykker af Helga og Bent Exner. Bibliotekets forværelse: Modebilleder fra 90erne. Toulouse Lautrecs plakater. »Som der så ud«. Stensalen: Textil (17 textilkunstnere). Julepakker.

Publikationer: Kunstindustrimuseets Virksomhed IV 1964–1969, Kbhvn. 1969. Vejledning til samlingerne (ill. brochure).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har året igennem været holdt omvisninger i samlingerne for skoler, foreninger m. m. Elever fra Kunstakademiet og Kunsthåndværkerskolens møbelklasse har, som led i deres undervisning, opmålt en række af museets møbler. For medlemmerne af Selskabet Kunstindustrimuseets Venner blev der holdt følgende foredrag: Tage E. Christiansen: Middelalderlige bronzer. Anthony Blunt: The Country House in Italy, France and England. Steen Eiler Rasmussen: Tiden omkring Kunstindustrimuseets tilblivelse.

Vigtigere undersøgelser: Arbejdet med registreringen af gammelt, dansk damask og drejl i Jylland, der foretages i samarbejde med Købstadmuseet »Den gamle By« i Aarhus, blev fortsat igennem 1969.

Vigtigere nyerhvervelser: Armstol, forgyldt. Frankrig ca. 1760. Konfektskål af forgyldt sølv. Hamburg ca. 1640. (Medbragt af prins Valdemar på hans frierfærd til Rusland). Portræt af Pietro Krohn, pastel. Malet af P. S. Krøyer 1887. Gobelinvævet pude med Haags byvåben, Holland 17. årh.'s slutning. Kaffekande af porcelæn. Japan 17. årh.'s slutning, europæisk sølvmontering. Desuden er der indkøbt moderne dansk og udenlandsk kunsthåndværk af bl. a. Helga og Bent Exner, Arne Jacobsen, Nanna Nissen, Franka Rasmussen, Gertrud Vasegaard, Ann og Göran Wärff samt en række venetianske glas fra Venini, Murano.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: I den pavillon mod Bredgade, hvor det gamle Frederiks Hospitals Apotek havde til huse, har museet inddraget den såkaldte Stensal til mindre, skiftende udstillinger, fortrinsvis af unge og eksperimenterende kunsthåndværkere. I forbindelse med Kunstindustrimuseets 75 års jubilæum modtog museet som gave fra C. Olesen en løber, tegnet af Vibeke Klint; løberen ligger gennem alle museets sale. Museet fik i samme anledning et nyt indgangsparti, en glasdør, der fra Bredgade giver uhindret udsigt til museets grønnegård. Døren er en gave fra Bikuben.

Vigtigere konserveringsarbejder: En gobelinvævet, hollandsk borddug fra o. 1650, stammende fra Svenstrup, har

undergået en grundig konservering ved fru Ellen Borum, Nationalmuseets Konserveringsafdeling, og fru Charlotte Portman, Kunstindustrimuseet.

FREDERIKSBORG MUSEET

Besøgstal: 231.954.

Publikationer: Museets franske vejledning, hvis første udgave kom 1958, er udsendt i 3. oplag (7–10.000).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Vinteren 1969 blev der i samarbejde med A.O.F. i Hillerød afholdt et kursus, kaldet »Lørdage på slottet«, under medvirkning af museets direktør, overinspektør og inspektør i form af to rækker omvisninger. Der deltog ialt ca. 200 mennesker. Museumsdirektøren holdt desuden en serie på 4 foredrag under titlen »Historiske portrætter på Frederiksborg. Et rids af Danmarks historie fra ca. 1500 til 1900«, og overinspektør H. D. Schepelern 2 foredrag om »Håndværk, videnskab og kunst fra Tyge Brahe til Henrik Steffens«. Foredragssalen blev iøvrigt benyttet ved adskillige introduktioner til besøg på slottet og i museet samt som klasseværelse ved skolegruppers udarbejdelse af skriftlige arbejder i forbindelse med museumsbesøg. I sommerhalvåret har museet som sædvanlig ydet vederlagsfri omvisning til skoleklasser, seminarieklasser, kursus m. v. Ialt blev der givet 129 omvisninger.

Vigtigere undersøgelser: I forbindelse med fotograferinger har overinspektør H. D. Schepelern katalogiseret portrætsamlingen på Sæbygård og museumsinspektør Povl Eller samlingen på Gammel Køgegård.

Vigtigere nyerhvervelser: Kong Frederik III, formentlig udført af Toussaint Gelton. Kong Frederik IX, 1953, forarbejde af August Tørsleff til det store gruppebillede i Folketinget af statsrådet ved underskrivelsen af grundloven 1953. Politikeren, fhv. minister Bodil Koch, malet 1965 af Anelise Søndergaard. Komponisten Niels Viggo Bentzon malet 1961 af Anne Marie Telmanyi. Et par store prydvaser fra Den kgl. Porcelænsfabrik, med monogrammet F. G. K. samt et silhouetportræt. Vaserne antages at være identiske med et par, som ifølge fabrikkens regnskab blev leveret 2.1.1805 til F. J. Kaas. En sølvskål, udført af guldsmeden Esajas Busch fra Augsburg og smykket med dronning Anna Sophies kronede spejlmonogram. Endvidere som gaver: Digteren F. C. Klopstock, marmorbuste udført af Landolin Ohmacht. Redaktør C. V. Rimestad, stifter af »Arbejderforeningen af 1860«, marmorbuste af L. Hasselriis 1869. Orientalisten Rasmus Olsen Besthorn, tegning af Emil Krause 1918. Professor J. L. Heiberg, maleri af Harald Slott-Møller samt en tegning af samme, udført af Thorkild Roose. Maskinkonstruktøren Ivar P. B. Knudsen, maleri af Michael Ancher 1912. Et taffelur, som er udført af L. Petersen ca. 1830 til billedhuggeren H. E. Freund.

Ny- eller ombygninger: Den tidligere amtmandsbolig på Frederiksborg, det såkaldte Slotsherrens Hus, blev efter fuldførelsen af dens restaurering og ombygning august-september 1969 taget i brug til administrationskontorer samt til fotografisamling, billedarkiver, bibliotek, arkiv m. v. Derved er hele 4. etage i hovedslottets kongefløj blevet frigjort; her påtænkes indrettet studiesamling og magasinrum.

Vigtigere konserveringsarbejder: På konserveringsatelieret er restaureret ca. 40 malerier, dels fra museets egne samlinger, dels billeder tilhørende Frederiksborg slot (konsejlgangen), dels tilhørende private, herunder 5 store dekorationsmalerier af William Scharff, tilhørende Carlsberg Bryggerierne.

DE DANSKE KONGERS KRONOLOGISKE SAMLING PÅ ROSENBORG

Besøgstal: 102.745.

Udstillinger: »Danske Konger til Søs«. Særudstilling i anledning af Kongens 70 årsdag 11. marts 1969. Marts-april. – Til Kunstindustrimuseets udstilling af hollandske blomstertæpper udlåntes en del blomsterbilleder fra det 17. årh.

Publikationer: Katalog til udstillingen »Danske Konger til Søs«. Ny udgave af samlingens engelske katalog.

Ombygninger: Spirene på slottets to mindre tårne har fået nyt kobbertag og portbygningen nyt tegltag efter en hovedistandsættelse (delvis fornyelse) af tagværkskonstruktionerne.

Oplysningsvirksomhed: I november holdt Gudmund Boesen foredrag om Rosenborgsamlingen i Altona og Münster.

Vigtigere konserveringsarbejder: Istandsættelsen af de kinesisk dekorerede paneler i Christian den Fjerdes sengekammer er afsluttet (udført af Nationalmuseets konserveringsanstalt). På Rosenborgs eget tekstilkonserveringsværksted er der fortsat arbejdet med restaurering af Riddersalens gobeliner og udført istandsættelse af tekstiler fra Fredensborg, Gråsten og Clausholm.

TØJHUSMUSEET

Besøgstal: 75.089.

Udstillinger: I anledning af Kongens 70-års fødselsdag arrangeredes en lille særudstilling i sydenden af Våbensalen: »Kongelige våben og uniformer« den 11. marts–14. marts. I særudstillingslokalet havde tinfigurforeningen Chakot'en opstillet en 25-års jubilæumsudstilling, den 2. april–8. november. I anledning af Dannebrogs 750-års jubilæum arrangeredes i Våbensalen en særudstilling: »Dannebrog. Militære faner« den 13. juni–18. august. Det nyindrettede Krudtværksmuseum i Frederiksværk, som sorterer under Tøjhusmuseet, blev festligt indviet den 4. sept. Krudtværksmuseet er i år åbent 26. marts–31. oktober. I samarbejde med Odense Bys Museer arrangerede Tøjhusmuseet i Møntergården en særudstilling af fynske våben den 7. sept. –28. sept.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foruden den daglige publikumsservice kan nævnes, at Tøjhusmuseets foredragsrække: Krigen 1801 og 1807–14 afsluttedes med 4 foredrag i perioden 15. februar–18. marts. En ny foredragsrække er påbegyndt i efteråret under titlen: »Våbenfremstilling i Danmark«. De 4 første foredrag er blevet holdt i perioden den 28. oktober–18. november. I forbindelse med en skandinavisk våbenkongres i København holdt Tøjhusmuseets inspektører specialforedrag for kongresdeltagerne den 9. maj. Desuden gennemførte Tøjhusmuseet en demonstrationsskydning med gamle våben på Hellebæk Skydebaner for kongressen den 10. maj. Senere gennemførtes en tilsvarende skydning på Seden Skydebaner i forbindelse

med den fynske skyttedag den 7. september.

Vigtigere nyerhvervelser: I. afdeling. Tysk jernpatronkogger ca. 1580 til 5 patroner. Koggeret er ætset, bl. a. på 2 sider med en opretstående løve. Tændnålspistol af F. v. Dreyse Sömmerda ca. 1870. Sølvindlagt skæfte. Colt Dragoon Army revolver M. 1848 i kasse med tilbehør. *II. afdeling.* Fodfolkskårde M. 1710. Hollandsk fodfolkssabel, dateret 1747. Dansk brystplade for livgarden til hest, 1707, stemplet H. L. (Heinrich Leopold). To bosniske sværd, det ene dateret 1592, det andet ca. 1600. To jordfundne kårder fra Fyn, den ene med Johs. Wundes' smedemærke, 1658–60. Dansk officerskårde ca. 1750, med Frederik V's monogram. Fransk rokokodragtkårde med facetslebet stålfæste, indlagt med to slags guld. *III. afdeling.* 2 stk. ¼ ton Jeeps, hvoraf den ene amerikansk fra 2. Verdenskrig. 1 radiomodtager brugt på Amalienborg af kong Christian X's adjudant under besættelsen 1940–1945. *IV. afdeling.* 1 sæt spillekort, komplet fra omkring 1815. Billedkortene har aktuelle personer og begivenheder. En samling gamle tinsoldater, forestillende hannoveranske soldater, og soldater fra slaget ved Königgrätz 1866. Figurerne menes fremstillet kort efter slaget. Kong Christian X's kongestander for bereden eskorte med tilbehør.

Ombygninger: Brandsikringen af Tøjhusmuseets udstillingsbygning (Christian IV's arsenalsbygning fra 1604) er efter flere års arbejde nu kommet så vidt, at den kan ventes fuldendt i år.

Vigtigere konserveringsarbejder: I samråd med Nationalmuseets konserveringsafdeling for jordfundne sager er afdeling II begyndt på en ny teknik for rensning af stærkt forrustede genstande, bl. a. vore ringbrynjer og jordfundne kårder. Tøjhusmuseet arbejder med at finde en mannequin-form, som kan bære de tunge harnisker; en træfigur af særlig opbygning har givet godt resultat.

JAGT- OG SKOVBRUGSMUSEET

Besøgstal: 16.316.

Publikationer: Ny vejledning: P. Chr. Nielsen, Skov og træ. 64 s.

DANSK POST- OG TELEGRAFMUSEUM

Besøgstal: 25.998.

Udstillinger: 1.6.–1.8.: »Historisk teleteknik« i forbindelse med Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs 100 års jubilæum, 24. og 25.6. »Posthistorie« i Viborg og en række frimærkeudstillinger i ind- og udland.

Nyerhvervelser: maleri af K. Hansen Reistrup »Diligence foran en kro« (1922), Wheatstone-anlæg.

KØBENHAVNS UNIVERSITETS MEDICINSK HISTORISKE MUSEUM

Den vigtigste begivenhed var indvielsen af det offentligt tilgængelige museum. Indvielsen fandt sted den 8. maj 1969 og blev foretaget af universitetets rektor i nærværelse af kongen og dronningen og særligt indbudte gæster. Efter taler af rektor og professor, dr. med. V. Møller-Christensen beså gæsterne udstillingen i de 13 nyindrettede rum.

I åbningstiden, der foreløbig er begrænset til månederne maj, juni, juli

og august, havde museet ialt 578 besøgende, deraf 423 betalende. Besøgstallet for hele 1969 (exclusive det offentlige museum) er 254 enkeltpersoner og 18 grupper fra ind- og udland.

Museets katalog er nu trykt og kan købes i museet; prisen er kr. 5.-. Kataloget er på X + 29 sider samt 16 sider illustrationer fra samlingerne. 2 doktordisputatser, udarbejdet på grundlag af materiale fra museets samling af middelalderlige skeletter, blev forsvaret i 1969: den 20. november dr. Philip Sager: Spondylosis cervicalis, og den 9. december dr. Johs. G. Andersen: Studies in the Mediaeval Diagnosis of Leprosy in Denmark. Sidstnævnte disputatshandling fandt sted i det gamle kirurgiske auditorium.

I 1970 vil yderligere 2 rum blive inddraget i den offentligt tilgængelige afdeling af museet; i disse rum vil kirurgiens historie blive illustreret med genstande og billeder.

Der har været holdt forelæsninger hver onsdag i semestrene af professor i medicinens historie, dr. med. V. Møller-Christensen og medarbejdere ved museet.

TEATERHISTORISK MUSEUM

Besøgstal: 19.896.

Udstillinger: Svend Wiig Hansens forarbejder til Shakespeares »Troilus og Cressida«, førsteopført på Det kgl. Teater 1968. Samtidig udstilledes de væsentlige kostumer benyttet i samme forestilling. De udlåntes velvilligst af Teatret. Selskabet for dansk Teaterhistorie har til sine medlemmer udsendt Gunnar Sandfelds »Teaterkunst på små scener«.

Undervisning: Universitetets undervisning i Teatervidenskab har fundet sted i museet med benyttelse af dets samlinger. Derudover har museet modtaget besøg af 86 foreninger, skoler, seminarier o. l. til foredrag med omvisninger.

Birger Bartholin har ladet afholde en balletmatiné, og A.O.F. har haft 6 demonstrations- og foredragsaftener med deltagelse af medlemmer fra Den kgl. Ballet. Polske, svenske og norske skuespillere har i grupper fået orienterende foredrag.

Undersøgelser: Den væsentligste undersøgelse i årets løb har været en fortsættelse af gennemgangen og tidsfæstelsen af de ca. 500 teaterkostumer, som af Det kgl. Teater er deponeret på Nationalmuseet.

Vigtigste nyerhvervelser: Svend Wiig Hansens forarbejder til »Troilus og Cressida«. Det kgl. Teater. 1968. Gave fra Ny Carlsberg Fondet. David Monies' portræt af Bournonville-mimikeren J. A. Stramboe og hans kone Sophie Frederikke, f. Svanemann. 1 kostumetegning og to farvelagte raderinger af Lars Bo til »Svanesøen«. Gave fra det Månssonske legat. 15 Hans Bendix tegninger af Poul Reumert. Gave fra Jorcks Fond. Bendix le Coffres maleri kaldet »De fem sanser«. Gave fra Ny Carlsberg Fondet. Møbler, to stole og et »loveseat«, som har tilhørt Christian den Syvendes livkirurg og kammertjener, Brieghel.

MUSIKHISTORISK MUSEUM

Besøgstal: 4800.

Udstillinger: I maj havde museet arrangeret en udstilling af danske violi-

ner i anledning af den internationale violinbyggerkongres i København. I juni deltog museet i en musik- og balletudstilling i forbindelse med en operaopførelse i Charlottenborg. I december åbnedes museets opstilling af klassiske indiske musikinstrumenter. Desuden sendtes en samling af fløjter og fløjtebilleder til en udstilling på Østengårdskolen. I forbindelse med udstillingen af indiske musikinstrumenter udgav museet i december »Classical Indian Musical Instruments« med tekst af Erik Kirchheiner.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Koncerter. Museumsquiz: løbende konkurrencer med spørgeskemaer eller kryds- og tværs-opgaver på grundlag af museets permanente udstilling og med 10 månedlige præmier. Rumlepotte-konkurrence for børn. I foråret et Folkeuniversitetskursus om musikinstrumenter under ledelse af museumsinspektør Mette Müller. I november medvirkede museet ved en børneudsendelse i TV »Masser af messing«, tilrettelagt af Per Nielsen og Mette Müller. Talrige omvisninger for skoler m. fl., ialt ca. 1200 deltagere. Tre orienteringsbesøg af elever fra Danmarks Biblioteksskole.

Undersøgelser: I samarbejde med Københavns Universitets musikvidenskabelige institut har museet bistået ved udarbejdelsen af specialafhandlinger. Museet har bistået ved Erik Kirchheiners undersøgelse vedrørende klassiske indiske musikinstrumenter. Museet har fortsat indsamling af materialer om danske folkemusikinstrumenter (Musikhistorisk Museums etnografiske Undersøgelser. (Mus.E.U.)).

Nyerhvervelser: 17 nordindiske musikinstrumenter er skænket museet af Carlsbergs Mindelegat. Instrumenterne er indkøbt i Indien af Erik Kirchheiner. Til biblioteket og arkivet er erhvervet 6 bind med Carl Berlings omfattende optegnelser om opera i Italien 1595–1725, – samt en værdifuld samling af kammermusik, der har tilhørt den i Hamburg virkende læge, professor Unna, og som er skænket museet af hans søn, dr. med. Unna, Åbenrå.

DANMARKS TEKNISKE MUSEUM

Besøgstal: 88.000.

Udstillinger: Udover permanente udstillinger er der i 1969 afholdt følgende særudstillinger. »Lys og lamper« i anledning af 40 års jubilæet for den danske glødelampeindustris begyndelse og »Valdemar Poulsen 100 år« i anledning af 100 året for Valdemar Poulsens fødsel (båndoptagerens og radiotelefoniens opfinder).

Publikationer: Danmarks tekniske Museums årbog og museets katalog samt brochurer på dansk og engelsk.

Nybygninger: Ny udstillingsbygning på 2600 m² på Ndr. Strandvej 23 i Helsingør, åbnet den 10. marts 1969.

DET DANSKE HEDESELSKABS MUSEUM

Besøgstal: 1069.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 26 gymnasieskoler, lejrskoler og aftenskoler har fået gennemgået samlingerne, og eleverne har besvaret skriftlige opgaver om opdyrkningsforhold i Danmark siden 1850. 81 udlændinge har besøgt museet.

Vigtigere undersøgelser: En påbegyndt registrering af tørveredskaber fra landets samtlige museer er fortsat.

Vigtigere nyerhvervelser: Større grundforbedringsredskaber som Hasselbalch-plov, jordfræser og pulverator.

Nyindretninger: Nyt magasin med plads til udstilling af større grundforbedringsredskaber.

KONG FREDERIK DEN SYVENDES OG GREVINDE DANNERS MINDESTUER PÅ JÆGERSPRIS SLOT

Slottets mindestuer blev i sommersæsonen 1969 besøgt af 10.464 gæster.

I slottets jourstue er i en montre nyopstillet Frederik den Syvendes børnetøj (fra 2–4 årsalderen), en kongelig tunesisk brudedragt skænket grevinden af Beyen af Tunis samt en skotsk højlandsdragt skænket Frederik den Syvende af John Campbell, 2. marki af Breadalan. Endvidere er der indlagt belysning i alle udstillingsmontrer.

BAKKEHUSMUSEET

Besøgstal: ca. 5000.

Vigtigere nyerhvervelser: møbler fra Kamma Rahbeks slægt.

Vigtigere konserveringsarbejder: restaurering af sofa testamenteret til Bakkehuset. Tilhørt Rahbeks.

ESBJERG MUSEUM

Besøgstal: ca. 3500, heraf ca. 2400 på særudstillingen.

Udstillinger: I forbindelse med Røde Kors-ugen afholdtes den 6. og 7. sept. en udstilling på Endrupholm i samarbejde med antikvarisk samling, Ribe, med titlen: »Renlighed er en god ting«. Den belyste hygiejnen omkring århundredskiftet. Den 8. okt. afholdtes i forbindelse med erhvervsorientering på Teknisk skole en mindre udstilling om ældre tiders håndværk, hvor der vistes ældre smede- og snedkerværktøj samt flintredskaber til illustration af det ældste håndværk.

Publikationer: Museet har medvirket ved udgivelsen af tidsskriftet Mark og Montre, som udgives i samarbejde med de øvrige sydvestjyske museer.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I månederne januar, februar og marts samt oktober, november og december afholdtes hveranden tirsdag foredrag over forskellige kulturhistoriske emner. De øvrige tirsdage var der studiekreds i arkæologi.

Vigtigere undersøgelser: April-juni og igen i sept. undersøgtes overpløjede gravhøje i Andrup. Maj og igen okt.-nov. undersøgtes dele af en gravplads fra vikingetiden. August undersøgtes en lille del af en boplads fra vikingetiden.

Nyindretninger: Museet har afsluttet opstillingen af en jydepottesamling, samt et lille sølvsmedeværksted, som væsentligst stammer fra 1920-erne.

DJURSLANDS MUSEUM

Besøgstal: ca. 2100.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets formand har holdt en foredragsrække i Ørum, Djurs og Fjellerup med efterfølgende omvisning i museet.

FALSTERS MINDER

Besøgstal: Ca. 3000.

Udstillinger: På museet udstilling af billeder og arkivalier vedrørende Falsters historie.

I Nykøbing F.-Hallens erhvervsudstilling 1969 fik museet overladt en »søjle« i byens stand. Her vistes i billeder og fotostater museumsgenstande og interiører fra museet.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I museets foredragssal er i 1969 afholdt 5 offentlige foredrag, 10 foredrag for Omsorgsklubben »O.K.« og ligeledes 10 foredrag med demonstrationer i studiekreds vedr. konservering og istandsættelse af antikviteter. Endvidere to studiekredsaftener om slægtsforskning (fortsættes i 1970).

Nyerhvervelser: Pibebræt med velholdte merskumspiber. Et rejse- og husapotek bestående af et mahogniskab (H 35, B 33 og D 21 cm). Skabet indeholder en del medicinflasker, æsker, injektionssprøjte m. v. og påskrift: Hr. Kammerrad Andersen og årstal omkring 1880 viser hen til gården Agerskilde ved Nykøbing F. Til museets nyindrettede »købstadsstue« er indkøbt en prismelysekrone.

Nyindretninger: »Montresalen« er istandsat bl. a. med ny gulvbelægning og lysstofrør i alle montrer.

BANGSBOMUSEET, FREDERIKSHAVN

Besøgstal: 11.277.

Særudstillinger: »Skolestuen omkr. 1900«. – »Dannebrog« udstilling i anledning af 750-års dagen for slaget ved Reval. – »Ting fra magasinerne«. – »Juletræ og legetøj omkr. 1900«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Undervisning af skoleelever på museet hovedsageligt inden for emnerne oldtid og besættelsestiden 1940–45. Byhistoriske foredrag samt foredrag om »Ellingåskibet« på museet og i foreninger.

Vigtigere nyerhvervelser: To agterstavnsskibsskæringer 1800-tallets midte. Snapsekrus af sølv, engelske mærker, tilhørt godsejer Johan Knudsen, Bangsbo. To ovnplader (Læsø) fra Hassel jernværk 1680. Kande og tallerken af tin fra Fladstrand kirke. Kanden med mestermærker for Chr. Andersen, Aalborg 1724. En samling dragtdele til kvindedragt, Læsø. En samling sparebøsser af ler, hovedsagelig fra Nørre Uttrup omkr. 1900.

Vigtige konserveringsarbejder: Konservering af »Ellingåskibet«.

DEN GAMLE GÅRD, FAABORG

Besøgstal: 3889.

Der er af særlig interesse modtaget ca. 100 genstande, især kjoler i meget fin stand, fra borgerhjem fra 1890.

Museets stue for søfart og handel er blevet delvis nyindrettet. En plakat er under udarbejdelse og vil blive distribueret i foråret 1970.

MUSEET GILLELEJE

Besøgstal: Ca. 1600.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Skoler, foreninger og specialister får grundigst mulig forevisning af museet.

HADERSLEV AMTS MUSEUM

Besøgstal: 5422.

Udstillinger: Kunstudstillinger: Erik Enevold, Ib Geertsen. Kulturhistorisk udstilling: Køkkentøj. Arkæologisk udstilling: Arkæologi fra luften.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 3 forelæsninger i museet over »Arkæologien i dag« af Søren H. Andersen.

Vigtigere undersøgelser: Olmersdiget: befæstningsanlæg fra yngre romersk jernalder. Gravhøj fra yngre stenalder og gravanlæg fra yngre bronzealder ved Nr. Hjarup. Stenalderboplads ved Halk.

Vigtigere nyerhvervelser: Lågkrus af sølv af Haderslevmesteren Thomas Hansen Bahr. To empirelysestager af tin af kandestøber Nicolai H. L. Hagelsten, Haderslev.

HELSINGØR BYMUSEUM

Besøgstal: 6001.

Udstillinger: 1. juni–15. september: Grafiske arbejder udført af den helsingørske kunstner Poul Christensen, i anledning af dennes 60 års fødselsdag.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Vejledning for studiegrupper.

Vigtigere undersøgelser: Ingen større undersøgelser i den gamle by, men ved grundudgravninger til nybyggeri følges arbejdet med opmærksomhed, og der sker opsamling af jordfund, fotografering og opmåling.

Vigtigere nyerhvervelser: Vandmaskine af sølv, udført af mester Hans Peter Lindberg, der virkede i Helsingør 1788–1805, lågkrus af sølv udført af helsingørmesteren Hans Peter Holst, tekande af sølv udført af ovennævnte Hans Peter Lindberg, dobbeltriflet sølvske udført 1855 af Hans Andersen Berg. Butiksinteriør fra Vilh. Olsens Kaffeforretning, Bjergegade 14 i Helsingør fra o. 1900, omfattende fast og løst inventar. Radering af Tom Petersen med motiv fra Strandgade, en samling grafiske blade af Poul Christensen med motiver fra Amled-sagnet, fragmenter af lerkar, skår af lertøj, stentøj og glas fra Strandgade 62–68, diverse plakater og bekendtgørelser vedrørende helsingørske forhold, en samling møbler fra et helsingørsk hjem: mahognisekretær, mahognisofa, mahognibord m. v., samt en samling blyantstegninger af Axel Rattleff med motiver fra Helsingør.

HERNING MUSEUM

Besøgstal: 8177, til skoleudstillinger: 5000.

Udstillinger: Arkæologi fra Luften, 13.12–12.1. Keramisk Skulptur – Anna Kamienska, 25.1–9.2. Gammelt og Nyt, Haandarbejdets Fremme – Herning Museum, 29.3.–20.4. Skolekonkurrence om håndarbejder, 25.4.–5.5. Malerier og collager, Irene Dominguez – Ansgar Elde, 20.5.–4.6. Herningsholm – der var engang en herregård, 11.7.–31.8. Bronzeskulptur og Grafik, Anna Kamienska – Juliuz Narzynski, 3.10.–30.10. Grafik, Poul Winther, 7. 11.–20.11. Norske Stavkirker, 29.11.–13.12. *Udenfor museet:* Brugskunst fra Nigerianske Stammefolk. Handelsbanken i Herning, vinduesudstilling: Skal De have det ind med skeer – Herning Museum er Deres telefon til fortiden. 30.7.–25.8. Fa. Torben Petersen, vinduesudstilling: Jydepotter. 19.9.–10.10.

Mandskabsbiblioteket, Flyvestationen Karup: Grove sogn. 29.10.–8.12.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 52 omvisninger med ialt 1495 personer.

Vigtigere undersøgelser: En fuldstændig registrering og fotografering af museets samling af sølvtøj er afsluttet. Ligeledes er foretaget en fuldstændig registrering af tidligere museumsforstander H. P. Hansens samling af negativplader, som museet har fået overladt af H. P. Hansens arvinger. På Spinkelbjerg, Gjellerup sogn, matr. nr. 6b/18f er udgravet 3 gruber, indeholdende slagger og trækul. I den mest righoldige grube fandtes slagger fra jernudvinding, trækul, rester af forkullede, tynde kviste, et enkelt lerkarskår, samt nogle rødlige brændte lerflager eller stumper med fastbrændt slagge på enkelte. Hos gdr. Jens Jørgensen, »Rosenlund« i Sinding har Herning Museum i efteråret påbegyndt en udgravning, som foreløbigt kan dateres til romersk jernalder. I udgravningsfeltet ligger de bevarede gruber nede i jorden og venter på at blive gravet ud, mens der kun findes små brudstykker af ovnen tilbage.

Vigtigere nyerhvervelser: Fra Ane Marie Laursens bo, Barslund, Grove s., har Museet købt diverse effekter, deriblandt en dragkiste og et chatol til møblering af afdødes tidligere bolig, som er opstillet på frilandsmuseet på Herning Museum. Der er købt 2 hjemmevævede hestedækkener, ensfarvet blåt, påtrykt med gult navn M. Halkjær Stadil 1863, samt 4 heste, ternet i mørkeblåt og mellemblåt, påtrykt med gult C.C.S. Aanum 1867. Museet har købt et »jydepotte«-dukkestel, bestående af to par kopper, en kaffekande, sukkerskål og flødekande, samt kagefad. Familien har fået dukkestellet fra Ølgodegnen, og det er formodentlig fremstillet omkring 1910. Museet har modtaget en dragkiste og en himmelseng. Himmelsengen er dobbelt, og der hører gardiner og sengetæpper til. Sengen, der er malet, bærer årstallet 1814.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Herning Museum har i 1969 påbegyndt et byggeri, for hvilket de samlede anlægsudgifter andrager 700.000 kr. Byggeriet betyder en virkelig forbedring af museumsanlægget, hvis tre fritliggende bygninger med en foyer og en udstillingsbygning kædes sammen til en helhed, således at besøgende bekvemt kan færdes i de forskellige samlinger. Endvidere foretages omfattende museumstekniske forbedringer i de bestående bygninger.

Vigtigere konserveringsarbejder: Konservering er foretaget med påstrygning af træbeskyttelsesmidlet Xylamon Combi-Hell af landbrugsredskaber, møbler og trækonstruktioner i fire ejendomme på frilandsmuseet. Til konservering af recente jerngenstande anvendes Dr. Pelican's garvesyre-metode. En restaurering af museets fajancesamling, som for en årrække siden totalskadedes, er påbegyndt.

MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN

Besøgstal: 5662.

Udstillinger: Mads Stage, tegninger. Deltagelse i Holbæk Turistforenings 50 års jubilæumsarrangement: Kunst i Gaden. På museet udstilledes malerier af Hans Sørensen og skulpturer af Karl Aage Riget, Edgar Funch, Jens Bloch og Carl Beier. Moderne kunst. Udstil-

ling af malerier og billedhuggerarbejder. Richard Mortensen; malerier og grafik. Grafik af Jan Groth og skulptur af Sonja Ferlov Mancoba.

Publikationer: Årsberetning 1968–69, 44 s., ill. Heri: En middelalderlig ovn fra Uglerup, og udgravning af bronzealderurne og jernalderboplads i Veddinge.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Lejlighedsvise foredrag i lokale foreninger. Lejlighedsvise omvisninger for skoleklasser i museet.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af boplads fra tidlig keltisk jernalder i Veddinge, Fårevejle s., Ods h., Holbæk a. I samarbejde med Holbæk Arkæologiklub.

Vigtigere nyerhvervelser: Jordfund fra den nedlagte herregård Thorupgård i Ågerup s., Merløse h., Holbæk a. Fundet omfatter mange kakler, bl. a. med billeder af evangelister og af fyrstelige personer. Desuden findes lerkarskår og stentøjsskår, herunder en næsten hel sekssidet flaske fra Kreussen. Fiskeske af sølv. Mester Johan Adolf Asmussen, Holbæk, 1825–64. Stemplet med Holbæks byvåben. Prydvase fra Den kgl. Porcelænsfabrik, med prospekt af herregården Bonderup, St. Tåstrup s., Merløse h., Holbæk a. Rødvins- og hvidvinsglas med indslebet mærke for baroniet Adelersborg, nu Dragsholm, Fårevejle s., Ods h., Holbæk a. Maskinpistol af engelsk fabrikat, fra modstandskampen under den tyske besættelse 1940–45.

Vigtigere konserveringsarbejder: Senbarokt klædeskab konserveret på Nationalmuseet. Rokoko-chatol med overskab konserveret på eget værksted tillige med konservering af løbende accession.

HOLSTEBRO MUSEUM

Besøgstal: 1855.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag, omvisninger.

Vigtigere nyerhvervelser: Købt sølvbæger, mester Peder Rasmussen, Holstebro (1695–1765), 2 sølv-toddyskeer, mester J. Weller, Holstebro (1725–92), Chiffon, ca. 1850.

HØRSHOLM EGNSMUSEUM

Besøgstal: Ca. 1650.

Udstillinger: I december afholdtes en udstilling af juleting fra tiden omkring 1880.

Publikationer: H. C. Rosted 1891–1968, årbog for 1968 og 1969, 71 s., ill. Vejledning for besøgende på Hørsholms Egns Museum, 16 s., ill.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Egnsvandring i Rude Skov, hvorunder blev meddelt skov- og vejhistoriske oplysninger. I forbindelse med museets 25 årsdag i september afholdtes en reception med indlæg om museets historie samt en medlemsaften, hvor ældre hørsholmborgere fortalte minder om Hørsholm omkring århundredskiftet. Skole- og selskabsbesøg.

Nyindretninger: Den i 1968 påbegyndte istandsættelse af en lejlighed på 1. sal blev tilendebragt, og de nye lokaler taget i brug ved jubilæet.

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: 4120.

Publikationer: Museumsinspektør Chr. Waagepetersen: »Lysekroner fra

Gotik til Klunketid«, artikler i »Skalk«, »Hvem byggede hvad« og »Jul i Kalundborg«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag om porcelæn med demonstrationer for Kalundborg Husmoderforening, foredrag om »Det historiske Kalundborg«.

Vigtigere nyerhvervelser: 18. århundrede glaslysekrone til Rokokosalen (gave fra Ny Carlsberg Fondet), en større testamentarisk gave af indbo m. v. fra boet efter gdr. Chr. Olsen, »Torpelund«, samt som testamentarisk gave afd. pastor Wemmelund's studereværelse. Endvidere: egnsdragter, brudepigedragt fra Sandby ca. 1860, et sæt traditionelt ligtøj.

Ombygninger og nyindretninger: Der er nyindrettet en stue med pastor P. Wemmelunds studereværelse, ligesom Kalundborg og omegns Museum har bekostet istandsættelse af kustodeboligen, med nyt badeværelse m. v.

Vigtigere konserveringsarbejder: En gennemgang af magasinet – som forberedelse til hovedistandsættelsen af magasinfløjen – med nødvendig konservering af trægenstande.

MUSEET PÅ KOLDINGHUS SLOT

Besøgstal: 35.344.

Udstillinger: Dansk-canadiske forbindelser. Væltepetere, symaskiner og petroleumslamper. Fund fra slottets fortid. S. Schjøtz-Pedersens tegninger og opmålinger.

Publikationer: Sigvard Skov: Grafisk kunst.

Oplysningsvirksomhed: En række foredrag i Syd- og Sønderjylland.

Nyerhvervelser: En række tegninger og skitser af P. Møller. Portrætter af kancelliråd Gerhard Ploug (broder til Carl Ploug) og dennes hustru. Forskellige uniformer. Tre stykker ostindisk porcelain, en delfterkrukke og en krukke udført af Søren Kongstrand.

LANGELANDS MUSEUM

Besøgstal: 1968, 4066. 1969, 4396.

Udstillinger: 1968, »Hverdagsting fra renæssancetiden«. 1969, Dukker og dukkemøbler.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 1968, 8 foredrag, 1969, 8 foredrag. Lærer-kursus og omvisninger.

Vigtige undersøgelser: 1968 afsluttedes udgravningen af en stærkt ødelagt langdysse med to stengrave i Frellesvig, foran randstenene udgravedes et stort keramisk materiale fra MN. 1968–69 udgravedes hustomter fra sen TN i Stengade, bemærkelsesværdig er en skeletgrav under husgulvet.

Vigtigere nyerhvervelser: Møbelsamlingen er forøget med bl. a. et standur i fineret fyrretræskasse, ca. 1810, en klassicistisk kommode og to bondeskabe med blomsterdekoration, ca. 1790. Til samlingen af husgeråd er indgået puncheske og teskeer af sølv, 1820–30; engelske fajancer, delvis med hjemførelsestraditioner; danske vinkarafler og -glas, ca. 1850 og en meget stor kobberstegegryde fra Nedergaard i Bøstrup sogn. Desuden en kakkelovn af hvidglaserede fliser med terrakottakrone.

Vigtige konserveringsarbejder: Jordfundne bronzesager og oldtidskeramik.

Langelands Museum. Engelske fajancer, danske karafler og dukkehovede fra 1800-tallet. Indgået 1969.

LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEUM

Besøgstal: Ca. 10.000.

Udstillinger: »Småbørn« – »Køkkentøj« – »Juleklip«.

Publikationer: Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift 1969 – heri K. Snedker: Toreby-maleren, en lollandsk folkekunstner. – Gamle madopskrifter (stenc.) – E.-M. Boyhus: Hedvig Catrines Kaagebog 1763. Flints Forlag 1969.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag og omvisninger i forbindelse med udstillingerne. – Studiekreds i arkæologi. – Kursus for lærere i emnet: Polakkerne på Lolland-Falster og det moderne fremmedarbejderproblem.

Undersøgelser: Ud over undersøgelser i forbindelse med ovennævnte udstillinger og publikationer: Udgravning af et jernalderhus i Rødbyhavn. Fortsat undersøgelse af en boplads fra den ældre middelalder i Askø (Landet sogn).

Nyerhvervelser: 1 dør og 2 kister fra Toreby-malerens værksted. Lertøj udført af pottemagerne Ahlburg, Maribo, og Larsen, Guldborg. – I forbindelse med udstillingerne er samlingerne af spædbørnetøj og kogebøger blevet væsentligt forøget.

Ombygninger, nyindretninger: I hovedmuseet er indrettet et lokale til skiftende udstillinger på anden sal. På samme etage har halvdelen af rummene fået nyt belysningssystem (glødelamper). – På Frilandsmuseet er Falstergårdens interiører retableret.

Konserveringsarbejder: Falstergården og »Det gamle Mejeri« på Frilandsmuseet.

MARSTAL OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: Ca. 20.000.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Ca. 1400.

Nyerhvervelser: De fleste repræsenterer en værdifuld forøgelse af vore håndarbejder, især kniplinger, men også vore samlinger af gammelt middelfartsølv og gamle mønter er blevet forøget, ligesom fyrstål hører til de ting museet hidtil havde savnet. Specielt skal dog nævnes et oliemaleri fra marsvinsfangststedet ved Elbæk vig i Gamborg fjord med en dagsfangst og portrættering af gamle jægere.

NÆSTVED MUSEUM

Besøgstal: 600.

Udstillinger: I anledning af museets 50-års dag afholdtes en stor fotoudstilling: Museum og by i fem årtier.

Publikationer: Næstved Museum 1918–1968.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsundervisningen er blevet fortsat og udvidet til også at gælde den nye afdeling, som skal omtales nedenfor.

Nyerhvervelser: 1 potageske og 12 spiseskeer af sølv, udført af Næstvedmesteren Wilcken Schorler 1809, en del Kähler-keramik, et stenkrus med sølvlåg, nogle faner og forskellige tekstiler.

5. juni 1969 kunne man indvie en ny museumsafdeling, der indeholder »Laurits Pottemager«-samlingen, Næstvedsølv, Kähler-keramik og Holmegaardglas. Afdelingen indrettedes i to nyrestaurerede middelalderlige stenhuse syd for St. Peders Kirke i Næstved. I helligåndshuset (hovedmuseet) foregik omordning af fem større og mindre rum. Museets kirkesal var i forvejen sat i stand og nyordnet, så den kunne fremtræde som en smuk ramme om en reception, der afholdtes den dag, hvor indvielsen af den nye afdeling fandt sted.

ODDER MUSEUM

Besøgstal: Ca. 850.

Udstillinger: Særudstillingen: Tegninger fra Hads Herred.

Publikationer: 8 tegninger fra Hads Herred af Bjarne Nielsen.

Vigtigere undersøgelser: Jernalderaffaldsgruber i Odder sogn. Markildsteder i Odder og Ørting sogne. Undersøgelse af mulige forekomster af middelalderlige befæstninger nord for Odder kirke.

Vigtigere nyerhvervelser: 3 arbejder af Horsensguldsmeden Knud Rasmussen Brandt, dateret 1741: Kaffekande, thekande og sættebakke i ligeknækket sølv. Genstandene er forsynet med geheimeråd, statsminister Schack-Rathlous våben. Et empiremøblement bestående af sofa, bord, sybord og fire stole, alt i mahogni, udført omkring 1800 i Altona. Sættet har oprindelig tilhørt Englænderne på Gyllingnæs (1801–1842).

Nyopstillinger: Der pågår en nyopstilling af museets samlinger fra to af områdets middelalderlige voldsteder: Bjørnkær og Kjærsgaard.

ODSHERREDS FOLKEMUSEUM

Besøgstal: 1353.

Udstillinger: Udstilling af julekort og julepynt i julen 1969.

Publikationer: »Ting og Sager fra Odsherred«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets leder har medvirket ved flere foredrag om Odsherreds forhistorie og desuden ved flere radioudsendelser med emner fra Odsherreds oldtid.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelsen af et yngre bronzealders kultanlæg ved Skamlebæk er fortsat. En grube med keramik fra yngre bronzealder er undersøgt ved Skamlebæk. Der er foretaget orienterende undersøgelser i forbindelse med vejarbejder i Odsherred.

Vigtigere nyerhvervelser: En del indbo og genstande hovedsagelig fra slutningen af forrige århundrede.

Ny- eller ombygninger: To udstillingslokaler, som tidligere har været benyttet til magasin. Der er påbegyndt indretning af magasinrum på museets loftsetage.

ODENSE BYS MUSEER

Besøgstal: Møntestræde 6868, Den fynske Landsby 67.965, Fyns Stiftsmuseum 13.908, H. C. Andersens Hus 121.761, H. C. Andersens Barndomshjem 4779, Carl Nielsens Barndomshjem 933, i alt 216.214.

Udstillinger: Møntestræde: Køkkentøj (katalog) i samarbejde med Hjørring museum, Morgendagens antikviteter, Fynsk Bøssemageri (vejledning), i samarbejde med Tøjhusmuseet og Våbenhistorisk Selskab, Skandinavisk stoftryk og keramik (katalog) i samarbejde med Landsforeningen for Dansk Kunsthåndværk, 17 Billedvævere (vejledning) i samarbejde med Danmarks væverlav, Lav og lavsting (lånte ting fra endnu eksisterende håndværkerforeninger) og De næsten ukendte (katalog) i samarbejde med Viborg Stiftsmuseum.

Fyns Stifts Kunstmuseum: Sven Havsteen-Mikkelsen (katalog), Fynboerne (på Dansk Centralbibliotek i Flensborg – 2 kataloger), Røde Mor (2 plakater, katalog, 2 show-biz og jazzkoncert), Nordisk Grafikunion (plakat, katalog), Norske stavkirker (fotografier af G. Franceschi) i samarbejde med foreningen Norden (vejleder, plakat), Fra P. S. Krøyers rejseår, 1877–1881 (plakat, katalog, foredrag og koncert med Gurli Plesner), Nyere kunst i fynsk privateje (plakat, katalog).

H. C. Andersens Hus: Udstilling i anledning af 150-året for digterens afrejse fra byen og H. C. Andersen som billedkunstner (tegninger, papirklip og collager).

Publikationer: Fynske Minder 1968, Anderseniana 1969, Odense Bys Museer 1967–68 (årsberetning). H. Topsøe-Jensen: H. C. Andersens Breve til Carl B. Lorck, Fynske Studier VIII, 1969. Finn Grandt-Nielsen og Per Ravn (tegner): Lav og lavsting i Odense, 1969.

Undervisnings- og oplysningsvirksomhed: Erling Albrectsen og Niels Oxenvad har afholdt øvelser med historiestuderende fra Odense Universitet om henholdsvis germansk og ældre jernalder samt monumenter fra Christian 4.s tidsalder. Museernes medarbejdere har ved flere lejligheder holdt faglige og populære foredrag.

Vigtigere undersøgelser: Fyns Stiftsmuseum: Afslutning af gravningerne

ved Skåstrup. Undersøgelse af en gravplads fra førromersk jernalder ved Tyentved i Nørresandager sogn. Påbegyndt udgravning af en gravplads fra midten af romersk jernalder (fem urnegrave og jordfæstegrave – én guldfingerring) ved Gyngstrup i Krogsbølle sogn.

Møntestræde: I forbindelse med de nedenfor nævnte større erhvervelser er foretaget undersøgelser. Desuden har Niels Oxenvad i en orlovsperiode på 3 måneder undersøgt fynsk damask og drejl. Finn Grandt-Nielsen har arbejdet med byens håndværkslav.

Den fynske Landsby: Fotografering og opmåling af følgende ejendomme: Ladegårdsgade 20, Assens, Overgade 26 (middelalderlig kælder), Sct. Jørgensgade 18 (pottemageri) og Vestergade 67, Odense samt Riselund, Volderslevvej, Stenløse sogn.

Vigtigere nyerhvervelser: Møntestræde: Et guldsmedeværksted fra Odense (Jean Surel, Vestergade), service og køkkentøj fra bespisningsstedet »Samaritanen« i Odense, kirkelige dragter fra Dalum kloster, en tandlægeklinik (A. Kabell, Refsvindinge og Nyborg) samt ting fra fotograf C. A. Brandts virksomhed i Odense. Sølvsamlingen: Bæger 1673, sukkertang 1766, strøbøsse 1796, stor kaffekande 1812, teske, 2 kageskeer og 6 teskeer (o. 1840), 6 teskeer (o. 1850), peberbøsse 1858 og lågkrus 1951. Blandt de øvrige ting må nævnes en middelalderlig døbefont (uden hjemsted) af granit, en håndskreven lægebog 1804 samt en dug af Lars Clausen (Wedellsborgvæveren) 1875.

H. C. Andersens Hus: Et dobbeltportræt af etatsråd Edward Collin og hustru Henriette Christine, af Wilhelm Marstrand 1842.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Møntestræde: Baghuset til ejendommen Overgade 52 er blevet istandsat. Bygningen skal i fremtiden tjene som magasin. Lavssamlingen er revideret og nyopstillet.

Vigtigere konserveringsarbejder: Møntestræde: De indkomne ting er førstegangskonserverede. I forbindelse med udstillingsarrangementer er en del ældre ting nykonserverede. I den fynske Landsby er i årets løb konserveret ca. 100 museumsgenstande.

KULTURHISTORISK MUSEUM, RANDERS

Besøgstal: 24.750 (obs.: kun perioden 28.8–30.12 69).

Udstillinger: »Polsk teater«. Planche-udstilling udlånt af det polske kulturministerium. »De første bønders kunst«. Genstande fra 18 jugoslaviske museer og samlinger til belysning af kulturkomplekset: Starcevo-Vinca samt Lepenski Vir, arrangeret i samarbejde med Nationalmuseet i Beograd. »Hest«. Udstilling af egen produktion til illustration af hestens betydning for Randersegnen.

Publikationer: Katalog til udstillingen »Polsk teater«. Katalog til udstillingen »De første bønders kunst«. 14 løsblade (à 1–4 s.)

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Diverse foredrag m. v. udenfor huset. I huset: undervisning for 99 skoleklasser, studiegrupper og civilundervisningshold. Omvisning og foredrag for 68 foreningsgrupper m. v.

Vigtigere undersøgelser: Kjellerup, Svenstrup s. – Frilæggelse af hidtil ukendt kirketomt ved fundstedet for runesten »Svenstrup 2«. »Egehøj«,

Hemmed s. – Foreløbig undersøgelse af stor overpløjet høj. Centralgrav: egekiste, bronzealder, per. 1–2. – 2. højfase foreløbigt repræsenteret ved brændtbenskister fra bronzealder per. 3.

Vigtigere nyerhvervelser: Et sølvbæger af mester J. H. Momme. En messingvinkel – øjensynligt et hjælpeinstrument til fremstilling af ure – signeret i Randers 1670. En del oldsager – et par samlede fund af stor interesse – fra fundsteder på Djursland. Et par betydelige tekstilsamlinger og en del værktøj fra forskellige håndværk.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: 15. jan. 1969 kunne museet rykke ind i helt nye lokaler i den nybyggede biblioteks- og museumsbygning, som Randers kommune har ladet opføre. I tiden indtil museets officielle åbning 28. august foretoges opstilling af den væsentligste del af den forhistoriske udstilling, af kirkesamlingerne og af nyere tids opstilling grupperet omkring 4 interiører fra barok og fremover. I samme periode foregik indflytning i magasin og indretning af værksteder, konserverings- og fotolaboratorium.

Vigtigere konserveringsarbejder: Konserveringsarbejdet har været helt knyttet til klargøring af det materiale, der skulle indgå i udstillingen.

DEN ANTIKVARISKE SAMLING I RIBE

Besøgstal: 10.022.

Udstillinger: Permanente udstillinger: Quedens' Gaard: Udstilling af museets nyerhvervelser 1968–69. Særudstillinger: I Porsborgs kælder: Maleriudstilling »Ribemotiver« af den tyske maler Harald Hofer. I samarbejde med A/S Quedens' Gaard Kunsthåndværk arrangeredes i forhallen til Quedens' Gaard en udstilling af Erik Glaeser's keramiske arbejder. I samarbejde med Ribe Kunstmuseum og Viborg Stiftsmuseum arrangeredes udstillingen »De næsten ukendte. 1800-tallets naivister« på Kunstmuseet.

Publikationer: »Mark og Montre« 1969. Udgivet sammen med de øvrige kulturhistoriske lokalmuseer i Ribe amt. »Om grubehuse«. Aino Kann Rasmussen: »Grubehuse i Vilslev«. Mogens Bencard: »Grubehuse i Okholm«. Mogens Bencard: »Stavbægre«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Under ledelse af lærerinde Suzanne Andresen blev etableret et dukketeater på museet, hvor børnene har lejlighed til at lave dukker, skrive stykker og opføre disse samt udføre ekstemporalspil. For Antikvarisk Selskab er i årets løb afholdt ialt 12 foredrag og 2 ture, og museet har sammen med »Det historiske Værksted« i V. Vedsted atter udvidet samarbejdet.

Vigtigere undersøgelser: Vikingetidsbopladsen ved Okholm, V. Vedsted sogn. Der blev foretaget en registrering af kulturlagets udbredelse over hele området og herved konstateredes udstrakte og til dels svære kulturlag fra tidlig middelalder med fund af mønter, et sølvspænde og en del keramik. I Dagmargade i Ribe fremdroges en del middelalderligt bultømmer og i Sønderportsgade udgravedes under et husgulv polykrome kakler fra midten af 15. århundrede. På Lønnehede, Lønne sogn, er i samarbejde med Nationalmuseet udgravet en kvindegrav fra ældre romersk jernalder. Foruden lerkar var kvindens klædedragt og frisure meget velbevaret, ligesom der fandtes smykker og fibler af bronze og sølv.

Vigtigere nyerhvervelser: Delemaskine til urfremstilling fra urmager H. A. Hansen, Gredstedbro. Familien Nielsen, Hundegade, Ribe, forskellige sølv- og guldsmykker, hårsmykker og tekstiler, ca. 1850. Skospænder ved køb, udført af guldsmed Claus Guldager Bjørn (død 1850). Sølvske ved køb, dateret 1719, udført af ribeguldsmeden Anders Johansen.

ROSKILDE MUSEUM

Besøgstal: 3557.

Udstillinger: Der har været afholdt juleudstilling og mindre særudstillinger: Nyerhvervet legetøj, nyerhvervede malerier og tegninger, fastelavn og påske, klunkenips samt i Roskilde Sparekasse mindeudstilling for Roskilde-billedhuggerinden Elna Borchs 100 års dag foruden et par mindre udstillinger; museet har endvidere arrangeret og udformet sin første vandreudstilling til skoler (Jul og gamle juleskikke).

Publikationer: Der er i serien »Fra Roskilde Museum« som nr. 24 og 25 udsendt 2 publikationer: Niels A. Christiansen: Gustav Wied – først og sidst og af samme: Jul i Roskilde Museum.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Den igennem en årrække fast etablerede museumsundervisning er fortsat med besøg af 99 klasser med 1578 elever; omordningen af gymnasieforholdene i Roskilde har dog medført forsøg i nye baner. Forskellige studiekredse i AOF og FOF har været afholdt ialt 9 dage, heraf 5 for beboere af Roskilde pensionistboliger ved AOF med emne »Jul og gamle juleskikke«, ligesom der har været enkelte omvisninger.

Vigtigere undersøgelser: I samarbejde med Roskilde Arkæologiklub har været ført tilsyn ved enkelte mindre Roskildegravninger væsentligt med sigte på middelalderarkæologi (Telefonhuset, Sparekassen »Sjælland« m. v.), ligesom arkæologiklubben har foretaget et par undersøgelser vedrørende Oldtid (Boplads ved Lindholm, stensamling ved Gundsømagle).

Vigtigere nyerhvervelser: Et maleri af L. A. Ring med motiv af juleslagtning fra Roskilde. Blandt øvrige nyerhvervelser kan nævnes et værdifuldt Gustav Wied arkiv, ligesom museet har sikret sig en større samling af Gustav Wieds ejendele. Endvidere er tilført værdifulde nyerhvervelser især til museets samlinger af møbler, Roskilde malerier og tegninger, legetøj og keramik – til sølvsamlingen er bl. a. erhvervet et sølvbæger 1691 ved inskription og forgyldning omdannet til gave for oldtidsfund af Museet for nordiske Oldsager ca. 1850.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Arbejdet med overtagelsen af de nye magasiner nærmer sig sin fuldendelse.

SKAGENS FORTIDSMINDER

Besøgstal: 1400.

Vigtigere nyerhvervelser: En roredningsbåd. En modelsamling af de i Skagen hjemmehørende fragtfartøjer er under udarbejdelse.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Et hus til redningsbåden.

SKANDERBORG MUSEUM

Museet opstilles for tiden i nye lokaler.

SYDSJÆLLANDS MUSEUM

Besøgstal: 8800.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Som led i aftenundervisning er der i vinteren 1968–69 afholdt en række foredrag om arkæologi i Sydsjælland og Sydsjællands historie.

Vigtigere undersøgelser: En i sommeren 1967 påbegyndt undersøgelse af en tidlig mesolitisk boplads i Barmosen nordvest for Vordingborg er fortsat i 1968–69. De af Nationalmuseet nu foretagne kulstof 14 undersøgelser synes at bekræfte, at bopladsen kan henføres til præboreal tid.

Vigtigere nyerhvervelser: En sølvtepotte fra ca. 1790, formentlig tønderarbejde, 2 dragkister, forskellige mahognimøbler samt dækketøj fra Køng væveri. Et eksemplar af sognepræst i Vordingborg, Anders Arrebo's: »Jesu Christi Pinis, Død og begraffvelses Historie«, udgivet af hans søn og trykt i 1670.

Nyindretninger m. v.: Takket være en arv på 41.000 kr. efter fhv. købmand Theisen har museet kunnet gennemføre indretningen af studie- og magasinrum samt anskaffe 3 nye montrer. Den ene montre er opsat i rummet, der belyser Vordingborg slots historie, og i forbindelse hermed er foretaget nyopstilling.

SÆBY MUSEUM

Besøgstal: 1923.

Vigtigere nyerhvervelser: Sølvkrus, deponeret på museet af Lyngså sogn. Skænket Lyngså beboere 1807 for udført arbejde ved saltudvinding af tang. 1 smuk dragkiste samt rok, forskellige markredskaber herunder 1 høstle og kratte, 1 sadelmagerstol med forskelligt værktøj, hjulmagerværktøj m. m.

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

Besøgstal: Ca. 52.000. Deraf ca. ca. 24.000 skoleelever. Museet lukket jan.-marts p. g. af slottets restaurering.

Udstillinger: I april er nyåbnet en foreløbig udstilling af museets historiske samlinger i sydfløjens stue-etage. Desuden er der nu adgang til Chr. III's bageri fra ca. 1550.

Publikationer: Årsberetninger i Sønderjydske Årbøger 1969 og Fra Als og Sundeved 1969.

Oplysning: Vejledning og omvisning for ca. 22.000 skoleelever. Specialomvisninger for ungdoms- og højskoler og seminarier. Foredrag dels på museet, dels i aftenhøjskoler, ældreklubber, ungdomsforeninger, studiekredse m. v.

Undersøgelser: Fortsatte bygningsundersøgelser under slottets restaurering.

Nyerhvervelser: Museets første sølvtekande, udført af en Sønderborg-mester, og en meget stor sukkerstrøbøsse af sølv af en Sønderborg-mester, der ikke før har været repræsenteret i museet. En del billeder, derunder adskillige til den byhistoriske samling. Forskellige uniformsdele og en ældre pistol. Malerier af Viggo Kragh-Hansen.

Ombygninger m. v.: Restaureringen af slottet fortsætter. En foreløbig ny opstilling med en mindre del af de historiske samlinger er åbnet i april 1969. Til åbning i 1970 forberedes en Genforeningsudstilling og en udstilling om slottets bygningshistorie.

Sønderborg Slot. I slotsgårdens nordøstlige hjørne føres trappetårnet op i fuld højde og skal krones af en kuppel. Man lægger mærke til de ensartede, smukke vinduesrammer og det omtrent færdiglagte tag i østfløjen.

Konservering: Fortsat konservering af kanoner og våben. Konservering af enkelte møbler.

MUSEET FOR THY OG V. HANHERRED

Besøgstal: 2291.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museet har fået indlagt fjernvarme og indrettet magasinrum i kælderen.

TIKØB KOMMUNES HISTORISKE SAMLING

Besøgstal: 6900 (med skolebesøg).

Udstillinger: Fotoudstilling af gamle Snekkersten-billeder fra århundredskiftet, Andersen Nexø udstilling, klunkeudstilling.

Publikationer: Saga, Klokken til skolerne.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Åbent hver formiddag for skolerne (daglig to-tre timers undervisning), åbent hver onsdag fra kl. 15, aftenbesøg med foredag for foreninger (husmødre, folkepensionister, spejdere m. m.)

Vigtige nyerhvervelser: Tikøb sogns søndre husmandsforenings fane fra 1908, Snekkersten fiskeres fane fra 1877. Køb af topografiske raderinger og malerier fra 1800 tallets sidste del.

skoleteknik. Foredragsdag på Ørslev Kloster for amtets lærere med deltagelse af 28 lærere og 8 museumsfolk. Endelig udlån af diverse fund fra Pederstræde-udgravning samt klædedragter, køkkentøj og brandudstyr til HB-Comus' udstilling »Focus på fortiden« oktober 1969.

Vigtigere undersøgelser: Kystundersøgelse ved Hjarbæk Fjord. Vanstedgård, Malle sogn, Ålborg amt. Gårdsanlæg yngre germansk jernalder/tidl. vikingetid (7–800 tallet) i samarbejde med Ålborg historiske Museum. Byundersøgelse i forbindelse med vejanlæg i Ibsgade. Hvolris: Fortsat undersøgelse af stenkredse og kildeanlæg. Hvolris: Fortsat undersøgelse af romertidsgrave.

Vigtigere nyerhvervelser: Køb af sølvbæger fra 1735 med initialerne J.T. S. og K.K.D. omgivet af bladornament. Bægeret er udført af sølvsmed Laurs Eskesen Alsbach (Viborg 1722–49). Fund af bronzedaggert. 14,7 cm. Ældre bronzealder, periode II. Indbragt til museet 18.7.69 af gårdejer Henry Jacobsen, Marsvinslund.

VÆRLØSE MUSEUM

Besøgstal: Ca. 1000.

Udstillinger: Medvirket ved en kulturhistorisk udstilling i Farum.

Publikationer: Årsskrift med overvejende lokalt stof.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 3 aftenhøjskolehold om arkæologi og senere historie. Foredrag i forskellige foreninger her og i omegnen.

Vigtigere undersøgelser: Medvirket ved undersøgelser og opmåling af hustomter.

Vigtigere nyerhvervelser: Empirekjole, huer fra 1700-tallet, stolpestykker og bondemøbler.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Vore hidtidige lokaler blev nedrevet, så vi måtte flytte alle genstande ind i nyindrettede lokaler på Mosegården i Ll. Værløse.

Vigtigere konserveringsarbejder: En del af genstandene blev imprægnerede samtidig med flytningen.

ØLGOD EGNSMUSEUM

Besøgstal: 804.

Udstillinger: 2 fotoudstillinger af lokalhistoriske optagelser.

Publikationer: »Mere om Niels Hansen Uhds mindeblade«. (Mark og Montre 1969).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Islands historie.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af anlæg fra ældre romersk jernalder. Undersøgelse af fårefolde i museets område.

Vigtige nyerhvervelser: 2 malerier af Marie Hatting. Ialt 208 numre.

Vigtige konserveringsarbejder: 2 kar fra ovenstående udgravning.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museet har af kommunen fået overladt Hodde gl. skole, der er bygget 1831 og har været brugt til 1956. Bygningen er udstyret med gammelt skoleinventar, hvoraf katederet og katederstolen er af særlig interesse. Skolen vil blive udstyret med undervisningsmateriel og tilgængelig for besøgende i sommertiden.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Udstillingsvæg med minder om kirke og borg i Tikøb kommune.

Vigtige konserveringsarbejder: Folkemindesager og billeder.

VENDSYSSELS HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: 11.026.

Udstillinger: »Ting af træ«, »Sparebøsser«, »Husmoderens arbejdsplads«, »Arkæologi fra luften«, »Vendsyssels nationaldragter«.

Publikationer: »Sparebøsser«.

Oplysningsvirksomhed: Brochurer om Hjørrings kirker og Vendsyssels historiske Museum. Afholdelse af »Lærerdag« på museet for amtets historielærere.

Undersøgelser: Mellergård: stenbygget grav, æ. rom. jernalder. Nygaard: stenbygget grav, æ. rom. jernalder. V. Hjulskov: stenbygget grav, æ. rom. jernalder. Kabbeltved: Gravplads, æ. rom. jernalder. Østergaard: Gravplads, yngre rom. jernalder. Undersøgt i samarbejde med Forhistorisk Museum, Århus.

MUSEET FOR VARDE BY OG OMEGN

Besøgstal: 2632.

Udstillinger: 2 stk. P. Hübschmann: »Maleri og Grafik«. »Gamle stik af danske byer, slotte og herregårde«.

Publikationer: H. K. Kristensen: Christen Lyngbo. Samme: Vævespjæld og Hosebånd. Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: Et fyrbækken af fajance. (Mark og Montre 1969).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenskole: »Antikt eller gammelt«.

Vigtige undersøgelser: Udgravning af jernalderfund i Janderup sogn. For museet har NM udgravet en kvindegrav med bl. a. farvede tekstiler fra jernalderen, Lønne sogn.

Vigtige nyerhvervelser: Sølvbæger af Vardemesteren Hans Pedersen Koch 1736. Et maleri af Marie Luplau. Renæssanceskår fra fiskerlejet Sønderside, der ødelagdes ved stormfloden 1634.

VIBORG STIFTSMUSEUM

Besøgstal: 33.764 (Museet: 20.825. Paradis: 6939. Hvolris: 6000).

Udstillinger: Køkkentøj – udlånt af Vendsyssels Historiske Museum. Viborg – Viborg – Viborg. Udstilling af malerier med Viborg-motiver. Drager. Udstilling af drager lavet af amtets skolebørn. De næsten ukendte – 1800-tallets naivister. Opstilling af forklarende plancher og afmærkninger på Hvolris-området.

Publikationer: Kuml 1968 med artikler af Peter Seeberg og Erik Levin Nielsen. Katalog over udstillingen »De næsten ukendte – 1800-tallets naivister«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har af museets medarbejdere været holdt 32 foredrag i forskellige foreninger. Hertil kommer 2 foredragsrækker i vinteren 1968–69: FOF: Fortidens Spor v. A. Olesen og LOF: Handelsforbindelser i oldtid og middelalder v. M. Bro-Jørgensen. Desuden foredrag v. M. Bro-Jørgensen på Danmarks Lærerhøjskoles årskursus i lejr-

ØREGAARD MUSEUM

Besøgstal: 2995.

Vigtigere nyerhvervelser: Enkelte malerier fra Gentofte kommune.

AALBORG HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Algade 48: 19.740. Lindholm Høje: 40.000.

Udstillinger: Sammen med Kunstforeningen Østhimmerland arrangeret udstillingen »Ler og Uld« i Terndrup-hallen. Besøgstal: 4200. Deltaget med en bod i »Pinsemarkedet« i anledning af »Tunnelugen«. Løbende vinduesudstilling i Provinsbankens Kastetvej-filial.

Vigtige undersøgelser: Sammen med Forhistorisk Museum, Århus, gravet første etape af udgravning af en serie bopladser fra ældre stenalder, anlagt over hinanden med lange tidsintervaller, bevirket af havstigninger. Underste lag repræsenterer antagelig den hidtil ældste erkendte kystboplads i Jylland. Den ligger ved Bratskov, Brovst sogn, Øster Han herred. Sammen med Viborg Stiftsmuseum er på Vanstedgård i Malle sogn, Slet herred, gravet første etape af en boplads fra vikingetid, kendetegnet af ovale grubehuse som på Lindholm Høje. Begge udgravninger fortsættes i 1970. En sidste rest af Aalborg byvold i næsten fuld højde blev undersøgt lige før bortgravningen fandt sted, i vinklen mellem Vingårdsgade og Svingelen. Det lykkedes at frigrave et snit og få det opmålt, mens fotografier ikke blev gode i sort fyld og januars halvmørke. Byvolden er opført først i 1400-årene og på kongelig ordre sløjfet i 1535.

Vigtige nyerhvervelser: Et langbord med plankebukke og to profilerede underbjælker er indkøbt til panelstuen fra 1602. Bordet er med oprindelig plade, 3,25 meter lang og kun 0,60 m bred, et velbevaret renæssancestykke.

Ombygninger: Til forebyggelse af indbrud er alle kældervinduer tilmuret, døre i kælder og stueetage indvendig pansret, og projektører til krydsbelysning opsat på bagfacaden.

Vigtige konserveringer: Det store skråmateriale fra renæssancepottemagerens ovntomt i Pederstræde, udgravet i sommeren 1968, er konserveret og afgav 45 helt restaurerede potter af mange former, foruden halve og kvarte. Et stort veldateret materiale til sammenligning går hermed til registrering.

○ KOMMENTAR *Det lokalhistoriske institut*

Den 12. maj 1943 – altså for 27 år siden – blev *Institutet for lokalhistorisk Forskning* oprettet. Det skete ved et møde i København, hvor en indbudt kreds af fremtrædende ældre og yngre historikere under forsæde af professor Albert Olsen fastslog, at

> »Institutets Opgave er at fremme den videnskabelige Udforskning af dansk Lokalhistorie for derigennem at underbygge og uddybe Studiet af Rigshistorien. Institutet vil endvidere, eventuelt i Forstaaelse med Dansk historisk Fællesforening gennem sit Sekretariat virke som raadgivende og vejledende Organ for danske Lokalhistorikere.«

I artiklen *Lokalhistorie – Rigshistorie* i Fortid og Nutid 1943 formulerede Albert Olsen klart og myndigt det nye instituts programerklæring. Instituttet kom imidlertid aldrig til at virke. Det var skabt i en urolig tid, hvor andet samlede tankerne, og hvor andre formål kaldte på de kræfter, der havde været nødvendige for at sætte handling bag ordene. Penge var der heller ingen af. Den hastigt opblussende flamme døde lige så hastigt hen.

Helt uden frugter var initiativet dog ikke. Yngre historikere lod sig inspirere af idéerne bag instituttet, og selv om det ikke direkte kan måles, er der grund til at tro, at de følgende års mærkbare højning i de amtshistoriske årbøgers kvalitet har sammenhæng hermed.

Det sidste kvarte århundrede har været en vækstperiode uden lige for det lokalhistoriske arbejde. Der udgives mere og bedre end nogensinde, lokalhistoriske arkiver skyder op overalt, og de kulturhistoriske lokalmuseer er siden museumsloven af 1958 blevet styrket i et omfang, som man ikke havde troet muligt.

Denne almindelige initiativforøgelse har ikke formindsket behovet for et lokalhistorisk institut, men tværtimod gjort savnet mere føleligt. Dansk historisk Fællesforening har ved udgivelsen af håndbøger og ved konsulenttjeneste af forskellig art varetaget institutopgaver, men andet er forsømt, og det har først og fremmest ligget klart over foreningens formåen at udstikke forskningslinier for lokalhistorien og udarbejde projekter for landsomfattende lokalhistoriske undersøgelser.

Under indtryk heraf har styrelsen i nogen tid søgt at genoplive det lokalhistoriske institut. I 1966 gjorde man et forgæves forsøg på at interessere det nye universitet i Odense for tanken. Året efter henvendte styrelsen sig med tilslutning fra samtlige historiske professorer ved de tre universiteter til rektor for København Universitet om oprettelse af et institut for lokalhistorisk forskning under det filosofiske fakultet. Et sådant instituts hovedopgaver skulle efter forslaget være:

> at iværksætte og gennemføre lokalhistoriske forskningsopgaver af almenhistorisk værdi, herunder sådanne som kan gennemføres under medvirken af lokale kræfter rundt om i landet,
>
> at inspirere historiestuderende til at foretage lokalhistoriske undersøgelser og bistå dem ved arbejdet hermed,
>
> at bistå og inspirere det historiske arbejde i de lokalhistoriske foreninger og institutioner ved vejledning, afholdelse af kursus, udgivelse af hjælpemidler etc.,
>
> og at højne kvaliteten af de lokalhistoriske årbøger ved rådgivning til forfattere og redaktører.

Af helt afgørende betydning for institutplanerne var det, at landsarkivar, dr. Harald Jørgensen gav tilsagn om at stille de fornødne lokaler til rådighed i Landsarkivet for Sjælland. For et lokalhistorisk institut er et landsarkiv den ideale ramme, og for universitetet var det vigtigt, at man ikke belastede den vanskelige lokalesituation på Frue Plads yderligere.

Det lokalhistoriske institut har nu forladt projekternes stadium. Den 1. november 1970 oprettedes en afdeling for lokalhistorisk forskning under Historisk Institut ved Københavns Universitet, og arkivar Knud Prange er udnævnt til amanuensis ved afdelingen.

Nogen flyvende start får instituttet ikke. I den herskende bevillingssituation er midlerne små. Men det vigtigste er, at arbejdet nu er i gang. Knud Prange har i mange år indtaget en central plads i det lokalhistoriske arbejde, og vi nærer ingen tvivl om, at instituttet vil trives og vokse under hans hånd. Ved oprettelsen skal der fra Dansk historisk Fællesforening lyde en hjertelig lykønskning til det nye institut og en varm tak til alle, der har medvirket til denne store opgaves løsning.

Olaf Olsen

De amtshistoriske årbøgers økonomi

AF VAGN DYBDAHL

På det kursus, som »Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger« i april 1970 holdt i Odense for årbogsredaktører, talte overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl *om momenter af årbøgernes økonomi. Foredraget gengives nedenfor. Indledningsvis havde Vagn Dybdahl erindret om det diskussionsindlæg, han i 1967 havde fremlagt på Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Frederikshavn, trykt i Fortid og Nutid XXIII 1967 275–96. Her blev det bl. a. fastslået, at de amtshistoriske årsbøgers oplagstal relativt har været dalende gennem en menneskealder, og at de heller ikke indholdsmæssigt har tilpasset sig samfundets forandringer. Efter dette hed det i Odense-foredraget:*

Når vi nu skal tale om årbøgernes økonomi, så er det jo ikke, fordi det haster med en hjælpeaktion. Ser vi på regnskaberne for de forskellige samfund, så viser tallene, at det lige går rundt. Det vil altså være muligt at fortsætte som hidtil, uden at der sker nogen økonomisk kuldsejling.

Når det løber rundt, er det naturligvis, fordi det skal løbe rundt. Man har tilpasset sine udgifter efter indtægterne; lejlighedsvis har man også gjort det omvendte – altså foretaget kontingentforhøjelser eller søgt at udvide medlemstallet.

Det, vi nu skal tale om, er to ting: hvordan skal vi drive årbøgerne, så vi får udgifter og indtægter til at svare til hinanden – det var det ene – det andet er, hvordan kan vi gennem økonomien foretage en ekspansion. Det første sigter måske mest mod nye redaktører, der ønsker at fortsætte i samme skure som hidtil. Det andet sigter både mod nye og gamle redaktører, som mener, at der bør ske noget mere. Jeg vil ikke dele foredraget efter disse to ting, men tage dem under et. Derimod vil jeg dele foredraget rent regnskabsmæssigt i indtægter og udgifter. Først af alt vil jeg dog komme med nogle principielle betragtninger.

Jeg skal minde om de faldende omkostninger pr. bog ved øget produktionstal. Hvis vi fremstiller en bog på 120 sider, så koster de første 1.000 eksemplarer 15.000 kr. Med et kontingent på 20 kr. og 1.000 medlemmer, bliver der altså 5.000 kr. til overs. Forøger vi oplaget til 2.000 eksemplarer, bliver den samlede udgift 18.000 kr. Er medlemstallet samtidig steget til 2.000, bliver der altså 22.000 kr. til overs.

Disse tal kan vi eksemplificere på anden måde:

Gevinst ved	
10 pct. forøget medlemsindtægt	2.000
10 pct. formindsket tryk	1.500
20 pct. forøget medlemsindtægt	4.000
20 pct. formindsket tryk	3.000

Noget tyder således på, at der er større virkning i at forøge indtægten end formindske udgiften. Da det tilmed stort set er umuligt at formindske udgifterne, er der særlig grund til at koncentrere opmærksomheden omkring indtægtssiden. Traditionelt er det imidlertid udgifterne, man interesserer sig for; og det bør man også gøre – ikke så meget for at presse dem ned som for at passe på, de ikke løber fra en.

Dernæst er der et andet forhold, man skal have for øje, når man taler om økonomi; det er landbrugssektorens svindende betydning. Hvis der her er nogen til stede, som hørte det foredrag, jeg holdt i Frederikshavn i 1967, vil De måske huske, at jeg advarede mod den dominans, det landbohistoriske stof har i årbøgerne. Siden da er antallet af selvstændige landbrug faldet med ca. 25.000 og antal beskæftigede ved landbruget måske med 100.000. Til dette kommer, at de gamle administrative grænser, som årbøgerne følger, nedbrydes. I forvejen var årbøgernes afgrænsning i mange tilfælde kunstige; fra nu af vil de blive helt uden sammenhæng med de naturlige områder, landet deler sig i. Det nytter derfor slet ikke at tale om økonomi, hvis man ikke besinder sig på, at vi i disse årtier rykker ind i et nyt samfund. En konsekvens af dette er nemlig, at årbøgerne også må tilpasse sig og ændre karakter. For de fleste af dem, vi henvender os til, har historie kun appel, hvis den behandler noget, som knytter sig til det, de enten har levet i eller lever i. En følge af dette er, at årbøgernes redaktioner også må indstille sig på, at Danmark ikke mere er et grundtvigsk landbrugsland. For mange af os kan denne erkendelse være smertelig; men det er nødvendigt at se den i øjnene. Vi har ikke mere en fast kreds af højskolefolk og ældre officerer som faste abonnenter, og derfor må vi både virke med nutidens metoder og bringe historie i den form, som nutidens mennesker ønsker den – eller kan bringes til at ønske den.

Men lad os nu begynde at se på det konkrete og – som sagt – starte med indtægterne.

Først de forskellige tilskud, som især falder i to grupper: statstilskud og tilskud fra kommuner (amt, byer og sogne). Motiveringen for sådanne tilskud fortaber sig sikkert i en fjern tåge; ret beset er der vel ikke anden begrundelse end den, at det er praksis, at når et vist antal borgere går sammen om et ideelt formål og selv bidrager dertil, så yder det offentlige et vist tilskud. Sådan har det været i umindelige tider. Hvis vi skulle søge at finde en fornuftig motivering, så må det nærmest være den, at det, der bringes i årbøgerne også har nytte og interesse for andre end den snævre medlemskreds. Det kan eksempelvis være lærere, som bruger det i undervisningen, eller det kan være de endnu ufødte generationer, som vil udnytte det i en fjernere fremtid.

Det er muligt, at andre kan finde andre argumenter. Men det er givet, at ingen har kunnet finde argumenter, der havde en større gennemslagskraft, d. v. s. kunne føre til øgede tilskud. Tværtimod, så må vi se i øjnene, for det første, at statens tilskud næppe vil blive øget ud over en vis prisregulering, og for det andet, at der med de nye kommunegrænser og de nye amter vil opstå problemer med at få de lokale tilskud frem i samme omfang som hidtil.

Ad een vej vil jeg dog mene, at der er mulighed for at få øgede kommunale tilskud. Det er samtidig en vej, der vil stimulere medlemskredsen.

Her tænker jeg på, at årbøgerne burde komme ind på at bringe fyldige beretninger om årets gang i de store byer, som falder inden for deres områder. Det kan ske ved at benytte avisårbogens mønster, altså dække de forskellige sider af byens liv dag for dag. Endnu bedre vil det dog være at bringe en række oversigtsartikler eventuelt i en vis udstrækning suppleret med datalister. Variationsmulighederne er talrige. Det er imidlertid væsentligt, at dette stof ikke får karakteren af at være en række institutionsberetninger. Det skal være historiske artikler, som giver baggrund til nutiden og forklarer, hvorfor det nye kommer netop nu, herunder hvilke kræfter, der er de drivende. Jeg skal prøve at give nogle eksempler.

Vi har byens tekniske forvaltning. Her er der blevet taget et nyt rensningsanlæg i brug. Det gøres så til hovedemne, idet der fortælles om byens kloakeringshistorie, om rensningsanlægs betydning, om hvorfor man har valgt den bestemte type, og hvilke forventninger man stiller til det. Efter dette bringes i dataform de øvrige nyheder fra den tekniske forvaltning.

Indvielsen af en ny skole kan være hovedemnet i afsnittet om skolevæsenet. Her fortælles om byens øvrige skoler, om forskellige tiders typer på skolebygninger o. s. v. Udnævnelsen af en ny havneingeniør kan give anledning til at bringe hans biografi og en behandling af havne-ingeniørembedets historie med karakteristikker af tidligere havneingeniører.

Mulighederne er uendelige. Det er imidlertid vigtigt at fastholde, at det ikke må blive beretninger; de forskellige embedsmænd kan godt give oplysninger, men må sjældent skrive artiklerne. Vi skal have nutidshistorie og historisk kommentar; det skal være velskrevet og velillustreret.

– Ja, men hvorfor skal vi have det? For det første – sagt hårdt og brutalt – så taler vi om indtægter. Der vil næppe være nogen kommune, som ikke vil betale både trykning og udarbejdelse af et sådant afsnit, og det vil såmænd nok også smitte af på det almindelige tilskud. Et sådant afsnit vil ydermere have bud til et stort antal mennesker, som man ellers ikke let vil kunne få i tale. Set videre ud, vil det også betyde, at bogen bliver større og mere præsentabel, og det vil i sig selv styrke dens position; det vil også det forhold, at den gennem en sådan kommunal årbog – eller skal vi kalde den bykronik? – bliver en mere integrerende del af byens liv.

Hvis vi skal forlade disse hårdkogte betragtninger så er der endnu et forhold, der må nævnes, og det er samtidig en meget vigtig omstændighed. Der er et meget stort behov for sådanne årlige oversigter. For den enkelte private borger vælter årets og verdens store begivenheder i den grad ned over ham, at han har brug for et hjælpemiddel, der kan fastholde udviklingen i hans lokale område. Dertil kommer, at embedsmænd, de mange rådsmedlemmer, pressefolk og mange andre har brug for sådanne kronologiske optegnelser. Endelig – og det må vi jo ikke glemme – så er det historie, og det er det, vi skal virke for.

Uanset den fremtid, der tilskudsmæssigt vil ligge i en vis ændring af årbøgerne, så er det dog medlemsbidragene, der er det fundamentale. Deres størrelse afhænger både af medlemstal og kontingentets størrelse; på begge områder er der uden tvivl tale om store forsyndelser. Og det er en ond cirkel, dette fører os ind i: jo mindre indtægter, des dårligere årbog og derfor færre medlemmer og atter mindre indtægter.

Først medlemstal. Fra gammel tid har man i de lokalhistoriske foreninger kunnet regne med to typer af medlemmer: der var dem, der interesserede sig for egnens historie, og der var dem, der mente, at den slags burde man støtte. I den sidste gruppe var garnisonskommandanten, nogle af de førende forretningsfolk, politimesteren, nogle sagførere, godsejerne og slet ikke så få andre. Denne her sidste gruppe er imidlertid uddøende. Noget skyldes det de mange omflytninger i det nye samfund; men meget skyldes det også en ny livsstil, et noget mere oprigtigt forhold til tilværelsen: man hykler ikke mere en interesse, der ikke er der. I fremtiden må vi derfor satse på et medlemskorps, der holder årbogen, fordi de interesserer sig for den – dermed er vi atter ved indholdet.

Vi forudsætter imidlertid, at indholdet er i orden. Det er en forudsætning, men ikke nok. Folk skal også vide, at årbogen kommer, eller rettere kende dens eksistens. Det er nødvendigt, at der hvert år skaffes nye medlemmer. Det er det alene af den grund, at der er en naturlig afgang på grund af død. Almindeligvis kan denne afgang dog så nogenlunde opvejes ved en vis tilfældig tilgang.

Når vi taler om indtægter, så må vi imidlertid tale om øgede indtægter, altså en forøgelse af medlemstallet. Forudsætter vi et nyt og tidssvarende indhold, skulle det heller ikke være vanskeligt at skaffe nye medlemmer. Hvis man på samme tid lægger indholdet om og ændrer udseendet (det sidste skal jeg komme tilbage til om lidt), vil det være naturligt med et stort fremstød på een gang. Ellers er det vor erfaring fra de tidsskrifter, jeg har med at gøre, at man skal vælge sig mindre og overkommelige grupper år for år. Det er ikke nok at sende en tryksag; henvendelsen skal have karakter af et brev, der henviser til den orienterende tryksag. En metode som den har endnu aldrig slået fejl, og man kan undre sig over, at den ikke benyttes rundt om – ulejligheden og bekostningen er ringe. Og så er der det forhold, at der er en vis selvforstærkende virkning i væksten, som betyder, at man får flere medlemmer end lige den kreds, der i første omgang indmelder sig. Hvordan det skal forklares, er noget af det, reklame- og salgsteoretikere ikke kan forklare præcist. Rent logisk kan det ikke overraske os, for vi ved, at der hvert år sker indmeldelser på grundlag af den aktuelle medlemskreds. Når denne udvides, vil der naturligvis også ske indmeldelser ud fra den nye medlemskreds. Så er der måske også det moment, at væksten stimulerer os i vort hvervearbejde.

Dette hvervearbejde må følges op med pressemeddelelser. Det er ikke nok med anmeldelser, når bogen udkommer. Så snart en større afhandling er antaget til bogen, skal det meddeles, også selv om der måske er f. eks. fem måneder, til den kommer. Har man fået en afhandling om det lokale politis historie, sender man meddelelse om den med enkeltheder fra afhandlingen og et billede. Bedst er det, at der få dage senere går et hvervebrev ud til alle, der har med retsvæsenet at gøre. Man må også sørge for, at det både ved årbogens udgivelse, ved generalforsamlingen og ved andre lejligheder bliver sagt, ikke at man opfordrer til at indmelde sig i foreningen – det er ikke noget nyt – men at der er stadig fremgang i medlemstallet.

Den slags kan gøres, og det bringer resultater. I Jysk Selskab for Historie har vi prøvet det; vi havde i 1946 omkring 300 medlemmer – i dag er tallet omkring 1.700, og dermed er »*Historie*« det største faghistoriske tidsskrift i Norden. Ydermere hviler det så nogenlunde i sig selv uden tilskud af nogen art. Dette hænger også sammen med, at vi tager det kontingent, som er nødvendigt.

Det er netop, hvis vi ser på de lokalhistoriske årbøger, deres svage punkt: kontingentet er for lavt.

En sådan årbog bør koste et sted mellem 20 og 25 kr., men helst et brudt beløb – f. eks. 24,50 kr. Så nytter det til gengæld ikke, at den fremtræder hæftet og som en billigbog. Medlemmerne skal have indtrykket af, at de får en rigtig bog til at stille op i reolen. Merudgiften ved indbinding ligger på omkring 2,50 pr. eksemplar. Den er ringe både i sig selv og sammenlignet med den effekt, foreningen og modtageren får ud af det.

Når det gælder årbogens indtægtsside er mit forslag da dette:

en beretning om livet i byen
indbinding af årbogen
kontingentforhøjelse
– dette lanceres sammen med et generelt reklamefremstød
derefter løbende medlemsagitation
stadige pressemeddelelser om årbogen og om medlemstallets stigning.

Ideelt ville det være, om indtægtsstigningen kunne gå hånd i hånd med et fald i udgifterne. Det kan den ikke. Tværtimod vil indtægtsstigninger som konsekvens af det foreslåede koste penge, også fordi man vil føle sig forpligtet til forbedringer. Alene den foreslåede indbinding vil jo være en merudgift. På den anden side bør man heller ikke lade fem og syv være lige, når det gælder udgifterne.

Den største udgiftspost er trykningen af årbogen. Det er meget svært at sige noget generelt om denne post, også fordi de tal, som Sammenslutningen får ind, er så uensartede og upræcise. Een ting er dog sikker: mange foreninger betaler for meget for trykningen. Jeg har forsøgt at se på tallene for 1967/68 og skal blot give et par eksempler. En årbog kostede godt 23.000 og burde kun have kostet ca. 19.000; en anden kostede 20.500 kr., men kunne have været leveret for 15.600 kr. I begge tilfælde er der altså betalt ca. 4.000 kr. for meget. Dermed er ikke sagt, at bogtrykkeren har skummet fløden; det kan meget vel være, at hans maskineri ikke tillader ham at levere billigere. Endelig kan redaktionen også have fordyret bogen – det vender vi tilbage til om lidt.

Bogtrykkerudgiften er et ømtåleligt problem. Nu kan man naturligvis nok indhente tilbud fra flere trykkerier. Resultatet vil næppe blive meget anderledes end den pris, man allerede har. Vi må gøre os klart, at i en hel del tilfælde trykkes bøgerne nemlig i trykkerier, der næsten kun har den ene bog, og som får den sat i en anden by i et større maskinsætteri. Den manglende rutine, små maskiner og en bogbinder, der ikke er indstillet på massefabrika-

tion, fører til større omkostninger. Vil man ud over dette, må man lade bogen fremstille i et af de store trykkerier, altså gå uden for årbogens geografiske område. For en del vil dette stride mod lokalpatriotiske følelser; men de er næppe på deres plads i denne forbindelse.

I en del tilfælde vil der uden tvivl være noget at spare ved at skifte trykkeri. Ved ændret opsætning vil der også kunne tages lidt hjem; her tænker jeg på at gøre siderne lidt større og dermed øge satsmængden. Ofte har man talt om noternes placering; her vil der kunne spares ca. 4 pct. ved en placering efter afhandlingerne i stedet for at placere dem under siderne. På en årbog til ca. 15.000 kr. bliver det altså omkring 600 kr.

Endelig er der korrekturudgifterne. Det er en kendt sag, at rettelser mod manuskriptet skal betales af kunden. Det er en post, der hurtigt løber op. Uden tvivl lønner det sig at foretage en grundig gennemretning af manuskripterne, inden de går til sætning. Denne gennemretning bør helst foretages af en enkelt person, så der følges samme retningslinier. Bedst var det uden tvivl, om vi her i landet kunne komme ind på samme princip, som følges mange steder i udlandet, nemlig det, at det enkelte tidsskrift havde faste retskrivningsregler, herunder om notetals placering m. m., og at forfatterne skulle værsgo bøje sig for disse regler.

Samlende kan der således om trykkeudgifterne siges, at man bør overveje følgende fire momenter:

1. *skifte trykkested*
2. *ændre format*
3. *noternes placering*
4. *nøje manuskriptgennemgang.*

Var bogtrykkerspørgsmålet ømtåleligt, så gælder dette i ikke mindre grad honorarbetalingen. Lad os begynde med at se på det rent fornuftsmæssigt. To typer af forfattere vil være repræsenteret: faghistorikeren, d. v. s. den arkiv-, museums- eller universitetsansatte, og den interesserede, aktive amatør.

Gælder det nu den professionelle, så gør det forhold sig gældende, at han får sin løn for at skrive afhandlinger. Det samme arbejde bør efter de almindelige principper ikke lønnes to gange, og altså skulle han ikke have betaling for sine artikler. For så vidt angår amatøren, så burde han heller ikke have betaling. Hverken frimærkesamleren, fotoamatøren eller gymnasten får betaling for at udøve deres hobby.

Det var det ene synspunkt. Et andet yderpunkt vil være, at man betaler et honorar, som er konkurrencedygtigt. Her kan vi klart sige, at det ikke vil

være muligt at betale sådanne honorarer. Enhver, der har skrevet afhandlinger, ved, hvor lang tid det tager at skrive. I mange tilfælde må vi regne med, at med en almindelig timeløn på 15 kr., ville man let komme op på omkring 100 kr. pr. side. Og ser vi på honorarer andre steder, ja så betaler de store københavnske dagblade omkring 700 kr. for en kronik, radioen ca. 1.000 kr. for et foredrag på ca. 20 minutter og forlagene for bidrag til leksika ca. 2 kr. pr. linie.

Dette er yderpunkterne: enten intet honorar eller også et honorar på ca. 100 kr. pr. side. Virkeligheden er den, at honorarerne bevæger sig fra næsten intet til omkring 20 kr. pr. side, men med en tendens til at samle sig omkring 10–12 kr.

Lad os nu se på det fra forfatterens side. Han må på forhånd opgive at få 100 kr. pr. side – det vil næppe være muligt for nogen forening at yde et sådant honorar. Hvis forfatteren nu er mig, og jeg har skrevet en afhandling på 30 sider til 10 kr. pr. side, så er de 300 kr. både for mit vedkommende som for de fleste andres så højt beskattet, at der ikke bliver meget til mig selv. Jeg vil være meget mere glad for, om redaktionen meddelte mig, at min afhandling var blevet præmieret og så sendte mig 6 flasker god bourgogne, en karaffel med sølvhals eller hvad man nu kunne finde på (gerne efter at have spurgt min kone om mine ønsker). Se bourgognen får foreningen for 150 kr. – den har altså sparet det halve – og selv kommer jeg ikke til at betale nogen skat; det er stiltiende accepteret, at man ikke betaler skat af sådanne hobby-præmier. Sejlsportsmanden betaler heller ikke skat af sine pokaler eller sølvskeer.

Et sådant præmiesystem så jeg gerne suppleret med dækning af forfatterens positive udgifter efter regning. Her tænker jeg på dagpenge under ophold ved arkiver, udgifter til fotografering m. m.

Konklusionen, når det gælder forfatterhonorarer, er da den, at årbøgerne ikke kan komme op på at yde en konkurrencedygtig betaling. Det er derimod rimeligt at yde en vis belønning til forfatteren (f. eks. er det jo ikke alle de videnskabsmænd, der får løn for at skrive afhandlinger, som virkelig gør det!).

Mit forslag vil derfor være, at der i årbøgerne optages en meddelelse om, at antagne afhandlinger vil blive præmieret, og at forfatterne i rimeligt omfang vil kunne påregne at få deres udgifter dækkede.

Foreningernes samlede udgifter ved en sådan ordning vil sikkert ikke blive større end 12–15 kr. pr. side, og alle parter vil være tilfredse.

En sidste udgiftspost på regnskabet er redaktørhonoraret. I øjeblikket er situationen den, at nogle foreninger betaler op mod 1.000 kr. om året, og så bevæger det sig nedad til nul, og det er en hel del, der er på dette niveau. Den

sidste gruppe kan ikke spare noget på denne konto, og foreningerne i den øverste ende kan heller ikke spare meget. Vi kan imidlertid vende sagen om og spørge, om der ikke kunne tjenes noget mere ved at ansætte og lønne en kombineret redaktør og forretningsfører.

Jeg er nok klar over, at vi her er inde på et område spækket med miner. Det er i disse år et problem i alle folkelige og frivillige sammenslutninger, om man bør betale for arbejdet. Som min opfattelse vil jeg sige, at med de krav, der i dag stilles fra medlemmerne om gennemført organisation og præcision, må man betale for det.

Tænker vi os den omtalte by-kronik indlemmet i årbogen, må det være en forudsætning, at kommunen betaler redaktionshonorar for den. Ud over dette må forretningsføreren betales for manuskriptkorrektur, trykkerikorrektur, medlemshvervning, regnskabsførsel m. m. Det arbejde, man får udført, vil uden tvivl lønne sig i øget stabilitet og vækst i medlemstallet. Spørger De, hvor meget det skal være, så vil jeg nævne et beløb på 3.000 kr. ud over, hvad der eventuelt skal betales fra kommunen.

Til dette hverv må man vælge en ung og professionel mand – det nytter ikke at lade det være et supplement til en pension. Ved sin side skal han naturligvis have et rådgivende redaktionsudvalg.

De vil have forstået, at jeg ikke har kunnet anvise nogen mirakelkur. Jeg har kun kunnet fremsætte nogle tanker til overvejelse. De går på den melodi, at det er meget nødvendigt, at der sker fundamentale ændringer i vore årbøgers indhold og administration. Sker det, så har de en stor fremtid for sig; sker det ikke, så vil de ikke gå til grunde i vor tid, men blot fortsætte med at eksistere omgivet af beklagelser over, at der ikke vises dem større interesse.

Det 17. århundredes generelle politiske krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647-49

AF JENS ENGBERG

Der er i 1950-erne og 1960-erne blevet fremsat forskellige teorier om årsagerne til den engelske borgerkrig og den generelle politiske krise i Europa ved 17. århundredes midte. Disse teorier søges i denne artikel af universitetslektor, dr. phil. Jens Engberg, *Aarhus Universitet, anvendt i forbindelse med en undersøgelse af en politisk krise i Danmark i 1647–49. De lånte modeller må forkastes som ikke særligt dækkende for de specielt danske forhold, men i afprøvningen af dem ligger en mulighed for at angribe materialet fra flere sider. Forfatteren drager i artiklens slutning en parallel fra krisen 1647–49 til statsomvæltningen i 1660.*

I

Diskussionen i 1950-erne og 1960-erne blandt engelske og amerikanske historikere om årsagerne til begivenhederne i England i 1640-erne udsprang af fundamental enighed om, at man hidtil havde lagt for megen vægt på de religiøse faktorer og for lidt på de økonomiske. Den puritanske revolution blev omdøbt til den engelske borgerkrig. Diskussionen, der er refereret flere steder[1], kom imidlertid til at dreje sig om, hvilke disse økonomiske faktorer var, og hvordan de skulle tolkes. R. H. Tawney indledte ved at hævde, at borgerkrigen var en klassekamp. På den ene side stod *the gentry*, nærmest lavadelen, der takket været en forståelse af moderne kapitalistisk tankegang og en deraf følgende aktiv og effektiv udnyttelse af produktionsmidlet, jor-

1 Således C. Hill: Recent Interpretations of the Civil War, Puritanism and Revolution, 1958, s. 3–31; J. H. Hexter: Storm over the Gentry, *Reappraisals in History*, 1961; Richard Matz: The Rise of the Gentry. En debatt om den stora engelska revolutionens sociala bakgrund, *Historisk Tidskrift*, 1958; Richard Matz: Forskning och debatt kring »The Great Rebellion«, *Historisk Tidskrift*, 1965.

den, befandt sig i økonomisk fremgang. På den anden side stod *the aristocracy,* den titelbærende højadel, som ret passivt nød de indtægter, der kunne flyde af dens jordegods, som havde store udgifter på grund af forpligtelsen til at opretholde en aristokratisk levevis, og som derfor var i økonomisk tilbagegang. Borgerkrigen skyldtes, at gentryen søgte at skaffe sig politisk indflydelse, som den nu havde økonomisk styrke[2]. Heroverfor hævdede H. R. Trevor-Roper, at gentryen tværtimod som helhed var på vej nedad. Undtaget herfra var dog den del af den, der havde formået at skaffe sig andel i de store gevinster, som fulgte med embede. I borgerkrigen søgte gentryen at stoppe tilbagegangen og samtidigt at få gjort op med dem, der havde lukreret på hofsystemet[3].

Stillet over for kraftige angreb viste det sig umuligt for Trevor-Roper at opretholde påstanden om, at gentryen som helhed økonomisk var på retur. Under sit taktiske tilbagetog udkastede Trevor-Roper imidlertid en ny teori, der gjorde det muligt for ham i det mindste at holde fast ved en del af sin oprindelige tese. Han hagede sig fast i den teori om en generel politisk krise i det 17. århundrede, der udkastedes i den samtidig med den engelske diskussion løbende diskussion mellem især økonomiske historikere[4]. Man kunne ikke, erklærede han i en lang artikel i *Past and Present,* behandle den engelske borgerkrig som et isoleret fænomen. Den måtte vurderes sammen med og som en del af denne generelle økonomiske og politiske krise, der netop i 1640-erne og 1650-erne ramte en række europæiske stater, f. eks. Frankrig, Nederlandene, Portugal, Andalusien, Neapel, flere tyske stater, Danmark, Sverige og Polen. I nogle lande førte denne krise til politiske omvæltninger med varige virkninger, i andre blev oppositionsbevægelserne underkuet. Fælles for den politiske uro i alle landene var dog, ud over samtidigheden, at den var forårsaget af statsmagtens ekspansion på bekostning af gamle privilegier, adelige, borgerlige eller geografiske, et øget skattetryk og et som følge af disse ting voksende modsætningsforhold inden for de øverste sociale lag mellem på den ene side dem, der havde adgang til og andel i indtægterne af embede, på den anden side dem, der ikke havde det. Den første gruppe kaldte Trevor-Roper »the Court«, »hoffet«, den anden kaldte han »the Country«, »landet«.

Artiklen blev imødegået af en skare af historikere, således Roland Mousnier, der skrev om forholdene i Frankrig, J. H. Elliott, der skrev om Spanien, Michael Roberts, der behandlede Sverige, og E. Kossmann, der tog sig af

2 The Rise of the Gentry, 1558–1640, *Economic History Review* XI, 1941.

3 The Gentry 1540–1640, *The Economic History Review Supplements* 1.

4 Se Niels Steensgaards oversigtsartikel, Det syttende århundredes krise, ***Historisk Tidsskrift,*** 12. rk. IV, 1970, s. 475–504.

Nederlandene. E. J. Hobsbawm, Lawrence Stone og J. H. Hexter angreb tesen om den generelle krise[5]. Senere er Court-Country problematikken igen blevet behandlet af Lawrence Stone, der i *The Crisis of the Aristocracy*[6] ikke blot har undersøgt, hvad indtægter i forbindelse med embede ved hof eller administration reelt betød for den engelske højadel, men også har videreudviklet Tawneys oprindelige teori. A. D. Lublinskaya har i *French Absolutism: The Crucial Phase 1620–1629*[7] for det første refereret og vurderet diskussionen om den generelle krise og for det andet søgt at påvise teoriens uanvendelighed i hvert fald på Frankrig. Sidst har Perez Zagorin i *The Court and the Country*[8] med held søgt at ændre ved Trevor-Ropers angivelse af indholdet i de 2 begreber »Court« og »Country«.

Det er ikke hensigten, at denne udløber af den egentlige gentry-diskussion skal refereres her. Det skal blot bemærkes, at samtlige diskussionsdeltagere var enige med Trevor-Roper i, at en række politiske kriser virkelig ramte en række europæiske stater ved midten af det 17. århundrede. Derimod konstaterede man ikke nogen egentlig sammenhæng mellem disse kriser, tværtimod fremhævede man de forskelligartede forudsætninger og faktorer i de forskellige lande.

Men flere af forfatterne udkastede nye teorier. Lawrence Stone, der oprindeligt havde delt Tawneys opfattelse, at gentryen var i økonomisk fremgang, lagde nu hovedvægten på, at højadelen i England var i økonomisk tilbagegang, mens gentryen nærmest kun fastholdt sin stilling. Roland Mousnier var villig til at acceptere tilstedeværelsen af de 2 grupper, »hof« og »land«, i Frankrig, men han så den franske strid som forårsaget af en intern strid i »hoffet«, hvor de, der havde de politisk mest betydningsfulde og mest givtige embeder, stod mod de, der også havde embeds- eller hoffunktioner, men som ikke i samme grad havde politisk indflydelse eller andel i udbyttet. E. J. Hobsbawm vendte i sit metodiske udgangspunkt på en vis måde tilbage til Tawneys opfattelse. For ham var det 17. århundredes kriser ikke blot interne kriser mellem forskellige afdelinger af den jordejende adel, men skyldtes betydningsfulde forandringer i det europæiske samfunds økonomiske tankegang og system. Kriserne var, hvilken udgang de end fik, bourgeoisiets opgør mod den indtil da herskende feudale orden, hvorved der skabtes eller søgtes skabt mulighed for etablering af en kapitalistisk orden. Perez Za-

5 Trevor-Ropers artikel findes i *Past and Present* 16, 1959. Også trykt i *Crisis in Europe 1560–1660,* ed. Trevor Aston, 1965. Alle indlæggene mod Trevor-Roper i *Past and Present* 18–20, flere gentrykt i T. Astons ovennævnte værk.

6 Fra 1965.

7 Fra 1968.

8 Fra 1969, med undertitlen: *The Beginning of the English Revolution.*

gorin nåede under anvendelse af en i øvrigt ikke ofte i historieforskningen benyttet terminologisk approach eller historisk begrebsanalyse til videre forståelse af samtidens opfattelse af begreberne »Court« og »Country«. Zagorin lagde som Trevor-Roper og Mousnier vægt på, at »Court« og »Country« grupperne vel var karakteriserede ved embede eller ikke-embede, men også at de 2 grupper havde forskellige politiske mål, at deres strid mindre var »Ins versus Outs«, mere en regulær politisk kamp mellem 2 partier, der i livsholdning, stræben, samfundsopfattelse, i stillingtagen til udenrigspolitik og kirkepolitik var forskellige, selv om de med hensyn til status og social placering i samfundet var ret ens. Det ene af disse partier besad regeringsmagten og var derfor »Court«, det andet gjorde det ikke og var derfor »Country«. På grund af det politiske systems opbygning og funktionsmåde blev disse 2 grupper så fremmedgjorte for hinanden, at spændingen kun kunne udløses i en borgerkrig.

De i det foregående skitserede teorier om årsagerne til den engelske borgerkrig og den generelle politiske krise i Europa ved 17. århundredes midte skal søges anvendt i forbindelse med en redegørelse for en politisk krise i Danmark ved 17. århundredes midte. De lånte modeller kan til dette formål afbildes grafisk:

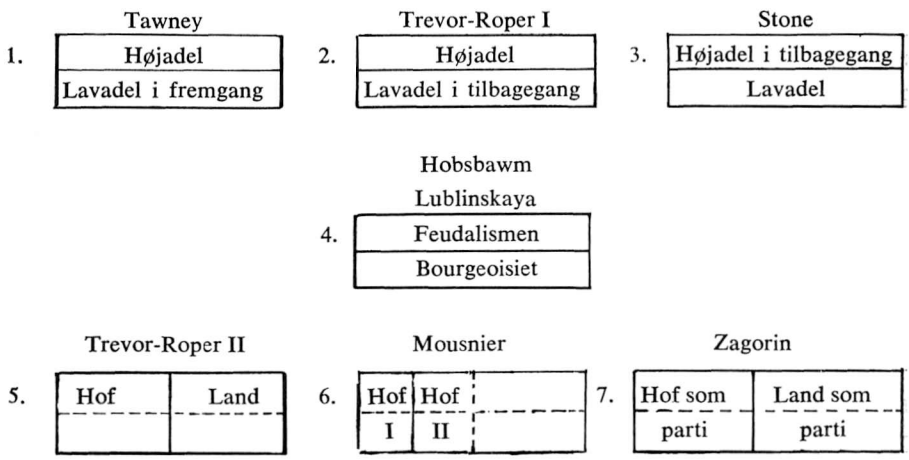

II

Som anført brugte Trevor-Roper Danmark som eksempel. Her udkæmpedes der en kamp mellem konge og »*Diet*«, der vist kun kan betyde rigsdag eller stændermøde. Kampen endte i 1660 med, at kongen etablerede et personligt monarki. Trevor-Roper kommer i øvrigt ikke nærmere ind på dette danske eksempel, hvilket vist er heldigt for ham. Imidlertid udspiliedes der i Dan-

mark i 1640-erne, netop i det årti, hvor den engelske borgerkrig fandt sted, en politisk strid, som ville have været gefundenes Fressen for Trevor-Roper, organiseret som den var mellem på den ene side en etableret gruppe af embedsindehavere med hoftilknytning og på den anden side en gruppe af embedskrævere, i hvis benævnelse der ligefrem indgik ordet »land«. Der tænkes på striden mellem rigsrådet og landkommissærerne, der blev til en strid om beherskelsen af en væsentlig del af rigets disponible indkomster og dispositionsretten over landmilitæret, d. v. s til en kamp om de mest betydningsfulde politiske magtmidler[9].

I 1638 beordrede Christian IV, at der i hver landsdel, Skåne, Sjælland, Fyn og Jylland, skulle holdes stændermøder på vanlig vis, d. v. s. med deltagelse af hele landsdelens adel samt repræsentanter for gejstligheden og byernes borgerskab. Ved møderne skulle det drøftes, hvordan man ville komme riget til hjælp med penge i dets vanskelige situation, samt om det kunne accepteres, at de beløb, som måtte blive bevilget, indgik i særlige kasser, som skulle stilles under forvaltning af repræsentanter for stænderne. Ved det jyske stændermøde vedtog man, at de indkomne penge skulle opbevares i en landekiste, som skulle bestyres af 2 adelige landkommissærer. Dette system, som overhovedet Christian IV's oplæg, havde den slesvig-holstenske stænderkasse som forbillede, og denne igen var i sin organisation lig den i en række tyske stater eksisterende ordning. I de øvrige landsdele kopieredes det jyske system, og der valgtes i hele riget ialt 12 land- og stiftskommissærer, hvoraf de 7 var lensmænd. Under og efter krigen 1644–45 øgedes landkommissærernes betydning. Ved et for hele riget fælles stændermøde i København i juli og august 1645 skød landkommissærerne det fulde ansvar for krigen over på kongen og rigsrådet. Tillige krævede de, at der for fremtiden skulle være 4 landkommissærer for Jylland, 2 for Fyn, 2 for Sjælland, 1 for Lolland-Falster og 3 for Skåne. Landkommissærerne skulle vælges af adelen, og rigsrådet skulle have pligt til mindst en gang om året at mødes med dem og drøfte rigets forhold. Rigsrådets tal skulle udvides til 22, og kongens valg af nye råder skulle ske blandt 3 kandidater, som skulle indstilles af landkommissærerne. Kongen og rigsrådet gik med til dette, blot at kongens valg skulle ske mellem 6–8 kandidater. Derimod blev der sagt nej, da landkommissærerne fremsatte et nyt krav. Det lød på at ikke blot de af stænderne be-

9 Materialet til den følgende fremstilling findes i Kr. Erslevs *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* III, 1888–90, og i C. Rise Hansens værk med samme titel (I, 1648–50). Emnet er behandlet af Fr. Hammerich: Fire kjøbenhavnske Rigsdage, *Historisk Tidsskrift,* 2. rk. V, 1854, og af Edward Kleberg i *De danska ständermötena intill Kristian IV:s död,* 1917, Se videre flg. noter 10–13.

vilgede skatter skulle indgå i landekisterne, men også de almindelige landeskatter, der havde indbragt henved 200.000 rd. om året før krigen. Landkommissærerne fik ligeledes afslag på et forlangende om, at de alene skulle forvalte den særlige told, der under rigsrådets bestyrelse anvendtes til militære formål, kommissarietolden.

De nyvalgte landkommissærer, hvoriblandt der nu kun var 2 lensmænd, der begge sad på små len, holdt i marts 1646 et møde, hvor de for det første vedtog at optræde samlet over for konge og rigsråd i nøje overensstemmelse med adelen i den landsdel, hvor de var valgt, for det andet at genfremsætte kravet om at få retten til at foretage udbetalingerne af landeskatterne. Trods stadige afslag vedblev landkommissærerne, til rigsrådets tydelige utilfredshed, at kræve dispositionsretten over landeskatterne, indtil de efter en hård skattenægtelsespolitik i maj 1647 fik dette gennemført, dog med den begrænsning, at pengene fra landkommissærerne skulle gå til generalkrigskommissæren, der fortsat skulle foretage udbetalingerne til soldaterne i overensstemmelse med rigsmarskens ordrer. Også generalkrigskommissærens beføjelser lykkedes det imidlertid landkommissærerne at komme i besiddelse af. Efter et møde mellem hele adelen og landkommissærerne i Odense i juli 1647 og drøftelser mellem landkommissærerne og rigsrådet i København i oktober-november samme år nedlagdes generalkrigskommissær-embedet. Landkommissærerne havde således opnået, at de alene ikke blot skulle modtage, men også udgive alle rigets ekstraordinære indtægter. Med kronens tab efter krigen i de ordinære indtægter og med nedgangen i kongens indtægter af Øresundstolden betød de ekstraordinære indtægter, der kun betegnedes som sådanne, men som i virkeligheden var konstante, omtrent lige så meget som de ordinære. Landkommissærerne modtog i regnskabsåret 1647–48 ca. 168.000 rd. Kongens indtægt af Øresundstolden var i samme år ca. 133.000 rd.; den havde været på over en halv million rd. om året i begyndelsen af 1640-erne. Rentekammeret modtog 1646–47 kontant ca. 89.000 rd., også det havde først i 1640-erne modtaget årligt over en halv million rd. Rentekammerets midler var bundet til betaling af rigets gæld, hoffet og administrationen, indtægterne af Øresundstolden anvendtes til dækning af flådeudgifterne, mens provenuet af landeskatterne var beregnet til udgifterne til landmilitæret, der således fuldstændigt kom i landkommissærernes hænder. Landkommissærerne og med dem den menige adel uden for rigsrådet og uden andel i indtægterne af de store len havde med held udnyttet den anspændte finansielle situation og kongens og rigsrådets deraf følgende svækkelse til at opnå store fordele. Disse fordele ville dog kun være i sikker besiddelse, hvis landkommissærerne kunne overtage retten til at bevilge landeskatterne, som fortsat lå hos rigsrådet.

Ved forhandlingerne om indholdet af Frederik III's håndfæstning i april og maj 1648 fremsatte adelens repræsentanter, hvoriblandt samtlige landkommissærer, krav om, at de bestemmelser, som havde stået i tidligere kongers håndfæstninger, men som var blevet udelukket i de umiddelbart foregående håndfæstninger, nu skulle genoptages. Det gjaldt navnlig bestemmelsen fra Hans' og Frederik I's håndfæstning: »Item skulle vi ej pålægge nogen skat på almuen og købstæderne i noget rige, uden efter menige rigens råds råd, ridderskabets tilladelse og almuens samtykke«. Ligeledes krævede adelen de indestukne len, d. v. s. smålenene, der var blevet underlagt de større len, udskilt igen, så en større kreds kunne få del i dem, og man modsatte sig, at rigsrådet ville underskrive kåringsbrevet særskilt; det skulle ske sammen med den øvrige adel. Adelens repræsentanter vedblev at holde fast ved disse krav, de fik støtte af borgerstandens og gejstlighedens repræsentanter, og det syntes, som om forhandlingerne var brudt sammen. Imidlertid førtes der også hemmelige forhandlinger mellem rigsrådet og de førende af landkommissærerne. Disse hemmelige forhandlinger førte antagelig til, at der kunne holdes et møde på slottet den 4. maj 1648, hvor adelens repræsentanter sammen med rigsrådet underskrev det af rigsrådet opsatte valgbrev, mens rigsrådet til gengæld gik med til at udvide sit antal med 5, som skulle udpeges af adelen. Kravet om skattebevillingsrettens udlæggelse til stænderne var altså opgivet, derimod havde adelen opnået, at rigsrådet ikke skulle være eller kunne udvikle sig til en selvsupplerende forsamling, og at det ved den fælles underskrift med adelen erkendte tilhøret til den.

Ved de efterfølgende udnævnelser til rigsrådet oprykkedes flere af de ledende landkommissærer til rigsråder, andre udnævntes til lensmænd i en anden landsdel end den, hvor de var landkommissær. Landkommissariatsinstitutionen mistede derved sine førende skikkelser og kunne ikke bestå. I første omgang undlod det udvidede rigsråd at udnævne efterfølgere for de forhenværende landkommissærer, da adelen derefter gjorde vrøvl, lod man afholde valg og foretog udnævnelser i overensstemmelse med resultaterne heraf, men samtidig fik rigsmarsken gennemført, at landkommissærerne ikke mere måtte foretage udbetalinger uden efter hans direkte ordre. Landkommissariats-institutionen var derefter, fra september 1649, reduceret til at være et rigsmarsken og dermed rigsrådet underordnet oppebørsels- og udbetalingsorgan med lokale afdelinger i landsdelene. Politisk initiativ udgik ikke fra landkommissærerne mellem 1649 og 1660, dog kan måske Corfits Ulfeldts brev fra den svenske lejr i Holsten i august 1657 til de jyske kommissærer og rigsrådets forslag om i maj 1658 at øge stændernes beføjelser for at afvende hadet mod sig opfattes som tegn på, at der ulmede en utilfredshed.

Dette korte mellemspil 1647–1649 i Danmarks forfatningsmæssige histo-

rie er ret kortfattet blevet behandlet af J. A. Fridericia, Erik Arup, C. O. Bøggild-Andersen og Svend Ellehøj. Af disse så Fridericia nok adelens opposition mod rigsrådet som et modsætningsforhold mellem en højadel og en lavadel, men hovedvægten ville han dog lægge på, at rigsrådet repræsenterede den ekspanderende statsmagt. Rigsrådet »forlenedes med en hidtil ukendt følelse af overlegenhed og med en attrå efter at optræde som medlemmer af en højere stand, som fik udslag på forskellige måder og skabte skinsyge og uvilje hos de udenforstående«[10]. Arups behandling af spørgsmålet er ufuldendt, men det fremgår dog, at han i modsætning til Fridericia ikke har set noget skel mellem landkommissærerne og rigsrådet og har opfattet oprettelsen af landkommissariaterne som en magtudvidelse for rigsrådet og for den samlede og enige adel[11]. C. O. Bøggild-Andersen skrev i 1942, at forholdet mellem landkommissærerne og rigsrådet var en modsætning mellem »lokalstyre og centralstyre, lavadel og højadel«. Adelen opgav sine krav under forhandlingerne om håndfæstningen, fordi den opnåede visse økonomiske indrømmelser, navnlig en sikring af skattefriheden for sine ugedagsbønder, og igen indtægter af lenene, som de havde været før Christian IV's forhøjelse af afgifterne i 1646. Bøggild-Andersen lagde vægt på, at adelen optrådte i forening med borgerstanden under forhandlingerne i København i april 1648[12]. Svend Ellehøj ser også en afstand mellem rigsrådet og landkommissærerne: »Blandt den menige adel var der mange, der betragtede rigsrådet som repræsentanter for centralmagten og bureaukratiet, mere end for de enkelte landsdele og deres befolkning«. Svend Ellehøjs opfattelse af udfaldet af krisen mellem rigsrådet og landkommissærerne er forskellig fra de tidligere nævnte forfatteres. Han mener, at adelens befuldmægtigede var politisk ukyndige, der fuldstændigt blev udmanøvreret af de drevne politikere i rigsrådet[13].

Ingen af de modeller, der opstilledes i diskussionen om den engelske borgerkrigs årsager eller det 17. århundredes generelle krise, behøver naturligvis at kunne have nogen relevans for dette danske eksempel fra 1640-erne, hverken enkeltvis eller i kombination. Dog synes det, som om Fridericias synspunkt nærmest kan opfattes som lig en kombination af en form for model 1. – 3. (Tawney, T.-R. I, Stone) med model 5. (T.-R. II), om end Fridericia intet siger om en højadel i tilbagegang eller en lavadel i frem- eller tilbagegang. Arups opfattelse minder ikke om nogen fremført i den engelske diskussion, den er karakteristisk præget af hans grundsynspunkt, at perioden

10 J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage,* 1894, s. 21.

11 Erik Arup: *Danmarks historie* III, 1955, s. 172, 181.

12 C. O. Bøggild-Andersen: Christian IV's Tidsalder, *Schultz Danmarkshistorie* III, 1942, s. 272–4.

13 Svend Ellehøj: Christian 4.s tidsalder, *Danmarks historie* bind 7, 1964, s. 395–7.

var den udelte adelsvældes, og den er efter alle vidnesbyrd at dømme for kategorisk udtrykt. Bøggild-Andersen får med både højadel-lavadel og hof-land modsætningerne samt, dertil i vurderingen af borgerskabets medspillen, konflikten bourgeoisi-feudalisme. Svend Ellehøjs synspunkt kan sammenfattes som et udtryk for hof-land problematikken.

III

I den engelske diskussion skete vurderingen af regering og opposition med udgangspunkt i en vurdering af de mænd, der var ledere af begge grupper. Den menige skare fremtræder som uartikuleret og ubestemmelig, hvad den vel til dels også har været. Det er temmelig klart, at lederne ikke kom fra samme sociale lag eller havde samme status som hovedparten af deres følgere, men dog kan man på grund af materialets beskaffenhed ikke trænge bag om dette. Også i Danmark har adelens repræsentanter ved mødet i København i april og maj 1648 været forskellige fra de adelige, der ved adelsmøder og lokale stændermøder havde udvalgt dem, om ikke ved andet så netop ved at være blevet udvalgt, hvorved de automatisk rykkede op i en højere sfære. Vi kender imidlertid heller ikke den danske oppositionsbevægelses menige medlemmer, men vi kan konstatere, at bevægelsen i udpræget grad var ledernes. Da de opgav den, faldt den sammen. Det forekommer derfor rimeligere, at den danske opposition belyses ud fra en vurdering af dens ledende personligheder, end at dette sker for den engelske oppositions vedkommende.

Rigsråder under forhandlingerne om håndfæstningen i 1648 var følgende:

Anders Bille	Hans Lindenov	Tage Thott
Jørgen Brahe	Oluf Parsberg	Niels Trolle
Ove Giedde	Frederik Reedtz	Christoffer Ulfeldt
Malte Juul	Jørgen Seefeld	Corfits Ulfeldt
Mogens Kås	Chr. Th. Sehested	Christoffer Urne
Gregers Krabbe	Hannibal Sehested	Iver Vind

Adelens repræsentanter var som nævnt for det første alle landkommissærerne:

Oluf Då	Erik Juel	Erik Rosenkrantz
Manderup Due	Peder Lange	Gunde Rosenkrantz
Joachim Gersdorff	Niels Krabbe	Christen Skeel
Falk Gjøe	Henrik Rantzau	Laurids Ulfeldt

Desuden var følgende befuldmægtigede for adelen:

Lauge Beck	Falk Lykke	Jørgen Seefeld
Steen Bille	Frederik Parsberg	Mogens Sehested
Vincents Bille	Henrik Podebusk	Christoffer Steensen
Mogens Høg	Henning Pogwisch	Otto Thott
Henrik Huitfeld	Henrik Ramel	Henning Valkendorf
Henrik Lindenov	Jørgen Rosenkrantz	Sivert Urne
		Axel Urup

A. D. Lublinskaya hævdede, at kampen mellem de klasser, der så deres interesse i en udvikling af kapitalismen og de, hvis interesse lå i bevarelsen af det feudale samfund, lå bag konflikterne og forløbet af den politiske udvikling i Holland og England[14]. Der er ikke noget skarpt skel mellem Lublinskayas og Tawneys opfattelser, men Tawney fandt som anført, at gentryen set som helhed var lig den kapitalistiske gruppe, mens aristokratiet som helhed var lig den feudale gruppe. Både hos Lublinskaya og Tawney udsprang den »kapitalistiske adel« af eller var nært knyttet til byernes aristokrati, den karakteriseredes især ved, at den gennem nye dyrkningsmetoder, produktion af nye afgrøder, opsøgning af nye markeder og hårdhændet udnyttelse af arbejdskraften søgte at overføre moderne kapitalistisk forretningsmetode til godsdriften. Den »feudale adel« kunne være ældre, den var mere tilbøjelig til at acceptere de landgilde-afgifter, som nu engang kunne flyde af dens jorder, mere uvillig til at indføre nye dyrkningsmetoder eller til at effektivisere driften ved nedlægning af bøndergårde, *enclosure,* mere knyttet til en gård eller en egn med de fordele, som kunne komme af gamle bånd til ligestillede eller undergivne.

I striden mellem den menige adels repræsentanter og rigsråderne i Danmark er det ikke muligt at konstatere, at den ene gruppe var mere »kapitalistisk« eller »feudal« end den anden. Rigsråder som Ove Giedde og Oluf Parsberg havde interesser i norske bjergværker, de ganske vist atypiske rigsråder, de kongelige svigersønner Corfits Ulfeldt og Hannibal Sehested, arbejdede i nær tilknytning til store udenlandske handelshuse. Rigsråd Niels Trolle drev en energisk mageskiftepolitik og skaffede sig betydeligt bøndergods til sin hovedgård, rigsråd Anders Bille og rigsråd Iver Vind udnyttede den praksis, at de formelt gjorde fæstebønder til ugedagsmænd, hvorved de skaffede sig skattemæssige fordele. Rigsråderne Tage Thott, Christoffer Urne og Malte Juul nedlagde bøndergårde og inddrog deres jord under deres hovedgårde som efter bedste engelske enclosure-forbillede.

14 A. D. Lublinskaya: French Absolutism: The Crusial Phase 1620–29, 1968 s. 31.

Men også landkommissærerne Erik Rosenkrantz, Christen Skeel, Gunde Rosenkrantz og Falk Gjøe var i tawneysk forstand *enterprising,* interesserede sig for industri, indførte nye dyrkningsmetoder og afsatte deres produkter til staten med megen foretagsomhed. Som landsby- og gårdnedlæggere optrådte også landkommissærerne Erik Juel, Oluf Då, Joachim Gersdorff, Christen Skeel og Niels Krabbe samt de befuldmægtigede Mogens Sehested, Christoffer Steensen, Henning Valkendorff, Frederik Parsberg og Otto Thott. Det springer umiddelbart i øjnene, at ikke færre end 11 af adelens repræsentanter var participanter i Brobyværk, den i 1647 grundlagte fynske våbenfabrik. Brobyværk var blevet til på initiativ af landkommissærerne, men 3 af rigsråderne var også participanter, og foretagendets leder var rigsråd og rigsmarsk Anders Bille[15].

Mens kapitalisme-feudalisme modellen muligvis kan tages i anvendelse ved betragtning af begivenhederne i 1660, kan den næppe have nogen relevans for betragtning af den politiske kamp i årene 1647–49. Det er rigtigt, at adelens repræsentanter i 1648 søgte borgerskabets støtte, men denne støtte var næppe afgørende for begivenhedsforløbet, og borgerskabet gjorde sig endnu ikke gældende. Landkommissærernes bevægelse var et udelukkende adeligt foretagende, og det var, som bemærket af Svend Aage Hansen, overhovedet i meget beskedent omfang, at adelen i første halvdel af det 17. århundrede selv som passive kapitalister deltog i handels- og industriforetagender[16]. En opdeling af rigsråder på den ene side og adelens repræsentanter på den anden side efter Lublinskayas og Tawneys mønster lader sig ikke foretage. I begge grupper fandtes folk, som effektivt udnyttede deres ejendomme under anvendelse af »kapitalistiske« metoder. Det er endog muligt, at rigsråderne, som efter mønsteret skulle være de feudale, hyppigere end deres ringe antal berettigede til, optrådte som landsby- og fæstegårdsnedlæggere, men det kan dog meget vel hænge sammen med, at de var (eller blev) de jordrigeste.

Det tjener intet formål at diskutere, om højadel-lavadel modellerne i deres forskellige udformninger kan anvendes, før det spørgsmål er taget op, om der overhovedet fandtes skel af højadels-lavadels karakter mellem de 3 grupper af råder, kommissærer og befuldmægtigede. I den engelske diskussion voldte definitionen af højadelen ikke vanskeligheder. Højadelige var de familier, hvis overhovede var bærer af en arvelig titel og havde adgang til overhuset. Gentryen var vanskelig at definere nedadtil, men klart adskilt fra højadelen. Her i landet var adelen som helhed klart adskilt fra resten af befolk-

15 Arne Hoff: Bidrag til våbenfabrikken Brobyværks historie, *Aarsskrift for Svendborg Amt* 1933. Finn Askgaard: Våben fra Brobyværk 1648–51, *Fynske Minder* 1970.

16 Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag,* 1964, s. 141.

ningen. Men noget officielt indre skel mellem højadel og lavadel fandtes ikke, og vil man sætte det, må man erkende, at der ikke er nogen samtidig formel begrundelse for at gøre det. Derfor kan et sådant skel godt have eksisteret. E. Ladewig Petersen kaldte i en artikel fra 1965 om dansk adelig økonomi 1600–60 skellet mellem højadel og lavadel »en håndgribelig, politisk og social realitet«[17], men han undlod klogeligt selv direkte at sætte det.

Eksempler på historikeres inddeling af adelen i høj- og lavadel forekommer dog. For senmiddelalderens vedkommende har således Erik Ulsig efter økonomiske kriterier foretaget en inddeling af adelen i 6 klasser: fremragende højadel, god højadel, jævn højadel, lavadel på grænsen til højadel, god lavadel og lavadel af landsby-væbner klassen. Afgørende for tilhøret er her udelukkende godsstørrelsen[18]. Ligeledes har Troels Dahlerup konstateret tilstedeværelsen af en kriseramt senmiddelalderlig lavadelsklasse, der socialt karakteriseredes ved at være godsfattig og i underordnet tjenesteforhold[19]. C. Christensen gik i 1886 en anden vej. Byggende på en artikel af Fr. Hammerich fra 1860-erne fandt han, at der efter et mandtal af 1655 var 132 adelige familier. Den ene halvdel af disse familier var resterne af lavadelen. Den anden halvdel var de højadelige familier, d. v. s. dem, der siden 1536 havde afgivet medlemmer til rigsrådet[20]. Det bemærkes, at Troels Dahlerup konstaterede en krise for grupper af den senmiddelalderlige lavadel, og at C. Christensen talte om resterne af lavadelen ved midten af 17. århundrede.

Ifølge C. Christensens kriterium må man efter hans definition nå til, at alle landkommissærerne og de befuldmægtigede var højadelige, blot med undtagelse af Manderup Due, Joachim Gersdorff, Lauge Beck, Henning Pogwisch og Christoffer Steensen. I rigsrådsgruppen var Ove Giedde og Frederik Reedtz kun højadelige i kraft af deres egen udnævnelse til råder, de hørte i øvrigt ikke til rigsrådsslægterne. De var altså lavadelige, med mindre man vil acceptere den ringslutning, at rigsråder var højadelige, fordi kun højadelige sad i rigsrådet. Vil man ikke det, så må man konstatere, at adelens repræsentanter og rigsråderne havde forholdsvis det samme antal af højadelige blandt sig. Mændene fra de 3 grupper tilhørte desuden alle den samme religion. De havde alle gennemgået den samme adelige uddannelse med stu-

17 E. Ladewig Petersen: Dansk adelig økonomi 1600–1660, *Fortid og Nutid* bind XXII, 1965, s. 455.

18 Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen,* 1968, s. 292.

19 Troels Dahlerup: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder, *Historisk tidsskrift,* 12. rk., IV, 1969.

20 C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier* I. Danske Landboforhold førend Enevælden, 1886, s. 135.

dieophold i udlandet[21], og de havde alle i deres unge år tjent kongen ved hoffet, i Danske Kancelli eller, hvis de havde lagt deres karriere sådan an, som militære. Grupperne af råder, kommissærer og befuldmægtigede var endvidere nøje knyttet til hinanden ved talrige og nære slægtskabsforbindelser, som det ville føre for vidt at udrede her. Blot en betragtning af navnene viser i øvrigt slægtskabet. Det var med fuld ret, at landkommissærerne stilede deres henvendelser til rigsrådet til deres »kære slægt, svogre og gode venner«. Det er indlysende, at råderne befandt sig i et højere statuslag end kommissærerne og de befuldmægtigede. Det gjorde råderne dog kun i kraft af tilhøret til rigsrådet, førend optagelsen havde de ikke gjort det. Et skel mellem disse 3 grupper efter C. Christensens kriterier kan derfor ikke accepteres.

Søges et skel lagt efter økonomiske kriterier, bemærkes det, at rigsråderne ifølge taksationerne til hartkornsskatten i 1647 var de jordrigeste[22]. De af dem, der optræder her, havde da i gennemsnit ca. 1915 td. hartkorn. De landkommissærer og befuldmægtigede, der indsendte jordebøger i 1647, havde i gennemsnit for landkommissærernes vedkommende ca. 1135 td. og for de befuldmægtigedes ca. 1325 td. Nogen særlig stor forskel var der altså ikke. Følger man de folk, der 1648 var rigsråder, landkommissærer og befuldmægtigede, og som kan findes i taksationerne 1625 og 1638, viser det sig, at rigsrådsgruppen også her var den jordrigeste med i gennemsnit ca. 1365 td. i 1625 og ca. 1415 td. i 1638 mod landkommissærernes gennemsnitlige ca. 620 td. i 1625 og ca. 1235 i 1638 og de befuldmægtigedes ca. 915 td. i 1625 og ca. 610 td. i 1638. Det er imidlertid ganske umuligt at bygge på gennemsnitstal som disse. I rigsrådsgruppen indgik folk som Jørgen Brahe, Frederik Reedtz og Tage Thott, der allerede i 1625 tilsammen havde været gode for over 9.000 td. hartkorn. Blandt rigsråderne i 1648 var dog også Anders Bille, Christoffer Urne og Ove Giedde, der i 1625 kun havde ejet henholdsvis 80, 252 og 299 td. hartkorn, d. v. s. de ejede mindre jord, end nogen af de senere landkommissærer og befuldmægtigede gjorde ved samme taksation. Ove Giedde var således hverken højadelig efter det ene eller det andet kriterium. Oluf Parsberg og Niels Trolle havde i 1625, da de endnu ikke var

21 Muligvis med undtagelse af den befuldmægtigede Sivert Urne, der dog forrettede hoftjeneste.

22 Der er benyttet taksationerne 1609–52, *Danske Kancelli B 96.1574–1652 rostjenestetakseringer på adelen; Danske Kancelli B 115. 1646–7 jordebøger afl. til kommissarierne for rostjenestens taksering i henh. til kgl. missive af 1646 15. dec.:* Vedel Simonsen: *Bidrag til – – – Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse,* 1845, s. 151–6 (Fyn 1638). Kr. Erslev: Den danske Adels Hartkorn i Kristian den Fjerdes Tid. *Danske Magazin,* 5. rk., I, 1887–9, s. 161–90 (1625 og 1638). Endvidere landkommissærernes regnskaber over udbyttet af skatten dec. 1647, gruppen *Militære regnskaber,* M. R. III c 6, IV d 1 d. IV d 2, 3, 4 og 5.

blevet rigsråder, mindre jord end gennemsnittet af adelens repræsentanter havde haft i 1625. I 1638 kom Anders Bille, Malte Juul, Christen Thomesen Sehested og Iver Vind undet det samtidige gennemsnit for landkommissærerne, og på det tidspunkt var Christen Thomesen allerede blevet optaget i rådet. Medlemmerne af rigsrådsgruppen var således ikke nødvendigvis klart adskilt fra de 2 andre grupper ved deres ejendommes størrelse, og derfor må adskillelse efter det sociale kriterium, og dermed også højadel-lavadel-modellerne, forkastes. Det er ikke hermed sagt, at der i Danmark ved midten af det 17. århundrede ikke fandtes høj- og lavadel, men kun at det ikke er muligt at trække en grænse mellem høj- og lavadel, der samtidig danner grænse mellem rigsrådet og adelens repræsentanter i 1648.

Der er dog her noget afgørende, der fører over til hof-land modellerne. Når rigsrådsgruppens gennemsnitstal i 1625, 1638 og 1647 var større end de 2 andre gruppers, så hænger det nemlig sammen med, at råderne blev rige, mens de var råder. For det første var rigsrådernes gennemsnitlige alder i 1648 55 år, 59 hvis de 3 kongelige svigersønner fraregnes. Landkommissærerne var i gennemsnit i 1648 46 år, de befuldmægtigede var i gennemsnit 48 år. Hvis mængden af gods voksede med alderen, så er det alene af den grund klart, at rigsråderne på et hvilket som helst tidspunkt ville være rigere gennemsnitligt, end de adelige repræsentanter ligeledes gennemsnitligt ville være det på samme tidspunkt. Nu er det ikke nogen naturlov, at rigdom vokser med alderen. Men for det andet var samtlige rigsråder lensmænd med gode len. Rigsråderne var i gennemsnit 34 år, da de fik deres første len, d. v. s. at de i gennemsnit havde været lensmænd i over 20 år. Af de 12 landkommissærer og de 19 befuldmægtigede havde kun 14 len i 1648, og disse 14 havde i gennemsnit alene i kraft af deres lavere alder haft deres len i kortere tid end rigsråderne. Indtægten af len var betydelig og kunne afgørende ændre en adeligs økonomiske situation. Lensmændene fik ifølge en beregning foretaget af Rentekammeret i 1642 omkring 2.500 rd. om året, og rigsråderne fik de bedste len og havde dem på særligt fordelagtige betingelser[23]. I 1650 beregnede Rentekammeret, at rigsmarsk Anders Bille, der nu havde det bedste len, Skanderborg, fik 6.370 rd. om året. Andre rigsråder fik årligt mellem 3.000 og 5.000 rd., eller lige så meget til som de rigeste af dem kunne forvente at have i udbytte af deres egne godser[24].

Hannibal Sehested, der ganske vist havde specielle muligheder, opgav selv, at han som lensmand på Bohus 1640–42 tjente 14.000 rd. om året og som lensmand på Aggershus 1642–46 28.000 rd. om året. Han var dog ikke,

23 De danske lensmænds genanter 1642. *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872.*
24 Svend Aage Hansen, *anførte værk*, s. 190.

som han selv sagde det i 1650, »den første eller eneste mand i begge riger, som mere har prospereret ved kongelig benådning end ved nogen stor arv, når alting bliver eftertænkt«[25]. Nu var det exceptionelt, at det lykkedes Hannibal Sehested at skrabe henved 225.000 rd. sammen, og endnu mere at det lykkedes Corfits Ulfeldt i løbet af 10–12 år at skabe sig en formue på omkring 1 million rd. Men selv et så forholdsvis ubetydeligt medlem af rigsrådet som den i 1625 af en adelsmand at være absolut ikke velstillede Ove Giedde havde held til uden at blive stillet til ansvar at tiltage sig betydelige beløb af den skat, som han skulle administrere.

Hvorledes flere af *rigsrådernes* godser voksede, ses tydeligt, når man følger dem gennem taksationerne. Anders Bille ejede som sagt i 1625 80 td. hartkorn. I 1631 fik han sit første len. I 1638 var hans gods derefter 871 td.; i 1642 rykkede han ind i rigsrådet og i 1647 var hans gods mere end 2½ gange så stort som i 1638, nemlig 2.348 td. I 1652 var det kommet op på 2.431 td. Ove Giedde, der i 1625 havde de 299 td. hartkorn, fik i 1640 sit første len. I 1645 kom han i rådet, og i 1647 var hans hartkorn 1.100 td. I 1652 var det nået op på 1.863 td. Malte Juul, der blev lensmand i 1625 og rigsråd i 1647, havde i 1638 450 td. og i 1647 2.000 td. Mogens Kås, lensmand siden 1606, rigsråd siden 1624, havde i 1625 12–1300 td. hartkorn, i 1647 2.116 td. Oluf Parsberg, der i 1625 ejede 444 td., havde fået sit første len i 1622 og blev 1640 rigsråd. Han ejede i 1647 ca. 2.650 td. hartkorn, og i 1652 var det nået op på 3.160 td. Tage Thott, der i 1609 ejede ca. 1.000 td., blev lensmand i 1608 og rigsråd i 1624. I 1617 var hans hartkorn kommet op på ca. 1.600 td., og i 1625 var det på 4.900 td. Niels Trolle ejede i 1625 kun 552 td., i 1634 fik han sit første len, og i 1638 var hans hartkorn ca. 2.300 td. Han var tillige i stand til at optræde som långiver over for mindre heldige adelige[26]. Enkelte rigsråder, der optræder i flere af taksationerne, blev ikke synderligt jordrigere. Dette gælder Christen Thomesen Sehested, hvis hartkorn fra 1625 til 1652 kun voksede med ca. 200 td., Christoffer Urne, hvis hartkorn fra 1625 til 1647 voksede fra 252 til 585 td. og Iver Vind, hvis gods 1638 var 593 td. og 1647 720 td. Om resten af rigsråderne kan intet siges på grundlag af taksationerne, for de optræder overhovedet ikke eller kun i en enkelt taksation. Men mens det altså kan konstateres, at adskillige af råderne samlede sig store rigdomme, så siger intet i taksationerne, at nogen af dem økonomisk var på retur.

Det kan dog alligevel konstateres, at en enkelt rigsråd mistede i hartkorn. Gregers Krabbe, der blev lensmand 1627, rigsråd 1640 og statholder i Norge

25 Thyra Sehested: Hannibal Sehested II, 1886, s. 329.
26 E. Ladewig Petersen, *anførte værk*, s. 460.

1651, havde nemlig ifølge taksationen 1638 1.515 td. hartkorn, men da han døde i 1655 efterlod han sig kun 560 td. Hans godstab skyldes dog ikke, at han blev fattig. Gregers Krabbe efterlod sig udestående fordringer på ca. 58.000 rd., en kontant beholdning på ca. 40.000 rd., for ca. 12.000 rd. løsøre og for ca. 11.000 rd. guld, sølv og ædelstene[27]. Alt i alt ejede han ca. 121.000 rd., for hvilke han med de gældende jordpriser på mellem 40 og 75 rd. pr. td. hartkorn ville kunne have købt sig et betydeligt tilliggende. Han har antageligt foretrukket den mere udbytterige investering i udlån, der normalt gav 6 pct. om året mod investeringen i jord, der næppe gav mere end 2 pct. årligt[28].

Uden for kredsen af rigsråder i 1648, men *blandt de af adelens repræsentanter ved samme tid, der var lensmænd, hav*de Manderup Due i 1625 og 1638 ca. 800 td. hartkorn. Efter at han i 1646 var blevet lensmand, kom hans hartkorn op på ca. 1.300 td. i 1647, i 1652 på 2.050 td. Niels Krabbe der i 1625 sammen med 2 søskende havde andel i 883 td. hartkorn, og som i 1636 blev lensmand, disponerede i 1647 over 1.800 td. Steen Bille, der blev lensmand i 1634, havde 1638 550 td., men 1647 1.080 td. Henrik Huitfeld fik sit første len i 1613. I 1625 var hans hartkorn 628 td., i 1647 var det ca. 1.560 td. Henrik Ramel ejede 1625 702 td., i 1633 blev han lensmand, og i 1647 besad han 2.068 td., i 1652 efter at være blevet rigsråd 2.763 td. Erik Juels hartkorn var 1638 på ca. 1.200 td., i 1646 blev han lensmand, og i 1647 var det på 1.332 td. Sivert Urne ejede 1638 214 td., han blev lensmand i 1628 og ejede 1647 300 td. Henning Valkendorffs godsmængde voksede ikke, efter at han i 1628 var blevet lensmand, den var såvel i 1625 som 1638 ca. 800 td. Om resten af lensmændene blandt adelens repræsentanter kan intet siges på grundlag af taksationerne, men heller ikke her forekommer altså tilbagegang.

Af *ikke lensmænd blandt landkommissærerne* faldt Falk Gjøes hartkorn fra 822 i 1625 til 586 i 1638 (hans gods var allerede i 1625 stærkt forgældet, og han solgte ud af sine ejendomme[29]). Henrik Rantzaus hartkorn faldt fra 1.430 i 1638 til 912 i 1647. Laurids Ulfeldt havde i 1638 2.581 td., i 1647 kun 1.464 td. (og han solgte yderligere i 1648 en gård til rigsråd Oluf Parsberg[30]). Blandt *de befuldmægtigede ikke-lensmænd* gik Frederik Parsberg tilbage fra 1.322 td. i 1638 til 1.221 td. i 1647 (og han havde allerede i 1634 skilt sig af med en af sine gårde, men havde i øvrigt efter kejserkrigen kunnet optræde som långiver[31]).

27 Skiftet i Gregers Krabbes privatarkiv i Rigsarkivet.
28 Svend Aage Hansen, *anførte værk*, s. 120–1.
29 Samme s. 136; Da Ad Årb 1896 s. 154–5.
30 Da Ad Årb 1923 s. 525.
31 E. Ladewig Petersen, *anførte værk*, s. 460; Da Ad Årb 1907 s. 357–8.

Fremgang kan konstateres for følgende *ikke-lensmænd:* Peder Lange (1638:602, 1647:740), Christen Skeel (1638:1.453, 1647:1.628), Lauge Beck (1638:276, 1647:348), Vincents Bille (1638:302, 1647:373, men han havde måttet optage lån i sine ejendomme[32]) og Mogens Sehested (1638:1.170, 1647:1.748). Gunde Rosenkrantz optræder kun i een af taksationerne, nemlig i 1647 med 600 td. hartkorn, det vides, at han måtte optage lån[32]. Endelig kan det konstateres, at Mogens Høg 1625, 1647 og 1652 holdt det samme hartkorn, ca. 830 td.

Disse fremgange for ikke-lensmændene, som skete mellem 1638 og 1647, var ikke store hverken absolut eller relativt, og vel nærmest at opfatte som stagnation, når det tages i betragtning, at en del af de adelige repræsentanter hvis gennemsnitsalder i 1648 var 46–48 år, netop mellem 1638 og 1647 har været i den alder, hvor de ved giftermål eller arv har skullet forøge deres gods, om det nogensinde skulle ske. Heller ikke tilbagegangene var særlig store, men det er bemærkelsesværdigt, at de ikke på samme måde ramte rigsråderne eller lensmændene.

Men hvis det er gældende for ikke-lensmændene, at de ved arv og ægteskab kan have forøget deres jordegods, så gælder dette naturligvis også for rigsråderne. Man kunne ligefrem forestille sig, at den meget simple forklaring på rigsrådernes voldsomme godsekspansion lå i, at rigsrådsemnerne hørte til de godsrigeste familier, at deres arv ved indtrædelsen i rådet endnu ikke var tilfaldet dem, men at dette skete i løbet af deres rådstid og mellem 2 taksationer, således at det kom til at se ud, som om de i kraft af rådsværdigheden var kommet i besiddelse af en rigdom, der i virkeligheden også ville have blevet dem til del, hvis de ikke var kommet i rådet. Det er ikke muligt gennem taksationerne at konstatere, om en repræsentativ del af rigsråderne i 1648 var rigere eller fattigere end deres fædre. Det er derimod muligt i Adelsårbøgernes slægtstavler at sammenligne det antal af hovedgårde, som ejedes af en rigsråd ved hans død, med det antal, som hans far besad, da han døde. Dette er dog ikke en særlig god metode. Først og fremmest er hovedgårde ikke kommensurable enheder[33], men desuden er Adelsårbogens oplysninger om ejerforhold ikke fuldt pålidelige. I nogle tilfælde regnes således en hustrus gårde med blandt hendes ægtefælles, i andre ikke, ligesom det ofte ikke fremgår, at flere har skrevet sig til den samme gård. En tælling af de hovedgårde, som fædrene til de 15 rigsråder (her bortset fra Corfits Ul-

32 E. Ladewig Petersen, *anførte værk,* s. 461.

33 Jfr. den engelske diskussion, J. P. Cooper: The Counting of Manors, *Economic History Review,* 2nd ser., VIII, 1956, samt T. Dahlerup og Johan Jørgensen: Anmeldelse af Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag, *Scandinavian Economic History Review,* XIII, 1965.

feldt, Hannibal Sehested og Hans Lindenov) besad ved deres død, gav imidlertid til resultat, at disse 15 mænd tilsammen ejede 37 hovedgårde eller i gennemsnit 2,5. De 15 rigsråder ejede derimod tilsammen 81 hovedgårde eller i gennemsnit 5,4, d. v. s. mere end dobbelt så mange som deres fædre. Forskellen på sønners og fædres godsbesiddelse er så stor, at eventuelle fejl i materialet ikke kan spille nogen stor rolle, i særdeleshed da disse tal kun skal bruges til en konstatering af, at den voldsomme ekspansion af godsmassen, som forekommer for rigsrådernes vedkommende, ikke udelukkende kan forklares ved arv. En del af rigdommen kan muligvis forklares ved giftermål; rigsråd Tage Thott blev f. eks. mellem 1606 og 1633 gift ikke mindre end 4 gange. Det må imidlertid forekomme sandsynligt, at lensmands- og rigsrådsposter kan have forøget mulighederne for rige giftermål, at altså chancerne for at blive yderligere rig gennem ægteskab også har været størst for embedsindehavernes vedkommende.

IV

Alt i alt taler en del for, at landkommissærerne og de befuldmægtigede i slutningen af 1640-erne har haft grund til at føle sig forbigået og truet. E. Ladewig Petersen har, byggende på analyser af adelige godsregnskaber og taksationerne, konstateret økonomisk ustabilitet og hektisk gældsaktivitet i brede kredse af adelen, samtidig med økonomisk velstand og godskoncentration hos enkelte, af Ladewig Petersen betegnet som »en snæver, omend stadigt vekslende gruppe af rigsrådsadel – og kunne man tilføje: lensadel«[34]. Til denne økonomiske krise for de adelige ejere uden embede bidrog, at de forarmedes ved de stadig hyppigere og hårdere skatteudskrivninger. At der overhovedet blev udskrevet skatter af adelen, var et overgreb mod dens privilegier. De direkte adelsskatter var da også stænderskatter, hvor byrderne skulle fordeles mellem adel, borgerlige og gejstlige, men hvor indkomsterne har kunnet måles, har det vist sig, at adelen bidrog med over 95 pct.[35]. Lande- eller unionsskatterne, som i henhold til privilegierne overhovedet ikke burde angå adelen, men kun visse af dens bønder, blev bevilget af rigsråderne og opkrævet af lensmændene. Imidlertid blev skattetrykket i 1640-erne så hårdt, at det beløb, som krævedes af hver bonde, nåede op på samme størrelse som den landgilde, som han var pligtig at betale sin herremand. Begge dele kunne ikke længere ydes, hævdede adelen i 1648. Hvis herre-

34 E. Ladewig Petersen, *anførte værk*, s. 470.
35 Militære regnskaber III c 6.

mændene ikke ville se gårdene blive til ødegårde, så måtte de afstå fra at kræve deres landgilde[36]. Disse ting har virket ind på hele den menige adel og skabt den baggrund, hvorfra landkommissærerne og de befuldmægtigede kunne operere.

Landkommissærerne og de befuldmægtigede var ledende skikkelser inden for deres landsdele, men andel i regeringsmagten og den deraf flydende mulighed for forbedring af deres økonomiske og sociale position kunne de ikke få, så længe en tilsyneladende livskraftig gruppe af mænd med en gennemsnitsalder på 59 år kun langsomt optog enkelte udvalgte iblandt sig. Landkommissærer og befuldmægtigede var udgået af samme adelsklasse som rigsråderne. De havde gjort den samme store investering i uddannelse og havde forrettet samme lidet lønsomme arbejde ved hoffet, i Kancelliet eller i hæren, men de havde endnu ikke set noget udbytte af investeringen. Landkommissærerne og de befuldmægtigede må i slutningen af 1640-erne have følt, at deres chancer var ved at glide fra dem. Med en gennemsnitsalder på 46 i 1648 havde landkommissærerne netop nået den alder, som rigsrådsmedlemmerne i gennemsnit havde haft, da de indtrådte i rådet. Skulle landkommissærerne tilkæmpe sig fordele, så var det på dette tidspunkt, det skulle ske, og ikke senere. Af 12 landkommissærer var der kun 5, der i 1648 havde len, og deres gennemsnitlige alder ved udnævnelsen havde været 40, mens rigsråderne i gennemsnit havde fået deres første len i en alder af 34 år. Landkommissærerne havde ikke haft len under krigen, men de havde alligevel haft travlt. Under og efter krigen havde de forvaltet store summer, opkrævet skatter, optrådt som regeringens repræsentanter over for de svenske officerer, skullet holde styr på de bestandigt med mytteri truende soldater, dirigeret evakueringen af befolkningen, i hast fremskaffet nødforsyninger af fødevarer og selv lagt penge ud, når deres landekister var tomme. Alt dette havde de gjort for en ussel løn, der næppe dækkede deres udgifter, samtidig med at fjenden, eller i de ikke krigsramte landsdele, skattetrykket, lagde deres ejendomme øde.

For landkommissærerne i 1648 må råderne have stået som den gruppe, der ikke blot ikke havde kunnet forhindre, at landet var ført ud i politisk og finansielt uføre, men som også søgte at udskille sig som en særlig stand fra deres »slægt, svogre og gode venner«, som hårdt og effektivt havde skabt sig monopol på midlerne til rigdom, og det netop på et tidspunkt, da »slægt, svogre og gode venner« var i alvorlige vanskeligheder, delvist skabt af det selv samme rigsråd.

Der er intet af et »Country« parti i den forstand, hvori Zagorin i *The*

36 C. Rise Hansen, *anførte værk*, s. 58.

Court and the Country har skildret den engelske opposition, i den danske adelige oppositionsbevægelse i slutningen af 1640-erne. Bortset fra en ikke meget konstruktiv kritik af den førte udenrigspolitik, nogle krav om skattelettelser og forslag om forbedret militærorganisation, var landkommissærerne komplet uden idéer. Deres ambitioner og politiske holdning var den samme som hos råderne. Hos en enkelt mand, Christen Skeel, kan man finde træk, der minder om det, der ifølge Zagorin karakteriserede »Country«, men også han lod sig villigt optage i »Court«, da der bød sig en mulighed. Kampen mellem råderne og landkommissærerne var netop i udpræget grad en kamp »Ins versus Outs«, mellem de der havde gode embeder, og de der ikke havde det, og i øvrigt snarere lig Mousniers model, hvis ligheder skal søges, end lig Trevor-Ropers, eftersom landkommissærerne jo vitterligt havde en form for embede. I øvrigt var der, som bemærket af Fridericia, i opdelingen af skattebevilling og skatteforvaltning i 2 af hinanden uafhængige systemer, de rigsrådforvaltede landeskatter og de landkommissær-forvaltede stænderskatter, indlagt en dualisme, der måtte føre til modsætning mellem de hofcentrerede rigsråder og de landorienterede landkommissærer. Ordet »landekasse« udtrykte, som det siges af F. Hartung om forholdene i Tyskland, »schon die Zugehörigkeit zum Lande im Gegensatz zum Hofe«[37].

Ligheden med Mousniers eller med Trevor-Ropers modeller er dog ikke stor. I Mousniers system ledtes oppositionen af sidegrene af kongehuset og andre med fast forankring inden for hofapparatet, men som i tiden forud for kriseudbruddet havde været politisk afmægtige og derfor uden andel i hoffets gevinster. I Trevor-Ropers system er omvendt afstanden stor mellem »Court« og »Country«; skellet havde ved 17. århundredes midte eksisteret siden den nye tids gennembrud, d. v. s. i de fleste af de stater, som Trevor-Roper holdt sig til, i henved 4 generationer. Der er intet af et ellers veletableret, men i øjeblikket afmægtigt hofparti over landkommissærerne, og man kan heller ikke konstatere en siden reformationen eksisterende kløft mellem deres slægter og rigsrådernes.

Ifølge A. D. Lublinskaya var Trevor-Ropers »Court-Country« teori både reaktionær og uden værdi for arbejdet med historien[38]. Hvad enten man deler den opfattelse eller ej, kan man betvivle værdien af at prøve de i

37 F. Hartung: *Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart,* 1959, s. 90–1; jfr. Ludwig Andresen: *Studien und Quellen zur Geschichte der Verwaltung und Wirtschaft in Gottorf von 1544–1659,* 1928, s. 385; Th. Mayer: Geschichte der Finanzwirtschaft vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, *Handbuch der Finanzwissenschaft* herausgegeben von Wilhelm Gerloff und Fritz Neumark, I, 1952 s. 246.

38 Anførte værk, s. 101.

diskussionen om det 17. århundredes almindelige politiske krise opstillede modeller, der enten er meget generelle eller meget specielle, på dansk materiale. Det i det foregående gjorte forsøg herpå er for såvidt også faldet negativt ud, som alle de lånte modeller har måttet forkastes som ikke særligt dækkende. På den anden side kan dette negative resultat være af nogen værdi for en vurdering af holdbarheden i teorierne om den generelle krise, og i selve afprøvningen af modellerne på det danske materiale ligger en mulighed for at angribe dette fra flere sider, eventuelt også en mulighed for større klarhed.

Måske kan også hele udgangen på denne postulerede danske politiske krise 1647–49 såvel som et enkelt punkt ved den bedre forstås, hvis der inddrages yderligere et par lånte modeller. Lånet sker denne gang fra sociologien. Flere sociologers arbejde kunne have været benyttet, men her skal kun refereres til Rolf Dahrendorf, hvis metoder og fremstillingsform ikke forekommer at ligge fjernt fra dem, som historien benytter.

Det enkelte punkt, der skal søges belyst, angår oppositionsbevægelsens sammenbrud. Der var næppe tale om, som af Svend Ellehøj anført, at de drevne rigsråder udmanøvrerede de politisk ukyndige landkommissærer. De ledende blandt landkommissærerne blev optaget i rigsrådet eller opnåede at få len. Landkommissærerne kan heller ikke siges at have svigtet den samlede menige opposition, eftersom det voldsomme skattetryk blev lettet i 1648–49 og de følgende år, hvad Christen Thomesen Sehested jo også havde lovet, da kåringsbrevet blev skrevet under. Rigsrådets forsøg på at optræde for sig selv ved underskrivelsen var blevet standset, og princippet, at den samlede adel havde indstillingsret ved udnævnelsen af nye råder, var blevet slået fast. Alligevel kan man undre sig over, at den almindelige oppositionsbevægelse så fuldstændigt faldt sammen, blot fordi en håndfuld af dens ledere forlod den. Oppositionen ude i landet må have eksisteret, eftersom det var i kraft af dens tilstedeværelse ved de lokale stænder- og adelsmøder, at landkommissærerne med stænderskatten som våben kunne give deres forlangender kraft.

Med udgangspunkt i et eksempel hos Marx definerede Rolf Dahrendorf i *Class and Class Conflict in Industrial Society*[39] begrebet en kvasi-gruppe, d. v. s. en gruppe mennesker, som på grund af deres fælles situation, muligheder og levevis skulle kunne udgøre en interessegruppe, men som ikke gør dette, fordi de på grund af særlige faktorer som f. eks. geografisk isolation, social isolation eller et uudviklet kommunikationssystem ikke formår at skabe en form for organisation. For at kvasi-gruppen kan udvikle sig til en interes-

39 Fra 1959. Tysk original udgave 1957 med titel *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft.*

segruppe, kræves der ifølge Dahrendorf en sag, tid og lejlighed, men først og fremmest ledere: »For at en organiseret interessegruppe skal kunne opstå af en kvasi-gruppe, må der være visse personer, som gør denne organisation til deres sag, som påtager sig det praktiske arbejde og som leder den. Ethvert parti behøver sine grundlæggere. . . . Det at mulige organisatorer, grundlæggere og ledere er tilstede, er væsentligst en teknisk forudsætning, som må opfyldes for at uorganiserede kvasigrupper kan omformes til organiserede interessegrupper«[40]. Benytter man Dahrendorfs model, forekommer det ikke urimeligt at se affæren omkring de danske landkommissariaters opståen som centrer for en opposition på den måde, at den menige adel som en sådan kvasi-gruppe udefra, d. v. s. af kongen, fik påtvunget en form for organisation ved kravene om valg af repræsentanter til kommissariaterne og et forum for kommunikation i form af stændermøderne. Sagen fik man også forærende som en følge af de kraftige skatteudskrivninger, der forårsagede kravet om reduktion og indseende med, hvad det udskrevne anvendtes til. Den som følge af disse ting opståede interessegruppe nåede kun at eksistere så kort tid, at den, da den blev berøvet sin organisation, sine ledere og til en vis grad også sin sag, ikke havde fået skabt sig tilstrækkelig kraft til at kunne fortsætte som interessegruppe, hvorfor den igen sank tilbage til at være kvasi-gruppe.

Man kan ligeledes søge at tolke virkningen af landkommissærernes stilfærdige revolte i lyset af de af Dahrendorf opstillede 2 modeller for, hvordan en samfundsorden undergår ændringer. De 2 modeller er ikke alternative, men komplementære muligheder. Den ene kaldte Dahrendorf *the integration theory of society,* nærmest indordningssamfundsteorien, den anden *the coercion theory of society,* nærmest tvangssamfundsteorien. En eksisterende samfundsorden vil snarere blive ændret i overensstemmelse med den første teori, når samfundet er forholdsvis stabilt, og når afstanden mellem dem, der holder fast på det bestående, og dem, der ønsker forandringen, ikke er overvældende[41]. I maj 1648 skete der en integration. Rigsråderne overvandt oppositionen ved det ikke ukendte middel at optage oppositionens ledere blandt sig. Derved vandt rigsrådet en tidsfrist, men samtidig skete der det, at al adelig opposition forsvandt. Der var som følge heraf intet adeligt alternativ til den herskende rigsrådsregering, og der var intet formidlende led til den borgerlige opposition, som i de følgende år voksede op. Ændringen af samfundsordenen i 1660 kom måske også af denne grund til at foregå snarere i overensstemmelse med Dahrendorfs anden model.

40 S. 185.
41 S. 157 ff.

The General European Political Crisis of the Seventeenth Century and the Strife between the Privy Council and the Land Commissioners in Denmark 1647–49

The renowned discussion of the causes of the English Civil War was followed by the discussion of the causes of the general European political crisis of the seventeenth century. It is the purpose of this article to compare the models put forward in these discussions with an investigation of the Danish constitutional crisis of the years 1647–1649.

The various theories propounded are summarized as follows:

Clash of interest took place between:
Aristocracy and rising gentry (Tawney)
Aristocracy and declining gentry (Trevor-Roper 1)
Declining aristocracy and gentry (Stone)
Feudalism and bourgeoisie (Hobsbawm)
Court and Country (Trevor-Roper 2)
Courtiers and office-holders (Mousnier)
Court as a party and Country as a party (Zagorin)

In Denmark a strife took place between members of the Privy Council (rigsråd) and the land commissioners in the years 1647 to 1649. The institution of land commissioners had been set up in 1638 modelled on a German institution. In each province, i. e. Scania, Zealand, Funen and Jutland, the commissioners – appointed by the King among the nobility – were to receive and administer the taxes voted by the Estates. In 1645 the land commissioners gained the right to be elected by the nobility of their own provinces. The Privy Council and the King would, however, not allow the land commissioners to administer the aids (landeskatter) voted by the Privy Council, which were considerably higher than the taxes voted by the Estates. But the land commissioners managed to get their claim satisfied in 1647 when it proved necessary to have the Estates vote higher taxes. During the negotiations of the coronation charter for the new King, in 1648, the representatives of the nobility – including all the land commissioners – claimed that also the aids should be voted by the Estates. After confidential talks the nobility waived this claim; in return, it was agreed that new members of the Privy Council should be elected by the nobility. Shortly after some of the leading land commissioners became Privy Councillors, others lord lieutenants (lensmænd), and now a subordination of the land commissariats to the Privy Council could be carried through without resistance from the remaining land commissioners.

According to Tawney's, Trevor-Roper's and Stone's models the clash of interests took place between groups more or less enterprising, or groups belonging to aristocracy or gentry. It is not possible to discern any difference between the Privy Councillors and the representatives of the nobility as to their being more or less enterprising or feudalistic. Both groups included men who with diligence tried to utilize the possibilities of rationalizing their landed estates, or who were engaged in trade and industry.

A class barrier of the aristocracy-gentry kind did not exist in the Danish nobility; formally it was one class. Nevertheless, Danish historiography has tried to establish one. Noble families have been said to belong to the aristocracy if they[a]) had sent members to the Privy Council after 1536, or [b]) if they were the owners of manors above the average

size. However, it can be established that nearly all the representatives of the nobility belonged to Privy Council families and that some of the Privy Councillors belonged to families who had not before been represented in the Privy Council. It cannot be denied that the Privy Councillors on an average possessed more land than the representatives of the nobility, but this wealth seems, for some of the Privy Councillors at least, to have been acquired during the term of office as a Privy Councillor. A barrier between the two groups after social criteria cannot be proved and thus the aristocracy-gentry models cannot be applied.

Finally, the court-country models. A closer investigation of the possessions belonging to the Privy Councillors and the representatives of the nobility, based on the statements for the assessments in 1625, 1638, 1647 and 1652, reveals that several of the Privy Councillors became extremely rich; that none of them lost any of their possessions; and that this also applies to the few representatives of the nobility who were lord lieutenants. The large group of representatives of the nobility who were not lord lieutenants, did not prosper to the same extent, some even suffered considerable losses. A counting of the manors belonging to the fathers of the Privy Councillors and a corresponding counting of the manors belonging to the Privy Councillors establishes that the acquired wealth did not result from any property fallen to them by inheritance during their term of office as Privy Councillors, which they would have obtained anyhow even if they had not become members of the Privy Council.

Contrary to the Privy Councillors whose wealth continued to rise, the land commissioners most likely felt themselves in a difficult and dangerous position and besides in opposition to the Privy Councillors: although the commissioners came from the same class of nobility as the Privy Councillors, had made the same investments in education and career, had worked hard for a minimum pay during the war 1643–45 they now were harassed by the economic difficulties of the 1640'ties as well as by the aids voted by the Privy Councillors, who did not suffer to the same extent under the crisis because they had monopolized the gains obtainable from the crown.

The clash of interests was a typical example of »Outs versus Ins«. However, since the land commissioners did hold an office, the resemblance to Mousnier's model is greater, though not striking, than to Trevor-Roper's. The land commissioners had no political ideology different from that of the Privy Councillors, so the court-country model offered by Zagorin does not cover. Also the fact that the land commissioners so easily were absorbed in the group of Privy Councillors seems to indicate that they and the other representatives of the nobility did not make up a party or a regular interest group, but rather a quasi group (an expression used by the German sociologist Rolf Dahrendorff) who did not know how to keep together once their immediate goals had been reached and their leaders had left the group. By the integration of the land commissioners in the group of Privy Councillors the aristocratic government was temporarily strengthened. On the other hand, all opposition from the nobility vanished, which meant that there was no noble alternative to the government of the Privy Council and thus no intermediary to the growing opposition of the citizenry in the years before the revolution in 1660. Perhaps the sudden break with the old regime in 1660 may be explained in part by the outcome of the conflict in 1647–1649.

Institut for Navneforsknings samlinger

AF JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN

I 1960 skiftede Stednavneudvalgets kontor navn og blev til Institut for Navneforskning. Og med god grund, for – i modsætning til hvad mange tror – beskæftiger institutionen sig med meget andet end stednavne. Instituttets leder, professor, dr. phil. John Kousgård Sørensen, *giver i det følgende en beskrivelse af de rige samlinger af kronologisk, alfabetisk og topografisk ordnede person-, sted-, farvands- og dyrenavne m. m. Geografisk rækker samlingerne fra Danmark (herunder Skånelandene og Sydslesvig) over Færøerne til Danelagen og Normandiet, og de strækker sig over både middelalder og nyere tid. Dertil kommer en manuskriptsamling, et bibliotek og en stor samling af kort.*

I 1910 nedsatte Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet Stednavneudvalget med det dobbelte formål at få fastlagt en retskrivning af landets hyppigst brugte stednavne og at få indsamlet og udgivet dem med oplysninger om deres skiftende former, deres udtale og deres oprindelse.

På Stednavneudvalgets kontor byggedes da de samlinger op, som måtte være en nødvendig forudsætning for at løse de opgaver, som var formuleret i udvalgets kommissorium, og kontoret blev derigennem det naturlige centrum for dansk navneforskning. I 1960 blev det et institut under Københavns universitet og skiftede samtidig navn til Institut for Navneforskning.

Stednavneudvalget havde indtil 1939 kontor i Rigsarkivet og fra 1939 til 1966 i Universitetsbiblioteket i Fiolstræde. Instituttet har nu lokaler i Rosenborgannekset, Rosenborggade 15.

I de forløbne 60 år er der foregået et intensivt arbejde med indsamling af materiale fra skriftlige og mundtlige kilder og ordning og supplering af det indkomne stof, således som der nedenfor skal gøres nærmere rede for. Men derudover er der foregået en bearbejdelse af det indsamlede, som har resulteret i forskellig publikationsvirksomhed.

Den første af de i det oprindelige kommissorium stillede opgaver kan siges at være løst ved udsendelse af landsomfattende lister over retskrivning af de almindeligste stednavne, autoriseret af Statsministeriet og fra 1964 af Kulturministeriet til brug for statsadministrationen[1]. Der foregår dog nødvendigvis til stadighed et revisions- og suppleringsarbejde, og reviderede lister vil fortsat blive udsendt.

Udgivelsen af landets stednavne sker i serien Danmarks Stednavne, hvoraf der indtil nu er kommet 15 bind[2]. I instituttets anden serie, Navnestudier, hvori 9 bind indtil nu er publiceret, gives plads for tværgående undersøgelser[3]. Ved sin tilknytning til universitetet har instituttet også fået forbindelse med universitetsundervisningen, hvilket foreløbig har resulteret i udgivelsen af en tekstbog[4].

Om instituttets historie iøvrigt har Gunnar Knudsen skrevet fyldigt i Stednavneudvalget gennem 25 Aar (1935) og i Fortid og Nutid 1952 s. 387–96. Der kan også henvises til Lizzi Nykin og Anders Bjerrum: Stednavneudvalgets virksomhed 1935–1960 (Ti Afhandlinger 1960 s. 1–9) og til de årlige beretninger i Fortid og Nutid.

Til orientering i instituttets samlinger følger nedenfor først en skematisk oversigt.

1. Fortegnelse over Sjællands stednavne (1932), Fortegnelse over stednavne på Lolland, Falster, Fyn og Bornholm (1938), Fortegnelse over stednavne i de sønderjyske landsdele (1948), Fortegnelse over stednavne i Viborg amt (1951), Fortegnelse over stednavne i Vejle amt (1951), Fortegnelse over stednavne i Randers amt (1953), Fortegnelse over stednavne i Ålborg amt (1957), Fortegnelse over stednavne i Århus og Skanderborg amter (1958), Fortegnelse over stednavne på Færøerne (1960), Fortegnelse over stednavne i Ringkøbing amt (1962), Fortegnelse over stednavne i Hjørring amt (1965), Fortegnelse over stednavne i Ribe amt (1967), Fortegnelse over stednavne i Thisted amt (1969).
2. Danmarks Stednavne I Samsøs stednavne (1922), II Frederiksborg amts stednavne (1929), III–VII Sønderjyske stednavne (1933–44), VIII Vejle amts stednavne (1944), IX Viborgs amts stednavne (1948), X Bornholms stednavne (1951), XI Maribo amts stednavne (1954), XII Stednavne i Århus og Skanderborg amter (1964), XIII Svendborg amts bebyggelsesnavne (1958), XIV Odense amts bebyggelsesnavne (1969), XV Sunds herreds naturnavne (1970).
3. Navnestudier I John Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne på -sted (1958), II Ti Afhandlinger (1960), III Marknavnestudier (1964), IV Eva Meldgaard: Sydvestjysk navneskik gennem 300 år (1965), V Ib Lumholt: Ordforrådet i Sokkelund herreds marknavne (1967), VI John Kousgård Sørensen: Danske sø- og ånavne I (1968), VII Gillian Fellows Jensen: Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire (1968), VIII Lis Weise: Efterstillet adjektiv i danske stednavne (1969), IX Bent Jørgensen: Dansk gadenavneskik (1970).
4. Stednavne i tekster (1971).

A Middelaldersamlingen.
1. Nuværende Danmark og Sydslesvig.
   a. Den kronologiske samling.
   b. Den alfabetiske samling.
   c. Den topografiske samling.
2. Skåne.

B Den eftermiddelalderlige samling.
1. Nuværende Danmark.
   a. Den alfabetiske samling.
   b. Den topografiske samling.
   c. Marknavnesamlingen.
   d. Kortsamlingen.
   e. Indberetningssamlingen.
   f. Båndsamlingen.
2. Sydslesvig.

C Færøsamlingen.

D Samlingerne fra Danelagen og Normandiet.

E Personnavnesamlingen.
1. Middelaldersamlingen.
2. Indberetningssamlingen.

F Manuskriptsamlingen.

G Samlingen af stednavneetymologier.

H Biblioteket.

A Middelaldersamlingen

Samling *A 1* indeholder materiale fra nuværende Danmark og Sydslesvig (d. v. s. de gamle amter Syd-Tønder, Flensborg, Gottorp, Husum (og Bredsted), Ejdersted og Rendsborg) i tiden op til 20. februar 1513, kong Hans' dødsdag, som er den tidsmæssige afgrænsning for Repertorium, se nedenfor. Denne samling er opdelt i a) en kronologisk samling, hvis materiale indgår i b) en alfabetisk samling og i c) en topografisk samling.

A 1 a Den kronologiske samling er et diplomatarium, en kronologisk ordnet samling af breve og diplomer. Grundstammen er de store diplomudgaver: Repertorium diplomaticum regni Danici medii ævi 1 rk. I–IV, 2 rk. I–IX og (for pavebrevenes vedkommende) Bullarium Danicum og Acta Pontifi-

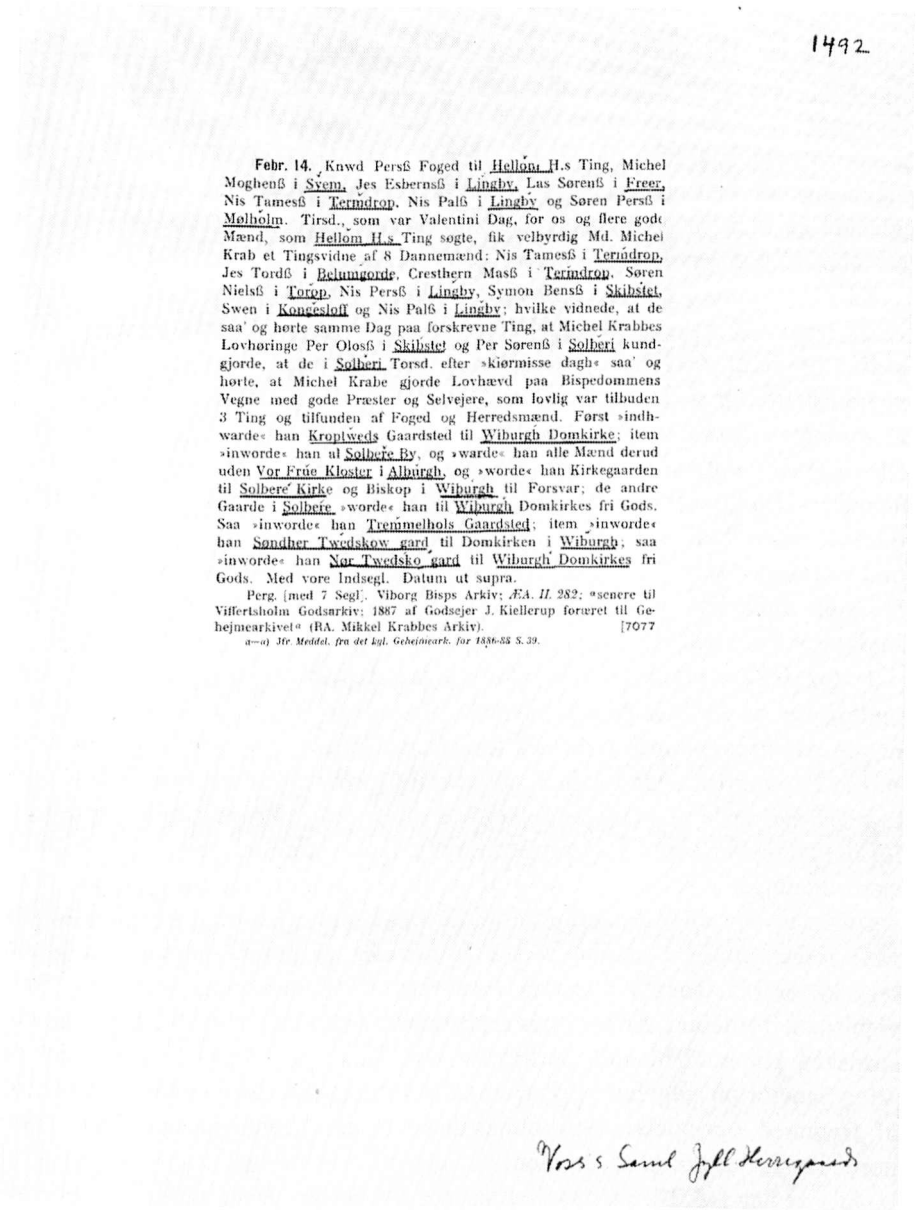

1492

Febr. 14. Knwd Persß Foged til Hellom H.s Ting, Michel Moghenß i Svem, Jes Esbernsß i Lingby, Las Sørenß i Freer, Nis Tamesß i Ternidrop, Nis Palß i Lingby og Søren Persß i Mølholm. Tirsd., som var Valentini Dag, for os og flere gode Mænd, som Hellom H.s Ting søgte, fik velbyrdig Md. Michel Krab et Tingsvidne af 8 Dannemænd: Nis Tamesß i Ternidrop, Jes Tordß i Belumgorde, Cresthern Masß i Ternidrop, Søren Nielsß i Torop, Nis Persß i Lingby, Symon Bensß i Skibstet, Swen i Kongesloff og Nis Palß i Lingby; hvilke vidnede, at de saa' og hørte samme Dag paa forskrevne Ting, at Michel Krabbes Lovhøringe Per Olosß i Skilstet og Per Sørenß i Solberi kundgjorde, at de i Solberi Torsd. efter »kiørmisse dagh« saa' og hørte, at Michel Krabe gjorde Lovhævd paa Bispedommens Vegne med gode Præster og Selvejere, som lovlig var tilbuden 3 Ting og tilfunden af Foged og Herredsmænd. Først »indhwarde« han Kroptweds Gaardsted til Wiburgh Domkirke; item »inworde« han ul Solbere By, og »warde« han alle Mænd derud uden Vor Frue Kloster i Alburgh, og »worde« han Kirkegaarden til Solbere' Kirke og Biskop i Wiburgh til Forsvar; de andre Gaarde i Solbere »worde« han til Wiburgh Domkirkes fri Gods. Saa »inworde« han Trenmelhols Gaardsted; item »inworde« han Søndher Twedskow gard til Domkirken i Wiburgh; saa »inworde« han Nør Twedsko gard til Wiburgh Domkirkes fri Gods. Med vore Indsegl. Datum ut supra.

Perg. (med 7 Segl). Viborg Bisps Arkiv; *ÆA. II. 282*; »senere til Vifferholm Godsarkiv; 1887 af Godsejer J. Kiellerup forøret til Gehejmearkivet« (RA. Mikkel Krabbes Arkiv). [7077

a—a) Jfr. Meddel. fra det kgl. Geheimeark. for 1856-58 S. 39.

1. *Diplom fra 14/2 1492 fra den kronologiske middelaldersamling A 1 a. Stednavnene er understreget, og vinkelhakkene angiver, at formerne er udskrevet til den alfabetiske samling A 1 b. Jfr. Ill. 2.*

cum Danica I–VII. Herudover er benyttet alle ældre udgaver af de lokale diplomaterier (fra Dueholm, Viborg, Hardsyssel, Århus, Ribe, Odense, Slesvig, Ringsted, Sorø, Esrum, Æbelholt m. fl.). Desuden de middelnedertyske diplomer med danske egennavne, som der fandtes henvisninger til i Regesta Diplomatica historia Danicæ series I–II (1847–1907). Stofligt sammenhængende hermed men af praktiske grunde (dateringsvanskeligheder) udeladt er bl. a. arkivregistraturer, enkelte brevkister og brevbogslignende jordebøger. Navnestof herfra indgår kun i samlingerne A 1 b og A 1 c.

Til hvert diplom svarer et eller flere blade af diplomatariet. Har diplomet været trykt ved anlæggelsen i 1920-erne, er det pågældende tryk som oftest klæbet op på bladet. Har det ikke været trykt, eller har det ikke været muligt at fremskaffe en trykt udgave til udklipning, er der på bladet givet et uddrag af diplomet med alle dets egennavne anført. På hvert blad findes en dato eller for de udaterede diplomers vedkommende en 50-års periode eller en udsteders funktionstid, alt efter Repertoriums mønster. Disse omtrentlige tidsangivelser kan ofte gøres mere præcise. Alle stednavnene i diplomerne understregedes med rødt, alle personnavne i diplomer op til 1450 med blåt. De små vinkelhak ved stednavneformerne viser, at disse er udskrevet til samling A 1 b. Se ill. 1.

I *A 1 b Den alfabetiske samling* indgår stednavne i samling A 1 a med undtagelse af for det første navnene Danmark, Sjælland og Jylland samt navne på bispedømmer i former fra efter 1250, og for det andet købstadnavne i former fra efter 1450. Samlingen indeholder altså med de nævnte undtagelser materiale af kategorien breve og diplomer. I denne gruppe findes også former fra ovennævnte arkivregistraturer m. m., som efter principperne burde være medtaget i A 1 a, men som af praktiske grunde var udeladt der. Men desuden er der middelalderligt stof fra andre kildegrupper, som ikke kunne være repræsenteret i samling A 1 a. Det drejer sig om navne fra jordebøger, regnskaber o. l. som Valdemars Jordebog, Roskildebispens Jordebog, Slesvigbispens Jordebog, Abbed Jeps regnskaber, Århusbogen m. fl., samt fra »historiske« kilder af hjemlig oprindelse som Saxo, de i Scriptores minores og Vitæ Sanctorum udgivne værker, annaler (efter Ellen Jørgensens udgave), og af fremmed oprindelse, dels oldnordiske (f. ex. Knýtlingasaga), dels ikkenordiske (f. ex. Adam af Bremen).

Alle sedler i A 1 b er opstillet strengt alfabetisk. Hver seddel er forsynet med vedkommende stednavneform og en datering. En tekst under dateringen angiver i almindelighed kildens art og trykked. I så fald drejer det sig oftest om former, der ikke indgår i samling A 1 a. Sedlens nederste højre hjørne er udfyldt ved former, der kun er kendt gennem senere afskrift, og er forbeholdt oplysninger om afskriftens alder, herkomst og trykked. Er der ikke

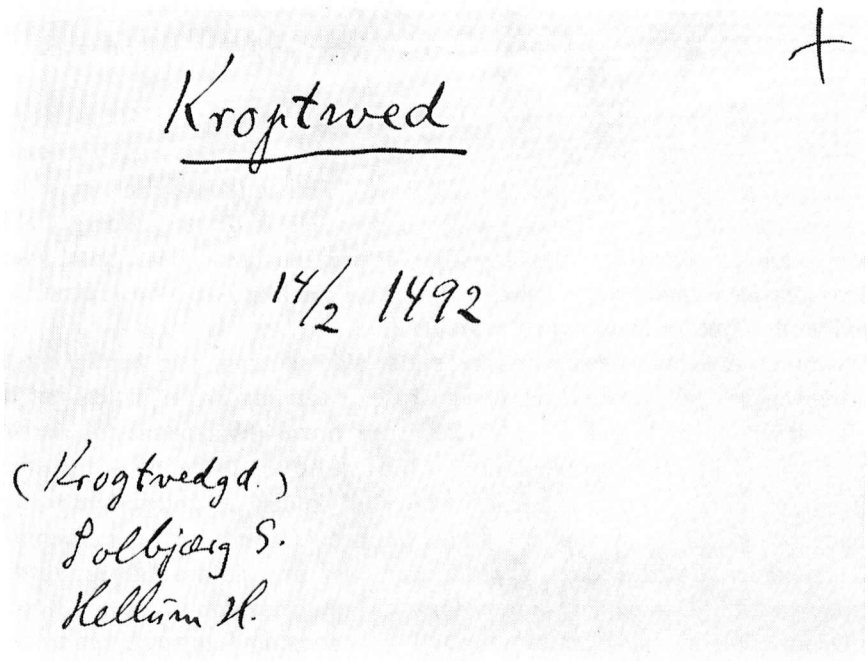

2. *Seddel fra den alfabetiske middelaldersamling A 1 b på en form fra 14/2 1492 af Krogtvedgård i Himmerland. Krydset angiver, at formen er udskrevet til den topografiske samling A 1 c. Jfr. Ill. 3.*

yderligere tekst under dateringen eller i sedlens nederste højre hjørne, drejer det sig om en form fra et i original bevaret diplom. I sedlens nederste venstre hjørne står en lokaliseringsangivelse (sogn og herred, købstad). Et kryds på sedlen angiver, at stednavneformen er indført i samling A 1 c. Man valgte ved anlæggelsen hvide sedler for stednavneformer, der var kendt fra i original overleverede dokumenter, og sedler af anden farve for former, der kun kendtes gennem afskrift, men denne adskillelse er ikke konsekvent gennemført. Samling A 1 b indeholder skønsmæssigt en kvart million sedler. Se ill. 2.

A 1 c Den topografiske samling indeholder alt materiale fra A 1 b, men er suppleret med adskilligt eftermiddelalderligt stof, hvorom mere nedenfor. Samlingen er bygget op efter den af Dansk Folkemindesamling indrettede topografiske ordning af Danmarks sogne (se Festskrift til Feilberg 1911). Den er anlagt således, at hvert sogn har sit læg, indeholdende et antal kvartblade. På disse blade står samlet bl. a. det fra samling A 1 b udskrevne middelalderlige stof for hvert enkelt navn. Se ill. 3.

Samling A 1, den vestensundske middelaldersamling, var færdiganlagt i slutningen af 1930-erne. Efter denne tid er i samling A 1 a indlemmet enkelte nyfundne afskrifter af middelalderlige breve (hvis navnestof dernæst naturligvis er indgået i samlingerne A 1 b og A 1 c) og i samling A 1 b (hvorefter i samling A 1 c) enkelte udskrifter af kilder af kategorierne »Jordebøger« og »Historiske kilder«. Ellers har arbejdet især bestået i en kontrol af læsemåder, dateringer og lokaliseringer efter nye diplomudgaver, specielt Diplomatarium Danicum og Gammeldansk Diplomatarium.

Denne tredeling har gjort samling A 1 til et forskningsapparat, der på hensigtsmæssig måde honorerer de vigtigste krav stednavneforskningen kan stille til en middelaldersamling. Desuden har den i flere sammenhænge vist sig værdifuld for historikere i videste forstand.

Ønsker man således at vide, hvorledes en lokalitet i ældre tid benævnes, og i hvilke kilder dens navn forekommer, slår man op i den topografiske samling A 1 c og får svar på begge spørgsmål. Man kan da i den kronologiske samling A 1 a efterse de sammenhænge, i hvilke lokaliteten nævnes i de enkelte dokumenter.

Ønsker man at vide, hvilken lokalitet der er ment med en stednavneform i en ældre kilde, slår man op i den alfabetiske samling A 1 b, og finder på den pågældende seddel en lokalisering, som man dernæst kan kontrollere bl. a. ved i samling A 1 c at sammenholde formen med andre former af samme navn.

Samling *A 2, Den skånske samling* er en lille, alfabetisk ordnet samling af former af skånske (og enkelte hallandske og blekingske) stednavne, over-

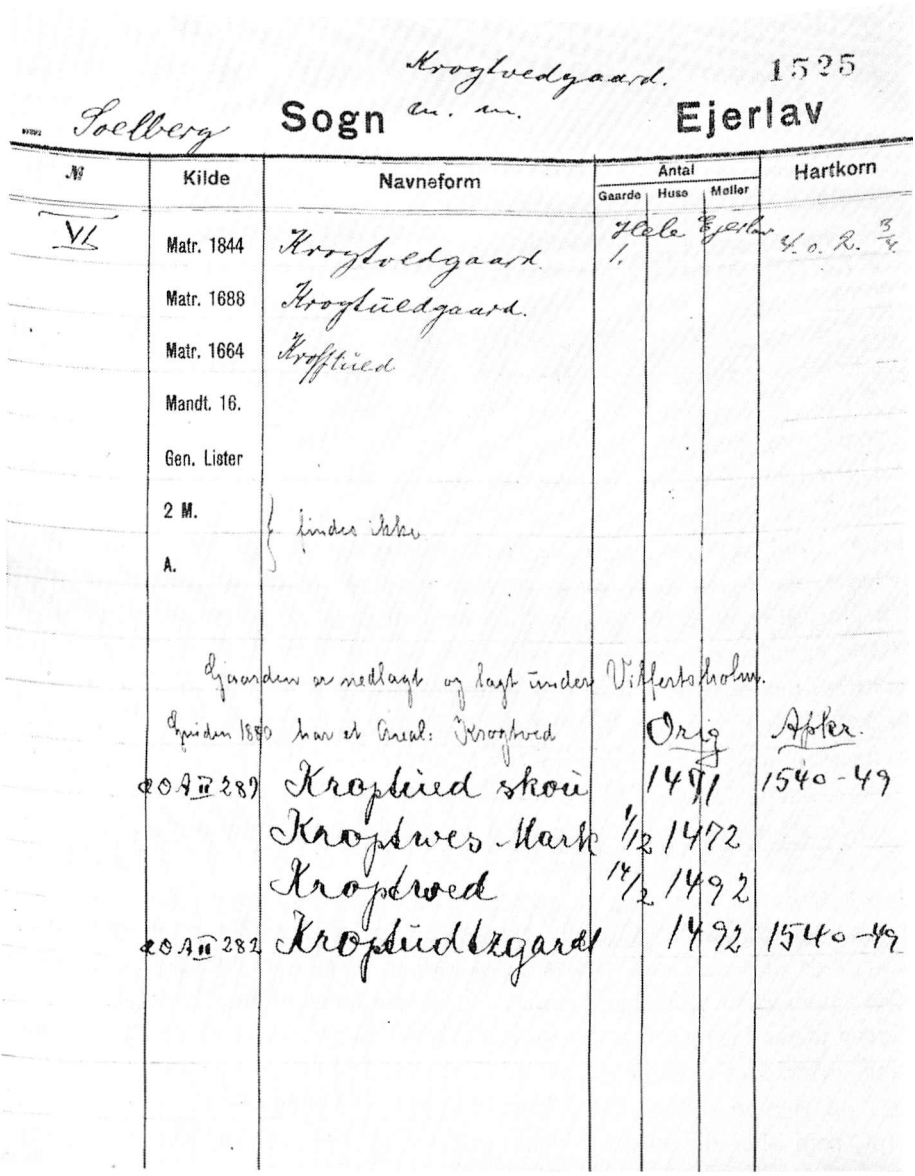

Krogtvedgaard. 1525

Soelberg **Sogn** m. m. **Ejerlav**

№	Kilde	Navneform	Antal Gaarde	Antal Huse	Antal Møller	Hartkorn
VI	Matr. 1844	Krogtvedgaard	Hele Ejerlav 1.			4. o. 2. 3/4
	Matr. 1688	Krogtuedgaard.				
	Matr. 1664	Krofftued				
	Mandt. 16.					
	Gen. Lister					
	2 M.	findes ikke				
	A.					

Gjaarden er nedlagt og lagt under Vilfertsholm.

Gjaarden 1880 har et Areal: Krogtved

			Orig	Apkr.
	20 A II 287	Kroptued skou	1471	1540-49
		Kroptwes Mark	1/2 1472	
		Kroptwed	14/2 1492	
	20 A II 282	Kroptudtzgardt	1492	1540-49

3. *Et blad fra den topografiske samling A 1 c for Krogtvedgård, Solbjerg sogn, Hellum Herred, Himmerland. Øverst former fra matriklerne, dernæst oplysninger fra Geodætisk Instituts guide-optegnelser, nederst fire middelalderlige former, hvoraf den første og den sidste kun kendes fra arkivregistraturer fra 1540-erne.*

leveret i diplomer fra før 1450, den tidsmæssige afgrænsning for Repertorium's 1. række. Lokaliseringen er ofte mangelfuld.

B Den eftermiddelalderlige samling

Samling *B 1* indeholder materiale fra nuværende Danmark og er opdelt i flere mindre samlinger, der (endnu) kun delvis er koordineret.

B 1 a Den alfabetiske samling indeholder næsten kun udskrifter af trykte 1500-tals kilder, først og fremmest Kronens Skøder, Kancelliets Brevbøger, Kancelliregistranter 1535–1550 og Frederik I's danske Registranter. Samlingen indeholder ca. 25.000 sedler. Dens materiale indgår fuldstændigt i

B 1 b Den topografiske samling, der er samordnet med samling A 1 c, den topografiske middelaldersamling. Samling B 1 b indeholder desuden en hel del supplerende eftermiddelalderligt stof. Ekscerperet og indført her er således f. ex. former fra ældste skattemandtal o. 1600, fra matriklerne 1664, 1688 og 1844, samt fra Generalstabens og Geodætisk Instituts navnelister, alt fra det kongerigske område, og tilsvarende jorde- og skattebøger fra Nordslesvig. Hertil kommer for de områders vedkommende, hvis stednavne er udgivet eller under udgivelse, en række udskrifter af jordebøger, markbøger, lensregnskaber, arkivalier fra godsarkiver m. m. til belysning af navneudviklingen op til midten af forrige århundrede. Endelig findes i denne samling fonetiske optegnelser af alle de i 3. udgave af Trap Danmark anførte navne, foretaget fortrinsvis af studerende 1916–17. Se ill. 3.

B 1 c Marknavnesamlingen. Medens samlingerne B 1 a og B 1 b fortrinsvis omfatter bebyggelsesnavne, er marknavnesamlingen udelukkende forbeholdt de navne, som ikke er bebyggelsesbetegnende. Den er grundlagt i slutningen af 1950-erne og er under arbejde i øjeblikket. Det er en seddelsamling, hvis materiale skal findes i i al fald tre samlinger, nemlig en topografisk samling, en alfabetisk samling og en efterledssamling. De to sidste samlinger tænkes tilvejebragt ad fotografisk vej på grundlag af den første samling. Princippet i samlingen er, at alt materiale for det enkelte navn anbringes på samme seddel. De kilder, der *skal* udnyttes, er 1. middelalderligt stof, som allerede indgår i samling A 1 c, 2. herreds- og provstebøger fra 1570-erne, 3. markbøger fra 1680-erne, 4. udskiftningskort fra o. 1800, jfr. B 1 d ndfr., 5. indberetninger fra 1920-erne, jfr. B 1 e ndfr., og 6. moderne fonetiske optegnelser, jfr. B 1 e ndfr. Men yderligere materiale af anden art, forskelligt for de forskellige områder, vil kunne supplere stoffet fra ovenanførte kildegrupper.

Hver seddel er ved en lodret streg delt i to dele. Materialet står til venstre for stregen, kommentarer i form af lokaliseringer, kildekontekst o. l. (der-

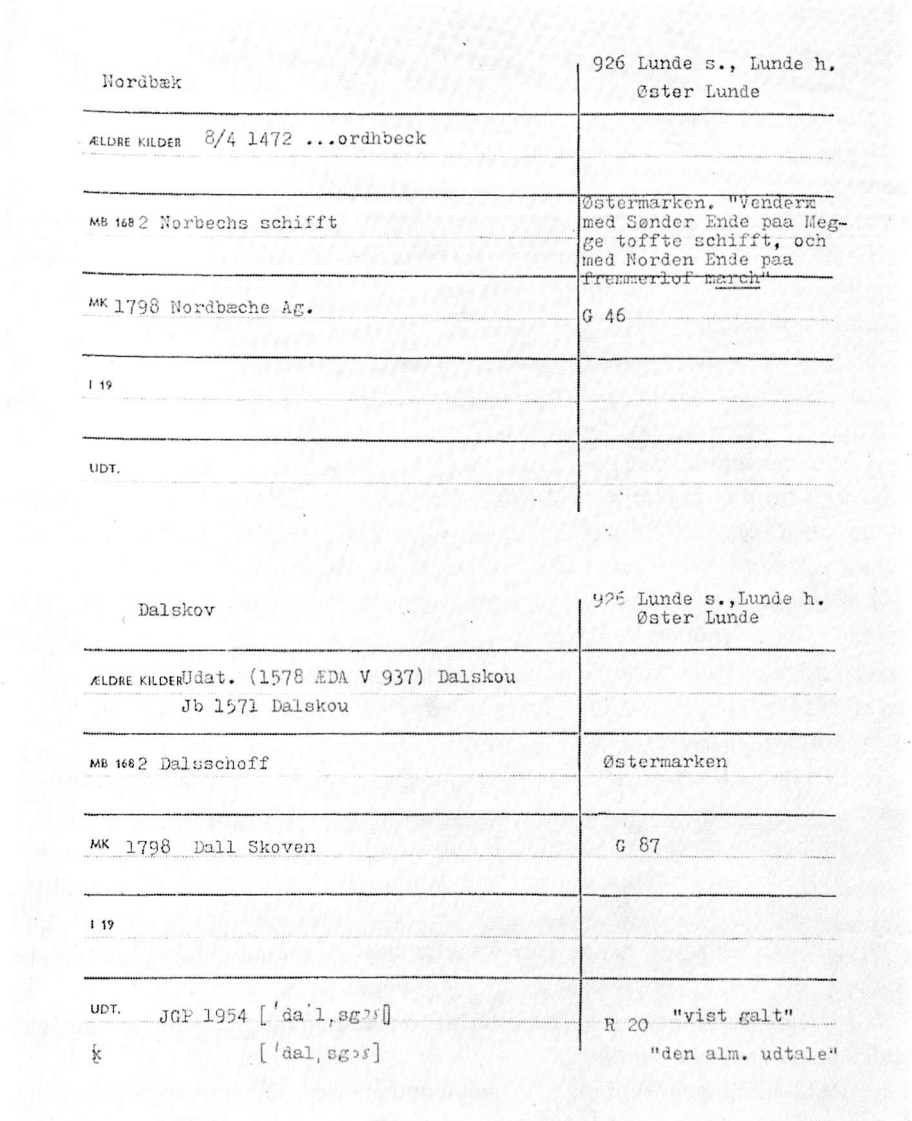

Nordbæk	926 Lunde s., Lunde h. Øster Lunde
ÆLDRE KILDER 8/4 1472 ...ordhbeck	
MB 168 2 Norbechs schifft	Østermarken. "Venderæ med Sønder Ende paa Megge toffte schifft, och med Norden Ende paa fremmerlof march"
MK 1798 Nordbæche Ag.	G 46
I 19	
UDT.	

Dalskov	926 Lunde s.,Lunde h. Øster Lunde
ÆLDRE KILDER Udat. (1578 ÆDA V 937) Dalskou Jb 1571 Dalskou	
MB 168 2 Dalsschoff	Østermarken
MK 1798 Dall Skoven	G 87
I 19	
UDT. JGP 1954 [ˈdaˈl,sgɔs] k [ˈdal,sgɔs]	R 20 "vist galt" "den alm. udtale"

4. *Sedler fra Marknavnesamlingen B 1 c. Venstre del indeholder opslagsform og materiale, bl. a. bestående af former fra Markbog og Udskiftningskort samt fonetiske optegnelser, højre side har oplysninger om lokalisering m. m.*

imod ikke udskriverformodninger eller -tolkninger) til højre for stregen. Øverst anbringes en opslagsform. Se ill. 4.

Indtil nu (november 1970) er materialet til denne meget omfattende samling kun færdigudskrevet og topografisk ordnet for Odense amt, medens der arbejdes på materialeudskrivning for amterne Svendborg, Århus, Skanderborg, Præstø og Ringkøbing. Endvidere indgår materiale fra Hjørring, Thisted, Ålborg og Københavns amter i samlingen.

To af de for B 1 c nødvendige kilder kan helt eller delvis findes udskrevet i andre samlinger på instituttet. Det drejer sig om kortsamlingen og indberetningssamlingen.

B 1 d Kortsamlingen har følgende underafdelinger:

α. Fotokopier af originaltegningerne til Videnskabernes Selskabs kort, originalerne opbevares på Geodætisk Institut.

β. Videnskabernes Selskabs kort.

γ. Udskiftningskort fra o. 1800. Samlingen omfatter fotokopier (nedsat til målestokken 1:20000) af ca. 8000 kort, der i original findes på Matrikelarkivet, samt et lille antal (ca. 50) originale udskiftningskort.

δ. Flere komplette sæt af Generalstabens målebordsblade 1:20000, omfattende ældre (undertiden betegnet 2 M), nyere og nyeste udgave. Hertil hører et meget stort kartotek over de på kortene nævnte navne. Endvidere et sæt 1:40000, et sæt 1:80000 (øerne, betegnet A) samt de udkomne blade af 1:25000-udgaven.

ε. Et komplet sæt af Søkortarkivets moderne søkort samt talrige ældre søkort.

ζ. Indberetningskort til samling B 1 e, se ndfr.

η. Moderne matrikelkort over hele landet, nedfotograferet til målestokken 1:10000.

ϑ. Diverse ældre og nyere kort fra Danmark, Tyskland, Island og Grønland.

B 1 e Indberetningssamlingen består af to samlinger, og den første kan igen opdeles i tre specielle samlinger.

α. 1922-samlingen omfatter 1. sogneoptegnelser, 2. skovoptegnelser og 3. farvandsoptegnelser. Indsamlingen, der påbegyndtes i 1922, er foretaget af lærere og andre stedkendte (1), forstfolk (2) og fiskere (3). Hensigten var at få noteret alt i traditionen levende navnestof i de enkelte områder med de kommentarer af topografisk, dialektal, folkloristisk, lokalhistorisk og anden art, som lokale folk måtte være særlig kvalificerede til at meddele. Indsamlingen foregik ved hjælp af materiale tilsendt fra Stednavneudvalget, bestående af (for 1) et opklæbet sognekort i målestokken 1:20000 samt et eller flere trespaltede skemaer, beregnet til (grov) lydskrift, skrift-

sprog og bemærkninger. Der er indkommet indberetninger fra 1300–1400 eller ca. 60 % af Danmarks sogne, desuden ca. 200 skov- og farvandsindberetninger. De indeholder ca. 150000 navne. – I tilslutning til denne samling skal nævnes en lille alfabetisk opstillet seddelsamling (»mirakelkasserne«), af appellativer m. m. som led af stednavne, etableret af Gunnar Knudsen først og fremmest på grundlag af disse indberetninger.

β. Den anden indberetningssamling, som er delvis samarbejdet med den første, består af materiale optegnet af fonetisk uddannede, og kan betragtes som en supplering dels af samling *α* ovenfor, dels af de fonetiske optegnelser i B 1 b. Disse optegnelser begyndte o. 1930 og fortsætter stadig. De har navnlig været foretaget i områder, hvis stednavne var planlagt til udgivelse. Færdigoptegnet på denne måde er Bornholm, Lolland, Falster, Fyn, Østjylland (Randers, Århus, Skanderborg og Vejle amter) og Nordslesvig. Fra store dele af Nordjylland og Vestjylland foreligger ligeledes optegnelser af denne art. På Sjælland kan kun dele af Frederiksborg og Præstø amter siges at være nogenlunde dækket, hvilket står i forbindelse med, at personer, der er fortrolige med traditionen og taler genuin dialekt, er sjældne her.

Materiale fra begge disse samlinger vil indgå i samling B 1 c. Størstedelen er foreløbig kun tilgængelig i en topografisk ordning.

B 1 f Båndsamlingen, påbegyndt 1958, består af båndoptagelser af (fortrinsvis) bebyggelsesnavnenes udtale. Den omfatter nu (november 1970) optagelser fra Møn, Falster, Lolland, de sydfynske øer samt Jylland. Samlingen er ved anlæggelsen tænkt som illustrationsmateriale, men kan muligvis senere få karakter af primæroptegnelse. Materialet er ikke udskrevet.

B 2 De sydslesvigske samlinger, etableret af Anders Bjerrrum, Kristian Hald og Peter Jørgensen i 1930-erne. Det er en seddelsamling, som indeholder meget utrykt eftermiddelalderligt stof samt fyldige fonetiske optegnelser med tilhørende opklæbede sognekort. Den er topografisk ordnet. Samlingen, som er deponeret på Institut for Navneforskning, danner grundlaget for udgaven Sydslesvigs Stednavne.

C Færøsamlingen

De færøske samlinger omfatter 1. en del diplomatarisk materiale i en seddelsamling, der er ordnet topografisk, 2. nogle få lærerindberetninger, svarende til de danske lærerindberetninger i samling B 1 e, 3. fuldstændige fonetiske optegnelser over det i traditionen levende stednavnestof, foretaget af Napoleon Djurhuus 1953 ff., 4. Et komplet sæt af Generalstabens målebordsblade i målestokken 1:20000.

Stoffet vil blive tilgængeligt i udgaven Færøernes Stednavne.

D Samlingerne fra Danelagen og Normandiet

Samlingerne er etableret på grundlag af trykte stednavneudgaver og trykt stednavnelitteratur og består af 1. en navnesamling på sedler i topografisk orden (efter shires og départements), 2. og 3. alfabetiske samlinger af substantiver m. m. og af personnavne, som har været antaget at indgå som bestanddele af nordiske stednavne i vikingebygderne, 4. en del kort.

Der er i samlingen, som stadig holdes àjour, ikke skelnet mellem dansk og norsk navnestof.

E Personnavnesamlingen

Samlingen består af en middelaldersamling og en samling af indberetninger om moderne navneskik.

E 1 Middelaldersamlingen er en alfabetisk ordnet seddelsamling, delt i en samling af fornavne (herunder patronymika) og en samling af tilnavne, men iøvrigt etableret på den samme måde som den tilsvarende stednavne-middelaldersamling. Ordningen er kronologisk inden for hvert navn, men dette princip brydes dog af, at belæg på samme person og på personer af samme slægt er ført sammen. Systemet kan studeres i Danmarks gamle Personnavne, der dog ikke udtømmer (og ikke kunne udtømme) materialet. Hertil kommer en samling af helgennavne, anlagt efter lignende principper. Middelaldersamlingen er deponeret på Institut for Navneforskning.

E 2 Indberetningssamlingen af moderne navneskik er etableret 1898–99 som forarbejde til et lovforslag om navneændring 1900. Materialet er ordnet topografisk. En del, men langtfra alt, er udnyttet i bogen Dansk Navneskik, ved Johannes Steenstrup, Axel Olrik og Fredrik Nielsen.

F Manuskriptsamlingen

På Institut for Navneforskning findes en manuskriptsamling på ca. 150 numre, hvortil der er udarbejdet et katalog. Af indholdet kan nævnes Oluf Nielsens samlinger fra Vestjylland, Ottar Jensens seddelsamling af mønske marknavne omfattende udskrifter af markbøger og udskiftningskort samt fonetiske optegnelser, og Thorvald Mortensens udskrifter af markbøgerne 1681–83.

G Samlingen af stednavneetymologier

På Instituttet findes en alfabetisk ordnet *samling af stednavneetymologier m. m.* Samlingen er under udarbejdelse og omfatter nu udskrifter af den i instituttets særtrykssamling repræsenterede litteratur.

H Biblioteket

Instituttets ca. 5000 bøger er opstillet i følgende grupper: 1. Ordbøger, 2. Nordisk stednavnelitteratur, 3. Personnavnelitteratur, 4. Germansk (herunder nordisk) sprogvidenskab, 5. Kildeudgaver, 6. Engelsk og normannisk stednavnelitteratur m. m. 7. Tidsskrifter og periodica, 8. Germansk (ikke-nordisk) stednavnelitteratur, 9. Nordisk topografi, 10. Litteratur om ikke-germanske stednavne, 11. Folkeminder, historie m. m. Hertil kommer en stor særtrykssamling. – Gruppe 6 indeholder en del publikationer, som ikke findes på de øvrige videnskabelige biblioteker i Danmark.

Foruden instituttets veletablerede samlinger, som der i det foregående er gjort nærmere rede for, er yderligere en række samlinger under oprettelse. Da det formodentlig kan være af interesse at vide, hvad der inden for de nærmeste tiår vil kunne findes af navnemateriale på instituttet ud over det allerede anførte, skal der her gives en kort orientering.

Af stednavnesamlinger er en *samling af farvandsnavne* under oprettelse. Den skal være en pendant til marknavnesamlingen (B 1 c) og bygges op på principielt samme måde som denne. Den skal indeholde navne på farvande og på lokaliteter (grunde, skær, render, sten, osv.) i farvande, dvs. vandområder, der ligger uden for den faste kystlinje. Endvidere er en *koloninavnesamling* planlagt. Den skal indeholde danske navne på Grønland samt i tidligere danske besiddelser i Asien, Afrika og Amerika.

En *samling af eftermiddelalderlige personnavne* er under opbygning. Den skal betragtes som et stærkt savnet supplement til Danmarks gamle Personnavne, der som ovfr. nævnt kun omfatter middelalderens danske personnavneforråd.

Andre propriumsgrupper indgår i en igangsat *dyrenavnesamling,* altså en samling af navne (egennavne) på dyr, et meget stort og interessant men hidtil så godt som uudforsket emne, samt i en *skibsnavnesamling.*

Endelig er en *indbyggernavnesamling,* altså en samling af betegnelser på beboerne af eller fra en bestemt lokalitet, under etablering. Emnet har tiltrukket sig megen opmærksomhed i germansk navneforskning, men har i Danmark hidtil kun kunnet behandles ud fra et mere overfladisk kendskab til materialets mængde og karakter.

Værket om vore mønter

HOLGER HEDE: DANMARKS OG NORGES MØNTER 1541–1814–1963. *Udgivet af Dansk Numismatisk Forening (i kommission hos Munksgaard), København 1964. 222 s. Ill. 160 kr. excl. moms.*

Der kan være grund til at gøre opmærksom på et væsentligt arbejde om Danmarks møntvæsen, der – skønt udkommet for en del år siden og både i Danmark og udlandet betragtet som numismatisk standardværk – dog synes at være så temmelig ukendt uden for den snævre kreds af møntsamlere og numismatisk interesserede.

Det er frugten af et livs interesse for Danmarks mønter, som overretssagfører Holger Hede (medlem af Dansk Numismatisk Forening siden 1914) her har fremlagt i et værk, der på den smukkeste måde slutter sig til de store danske møntkataloger, der siden slutningen af 1600-tallet med mellemrum er blevet udgivet (jfr. Axel Ernsts anmeldelse i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad (NNUM)*, 1964, s. 91–101).

Værket falder i tre dele. I indledningen defineres numismatiske begreber som møntfod, vægt, lødighed, remedium og sjældenhedsgrad. Bogens hoveddel er kataloget (s. 7–151) med afbildninger af alle 1141 hovedtyper og oplysninger om vægt og finhed. Ved sølvmønterne er der desuden oplysning om, hvor mange dalere, der kunne udmøntes af en mark fint sølv (kølnsk vægt, 233.855 g). Hede angiver de år, hvor mønten blev slået, og henviser til numrene i det ældre standardværk af H. H. Schou (*Beskrivelse ... 1448–1923*, 1926). Da Schou omhyggeligt anførte alle indskriftsvarianter, får man således også et indtryk af udmøntningens størrelse, idet store udmøntninger i ældre tid ofte var synonymt med mange stempelvarianter. I de tilfælde, hvor mønten er meget sjælden, angives dens sjældenhedsgrad samt de offentlige og private samlinger, hvori den findes.

Endelig afsluttes bogen med en mønthistorisk oversigt, hvor der også findes mange henvisninger til tidligere litteratur, både forfatterens egne artikler, men særlig de store værker af Axel Nielsen, J. W. Wilcke og Georg Galster. Det fornemmes, at forfatteren, hvis hovedindsats i øvrigt er gjort på ledende poster i forsikringsverdenen, har yderst konservative synspunkter på et velordnet »møntsystemvæsens« funktion, hvor der kun bør være én møntfod for hovedmønten, udmøntet i forskellige nominaler, samt skillemønt udmøntet efter ringere møntfod. Ved omtalen af Frederik III's møntpolitik siges ligefrem (s. 172), at »det må bebrejdes Frederik III, at han for vindings skyld indførte den grove kronemønt . . .«.

Hedes bog tager sit udgangspunkt i det møntsystem, Christian III indførte 1541, og som i dansk mønthistorie sætter skel mellem middelalder og nyere tid. Der foreskrives udmøntning af mark, 8, 4 og 1 skilling samt hvid og penning (1/3 og 1/12 skilling), der alle, undtagen penningen, skulle udmøntes efter dalermøntfoden; de er bortset fra hviden forsynet med værdiangivelse. Hede anfører herefter alle mønter slået i de danske kongers navn i Danmark og Norge (til 1813), Hertugdømmerne, Dansk Vestindien, Island og Grønland samt en række nordtyske områder, bl. a. Oldenburg. Derimod mangler Trankebarmønterne, der ganske vist følger indisk møntvæsen, og man må her bruge ældre kataloger; det nyeste er af Chr. Funck-Rasmussen, 1948, (tillæg i *NNUM*, 1966, s. 1–3).

Ved at benytte værket får man et overskueligt indtryk af dansk møntvæsen i en given periode, men man må huske, at fremmed dalermønt var i udstrakt brug under hele perioden til midten af 1800-tallet, og at svensk og norsk mønt var lovligt betalingsmiddel under den skandinaviske møntunion 1873/75–1924. Endelig har pengesedler siden 1700-tallet spillet en stadig større rolle som betalingsmiddel, men der findes desværre ikke noget mere detailleret katalog over dem.

Restoplaget af Holger Hedes bog er netop udsolgt, men et genoptryk er under forberedelse. Bogen kan anbefales som et nyttigt hjælpemiddel i ethvert historisk håndbibliotek.

Jørgen Steen Jensen

Vejviser gennem matriklerne

SPECIALREGISTRATURER. MATRIKLERNE 1664 OG 1688. VED J. O. BRO-JØRGENSEN. *Udgivet af Rigsarkivet. 1968. 170 s. 16 kr.*

De gamle matriklers lange protokolrækker er vigtige og flittigt benyttede kilder for mange historikere, ikke mindst for lokal- og personalhistorikere. Ja, protokollerne har også ind til den nyeste tid haft praktisk betydning for matrikelsvæsenet, hvorfor protokollerne først 1935 blev afleveret til Rigsarkivet.

Allerede omkring 1700 udarbejdedes en registratur over protokollerne med fortløbende nummerering. Efter afleveringen reviderede arkivar J. O. Bro-Jørgensen hele materialet og udarbejdede en ny registratur med udførlige alfabetisk-topografiske registre til alle protokolrækker, men med bibeholdelse af de gamle numre. Denne maskinskrevne registratur er nu på det nærmeste slidt op på rigsarkivets læsesal. Det taler tydeligt om dens kvalitet, såvel som om hvor flittigt matriklerne benyttes.

Da den nu skulle fornyes, reviderede arkivar Frank Jørgensen opstillingen, bragte stednavnenes staveform i overensstemmelse med Trap, 5. udgv. og lod den mangfoldiggøre som en specialregistratur. Det kan kun hilses med glæde af matriklernes mange benyttere. Hurtigt og let finder man frem til den lokalitet (sognenavnet), hvis matrikel man vil benytte. Det gælder både Frederik IIIs og

Christian Vs matrikler og mellemliggende ekstrakter og de til Christian Vs matrikel knyttede markbøger, modelbøger m. v.

Man kunne meget ønske, at også kommissionsmatriklen 1661–62 og dens forarbejder med indberetningerne måtte blive registreret på tilsvarende måde og ligeledes udgivne i en specialregistratur. Mange vil nemlig finde, at denne matrikel i flere henseender har sin særlige værdi. Ikke alene opgiver den størrelsen af de enkelte ejendommes udsæd og høavl, men dens præste- og godsejerindberetninger rykker svenskekrigene så nær, at her også kan hentes oplysninger om de frygtelige ødelæggelser og forandringer, som disse krige forårsagede i store dele af landet. *H. K. Kristensen*

Engelsk Arkivvæsen

THE TENTH ANNUAL REPORT OF THE KEEPER OF PUBLIC RECORDS 1968. *Her Majesty's Stationery Office. London 1969. 31 s. 4s. 0d.*

TENTH REPORT OF THE ADVISORY COUNCIL ON PUBLIC RECORDS 1968. *Her Majesty's Stationery Office. London 1969. 31 s. 4s. 0d.*

GUIDE TO THE CONTENTS OF THE PUBLIC RECORD OFFICE. VOL. III. *Documents Transferred 1960–66. Her Majesty's Stationery Office. London 1968. 191 s. 27s. 6 d.*

INDEX TO THE CORRESPONDENCE OF THE FOREIGN OFFICE FOR THE YEAR 1920 *(og flg. år til og med 1938) (Now Preserved in the Public Record Office, London.) Published by Kraus-Thomson. Nendeln/Liechtenstein 1969. By Arrangement with Her Majesty's Stationery Office, London. 1920 I A-E. 554 s. (og flg. år). (pris ukendt) (4 bd. årligt).*

INDEXES TO THE »GREEN« or SECRET PAPERS AMONG THE GENERAL CORRESPONDENCE OF THE FOREIGN OFFICE. *1921 to 1938. (Som ovenst.) 345 s.*

JOHN BROOKE: THE PRIME MINISTERS PAPERS 1801–1902. *A Survey of the Privately Preserved Papers of those Statesmen who held the Office of Prime Minister during the 19th Century. Historical Manuscripts Commission. Her Majesty's Stationery Office. London 1968. 79 s. 10s.*

MANUSCRIPTS AND MEN. An Exhibition of Manuscripts, Portraits and *Pictures Held at the National Portrait Gallery, London June-August 1969 to Mark the Centenary of the Royal Commission on Historical Manuscripts, 1869–1969. Her Majesty's Stationery Office. London 1969. IX + 197 s. + 8 s. plancher. £1.*

BULLETIN OF THE NATIONAL REGISTER OF ARCHIVES. *Number 14. Historical Manuscripts Commission. H. M. Stationery Office. London 1967. 72 s.*

LIST OF ACCESSIONS TO REPOSITORIES IN 1967. *National Register of Archives. Historical Manuscripts Commission. Her Majesty's Stationery Office. London 1968. 106 s. 10s. 6 d.*

Det engelske arkivvæsens årlige beretning er nået frem til nr. 10 (for 1968) efter den nummerering, der påbegyndtes, da den ny Public Records Act 1958 trådte i kraft. Trods sin snurrige, omstændelige titel er hæftet i sit indhold knapt og koncist, vel disponeret og afgjort værd at kigge i. Public Record Office's vældige samlinger administreres med megen liberalitet, og 1968 er det første år, hvor 30-års grænsen for arkivalier normalt har været gældende. Det har givet problemer af forskellig art, dels hvad angår vanskeligheder m. h. t. publikumsbetjeningen (antallet af besøgende steg fra 1967 til 1968 med 21 %), dels m. h. t. fastsættelsen af de grupper arkivalier, der p. g. a. indholdets delikate karakter ikke kunne følge 30-års adgangsreglen og endelig m. h. t. visse kassationsproblemer. Det fører for vidt i en anmeldelse her at gå i detaljer; men der må peges på det arbejde, som udføres i det i hæftets titel omtalte tilsynsråd (The Advisory Council). Det består af 12 medlemmer. Ingen af dem ansat i arkivvæsenet, og er udnævnt for 3 år ad gangen; den ansete jurist Lord Denning er p. t. formand; det giver Lord High Chancellor råd i almindelighed om offentlige arkivalier og i særdeleshed om det engelske rigsarkivs forhold til offentligheden. Dets uafhængighed af arkivarer (en arkivar er dog sekretær for rådet) giver utvivlsomt dets udtalelser en ganske særlig vægt over for regeringen (ikke mindst finansmyndighederne). For danske er dets overvejelser om at skaffe arkivvæsenet den fornødne bygningskapacitet både direkte og indirekte af interesse. Rent foreløbig er læsesalsproblemerne klaret ved at skaffe plads i en bygning i Lincoln's Inn Fields (nær P. R. O.s hovedsæde i Chancery Lane), hvortil bl. a. folketællinger o. l. materiale er overført. Tilsynsrådet udtaler sin anerkendelse af denne løsning, men fastslår, at den kun er kortfristet, og selv med udvidelser i tilslutning hertil kun dækker udviklingen til o. 1975. Det tilslutter sig også en ministeriel afvisning af yderligere udvidelser ved hovedsædet i Chancery Lane, hvor pladsforholdene på længere sigt ikke kan blive tilfredsstillende p. g. a. de vældige grundpriser (og vanskelige forhandlinger med lokale myndigheder!). Ingen placering her vil dække behovet ud over år 2000.

Mens de ældre centrale arkivalierækker bør blive, hvor de nu er, mener tilsynsrådet, at et nyt rigsarkiv må opføres andetsteds og næppe i det centrale London; på den anden side – bl. a. af hensyn til andre arkiver og biblioteker, der supplerer rigsarkivet – ikke i en afstand af mere end 8 miles (ca. 15 km) eller ½ times rejse fra Centrallondon. Rådet peger derfor på, at det er bydende nødvendigt, at der snarest muligt findes en velbeliggende grund ud fra disse synspunkter. M. h. t. kassationsproblemer udtrykker tilsynsrådet i anledning af en klage over udtyndingen af krigsministerielle akter ældre end 1925, der endte med, at klageren efter en undersøgelse af sagen blev stillet tilfreds, håbet om, at historikere i almindelighed må få lejlighed til mere dybtgående at kende detaljerne i de retningslinjer, der ligger til grund for udvælgelsen af arkivalier, der udtages til permanent opbevaring. Og i anledning af et andet kassationsspørgsmål (vedr. mandskabslister for skibe), der fremkaldte protest, henstilles det til den engelske rigsarkivar at konsultere historikere og sociologer, ligesom et konsul-

tativt panel, hvorfra eksperter kan hentes til rådgivning, foreslås oprettet. Også på dette punkt kunne man måske herhjemme lære noget; men læs iøvrigt det ille hæfte; der er meget tankevækkende stof deri.

Rigsarkivets udgivelse af kildeudgaver går derimod langsomt fremad; det må nok påregnes, at dette arbejde i højere grad vil overgå til andre institutioner og selskaber, således at P. R. O. samler sig om udgivelsen af håndbøger og arkivregistraturer.

Året 1968 har da også bragt en værdifuld tilgang til hjælpemidlerne for benyttelsen af arkivets samlinger med bd. III af den store Guide, hvis bd. I–II anmeldtes i F. og N., bd. 22, s. 379 f.; det ny bind er et tillæg, der indeholder oplysninger om arkivalier overført til P. R. O. 1960–66. Det drejer sig især om supplementer til bd. II, altså helt overvejende departementale arkivalier og tilmed i mange tilfælde fra ministerier, departementer, kommissioner o. l., der ikke tidligere havde afleveret, som f. eks. Ministry of Aviation (oprettet 1959), Ministry of Pensions and National Insurance (oprettet 1953), Ministry of Power (i dets nuværende skikkelse oprettet 1957), Department of Scientific and Industrial Research (oprettet 1915); det betyder dog ikke, at der ikke i disse arkiver findes ældre arkivalier. Fra de gammelkendte leverandører strømmer ligeledes arkivalier, under Foreign Office opføres således papirer fra det engelske konsulat i København 1915–34 og fra afstemningskommissionen i Slesvig 1919–21. Vigtigere er dog nok, at lange rækker af registre til Udenrigsministeriets alm. korrespondance til 1905 (og iøvrigt også derefter, se nedenfor) nu står til rådighed i P. R. O. Fra General Register Office, der iøvrigt ikke tidligere har afleveret, men er oprettet 1836, stammer folketællingsskemaer fra 1861 (de tidligere tællingers skemaer fra 1841 og 1851 er afleveret af Home Office (Indenrigsministeriet)) og lange rækker af registre over fødsler, ægteskaber, dødsfald, der for kirkesamfund uden for den engelske statskirke kan gå helt tilbage til 1500-årene eller 1600-årene. Bemærkes bør også, at Ministry of Education tegner sig – som det var at vente – for mange hyldemetre.

Det er ovenfor oplyst, at bd. III af den store Guide angiver, at registrene til Foreign Office's alm. korrespondance er afleveret til 1905. Siden hen er også registrene til de følgende års korrespondance blevet afleveret og gjort tilgængelige, hvilket simpelthen var nødvendigt, hvis reglen om arkivaliers tilgængelighed efter 30 år skulle have praktisk betydning. For årene 1906 ff. førte man kun disse registre på kartotekskort, der for de 14 år 1906–19 blev til o. 750.000 kort, unægtelig et kartotek af omfang. Da det var for upraktisk for administrationen kun at have registrene i et eksemplar, gik man fra 1920 i forbindelse med overgang til et nyt henlæggelsessystem for arkivalierne over til at trykke det årlige kortindex i et fåtal eksemplarer, naturligvis kun til internt brug (men uden at fremstille tilsvarende for de 14 foregående år). Disse foreliggende trykte registre har P. R. O. nu efter aftale ladet det store amerikanske genoptrykkerfirma Kraus-Thompson (med sæde i Liechtenstein), der også besørger optryk og ajourføring af den gamle registraturserie »List and Indexes«, udsende i reprint efter et

i Foreign Office benyttet hovedeksemplar. Oprindelig er denne serie planlagt til at omfatte årene til og med 1938, men efterhånden som arkivalierne bliver tilgængelige, føjes de følgende år til. Konfidentielle papirer (»green papers« efter særlig afmærkning) medtoges ikke i de almindelige årlige registre, men registreredes særskilt; disse særregistre foreligger for årene 1921–38 som et særligt bind i Kraus-Thompsons optryk. – Der gøres i en indledning opmærksom på, at alle de nu udsendte registre også henviser til arkivalier, der i årenes løb er blevet kasseret; men det tilføjes, at tabene – især i de senere(!) årgange ikke menes at være omfattende eller betydningsfulde; det skal blive interessant at se, hvilke synder kassationsarkivarerne har begået. Opmærksomheden henledes også på, at de numre, hvortil der henvises i registrene, skal omsættes til P. R. O.s arkivnumre (class med file-nummer), før der kan ekspederes i sagerne; disse class-lists er f. t. kun publiceret til 1913, men vil eventuelt blive trykt i »Supplementary Lists and Indexes«. P. R. O. udsender også en håndbog »The Records of the Foreign Office 1782–1939« med oplysninger om arkivsystemer, registre o. l., planlagt til udsendelse 1969, men endnu ukendt af nærværende anmelder. Under alle omstændigheder er dog udsendelsen af »Index to the Correspondence of the Foreign Office« 1920 ff. et værk af meget stor interesse for forskere af den nyeste tids historie, men også et værk, der p. g. a. omkostningerne ved dets anskaffelse kun vil kunne erhverves af ganske få danske biblioteker; de her givne oplysninger skyldes, at Det kgl. Bibliotek omgående har erhvervet serien. Hvis man tænker sig, at det er muligt m. h. t. udskillelsen af stof af speciel dansk interesse blot at slå op under »Denmark« i disse registre, vil man blive skuffet; opdelingen ved registreringen er meget vidtgående, og der er for at spare plads kun i ringe grad anvendt henvisninger fra et opslagsord til andre. Det er dog sandsynligt, at selve henlæggelsessystemet, hvor Danmark bl. a. har en gruppe nummereret 15, vil kunne lette den fotografering af dansk materiale, der må komme.

Et gennemsyn af det ovennævnte bd. III af »Guide to the Contents of the Public Record Office« viser, at privatarkiver ikke er P. R. O.s stærke side; der er en gammel tradition for, at British Museum i stor udstrækning modtager statsmænds arkiver, når disse da ikke stadig beror rundt om på herregårde og i offentlige, især grevskabs- og byarkiver og biblioteker uden for London.

For at forskerne kunne finde frem til alle disse private papirer ude i landet og for at hjælpe til med at bevare dem nedsattes allerede i 1869 en »Royal Commission on Historical Manuscripts«, hvis kommissorium i 1959 fornyedes og udvidedes. Denne kommission fejrede sit 100-års jubilæum ved en stor udstilling i London i juni-august 1969 (og iøvrigt beslægtede lokale udstillinger i England og Northern Ireland, men ikke i Skotland, hvad det nu kan betyde). Et fornemt katalog »Manuscripts and Men« foreligger fra den store udstilling, af varig værdi ved sin indledning om kommissionens virksomhed og ved sine oplysninger om de arkiver (alle endnu i mere eller mindre privat eje), der var repræsenterede på udstillingen. Her skal blot nævnes, at så vigtige privatarkiver som Salis-

bury (Cecil)-, Hamilton-, Wellington- og Palmerston (Broadlands)- Papers var repræsenteret; men også fra et erhvervsarkiv (The Dowlais Iron Company) vistes naturligt nok prøver.

Kommissionens arbejde er velkendt af danske forskere, først og fremmest gennem en lang række beretninger med omfattende uddrag af arkivalier, oprindelig offentliggjort som tillæg til beretningerne, men siden frigjort fra disse reports. Denne udgivervirksomhed, der næsten udelukkende omfattede historisk materiale før 1800, var efterhånden stagnerende; men kommissionen har nu besluttet at begynde med at søge gennemført en udgave af papirer fra og til engelske premierministre 1801–1902. 1800-årene er nu en så fjern tid, at de vægtige hensyn, der i sin tid kunne anføres mod ikke-friserede udgaver af kildestof herfra, ikke længere har gyldighed. Som et forarbejde til en udgave angående premierministrene er udsendt en oversigt over kildematerialet »The Prime Minister's Papers 1801–1902«, der giver dels oplysninger om det, der normalt regnes for de pågældende ministres privatarkiver (indgåede breve, koncepter til udgåede breve, manuskripter til taler, optegnelser o. l.), men også over breve fra premierministrene til andre; dog er i almindelighed her kun medtaget henvisninger, hvor der forekommer mere end 10 breve. Der medtages naturligvis også breve o. a. materiale fra den tid, hvor disse personer ikke var premierministre. Kommissionen agter at begynde med Gladstone's selvbiografiske optegnelser (dog ikke hans dagbøger, der udgives af andre), med hertugen af Wellington's politiske papirer 1833–52 (i fortsættelse af tidligere publikationer) og Palmerston-papirerne og har til opgaven fået ansat faste fuldtidsarbejdere; det er interessant at se, at den tilbøjelighed, der har været til at give op over for systematisk udgivelse af i hvert fald dele af de meget omfattende kilder til den nyere tids historie, nu synes overvundet; det har simpelthen vist sig for upraktisk at overlade dette til tilfældigt initiativ eller helt lade være.

Kommissionen mener – som iøvrigt bl. a. 1969-udstillingen viser – heller ikke, at historien standser med år 1900; men der er grænser for, hvad den kan overkomme selv med sine øgede resourcer. Et andet organ (hvilket oplyses ikke, men kommissionen er repræsenteret i dets ledelse) arbejder med en oversigt over politiske papirer fra det 20. århundrede. I stedet har kommissionen valgt et område, der utvivlsomt let ville kunne blive forsømt, kilder (herunder også personlig korrespondance) til videnskabens (science) og teknologiens udvikling, og har sammen med the Royal Society i 1966 nedsat en komité, der skal søge at opspore, bevare og gøre tilgængelig fremragende britiske videnskabsmænds papirer fra 1500-årene til nutiden. Man har forsøgsvis ordnet og registreret 3 nylig afdøde videnskabsmænds papirer, hvoraf de 2 var repræsenteret på 1969-udstillingen, nemlig fysiologen og farmakologen Sir John Gaddum (død 1965) og den tyskfødte fysiker Sir Francis Simon (død 1956). En oversigt (guide) over komitéens resultater vil blive publiceret; også på dette område synes den 100-årige kommission således at komme med idéer, der fortjener overvejelse andetsteds. Og dog må endnu to sider af dens arbejde nævnes, begge fra tiden efter 2. verdenskrig. Den ene går ud på at yde hjælp til lokalhistoriske eller lignende sel-

skaber ved udgaver af passende indhold og acceptabel standard, først og fremmest i økonomisk henseende, således at de udgives af the Stationery Office, statsforlaget, og eksemplarer stilles til rådighed for de pågældende selskabers medlemmer til en meget billig pris. Ikke alle selskaber var glade for denne ordning, og nogle er stadig ængstelige for disse »Joint Publications«, men 10 (el. 11) bd. har nu på denne måde set dagens lys, og 15 andre er på vej.

Vigtigere endnu er dog måske oprettelsen af »The National Register of Archives« i 1945 som en særlig afdeling i kommissionens arbejde med indsamling eller udarbejdelse af registraturer over privatarkiver (uden for P. R. O.). Det blev en gøgeunge, ganske vist meget værdifuld, men i mere end et årti lammende for kommissionens udgiverarbejde og meget besværlig for P. R. O., hvor kommissionen havde til huse indtil 1959, da den (og registret) fik egne lokaler, for fra 1962 helt at blive separeret fra P. R. O. administrativt, utvivlsomt til lykke og gavn for begge parter. The National Register of Archives har nu modtaget og tildels selv udarbejdet over 13.000 stadigt mere dealjerede registraturer over privatarkiver og med indices over vigtigere personnavne, stednavne og emner hertil til rådighed for inden- og udenlandske besøgende (og ved besvarelser af skriftlige forespørgsler). Historikere har også foreslået en udgivelse af det indsamlede materiale, men uden altid at gøre sig klart, hvad det vil sige; registraturerne varierer fra een til 800 sider og er af forskellig kvalitet. Kommissionen er nu gået ind for en plan (the »title-page« project), hvorefter der til salg skal trykkes en summarisk oversigt over hvert registreret arkiv. Iøvrigt har man forlængst brugt at duplikere på forskellige måder de mange enkeltrapporter til fordeling til visse biblioteker og lokale arkiver. Formodentlig vil man før eller senere nå frem til at publicere de vigtigere registraturer til fordeling i endnu videre omfang, således som British Museum har gjort det i sine trykte »Catalogues of Additions to the Manuscripts in the British Museum«, hvoraf et bind ang. de i tiden 1931–35 gjorte erhvervelser udsendtes 1967.

Om »National Register of Archives« virksomhed udsendes en »Bulletin«, hvori meddeles mere almindelige bemærkninger om enkelte privat- og forretningsarkiver. Nr. 14 (udsendt 1967) giver også en oversigt over 866 »reports« (oversigter el. registraturer) modtaget januar 1965 til oktober 1966 (nr. 10.000 til 10.866 af de tidligere omtalte 13.000). Under omtalen af Ludlow Papers omtales breve fra John Malcolm Ludlow til den danske statistiker, prof. Harald Westergaard 1890–1906, af sidstnævntes familie skænket til Cambridge University Library, mens Ludlow beklageligvis har tilintetgjort den modgående brevveksling. Endelig udsender registret årlige »List of Accessions«, det sidst udsendte for 1967. Der er i dette hæfte indberetninger fra 143 arkiver og biblioteker, kortfattede, men med værdifulde oplysninger om accessionerne, der dog for Public Record Office's vedkommende ikke omfatter officielle arkivalier (se om disse P. R. O.s årlige beretninger). Listerne fra Bodleian Library (med Rhodes House Library) i Oxford, der fylder over 16 tryksider, giver et vældigt indtryk af privat brev- og erindringsstof til det nu så stærkt indskrænkede britiske statssamfunds historie; men også et overvældende materiale til engelsk lokal- og sam-

fundshistorie indgår, især vel til grevskabsarkiverne. I det hele gælder – selv om man tager Englands, Skotlands og Nordirlands størrelse i betragtning – at kildematerialets opbevaring er stærkt decentraliseret. Herpå rådes der – som det vil fremgå af ovenstående gennemgang – i vid udstrækning bod ved udsendelse af en række arkivoversigter af forskellig art, samtidig med at nye idéer fremkommer, der også herhjemme kan fortjene overvejelse. *C. Rise Hansen*

Bernt Notke - en entreprenør

ERIK MOLTKE: BERNT NOTKES ALTERTAVLE I ÅRHUS DOMKIRKE OG TALLINNTAVLEN. I–II. *G. E. C. Gads forlag, København 1970. Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet, Ny Carlsbergfondet, G. E. C. Gads fond og Aarhus Oliemølles fond. 289 s. + 262 pl. Indb. 202,40 kr.*

Bernt Notke hedder en maler, som omtales første gang i 1467 i forbindelse med et stridsmål med sine fagfæller i Lübeck, idet han som ikke indfødt borger – han kom fra Lassan i Pommern – chikaneres af lavet. I de følgende år, men hver gang med et par års mellemrum omtales han i Lübeck som leverandør af forskelligt malerarbejde, hvoraf det vigtigste synes at være en nu forsvunden, malet altertavle i Frankfurt a. M. 1478–79 leverer han den endnu eksisterende malede og skulpterede kæmpetavle til Domkirken i Århus på bestilling af biskop Jens Iversen Lange, hvis portræt findes på tavlen. En knap så stor tavle, der ligeledes er udstyret med malerier og skulpturer, leverer han i 1483 til Helliggeistkirken i Tallinn. I det følgende tiår er han skiftevis i Lübeck og Stockholm, men de spredte kilder giver dog ingen oplysninger om, hvad han arbejder med i den tid, og det er derfor noget forbavsende i 1493 at se maleren omtalt som møntmester i Stockholm. Fra 1498 og til sin død i 1509 er han igen i Lübeck, men heller ikke fra denne periode får man noget at vide om hans virksomhed, bortset fra, at han fra 1505 er værkmester ved St. Petri kirkes meget betydelige teglværk!

Kilderne til Bernt Notkes liv er således hullede og sparsomme, men de er dog fyldigere end normalt for en middelalderlig kunstner i Nordeuropa, og det kan jo ikke nægtes, at der i dem ligger skitsen til en ganske ejendommelig livsbane. Dette kombineret med forrige generationers stræben efter at finde mennesket bag værket, efter at se den fri kunstner uhæmmet udfolde sig i sin kunst, har ført til en dyrkelse af navnet Notke, som nærmer sig fetichisme. Ønsketænkning har ført til gætninger, gætninger er blevet til vished, som har ført nye gætninger med sig, der igen er blevet til vished osv.

Resultatet er blevet, at man af dette navn har skabt en myte om den suveræne kunstner, en Nordens Michelangelo, en sær og sælsom mand, ubundet af konventioner, som samtiden dog holdt hånden over, fordi han skabte den sublime kunst.

Kunsthistoriens akilleshæl som videnskabsgren: kunstkritikken, stilanalysen, som hviler på det subjektive hos forskeren, har fejret store triumfer under stu-

diet af denne mand. Med dogmet »Det bedste i en middelalderlig tavle er udført af mester selv« har man nærmet sig værkerne i Århus og Tallinn, og da man begge steder ikke alene fandt gode malerier men også gode skulpturer, har man sluttet, at maleren også mestrede billedhuggerkunsten. Hvad der var »bedst«, blev besluttet individuelt af hver enkelt forsker, og mange ord og megen skarpsindighed blev anvendt for at argumentere for rigtigheden af den enkeltes overbevisning. Alle de største værker fra den sidste halvdel af 1400-tallet, som kunne formodes at være lavet under Lübecker-skolens indflydelse, blev tilskrevet Bernt Notke, og efterhånden glemte man at gøre opmærksom på, hvornår der var tale om tilskrivninger. Således var bl. a. det berømte, nu forsvundne Dødedanstapet fra Lübeck, Triumfkrucifikset fra domkirken i Lübeck og ikke mindst den imponerende S. Jørgen i Storkyrkan i Stockholm blevet »sikre« Notke-værker. Ja, på grundlag af hans virksomhed som møntmester og S. Jørgens minutiøst udførte rustning havde man endog fundet ud af, at mester Bernt måtte have været guldsmed og tilskrevet ham den såkaldte Elbing S. Jørgen, som er udført i sølv.

Om denne mand har Erik Moltke nu skrevet et stort to-bindsværk, hvor han med sproglig veloplagthed og stor nøgternhed har skabt et fornyet grundlag for denne forskning. Af de to bind er det første et rigeligt illustreret tekstbind, og det andet består udelukkende af fotografier – dels i sort/hvid, dels i farve – med fyldige billedtekster. De mange illustrationer gør det let for læseren at følge med i Moltkes argumentation, og man må være taknemmelig mod de forskellige fonds, som har muliggjort dette. Alle billedtekster er oversat til tysk og hvert kapitel er indledt med en tysk regest, som giver ikke-dansklæsende udlændinge en idé om indholdet. Blandt bogens andre dyder er grundige krydshenvisninger, og det er en god ting, at der forneden på hvert opslag findes oplysninger om, hvor man kan finde noterne. Tekstbindet er opdelt i to afsnit, hvoraf det første er en kildekritisk gennemgang af de historiske oplysninger om kunstneren, og det andet en beskrivelse af de to sikre altertavler med en diskussion om deres forhold til hinanden og til forskellige af de værker, som er tilskrevet Notke. Beskrivelserne af de to tavler er, som man kunne forvente det af »Danmarks Kirkers« mangeårige redaktør, klare og helt fyldestgørende, og det er uhyre nyttigt til forståelsen af tavlernes program, at man får en redegørelse for de forskellige helgeners levnedsløb og særlige funktion. Det er dog beklageligt, at Moltke har forsynet disse helgenbiografier med så mange ironiske, næsten hånlige kommentarer, som svækker forståelsen af datidens kristentro. De er måske morsomt ment, men det kan nu ikke være en historikers opgave at udlevere en fortids alvorlige tankegang til nutidens flade grin. Gennemgangen af Århustavlens tilblivelse er til gengæld et af bogens bedste og mest nyttige kapitler, fordi det simpelthen er en beskrivelse af, hvordan et middelalderligt kunstnerisk værksted arbejdede: tavlens program, som formodentlig var fastlagt af bestilleren, og arbejdstegninger, af hvilke man kender adskillige fra middelalderen, var godkendt. Tømrere, snedkere og smede kunne gå i gang med at udføre hovedskelet-

tet, skabene til skulpturerne og tavlerne til malerierne. Samtidig kunne billedsnidерne begynde på skulpturerne og måske også på den arkitektoniske udsmykning. Herefter har den første gruppe malere, som Moltke kalder »stafmalerne«, kunnet dække træet med den kridtgrund, der dannede grundlag for »kontrafejernes« afsluttende malerier.

Kapitlet viser klart, hvor vanskelig en kunstkritisk bedømmelse af et sådant værk er, og samtidig, hvor lidt man ved om det, før konservatorer har haft lejlighed til at gennemanalysere det. Det fremgår med al ønskelig tydelighed, hvor meget de forskellige kunstnere i værkstedet har mulighed for at ændre på hinandens arbejder. Stafmalerne kunne forbedre billedsnidernes forarbejde med detailler i kridt, eller endog med tovværk og pergament, og kontrafejerne kunne forholde sig ret frit til fortegningerne. Det hele er et teamwork, hvor den enkelte hånd – end ikke mesters selv – ikke er til at udskille med rimelig sikkerhed.

Et storværk som Århus-tavlen har først og fremmest krævet administrative evner af den kunstner, som har modtaget bestillingen. Moltkes konklusion (s. 279) er den, at Notke snarest har været administrator, planlægger og entreprenør. På denne baggrund forstår man, hvorledes denne maler har kunnet betros stillingerne som møntmester i Stockholm og teglværksbestyrer i Lübeck.

Moltke har foretaget et stort oprydningsarbejde, som man må være ham taknemmelig for. Hans bog vil blive uomgængelig nødvendig for al fremtidig forskning ikke alene af Notke, men også af middelalderlig kunst som sådan. I sin skarpe påvisning af, hvad der er videnskabeligt tilladeligt, har den givet os et »tabula rasa«, hvorfra man kan arbejde videre med uhildet syn. På dette punkt minder den om Olaf Olsens »Hørg, Hov og Kirke«, men man kunne nok have ønsket sig, at Moltke havde vist samme hensynsfuldhed over for sine forgængere som Olsen.

Moltke benytter nemlig bogen til voldsomme og gentagne udfald ikke alene mod tidligere Notkeforskere, men også mod kunsthistorien som helhed. Bogen havde vundet i styrke, hvis dette var blevet udeladt, for selve argumentationen er stærk nok endda. Som læser føler man sig på grund af de mange angreb næsten tvunget til at tage forgængerne i forsvar og gøre opmærksom på, at de dels befandt sig i en anden historisk situation, og dels ikke kunne benytte sig af nutidens fremragende tekniske hjælpemidler. Og hvad selve kunsthistorien angår, må det også retfærdigvis siges, at den er godt på vej bort fra stilkritikkens subjektive grundlag og altså selv klar over problemet.

Til sidst en bemærkning: Erik Moltke skriver (s. 216): »Men han (Notke) er ikke den eneste, der har »administreret« med pergament; det har også været i brug på Skt. Jørgensgruppen i Stockholm Storkyrka ... « Med det lille »også« synes Moltke at ville sige, at S. Jørgen ikke *er* udført i Notkes værksted. Så vidt jeg kan se, har Moltke kun ført bevis for, at der ikke findes historiske kilder, som kan underbygge påstanden. Men derfor *kan* Notke jo godt have haft arbejdet i entreprise, ja endog det kunstneriske hovedansvar for gruppens udformning.

Han *kan* have leveret de tegninger og udkast, som har været vejledende for bestiller og værksted. Entreprenør-begrebet kan med andre ord være for snævert og hindre forståelsen af Notkes virkelige indsats. *Mogens Bencard*

Jernalderen på Fyn

ERLING ALBRECTSEN: FYNSKE JERNALDERGRAVE III YNGRE ROMERSK JERNALDER. *Fynske Studier VII, Odense Bys Museer 1968. 550 s. 90 kr.*

Det er afslutningen på et stort og betydningsfuldt arbejde, der her foreligger med en diger bog på 550 sider. Indsamlingen af materialet har også strakt sig over mere end 20 år. De to foregående bind kom i 1954 (Fortid og Nutid XIX, s. 310) og 1956 (Fortid og Nutid XIX, s. 472) og omhandlede henholdsvis førromersk jernalder og ældre romertid.

Sammen med det her foreliggende bind giver de en fremlæggelse af de fynske gravfund fra ældre jernalder, det vil sige en periode på ca. 900 år. Der kan lægges mærke til en vis ændring i afgrænsningen af det behandlede stof trods den ensartede titel på alle tre bind. I første bind behandles foruden gravfundene også bopladsfundene, og dette materiale bruges til en nøjere inddeling af keramikken, i andet og tredie bind medtages bopladsfundene i fundkataloget men behandles ikke i teksten. Materialet fra romertid er væsentlig mere omfattende end fra førromersk jernalder, og det kunne nok være nødvendigt at begrænse opgaven for simpelt hen at overkomme den. I alt 1575 grave har stået til rådighed deriblandt 926 alene for yngre romertids vedkommende.

Forfatteren holder sig da strengt til det opgivne emne, gravene og deres indhold, og heller ikke i det afsluttende kapitel om kulturforbindelser gås der ind på mere generelle historiske betragtninger, som det dog var tilfældet i slutningen af bind II (s. 232–35), hvor klassiske forfatteres vidnesbyrd om stammeforhold i Norden inddrages i diskussionen.

Efter en indledning, hvor de grundlæggende synspunkter for afhandlingen fremlægges, følger en fundfortegnelse over det omfattende materiale. Det ses ikke, hvad der har bestemt rækkefølgen af de 86 findesteder, det her drejer sig om, og der er under læsningen ofte en besværlig vej fra tekstomtale og tekstfigurer til det pågældende nummer i fundfortegnelsen. Men forfatteren fremhæver om denne fundfortegnelse med rette, at det har været hensigten at bringe mere af det store materiale, som museernes udgravningsarkiver rummer, end sædvanligt i sådanne kataloger. Der er en kort udgravningsberetning, en beskrivende fortegnelse af gravens indhold og litteraturhenvisninger. Disse 135 sider er et meget nyttigt redskab for andre, og dertil bidrager ikke mindst fotografier og udgravningsplaner fra nyere udgravninger.

Forbavsende mange af disse gravpladser er fuldstændigt undersøgt. Der synes at være en jævn spredning over gravpladser af forskellig størrelse fra helt små til meget store, idet der dog er et meget langt spring fra Møllegårdsmarkens

2009 grave til den næststørste plads med 158 grave. Der synes også at være tale om en jævn udvikling af bebyggelsen fra ældre tid, selv om et ikke ringe antal af pladserne er nye i begyndelsen af yngre romertid.

Et vigtigt kapitel handler om gravformerne, forholdet mellem den ældre tids ligbrænding og jordfæsteskikken. Det kan nok undre, men har vel forskningshistoriske årsager, at også spørgsmålet om jordfæsteskikkens oprindelse tages op, da det dog tidsmæssigt hører hjemme i ældre romertid, hvor skikken trænger ind. I yngre romertid er jordfæstet endog i procentvis tilbagegang på Fyn. Men i Nordslesvig, som Fyn ellers har mange lighedspunkter med, er det anderledes. Jordfæstet er her stærkt overvejende, selv om det ikke er rigtigt, som det synes at fremgå af skemaet s. 159, at der slet ingen urnegrave kendes fra yngre romertid. Nationalmuseets materiale, som undersøgelsen hviler på, er på dette punkt ikke fyldestgørende.

Det kan nu nok siges med sikkerhed, at jordfæstet ikke er trængt ind som påvirkning sydfra som tidligere overvejet, for »Angels, Sydslesvigs og Holstens blok af praktisk ren ligbrænding« måtte i så fald have fået sin del af påvirkningen. Til denne blok hører endog den største del af Sønderjylland, nemlig foruden Sydslesvig også Åbenrå og Sønderborg amter i Nordslesvig, hvor jordfæstegravene næppe kendes i ældre jernalder. Over Jerstal gravpladsen, som ligger inden for det område hvor jordfæstegrave ellers kendes, og som fra litteraturen er kendt som ren urnegravplads, skal ikke opfattes som sådan. Der er nemlig aldrig foretaget egentlige gravninger på denne plads, men urnerne er alle fundet med jernsøger. På den måde vil jordfæstegrave ikke blive fundet, og denne plads behøver altså ikke på dette punkt at adskille sig fra andre samtidige.

Selv om der i denne publikation er lagt vægt på udgravningsberetningerne, er det ikke meget man ved om gravens indretning. Er den fynske jord virkelig så meget anderledes end andre egnes, at man aldrig har kunnet se, om der har stået en plankekiste eller en bulkiste? Eller om man ved nogle af de store grave har at gøre med en kammergrav, hvor den døde er gravlagt, sikkert uden særlig kiste, i et trækammer, der blev bygget på stedet, nede i graven? Det siges, at gravene er brede og flade i bunden, og at der derfor nok er tale om plankekister. Man må dog ikke forveksle grav og kiste. Når det f. eks. om en grav fra Røgnehøj siges, at den er 2,00×1,50 m stor og 1,75 m dyb, så er en kiste af tilnærmelsesvis den størrelse næsten utænkelig. Hvordan bære den? Det oplyses også, at den døde lå »tæt op ad den østlige væg«, og der kan her netop godt være tale om en kammergrav, hvor der har skullet være plads til meget andet end den døde.

De tre afsnit om oldsagformerne er grundlæggende for vor forståelse af det historiske forløb. I dem begrundes den relative kronologi og dermed inddelingen af fundstoffet i tre perioder. Denne inddeling er vanskelig. Vanskeligheden er af lignende art som den dialektforskerne kender, når de skal tegne dialektkort. Da Marius Kristensen engang blev spurgt om, hvor mange dialekter der var i Danmark, svarede han med at opgive befolkningstallet. Der er mange små forskelle, men hvornår danner de en grænse? Her er ganske klart fiblerne, de små dragtnåle, lagt til grund. De er velegnede til formålet, fordi der er så mange af

dem, og fordi de hyppigt ændrer udseende efter modens krav. Og når så disses tidsfølge er fastlagt, får man også rede på de andre ting, der er i de samme grave, ikke mindst keramikken, således at det efterhånden er muligt at indordne en stor del af gravene og deres oldsager i tre, efter hinanden følgende perioder.

Det er dog sværere og mere indviklet, end det her lyder til, og det er nok rimeligt at advare ikke mindst læserne om, at hele denne inddeling kun er et hjælpemiddel, og at det virkelige liv, som det har formet sig rundt i de små landsbyer, har tilladt sig adskillige afvigelser fra det, som de tegnede skemaer viser.

Men Albrectsen strider sig tappert og forsigtigt igennem alle vanskelighederne. Det er jo et nødvendigt hjælpemiddel, for først når man har disse perioder, kan man prøve på ved hjælp af de ret få importfund at fastlægge dem med absolutte årstal. Herved bekender Albrectsen sig til den »korte« kronologi, der siger, at den romerske industri var en eksportindustri, der fik solgt sine produkter her i landet ret hurtigt efter at de var produceret, og som navnlig holder på, at genstandene fulgte den generation i graven, der havde købt dem og brugt dem. Dette ganske naturlige forhold bevises ved, at de genstande, som er produceret samtidigt også kommer i graven sammen.

Ud fra en historisk betragtning er disse få kronologiske fikspunkter i fundmassen måske nok så meget værd som de periodeskemaer, som det iøvrigt kan være nødvendigt at operere med.

Det er ikke en omfattende kulturhistorisk skildring af den ældre jernalder, som er givet i de tre bind om de fynske jernaldergrave, og som nævnt er behandlingen ikke helt ensartet. Foruden bopladserne er mosefundene ikke behandlet, og det ikke ubetydelige knoglemateriale, som dog må siges at høre til gravfundene, er heller ikke undersøgt eller udnyttet. Men det vigtigste man må fremhæve ved Fynske Jernaldergrave I–III er, at dette arbejde nu er gjort, at disse graves store materiale er gjort tilgængeligt for andre forskere og kan udnyttes i historiske fremstillinger. I mange år har det været dansk arkæologis store ulempe, at vi har produceret alt for få af disse grundlæggende materialepublikationer, som de mere almindelige fremstillinger skal hvile på. Men nu er savnet afhjulpet for Fyns vedkommende. Der vil være nogle, som må gå hen og gøre ligeså.

Hans Neumann

Storstilet kortlægning af dansk middelalderlandsby

ATLAS OVER EN DEL AF MIDDELALDERLANDSBYEN BORUPS AGRE I BORUP RIS SKOV VED TYSTRUP SØ, SJÆLLAND 1000–1200 E. KR. AF AXEL STEENSBERG, J. L. ØSTERGAARD CHRISTENSEN OG SVEND NIELSEN. UNDER MEDVIRKNING AF SVEND DYHRE RASMUSSEN. *Publikation nr. 1 fra Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs kommission til udforskning af landbrugsredskabernes og agerstrukturernes historie. Gad Kbh. 1968. Altas 4 s., 96 kort og løst kort, textbd. 114 s., 2 kort, 112,50 kr.*

Den forskningsopgave, der ligger i den arkæologisk-topografiske undersøgelse af danske landsbyer, har uanset dens centrale betydning ikke fristet mange forskere. Dette kan hænge sammen med flere forhold. Der kan formentlig næppe være tvivl om, at den ikke særlige meningsfyldte opdeling af Nationalmuseets forskningsvirksomhed i ligeså mange forskellige administrative enheder, som museet har afdelinger, og hvor hver afdeling varetager og har et slags monopol på nogle århundreder eller nogle særlige emner inden for landets kulturhistorie, ikke kan være fremmende for organiseringen af sådanne større arkæologisk-topografiske undersøgelser, der teoretisk kan omspænde en udvikling fra nutiden og årtusinder tilbage. Hertil kommer, at undersøgelser af denne art teknisk vil være så omfattende og krævende og ofte uden nogen forhåndssandsynlighed for resultater, at de færreste vil turde give sig i lag med dem. De arkæologisk-topografiske landsbyundersøgelser har, når man ser bort fra undersøgelserne af de rent forhistoriske bebyggelser, hvor ikke mindst professor C. J. Becker gennem sine omfattende udgravninger i Vestjylland har videreført den forskning, der for en menneskealder siden blev indledt først og fremmest af Gudmund Hatt, været knyttet til et enkelt navn, nemlig Axel Steensbergs. Axel Steensberg har, som elev af Gudmund Hatt og dermed fortrolig med Hatts undersøgelsesmetoder og samtidig som historiker og som en forsker, der gerne løftede nye og store undersøgelsesopgaver, i høj grad haft blikket rettet imod landsbyernes udviklingshistorie. Han indledte dette arbejde i slutningen af 1930-erne med sine udgravninger i Bolle i Vendsyssel og fortsatte med de andre lokaliteter, der er beskrevet i monografien »Bondehuse og Vandmøller gennem 2000 år«, 1952. Senere optog han undersøgelsen af den i 1700-årene nedlagte landsby Store Valby ved Slagelse. Hans seneste større opgave indenfor dette område er undersøgelsen af den allerede i løbet af middelalderen nedlagte landsby Borup i skovområdet Borup Ris på sydsiden af Tystrup sø i Midtsjælland.

Medens Store Valby-undersøgelsens publikation endnu er under udarbejdelse, udsendtes i 1968 som et første og elementært led af Borup Ris-undersøgelsen »Atlas over Borups agre 1000–1200 e. Kr.« med tekstbind. Atlasset er udarbejdet af Axel Steensberg og hans to faste medarbejdere under undersøgelserne, museumsinspektørerne Østergaard Christensen og Svend Nielsen under medvirken af arkæologen Sv. Dyhre Rasmussen. Tekstbindet er forfattet af Axel Steensberg.

Skoven Borup Ris er et led i det fornemme landskab omkring Tystrup-Bavelse søerne. Den smukke skov ligger på sydsiden af søen – forøvrigt over for Næsbyholmskoven med de vældige forekomster af oldtidsagre – og den går i syd over i et sjældent overdrevsterræn, der allerede for mange år siden blev fredet. Dette areal har været dækket af en vældig stenbestrøning og har af denne grund i litteraturen været betegnet som et typisk, uberørt landskab, der illustrerede, hvordan terrænet måtte have tegnet sig, da isen efter istiden var bortsmeltet.

Denne opfattelse af Borup Ris som det uberørte landskab holdt imidlertid ikke. Den førnævnte Dyhre Rasmussen, der boede i nærheden og nøje kendte terrænet, fik den opfattelse, at de mange sten lå i bælter og måtte angive afgrænsning af agre. Med nødvendig fanatisme forsøgte han at få fagarkæologer til at interes-

sere sig for dette synspunkt og for en undersøgelse af forekomsterne. Den, der fangedes af idéen og perspektiverne, var Axel Steensberg, og der indledtes et samarbejde mellem de to omkring en af de mest storstilede landsbyundersøgelser her i landet, som skulle komme til at strække sig over 15 år, perioden 1952 til 1967.

Det materiale, der nu foreligger, og om hvilket det beskedent siges, at det blot skal kunne erstatte et besøg på stedet, udgør for tekstbindets vedkommende en indføring i undersøgelsens gang og metode, som sammen med en historisk belysning af lokaliteten giver en vis vejledning til opmålingskortet. Dette, der fremtræder i atlasform, er hovedbidraget, og vil være udgangspunktet for alt, hvad der senere måtte fremkomme af publikationer om Borup Ris, samtidig med at det allerede i dag udgør et enestående dokument i dansk agrarhistorie og -arkæologi: et kort over en stor del af et middelalderligt agersystem fastfrosset i løbet af middelalderen ved den fuldstændige opgivelse af dyrkningen på stedet.

Redegørelsen for landsbyen Borup i historisk belysning side 11–20 viser, at området øjensynlig har været opgivet som selvstændig landsby omkring 1200, men at en mindre del af den opgivne landsbymark har været dyrket af nabolandsbyen Rejnstrups bønder indtil ca. 1400, en dyrkning der synes at afspejle sig i den fysiske fremtræden af en del af agerområdet.

Landsbyen Borups marker har øjensynligt i ældre middelalder omfattet mindst 200 ha. Heraf er de nordligste 65 ha opmålt, og af disse de 50 ha med indtegning af sten. En undersøgelse af dette format måtte kræve en særlig metodik, og da opgaven stort set var ny, er det klart, at metoderne måtte udvikles og forbedres, efterhånden som erfaringer blev indvundet. Undersøgelserne og deres form er beskrevet i afsnittene side 20 til 33.

Opgaven var til brug for opmålingen at finde frem til markerne og deres grænser og endvidere de spor af bebyggelse og andre landsbygeografiske objekter, der kunne være bevaret. Dette måtte kræve for det første en omfattende rekognoscering, dernæst en opmåling og endelig udgravninger, der kunne bekræfte og evt. uddybe iagttagelserne. Rekognosceringen omfattede to led. Først en gennemvandring og besigtigelse af terrænet med henblik på, hvad der kunne erkendes ud fra terrænformerne og de umiddelbart synlige fænomener som stendynger og stenrækker. Herudover foretoges imidlertid en uddybning (i dette ords egentlige betydning) af rekognosceringen ved, at man systematisk med stenspyd stak efter sten til en dybde af 20 cm med henblik på at erkende jorddækkede stenrækker el. stensamlinger. Et vigtigt led i dette kæmpemæssige arbejde var markeringen af stenene og andre terrænfænomener som f. eks. agerryge. Denne markering skete med metalstikker af forskellig farve eller udseende, efter hvad de skulle markere. Der udvikledes herigennem en kompliceret afmærkningsmetodik, som nærmere beskrives side 32–33, og som utvivlsomt vil vise sig hensigtsmæssig, hvis tilsvarende opgaver skulle blive taget op andetsteds.

Også den efterfølgende opmåling undergik en udvikling under arbejdet. Borup Ris-undersøgelsen bekræftede, at arbejder af denne art simpelthen som indledning kræver udlægning af et fast etableret målesystem, og et sådant koordinatsy-

stem udlagdes derfor 1 à 2 år efter undersøgelsens påbegyndelse. Det udlagte koordinatsystem er som så godt som alle målesystemer i forbindelse med arkæologiske undersøgelser tilsyneladende lagt tilfældigt i terrænet. Det ville utvivlsomt have været rigtigere (og på længere sigt sikrere) ialt fald ved en opmålingsopgave af et så stort format, om dette system havde været indpasset i landets officielle koordinatsystem. De indlysende fordele herved er, at man bliver uafhængig af, om de faste punkter i det udlagte system opretholdes, og at man opnår på en gang mere fleksible og præcise betegnelser.

Udgravningerne, der omtales side 8 og side 26–30, var naturligvis koncentreret om at finde frem til bebyggelsessporene. Udgangspunktet herfor var en systematisk gravning af prøvehuller, hvis indhold af kulturspor optaltes og kortlagdes. Det lykkedes herigennem at finde frem til partier, hvor der har ligget huse.

Systematisk havde det været interessant, om man ved denne lejlighed tillige havde udtaget prøver til fosfatanalyser, der på andre lokaliteter har vist sig velegnede som indikatorer for bebyggelse.

Udfra resultaterne af prøvehulsgravningerne og andre iagttagelser foretoges store fladeafdækninger på et sted, hvor to gårde havde ligget, og herudover undersøgtes et par mindre hustomter, et gravhøjlignende anlæg og en vandmølletomt. Såvel gårdtomterne som højen er tidlig middelalderlige. Vandmøllen er øjensynlig fra slutningen af 1100-årene. Selv om gravningen gav belæg for tilstedeværelse af 2 af landsbyens gårde indenfor et begrænset tidsrum, viste de også, at tomterne havde været genstand for dyrkning efter husenes fjernelse.

Man må altså for landsbyen Borups vedkommende konstatere, at man som i så mange andre tilfælde, hvor ageropmålinger er sket, ikke kender antallet af de gårde, hvorfra dyrkningen af agersystemerne er foregået, og at mulighederne for at finde dem er begrænsede. En vigtig del af det materiale, der kunne give et sikkert grundlag for en bedømmelse af agersystemernes betydning, mangler således indtil videre.

Hvor meget, der fra undersøgelsernes side kan sluttes ud af det foreliggende, vil vise sig i de publikationer, der varsles om Borup i fortsættelse af Atlasset.

Axel Steensberg omtaler således, at den videre bearbejdelse forventes at kunne offentliggøres indenfor de nærmeste år, og der nævnes i denne forbindelse (side 8) en nøjere gennemgang af det iagttagelsesstof, der ikke fremgår af kortet, (side 11) at der vil fremkomme en speciel publikation om de botaniske forhold, og endelig side 29 at resultaterne af de omtalte arkæologiske udgravninger vil blive publiceret i nær fremtid.

Man må håbe, at noget, som ikke direkte fremgår af disse antydninger, har den absolutte første prioritet, nemlig Axel Steensbergs redegørelse for sin opfattelse af de opmålte agersystemer og kompleksets stilling indenfor det øvrige historiske eller forhistoriske kildemateriale.

Den foreliggende tekst er således i det væsentlige en dokumentarisk ledsagetekst til atlasset. Kun enkelte steder, som på side 22 og 39 fremkommer visse almindelige betragtninger om dyrkningsproblemer. Tilsvarende udvises der forsigtighed med hensyn til bedømmelsen af flere specielle træk i terrænet, således

en stenrække ude i vandet parallelt med søbredden, et stengærde eller en stenmur imod engen langs søbredden, hulvejene ned mod bæklejerne og deres indbyrdes forbindelse. Disse fænomener vil kunne være af betydning, også for forståelsen af hele komplekset.

Selv om den middelalderlige dyrkning kun har strakt sig over nogle få hundrede år, er der meget der tyder på, at der indenfor dette tidsrum er sket ændringer i systemet. De nedlagte og overpløjede gårde, der endog ser ud til at ligge under en stenrække, det forhold at furerne mellem agrene kan have skiftende retninger i forhold til stenrækkerne og indbyrdes, og også den ovenfor omtalte stenmur, hvorudover der efter kortet at dømme løber stenrækker, viser altsammen, at der er sket ikke så få forandringer i løbet af dyrkningsperioden.

Hovedsagen er kortmaterialet, der fremtræder dels i form af atlasblade, planche 1 til 96 i 1:400, dels i form af et oversigtskort i 1:2000 med angivelse af højdekurver med ækvidistance 0,5 m, sten og agerfurer, endelig gennem et farvelagt kort i tekstbindet i 1:4000 med en mere skematisk angivelse af stenrækker og andre elementer i landskabet. Stenrækkernes forekomst er det mest markante led ved bedømmelsen af agersystemet. Det forhold, som nogle måske ville hefte sig ved, og som der gøres opmærksom på i teksten, at den forskellige kvalitet af den anvendte arbejdskraft har kunnet give en vis ujævnhed med hensyn til stenrecognosceringen, kan ikke spille nogen betydelig rolle. Slutningerne kan drages af de massive stenforekomster, og i henseende til dem vil det kun sjældent forekomme, at billedet kan forvanskes væsentligt.

Noget større usikkerhed vil derimod kunne knytte sig til erkendelsen af de på kortet med streger markerede agerfurer. Mange af disse furer kan kun ses af folk med et særdeles trænet terrænblik, og der kan derfor være et subjektivt element i erkendelsen. Det ses også af kortene, at furerne kun i begrænset omfang fremtræder i den iøvrigt meget detaljerede kurvelægning. I mange tilfælde følger furerne stenrækkerne, undertiden således at de kan erkendes på hver side af dem.

På oversigtskortet tegner der sig et agersystem af en imponerende regelmæssighed i grove træk omfattende et centralt parti af agre i N-S fra søskrænten til den nuværende Fuglebjerg-Glumsøvej, og i Vest og Øst ned imod skrænterne for henholdsvis Hulebæk og Pilebæk indrammet af et bælte af agre i Ø-V.

Agrenes længderetning har altså fulgt terrænfaldet. Centralt, aksialt i Ø-V, ser området ud til at have været gennemskåret af en vej, der ved bæklejerne er kraftigt markeret som hulveje og stenveje.

Sydvestligst i det undersøgte område har der ligget en bebyggelse, hvis udstrækning endnu ikke er påvist, og en anden antages at have eksisteret længere mod Øst.

Tolkningen af hele dette fantastiske kort vil blive et af de mest spændende bidrag til dansk agrarhistorie, der kan forventes indenfor de næste år. Vi står her overfor et marksystem, som har været i brug på landskabslovenes tid, og den bedrift at have skabt dette middelalderkort er stor.

Med hensyn til kortets tekniske udførelse falder det i øjnene, at stregtykkelsen

for højdekurverne på atlasbladene tegner sig kraftigere end streger for konkrete, fysiske fænomener. De kan herved komme til at virke for dominerende, hvor de snarere burde danne et neutralt baggrundsnet for de arkæologiske elementer. Det samme viser sig på det farvelagte kort fig. 19 i tekstbindet, hvor igen kurverne og de moderne terrænfænomener fremtræder i kraftigere farver end de arkæologiske. Den kraftige stregtykkelse får en særlig virkning på baggrund af, at disse kurver også indtegnes på helt moderne og for så vidt uvedkommende elementer. Der tænkes først og fremmest på kurveføring i de moderne grøfter og på vejene, idet kurverne her og specielt i deres kraftige udformning forvirrer billedet og vanskeliggør forståelsen af det oprindelige terræn som forudsætning for dyrkningssporene. Man har altså her valgt en publikation, der tilsigter den totale objektivitet.

Også det fotografiske billedmateriale er instruktivt og giver muligheder for læseren til at danne sig en forestilling om bl. a. de forskellige middelalderlige agertyper.

Borup Ris var altså ikke det uberørte land. Atlasset viser den intensive dyrkning af området i middelalder, og rekognosceringerne lader slutte, at også stenalder og ældre jernalder har frembudt opdyrkningsfaser. Man bliver ikke færdig med dette sted. Det må først og fremmest håbes, at resten af publikationen af de foretagne undersøgelser kommer snart, men dernæst at der kan blive mulighed for yderligere supplerende arbejder på stedet. *Viggo Nielsen*

Tyske straffe i Sønderjylland

FRANTS THYGESEN: TYSK STRAFFERETS INDTRÆNGEN I SØNDERJYLLAND MELLEM 1550 OG 1800. *Juristforbundets Forlag, København 1968. 235 s.*

I året 1725 førtes der for Slogs herreds ret en langvarig injuriesag, hvor parterne påberåbte sig både Jyske Lov, saksisk ret, Danske Lov 1683, romerret, lybsk ret og den særlige slesvigske landretsordning af 1636 (2. del, sag nr. 238). Eksemplet stiller klart til skue, hvor indviklede og brogede retsforhold, der er taget op til behandling i Frants Thygesens bog. Som på snart sagt alle andre områder er Sønderjylland også m. h. t. retsforholdene et brydningernes land.

Oprindelig som en opgave for Christian Paulsen-prisen har forfatteren sat sig for at kaste lys over specielt den tyske strafferets, det vil først og fremmest sige den berømte og berygtede *Carolina*'s (Karl V's Peinliche Halsgerichtordnung 1532) indtrængen i Slesvig mellem 1550 og 1800. Det er spegede tråde, som her udredes, men naturligvis arbejder forfatteren ikke på bar bund, især har han kunnet støtte sig til C. L. E. Stemanns grundlæggende retshistoriske arbejder. Selv om bogen ikke betyder nogen egentlig ændring i den opfattelse af slesvigsk retspraksis, som har været herskende siden Stemanns tid, er det dens fortjeneste på grundlag af et udstrakt studium af det primære kildestof, fortrins-

vis de gamle tingbøger, at have tilvejebragt større klarhed over udviklingen og dens tidsmæssige forløb.

Bogen falder i to dele. Første del giver en samlet fremstilling, mens anden del bringer det dokumentariske materiale i form af udtog af tingbøger m. m. Det er en heldig disposition, som giver mulighed for en relativ letlæselig fremstilling. Vi får i de første kapitler en både bred og lærerig indføring i slesvigske administrative og retslige forhold fra middelalder og til det 18. århundrede. Særlig interessant er kapitel 5, udviklingen i slesvigsk retspleje fra det 16. til det 18. århundrede. Det påvises her, hvorledes fortyskningen fremmedes gennem advokaterne – som dels var tysk uddannede, dels spillede en meget større rolle end deres kolleger i kongeriget – gennem retsskrivere og fogder, som efter 1700 fortrinsvis var tyskuddannede jurister, og gennem en kraftig reduktion i herredstingenes og dermed lægfolkets indflydelse til fordel for amtmanden; et »forfald i retsplejen« kalder forfatteren det. Kapitel 7, Slesvigs administration og retspleje efter 1713, er også interessant, men set fra dansk side ikke just opbyggelig læsning. Med inddragelsen i 1713 af de gottorpske dele af Slesvig skulle man tro at alle veje stod åbne for en fast sammenknytning af kongerige og hertugdømme, og så blev resultatet det stik modsatte, fortyskningen kom for alvor i gang, således som det særlig tydeligt giver sig til kende inden for retsplejen eller rettere sagt strafferetsplejen.

Man er altså vel forberedt, når man ved kapitlerne 12 og 13 når frem til det egentlig originale stof i bogen, gennemgangen af strafarterne i slesvigsk praksis og retspraksis vedrørende de forskellige forbrydelsesgrupper, manddrab, vold, sædelighedsforbrydelser o. s. v. Det bedste eksempel på konflikten mellem gammeldansk strafferet, først og fremmest Jyske Lov, og Carolina giver tyveristraffen. Helt op til o. 1700 var brugen af Jyske Lovs tyveristraf fremherskende, men fra o. 1720 gik overretten på Gottorp over til at anvende Carolinas tyveristraffe, fordi de gav mulighed for at idømme mildere straffe end Jyske Lov. Forholdet var det, at møntforringelsen forlængst havde slået bunden ud under Jyske Lovs bestemmelse om hængning for tyveri til mere end ½ marks værdi (J. L. II 87 – ikke 88, s. 92), og i kongeriget havde da også kongebreve af 1601 og 1620, gentaget i en forordning fra 1636, ophævet Jyske Lovs bestemmelser. I Slesvig gik man over til at anvende Carolinas undergrænse, som var 5 gylden svarende til ca. 20 rdl. At springet var stort forstås, når man er opmærksom på, at ½ mark svarede til blot 1/12 rdl. (ikke 1/6 – s. 98).

I et afsluttende kapitel gør forfatteren resultatet af sin undersøgelse op. Han slår fast, at den almindelige antagelse af tysk strafferet i størstedelen af Sønderjylland, hvor brugen af tysk ret ikke havde egentlig lovhjemmel, først fuldbyrdedes endeligt i tidsrummet 1713–31, først i byerne, senere i birker og herreder. Det er dog vel værd at understrege, som forfatteren også gør det, at der kun er tale om strafferetten. For civilrettens vedkommende holdt man stort set fast ved de danske traditioner lige til den prøjsiske »Bürgerliches Gesetzbuch« af 1900, og også inden for procesretten kunne Jyske Lov til en vis grad hævde sin stilling.

Frants Thygesens bog er et ikke uvæsentligt bidrag til Sønderjyllands historie. Men også for den, der interesserer sig for retshistorie og for den sags skyld også kulturhistorie i videre betydning, er bogen god at få forstand af. Retshistorisk litteratur i snævrere betydning er jo ikke noget man er forvænt med hertillands. Ret beset må man undre sig over, at et fag, der er så historisk betinget som juraen, tilsyneladende påkalder så ringe historisk interesse hos sine udøvere; det gælder da ikke mindst strafferetsplejen. *Paul G. Ørberg*

Havnebyens trængsler

»EN BY VED HAVET. SÆBY KØBSTADS HISTORIE«, 1–2, *af* PAUL G. ØRBERG *og* EJNAR JAKOBSEN. *1970. 224 + 158 s. Indb. 72 kr.*

Interesserede i dansk lokalhistorie kan stadig glæde sig over nye bidrag, der belyser forholdene i forskellige egne af landet. Mange beskrivelser må nogenlunde følge samme skema, fordi vilkårene i det væsentlige var ens, uanset hvor man befandt sig i landet, det være sig krig, pest, tyngende skatter eller de tekniske muligheder for transport til lands og til vands, muligheder for at holde havne og åløb sejlbare etc. Alligevel er der stadig nyt stof at hente frem fra vore arkiver og avis- og billedsamlinger. Flere købstadsbeskrivelser har set dagens lys i den seneste tid, og her skal »en by ved havet« omtales. Det er Sæby købstads historie, udgivet i to bind, udkommet 1970. Første bind omfatter tiden indtil år 1837 og er skrevet af Paul G. Ørberg. Indholdet er delt op i to lange perioder, nemlig tiden indtil enevælden og 1660–1837. Beretning i så lange tidsafsnit betyder, at der bliver mere ro over indholdet og gør det langt lettere at læse, end hvis stoffet var splittet op i mange små afsnit. Til gengæld kan det undertiden volde lidt vanskeligheder at holde rede på tiden; hvortil er vi nået, er det op- eller nedgangstid for byen etc.? Når bortses fra denne lille indvending må det siges, at bogen er meget velskrevet og fornøjelig at læse. På grundlag af kilder til Sæbys historie er det lykkedes, ikke blot at fortælle om konkrete begivenheder i byen, men at skabe en almen kulturel baggrund for disse begivenheder. Vist er det Sæbys historie, vi læser, men samtidig en hvilken som helst anden lille bys historie, der har træk fælles med Sæby. Her fortælles om de for enhver købstad forekommende begivenheder, hverdagen med kvæget, der skal på græs tidlig om morgenen eller brande, der rammer store dele af byen. Ikke mindst havnen har kilderne givet rig anledning til at omtale. Havnen var en nødvendighed for byens eksistens, men samtidig et dyrt bekendtskab. Undertiden får man indtryk af, at havnen blev »foret« med pengesedler og mønter og lige lidt hjalp det. Som afslutning på bind ét har forfatteren fortalt lidt om kilderne og gør her opmærksom på noteapparatet; en fortrinlig idé at klargøre for læserne, hvordan en sådan bog bliver til, og hvad den bygger på.

Bind to, skrevet af Ejnar Jakobsen, fører Sæbys historie frem fra 1837 til 1945, her inddelt i afsnit både af kronologisk og emnemæssig art. Hovedvægten er lagt på perioden før år 1900 med aftagende omfang derefter; besættelsestiden

afvikles på nogle få sider. Forfatteren har sikkert som andre før ham sandet, at lokale begivenheder kan være så nær på, at det bliver vanskeligt at skrive objektivt om dem. Bind to er noget tungere at læse end bind ét, men bærer ligesom dette præg af, at forfatteren har lagt et stort arbejde forud og læst en masse stof om Sæby, her med aviser, trykt litteratur og byrådsprotokoller som det bærende grundlag. Mens indholdsfortegnelsen i bind ét er ganske fornøjelig med sine små appetitvækkere som f. eks. »op lille Hans« eller »en doktor kom og skrev latin«, er læseren noget bedre hjulpet med Ejnar Jakobsens mere nøgterne »Ny skole opføres 1862«, »Byens brandvæsen«, etc., hvis man søger bestemte emner eller begivenheder. Bogen afsluttes med lister over embedsmænd og folkevalgte repræsentanter, ført helt frem til år 1969. Arbejdet kan være prisværdigt, men oprigtig talt, er enhver postmester, stationsforstander eller kæmner tryksværte værd i den sammenhæng? Det fremgår af navneregisteret, at flere af dem slet ikke er omtalt i bogen, og listen synes at være en reminiscens fra en tid, hvor man så op til enhver, blot han havde et embede.

Bøgerne er nydelige i opsætning og med mange fine, velvalgte illustrationer.

Anna Thestrup

Vestjysk sognehistorie

ALFRED KAAE: HOVER. SOGNET VED ÅEN, HING HERRED, RINGKJØBING AMT. *1967. 336 sider, 40 kr.*

Alfred Kaaes nye sognebog, Hover sogn, fremtræder i samme statelige udstyr og tryk som hans tidligere og er denne gang udelukkende illustreret med hans egne tegninger.

Bogen er også skrevet i hans kendte brede stil, ja, endnu bredere, med mere poetisk sving end før. Det er øjensynligt, at forfatteren har gjort sig stor umage ikke blot med de historiske og naturhistoriske fakta om sognet, men at det har været lige så vigtigt for ham at iklæde stoffet en sådan sprogdragt, at alle læsere – også dem uden forudsætninger – med lethed kunne læse den digre bog uden at trættes. Derfor er også en hel række begivenheder eller forhold sat ind i en fremstilling af hertil hørende almindelige tilstande på den omhandlede tid. Med andre ord, der er rigeligt baggrundsstof. Visse steder er det blevet unødigt bredt, f. eks. i omtalen af løbedegnene. Her skrives mere om Ringkøbing latinskolepeblinges tilværelse som disciple end om deres virksomhed som løbedegne ude i Hover.

I afsnittet om naturen, hvor geologiske, botaniske og zoologiske forhold behandles, gøres også opmærksom på sognets naturskønheder, lige fra Kaj Munks højtelskede Lokkelykke til Vodstrup – »en åbenbaring af skønhed,« for ikke at tale om Hover Ås engdrag og skønne slugter, hvor småbække såvel som selve åen har eroderet sig dybt ned i landskabet. Også indsande og sandflugtens bekæmpelse er behandlet, og det vises, at i det gamle hedesogn er der nu næppe en lyngplet tilbage.

Samme livlige bredt fortalte skildring gives af oldtiden med det velkendte

fund af Muldbjergmanden. Det er dog vist at slå til med den store hammer, når det hedder (s. 41): »Det danske skriftsprog kan vel regnes for at være jævngammelt med runetegnene, der kom i brug i tiden omkring Kristi fødsel«. Der er vist ingen runer hverken her til lands eller ude i Europa, der er ældre end ca. 200 e. Kr. Og det var længe derefter, det olddanske sprog startede. Ved runeskriftens begyndelse var sproget urnordisk. – Herefter lader Kaae stednavnene fortælle, både beboelsesnavne og marknavne.

De gamle gårde lå langs Hover å. Det var mest enkeltgårde eller meget små landsbyer på 2–3 gårde. Iøvrigt er stoffet ordnet under følgende kapitler: Sognet vokser frem (middelalderen), Landboforhold i 1600-tallet, Fra stavnsbåndets århundrede, På vej mod en ny tid og sluttelig Sognets gamle gårde (d. e. gårdhistorien).

Ved udarbejdelsen af gårdhistorien, der gerne er et stort og vanskeligt problem for enhver sognehistoriker, har Kaae gået en anden vej end de fleste, idet han først og sidst har brugt kirkebøgerne. En arbejdsform, som vel er værd at mærke sig. Han har dannet sig et kartotek over oplysningerne fra dåbs-, vielses- og dødslister samt afgangs- og tilgangslister. Efter oplysninger om forældre følger børnerækken med konfirmation, giftermål og bosættelse. Derpå ordnes sedlerne efter bostederne (stednavnene) og danner grundlaget for gårdhistorien, idet alle oplysninger fra litteraturen, matrikler, skattelister, tingbøger o. s. v. kobles på og iklædes den kaaeske sprogdragt. Da Kaae også følger børnenes skæbner, bliver bogen tillige en samling slægtshistorier. Af den grund får han lejlighed til at give kort omtale af en række folk, som stammer fra sognet, således statsminister Knud Kristensen, der tilhører en slægt på Vester Hovergård, som gennem lange tider lige til vore dage har præget sognet ret stærkt. Således får gårdhistorien i denne bog også en betydelig bredde, men gør den unægtelig til interessant læsning både for sogneboerne og for deres slægtninge viden om.

Ikke alle, der skriver gårdhistorie, kan få så megen nytte af kirkebøgerne. Det kan være, de ikke går ret langt tilbage. Og så har det i Hover været en stor fordel, at så forholdsvis mange bosteder havde egne navne på grund af de mange enstedgårde, eller de lå i små bitte landsbyer, hvor der kun var 2–3 muligheder, når navnet fra kirkebogen eller andre kilder skulle placeres. 1688 var der i hele sognet ikke engang så mange gårde og bol, som der da var i en enkelt landsby som f. eks. Tjæreborg. I en sådan landsby med de mange muligheder for at anbringe en beboers navn går man lettere »forkert i by«.

Som et talende eksempel på, i hvilken grad Kaae har kendskab til sogneboerne gennem tiderne, skal her anføres, at prædikestolen ifølge trykte oplysninger har en overmalet indskrift, der melder, at Jens Laursen skænkede den til kirken i 1645. Kaae meddeler, at der på dette tidspunkt ikke findes nogen i sognet med dette navn, men at der 1575–84 var en herredsfoged Jens Lauritsen, som da boede i Muldbjerg. Han må være giveren.

Det er Hover sogneråd, der har bekostet udgivelsen. Det har det ære af, for resultatet er blevet en bog, der længe vil stå som en af vore bedste sognebøger.

H. K. Kristensen

Herresæder øst for Sundet

SLOTT OCH HERRESÄTEN I SVERIGE. *Et konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Skåne 1 Malmöhus län/Norra delen. Skåne 2 Malmöhus län/ Södra delen. Skåne 3 Kristianstads län. Av Sven T. Kjellberg. Malmö 1966. 375 s. + 1 kort, 413 s., 421 s. Halland av Sven T. Kjellberg. Bohuslän av Bengt G. Söderberg. Blekinge av Ingrid Martelius. Malmö 1968. 389 s. + 2 kort. Alhems Förlag Malmö. 62 sv. kr. pr. bind.*

Med intervaller udsender foretagsomme forlag værker om herregårde og slotte. I Danmark har sidst Hassings Forlag udsendt en sådan bindrække, der 1968 suppleredes bl. a. med to bind »Slotte og Herregårde øst for Øresund«. Da var Alhems Förlag i gang med sit værk, hvis tekst for *herregårdenes* vedkommende i oversættelse og forkortet form er benyttet i de to omtalte danske bind; de kgl. slotte gemmes derimod i Sverige til et 12. og sidste bind. Mens de danske herregårde har været delt op på en mængde forfattere, er langt størsteparten af de ovennævnte 4 bind med svenske herresæder skrevet af en og samme forfatter, dr. Sven T. Kjellberg, 1934–61 chef for »Kulturen« i Lund. Det svenske værk er i noget større format og trykt på bedre papir end det danske; det kommer de mange illustrationer til gode. I de svenske bind følges inden for det enkelte bind den alfabetiske rækkefølge (dog for Halland, Bohuslän og Blekinge inden for de enkelte landsdele). At det svenske værk med sine 4 bind giver fyldigere oplysninger end det danske med sine to (som helt udelader Bohuslän, gammelt *norsk* land) er klart; efter planen lægger den danske udgave hovedvægt på tiden før 1658, også personalhistorisk. De svenske bind har mange herresæder, der helt er udeladt i de danske, oftest vel gårde, hvis betydning før 1660 har været ringe; man savner dog f. eks. Skedala og Hällerup i Halland, men er glad for, at Ruuthsbo (i Herrestads hrd.) er kommet med (se nedenfor).

Det svenske herregårdsværk giver sig ikke – ligeså lidt som det danske – ud for at være bygget på dyberegående arkivstudier og ny forskning, der ville tage decennier; det er – som det hedder i forlagets forord – bygget på forfatterens eget studium af »materialet« ved besøg på stedet. »Materialet« er naturligvis også bygningerne; men det er aldeles klart – som angivet i værkets undertitel – at det er kunst- og kulturhistorikere, der har været i arbejde. Selv om der også fortælles om beliggenhed, ejere, bygninger, er det tydeligt, at det er rummene med møbler, malerier og andet inventar, interiørerne altså, der står i første række, og det er et rigtigt synspunkt, for hvor længe bliver disse pragtrum stående uberørt fremover. Bygningerne forbliver der vel stort set, og gods- og ejerhistorie kan siden granskes. Selv om nogle af herresæderne ender som museer (som f. eks. allerede Bäckaskog, Bollerup og Glimmingehus), bliver det nok oftest i helt anden rumudsmykning, end det er tilfældet i dag. Om nogen for den professionelle museumsmand fyldestgørende inventering, kan der vel næppe være tale; men der gives dog en mængde oplysninger og fotografier, foruden af interiører, også af enkeltgenstande helt ned til glas og fade; for en gemen historiker forekommer dette af stor værdi. Man søger derimod – og uden sorg – forgæves fotografier

af ejere i de sidste slægtled; selv malerier af fordums ejere gengives sjældent i enkeltbilleder, og da kun når de er af særlig kunstnerisk værdi. Oftest indgår derimod kontrafejerne som led i interiørfotografier og med gode tekstforklaringer dertil. Det svenske herregårdsværks fortjeneste ligger utvivlsomt først og fremmest i denne gennemgang af herresædernes ofte mange sale og stuer.

En dansk historiker spørger vel især efter minder fra tiden før 1658, skønt få af gårdene er forblevet i de samme familiers eje, som det gælder om Skabersjö, hvor Thotterne har siddet med undtagelse af perioden 1676–80, og f. eks. den i kvindelinjen nedarvede Ovesholm. Bygningerne står der jo meget ofte, omend nu og da ombyggede, det ikke-nagelfaste inventar er derimod bevaret i langt ringere omfang. På Ovesholm er der minder fra Christian IV.s tid; på Börringekloster, som Beck-Friiserne erhvervede o. 1750, er der malerier og arkivalier fra stamfamilierne Beck, Friis og Ulfeldt; mere kan tilføjes. Men ellers er der naturligt nok en overvældende indflydelse fra de mer end 300 år, der er gået siden Danmark mistede landsdelene; adskilligt inventar er iøvrigt tilført fra svenske herresæder uden for disse.

Dr. Kjellberg omtaler iøvrigt også oftere omfattende biblioteker, hvoraf vel Trolleholms er størst (samlet i forrige århundrede), men det Delagardieske på Borrestad (tidl. på Löberöd) måske endnu værdifuldere; det Delagardieske arkiv (hvori også dansk materiale) opbevares derimod nu i Lunds Universitetsbibliotek.

At al denne pragt og de store værdifulde samlinger endnu findes så vel bevaret på mange skånske herresæder, må ses i forbindelse med, at udstykning af godsernes jorder sjældent er sket, således at der ofte til gårdene hører meget betydelige arealer; deres størrelse og værdi angives umiddelbart efter de enkelte artikler (desværre snart i ha snart i »tunnland«). Vittskövle har f. eks. endnu over 3500 ha, Börringekloster og Skabersjö hver 4500, Häckeberga 5000, Trolle-Ljungby endog 11500 ha, til dels skov.

Der er også danske spor i Skåne og Halland fra den nyere tid. Danske arkitekter har været virksomme her ved om- og nybygninger, først og fremmest Meldahl (Bjersjöholm, Gärsnäs, Trolleholm, Trollenäs og Örtofte), Thorvald Bindesbøll (i Halland Mostorp og Hjuleberg) og Glæsel (Jordberga). Det skyldes tildels, at danske familier har ejet herregårde her, Hagemanns således Bjersjöholm, Puggårderne og senere Treschower Hjuleberg. Dette spores også i nyere dansk indbo og malerier nogle steder (Bjersjöholm, Ruuthsbo – den sidste stadig i familien Hagemanns eje, Näsbyholm – Blixen-Finecke – og Hjuleby.

Det personalhistoriske er medtaget i mindre omfang, end man er vant til i tilsvarende danske værker; men der gives dog også her til slut kronologisk ordnede ejerlister, som nu og da giver flere navne end selve herregårdsbeskrivelsen. Den danske Adelsårsbogs stamtavler kendes og benyttes utvivlsomt, omend næppe tilstrækkeligt. Der kan uden større vanskelighed findes fejl og mangler. Bevis savnes f. eks. for, at Niels Nielsen Brock 1315 og 1356 skrev sig til Häckeberga (hvad Adelsårsbogen da heller ikke oplyser); Iver Krabbe Tagesen til Jordberga var ikke rigsråd o. s. v. Ejerlisterne synes udarbejdet senere end herregårdsartiklerne, hvorved det er lykkedes at rette fejl. I beskrivelsen af Wallen (i Halland)

omtales Eske Jørgensen Bille som den følgende ejer Eske Brocks morbroder (ejerlisten har det rigtige »kusin« (fætter)); om Eske Brocks datter Jytte fortælles, at hun »satt kvar« på Wallen til sin død 1640; ejerlisten har det rigtige, at Wallen 1631 bortmageskiftedes. Det er f. eks. heller ikke helt forståeligt, hvorfor det under Ängeltofta (Bjäre hrd.) oplyses, at det er uvist, om Niels Kruse var den tidligere ejer Gabriel Kruses søn; en anden af G. K.s sønner Erik Kruse skrev sig 1647, 1650 og 1652 til Ängeltofta, så sønnerne har utvivlsomt overtaget gården ved faderens død 1647. Fejl undgås ikke, men danske historikere, der savner et til Trap: Danmark svarende værk for de gamle østdanske landsdele, kan ikke påregne at få nogen videre god erstatning i ejeroplysningerne i det svenske herregårdsværk.

Disse personalhistoriske svagheder falder måske i øjnene; men de bør ikke kaste væsentlig skygge over værket, der er en god introduktion til en side af Skåne, som de fleste danskere – vist også historikere – kender alt for dårligt. At hovedvægten ligger på svensketiden er naturligt. Værket er skrevet af dygtige kulturhistorikere i let flydende sprog og er vel illustreret. Det må fremhæves, at der i det første skånske bind og i bindet med Halland m. v. er værdifulde bibliografier. Forhåbentlig vil prisen ikke afskrække danske biblioteker fra at have det svenske værk stående til disposition for benyttere ved siden af de tilsvarende danske bind.

C. Rise Hansen

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra kandidatstipendiat, cand. phil. Jørgen Elklit (Jø. E.), overinspektør, cand. mag. Peter Michelsen (P. M.), overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen (H. R.), overlærer Ole Warthoe-Hansen (O. W-H.) samt redaktøren (usigneret).

En kærkommen litteraturoversigt. Det fremragende svenske kulturhistoriske tidsskrift Rig er udkommet siden 1918. I 1968 gav en af dets flittigste medarbejdere, Sigfrid Svensson, en vurdering af dets 50 årgange, og nu foreligger som 4. hæfte af årgang 1969 et mønstergyldigt register over disse årgange opdelt i et forfatterregister, et register over anmeldt litteratur samt et register over mindeartikler. Det er et vigtigt hjælpemiddel, der hermed stilles til rådighed. *H. R.*

Hvordan bevarer vi kulturlandskabet? Det er et aktuelt problem i lyset af den nye naturfredningslov. Også i Sverige er problemet aktuelt, og i Hembygden 1969–70 har Ingvar Jansson og Sten Rentzhog belyst det fra forskellige synspunkter og givet råd og anvisninger. Meget af dette kan anvendes på danske forhold, sådan at danske museumsfolk med fordel kan gøre sig bekendt med de her fremsatte anskuelser. En gennemgang af 40 fortidsminder i Norra Älvsborg len giver en storartet illustration til vigtigheden af dette arbejde. *H. R.*

Den territoriale selvbestemmelsesret. Universitetslektor, mag. art. Lorenz Rerup har i en stor og instruktiv artikel i Scandia (Band 35, 1969, häfte 2, s. 149–197) beskæftiget sig med den territoriale selvbestemmelsesret, således som den kommer til udtryk i forbindelse med færdigdannede nationers plebiscitære grænserevisioner. Med udgangspunkt i arbejder af Karl Loewenstein og Sarah Wambaugh gennemgår Rerup først de praktiske problemer, der er forbundet med udøvelse af selvbestemmelsesretten. Det drejer sig om nødvendigheden af neutralisering, spørgsmålet om valgmåden, tidspunktet, afstemningsområdets grænser og fastlæggelse af den afstemningsberettigede del af befolkningen. Dernæst gives en gennemgang af det idékompleks, der danner baggrunden for den territoriale selvbestemmelsesret. Forestillingen om en ubrydelig sammenhæng mellem territorium og befolkning hører til disse ideologiske forudsætninger, og det samme er tilfældet med en accept af folkeafstemningsinstituttets berettigelse. Hertil kommer også det eller de forhold (f. eks. af national art), som gør det mere attraktivt for det pågældende territorium at høre til modtagerstaten end til afgiverstaten, og som her betegnes affinitet. Endelig giver Rerup en folkeretslig placering af den territoriale selvbestemmelsesret, hvor konklusionen er, at den ikke har udviklet sig til en retssætning, men er forblevet et politisk

princip, der *kan* bringes i anvendelse ved grænsereguleringer o. lign. *Jø. E.*

Etnologi og middelalderforskning er et vigtigt bidrag af Lily Weiser-Aall i By og Bygd 1968–69. Hun påviser her nødvendigheden af at komme væk fra den forældede opfattelse, at især bondekulturen var en statisk livsform, der holdt sig uforandret fra de ældste tider. Den var tværtimod på mange områder påvirket af litterær tradition, bl. a. gennem den middelalderlige faglitteratur, som netop er blevet behandlet i et festskrift til Gerhard Eis (Stuttgart 1968). Eis har tidligere i en lille bog i Sammlung Metzler (Stuttgart 1962) behandlet samme problem. Denne bog kan erhverves for en 16–17 kr. At kunne vurdere denne tradition kildekritisk er af den største vigtighed. »Man skulle ønske at hele festskriftet ville bli studert av alle etnologer og filologer«, siger fru Aall. »De vil få et inntrykk av det storslagne arbeid som middelalderforskningen utfører innenfor kildekritikk, vitenskaps- og kulturhistorie«. *H. R.*

Svenske plove er et emne, der allerede tidligere er skrevet meget om, ikke mindst af forfatteren til et nyt værk derom, Ragnar Jirlow. I Die Geschichte des schwedischen Pfluges (Nordiska Museets handlingar 72, Stockholm 1970, 140 s., svensk sammenfatning) giver han en tiltrængt oversigt over resultaterne af hele denne forskning. Til grund for emnets afgrænsning ligger den svenske skelnen mellem det symmetriske pløjeredskab *årder* og det asymmetriske *plog*, der er forsynet med muldfjæl og således mere eller mindre kan vende en fure. Bogen handler hovedsagelig om denne sidste form for redskab, der for nogle af de forskellige egnstypers vedkommende antages at have været i brug siden tidlig middelalder, medens det i visse østsvenske egne først er trængt igennem i 1700- eller endog 1800-årene. Foruden gennemgang af de enkelte landsdeles plove m. m. er der kapitler om den landøkonomiske skribentvirksomhed i 1700-årene og dens betydning for plovenes udformning samt om fabriksplovene i 1800-årene. *P. M.*

Gåden om den uidentificerede bygning som blev afbildet i dette bind side 127, er nu løst. Det har vist sig, at billedet forestiller forpagterboligen på Svenstrup i Borup sogn, Ramsø herred, Københavns amt. Huset blev opført i 1850.

Borgevold ved Danevirke Sø, Vilh. la Cour i Sønderjyske årbøger, II, 1969. Dr. Vilh. la Cour siger selv indledningsvis, at hans hovedhensigt med denne afhandling har været »at give den ikke fagligt trænede læser et indtryk af, hvor mange omstændigheder der må tages i betragtning, når et af historien ukendt borganlæg skal søges skønsmæssigt tidsbestemt, og det hele alligevel må munde ud i et: *non licet*, hvis den faglige samvittighed skal være i behold.« Efter at have gjort rede for de topografiske forhold ud fra et moderne kort, nærmer dr. la Cour sig borganlæggets kærneproblemer udefra. Stednavne, gamle tegninger, beskrivelser og tidligere forsøg på tolkninger fremlægges, kommenteres og sammenholdes med forfatterens egne iagttagelser, og dr. la Cour har en sagnagtig viden om

topografiske forhold ved vor sydgrænse. Forfatteren er ikke for ingenting selv praktisk arkæolog og fremkommer – undertiden utålmodigt – med forslag til fornyede undersøgelser i marken. Endelig bringes de opstillede indicier i sammenhæng med rigshistoriens sikre data, og til slut må forfatteren erkende: Det lykkedes alligevel ikke denne gang at indtage det gamle fæstningsanlæg. Det skyts, dr. la Cour kunne føre i stilling, var for svagt og rakte ikke langt nok. Han nåede ikke ind i problemets kærne, en sikker datering, og måtte erkende: Hvornår Borgevold forsvandt, veed vi ikke. Men inden det 13. århundrede gik på hæld, er anlægget rimeligvis blevet opgivet og forladt. Forhåbentlig er der mange årbogsredaktører, – og endnu flere lokalhistoriske skribenter – der får lejlighed til at læse dr. la Cours lille afhandling om en stor detalje i vor sydgrænses sammensatte og problemfyldte forsvarsanlæg. Den store lærer (iflg en gl. elev) og højt fortjente videnskabsmand har i sit seks og firsindstyvende år leveret en fuldtræffer. Den rammer enhver lokalhistorisk skribent, som bør læse afhandlingen grundigt et par gange, inden han selv giver sig i kast med et af de lokale voldanlæg (uden at grave, naturligvis, for det må man ikke!) – eller et andet problem – hjemme i herredet.

O. W-H.

Caritas Romana eller sagnet om den fængslede Cimon og hans opofrende datter, der reddede hans liv ved at give ham die, er et af de vandremotiver, der også er anvendt i nordisk folkekunst. Axel Steensberg har behandlet det danske materiale og givet en oversigt over motivets forekomst fra antiken til 1800-tallet (Budstikken 1957). Nu har Nils-Arvid Bringéus i 2. hæfte af Rig 1969 behandlet samme motiv i svensk kirkelig og profan kunst, hvor det optræder sammen med de vingede dyder. Med stor lærdom efterspører han forlæggene for motiverne i svensk tradition både i bildende kunst og i mundtlig tradition.

H. R.

Er museum et uartigt ord? Museernes publikum har sikkert ingen klar opfattelse af, hvad der foregår i museerne ud over det publikumsformidlende arbejde, der ofte sættes lig med udstillinger. På dette snævre grundlag bebrejdes museerne, at de mangler aktivitet – desværre også af museernes eget ministerium i betænkning 517. Sådan er forholdene ikke blot i Danmark. I Bygd och Natur 1969 har landsantikvaren i Norrbotten, Harald Hvarfner, ud fra sit meget store, nordsvenske område givet en vurdering af museernes forudsætninger, muligheder og opgaver, som fortjener at blive draget med ind i de overvejelser, som bl. a. kommunalreformen og den nye naturfredningslov tvinger danske museer ind i. *H. R.*

Postvæsenets taxtgrænse er skyld i, at dette hefte kun er på 96 sider, det er ikke stof, der mangler! Foruden adskillige noter og anmeldelser har redaktionen modtaget artikler om den antikvariske lovgivning i Danmark (Viggo Nielsen), kancelli og brevbøger (Paul G. Ørberg), kirkebøgernes af- og tilgangslister (Anna Thestrup) og randhulkort til hjemmebrug (Knud Prange). Næste hefte bliver derfor både omfattende og alsidigt.

Årsmøderne 1970

i Gentofte, Gladsaxe og Lyngby-Taarbæk kommuner

Dansk kulturhistorisk Museumsforening

I repræsentantmødet på Øregård museum fredag den 4. september var følgende museer repræsenteret: Bangsbomuseet, Antikvarisk Samling Ribe, Frederiksborgmuseet, Djurslands museum, Esbjerg museum, Falsters Minder, Forhistorisk museum Moesgård, Fredericia, Frilandsmuseet, Gilleleje, Handels- og Søfartsmuseet Kronborg, Helsingør Bymuseum, Herning, Hobro, Holbæk, Horsens, Hørsholm Egns Museum, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Jægerspris, Kalundborg, Den gamle By, Kulturhistorisk museum Randers, Køge museum, Landbrugsmuseet, Langelands museum, Lolland-Falster Stiftsmuseum, Musikhistorisk museum, Nationalmuseet, Nationalmuseet 1. afd., Nationalmuseet 2. afd., Nationalmuseets konserveringsanstalt Brede, Nordsjællands Folkemuseum, Næstved museum, Odense bys museer, Orlogsmuseet, Ringkjøbing museum, Rosenborgsamlingen, Roskilde, Samsø, Skive, Svendborg, Sydsjællands museum, museet på Sønderborg Slot, Teaterhistorisk museum, Thisted, Tikøb, Tøjhusmuseet, Varde, Vendsyssel historiske Museum, Viborg Stiftsmuseum, Værløse, Ølgod, Øregård, Aabenraa, Ålborg historiske Museum.

1. Efter at formanden havde budt velkommen, blev Jørgen Paulsen, Frederiksborg valgt til *dirigent.*

2. Følgende *nye medlemmer:* Grønlands Landsmuseum og Wormianum, Århus, blev optaget i foreningen.

3. *Formandsberetning:* Formanden mindedes overinspektør Hans Norling Christensen, der døde d. 12. februar 1970.

   Siden sidste årsmøde har styrelsen holdt fire møder. Drøftelserne om en *specialmuseumslov* endte med så ringe tilslutning fra specialmuseernes egen side, at den videre forhandling foreløbig er indstillet. Opfordringen til ministeriet om at fremskynde oprettelsen af en *konservatorskole* er blevet besvaret. Skolen kommer igang 1973/74 efter planen. Der vil derfor højst gå ti år før vi kan diskutere konserveringsproblemer på et nyt grundlag.

   Opfordringen til ministeren for kulturelle anliggender om at nedsætte en museumskommission eller et udvalg til drøftelse af *provinsmuseernes forhold* blev vel modtaget, men sagen er stillet lidt i bero. Blandt andet af hensyn til arbejdspresset i ministeriet, er det forstået.

Styrelsens henstilling til museerne om at søge sammen i de nye *amtskommuner* er blevet fulgt enkelte steder i landet: i Nordjyllands, i Østjyllands og i Viborg amt. I Sønderjyllands amt har samtalerne længe ligget i faste rammer. I resten af landet har der været spredt fægtning.

Den nye museumslovs virkninger er kommet til udfoldelse med rimelig nølen. Usikkerheden om de faktiske vilkår strakte sig til ind i januar, og på visse punkter ved vi knap nok besked endnu. Men revisionen var kærkommen. Mange steder har styrelserne fået blod på tanden og nye stillinger er blevet opslået. Det pædagogiske arbejde er ved at blive lagt fast. Museumsudstillingerne og -bygningerne fornyes. Det ser ud til at blive lidt lysere for museerne og deres store publikum.

I juni måned sendte styrelsen sit forslag til *nye satser for statstilskuddet* til ministeriet med henblik på lovrevisionen i dette års folketingssamling. Styrelsen byggede sit forslag op på de muligheder som drøftelserne i tinget og i folketingsudvalget havde vist. Museerne syntes at have ordførernes hjerte. I slutningen af juli nedsatte ministeren en arbejdsgruppe bestående af ekspeditionssekretær Svend Grindsted, advokat Permin fra Sammenslutningen af danske kunstmuseer og DKM's formand, der indleverede koordinerede forslag til ændringer af de to museumslove. Loven for de kulturhistoriske museer udvider kredsen lidt, idet også de specialiserede regionalmuseer kan anerkendes som tilskudsberettigede. Forslaget er en økonomisk forbedring af betydeligt omfang, med alle de bremser på eksplosionsagtig udvikling, som ministeriet må hugge i. Basisåret 1969–70 vil ikke glæde de mange, der er ved at sætte en udvikling igang nu, for de må selv betale gildet til næste lovrevision. Det er kedeligt, at det er sådan, men det kan vist ikke blive anderledes. Vi lever på en gammel regel om hjælp til selvhjælp. Den er fortrinlig, selv om den er aldeles uretfærdig. Museerne i de mindste kommuner, og det vil sige dem under ti-tusind indbyggere bør have særlig hjælp, og det håber vi kan ske blandt andet via dispositionsbevillingerne. Ekspeditionssekretær Grindsted fra Kulturministeriet gør dog opmærksom på, at ministeriet må tage forbehold på alle de punkter, der kan medføre en merudgift for ministeriet.

Forslaget kan nok ikke forventes gennemført uden nedslående korrektur på det økonomiske område. Styrelsen vil naturligvis ikke uden videre give sig, men forfølge forslaget i dets oprindelige renhed til det yderste. Vi vil med al vor magt – og den er jo stor – forfægte vore synspunkter overfor folketingsudvalget.

Informationsmødet på Lakolk fandt sted i november 1969 med godt fremmøde og efter deltagernes mening værdifulde drøftelser i de forskellige grupper.

Kurset i V. Vedsted fandt sted fra 1.–9. august med 80 deltagere i ti grupper. Det blev atter et mindeværdigt kursus med tilstrømning af idéer fra nye felter. Kurset støttedes pany af ministeriet, som ligeledes muliggjorde et

internationalt regionalmuseumsmøde på Ørslev Kloster i maj måned med deltagere fra Sovjetunionen, Czekoslovakiet, Østrig, Frankrig, Tyskland, England og Danmark. Mødet blev vellykket, hvis man ellers kan tillade sig at tage den omhyggelige omtale af det i ICOM NEWS alvorligt. Styrelsen takker for ministeriets støtte både til V. Vedsted og det internationale møde, men i det hele for den hjertelige og åbne form, hvori museerne kan fremføre deres ærinder overfor ministeriet.

Styrelsen vil også takke Lokalmuseumstilsynet dels for formandens, Rigsantikvarens betydningsfulde forslag i forbindelse med lovrevisionen, dels for det samlede tilsyns konsekvente stilling til spørgsmålet om sikringsanlæg. Takket være tilsynets bevillinger er noget færre danske museer nu uden videre tilgængelige.

Sidst men ikke mindst takker styrelsen de tålmodige medlemmer, der har måttet modtage omfattende papirmasser i årets løb, udfylde spørgeskemaer og indbetale vanskeligt beregnelige kontingenter. Lad os stadig komme lidt videre: penge kan gøre en del – idé, stil og energi i hvert enkelt museum må gøre det meste.

Diskussionen om beretningen kom til at dreje sig om følgende emner: *Forslaget til lovrevision: Dalgaard Knudsen,* Ringkøbing og *Mondrup,* Samsø var inde på de problemer, som opstod for museer med et forholdsvis ringe befolkningsunderlag. *Formanden* beklagede, at § 5, stk. 4 (»Til museer, der med tilsynets godkendelse ansætter faglig leder, ydes et særligt tilskud på 25.000 kr.«) var faldet ud af det udsendte materiale, og rettelse uddeltes. Desuden mente han, at tilsynet ved uddelingen af dispostionsbevillingen burde tage særlig hensyn til de dårligere stillede museer, ligesom amtet i højere grad burde gå ind i billedet som bevillingsgiver. *Calov,* Kalundborg spurgte, om § 5, stk. 4 også vedrørte allerede etablerede stillinger, hvilket *formanden* besvarede bekræftende. *Mølgaard,* Ølgod spurgte, om § 1, stk. 1's ændringsforslag var et oplæg til specialisering af lokalmuseerne, og beklagede denne eventuelle udvikling. *Formanden* bekræftede dette, men understregede, at der ikke ville blive tale om krav til det enkelte museum. *Paulsen,* Frederiksborg spurgte, om man havde overvejet de ikke regionale specialmuseers stilling, hvortil *formanden* svarede, at disse ikke har kunnet indbefattes i forslaget, samt at de fortsat må underlægges ministeriet direkte.

Samarbejdet på regionalt plan. Formanden orienterede om udviklingen af amtssamarbejdet som helhed og specielt om samarbejdet i Viborg. Samtidig orienterede han om mødet mellem kulturministeren og amtsborgmestre og amtskulturudvalgsformænd. *Boyhus,* Maribo spurgte om ministeriets stilling til disse regionale planer, ud fra tanker om, hvorvidt en indbyrdes struktur ville passe med statens planer, bl. a. under hensyntagen til byrdefordelingen. *Departementchef Rohde* svarede, at finans-

ministeriet i princippet var modstander af love, som giver statstilskud mod lokale tilskud. Kulturministeriet havde fået tilslutning til tanken om, at tiden endnu ikke var moden til ensidig lokal støtte til disse ting. Ministeriet var principielt interesseret i alle lokale initiativer og også i tanker om regionalt samarbejde. *Klem,* Kronborg henstillede til ministeriet om, at følge sine egne tanker i kulturbetænkningen op med større tilskud. *Calov,* Kalundborg orienterede om forsøgene på samarbejde i Holbæk-Sorø, hvor det kneb med at etablere kontakt til den sydlige ende af amtet. *Bøggild,* Ribe fandt teknisk samarbejde en stor intern fordel, men følte sig usikker over for de politiske konsekvenser af det.

Samarbejdet mellem museernes styrelser og DKM. Bøggild, Ribe fandt at kommunikationen mellem DKM og de enkelte medlemmers styrelser var for spinkel. De ved årsmødet fremlagte ting fremkom så sent, at man ikke kunne nå at drøfte dem lokalt. Bestyrelserne bør komme mere med ind i billedet. *Formanden* gav Bøggild ret i disse synspunkter og nævnte at man i styrelsen havde drøftet problemerne. Man havde drøftet muligheden for at oprette en styrelsessektion og en faglig sektion. Opfordrede medlemmerne til at fremkomme med forslag. Styrelsen arbejder med tanker om at etablere et kursus for de enkelte museers styrelsesmedlemmer. *Hovesen,* Grenå fandt ikke problemet så stort, og var yderst betænkelig ved en opdeling i to grupper, fordi et snævert samarbejde var det vigtigste. *Mondrup,* Samsø henstillede, at DKMs udsendelser fremkom i 8–10 eksemplarer til hvert museum, så en rundsendelse blev lettere for den enkelte.

4. *Kassereren* aflagde regnskab, som blev godkendt.

5. *Sekretæren* aflagde beretning for arbejdet i sekretariatet. Sekretariatssekretæren, Kirsten Rex Andersen var flyttet til Roskilde og man vil i den anledning etablere kontor på Orlogsmuseet fra 15. oktober med fast åbningstid torsdag kl. 13–15.30, tlf. (01) 15 30 03. KRA vil uden for dette tidspunkt kunne kontaktes på tlf. (03) 38 72 12.

6. Styrelsen fremsatte forslag om uændret *kontingent,* hvilket godkendtes.

7. Formanden orienterede om *Ørslev Kloster-kollegiets* udvikling. Besøget godt og stigende; driften balancerer. Kontrakten med Stiftelsen underskrevet. DKMs bidrag for året, stort 2.500 kr. blev vedtaget.

8. *Formanden* blev genvalgt.

9. *Valg til styrelsen:* fra styrelsen afgik Holger Rasmussen og Mogens Bencard. I stedet blev valgt Niels Oxenvad, Odense og Mogens Ørsnes, Nationalmuseet I. Holger Rasmussen fortsætter som redaktør af Arv og Eje.

10. *Eventuelt*

Formanden orienterede om den nye »fredningsudstilling« som vil kunne udlånes til interesserede medlemmer ved henvendelse til overinspektør Knud Thorvildsen, Nationalmuseet. Dette års »Lakolkmøde« agtes afholdt 27.–29. november, i år muligvis ikke på Lakolk. *Boyhus* nævnte problemerne i forbindelse med den sene udbetaling af statstilskuddene, som skyldes forsømmelser med indsendelse af regnskab til tilsynet. *Ekspeditionssekretær Grindsted* kunne meddele, at tilskuddene ville blive udbetalt i løbet af den kommende uge. *Verner Jensen,* Randers, ønskede beregningsgrundlaget for kontingentet til DKM ændret, idet han f. eks. fandt det urimeligt at lokaleværdien medtages. *Formanden* udbad sig i den anledning forslag til ændring. *Paulsen,* Frederiksborg påpegede urimeligheden i, at museerne var opdelt i så mange forskellige foreninger og ønskede disse sammensluttet under een fællesforening med tilhørende sektionsmøder og drøftelser af de mange ting af fælles interesse. *Svend Nielsen,* Landbrugsmuseet opfordrede medlemmerne til at være mere omhyggelige med at udfylde statistikskemaerne, fordi det er til fælles gavn. *Formanden* fortalte at der lige var kommet henvendelse fra Danmarks Statistik, som muligvis vil påtage sig indsamlingen for fremtiden. *Bencard,* Ribe støttede Paulsens forslag og spurgte ministeriet om, hvorledes de 10.000 kr. til særlige kulturelle formål blev udbetalt. Hvis de blev udbetalt på grund af indleveret regnskab ville der gå så lang tid, at sådanne arrangementer kunne have tabt sin aktualitet eller måtte arrangeres af mere velhavende kulturinstitutioner (f. eks. biblioteker). Han henstillede, at de kunne udbetales straks, når muligheden for de lokale tilskud forelå. *Ministeriet* lovede at overveje sagen. *Hovesen,* Grenå berørte spørgsmålet om bedømmelse af kandidater til stillinger på provinsmuseerne, og henstillede, at DKM nedsatte et bedømmelsesudvalg. *Formanden* og *Klem,* Kronborg orienterede om, at tilsynet i henhold til loven udgjorde dette udvalg. *Friis,* Hjørring gjorde opmærksom på, at dispositionsbevillingerne p. t. især går til museer, som agter at etablere tyverisikring.

Mogens Bencard

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver

I forbindelse med årsmødet i Dansk historisk Fællesforening afholdt Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver sit årsmøde fredag d. 4. september på »Sophienholm« ved Bagsværd Sø. På mødet var 25 aktive medlemmer repræsenteret, og desuden sås repræsentanter for flere af de statslige arkiver og institutioner. Formanden, skoleinspektør A. Strange Nielsen bød velkommen og derpå valgtes landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen til dirigent.

1. *Formandsberetning:* SLA er siden sidste årsmøde vokset med 10 medlemmer, hvoraf det 10. indmeldte sig på selve årsmødet. Det betyder, at man nu er oppe på 86 aktive og 10 »passive« medlemmer.

   Der har i det forløbne år været afholdt 2 *regionalkurser:* i Slagelse med 23 deltagere og i Randers med 26, hvad der må betegnes som god tilslutning. Begge kurser er forløbet planmæssigt. Derimod har man måttet opgive planerne om et landskursus i København i efteråret, da økonomien ikke tillader noget sådant i øjeblikket. Dette skyldes bl. a., at der har været vanskeligheder med kulturministeriets årlige tilskud. Der er tilsyneladende sket en fejl et sted i ekspeditionen, men takket være DHF og dens formand er problemerne nu klaret.

   Strange Nielsen gav udtryk for, at kommende kurser især bør gå ud på at informere om praktisk arkivarbejde.

   Om den så ofte omtalte *vejledning i arkivarbejde* udtalte formanden, at den stadig er undervejs, men overbibliotekar Aage Bonde har af mangel på tid måttet trække sig ud af forfatter-team'et, som herefter består af Strange Nielsen og rigsarkivar Johan Hvidtfeldt. Der er bevilget penge af tipsmidlerne til bogens trykning, og den ventes at foreligge i begyndelsen af det nye år som et bind i DHF's håndbogsserie.

   Den *kortlægning af det lokalhistoriske arkivarbejde,* som der blev udtrykt ønske om på årsmødet i 1969, er snart færdig. Af 82 udsendte spørgeskemaer er kun 9 ikke returneret. En redegørelse kan ventes, når arbejdet er afsluttet, men allerede nu kan et kort over Danmark med de arkivdækkede områder skraveret vise, at der er ret store huller i dækningen.

   Formanden sluttede sin beretning med at rette en tak til landsarkiverne for den hjælp, der derfra ydes de lokalhistoriske arkiver, og udtrykte håbet om et godt samarbejde med disse og andre statsinstitutioner.

   Diskussion:
   Efter formandens beretning udspandt sig en livlig drøftelse af bl. a. bibliotekarernes uddannelse i arkivarbejde og den ofte udtalte mangel på tid og lyst til at tage del i dette ude på bibliotekerne. Fra bibliotekarside fremførtes i denne forbindelse, at det især er personalemangelen, der her spiller ind. Iøvrigt har SLA gentagne gange kontaktet Danmarks Biblioteksskole i dette spørgsmål, men uden at have modtaget svar.

2. *Regnskabet:* kassereren, socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, forelagde regnskabet, som balancerede med 11.411 kr. Der var indkommet 11.010 kr., mens udgifterne har andraget 10.482. Der sluttes med en kassebeholdning på 929 kr. mod 401 i fjor.

3. *Kontingentet:* Kontingentet vedtoges for de aktive medlemmer uændret 80 kr. om året, medens det efter forslag fra flere af statsarkivernes folk blev sat op fra 40 til 100 kr. for de »passive« medlemmer.

4. *Styrelsesvalg:* Til formand genvalgtes skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toxværd. Af styrelsen afgik efter tur Olav Christensen, som genvalgtes, og overlærer Ole Warthoe-Hansen, Randers, som ikke ønskede genvalg. Uden for tur ønskede overbibliotekar Aage Bonde at udtræde af styrelsen. Nyvalgt blev bibliotekar, fru Gerda Reppke, Solbjerg, og sognepræst Laust Kristensen, Ejby, Fyn. Som revisor genvalgtes museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev. Formanden rettede en velkomst til de to nye styrelsesmedlemmer og takkede de to afgående i varme vendinger for godt og inspirerende samarbejde og for deres tilsagn om, i påkommende tilfælde, at stå til rådighed for SLA med råd og dåd, især ved oprettelsen af nye arkiver rundt i landet.

5. *Eventuelt:* der var ikke indkommet forslag til drøftelse under dette punkt, men på opfordring redegjorde Strange Nielsen for retningslinierne for den kommende vejledning, således at medlemmerne i tide kan tage deres bestik ved ordningen af arkivalierne.

Efter 3½ times forløb kunne dirigenten slutte forhandlingerne, som dog havde været afbrudt i en halv time, hvor Lyngby-Tårbæk kommune havde været vært ved en lille forfriskning i havesalen, og hvor stadsbibliotekar *Børresen* gjorde rede for husets historie.

Niels-Jørgen Hansen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger

Repræsentantmødet fandt sted i Gladsaxe Kommunes Kunst- og Musikbiblioteks lokaler, Gladsaxevej 111, fredag den 4. september 1970 kl. 9. Ca. 40 deltagere var mødt, repræsenterende følgende historiske foreninger: Als og Sundeved, Bornholm, Frederiksborg Amt, Fyns Stift, Gentofte Kommune, Gladsaxe Kommune, Holbæk Amt, Kolding og Omegn, København, Lolland-Falster, Lyngby-Taarbæk Kommune, Præstø Amt, Randers Amt, Ribe Amt, Ringkøbing Amt, Roskilde Amt, Stenløse og Omegn, Sorø Amt, Søllerød Kommune, Sønderjylland, Thy og Mors, Vejle Amt, Viborg Amt, Værløse Kommune, Østjysk Hjemstavnsforening, Aalborg Amt, Århus Stift. Til dirigent valgtes museumsinspektør, dr. phil. Olaf Olsen.

1. *Beretning:* Overlærer Ole Warthoe-Hansen, som det sidste 1½ år havde fungeret som formand, indledte sin beretning med at meddele, at landsarkivar P. Kr. Iversen nu af helbredsmæssige grunde havde trukket sig tilbage fra formandsposten i SLF. Warthoe-Hansen udtalte en varm tak til den afgåede formand for inspirerende lederskab i de år, SLF havde eksisteret. Suppleanten, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen, var herefter ind-

trådt i styrelsen. Warthoe-Hansen bød de tre foreninger velkommen, som i årets løb havde indmeldt sig i Sammenslutningen: Historisk Forening for Værløse, Ballerup Historiske Forening og Historisk topografisk Selskab for Frederiksberg.

Det meddeltes i sidste årsberetning, at kun 4–5 foreninger stod uden for SLF. Gennem avisudklip havde det imidlertid kunnet konstateres, at der rundt om i landet består et ikke ringe antal – ca. 30 – foreninger, der beskæftiger sig med forskellige former for lokalhistorisk arbejde, foreninger, som SLF gerne vil i kontakt med og eventuelt yde støtte.

Tilskuddene fra Kulturministeriet var blevet forøget noget i forhold til sidste år. Det syntes dog som om man også fra ministeriets side regner med, at fremtidige offentlige tilskud til det lokalhistoriske arbejde må ske på lokalt plan. Styrelsen må derfor overveje, hvorledes en generel og måske ensartet henvendelse fra foreningerne til de lokale myndigheder kan etableres.

Om den lokalhistoriske *konsulentvirksomhed* udtalte den fungerende formand, at så længe den nye konsulent ikke var trådt i funktion, havde man ikke kunnet reklamere for virksomheden. Der var derfor i årets løb kun indkommet 5 sager, som overbibliotekar Aage Bonde havde behandlet. Nu har arkivar, cand. mag. Viggo Petersen, Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, påtaget sig konsulentvirksomheden, og man agter i nærmeste fremtid at lade fremstille en lille oplysende tryksag herom til indlægning i årbøgerne.

Warthoe-Hansen henledte opmærksomheden på et 8-dages kursus i *lokalhistorie* for historielærere ved seminarierne, som rimeligvis ville finde sted i Viborg i sidste halvdel af januar 1971. At flere nye lærere fra seminarierne således uddannes i at anvende og finde frem til lokalhistorisk stof, kan ikke undgå at få virkninger i fremtidens lokalhistoriske arbejde.

Kursus for årbogsredaktører havde været afholdt i Odense den 5. og 6. april 1970 i Andelsbogtrykkeriets lokaler. Alle sider af årbogen og dens tilblivelse drøftedes efter forudgående indledninger af: industriel grafiker Erik Ellegaard Frederiksen, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, museumsinspektør dr. phil. Olaf Olsen, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard. Kursusleder var Ole Warthoe-Hansen. Udførligt referat af kurset er udsendt i flere eksemplarer til foreningerne og tænkes optrykt i næste nummer af »Lokalhistorisk Kontakt«. At årbøgerne, både hvad indhold og form angår, var af kvalitet, var afgørende for det lokalhistoriske arbejde. Warthoe-Hansen mindede i den forbindelse om professor Albert Olsens efterlysning for snart 30 år siden af en bedre, mere saglig historieskrivning i årbøgerne. En kvalitetsforbedring synes at kunne spores, og foranstaltninger som oprettelsen af Det lokalhistoriske Institut, den nye lovgivning vedrørende seminariernes læseplaner, udbygning af konsulentvirksomheden kunne ikke undgå at få positive virkninger også på dette område.

Problemerne omkring *de nye amtsgrænser* havde fremkaldt spørgsmål fra

nogle af medlemmerne. Det var særdeles vanskeligt allerede nu at give generelle regler om fælles optræden i denne sag, men spørgsmålet burde diskuteres her, hvor så mange foreninger var repræsenteret.

Til sidst forelagdes *SLF's nye lille tidsskrift,* »Lokalhistorisk Kontakt«, hvoraf nr. 1, trykt i 600 eksemplarer, for nylig var udkommet. Det er foreløbig sendt til samtlige medlemmer af SLF i 8–10 eksemplarer, endvidere til arkiverne, diverse institutioner og en række enkeltpersoner.

Diskussion:

Diskussionen samlede sig om de problemer, der er opstået på grund af landets nye administrative inddeling. Adskillige repræsentanter udtalte sig, og et hovedsynspunkt i diskussionen var, at de mindre enheder burde bevares i det lokalhistoriske arbejde, men at samarbejdet mellem foreningerne inden for et amt burde udvides: fælles optræden over for myndighederne, fælles møder med drøftelse af fælles problemer ville styrke interessen for det kulturhistoriske og lokalhistoriske arbejde. At nogle foreninger bærer amtets navn i sit, og at en vis overlapning i områderne ikke kan undgås, skaber naturligvis problemer. Men det vil være vanskeligt i dag at give bestemte retningslinier for arbejdet, fordi forskellige lokale forhold kan være afgørende, og man må se tiden an og holde hinanden orienteret om udviklingen.

Olaf Olsen orienterede om forhandlingerne med kulturministeriet om statens tilskud, som han fandt alt for små. Han forudså, at foreningerne i fremtiden måtte se bort fra statstilskuddene og i stedet lokalt energisk søge de kommunale og amtslige tilskud forøget.

Beretningen godkendtes.

2. *Regnskabet:* Kassereren forelagde det reviderede regnskab 1969–70, som på forhånd var uddelt til mødedeltagerne. Det balancerede med 18.188,89 kr. Beholdningen var pr. 31.3.1970 kr. 9.126.01. Derefter kommenteredes budgettet 1970–71. Der blev givet decharge for regnskabet.

3. *Kontingent:* Kontingentet fastsattes uændret til 3 % af foreningernes samlede kontingentindtægter, udregnet på grundlag af et minimumskontingent på 15 kr., svarende til 45 øre pr. medlem.

4. *Valg:* Overlærer Ole Warthoe-Hansen valgtes énstemmigt til formand. De øvrige styrelsesmedlemmer: stadsbibliotekar Annalise Børresen, redaktør Verner Hansen, arkivar Finn H. Lauridsen, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen genvalgtes. Til revisor genvalgtes skoleinspektør Chr. Petersen.

5. *Eventuelt:* Arkivar *Knud Prange* og lektor *P. Chr. Nielsen* udtrykte glæde over udsendelsen af »Lokalhistorisk Kontakt«, som havde den store fordel hurtigt og billigt at kunne komme ud til medlemmerne. Overbibliotekar

Johannes Tang Kristensen fandt derimod, at stoffet bedre kunne have været optaget i »Fortid og Nutid«, hvor det ville have betydet et oplivende moment.

Med afsendelse af en hilsen til landsarkivar P. Kr. Iversen sluttede repræsentantmødet.

Efter en kort pause indledte arkivar *Finn H. Lauridsen* en diskussion om de historiske årbøgers indhold, emnemæssigt gennemgået ud fra en undersøgelse af 26 i 1969 udsendte årbøger. På opfordring fra mange sider vil foredraget senere i uddrag blive trykt i »Lokalhistorisk Kontakt«.

Diskussion:

Verner Hansen efterlyste en analyse af, hvad de historiske foreningers medlemmer foretrak at læse, og mente, at faghistorikernes og medlemmernes opfattelse af, hvad en årbog skal bringe, ikke altid var sammenfaldende. Han fandt det helt forsvarligt, om en årbog bragte andetsteds trykte afhandlinger, når de var af interesse for årbogens læsere. *Olaf Olsen* fastslog, at årbøgernes sider måtte være forbeholdt primært materiale. Man burde aldrig bringe gengivelse af umiddelbart tilgængeligt stof, så hellere udvirke en afhandling omarbejdet med lokale forhold for øje. Professor *Kr. Hald* foreslog, at årbøgerne bragte en omtale af, hvor sådanne afhandlinger var at finde. Fra flere sider pegedes der på det værdifulde i at genoptrykke gammel topografi, der kan være særdeles vanskelig at opdrive. Optryk skulle ikke ske i årbøgerne, men som selvstændige bøger. Professor Kr. Hald foreslog, støttet af mange, at DHF tog initiativet til genoptryk af Landhusholdningsselskabets skrifter – netop i disse år, hvor der er salg i optryk af topografisk litteratur.

Lektor *Gunnar Sandfeld* gjorde rede for en årbogsredaktørs trængsler: Redaktøren føler sig ofte klemt mellem hensynet til læseren og til den videnskabelige domstol: fagkritikeren. Meget af det indsendte materiale var ofte ikke værdigt til optagelse, men for ikke at krænke forfatteren tager redaktøren det undertiden alligevel. Lektor Sandfeld gjorde endvidere opmærksom på de mange mennesker rundt om i landet, som sidder inde med virkelig værdifuld viden, men ikke magter at skrive det ned. Her var en opgave for årbogsredaktørerne at gå i gang med.

Fra flere sider fremkom beklagelser over vanskeligheden ved at formå gode forfattere til at skrive til årbøgerne, og *Tang Kristensen* opfordrede arkivarerne ved Statens arkiver til at levere bidrag.

Finn H. Lauridsen understregede, at en faghistoriker udmærket kan være folkelig og skrive læseligt, så alle kan have glæde af det. Som en vigtig ting fremhævede han noteapparatet. Han fandt det iøvrigt nødvendigt, at der udarbejdedes erhvervsstatistik over medlemmerne; man burde også ved redaktionen af årbogen huske på, at ikke alle var læsere af den, en stor part var »kiggere«.

Skoleinspektør *Ejlif Salomonsen* efterlyste erfaringer vedrørende udarbejdelse af registre, og lektor *Gunnar Sandfeld* understregede, at for at et sagregister virkelig skulle være til nytte, måtte det være yderst omfattende, således også registrere mindre emner i erindringsartiklerne. *Ole Warthoe-Hansen* lovede i »Lokalhistorisk Kontakt« at bringe retningslinier for udarbejdelsen af registre og sluttede med at skitsere tilrettelæggelsen af et kursus for årbogsskribenter, idet han appellerede til forsamlingen om til ham at indsende gode idéer vedrørende et sådant kursus, om man sad inde med sådanne.

Mødet sluttede kl. 12.25.

Annalise Børresen

Dansk historisk Fællesforening

Efter formiddagens repræsentantmøder fredag d. 4. september samledes deltagerne til frokost på Bellevue, som Gentofte kommune havde indbudt til. Herfra kørte man til Eremitagen, som blev forevist samtlige halvandet hundrede deltagere af museumsinspektør *Steffen Linvald.* Der var arrangeret fællesspisning kl. 18 på Hotel Hvide Hus i Frederiksdal, hvorfra busserne sluttelig bragte deltagerne til Gladsaxe.

Åbningsmødet foregik i skolernes festsal ved John F. Kennedyskolen i Gladsaxe kl. 20. Lederen af byudviklingsudvalget for Københavnsegnen, landinspektør *Erik Munk* talte om landsbyen i storbyen, om hvordan man eventuelt kunne bevare nogle af landsbymilieuerne under Københavns omklamring. En efterfølgende diskussion blev meget kort og præget af enighed. Efter mødet bød Gladsaxe kommune, hvis borgmester Erhard Jacobsen havde overværet foredraget, på en forfriskning i en tilstødende sal.

Repræsentantmødet den følgende dag fandt sted kl. 10 i kommunalbestyrelsens mødesal i Lyngby rådhus. Stadsbibliotekar Aage Børresen bød, på gr. af borgmesterens forfald, velkommen til DHF, og formanden dr. phil. Olaf Olsen åbnede med at foreslå dommer Worsaae som dirigent. Efter korte mindeord over overinspektør Hans Norling-Christensen og overarkivar, dr. phil. Henry Bruun aflagde formanden

1. *Beretning:* I årets løb er optaget følgende *medlemmer:* Marinehistorisk selselskab, Våbenhistorisk selskab, Det militære læseselskab Rendsborg, Havebrugshistorisk selskab, Grønlands landsmuseum, Godthåb, Rind-Arenborg egnsarkiv, Fuglebjerg lokalhistoriske arkiv, Lokalhistorisk arkiv i Hirtshals bibliotek, Ugelbølle egnshistoriske arkiv, Lokalhistorisk samling i Åby kommunebibliotek, Lokalhistorisk arkiv for Vordingborg og omegn, Lokalhistorisk arkiv for Ellidshøj-Svenstrup, Lokalhistorisk arkiv i Hammel, Stenløse lokalhistoriske arkiv, Lokalhistorisk samling i Gentofte bibliotek, Ballerup

historiske forening, Historisk-topografisk selskab for Frederiksberg, Historisk-topografisk selskab for Gentofte kommune og Historisk forening for Værløse kommune. Medlemstallet er herefter 312, nemlig 124 i Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 85 i Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, 34 i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og 69 andre medlemmer.

Styrelsen har konstitueret sig med Knud Klem som næstformand, museumsinspektør Povl Eller som sekretær, sognepræst O. Bruun Jørgensen som kasserer og Knud Prange som redaktør. Ved landsarkivar Peter Kr. Iversens fratræden som formand for SLF er hans plads i fællesforeningens styrelse overtaget af overlærer Ole Warthoe-Hansen. Peter Kr. Iversen har i sit mangeårige virke i DHF's styrelse øvet en meget betydelig indsats, og man må håbe, at han en dag vender tilbage. Den daglige ekspedition på kontoret i Hillerød er varetaget af fru Grethe Petersen, medens ekspeditionen af det danmarkshistoriske billedværk foretages af stud. jur. Stig Hvidtfeldt, Gentofte.

Statstilskuddene til foreningens virksomhed udviser en beskeden forøgelse. Vor ordinære bevilling er steget fra 13.000 til 14.000 kr., medens undervisningsministeriet uændret har bevilget os 5.500 kr. Endvidere har vi af tipsmidlerne modtaget 3.200 kr. som 3. del af en 3-årig bevilling til trykning af institutionsberetninger i Fortid & Nutid samt 6.000 kr. til udgivelse af Dansk heraldisk bibliografi. Til de lokalhistoriske foreninger har kulturministeriet ydet ialt 50.000 kr., hvilket er 7.000 mere end i sidste finansår, men stadig 100.000 kr. for lidt. Procentuelt er det en smuk stigning, men beløbet er ikke blot alt for ringe til at være af virkelig betydning for de enkelte foreninger, men også langt mindre end det beløb, som mange af de samme foreninger yder statskassen i MOMS. Vore bestræbelser for at rette dette misforhold har hidtil ikke båret synderlig frugt, men vi må blive ved med at appellere til de bevilgende myndigheder.

Fra *almennyttige fonds* har vi modtaget flere bevillinger. Dansk historisk Fællesfond har ydet os 1.075 kr., Carlsen-Langes Legatstiftelse har bevilget 3.000 kr. til udgivelse af Kr. Hald: Danske personnavne I, og Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse har bidraget til udgivelse af Knud Prange: Danske Segl med 3.900 kr.

Vore årelange bestræbelser på at få oprettet et *lokalhistorisk institut* har omsider båret frugt. Københavns universitets konsistorium har tiltrådt, at der oprettes en afdeling for lokalhistorisk forskning under Historisk institut, og stillingen som amanuensis ved afdelingen er netop opslået. Afdelingen vil få kontorer på Landsarkivet for Sjælland. Vi nærer store forventninger til det arbejde, der vil blive udført herfra og må være parat til at støtte afdelingen på enhver mulig måde.

Fortid & Nutid er udkommet med de normerede to hæfter. For første gang i 10 år kom efterårshæftet om efteråret (og forårshæftet så tidligt som

august!). Abonnenttallet udviser også i år en smuk stigning fra 1200 til 1336, og tidsskriftet, der i mange år har belastet DHFs kasse hårdt, er nu ved at kunne hvile i sig selv.

I *det danmarkshistoriske billedværk* er bind II udkommet. Bind III skulle have været udsendt, men vi har desværre måttet registrere en forsinkelse, og bindet vil først foreligge sent på efteråret. Værket har nu 9.300 subskribenter mod ca. 8.000 for et år siden. Vi håber på at kunne bringe antallet yderligere i vejret i det kommende år, men allerede med det nuværende salg vil vi opnå et betydeligt overskud. Dette skal efter aftale fordeles med 1/3 til DHF, 1/3 til et fond under SLFs bestyrelse og 1/3 til de historiske foreninger, der har indskudt startkapitalen. Fra anmelderside har vi hørt, at der ikke var nok »ny« billeder, men det er ikke en kritik, vi føler os ramt af. Hensigten er netop at give først og fremmest de vigtige ting, og gøre det i en billedkvalitet, man ellers kun sjældent møder i historiske værker. Der er al grund til at takke billedredaktøren, museumsdirektør Jørgen Paulsen, uden hvis store energi og faste hånd det ikke var gået så godt, som det er.

Den øvrige publikationsvirksomhed har omfattet to nye bøger samt fire genoptryk. I håndbogsserien, der redigeres af Herluf Nielsen, er udsendt Helge Klint: Militærhistorie og Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. I fototeknisk genoptryk er udkommet nye oplag af Lokalhistorie-Rigshistorie, af H. Hjelholt: Skriftprøver, af E. Kromann: Skriftens historie i Danmark samt af Håndbog for danske lokalhistorikere. Dette sidste er sket efter at foreningen, som det fremgår af regnskabet, i året 1969 endelig ved hjælp af en kassekredit trængte igennem med afviklingen af den 5 år gamle gæld til håndbogens forfattere. I det kommende år kan der forventes mindst to nye bøger i håndbogsserien samt to eller tre genoptryk. Desuden udsender vi en komplet bibliografi over dansk heraldisk litteratur 1589–1969, udarbejdet af Sven Tito Achen og Ole Rostock, og for SLA udgiver vi en vejledning i lokalhistorisk arkivarbejde.

Bogsalget har – billedværket undtaget – indbragt ca. 80.000 kr., og boglagerets salgværdi var pr. 1. april 1970 199.000 kr. Foruden vore egne bøger har vi påtaget os at ekspedere rapporten fra historikermødet i Odense 1969, der udgives af Fællesudvalget for historisk forskning, ligesom kontoret i Hillerød vil varetage ekspeditionen af de historiske årsbibliografier, hvis udsendelse nu genoptages ved samarbejde mellem Den danske historiske forening, Det kgl. Bibliotek og DHF. Bibliografien for 1967, der er redigeret af Bente Petersen, vil udkomme til efteråret.

Kataloget over historisk litteratur 1969, redigeret af Inger Bjørn Svensson, blev i efteråret udsendt i 30.000 eksemplarer. Det har stimuleret bogsalget i adskillige foreninger og institutioner.

Ved undertegnelse af en *overenskomst med boghandlerrådet* har DHF fået bekræftet sin ret til detailsalg af bøger til særpris til medlemsorganisationernes medlemmer og ansatte. Selv om kun en beskeden del af vort bogsalg

foregår gennem boghandelen, er det selvsagt værdifuldt at have faste regler i samarbejdet, og DHF kan kun være tilfreds med udfaldet af de langvarige forhandlinger med boghandlerne.
Den landsomfattende *lokalhistoriske bibliografi* på amtsbasis, som Svend Gissel har foreslået, er nu ved at tage form. Det kgl. Bibliotek har stillet sig bag projektet, og DHF vil til sin tid være forlægger for værket. Et udvalg, bestående af Svend Gissel, Oluf Abitz, H. K. Kristensen og A. Strange Nielsen, har formuleret de redaktionelle principper og lagt planer for forretningsgangen. Det humanistiske forskningsråd er anmodet om en bevilling på ca. 50.000 kr. til det forberedende arbejde. Det er meningen, at hovedredaktionen skal fastlægge hovedretningslinierne for bibliografiens opbygning og indhold, medens registreringsarbejdet i størst muligt omfang skal foregå lokalt og økonomisk, om muligt, dækkes af storamterne.

Landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* fik derefter ordet for at give en kort rapport om det stadigt aktive *skolehistoriske udvalgs* arbejde. Den fuldstændige registrering af skolehistorisk materiale i statens arkiver er afsluttet for landsarkivet for Sjællands vedkommende og manuskriptet på ca. 300 sider er under færdiggørelse. Registreringen af rigsarkivets materiale er begyndt og kan snart ventes afsluttet. Man har bedt undervisningsministeriet udsende et cirkulære til sikring af arkivalierne ved skolenedlæggelse. Trods det stormende møde sidste år er det dog lykkedes i den forløbne tid at fortsætte indsamlingsarbejdet med gode resultater. Landsarkivaren sluttede med at ønske DHF til lykke med det lokalhistoriske institut, som han tilsagde arkivets fulde støtte.

Diskussion:
På skoleinspektør *Salomonsens* spørgsmål, om DHF skulle støtte lokalhistorisk institut økonomisk, oplyste *formanden*, at han ville foreslå styrelsen at anvende en del af DHFs andel af overskuddet af billedværket til et fond for udgivelser, og han håbede, at SLF også ville støtte en sådan sag. *Roar Skovmand* rejste spørgsmålet, om ikke de ny storamter gav anledning til overvejelse af sammenlægninger af amtssamfund, idet man kunne synes, at nogle af dem havde for lidt vingefang. *Verner Hansen* var betænkelig herved, da færre, mere omfattende årbøger ville få mindre lokalt præg og tendere mod det rigs- eller dog landshistoriske. Han ønskede derimod en modernisering af Fortid og Nutid, f. eks. et nyt omslag, som måske ville gøre det mere slagkraftigt. Desuden foreslog han, at man intensiverede salgsarbejdet for billedværket, som han havde mangfoldig erfaring for gjorde køberne tilfredse, på den måde, at man registrerede de medlemmer, der ikke havde købt det. Dette sidste ville *formanden* ikke være med til: man skal ikke presse folk til at købe bøger. Han oplyste endvidere, at sagen om amtssamfunds-sammenslutninger var blevet diskuteret på SLFs repræsentantmøde og stod på styrelsens arbejdsplan.

2. Kassereren forelagde *regnskabet* (trykt omstående).
Formanden takkede den ny revisor kontorchef Ejgil Pedersen for den forbedrede regnskabsopstilling. Han gjorde opmærksom på, at underskuddet udelukkende skyldes afviklingen af den gamle gæld til håndbogsforfatterne, og oplyste, at fælleskataloget havde krævet et tilskud på ca. 7000 kr.; berettigelsen heraf troede han på, men det er en sag, som må diskuteres om fire år, når man skal overveje at trykke et nyt.

   Diskussion:
   Salomonsen rejste spørgsmålet om en bedre redegørelse for kontingentets indgang, der ifølge årsregnskaberne er ganske uregelmæssig, samt om en bedre redegørelse for navnlig administrations- og portoudgifter. Han ville i det hele taget ikke skjule, at der var en del i regnskabet, som han egentlig følte krævede spidse bemærkninger, f. eks. sagen med gælden til forfatterne af håndbogen. – *Olav Christensen* ønskede alle lønningsudgifter op i rubrikken »foreningsvirksomhed« og gik stærkt ind for at et ønske fra *H. H. Worsøes* side om at få billedværket ind i regnskabet. Det blev oplyst, at det var meningen næste år at oplyse tilgodehavender ved regnskabsårets afslutning, hvorved bl. a. kontingentforholdene ville blive klarlagt.

   Regnskabet blev godkendt med den bemærkning fra dirigentens side, at det skete under indtryk af den glæde, man ventede sig af at få billedværket med næste år.

3. *Kontingentet* forblev uændret.

4. *Formanden og styrelsen* genvalgtes.

5. Under *eventuelt* rettede *Salomonsen* en vis kritik mod årsmødets program gennem de sidste år, efter at man var begyndt at føle presset med de tre sektioner. Han foreslog, at første aften blev DHFs og andendagen sektionernes. *P. Chr. Nielsen* og *Verner Hansen* støttede kritikken, førstnævnte især m. h. t. programmets redaktion; sidstnævnte ankede over, at de underholdende udflugter bredte sig for meget. Herimod udtalte sig navnlig *Meyling* og *Calov*, som hævdede, at udflugterne ikke var »underholdning« men i år som altid bragte stor berigelse, samt at man tidligere havde haft det langt ringere, fordi hvert andet årsmøde var i København, og *Karen Andersen* erklærede, at dette årsmødes uhyre anstrengende fredagsprogram dog havde været en succes i een henseende, man havde været henvist til at tale med hinanden – og det havde været nyttigt. *Klem* gjorde opmærksom på, at arrangementet med dagenes fordeling var udtryk for hensyntagen til dem, der kun kunne være tilstede enkelte eller et par dage, og ekspeditionssekretær *Grindsted* fastholdt, at parallelle møder har nu engang upraktiske

konsekvenser. *Palle Friis* fandt det vigtigt, at styrelsen finder en form, der kan bruges, når vi om ti år er dobbelt så mange! *Formanden* gav udtryk for, at styrelsen lytter med opmærksomhed til kritik og overvejer alt. Dette årsmøde var til dels et eksperiment. Fordelingen af dagene er også fastlagt, som det sker, fordi museumsfolkene udgør så stor en del, nemlig halvdelen, af deltagerne, og har det største behov for drøftelser. Styrelsen vil overveje mødeformen på baggrund af de fremkomne bemærkninger.

Efter mødet inviterede Lyngby-Taarbæk kommune til frokost på Hotel Lyngby. Som vært fungerede Aage Børresen. Om eftermiddagen fulgte ca. 100 mennesker cand. mag. *Ebba Waaben* på en spadseretur langs Mølleåen. Under et ophold i Rådvad kro talte professor, dr. phil. *Svend Ellehøj* om industriens historie på stedet. Turen afsluttedes ved Strandmøllen, hvorfra deltagerne med bus blev transporteret til Peter Lieps hus, hvor man spiste middag.

Søndag morgen kl. 9 startede bus-udflugten til Nordsjælland fra pladsen foran Lyngby rådhus. Ved Bastruptårnet talte dr. phil. *Vilhelm la Cour,* den nyrestaurerede Jørlunde kirke forevistes af museumsinspektør *Rikke Behrend.* Efter frokost på Jægerspris slotskro blev deltagerne modtaget af professor, dr. phil. *Roar Skovmand,* der førte deltagerne på en tur i parken og gennem museet. I repræsentationslokalerne gav Kong Frederik VIIs stiftelse en reception, hvor Roar Skovmand fortalte om Frederik VII på Jægerspris. I største hast kørte deltagerne derefter til Storkeegen i Nordskoven, hvis mærkværdighed blev forklaret af skovfoged *Th. Jensen.* Kl. knap 5 kunne formanden erklære udflugten og dermed årsmødet for afsluttet, og busserne kørte mod København.

Povl Eller

Dansk historisk Fællesforening

Driftsregnskab 1969–70 samt status pr. 31. marts 1970

Foreningsvirksomheden:				
Kontingenter	10.798,50			
Kursus 5.760,66				
÷ tilskud 6.200,00				
	439,34			
Overskud årsmøde	441,58			
		11.679,42		
Tilskud:				
Kulturministeriet	13.000,00			
Dansk historisk fællesfond .	1.050,00			
		14.050,00		
Udgifter:				
Rejser og møder	3.552,79			
Administration	935,15			
Lønninger (kontoret)	21.698,10			
Kontorudgifter iøvrigt	11.437,61			
Embedsmænd	3.800,00		41.423,65	
		25.729,42	41.423,65	÷ 15.694,23
Skriftserie og katalog:				
Bogsalg og katalogen	97.585,44			
÷ merværdiafgift	10.805,64			
		86.779,80		
Tilskud:				
Kulturministeriet til Anders Bæksted: Danske indskrifter	3.500,00			
Undervisningsministeriet til fortsat udgivervirksomhed ..	3.500,00			
Den Hielmstierne-Rosencroneske stiftelse til K. Prange: Danske Segl	3.900,00			
Carlsen-Langes legatstiftelse til K. Hald: Danske Personnavne	3.000,00			
		13.900,00		
Diverse indtægter		764,37		
Udgifter:				
Trykning og indbinding ..	26.122,76			
Trykning af katalog	19.346,83			
Reklamer	3.669,50			
Forfatterhonorarer	15.872,91			
Administration og redaktion	2.464,81			
Håndbog for danske lokalhistorikere	37.960,59			
Renter af kasse kredit	1.786,88			
			107.224,28	
		101.444,17	107.224,28	÷ 5.780,11
			Transport	÷21.474,34

			Transport	÷21.474,34
Fortid og Nutid:				
Abonnement og salg	46.403,83			
÷ merværdiafgift	5.130,98			
		41.272,85		
Tilskud:				
Kulturministeriet til institutionsberetninger	3.200,00			
Undervisningsministeriet til udgivelse af Fortid og Nutid	2.000,00			
		5.200,00		
Udgifter:				
Trykning, indbinding	29.233,00			
Forfatterhonorarer	22.074,90			
Administration og forsendelse	7.545,50			
Lønninger	2.365,00			
			61.218,40	
		46.472,85	61.218,40	÷14.745,55
Årets driftsunderskud				36.219,89

Status pr.	*31/3 1969*	*31/3 1970*
Aktiver:		
Girokonto 86.264	6.157,89	11.801,41
Sparekassen Tølløse 30.10.6001	2.376,23	4.286,79
Holbæk Sparekasse 30.20.0174	0,00	5.000,00
Kassebeholdning	0,00	401,00
Boglager	0,00	42.200,00
Tilgodehavende moms	0,00	2.377,49
	8.534,12	66.066,69
Passiver:		
Kasse kredit nr. 200333–4 Frederiksborg Bank	0,00	1.747,47
Forskud på »Historisk Billedbog«	0,00	38.000,00
Skyldige omkostninger	3.332,24	14.736,23
Kapitalkonto	5.201,88	11.582,99
	8.534,12	66.066,69

København, den 29/6 1970.
sign. *Olaf Olsen,*
museumsinspektør, dr. phil.
Formand.

Undløse, den 26/6 1970.
sign. *Ove Bruun Jørgensen,*
sognepræst.
Kasserer.

Foranstående regnskab er gennemgået af underskrevne revisorer og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring.
Boglageret er optaget til en ansat produktionsværdi og nedskrevet med 30 pct. Ved lageroptællingen har revisionen ikke medvirket. Tilstedeværelsen af de øvrige opførte beholdninger er kontrolleret.

Haderslev, den 28/8 1970.
sign. *Olav Christensen*
socialinspektør.

Faxe Ladeplads, den 17/8 1970.
sign. *Ejgil Pedersen*
kontorchef.

○ KOMMENTAR *Fællesudvalgets status*

Vi er et folk, der holder af foreninger og udvalg. Det ses i historikerverdenen, hvor der trives et utal af selskaber, institutioner og tidsskrifter. Man grupperer sig efter interesser og arbejdsopgaver, og de mange grupper har givet fremmet udforskningen af landets historie. Faren ved denne udvikling er, at kræfterne kan splittes for stærkt og at den indbyrdes kontakt kan mangle. For at modvirke det, danner man »fællesforeninger« og »sammenslutninger«, og for et par år siden oprettedes et sådant overorgan: Fællesudvalget for historisk Forskning. Det skal fremme samarbejdet mellem historikere og mellem historiske organisationer samt styrke kontakten med tilgrænsende videnskaber. Formålet skal bl. a. nås gennem afholdelse af regelmæssige danske historikermøder. Det første af disse møder blev afholdt i 1969 hvor forskningsrapporter fra en række institutioner og selskaber blev fremlagt og kommenteret. Man drøftede derefter, opdelt i sektioner, konkrete forskningsopgaver som socialhistorie, administrationshistorie, kulturhistorie i middelalderen, historisk atlas m. m. Referater af alt dette samt professor Jörgen Weibulls foredrag: Forskningens organisation, foreligger nu i en trykt rapport, som kan købes ved henvendelse til DHF's ekspedition.

I februar 1971 blev der igen indkaldt til møde. Emnerne var denne gang de danske historiske tidsskrifter, arkivernes, bibliotekernes og museernes service overfor forskningen, samt hovedemnet: en status for dansk historieforskning. Forud for mødet havde man bedt ca. 500 historikere (hvoraf omkring halvdelen svarede) om at give oplysning om deres »igangværende forskning«. Drøftelserne fandt sted på grundlag af dette materiale og med udgangspunkt i en indledning af professor Povl Bagge. Begge dele vil senere blive fremlagt i en trykt rapport, og derved kommer til at foreligge en på sin vis udmærket oversigt over dansk historisk arbejde af i dag. – På sin vis, for man må med professor Bagge alvorligt beklage, at historikerne uden universitetsuddannelse næsten helt glimrer ved deres fravær. Man forstår udmærket de praktiske vanskeligheder der har fået Fællesudvalget til at opgive at kontakte *alle* danske historikere, men resultatet er blevet, at listen over igangværende forskning ikke er udtømmende eller helt repræsentativ.

Betyder det så at vore særlige områder, kulturhistorie og lokalhistorie, mangler i denne status? Så langt fra. Faghistorikerne synes at være lige så

optaget af disse emner som amatørerne, og man kan nu glæde sig til at få en række kulturhistoriske emner belyst, for eksempel: sot og helse, bryggerihistorie, 1700-tallets kogebøger, gørtlerfagets historie, primitive sko, folkelig grafik, torv og marked 1550–1900, dansk lærdomshistorie og universitetet og samfundet – for blot at nævne nogle karakteristiske titler. Der er imidlertid endnu flere projekter med lokalhistoriske emner. En del af titlerne er meget kortfattede og røber ikke noget om, hvordan arbejdet bliver grebet an: Lollands historie, Helsingørs historie, studier i Viborg, Skive og Ålborgs historie m. m. I en række andre tilfælde har man en fornemmelse af at der er tale om detailundersøgelser, hvor udgangspunktet ikke så meget er den geografiske lokalitet som et bestemt emne, der skal studeres inden for en geografisk ramme. Nogle af lokaliteterne vil sikkert være typiske, og resultaterne kan så bruges til at opbygge et alment billede af danske forhold, men andre synes valgt fordi de indebærer helt specielle forhold hvorved resultaterne kan bidrage til at skabe en mere nuanceret opfattelse af den almene udvikling. I disse grupper falder emner som bondebygninger på Als, erhvervsfordeling i enkelte købstæder, landskifterne og ejendommenes historie på Århus-egnen, fynsk linnedvævning, vejene i Frederiksborg amt, jøderne på Lolland, sildemarkedet på Albuen – Hansaens betydning, Åbenrås arkitekturhistorie, Læsø Land – næringslivet i et øsamfund, langbrugsstrukturen i de danske marskområder og region III's historie. Endelig er der en gruppe lokale undersøgelser, hvis resultater formentlig vil kunne indgå direkte i Danmarkshistorien: den holstenske adels indvandring i Sønderjylland, 1600-tallets dyrkningssystemer i relation til landbrugsgeografiske regioner, Københavns bygnings- og socialhistorie i det 18. århundrede og folkestrejken i København 1944.

Som det vil ses af disse eksempler er der grøde i såvel kultur- som lokalhistorien. Traditionelle emner og nye ideer optræder side om side, og der synes at være tale om en forbløffende alsidighed. Det skel som nogle har villet sætte mellem amatøren, der arbejder med lokalhistorie og faghistorikeren, der tager sig af rigshistorien, gælder i hvert fald ikke mere. Det er ikke emnernes art eller afgrænsning, der er afgørende, og gennemgår man den foreliggende litteratur må man erkende, at heller ikke forfatternes uddannelse sætter noget skel. Man må give professor Bagge ret i, at amatørerne må med, hvis man vil give et dækkende billede af dansk historieforskning af i dag. Og det er en lykkelig situation.

Knud Prange

Status for den antikvariske lovgivning

AF VIGGO NIELSEN

Danmark har en meget omfattende lovgivning til beskyttelse af fortidsminder, ikke blot voldsteder, gamle bygninger og gravfund, men også stengærder, dyrkningsspor og skibsvrag. Kontorchef i ministeriet for kulturelle anliggender, cand. jur. og mag. art. Viggo Nielsen, *giver en oversigt over alle nugældende bestemmelser med regler for værn, tilsyn og sanktioner, samt vurderer de muligheder lovene giver for at bevare værdifulde historiske minder.*

Betydningen af ordet *antikvarisk* i almindelig sprogbrug har skiftet en del. Det har tidligere betegnet, at noget havde relation til genstande fra fortiden, antikviteter, eller til samfundsforhold i gamle dage. Betegnelsen Den antikvariske samling i Ribe fra 1855 viser denne betydning. Senere blev ordet i den almindelige forståelse forbundet med salg af brugte bøger. I det seneste 10-år har den gamle betydning fået en renæssance, utvivlsomt med et udgangspunkt i, at betegnelsen for Nationalmuseets leder i tilslutning til lokalmuseumslovens gennemførelse i 1958 blev ændret fra direktøren for Nationalmuseet til rigsantikvaren. Nu er det almindeligt at tale om antikvarer, og man kan også tale om en antikvarisk lovgivning. Når ordet anvendes i denne sidstnævnte sammenhæng, forstås det stort set på samme måde som det tilsvarende svenske ord. Indholdet af denne svedisme eller skandinavisme er i sammenhæng med ordet lovgivning, at lovene har noget at gøre med sikringen af objekter fra gammel tid først og fremmest ved bevaring på deres oprindelige sted, men også i forbindelse med vilkårene for deres eventuelle fjernelse. Det er altså de love, hvis emner er de såkaldte jordfaste fortidsminder, historiske, særligt beskyttede bygninger, gamle kirker og kirkegårde, fund på havbunden af historiske vrag eller genstande eller fund på landjorden af gamle ting. Der er også andre grupper af genstande, der kunne tænkes omfattet af antikvariske love, men de just nævnte er de væsentligste. Det er derimod et andet regelsæt, nemlig den museale lovgivning, jfr. f. eks. Fortid og Nutid, Bd. XXII, 1964, side 303 ff., der tilrettelægger den offentlige støtte og ofte indseendet med de museer eller samlinger, der rummer genstande fra fortiden.

I Danmark er vi i dag i den situation, at vi har et af de mest vidtspændende og moderne antikvariske lovgivningskomplekser i Europa, samtidig med at vi også har de ældste gældende regler, nemlig danefæbestemmelsen i Danske Lovs 5–9–3, der sammen med de supplerende bestemmelser fra 1700-årene udgør en charmerende antikvitet i sig selv.

De nyere antikvariske love, til hvilke forslagene er udarbejdet i ministeriet for kulturelle anliggender, udgør til en vis grad et sammenarbejdet kompleks, i kronologisk orden lov nr. 203 af 31. maj 1963 om *beskyttelse af historiske skibsvrag,* lov nr. 195 af 8. juni 1966 om *bygningsfredning* og lov nr. 314 af 18. juni 1969 om *naturfredning.*

Hver for sig er disse love nødvendige for opretholdelsen af de grupper af fortidsminder, de omtaler. Den, der har størst spændvidde og kræver det største apparat, er tillige den nyeste, nemlig naturfredningsloven, i hvis kap. VII beskyttelsen af vore jordfaste fortidsminder er indeholdt.

Naturfredningsloven

Det er en for Danmark helt speciel ordning, at beskyttelsen af de jordfaste fortidsminder er indeholdt i en naturfredningslov. Samtidig må det dog siges, at den danske naturfredningsordning i sin helhed på mange væsentlige punkter adskiller sig fra den, der gælder i det øvrige Europa, og dette for øvrigt ikke på en uheldig måde. At ordningen er blevet således i Danmark er naturligvis først og fremmest betinget af det danske landskabs karakter af et kulturlandskab, hvis enkelte elementer ufravigeligt indgår i en kulturhistorisk sammenhæng, men har også sine historiske årsager. Nationalmuseets ledelse, som i forrige århundrede var blevet det administrationsled, der varetog de jordfaste fortidsminder, var politisk præget af en yderst liberalistisk holdning og behersket af tanken om, at et godt forhold til landmændene var betinget af, at der ikke blev gjort noget indgreb i disses ejendomsrettigheder. Udgangspunktet med hensyn til fortidsmindernes bevaring var derfor, at fredninger måtte være et frivilligt fænomen. Man nåede et begrænset stykke ad frivillighedens vej. Kredse uden for museet med tilknytning til Danmarks Naturfredningsforening, der især anskuede fortidsminderne som et integrerende led i det danske landskab, slog imidlertid i 1930-erne alarm over for den katastrofe, der da, efter at fortidsmindernes antal allerede var reduceret til en brøkdel af det oprindelige, truede de resterende fortidsminder og dermed hele vort landskabsbillede. Det var især incitamentet fra disse mennesker, blandt hvilke Johs. V. Jensen var en af bannerførerne, som førte til lovbeskyttelsen af vore fortidsminder og til, at denne beskyttelse blev indrulleret i den lov,

som var hovedinstrumentet for beskyttelsen af det danske landskab i øvrigt, naturfredningsloven.

Der er også i øvrigt en meget nær forbindelse mellem fortidsmindebeskyttelsen og naturfredningsloven. Beskyttelsen af såvel andre landskabselementer som fortidsminder forudsætter ensartede indgreb overfor eller aftaler med grundejere. Mange led i naturfredningsloven, både administrative og retlige, er derfor egnede til at være fælles for disse beskyttelsesobjekter.

Resultatet af bestræbelserne i 1930-erne, hvori Nationalmuseets ledelse inddroges i forbindelse med udarbejdelsen af forslaget til en ny naturfredningslov, blev den generelle beskyttelse af alle jordfaste fortidsminder, som indeholdtes i § 2 i lov nr. 140 af 7. maj 1937 om naturfredning. § 2 opregnede de jordfaste fortidsminder, der var omfattet af loven således: »Gravhøje, gravpladser, stendysser og bautastene, voldsteder og lignende gamle befæstningsanlæg samt ruiner«. Nationalmuseet fik tillagt myndighed til, dog med rekurs til ministeriet, at afgøre, hvad der faldt ind under bestemmelsen, og der gaves nærmere regler om, hvorledes en frigivelse af fortidsminder kunne finde sted. Ved revisionen af den tidligere naturfredningslov i 1961 blev beskyttelsen af selve fortidsmindet suppleret ved, at det blev forbudt uden fredningsnævnets samtykke at foretage noget indgreb i terrænet omkring fortidsmindet inden for en radius af 100 m fra dets fod.

Netop i 1961 blev der af regeringen nedsat en kommission, naturfredningskommissionen, der skulle forberede en gennemgribende revision af naturfredningsloven. Kommissionsarbejdet snublede i starten i forbindelse med forsøgene på gennemførelsen af en omfattende jordlovgivning, men da det i 1965 for alvor kom i gang, var det en selvfølge, at der blandt de talrige arbejdsgrupper, der blev nedsat til at beskæftige sig med de materielle naturfredningsproblemer, skulle være en, der arbejdede med reglerne om de jordfaste fortidsminders beskyttelse. Denne arbejdsgruppe kontaktede under sit arbejde en lang række af sagkyndige, der kunne tænkes at interessere sig for problematikken. Arbejdsresultatet, kap. XIX, siderne 289–310 i *betænkning nr. 461 af 1967 om naturfredning,* der yderligere var gennemgået i kommissionens plenum, er således fremgået af manges tanker og medvirken. Såvel under de senere overvejelser i regeringen som under folketingsbehandlingen af lovforslaget indføjedes der visse ændringer i bestemmelserne, men stort set var kap. VII om de jordfaste fortidsminder i den ny naturfredningslov identisk med kommissionsbetænkningens forslag. Med hensyn til baggrunden for og den nærmere forståelse af reglerne kan der derfor generelt henvises til betænkningens redegørelse, som ligesom den øvrige del af betænkningen, er karakteristisk ved, at det er første gang i nyere tid, at en håndbogsagtig fremstilling af disse emner foreligger.

Der var enighed i naturfredningskommissionen om, at den hidtidige systematik, hvorefter fortidsmindebeskyttelsen indgår som et led i naturfredningsloven, burde opretholdes. Den opfattelse er altså stadig væk rådende, at Danmark i udpræget grad udgør et kulturlandskab, hvor praktisk talt ingen del er upåvirket af menneskelig adfærd, og hvor de forskellige faser inden for forhistorisk og historisk tid hver for sig har sat deres præg på landskabet, således at anskuelsen af landskabet nødvendigvis må få et betydeligt kulturhistorisk perspektiv. Opgaven var herefter den nærmere udformning og indpasning af beskyttelsesreglerne, og udgangspunktet var, at den hidtidige § 2 med sin indviklede udformning, tilblevet som den var gennem flere lovrevisioner, ikke kunne fortolkes éntydigt i relation til de forskellige grupper af fortidsminder, og at der derfor af hensyn såvel til borgerne som til de antikvariske myndigheder måtte tilstræbes en afklaring. Dette forsøg på en afklaring nødvendiggjorde en analyse af de forskellige grupper af fortidsminder, der kunne karakteriseres som jordfaste eller i alt fald efter deres typiske forekomst stod de jordfaste fortidsminder nær. Gennemgangen omfattede således:

a: grave og gravpladser. Her er problemerne med hensyn til de monumentale anlæg, gravhøje, dysser o.s.v. begrænsede. De er næsten alle erkendte og deres beskyttelse tinglyst. Situationen omkring de ikke synlige gravanlæg, urnegravpladser, fladmarksgrave og gravene i de overpløjede høje har derimod stedse givet anledning til tvivl. Selv om man i § 2's direkte omtale af ordet gravpladser indfortolkede en beskyttelse af disse fundgrupper, har man ikke rigtig kunnet gøre op med sig selv, hvorledes man skulle forholde sig ved nyopdukkende fund. Nationalmuseets praksis har været præget heraf og kun undtagelsesvis har man statueret, at § 2 fandt anvendelse på f. eks. overpløjede høje.

b: ruiner og voldsteder m. v. Denne gruppe omfatter bl. a. rester af massivere konstruktioner, der nu fremtræder som ruiner eller tomter af borge, klostre, kirker, huse o.s.v. Betænkningen omtaler, hvor gradvis overgangen er fra disse til bygninger eller bygningsdele, der kan være omfattet af bygningsfredningsloven. En vis overlapning vil kunne ske. Hovedproblemerne omkring disse fortidsminder er også her, hvordan man skal forholde sig over for specielt de bygningsrester, der fremkommer ved jordarbejder. En administrativ praksis har opereret med en beskyttelse efter § 2, uden at dette dog har været konsekvent. For voldstedernes vedkommende gælder, at registreringen af disse endnu ikke er afsluttet, og det kan derfor være vanskeligt at opstille en generel problematik. Når en registrering er foretaget, må det undersøges, hvilke foranstaltninger der må træffes for at beskytte det pågældende anlæg i dets hidtidige udformning.

c: dæmninger, gærder og lign., herunder stengærder og jorddiger omkring

marker og skove. For disse anlæg gælder, at deres historiske karakter ikke behøver at være indlysende, deres landskabelige betydning så meget mere, og en række af dem er derfor blevet fredet gennem lovens øvrige bestemmelser. I naturfredningsloven af 1937 var stengærder således udtrykkeligt nævnt i opregningen af almindelige fredningsobjekter i lovens § 1.

d: bopladser, der spænder fra uanselige bopladsrester fra oldtidens forskellige perioder til de metertykke kulturlag i vore middelalderlige købstæder, frembyder den mest komplicerede situation. Statuering af sådanne anlæg som fortidsminder vil ikke være noget, enhver kan foretage. Det kræver en vis specialviden, og kun sjældent vil sådanne lag tegne sig i landskabet. I praksis udnyttede man i enkelte tilfælde § 2 til at fastsætte en slags fredning.

e: dyrknings- og færdselsspor i form af agerskel eller andre agerspor fra forhistorisk eller historisk tid og gamle hulveje af historisk karakter vil være endnu mere uhåndgribelige for den ikke sagkyndige. Disse spor har stedse været betragtet som liggende lidt uden for periferien af lovens regel om beskyttelse af fortidsminder, men har i vidt omfang kunnet beskyttes gennem naturfredningslovens almindelige bestemmelser.

f: monumenter, bautasten m. v. omfattende en lang række enkeltstående fortidsminder som helleristnings- og runesten fra forhistorisk tid, kors, milepæle, vildtbanesten og lign. fra historisk tid, giver anledning til helt andre problemer. For mange af disses vedkommende, f. eks. for runesten eller milepæle, gælder, at deres nuværende opstilling kan være relativt tilfældig. Er de således jordfaste? De må i alt fald være omfattede af en beskyttelseslovgivning, og nogle af dem har da også været beskyttede efter § 2 som jordfaste fortidsminder, andre særligt sikrede efter dens almindelige fredningsbestemmelser.

g: kultsteder m. v. omfatter en broget samling fænomener, bl. a. helligkilder, offermoser, slagpladser og sagnlokaliteter. Også med hensyn til disse har der været en blandet praksis, og hvor man har ønsket en beskyttelse, er denne tilvejebragt vekselvis ved almindelig fredning og ved påberåbelse af fortidsmindebestemmelserne.

Endelig omtaler betænkningen særskilt:

h: fortidsminder i søer og åer, f. eks. befæstningsanlæg og broer.

i: faste anlæg på søterritoriet som sejlspærringer og bopladslag. De seneste års undervandsrekognosceringer har givet disse anlæg med deres specielle retlige situation en særlig betydning.

Ved en opgørelse, der kan danne grundlag for en retlig systematik, vil det være naturligt at tage udgangspunkt i sådanne forhold, som: *om* fortidsmindet er synligt respektive let erkendeligt, *om* det for den ikke sagkyndige vil

være indlysende, at man står over for et jordfast fortidsminde, *om* der allerede er statueret en beskyttelse for det, eller *om* en sådan statuering dog er sket inden påbegyndelsen af dispositioner af større økonomisk rækkevidde fra ejerens side, *om* det fremkommer tilfældigt ved jordarbejder, og *om* lokaliteten viser spor efter en mere eller mindre intens menneskelig aktivitet.

Alene denne opregning viser for det første, at en nærmere afklaring af den tidligere lovs bestemmelser ville være formålstjenlig, men for det andet tillige i hvor høj grad naturfredningslovens øvrige bestemmelser supplerer fortidsmindebestemmelserne under bestræbelserne for at beskytte et mangesidigt kulturhistorisk billede her i landet.

Resultatet af overvejelserne blev *kap. VII omfattende §§ 48–53 i den ny naturfredningslov*. I overensstemmelse med den foretagne analyse opstiller loven til afløsning af den tidligere sammenfattende bestemmelse 5 grupper af fortidsminder eller situationer, der hver for sig motiverer særlige former for retlig beskyttelse eller hensyntagen til grundejere eller myndigheder. Indholdet af beskyttelsen, og hvad der kræves for, at de pågældende fortidsminder kan anses for at være beskyttede, er for hver gruppe nærmere angivet, og anvendelsen af det mere upræcise ord fredning har derfor kunnet undgås.

Et hovedkriterium er som nævnt, om fortidsmindet principielt kan siges at være synligt i terrænet eller dets beskyttelse i øvrigt tilkendegivet. I § 48 opregnes de forskellige grupper af sådanne fortidsminder:

1) gravhøje, stengrave, voldsteder, forsvarsanlæg, ruiner og broanlæg (§ 48, stk. 1, 1. pkt.)
2) bautastene, helleristnings- og andre kultstene, runestene, kors, milepæle og lign. (§ 48, stk. 2)
3) andre fortidsminder såsom møllekanaler og dæmninger, stenvolde, stenrækker, kanaler, anlæg ved og i søer, åer og helligkilder m. v. (§ 48, stk. 2, 2. pkt.)

De under 1) og 2) nævnte objekter betragtes som noget, enhver kan erkende som fortidsminder, hvorimod man med hensyn til de under 3) opregnede er gået ud fra, at erkendelsen kræver en særlig ekspertviden. Derfor er de førstnævnte objekter (under 1) og 2)) umiddelbart beskyttede allerede i kraft af loven, medens de sidstnævnte (under 3)) kun er beskyttede, når der er foretaget tinglysning af deres eksistens.

Yderligere omtales i loven:

4) anlæggene på søterritoriet, vigtigst sejlspærringer, havne- og broanlæg (§ 48, stk. 3), og

endelig falder:

5) de objekter, der videre omtales i § 49, stk. 1 nok i begrænset omfang sammen med de i § 48, stk. 1 nævnte, men hovedkendetegnet for dem

er, at det er hidtil ikke erkendte fortidsminder, der fremkommer tilfældigt ved jordarbejder, også omfattende sådanne typer som ikke er omtalt i § 48, idet nemlig § 49 foruden »ruiner og andre jordfaste fortidsminder« omtaler de hidtil problematisk stillede grave og gravpladser under flad mark, bopladser og lignende.

Svarende til denne opregning, der som nævnt ikke omfatter alle de fortidsminder, som indgår i betænkningens analyse, er der fastsat forskellige definitioner af, hvad lovens beskyttelse egentlig går ud på.

For *gruppe 1)* gælder, at de ikke må beskadiges eller ændres, og det areal, hvorpå de er beliggende, ikke deles ved udstykning eller på anden måde uden rigsantikvarens og fredningsnævnets samtykke.

For *gruppe 2)* medfører den særlige karakter af fortidsminderne som enkeltstående stene eller kors og lign., der ofte i dag står på et andet sted end det oprindelige, at beskyttelsen har en lidt anden formulering. Disse objekter må ikke ændres eller flyttes uden rigsantikvarens og fredningsnævnets samtykke.

Gruppe 3) udgøres af fortidsminder, der blot har det til forskel fra dem i gruppe 1, at det ikke er nemt for alle og enhver at erkende dem som jordfaste fortidsminder. Denne forskellige situation medfører, at beskyttelsen, som i øvrigt går ud på det samme som for gruppe 1, er betinget af, at der er sket en tilkendegivelse fra de antikvariske myndigheders side ved, at der i henhold til loven foretages en tinglysning om fortidsmindets tilstedeværelse på den pågældende ejendom.

Gruppe 4) udgør noget særligt allerede af retlige grunde, idet proceduren for beskyttelse af fortidsminder på landjorden er baseret på de særlige ejendomsretlige problemer, der gælder her, og det er derfor naturligt, at der findes en særlig bestemmelse for søterritoriet, hvor staten har en højhedsret. Her kan ikke gælde regler om udstykning og lign., og her ville fredningsnævnenes medvirken være uden selvstændig betydning. Beskyttelsen af fortidsminderne på søterritoriet går derfor ud på, at disse ikke må beskadiges eller ændres uden rigsantikvarens samtykke. For at opnå, at en sådan beskyttelse skal blive reel, må de pågældende fortidsminder naturligvis være registrerede. En sådan registrering er i gang og støttes af lovens krav om, at fund af anlæg på søterritoriet straks skal anmeldes til rigsantikvaren.

For *gruppe 5)*'s vedkommende er beskyttelsens indhold mere kompliceret. Loven kræver, at fundet straks skal anmeldes til rigsantikvaren, som derefter snarest meddeler den, der udfører arbejdet, om dette kan fortsættes, eller om det skal indstilles, indtil der er foretaget en undersøgelse, eller indtil spørgsmålet om en eventuel erhvervelse er endelig afgjort. Der er et års respit for rigsantikvaren til at lade en sådan undersøgelse foretage. Hvis det er en of-

fentlig myndighed, der udfører anlægsarbejder, afholdes udgifterne af denne offentlige myndighed, er det derimod private, af rigsantikvaren. Denne ordning, hvorefter den offentlige anlægsmyndighed betaler undersøgelser af ved jordarbejder fremkomne fortidsminder (en frigivelse af fortidsminder omfattet af § 48's beskyttelsesregler, kan naturligvis altid betinges af, at ansøgeren bekoster en undersøgelse), svarer til, hvad der gælder i Sverige, hvor man dog også kan pålægge den private at afholde sådanne udgifter. Der er altså her gjort op med de hidtidige tvivlsproblemer, idet der nu for disse fortidsminder er fastsat et bestemt sæt af regler, som måske yder mindre beskyttelse, end en vidtdreven fortolkning af den tidligere bestemmelse ville gøre, men som til gengæld giver en afklaring af situationen, og trods alt giver de antikvariske myndigheder vidtgående beføjelser. Forholdet er jo det, at når der stødes på grave i overpløjede høje eller under flad mark eller på bopladslag, vil det, man fra antikvarisk side normalt kan ønske sig, mere være muligheden for at foretage undersøgelser end en beskyttelse mod fremtidige indgreb. Derfor er hovedreglen den, at der skal gives lejlighed til en undersøgelse. Rigsantikvaren kan dog, hvis det skønnes, at fortidsmindet har en særlig betydning, søge det erhvervet for det offentlige, og her gælder samme regler, som hvor ejere fremsætter krav om nedrivningen af fredede bygninger, nemlig at det pågældende fortidsminde, hvis en frivillig erhvervelse ikke kan opnås, kan erhverves ved ekspropriation (§ 49, stk. 3). Det er ministeren, der træffer afgørelsen om en sådan erhvervelse.

Hvis den mulighed, rigsantikvaren har for at få undersøgt nyfundne fortidsminder, var afhængig af, om der blev udredet erstatning for forsinkelser til den, der foretog anlægsarbejdet, ville reglen være ret illusorisk. Afventningen i indtil 1 år af undersøgelsernes afslutning medfører derfor ikke erstatning til grundejeren. Derimod indeholder § 49, stk. 2 en regel om, at private grundejeres tab ved ikke at kunne fortsætte den hidtidige drift, hvorved der er tænkt på jordbrugsdrift, skal erstattes af rigsantikvaren.

Den beskyttelse, fortidsminderne har og har haft, accentuerer måske det forhold, at mange entreprenører eller ejere i forbindelse med anlægsvirksomhed vil sørge for at undgå at opdage fortidsminder under jordarbejderne. Det vil kun medføre en vis afhjælpning af dette forhold, at det i § 49, stk. 4 udtrykkeligt anføres, at rigsantikvaren kan kræve adgang til steder, hvor der foretages jordarbejder, og hvor der kan formodes at fremkomme fund. Det må samtidig siges, at denne tendens til ikke at opdage noget ikke specielt har forbindelse med den nye lov. På den anden side vil det både for grundejere og entreprenører og for de antikvariske myndigheder være hensigtsmæssigt og nødvendigt, at der på det tidligst mulige stadium, og om muligt inden anlægsarbejdet påbegyndes, foretages en undersøgelse af stedet.

Planlægningen af undersøgelsen forud for, at anlægsprojekter skal realiseres, vil i fremtiden blive en meget væsentlig opgave for fortidsmindeforvaltningen. Såfremt et fortidsminde f. eks. en ruin i en købstad er fundet tidligere, og der er foretaget tinglysning af beskyttelsen, er den naturligvis omfattet af § 48, stk. 1.

Som et yderligere og meget væsentligt led i beskyttelsen af fortidsminderne, og her gælder det *samtlige grupper,* indgår *de sanktioner,* der kan anvendes ved overtrædelse af bestemmelserne i §§ 48 og 49. Efter lovens almindelige straffebestemmelse kan lovovertræderen straffes med bøde, jfr. § 66, litra 1). I flere tilfælde er der for overtrædelser af den tidligere lovs § 2 givet anselige (i andre meget små) bøder. Samtidig kan rigsantikvaren pålægge ejeren og brugeren inden for en rimelig frist at genoprette den hidtidige tilstand, hvis et jordfast fortidsminde er beskadiget, ændret eller flyttet (§ 50). Dette er ikke nogen straf, men bestemmelsen vil utvivlsomt have en betydelig forebyggende virkning. Såfremt ejeren eller brugeren kan bevise, at skaden ikke skyldes fejl eller forsømmelse fra deres side, kan de dog undgå en sådan tilpligtelse. I øvrigt gælder med hensyn til disse retableringsarbejder, som rigsantikvaren kan lade udføre på ejerens og brugerens bekostning, hvis de ikke efterkommer rigsantikvarens pålæg herom, at de udgør en parallel til, hvad der gælder med hensyn til retableringen af ulovlige bygningsarbejder ved fredede bygninger.

Denne bestemmelse fører over i de regler, der gælder om *tilsyn med og vedligeholdelse af* de jordfaste fortidsminder samt om bestræbelserne for at give offentligheden adgang til de mere fremtrædende monumenter. I henhold til § 51 kan rigsantikvaren kræve adgang til jordfaste fortidsminder og uden udgift for ejeren lade fortidsminder undersøge og istandsætte. Tilsynet med fortidsminderne har hidtil været varetaget af formændene for naturfredningsnævnene i de tidligere amtsrådskredse, men er nu, som det også fremgår af lovteksten, overgået til rigsantikvaren.

Til løsning af den opgave at skaffe offentligheden *adgang* til et fortidsminde, kan rigsantikvaren, såfremt han ikke kan opnå en vederlagsfri ordning, indstille til ministeren, at fortidsmindet og evt. det omkringliggende areal erhverves gennem en frivillig overdragelse (i modsætning til ved ekspropriationer). En *erhvervelse* kan for øvrigt også foretages, hvis rigsantikvaren af andre grunde mener, at fortidsmindet bør tilhøre det offentlige. Disse erhvervelser vil utvivlsomt finde ret stor anvendelse i de kommende år, bl. a. fordi det er vigtigt, at de antikvariske myndigheder selv fuldt ud behersker situationen omkring jordbrugsdriften på jordfaste fortidsminder. Allerede nu er der gennemført flere køb i overensstemmelse hermed, eksempelvis af Sjørring volde i Thy og Brovold på Als.

Som et yderligere landskabeligt meget betydningsfuldt, men i forhold til selve fortidsmindet sekundært led i beskyttelsen har loven opretholdt den hidtidige *beskyttelseszone på 100 m* omkring de landskabeligt betydningsfulde monumenter, som er omtalt i § 48, bortset dog fra kors, milepæle og lign., som ofte vil befinde sig uden for det åbne land. Beskyttelsen inden for denne zone omfatter et forbud mod enhver landskabelig eller terrænmæssig ændring, herunder placering af bygninger, skure, campingvogne og lign., opstilling af master, beplantning, ændringer i terrænet ved opfyldninger eller afgravning eller i øvrigt foranstaltninger, der i væsentlig grad kan virke skæmmende på fortidsmindet. For fortidsminder inden for de i 1961 eksisterende skovarealer omfatter beskyttelseszonen dog kun en radius af 5 m fra fortidsmindets fod. Varetagelsen af denne regel er helt henlagt under fredningsnævnet, der dog skal indhente en erklæring fra rigsantikvaren, inden det træffer sin afgørelse. Motiveringen for denne administrative ordning er, at beskyttelseszonen især er anset for et led i opretholdelsen af det landskabelige miljø omkring fortidsmindet og således er egnet til at indgå i fredningsnævnets virksomhed på linie med administrationen af andre zoner i naturfredningsloven, som strandbeskyttelseszonen (§ 46) og bebyggelseskontrolzonerne omkring skove, åer, søer og veje (§ 47).

I øvrigt er den særlige karakter af fortidsmindebeskyttelsen inden for naturfredningsloven, som det flere steder er anført, markeret af *fordelingen* af den administrative kompetence. Medens fredningsmyndighederne i henhold til naturfredningslovens øvrige bestemmelser sædvanligt er de lokale fredningsnævn, hvis afgørelser kan indbringes for det hele landet omfattende overfredningsnævn, er myndigheden ved administrationen af kap. VII *rigsantikvaren*. Rigsantikvaren træffer således afgørelse om, hvad der falder ind under begrebet jordfaste fortidsminder, hvad der udgør grænsen for fortidsmindet, om et arbejde kan fortsætte, efter at et fund er gjort, eller om der skal foretages en undersøgelse eller søges gennemført en erhvervelse. Han erstatter private grundejeres tab ved ikke at kunne fortsætte en hidtidig drift, han kan pålægge ejeren og brugeren retableringer og eventuelt lade arbejdet udføre på disses bekostning, og han skal endvidere beskæftige sig med offentlighedens adgang til fortidsminderne og med deres vedligeholdelse og istandsættelse. Endelig må han drage omsorg for, at beskyttelsesbestemmelserne bliver tinglyst på de pågældende ejendomme. Rigsantikvarens afgørelser, i henhold til § 48 bl. a. med hensyn til, hvad der falder ind under begrebet jordfaste fortidsminder, i henhold til § 49, stk. 1 om fund under jordarbejder og § 50 om pålæg om genoprettelse af en forstyrret tilstand kan indbringes for ministeren for kulturelle anliggender af ejendommens ejer og bruger.

Hvor det drejer sig om selve fortidsmindernes eksistens og fredning, er

rigsantikvaren og ministeren imidlertid ikke enerådende. Man har her fastholdt en dobbeltadministration (som i betænkningen var foreslået afskaffet), derved at også fredningsnævnets samtykke kræves til ændringer og udstykninger m. v. Når fredningsnævnets afgørelse også kræves i disse tilfælde, betyder det en tilsvarende dublering af kompetencen i ankeinstansen. Ligesom ministeren i henhold til § 58, stk. 3 er ankeinstans for rigsantikvarens afgørelser, er overfredningsnævnet det i henhold til § 58, stk. 1 for fredningsnævnets. Denne dobbeltadministration, så kinesisk den end kan virke – det er virkelig vanskeligt for folk at forstå denne behandling af en sag ved flere suveræne myndigheder – vil utvivlsomt kunne være medvirkende til, at loven administreres strengt restriktivt. Det er karakteristisk, at der kun verserer få sager årlig om frigivelse af jordfaste fortidsminder, men lige så karakteristisk, at det er et yderligere lille antal sager, der bliver forelagt ankeinstanserne. Rigsantikvaren har hidtil under administrationen af naturfredningsloven næsten altid formået at undgå, at ankesituationer opstår.

Der er to led, som det er værd at mærke sig i forbindelse med gennemførelsen af den nye naturfredningslov. *Sammenhængen i beskyttelsesproblematikken* har vist sig så indlysende, at fortidsmindebeskyttelsen og naturfredningen i øvrigt må siges at være vævet tættere sammen end før. Dette fremgår mindre af den administrative opdeling, som ikke principielt har ændret karakter: Fredningsnævn og overfredningsnævnet medvirker ved administration af § 48, og rigsantikvaren medvirker gennem sine erklæringer ved fredningsnævnets administration af § 53. Den opmærksomme læser vil imidlertid se, at en række grupper af fortidsminder nu klart falder uden for kap. VII og derfor må beskyttes efter naturfredningslovens øvrige regler. Dette er således tilfældet for adskillige af de foran omtalte fortidsmindegrupper: agerspor, hulveje, kultsteder, helligkilder, sagnlokaliteter og historiske lokaliteter, jorddiger, stengærder og lign. anlæg. De er ikke omtalt i kap. VII. Det samme gælder et fænomen som bopladslag på havbunden. Hvis sådanne objekter skal beskyttes, må det ske efter reglerne om fredning efter naturfredningslovens øvrige bestemmelser, d.v.s først og fremmest ved gennem fredningssager at pålægge den pågældende ejendom fredningsservitutter mod sædvanlig erstatning, eller evt. ved udstedelse af ministerielle bekendtgørelser, hvor det drejer sig om fortidsminder på søterritoriet eller på statsejendom, jfr. § 60. Der foregår derfor, og der må foregå, et intimt samarbejde mellem rigsantikvaren og de øvrige fredningsmyndigheder, heriblandt ikke mindst fredningsplanudvalgene, som i de fleste tilfælde fremtidig vil stå som sagsrejsere. I de landskabsanalyser, som i henhold til lovens § 35 foretages af fredningsplanudvalgene – og centralt af Statens naturfrednings- og landskabskonsulent – og som baseres på en opgørelse af landskabets forskellige

kvaliteter, indgår da også de arkæologiske eller kulturhistoriske synspunkter med stor vægt. Landskabsanalyserne udgør et grundlag ikke alene for rejsning af fredningssager, men også for de forskellige planlæggende myndigheders overvejelser og beslutninger.

Det andet særligt bemærkelsesværdige led i nyordningen vil blive nærmere omtalt senere. Det er en bestemmelse, som på en måde rækker ud over begrebet jordfaste fortidsminder og giver kap. VII et videre område. I henhold til § 49, stk. 1 skal nemlig ved fund af de der nævnte fortidsminder *fundne genstande,* altså oldsager, efter anmodning afleveres til rigsantikvaren. Denne bestemmelse, der kan kaldes et fremmedelement i lovens sammenhæng, svarer til, hvad der gælder i adskillige andre lande. Om fordelingen museerne imellem af de såkaldte afleverede genstande skal der udfærdiges nærmere regler af ministeriet.

Det er klart, at den omfattende administrative procedure i forbindelse med fortidsmindebeskyttelsen vil kræve en betydelig *administrativ* indsats og et betydeligt *apparat* til løsning af de blandet saglige og administrative opgaver. En konsekvens af nyordningen har derfor været – måske som det første led i en etablering med tiden af et selvstændigt rigsantikvarembede – udskillelsen af institutionen rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning fra Nationalmuseet. Også i administrativ henseende har loven således medført en tilnærmelse til de svenske forhold. De nærmeste år vil vise, om denne tilnærmelse kan videreføres. Organisationen af et samarbejde om administrationen af fortidsmindebestemmelserne, herunder ikke mindst § 49, mellem rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning og lokal- eller specialmuseerne er endnu på overvejelsernes stadium.

Naturfredningsloven gælder ikke for *Grønland,* og beskyttelsen af de grønlandske fortidsminder har derfor hidtil helt været baseret på aftaler imellem rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning (eller tidligere Nationalmuseet) og Grønlandsministeriet. Der er nu behov for en afklaring af beskyttelsesproblemerne på Grønland, og der arbejdes i Grønlandsministeriet med formningen af et udkast til en særlig fredningslov for Grønland. Man vil her, bl. a. på baggrund af, at bestemmelserne vil være rettet til en meget lille befolkningsgruppe, kunne tænkes at gå endnu videre i sammenbindingen af forskellige fredningsbestemmelser og for Grønland søge tilvejebragt en enkelt lov omfattende naturfredning, bygningsfredning, beskyttelse af fortidsminder, geologiske dannelser, dyrearter og andet. Ved administrationen vil der i et vist omfang kunne inddrages sagkyndig rådgivning eller afgørelse fra kompetente organer i Danmark.

Bygningsfredningsloven

Den genetiske forbindelse, der er mellem de forskellige fredningsbestræbelser, kan aflæses af historikken omkring bygningsfredningslovgivningen. Ligesom man nu tilsigter en samlet fredningslov for Grønland, opererede man ved udformningen af lovforslaget i 1915–16 med en samlet naturfrednings- og bygningsfredningslov. Denne samling af de to sæt fredningsbestemmelser blev som bekendt ikke realiseret. Der vedtoges en særlig naturfredningslov i 1917 og det følgende år bygningsfredningsloven af 12. marts 1918.

Når de to regelsæt udskiltes fra hinanden, hang det sammen med, at de nok begge omfatter en beskyttelse af eller indgreb over for fast ejendom, men samtidig at den retlige og administrative ordning, som de to love fastlægger, er væsensforskellig. Medens naturfredningsloven som sit grundprincip har, at der fredes mod erstatning, og derfor i høj grad må lægge vægt på, hvorledes fredning og erstatningsopgørelse kan finde sted, er det bygningsfredningslovens princip, at fredninger ikke er forbundet med erstatning. Der er derfor ikke behov for organer, der er specielt egnede til erstatningsopgørelser, men derimod for et kvalificeret, sagligt organ, der kan udpege, hvilke bygninger der har den højeste arkitektur- eller kulturhistoriske kvalitet.

Efter en anden betragtning kan man nok sige, at fredning af bygninger og af landskaber har en forskellig karakter i den retlige udformning, idet det nok er sådan, at ejere af fredede bygninger især med hensyn til bygningsarbejder, der går ud over almindelig vedligeholdelse, må finde sig i visse restriktioner uden nogen kompensation, men at der dog herudover, hvis sagen stilles på spidsen, skal foretages en økonomisk opgørelse. Det er nemlig noget centralt inden for bygningsfredningslovgivningen, at en ejer, hvis det kommer så vidt, at han vil have sin fredede bygning revet ned og ikke får lov til det, må finde sig i, men samtidig kan kræve, at staten overtager bygningen evt. til ekspropriationspris, d.v.s. værdien i handel og vandel.

Ligesom naturfredningslovens grundprincipper fra loven af 1917 er opretholdt i 1970-loven, går den gamle bygningsfredningslovs grundprincipper igen i den ny bygningsfredningslov, lov nr. 195 af 8. juni 1966, der allerede er undergået en mindre ændring ved lov nr. 593 af 19. december 1969.

Også den gamle bygningsfredningslovs øvrige hovedprincipper er opretholdt. Den ny lov har således heller ikke medført noget brud i den hidtidige administrative ordning. Situationen er således den, at den ny lov udgør en gennemgribende omredaktion og præcisering samtidig med, at den har medført enkelte materielle ændringer.

Fredninger kan efter lovens § 1 iværksættes med hensyn til en række nærmere opregnede *objekter:* bygninger og bygningsdele samt andre arkitektoni-

ske arbejder, monumenter og fæstningsværker. Som eksempler på andre arkitektoniske arbejder nævner bemærkningerne til lovforslaget bl. a. broer, springvand, bislagsten, hegnsmure, milepæle og mindestøtter. Denne opregning viser, at der kan være et vist sammenfald mellem bygningsfredningslovens og naturfredningslovens kap. VII's objekter samtidig med, at de to loves områder supplerer hinanden. En slags skillelinie imellem, hvad de to love tager sig af, kan måske drages ud fra den arkitektoniske kvalitet: om det er et jævnere, kulturhistorisk interessant objekt, eller om det har en plads inden for bygningskultur eller arkitekturhistorie. Foruden at samme objekt, f. eks. hvor det drejer sig om befæstningsværker, kan være beskyttet både efter bygningsfredningsloven og naturfredningsloven, gælder, at et vist geografisk sammenfald af beskyttelsesobjekterne ofte vil kunne iagttages, som hvor en fredet bygning ligger på et ældre voldsted. Det er karakteristisk, at naturfredningslovens beskyttelse af jordfaste fortidsminder er den stærkeste beskyttelsesregel, vi har, medens reglerne i lovgivningen om beskyttelsen af eksisterende bygninger, hvad enten det drejer sig om bygningsfredede, eller de af den kirkelige lovgivning omfattede, formelt er svagere.

Begrebet jordfaste fortidsminder er ikke behæftet med nogen aldersklausul. Det må dog være en selvfølge, at man som et minimum opererer med den inden for antikvitetslovgivningen internationalt accepterede 100 års regel. I bygningsfredningsloven derimod er dette alderskriterium fastslået som en hovedregel, der i forhold til tidligere er modificeret netop ved, at det nu kun er anført som en hovedregel. Reelt har man aldrig fraveget denne grænse. Det må også være rimeligt, at opfattelsen af, hvad der har arkitektonisk kvalitet, får lejlighed til at bundfælde sig gennem et spand af år. Hertil kommer, at de administrative og økonomiske konsekvenser af en fravigelse af reglen ville være temmelig uoverskuelige.

Proceduren, hvis en gammel bygning ønskes fredet, er efter bygningsfredningsloven den, at Det særlige Bygningssyn på grundlag af indberetning eller sekretariatsmæssige undersøgelser, herunder en besigtigelsesrapport og evt. efter forhandling med ejeren på stedet, indstiller til ministeren for kulturelle anliggender, at bygningen fredes. Efter den instruks af 13. oktober 1967, der er udstedt for Det særlige Bygningssyn, underrettes ejeren senest samtidig med bygningssynets indstilling til ministeren om, at bygningen søges fredet, og ejeren får så lejlighed til inden for nogle uger at fremføre sine indvendinger over for ministeren. Ved ministerens godkendelse af bygningssynets indstilling sker fredningen, og bygningssynet skal så give ejeren meddelelse herom ved anbefalet brev og foranledige fredningen tinglyst. Der kan altså efter bygningsfredningsloven af 1966 foretages aktualitetsbetonede fredninger på samme måde som efter naturfredningsloven. Der skal dog ligesom tidligere

hvert 5. år udarbejdes en fortegnelse over samtlige fredede bygninger. Denne fortegnelse, hvis udgivelse efter 1918-loven var den retsstiftende kendsgerning i forbindelse med fredningen, vil naturligvis give anledning til, at der hvert 5. år foretages en systematisk gennemgang af samtlige fredninger med henblik på ophævelser eller placering i den ene eller den anden beskyttelsesgruppe som A- eller B-fredede.

De fredede bygninger er opdelt i to *klasser* A og B. Denne klassificering har selvfølgelig relation til bygningernes arkitektoniske værdi. Klasse A omfatter de kvalitativt mest fremragende bygninger, hvis arkitektoniske eller kulturhistoriske værdi er særlig stor, medens klasse B udgøres af de øvrige bygninger, der i disse henseender kan siges at have en væsentlig betydning.

Det relevante i loven med hensyn til de to klasser er dog ikke bygningernes kulturhistoriske betydning, men det forhold, at de er undergivet en forskellig beskyttelsesgrad.

Hvis man opgør de forskellige *beskyttelsesformer,* som er indeholdt i loven, viser det sig, at der reelt er ikke to, men 4 grupper: 1) de almindeligt A-fredede bygninger, og 2) de almindeligt B-fredede. Hertil kommer imidlertid, at de 3) B-fredede bygninger, der er placeret i bymæssige bebyggelser med facader mod gade, vej eller plads, har særlige beskyttelsesregler for disse facader og således udgør en 3. gruppe. Endelig er der inden for alle disse grupper 4) visse bygninger, som er omfattet af en af ejeren underskrevet, på ejendommen tinglyst særlig bevaringsservitut i henhold til lovens § 12. Ved denne servitut tillægges der Det særlige Bygningssyn påtaleret med hensyn til en række bestemmelser, der bl. a. omfatter en forpligtelse for ejeren til at holde bygningen tæt på tag og fag, og hermed en fraskrivning af muligheden for senere at kunne kræve bygningen nedrevet.

Den beskyttelse, der tillægges fredede bygninger, omfatter dels fælles elementer, dels elementer, der er forskellige for de 4 anførte grupper.

Kontrollen med udførelsen af bygningsarbejder, der går ud over almindelig vedligeholdelse, er et af de områder, hvor der gælder forskellig beskyttelse:

1) Med hensyn til A-fredede bygninger kræves der godkendelse fra Det særlige Bygningssyn af ethvert sådant bygningsarbejde.

2) Beskyttelsen af de almindeligt B-fredede bygninger, jfr. § 6, stk. 3, er i virkeligheden meget begrænset, idet den i henseende til de nævnte bygningsarbejder kun består i, at ejeren senest 2 måneder inden et arbejdes påtænkte påbegyndelse, skal give meddelelse om det til Det særlige Bygningssyn. Synet har så mulighed for overfor ejeren at fremkomme med andre forslag, som ejeren dog ikke er forpligtet til at følge. Han skal dog underrette bygningssynet herom i alle tilfælde.

3) For en væsentlig del af de B-fredede bygninger, de i § 6, stk. 2 omtalte, der har facade mod gade, vej eller plads i bymæssig bebyggelse, gælder, at deres facader nyder en lige så effektiv beskyttelse som de A-fredede bygninger. Det særlige Bygningssyn kan godkende eller nægte, at et arbejde udføres.

4) Endelig gælder for de bygninger, hvorpå der er lyst særlige deklarationer efter § 12, at ejeren i alle tilfælde må have Det særlige Bygningssyns godkendelse af ombygningsarbejderne.

Ved 1) A-fredede bygninger er altså såvel faste interiører som bygningernes ydre under bygningssynets kontrol. For 2) B-fredede bygninger i almindelighed er ingenting under effektiv kontrol, for 3) B-fredede bygninger som omtalt i § 6, stk. 2, facaderne, og endelig er 4) de af § 12-deklarationer omfattede bygninger under samme kontrol som de A-fredede. Det lyder af så lidt, at de B-fredede bygninger i almindelighed er uden for bygningssynets kontrol i betragtning af, at det faktisk i de fleste tilfælde lykkes at nå til enighed mellem synet og ejeren om en løsning.

Den formelt svage position eksisterer da også kun i relation til bygningsarbejder. Ganske vist kan man ved sådanne arbejder opnå at forringe en bygnings kvalitet så stærkt, at den mister sin betydning; men dette vil ikke være det normale. I den *situation, hvor ejeren ønsker en nedrivning af en fredet bygning,* er reglerne ens for de 3 førstnævnte grupper af bygninger, medens den 4. gruppe falder helt udenfor, idet ejeren her på forhånd har fraskrevet sig retten til at forlange nedrivningstilladelse.

Proceduren er den, at ejeren må søge Det særlige Bygningssyn om godkendelse af, at bygningen nedrives. Hvis Det særlige bygningssyn ikke vil godkende nedrivningen, må synet, hvis ejeren insisterer, indstille til ministeren, at den pågældende ejendom helt eller delvis søges erhvervet. Denne erhvervelse kan gennemføres ved ekspropriation, hvis man ikke kan nå til en frivillig aftale om købesummens størrelse. Der er dog aldrig foretaget sådanne ekspropriationer. Det er kun i relativt få tilfælde, at sagen stilles på spidsen, således at denne bestemmelse, der som nævnt er nøglebestemmelsen i hele bygningsfredningsloven, kommer i anvendelse. I de seneste år synes der dog at være en tendens til, at bygningsejere i videre omfang opgiver gamle, fredede bygninger og forlanger dem nedrevet. Dette gælder ikke mindst huse, hvis lejeindtægter ikke muliggør en vedligeholdelse.

I en anden relation gælder ensartede beskyttelsesregler for A-fredede bygninger og for B-fredede bygningers facader. Ejerne har nemlig her en direkte forpligtelse til at sørge for en vis *vedligeholdelse,* idet lovens § 8 giver Det særlige Bygningssyn hjemmel til, hvis bygningen vanrøgtes, med ministerens tilslutning at pålægge ejeren eller brugeren at foretage fornøden istandsættelse inden en rimelig frist. Bygningssynet kan, hvis arbejdet ikke er udført

inden for denne frist, lade det foretage på ejerens eller brugerens bekostning. En vis vedligeholdelsespligt gælder som nævnt også for de bygninger, der er belagt med en § 12-deklaration.

På samme måde som ved beskyttelsen af jordfaste fortidsminder er det et særligt, sagkyndigt organ, der varetager bygningsfredningslovens *administration*. Det er dog ikke her rigsantikvaren, der står som den faglige leder, men det allerede flere gange omtalte kollegium benævnt Det særlige Bygningssyn, der foruden rigsantikvaren som født formand har 6 medlemmer, hvoraf en skal være arkitekt og indstilles af akademirådet, en jurist, og to skal repræsentere ejere eller brugere af fredede ejendomme. De to sidstnævnte udpeges af kommunernes landsforening og Københavns kommune. Bygningssynet er i visse henseender enekompetent, i andre et over for ministeren indstillende organ. Det bistås af et sekretariat med faglige medarbejdere og har blandt sine opgaver også den at fordele de midler, der på finansloven stilles til rådighed som tilskud til istandsættelser af fredede bygninger. På trods af de begrænsede midler der er til rådighed, for tiden ca. 1,2 mill. kr. årlig som tilskud til de godt 2.500 fredede bygninger, har man ved denne fordeling væsentligt bidraget til, at kun få fredede bygninger har måttet opgives.

For at smidiggøre administrationen af loven og især dens bestemmelser om offentlig erhvervelse af ejendomme er der ved bygningsfredningslovens § 16 etableret et særligt fond, *Statens Bygningsfredningsfond,* der nu råder over en dispositionsbevilling på 800.000 kr. om året. Det er hensigten, at man gennem dette fond skal kunne købe, istandsætte og videresælge ejendomme, der er truet af nedrivning; men i øvrigt muliggør fondet også støtte på andre måder, f. eks. ved tilskud til bevaringsforeninger, som de ordinære midler til istandsættelse ikke vil kunne anvendes til, jfr. også ministeriet for kulturelle anliggenders bekendtgørelse af 1. marts 1968 om Statens Bygningsfredningsfond. Ledelsen af bygningsfredningsfondet varetages af Det særlige Bygningssyn, suppleret med repræsentanter for finansministeriet, boligministeriet og Statens ligningsdirektorat. Det har i de forløbne år vist sig muligt at erhverve en række nedrivningstruede ejendomme til istandsættelse med påfølgende afhændelse for øje.

De store prisstigninger, vanskelighederne teknisk og økonomisk ved at få udført istandsættelsesarbejder på gamle huse, fastlåsningen af huslejerne og andet har medført en ret vanskelig situation for bygningsbevaringen. På visse punkter er der opnået generelle lempelser for ejere af fredede bygninger, f. eks. med hensyn til fritagelse for ejendomsskatterne for bygninger, der er omfattet af de foran omtalte særlige bevaringsservitutter, og endvidere i relation til lejelovgivningen.

Bygningsfredningsloven skal revideres i folketingsåret 1973/74. I over-

vejelserne om denne revision må indgå den almindelige følelse af behovet for at beskytte ikke alene enkeltbygninger, men også miljøer, og desuden om man ved nye generelle regler, altså ikke alene ved en mulig udvidelse af midlerne til istandsættelsestilskud, kan få afhjulpet ulemper ved besiddelsen af gamle, fredede bygninger.

Bestemmelser i bebyggelseslovgivningen

Adskillige love, som ikke henhører under ministeriet for kulturelle anliggenders ressort, omfatter bestemmelser, der kan siges at indgå i den antikvariske lovgivning. Dette gælder ikke mindst dele af planlægnings- og bygningslovgivningen, der kan give mulighed for, at der ydes bebyggelser en direkte beskyttelse, men som også direkte kan få en meget stor betydning ved at indvirke på bebyggelsesplanlægningen, f. eks. ved at lede en uønskelig udvikling uden om bevaringsværdige kvarterer og bygninger.

Bygningsfredningsloven taler i sin nuværende udformning kun om beskyttelsen af enkelte bygninger og muliggør således kun undtagelsesvis en beskyttelse af et helt gadebillede og da slet ikke af et videre begreb som bydele. Skal man opnå en sådan beskyttelse med støtte i en lovgivning, må man vende sig til *lov om byplaner,* lovbekendtgørelse nr. 63 af 20. februar 1970, efter hvis § 2, stk 3, det kan bestemmes i en byplan, hvor hensynet til bevaring af værdifulde gadebilleder eller gamle bydeles særprægede karakter tilsiger det, at bebyggelsen kun må nedrives, ombygges eller på anden måde ændres, hvis kommunalbestyrelsen giver tilladelse hertil. Hvor sådanne byplaner gennemføres, sædvanlig i form af såkaldte partielle byplanvedtægter, der som navnet antyder kun omfatter begrænsede dele af kommunen, opnås altså en beskyttelse, som kan være mere effektiv, end den bygningsfredningsloven yder. Byplanloven indeholder også bestemmelser om f. eks. afståelsespligt samt om kommunernes overtagelsespligt i tilfælde, hvor bevaringshensyn spiller ind. Her varetager altså de kommunale myndigheder beskyttelsen af miljøerne. Hvor sådanne partielle byplanvedtægter måtte findes ønskelige, bliver det derfor en vigtig opgave for de antikvariske myndigheder at overbevise de kommunale myndigheder om betydningen af en sådan disposition. Vigtige indlæg i så henseende har været de analyser, som under betegnelsen bevaringsplaner er blevet udarbejdet for flere gamle byer eller bydele, og som enkelte steder som i Ribe, Mariager og Svaneke har dannet grundlag for byplanvedtægter.

På tilsvarende måde fastsætter bestemmelserne i *byggeloven,* lovbekendtgørelse nr. 206 af 15. maj 1970, at der i bygningsvedtægterne for de enkelte sogne- og købstadskommuner kan optages bestemmelser, der giver kommu-

nen som bygningsmyndighed hjemmel til at forlange, at en bebyggelses ydre fremtræden bevares i sin hidtidige skikkelse, hvor arkitektoniske og herunder arkitekturhistoriske hensyn kræver det.

Kap. VII i *boligloven,* lovbekendtgørelse af 17. juni 1970 muliggør en vis offentlig støtte til ombygninger af ældre ejendomme.

Af meget væsentlig betydning for bevarelsen af vore bygningsmiljøer er også *saneringsloven,* lov nr. 318 af 18. juni 1969. I henhold til lovens § 47, stk. 3 kan der af boligministeren efter indhentet udtalelse fra Det særlige Bygningssyn ydes særlig statsstøtte af de midler, der stilles til rådighed til saneringsformål, til ombygning og istandsættelse af bygninger, som har kunstnerisk eller historisk værdi.

Ifølge punkt 6 i boligministeriets cirkulære af 30. september 1969 om oversigtsplaner i henhold til saneringsloven forudsættes det, at oversigtsplaner, der angår områder eller bebyggelser af kunstnerisk eller historisk værdi samt områder, hvor der skønnes at være væsentlige hensyn til bevaring af miljøet, udarbejdes i samarbejde med Det særlige Bygningssyn.

Disse bestemmelser udgør en udbygning af reglerne i den tidligere saneringslov. Allerede under dens gyldighedsperiode er der opbygget et omfattende samarbejde om de for de samlede bybilleder så betydningsfulde saneringsplaner.

Den kirkelige lovgivning

Det er påfaldende, at de i henhold til bygningsfredningsloven fredede bygninger er underkastet en mindre grad af beskyttelse end den, der gælder for de af naturfredningsloven omfattede jordfaste fortidsminder. En så central gruppe inden for dansk bygningskunst som de af vore gamle kirkebygninger og anlæg, der er omfattet af lovgivningen om folkekirken, er formelt endnu svagere stillet og i øvrigt udtrykkeligt undtaget fra bygningsfredningsloven. Den bestemmelse, hvorved vore historiske kirkebygninger er beskyttet, er § 6 i *loven om vedligeholdelse af kirker og kirkegårde,* jfr. lovbekendtgørelse nr. 455 af 23. september 1947. Den pålægger menighedsrådet, kirkens ejer og dens tilsyn at påse, at der altid forud sker henvendelse til kirkeministeriet, når ombygning eller forandring ved kirkebygningen eller dens tilbehør skal finde sted. Herefter sørger kirkeministeriet gennem sine sagkyndige konsulenter, de kgl. bygningsinspektører og Nationalmuseet, for, at der tages de fornødne hensyn på én gang til kirkens funktion som bygning for gudstjenester og som historisk mindesmærke. Nogle ganske enkelte kirkebygninger er henlagt under det såkaldte særlige kirkesyn, der består af 3 af ministeriet udnævnte sagkyndige, der har tilsynet med kirkebygningen som byg-

ningsmindesmærke og med dens umiddelbare omgivelser, løsøre og tilbehør, i det omfang dette har kunstnerisk, historisk eller arkæologisk interesse.

Dette indseende fra kirkeministeriets side, som loven således angiver, har vist sig reelt at kunne yde de historiske kirkebygninger og deres inventar en meget stærk beskyttelse. Den omfattende bistand, der ydes kirkeministeriet, stilles til rådighed af Nationalmuseets 2. afdeling. Kirkegårde og deres indramning, kirkemure eller diger indgår også under de nævnte bestemmelser.

Der kan med hensyn til kirkernes omgivelser være anledning til at nævne, at kirkeministeriet ved cirkulære af 26. januar 1949 har givet anvisning på organiseringen af fredninger i henhold til naturfredningsloven. Gennem provst Johan Exners arbejde hermed er der i den efterfølgende tid foretaget ca. 4.500 sådanne kirkeomgivelsesfredninger.

Fælles for reglerne i bebyggelseslovgivningen og den kirkelige lovgivning er, at de ikke er restriktive i sig selv, men at de åbner mulighed for en effektiv konsulterende virksomhed.

Vragloven

Restriktive er derimod reglerne om en speciel gruppe fortidsminder, der først i nyere tid er blevet genstand for undersøgelser, nemlig de historiske skibsvrag. Det viste sig hurtigt, da det første store fund, vikingeskibene i Roskilde Fjord, fremkom, at der var behov for særlige beskyttelsesregler for denne fundgruppe. Dels på grund af denne konkrete anledning til overvejelserne, og dels fordi disse fund helt overvejende gøres på havbunden, var det naturligt, at beskyttelsesreglerne tilvejebragtes i form af en særlig lov og ikke ved indkorporering af nye regler i de dengang eksisterende love, først og fremmest strandingsloven. Vragloven, lov nr. 203 af 31. maj 1963 om beskyttelse af historiske skibsvrag m. v., angiver sit *omfang* som alle genstande, herunder vrag og naturligvis fortrinsvis vrag, der findes på havbunden i danske farvande og som må antages at være gået tabt for til enhver tid mere end 150 år siden.

Indholdet af beskyttelsen er lovens bestemmelse om, at disse objekter tilhører staten, medmindre nogen måtte godtgøre sin ret som ejer, og det fastsættes i § 2, at de ikke uden rigsantikvarens tilladelse må optages eller beskadiges ej heller ved ændring af bundforholdene på eller omkring stedet, hvor genstandene findes.

Den særlige cadeau til den ejendomsret for private, der måtte eksistere med hensyn til genstande, der er gået tabt for indtil 150 år siden, og selve 150-årskriteriet, der ikke harmonerer med den sædvanlige 100-års-grænse ved anvendelsen af antikvitetsbegrebet, har sin motivering i, at det hastede

med at få gennemført loven, og at man derfor ikke på nogen måde ønskede at udsætte sig for, at lovforslagets behandling blev kompliceret ved, at der rejstes ejendomsretlige problemer under behandlingen. Det, der var vigtigt, var at få gennemført en lov, hvorved man kunne opnå en beskyttelse for de vrag m. v., som har særlig interesse, og dette er naturligvis først og fremmest de ældste, fra oldtid, middelalder og nyere tid indtil industrialiseringen sætter ind. Hvis der kunne opstå tvivl med hensyn til skibsvrag, der var yngre, kunne det generelt fastslås, at den antikvariske betydning af disse ikke kunne være af en sådan størrelsesorden, at det burde kunne få indflydelse ved lovforslagets gang.

Den danske ordning dækker i sin nuværende udformning stort set de interesser, der kan være i de historiske vrag på havbunden, og rækker efter sine hensigter videre end til det søterritorium, der umiddelbart er undergivet statens højhedsret, idet loven opererer med begrebet: i de danske farvande. Noget andet er, at de historisk interessanteste vrag oftest vil befinde sig i nærheden af kysten, altså inden for søterritoriet.

Det vigtigste led i beskyttelsen af de historiske skibsvrag, når først loven eksisterer, er en registrering og bedømmelse af dem. Også i denne henseende har Danmark en ret fremtrædende position, idet Skibshistorisk laboratorium foretager systematiske undersøgelser og registreringer, der kan tjene som grundlag for oversigter udsendt af rigsantikvaren. Ministeriet for kulturelle anliggenders instruks af 11. december 1968 angiver omfanget af den bemyndigelse, der tillægges rigsantikvaren med hensyn til at træffe bestemmelser om foranstaltninger, som findes nødvendige til sikring eller optagning af de genstande, herunder naturligvis vragene, som i henhold til loven tilhører staten.

Spørgsmål i forbindelse med optagelse af nyere vrag er reguleret ved strandingsloven. I disse problemer har en række institutioner, således forsvarsministeriet (fyrdirektoratet), handelsministeriet og fiskeriministeriet været impliceret. Adskillige af strandingslovens regler indgår i vragloven. Det er derfor en ganske særlig administrationsform og -gren, der kræves til arbejdet med de historiske vrag, så meget mere som en særlig ekspertise med hensyn til skibsbygning og skibshistorie må anses for nødvendig for medarbejderne foruden kvalifikationer med hensyn til undervandsrekognoscering. Denne nye administrationsgren er under opbygning i forbindelse med Skibshistorisk laboratorium.

Vragloven måtte naturligvis, som en fuldstændig nyskabelse, være et eksperiment. De år, den har virket, har ikke afsløret svagheder i den, og med det forannævnte indhold af § 48, stk. 3 i den ny naturfredningslov må de kulturhistoriske interesser på havbunden være relativt veldækkede. Ved en

eventuel lovrevision kunne en nærmere koordinering mellem vragloven og naturfredningslovens kap. VII tages under overvejelse.

I vraglovens § 3 omtales, at tilfældigt optagne genstande, der tilhører staten i henhold til lovens § 1 (d.v.s. er fundne på havbunden, og må antages at være gået tabt for mere end 150 år siden), skal afgives til rigsantikvaren. Rigsantikvaren kan udbetale den, der har opdaget genstanden, en godtgørelse. Rigsantikvaren træffer i henhold til instruksen af 11. december 1968 beslutning om, hvorvidt optagne genstande overhovedet skal afleveres og endvidere om det afleveredes fremtidige placering.

Det er påfaldende, at der nogenlunde samtidig med gennemførelsen af den danske lov gennemførtes beskyttelsesbestemmelser for vrag i Norge og Sverige, henholdsvis i 1963 og 1967, og at lovene efter deres udformning kun i meget ringe grad synes at være gensidigt inspirerede. De konkrete baggrunde for lovforslagene har formentlig indvirket herpå.

Danefælovgivningen m. v.

Med hensyn til enkeltgenstande, der findes i jorden, er tidligere omtalt den ny regel i naturfredningslovens § 49, hvorefter rigsantikvaren kan forlange genstande fundne i forbindelse med jordfaste fortidsminder afgivet. Denne tilsyneladende bagatelagtige bestemmelse rækker i virkeligheden temmelig vidt med hensyn til at dække sikringen af de jordfundne genstande, som har væsentlig kulturhistorisk interesse, idet det netop er de ting, der fremkommer i en sammenhæng og da specielt med jordfaste fortidsminder, der har den største arkæologiske betydning. Den ny naturfredningslov har således gjort spørgsmålet om en revision af danefæbestemmelserne uaktuel. Reglerne om danefæ udgøres først og fremmest af Danske lovs 5–9–3. Denne bestemmelse, der for øvrigt på sin side går tilbage til landskabslovene, er suppleret ved såkaldte autentiske fortolkninger, først ved en forordning af 22. marts 1737 og senere ved en plakat af 7. august 1752 om godtgørelse for oldsagsdanefæ. Efter disse regler eksisterer der en afleveringspligt evt. mod godtgørelse »efter dets værdi«, d.v.s. materialeværdi, af fund af guld, sølv, metal og al anden skat, som findes nedgravet eller forborget, og som ingen kender sig ved. Rækkevidden af dette danefæbegreb har været diskuteret. Forfatteren til nærværende artikel finder, at det må fortolkes, som Sophus Müller gjorde det i 1907, nemlig som »ikke blot værdimetal og egentlige kostbarheder, men også sjældne og mærkelige sager fra oldtiden og fra gammel historisk tid«. Hvad der er danefæ må således på samme måde, som hvad der er jordfaste fortidsminder, i første omgang bero på rigsantikvarens bedømmelse, og det synes, at en administration i overensstemmelse hermed foregår no-

genlunde gnidningsfrit. De enkelte nationalmuseumsafdelinger har tidligere administreret danefæbestemmelserne noget forskelligartet. Det er under denne administration forekommet, at man har acquiesceret ved, at sjældne og mærkelige sager er forblevet hos privatsamlere. Hvad der falder ind under bestemmelserne, afgøres naturligvis i sidste omgang af domstolene. Der foreligger ingen nyere domsafgørelser, der på væsentlig måde bidrager til fortolkningen.

Den hausse i antikviteter, der i øjeblikket gør sig gældende, må naturligvis medføre, at man besinder sig på, om situationen med hensyn til danske antikviteter, oldsager eller genstande fra senere, historisk tid, er tilfredsstillende. Man har i denne forbindelse fremført ønsker om gennemførelsen af eksportforbud på linie med dem, der findes i en række andre lande. Sådanne forbud vil imidlertid i et Europa, hvor toldgrænser og toldkontrol nedbrydes, formentlig kun kunne få en yderst problematisk betydning. En mulighed ville måske være at foretage en offentlig registrering af visse privatejede genstande, som herefter kunne være omfattede af et sådant eksportforbud. I denne henseende må man imidlertid gøre sig klart, at eksportforbudsreglerne i de vestlige lande ikke medfører en art konfiskation af de pågældende genstande, men kun at der pålægges ejeren en pligt til at sælge genstande til det offentlige til den pris, han ellers ville kunne få for dem. Dette reducerer spørgsmålet om bevaringen i landet af betydningsfulde, privatejede kulturhistoriske genstande eller interiører til et bevillingsspørgsmål.

Det er utvivlsomt, at adskillige af bl. a. vore herregårdsinteriører må opfattes som nationale klenodier. Det vil derfor være rimeligt i stedet for at arbejde med problematiske forbudsbestemmelser at søge gennemført frivillige ordninger på økonomisk basis med indehaverne af de interiører, som skønnes at være af størst betydning. I Sverige, hvor man har en forbudsordning, har det da også vist sig, at den svenske stat har fundet det rigtigt med en meget stor økonomisk indsats at investere i bevarelsen af foreløbig et enkelt betydningsfuldt herregårdsinteriør og -miljø.

Internationale ønsker, f. eks. de gennem UNESCO fremførte, vil muligvis kunne motivere, at der fastsættes visse regler med hensyn til importerede udenlandske antikviteter, men også i denne henseende må man gøre sig klart, at sådanne lovbestemmelser vanskeligt kan få andet end symbolsk betydning, hvor det ikke drejer sig om specielle genstande, der på forhånd er registrerede.

Vore retsregler om de gamle ting er således nogenlunde dækkende. Man kan overveje mere rigoristiske bestemmelser på linie med, hvad der gælder i en række andre lande, men må samtidig gøre sig klart, at den reelle situation

ikke nødvendigvis bedres gennem yderligere, restriktive bestemmelser, og den reelle beskyttelsessituation her i landet står rigeligt på højde med de andre europæiske staters. Den beskrevne konsultative virksomhed i medfør af den bolig- og den kirkeministerielle lovgivning, og også bygningsfredningsloven har således bragt det vidt med hensyn til opretholdelsen af adskillige vigtige led inden for det antikvariske interesseområde, bygninger og bymiljøerne. En vigtig nyskabelse ville en eller anden form for sikring af vore fornemste interiører være. En sådan vil dog ligesom også selve den arkæologiske undersøgelsesvirksomhed først og fremmest bero på de sagkyndiges evne til at overbevise de bevilgende myndigheder om, at løsningen af disse opgaver må figurere højt ved prioriteringen af, hvad der i de kommende år kan tages op.

Hulkort til hjemmebrug

AF KNUD PRANGE

Af de mange muligheder den moderne teknik giver forskningen, er der én – hulkort – som enhver kan benytte hjemme ved sit eget skrivebord. Amanuensis, mag. art. Knud Prange, *Lokalhistorisk Afdeling, beskriver i enkeltheder hvordan man arbejder med hulkort, og belyser ved konkrete exempler hvorledes forskellige arbejdsopgaver kan løses hurtigere og bedre ved denne teknik end ved anvendelse af almindelige kartotekskort.*

Datamaskiner, edb-behandling og dokumentation er betegnelser, som i de senere år har trængt sig ind i historikernes ordbog. Som alle nye begreber virker de uvante, og mange har måske følt sig forskrækkede over den fremmedartede sprogbrug og den nye teknik. En almindelig reaktion er at skyde disse nymodens ting fra sig, i reglen med den begrundelse at de endnu ikke betyder noget for historikerens daglige arbejde. Og hvis teknikken endelig får nogen betydning, må det være institutioner og institutter der skal tage sig af opgaven. Først i en større sammenhæng kan man udnytte de meget omtalte datamaskiner, de hører ikke hjemme i den enkelte historikers arbejdsværelse. Her er arbejdsredskaberne som før: papir, pen og blæk (skrivemaskine, hvis man er moderne).

Selv om synspunktet nok ikke er rigtigt på længere sigt, så hører elektronisk udstyr og magnetbånd dog endnu ikke til de hjælpemidler som enhver historiker kan betjene sig af eller få stillet til rådighed. Ét moderne hjælpemiddel er der dog, som enhver kan bruge, nemlig randhulkort. Det er billigt, det kræver hverken tekniske kundskaber eller apparatur – kun strikkepind og saks – og det er praktisk. Desværre er det ikke meget benyttet, og formålet med de følgende sider er derfor at gøre opmærksom på, hvad randhulkort er, hvilke arbejdsområder man med fordel kan anvende dem på, og hvordan man rent konkret anvender kortene til løsning af historiske problemer. Mere teoretiske og matematiske problemer i denne forbindelse vil ikke blive berørt; her må jeg henvise til litteraturlisten.

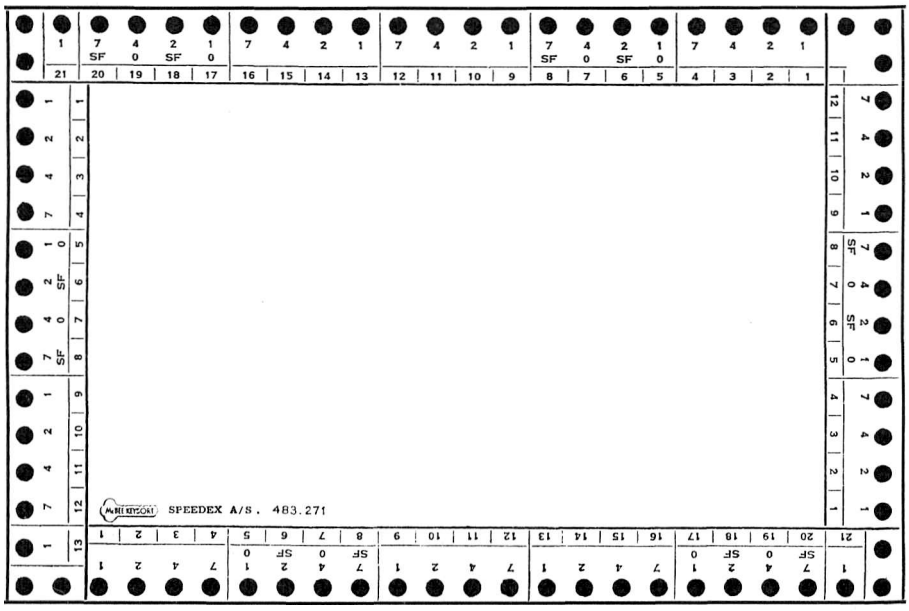

1. Én type standardkort på 10,1 × 15,2 cm. Øverste kant betegnes som 1, venstre kant som 2, underste kant som 3 og højre kant som 4. Benyttes de yderste tal alene, har man sorterekoden 7 4 2 1, men kombineres de med næste linje får man vælgekoden 7 4 2 1 SF 0. Endelig er hullerne nummereret fortløbende for hver kant.

Hvad er et randhulkort?

Hulkortet er et kartotekskort, der er forsynet med huller langs alle 4 kanter (ill. 1). Det fås i forskellige formater, fra for eksempel 6 til 12,5 cm på den ene led og fra 12,5 til 21 cm på den anden. Hullernes antal kan veksle fra 50 til godt 100 pr. kort, og kortene kan leveres uden tekst, med standardtekst og med tekst efter individuelt behov. Prisen varierer stærkt efter kortenes kvalitet, størrelse o.s.v., men vil normalt være 200 til 300 kr. for 1000 kort.

Den del af kortet, der ligger inden for hullerne, bruger man til på almindelig måde at notere de oplysninger, der har betydning for den undersøgelse, man er i gang med, og man kan også anvende bagsiden af kortet. Til hver oplysning svarer et eller flere af kortets huller efter regler, som siden skal forklares. Den nøgle, der giver sammenhængen mellem oplysninger og huller (en oplysning af den og den art svarer til det og det hul), kaldes *koden*. Også det problem vil siden blive gennemgået.

Når man har noteret den ønskede oplysning på kortet, »klipper« man det tilsvarende hul eller de tilsvarende huller. Det består ganske enkelt i, at man

åbner det lukkede hul med en v-formet udskæring. Det kan gøres med en saks, eller man kan købe en speciel tang, der koster ca. 110 kr. Stikker man nu en strikkepind eller en sorterepind (pris ca. 15 kr.) gennem et bundt kort i det pågældende hul, så vil alle de kort, der er klippet i det pågældende hul, falde ud.

Selve »stikningen« af kortene foregår på følgende måde (ill. 2 a–f). Man tager et bundt på ca. 1,5–2 cm's tykkelse og kontrollerer først, at kortene vender rigtigt. Alle kort er skråt afskåret i øverste højre hjørne, og det er derfor let at se, om der er kort, som vender forkert. Hvis det er tilfældet, fører man pinden ind i hjørnehullet og tager de fejlvendte kort ud. Processen skal gentages, hvis der er kort, der vender bagsiden frem. Man tager nu bunken i venstre hånd, fører pinden ind i det hul, man vil stikke i, og drejer den, samtidig med at man løsner grebet med venstre hånd. Derefter holder man fast med venstre hånd og fører pinden tilbage til sin oprindelige stilling, hvorved kortbunken spredes over hele pindens længde, så der kommer luft mellem de enkelte kort. Nu løfter man kortbunken fra bordet og slipper med venstre hånd. De kort, der derved frigøres, er dem, der er klippet, de øvrige sidder på sorterepinden. Metoden er sikker og dertil hurtig. Man regner med at kunne sortere ca. 1000 kort på ét minut.

Anvendelsesmuligheder

Mens det er nemt og hurtigt at arbejde med de færdige hulkort, så tager det til gengæld tid at udarbejde sine koder og at klippe kortene. Afgørende for, om det tidsmæssigt kan betale sig at benytte hulkort, bliver derfor, om man skal bruge få eller mange kort, om der er få eller mange oplysninger på kortene, om de enkelte oplysninger kun skal bruges få gange, eller om de skal anvendes ofte og i skiftende sammenhænge. Ved enhver undersøgelse, hvor man samler (en væsentlig del af) sit materiale på kartotekskort, kan man benytte hulkort, og hvis materialet er svært overskueligt, vil det formentlig være en fordel at bruge hulkort. Her kan man hurtigt få tag i alle de kort, der rummer oplysninger af den karakter, man netop nu har brug for at se, mens man ved et »traditionelt« kartotek skal blade hele stakken igennem og pille hvert enkelt relevant kort ud af bunken. Bagefter skal hvert kort så omhyggeligt indordnes på sin rette plads i kartoteket, men det er ikke nødvendigt, når man arbejder med hulkort. De kan ligge i en helt tilfældig rækkefølge – og om så skal være med bagsiden opad – fordi man hurtigt kan sortere dem efter det system, man har brug for: kronologisk, geografisk, emnemæssigt o.s.v. Lad os skitsere nogle eksempler på anvendelse af hulkort.

2. Arbejdet med kortene.

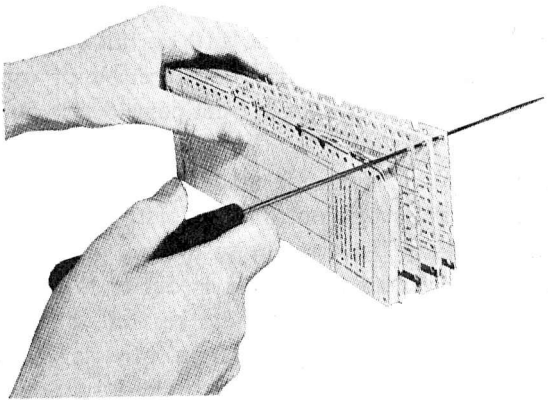

a. Fejlvendte kort tages fra.

b. Sorterepinden stikkes ind.

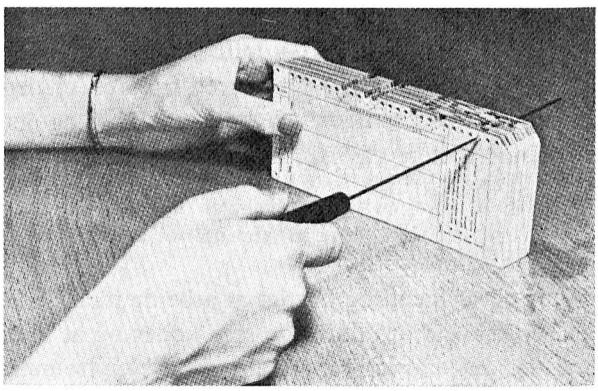

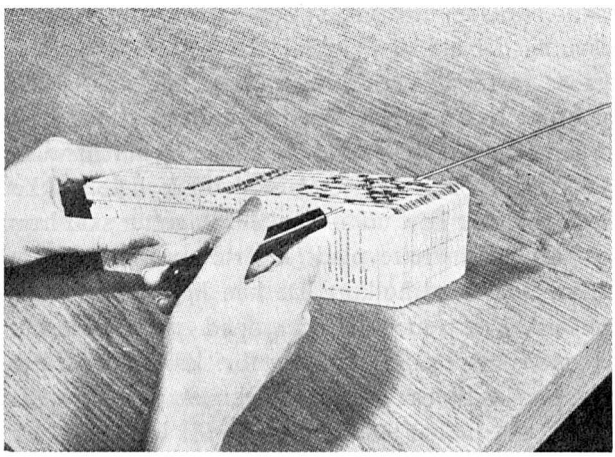

c. Sorterepinden drejes.

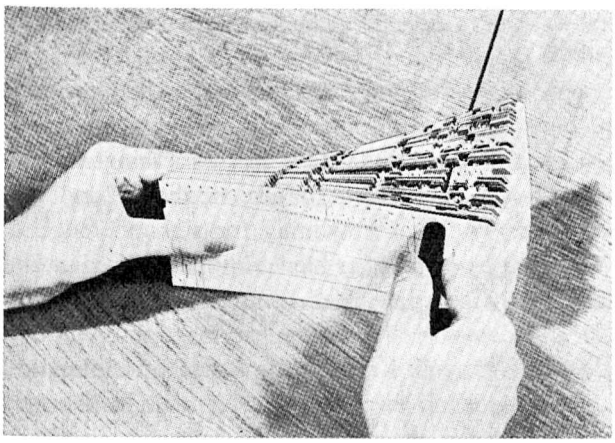

d. Pinden drejes tilbage.

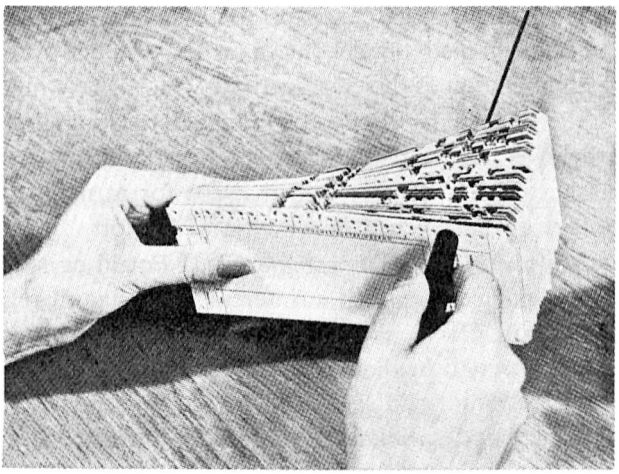

e. Kortbunken løftes.

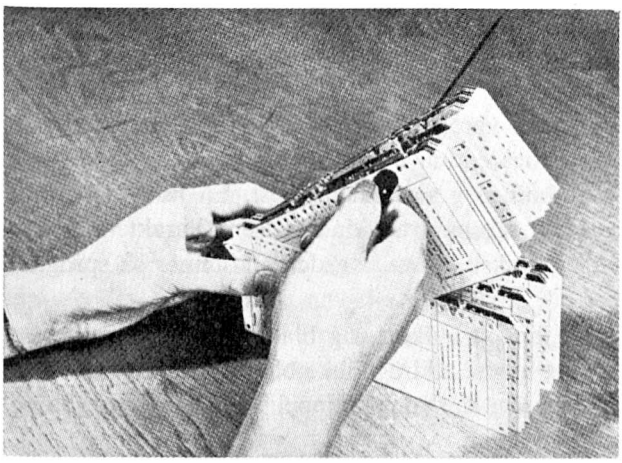

f. Man slipper med venstre hånd og får derved frigjort de ønskede kort.

Landbrugshistorie i et sogn, herred eller amt. Der kan for eksempel bruges et hulkort for hver enkelt bonde inden for området. På kortet noteres, hvornår bonden overtager gården, er det som ejer eller fæster, hvor gammel han er, gårdens hartkorn, om bonden efterfølger sin far eller svigerfar og hvis ikke, om han da er fra sognet eller andetsteds fra, besætningens størrelse, gården afgifter, skatter, hoveri, antal tjenestefolk, værdien af indboet, og hvilke oplysninger man ellers finder af betydning for sin undersøgelse. Når de huller, der svarer til disse oplysninger, er blevet klippet, kan man gå i gang med at stille spørgsmål til sit materiale. Ved hjælp af ganske få sorteringsmanøvrer kan man få at vide, om »arvefæste« var mere udbredt i én egn end i en anden, om de gårde, der gik i arv, havde større besætning end andre, og om det i givet fald havde nogen sammenhæng med hartkornets størrelse. Eller var hartkornets størrelse geografisk bestemt, var fæstebondens alder afhængig af gårdens størrelse, var den forskellig til forskellig tid, hang den sammen med, om det var en (sviger)søn, der overtog gården, eller spillede en kombination af disse årsager ind.

Alle disse undersøgelser og mange flere, som ellers ville kræve mange omhyggelige gennembladninger af et kartoteksmateriale på hundreder eller måske tusinder af kort – med risiko for at man overser kort – kan klares sikkert og hurtigt ved anvendelse af hulkort.

Registrering af tingbogsmateriale. I Fortid og Nutid bd. 23, s. 183 ff. har Vald. Andersen fremlagt et interessant forslag til registrering af indholdet af en tingbog. Hver enkelt sag i tingbogen bliver her karakteriseret ved to tal, der henviser til henholdsvis en liste over lokaliteter og en over 139 emner. Nu er det imidlertid sådan, at selv en såre almindelig retssag godt kan vedrøre mere end én lokalitet og adskilligt mere end ét emne. Hvis et almindeligt kartotekskort skal forsynes med mere end de to nævnte tal, bliver kortet hurtigt uoverskueligt, og arbejdet med at finde netop de kort frem, som omhandler det søgte emne, bliver stort, i reglen for stort. Som eksempel kan tages en sag fra Sokkelund herreds tingbøger 1632–34, nr. 189. Efter Vald. Andersens system vil den kunne karakteriseres med lokaliteten Lyngby og emnet heste. Men i sagen nævnes endnu 3 lokaliteter og emner som smed, skoning af heste, brændemærkning og sortblakket hest. En jurist ville også være interesseret i at få oplyst sagens art, vidneførelsens karakter, henvisninger til lovparagraffer eller praksis m. m., og dertil kommer så sprogforskerens specielle interesser.

Alt dette vil kunne kodes ind på hulkort, og blandt de mange sager, et ting behandler, vil man hurtigt kunne uddrage ikke blot alle sager, der handler om, men også alle dem, der omtaler for eksempel: broer, høtyve, såning, nidviser, skifter, hestehandeler m. m.

Der kunne anføres en lang række andre eksempler, jeg skal nøjes med at skitsere nogle få. Husdyrhold gennem tiderne, dets skiftende størrelse og sammensætning, disse forholds afhængighed af gårdens størrelse, hoveriets størrelse, fæsterens økonomi, dyrkningsmåde, afgrødens art. Den danske dommerstand under enevælden, dens sociale, nationale og økonomiske oprindelse, dens uddannelse, dens økonomi og ægteskabsforbindelser, disse forholds indflydelse på, om den enkelte dommer fik gode eller dårlige embeder, blev forfremmet eller fik ordener og titler.

Kort sagt, enhver undersøgelse hvor man opererer med en vrimmel af oplysninger, der skal bruges snart i én, snart i en anden sammenhæng, for at påvise ligheder og forskelle, der atter kan afdække årsagssammenhænge, enhver sådan undersøgelse vil kunne gennemføres ved anvendelse af hulkort.

Kodning

Hvilken størrelse hulkort man skal anvende og hvordan man skal opbygge sine koder, afhænger af mange ting: undersøgelsens art, mængden af oplysninger, om man har brug for at sortere sit materiale i en bestemt rækkefølge (kronologisk, i størrelsesorden o.s.v.) eller om man hellere vil kunne udvælge bestemte grupper (geografiske lokaliteter, emner o.s.v) eller eventuelt en kombination heraf. På dette område må den enkelte prøve sig frem og først og fremmest tænke grundigt over: hvilke spørgsmål vil jeg gerne stille mit materiale, hvordan kan jeg rubricere kildernes oplysninger, hvilke emne- og størrelsesmæssige kategorier kan de fordeles på m. m. Denne tilsyneladende driftsomkostning ved anvendelsen af hulkort er imidlertid ikke blot og bar tidsspilde. Den vil i mange tilfælde kunne give en klarere forestilling om den undersøgelse, man er i gang med, man kan få ideer til sammenhænge, som bør undersøges, og man kan opdage oversete muligheder. Man kan i denne forbindelse udnytte forskellige eksisterende nummersystemer, for eksempel »Topografisk ordning af Danmarks egne« (Kbh. 1967) og Statistisk Departements »Systematisk og alfabetisk stillingsfortegnelse med fagkode« (Kbh. 1963).

Når dette arbejde er gjort, kan man begynde at disponere over hullerne i sit kort, det vil sige opbygge et kodesystem. Der findes 3 hovedtyper af koder: 1. Direkte kode, 2. Sorterekoder (nummerisk rækkefølgekode) og 3. Vælgekoder (nummerisk udvælgelseskode). Endelig kan man af praktiske grunde operere med: 4. Specialkoder. I princippet kan alle koder bruges både som sorterekoder og vælgekoder, men nogle koder er mere praktiske til det ene formål end til det andet. Den følgende gennemgang illustrerer dette forhold.

1. Direkte kode. Det enkleste er, at hvert hul på kortet har sin betydning, sådan at der til hvert emne eller hver kategori af oplysninger svarer ét bestemt hul. Hvis man tager det tidligere nævnte eksempel med en undersøgelse af dommerne under enevælden, kan kodebladet for eksempel se således ud:

1. Højesteretsdommer
2. Landsretsdommer
3. Birkedommer
4. Byfoged
5. Herredsfoged
6. Udnævnt 1660–69
7. Udnævnt 1670–79

o.s.v.

50. Født i Danmark
51. Født i Norge
52. Født i hertugdømmerne
53. Søn af adelig
54. Søn af gejstlig
55. Søn af anden embedsmand
56. Søn af købstadsborger

o.s.v.

Har man så en højesteretsdommer, udnævnt i 1668, født i Danmark som søn af en præst, klippes hans hulkort følgelig i hul nr. 1, 6, 50 og 54. Ved nu at stikke i hul nr. 1, får man frasorteret alle højesteretsdommere, og stikker man yderligere i 50, 51 og 52, får man 3 stakke med alle højesteretsdommere, fordelt efter fødested. Vil man se, om disse forhold har ændret sig i tidens løb, stikker man yderligere i hullerne 6, 7, o.s.v. og får derved kortene opdelt kronologisk. Vil man sammenligne højesteretsdommernes fødesteder med byfogedernes, foretager man blot de samme manøvrer med de kort, der er klippet i hul nr. 4.

Begrænsningerne for denne kode ligger i hullernes antal. Er det således nødvendigt at inddele dommernes udnævnelser i 1-års perioder i stedet for i 10-års perioder, så slår den direkte kode ikke til. Til gengæld giver de to næste koder langs flere muligheder end de fleste normalt vil kunne udnytte.

2. Sorterekode. Denne kode anvendes, når man har brug for at ordne kortene i en bestemt rækkefølge: alfabetisk, kronologisk, efter størrelse. Enheden i koden er 4 huller, som betegnes:

7 4 2 1

Ved klipninger i denne »enhed« kan markeres tallene fra 0 til 9

0 klippes som intet klip
1 klippes som 1
2 klippes som 2
3 klippes som 2 og 1
4 klippes som 4
5 klippes som 4 og 1
6 klippes som 4 og 2
7 klippes som 7
8 klippes som 7 og 1
9 klippes som 7 og 2

Kombineres 2 enheder (altså 8 huller) kan de anvendes som henholdsvis tiere og enere, hvorved de repræsenterer 99 numre. På den måde kan man blive ved med at inddrage enheder, indtil man har tilstrækkeligt mange

numre til disposition (Ill. 3). På et kort med 28 huller i overkanten kan man gengive et tal på 7 cifre, d.v.s. 9.999.999 muligheder. Hvis vi går tilbage til eksemplet med dommerne, kan man nu på kodebladet operere med næsten 10 millioner kategorier, hvor der før var kun ca. 100.

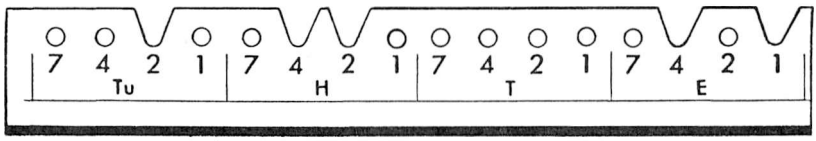

3. Sorterekode. Her er 4 enheder (à 4 huller) bygget sammen, hvorved man kan markere tallene fra 0 til 9.999. Bogstaverne angiver tusinder, hundreder, tiere og enere. På kortet er der klippet for tallet 2605.

I reglen vil det dog være praktisk at man deler sine oplysninger op i forskellige emneområder og reserverer et vist antal enheder til hvert emne. Man kan for eksempel bruge tre enheder (12 huller) til at gengive dommernes udnævnelsesår, nemlig tallene fra (1)660 til (1)849. Hvis man nu ønsker at få alle kortene *sorteret* efter dommernes udnævnelsesår, begynder man med den enhed, der angiver enerne og stikker i 1-hullet. Alle de kort, som er klippet i dette hul, falder ud, og de lægges sidst i bunken. Man fortsætter med 2-hullet og fortsætter hul efter hul fra højre mod venstre, idet de kort, som falder ud, stadig lægges sidst i bunken. Når man er nået gennem alle 12 huller, ligger kortene sorteret efter årstal.

Hvis man har flere kort, end man kan operere med i én arbejdsgang, må man foretage en grovsortering. Hvis vi tænker os en kortmængde, som indeholder numrene 0–9.999, så er der anvendt 4 enheder, der hver består af hullerne 7 4 2 1. For at grovsortere tager man først et bundt fra kortmassen og stikker i 1.000-enhedens venstre hul, d.v.s. hul nr. 7. Det fortsætter man med, til man er gennem hele kortmassen i 7-hullet. De kort, der falder ud, er alle på 7.000, 8.000 (klippet i 7 og 1) eller 9.000 (klippet i 7 og 2). Er denne kortbunke stadig for stor, stikkes i 1.000-enhedens 1-hul, hvorved man får alle på 8.000, og i 2-hullet, hvorved man får tallene med 9.000. Vi har nu 3 bunker med henholdsvis 7.000, 8.000 og 9.000 hver for sig.

Man fortsætter arbejdet i 1.000-enhedens 4-hul og får nu alle kort på 4.000, 5.000 (klippet i 4 og 1) samt 6.000 (klippet i 4 og 2). Ved at stikke disse i 1-hullet og 2-hullet får man igen 3 bunker, nu med 4.000, 5.000 og 6.000.

De sidste kort stikkes i 1-hullet, hvorved man får kortene med 3.000

(klippet i 1 og 3) og 1.000, mens 2.000 og kortene under 1.000 bliver på sorterepinden. Begge bunker stikkes i 2-hullet, hvorved man skiller 3.000 fra 1.000 og 2.000 fra kortene under 1.000. Dermed er den oprindeligt store bunke opdelt i 10, én for hvert tusinde. Skulle også disse bunker være for store til at give en bekvem arbejdsgang, kan hver af dem deles op i hundreder. Der bruges samme princip, blot stikkes der i 100-enhedens huller. Når grovsorteringen er afsluttet, finsorterer man efter den tidligere beskrevne fremgangsmåde.

Ved de fleste undersøgelser vil man nok have brug for både at kunne sortere sit materiale i en bestemt rækkefølge (dommere efter udnævnelsesår) og at kunne udvælge visse kategorier direkte (dommerne fordelt efter fødested). I så fald anvender man nogle af hullerne til sorterekoder (7 4 2 1) andre til direkte kodning. Sorterekoden kan ganske vist godt bruges til at foretage et udvalg. Den har imidlertid den ulempe, at hvis man skal bruge de kort, der er klippet for kodebetegnelsen nr. 1, får man også dem, der er er klippet for 3 (klippet i hul 1 og 2), for 5 (klippet i 4 og 1), og for 8 (klippet i 7 og 1). De sidste 3 grupper skal så bagefter sorteres fra, ved at man stikker i hul nr. 2, 4 og 7. Udvælgelsen kræver altså 4 operationer, mens 2 er tilstrækkeligt, hvis man benytter en vælgekode.

3. Vælgekode. Enheden er her 6 huller, som betegnes:

7 4 2 1 SF 0

SF betyder single figure og anvendes, når tallene 1, 2, 4 og 7 står alene. Også klipninger i denne enhed markerer tallene fra 0 til 9:

0 klippes som 0	5 klippes som 4 og 1
1 klippes som 1 og SF	6 klippes som 4 og 2
2 klippes som 2 og SF	7 klippes som 7 og SF
3 klippes som 2 og 1	8 klippes som 7 og 1
4 klippes som 4 og SF	9 klippes som 7 og 2

Hvis man skal bruge de kort, der er klippet for kodebetegnelsen 1, får man stadig dem, der tillige er klippet for 3, 5 og 8, men dem får man taget fra ved at stikke i SF-hullet. Udvælgelsen af de rette kort kræver altså kun 2 arbejdsgange, men kræver til gengæld en enhed på 6 huller i stedet for 4. Også her kan man selvfølgelig kombinere enhederne, så at 2 x 6 huller dækker tallene indtil 99, 3 x 6: 999 o.s.v. Man skal blot huske at klippe eventuelle 0-huller, før det tal man klipper: i en firecifret kode klippes for eksempel nr. 348 som 0348. (Ill. 4).

Skal man udvælge alle kort, der er klippet som 348, stikker man i 1.000-

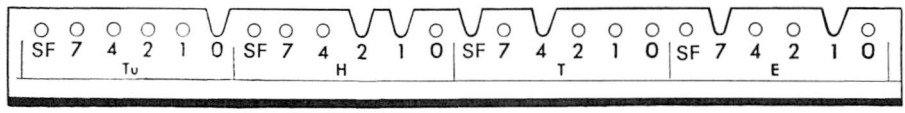

4. Vælgekode med 4 enheder à 6 huller. Den dækker tallene fra 0 til 9.999, og bogstaverne angiver tusinder, hundreder, tiere og enere. Kortet er klippet for tallet 348 (0348).

enhedens 0-hul, de kort, der falder ud, stikkes i 100-feltets 2-hul og 1-hul, derpå stikkes i 10-enhedens 4-hul og SF-hul og til sidst i enernes 7-hul og 1-hul. Hvis man skal udplukke kort, der har to eller flere bestemte egenskaber, går man mest praktisk frem efter det snævreste kriterium. Hvis man blandt alle dommerne ønsker at se, hvilke birkedommere der er udnævnt mellem 1710 og 1719, overvejer man, om det totale antal birkedommere under enevælden er større eller mindre end antallet af alle de dommere, der er udnævnt 1710–19. Hvis man mener, det sidste tal er mindst, udvælger man først det, og af dette materiale udvælger man så birkedommerne.

Vælgekoden kan også anvendes til sortering af kortene. Man går frem på samme måde som beskrevet ved sorterekoden 7 4 2 1 ved at stikke i 1-hullet, 2-hullet o.s.v., men overspringer SF- og 0-hullet.

4. Specialkoder. Foruden de 3 nævnte kodesystemer findes der forskellige andre kodemuligheder, tilsammen skulle de nok kunne dække de mest almindelige behov.

Flerehulskoder, pyramidekoder. Den direkte kode kan anvendes på den måde, at man samler to eller flere huller til ét kodeområde, og at man så klipper 2 eller flere huller pr. kodeområde. Klipper man for eksempel 2 huller i et kodeområde på 5 huller, bliver der 10 kombinationsmuligheder (klip i hul 1 og 2, 1 og 3, 1 og 4, 1 og 5, 2 og 3, 2 og 4, 2 og 5, 3 og 4, 3 og 5 samt 4 og 5). Jo flere huller og jo flere klip, desto talrigere kombinationer.

Hvis man opdeler overkanten af et hulkort i 3 kodeområder på henholdsvis 8, 8 og 13 huller og arbejder med 4 klip i hvert område, bliver der 855 kombinationer. Bruges alle 29 huller i overkanten som ét område, stiger kombinationerne til 7.372, og anvendes alle et korts 92 huller som enhed, får man 2.793.849 kombinationsmuligheder.

Man skal formentlig ikke kaste sig ud i alt for indviklede forsøg med denne kode, i så fald vil tilrettelægning og klippearbejde sikkert blive for tidrøvende. De nedenstående eksempler vil sikkert give muligheder nok for de fleste:

Antal huller pr. kodeområde	Kombinationsmuligheder ved klipning af henholdsvis 2 huller	3 huller	4 huller
4	6	4	1
5	10	10	5
6	15	20	15
7	21	35	35
8	28	56	70

Der kan være grund til at fremhæve koden med 2 klip i 8 huller, der giver 28 kodemuligheder. Det svarer nemlig til antallet af bogstaver i alfabetet. Rent grafisk kan denne kode fremstilles som en pyramide, se ill. 5 og 6, som vist tilstrækkeligt forklarer systemet i koden. Meget anvendelig er også den kode, der har 2 klip i 5 huller. Den giver 10 kombinationer, svarende til tallene fra 0–9, og den kan selvfølgelig fleredobles, så man kan opbygge mangecifrede tal.

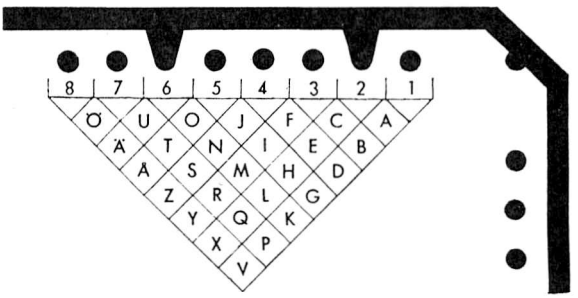

5. Pyramidekode. Kodeenheden er 8 huller, hvoraf de 2 klippes. Det giver 28 muligheder (alfabetet). Her er klippet for bogstav L.

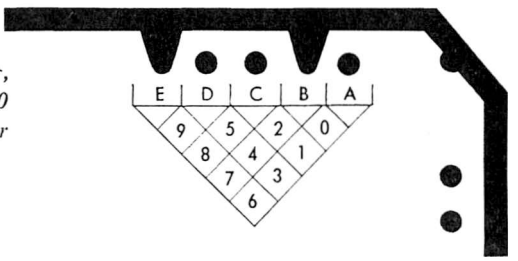

6. Pyramidekode med 5 huller, hvoraf de 2 klippes. Det giver 10 kombinationer. Her er klippet for tallet 7.

Har man brug for en mere findelt alfabetiseringskode, kan man bruge 3 klip i 17 huller, i alt 680 muligheder. Derefter inddeles alfabetet i 680 dele (for eksempel: Aa–Ab, Ac, Ad, Ae–Af o.s.v.), som hver får tildelt sin kombination af klip. Systemet er meget smidigt, for hvis enkelte navne forekommer særlig hyppigt i materialet, kan de få tildelt hver sin kombination.

Andre alfabetkoder. Til *sortering* kan man anvende en kode på 5 huller: O–Å 7 4 2 1. Alfabetet deles i 2 dele a–n og o–å, og i hver halvdel nummereres bogstaverne fra 1–14:

A–N	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
O–Å	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	æ	ø	å

De første 14 bogstaver klippes på følgende måde:

a = 1: 1
b = 2: 2
c = 3: 2+1
d = 4: 4
e = 5: 4+1
f = 6: 4+2
g = 7: 7
h = 8: 7+1
i = 9: 7+2
j = 10: 7+2+1
k = 11: 7+4
l = 12: 7+4+1
m = 13: 7+4+2
n = 14: 7+4+2+1

De sidste 14 bogstaver i alfabetet klippes ligeledes med det tal, der svarer til deres placering, men de klippes tillige i O–Å-hullet. (Ill. 7).

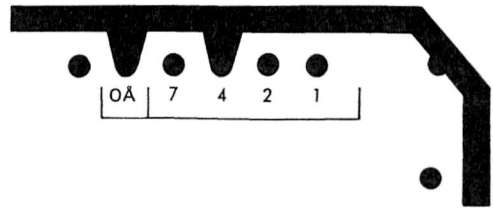

7. Alfabetisk sorterekode på 5 huller. Der klippet for bogstav R (hul 4 og hul O–Å). Havde der kun været klippet i hul 4, ville det have markeret: d.

Vil man sortere et navn efter dets to første bogstaver, anvender man 2 gange 5 huller på den beskrevne måde.

Ved alfabetisk *udvælgelse* anvender man en kode på 15 huller. 14 huller markerer de 2 halvdele, A–N og O–Å og hul nr. 15 angiver, om der er tale om et bogstav i første eller anden halvdel. Se ill. 8.

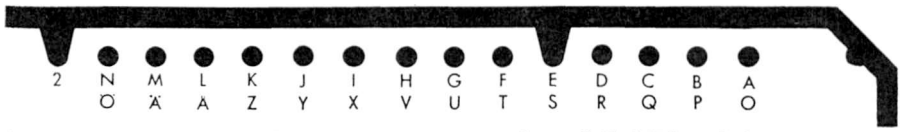

8. Alfabetisk vælgekode på 15 huller. Klippet markerer S (hul ES og hul 2).

Månedskoder. Ved *sortering* efter måneder bruges koden: 10 7 4 2 1. Februar klippes i hul 2, juni i hul 4 og 2, oktober i hul 10 o.s.v. (Ill. 9).

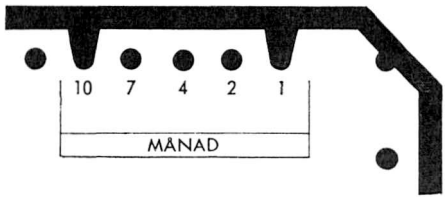

9. Sorterekode for måneder. Der er klippet for november (hul 10 og 1).

Ved *udvælgelse* af måneder anvendes endnu et hul:

SF 10 7 4 2 1. Koden (ill. 10) svarer til den almindelige vælgekode, og der klippes på følgende måde:

Januar	1 + SF	Juli	7 + SF
Februar	2 + SF	August	7 + 1
Marts	2 + 1	September	7 + 2
April	4 + SF	Oktober	10 + SF
Maj	4 + 1	November	10 + 1
Juni	4 + 2	December	10 + 2

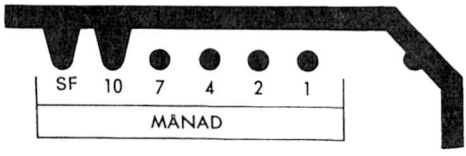

10. Vælgekode for måneder, klippet for oktober (10 + SF).

Hjørnekode. Endelig kan man bruge et hjørne af kortet, således at 3 huller på den ene side og 4 huller på den anden side af hjørnet angiver de 12 måneder. (Ill. 11). Et kvartal kan uddrages med ét stik.

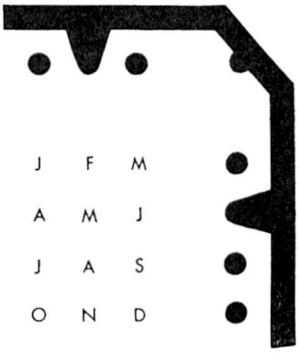

11. Hjørnekode på 3 + 4 huller. Der klippes 2 gange, her for måneden maj.

Hvis man har ganske specielle behov, står der endnu flere udveje til rådighed. Man har for eksempel kort med 2 rækker huller, men jo længere man bevæger sig væk fra de »almindelige« koder, som man kan huske og overskue, jo mindre vil arbejdsbesparelsen formentlig blive.

Som nævnt findes hulkort i flere formater. Det er mest praktisk at arbejde med aflange kort, som ikke er for høje. Hjørnehullerne bør ikke klippes, da man derved afskærer sig fra at se, om alle kort i en bunke vender rigtigt. Det er heller ikke praktisk at anvende begge nabohuller til et hjørnehul, da man så risikerer, at hele hjørnet brækker af, men hvis der er behov for det, *kan* det ene hul godt bruges. (Ill. 12).

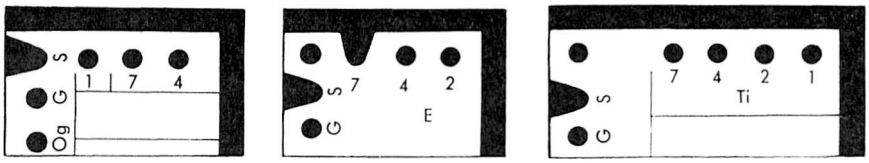

12. De 2 første billeder er exempler på uheldige klipninger, det sidste viser en klipning der i givet fald kan anvendes.

Til slut skal gives et helt konkret eksempel på, hvordan man kan disponere et hulkort, hvis man vil foretage en undersøgelse af borgerne (eller en bestemt gruppe borgere) i en dansk købstad, for eksempel i perioden 1787 til 1845.

Der udarbejdes et kort for hver person, som indgår i undersøgelsen, og i det følgende er kortets huller nummereret fra 1 til 97. Vælger man et kort med noget flere huller, vil man have en reserve, der kan anvendes, hvis man i løbet af undersøgelsen opdager, at man får brug for at anvende flere kriterier end først påtænkt.

Nr. 1–10 *Navn.* Enten to alfabetiske sorterekoder à 5 huller, der tilsammen dækker første bogstav i fornavn og efternavn, eller man kan spare 2 huller ved at bruge 8 huller til en pyramidekode med 2 klip. Det giver mulighed for at inddele efternavnene i 99 forskellige grupper. Koden kan se således ud:

klip i hul 1 og 2 A – Ambeck
klip i hul 1 og 3 Ambeck – Andersen, Gert
klip i hul 1 og 4 Andersen, Gert – Andersen, Helge
klip i hul 1 og 5 Andersen, Helge – Andreasen, Bent
klip i hul 1 og 6 Andreasen, Bent – Averhoff
klip i hul 1 og 7 Averhoff – Bech

Ved udarbejdelsen er det praktisk at benytte en telefonbog, som man deler op i 99 grupper.

Nr. 11–22. *Erhverv.* 2 vælgekoder à 6 huller giver 99 opdelinger på erhvervsgrupper. Hullerne anvendes således:

2. gruppe						1. gruppe					
22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11
7	4	2	1	SF	0	7	4	2	1	SF	0

0 klippes som o i 1. gruppe, altså hul 11: Intet erhverv
1 klippes som 1 og SF i 1. gruppe, altså hul 13 og 12: Arbejdsmand
2 klippes som 2 og SF i 1. gruppe, altså hul 14 og 12: Bager
3 klippes som 2 og 1 i 1. gruppe, altså hul 14 og 13: Bogbinder
10 klippes som 1 i 2. gruppe (1 og SF) og o i 1. gruppe (0), altså hul 19, 18 og 11: Karetmager
54 klippes som 5 i 2. gruppe (4 og 1) og 4 i 1. gruppe (4 og SF), altså hul 21, 19, 15 og 12: Maler o.s.v.

Nr. 23. Direkte kode som klippes, hvis personen har *skiftet erhverv.*

Nr. 24–31. *Erhvervelse af borgerskab.* 2 sorterekoder à 4 huller. Dækker 99 år, for eksempel (17)46 til (18)45.

Nr. 32–35. *Alder ved erhvervelse af borgerskab.* Sorterekode der dækker en opdeling i 9 aldersgrupper.

32	33	34	35
7	4	2	1

0 klippes som intet klip: Alder ukendt.
1 klippes som 1, altså hul 35: 0–19 år
2 klippes som 2, altså hul 34: 20–24 år
3 klippes som 2 og 1, altså hul 34 og 35: 25–30 år, o.s.v.

Nr 36–41. *Faderens erhverv.* Vælgekode der giver 9 erhvervsgrupper.

Nr. 42. Direkte kode der klippes, hvis personen har *samme erhverv som faderen.*

Nr. 43. Direkte kode der klippes, hvis personen har *samme erhverv som svigerfaderen.*

Nr. 44. Direkte kode der klippes, hvis en *søn eller svigersøn har samme erhverv som personen.*

Nr. 45. Direkte kode, klippes hvis personen er *gift.*

Nr. 46–47. Direkte koder, klippes hvis personen er blevet *gift henholdsvis før eller efter sin ankomst til byen.*

Nr. 48–51. *Ægtefællens fødested.* Sorterekode med 9 muligheder

48	49	50	51
7	4	2	1

1 klippes som 1, altså hul 51: Født i byen.
2 klippes som 2, altså hul 50: Født i landsogn i samme landsdel.
3 klippes som 2 og 1, altså hul 50 og 51: Født i købstad i samme landsdel.
9 klippes som 7 og 2, altså hul 48 og 50: Født i udlandet.

Nr. 52–59. *Bopæl.* 2 sorterekoder à 4 huller giver 99 grupper som for eksempel kan inddeles efter byens grundtakstnumre, gadenavne eller lignende.

Nr. 60–63. *Personens eget fødested.* Se ovenfor under 48–51.

Nr. 64. Direkte kode der angiver eventuel *flytning fra byen.*

Nr. 65–68. *Alder ved død.* Sorterekode med 9 grupper.

Nr. 69–74. *Tillidsposter m. m.* Pyramidekode der klippes med 3 huller, i alt 20 grupper.

69	70	71	72	73	74

Borgmester klip i hul 69, 70 og 71
Rådmand klip i hul 69, 70 og 72
Taxérborger klip i hul 69, 70 og 73, o.s.v.

Nr. 75–82. *Skattebeløb.* 2 sorterekoder à 4 huller, 99 muligheder.

Nr. 83. Direkte kode til brug for de personer, der *ejer et hus.*

Nr. 84–89. *Værdi af eget hus.* Vælgekode der giver 9 muligheder.

Nr. 90–93. *Overskud ved skifte.* Sorterekode der giver 9 muligheder.

Nr. 94–97. *Antal svende og lærlinge.* Sorterekode der angiver, hvor mange svende og lærlinge personen har.

Ovenstående er kun en skitseret mulighed, som kan ændres alt efter undersøgelsens karakter og de spørgsmål man vil stille til sit materiale.

Når kortene er hullet, vil man let kunne opstille en række skemaer, tabeller og kurver. Man kan for eksempel opdele personerne efter erhverv og undersøge de forskellige gruppers fødesteder, værdien af deres huse, deres alder ved indgåelse af borgerskab o.s.v. Det vil man også forholdsvis let kunne gøre ved anvendelse af almindelige kartotekskort, men den store arbejdsbesparelse kommer først og fremmest, når man foruden ovenstående kriterier vil bringe endnu et eller flere kriterier ind i billedet. Sammenligner man således fødested for byens skomagere og købmænd, er der måske en udtalt forskel på de to grupper. Grunden hertil kan være kronologisk bestemt, og

man sorterer så sine kort efter årstal for borgerskabets erhvervelse eller alder ved indgåelse af borgerskab. Eller måske udgjorde købmændene i højere grad end skomagerne et dynasti, og man sorterer kortene efter kriteriet: samme erhverv som far eller svigerfar. Det kan også være, at forskellen m. h. t. fødested forsvinder, hvis man sammenligner de skomagere, der ejede hus med den tilsvarende gruppe købmænd, eller de skomagere, der havde svende og lærlinge, eller måske er der en sammenhæng med ægtefællernes fødested i de to grupper. Alle spørgsmål af denne karakter vil hulkortene let og sikkert kunne besvare.

Litteratur

Af den lettere tilgængelige litteratur kan nævnes nedenstående brochurer og bøger:

Hur Ni använder Sorto nålkort.

Koder och genvägar med Sorto nålkort.

Begge udg. af Esselte A/B, Västra Hamngatan 11, Göteborg.

Speedex standardkort til videnskabelige og bibliografiske oplysninger og undersøgelser samt til almindelige oplysninger.

Udg. af Speedex, Tagensvej 86, København.

Disse brochurer kan formentlig rekvireres gratis fra de pågældende firmaer.

Hulkort – Forskellige hulkorttyper og eksempler på deres anvendelse. Yngre Forskere, Akademiet for de tekniske Videnskaber, 1960. Dupl.

Hulkort. Akademiet for de tekniske Videnskaber. I kommission hos Akademisk Forlag, Kbh. 1966. Indeholder bl. a. fortegnelse over forhandlere af randhulkort.

Om udgivelse af ting- og dombøger

AF BIRTE FAARBORG

Ting- og dombøger er så væsentlige kilder til dansk historie, at det er vigtigt at drøfte i hvor stor udstrækning – og på hvilken måde – deres indhold kan gøres tilgængeligt for forskningen. I fortsættelse af tidligere artikler af Valdemar Andersen og Poul Rasmussen behandler cand. mag. Birte Faarborg *især spørgsmålet om hvorvidt udgaverne bør være fuldstændige. Flere indlæg i denne debat er velkomne.*

I Poul Rasmussens artikel i Fortid og Nutid XXIII s. 422 »Principper for udgivelse af registre og regester til – samt udtog af – tingbøger og dombøger« indbydes der til debat om dette emne, der må have mange historikeres specielle interesse.

Igennem de sidste ca. 15 år har »Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie« – nu Landbohistorisk Selskab – udgivet en hel del herreds- og birketingbøger, der er en fornem fortsættelse af udgiverarbejde på et felt, som juristerne hidtil har været flittigst til at dyrke, omend de for perioden før 1661 har holdt sig til Rettertinget.

Der er andre tegn på, at historikerne nu ønsker at overtage denne udgivervirksomhed, for »Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie« ønsker at fortsætte udgivelsen af Rettertingets materiale fra Christian III's tid, og Rigsarkivet ønsker at fortsætte udgivelsen af Rettertingets domme fra 1614, hvor Secher i sin tid standsede.

Dette er meget glædeligt, og man læser i forordene til Landbohistorisk Selskabs udgaver af tingbøger om, hvor mange forskellige forskningsgrene man henvender sig til med disse værker.

Hermed er imidlertid ikke sagt, at juristerne ikke har udgivet samlinger af domme både før og efter Kolderup Rosenvinge og V. A. Secher, tværtimod; det gør de stadig. Der er bare den forskel, at de efterhånden har bevæget sig fra f. eks. »Forsøg til Fortælning om mærkværdige danske og norske sager udførte i Høyeste Ret« af F. E. Wiwet, Kbh. 1774–1775, via udvalg af domme i civile eller kriminelle sager til realregistre til og systematiske samlinger af domme. Det er værktøj for juristerne, en slags håndbøger, også

kaldet præjudikatssamlinger, hvori man let skal kunne finde fortilfælde for en sag og se, hvordan tilsvarende forhold tidligere er blevet behandlet.

Sådanne samlinger er i reglen opstillet i alfabetisk orden efter sagens art med en regest af sagen. Man udelader navne og nøjes med sagens juridiske kerne, samt henvisninger til den udførlige sag og litteratur om emnet. Der er altså ikke tale om udvalg, men om katalogisering af sager til praktisk brug.

Det synes, som om de af Poul Rasmussen fremsatte principper for nedskæring af materialet, så det kun kommer til at fylde en trediedel af helheden svarer nogenlunde til de af juristerne til ovennævnte brug anvendte.

Der melder sig derfor to spørgsmål: 1. Hvem skal have fornøjelse af disse formentlig spredte – men særligt vigtige – uddrag? og, idet man erindrer, at nedenstående nedskæringsforslag kun gælder visse, ikke nærmere definerede dele af materialet, 2. Hvilke kriterier vil man lægge for vurderingen af, hvad der er særlig vigtigt?

At der må rationaliseres ved udvalget af udgivelser er givet. De to artikler i Fortid og Nutid XV 1943, s. 73–90 og XIX 1954–56, s. 274–80, hvori der gøres rede for bestanden af henholdsvis »Danske Rådstue- og Tingbøger« af Hans Knudsen og »Landstingsarkiverne« af Johan Hvidtfeldt, er tilstrækkelige til at overbevise om materialets mængde og om dets geografisk og kronologisk spredte karakter. Til alt dette kommer yderligere Rettertingets materiale i Rigsarkivet.

Efter at have set på dette kunne man ønske, at repræsentanter for kildeskriftselskaber og for arkiverne kunne mødes og i fællesskab forsøge at finde frem til, hvilke områder og tidsrum, der mest fuldstændigt er dækket af ovennævnte materiale, at de ville udvælge det, der har den bedste korrespondens i de øvrige instanser og søge midler til at udgive det i samme form som herredstingbøgerne.

Til alt det, der ikke kunne udgives fuldstændigt, kunne man ønske, at der måtte blive udarbejdet sagregister samt person- og stednavneregistre. Ved hjælp af disse ville det være muligt at finde frem til specielle emner og til personer, hvorefter man kunne rekvirere de relevante sider i xeroxkopi, hvis det kun drejer sig om enkelte, og låne hele bind til nærmeste læsesal, hvis det drejer sig om større dele.

Regester er her helt ladt ude af betragtning, for enhver, der er interesseret i en enkelt sag, vil være nødt til at læse hele sagen før eller siden, og enhver, der er interesseret i at studere flere sager, vil kunne finde særlige grupper af sager ved hjælp af sagsregistret og vil hurtigt vinde den færdighed, der skal til for at finde dommen i slutningen af en sag og sagens genstand i indledningen.

Der er imidlertid et andet problem i det forslag, Poul Rasmussen frem-

sætter om at skære det trykte ned til en trediedel af helheden. Det er, at selve arbejdet med at foretage beskæringen må være ganske betydeligt, for det forudsætter, at nogen har transkriberet hele teksten for at kunne sætte sig godt nok ind i den til at kunne sammenfatte den til kort og godt nutidsdansk.

Det bliver da et spørgsmål, om differencen mellem trykningsudgifterne til 1/3 og til 3/3 virkelig er større end differencen mellem udgiften til transkription af teksterne og udarbejdelse af regester sammenlignet med udgiften til transkription og korrekturlæsning. Det er forståeligt, at udgiften til korrekturlæsning af regesterne = en trediedel skrevet på nutidsdansk vil være mindre end til korrekturlæsning af tre gange så meget på gammeldansk med besynderlige stavemåder og usædvanlige ordstillinger.

Denne side af sagen vil være lettere at diskutere, hvis man har oplysninger om de forskellige udgifter, enten i konkrete tal eller i procenter.

Men spørgsmålet kan ikke afgøres uden nøje afvejning af, hvilken værdi det færdige produkt vil have for forskningen, og hvilke forskningsgrene man særligt ønsker at tage hensyn til.

Kancelli og brevbøger

AF PAUL G. ØRBERG

I anledning af at Rigsarkivet har udgivet et nyt bind af Kancelliets Brevbøger skriver arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg, *Viborg, om denne hovedkilde til Danmarks indre historie, som rummer et væld af kultur- og lokalhistoriske oplysninger fra 15- og 1600-årene.*

Hvis en mand i slutningen af Christian den Fjerdes regeringstid havde brug for en apotekerbevilling for eksempel, en udførselstilladelse af en eller anden slags, et skibspas, en bevilling til at trykke og udgive en bog, et oprejsningsbrev eller måske en særlig ægteskabstilladelse – et »kongebrev« om man vil! – måtte han personligt eller ved en stedfortræder møde op i regeringskontorerne i København og betale og afhente sine papirer.

Det kunne være strengt nok, hvis han boede langt af led. Men den fordel havde han i alt fald, at han ikke kunne tage fejl af vejen; centraladministrationen var ikke den labyrint, vi kender i dag. Enhver gadedreng kunne fortælle ham, at han bare skulle begive sig ned på Højbro og gå over vippebroen til Slotsholmen, så lå *Kancellibygningen* nærmest lige for næsen af ham. Det vil sige foran slottet ved havnens gamle indløb, til venstre for slottets ydre port, bygget helt ud til vandet, oven i købet med en lille landgangsbro som et andet venetiansk palads. Huset var nu i virkeligheden også opført som toldbod, og i fordums dage havde kancellierne haft hjemme i en fløj inde bag voldgraven i selve det broget-maleriske Københavns Slot. Men i 1622 var huset blevet ombygget og indrettet til regeringsbygning. »Straks uden for slottet er rådstuen«, hedder det i 1654, »hvor rigens højvise råd forsamles, førend de på slottet indgår, når herredag holdes, eller når de er til andet at forsamles om forskrevne. Der er og det danske og tyske kancelli og der ovenover er renteriet, hvor rentemestrene hver sit kontor haver –. Hvilket skønne af grund opmurede hus er med bly og skeversten (skifersten) betækket«.

Vel ankommet til kancellibygningen var det næppe heller svært at finde ud af, hvor man skulle henvende sig. Der var faktisk kun to regeringskontorer, *Danske Kancelli* – navnet synes dog først at have vundet hævd omkring

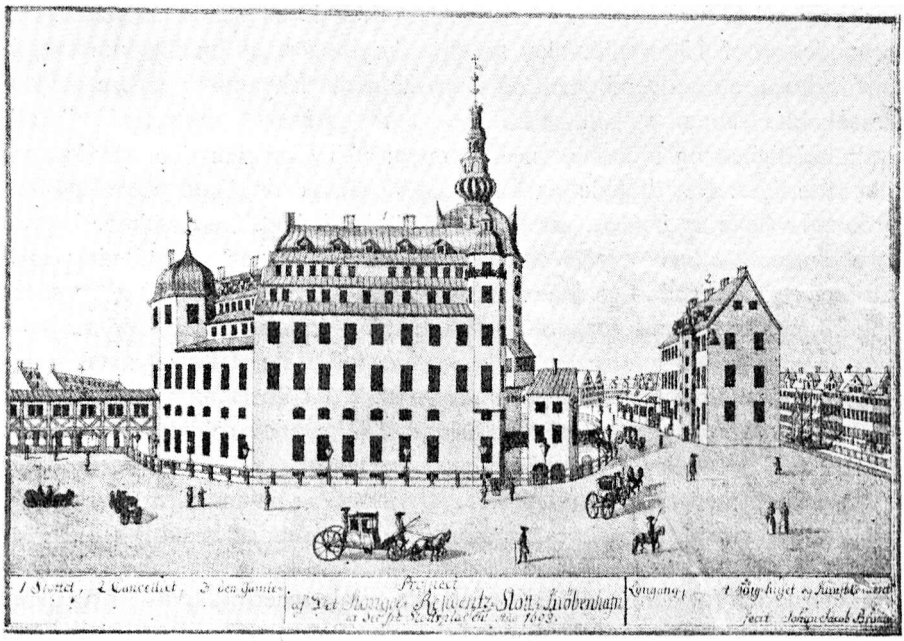

Københavns Slot med kancellibygningen til højre. Efter stik fra 1698 (LA Sjælland fot.)

1660 – som tog sig af alle indre dansk-norske anliggender, det var altså også ekspeditionskontor for finansforvaltningen (rentemestrene, som blev nævnt ovenfor), og *Tyske Kancelli,* som varetog hertugdømmernes styrelse og de udenrigske anliggender (bortset fra forholdet til Sverige og Østersølandene).

Vor mand med sit private andragende blev velsagtens ekspederet af *kancelliforvalteren,* en forholdsvis lavt rangerende embedsmand, som bl. a. forestod arkivet. I hvert fald skulle han være meget heldig for at få et glimt af kancelliets højfornemme chef, *Kongens Kansler,* en af de mest indflydelsesrige blandt rigsembedsmændene og rigsråderne. Den daglige ledelse af kancelliet var lagt i hænderne på den såkaldte oversekretær eller hyppigere »*øverste sekretær*«, som til nød kan sammenlignes med en slags almægtig og alvidende departementschef. Under ham arbejdede en 10–15 adelige sekretærer, til daglig kaldt kancelliherremænd eller kancellijunkere (hofjunkere). Nogle års tjeneste i kancellikontorerne skulle gerne sikre sin mand en lensmandspost. Og under dem kom så en hoben skrivere, bude m. fl. af borgerlig herkomst.

Hvordan bar man sig nu ad med at holde rede på de mangfoldige ekspeditioner – der kunne let afgå en halv snes forskellige breve på én dag? Na-

turligvis ved at føre *kopibøger* (brevbøger) over de udgående skrivelser. Fra begyndelsen af 1500-tallet blev sådanne kopibøger, oprindelig kun i nødtørftig form, en nødvendighed, og man skelnede dengang og senere mellem de såkaldte »åbne« og »lukkede« breve. »*Åbne breve*« var rettede til folk i almindelighed og indledtes med formlen: »Vi Christian den Fjerde gøre alle vitterligt«. Det drejede sig bl. a. om så vigtige ting som alle slags forordninger (love og bekendtgørelser ville vi sige i dag). De »lukkede breve« eller »*missiver*« var stilede til bestemte enkeltpersoner og indledtes med formlen: »Vor synderlige gunst tilforn«; den store mængde af disse sager angik centralstyrelsens forhold til den lokale administration, især da lensmændene. Kopibøgerne med de åbne breve kaldtes »*registre*«, mens kopibøgerne over missiverne benævntes »*tegnelser*«. På Christian den Fjerdes tid var man forlængst gået over til at føre særskilte protokolrækker for rigets forskellige landskaber. Det er disse lange rækker af svære folianter, som står i Rigsarkivet med titlerne »skånske«, »fynske«, »smålandske«, »jyske« og »norske registre og tegnelser«, og som man med et fælles udtryk plejer at kalde »Kancelliets brevbøger«.*

Baggrunden for denne lille indføring i de gamle regeringskontorer og deres forretningsgang er den, at der for nylig – i 1968 – er udkommet et nyt bind i Rigsarkivets store trykte udgave af regester (ɔ: uddrag) af »*Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*« – det fireogtyvende i rækken (af en eller anden grund er man aldrig kommet ind på at nummerere bindene). Det store værk, Rigsarkivets største og vigtigste udgiverarbejde, tog sin begyndelse så langt tilbage som i 1885–86, da første bind, dækkende årene 1551–55 udkom. Når man netop begyndte med 1551, er forklaringen den, at der for de foregående årtier allerede forelå trykte udgaver af brevbøgerne, men ganske vist af temmelig vekslende kvalitet. Fra Christian II's tid er de udgivet i Suhms »Samlinger til den danske Historie« I–II (1779–84) og »Nye Samlinger til den danske Historie« I–II (1792–95). For perioden 1523–50 i Kristian Erslev og W. Mollerup: »Kong Frederik den Førstes danske Registranter« (1879) og »Danske Kancelliregistranter 1535–50« (1881–82 kun de åbne breve og i uddrag) og »Danske Magazin« 3. og 4. række (de lukkede breve 1535–50).

Man vil forstå, at det drejer sig om et af vore virkelig store nationale udgiverarbejder, et af dem, der strækker sig over flere menneskealdre. De to historikere, som har ydet den største indsats, er den senere rigsarkivar L. Laursen, som tegner sig for ikke færre end 14 bind, i sandhed en impone-

* De breve, der *indkom* til kancelliet, blev længe behandlet temmelig skødesløst, og først fra 1626 gik man over til at samle bilagene til de kgl. ekspeditioner (kaldet »indlæg«) i en kronologisk ordnet række.

rende præstation, og arkivar Emil Marquard, som nåede at udarbejde 6 bind. Fra starten havde man regnet med, at breve fra 5 år kunne få plads i ét bind, så hele tidsrummet 1551–1660 kunne rummes i 22 bind; men allerede 6. bind omfattede kun 4 år, og de seneste bind er kommet ned på kun 2 år, så man, som nævnt, med 24. bind kun er nået til 1645, og det nyudkomne bind er dog ellers en diger bog på 638 sider. Da der yderligere er forløbet 11 år mellem de to sidste binds fremkomst, vil man se, at det foreløbig har lange udsigter med værkets afslutning. Det må man nok affinde sig med. Hvad man derimod ikke kan affinde sig med er, at en væsentlig part af det store værk er udsolgt; det drejer sig om bind 1 og 2, bind 9–14 og bind 22, i alt 9 bind. Det vil altså sige, at det meget store antal historikere, som i disse år udgår fra universiteterne, de mange nye institutter, læreanstalter, gymnasier, lokalhistoriske arkiver og andre er omtrent afskåret frå at erhverve et værk, som »uimodsagt kunne hævde sig rangen som hovedkilden til vort lands indre historie i hine tider« (1. bd. s. XI). Det er simpelt hen for dårligt, og det burde være en naturlig forpligtelse for Rigsarkivet snarest at få rådet bod på denne misère.

Det nysnævnte citat om brevbøgernes betydning for historieforskningen er jo ingen overdrivelse. Enhver, der har givet sig i kast med en opgave i Danmarks historie i det givne tidsrum, lige meget af hvilken art, véd, at noget af det første, der må gøres, er at skrive sedler ud på »Kancelliets brevbøger« – og det er ikke noget vanskeligt arbejde takket være de meget udførlige navne- og sagregistre, som lige fra første bind har udmærket denne udgave. Et nøjere gennemsyn af det nye bind for 1644–45 vil tjene til at demonstrere stoffets alsidighed og betydning.

Bindet er befordret i trykken af en så fremragende kender af 1600-tallets historie som arkivar, dr. phil. Johan Jørgensen. Uden al tvivl var han den mand, som var mest fortrolig med landets centralstyre i 1600-tallet, og før sin tidlige død – i 1969 – nåede han også at offentliggøre et par små, men vægtige bidrag til Danske Kancellis historie (anført i litteraturlisten). Den eneste anke, man kan rette mod det nye bind, er, at det ikke indeholder nogen liste over forkortelser – men det er en ejendommelig mangelsygdom, som hele værket lider af. Det er dog ikke aldeles indlysende for enhver, at KD. henviser til O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium eller Dsk.KL. til H. F. Rørdam: Danske Kirkelove, men en opløsning af disse forkortelser findes kun i indledningen til bind 5. Den mindre kyndige vil også let overse, at et stort K. betyder *koncept* (opløsningen findes kun i bind 3, som er det første bind, hvor koncepter og originalbreve er anvendt), men det er metodisk uholdbart, da man ikke kan udelukke, at en koncept aldrig er kommet videre. Der kan måske her være grund til at understrege, at brevbøgernes indhold kun er og bliver *kopier,* sikkert oftest taget efter koncepter og mange gange

af ukyndige, som kan have begået fejl. Det er derfor klogt at konsultere rettelseslisterne bag i bindene. Man kan i øvrigt heller ikke regne med, at kopierne altid er blevet indført samtidig med, at brevene er afgået. Det kan tværtimod påvises, at man til tider har været år bagud med registreringen!

En vigtig begivenhed inden for selve kancelliadministrationen finder vi under 13. januar 1645, da Øverste sekretær Iver Vind, som havde haft ledelsen lige siden 1626, trådte tilbage – allerede i december 1644 var han blevet optaget i rigsrådet – og efterfulgtes af *Otte Krag*. Hans embedsed giver et udmærket indblik i, hvor vigtigt et embede, det drejede sig om, men eden er i øvrigt identisk med den, Iver Vind i sin tid havde aflagt, og som kongen oprindelig selv havde konciperet. Man bemærker bl. a., at Øverste sekretær havde direkte referat for kongen. Otte Krag var langt fra kommet sovende til sin høje post. I årevis havde han studeret i udlandet bl. a. ved det berømte universitet i Padova og ved den tyske rigskammerret i Speyer; fra 1638 var han sekretær i Danske Kancelli og deltog i de følgende år i flere vigtige diplomatiske sendelser. Fra 1645–53 var han betroet den administrative nøglestilling som Øverste sekretær i kancelliet og blev derefter medlem af rigsrådet. Han huskes bedst fra den ledende rolle, han spillede i 1660 i begivenhederne omkring enevældens indførelse (sammenstødet med Hans Nansen på Højbro).*

Det nye bind er stærkt præget af den krig, landet stod midt i, Torstenssonfejden 1643–45; i sagregistret fylder flåden over 5 spalter og hæren ikke mindre end 10. Den 1. april er vi med kongen om bord på »Trefoldigheden« i Øresund, og vi kan følge med både til Lister Dyb og til det berømte søslag på »Kolberger Heide« den 1. juli 1644. Et åbent brev af 4. juli bebrejder kaptajnerne, at de ikke har ydet nok i kampen; kongen måtte selv på Trefoldigheden fægte alene, uanset mange af skibene lå i læ af kongens skib og kunne være kommet til undsætning. Det er virkelig morsomt at sammenholde dette brev med kongens egenhændige brev af 14. juli til Corfitz Ulfeldt:

> »Ieg haffde myne Admiraler och derris vnder offiserer om borde och giiorde *ordre,* huorledis dy skal fechte, Naar uy nu skal deran Igen, och giiordt dem stor fortrøstning pa Steegel och hiiul, om dii icke fechter beder, End dy giorde siist. Riigens Admirals truppe lod hannem fechte Ett gaatt stund ganske allene. Mig brugte dy tiil Ett skermbrett ymellom dem och fynden, En aff myne skød mig Igennom fucken, Saat ieg haffuer det Rette Selskab at dragis med.«

---

* Embedslister over bl. a. Kongens Kanslere og Øverste sekretærer i Danske Kancelli 1523–1660 findes i A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers historie (1884), s. 151 ff.

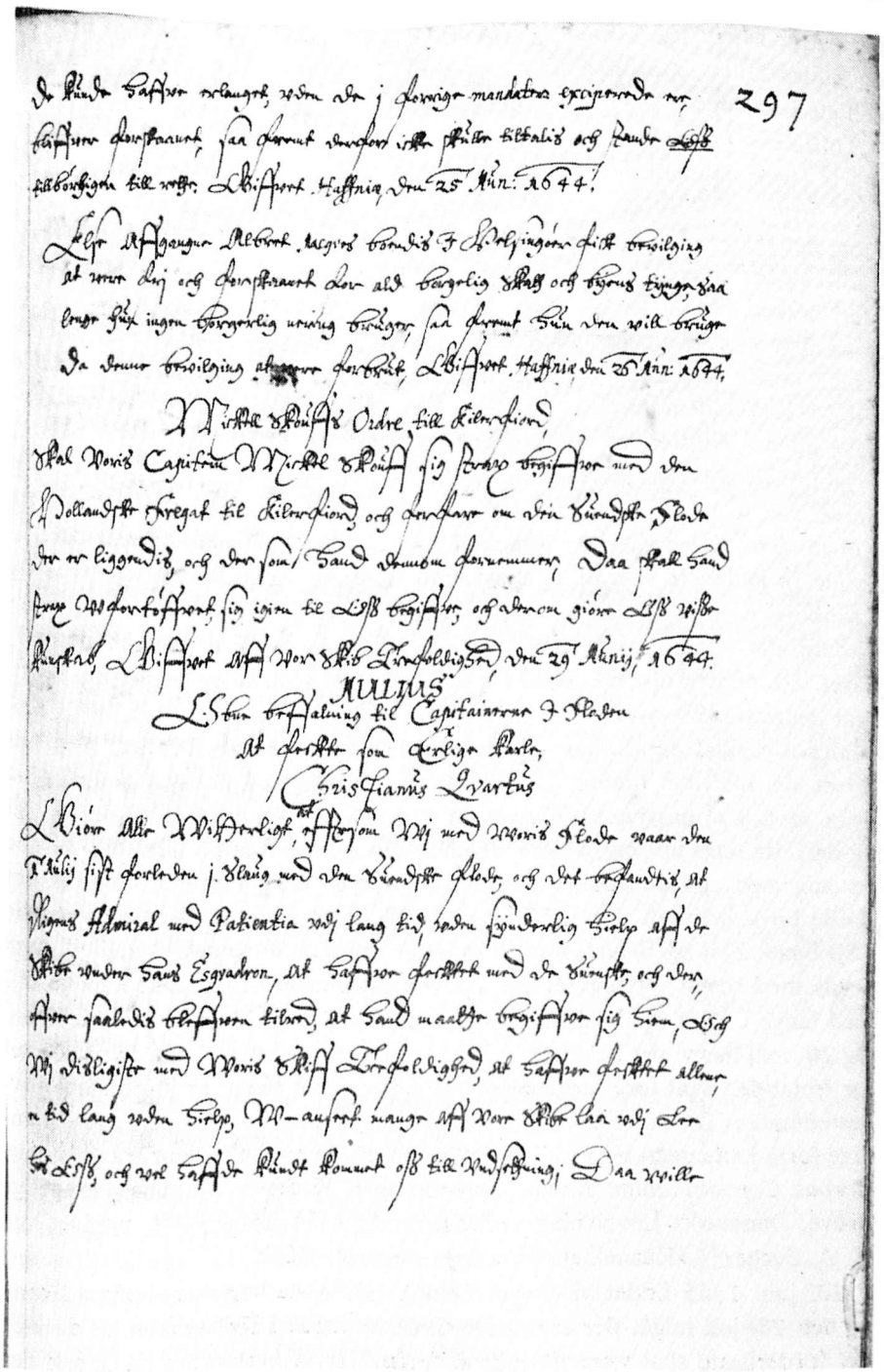

297

Gengivelse af side 297 i sjællandske registre for 1644. Den nederste del af siden rummer det åbne brev af 4. juli til kaptajnerne i flåden. (RA fot.)

Citatet er hentet fra 5. bind af »*Christian den Fjerdes egenhændige Breve*«, en kildesamling, som man ikke kan undvære som et supplement til »Kancelliets brevbøger« (og som heldigvis nu kan fås komplet i optryk).

Unægtelig finder man stort og småt side om side i bogen. Et missive af 4. marts 1644 omhandler en eventuel fransk mægling mellem Danmark og Sverige, mens det følgende indskærper, at Hillerøds mænd ikke må fjerne det møg, der falder af kvæget på den tidligere ladegårdsmark for at bruge det på andre steder! Den 22. september får landsdommerne og lensmændene i Jylland besked om, at der skal afholdes almindelige bededag den 4., 5. og 6. november »for at afbede Guds retfærdige vrede og vore synders velfortjente straf i denne farlige og vidtudseende tid«, og den 10. december opnår fru Vibeke Kruse, den aldrende konges elskerinde, skøde på en lyst- og køkkenhave uden for Østerport ved København.

Som prøver på det store kulturhistoriske stof, der gemmer sig i de mange breve, kan vi anføre et missive fra januar 1645 foranlediget af anatomen på Københavns Universitet, dr. Simon Pauli, som har beklaget sig over ikke at kunne få kadavere nok til at anatomere. Lensmændene på Københavns og Kronborg slot, Tryggevælde og Roskildegård får derfor besked på, at misdædere, der hænges, skal fremskikkes til København og leveres i Anatomihuset. 10. maj resolveres, at en kvinde, som har »ihjellagt« to af sine børn, skal henrettes. 29. september får de højlærde i det teologiske fakultet i København besked på at afgive en betænkning om Anne Nielsdatter, som har forset sig, idet hun ulovligt og utilbørligt har brugt sit barn til at helbrede kvæg med. I et missive til bisperne af 8. oktober erfarer vi, hvad det drejer sig om; der tales her om, at stor ugudelighed mangesteds på landsbyerne går i svang med at lade udøbte børn sætte på sygt kvæg i den mening, at det skulle blive helbredt deraf. 22. april finder vi et andet missive til bisperne i Sjælland, Fyn og Skåne, som bl. a. taler om den store uskikkelighed, som begås med soven i kirkerne; der skal nu tilforordnes folk, som kan gå om med lange kæppe til at slå dem på hovedet med, som sover under prædiken. Og 20. maj har vi det bekendte missive til bispen i Sjælland om, at præsterne for fremtiden skal føre kirkebøger. De sidstnævnte breve er jo en slags lovbestemmelser for en større kreds, og de kan derfor findes i deres fuldstændige form i en anden vigtig kildesamling til denne epoke i Danmarks historie, *Corpus Constitutionum Daniæ*. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1556–1660 I–VI, udgivet ved V. A. Secher, i »Kancelliets brevbøger« citeret: CCD.

13. juni 1645 finder vi mester Oluf Vinds bestalling som hofprædikant, og den 25. juli udgår der et missive til de højlærde i København, at de med det forderligste skal være tiltænkt at forfærdige et herbarium på dansk den

gemene mand til bedste og lade det udgå i trykken, hvori klarligen skal specificeres urternes navne på dansk og latin, stederne, hvor de vokser, og hvorledes de bedst kan bruges i adskillige tilfælde og sygdomme.

21. september 1645 får Anne Hans Dysters i *Århus* brev at måtte være fri for skat, tynge og indkvartering, imidlertid hun holder offentligt, dog ulasteligt herberge sammesteds, og 27. september får en Christian Suerus bevilling på et apotek i *Nakskov,* eftersom der ikke i købstæderne på Lolland findes noget apotek og lides stor brøst for medikamenter til syges kurering og anden fornødenhed. Herhos tillades det ham sammesteds at holde en vinkælder med fransk og hed vin og at sælge krydderiurter og gevurts. Disse eksempler kan tjene til at belyse brevbøgernes værdi for lokalhistorien. En by som Nakskov optræder ikke færre end 14 forskellige steder i de to årgange brevbøger, hvilket ganske vist også hænger sammen med byens strategiske betydning under krigen. Plukket tilfældigt ud af stedregistret finder vi Fåborg nævnt 3 gange, Holbæk 22, Kerteminde 8, Kolding 13, Samsø 5 og Tåsinge 8 gange.

Der er stof nok at øse af – skønsmæssigt er der i dette bind refereret op imod 4000 breve. Men disse spredte eksempler må være tilstrækkelige til at vise, hvor storartet et kildemateriale, der her lægges frem til bekvem afbenyttelse for liebhavere. Hvert nyt bind af »Kancelliets brevbøger« er en vigtig landvinding for dansk historieforskning.

P.S. Et lille hjertesuk til slut: hvortil dog denne skiften format? Nu har man kunnet klare sig med samme klummestørrelse siden 1885, og så skal de sidste bind absolut gøres større.

Litteratur

Vejledende Arkivregistraturer I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513–1848. Ved V. A. Secher (1886), s. 65 ff.

Samme, 2 .udg. ved Bjørn Kornerup (1943), s. XXI ff.

Knud Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660–1680, i: Den danske Centraladministration (1921), s. 113 ff.

A. D. Jørgensen: Centraladministrationens osv. bygningshistorie, i: Historiske Afhandlinger bd. IV, s. 286 ff.

Salmonsens Leksikon: Kancelli II.

Johan Jørgensen: Til Danske Kancellis historie i Christian IV.s første år, i: Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum (1964).

Johan Jørgensen: Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657, i: ARKIV 1. bind s. 45 ff. (1966).

Der kan måske være grund til at nævne, at den, der har interesse i at se, hvordan forskellige hyppigt forekommende breve med faste formularer ser ud i deres fuldstændige form, kan finde en række eksempler trykt foran i bd. 11 (1596–1602). Det drejer sig om lensbreve, bestallingsbreve af forskellig slags, søpas, privilegiestadfæstelser for købstæder m. m.

Kirkebøgernes til- og afgangslister

AF ANNA THESTRUP

Mellem 1812 og 1875 skulle landets præster føre lister over hvem der flyttede til og fra deres sogne. Man har i almindelighed ikke tillagt disse til- og afgangslister særlig stor værdi, men nogen undersøgelse af emnet findes ikke. Arkivar, cand. mag. Anna Thestrup, *Rigsarkivet, har taget problemet op på basis af forholdene i Allerslev sogn, Præstø amt. Det viser sig at listerne udmærket kan bruges til at belyse en række forskellige emner: vandringers længde og hyppighed, de vandrendes alder, køn, sociale status og så videre.*

I 1800-tallets begyndelse arbejdede de centrale myndigheder i Danmark med tanken om en kirkebogsreform. Kirkebøger havde allerede siden 1600-tallet været påbudt i Danmark, men nogen detailleret regel om deres førelse fandtes ikke ud over kravet om, at de kirkelige handlinger: dåb, vielse og begravelse skulle indføres. Ved dåb skulle fadderne anføres[1]. Kirkebøger førtes kun i ét eksemplar[2]. Initiativet til reformen udgik fra Danske Kancelli, som indhentede udtalelser hos gejstligheden, og efter at svar var indløbet, forestillede Danske Kancelli sagen for Kongen den 20. februar 1811. Her foresloges kirkebøger affattet i to eksemplarer med faste skemaer for de enkelte indførsler, således at oplysningerne blev ensartede. Majestæten bifaldt de forskellige punkter, men ønskede samtidig hermed en udvidelse af kirkebogsførernes pligter, idet der desuden skulle anlægges et jævnførelsesregister; det vil sige en art navneregister til kirkebøgerne. Om dette skal her

1 V. A. Sechers forordninger, recesser m. m., 20. maj 1645 og 17. maj 1646. V. A. Secher: Christian den Femtes Danske Lov 2–8–7. Kirkeritualet 25. juli 1685. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne, i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, 1964, s. 70 ff. Paul Ørberg: Hovedministerialbøger og kontraministerialbøger, i Arkiv, 3. bind, hæfte 2, 1970.

2 Ved reskript af 17. okt. 1775 blev det påbudt, at kirkebøger i Slesvig skulle føres i to eksemplarer. Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg., 1963, s. 181. I enkelte rigsdanske sogne førtes også før 1814 kirkebøger i to eksemplarer, f. eks. Helligånds sogn i København.

blot anføres, at kun få præster evnede at udføre dette arbejde. Desuden forlangte Kongen, at »for at gjøre de Oplysninger, der af Kirkebøgerne kunde indhentes angaaende hver enkelt Person, ganske fuldkommen, endvidere tilføjes et Schema for Afgang og et for Tilgang i Sognet. Ihenseende til disse tilføjede Scemata har Vort danske Kancellie nærmere at indhente Vedkommendes Betænkninger, samt derefter paa nye at gjøre Os allerunderdanigst Forestilling denne Sag betræffende.«[3] Det vil sige, at Kongen eller én af hans rådgivere har ønsket skemaer for til- og afgang indføjet i kirkebøgerne. Ideens ophavsmand skal næppe søges i Danske Kancelli, når den ikke var indarbejdet i nævnte forestilling, som embedsmændene havde foreslået kunne træde i kraft ved advent 1811. Nu måtte kancelliet på ny indhente udtalelse hos Sjællands biskop. Danske Kancelli kunne i september 1812 meddele Kongen, at »ihenseende til Af- og Tilgangs-Schemata, da troer Biskoppen, at der haves tilstrækkelig Kontrol herover /:forsaavidt Kirken vedkommer:/ i Fortegnelsen over Fødte og Døde.« Efter at have anført nogle indvendinger fra biskoppen om vanskeligheder ved at føre de nye skemaer med tilstrækkelig nøjagtighed, fortsatte Danske Kancelli i sin forestilling til Kongen: (så) »skulde dette Kollegium, for at opfylde Deres Majestæts allerhøjeste Befaling, herved allerunderdanigst fremlægge et af dette Kollegium forfattet Udkast til slige Schemata, hvilke man troer, at være forfattede overenstemmende med Deres Majestæts allerhøjeste Villie. Dog maa Kancelliet tillige tage sig den allerunderdanigste Friehed at bemærke, at det næppe vil være mueligt at føre disse Af- og Tilgangs-Schemata i Kjøbenhavn til nogen Nytte eller med nogen Orden, med Hensyn til, at det i en saa folkerig Bye, hvor de fleste Gaarde og Huse beboes af flere Familier eller enkelte Logerende, jevnlig ja daglig er Tilfældet, at man flytter fra en Menighed eller fra de til een Kirke henlagte Gader ind i andre. Dette Kollegium skulde derfor i det Haab at de herved fremlagte Udkast til 7 Schemata vil finde allernaadigst Bifald, allerunderdanigst indstille: at det allernaadigst maatte befales, at Kirkebøgerne overalt i Dannemark og Norge, skulle indrettes i Overensstemmelse med bemeldte 7 Schemata, dog at hvad Af- og Tilgangs-Schemata angaaer, Kjøbenhavn og dens Forstæder herfra maatte undtages.« Forestillingen blev underskrevet af Kongen den 2. december 1812, og samme måned udgik ordre til biskopperne, som havde pligt til at videregive den til provster og præster[4]. Der var ikke anført nogen dato for, hvornår de nye kirkebøger

3 Danske Kancelli, 1. departement, forestillingsprotokol 1811, nr. 87. RA.

4 Danske Kancelli, 1. departement, forestillingsprotokol 1812, nr. 297. RA. Fogtmanns reskripter, 1812; er fejlagtigt ført under 1. december, skal være 11. december.

skulle tages i brug, og resultatet blev, at de enkelte præster påbegyndte ordningen til forskellig tid, de fleste i 1814, nogle før eller efter[5].

Som det fremgår af ovenstående citat, havde gejstligheden ikke noget ønske om indførelsen af til- og afgangslister. Biskoppen havde formentlig ret i, at disse lister ikke havde stor værdi for de kirkelige myndigheder, men det hjalp naturligvis ikke, når Kongen beordrede dem indført. Det viser sig, at listerne ikke blev ført i alle sogne; de fandtes i kirkebøgerne, men nogle præster lod blot siderne stå blanke[6]. Den 24. maj 1822 kom en forordning, som bevirkede, at mange præster påbegyndte førelsen af til- og afgangslister[7]. Ejendommeligt nok henvistes slet ikke til reskriptet fra 1812[8], men derimod til Danske Lov 3–19–8, hvor det bestemtes, at »Naar nogen fremmet til Sognene ankommer, skal Bønderne strax give Præsten det tilkiende, som deris Pas og Bevis de medbringe skal læse, og dem overhøre, og dersom nogen Mistanke kunde være, da Præsten det for Herskabet, eller hans Fuldmægtig angive; og skulle Præsterne flittig antegne deris Navne og Fødested, som sig i deris Sogne opholde, være sig Inderster, Tienistekarle og Drenge, eller Løsgængere, at mand hos dennem herom, naar behøvis, kand have fuldkommen Efterretning.«[9] Som årsag til forordningen 1822 anførtes ønsket om at forebygge løsgængeri samt mulighed for hurtigt og nøje at kunne afgøre, hvilket fattigvæsen en person hørte under i tilfælde af behov for hjælp. Forordningen bestemte i paragraf 1, at fremmede skulle meldes hos sognepræsten; fremmede må i denne sammenhæng betyde personer uden fast arbejde i sognet. Derefter fortsættes: »2) Naar nogen tager fast Tjeneste eller stadigt Ophold i et fremmed Sogn, er det, under alle Omstændigheder, Pligt, saavel for denne selv, som for den, der tager ham i Tjeneste eller tilsteder ham Ophold hos sig, at sørge for, at der inden 4 Dage derom gjøres Anmeldelse for Præsten – – –«.[10] Der henvistes udtrykkelig til, at Danske Lov 3–19–8 fortsat skulle gælde, og at forordningen var at betragte som en nærmere vejledning. Flere gange tidligere, blandt andet i 1775, var anmeldelse hos sognepræsten af ankomne til sognet blevet indskærpet[11]. Bestemmelserne i 1812 og 1822 kan ses som fortsættelser heraf, dog således at præsten fra 1812 skulle føre

5 F. eks. Fanefjord og Vester Egede sogne, Præstø amt. LA, Sjæll.
6 F. eks. Bårse og Vordingborg, Præstø amt. LA, Sjæll.
7 Schous forordninger, 1822, 24. maj.
8 Se note 4.
9 Danske Lov 3–19–8.
10 Se note 7.
11 Fogtmanns reskripter 1775, 26. januar. Håndbog for danske lokalhistorikere, 1965, artiklen skudsmål.

oplysningerne i autoriserede bøger og i skematisk form. Disse krav nævnedes ikke i 1822, men præsterne må have betragtet det som en selvfølge, og de autoriserede bøger var en medvirkende årsag til, at registreringen omsider blev en realitet.

Som nævnt fik forordningen af 1822 nogle af de efterladende præster i gang med at føre til- og afgangslister, men også efter den tid er der mangler i materialet. Efterhånden kom formentlig alle sogne med, ved præsteskifte eller ved provste- og bispeskifte med deraf følgende krav om førelsen. Mangler i materialet kan måske forklares med, at kirkebogsførerne og deres arvinger udviste mindre omhu med de særskilte protokoller for til- og afgang, som blev almindelige i 1800-tallets midte, end med bøger, som rummede oplysninger om kirkelige handlinger.

Ifølge kongelig resolution 2. december 1812 var København og forstæder undtaget fra pligten til at føre til- og afgangslister[12]. Undtagelsen begrundedes med praktiske vanskeligheder ved førelsen. I større købstæder, specielt med flere sogne, har en tilfredsstillende registrering af til- og afgang også været vanskelig, og med lov af 10. maj 1854 gik pligten til at optegne tyendes ankomst og afgang i købstæderne over til politimyndigheden[13]; en række protokoller begyndende 1854 er bevaret[14]. Den 18. maj 1875 gik kontrollen med til- og afgang helt over til de borgerlige myndigheder, i købstæderne stadig politiet, og på landet sognefogderne[15]. Det formelle billede vedrørende registrering af til- og afgang bliver altså: i 1812 krævedes en registrering af alle, København og dens forstæder undtaget; i 1822 krævedes kun tyende, inderster og løsgængere registreret. 1854 og 1875 ophørte gejstlighedens pligt til registrering, først i købstæder, sidst i landsogne. Det følgende er et forsøg på at belyse de relle forhold vedrørende denne registrering. Med reskriptet 1812 og loven 1875 er grænserne afstukket for denne undersøgelse, hvis emne kun er de af præst og degn eller kirkesanger førte til- og afgangslister.

Til- og afgangslisters værdi som kilde

Den almindelige opfattelse af til- og afgangslisters værdi som kilde til oplysning om befolkningens vandringer i forrige århundrede er ret negativ[16].

12 Se note 4.

13 Tyendelov for Kongeriget Danmark, § 60.

14 F. eks. Hillerød, Præstø og Næstved. Findes i de pågældende byfogedarkiver, afdl. G. LA, Sjæll.

15 Lov om Tilsynet med Fremmede og Rejsende m. m.. § 10.

16 Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning, 3. udg. (1963), s. 181.

Ingen har, så vidt vides, anset dem for at kunne anvendes ved en videnskabelig undersøgelse, da de betragtes som meget ufuldstændig ført[17]. Formålet med denne undersøgelse er at belyse i hvilket omfang, de er ført, for derefter at tage stilling til deres anvendelighed. En sammenligning med lægdsruller er mulig og dermed en vurdering af listernes værdi. Hertil er imidlertid den indvending, at kun mænds registrering kan undersøges og kun afgrænsede aldersklasser. I stedet er valgt en sammenligning med folketællingslister. Her er naturligvis den begrænsning, at folketællingerne kan være ufuldstændige, men de anses normalt for at være ret pålidelige for 1800-tallets vedkommende[18].

Undersøgelsen er foretaget for ét sogn, nemlig Allerslev i Præstø amt. Arbejdet er udført ud fra følgende forudsætninger: enhver person, nævnt på folketællingslisten skal enten 1) være nævnt på forrige folketælling for sognet, 2) være født i sognet i den mellemliggende periode eller 3) være tilflyttet sognet siden sidste tælling. Ved sammenligning mellem folketællinger og til- og afgangslister har det været nødvendigt at betragte folketællingerne som affattet pr. 1. januar. Det betyder formentlig ikke meget, dels er tællingerne rent faktisk optaget pr. 1. februar, i 1834 dog pr. 18. februar[19], dels ses det, hvor til- og afgangslisternes indførsler er dateret, at langt de fleste flytninger fandt sted pr. 1. maj og 1. november. Det er undersøgt, hvem der var i sognet ved en tælling, men ikke ved foregående tælling og ikke født i sognet i den mellemliggende periode. Derefter er undersøgt, i hvilket omfang disse tilflyttede er anført på tilgangslisterne. Tællingerne 1834, 1840, 1845, 1850, 1855 og 1860 er inddraget i undersøgelsen.

Af tabel 1 fremgår resultatet af undersøgelsen vedrørende folketællinger i årene 1845, 1850, 1855 og 1860 over fødte udensogns. Formuleringen i forordningen 1822 gjorde det naturligt at foretage en opdeling i socialgrupper. Ud over de i forordningen nævnte grupper, viste arbejdet med både til- og afgangslister og med folketællinger, at flere burde medtages; resultatet blev følgende: tyende, inderster, husmænd, gårdmænd, aftægtsfolk og almis-

17 Den finske forsker Antti Rosenberg har i Muuttoliike Uudenmaan läänissä esi-industrialistisen kauden lopulla 1821–1880, Helsinki 1966, behandlet et tilsvarende materiale for et område omkring Helsingfors. Under titlen Mobility of Population in the Finnish County of Uusimaa (Nyland) 1821–1880 har Antti Rosenberg skrevet om undersøgelsen og dens resultater i The Scandinavian Economic History Review, vol. XIV, no. 1, 1966.

18 Her henvises til indledninger i de numre af Statistisk Tabelværk, hvor resultater af folketællinger publiceredes, se henvisninger i Statistisk Tabelværk 5. række, litra A, nr. 5, s. 182. Jørgen Elklit: Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale, Århus 1969, bind 1, s. 39 ff.

19 Se note 18.

Tabel 1.

Folketælling hvor personerne er opført	1		2		3		4		5		6		7		8		9		
	Tyende		Øvrige												Alle		Tilmeldte i procent		
			Inderster		Husmænd		Gårdmænd		Aftægtsfolk, almisselemmer		Plejebørn		Andre						
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	Tyende	Øvrige	Alle
1845	66	19	9	12	16	7	5	6	0	0	1	6	2	14	99	64	78	42	61
1850	67	22	23	20	8	18	1	5	0	2	0	14	7	12	106	93	75	36	53
1855	88	18	19	26	13	21	4	18	0	6	0	18	2	13	126	110	83	29	53
1860	92	28	29	10	11	10	2	9	0	4	0	8	13	16	147	85	77	49	63

Fødte uden for Allerslev sogn, opført på nævnte folketælling, men ikke på foregående folketælling. Forsørgede er opført i samme rubrikker som forsørgere.

Kilder: Folketællinger for Allerslev sogn, Bårse herred, Præstø amt. RA.

Kirkebøgernes tilgangslister for samme sogn. LA.

selemmer, plejebørn samt andre, alle med familie, såfremt den er registreret. Gruppen andre omfatter bl. a. præster, skolelærere, husjomfruer, landvæsenselever, forvaltere og møllersvende. Personerne er rubriceret efter den sociale gruppe, de tilhørte ifølge folketællingen, da det er eneste mulighed for sammenligning mellem tilmeldte og ikke-tilmeldte personer. En del har skiftet erhverv siden tilflytning, specielt ved indgåelse af ægteskab, idet tyende blev inderster, husmænd, gårdmænd eller gift med én fra disse grupper. Det vil sige, at procenterne for tilmeldte i øvrige grupper, kolonne 2–7, i virkeligheden er lidt lavere, end det fremgår af tabellerne 1–3, fordi nogle var tyende, da de meldte sig.

Det ses af tabellerne, at der ikke var nogen fast praksis for, hvem der tilmeldtes og hvem ikke. Der er eksempel på, at en gårdmand, hans kone, tre voksne børn og tre tjenestefolk ankom til sognet; børn og tjenestefolk er anført på tilgangslisten, mand og kone ikke[20]. Dette må opfattes som en bevidst udvælgelse, men i øvrigt vaklede de enkelte præster i denne udvælgelsesprocedure. Her skal tilføjes, at Allerslev sogn i den behandlede periode havde i alt tre præster med præsteskifte i 1840 og 1853[21]. Andelen af tyende, som tilmeldtes, er stor, betydelig mindre for inderster og husmænd, men dog stadig større end for gårdmænd (se tabel 1). Aftægtsfolk og plejebørn registreres praktisk talt aldrig; det ene plejebarn, som er anført i kolonne 6 som tilmeldt, er en 21-årig, som har betegnelsen plejebarn på folketællingen, men ikke på tilgangslisten[22]. Kolonne 8 er en sammentælling af de foregående og viser tilflyttede i de forløbne fem år, endnu boende i sognet, opdelt i tilmeldte og ikke-tilmeldte. Forholdet mellem tilmeldte og ikke-tilmeldte fremgår af kolonne 9, hvor tallene er omregnet til procenter og delt op i tyende, øvrige og alle. Tilmeldingsprocenten for tyende ligger ret fast, nemlig mellem 75 og 83. For øvrige er tilmeldingen mere uensartet mellem 29 og 49 %. Da tyende udgør en stor del af det absolutte tal, bliver udsvingene for alle mere moderat med resultater mellem 53 og 63 %. De ret store forskelle i gruppen øvrige kan ikke forklares; her gisnes om, at de skiftende præster med forskellig opfattelse eller grad af omhu er årsagen, måske også de enkelte tilflytteres egen opfattelse.

Ved undersøgelsen viste det sig, at børn ofte ikke blev anført på tilgangslisterne sammen med forældrene. For at se hvor stor betydning dette forhold havde, er tabel 2 udarbejdet, hvor børn helt er udeladt. Gruppen øvrige ud-

20 Tilgangsliste år 1854 og folketælling år 1855, Præstø amt, Bårse herred, Allerslev sogn, Ammedrup by, nr. 62.

21 Wibergs præstehistorie, bind I, s. 78.

22 Folketælling 1845, Præstø amt, Bårse herred, Allerslev sogn, Ammedrup by, nr. 28. På tilgangslisten er vedkommende anført som tyende.

Tabel 2.

Folketælling hvor personerne er opført	1		2		3		4		5		6		7		8		
	Tyende		Øvrige										Alle		Tilmeldte i procent		
			Inderster		Husmænd		Gårdmænd		Aftægtsfolk, almisse-lemmer		Andre						
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	Tyende	Øvrige	Alle
1845	66	18	9	6	13	3	5	6	0	0	3	14	96	47	79	51	67
1850	67	22	23	11	8	8	1	5	0	2	7	11	106	59	75	51	64
1855	88	17	18	13	13	13	4	16	0	6	2	13	125	78	84	38	62
1860	91	27	21	7	9	10	2	7	0	4	13	13	136	68	77	54	67

Voksne født uden for Allerslev sogn, opført på folketælling, men ikke på foregående folketælling. Voksne defineres som personer på 15 år og derover; en voksen benævnt plejebarn er placeret i rubrik 6. Forsørgede er opført i samme rubrikker som forsørgere.
Kilder: Se tabel 1.

Tabel 3.

Folketælling hvor personerne er opført	1		2		3		4		5		6		7		8		9		
	Tyende		Øvrige																
			Inderster		Husmænd		Gårdmænd		Aftægtsfolk, almisse-lemmer		Plejebørn		Andre		Alle		Tilmeldte i procent		
	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	til-meldt	ikke til-meldt	Tyende	Øvrige	Alle
1840	103	26	10	4	15	13	3	4	1	2	0	3	9	11	141	63	80	51	69
1845	85	27	12	15	21	14	6	7	0	3	1	6	7	14	133	85	76	45	61
1850	80	35	35	28	18	26	3	11	0	5	0	16	10	12	146	133	70	40	52
1855	94	29	29	33	17	24	4	21	0	6	0	21	4	17	148	151	76	31	50
1860	102	34	34	16	14	15	7	10	0	5	0	9	14	20	171	109	75	48	61

Personer opført på folketælling, men ikke på foregående folketælling og ikke født i Allerslev sogn i den mellemliggende periode. Forsørgede er opført i samme rubrikker som forsørgere.
Kilder: Se tabel 1.

viser naturligvis derved en højere procent af tilmeldte, men ligger med tal mellem 38 og 54 % stadig under tyendes tilmeldingsprocenter. Alle er nu oppe på en tilmelding mellem 62 og 67 %

I det foregående er kun behandlet tilflyttere, født udensogns. Det viste sig imidlertid, at også personer anført med fødested Allerslev udmærket kunne være fraflyttet og tilflyttet, endda flere gange. Ved at undersøge tilmeldingsprocenten for hjemvendte sognebørn viste den sig for tyende i 1845 at falde nær den beregnede for fødte udensogns, mens den i 1850 og 1855 lå helt nede på 50 og 35 %, sammenlignet med de udensogns fødtes 75 og 83 %. Her må tages hensyn til, at tallene er små, og små forskelle ændrer procenten stærkt[23]. Derfor er valgt at udarbejde tabel 3, visende alle tilflyttere, som boede i sognet 1840, 1845, 1850, 1855 og 1860. For de fire sidste kan foretages en sammenligning med tabel 1, og det ses, at procenterne for tilmeldt tyende her ligger mellem 70 og 76 % mod tabel 1's resultater mellem 75 og 83 %. Forskelle mellem øvrige og alle på tabel 1 og tabel 3 overstiger ikke 10 %. Det virker naturligt, at fremmede tilmeldtes i højere grad end sognebørn. Desuden ses af tabel 3, at tilmeldingsprocenten er højere i perioden 1834–39 end i nogen af de senere perioder, for tyende 80 % og for alle 69 %.

Det kan være af interesse at vide, om mænd og kvinder registreredes i samme omfang. Af tabel 4, omfattende tyende, fremgår, at dette ikke var tilfældet, idet mænd ved alle undersøgelser havde højere tilmeldingsprocent end kvinder. Mænds tilmeldingsprocent ligger mellem 78 og 87, kvinders mellem 59 og 75. Forskellen er størst år 1845. Den forskelligartede tilmel-

Tabel 4.

Folketælling hvor personerne er opført	1	2	3	4	5	6
	mænd		kvinder		tilmeldte i procent	
	tilmeldt	ikke tilmeldt	tilmeldt	ikke tilmeldt	mænd	kvinder
1840	57	11	46	15	84	75
1845	53	8	32	19	87	59
1850	40	11	40	24	78	63
1855	44	12	50	17	79	75
1860	54	8	48	26	87	65

En beregning af mænds og kvinders tilmeldingsprocent. Tabellen omfatter kun tyende. Kilder: Se tabel 1.

23 Antallet af hjemvendte svarer til forskellen mellem tabel 1's og tabel 3's tal.

ding hænger formentlig sammen med ret strenge krav til mænd om at melde flytning hos lægdsmanden[24].

For sammenligninger af folketællinger gælder, at identifikationen af personer kan være usikker. Her er forsøgt inddraget så mange oplysninger som muligt, undertiden er kirkebøgernes oplysninger om dåb og vielse inddraget. Identifikationen har den største usikkerhed, hvor oplysningerne er færrest, det vil sige ved sammenligning mellem folketællinger 1834 – 1840 og 1840 – 1845, idet fødested først angives fra 1845-tællingen. Som fejlkilde må også anføres, at tilgangslister mangler helt for år 1834, hvilket kan få procenten af tilmeldte 1834–39 til at dale. Det har dog næppe større betydning, fordi mange flyttede fra sognet igen hurtigt. Det vil sige, at kun få ankomne i 1834 endnu boede i sognet 1840. Af tabel 5 fremgår, at ca. 20–25 % af de tilmeldte endnu boede i sognet 4–5 år senere, 30–40 % 3 år senere, 40–50 % 2 år senere og 70 % 1 år senere.

Tabel 5.

Folketælling hvor personerne er opført	Procent af tilmeldte, forblevet i sognet, ankommet antal år tidligere				
	5 år	4 år	3 år	2 år	1 år
1840	25	23	44	53	68
1845	21	24	35	45	70
1850	22	22	36	48	68
1855	24	20	27	38	77
1860	21	29	32	41	61

Tabellen viser, hvor stor en del af registrerede tilflyttere, som stadig opholdt sig i Allerslev sogn fra ét til fem år senere. Opgørelse er foretaget ved hver af de nævnte folketællinger.
Kilder: Se tabel 1.

Med det foregående er foretaget en undersøgelse baseret på fem stikprøver, bestående af de personer, som boede i sognet ved de enkelte folketællinger og var tilflyttet siden sidste tælling. Disse tal omfatter ikke alle tilflyttere i den foregående femårs periode, fordi nogle tilflyttede og fraflyttede sognet mellem to folketællinger. Da tilmeldingsgraden ved de fem stikprøver har været ret ens, for tyende mellem 70 og 80 %, og da der ikke er nogen grund til at antage, at de fem stikprøver skulle omfatte specielle situationer, synes det berettiget at slutte, at nævnte procenter er dækkende for perioden for Allerslev sogn.

24 Schous forordninger 1793, 22. marts, § 6; plakat af 1826, 24. febr.

Afgangslister

Med det foregående er tilgangslisternes værdi som kildemateriale søgt belyst. Tilsvarende undersøgelse af afgangslister ville betyde, at der foruden sammenligning af folketællinger måtte foretages undersøgelse af hvert enkelt dødsfald, mens man i forbindelse med tilgang med stor sandsynlighed kan antage, at personer angivet på folketællingslisterne som værende under fem år, var født siden sidste tælling. En anden fremgangsmåde er derfor valgt, nemlig en beregning efter følgende retningslinier:

befolkningen i sognet på et givet tællingstidspunkt
= befolkningen i sognet ved forrige tælling
+ levendefødte i den mellemliggende periode
÷ døde i samme periode
+ ankomne til sognet i samme periode
÷ afgåede fra sognet i samme periode.

Hvis man går ud fra, at tilmeldingsprocenten de undersøgte år også svarer til tilmeldingsprocenten i perioden siden sidste tælling, kan antallet af ankomne beregnes. Denne beregning er tilladelig, fordi forskellene fra femår til femår er forholdsvis små. Resultatet beregnes efter følgende ligning:

$$\frac{\text{registreret ankomne} \times 100}{\text{tilmeldingsprocenten}} = \text{totalt antal ankomne.}$$

Et eksempel på beregningen af afgang fra sognet:

Befolkningen i 1834		990
+ levendefødte	1834–39	210
÷ døde	1834–39	131
+ beregnet antal ankomne		477
		1.546
÷ beregnet antal afgåede		x
= befolkningen i 1840		1.036

Beregnet antal afgåede i perioden 1834–39 bliver altså 510. Tallene i tabel 6, kolonne 2 er beregnet på tilsvarende måde; desuden er registreret afgang som procent af beregnet afgang udregnet og anført i kolonne 3. Procenten ligger meget nær procenten for registreret tilgang med små udsving til begge sider, idet tilgang var registreret mellem 50 og 69 %, og afgang er registreret i mellem 51 og 65 % af tilfældene.

Tabel 6.

	1	2	3
	Registreret afgang	Beregnet afgang	Registreret afgang i procent af beregnet
1835–39	332	510	65
40–44	365	591	62
45–49	373	679	55
50–54	372	724	51
55–59	457	764	60

Tabellen omfatter alle.
Kilder: Til- og afgangslister for Allerslev sogn, Bårse herred, Præstø amt. LA.
Døbte og begravede i samme sogn. LA.
Statistiske Meddelelser IV, 37,1, side 24f.

Folketællingslisters og kirkebøgers kildeværdi

En forudsætning for de foretagne beregninger over tilgang og afgang er pålidelighed i folketællingslister og i kirkebøgers oplysninger om fødsel og død (dåb og begravelse). Der er ikke foretaget nogen selvstændig undersøgelse af disse spørgsmål og her skal kun henvises til Statistisk Departements publikationer vedrørende folketællingerne og til Jørgen Elklits undersøgelse af 1845-tællingen[25]. Det antages, at især 1850-tællingen var behæftet med fejl i større omfang, idet en del indkaldte soldater ikke blev talt med. Der er i intet tilfælde på til- og afgangslister for Allerslev omkring 1848–50 fundet oplysninger om, at mænd er afgået til eller hjemkommet fra militæret, men på folketællingslisten for Allerslev sogn 1850 er opført 14 mænd, om hvem det meddeles, at de var indkaldt. Ved kontrol af lægdsrullen viser det sig, at omkring 30 var indkaldt. Tallet er lidt usikkert, fordi to stillere formentlig ikke havde bopæl i sognet. De indkaldte skulle tælles i hjemsognet, og folketællingen har altså medtaget for få personer. Takket være lægdsrullen vides, hvem der mangler, og der har derfor kunnet kompenseres for dette forhold.

Den nøje gennemgang af folketællingslister for et sogn fra perioden 1834–60 giver mulighed for at ræsonnere over netop disse listers værdi. Det har vist sig, at sognets hovedgård, Oremandsgård, slet ikke er opført på folketæl-

25 Se note 18.

lingen 1834, men da både ejer og forpagter på det tidspunkt boede i et andet sogn, er listen formentlig fuldstændig[26].

Med hensyn til kirkebøgers pålidelighed findes ingen tilgængelige undersøgelser af problemet.

Diagram 1.

Kurve 1: Allerslev sogn, befolkningstal.
Kurve 2: Afgang fra sognet.
Kurve 3: Tilgang til sognet.
Kurve 2 og 3 er multipliceret med 10 for at lette sammenligningen.
Kilder: Statistiske Meddelelser IV, 37, 1, side 24f.; til- og afgangslister for Allerslev sogn, Bårse herred, Præstø amt, såvel ministerialbøger som kontraministerialbøger.

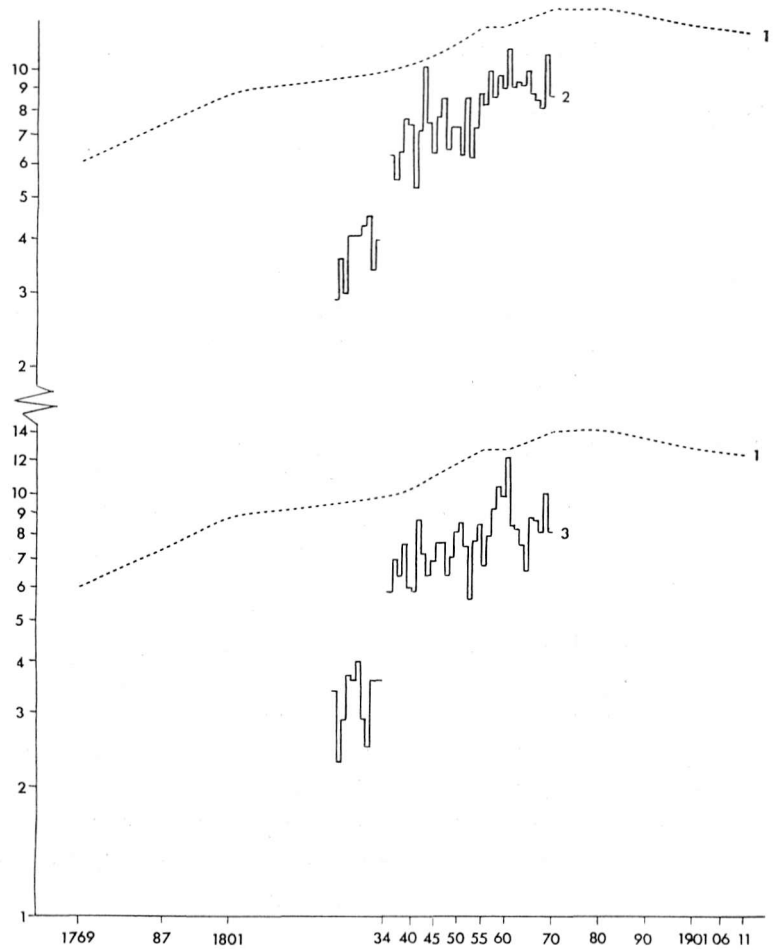

26 Seddelregistratur vedrørende godset Oremandsgård. LA, Sjæll.

Til- og afgangslisters materiale før år 1834 og efter år 1860 er ikke inddraget i det foregående, fordi der er større intervaller mellem folketællingerne. For at belyse dette materiales kvalitet, er diagram 1 tegnet. Det omfatter Allerslevs befolkning, afsat logaritmisk samt registreret afgang (øverste kurve) og registreret tilgang (nederste kurve). Til- og afgang er multipliceret med 10 for at lette sammenligning med befolkningskurven. Hullet i kurverne skyldes, at tilgangslister mangler for år 1834 og afgangslister for årene 1833 og 1834. Af diagrammet fremgår, at Allerslev hørte til de sogne, hvor til- og afgang først findes anført i kirkebøgerne fra 1822, og at 1870–75 mangler. Antallet af registrerede er betydelig højere efter år 1834, uden at en tilsvarende forøgelse i folketal har fundet sted. Forklaringen må enten være, at befolkningen flyttede mindre før år 1834, eller at procenten af registrerede var ringere, formentlig det sidste. Trods stærke udsving i kurverne ses det, at tilmelding 1834–60 følger stigningen i befolkningstallet, mens befolkningsforøgelsen efter 1860 ikke modsvares af tilsvarende stigning i af- og tilmeldinger. Undersøgelser har vist, at udviklingen i befolkningstallet for Allerslev meget nøje følger mønstret for landdistrikterne som helhed i den samme periode[27].

Foruden det primære formål, en undersøgelse af til- og afgangslisters kildeværdi, giver materialet mulighed for andre undersøgelser, som her skal berøres. En beregning af den gennemsnitlige årlige til- og afgang er foretaget, idet femår er lagt til grund; resultatet fremgår af tabel 7, kolonne 3 og 4. Antal til- og afgange følges næsten ad i hver enkelt periode mellem folke-

Tabel 7.

Sammenligning af folketællinger	1	2	3	4	5	6
	Befolkning ved førstnævnte tælling	Befolkning ved sidstnævnte tælling	Beregnet årligt gennemsnit		Beregnet årligt gennemsnit i procent af befolkning	
			tilgang	afgang	tilgang	afgang
1834–1840	990	1036	95	102	9,5	10,0
1840–1845	1036	1099	115	118	10,8	11,0
1845–1850	1099	1174	142	135	12,5	11,9
1850–1855	1174	1288	151	145	12,3	11,8
1855–1860	1288	1290	146	153	11,3	11,9

Vandringer til og fra sognet Allerslev, Bårse herred, Præstø amt, beregnet ved hjælp af middeltal af befolkningen.
Kilder: Se tabel 1.

27 Statistiske Meddelelser IV, 37, 1, s. 6 ff.

tællingerne, begyndende med ca. 100, stigende til ca. 115, 140 og 150 pr. år. Det vil altså sige, at det stigende folketal skyldes fødselsoverskud, ikke tilvandring.

En beregning af til- og afgang i forhold til befolkningstallet er anført i tabel 7, kolonne 5 og 6. Den udgør mellem 9,5 og 12,5 % årligt eller i gennemsnit 11,2 %. Til sammenligning kan nævnes, at tilflytning fra indland og fraflytning til indland i 1963–68 for sognekommuner uden større bymæssige bebyggelser for landet som helhed udgjorde gennemsnitligt henholdsvis 10,7 og 10,9 %[28]. Sognekommuner er større geografiske områder end sogne, og man må derfor, med samme flytteintensitet, vente lavere procenttal, fordi flytninger mellem sogne i samme kommune ikke registreres, men antal flytninger pr. person i forrige og i dette århundrede er næppe væsensforskellig.

Resultatet af undersøgelsen må blive, at de registrerede til- og afgange udgør så stor en del af de faktiske til- og afgange, at de registrerede kan bruges som stikprøve ved undersøgelse af vandringers længde, hyppighed, de vandrendes alder, køn, sociale status etc. Det ideelle havde været en stikprøve udvalgt efter kriterier, fastlagt af undersøgeren, mens det her har været nødvendigt at lade materialet bestemme udvalgets art, nemlig de personer, som meldte sig. Da procenten er så høj som 50 og derover for alle, og da denne undersøgelse kaster lys over udvælgelsens skævhed, f. eks. at kvinder er registreret i ringere omfang end mænd, må materialet anses for tilfredsstillende til en undersøgelse af ovennævnte art.

28 Statistisk Årbog 1965–1970, Ændringer i registerbefolkningen.

Nyt fra arkiverne

MEDDELELSER OM RIGSARKIVET OG LANDSARKIVERNE FOR ÅRENE 1961–1965. *Udgivet af Rigsarkivet. København 1968. 281 sider + 8 plancher. 33,75 kr. indb.*

Bogen følger en tradition fra Gehejmearkivets tid med redegørelser for det danske arkivvæsens arbejde. Den er ingen thriller og bliver vel ingen bestseller, men den er en nyttig oversigt over almindelige og principielle forhold inden for arkivvæsenet, dets personale, dets bygninger og arkivopstillinger, sikring, tilvækst, kassation, ordning og øvrige arbejde som udstillinger, fotografering, konservering m. m., hvortil kommer en god orientering om væsenets egen publiceringsvirksomhed og dets personales videnskabelige produktion samt femårets afleveringer til arkiverne fra administration og private. Alle slags benyttere af vore store arkiver får derved mulighed for at begribe deres funktion og indhold.

For dem, der benytter arkiverne som forskningssted, vil især afleveringsfortegnelsen (i alt 100 sider) og litteraturoversigterne være nyttige, men de vil også have gavn af at stifte bekendtskab med kassationspraksis og -bestemmelser, udlånsbetingelser o.s.v.

Udarbejdelsen af meddelelserne er i modsætning til tidligere praksis, hvor manuskriptet blev til centralt i Rigsarkivet, overladt til dettes afdelinger og de enkelte landsarkiver. Det forekommer at være en fornuftig decentralisering, men har måske nok medført en vis skævhed og uensartethed i stoffets fordeling. Nogle af »delstaterne« synes mere meddelsomme end andre. Når nogle af landsarkiverne ikke figurerer i bestemte grupper, kan det skyldes, at perioden for et pars vedkommende har været præget af byggearbejder, der har lagt beslag på tid og kræfter. Alene rokering med tusindvis af hyldemeter arkivalier er en kæmpeopgave.

For den, der kommer til arkiverne for at søge historisk materiale, kan det ofte svimle ved tanken om alle mulighederne, og hvordan man dog skal kunne formå at vælge. Et rydningsarbejde sker gennem arkivregistraturerne og andet oversigtsmateriale (fortegnet på siderne 278–281), og den seneste tilgang kan man som sagt følge på siderne 150–249. Bare at blade i gruppen: Privatarkiver m. m. giver så forskellige opslag som fra Sang ved prins Christians besøg i Tjæreby 1892; 2 himmelbreve; protokol over rejsende handelsmænd 1847–70 og diverse politisager

fra Nordborg på Als til arkiver fra besættelsestiden, der er rigt repræsenteret fra perioden, således rektor Aage Bertelsens arkiv med materiale vedr. overførselen af danske jøder til Sverige og minister Henrik Kauffmanns eget arkiv.

Holger Rasmussen

Gamle danske domme

DET KGL. RETTERTINGS DOMME OG RIGENS FORFØLGNINGER FRA CHRISTIAN III's TID, I–II. *Udgivet ved Troels Dahlerup af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 950 + 910 s. Pr. bd. 42 kr. heftet, 50 kr. indb.*

Af det rige materiale, der findes i Rigsarkivet under Rigens Domstol, er det relativt lidt, der er fremkommet som samlede kildeudgaver og dermed blevet gjort tilgængeligt for et større publikum.

J. L. A. Kolderup-Rosenvinge lagde for i 1842–48 med »Udvalg af gamle danske Domme afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting«, som han udgav for Det Kongelige Videnskabernes Selskab. De ligger alle inden for tiden ca. 1450 til 1596. I 1883–86 udgav V. A. Secher »Samling af Kongens Rettertingsdomme 1595–1614«, hvortil udgifterne blev dækket ved bidrag fra staten.

Når Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie nu har udgivet de ældste bevarede af rettertingets dombøger, ville man gerne ønske, at det dermed har taget det første skridt på vejen til udgivelse af det samlede materiale fra Rigens Domstol. Det samme giver Selskabet udtryk for i sin beretning til »Det danske historikermøde i Odense 16.–17. februar 1969« s. 220, med den tilføjelse, at aftale herom endnu ikke er truffet.

Der er virkelig grund til at glæde sig over denne udgave i 2 bind, som med sine registre og med den fulde ordlyd af teksten vil kunne benyttes af både jurister, personalhistorikere, sprog- og navneforskere, lokal-, landbrugs-, og økonomiske historikere.

Det var prisværdigt, at Kolderup-Rosenvinge i sin tid tog initiativet til udgivelse af et udvalg af domme (at det var planlagt som udvalg skyldes, at han ikke havde kendskab til dombøgernes opholdssted, da han påbegyndte arbejdet), og det fremgår af hans lange indledninger, at han lærte hele samlingen af domme at kende, inden han foretog sine udvalg. Dette har relevans, fordi Secher ikke har haft megen respekt for ideen om et udvalg. Der er imidlertid god grund til at udgive hver eneste dom helt og fuldt, sådan som det nu er sket, og allerede Kolderup-Rosenvinge gjorde opmærksom på faren ved at bedømme en sag ud fra en enkelt dom. Der er sket langt mere under behandlingen af sagerne, end der blev skrevet ned, og meget ofte blev en sag genoptaget senere og fik et andet udfald, end man kunne

have ventet efter den første behandling. At man heller ikke belyser sagen fuldt ud, ses f. eks. i dommen mellem Niels Markvardsen og Jørgen Urne, Det kgl. rettertings domme etc. fra Chr. III's tid, bd. 1. s. 384–86, København 1540, hvor man refererer den vindende parts breve, men ikke den tabende parts. Man ved simpelt hen ikke hvad den tabende havde fremlagt og dermed ikke, hvad dommen er grundet på, for den siges at være grundet på begge parters i rette lagde vidner.

Der er stor forskel på nærværende udgave af domme, og de forannævnte fra forrige århundrede, og udgiveren, professor dr. theol. Troels Dahlerup, har gjort et stort arbejde for at gøre den så bredt anvendelig som mulig. Der er bl. a. fremdraget domsudskrifter fra mange forskellige arkiver, hvorved lakuner i dombøgerne har kunnet udfyldes, og hvorved den ikke kyndige benytter bliver gjort opmærksom på andre arkivgruppers eksistens. Det er også værdifuldt, at der ved sager, som vedrører særligt komplicerede familieforhold, er indsat stamtavler til udredning af forbindelserne. Krydshenvisningerne letter ligeledes brugen af domssamlingerne, for selv om man kan finde en del henvisninger ved at benytte registrene, er det en behagelighed at have dem på stedet, og det er altid nyttigt at blive gjort opmærksom på andre publikationer og andre arkivalier, som f. eks. i bd. 1, s. 459.

Person- og stednavneregistrene er stort set traditionelle; blandt de personer der hyppigst optræder, lægger man mærke til landsdommere og lensmænd, f. eks. Mogens Munk og Niels Kjeldsen Juel til Astrup. Med hensyn til stednavneregistret bør det dog bemærkes, at man her staver navne fra de skånske provinser efter svensk retskrivning, f. eks. bd. 1, s. 890 Brännemölle, s. 891 Dybäck, Östre Vemmehög. Altså større hensyn til nutidige benyttere end til pietet over for fortiden. Det ville være af stor værdi, om der, når rækken af dombøger forhåbentlig bliver færdigudgivet, kunne udarbejdes et samlet registerbind svarende til det, der er udgivet til Skast Herreds Tingbøger 1636–40 (Kbh. 1969).

Det juridiske sagregister giver indtryk af, at den største samlede gruppe sager har vedrørt godstrætter, og der synes at være lige mange sager om henholdsvis arv og fæste, mens en fjerde stor gruppe er sager om erstatning.

Ved opslag på »uendelige domme« kunne man vente at have fundet landsdommere eller borgmestre og råd indstævnet for at have afsagt uendelige domme, d.v.s. uklare domme, således som det f. eks. ses i Herredagsdombogen for maj 1636, fol. 433–441. Men i nærværende udgave viser de sig at være det, man kunne kalde foreløbige domme, således forstået, at der skulle foretages forskellige forretninger i forbindelse med sagen, inden der kunne afsiges endelig dom. I 1636 hjemvistes sådanne sager til yderligere behandling, inden de kunne foretages ved rettertinget til endelig dom.

Af lovregistret kan man få det indtryk, at de implicerede egentlig var ganske godt kendt med, hvad der var lov og ret, hvilket i og for sig er ganske naturligt, man bør jo kende reglerne i det samfund, man lever i, omend det i vore dage kan være nok så kompliceret. Det er sjældent, at der ved domsafsigelse henvises til nogen lov; af lovregistret ses, at der ikke kan have været henvist til loven i mere

end ca. hver femte sag. Dommene grundes langt oftere på de i sagen fremlagte breve og dokumenter. Man bemærker også i lovregistret, at der i første bind er langt flere henvisninger til recessen af 1537, end der er i 2. bind.

Der er et par småting, der kan undre en i så vel gennemarbejdet en udgave. Først, at når de originale bind er folierede, ville man have forventet den praktiske fremgangsmåde anvendt, at man ved henvisning til dem havde benyttet forkortelsen »fol.« i stedet for »s.«; idet s. plejer at henvise til side i en trykt bog. Der er ganske vist givet en brugsanvisning til henvisningsmetoden i indledningen i bd. 1, s. XI. Måske er man under arbejdet blevet opmærksom på dette forhold, for i bd. 2 s. 319 note 1, henvises der bl. a. til »den trykte udgave s. 325«.

En anden, ganske lille, ting er det sære i, at stort begyndelsesbogstav er anvendt ved forkortelsesforklaringerne (bd. 1 efter s. 843, bd. 2, s. 820), når »RR« er de eneste i registrets forkortelser benyttede store begyndelsesbogstaver.

Trods de omtalte hjælpemidler er dommene ikke altid lette at udrede, således dommen i bd. 1, s. 171–72 (se også s. 470), hvori Anne Rønnow har erlagt 40 marks faldsmål for Claus Eriksen Ravensberg, selv om dette ikke havde været nødvendigt. Sagen oplyser intet om, hvorfor det ikke havde været nødvendigt, men det fremgår tydeligt, at der må være foregået en del mere under retsforhandlingen, end der er nedskrevet i dombogen. Desværre mangler Fynbo landstings bøger, som måske kunne have opklaret forholdene.

I en anden af Anne Rønnows sager er det regesten, der volder vanskeligheder, for deri står (bd. 1, s. 534–36), at Anne Dyre kan sagsøge Anne Rønnow, hvis hun har noget krav på hende. Ifølge dommen er det imidlertid Anne Dyre, der har beholdt de gårde, hvori der blev gjort indførsel for hendes regning, og det påstående, men ikke tinglyste, mageskifte til Anne Rønnow blev underkendt. Måske er det en trykfejl.

Ved at gennemgå de sager, hvori netop Anne Rønnows navn forekommer, ser man, at hun f. eks. må gå i retten for en af sine bønder (bd. 1, s. 387), og at hun retsforfølger en anden for ikke at have betalt de pligtige afgifter (bd. 2, s. 531). Man får indtryk af, at hun, som blev enke ved Johan Urnes død i 1537, må have været økonomisk velbjerget, for netop enker kunne blive stillet over for adskillige økonomiske retssager efter deres mands død, og hun figurerer kun i sagen om arven efter sin svoger, biskop Lave Urne, som var død i 1529, og da den sag føres i 1540 og 1542 (bd. 1, s. 381–83, bd. 2, s. 283–86, 533), har man ikke forhastet sig. Af disse og andre af hendes sager får man det indtryk, at hun kendte retten og loven og forsøgte at benytte sig deraf. Arvesagens udfald viser, at det ikke altid var med held. (Kolderup-Rosenvinge har en af hendes sager med i bd. 1, s. 149, nr. 75, hvori hun kommer til at stå som taber i en injuriesag, hun har rejst imod Mogens Gyldenstjerne, som for Rettertinget havde sagt, at hun ikke kunne være svar værdig. Hun tabte sagen, fordi han beviste, at hun i ovennævnte arvesag, hvori hun skulle have forsvaret sig efter loven i stedet havde indgået forlig med sine modparter og betalt dem 1000 gylden. Denne sag blev pådømt i 1551 – 22 år efter at arveladeren var afgået ved døden.)

At forfølgning ikke altid førte til dom, ses af, at den forfølgning, der er påbe-

gyndt mellem Anne Rønnow og Jørgen Quitzow (bd. 1, s. 615) for eksempel ikke gjorde det. Men samtidig bemærkes, at den dom, der nævnes i sagen, ikke findes under datoen den 9. juli, hvor den skulle have været. Dette er blot en bekræftelse af, at ikke alle domme blev indført, og at man altså ikke udfra manglende nedskrevne domme kan slutte, at der ikke har været afsagt dom i sagen.

I indledningen til bind 1 kan man savne lidt forklaring vedrørende rettens forhold, om det så skyldes, at det tages som en selvfølge, at benyttere kender Kolderup-Rosenvinges og Sechers ovenfor omtalte domsudgaver med deres lange og informative indledninger samt diverse retshistorier og måske også »Håndbog for lokalhistorikere«, hvis ordbog kan være til stor nytte med hensyn til oplysning om begreber som genbrev, ridemænd og lignende. Noget er indvundet i bind 2, hvori der forklares en del om forholdet mellem Kongens og Rigens råds domme og Kongens og Rigens domme. Når rådets medlemmer medvirkede som dommere, var der ikke mulighed for appel, men det var der, når det var kansleren, der beklædte retten, hvori han afsagde Kongens og Rigens domme. Forholdet mellem de to institutioner var imidlertid i støbeskeen i 1530-erne, og det synes endnu ikke helt sikkert, hvornår de blev fastlagt; rimeligvis har ordningen udviklet sig gradvis.

Noget af det allerbedste ved hele denne udgave er, at den medtager teksten i dens fulde ordlyd, oven i købet med alle dobbeltkonsonanter – d.v.s. næsten, for der er faktisk et par trykfejl her og der, men kan sådanne undgås? Det er i hvert fald dejligt, at man i princippet har dem med, og at sætningerne er lige så knudrede, som de dengang blev skrevet for over 400 år siden. Hvis man ellers måtte være tilbøjelig til at overføre vor tids forhold til disse gamle sager, er sproget i sig selv en glimrende påmindelse om, at der er temmelig stor forskel på samfundet dengang og nu. Der ligger et formidabelt stykke arbejde forud for udgivelsen af disse bind.

Udgiveren, professor, dr. theol. Troels Dahlerup, fremhæver i forordet det nære samarbejde, der under udgivelsen var mellem ham og de nu afdøde professorer, dr. phil. Astrid Friis og dr. jur. Stig Iuul, og bedre sagkyndige kunne man næppe have haft. Denne sagkundskab skal særligt fremhæves, fordi det må antages, at de tre var enige om at det, når alle hensyn skulle tages, var nødvendigt at udgive dommene i deres fulde ordlyd uden forkortelser af teksten, og med de registre, som gør udgaven let tilgængelig til mange forskellige formål. *Birte Faarborg*

Norsk arkivvejledning

ALF KIIL: ARKIVKUNNSKAP. STATSARKIVA. SKRIFTER FRA LANDSLAGET FOR BYGDE- OG BYHISTORIE 3. *Universitetsforlaget, Oslo 1969, 247 s. Indb. 47 no. kr.*

En efterhånden klassisk arkivhistorie beretter om en mand, der mødte op på landsarkivet i Viborg for at studere Himmerlands historie. Da det gik op for ham,

at han måtte samle sit stof sammen fra bispearkiv, amtsarkiv, præstearkiv o.s.v., sagde han, at det nok var bedst, han ventede til en anden dag, han havde nemlig kun to timer til sin rådighed. Troede De da – sagde den daværende landsarkivar – at vi havde hele Himmerlands historie liggende under H? Ja, han var ikke klogere, hvordan skulle den ellers ligge?

Eksemplet illustrerer en fundamental vanskelighed ved arkivstudier; kilderne er kun sjældent ordnet efter emner, man må søge i de forskellige administrationsgrenes arkiver. Dette arbejde bliver vanskeligere, efterhånden som arkivmasserne vokser og administrative omlægninger og ændringer gør nye forskere fremmede for den gamle administrations indretning og sagområder. Dertil kommer, at etnologer, sociologer, demografer og andre forskere er ved at opdage, at arkiverne har meget materiale at byde også dem. De spørger imidlertid efter et emne og er ikke vant til arkivforskerens traditionelle arbejdsmetode med at lede sig frem gennem administrationens krinkelkroge. Alt dette gør, at der er et stigende behov for at lette adgangen til arkivernes indhold. Den traditionelle metode består i offentliggørelse af registraturer over arkivfonds, men dertil kommer i voksende omfang »arkivnøgler«, der giver andre indgangsværdier til arkivalierne, for eksempel oversigter, tværregistraturer og guider. En sådan arkivnøgle er statsarkivaren i Trondheim, Alf Kiils bog: Arkivkunnskap.

Bogens mål er, for statsarkivernes (svarende til de danske landsarkivers) vedkommende, at give arkivbenytteren en indføring i norsk administrationshistorie, kendskab til embedernes opbygning og deres sagområder samt en orientering i arkivaliernes indhold. Det er en stor opgave, der er taget op, den vil aldrig kunne løses til bunds, og hver arkivmand ville formentlig have grebet sagen an på sin måde. Som værket foreligger må det imidlertid siges at være kyndigt udført og vel skikket til at opfylde formålet: at lette forskeren adgangen til arkivernes kilometerlange hylderækker.

En række indledende afsnit fortæller nyttigt om lokaladministrationens historie og kontorpraksis, om statsarkiverne og deres ordningssystemer og om forskning i arkiverne. Derefter følger hovedafsnittene, hvor 28 forskellige embedskategorier – præst, provst, biskop, sorenskriver, amtmand og så videre – behandles; privatarkiver, godsarkiver, manuskriptsamlinger og lignende er ikke taget med. For hver embedskategori bringes en beskrivelse af embedets art og arbejdsområder, og Kiil gennemgår og beskriver en række af de væsentligste arkivalier, embederne har aflejret. Overalt er der henvisninger til de relevante lovbestemmelser og cirkulærer, der har været bestemmende for embedsmændenes arbejde og kompetence. Bogen slutter med en udmærket litteraturliste og – hvad der navnlig fortjener at fremhæves – et 11 sider stort sagregister. Arkivfolk har en ret forståelig ulyst til at lave sagregistre. Et sådant register kan nemlig aldrig udtømme indholdet i arkivoversigter og guider, men et udførligt sagregister kan dog være en fortrinlig hjælp. Her kan man for eksempel slå op under bryggeri, husflid, kirkegård, licitation, tjenestefolk eller vrag og finde oplysninger, som den mindre trænede arkivbenytter formentlig ikke havde fundet på egen hånd. Registret kunne sikkert uden skade være gjort endnu større. Under »meldinger« omtales således kun indberet-

ninger om 3 sagområder, hvor bogen selv nævner adskilligt flere. Præsternes personlister til ekstraskatter 1762–72 er kommet med i teksten, men ikke i registret, og provstearkivernes konduitelister kan kun slås op under konduiteliste, og ikke under klokkere og skoleholdere, som listerne ellers drejer sig om.

Der kunne måske også være gjort mere ud af beskrivelsen af indholdet i de omtalte arkivalier. Ord som kirkeregnskab og grundtakstprotokol siger måske ikke den arkivalsk ukyndige ret meget, og et par forklarende linjer kunne have karakteriseret disse fine kilder. Men ethvert arbejde skal jo afgrænses, og Kiils bog er et virkelig godt arbejdsredskab. Nordmændene, der i så mange år har misundt os vores lokalhistoriske håndbog, har nu fået et hjælpemiddel, som vi må misunde dem. Det kan tilføjes, at Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet forbereder udarbejdelsen af et lignende arbejde om indholdet af de danske landsarkiver. *Knud Prange*

Sveriges middelaldermønter

LARS O. LAGERQVIST: SVENSKA MYNT UNDER VIKINGATID OCH MEDELTID (CA. 995–1521) SAMT GOTLÄNDSKA MYNT (CA. 1140–1565). VÄRDERINGSPRISER SATTA I SAMARBETE MED HARRY GLÜCK. *Numismatiska Bokförlaget, Malmskillnadsgatan 29, S-111 57 Stockholm, 1970, 211 s., ill., 90 s.kr. (bogladepris incl. moms: 170,10 d.kr.).*

Som det første nordiske land har Sverige nu en moderne gennemillustreret håndbog over dets middelaldermønter, og der er al mulig grund til at være førsteantikvarie Lagerqvist taknemmelig for det store arbejde, han har nedlagt ved indsamling og bearbejdelse af materialet til bogen. Den er frugt af en ansættelse ved Kungl. Myntkabinettet 1951–1962 og et mangeårigt arbejde som sekretær i Svenska Numismatiska Föreningen, og Lagerqvist forener således beherskelsen af den numismatiske videnskabs nyeste resultater med et naturligt hensyn til almen samlerinteresse. Herved bliver bogen også let tilgængelig for alle historisk og kunsthistorisk interesserede.

Bogen skal sammenlignes med de hidtidige standardværker: Hans Hildebrands klassiske *Sveriges Mynt under Medeltiden*, 1879, et stort særtryk fra samme forfatters *Sveriges Medeltid*, seneste udgave 1903. Oversigtens nytte blev demonstreret ved en nyudgave 1969. Det nyere hovedværk er Bengt Thordemans svenske afsnit i *Nordisk Kultur*, bd. 29, *Mønt*, 1936, der ikke mindst på grund af de gode fundoversigter stadig vil være uundværlig. Siden da er der sket meget i den numismatiske forskning i Sverige. De fleste af Nils Ludvig Rasmussons mange arbejder er således skrevet i anden tredjedel af dette århundrede, og i 1950-erne begyndte Brita Malmer, Rasmussons nyligt udnævnte efterfølger som leder af Kungl. Myntkabinettet, med sine indgående studier over vikingetidens mønt. Selv

har Lagerqvist også fundet tid til forskning, og det er nyttigt nu at have hovedresultaterne samlet.

Lagerqvist har inddelt sin bog i følgende afsnit: Vikingetiden, middelalderen til o. 1290 (med underafsnittene Svealand, Götaland og Gotland), det svenske fastlands penningsudmøntning efter ca. 1290, Gotlands mønt ca. 1270/80–1450, Sverige 1364–1521 og Gotland efter 1450. Han har såre prisværdigt forsynet bogen med epigrafiske gennemgange af vikingetidens og middelalderens bogstavtyper, som de optræder på mønter (s. 40, s. 163 f.). Hovedafsnittene indrammes af korte oversigter om mønt i forhistorisk tid (hvor næsten hele den nordiske udmøntning i 800- og 900-tallet af Brita Malmer er henført til Hedeby, de ældre teorier om Birka nævnes også) og udenlandske mønter i Sverige i middelalderen. Som afslutning bringes afsnit om møntmestre og møntteknik, et interessant og nyttigt kapitel om nyere og helt moderne forfalskninger af svenske middelaldermønter (de ældste er fra 1600- og 1700-tallet) samt en ordliste. Til slut gør forfatteren os den tjeneste at give konkordanser til Thordemans og Hildebrands ovennævnte værker samt til et af svenske samlere åbenbart hyppigt anvendt katalog, Isidor Adolf Bonniers privatsamling, Stockholm 1904 (genoptryk København 1957).

Bogen omfatter således hele det middelalderlige Sverige. Kun Skåne, der 1332–1360 – ikke til 1349 som L. skriver – var i personalunion med Sverige, mangler. Udeladelsen er forståelig, da møntvæsenet er en fortsættelse af de danske »borgerkrigsmønter«, og bearbejdelsen af disse indskriftsløse mønter rejser problemer, der vanskeligt kan løses ved en isoleret betragtning. Lagerqvist mangler dog ikke mod dertil, og han stiller os en fortsættelse, omfattende alle Skånes mønter, i udsigt.

Det er naturligt at komme med kommentarer og de uundgåelige detailindvendinger. Først og fremmest Gotland. Det er Lagerqvist, der i et standardværk indfører den af Nils Ludvig Rasmusson foreslåede tidlige datering af guten, den i Visby slåede store sølvmønt af fire penninges værdi, til »1320-talet, i varje fall ej senare än 1330«. Visby bliver således den første by i Østersøområdet, der slår den mønttype, som fra sidste tredjedel af 1300-tallet med Hansestædernes witten bliver dominerende. Argumentationen er dog endnu ikke fuldt udbygget. Dels har Rasmusson påberåbt sig et engelsk fund fra 1320-erne, hvor én gute optræder, men dette fund er endnu ikke publiceret. Rasmussons andet argument er de fire guter i det danske fund fra Ebbelnæs på Møn (1948), der af Fritze Lindahl dateres til ca. 1346–1348. Blandt slutmønterne var netop de fire guter, der dateredes til 1340-erne og således efter den almindeligt antagne begyndelse af Lübecks wittenprægning. Andre af fundets slutmønter står nu dateringsmæssigt mindre sikkert, men før det engelske fund er publiceret, tør man næppe definitivt flytte Ebbelnæs-fundets datering til o. 1330. Gutens prioritet i Østersøområdet kan derfor endnu ikke betragtes som endeligt fastslået.

Også andre gullandske mønter giver anledning til kommentar. Således afbilder Lagerqvist Erik af Pommerns ørtug fra ca. 1448, hvor han kalder sig Erik, Goternes konge. Det unike eksemplar, der tidligere var i Stockholm, er nu bortkom-

met, og det angives derfor at være afbildet efter P. Haubergs Gullands Myntvæsen (Oldskriftsselskabets Årbøger, 1891). Hauberg har imidlertid ingen afbildning, og åbenbart har han heller ikke set stykket, da han ikke har været i stand til at give vægten. Nej, Lagerqvists billeder stammer faktisk fra Hildebrand (ill. nr. 798), og noget kunne i øvrigt tyde på, at stykket allerede da havde været borte i længere tid. Jens Billes gullandske mønt, 1565, antages uden videre for slået i København. Den hidtidige antagelse, at den er slået i Visby, må dog vel foretrækkes. Det er næppe sandsynligt, at der på den kgl. mønt er slået et stykke med lensmandens våben under kongens monogram.

En række middelaldermønter, både med og uden indskrift, er svært bestemmelige. Nogle små, ensidigt prægede mønter (brakteater) med indskriften AROS henføres af Lagerqvist til gruppe I B, Uppsala (Östra Aros), ca. 1200–1215. Man har tidligere henført dem til Västerås (Västra Aros), men også Århus o. 1160 har været foreslået fra dansk side (Georg Galster), idet nærtbeslægtede stykke(r) fremkom i det store fund fra Klostermarken, Aalborg, 1696. Da der kun kendes fem eksemplarer med fundproveniens, to fra Sverige (Nordingrå og Gudmundrå kirker i Ångermanland), samt to eksemplarer i det sydslesvigske Bünstorf-fund og ét i det hannoverske Bokel-fund, hvortil kommer nysnævnte Aalborg-fund, kan man roligt sige, at det er svært at få et entydigt resultat fra fundene. Efter bogens trykning er der imidlertid fra Nyköping (Södermanland) fremkommet et blystykke, brugt til underlag ved prægning af disse brakteater. Da der også kan skelnes nogle små forskelle, når mønterne fra Aalborg-fundet sammenholdes med de andre mønter, kan problemet vel mest rimeligt løses, hvis man opfatter det som to forskellige udmøntninger. Man har i Sverige efterlignet de ældre danske mønter, og vi har således at gøre med et af de »innovationsförlopp«, som Brita Malmer har behandlet netop for denne periode (cf. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, 1969, s. 133–136).

Også om andre svenske mønter kan der være usikkerhed, når de skal bestemmes, og fundproveniens er ukendt. Det gælder de små hulpenninge fra sidst i 1200-tallet med M og midt i 1300-tallet med E, begge i strålerand (gruppe X og gruppe XXVIII). Det kunne her være nævnt, at mønter med samme motiv og af ret stor lighed af tyske numismatikere henføres henholdsvis til Minden og Eimbeck.

Men også mønter med indskrift kan volde vanskeligheder, når der er flere personer af samme navn, som kan have slået dem. Lagerqvist har for en halv snes år siden foreslået, at to meget sjældne mønter med omskrift for Nils Sture og med angivelse af, at de er præget »in Valdibus«, altså i Dalarna, ikke skulle være præget af Daljunkeren o. 1527, men snarere af Svante Stures fader, Nils, i slutningen af 1400-tallet. Omdateringen, der nu gentages, er dristig, men Lagerqvist har i sin tid plæderet godt for sin sag.

Medens Lagerqvist således har høstet videnskabelige laurbær på sin bog, må der afsluttes med en principiel og alvorlig indvending: Det er urimeligt at forsyne et seriøst værk med prisangivelser på en så provokerende måde. Ikke alene er der i margin ud for hver mønt, der kan ventes at træffes i fri handel, skrevet vurde-

ringspriser i to kvaliteter, men efter afsnittene om udenlandske middelaldermønter i almindelighed findes en hel side med deres priser, ja, man indlader sig endog på at vurdere nyere kopier af senmiddelalderlig stormønt (s. 148). Den, der tilfældigt får bogen i hånden, må få det indtryk, at det drejer sig om en mønthandlers prisliste. Naturligvis er det praktisk for samlere med vurderinger, men man har andetsteds set diskrete løse prislister indstukket i en lomme eller liggende løst. Sådanne prislister kan oven i købet let udskiftes i takt med konjunkturerne. Når man imidlertid har valgt den mere bastante måde, skal det skyldes et forsøg på at vanskeliggøre direkte kopiering gennem de »piratforetagender«, der særlig i Sverige lukrerer på mere seriøse oversigtsværker. Men det er anmelderens mening, at denne mesalliance mellem Clio og Mammon (som Lagerqvist spøgefuldt kalder det i sit forord) skader numismatikken i almindeligt omdømme.

Jørgen Steen Jensen

Vore første glasmagere

THELMA JEXLEV, PETER RIISMØLLER OG MOGENS SCHLÜTER: DANSK GLAS I RENÆSSANCETID 1550–1650. *Nyt nordisk forlag, Arnold Busck, 1970. 188 s. + 8 farveplancher. 174,75 kr. indb., hæftet 154,75.*

I Danske Atlas skrev Erik Pontoppidan 1763, at »Glas Pusterier i fordum Tid have hjulpet meget til nogle jyske Skoves Ruin«. Godt 100 år efter, i 1879, udkom Camillus Nyrops store afhandling om »Danmarks Glasindustri indtil 1750« i Historisk Tidsskrift. Ud fra grundige arkivundersøgelser kunne han her bl. a. gøre rede for de første forsøg på at grundlægge en dansk glasproduktion i 1570-erne og 1580-erne: Lundegård ved Helsingør, Herrisvad i Skåne, samt i Jylland Visborggård og det kongelige glasværk ved Rye. Om dette sidste og vigtigste værks virksomhed gennem en snes år kunne han især give god besked, og hans afhandling har til vor tid været hovedgrundlaget for vor viden om den ældste danske glasfremstilling i den periode, da glas først ret var blevet en nødvendighedsartikel i Nordeuropa. Med henblik på Pontoppidans citerede bemærkning sluttede han med at sige, at den næppe kunne være rigtig uden for Rye-værkets vedkommende, og at der efter dets ophør i begyndelsen af det 17. århundrede ikke var noget glasværk i Danmark.

Nu foreligger der, efter at der atter er gået næsten hundrede år, en bog med en ny omfattende behandling af emnet, en stor og smuk bog med et prægtigt fotografisk billedmateriale og med en fortrinlig tekst, der med al respekt for Nyrops skelsættende afhandling i al fald kan siges at være et grundigt dementi af hans nævnte slut-tese.

Allerede 15 år efter fremkomsten af Nyrops afhandling var dog det første skridt til en revision gjort, da Vendsyssel Museums grundlægger Lønborg Friis på

Hjørring-Sæby-egnen udgravede tre tomter af ellers ukendte glashytter, som han daterede til tiden omkring 1600. Han sendte en forbilledlig indberetning til Nationalmuseet og skrev senere derom i Vendsyssel Tidende. Sagen forblev dog ret upåagtet uden for Hjørring – arkæologi af denne art var endnu ikke god latin i Frederiksholms Kanal så lidt som i øvrigt andetsteds i verden; først langt senere kom tilsvarende undersøgelser i gang i de større glasproducerende lande. Allerede Lønborg Friis gjorde opmærksom på en række jyske stednavne, der kunne indicere eksistensen af forsvundne glashytter, men kun i Rye-området vedblev man på lokalt plan at interessere sig for spørgsmålet. Lokalhistorikere som lærer S. Petersen i Gjessø og overretssagfører Chr. Holtet skrev derom og supplerede Nyrops arkivstudier (henholdsvis i »Silkeborg Avis« 4. april 1931 og Holtets Skanderborg-Historie 1933), og Holtet forsøgte sig med en udgravning. Selv om man lige så lidt som Nyrop kendte det også i udlandet gængse mønster, hvorefter en glashytte flyttedes til et nyt sted, når et område af skoven så at sige var udbrændt (og Pontoppidan har lige så vel som Christian IV og mange med ham rigtig opfattet, hvor voldsomt og i længden ødelæggende vedforbruget ved en glashytte var) – så var man dog på egnen ganske klar over, at der i skovene mellem Rye og Virklund fandtes ikke een, men adskillige tomter af glashytter. Ved en enkelt dags rekognoscering i 1954 kunne jeg således med vejledning bl. a. af lærer Harald Nielsen i Gl. Rye, der også får en tak i den foreliggende bog, lokalisere i al fald fem tomter. I et foredrag ved Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årsmøde 1954 gjorde jeg bl. a. rede herfor og slog til lyd for, at Nationalmuseet skulle foranstalte en virkelig udgravning, bedst måske til en begyndelse ved Stenhule og (af praktiske grunde) ved den dengang endnu ikke helt ødelagte tomt ved Svejbæklund. Gentagne drøftelser herom løb dog ud i sandet – og lykkeligvis tog så Peter Riismøller helt uafhængigt af disse tilløb samme tanke op først i 60-erne.

Gennem sine grundlæggende undersøgelser over det 19. århundredes nordjyske glasværker (Arv og Eje 1956 og 1957) var han kommet ind på det studium af nyere dansk glasfremstilling, der 1963 kronedes med udgivelsen af den store bog om »Dansk Glas 1825–1925«. Medarbejdere ved denne bog var tillige historikeren Alfred Larsen og glasteknikeren Mogens Schlüter. Det var det samme makkerskab, der samme år besluttede også at skrive den nu foreliggende bog om »Dansk Glas i Renæssancetid«. Da Alfred Larsen døde 1964 midt i arbejdet med sin part af værket, overtoges det af hans hustru arkivar Thelma Jexlev.

Bogen fremtræder som et fællesarbejde af arkæologen, historikeren og teknikeren. Det er indlysende, at der måtte arbejdes på grundlag af både udgravningsresultater og skriftlige kilder, og ikke mindst for forståelsen af de første har det været en væsentlig vinding, at den tekniske sagkundskab så interesseret, ja jeg mener at ane: så inspirerende, gik med ind i arbejdet. Det er da også blevet en betydelig bog, som man i fremtiden aldrig vil kunne komme udenom, selv om den selvfølgelig vil kunne suppleres og dens synspunkter og detailler vil kunne diskuteres. Det lægger forfatterne heller ikke skjul på. De har delt bogens enkelte afsnit mellem sig og fastslår allerede inden Riismøllers forord (hvori han bl. a. nævner og takker en række gode medarbejdere), at de hver især har det fulde

ansvar for deres afsnit og kun for dem. Det viser sig da også ved gennemlæsningen, at de ikke overalt ved deres indbyrdes diskussioner har kunnet nå til samme tolkninger – det siges rent ud s. 163. At deres arbejdsmåde har været forskellig, fremgår også af de indledende bemærkninger til kildefortegnelse og bibliografi. Dispositionen medfører en del gentagelser, og mangelen af et register gør det bl. a. vanskeligere at slå tilbage og sammenligne nuancerne i disse. Når dette er sagt, må man dog slå fast, at hele bogen er spændende læsning, at man får sin videbegærlighed tilfredsstillet så langt, som det vist for tiden har været menneskeligt muligt, og at man med glæde lader sig drage ind i forfatternes diskussioner.

Riismøller indleder bogen med et afsnit med titlen Glasset og Skoven. Det er et yderst veloplagt rids især af den menneskeskabte ændring af Jyllands natur ved den velkendte opbrænding af skovene især til jernudvinding, kalkbrænding og saltsydning – en proces, hvori glasproduktionen altså kom til at spille sin særlige rolle. Det er nu helt klart, at der ikke, som Nyrop troede, kun var tale om ét jysk glasværk, men i løbet af et lille århundrede en hel række i skovegnene i Vendsyssel, ved Mariager Fjord, på Djursland og egnen om Rye. Riismøller påviser her den omtalte gentagne flytning af glashytten med ovne etc. Hytten har altid skullet placeres under bestemte naturforhold, bl. a. nær ved vand. Hvor skoven ikke er helt forsvundet, ligger tomterne nu i lysninger i skoven – men hytterne er ikke lagt i lysningerne, de har skabt dem ved fældning af alle træer i en bestemt omkreds og har således været med til at forme den nu eksisterende natur. Han omtaler de indkaldte glasmageres bosættelse (stednavnet Glarbo = glasboder) og kan her drage paralleller fra sit kendskab til forholdene omkring det 19. århundredes himmerlandske glashytter.

Thelma Jexlevs omfattende afsnit om de skriftlige kilders vidnesbyrd giver (sammenholdt med hendes afsluttende bemærkninger i bogens allersidste afsnit) indtryk af det kolossale kildemateriale, Alfred Larsen og hun selv har gennemarbejdet. En foreløbig redegørelse for resultaterne gav hun i øvrigt allerede i »Arkiv« 1969. Stednavne (især Hytten og sammensætninger med glar og hytte) har været vejledende m. h. t. hvilke lokale arkivgrupper (f. eks. lensregnskaber), der især burde studeres. Næsten alle steder med sådanne navne kan i skriftlige kilder påvises at stå i forbindelse med glasproduktion. Kapiteloverskrifter som Kongen bygger, Kongelige fester, Adelige borge giver et indtryk af, hvem der var interesseret i anlæg af glashytter og hvorfor – det gjaldt især rudeglas til tidens store byggeri, samt drikkeglas, hvoraf der som følge af tidens drikkeskikke medgik utrolige mængder. Et kapitel giver en fortrinlig oversigt over de i kilderne anvendte priser, mål, vægt og glasbetegnelser (at den hyppigst forekommende betegnelse bennikeglas eller »bendicken« forklares af latinsk benedictus er overraskende for mig – mere rimeligt forekommer det med Sven T. Kjellberg og nogle tyske forskere at aflede ordet af tysk Bänder = spiralsnoede tråde om glasset).

De første kongelige forsøg på glasfremstilling kan arkivalsk knyttes til Lundegård ved Helsingør 1572 (som allerede oplyst af Nyrop) og til Djursland 1574 (måske identisk med en af Riismøller udgravet tomt på Hyttebakken ved Kol-

strup). Først med anlægget af glasværket ved Rye efter 1580 lykkedes det dog virkelig at få en betydelig produktion i gang, der med afbrydelser fortsattes til 1608. Det er lykkedes at fremdrage så meget nyt stof til supplering af Nyrops behandling af Rye-glasværket, at de arkivalske oplysninger sammenholdt med de nu foretagne udgravninger gør det muligt at forstå og følge glasværkets udvikling gennem den lille menneskealder, det eksisterede.

De adelige glasværker blev oprettet af Enevold Seefeld ved Visborggård o. 1550 og af Steen Bille ved Herrisvad i 1570-erne, medens hytterne i Vendsyssel med sandsynlighed sættes i forbindelse med Ingeborg Skeel på Voergård og Peder Munk på Sæbygård og snarest hører til i 1590-erne. Medens der ved Herrisvad og ved den kongelige hytte ved Lundegård (om den nogen sinde er kommet i drift) arbejdede venetianere, er der ved de øvrige værker tale om indkaldte tyske, især hessiske glasmagere. En hovedperson er her Liborius Trebing, der kom til Danmark fra Kassel og fra 1585 ledede værket ved Rye. Om hans skæbne efter 1608 vides intet, men Thelma Jexlev sandsynliggør ud fra lensregnskaber og jordebøger, at hans efterslægt blev på egnen som gårdmænd og husmænd – ligesom det andetsteds har været tilfældet med de tyske glasmagere.

Endnu en adelig hytte fra disse år har Thelma Jexlev fundet i arkivalierne. I et brev til kongen fra 1619 omtaler Falk Lykke en glasbrænder, der tidligere har tjent kongen i Silkeborg len, og som der har været tale om at beskæftige i Blekinge. Han har i mellemtiden haft arbejde for Holger Rosenkrantz, fra hvem han har taget afsked. Der kunne her være tale om Holger Rosenkrantz »den rige«, der på den tid sad som lensmand på Halmstad slot, eller »den lærde« Holger på Rosenholm. Da brevet blev skrevet, var glasbrænderen på sin »farende rejse« kommet til Falk Lykke på Skovgård i Nørager sogn, ca. 20 km fra Rosenholm. »Med skelen til« de enestående fund af kasserede og ituslåede glas, der i 1960-erne er gjort i Rosenholms voldgrav, finder forfatteren det derfor rimeligst at antage, at den ukendte glasmager fra Rye-værket har haft en glashytte under Rosenholm. I et følgende kapitel fastslår Riismøller i omtalen af Rosenholm-fundene: »Det er arkivalsk påvist, at Holger Rosenkrantz i nogle år havde sin egen glashytte, drevet af fagfolk fra Glarbo« Det er måske en lidt dristig videreførelse af historikerens i og for sig sandsynlige hypotese. Der kan i al fald fremdrages et hidtil upåagtet kildested, der peger i anden retning. Af Halmstads toldregnskab fremgår det, at »Liborius glassbrennder i Aarhold schouff« i april 1611 betalte afgift af 5 skok glas, han havde hidført. Er det mon selve den fra Rye-egnen o. 1608 forsvundne Liborius Trebing, der har slået sig ned i et af Midthallands store skovområder op mod den svenske grænse ved det nuværende Århult (antagelig Å. i Kogsered sogn i Halmstad len, ganske nær ved den gamle hovedvej til Sverige gennem Ätrandalen – et andet Århult ligger kun 12 km længere mod nordvest i Ullared sogn i Varberg len)? Hvis denne glasbrænder eller nogen af hans folk er vedblevet at lave glas i Halland til 1619, kan der meget vel have været tale om en tilknytning til Holger Rosenkrantz den rige, der 1617 blev lensmand på Halmstad slot.

Historikeren slutter med at påvise et sidste fremstød i jysk glasproduktion, i Fjellerup på Djursland i 1640-erne og derefter 1650–51 i nabosognet Glæsborg.

Den sidstnævnte glashytte blev oprettet efter en kongelig bevilling (med toldbeskyttelse) til en hamborgsk købmand Heinrich Liphart, der som glasbrænder ansatte sin fætter Jürgen Kunckel »bei der Glashütte zu Deppenauer«, en lokalitet, der foreslås identificeret med Diepenau nordvest for Minden. Nu har købmændene i Hamborg næppe haft synderlig direkte forbindelse med Hessen, der hørte til Bremens bagland – i hvert fald må baggrunden for den sidste jyske glashytte nok søges ad anden vej.

I 1965 udgav Ernst Schlee som katalog for udstillingen »Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung« et skrift med samme titel, der indeholder et rigt kulturhistorisk stof af interesse også for Danmark (for øvrigt med bidrag også af et par danske museumsmænd). Heri har Karl Hucke skrevet om »Glasmacherei«. Han er leder af museet i Plön og har gennem mange år på grundlag af arkivstudier og stednavne kunnet lokalisere efter sigende o. 75 tomter af glashytter i Holsten og også udgravet en del af dem. Desværre har han herom endnu kun publiceret den omtalte artikel. Den holstenske glasindustri ville nok ellers være værd at drage ind til sammenligning med den danske. Den tog sin begyndelse 1575, da hertug Adolf indkaldte en hessisk glasmager Franz Kunckel, men den florerede helt til midten af det 18. århundrede. Glasmagerne kom fra Hessen, bl. a. flere af navnet Gundelach som i Danmark, men hovedpersonerne er i flere generationer medlemmer af den hessiske slægt Kunckel. Den nævnte Franz Kunckels sønnesøn Jürgen drev fra 1620-erne to forskellige glashytter, inden han 1642 overtog en hytte i Depenau(!) ved Plön. Det er måske ikke alt for dristigt at gætte på, at det netop er ham, der 8 år senere dukker op i Glæsborg. Han havde på det tidspunkt en søn Johan på en halv snes år – det er en ganske fascinerende tanke, at han, hvis navn skulle blive et af de berømteste inden for hele verdens glaskunst, som dreng kan have hjulpet sin fader med at lave glas i Djurslands skove, ja, måske her første gang har været med til selv fra grunden at bygge en glasovn, inden han få år efter for en årrække forlod det praktiske håndværk og blev apotekerlærling og naturvidenskabsmand. Det åbner også perspektiver for bedømmelsen af tegningerne af glasovne i hans berømte bog fra 1679, der spiller en væsentlig rolle i det senere tekniske afsnit i det her foreliggende danske værk.

Efter historikerens arkivstudier følger arkæologens beretning om studierne i marken, med gengivelse af Lønborg Friis' forannævte artikel om hans undersøgelser i Vendsyssel i 1890-erne, inden Riismøller selv fortæller om sine udgravninger. Fire tomter har han og hans medhjælpere udgravet, de to i Visborg og Glæsborg sogne og to af de lokaliserede tomter i Rye-området (Hyttekær og Stenhule), og han fortæller klart og omhyggeligt om resultaterne – med mange skarpsindige iagttagelser. Man får rede på materialer og grundplaner af ovne og de mere eller mindre primitive bygninger, hvor der kun i undtagelsestilfælde har været knyttet beboelse til hytten, og man kommer helt ind på livet af de gamle glasmageres arbejde, når Riismøller præcis kan sige, hvor mesteren har siddet og færdiggjort og sorteret produktionen, og hvordan man i Stenhule-hytten har arbejdet med åben dør, så man kunne få svalende træk derfra i det hede rum –

eller når vi får udpeget de forskellige medarbejderes plads og bevægelsesradier med den malende tilføjelse: Hele arbejdsgangen indøvet som en ballet.

På grundlag af udgravningsresultaterne har glasteknikeren søgt at rekonstruere de fundne ovne. I arbejdet hermed er inddraget beskrivelser og tegninger, der findes i samtidig litteratur, og de offentliggjorte resultater af nyere udgravninger i Westphalen, England, U.S.A., Sverige og Estland. Men det er kendbart, at Mogens Schlüter lever med i arbejdsgangen så at sige indefra – derfor er dette afsnit med påvisning af typeforskelle og -udvikling blevet så instruktivt. Det gælder også et lille afsnit om det fundne værktøj, om potter og ovndele – og med værdifulde analyser af en del glasskår fra udgravningerne.

Bogens formål har jo ikke alene været at gøre rede for glasproduktionens historie og måden, hvorpå glasmagerne indrettede sig og arbejdede. En hovedhensigt med udgravningerne har også været gennem fund af skår at påvise, hvad glasmagerne lavede, og ved sammenligning sandsynliggøre, hvad der af det i øvrigt bevarede materiale fra tiden kan være af dansk oprindelse. Herfor gør Riismøller rede i to afsnit om Stof og form og om Vinduesglas midt i bogen. Der er faktisk i nogle af tomterne fundet et ikke ringe skårmateriale, og Riismøller har et skarpt blik for ligheder i former og farve (de fleste glas fra den tid er grøntfarvede, men der er i tomterne også fundet røde og blå skår). Især medinddrager han i sin sammenlignende fremstilling de førnævnte rige fund fra Rosenholms voldgrav, hvori man fra det 16. århundrede til vore dage har deponeret en veritabel skat af kasseret husgeråd, deriblandt glas fra renæssancetid, både vinduer, drikkeglas og destillerapparatur (dette har mange steder også i udenlandsk glasproduktion spillet en næsten utrolig rolle – jfr. i øvrigt Knud Holms storartede artikel »Alkymisten på Rosenholm« i Nationalmuseets Arbejdsmark 1970). Det er Riismøllers opfattelse, at medens der fra tiden 1580–1640 i Danmark er gjort glasfund af en vis talmæssig betydning, er fundene sjældne fra resten af det 17. århundrede, og »at kun en indenlandsk glasindustri efterlader sig mange fund, fordi dens varer spredes over mange forbrugere, mens importerede glas måtte være forbeholdt det fåtal, som kunne betale prisen.« For simple brugsglas måtte transporten være forholdsmæssig for dyr. Derfor henføres størstedelen af de i Danmark fundne glas fra den nævnte periode til de danske værker.

Selv om Riismøller har en usædvanlig omfattende viden om det i danske samlinger bevarede fundmateriale, er jeg lidt skeptisk over for muligheden af eksakt at fastslå denne tidsgrænse for fundene ved 1640. For nogle af de i bogen omhandlede glastyper gælder, at de vides vedblivende at have været i anvendelse også langt senere – de populære pasglas nævnes således i store tal i kræmmerinventarier lige til århundredets slutning, ja lå endnu 1760 i hundredvis hos købmænd på Fyn. Rømerglas, der ikke kendes fra de jyske glasværker, indgår til gengæld i ikke ringe tal i al fald i fund fra København (jfr. også et nyligt fund i Odense) – vistnok jævnt fordelt over århundredet. Bl. a. i Holsten vedblev man at lave grønligt såkaldt waldglas til efter 1700, og man må erindre, at typeforrådet var fælles for et stort nordeuropæisk område – hvor vanskeligt det er at skelne danske glas fra de tilsvarende tyske, fremgår da også af Riismøllers omtale s. 110

af et glasfund fra Lübeck: »Hele serien kunne være lavet i Glarbo ..... Det var fra de samme steder, Lübeck fik sine glas og Danmark sine glasmagere, derfor ligheden«. Derfor kan man også kun med betænkelighed acceptere henførelsen af så stor en del af Rosenholm-fundene til danske værker. Det måtte strengt taget forudsætte, at man på gården – bortset fra nogle kostbarere glas af specielle typer, der også indgår i fundene – i det væsentlige har kunnet klare sig med de før 1619 (seneste dato for den oven i købet tvivlsomme Rosenholm-hytte) anskaffede glas og glasruder (eventuelt suppleret fra de djurslandske hytter o. 1647–51). Og dog ved vi fra Sophie Brahes regnskabsbog, at der i det korte åremål 1629–1640 i al fald enkelte gange er købt både flasker og glas til Rosenholm og i 1638 ikke mindre end 14 skov vinduesglas.

Transporten fra Lübeck, Stettin og Danzig i al fald til de danske øer har næppe heller været væsentlig dyrere end fra de jyske glasværker. Eksempelvis nævnes det også (s. 64), at der 1650 blev købt lybsk rudeglas til Kalø slot til samme pris, som der året før var betalt for glas fra hytten i det nærliggende Fjellerup – og det er anført, at Glæsborg-hytten måtte have toldbeskyttelse. De fremmede glas har altså kunnet konkurrere, og formentlig må man regne med en større import århundredet igennem end antaget, delvis af glas, der er vanskelige at skille ud fra de danske.

Bogen hedder »Dansk Glas«. Den behandler jysk glas og jyske glasværker på forbilledlig måde, og det anføres, at der ikke har eksisteret glasværker på øerne før det 19. århundrede – her var ingen store skove. Men hvad med den trediedel af riget, der lå øst for sundet? Her var der store skovområder – og transporten til f. eks. København var ikke vanskeligere end fra Silkeborgegnen. Sten Billes glasværk ved Herrisvad medinddrages i fremstillingen et par steder, men dermed er også alt sagt. Det er sandsynligt, at et arbejde, svarende til det, der i denne bog er ydet for Jyllands vedkommende, ville bringe resultater. Jørgen Schou-Christensen har for nylig i en anmeldelse af bogen i Kristeligt Dagblad omtalt tomter af glashytter i skovene nord for Kristianstad, og ovenfor har jeg antydet den sandsynlige eksistens af en glasproduktion i Halland. Her ligger i al fald for vore kolleger østensunds en opgave, hvis løsning ville afrunde og måske supplere den viden om renæssancetidens danske glas, vi nu har fået, takket være de tre forfattere til dette grundlæggende værk. *Gudmund Boesen*

Byggeteknik og arkitektur

ODD BROCHMANN: HUSE. *1969. 331 s. Talrige tegninger af forfatteren. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København og J. W. Cappelens Forlag, Oslo. Indb. 99,80 kr.*

Arkitekten Odd Brochmann har til rækken af sine tidligere udsendte bøger om arkitektur og husbygning føjet et nyt værk, som han slet og ret kalder for

»Huse«. Den knappe hovedtitel, der jo kan dække over allehånde, præciseres i undertitlen: »En bok om mål og midler, stort og smått i byggekunsten med eksempler fra europeisk nutid og fortid«. Læseren kan således forvente at blive ført vidt omkring såvel i tid og rum som i den tankeverden, der ligger bag skabelsen af både de mest subtile bygningsværker og af de mere beskedne, traditionsbestemte våninger. Skildringen omfatter da også eksempler spændende fra Ægyptens pyramider til le Corbusiers kubistisk prægede bygningsværker, fra yngre stenalders tømmerbygninger til vor tids sovebyer, fra Sofiakirken i Kiev til Escorial, en vandring ad lange veje gennem årtusinder.

I et kort indledningskapitel fastslår forfatteren, at arkitekturen er sammensat af tre komponenter: teknik, funktion og form. Han har derfor inddelt sin bog i tre hovedkapitler, hvori disse emner belyses efter hinanden. Husets primære opgave er at beskytte mod omgivelserne, men det opfylder også andre mere subtile behov, og det er især disse, han vil beskæftige sig med i bogen. Efter en hurtig oversigt over fremtrædende arkitektpersonligheder, Imhotep, Vitrovius og Alberti, slutter indledningen med en definition af en arkitekt: han skal have kendskab til den menneskelige natur, til de sociale situationer og til metoderne for den praktiske anvendelse af de tekniske ressourcer.

Det første af de tre hovedkapitler behandler husbygningens tekniske side. Der er korte afsnit om materialerne og deres brug, f. eks. vægge af ler, træ og sten. I afsnit, hver på 4–5 sider, gives korte, gode indføringer i hovedelementerne i arkitekturen som f. eks. søjlen, buen, hvælvet og kuplen. Forfatteren henter sine eksempler fra vidt forskellige steder og perioder og bringer dem sammen anskueligt og instruktivt. Ved ikke at lade sig binde af kronologien har han opnået, at rense problemerne for uvedkommende og tilslørende udenværker, så de belyses på en overraskende og slående måde. Afsnittet om kuplen er forbilledligt. Ved hjælp af knap to siders tekst og otte tegninger får man et rids af problemerne ved bygning af en kuppel og tre eksempler på, hvordan disse problemer er løst: Pantheon, Sofiakirken og domkirken i Firenze. Man får lyst til at vide mere om kuppelbyggeri, og min eneste anke er, at man i alle afsnittene kun får en mundsmag.

Efter denne gennemgang af de traditionelle bygningsdele slutter kapitlet med en oversigt over den tekniske revolutions betydning for byggeriet og de nye materialers indtrængen på områder, hvor sten og træ tidligere herskede suverænt. Der er afsnit om stål, jernbeton og glas samt om de tekniske installationers betydning for omformningen af huset.

Man mærker, at forfatteren har et indgående kendskab ikke blot til byggeriets æstetiske side, men også i høj grad til den tekniske, og at han forstår at trække hovedproblemerne frem. Bogen er på mere end 300 sider, og det er jo allerede meget, men alligevel virker mange af kapitlerne for korte. Temaerne bliver kun lige slået an, før klangen er tonet ud. Mange af emnerne svæver i luften, fordi man ikke får en nærmere forklaring om deres natur. Der tales om stavværk og bindingsværk, om laftehuse og panelhuse, om tegl og terracotta, uden at der er tid til at præcisere forskelle og ligheder.

Et særdeles sammensat problemkompleks berøres i dette kapitel: opfindelser og deres anvendelighed i praksis. I omtalen af højhusets fremkomst i 1880-erne nævnes, at forudsætningen for at højhuset kunne vinde frem var elevatoren. »Men oppfinnelser av sådan art vil som regel foreligge, i det øyeblikk de blir aktuelle«, hedder det, men er det nu også rigtigt? Det er klart, at en mængde opfindelser fremkommer som kædereaktioner eller i »klaser«, den ene gruppe opfindelser afføder og betinger den anden. Der er imidlertid mange eksempler på, at opfindelser kommer for tidligt, og så at sige venter på at blive »opdaget«, og på den anden side har man eksempler på, at opfindelser kommer for sent. Det afgørende er, om den praktiske anvendelse af de forskellige opfindelser bliver koordineret med den forhåndenværende viden, så de går op i en højere enhed og frembringer noget nyt, bliver kvalitative. Opfindelserne foregår ikke synkront, og mange kan ikke bruges, fordi der mangler nogle vigtige forudsætninger for at få dem til at virke på en hensigtsmæssig måde. I tilfældet med højhuset, er det karakteristisk, at det første højhus bliver bygget i en storby, hvor grundpriserne tvinger bebyggelsen i vejret, men husene ville ikke være blevet højere, hvis elevatoren, som man havde kendt længe, ikke var blevet udformet, så den lod sig anvende som hovedkommunikationsmiddel i bygningen. Forbedringen af elevatoren har sikkert bidraget til at grundpriserne steg yderligere, så man måtte bygge endnu højere, så man måtte forbedre elevatoren o. s. v., en acceleration, som økonomiske og tekniske naturlove i sidste instans sætter grænser for. Hele dette problemkompleks er betydelig mere sammensat, end det fremstilles i bogen – og her.

Bogen går på visse punkter helt op til 1960-erne, f. eks. i omtalen af jernbetonkonstruktioner – man savner Utzons operahus – men for de tekniske installationers vedkommende standser beskrivelsen i 1930-erne. Herved går man glip af de senere års revolutionerende udvikling. Klimaanlæg, ventilation og el's stigende udbredelse er ikke behandlet.

I andet kapitel »Hus og nytte« gives på ca. 90 sider i korte afsnit oversigter over boliger og byer gennem tiden fra oldtiden til vore dage med hastige glimt af oldtidshuse, middelalderborge, renæssance-idealbyer, landsbyformer, adelens og borgernes husbyggeri, fabriksbyggeri og havebyer til vor tids bilbefængte byer.

Det anonyme, folkelige byggeri, som man tidligere udelod, når man talte om arkitektur, tages her med ind i beskrivelsen. Efter forfatterens mening er al tvivl om dette byggeris plads i arkitekturen nu fjernet. De erfaringer, der ligger bag de gamle byggeskikke både af æstetisk og teknisk art, har man i dag fået øjnene op for. Selv om forfatteren bestræber sig på at give denne side af arkitekturen, hvad der tilkommer den, kan det ikke undgås, at monumenterne og de store, fremtrædende bygningsværker dominerer i bogen.

I omtalen af et sumerisk hus fra ca. 2000 f. Kr. vender forfatteren tilbage til sin grundtanke, som allerede er blevet fremført i indledningen, at mennesket er uforanderligt. Han mener, at det sumeriske hus har gjort samme indtryk på menneskene for 4000 år siden, som et tilsvarende hus ville gøre i dag. Da fortidens bygningsværker udtrykker den pågældende tidsalders idealer, yder de bi-

drag til forståelse af mennesket i dag. De gotiske katedraler og de barokke palæer står som manifestationer af følelser og tanker, som nutidsmennesket også tumler med, men som i disse bygningsværker allerede er kommet til udtryk, og forfatteren mener, at »dagens arkitektur-situasjon hadde vært en annen, hvis ikke visse sider av vår natur på denne måten allerede hadde fått sin fortolkning«. Hertil må bemærkes, at det vel ikke blot er visse sider af vor natur, der er blevet fortolket. Hvis mennesket er uforanderligt, vil det også i dag have behov for at udtrykke det, der bevægede det i gotikken, barokken eller klassicismen. Det er det samme menneske, de samme sider af menneskets natur, der fortolkes, men fortolkningen er forskellig i de forskellige epoker. At arkitekturen antager andre former end i de tidligere perioder, må skyldes, at mennesket artikulerer sine idealer på en anden måde, i en anden stil end tidligere.

Forfatteren understreger, at det er sjældent, at et bygningsværk fremstår af én persons skaberkraft. Strengt taget kan man sige, at dette aldrig finder sted. Bygningen fremkommer som resultat af en proces, hvori mange faktorer indgår: de tekniske muligheder, det pågældende miljøs og tidens forestillinger, viden og behov, de økonomiske muligheder, hele tidsalderens struktur, altsammen påvirket af den vekslen, der hele tiden foregår mellem tradition og nyskabelse. Af de ting, mennesket skaber, hører huset til de mest bestandige. Det skabes ud fra et kulturelt mønster, men da det i tid rækker over flere, måske mange menneskeliv, virker det tilbage på kulturmønstret, og da dette rimeligvis i mellemtiden er ændret, står huset som en bevarende eller forhalende faktor i kulturudviklingen. Det står som en sten i strømmen. Når det en gang er bygget, tvinger det strømmen udenom, men strømmen gnaver ind på stenen og kan med tiden ændre dens form.

I omtalen af oldtidens byer og bygrundlægning understreges klimaets og de geografiske forholds betydning, mens økonomiske forhold og samfundsstrukturen ikke nævnes. Selv om man ikke er i tvivl om, at forfatteren også tillægger disse faktorer betydning, burde de nok have været betonet noget mere. Som årsag til sammenklumpningen i middelalderens byer angives ofte hensynet til forsvaret af byen. Den var som regel omgivet af volde eller bymure, men da bebyggelsen selv i byer, der aldrig har haft forsvarsværker af denne art, også ligger tæt sammen, må der være andre årsager. Forfatteren mener, at man klumper sig sammen »frivilligt«, hvilket må betyde af sociale grunde, og det er vel en del af forklaringen. Men årsagen kan f. eks. i de åbne byer også være hensyn til de omliggende dyrkede arealer, som hindrede spredning af bebyggelsen og ofte krævede arbejdsfællesskab. Om de sanitære forhold i middelalderens byer siges, at de var lidet påagtede. Det er utvivlsomt rigtigt, men middelalderbyerne adskiller sig ikke på dette punkt hverken fra oldtidens eller vor nærmeste fortids byer.

At give en nogenlunde dækkende beskrivelse af middelalderhuset på nogle få linier, lader sig ikke gøre. Forfatteren generaliserer da også for meget i sin opstilling af to hovedhustyper, en kvadratisk og en L-formet, og de lange, dybe grunde f. eks. på Bryggen i Bergen er ikke et udslag af, som det anføres, at man ønskede så kort en facade som muligt, men snarere at alle ønskede at have fa-

cade mod Bryggen. I sin kortfattethed giver forfatteren ofte forklaringer, som lige så godt kunne vendes om. I omtalen af verandahuset påpeger han den vigtige vekselvirkning, der finder sted mellem menneske og bolig: det, der i første omgang er en nærliggende, praktisk måde at indrette sig på, kan senere komme til at præge selve livsformen. Verandahuset karakteriseres som udadvendt og socialt, og disse egenskaber virker tilbage på mennesket. Men hvad kommer først, det udadvendte hus, eller det udadvendte, sociale menneske? I al almindelighed ligger der da også i forklaringerne en vis tiltalende forbeholdenhed, selv om visse eksempler behandles med for stor sikkerhed.

Fabriksbyggeri, der oprindeligt ikke regnedes for arkitektur, omtales i et udmærket dramatisk afsnit på et par sider. Det er ingeniørerne, der fører det store ord, og de vældige, til dels unødvendige, jernbanehallers fremkomst forklares som udslag af en stærk trang til at forherlige det nye vidunder, jernbanen. I de følgende afsnit omtales den stigende differentiering i byggeriet, skoler, sygehuse, fabrikker, og i byformerne, havebyer, byggeforeningshuse, karrébyggeri. Derefter følger funktionalismens gennembrud, der medførte en udluftning og oprydning uden sidestykke: »Aldri før i historien er slike mengder av gammelt bohave blitt kastet på dungen«. Sluttelig omtales bilens betydning for byformen og de tekniske installationers omkalfatring af by og bolig.

Tredie og sidste kapitel »Hus og holdning« er det største, ca. 150 sider. Det er opdelt i afsnit, der bl. a. omhandler »De dyrkende«, »De handlende«, »Verdensherskerne«, »De kristne« og »De intellektuelle«, afsnit, hvori de forskellige tidsperioders kulturer behandles. Man får beskrivelser af bygningskunsten i Mesopotamien og Ægypten, hos grækere og romere, hurtige rids af søjleordenerne, akantusplantens betydning for senere perioders ornamentik og kristendommens indflydelse på arkitekturen. Derpå følger afsnit om gotikken og om »de intellektuelle«, Brunelleschi, Alberti og Bramante, alle med en karakteristik af det særpræg, som dominerer de enkelte perioder og personer. På grund af den ringe plads, der er til rådighed, er karakteristikken dog ofte for unuanceret og må derfor tages med en vis reservation. Det er næsten uundgåeligt, når man i kort begreb skal beskrive det karakteristiske ved en periode, at komme til at tegne billedet for skarpt. De glidende overgange, som næsten altid er fremherskende, udviskes til fordel for en kort, fyndig formulering. Man kan også forledes til at postulere visse kendetegn for en periode eller retning og derefter udvælge eksempler, der netop passer til postulaterne. I afsnittet »De dannede« vises en række eksempler på de af romantikken inspirerede landsteder: Haga ved Stockholm og Gunnebo ved Göteborg – man kunne også have nævnt Liselund – som en understregning af påstanden om at tiden er antimonumental. Det er uden tvivl rigtigt at understrege sværmeriet for landlivet som en vigtig side af det 18. århundredes slutning, men, som forfatteren bemærker, bygges der også i den store målestok. Da der ikke gives eksempler herpå, får de landlige villaer en overvægt i forhold til andet byggeri i denne periode.

I afsnittet »Dobbeltkulturen« vises, hvordan industrialiseringen skaber en kløft mellem det funktionelle og det smukke. Det, der skal tilfredsstille æsteti-

ske behov, må nu fremstilles af specialister, mens byggeriet tidligere udgjorde en helhed. Sidste halvdel af det 19. århundrede beherskes af en søgen efter tidens væsen og en filosoferen over, hvordan man skal give det udtryk. Da l'art nouveau fremkom, troede man, at man var nået frem til en stil, man kunne bygge videre på, men allerede efter 10–15 års forløb var den brugt op. Hermed føres vi over i funktionalismen, der efter forfatterens mening trods sin endevenden af alle hidtidige begreber, ikke giver en løsning på problemerne, men derimod bidrager til en klarlæggelse af problemstillingen: at det ikke kan nytte at lede efter noget, som man ikke har dannet sig klare begreber om. I stedet for at søge at bygge de æstetiske vurderinger op på et filosofisk grundlag, anerkender man sine omgivelser, maskiner, kraner, tidens tekniske apparatur, og lægger hovedvægten på det brugsmæssige. I sin epilog peger forfatteren på faren ved altid at henvise til det funktionelle, idet en sådan henvisning let kan blive et forsvar for det dårligt formede og uartikulerede.

Bogen er som nævnt ikke bygget op kronologisk. Ved at opdele stoffet, som antydet ovenfor, har Odd Brochmann opnået at sætte de enkelte afsnits emner ind i en ny sammenhæng. Læseren rives ved denne fremgangsmåde ud af den tilvante læsemåde, hvor fænomenerne dukker op i rad og række i en lang udviklingskæde. Man stilles overfor eksempler, der er sammenbragt på en frapperende måde, og som derfor belyses skarpt fra uvante synsvinkler. I sin knappe form giver Brochmann ofte slagordsagtige formuleringer, og man er ofte uenig med ham, men bagved den flotte facade ligger en stor viden om og indgående overvejelser over arkitekturens mål og midler. Det er en bog, som provokerer til selv at overveje. Forfatteren har illustreret bogen med et overdådigt antal tegninger, omkring 500, der på udmærket måde supplerer og præciserer det skrevne, et letlæseligt norsk. Bogen slutter med et stikordsregister.

Poul Strømstad

Danske bondegårde

BJARNE STOKLUND: BONDEGÅRD OG BYGGESKIK FØR 1850. *D.H.F.s håndbøger. København 1969, 94 s. Indb., særpris 26,50 kr.*

Den yderst nyttige serie af små, overskuelige håndbøger, der udgives af Dansk historisk Fællesforening, vokser jævnt og stadig til gavn og glæde for alle, der rundt i landet beskæftiger sig med historie. Senest har museumsinspektør ved Frilandsmuseet Bjarne Stoklund, der siden er udnævnt til professor i nordisk og europæisk etnologi, som nr. 12 i serien udsendt en lille, koncentreret oversigt over danske bondegårde før 1850.

Den smukt illustrerede og veloplagte bog er inddelt i fem afsnit, hvoraf de to første optager 48 sider mod de tre sidste afsnits 32 sider. Hertil kommer så litteraturliste og register. Det første, store kapitel indeholder en overordentlig nyttig

og spændende gennemgang af bondegårdsforskningen fra Troels-Lund til det moderne team-work, der udførtes 1944–60 ved Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser. Også udenlandske forskeres påvirkning omtales, og der gøres rede for den voldsomme diskussion med R. Mejborg og P. Lauridsen og dens afklarende betydning for opfattelsen i århundredets begyndelse. Chr. Axel Jensens, J. Olriks, Axel Steenbergs og især H. Zangenbergs indsats bliver gennemgået, mens udforskningen af de ældste gårdtyper fra før vikingetid kun lige strejfes og heller ikke berøres i litteraturlisten. Efter en gennemgang af Svend Jespersens dybtborende arbejde slutter dette kapitel med en bedrøvelig konstatering af, at det uhyre omfattende materiale, der indsamledes af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, aldrig er blevet tilfredsstillende publiceret. Selv nok så nødvendige materiale-publikationer har åbenbart meget svært ved at komme ud.

I næste kapitel gennemgår Stoklund grundigt og levende konstruktionsformerne. Der er her tale om både en teknisk oversigt, hvor de mange fagudtryk bliver behandlet i tekst og instruktive tegninger og om en redegørelse for de enkelte egnes særpræg. Da egnspræget også omtales i de to følgende kapitler om gårdtyper og om stuehuse, havde det måske været mere overskueligt for bogens benyttere, om behandlingen af de enkelte landsdeles byggeskik var blevet udskilt fra de tre kapitler og samlet i et særligt afsnit. Imidlertid er alle tre kapitler let læste og overskuelige og fremstillingen dækker pænt de fleste af landets egne. Det er dog tydeligt, at forskningen især har interesseret sig for bindingsværk og andre trækonstruktioner og mindre for de grundmurede huse.

Når det s. 35 nævnes, at østslesvigske gårde ofte har mønstermurede bindingsværkstavl, kunne det måske være tilføjet, at det nok skyldes købstadspåvirkning og til de s. 59 omtalte fritliggende bagehuse på Als og i Angel bør nok siges, at mange af dem skyldes den preussiske brandlovgivning efter 1864. I øvrigt bør fremhæves, at der s. 59–62 gives en meget kort, klar og fortrinlig oversigt over det indviklede sammenstød mellem danske gårdtyper, »saksergårde«, frisiske gårde og haubarge i de sønderjyske områder. I det hele taget giver det korte kapitel 3 en fortrinlig oversigt over den viden, man i dag har om gårdtypernes karakter og fordeling.

Det sidste kapitel »Bondebygninger og etnologi« er måske det mest spændende. Her søger Stoklund at sætte bondegårdsundersøgelserne ind i en forskningssammenhæng og peger herigennem på en række problemer, som det også lokalt lønner sig at arbejde med. Stoklund efterlyser ligefrem s. 85 en udvidelse af lokalhistorikerens arbejdsfelt, og det var ønskeligt, om denne opfordring blev taget op rundt om i landet.

Bogen slutter med en litteraturliste og et register. Det sidste er en kombination af sag-, sted- og personregister, men mangler af navne bl. a. Chr. Axel Jensen og Jørgen Olrik og af stednavne er illustrationerne pudsigt nok kun taget med, hvis det drejer sig om gårde på Frilandsmuseet, ellers ikke. Netop af hensyn til håndbogskarakteren havde det nok været af værdi at gøre mere ud af stedregistret. Det samme gælder også litteraturlisten, hvor der foruden en fyldig liste bringes en generel henvisning til mere egnsbestemt litteratur i Stoklunds artikel »Bondehuse«

i Budstikken 1964. Selv om det havde fyldt et par sider mere, burde også denne liste have været med her. Endvidere havde det måske, selv om det falder uden for bogens hovedemne, men med henvisning til bogens sidste kapitel, været rimeligt at medtage værker af f. eks. Ole Højrup, Holger Rasmussen og Axel Steensberg, hvor både etnologisk materiale og bondegårdsundersøgelser er benyttet.

DHF har grund til at være tilfreds med den stadige udbygning af håndbogsserien, og det her omtalte bind vil sikkert blive et af rækkens mest benyttede og efterspurgte. *Jørgen Slettebo*

Sild, gråfisk, ål og mennesker

HOLGER RASMUSSEN: LIMFJORDSFISKERIET FØR 1825. SÆDVANE OG CENTRALDIRIGERING. *Folkelivsstudier 2, Nationalmuseet, Kbh. 1968. 517 s., ill., 112,50 kr.*

I december 1968 kunne overinspektør Holger Rasmussen på Københavns universitet forsvare sin omfangsrige disputats om Limfjordsfiskeriet, som har været længe undervejs. De første undersøgelser og studier blev foretaget i Rasmussens tidligste år på Dansk Folkemuseum for ca. 25 år siden, men mulighederne for at afslutte større videnskabelige arbejder var ikke gode for hans generation af aktive museumsfolk. På dette punkt har forholdene i de seneste år heldigvis ændret sig til det bedre takket være mulighederne for at søge orlov med kandidatstipendium eller universitetsadjunktur. Disse forhold har dog ikke hele skylden for forsinkelsen; de må dele ansvaret med forfatterens ubændige nysgerrighed. Han har ikke fulgt den nærmeste vej til afslutning af dette arbejde, men har undervejs givet sig stunder til at sysle med en mangfoldighed af andre emner og foretage etnologiske undersøgelsesrejser i mange egne fra Færøerne i nord til Calabrien i syd.

Limfjorden er vort mærkeligste farvand, som unægtelig må friste til etnologisk behandling. Fjorden har haft afgørende betydning for de mennesker, som bor rundt om den, på mange måder, men først og fremmest derved, at den var umådelig rig på fisk. Saxo fortæller, at den »er så rig på fisk, at den sikkert yder indbyggerne lige så megen føde som hele agerlandet tilsammen«, og endnu i 1816 kan den karakteriseres som »Jyllands herligste klenodie«. Herligheden fik dog en brat ende en halv snes år senere, da Vesterhavet i 1825 gennembrød den smalle tange ved Agger, forvandlede fjorden til et sund og satte punktum for en tusindårig epoke. Det er denne epokes sidste og bedst belyste århundrede, som er hovedemnet for Holger Rasmussens disputats. Dengang var fjorden af store sandbanker ved Løgstør delt i to halvdele, som var vidt forskellige. Vigtigst var den smalle østlige del af fjorden, hvor vandet var salt, og hvor vældige sildestimer søgte ind. I den vidtforgrenede Vestlimfjord med de mange bugter og bredninger var der derimod brakvand, og her myldrede det med ål og »gråfisk«, d.v.s. aborrer, gedder og ikke mindst den eftertragtede helt.

Limfjorden spiller en stor rolle den dag i dag, og dens beboere har stadig meget at fortælle om dens endnu større betydning for en menneskealder siden. Meget af dette har Holger Rasmussen registreret og optegnet under berejsning af den lange fjord, men det hører vi kun undtagelsesvis om i denne bog, som i alt væsentligt bygger på det overordentlig rige ældre kildemateriale, som navnlig findes i Rigsarkivet. Så langt det vigtigste materiale er det, der er samlet af fire kommissioner, som i tidsrummet 1695 til 1750 kulegravede problemerne i Limfjorden med det formål at tilvejebringe et materiale, der kunne danne basis for en regulering af fiskeriet. Kommissionerne gik så grundigt til værks, at Holger Rasmussen med udgangspunkt i deres materiale, men suppleret med oplysninger hentet i tingbøger og andre kilder, kan tegne et meget detailleret billede af Limfjordsfiskeriet i dette tidsrum.

I den brogede mangfoldighed, som billedet af Limfjordsfiskeriet frembyder, vil man nu, da der er tale om en disputats, vente at finde bestemte linjer trukket op eller visse hovedspørgsmål stillet og besvaret. Herom siger indledningen, at der under arbejdet med materialet har vist sig »så mange problemer, hvis behandling var af vigtighed«, at en begrænsning i problemstillingen var nødvendig. Dernæst peges på det faktum, at Limfjorden i 1750, d.v.s. ca. 100 år før resten af riget, fik en egentlig fiskerilov. Initiativet hertil blev taget ikke blot af fiskale hensyn, men også fordi de mange befolkningsinteresser, som tørnede sammen her, og de mange tekniske indretninger, som blev taget i anvendelse, krævede en regulering udefra. »At finde frem til harmonisering af fiskeinteresserne og de udtryk, de giver sig i fiskeriformerne, var problemet for Limfjordens befolkning og for centralmagten, når den blev involveret heri.« – »Jeg har set dette som et vigtigt problem for forståelsen af Limfjordens fiskeri«, siger Rasmussen, og han har derfor i værkets to hovedafsnit givet en beskrivelse og analyse af fiskeriets teknik og af de grupper, som direkte eller indirekte er involveret i det. Disse afsnit, som »fremstiller forholdene, som de udviklede sig ved fjorden i interessegruppernes samspil«, bliver udtryk for »sædvanen i fiskeriet, begrænset og reguleret i større eller mindre grad af de forordninger, som centralmagten følte sig foranlediget til at udstede.« Sædvanen var ikke nok som regulator, derfor nedsattes kommissionerne. »Afhandlingens afslutning udgøres af en vurdering af dette centraldirigerede arbejde og en analyse af, i hvor vid udstrækning der ved den forordning, som bliver kommissionsarbejdets hovedresultat, tages hensyn til de traditionelle forhold ved fjordens fiskeri.« Rasmussen henviser i den forbindelse til Sigurd Erixon, som har peget på det vigtige etnologiske studieområde, som ligger i »kulturlivets beroende av statsdirektiv«, og han udtrykker håb om, at afhandlingen må have ydet »et bidrag til forståelsen af centraldirigeringens rolle i udformningen af folkekulturen«. Her er altså formuleret en klar problemstilling, den samme som er udtrykt i afhandlingens undertitel »Sædvane og centraldirigering«.

Afsnittet om »centraldirigeringen af fiskeriet« skulle altså indeholde resultatet af undersøgelserne omkring dette afhandlingens hovedtema. Læser man afsnittet med dette for øje, kan man ikke undgå at blive skuffet, for den problemstilling, man møder her, virker mere administrationshistorisk end etnologisk. Om virknin-

gerne på områdets kultur af indgreb udefra får man meget lidt at vide i afsnittet. Derimod konkluderes det, at forordningen af 1750 er et udmærket stykke lovgivningsarbejde, at kommissionen har fungeret eksemplarisk, og at den takket være lokal ekspertise i vid udstrækning har taget hensyn til sædvaneretten. Men dette føles ikke som en konklusion, der står i noget rimeligt forhold til de foregående siders detaillerede gennemgang af fiskeriet, som det faktisk formede sig. Det kan næppe være en naturlig opgave for en etnolog at analysere en enevælde-kommission og vurdere dens resultater, og dette afsnit virker da også, som om det er hæftet på noget, som det ikke hænger organisk sammen med. I den øvrige del af bogen er kommissionerne nemlig ikke objekt, men medium. De har overleveret etnologen et materiale, som han har kunnet anvende på en helt anden måde, end kommissionsmedlemmerne havde tænkt sig.

Afhandlingens virkelige hovedtema er langt bredere. Det drejer sig om fiskerigdommen og dens virkninger på områdets materielle kultur og sociale struktur. Det er en bog om en naturrigdom og dens udnyttelse, om de raffinerede og komplicerede redskabsformer, som er taget i anvendelse for at fange silden og de øvrige fiskearter, om de arbejdslav, som er etableret for at gennemføre fangsten, om de adfærdsnormer og begrænsninger, som har reguleret fiskeriet, og om de forsøg, der gøres på at sikre rigdomskilden for enkelte grupper og udelukke andre. På grund af de snævre tidsmæssige grænser, der er sat for emnets behandling, bliver det billede, der tegnes, stort set statisk. Grænserne er sat på grund af den overvældende mængde materiale, men de svækker afhandlingen i analytisk henseende. Kulturvariationerne begribes nu engang bedst, når man undersøger de processer, der skaber dem. Det er da også symptomatisk, at et af de mest fascinerende afsnit er det, hvor tidsperspektivet er længst, nemlig i redegørelsen for tilkomsten af og kampen om stadepladserne ved Nibe. Her fornemmer man for alvor de stærke økonomiske kræfter, som tørnede sammen ved Limfjorden, og gjorde dens fiskeri til noget helt specielt.

Limfjordens store betydning som fiskevand kan direkte aflæses af det væld af redskaber og fangstmetoder, som området kan fremvise. Ca. halvdelen af bogen er helliget detaillerede beskrivelser af de forskellige fiskemetoder, ordnet efter fangstobjektet med silden som den første og vigtigste fiskeart. Mange af de redskaber, der bruges i Limfjorden, er også kendt uden for dette område, mens andre synes at være specialiteter. Desværre får man ikke ret meget at vide herom, og det er beklageligt, fordi det ville kunne belyse spørgsmålet om kulturelementers opkomst og udvikling. Man ville på forhånd tro, at de særlige forhold her, hvor store kapitalinteresser blev koncentreret, kunne fremme udviklingen af tekniske nyheder. Der blev navnlig investeret i sildebundgarn, og meget tyder på, at dette vigtige redskab er opfundet og udviklet i Limfjorden (jfr. Kulturhist. Leks. XV, art. sildefiskeri). På dette som på flere andre punkter afholder forfatteren sig forsigtigt fra at fremsætte hypoteser eller drage konklusioner. Om de forskellige lysterformer får man noget bedre besked. De mange varianter synes delvis tilpasset lokale bundforhold. Omkring 1800 vinder en ny type, savlysteren, frem i området på bekostning af piglysteren.

Var redskabsbestanden broget i Limfjorden, så gælder dette ikke mindre om fiskeriets sociale struktur, som behandles udførligt i afhandlingens andet hovedafsnit. Indledningsvis knyttes her tråden tilbage til Johannes Steenstrup, som var den første, der tog problemer af den art op til diskussion, i en lille afhandling med titlen »Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie« i Historisk Tidsskrift 1905. Mod brugen af denne 60 år gamle afhandling har Olof Hasslöf vendt sig kraftigt i sin opposition (trykt i Nord-Nytt 1969 nr. 1), og da nærværende anmelder må påtage sig en del af skylden for, at der er blevet pustet nyt liv i Steenstrups synspunkter (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1950, s. 101 ff.), kan der være grund til at dvæle et øjeblik ved dem. Steenstrups teser og ikke mindst hans skelnen mellem *fiskelejer* (temporært beboet) og *fiskerlejer* (permanent beboet) – har vist sig at være en brugbar model, når det gælder at beskrive visse grove hovedlinjer i det danske fiskeris historie. Fiskelejerne florerer, så længe fiskeriet endnu overalt i kystegnene indgår som et led i bondens sammensatte erhvervsstruktur. De permanente fiskerlejer derimod er symptomer på en arbejdsdeling mellem bønder, som nu i højere grad er rene agerdyrkere, og en gruppe erhvervsfiskere, som har bosat sig på selve kysten. Dette sker tydeligst og tidligst på Nordsjællands kyst, mens man på den jyske vestkyst længe bibeholder det gamle system med bondefiskeri fra temporære lejer. De fleste af vore egentlige fiskelejer er vokset op efter ca. 1750, bl. a. som et resultat af den kraftige vækst i husmandsbefolkningen.

Skønt Steenstrups teser således stadig synes brugbare, så har Hasslöf dog alligevel ret i sin kritik, for netop i den sammenhæng, som vi her har at gøre med, synes de mindre velegnede. Forholdene i Limfjorden er i det behandlede tidsrum såre komplekse og lader sig næppe forenkle så groft.

De brogede erhvervsforhold langs Limfjordens kyster lader sig bedst analysere ud fra et økologisk synspunkt. Så godt som alle bønder ved Limfjorden har fiskeri som et større eller mindre indslag i deres årscyklus, hvor det er afpasset efter de øvrige aktiviteter, som de har at varetage. Et konkret eksempel på en sådan årscyklus giver en Thy-bondes dagbog fra begyndelsen af 1800-årene, og den detaillerede gennemgang af forholdene kysten rundt yder i rigt mål dokumentation for sådanne forhold. De fiskende bønder kalder Holger Rasmussen for »fiskerbønder«, »for hvem landbrug og fiskeri måtte regnes for jævnbyrdige i interesse.« Materialet viser dog, at forholdene måske bedst beskrives som et spektrum, hvor man på den ene fløj har landbrugere, der fisker i ny og næ, og på den anden de bønder, hvis hovedinteresser ligger på søen. Holger Rasmussen udtrykker det selv på denne måde: »I årets gang indpassedes arbejdet på landet og på vandet i en fast rytme, men det forhindrer ikke, at der var store svingninger i den interesse, man tilmålte fiskeriet, og store variationer i de årsager, der lå bag interessen.«

På den yderste fløj af dette spektrum står nogle grupper, som Rasmussen har kaldt »erhvervsfiskere«. Til denne gruppe hører først og fremmest borgerne i Nibe, hvis økonomiske og sociale struktur behandles indgående ud fra skattemandtaller, folketællinger m. v., så vidt dette materiale er bæredygtigt. Det er det kun til en vis grænse, men det viser dog klart et samfund, som er helt afhængigt af de store

sildefiskerier i Nørlå. Svigter fiskeriet, er Nibe-borgernes eksistens truet, hvad talrige klager bærer vidne om. Kærnen i Nibe er en lille bondeby, hvis beboere endnu erkendes tydeligt i arkivmaterialet fra 1700-årene. I tilslutning til den fremvokser et sæsonfiskeleje, som igen danner basis for en vis permanent, ikke-agrar bosættelse. Vi kender lignende udviklinger andre steder fra, f. eks. Dragør og Falsterbo. Brøndehøje på Møn og Sønderside på den jyske vestkyst viser ansatser til det samme omkring 1600, men de forsvinder sidenhen helt ud af sagaen.

I Nibe kan man tale om en decideret erhvervsfiskerbefolkning, baseret på Nørlås rige fiskeri. De andre, som henføres til denne gruppe, er folk af en helt anden slags, nemlig de fattige fiskere i Harboør og Agger. Det er folk med en oprindelig kompleks erhvervskultur, som ved havets og sandflugtens ødelæggelser er blevet tvunget til at basere deres tilværelse næsten udelukkende på fiskeriet, som foregik både i havet og i fjorden. De viser typiske erhvervsfiskertræk derved, at der i deres årscyklus indgår et varieret helårsfiskeri, og ved den økonomiske symbiose med fjordens bønder, et spændende kapitel, som vi desværre får alt for lidt at vide om, vel fordi de fleste oplysninger herom er fra et senere tidspunkt.

Værket er skrevet på dansk, men det er forsynet med et 15 sider langt resumé på engelsk. Normalt ville danske læsere vel ikke interessere sig herfor – med mindre det drejer sig om den kategori af læsere (og anmeldere!), som nøjes med resumeet. Her kan der imidlertid være grund til at henvise specielt til dette, fordi dets to sidste sider indeholder overvejelser, som intetsteds findes i den danske tekst. Det drejer sig i hovedsagen om påvisning af sider af emnet, som af forskellige grunde ikke er taget op til behandling, og forskellige metodiske indfaldsvinkler, som kunne have været anvendt, men ikke er blevet det.

Men også på anden måde går resumeet ud over den danske tekst, nemlig derved at det sammenfatter nogle af hovedlinjerne i det meget store, og til tider lidt uoverskuelige materiale, som er fremlagt i bogen. Side 448–49 finder man således en samlet karakteristik af redskabskulturen, som bl. a. fremhæver så væsentlige ting som den rolle striden mellem »stående« og »løbende« fiskeri har spillet, og peger på de forskellige faktorer, som har samvirket om at udforme redskabsvarianterne i den vidtstrakte fjord. Her får vi også særdeles interessante eksempler på, at forbud kan udløse innovationer, idet man f. eks. omgår bestemmelser rettet mod de såkaldte pulsvåd ved at ændre redskaberne. Sådanne eksempler er mærkeligt nok ikke inddraget i diskussionen om sædvane og centraldirigering i afsnit IV. Også resumeet af det andet hovedafsnit om de sociale strukturer trækker linjerne tydeligere op; man får således præciseret den afgørende forskel i finansiering og organisation mellem fiskeriet med sildebundgarn og de øvrige fiskerier i fjorden.

Det engelske resumé kan således i nogen grad afhjælpe savnet af hovedlinjer og klare konklusioner og tjene som en nøgle til Holger Rasmussens store og væsentlige værk om Limfjordsfiskeriet.

Bjarne Stoklund

Fuglefangst

NILS STORÅ: MASSFÅNGST AV SJÖFÅGEL I NORDEURASIEN. EN ETNOLOGISK UNDERSÖKNING AV FÅNGSTMETODERNA. *(Acta Academiae Arboensis, ser. A. Humaniora, vol. 34 nr. 2, Åbo 1968) 333 s., ill.*

Fil. dr. Nils Storå (Kulturhistoriska Institutionen vid Åbo Akademi) har med sin disputats villet udfylde et hul i den nordiske jagtlitteratur, hvor fuglefangsten sammenlignet med jagten på større vildt har fået en stedmoderlig behandling. Tematisk er undersøgelsen afgrænset til massefangst af søfugle og geografisk til Nordeurasien. Tilsyneladende skulle der altså ikke være meget hjemligt stof at hente for en dansk læser, men noget er der dog alligevel, for i den komparative undersøgelse af fangstmetoderne er grænserne skudt ret langt ud. Behandlet er således de store svanejagter i Skåne og på Amager, hvor »Svanelejegården« længe lå som et minde om kongelige jagter på denne ædle fugl, der først og fremmest blev eftertragtet for fjerdragtens og dunenes skyld. Også fangst med luftnet af trækkende fugle i vadehavsområdet har fundet omtale.

Men bogens tyngdepunkt ligger meget naturligt i nordligere områder, navnlig blandt renjægere og rennomader, for hvem fuglefangsten har spillet en betydelig og hidtil noget undervurderet rolle. De store fangster fandt sted på en tid af året, da renen var mager og dens skind i dårlig stand, og fuglene gav fersk føde, var et vigtigt indslag i forrådshusholdningen og leverede handelsvarer i form af nedsaltede fugle samt fjer og dun. Værdien af den enkelte fugl var måske ikke synderlig stor, men til gengæld kunne udbyttet af en fangst ofte regnes i tusinder. I en nordsibirisk lokalitet dræbte 6 mand på 3 dage 26.000 rugende ænder i 1866, og tre år senere nåede 5 mand en rekord på 36.000 fugle! Længere vestpå spillede det en rolle for fuglenes stilling på markedet, at den katolske kirke accepterede dem som fastespise, thi dels var de jo vanddyr, dels blev de ofte som fiskene fanget med net.

De nævnte danske eksempler hører hjemme i hver sit af de to hovedområder, som massefangsten kan opdeles i: Fangst af trækkende fugle med luftnet af forskellig type og »søfuglefangst med enkle redskaber«, d.v.s. med kæppe, køller, stænger eller blot med de bare næver. I begge tilfælde er det afgørende for resultatet, at man forstår at vælge de rette omstændigheder til fangsten. Man udnytter træthed hos fuglene, ugunstige klimaforhold og ikke mindst den manglende flyvefærdighed i rugetiden, som forekommer hos visse arter. En enkelt af de fugle, som har været genstand for massefangst, kunne slet ikke flyve og var derfor et meget let bytte, når den opholdt sig på land for at ruge. Det er den store, mærkelige geirfugl, som får sit eget sørgelige kapitel i bogen. Den var engang udbredt i hele det nordatlantiske område, men blev for mere end 150 år siden totalt udryddet fra sit sidste tilholdssted på øerne ved New Foundlands kyst.

Om fangsten »med enkle redskaber« gælder det, at hvis man anlægger et snævert teknologisk synspunkt, må man karakterisere disse jagtformer som særdeles primitive. Men lægger man hovedvægten på det, som forfatteren kalder *fangst-*

situationen, som kan være enten naturlig eller arrangeret af jægerne, så forstår man, at det er jagt, som kræver en meget betydelig udrustning i form af viden og erfaring om fuglenes levevis og vaner. Den kræver én ting til, nemlig en gennemført organisation og et udviklet samarbejde. Det findes der mange eksempler på i teksten, men det er et aspekt, som mangler i forfatterens analyse af materialet.

På den baggrund kan det virke som udslag blot af etnologisk forskningstradition, når der i sammenfatningen gøres en del ud af at indordne disse helt simple brugsgenstande i en typologi samt diskutere deres udbredelse og indbyrdes forhold. Det gælder også om de folde af sten eller andet materiale, som flere steder blev anvendt ved fangst af gæs. Også her er der tale om helt enkle funktionsbestemte indretninger, som i nogen grad unddrager sig komparativ behandling. Det forekommer også ret uklart, hvad man kan slutte ved at sammenstille disse folde med vildrensfolde og islandske og færøske fårefolde. De sidste er i øvrigt stadig i brug, og det er derfor overraskende, at de udelukkende behandles på grundlag af Lucas Debes' 300 år gamle beskrivelse af sammendrivningen af fårene.

Man kan rejse det spørgsmål, om den anvendte »klassiske« etnologiske metode er den mest hensigtsmæssige til det valgte emne. Den simple tekniske udrustning gør det vanskeligt at påvise indflydelse fra et sted til et andet. De enkelte områders fangstmetoder synes da også mere bestemt af lokale faktorer end af kulturpåvirkning udefra. Hvert sted indgår de i et bestemt økonomisk system og en bestemt årscyklus, og det føles derfor som et savn, at fangstmetoderne i de fleste tilfælde beskrives, uden at man får noget at vide om denne sammenhæng.

Hertil vil forfatteren med rette kunne svare, at en sådan fremgangsmåde helt ville have sprængt rammerne for det foreliggende arbejde. Opgaven har været at undersøge fangstmetoderne i et meget stort område på tværs af etniske og kulturelle skel. Hertil har forfatteren samlet et stort, men selvfølgelig meget uensartet materiale, som takket være et veldefineret begrebsapparat er smeltet sammen til en mønstergyldig monografi. Den vil være af stor værdi også for forskere, som i fremtiden måtte ønske at tage emnet op til behandling under andre synsvinkler.

Bjarne Stoklund

Fra daguerreotypi til visitfoto

BJØRN OCHSNER: FOTOGRAFER I OG FRA DANMARK INDTIL ÅR 1900. REVIDERET OG FORØGET UDGAVE. *Udgivet af Landsudvalget for indsamling af gamle fotografier. Det kongelige Bibliotek, København 1969. 632 s., 2 bd., kr. 110.*

I 1956 udsendte lederen af Det kongelige Biblioteks billedsamling, Bjørn Ochsner, første udgave af dette værk i et stort og noget uhåndterligt bind, hvoraf kun titelbladet var trykt, resten duplikeret. Fremkomsten af denne første samlede oversigt

over »Fotografer i Danmark indtil år 1900«, som den oprindelige titel var, blev hilst med glæde, og der var hermed skabt det fornødne arbejdsgrundlag for yderligere indsamling og systematisering af oplysninger om fotografer i Danmark. Med udsendelsen af den nye udgave, i to praktiske bind, er dette arbejde bragt et væsentligt skridt videre frem, selv om det endnu ikke kan siges at være afsluttet.

Værket tilsigtede i første udgave at bringe en fortegnelse over samtlige erhvervsfotografer, fastboende eller omrejsende, der arbejdede selvstændigt i kongeriget Danmark og dets besiddelser senest år 1900, eller i Slesvig, Holsten eller Lauenborg senest 1864. Også danske fotografer, der arbejdede selvstændigt i udlandet, samt nogle få særlig fremragende danske amatører var taget med. Dette sigte er i det væsentlige opretholdt i den nye udgave, idet man dog har tilføjet, at omrejsende fotografer i Danmark medtages, hvad enten de er danske eller udenlandske, hvilket dog allerede i praksis var tilfældet i første udgave, samt at der er tilstræbt fuldkommenhed også hvad angår danske fotografer, der har arbejdet selvstændigt i udlandet. Den nye titel må derfor siges at være væsentligt bedre dækkende end den tidligere. Definitionen af, hvilke sønderjyske fotografer der er medtaget, er noget uklar, idet formuleringen synes at angive, at fotografer i Nordslesvig ikke medtages efter 1864, men det viser sig da heldigvis ved eftersyn i selve teksten, at de sønderjyske landsdele, der i 1920 genforenedes med Danmark (ovenfor omtalt som Nordslesvig), er behandlet på lige fod med det øvrige Danmark, hvilket absolut må siges at være den eneste rimelige løsning.

Fotograferne er opført alfabetisk med fulde navn, fødselsår og dødsår, samt dato og sted, uddannelse eller tidligere erhverv og fotografisk virksomhed med oplysning om etablering, flytninger, deltagelse i udstillinger etc. Endvidere gives oplysninger om eventuelle specialer og det, man kunne kalde »hovedværker«. I betragtning af mange fotografers ringe stedsbundethed må denne ordning siges at være den bedst mulige, og ved hjælp af et stedregister kan man hurtigt se, hvilke fotografer der er omtalt fra de forskellige byer. I dette register savner man dog aldersangivelse for de enkelte fotografer. Selv en blot summarisk angivelse af yderår kunne i mange tilfælde lette identificeringen, f. eks. i den situation, hvor man kun har atelierets navn, men ikke fotografens. Atelierernes navne er nemlig ikke medtaget i registret, og står man med et billede – måske fra 1880-erne – med angivelsen »Imperial, Rosengade 28, Aarhus«, ja, så må man gennem samtlige 91 Århus-fotografer for at konstatere, hvem indehaveren var, hvor man ved tidsangivelse måske kunne have klaret sig med halvdelen eller deromkring.

Den nye udgave betyder i forhold til den gamle en betydelig udvidelse, såvel i antal af personer som i det stof, der meddeles om de enkelte. Nogen generel optælling er ikke foretaget, men et par tilfældige stikprøver viser, hvor stor en udvidelse der er tale om: Åbenrå 9 nu 20, Randers 30 nu 69, Viborg 21 nu 22 og Slagelse 9 nu 28. Særlig iøjnefaldende er antallet af danske fotografer virksomme i udlandet, hvoraf der nu er registreret 126 mod 26 i første udgave. Hertil kommer en næsten lige så omfattende liste over danskere, om hvem man kun ved, at de ved deres udvandring fra landet angav, at de var fotografer, og som helt mang-

lede tidligere. Der er gjort et imponerende indsamlingsarbejde og skabt et hjælpemiddel, som er uvurderligt for alle, der arbejder med identificering af gamle billeder, hvilket som bekendt er centralt for såvel lokalhistorikere og museumsfolk som kulturhistorikere og personalhistorikere.

Et værk som dette vil dog altid kunne suppleres, og selv om aviserne er godt udnyttet, vil der her stadig være nyt at finde, især synes de sønderjyske aviser endnu at rumme uudnyttet stof. Et par eksempler: Freia 16. april 1851: Daguerreotypist H. Hess fra Flensborg opholder sig hos gæstgiver Krause i Åbenrå og tager enkelte og gruppebilleder i haven. Han er formentlig identisk med Heinr. Hess(?), som Ochsner kun kender fra Slesvig som etableret senest 1853. Apenrade Ugeblad 28. juli 1847: Christian Frederik Mathiasen, daguerreotypist, har i fem dage atelier i gæstgivergården Stadt Hamburg i Åbenrå. Evt. identisk med Ochners »Mathiesen, omrejsende, ophold i Fåborg 1859«? Også fra det øvrige land kan der dog stadig findes lidt. Fra Randers aviserne kan det således nævnes, at professor L. Sasse, som Ochsner har registreret 1843 i København og 1850 på besøg i Randers, 21. oktober 1845 melder sin ankomst til Randers og ved sin afrejse 27. december 1845 anbefaler sin søn! I sin anmeldelse af Ochsners værk i Personalhistorisk Tidsskrift (1970) har Sv. Houmøller henledt opmærksomheden på, at det rent biografiske materiale kan suppleres, og her skal kun gives én tilføjelse, nemlig at Wilhelm Hölbeling startede sin karriere i Randers som bestyrer af byens første bayerskølbryggeri, som ophørte i 1854.

Der er ikke i bogens forord gjort rede for trykteknikken, men teksten fremtræder klart og overskueligt, og der er formentlig tale om en slags fotografisk tryk af maskinskrevet manuskript, som virker overordentlig tiltalende. Desværre synes der i det mindste ét sted at være gået kludder i sorteringen af siderne, således at side 187 og 188 skal byttes om.

Efter disse bemærkninger, der alle går på mere eller mindre væsentlige detailler, vil det være rimeligt at overrække Bjørn Ochsner en stor buket evighedsblomster som tak og anerkendelse for hans banebrydende arbejde med de danske fotografer. Hans bog vil glide ind i rækken af uundværlige opslagsbøger, og når man i fremtiden taler om fotografer, vil det første spørgsmål altid blive »Hvad siger Ochsner?« Derfor evighedsblomster og ikke kun roser.

Til slut en lille opfordring. I 1967 arrangerede Fotografiska Museets Vänner en udstilling på Stockholms stadsmuseum om fotografiets historie i Sverige. I forbindelse med denne udgav Bo Lagercrantz i billigbogsformat og til billigbogspris et lille hæfte »Vi i bild – svenskarna och deras fotografer«, som på den mest charmerende og lettilgængelige måde giver et kort rids af fotografiets historie og illustrerer denne med godt 100 udvalgte billeder, spændende fra 1850-ernes »pornografi« til Gustav den VI Adolf med sixpence og dragspel. Lad os få en tilsvarende bog om danskerne og deres fotografer. Om nogen kan lave det, må det være Bjørn Ochsner.

Hans H. Worsøe

Adelsslægter og adelsgods

ERIK ULSIG: DANSKE ADELSGODSER I MIDDELALDEREN. *Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, bd. II. København 1968. 516 s. + 10 kort. Indb. 81 kr.*

Den danske højadels godshistorie fra 1100-tallet til 1513 er emnet for denne vægtige og tunge bog, der i sommeren 1970 fortjent gav sin forfatter doktorgraden ved Århus Universitet. Ulsigs udgangspunkt er, at jordbesiddelse var grundlaget for rigdom, magt og ære i dansk middelalder (her ses dog bort fra den betydning, embeder og kongekunst kunne have). Kildegrundlaget er først og fremmest jordebøger, skiftebreve, adkomstdokumenter m. m., som underkastes en minutiøs granskning. På grundlag heraf undersøges højadelens godsrigdom og selve godsstrukturen. Trods bogens titel lades lavadelen stort set ubehandlet. Som element i fremstillingen indgår beskrivelser af de enkelte godskomplekser; for tiden op til 1340 er alle kendte – og for den følgende periode et udvalg – undersøgt. Kort og tabeller med opregninger af fæstegods, målt i antal gårde, er grundlag for fremstillingen.

Bogens disposition og detailrigdom gør den ikke letlæselig, så det vil formentlig være rimeligt at give et referat af dens indhold. Fra Valdemarstiden kendes omfanget af et par sjællandske godskomplekser, hvis ejere var mindst lige så rige som den mest velhavende højadel i 1400-tallet. Fra Falster har man samtidig viden om herremandsstandens laveste lag, mens en eventuelt mellemliggende guppe mangler i kilderne. Ulsig mener derfor, at herremandsstanden bestod af et talsvagt høvdingearistokrati og af talrige storbønder. Først omkring 1300 skete en udjævning af dette økonomiske skel. Samtidig var der i perioden 1241–1340 en stærk vækst for storejendommen på bekostning af bondeselvejet. Efter 1340 ramtes adelen af krise, dels den efterhånden velbekendte europæiske agrarkrise, dels af den på ny fremvoksende kongemagt. Nye slægter kæmpede sig op, og højadelen decimeredes formentlig i antal. 1400-tallet betød en stabilisering, dog således at højadelen købte op af lavadelens gods, samtidig med at en del slægter gled ud af højadelen. Den resterende del af højadelen blev til gengæld såre velhavende.

Valdemarstidens godser bestod enten af 1–2 byer eller en storgård med 4–8 tilliggende byer; strøgods var uden særlig betydning. Der fandtes i højmiddelalderen 3 brugsformer: brydegårde, landbogårde og gårdsæder. I en landsby kunne brydegården med dens gårdsæder dyrke halvdelen af jorden, mens 6–16 landboer tog sig af den anden halvdel. Under agrarkrisen brød dette system sammen, gårde stod øde og brydegårdene manglede arbejdskraft. Resultatet blev, at landgilden sank, gårdene fik ensartet størrelse og gårdsædeklassen forsvandt. I stedet opstod det fra senere tid så velkendte fæstebrug. Samtidig ændredes godsstrukturen, således at én hovedgård havde en lang række tilknyttede fæstegårde, hovedsagelig strøgods. Godsejerens indtægter bestod herefter hovedsagelig af fæste-

afgifter. Kun på enkelte punkter fik godsejeren kompensation for den nævnte landgildenedgang, og for store dele af lavadelen var 1400-tallet katastrofalt. En udvidelse af hovedgårdene var endnu ikke begyndt, og hoveriet havde kun ringe betydning, men betingelserne var til stede for det system, der udviklede sig i 1600-tallet.

Som man vil se, er det store og væsentlige problemer, Ulsig tager op til drøftelse. Hist og her er problemerne måske for store set i forhold til det ret spinkle kildemateriale. I forordet udtrykkes der da også glæde over, at slægtshistorien har kunnet være en væsentlig hjælp via Adelsårbogens stamtavler »over så godt som alle middelalderlige adelsslægter, hvorom nogen viden haves«. Her må man dog understrege »så godt som«, bl. a. mangler stamtavler over Trugotsønnerne og Peder Bodilsens æt og en del af stamtavlerne er nu unægtelig forældede. Hvad der i øvrigt fremgår af de mange rettelser, Ulsigs tekst bringer. Anden supplerende viden kunne måske være hentet ved en nærmere betragtning af landets mange voldsteder, og undertiden kunne en heraldisk argumentation have været anvendt med held. Når det s. 75 hedder, at »en fætter var muligvis Ove Nielsen Hak«, er det næppe rigtigt; hans far førte i hvert fald et andet våben end den her nævnte slægt. Om denne var af »gammel og fornem« slægt kan også være tvivlsomt, Adelsårbogen kender i hvert fald ikke hans far, derimod mener den, at han var gift med en Putbus, så det er nok fra hende og ikke fra ukendte forfædre, at han havde sin jord på Rygen. Omvendt forholder det sig s. 63, hvor Herlug »måske« var broder til Oluf Ranesen – de førte nemlig det samme våben. Det ligner en tanke, men er forhåbentlig et tilfælde, at »Danske adelige sigiller fra det 15., 16. og 17. århundrede« mangler i kildelisten. Det forud-gående seglværk er i hvert fald med (omend i litteraturlisten). I øvrigt mangler også Dueholms Diplomatarium og et par værker af Aage Brask, som måske kunne have været af værdi for fremstillingen.

På enkelte punkter kunne man have ønsket, at forfatteren havde ført sin analyse videre, det gælder for eksempel s. 63–65, hvor Rane-slægten behandles. Der findes flere grene af slægten end dèr omtalt. Den jyske og fynske adel er i høj grad blevet stedbørn. Årsagen er først og fremmest, at det sjællandske kildemateriale er langt det bedste, men man får en fornemmelse af, at der kunne være skrevet lidt mere om forholdene i Jylland; jeg tænker bl. a. på Thy i 1300-tallet. Ligesom der leveres en katalog over den sjællandske adel på dronning Margrethes tid, kunne der måske være lavet en skitse af den jyske adel. Nogle af de relevante slægter (for eksempel Udsen og Brok) og deres gods dukker i hvert fald op andre steder i bogen.

Bortset fra sådanne enkelte punkter tror jeg ikke, forfatteren vil få bebrejdelser for at få for lidt ud af sine kilder. Diskussionen kommer snarere til at stå om, hvorvidt kilderne undertiden er presset for hårdt. Som eksempel kan man tage afsnittet om adelsgodsets omfang på Sjælland (side 53). Det hedder her, at herremændene *menes at have* ejet knap en tredjedel af Danmarks jord omkring 1536 (angivelserne svinger mellem 25 og 35 pct.), *dog sikkert* mindre på Sjælland. På Falster ejede herremændene ved 1231 20 pct. af jorden. Hvis man *regner med*, at

der ikke var færre herremænd på Sjælland (og her underforstås, at de heller ikke var fattigere end de falsterske) og dertil lægger de rige høvdingeslægter, som fandtes på Sjælland, men manglede på Falster, »vil det sige, at de sjællandske herremænd i det 13. århundrede har ejet *praktisk talt* en lige så stor del af Sjællands jord som adelen o. 1536.« Som det vil ses, er argumentationen bygget på så mange antagelser og formodninger, at det i betænkelig grad svækker konklusionen.

Det er i øvrigt et spørgsmål, om Ulsig ikke undervurderer de sjællandske høvdinges godsrigdom. Han citerer Poul Nørlunds spændende afhandling om Jorddrotter på Valdemarstiden, men tilføjer, at hvis den øvrige Hvide-slægt har været blot tilnærmelsesvis så godsrig som Sune Ebbesen, må slægten have ejet henimod halvdelen af Sjælland »hvilket må siges at have været usandsynligt« (s. 25). Hvorfor dette skulle være usandsynligt, argumenteres der ikke for. Men selv om slægten kun har ejet 40, 30 eller blot 20 pct. af Sjælland og man dertil lægger de ovennævnte 20 pct. herremandsgods, så bliver resultatet, at de sjællandske herremænd er gået betydeligt tilbage i godsbesiddelse mellem 1200-tallet og 1536. Mon ikke sagen er, at kilderne er for svage til at kunne bære en konklusion?

Dertil kommer, at behandlingen af de falsterske forhold ikke forekommer mig helt overbevisende. Ud fra Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog viser Ulsig, at øens 67 herremænd gennemgående kun havde små besiddelser på øen – størsteparten af dem sidestilles med landsbyvæbnerne. (S. 33 f.). Her ud fra sluttes, at på Valdemarstiden manglede vistnok det sociale lag, der svarede til senmiddelalderens højadel. For en enkelt sjællandsk lokalitets vedkommende ved man, at der var en tilsvarende »lavadelig« godsfordeling, men om en af de pågældende slægter anfører Ulsig, at den må have ejet ejendomme andetsteds. Men kunne det samme ikke også gælde for de »fattige« herremænd på Falster? Man ved i hvert fald, at i 1135 ejede stormanden Peder Bodilsen jord på Falster, så det er vel tænkeligt, at en del af øens 67 herremænd har været mere velhavende end Falsterlisten giver udtryk for. Og det svækker unægtelig værdien af konklusionen.

Et andet væsentligt problem er spørgsmålet, om der i løbet af 1400-tallet sker en koncentration af jordbesiddelsen på færre hænder. Ulsig mener, at materialet »er for lille til at tillade sikre positive slutninger« (s. 302), han besvarer dog »tøvende« spørgsmålet med et ja, men betoner, at der næppe var tale om afgørende ændringer (s. 326). Ulsig må imidlertid være ret sikker på, at det, han kalder teorien om godskoncentration, er rigtig, for han giver sig til at undersøge, hvem der kom til at bøde for den. Han citerer Erslevs formentlig rigtige opfattelse, at antallet af adelsslægter – og vel især lavadelsslægter – gik tilbage i 1400-årene, og han nævner, at Aksel E. Christensen i et foredrag har påvist, at på øerne samt i Århus og Vejle amter sank antallet af hovedgårde fra ca. 1000 i 1400-tallet til omkring 350 i 1688. Hvor stor tilbagegangen i denne del af landet var i selve 1400-årene, oplyses ikke. Slægtstal er ikke noget godt mål på adelens omfang, og hovedgårdstal er, som Ulsig selv fremhæver i anden sammenhæng, ikke helt tilfredsstillende til at belyse godsrigdom, så man kan tilslutte sig forfatterens bemærkning, at »betydningen af (højadelens) godskøb fra lavadelen varierede så stærkt for de forskellige højadelige godser, at det bliver meget vanskeligt at udtale

sig generelt« (s. 304). Et eksempel, hvor lavadel købes ud af sine gårde, karakteriseres som »et exceptionelt tilfælde«. På baggrund heraf virker den »forsigtige« konklusion, at 1400-årene »betød en *katastrofal* tilbagegang for adelens laveste lag; at dens gods i hovedsagen tilfaldt højadelen .....« bestemt ikke overbevisende. I øvrigt afhang lavadelens position i samfundet ikke blot af dens jordbesiddelser, men også af dens funktion som embedsstand. Endelig mener Ulsig, at der er sket en godskoncentration i forbindelse med en »decimering af højadelen« (s. 306). I 1412 var der på Sjælland 33 hovedgårde ejet af 28 højadelige, i slutningen af århundredet 31 ejet af 27 højadelige. Samtidig gled dog en del af gårdene ud af sjællændernes eje og blev overtaget af jyder og skåninger. Hermed er eventuelt kun påvist en »decimering« af den sjællandske højadel, mens tallene udmærket forliges med – og måske bedst forklares af – en fremgang for de øvrige landsdeles højadel. Men hvor bliver så den generelle decimering af?

Forskellige steder i afhandlingen inddeles adelen i diverse sociale eller økonomiske lag. Det havde været rart, om dette vigtige spørgsmål havde fået én samlet behandling, for da der desværre ikke findes noget sagregister, er det vanskeligt at få samling på de spredte vurderinger. Så meget mere som man får et noget diffust indtryk af de kriterier, der er lagt til grund. Et sted ejer landsbyvæbneren fra 10 bondegårde og nedad (s. 292), et andet sted er grænsen 8 gårde (s. 33 jvfr. s. 44), men s. 53 citeres uden reservation Arups omtale af landsbyvæbneren som den herremand, der oftest kun ejede én om vel også den bedste gård i landsbyen. Side 33 betegnes landsbyvæbnerne først som lavadelens laveste lag, men senere på siden stilles den i modsætning til lavadelens nedre del. Heller ikke for den modsatte gruppe, højadelen, tegner billedet sig stort klarere. Omkring 1390 er kilderne gode nok til, at der kan leveres en liste over hele den sjællandske højadel (s. 159). Et »meget vigtigt« kriterium er her riddertitlen, men det tilføjes, at det ikke kan nægtes, at grænsen mellem højadel og lavadel var noget flydende. Den følgende liste har da også adskillige eksempler på højadelige, der ikke var riddere, og riddere, der ikke var højadelige. Endnu senere nævnes endog en højadelig rigsråd, der aldrig blev ridder (s. 234). Det virker derfor overraskende, når det i slutningen af kapitlet hævdes, at der er fastholdt et »skarpt skel« mellem høj- og lavadel, og her er det afgørende kriterium omfanget af slægtens jordegods (s. 190). Det er umiddelbart svært at forstå, hvordan den flydende grænse og det skarpe skel forenes, men måske skyldes det, at kildematerialet trods alt ikke er særlig fyldigt – side 239 tales i hvert fald om et niveau, der hverken var høj- eller lavadeligt. Derfor virker det besynderligt, når man om den følgende periode får at vide, at det rigeligere kildemateriale medfører, »at billedet af, hvem der var af højadel, bliver flimrende, således at der ikke kan drages noget skarpt skel mellem høj- og lavadel«. (S. 251). Her er hovedkriteriet i øvrigt igen ridderværdigheden, og herom hedder det senere (s. 289), at ridderværdigheden i endnu højere grad end før kun tildeltes mænd af højadel »og skellet mellem højadel og lavadel uddybedes«. Det er unægtelig svært for læseren at danne sig et klart billede af forholdene på grundlag af sådanne bemærkninger.

Det havde været nyttigt med et indledende afsnit om disse problemer, og der

kunne forfatteren også have defineret eller diskuteret begreberne gårdsæde, landbosæde, bol o.s.v. Han skriver s. 150, at omkring 1400 var sprogbrugen imidlertid aldeles forvirret, og man må tilføje, at det har læseren været længe. I samme kapitel kunne have stået afsnittet om arveregler (s. 294) og den fortrinlige gennemgang af principperne for skifefordeling (s. 321–26) samt omregningerne korn-grot-sølv (s. 342). Som de nu er drysset rundt i bogen, skal man være heldig for at finde dem igen, når man senere får brug for dem.

Som det vil ses, tager hovedparten af mine bemærkninger sigte på de afsnit, der behandler adelens godsrigdomme, disse rigdommes omfang og fordeling på forskellige grupper i adelen. Det er også de punkter, hvor kildematerialet er svagest. Forfatteren er langt heldigere stillet, når han nærmer sig problemer som godsstruktur, arrondering og brugsforhold. De resultater, der er indvundet her, vil sikkert blive stående længst, men der er også nogle andre afsnit, jeg gerne vil fremhæve for det godes skyld. Det drejer sig om de mange indgående – og undertiden elegante beskrivelser og rekonstruktioner af godskomplekser; se for eksempel s. 191 f. om slægten Banner fra Vinstrup. Den metode, forfatteren benytter, kalder han rekonstruktionsmetoden. Udgangspunktet er antagelsen af, at der består en intim forbindelse mellem adelsslægtens og adelsjordens historie. »Således vil det forhold, at to herremænd ejer jord i samme by, altid åbne en mulighed for, at de kunne være beslægtede; ejer de begge jord i de samme to eller tre byer, stiger mistanken, i hvert fald hvis byerne ikke ligger lige ved siden af hinanden« (s. 55). Jeg har selv anvendt den samme metode for en enkelt lavadelsslægts vedkommende (Bol og By 5, s. 47–70, 1964) og føler mig overbevist om såvel metodens rigtighed som dens frugtbarhed. Det eksempel, forfatteren udførligt gennemgår side 54 ff. virker desværre ikke lige overbevisende i alle enkeltheder. Man har en fornemmelse af, at han har sprunget dele af sin argumentation over. Det vil i visse læseres øjne måske kaste et skær af utroværdighed over de mange øvrige rekonstruktioner, hvilket jeg tror er uberettiget. Jeg skriver tror, fordi forfatteren ikke gengiver sine ræsonnementer ved de andre rekonstruktioner. Dette skal ikke bebrejdes ham; metoden er omstændelig og rekonstruktionernes begrundelse i enkeltheder uhyre pladskrævende. Det ville derfor være ønskeligt – også af hensyn til kommende adelshistorisk forskning – om Ulsig ville publicere mere af sit materiale, som må være af et ganske betragteligt omfang.

Det er i det hele taget spørgsmålet, om ikke den adelshistoriske forskning kunne fornyes gennem et samarbejde mellem mange kræfter. De senere år har bragt flere interessante arbejder, for eksempel Ulsigs, Sv. Aa. Hansens og Troels Dahlerups. Her er leveret nye synspunkter, fremlagt meget stof og forsøgt synteser. Hvad synteserne angår, har man en fornemmelse af, at de i flere tilfælde mangler et grundlag af detailundersøgelser. Disse må i høj grad bestå af gods- og slægtshistoriske undersøgelser. Mange af Adelsårbogens vigtigste stamtavler er meget gamle og mere eller mindre forældede. Det ville være naturligt at supplere og revidere dem i lyset af de kildepublikationer og andet, som er udsendt i den eller de sidste generationer. For en gruppe af forskere ville det ikke være et uoverkommeligt arbejde. Her ville der også kunne fås god hjælp fra den lokalhistoriker,

der ofte sidder inde med et stort kendskab til sin egns og dens betydende slægters historie. Hver lille brik af viden ville kunne få betydning ved at blive sat ind i en større sammenhæng.

Blandt de spørgsmål, som en sådan gruppe kunne tage op, var også, om den adelige godsarrondering har en geografisk baggrund. Har den enkelte adelige søgt at samle sine fæstegårde omkring samfærdselslinjer, landeveje, sejlbare åer og søer, for derved at lette transporten af de naturalier, bonden ydede i afgift? Har han søgt at erhverve gårde, der lå ned til landingssteder, der kunne anvendes til ind- og udskibning af varer eller har han erhvervet gårde, hvis forskelligartede landgilder kunne supplere hinanden? Det sidste er Ulsig inde på s. 234, hvor man ser, at Mourits Nielsen Gyldenstjerne havde gårde, der ydede sild i afgift, og andre der betalte landgilden i salt. I den store sammenhæng er dette kun blevet til en antydning, og mere kan man ikke forlange, men her er så afgjort et område, hvor ikke mindst den lokalkendte forsker, der er villig til at foretage en detailanalyse, kan yde en nyttig indsats. *Knud Prange*

Huse og mennesker i det gamle København

GUSTAV LEHRMANN: INDEN FOR PORTENE. *127 s., 89 tegninger af Charlotte Clante. Wøldikes forlag 1970. Kr. 38,50, indb. 48,50.*

Gustav Lehrmann, hvis små essays om københavnske lokaliteter med ujævne mellemrum har været bragt i Information det sidste par år, har samlet et udvalg af sine artikler i en smuk, letlæst bog. Charlotte Clantes yndefulde tegninger supplerer på forbilledlig måde den elegante, men samtidig stofmættede tekst. Intet af afsnittene fylder mere end lidt over en side i tospaltet opsætning, men giver alligevel en mængde præcise oplysninger krydret med forfatterens betragtninger over husenes og deres beboeres skæbne.

Bogens titel er på sin vis vildledende. Uvilkårligt tror man, at der med portene menes byportene, men forfatteren forklarer i forordet, at der med portene hentydes til husenes porte. Forvekslingen spiller dog ingen større rolle, da man det meste af tiden bevæger sig inden for de gamle volde og byporte, men altså i særlig grad inde i dette områdes gårde.

For at give et indtryk af emnevalget kan nævnes titler som »Guldmager og grødslot« om guldmageren Borri og Rigensgades kaserne, »Skorper og strissere« om opfostringshuset, senere politistation nr. 1 i Store Kongensgade, »Atelieret i haven« om H. P. Priors opførelse af en atelierbygning til sønnen Lauritz Prior i Bredgade, eller »Hvor Carlsberg fødtes« om brygger J. C. Jacobsens ejendom i Brolæggerstræde 5. Indholdsfortegnelsen er indrettet, så man kan se, hvor de enkelte bygninger omtales, men man savner et register over de mange personer, der er nævnt.

Forfatterens teknik er præget af, at stoffet oprindelig har været beregnet til

offentliggørelse i en avis: en kort, fyndig overskrift efterfulgt af oplysninger om det pågældende hus og de personer, der har haft tilknytning dertil, og som afslutning en lun bemærkning, en udtalt bekymring for miljøets fremtid eller en perspektivrig betragtning over stedets omskiftelige historie. Under læsningen kan det ikke undgå at genere, at bogen er sammensat af enkeltstykker, som ikke er beregnet til at skulle læses samlet. Temaerne anslås og gennemspilles ganske vist, men det hele virker for kort og brudstykkeagtigt. Man når lige at komme i gang, før det er forbi. Forfatterens holdning er præget af interesse og omhu for det, han beskriver, han er en god iagttager med blik for såvel det særprægede, som det mere dagligdags, og i al korthed fremmaner de små stykker en egen stemning. Kun få steder roser eller polemiserer han. Københavns kommune dadles for dårlig vedligeholdelse af sine bygninger, det påtales, at »civile myndigheder« har sløset så længe med Marmorbroens restaurering, at der nu kun kan komme en pastiche ud af istandsættelsen, mens Forsvarets bygningstjeneste får ros for vedligeholdelsen af de bygninger, der er i dens varetægt.

Forfatteren røber kun få steder sine kilder, men der er ingen tvivl om, at han har brugt meget af den forhåndenværende litteratur og dertil har afsøgt arkiverne. At skrive om emner af denne art i kort form, kræver stor baggrundsviden. Denne viden behøver ikke at give sig direkte til kende, men mangler den, føles det straks. Gustav Lehrmann skriver ubesværet af sin store viden, som han ofte åbenbarer i tilsyneladende henkastede sætninger. Han er en samvittighedsfuld, præcis populærisator, og man må håbe, at han vil få lejlighed til at udnytte sin skriveevne og viden til uddybning af de temaer, som han her har anslået. *Poul Strømstad*

To etnologiske bestillingsarbejder

KRISTINA SÖDERPALM: VÄRPINGE BY, LUND. *En lokalhistorisk studie. Lund 1967, 142 s. + 57 bil., 15,00 sv.kr.* – SVEN B. EK: ÖSTRA TORN. *Etnologisk bystudie. Lund 1968. 121 s., 15 sv. kr. Stencilerede skrifter från Institutionen för folklivsforskning vid Lunds universitet (Folklivsarkivet) nr. 3 og 4.*

Det gælder for etnologien – som for flere andre discipliner – at dens udøvere i disse år mere end tidligere føler et behov for at gøre sig nyttige i samfundet på en anden og mere direkte måde end gennem forskning og formidling via museer, arkiver og biblioteker. De to uprætentiøse, duplikerede publikationer, som her kort skal omtales, er eksempler på, at noget sådant på den anden side Sundet har kunnet realiseres inden for det vigtige område, som hedder miljøbevaring og -planlægning. Begge undersøgelser er blevet til på bestilling af Lunds byggnadsnämd som en fortsættelse af et samarbejde mellem denne kommunale institution og Folklivsarkivet i Lund, der indledtes af den nuværende kulturintendent i Landskrona, fil. dr. Sven B. Ek, med en undersøgelse 1964 af kvarteret »Nöden« i Lund.

Begge bøger er monografiske behandlinger af landsbysamfund, som er på vej til at blive helt opslugt af den ekspanderende købstad, Lund. Värpinge, som er objekt for Kristina Söderpalms undersøgelse, består af et lille halvt hundrede huse, som næsten alle er bygget før århundredskiftet. Byggnadsnämndens ønske var at få fremlagt et materiale til belysning af denne bebyggelses historiske og kulturelle værdi som basis for en planlægning af områdets fremtidige udnyttelse. Undersøgelsens hovedtema er derfor den ældre bebyggelse og forudsætningerne for den. Til belysning heraf er fremlagt et særdeles omfattende dokumentationsmateriale, tilvejebragt ved såvel arkiv- som feltarbejde. Teksten ledsages af et væld af kort, opmålinger samt diagrammer til belysning af den sociale struktur på forskellige tidspunkter. Karakteristisk for den undersøgte by er, at den siden århundredskiftet har bestået så godt som udelukkende af huse; kun én gård var tilbage i byen, de øvrige var udflyttet. 200 år tidligere var billedet imidlertid et helt andet; da var der 11 gårde og ingen huse i byen. Afhandlingens hovedtema bliver derfor naturligt at analysere denne radikale ændring i bebyggelsen og dens to hovedårsager: fremvæksten af en talrig befolkning af »gadehusmænd» samt udskiftningen og den påfølgende udflytning af gårde fra landsbyen.

Sven B. Eks undersøgelse af Östra Torn er ligesom Värpinge-publikationen ledsaget af kort, opmålinger, diagrammer og dertil en række interiørfotos. I sit oplæg afviger den imidlertid meget fra den først omtalte. Kristina Söderpalm har kaldt sin bog »en lokalhistorisk studie« og har som nævnt koncentreret sig om at give baggrunden for den ældre bebyggelse. Sven Ek taler i stedet om »en etnologisk bystudie« og søger under et etnologisk helhedssynspunkt at samle alle de faktorer, som må tages i betragtning, når der skal planlægges for et område, der som Östra Torn står over for en fuldstændig indlemmelse i en købstad. Det historiske perspektiv mangler ikke, og denne del af undersøgelsen viser bl. a., at landsbyfolkene i Östra Torn har haft et betydeligt socialt sammenhold, som kommer frem bl. a. i konflikter med deres herre, bispen i Lund. Den viser også, at byen kulturelt set var forbavsende uberørt af det nære naboskab til Lund.

Det økonomiske grundlag og livsstilen bevarer i nogen grad sin gamle karakter helt op til 2. verdenskrig, men så sætter radikale, økonomiske og sociale ændringer ind. Undersøgelsen er imidlertid ikke blot ført op til dagens situation, men peger også fremover, idet man har undersøgt Östra Torn-beboernes egne tanker og meninger om den forestående urbanisering. Ud fra hele det fremlagte materiale konkluderer Sven Ek, at tilflytningen af købstadsfolk i større tal vil betyde en alvorlig omvæltning for landsbyens beboere, men der er i virkeligheden kun tale om, at en urbaniseringsproces, som allerede er i gang, fremskyndes. Bygningerne er uden større antikvarisk værdi, men det samlede bebyggelsesbillede giver et meget fint indtryk af et ældre landsbysamfund. Til dette billede hører imidlertid en række udhuse, som vil miste deres naturlige funktion, hvis det ikke allerede er sket. Hvad skal man da tilråde i den konkrete sag? Med den fremlagte analyse er etnologens opgave slut, siger Sven Ek i god overensstemmelse med den normale forskerholdning; det er nu myndighedernes sag at veje argumenterne for og imod og træffe beslutning i sagen.

Bjarne Stoklund

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: arkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (G. I.), bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe (H. I.), museumsinspektør, cand. art. Jørgen Steen Jensen (J. S. J.), arkivar, cand. mag. Viggo Petersen (V. P.), forlagsredaktør, cand. phil. Kirsten Prange (Ki. P.), overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen (H. R.), professor Bjarne Stoklund (B. S.) og redaktøren (usigneret).

Det er 25 år siden, daværende landsarkivar Johan Hvidtfeldt blev redaktør af Fortid og Nutid. Efter 4 års forløb blev han formand for D. H. F., men fortsatte som medlem af redaktionsudvalget indtil nu, hvor han har ønsket at udtræde af hensyn til andre, store arbejdsopgaver. Fortid og Nutids læsere kan takke Johan Hvidtfeldt for mange vejledende og inspirerende artikler samt kyndige anmeldelser, og kollegerne i redaktionen vil gerne sige tak for et frugtbart og loyalt samarbejde.

Historisk prisopgave. Historisk Samfund for Sønderjylland har modtaget et beløb fra Ingrid-Fondet for Sønderjylland til løsning af en konkret forskningsopgave. Foreningen har herefter besluttet at udskrive en prisopgave om et emne med tilknytning til Gråsten. Som eksempler på egnede emner til besvarelsen kan nævnes: Gråstens ældste historie under slægten Ahlefeldt indtil 1725, forholdet mellem herskab og undersåtter efter 1725, godsdriften, håndværkets udvikling, slottets bygningshistorie, flækkens udvikling, nationale forhold før og efter 1920 og på tilsvarende vis kommunale forhold. Besvarelsen skal indsendes til Historisk Samfund for Sønderjylland uunderskrevet og anonymt med forfatterens navn og adresse vedlagt i lukket kuvert inden 1. september 1973. Besvarelsen skal være videnskabeligt dokumenteret, den må være skrevet på dansk i et let tilgængeligt sprog, og den må have et omfang på mindst 150 A-4 sider. Blandt de besvarelser, der opfylder de nødvendige kvalitetskrav, uddeles *hovedprisen på 15.000 kr.,* medens der for to andre besvarelser kan uddeles *mindre priser på hver 5.000 kr.* Historisk Samfund for Sønderjylland forbeholder sig retten til at trykke de præmierede besvarelser i deres helhed eller i uddrag.

Endnu en prisopgave. Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen har udskrevet følgende prisopgave: »Der ønskes en redegørelse for det tyske mindretals politik under besættelsen med særligt henblik på forholdet til de tyske myndigheder.« Besvarelser af opgaven sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 1. sept. 1972 til universi-

tetslektor Lorenz Rerup, Lundevej 16, 8300 Odder. Besvarelser indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1973, overrakt *en sølvmedalje samt kr. 5.000.*

Hvem forsker hvad – Indsendte spørgsmål og oplysninger fra medlemmerne af Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie – er kommet i en 1971-udgave, som fås for 5 kr. ved henvendelse til samfundets sekretær, Stenshøj 12, Bruunshåb, 8800 Viborg. *H. I.*

Danmarks Biblioteksskole har for sin skriftrække – Danmarks Biblioteksskoles skrifter – afstukket en rummelig linie, der ikke alene tager sigte på at opfylde et praktisk informationsbehov, men også tager hensyn til bog- og biblioteksvæsenets historiske aspekter. Begge hensyn tilgodeses i *Danske opslagsværker,* red. af Axel Andersen. Ideen hermed er at lade personer, som har deltaget i redaktionen af nogle af vore vigtigste opslagsværker – håndbøger, bibliografier og registre – redegøre for deres overvejelser og erfaringer, med andre ord give en førstehåndsintroduktion til de pågældende værker. I første hæfte fortæller Jørgen Bang livfuldt om Den store »gamle« Salmonsen og om den omfattende planlægning af det nye tilsvarende leksikon, hvis udgivelse nu desværre foreløbig synes opgivet. – Mogens Handest informerer om, hvordan Kraks Vejviser bliver til ved indsamling af oplysninger om ca. 65.000 udvalgte erhvervsvirksomheder. Ajourføringen foregår bl. a. ved samarbejde med telefonselskaberne; som kuriosum oplyses, at mens enker kan lade – og ofte lader – deres telefon blive stående i deres mands navn (i telefonbogen) berigtiges dette i Vejviseren ved kontrol fra dødsanmeldelser. – Tredie og foreløbig sidste bidrag er B. V. Elberlings om udviklingen af Avisårbogen, grundlagt 1924 af hans far Victor Elberling, og om de overvejelser, der ligger til grund for stoffets udvælgelse inden for forskellige nyhedstyper. Hæftet er det første af ca. 5 planlagte, som vil få fælles titelblad og register (D.B.s skrifter 4a–e).

Frederik Rostgaard og bøgerne, af Knud Larsen, repræsenterer den rent historiske linie (D.B.s skrifter 3). Bogen er en bearbejdelse af to tidligere artikler om Rostgaard. Med den store bogsamlers levned som ramme redegøres for hans indsamling og syn på katalogindretning og bibliotekssystematik. Der gives en interessant analyse af hans to bogsamlinger, henholdsvis fra før og efter auktionen 1726, af hvis fordeling på fag fremgår hans forkærlighed for historie. Der lægges ikke skjul på, at samlingerne har et noget vilkårligt præg, Rostgaard var her som i andre forhold væsentlig amatør. Ved sin bibliomani har han dog utvivlsomt på længere sigt medvirket til en berigelse af vore videnskabelige biblioteker.

Ligeledes historie er det klassiske arbejde Advis pour dresser une bibliothèque –

Vejledning i Biblioteksarbejde (1627) af Gabriel Naudé, oversat og annoteret af Robert L. Hansen (D.B.s skrifter 5). Her får man af en af det 17. århundre-

des fremstående biblioteksmænd – Richelieus, Mazarins og dronning Christinas bibliotekar – velbetænkte råd om, hvordan et universalbibliotek skal opbygges, gode og læseværdige bemærkninger om alsidighed i bog- og håndskriftvalg, der også bør omfatte kætterske forfattere, og om det betimelige i offentlig tilgængelighed og udlån. Det sidste dog med et vist forbehold: »de der har særlig stor betydning eller er belagt med forbud, sættes op på de øverste hylder uden nogen titel udenpå, så de er i god afstand fra hænder og øjne, og man således ikke kan kende dem eller få fat i dem uden tilladelse . . «! Ulasteligt oversat genkalder bogen meget af det 17. årh.s atmosfære og kan alene af den grund læses med fornøjelse.

De tre bøger, alle udgivet i 1970, er tilrettelagt af Erik Dal, førstnævnte nydeligt, de to sidstnævnte endog særdeles smukt. *H. I.*

Den iconographiske post var et duplikeret hæfte, der begyndte at udkomme i 1970. Nu er det et smukt og velillustreret blad, der udsendes af Kalkmaleriregistranten, Vodroffsvej 8, København V. Det indeholder artikler, rejsebreve, spørgsmål m. m. om billeder, dog først og fremmest om kalkmalerier. Af indholdet kan nævnes artikler om basuner og vægte, mysteriespillenes indflydelse på kirkekunsten og Skåne som ikonografisk foregangsland i middelalderen.

Etnologi – en kulturvidenskab. Hidtil har faget her i landet været kaldt materiel folkekultur, uden at det dog har medført, at man har følt sig bundet af denne snævrere formulering. I andre lande, f. eks. Tyskland og Sverige, er man i disse år stærkt optaget af at finde ud af, hvad faget egentlig står for. Yngre forskere søger delvis en nyorientering. Det er derfor interessant, at Åke Daun i Rig 53 (1970), 65–73 beskæftiger sig med problemet og når til en definition, der afgrænser faget over for samfundsvidenskaberne og understreger dets kulturhistoriske indhold. Faget har egentlig ingen selvstændig teori, siger han. Det henter sine analytiske begreber fra generaliserende videnskaber som sociologi, økonomi og psykologi, men det har til gengæld sine helt selvstændige metoder for at nå frem til sin hovedopgave: »at opdage Sverige (Danmark, Norge o.s.v.)« for at kunne give et helhedsbillede af landets kultur – eller dets mange kulturer, om man så vil. *H. R.*

Museumsfolk kan komme i tvivl, om det overhovedet tjener noget formål at fortsætte den ulige konkurrence med massemedierne, siger museumsinspektør Harald Andersen i Skalk, 1971 nr. 1. Museumsfolkene har aldrig været særlig optaget af udstillingsvirksomhed; museerne har i for høj grad haft karakter af raritetskabinetter, og det sprog, der tales gennem udstillingerne, forstår gæsterne ikke. Omstillingen til en ny tid er ikke lykkedes alt for godt. Harald Andersen foreslår, at de enkelte museer fremhæver deres lokalpræg. Udstillingerne skal koncentreres herom, og det kunne være forfriskende at se dem bygget op – ikke kronologisk, men efter emne: håndværk, handel, religion o.s.v. Den permanente udstilling kan erstattes med skiftende udstillinger, eller man kan flytte montrerne ud i byens venteværelser. Endelig bør der til

ethvert museum høre TV-skærme fordelt i rummene; herved kan man forklare alt det, der er så svært at vise med genstandene alene.

Den norske historiske forenings 100 års jubilæum januar 1970 blev bl. a. fejret med en elegant og åndrig festforelæsning af professor Edvard Bull om *den historiske videnskab ved indgangen til 1970-erne,* gengivet i Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3. De potentielle historiske forskningsområder, hvor E. B. venter især vil ske nyt, er flg.: 1) den ikke-europæiske verden, 2) de små samfundsenheder (såvel konkrete klasseanalyser som fornyelse af den lokalhistoriske forskning i retning af socialhistoriske mikrostudier), 3) forholdet mellem aldersgrupperne (generationerne) og 4) mennesker uden magt (f. eks. fattigdomsforskning). E. B. slutter med nogle betragtninger over historien som anvendt videnskab. Til sidst karakteriserer han med et Brecht-citat historiens formål således: »Ich halte dafür, dass das einzige Ziel der Wissenschaft darin besteht, die Mühseligkeit der menschlichen Existenz zu erleichtern . . .«.
Med udgangspunkt i denne forelæsning har forskningsstipendiat Sivert Langholm indledt en debat på et seminar, arrangeret af Den norske historiske forening. Indlægget, der er kaldt *Periferi og centrum i historieforskningen,* er ligeledes trykt i Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3. Titlen er inspireret af professor Birgitta Odéns afhandling »Clio mellan stolerna« (Svensk historisk tidskrift 1968), hvori hun hævder, at historikerne (rent faktisk) prioriterer deres forskningsemner ud fra en samfunds-funktionsskala, hvis yderpunkter markeres af henholdsvis perifer betydning og central betydning. Langholm påviser, at denne funktionsskala *ikke* dækker de Bull'ske prognoser, idet disse tværtimod kan karakteriseres som en identifikation med periferien (f. eks. mennesker uden magt). I stedet for Birgitta Odéns formel sætter Langholm *frugtbarhedskriteriet* dels som en ny stimulans for fremtidens historieforskning, dels som led i tilnærmelsen mellem samfundsfagene. *G. I.*

Som et á propos til de to trykte foredrag ved Den norske historiske forenings jubilæum bringer Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3 tillige et foredrag af professor Jens Arup Seip fra 1967 med titlen *Historieforskningen i fremtiden.* Heri analyserer Seip historiens forhold til sociologien og behandler i dette aspekt de to emneområder, som han antager vil komme til fuld udvikling i fremtiden: en statistisk underbygget adfærdsforskning og studiet af politisk kontrol. *G. I.*

Tysklands mønter efter 1800. Hvis man vil orientere sig i det på grund af de mange store og små stater ofte indviklede emne, har man en god hjælp i Paul Arnold, Harald Küthmann og Dirk Steinhilbers Grosser Deutscher Münzkatalog von 1800 bis heute, Ernst Battenberg Verlag, München 1970, 415 sider, ill., 38 DM. Vi får her klar besked om udmøntninger i mere end 130 forskellige områder, lige fra Inn- und Knyphausen og til vore dages BRD og DDR, altid med illustrationer, gengivelse af indskrift, angivelse af metal samt undertiden kortfattede historiske oplysninger. Det er anmelderens erfaring, at tyske småstaters mønter fra

1800-tallet optræder hyppigt her i landet og ofte volder vanskeligheder, så man må håbe, bogen vil blive anskaffet af større biblioteker og museer. Den er skrevet af medarbejdere på møntsamlingerne i Dresden og München, og den faglige kvalitet er således den bedste. Blot mærkeligt, at Slesvig-Holsten er så stedmoderligt behandlet, kun mønter, der udelukkende er slået i Altona, er medtaget, medens man har set bort fra flertallet, der også blev præget i København. *J. S. J.*

Grønlandske pengesedler. Hvis man har villet vide noget om grønlandske pengesedler, har man hidtil været henvist til et par artikler af mønthandler Joh. Chr. Holm (bl. a. i Tidsskriftet Grønland, 1956). Der foreligger nu en omhyggelig udarbejdet publikation af ingeniør Peter Flensborg: Grønlandske Pengesedler 1803–1967, 1970, eget forlag, Høstvej 23, 2920 Charlottenlund, 68 s. (multigraferet), 37 kr. incl. porto. Bogen afbilder samtlige kendte officielle pengesedler (65 stk.) indtil inddragelsen 1967 og bringer en fortegnelse over diverse interims og nødsedler. Derimod omfatter den ikke mønter eller mønttegn, men er i øvrigt en nyttig oversigt. *J. S. J.*

Med falske nøgler låsede Niels Heidenreich sig natten til d. 5. maj 1802 gennem fem døre ind i Det kongelige Kunstkammer og bortførte sammen med nogle andre genstande af ædelt metal de to guldhorn. Samme dags eftermiddag begyndte forhøret på Politi-Kammeret på Charlottenborg, og indkaldt som vidne blev bl. a. stud. juris. E. C. Werlauff, der dengang – kun tyve år gammel – havde opsynet med læsesalen på Det kongelige Bibliotek, gennem hvilken tyven havde skaffet sig adgang til Antikvitetssalen. I 1858 var Werlauff – nu overbibliotekar på Det kongelige Bibliotek – den eneste endnu levende, som havde oplevet denne sørgelige begivenhed. Han fik da den tanke i en lille »Monographie« at fortælle om de omstændigheder, der foranledigede og ledsagede tabet. Den lille bog, der voksede herudaf, er nu blevet genudgivet af Wormianum i fotografisk optryk: »*Erindringer om Guldhornstyveriet*«, København 1858/Århus 1970. Omhyggeligt er der gjort rede for bygningens – det nuværende Rigsarkivs – indretning, spændende fortælles der om selve tyveriets omstændigheder, og med en helt moderne social forståelse beretter Werlauff om tyvens ulykkelige liv og levned, offer som han var for »opløste Familieforhold« og henvist til »tidlig Kamp for at erhverve Livets Fornødenheder«. Dog »savnede han, som det synes, heller ikke ganske moralske Anlæg af det bedre Slags«. Et år skulle der gå, før tyven blev pågrebet, men da var det – som alle ved – for sent. »Vore verdensberømte Oldtidslevninger« var smeltet om. *Ki. P.*

Middelalder. Fra Viborg Amt 1969 indeholder flere meget vægtige bidrag til belysning af middelalderens arkitektur- og kunsthistorie. Især må man nok fremhæve Tage E. Christiansens yderst lærerige gennemgang af røgelseskar fra Viborg-egnen og Peter Seebergs beretning om Viborg Stiftsmuseums udgravning af et murstenshus ved Asmild kloster. For folk med smag for geometriske rekonstruktioner findes der to artikler af Harald Ditzel, dels om Viumfonden, dels om forhold ved Viborg

domkirke. Domkirken er i øvrigt også behandlet i andre artikler i årbogen.

V. P.

»*Orla Lehmann skriver godt og gerne* . . .« har D. G. Monrad træffende sagt om sin samtidige – »tillige dristigt«, kan man tilføje, når man har gjort sig bekendt med *Beretningen om den græske Thronfølgesag 1863*. Den er i 100-året for Lehmanns død (1870) udsendt i Vejle Amts Historiske Samfunds række af årbogsmonografier som nr. VII ved dr. phil. Johs. Lehmann. Beretningen blev ikke medtaget i de Efterladte Skrifter, der udsendtes 1872 –74, udgiverne mente ikke, at den kunne meddeles. Den var alt for kritisk og nærgående i sin beskrivelse og vurdering af forhold og personer. Den foreliggende udgave er derfor et spændende tidsdokument for enhver, der beskæftiger sig med de tidlige 1860-eres politiske anskuelser i almindelighed og Orla Lehmanns i særdeleshed. Udgiveren meddeler i sin indledning, at der i Lehmanns arkiv findes 2 egenhændige manuskripter til Beretningen. Et, der indeholder mange rettelser, udstregninger og tilføjelser, og et, der er »mere afdæmpet i tonen« og med »kun ganske få ændringer«. Det er det sidstnævnte manuskript, der her er udgivet, desværre uden at man får en hel klar redegørelse for, hvorfor valget er faldet ud til fordel for dette »mere afdæmpede«. Det ville have været en forskningsmæssig gevinst, hvis man i udgivelsen havde konfronteret de 2 manuskripter.

G. I.

»*Fra utforskningen av Afrikas historie*« er en perspektivrig historiografisk artikel i Norsk historisk tidsskrift 1970, nr. 3, skrevet af forskningsstipendiat Jarle Simensen. Den giver på mindre end 50 sider dels en summarisk oversigt over kildematerialet til afrikansk historie, dels en genemgang af de vigtigste emner, der har optaget Afrikaforskningen. I sidstnævnte aspekt behandles desuden visse sammenhænge imellem ideologi og historieopfattelse. Og endelig gives en beskrivelse af det tværfaglige samarbejde om rekonstruktionen af afrikansk historie, og en række metodiske problemer behandles i denne sammenhæng. J. S. understreger stærkt den horisontudvidelse, som studiet af afrikansk historie indebærer med mulighed for ny indsigt i almene historiske processer: folkevandring, kulturspredning, langdistancehandel, statsdannelse, kolonisering, frigørelsesbevægelser, økonomisk udvikling, social differentiering, industrialisering, urbanisering, national integration etc., og mener, at denne horisontudvidelse må få stor betydning for udviklingen af historievidenskaben og den historiske fagtradition i retning af en nærmere kontakt med andre samfundsvidenskaber. Artiklen, der både er klart disponeret og velskrevet, er tillige mønstergyldig m. h. t. sit noteapparat, idet der heri i realiteten er indbygget en fyldig bibliografi over Afrika-forskningen.

Foruden den betydning, som artiklen allerede har fået ved at være på vej ind i pensumlisterne for de norske historiestuderende, har de ovennævnte betragtninger over den tværfaglige kontakt fremkaldt en historieteoretisk kommentar af forskningsstipendiat Sivert Langholm (Norsk historisk tidsskrift 1971, nr. 1). Under titlen *Funksjon og forandring i historien* diskuteres spørgsmålet om, hvorvidt historievidenskaben

(som af J. S. antaget) hovedsagelig er den givende i forholdet til de andre samfundsvidenskaber. Langholm påviser, at dette synspunkt beror på den kendsgerning, at historieforskningen hidtil først og fremmest har været optaget af forandringer (udvikling), mens sociologi, socialantropologi m. v. længe har koncentreret sig om systemer, strukturer og funktionalitet. Det er derfor efter hans opfattelse alt for kortsynet at fremstille historien som den givende i spørgsmålet om funktion contra forandring. I næste omgang kan historien selv blive modtager i en slags dialektisk gensidighed. *G. I.*

Skrifter fra Folklivsarkivet i Lund hedder en serie på foreløbig en halv snes numre, som består dels af etnologiske afhandlinger, dels af erindringer om svundne tiders folkeliv i Skåne. Af den sidste kategori er der i de senere år udsendt to, begge udgivet af professor Sigfrid Svensson og begge værd at stifte bekendtskab med. Den første (seriens nr. 8) er skrevet af den danskgifte Selma Frode Kristensen og bærer titlen »Vid brunnen« (Lund 1966, 127 s., sv. kr. 17,50). Det er en stærkt personlig skildring af forf.s opvækst i et fattigt husmandsmiljø i Sydøstskåne. Omtrent samme periode, tiden omkring århundredskiftet, behandles i Artur Larsson: »Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söderslätt« (nr. 9, Lund 1967, sv. kr. 17,50). Den skildrer i en række små, meget levende kulturbilleder et sydvestskånsk samfunds udvikling fra landsby til stationsby.

B. S.

Mad og kulturhistorie. Interessen for den kulturhitorie, der ligger i madreternes sammensætning, servering, bordskik o.s.v. har været voksende i de senere år. Gastronomiske selskaber med egne årbøger eller kalendere, bliver til, store studier som Günter Wiegelmanns disputats »Alltags- und Festspeisen« (1967) eller pompøse billedværker som Hans Jürgen Hansens »Kunstgeschichte des Backwerks« (1968) udsendes. Disse interesser har ført til, at universitetet i Lund i august 1970 indbød til det første symposium over madforskning, hvor 40 forskere fra 17 lande (Europa og Amerika) mødte op for at drøfte opgaven. I Rig 53 (1970), 114–116 har initiativtageren professor Nils-Arvid Bringéus givet en oversigt over symposiet og har i samme årgang, 97–109, gjort rede for problemer og metoder i forbindelse med et sådant studium. Og med prisværdig fart har han samlet de foredrag og indlæg, der kom frem under symposiet, i den første årgang af det nye tidsskrift »Ethnologia Scandinavica« 1971 (der er afløseren af »Folk-Liv«. *H. R.*

Sardines à fromâges en Papillotes à la Else får man opskriften på i en fornøjelig publikation, som Nationalmuseets Oplysningsafdeling har udsendt som en hyldest til rigsantikvaren i anledning af hans 60 års fødselsdag: *Den gastronomiske arkæolog på udgravning* forfattet af »chef de cuisine« og museumsinspektør *Thorkild Ramskou.* Foruden til arkæologer med eller uden gasapparat henvender bogen sig til alle, der holder af at »digte« mad. Ramskou gør et citat af Aksel Sandemose til sit eget: »Jeg ringeagter folk, der ikke kan digte god mad, de er utvivlsomt upålidelige og afstumpede og dårlige karakterer helt igennem«. Ja, sandelig er det

en kunst at lave mad, og der kan hentes megen inspiration i den lille bog. Hører De f. eks. til »grillfolket« eller holder De af at stege hele pattegrise på spid over åben ild, får De mange gode tips serveret på sølvbakke – nej, vi må hellere blive i stilen og erstatte sølvbakken med den blankslidte graveskovl, som arkæologen gør det i nødstilfælde. Vidste De for resten, hvordan man lettest hakker løg? Skær dybe snit på kryds og tværs i det skrællede løg, skær det derefter i skiver, så kommer det finthakkede af sig selv. Nej, vel?

Ki. P.

Hygiejnens historie i Sverige behandles indgående i Fataburen 1970. Emnevalget skyldes den vågnende interesse for forureningen af naturen, der i 1970 fik Nordiska Museet i Stockholm, hvis årbog Fataburen jo er, til at arrangere udstillingen »Lort-Sverige?« Udstillingen er netop nu på vandring mellem de svenske provinsmuseer. *V. P.*

Pesttjørnen er en specielt dansk foreteelse – ukendt i vore nabolande og i det øvrige Europa. Morbus pestis har mange gange betydet katastrofe for Danmark; 1710–11 døde f. eks. hver tredje borger i København af den frygtede sygdom. Smittefaren var umådelig – også efter at de pestbefængte var begravede, idet lus fra især rotter overførtes til mennesker og bragte smitten videre. En lang række sagn fortæller, at der over gravene plantedes tjørn, hvis spidse torne skulle forhindre dyr og mennesker i at nærme sig stedet. Endnu i dag er det skik i Sydafrika, Paraguay, Indien og andre steder at omgive eller dække grave med tjørn som værn mod ådselædende rovdyr og dæmoner. Det ældste germanske navn til hvidtjørn er *haga,* beslægtet med nudansk *hæge om. Hagenhouc* er en gammel og udbredt betegnelse for en gravhøj beplantet med tjørn. Tjørnen skulle *værne* eller *hæge om* graven. Om alt dette fortæller V. J. Brøndegaard i *Danske Studier,* 1970. *Ki. P.*

Båreprøven. For mere end 70 år siden udsendte rådstuearkivar Chr. Villads Christensen en studie over en retspraksis, der desuden indgik som et væsentligt element i folkelige forestillinger, nemlig at morderen kunne afsløres ved, at den myrdede gav sig til at bløde, såfremt den skyldige lagde sin hånd på liget. Fænomenet kendes fra store dele af Europa, og i Sverige har det været behandlet gentagne gange, bl. a. af Gunnel Hedberg, der i Rig 54 (1971), 33–36 giver en oversigt over fænomenets forekomst og fremdrager nyt materiale. *H. R.*

Fiskarna vid Båtfjorden er en afhandling i Varberg Museums årbog 1969 af etnologen Orvar Löfgren. Den kan tjene som model for undersøgelser af mange danske fiskerlejer, hvor man har haft det samme forløb fra en fiskerbondetilværelse til en erhvervsudskillelse under indflydelse af forbedret teknik og større investering i produktionsmidlerne. *H. R.*

Natmandsfolk, tatere o. l. omstrejfende outsidere har fået fornyet interesse i de senere år. Efter at H. P. Hansen allerede i 1920-erne havde manet myten om deres eksotiske herkomst grundigt i jorden, har grunden været ryddet for et moderne studium af disse folk, opfattet som et produkt af det samfund,

som de stod udenfor. Meget af den ældre litteratur om dem fortæller i virkeligheden mere om bøndernes vurderinger og normer end om omstrejfernes levevis og skikke. Det er også på dette punkt, at Anton Gaardboes bog om »De sidste Natmandsfolk i Vendsyssel« fra 1900 har sin styrke, og man må hilse med tilfredshed, at denne klassiker nu er kommet i ny udgave med forord af vor bedste kender af nutidens »vandrefolk«, Anders Enevig (Forlaget Viking Books, Kbh. 1968). *B. S.*

Jætten Finn endnu en gang. Et af de hyppigst omtalte monumenter i nordisk kulturhistorie er de skulpturer, der findes i krypten under Lunds domkirke. Til den lange række af tolkningsforsøg, der er fremsat, slutter sig et nyt bidrag i Fornvännen 65 (1970), 210–226 af Frans Carlsson, der med inddragning af nyt materiale og nye synspunkter vil forklare dem som repræsenterende fortitudo-symboler. Fortitudo (styrken), en af de fire hoveddyder, forekommer meget velplaceret som støtte for kirkens krypt, men Carlsson gør opmærksom på, at også andre ting kan lægges ind i figurerne, uden at fortitudo-symbolet for så vidt går tabt. Utvivlsomt er det ikke sidste gang, vi hører om jætten Finn. *H. R.*

Åndeligt »Bisselæder« – udtrykket er Andersens eget – var tilknytningspunktet mellem den 28-årige journalist og oversætter Robert Watt og den 60-årige H. C. Andersen. Brevvekslingen mellem disse to kosmopolitter i årene 1865–1874 er netop publiceret af dr. Topsøe-Jensen i *Fund og Forskning* 1971. Det er ret så fornøjelig læsning. Andersen formelig sprudler af livsmod og rejselyst i disse år – kun enkelte steder »dugger en Veemod« op, men den hører – som Andersen selv siger det – »maaskee til min Poet-Natur«. Ind imellem brevudvekslingen mødtes de to i København og i Paris, hvor begge flittigt besøgte Verdensudstillingen i 1867. Festligt havde de det med hinanden. Kun i Paris synes der at have været en smule misstemning, idet Andersen ifølge dagbogen for 1.5.67 finder, at Watt i storstaden Paris »dykker lidt for ungdommeligt kjækt ned i Mosedyndet«! At de to dog bevarede et virkeligt venskab, er der imidlertid ingen tvivl om, og H. C. Andersen skriver da også varmt om den unge Watts åbne væsen og smukke dygtighed. *Ki. P.*

Institutionernes virksomhed 1969-70

Arkiver, biblioteker m. fl.

RIGSARKIVET

Afleveringer: Rigsarkivet har som hidtil modtaget løbende afleveringer fra centraladministrationens kontorer og gennem Udenrigsministeriet et antal konsulats- og gesandtskabsarkiver. Af andre afleveringer kan nævnes: Sekretariatet for Personregistrering under Indenrigsministeriet afleverede 6 kasser med kildeskatteudtræk pr. 15. juli 1969. Hermed modtog Rigsarkivet for første gang magnetbånd; der er siden modtaget yderligere materiale af denne art. Justitsministeriet har afleveret Retslægerådets arkiv 1934–44. Lenskontrollen (Justitsministeriet) har afleveret forskellige erektionspatenter fra årene 1743–1821. Rigspolitiets flygtningeadministration 1945–47. Søkortarkivet har afleveret et stort antal kort over grønlandske og danske farvande og Marineministeriets skibsjournaler 1951–69. Danmarks Statistik har afleveret materiale fra landbrugstællingen 1959 og fra tællingen industriel produktion 1960–62. Statens Ligningsdirektorat, materiale vedrørende 13. almindelige vurdering 1962–63 og for enkelte kommuners vedkommende vedrørende 14. almindelige vurdering. Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen. Skifteprotokol 1757–74 og almindeligt arkiv 1822–1910. Rigshospitalet 1910–31. Auditøren under Ministeriet for offentlige arbejder har afleveret forhørsprotokoller 1906–68. Arbejdsdirektoratet: Udvandringsprotokoller 1868–1935.

Privatarkiver: Rigsarkivet har modtaget en lang række privatarkiver, de fleste som gave fra private. Nævnes kan: Biskop John Ammundsen, 1877–1942. Overlæge, dr. med. Kirsten Auken. Nationalbankdirektør C. V. Bramsnæs, 1900–65. Statsminister Vilh. Buhl, 1910–52. Højesteretssagfører G. L. Christrup, 1946–69. Civilingeniør Ejnar P. Foss. Medicinaldirektør Johs. Frandsen, 1900–1968, indeholder materiale vedrørende blandt andet sundhedsmyndighedernes internationale samarbejde og partiet Venstre. Skovrider Chr. Funder, 1916–68, indeholder blandt andet materiale om hans arbejde i Rusland 1916–20. Landbrugsminister Ole Hansen 1885–1928. Højesteretssagfører Poul Hjermind. Statsråd C. A. Koefoed, 1888–1945, arkivet belyser Koefoeds arbejde i det russiske landbrugs tjeneste. Indenrigsminister Oluf Krag, tillæg 1890–1942. Politiinspektør Ejnar Mellerup. Biskop Christen Møller, 1845–1928. Sognepræst Paul Nedergaards materiale til »Dansk Præste- og Sognehistorie« samt dagbøger og udklipsbøger. Forsvarsminister Harald Petersen's materiale vedrørende forsvarsspørgsmål, Hypotekbanken og partiet Venstre. Biskop A. S. Poulsen, 1849–1961. Vicestadsbibliotekar, borgmester L.

Køb ke Rimmer, 1880–1970, indeholder blandt andet samlinger om Herlevs historie. Biskop Axel Rosendahl, 1907–57.

Fra private institutioner, foreninger med videre har Rigsarkivet modtaget blandt andet følgende arkiver: Amtsrådsforeningen, 1913 – ca. 1960. Atomkampagnen. Frivilligt Drengeforbund (FDF), 1902–50. Studentersamfundet, 1941–68. Købstadforeningen, 1878–1920. Liberalt Centrum's arkiv 1965–68.

Publikationer: I *1969* udsendte Rigsarkivet »Asiatiske vestindiske og guineiske handelskompagnier« (Vejledende arkivregistraturer XIV) ved J. O. Bro-Jørgensen og Aa. Rasch. »München-Samlingen« (Vejledende arkivregistraturer XV) ved Emilie Andersen og »Politikeren A. F. Krieger« (Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 1). I *1970* udsendtes bind IX af »Statsrådets Forhandlinger«, »New Danish Archives« (de nye landsarkivbygninger i Viborg og Sjælland) og »Bibliografi over trykte arbejder af historikeren, professor, dr. phil. Aage Friis«. Af tidsskriftet »ARKIV« er udsendt 2 hæfter pr. år og af »Nordisk Arkivnyt« 4 hæfter pr. år.

Udstillinger: I *1969* blev der i Rigsarkivets foyer vist en udstilling om kongelige fester og i anledning af Dansk Samvirkes 50 års jubilæum en udstilling om danske i udlandet før 1850. I *1970* vistes udstillingen »Marinens kortsamling 1660'erne–1720'erne« og »Påskekrisen 1920« og den store, med trykt katalog og officiel åbning udstyrede, udstilling »Den tyske kapitulation 4. maj 1945«.

Danicafotografering: Rigsarkivar Hvidtfeldt og arkivar Sigurd Rambusch har ved ophold i Militärarchiv, Freiburg, afsluttet arbejdet i dette arkiv. Rigsarkivaren har foretaget studier i Landesarchiv Schleswig-Holstein, arkivarerne Knud Rasmussen og Rambusch har besøgt arkiver i Warszawa, Krakow, Szczecin og Gdansk og forhenværende overarkivar dr. E. Kroman arkiver i Strassbourg. De østtyske arkiver i Merseburg og Magdeburg har fortsat leveret en del danicafilms og National Archives i Washington har fortsat leveret films af de beslaglagte tyske arkiver. Der er fremstillet registraturer over films af modtagne prisesager i High Court of Admirality, London, ligesom der er modtaget films af Foreign Office's serie »Denmark« indtil 1863.

Sikkerhedsfotografering: I løbet af de to år er sikkerhedsfotograferingen af Tyske Kancellis udenrigske afdeling og Departementet for udenrigske anliggender blevet afsluttet, og en fotografering af akterne i Partikulærkammeret er påbegyndt.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND

Læsesalen: 1969: 7.528 besøgende, 42.586 ekspeditioner, *1970:* 8.410 besøgende, 45.281 ekspeditioner.

Afleveringer 1969 og *1970:* Afleveringen af kirkebogsmaterialet i henhold til de nye bestemmelser er i det væsentlige afsluttet bortset fra et mindre antal afleveringssager fra københavnske sogne. Ligeledes kan afleveringerne fra de gamle retsbetjentembeder fra før 1919 stort set regnes for fuldendt. Landsarkivet har derfor kunnet påbegynde modtagelsen af arkivalier fra de nye dommer- og politimesterembeder. I denne forbindelse kan nævnes en omfattende aflevering af sager fra Københavns by-

rets kriminalafdeling 1919–39. Gennemførelsen af kommunalreformen pr. 1. april 1970 har medført, at landsarkivet har måttet modtage betydelige afleveringer fra de nedlagte amter og amtsråd. Indsamlingen af land- og bykommunale arkiver er fortsat. Der er desuden kommet større afleveringer fra følgende myndigheder og institutioner: Københavns stift og stiftsøvrighed, amts- hhv. kredslægerne i Holbæk, Frederikssund og Slagelse, diverse distriktstoldkamre, Alm. brandforsikring for landbygninger, Vestre Borgerdydskole, Roskilde katedralskole, skoleprotokoller fra forskellige private skoler (deponeret fra Statens pædagogiske studiesamling) samt fra diverse nedlagte sygekasser.

Tilvæksten i alt udgjorde i *1969* 502 hyldemeter, i *1970* 1.059 hyldemeter.

Ordnings- og registreringsarbejder 1969 og *1970:* Registreringen af retsbetjentarkiverne indtil 1919 er afsluttet for Præstø og Gl. Roskilde amters vedkommende og påbegyndt for Sorø amt. I samarbejde med Københavns stadsarkiv har man nyregistreret samtlige københavnske lavsarkivalier. Det meget omfattende Helsingør rådstuearkiv er færdigregistreret. Detailregistreringen af kirkebogssamlingen er fortsat, og samtlige sognekald i Lolland-Falster og Helsingør stifter er færdigbehandlet. Registreringen af landsarkivets samling af ældre kort og tegninger er fortsat.

Udarbejdelse af registre 1969 og *1970:* Der er udarbejdet registre til Københavns bytings obligationsprotokol med pant i fast ejendom 1721–28, og renskrivning er påbegyndt af register til Vor Frelsers sogns vielser 1813–91 og Hof- og Stadsrettens eksekutorboer 1885–1919. Endelig er der med henblik på mulig edb-bearbejdelse udarbejdet register til Sjællandfars landstings pantebøger 1632–69, 1684–99 og 1734–61 med angivelse af gods, belåningsbeløb, låntagers navn og långivers navn, bopæl og stilling.

Publikationer 1969 og *1970:* I serien »Foreløbige arkivregistraturer« er udsendt »Lolland-Falsterske kirkebøger« og »Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919, Præstø amt«. Desuden er påbegyndt en ny serie under betegnelsen »Embedsetater«. Heri er udsendt 2 publikationer, nemlig »Stiftamtmænd og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970« og »Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–69«.

Udstillinger 1969 og *1970:* I forbindelse med den finske uge i Danmark havde Finlands riksarkiv tilrettelagt en udstilling: Danmark og Finland gennem 800 år i landsarkivets udstillingssal og med landsarkivet som arrangør. Med titlen »Under Vor Kgl. Hånd og Segl« har været arrangeret en udstilling af prøver på landsarkivets samling af ældre og nyere pergamentsbreve. I anledning af 50-året for Nordslesvigs genforening med Danmark var tilrettelagt en stor mindeudstilling, hvortil udstillingsmaterialet hovedsagelig var hentet fra rigsarkivet og landsarkivet i Åbenrå. Til alle tre udstillinger var udarbejdet katalog.

LANDSARKIVET FOR FYN

Benyttelse: 1969: 2505 besøgende, der på læsesalen har benyttet 13.433 bind og pakker. (1968: 2512 – 11.644). *1970:* 3141 besøgende, der på læsesalen har benyttet 17.692 bind og pakker.

Afleveringer: Af ordinære afleverin-

ger anføres for *1969* og *1970:* Middelfart dommer: Tyendeprotokoller 1867–1924. Lægdsruller 1869–1938: Odense købstads politimester, Rudkøbing politimester, 3. udskrivningskreds Svendborg. Svendborg amt: Provstesager 1827–1950 og amtsrådssager 1843–1945 m. m. Odense kommunes sociale forvaltning: Diverse protokoller vedr. social forvaltning 1859–1958. Samtlige fynske præsteembeder: Hovedministerialbøger indtil ca. 1868.

Gaver: Udskrift af Odense domprotokol 1910 samt 3 breve 1911. Arkivalier vedr. Odense Svendehjem 1883–1950. Afskedsbrev fra Carl Erlau til Adelgunde. Kartotek over fynske flygtningelejre og tyske præster 1945–48. Papirer vedr. besættelsestiden 1940–45. Taxationsforretning 1794–95 over Lunde sogn. Udskiftnings-Forretning i Lunde sogn 1795. Afskrift. Folketælling for Lunde sogn 1787. Afskrift. Forhandlingsprotokol for A/S Fyns Kaffesurrogat- og Cikoriefabrik 1911–22. Forhandlingsprotokol for Dyrkerforening til ovennævnte fabrik 1921–70. Arvefæsteskøde for Hans Sørensen m. fl. 1855–87. Ullerslev sogns jævnførelsesregister. Christen Kolds privatarkiv. Regnskaber m. v. vedr. Den kvindelige Præmie- og Understøttelsesforening i Odense, 1880–1968. Gårdejer Carl Marius Andersen, tidl. Hunderuplund, familiepapirer. Diverse sager vedr. Rørup, Orte, Skydebjerg m.fl. kirker 1907–22. Forhandlings- og regnskabsprotokoller for folkebespisningen, Samaritanen, Odense. Skudsmålsbog 1860–66 og Slægtsregister vedr. N. Harboe. Teaterarkivalier fra Odense Teater. Fæstebreve vedr. Elvedgaard og Dallund 1764–1845. Dokumenter vedr. V. Lunde Mølle i Lunde sogn, 1801–82. Politikommissær Frosts arkiv 1943. Diverse papirer vedr. Fr. W. Holbeck og M. Pflug 1783–1870. Dubletter af ejerlavskort, fot. 1962–63. Fortegnelse over Det danske Baptistsamfunds arkiv. Af Hofarkivet: Ærøske sager ca. 1730–1800. Pergamentsblad af missale ca. 1500. Forsikringsprotokoller ca. 1857–1954.

Deposita: Historiske optegnelser om Hillerslev sogn af Jens Pilegaard. Arkivalier vedr. danske friskoler m. v. ca. 1866–1968. Arkivalier vedr. Rynkeby friskole ca. 1897–1969. Arkivalier vedr. friskoler ca. 1890–1967. Forhandlingsprotokoller vedr. Nr. Ørslev friskole 1886–1968. Odense Snedkerlav: Diverse protokoller, breve og tryksager ca. 1873–1919. Erholm-Søndergårde gods: 3 fotografier og 3 dokumenter 1900–1969.

Ordnings- og registreringsarbejder: 1969/70 er registreret Christen Kolds arkiv, 3. udskrivningskreds' arkiv, Nedergaard, Ravnholt, Nordskov og Østrupgård (Lunde herred) godsarkiver samt hovedministerialbøgerne fra samtlige fynske præsteembeder. Der er endvidere udskrevet registersedler til en lang række kirkebøger, skifter og fæsteprotokoller, ligesom en lang række alfabetiske registre til kirkebøger er blevet renskrevet.

Forskelligt: Den 1. maj 1970 lejede Landsarkivet hos A/S Tiger Sko et etageareal på 764 m² til opbevaring af i første række amts- og kommunale arkivalier.

Primo februar 1969 blev Landsarkivets nye kontorbarak taget i brug. Den består af landsarkivarens store kontor, som tillige fungerer som konferenceværelse, samt to mindre kontorer og en frokoststue. Samtidig blev Landsarki-

vets nye omstillingsbord taget i brug, hvorved Landsarkivet opnåede at få 2 linier og 6 lokale telefoner.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Atter i *1969* udviste landsarkivets *besøgstal* stigning, nemlig fra 7718 til 7964, og medens der året før havde været tale om et mindre fald i antallet af ekspeditioner, var dette tal i *1969* steget endnu kraftigere end besøgstallet, nemlig fra 58.921 til 66.461, svarende til et forbrug på 8,3 enheder pr. besøgende, et ret højt tal i forhold til de øvrige arkivers statistik. I årets løb er afleveret 11.438 bind, pakker og stk. (= 796 m), hvoraf 774 enheder er gaver.

Den største samlede gruppe af *afleverede embedsarkivalier* udgøres af toldarkivalierne (3809 bind, pakker og stk.), idet der er foretaget en generel hjemkaldelse i anledning af toldvæsenets rationalisering med deraf følgende nedlæggeise af mindre embeder. Også afleveringerne fra kommuner har antaget større omfang end tidligere. Afleveringen af hovedministerialbøger udskrevet før 1868 er afsluttet. Af de øvrige afleveringer kan nævnes: to pergamenter 1613 og 1674 vedr. Holbækgård, venstrepolitikeren Laust Nørgaards privatarkiv, Christen Jørgensens (Arup) dagbog 1828–76, skolearkivalier fra Aulum sogn og privatbanearkiver fra Silkeborg–Kjellerup–Rødkjærsbro og Thisted–Fjerritslev jenbaner.

Der er foretaget en lang række *ordnings- og registreringsarbejder,* hvoraf kan nævnes, at ryttergodsarkivalierne er blevet udskilt af amtsarkiverne, og at udarbejdelsen af en registratur herover er påbegyndt. En række kommunalarkiver og embedslægearkiver samt Viborg Sindssygehospitals arkiv er blevet ordnet og registreret. Desuden er der udarbejdet summariske oversigter over amternes og amtsrådenes journalsystemer.

Arkivregistratur 2, Håndskriftsamlingen, udarbejdet af Poul Rasmussen, er udsendt. Duplikeret er ligeledes udsendt Brandforsikringsarkivalier fra købstæderne, en oversigt ved Helle Linde. Andet og afsluttende bind af den xerograferede registratur over Rådstuearkiver er udsendt som depositum til de øvrige arkiver og en række udvalgte biblioteker. Folderen om landsarkivet er blevet genoptrykt med en del ændringer.

Endelig skal det nævnes, at Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver holdt regionalkursus på landsarkivet 8.–9. marts 1969, ligesom der har været afholdt det årlige kursus for historiestuderende ved Århus Universitet.

1970: For første gang i en længere årrække har landsarkivets *besøgstal* udvist et fald omend af beskeden størrelse, nemlig fra 7964 til 7924. Ved en gennemgang af de månedlige statistikker viser det sig, at medens faldet var udpræget i årets første måneder, er der atter i de sidste måneder tale om en væsentlig stigning. I ekspeditionstallet er stigningen fortsat trods det stagnerende besøgstal, således at der i *1970* har været ekspederet 71.764 arkivalier, svarende til et forbrug pr. besøgende på 9,05 enheder. Afleveringerne i *1970* udgjorde 12.629 bind, pakker og stk. (= 906 m), hvoraf 2339 enheder er gaver. Antallet af xeroxkopieringer har været stærkt stigende siden 1968. Talle-

ne for de tre sidste år er: 17.560, 36.537 og 49.503 optagelser.

Foranlediget af kommunalreformens gennemførelse er der blevet foretaget store *afleveringer* fra en række amter og kommuner, ligesom borgerlige ægteskabsbøger med tilhørende journaler er afleveret i stort tal (2159 bd.). En henvendelse til en række sygekasser om aflevering af ældre arkivalier har resulteret i, at 15 sygekasser har afleveret i årets løb. Af de øvrige afleveringer kan nævnes: arkivalier fra sikkerhedspolitiets og politikommandøren for Midtjyllands arkiv 1934–46, fra bygningsinspektoratet i Århus 1896–1969, fra Fredericia katolske menighed 1700–1920, Århus amts sognerådsforenings forhandlingsprotokoller 1940–70 og Troldhede–Kolding–Vejen privatbanes arkiv.

Der er i årets løb foretaget *ordnings- og registreringsarbejder* bl. a. i godsarkiverne, kommunearkiverne, toldarkiverne og privatarkiverne. Arbejdet med en registratur over ryttergodsarkiverne er afsluttet, og der er udarbejdet en seddelregistratur over landsarkivets samling af skøde- og panteprotokoller. Der er udarbejdet nye registre til en række skifte- og fæsteprotokoller, og på læsesalen er opstillet kopier af registrene til de private godsers skifteprotokoller. Duplikeret er udsendt »Oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland«. Oversigten er udsolgt.

Landsarkivet har fortsat kunnet notere hyppige *besøg* af skoler, aftenkurser og foreninger. I *1970* var der i alt 51 besøg med 996 deltagere mod 52 besøg med 782 deltagere året forud. Også antallet af besøgende på den permanente udstilling har været stigende, nemlig 132 mod 108 i 1969. Udstillingen er åben kl. 14–16 hver onsdag i sommerhalvåret.

Det årlige kursus for historiestuderende ved Århus Universitet afholdtes i november *1970*.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE

Landsarkivets *besøgstal* var *1969* 2252, *1970* 2062, og antallet af fremtagne sager til læsesalsbesøgende var henholdsvis 19389 og 15146. Udlån til andre arkiver og biblioteker m.v. var *1969* 93 bd., pkr. og læg, medens det tilsvarende tal for *1970* var 145. Indlånet var 1969 143 enheder, *1970* 189. Nedgangen i aktiviteten er kun tilsyneladende, idet mange af de besøgende har benyttet sig af mulighederne for at erhverve xeroxoptagelser – ikke blot af enkelte sider, men af hele bind. Antallet af xeroxoptagelser var således *1969* 46611 og *1970* 55948, i disse tal dog indbefattet landsarkivets egne optagelser til kopiering af ældre hovedministerialbøger og andre slidte arkivalier.

På grund af pladsmangel har *afleveringerne* fra offentlige embeder ligesom de foregående år været begrænsede. *1969* var den samlede tilvækst fra embederne 615 bd., 295 pkr., 14 læg eller stk., ialt 84,30 lm. *1970* var tallene 2698 bd., 1541 pkr., 88 læg eller stk., ialt 250,55 lm. Fra private modtoges *1969* som gave eller deposita 181 bd., 30 pkr., 160 læg eller stk., ialt 13,30 m. og *1970* 85 bd., 59 pkr., 136 læg eller stk., ialt 8,17 m. Af de afleveringspligtige hovedministerialbøger er 328 bd. anbragt i depot i landsarkivet i København. Når det har været muligt

i *1970* at modtage en del sager fra offentlige institutioner, skyldes dette, at der er oprettet depoter i Sønderborg og Tønder, men først når udvidelsen af arkivet er gennemført i 1973/74 vil man i større omfang kunne hjemtage afleveringspligtige sager fra embeder.

Fra private er der ligesom tidligere modtaget *værdifulde gaver,* hvoraf især skal nævnes Den alm. Brandforsikring for Landbygninger's protokoller for Åbenrå, Sønderborg og Tønder amter, De sønderjyske Danske Samfunds arkiv, Oberst C. G. Bartholdys, gårdejer Ernst Christensens, forstander Chr. Demuths, forstander Hans Lunds og fru Marie Skau-Petersens privatarkiver.

Landsarkivet har *1969* haft besøg af 15 studiegrupper med 167 deltagere, *1970* af 5 studiegrupper med 52 deltagere. Begge år har der ved arkivarerne H. Kargaard Thomsen og Viggo Petersen af Historisk Samfund for Sønderjylland været arrangeret vejledende kurser i personalhistorisk arbejde.

Detailprojekteringen af nybyggeriet er afsluttet af kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmose og ingeniørfirmaet Crone og Koch. Arbejderne er udskrevet i licitation, og det første spadestik forventes taget i midten af september.

Under landsarkivar Peter Kr. Iversens sygeorlov var arkivar Helle Linde konstitueret som landsarkivar fra 26. januar til 15. juni 1970.

ERHVERVSARKIVET

Blandt afleveringerne kan nævnes følgende arkiver:

Organisationsarkiver: Hejls Husmandsforening 1937–66; Vejstrup Husmandsforening 1963–66; Assurandør-Societetet, København 1935–69; Den danske Boghandlerforening, København, 1891–1953; Foreningen af jyske Landboforeninger, Plantningsudvalget, Skanderborg, 1906–60; Landsorganisationen af Danmarks Detailfiskehandlere, København, 1952–67; Lægeforeningen for Århus og Omegn 1897–1960; Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening, København; Århus Skipperlav 1690–1970.

Industri og håndværk: Kunstsmed Knud Eiby, Odense, 1912–46; cykelfabrikant V. G. Larsen, Odense, 1894–1964; A/S De danske Svineslagterier, København, 1897–1921; A/S Hundested Fryse- og Filetfabrik, 1966–69; bogbinder Knud Ifversen, Løgstør, 1927–65; Lundby smede- og maskinværksted ved E. K. Luther, Gunderup sogn, 1912–63; Nordisk Kinoteknik A/S, København, 1943–53; J. P. Schmidt jun. A/S, Fredericia, 1865–1941; A. Stelling, farve- og lakfabrik, København, 1862–1962; A/S Vestjyden, maskinfabrik, Lemvig, 1960–67; P. Wulff, tobaksfabrik, København, 1868–1946.

Handel: Købmandsfirmaet Kristoffer Madsen & Søn, Kalundborg, 1886–1941; Marius Madsens Eftf. P. Skyum, papir en gros, Odense, 1891–1967; Chr. F. Rømers Bog- og Papirhandel, København, 1890–1967; S. Seidelin A/S, manufaktur og konfektion, København, Glostrup, Maribo, 1844–1964.

Andelsvirksomheder: Reerslev andelsmejeri, 1887–1967; Danske Mejeriers Andels-Smøreksportforening, Danish Dairies, København, 1904–67; Ferslev-Vellerup andelsmejeri, Skibby, 1929–66; Fousing andelsmejeri, Struer, 1911–61; Nyråd andelsmejeri, Vordingborg, 1891–1968; Tobøl andels-

mejeri 1885–1969; Toreby andelsmejeri, Flintinge, 1936–67.

Advokatvirksomheder: Advokat Erik Park, tidl. Alex Troedsson, København, 1933–66; advokat Poul Svanholm, tidl. P. P. Svanholm & E. Gundorf, Ålborg, 1906–63; højesteretssagfører N. J. Gorrissen, København, 1916–55; advokat E. Hermansen, Lemvig, 1925–60; landsretssagfører Johs. Sørensen, Randers, 1941–67.

Pengeinstitutter: Fyns Stifts Sparekasse, Odense, 1851–1949; Den ny Lånebank A/S, København, 1915–69; Østifternes Hypotekforening (Byernes Hypotekforening), København, 1919–69.

Andre: Læge H. Riber Christensen, Ebeltoft, 1958–63; Mols-Linien A/S, Ebeltoft, 1966–67; A/S Dampskibsselskabet »Heimdal«, København, 1887–1967; Københavns Bagerlaugs Lærlingefagskole, 1935–69; Nordsjællands Elektricitets- og Sporvejs- Aktieselskab, København, 1906–58; Århus Købmandsskole 1921–52.

Der er udført ordningsarbejder i bl.a. arkiverne fra Andelsudvalget, købmandsfirmaet Carl Berthelsen & Co., Århus, Ferslev-Vellerup Andelsmejeri, A/S Det forenede Dampskibsselskab, København, Forenede danske Motorejere, København, købmandsfirmaet Thøger From, København, handelshuset Jacob Holm & Sønner, København, sagfører Julius Jarding, Århus, Foreningen af jyske Landboforeninger, Århus, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, København, sagfører Chr. Krag, Århus, Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Århus, cykelfabrikant V. G. Larsen, Odense, Mejeriernes Propogandaudvalg, Århus, Nyråd Andelsmejeri, Vordingborg, A/S Randers Rebslåeri, De samvirkende danske Husmandsforeninger, København, gummivarefirmaet »Sanitas« ved L. Ankerstad, København, A/S J. P. Schmidt jun., Fredericia, købmandsfirmaet Chr. Simoni, Ålborg, købmandsfirmaet Kai Simonsen, Løgstør, Sjællands- og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening, København, Tobøl Andelsmejeri, Trælasthandlerunionen, København, P. Wulff, cigarfabrik, København, Østifternes Hypotekforening, København, Århus Købmandsskole, retsbehandlede arkiver fra Nysted.

Håndbibliotekets tilvækst har været på ca. 5.000 bind, hvortil er kommet ca. 1.800 hæfter i løbende tidsskrifthold.

Erhvervshistorisk Årbog *1968* udkom tillige som festskrift i anledning af Det kgl. Landhusholdningsselskabs 200-års jubilæum under titlen »For Fædrelandets bedre flor«. Årbogen indeholdt fire afhandlinger om fremtrædende mænd i Landhusholdningsselskabet, nemlig Chr. Martfelt, om hvem Erling Sørensen skrev, om Edward Tesdorph af Hans Mikael Holt, om Jørgen la Cour af Claus Bjørn og om Anders Nielsen af Kai Horup Laursen. Endvidere var der fem afhandlinger om sider af selskabets virke. John W. Oldam skrev om selskabets medlemmer, Ole Degn om præmiesystemet og præmievinderne, Finn H. Lauridsen om lærlingeinstitutionen, Claus Bjørn om Selskabet og andelsmejeriernes gennembrud og Povl-Erik Halmind om Selskabet i tiden 1919–69. I Erhvervshistorisk Årbog *1969* analyserede Ole Degn agent Hans Holcks Københavns handels spejl 1765–1780. I afhandlingen »Småting, der bruges til pynt« skildre-

de Finn H. Lauridsen en Viborg-galanterihandlers varesortiment i sidste fjerdedel af 1700-tallet, Hans Chr. Johansen skrev om staten som kornhandler 1783–88 og John W. Oldam om badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede. Af den københavnske bankier, D. B. Adlers mangeartede virksomhed skildrede Jørgen Langgård Pedersen hans interesse for udvikling af det danske bank- og kreditvæsen, og med udgangspunkt i en fabriksbrand på Fyn i 1878 belyste Ib Gejl forholdene omkring et meget tvivlsomt foretagende, klædefabrikken Engeldrupværk ved Bogense.

Tilfældigvis er Industriforeningen i Københavns historie ikke mere indgående behandlet i tidsrummet 1888–1910; i Erhvervshistorisk Årbog *1970* er dette hul udfyldt af Vagn Dybdahl med afhandlingen »Industriforeningen i København 1888–1910«. Niels Senius Clausen har i samme årbog skildret håndværksmestergruppen i Roskilde omkring 1870 med særlig henblik på dens sociale og økonomiske placering, og Bent Hansen har belyst et forsøg på at bekæmpe arbejdsløsheden i hovedstaden efter krisen i 1857 med afhandlingen »Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–62«. Endelig har Dorrit Andersen anvendt et af de meget få arkiver, der er bevaret fra de første brugsforeningers tid, Ørsted Arbejderforenings, til at belyse de første foreningers vidtspændende program.

Erhvervsarkivet har udgivet Vagn Dybdahls doktordisputats »Partier og erhverv«, studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. Endvidere er udsendt Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek; udgivelsen er foretaget af Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. Endelig er udsendt »Århus under Storlockouten«, en bog om forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver i Århus under den store lockout i 1899, forfattet af Dorrit Andersen.

I maj *1969* påbegyndtes arbejdet på et nyt underjordisk arkivmagasin. Magasinet blev færdigt i det sene efterår *1970*. Det erstatter en nedrevet barak, men betyder også med sine 5.000–6.000 løbende hyldemeter en vis udvidelse; i tilknytning til magasinet er der indrettet 5 nye kontorlokaler.

Arkivet har ved forskellige lejligheder haft besøg af arkivarer, forskningsbibliotekarer og Biblioteksskolens elever, der er blevet orienteret om arkivets opbygning og funktion. Undervisningen ved Århus Universitet i økonomisk historie og i skriftlæsning har fremdeles fundet sted i arkivet.

KØBENHAVNS STADSARKIV

Arkivalietilgang: (Første tal: 1969, andet tal: 1970) 5.809 og 1.169 bind, 6.012 og 6.134 pakker. Kasserede arkivalier og tryksager: 18,8 og 10,8 tons, (ca. 420 og 240 hym.). Arkivalieudlån: 7.339 og 6.668 stk. Besøgende (incl. telefoniske henvendelser): 1.233 og 1.433. Fremtagne arkivalier til besøgende: 10.352 og 10.644 stk. Skriftlige forespørgsler: 56 og 41. Hertil benyttede arkivalier 1.399 og 1.267 stk. Fotografiske optagelser: 5.221 og 1.993. Fotografiske forstørrelser m. v.: 4.918 og 2.616.

I *1969–70* har Københavns stadsarkiv bistået magistratens 3. afdeling med en indsamling af københavnske pensionisters erindringer. Det indkomne ma-

teriale opbevares i stadsarkivet. Fra Københavns folkeregister er modtaget registerblade til politiets mandtalslister 1890–1923. Buntmagerlaugets og Garverlaugets samt dele af Possementmagerlaugets og Handskemagerlaugets arkiver er modtaget.

Det københavnske Fattigvæsens arkiv 1799–1880 og Almindelig Hospitals arkiv 1777–1885 er omordnet. Registreringen af sporvejsselskabernes arkiver er afsluttet. I reservemagasinet i Njalsgade er opstillet to corpora rullereoler (fabrikat Høvik) à ca. 800 hym. samt 10 kortskabe indeholdende i alt 120 skuffer i AO-format. Omordningen af den derværende kort- og tegningssamling fortsætter. Arbejdet med udarbejdelse af personregister til københavnske laugsprotokoller fortsætter. I samarbejde med landsarkivet for Sjælland forberedtes i *1970* udsendelsen af en laugsregistratur omfattende københavnske laugsarkivalier. Registraturen skal udkomme i 1971. En ny registratur over samtlige stadsarkivets arkivalier efter 1858 er under udarbejdelse.

Under ledelse af fuldmægtig Egil Skall er påbegyndt en restaurering af bilag til kæmnerregnskab 1730 ff, der tog skade af ophold i fugtige kælderrum inden indflytningen i det nuværende rådhus i 1902.

Under redaktion af stadsarkivaren udsendtes Historiske Meddelelser om København årbog 1969 og 1970.

ANDST SOGNEHISTORISKE ARKIV

Andst sognehistoriske arkiv er oprettet i oktober *1969* som en afdeling af det kommunale bibliotek. Siden oprettelsen har arkivet dels anskaffet gamle kort såsom matrikelkort m.fl., kopier af alle tilgængelige folketællingslister for sognet, af præsteindberetninger o. lign., dels fået foræret eller kopieret skøder, foreningspapirer, o.s.v., foretaget båndoptagelser af ældre sognebeboeres fortællinger om tidligere tiders skik og brug m. m., dels fået, dels affotograferet ældre billeder o.s.v. I april overtoges flere lokaler på skolen og en ugentlig aften er arkivet åbent for interesserede eller for slægtsforskere, der bl.a. i de bevarede skoleprotokoller fra o.1800 og en gammel regnskabsbog over almisseydere og -modtagere kan finde mange oplysninger. Ved kommunesammenlægningen overtoges det tidligere kommunekontors inventar, heriblandt et stort brandsikkert skab. I okt.-nov. 1970 arrangeredes et kursus i slægtsforskning med mange deltagere. En del privatarkiver er afleveret, men endnu er ikke alt registreret. I forbindelse med kommunevalget 1970 arrangeredes en udstilling af forskellige arkivalier, som vakte meget stor interesse og medførte tilsagn om en del afleveringer.

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Det byhistoriske arkiv i Ebeltoft har sideløbende med den ordinære registrering foretaget registrering af flere forenings-arkiver, som er deponeret på arkivet. Denne deponerings-ordning har der været udelt tilfredshed med blandt foreningerne og antallet af foreningsarkiver øges stadig.

Udnyttelsen af arkivet er iøvrigt steget betydeligt efter at det er flyttet til nye lokaler. Det er ikke alene slægtsforskere, der benytter arkivet meget,

men også ejere af ejendomme har fundet vej til arkivet. I adskillige tilfælde er udarbejdet beskrivelse af ejendomme og deres ejere, og dette arbejde er ofte blevet belønnet med billeder, skøder o. lign. (Det største arbejde omfattede en kronologisk redegørelse over ejere, begivenheder og henvisninger for herregården Skærsø. Den fyldte 60 maskinskrevne ark).

Gennem mere end 25 foredrag, »småsnakkerier« i sammenkomster for ældre etc. er der skabt øget interesse om arkivet, og det har bevirket at vi har fået mange interessante oplysninger, billeder og andet arkivstof.

DET LOKALHISTORISKE ARKIV, EJBY

Det lokalhistoriske Arkiv i Ejby kommune er oprettet i januar *1969*. Dets område er den nye Ejby kommune, der opstod 1. april *1970*. Arkivet ledes af en bestyrelse bestående af 7 mand, hvoraf de 4 vælges af en til arkivet knyttet Støtteforening, medens 2 mand udpeges af kommunalbestyrelsen (af dens midte), samt den ledende bibliotekar i kommunen.

Arkivet flytter i løbet af 1971 ind i lokaler stillet til rådighed af kommunen i en nedlagt stationsbygning i Brenderup. Der bliver god plads med muligheder for afholdelse af kurser i lokalhistorie og slægtsforskning, samt til løbende udstillinger.

I *1970* var der 70 afleveringer, der bestod af 38 bind, 50 pakker og 559 enkeltstykker, men det ser ud til, at afleveringernes antal er i vækst, da det først nu bliver kendt i befolkningen, hvad der er sigtet med et sådant arkiv.

I forbindelse med generalforsamlingen i februar holdes der hvert år en lille udstilling. Der er udskrevet en fotokonkurrence, der dog ikke synes at vinde megen tilslutning. Desuden har man påbegyndt en katalogisering af hele kommunens erhvervsliv, idet alle erhvervsdrivende indenfor handel, håndværk og industri vil blive bedt om at udfylde et spørgeskema om virksomhedens historie og nuværende tilstand. Derudover kan det nævnes, at man ved hjælp af spørgeskemaer til enkeltpersoner vil forsøge at få så mange som muligt til at fortælle om livet i kommunen, ligesom man med en båndoptager vil søge at skabe et stemmearkiv.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR ELLIDSHØJ OG SVENSTRUP SOGNE

Gamle fotografier af personal- og sognehistorisk interesse er modtaget enten som gave eller lån til affotografering. Enkelte interviews er optaget på bånd (emnerne dels fra besættelsestiden og om sognenes landboforhold og foreningsliv). Der er yderligere indsamlet en del ældre kortmateriale fra lokale landinspektører, ligesom arkivet har fået affotograferet en del materiale. Avisstof af lokal interesse er fortsat blevet indsamlet og registreret. På det forhistoriske område har arbejdsgruppen fortsat registreringen af løsfund og holdt byggemodningsområder under opsigt. Sidstnævnte aktivitet har ført til fundet – og i disse dage udgravningen af en vikingetids-boplads. Udgravningen foretages af Ålborg Historiske Museum. Af udadvendte aktiviteter kan nævnes udgivelsen af en lille folder med jævne mellemrum. Folderne behandler i reglen et enkelt emne som

f. eks. udstykningen og bringer i sidste tilfælde et udsnit af selve udstykningskortet fra 1784.

Arkivet gennemførte en udstilling i maj 1970. Udstillingen forsøgte at give et indtryk af arkivets arbejdsområder og hvad man som lokal borger kunne hente i det.

ESBJERG BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet flyttede medio marts 1971 til større lokaler i kommunens ejendom Teglværksgade 1 B. Samlingen er i årets løb forøget med bl.a.: 199 protokoller, 870 forskellige læg, 816 billeder og negativer og den rummer nu: 442 protokoller, 2.596 læg, ca. 11.000 billeder og negativer. 30 håndbøger, 17 lydbånd, 13 mikrofilm og 13 filmspoler. Af tilvæksten kan nævnes: Hovedbøger m. v. fra Fa. Brødrene Nissen en gros 1923–46, regnskabsbøger, beregningsjournaler, billeder m. v. fra Jensen & Olsens maskinfabrik 1903–60, forhandlingsprotokoller fra Snedkernes fagforening, Esbjerg Bagermesterforening, Esbjerg Gymnastikforening, Sydvestjysk Samfund, Esbjerg Skrædermesterforening, Murer- og tømrernes fagforening, kopi af ejendomsskyldvurderinger 1904–45, forskellige byplanskort m. v. En kopi af Bryndum-Vester Nebel kirkebøger 1721–1870 (Xerox). Arkivet har haft ca. 150 henvendelser om materiale til forskellige formål ligesom elever fra seminarium og statsskole har benyttet arkivet til opgaver.

FAXE HERREDS LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets samlinger er forøget med 255 afleveringer repræsenterende 4148 bind, pakker og enkeltstykker, nemlig billeder, prospektkort, skudsmålsbøger, protokoller fra 21 foreninger, virksomheder m. v., slægtstavler, lokalhistorisk litteratur, faglitteratur, personalhistorisk litteratur, andre bind, pakker og enkeltstykker.

Der er indgået protokoller fra bl.a.: Faxe Handelsskole, Faxe tekniske skole, Faxe Svendeforening. Forhandlingsprot. Borup Andelsmejeri. Forhandlingsprotokoller 1889–1963. Faxe, Faxe Ladeplads Gasværk. Regnskaber og forbrugsprotokoller. Boghuset, Faxe: Stempelpapirsalg 1862–1930. Hesteforsikring Faxe, Hylleholt. Kreaturforsikring Dalby-Thureby. Hesteforsikringen Dalby sogn. Kongsted Kontrolforening. Faxe Håndværker-Sygekasse. Dalby-Tureby Fremtids Vabenbrødre. Dalby-Tureby Forsvarsbrødre. Fugleskydningsselskab Dalby sogn og Omegn.

For mange af de nævnte foreningers vedkommende har afleveringerne omfattet samtlige forhandlingsprotokoller.

I Sparekassen SJÆLLANDS vindue på torvet i Faxe er arrangeret skiftende udstillinger, dækkende forskellige lokaliteter indenfor Faxe Herred. Denne udstillingsrække vil blive fortsat, idet udstillingerne er en værdifuld lejlighed til at komme i kontakt med publikum.

En billedserie »LØRDAGENS BILLEDE« i et lokalt dagblad, hvor arkivet stiller billedmateriale til rådighed med tekst, har også vist stor interesse blandt publikum.

FUGLEBJERG EGNSHISTORISKE ARKIV

Under et kursus i slægtsforskning, som Historisk Samfund for Sorø amt

i efteråret *1969* afholdt i Fuglebjerg, blev der nedsat et udvalg, der skulle arbejde for oprettelsen af et egnshistorisk arkiv i den nye Fuglebjerg storkommune, og fra 1. april *1970* var arkivet en realitet. Det blev optaget som en del af bibliotekets arbejdsområde, og kommunalrådet afsatte på bibliotekets budget for 1971–72 et rundeligt beløb til arkivets drift. Allerede ved meddelelsen om arkivets oprettelse blev der indleveret ikke så få arkivalier, og der indkommer til stadighed betydelige materialer. Arbejdsudvalget mødes en gang om måneden for at registrere og ordne de indkomne sager, og det må nævnes, at arkivet også har fået overdraget de arkivalier, der i tidens løb var blevet afleveret til arkivet i Næstved.

FAABORG BYHISTORISKE ARKIV

I årene *1969–70* har arkivet modtaget 3292 enheder. Af større afleveringer kan nævnes en meget stor samling lokalhistorisk materiale, omfattende beskrivelser af gårde og ejere i Svanninge sogn. Den opbevares samlet. Der er til samlingen udarbejdet register. For et par år siden arvede arkivet 32.000 kr. Arveafgiften blev sat til 11.000 kr. Vi ansøgte Finansministeriet om nedsættelse under henvisning til at arkivet måtte komme i klasse med institutioner med almennyttigt formål. Det medførte at vi fik afgiften nedsat til 3000 kr. Arkivet har været besøgt af 710 personer, deraf en del fra skoler og seminarier.

LOKALHISTORISK SAMLING FOR GJELLERUP SOGN

I august *1969* fik samlingen overladt et lokale på Hammerum skole. Indtil videre må det dog deles med en af skolens særundervisninger, men arkivalierne er fuldt betryggende anbragt.

Ved Gjellerup sogns indlemmelse i Herning købstad er Lokalhistorisk Samling for Gjellerup Sogn blevet underlagt centralbiblioteket i Herning hvad angår bevillinger, men bevarer i øvrigt sin selvstændighed. Ved indlemmelsen blev Gjellerup sygekasse ophævet og den medlemmer overført til Herning sygekasse. Hele sygekassens arkiv er overført til Lokalhistorisk Samling.

Gennem artikler i den lokale dagspresse er der skabt udbredt interesse for vort arbejde. Dette har givet sig udslag i, at der fra beboere i sognet er indgået skøder, kontrakter, retsdokumenter, skudsmålsbøger m. v., dateret fra 1787 til 1848. Endvidere de salmebøger, der er benyttet i sognekirken i tiden fra 1813 til 1900.

På grund af, at adskillige landejendomme i sognet nu udstykkes til parcelhuse, har man i oktober 1969 ladet de gårde, der var i farezonen, fotografere. Den eksplosive vækst i byggeriet har ført til, at en halv snes landbrug er nedlagt, og mange vil følge efter.

GRINDSTED EGNSHISTORISKE ARKIV

Efter ansættelse af halvdagsmedhjælp er indsamlings- og registreringsarbejdet intensiveret. Af større erhvervelser kan nævnes Grindsted Andelsklædefabriks arkiv, Grindsted Handels-

standsforening arkiv samt flere større private billedarkiver og slægtshistoriske arkiver. Eksisterende film af lokalhistorisk interesse er erhvervet i original eller nye kopier. Optagelse af en ny lokalhistorisk film er begyndt med kommunesammenlægningen i *1970*. Ca. 20 personer er optaget på lydbånd.

For et legat er anskaffet apparatur til affotografering af billeder og arkivalier samt til læsning af mikrofilm.

Sammen med Grindsted museum afholdes månedlige lokalhistoriske aftener, hvor ældre mennesker fremlægger og fortæller, hvad de har og ved.

HELSINGØR BYHISTORISKE ARKIV

Arkivets funktion har i kalenderåret taget et betydeligt opsving, både i dets indadvendte og udadvendte virksomhed, således at det i dag er en institution, der med sit materialeomfang gør det muligt at hjælpe private og det offentlige, såvel kommune, statsinstitutioner og skoler, med at besvare talrige spørgsmål af meget forskellig art. Fra en beskeden begyndelse med kun lidt materiale er arkivets omfang i de forløbne 21 år vokset, så hvad der dengang kun fyldte lidt kan nu ikke mere rummes i Lazarussalen i Vor Frue Kloster, hvorfor man må skaffe arkivet tilstrækkelig egnet plads.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HERFØLGE-SÆDDER SOGNE

Medens vi *1969* kunne notere 174 afleveringer, har vi i *1970* 230, og ligesom foregående år har adskillige af afleveringerne indeholdt flere ting. Fra »Tilvækstprotokollen« nævnes: Slægtsregistre, dåbsattester (en fra 1786), skudsmålsbøger, ejendomspapirer, aftægts- og lejekontrakter, regnskabsbøger fra en smedemester og en tømrermester, begge regnskaber fra før 1900, regnskab over Vedskølles børnejuletræ fra 1914 til 1954. Protokoller, regnskabsbøger og medlemsfortegnelser er modtaget fra Herfølge- og Vedskølles brugsforeninger, Herfølge skyttekreds, der også har afleveret deres gamle fane fra 1880, Vallø Stifts biavlerforening, Herfølge sogns arbejderforening, Herfølge sogns syge- og begravelseskasse, Sædder sogns biblioteksforening, Venstrevælgerforeningerne i Herfølge og Sædder, Herfølge konservative vælgerforening og Den radikale vælgerforening. Socialdemokratiet har givet tilsagn. Også Husmandsforeningerne i Sædder og Herfølge har deponeret deres protokoller i arkivet, efter at de, som de politiske foreninger er gået ind i en sammenslutning for hele Køge Kommune. Smedemester Frants Helt, Hejnerup Smedie, har vist arkivet den store venlighed at overgive det alle sine optegnelser. Da arkivet også har en stor båndoptagelse med Frants Helt, foreligger der her et fint materiale for den, der vil forske Sædder sogns historie.

Arkivet har fået en del eksemplarer af Vallø Højskoles årsskrifter, men er meget interesseret i at få samlet alle numre. Årgangene af KJØGE AVIS for 1889–1901 er registreret. Dette arbejde vil blive fortsat og også omfatte ØSTSJÆLLANDS FOLKEBLAD.

Billedsamlingen er øget betydeligt, idet mange billeder, der ikke ønskedes afleveret, men havde interesse for arkivet, af arkivaren er blevet affotograferet. Der er også i stor udstrækning

taget billeder af ældre huse, hvoraf nogle står for nedrivning.

»Københavns Universitets Institut for Samtidshistorie og Statsvidenskab« har haft en undersøgelse i gang her i kommunen, og arkivet har været i stand til at yde hjælp.

Ved kommunesammenlægningen blev bygningen, hvor Herfølge Kommune havde kontorer, ledig, og arkivet fik overladt et dejligt lokale med omstillingstelefon. I maj havde arkivet en udstilling i det gamle biblioteksloka le på Centralskolen. Museet i Køge havde stillet montre til rådighed. Pressen skrev bl.a. om udstillingen: Bøjede rygge, glubske øjne, ivrig diskussion over et stykke fortid, som kan blive mere udbygget. Udstillingen var i de to dage besøgt af 193 personer, foruden at flere skoleklasser fik den forevist i dagene efter.

Indehaveren af Herfølge Bogtrykkeri, der udgiver »Uge Avisen«, har ladet fremstille klicheer, så der i den kommende tid i »Uge Avisen« vil være et billede med forklarende tekst.

DET LOKALHISTORISKE ARKIV I HERNING

I *1969–70* opførtes den fløj af Herning Centralbibliotek, hvori arkivet fra 1971 vil få til huse i smukke og velegnede lokaler. Det største rum er beregnet til udstilling, undervisning og møder, det lidt mindre til arbejdsrum, mens det store kælderrum skal rumme negativsamlingen og samlingen af skødegenparter fra 1827 til 1910.

Arkivets billedsamling er øget med et par hundrede ældre billeder, samt en kopi af en spillefilm fra 40'ernes brunkulslejer på egnen. Hertil kommer en optagelse af ca. 600 billeder fra byen. Billedmaterialet har været meget efterspurgt af jubilerende virksomheder, af enkeltpersoner til illustrationer i slægtsbøger, til mindefester i forbindelse med besættelsestidens ophør, samt af skolerne til hjemstavnsundervisningen.

Det i forvejen solide arbejde med båndoptagelser af ældre mennesker fra egnen er fortsat i et omfang af ca. 200 timer.

Arkivalier fra de nedlagte mejerier i Ilskov og Munklinde er modtaget.

HILLERØD BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har efter kommunesammenlægningen ændret navn, idet Frederiksborg Slotssogn, Alsønderup, Tjæreby, Nr. Herlev og Nødebo er sammenlagt med købstadkommunen. I forbindelse med sammenlægningen havde Hillerød Bibliotek i samarbejde med arkivet arrangeret en historisk udstilling med arkivalier og fotografier i bibliotekets lokaler. Arkivet har desuden medvirket ved et par mindre særudstillinger. Til arkivets samlinger er indgået en del arkivalier og billeder. I beretningsåret har arkivet besvaret forespørgsler fra Hillerød kommune, pressen og private interesserede. Arkivet har indledt forhandlinger med Hillerød Bibliotek med henblik på et nærmere tilknytningsforhold mellem de to institutioner.

HJORTSHØJ-EGÅ EGNSARKIV

Hjortshøj-Egå egnsarkiv blev stiftet i marts *1969* og har til huse i et lokale på skolen i Hjortshøj. Der har i den forløbne periode været arbejdet kraftigt

for at gøre publikum opmærksom på arkivets eksistens og formål. I efteråret *1969* og *1970* har arkivudvalget arrangeret en hjemstavnsaften, hvor man ved siden af foredrag af lokalhistorisk indhold præsenterede nogle af vore arkivalier på en udstilling. Ved siden af indsamling af arkivalier har arkivet ladet foretage fotografering af ejendomme, luftfotografering, startet et båndarkiv samt ladet optage film af dagliglivet i 1969, af en skoleindvielse i 1970 og af kommunevalget i 1970.

LOKALHISTORISK SAMLING, HJØRRING

Samlingen har i *1969–70* modtaget et stort antal arkivalier. Fra Hjørring købstadkommune er der indkommet en stor samling protokoller, regnskaber m. m. fra de kommuner, som er indlagt under Hjørring.

I årets løb er foretaget løbende registrering af aviserne Vendsyssel Tidende, Ny Tid og Aalborg Stiftstidende. Desuden er der registreret 825 negativer og 347 fotografier.

I løbet af året har samlingen været besøgt af 546 personer og institutioner og har behandlet 58 skriftlige henvendelser.

HAASTRUP FOLKEMINDESAMLING

Haastrup Folkemindesamling har i det pågældende tidsrum beskæftiget sig med indsamling af: (Museums)genstande, tekstiler, dragter, protokoller, dokumenter, papirer og fotografier fra Haastrup sogn og allernærmeste omegn.

Derudover er foretaget: båndoptagelser m. sognets ældre, kopieringer af papirer, fotograferinger, samt optaget en 8 mm film af ca. 2 timers varighed om tidsrummet 1.4.1969–31.3.1970 i Haastrup kommune, der var dens sidste år inden sammenlægningen med Faaborg.

Samlingen er normalt tilgængelig for interesserede efter aftale med bestyrelsen; men een gang årligt holdes »åbent hus« for alle. 25.–26. jan. 69 og 14.–15. feb. 70 var der således foruden »åbent hus« særudstillinger af dokumenter og fotografier, samt arrangeret båndafspilninger og lysbilledforevisninger i Haastrup skoles filmlokale.

KALUNDBORG BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet har haft en jævn tilførsel og heri nogle særlig interessante ting, såsom samtlige akter i et konsortiums liv fra 1919 til 1937, hvis formål var at skaffe Kalundborg en frihavn! Tanken var fremme for 10 år siden som »ganske ny«!

Personer ude og hjemme sender stadig forøgelse til deres arkiv, specielt deres tidligere Kalundborgarkiv, heri ofte brevsamlinger.

Båndoptagelser er foretaget, fotografiske plader er udlånt – også protokoller til jubilæumshistorien, og montren på Ole Lunds gård har haft månedlige udstillinger.

KOLDING BYHISTORISKE ARKIV

1969. Samarbejdet med byrådets kulturelle udvalg fortsattes. Der nedsattes

arbejdsudvalg vedr. det byhist. arkiv. Der holdtes en historisk udflugt for medlemmer med pårørende til Århus. Iøvrigt ingen mødeaktivitet p.g.a. sygdom i bestyrelsen.

1970. Lokalhistorikeren Harald O. Grau, der var medstifter af foreningen, døde efter nogen sygdom. Foreningen opnåede fast mødelokale på biblioteket med adgang til kaffelavning. Foredrag: Museumspæd. Erik Jørgensen, Haderslev: »Udgravning ved Årupgård 1970«, lokalforfatt. skoleinsp. Frovin Jørgensen, Kolding: »Oplevelser under besættelsen« – optagelse på bånd til byhist. arkiv. På arkivet mødes et hold ugentlig for grovsortering.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KORSØR OG OMEGN

Arkivet har *1969* modtaget godt 200 afleveringer med ca. 850 stk. arkivalier. Der er afholdt 10 arkiveringsmøder, hvor 10 frivillige medhjælpere har bistået den daglige leder, P. Gork-Jensen med registrering m. v. Registrering af lokalstoffet i Aktuelt er påbegyndt. 2 medlemmer har deltaget i SLA's registreringskursus i Næstved. Der er aflagt besøg i Faxe Herreds lokalhistoriske arkiv og i Dansk Folkemindesamling. Arkivet har deltaget med udstilling på lokal købmandsmesse. En brochure er udarbejdet og trykt. Den er dels uddelt på nævnte messe, dels udsendt til institutioner m. v. Lokalerne er udvidet med et 20 m² stort rum. Der er anskaffet yderligere inventar. Et samarbejde er påbegyndt med båndamatør klub og smalfilmklub.

Arkivet har *1970* modtaget 170 afleveringer bestående af ca. 430 stk. arkivalier. – 139 besøg og/eller forespørgsler er kommet til arkivet. – Brochuren fra 1969 er udsendt bl.a. til banker m.v., de gamles hjem m. fl. til fremlæggelse og uddeling. Skiftende udstillinger er vist i arkivets vindue. – Korsør byråds film, optaget i 1925 (500 års købstadsjubilæum), er fundet delvis ødelagt. Filmen er af Johan Ankerstjernes filmlaboratorium rekonstrueret, således at man nu er i besiddelse af en 16 mm film, der efter redigering m. v. har en spilletid på ca. 18 min. Endvidere er arkivet kommet i besiddelse af film om general Eisenhowers gennemrejse i Korsør 1962, en farvefilm fra Korsør 1962, og en do. med shahen af Irans besøg på glasværket s. å. – Der har været afholdt 14 arkiveringsmøder med samme antal medarbejdere som i 1969. Flere medlemmer har deltaget i SLA's kursus i Slagelse. Avisregistreringen er fortsat. – Byrådet har i november godkendt nye vedtægter for arkivet, hvorefter det er en selvstændig institution under det kulturelle udvalg.

KØGE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i *1970* fra 161 bidragydere modtaget og arkiveret 72 bind, 7 pakker, 261 stk. arkivalier, 1127 billeder og 1 film.

I Køge Biblioteks forhal er afholdt en udstilling af fotografier, som, da de er uidentificerede, ikke har kunnet arkiveres. Til andre arkiver er sendt 25 pakker med arkivalier.

Årets største begivenhed er flytningen af arkivet til en lejlighed Kirkestræde 16, hvilket Køge Kommune har bidraget til med 8000 kr., kontorinventaret og en båndoptager.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivet har måttet tage afsked med sin mangeårige leder, V. Tønnesen, der fratrådte efter eget ønske. Arkivet, der har til huse i Middelfart Folkebibliotek, er derefter blevet tættere administrativt knyttet til biblioteket, der også, når personalesituationen gør det muligt, vil foretage registreringen af de indkomne sager. Søndag d. 21. februar 1971 konstateredes det, at der havde været indbrud i folkebiblioteket og i arkivets lokaler. Det sidste sted var et stålskab med arkivets store billedsamling blevet brudt op, og samtlige skuffer overhældt med chokolademælk, så der nu forestår et langvarigt og besværligt arbejde med at få billederne befriet for den klæbende væske. Iøvrigt var arkivets lokaliteter tilsvinet. Det økonomiske udbytte for hærværksmanden blev 15 kr. I årets løb er indgået et stort materiale om tobaksavlen på Vestfyn under 2. verdenskrig. adskillige personalhistoriske arkivalier og billeder, herunder et par tusinde med tilknytning til forfatterinden Jo Jacobsen, gift med brygger Vagn Jacobsen, Carlsberg. På grundlag af arkivets materiale udarbejdes for tiden et større værk om Vejlby-Strib kommunes historie, og under det forberedende arbejde er indsamlet adskilligt materiale, bl.a. af jernbanehistorisk karakter. Arkivets leder er nu: Programleder Åge Petersen, Skovgade 9, 5500 Middelfart.

MOLSBIBLIOTEKETS LOKALHISTORISKE ARKIV

Molsarkivet, som man i al almindelighed siger, bliver mere og mere besøgt af interesserede. Arkivet, der er i besiddelse af kopier af folketællingslister fra Rigsarkivet, har nu også modtaget dele af sin bestilling af kopier af kirkebøger fra Landsarkivet i Viborg. Arkivets ledelse har gennem længere tid iværksat et større arbejde for erhvervelse af egnens gamle billeder. Hvor det ikke lykkes at få billederne overladt som ejendom, tager arkivets fotograf en kopi. Alt dette sidste har bevirket at arkivet nu er i besiddelse af et større billedarkiv, som også har vedhængende tekster. Skudsmålsbøger, gamle kvitteringsbøger, skøder og kontrakter strømmer stadig ind.

To medlemmer af arkivets ledelse skriver artikler til egnens aviser.

NÆSTVED BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Arkivets 12 medarbejdere har haft travlt i *1970*. Arbejdet med registrering og arkivering er som sædvanligt udført på to månedlige aftener året rundt. Af vigtigere indgåede sager kan nævnes: Glumsø Biblioteksforening 1934–61 (2 bd.), Åsø Læseforening 1879–1907 (1 bd.), Husmandsforeningerne for Vallensved 1903–69 (13 bd.), Herlufsholm 1904–70 (18 bd.), Karrebæk 1963–69 (1 bd.), Fodby 1903–69 (4 bd.), Vejlø sogns arbejderforening 1915–66 (13 bd.), Toksværd Gødningsforening 1916-70 (1 bd.), Toksværd Afholdsloge 1922-67 (3 bd.), Sipperup Andelsfryseri 1950-65 (1 bd.), Hyllinge Gymnastikforening 1911–26 (1 bd.), Skelby-Rislev Hesteforsikring 1907–62 (5 bd., 2 pk.), Skelby Haglskadeforening 1915–62 (1 bd.), Skelby udflytteres Brandforsikring 1895–1963 (3 bd.), en elevs dagbog for ophold på Haslev Højskole 1893–94 (1

bd.). Desuden billeder, kontrakter, skøder, brochurer og andre småtryk samt en del privatarkiver.

I samarbejde med LOF har man gennemført et slægtforskningskursus med 19 deltagere. Pens. førstelærer Alfr. Nielsen, Glumsø, har gennemregistreret »Jul i Næstved« 1943–55 (det udkomne) og den lokale Næstved-blæksprutte »Spyfluen« 1946–48 (det udk.). Avisregistreringen er fortsat og årgangene 1850–55 af Næstved Avis er registreret.

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV

Samlingerne består af: Randers byhistoriske arkiv, Lokalhistorisk samling for Randers by og amt, Pontoppidansamlingen og Blichersamlingen. De hører administrativt under Centralbiblioteket og har fået fælles lokaler i kælderetagen i det nye »kulturhus« (172 m² + et avismagasin på 36 m²). Der er anskaffet en del nyt inventar, bl. a. arkiv- og tegningsskabe af stål, mikrofilm-forevisningsapparat og en transportabel båndoptager. Det er tanken at koordinere det byhistoriske arkiv og den lokalhistoriske samling. Men foreløbig har man koncentreret sig om kraftig forøgelse af trykt og utrykt materiale, billeder, kort og dias. Man fortsætter arbejdet med registrering af det modtagne materiale, også af de vigtigste artikler i de lokale dagblade.

Mange har betænkt arkivet med gaver, således bl.a. slægtsbøger, skudsmålsbøger, firma- og foreningsarkivalier og en mængde billeder. Antallet af billeder i arkivet overstiger nu 10.000. Pontoppidansamlingen har bl.a. modtaget et udvalg af Henrik Pontoppidans noveller på flamsk. Der er anskaffet en del flere folketællinger, brandtaxationer m. v. som xeroxkopier. Man har nu brandtaxationer op til 1867 og folketællinger til 1870. Samarbejdet med Randers tekniske skole om opmåling af gamle bygninger i Randers fortsætter. Arkivet har rettet henvendelse til foreninger og enkeltpersoner i Randers om sikring af arkivalier.

De besøgendes antal er stadig stigende. Foruden af skoleklasser og andre grupper har arkivet haft 440 besøgende i oktober kvartal 1970. Åbningstiden er 2 timer daglig, men besøgende kan udenfor åbningstiden få lov at benytte materiale på bibliotekets læsesal.

I Kulturhuset er der rig anledning til større eller mindre udstillinger, hvilket det lokalhistoriske arkiv har benyttet sig meget af. Og man har leveret billedmateriale til adskillige forretninger, som i deres vinduer har lavet lokalt prægede udstillinger fra tid til anden.

RIND-ARNBORG EGNSARKIV

Rind-Arnborg Egnsarkiv startede 23. januar 1970 og har hjemsted i Kølkær skole. Dets virkeområde er de 2 gamle sogne Rind og Arnborg, der ved kommunesammenlægningen april *1970* indgik i Herning storkommune, og egnsarkivet her er en afdeling af centralbiblioteket i Herning. Egnsarkivet er således ret nyt, og den forløbne tid er gået med etablering og begyndende oparbejdelse af samlinger. Der er tilgået egnsarkivet 54 gamle protokoller af forskellig art, samt en del gamle skøder, billeder m. v. En betydelig samling af klip fra lokale aviser, som efterhånden påklæbes kartonskiver i format A4, er allerede oparbejdet.

Ved et møde i Slægtshistorisk Forening, Herning, i efteråret 1970, fortalte egnsarkivets leder, Chr. Isen, om arbejdet i et egnshistorisk arkiv.

Samme efterår arrangeredes en lille udstilling ved en sammenkomst i de ældres hyggeklub i Kølkær skole. Så meget om så lidt.

MIDTSJÆLLANDS LOKALHISTORISKE ARKIV – RINGSTED

1. april *1969* skiftede arkivet status, idet det gik ind som en afdeling under Ringsted Bibliotek. Herved skulle økonomien være sikret, så man ikke skal gå rundt med tiggerposen.

Af tilvæksten kan nævnes, at Ringsted skolevæsen har afleveret en stor samling billeder af eksamenshold og lærere, formænd for skolekommissioner og -udvalg m. m. Også fra et par dødsboer har vi modtaget ret store afleveringer af billeder. De gamle hesteforsikringer nedlægges i stort tal, og bestyrelserne er meget lydhøre over for forslag om, at protokoller m. v. afleveres til lokalhistorisk arkiv. I 1968 har vi således modtaget arkivalier fra forsikringerne i Haraldsted-Allindelille og Sandby og Omegn. Xerox-kopier er løsningen på problemet »penge og tid« for et lokalhistorisk arkiv, idet de sætter os i stand til at drive arkivstudier hjemme for en beskeden udgift i stedet for at ofre rejsepenge og tid til statsarkiverne. Arkivet i Ringsted har i stigende grad benyttet Xerox-kopier samt indkøbt kopier af matrikelskort.

Ved køb er erhvervet en samling gamle Ringsted-film fra 1919 og 1925, som ved nedkopiering til 16 mm smalfilm nu kan vises i almindelige lokaler. To offentlige forestillinger har gjort købet muligt.

Arkivets foredragsrække er fortsat med emner spændende fra egnens arkæologi over abbed Ivar Berthelsen til skolevæsenets historie.

En henvendelse til personer, man vidste havde været med i modstandsbevægelsen resulterede i en del oplysninger og afleveringer, men der ligger ganske givet mere gemt i skuffer og skabe.

Gennem byens boghandlere udsendte arkivet to serier kort (»julekort«) med motiver fra det gamle Ringsted, og der har været god afsætning på dem.

I *1970* har arkivet kunnet glæde sig over mange gode afleveringer. Mange billeder af alle kategorier har fundet vej til hylderne, bl.a. en samling originaler til postkort og årets høst af lokale billeder fra »Dagbladet«. Også mange protokoller har vi modtaget, bl.a. sognefogedforeningens bøger og Vigersted Hesteforsikrings mange protokoller, herunder de mange taksationsprotokoller. En samling dokumenter fra en af byens gamle ejendomme indeholdt oplysninger om huset og dets ejere helt tilbage til 1834. Fra et af Ringsteds gamle handelshuse har vi fået bøgerne fra og med 1917, og fra en af egnens gamle gårde har man afleveret en samling dagbøger fra 1880 til 1908. Som sædvanlig registrerer arkivet de lokale nyheder i byens (og andre) dagblade. Ved »forbrødringsfesten« i maj opførtes en revy. Vi fik overladt teksten og forestillingen blev optaget på bånd. Det samme gælder den katolske messe, som celebreredes i forbindelse med 800-årsdagen for Knud Lavards skrinlæggelse og Sct. Bendts kirkes indvielse. Vi

har også selv været ude med båndoptageren og har interviewet ældre medborgere samt tappet fra radioen.

Udstillingen i forbindelse med førnævnte forbrødringsfest var vort hidtil største arrangement. »Ringsted fra Oldtid til Nutid« var åben i fire dage og viste hvordan vore forfædre levede. Ca. 2000 besøgende. Et udstillingsvindue ved en bank på byens hovedstrøg har rummet skiftende udstillinger af billeder, protokoller og andre arkivalier.

Arkivets fjerde foredragsrække startede i september og har som de foregående år samlet 100 tilhørere pr. gang.

Arkivet har i 1970 udgivet en ny serie postkort, »Sct. Bendt før og nu« og vi har medvirket ved udsendelsen af kopier af middelaldermønter slået i Ringsted. Disse forhandles af en af byens guldsmede, og arkivet får del i overskuddet.

Arkivmæssigt må det forløbne år betegnes som frugtbart, men på det lokalemæssige område står det ringe til. Vort ene lokale er inddraget af biblioteket, men vi sætter vor lid til en forestående udvidelse af biblioteket, idet vi håber, at den kommer inden vi selv blot er navne på et par registerkort.

ROSKILDE LOKALHISTORISKE ARKIV

Arkivets samlinger er i den forløbne tid blevet mere end fordoblet, dels gennem afleveringer, dels gennem fotokopiering af lånt materiale. Af større afleveringer kan nævnes: Roskilde og Omegns Bagermester og Konditorforeningsarkiv 1927–1950, Roskilde Vagtværns arkiv 1944–1945 (må kun benyttes til studiebrug), fhv. borgmester og folketingsmand V. Willumsens arkiv, som foruden personlige papirer og fotografier indeholdt bl.a. diverse protokoller fra forskellige socialdemokratiske foreninger i Roskilde og omegn.

Der er holdt lysbilledforedrag om Det gamle Roskilde og Vore bedsteforældres tid, arkivets billedsamling afgav materiale til lysbillederne.

LOKALHISTORISK SAMLING, SILKEBORG BIBLIOTEK

Arkivet har fortsat sin indsamling af lokalhistorisk materiale og herunder modtaget flere værdifulde gaver. Man har bidraget til den udstilling, som Dansk Kvindesamfunds lokalafd. havde arrangeret på Silkeborg Museum i anledning af hovedforeningens 100 års jubilæum. Endvidere har man bistået de lokale aviser med billed- og andet materiale.

SKEJBY-LISBJERG SOGNEARKIV

Arkivet fortsætter stadig med indsamling af billeder og arkivalier. Hvert matrikel-nr. har sin mappe med billeder, opklæbet på karton og med oplysning om det pågældende billede – det være sig originaler eller affotograferinger – af ejendommen gennem tiderne, samt dens ejere med familie o.s.v. Ligeledes har hvert matrikel-nr. sin mappe med arkivalier, afskrevne papirer fra den pågældende ejendom fra skøde, fæste, tingbøger og deslige. Ligesom den indeholder al korrespondance vedrørende den pågældende ejendom og dens beboere gennem tiderne.

Arkivet er åbent 1. og 3. torsdag i

måneden og har tilfredsstillende besøg, også fra andre arkiver, mest nyoprettede eller påtænkte arkiver.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Gennem presseomtale, ved udsendelse af tryksager samt ved afholdelse af en skoleudstilling på museet er vi kommet i kontakt med stadig bredere kredse i befolkningen, hvilket bl.a. viser sig i de ca. 50 årlige afleveringer. Ved dødsfald er vi i årets løb kommet i besiddelse af 3 større samlinger med tilknytning til by og egn. Den sidste herboende ætling af den gamle Skivefamilie Buemann efterlod sig ved sin død i efteråret et materiale, der bl.a. omfatter mange fotos og arkivalier fra handelsstandsforeningen. Den tidligere formand for Historisk Samfund og forstander for Skive museum, afd. lærer J. C. Krogh, Tøndering, efterlod sig et stort slægtshistorisk og topografisk materiale fra Salling, og endelig kan det nævnes, at betydelige dele af den kendte skole- og personalhistoriker, afd. lærer Ejnar Poulsens samlinger er overdraget arkivet.

SKÆLSKØR EGNSHISTORISKE ARKIV

1970 har som de foregående år været et godt år, hvor flere værdifulde arkivalier er tilgået arkivet. I alt er der foretaget 69 afleveringer, men da en del af dem har været ret betydelige, har det fyldt pænt på hylder og i skuffer. Man har bl.a. modtaget en lang række af indbundne avisårgange fra »Sjællands Posten«, de ældste går tilbage til 1. verdenskrig. Ligeledes bør nævnes protokoller m. v. fra nedlagte sygekasser og mejerier samt et ret stort antal billeder. Her kan nævnes, at man fra kommunevalget i 70 har modtaget 20 billeder, der viser valghandlingen i storkommunen.

I februar havde man en vinduesudstilling, hvor man viste 50 gamle postkort fra by og egn. Også denne gang gav udstillingen en mærkbar tilgang i afleveringer til arkivet.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR SLAGELSE OG OMEGN

Lokalhistorisk arkiv har i det forløbne år haft den hidtil største års-tilgang af arkivalier, idet der er indkommet 285 protokoller og bøger, 29 pakker med regnskaber, korrespondance o. lign .samt ca. 300 enkeltdele.

Endvidere er indkommet 394 billeder. Tilgangen stammer hovedsagelig fra de omegnskommuner, som nu er sammenlagt med Slagelse, og fra foreninger, idet arkivet har henvendt sig til foreningsbestyrelser med anmodning om at få overladt såvel eksisterende som opløste foreningers arkivmateriale. Som resultat af en af arkivet arrangeret fotokonkurrence blandt medlemmer af Slagelse Foto- og Smalfilmklub modtog arkivet 61 værdifulde fotografier af gamle huse i Slagelse. Fra Slagelse Biblioteksforening har arkivet modtaget en båndoptager, som er et værdifuldt hjælpemiddel for arkivet.

I april i år afsluttedes en godt besøgt foredragsrække, arrangeret af L.O.F. og Lokalhistorisk arkiv i forening. Emnet var »Slagelseegnens liv og virke«. I marts deltog arkivaren i et arkivkursus i Kolding. På arkivet, som således er vokset stærkt i det forløbne

finansår, fortsættes arbejdet med ordning og registrering af det indkomne materiale.

SÆBY BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet er oprettet i 1960. Samlingen er i de to sidst forløbne år forøget med et stort antal protokoller fra foreninger og institutioner, der har ophørt at virke, bl.a. har man modtaget alle papirer vedrørende Sæby Søbadeanstalt og Jernvandskur. I samme tidsrum er ligeledes indleveret mange billeder med lokale motiver samt portrætter af afdøde og nulevende Sæbyborgere. Arkivet har besvaret en række forespørgsler fra personer med tilknytning til Sæbyegnen, som ønskede oplysninger vedrørende deres slægt.

HISTORISKE SAMLINGER FOR SØNDERJYLLAND

Indsamlingen og registreringen af billedmateriale er blevet fortsat ved fru Vibeke Gribsvad. I årene *1969* og *1970* er billedsamlingen ved køb og gaver forøget med ca. 6000 stk., hvortil kommer en del film og plader. Indsamlingen af traditionsstof har været fortsat ved lærer Jens Kristensen, og der rådes nu over en samling på over 130 lydbånd. Historiske Samlinger har endvidere modtaget en del håndskrevne og trykte visebøger samt en del gamle skolebøger, der dog ikke er registreret endnu.

THISTED BYHISTORISKE ARKIV

Personalhistorisk afdeling har fuldført registreringen af personer, bosiddende i Thisted købstad på grundlag af kirkebøgerne 1649–1814, folketællingslister til 1850 og andre arkivalier fra før 1850. Kartoteket omfatter ca. 8000 kort.

Erhvervs- og kulturhistorisk afdeling har på grundlag af de samme kilder udarbejdet register over udøvere af bestemte erhverv. Der er foretaget båndoptagelser.

Topografisk samling har fået kopier af hovedbrandtaksationer for Thisted købstad 1761–1828 og har på grundlag af dem og af forskellige grundejerlister udarbejdet register over alle ejendomme i det gamle Thisted. Der er udført en rekonstruktion af Thisted by 1761 i målestok 1 : 800. En kopi af skøde- og panteregisteret for Thisted (til 1910) gør det muligt at følge ejendommene fra 1761 og fremefter.

Kortsamlingen er forøget med kopier af flere ældre kort over Thisted, Ty og Mors og med en del originale kort, bl.a. matrikelkort over Thisted.

Billedsamlingen er stærkt forøget og omfatter nu ca. 4000 billeder, dels af gader og enkelte huse, dels af personer og grupper, herunder forenings- og erhvervsbetonede billeder. Der er desuden fremstillet ca. 600 farvediapositiver. En fotografisk afdeling er indrettet. Foruden fotografering og fremstilling af billeder i sort-hvidt og diapositiver foretages reproduktion af billeder i privat eje m. m.

Arkivet har fået større lokaler. Foruden hovedlokalet findes et aflæserum for mikrofilm og et fotografisk laboratorium. Bibliotekets lokalsamling er nu anbragt lige udenfor arkivet. Der er anskaffet mere inventar, bl.a. kort- og billedskabe.

Arkivet har været flittigt benyttet, og

der er givet hjælp og vejledning til studier ligesom mange skriftlige forespørgsler er besvaret. Der er udarbejdet afhandlinger om J. P. Jacobsens fødested og om Christen Kolds hjem og slægt.

Thisted kommune omfatter nu også flere tidligere landkommuner, og for deres vedkommende har arkivet derfor påbegyndt et arbejde, svarende til det, der er udført for Thisted købstad.

VARDE BYHISTORISKE ARKIV

Arkivet har i *1970* haft åbent-hus én aften om måneden, og i den anledning er der udstillet en stor samling billeder i arkivets lokaler, så de er let tilgængelige for de besøgende. Der er stor interesse om disse aftener, og de har foranlediget, at der er indkommet en del materiale. Man har indgået nært samarbejde med folk i de kommuner, der i *1970* blev sammensluttet med Varde, sådan at man den dag, arkivet har bedre pladsforhold kan indlemme materialerne derfra i byarkivet.

En del materiale har været udlånt til forskellige formål. Af større nyanskaffelser må nævnes kopi af folketællingsliste fra 1890. Sortering af en stor samling fotografplader er i gang, ligesom der arbejdes støt med registrering.

VEJLE BYHISTORISKE ARKIV

Arbejdet har i årene 1969 og 1970 været præget af stigende aktivitet, så det snart vil være nødvendigt at tage alle forhold vedr. arkivet op til revision.

Publikationer: Artiklen »De byhistoriske film II – Rundskuefilmen 1925« i »Jul i Vejle 1969«. I januar 1970 udsendtes en folder om arkivet i 3000 eksempl. To små publikationer »Vejle Skolestat 1969. Et forsøg« og »Vejlensere i KRAK's Blå Bog 1910–1968« i henholdsvis marts og maj 1970. Billedhæftet »De gode gamle dage«, december 1970. En beretning om arkivets virke i finansåret 1969/70 i Vejle Museums årsberetning 1969–70.

Arrangementer: I samarbejde med Galleri Munch-Christensen afholdtes i dec. 1970 en lokalhistorisk udstilling med ca. 175 hidtil ikke foreviste fotografier fra omkring 1920.

Ordninger: Med de kirkelige myndigheder er opnået en aftale, der giver arkivet mulighed for at fotografere gravsten fra grave, der står foran sløjfning. Dagbladet »Aktuelt« har givet arkivet tilladelse til med mellemrum at udvælge fotografier af interesse fra bladets »billedkasse«.

Arkivalier: Afd. sadelmagermester William Jensens div. efterladte lokalhistoriske optegnelser. Villy Christiansens personlige beretning fra besættelsen (10 maskinskrevne sider). Numismatisk forening for Vejle Amt (1954–63). De danske Blødfoderfabrikker A/S, enkelte lønningsprotokoller. Boghandler J. Munch Christensens samling vedr. besættelsen. Hjortevejs og Egernvejs selvbetjeningsvaskerier (2 pakker). En pakke vedr. kirkegårdssagen i Vejle året 1955 og fremefter (klausuleret). Hedensted Elektricitetsværk (1 pakke). Et meget stort antal protokoller fra fa. Christiansens Købmandsgård (ikke gennemgået endnu). Fru Anna Boesen 1 pakke korrespondance fra besættelsessiden. Ungdommens Fællesråd i Vejle (1 pakke).

Film: Farve-tonefilmen: »Danmark

– hjemstedet for Tulip bacon og skinker«. Vejle fjord (ca. 1920). Vejle og omegn – vinter (ca. 1920). Vejlefilmen (Poul Eibye, 1938). Den jydske perle (Erik V. Dybdahl, 1960–68). Hoverfilmen (Dybdahl, 1963–65). Tre film fra Vejle Dampvæveri vedr. virksomhed, produktion og personale. »Almindelige Mennesker« med lokalfilm for dagbladet Frit Folk. Ungdommens Fællesråd i Vejle: Film om V-Borgen på Hvidbjerg.

Fotografier: Tilvæksten er ikke talmæssigt gjort op, men ligger i en størrelsesorden på noget over 1000 stk.

Lydbånd: Tilvækst på 10 bånd.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Ved kommunesammenlægningen 1. april *1970* blev Viborg byhistoriske Arkivs arbejdsområde, der indtil da kun havde omfattet Viborg Købstad, udvidet til at omfatte Viborg storkommune, og arkivets navn blev derfor ændret til: Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune.

Arkivet udsendte i 1969 to nye publikationer: Nr. 10 (»Vogt lys og ild« af O. K. Rørsted og E. Kløve, 80 sider, illustreret) og nr. 11 (»Viborg Motiver«, 29 tegninger af Johannes Bæch med indledning af Arne Lilholt). Sidstnævnte publikation blev udsolgt i løbet af ganske kort tid og måtte udsendes i nyt oplag i 1970. Også to andre af arkivets publikationer er udsendt i nye oplag, nemlig nr. 5 (Otto v. Spreckelsen: Viborg Vandring) og nr. 7 (Johan Hvidtfeldt: Gennem Blichers land til bispestaden Viborg).

Samarbejdet med Viborg Smalfilmklub er fortsat, og et udvalg af de optagne film har været vist ved offentlige forevisninger.

ØLGOD-STRELLEV SOGNEARKIV

Som følge af kommunesammenlægningen har arkivet oprettet en afdeling for Tistrup og Hodde sogne, adr. Storegade 54, Tistrup.

Af arkivets righoldige negativsamling er 18000 stk. blevet registreret. Kirkebogen for Ølgod fra 1701–1844 er nu registreret.

AABENRAA BYHISTORISKE ARKIV

Tilgangen af arkivalier til arkivet har ikke været så stor som i de forudgående år. Arbejdet med optagelse af lydbånd er fortsat.

Arkivet, der drives som en underafdeling af Aabenraa byhistoriske forening, har til sine medlemmer udsendt følgende publikationer: Harald Bo Bojesen: En ung mands første indtryk af Aabenraa i 1915–16, Dr. Harboe Kardel: Geschichte der Präparanden – Anstalt in Apenrade 1874–1920, ark. Otto Madsen: Brundlund slot, en bygningshistorisk undersøgelse (udsendt i anledning af foreningens 10 års jubilæum).

Arkivets billeder har i nogen udstrækning været anvendt til illustrering af avisartikler m. v. Arkivet foretager løbende fotograferinger af de miljøer, gadepartier og enkelte huse, der ved gadegennembrud, ombygninger eller lign. skifter udseende eller karakter.

Arkivet har hidtil været opbevaret på Aabenraa museum under noget pri-

mitive forhold. I løbet af foråret 1971 igangsættes byggearbejdet til det nye centralbibliotek ved Folkehjem i Aabenraa, hvor der er afsat lokaleplads til det byhistoriske arkiv. Når dette byggeri er afsluttet – formentlig i løbet af 2 år – vil den egentlige bearbejdelse af arkivalierne kunne finde sted, hidtil har man i hovedsagen beskæftiget sig med indsamling og delvis registrering.

ÅRHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE SAMLING

Den samling af gamle Århustryk, i alt en halv snes bøger udgået fra Hans Skonnings bogtrykkeri i årene 1636–54, der hidtil har været opbevaret i bibliotekets boks, er blevet omkatalogiseret, indsat i solide kassetter og anbragt i lokalsamlingen. Samlingen er blevet forøget ved xeroxkopier af to Skonningtryk i Det Kongelige Bibliotek, nemlig Skonnings eget mindedigt over Maren Juel, gift med »den onde lensmand« Erik Grubbe på Århusgård, og Haslepræsten Frants Nielsens ligprædiken over den lærde Marie Below, begravet i Lisbjerg kirke 1651.

Billedsamlingen er vokset ved køb og gaver, bl.a. af 279 fotografiske plader, optaget af afdøde skrædder og amatørfotograf Hans Fr. Hansen. Ved årets udgang var ordnet og opstillet 25.852 topografiske billeder og 5.836 portrætter.

I den store montre i hovedbibliotekets forhal har man bl.a. arrangeret udstillingen »Gamle billeder fra det ny Århus«, omfattende akvareller af Chr. Heilskov og Jens Ravnholm, tegninger af A. Fritz, Alfr. Larsen og Jacob Skjødsholm og fotografier af Thorkil Svendsen og P. Siggaard. Man ville vise et udvalg af forsvundne og bestående naturværdier og kulturminder i den kommende storkommune.

Til Åge Bredsteds jubilæumsskrift »100 år med Århus Folkebibliotek« er hele det omfattende billedstof udvalgt fra Lokalhistorisk samling.

Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkivers Østjyllandskreds har holdt to møder i biblioteket, et den 22. april, hvor Lokalhistorisk samling blev forevist, og et den 8. oktober, hvor overlærer O. Warthoe Hansen, Randers, holdt foredrag om nye signaler og metoder i det lokalhistoriske arbejde.

Skejby-Lisbjerg sognearkiv, der foruden en stor samling arkivalier rummer ca. 1.500 billeder, har hidtil været opbevaret i et lille loftsværelse i sognegården i Lisbjerg. Fra maj *1969* er det flyttet til to større lokaler i samme bygning, det ene med indbyggede skabe til dokumenter og andre arkivalier.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Det kongelige Bibliotek har i finansåret *1969/70* udlånt 89.762 bind, og der er i samme tidsrum ekspederet 45.895 bind til læsesalen; for finansåret *1970/71* er de tilsvarende tal 99.483 og 52.901 bd.

Biblioteket har i *1969* udsendt bind XVI af årsskriftet Fund og Forskning med artikler om Machiavelli (af Harald Ilsøe), bogtrykkeren og xylografen Lorentz Benedichts dekorative træsnit (af Georg Garde), Niels Stensen (af Gustav Scherz), Joachim Wasserschlebe og Den kongelige Kobberstiksamlings tilblivelse (af Palle Birkelund), H. C. Andersens brevveksling med E. L. Oksen (af Topsøe-Jensen), den franske maler-

inde Andrée Carofs dagbog fra en italiensk pilgrimsrejse med digteren Johs. Jørgensen (af W. Glyn Jones), den mangeårige danske lektor i Rom Knud Ferlov (af Knud Bøgh) m. v. I *1970* udsendtes bd. XVII af Fund og Forskning med artikler om vandmærkeforskning (af Ove K. Nordstrand), Tycho Brahe (af John Christianson), ældre dansk bibliotekshistorie (af Harald Ilsøe), Yemen-ekspeditionens grundlag af F. C. von Havens dagbog (af Hertha Kirketerp-Møller), et sydhavsmotiv hos Nicolai Abildgaard (af Charlotte Christensen), Johan Thomas Lundbye (af N. L. Faaborg) m. v. Blandt bibliotekets øvrige publikationer kan nævnes Fortegnelse over grønlandske aviser og periodica 1861–1968 ved Povl Balle og Helge Tønnesen, udsendt af Minerva Mikrofilm; i samarbejde med Landsudvalget for indsamling af ældre fotografier er udsendt Bjørn Ochsner Fotografer i og fra Danmark indtil år 1900. Rev. og forøget udg. I–II (1969). Ib Rønne Kejlbo, Manuscript Maps in the Frederik den Femtes Atlas (1969). Udenlandske psykologiske tidsskrifter og serier i danske forskningsbiblioteker (1969) af Hans Weltzer; Lenins visit to Denmark by Carl Thomsen, udarbejdet til IFLA-kongressen 1970 i Moskva; samt en række udstillingskataloger. *Nationalbibliografisk Afdeling* har iværksat udarbejdelsen af en række bibliografiske arbejder og udgivet 2. rev. udg. af Filologen J. L. Heiberg af E. Spang-Hanssen i samarbejde med Mogens Haugsted, Bidrag til H. C. Andersens bibliografi III, Sv. Juel Møller, Værker af H. C. Andersen oversat til fransk, BONIS, Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies 1968 og 1969, red. af Hans Bekker-Nielsen. I samarbejde med Det slesvig-holstenske landsbibliotek er udgivet den store 1864-bibliografi og ikonografi (1970). Biblioteket har taget initiativet til udgivelse af en stor landsdækkende lokalhistorisk bibliografi og indledt samarbejde med Dansk historisk Fællesforening, centralbibliotekerne o.a. (Statens humanistiske forskningsråd har 1971 bevilget midler til arbejdets påbegyndelse).

I bibliotekets forhal har i *1969* og *1970* været afholdt 15 udstillinger, nemlig Danske bogbind 1938–1968; Minder om danske konger; Niccolo Machiavelli 1469–1969; Martin Andersen Nexø 1869–1969; Sommerudstillingen, der havde Erasmus af Rotterdam som midtpunkt; Skibsførere for 100 år siden; Danske i Orienten i ældre tid; Den danske salmebog gennem 400 år; Hans Egede Schack; samt Minder om danske dronninger; Lenin 1870–1970; Sommerudstilling af bibliotekets sjældenheder; FN 1945–1970 og Beethoven.

Biblioteket har bl.a. udlånt materiale til Nationalmuseets udstilling i Brede, Buddha's veje og til den store Erasmusudstilling i Rotterdam. Bibliotekets 1969-vandreudstilling (om Martin Andersen Nexø) har været vist på i alt 60 biblioteker, museer og skoler i Danmark, Norge og Island. De fremmedsprogede udgaver af H .C. Andersenvandreudstillingen har været vist i Schweiz, Belgien og U.S.A., og plancheudstillingen om Fem århundreders danske videnskab bl.a. i Canada, Brasilien og Belgien. I Basel har videnskabsudstillingen været vist med det originale materiale.

Bibliotekets judaistiske afdeling har i U.S.A. arrangeret en stor udstilling

»Hebraica from Denmark« med en række af afdelingens største sjældenheder. Udstillingen blev vist i en halv snes byer.

Vandreudstillingen for året 1970 omhandlede Genforeningen 1920 og har været udsendt til 44 biblioteker, museer og skoler. Endvidere er bl.a. udlånt udstillingsmateriale til Nationalmuseets udstilling Ghana i dag, Århus Kunstmuseum og Bibliotèque Royale i Bruxelles. Det kongelige Bibliotek har alene eller i samarbejde med andre institutioner gennemført udstillingsarrangementer i bl.a. Solna (Sverige), Reykjavik, Düsseldorf, Prag, Paris og Belo Horizonte (Brasilien).

I lighed med tidligere år har Kontakt- og Oplysningsafdelingen arrangeret gruppebesøg, studentervejledning m. v.

Bibliotekets lydbåndarkiv har forøget sine samlinger med en lang række optagelser af danske forfattere, ligesom man på lydbånd har optaget erindringer fra danske frivillige i Den spanske Borgerkrig. Arkivet omfatter ca. 400 bånd.

Samlingen af forfatterfilm er blevet forøget med film om Otto Gelsted, Hans Scherfig, Johs. Wulff, William Heinesen og Tove Ditlevsen.

Danske afdeling har ved pligtaflevering fra trykkerier og forlag erhvervet 6.417 bøger, 2.299 pjecer, 14.564 løbende periodica og ca. 38.590 stk. småtryk i *1969* og 6.414 bøger, 2.412 pjecer, 17.440 løbende periodica og ca. 45.180 stk. småtryk i *1970* og har desuden fortsat anskaffelserne på afdelingens øvrige accessionsområder (udenlandske Danica, norsk og islandsk litteratur, litteratur om Slesvig, Holsten og Lauenborg samt litterære og dokumentariske grammofonplader med relation til Danmark). Endvidere er også Bogbindsamlingen og Dedikationssamlingen blevet forøget. Foruden de to nedenfor omtalte specialsamlinger er der ved køb i *1969/70* erhvervet 1.581 bøger og i *1970/71* 1.804 bøger. Som gaver er modtaget 618 bøger i *1969/70* og 633 i *1970/71*. Ved køb eller som gave er der i *1969/70* erhvervet 849 periodica, i *1970/71* 917. Endelig er der modtaget en lang række særtryk – overvejende arbejder af danske forfattere i udenlandske publikationer og overvejende gaver. En del af gaverne er tilgået afdelingen i henhold til udvekslingsaftaler med en række udenlandske biblioteker. Afdelingen har til gengæld medvirket ved udvælgelse og afsendelse af publikationer til disse biblioteker.

Af store erhvervelser skal følgende nævnes: Kay Høegs samling af danske bøger trykt før 1601. Samlingen, der indeholder noget over 300 numre, er i sin art den betydeligste eksisterende privatsamling tilvejebragt i dette århundrede, og den tåler – med sin begrænsning til trykåret 1600 – sammenligning med de ældste dele af Hielmstiernes endnu bevarede samling og med Resens samling, der gik tabt ved Universitetsbibliotekets brand i 1728. Den tæller ca. 10 unica, herunder visse varianttryk; ca. 25 af bøgerne kendes her i landet kun i den Høegske Samling, ligesom bøgerne i ca. 10 tilfælde rummer dedikationer fra samtidens kendte skribenter og i andre tilfælde kan fremvise kendte danske bogsamlere og videnskabsmænds ejernavne. – Overlæge Arne Portmans H. C. Andersen-samling indeholdende værker af, om og med relation til digteren og desuden

noder, småtryk, klip og billeder (samt manuskripter og breve, der findes i Håndskriftafdelingen). – »Die neuesten Kriegs- und Friedensnachrichten von Frankreich und dem Nordischen Seebunde wider Grossbritanien« (1801), en tysksproget beretning om slaget på Reden, der som løst bilag har et stik af slaget. – Peder Jensen Hegelunds »Artes Astvsqve muliebres« (1625). Peder Laale »Liber Petri Laglandici« Aff H. H. S. Prentet Aar 1626. Hans Hansen Skonning »Anser Martiniana« (1616). (Hans Christensen Sthen) »Lyckens Hiul« (U. st. og år) (efter 1600). Som gave fra Universitetsbiblioteket i Lund et fragment af folkebogen »Fortunatus Bog. En Subtilig Historie om Fortunatus Pung og hans Ynske Hat« (1578).

Afdelingens indbindings-, ordnings-, katalog -og registreringsarbejder er blevet fortsat i sædvanligt omfang, herunder ajourføringen af afdelingens periodicaregistranter, der pr. *31.3.1971* indeholdt i alt 15.357 løbende periodica (tidsskrifter, årbøger, monografiserier, årsberetninger, regnskaber, byråds- og amtsrådsforhandlinger, kataloger m. m.), og som tilsammen udgør den fuldstændigste registrering af disse publikationer, der findes. For Bibliotekscentralen har afdelingen udarbejdet Dansk Tidsskriftfortegnelse for årene 1960–69 (der udkom i april 1971) og har påbegyndt arbejdet med det første årssupplement til denne fortegnelse samt med Dansk Tidsskriftfortegnelse for årene 1970–1974. – Afdelingen har endvidere udarbejdet Dania polyglotta. Literature on Denmark in languages other than Danish & Books of Danish interest published abroad. An annual bibliography compiled by the Danish Department of the Royal Library. New series 1, 1969 (Copenhagen 1970), og de følgende to årgange er under udarbejdelse. – Mikrofotograferingen af danske bøger fra perioden 1482–1600 er blevet fortsat. Fotograferingen foretages dels af sikkerhedsgrunde, dels for at undgå benyttelse af disse værdifulde bøger og dels for at gøre det muligt for andre biblioteker m. fl. at erhverve komplette mikrofilmsæt af hele den ældre danske litteratur.

Til *Håndskriftafdelingen* er bl.a. indgået følgende: C.V., C.O. og H.T. Rimestad: Breve og personalia samt optegnelser om slægten Rimestad, Johanne Krarup-Hansen: Breve og dagbogsoptegnelser fra årene 1896, 1899–1900 og 1904–05; en stor brevsamling til og fra Jeppe Aakjær, Breve; papirer og optegnelser vedr. slægten Delcomyn og i denne indgiftede slægter, 15 breve fra forfatteren, lærer Jacob Nielsen til provst Gabriel Heiberg fra årene 1887–89; »Mine Erindringer«, skrevet 1869–78 af Eduard Vilhelm Walther; en lille samling viser og sange, dertil skudsmålsbøger for Bent Christiansen og Ane Petersen, viet i Birkerød 1874; Stamtavler og papirer vedr. slægten Dahlberg; en del breve til tegneren Valdemar Andersen og til tegneren Ib Andersen; hovedprotokol, autoriseret 1818, for madam M. Søemods skole for drengebørn i København; breve til skolebestyrer Otto Fick; skovejer T. Troensegaards store samling af breve og manuskripter, omfattende i alt 800 numre; papirer vedr. kaptajn Malthe Emil Bruun og hans forældre; breve til maleren Otto P. Balle; breve fra Thøger Larsen til Otto Gelsted; breve til pastor William van Wylich fra bl.a. J. N. Madvig, J. P. Mynster og C. E.

Scharling; Johan Krohn Optegnelser om familien Krohn; Mario Krohn: Dagbogsoptegnelser for året 1864; Iver P. Iversen: Dagbøger ført på Alabamaekspeditionen til Østgrønland 1909–1912; Erling Barth: Stamtavler over dynastier, kongehuse, hertuger og fyrster i Europa, Nordafrika og den nære Orient; Breve fra J. Christian Bay til forskellige danske, bl.a. pastor M. F. Blichfeld, bogtrykker Niels P. Thomsen og professor Erik Warburg; billedhugger Magnus Thrige: Optegnelser om maleren og tegneren Johannes Holbek (1872–1903); breve fra Kamma Rahbek til de tre yngste døtre af slotsgartner Peter Petersen, kaldet »Blomsterpigerne«; Fhv. saledmagermester C. Carlsen, Mariager: Erindringer; Stambogs-, lykønsknings- og nytårsvers fra omkring 1800, de fleste til sognepræst i Krogsbølle Hans Adolph Clod og hustru Wilhelmine, f. Nutzhorn; Stambog for Adelgunde von Scholten (1813–1841), gift med Johan von Bülow; Pengeregnskab over Beder sogns almuebogsamling fra 1839–1862; breve til maleren Otto P. Balle. Overlæge Arne Portmans samling af H. C. Andersen manuskripter, breve m. v. (i alt ca. 250 nr.).

Afdelingens store samling af privatarkiver er forøget med arkiverne efter bl.a.: dr. K. F. Plesner, Harald Bergstedt, Sønderjysk Studenterforening; museumsdirektør Erik Zahle; forfatteren Richard Gandrup; Otto Gelsted; Frithiof Brandt; Thorvald Aagaard; Gerhard og Gerda Henning; Johannes Smith.

En stor del af det modtagne materiale er foreløbig utilgængelig.

Georg Brandes-arkivet, der blev oprettet 1912, er efter fru Edith Philipps død blevet forøget med ca. 2000 breve, dagbøger m. m.

Forfatteren *Leo Kari* modtog i 1965 en toårig understøttelse fra Statens almindelige Videnskabsfond til indsamling og bearbejdelse af breve, fotos, avisudklip, manuskripter m. v. vedrørende danske frivilliges deltagelse i den spanske borgerkrig. Det indsamlede materiale er i overensstemmelse med den givne bevilling overgivet til Det kongelige bibliotek.

Kort- og billedafdelingen har i *1969* haft en tilgang på 63.860 blade. Af større gaver kan nævnes: Lektor Axel Krarup Rosendahl: 566 blade (portrætter og topografi). Fåborg byhistoriske Museum: En negativsamling. Lægerne Erling og Margrethe Schiøler: En større samling portrætter af slægterne Hertz, Schiøler og Norup. Konservator Birgitte Dall: 134 portrætter og topografiske blade. Thorkild Gravlunds bo via Dansk Folkemindesamling 155 topografiske blade (Norge, Island og Færøerne). De danske kongers kronologiske Samling: 83 negativer (Højesteretsdommere). Boet efter fru Inger Robertson, enke efter fotograf Hans Robertson, via landsretssagfører Ole Butz: En omfattende samling fotografier og negativer, for en stor del optagelser fra Berlin. Højskolebladets Billedarkiv: via professor, dr. phil. Roar Skovmand: 224 portrætter og 275 topografiske blade med tilknytning til højskolebevægelsen. Museumsinspektør, lektor fru Karen Neiiendam :155 blade (portrætter, topografi og historie). Boet efter professorinde Kirsten Christensen og professor, dr. phil. Arthur Christensen: 5108 blade, omfattende portrætter, topografi, historie samt kort. Endvidere 10 albummer med portrætter og topo-

grafiske blade. Boet efter professor, dr. phil. Jørgen Jørgensen: 307 blade, omfattende portrætter og topografi. Professor, dr. phil. Jes Peter Asmussen: 233 portrætfotografier. Boet efter grosserer Vald. Børgesen via advokat W. Allesøe: 34 albummer med portrætter og topografiske blade. Ved køb er erhvervet bl.a.: Kort: Iean Boisseau, Daniæ Nova Descriptio 1644, Pierre du Val, Carte du Royaume de Danemarq, Johannes Franciscus Camosius, kobberstukket kort over Sjælland, Venedig 1569. Fra kgl. hoffotograf Elfelt: ca. 6000 negativer med copyright. Afdelingen har i årets løb været besøgt af 1080 personer.

I *1970* en tilgang på 74.613 blade. Af større gaver kan nævnes Boet efter førstebibliotekar, mag. art. Sven Lunn: En samling portrætter af personer med tilknytning til musiklivet samt 240 postkort. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S: 850 historiske blade fra perioden 1925–45 samt 1234 fotografier af udenlandske officerer, politikere og scenekunstnere. Fru Kamma Nielsen: En samling portrætter af kendte kunstnere og videnskabsmænd. Sekretær Ove Pontoppidan: 225 portrætter af medlemmer af familien Pontoppidan. Boet efter professor, dr. med & h. c. Knud Sand: 40 portrætter af berømte læger. Professor, dr. med. Emmerik Jensen: En større samling amatørfotografier, optagne af faderen, forfatteren Johs. V. Jensen. Jens Graff: 185 fotografier fra Danmarksekspeditionen 1906–08. Fhv. overbibliotekar, frk. C. Roed-Müller: En samling portrætter af kendte danske personligheder. Fhv. departementschef A. Michelsen: 25 portrætfotografier samt 1200 postkort. Studenterforeningens Arkiv: 160 portrætter af fremtrædende medlemmer af studenterforeningen. Boet efter museumsdirektør Erik Zahle: 172 portrætfotografier, bl.a. af fremtrædende radikale politikere. Fru skibsreder Jørgen Carl: 2326 fotografier, omfattende portrætter, topografi og historiske blade. Professorinde Dahlberg: 958 portrætter af danske og udenlandske fyrstelige og adelige personer. Pastor Wilh. Krarup: 100 danske og udenlandske portrætter samt et album, der har tilhørt historikeren Joh. Steenstrup, indeholdende portrætter af hans venner og disses børn. Boet efter professor J. Oskar Andersen: 34 portrætter af fremtrædende teologiske videnskabsmænd. Major Theodor C. von Zeliaus privatarkiv (Rigsarkivet): 17 portrætfotografier, 297 topografiske blade samt 4 albummer, hvoraf et med prospekter fra De vestindiske Øer. Niels Steensens gymnasium: 142 fotografier af danske og udenlandske katolske gejstlige, hidrørende fra afdøde monsignore Olrik. Folketingets bibliotek & arkiv: 22 fotografier med motiver fra Dansk Hedeselskabs virke i Jylland. Akademiet for de tekniske Videnskaber: 246 fotografier af danske og udenlandske medlemmer af akademiet. Boet efter bankier Eigil Gottlieb og hustru Ida Gottlieb ved kansliråd Christoffer Gottlieb, Lidingö: 911 portrætter, hovedsagelig af medlemmer af familierne Gottlieb, Muus og Hiort Lorenzen. Lensbaron Godske Ditlev Berner-Schilden-Holsten til Langesø: 1627 danske og udenlandske portrætter, hovedsagelig medlemmer af fyrste- og adelsslægter samt 180 topografiske blade. Det Gjensidige Livsforsikringsselskab »Danmark«: 31 portrætter af selskabets tidligere bestyrelsesmedlemmer. Professor,

dr. phil. Aksel Tovborg Jensen: 82 danske og udenlandske portrætter, 47 udenlandske topografiske blade samt 1377 tidlige postkort. Helsingør byhistoriske Arkiv: Ca. 20.000 negativer med tilhørende kundeprotokoller, hidrørende fra fotograferne Buchhave, Eline Andersen og Chr. Larsens atelier. Ved køb er erhvervet: 142 originaltegninger af tegneren *Hans Lollesgaard,* 7 originale sort-kridt tegninger af billedhuggeren og maleren *Gunnar Hossy,* 1400 negativer med copyright fra pressefotograf *E. Fut Jensen,* 5 litografier med motiver fra den amerikansk-mexicanske krig, Danckert Danckerts: Prospekt over København, Coppen-Haven, stik fra 1645 samt 5 originaltegninger af Johan Rohde. Afdelingen har i årets løb været besøgt af 1220 personer.

UNIVERSITETSBIBLIOTEKETS 1. AFDELING

I årene *1969–70* er der registreret ca. 24.000 ekspeditioner af danske aviser til avislæsesalen, et tal, der bekræfter denne samlings betydning for den historiske forskning. Desværre har det i denne periode ikke været muligt at få bevillinger til en systematisk mikrofilmning, en foranstaltning, der med den stigende slitage trænger sig mere og mere på.

I samarbejde med Universitetets historiske institut har biblioteket været ramme om instituttets introduktionskurser i historisk bibliografi for historiestuderende. Også i henseende til bog- og tidsskriftanskaffelser består der et vist samarbejde mellem biblioteket og instituttet.

I anledning af 200-året for Napoleons fødsel arrangerede biblioteket en udstilling, hvortil der var hentet bidrag fra forskellige sider; bl.a. havde Nationalmuseet stillet nogle kuriøse napoleoniana til rådighed for udstillingen.

STATSBIBLIOTEKET

Af det historiske og personalhistoriske materiale, som i beretningsperioden er tilgået Statsbibliotekets *håndskriftsamling,* må især fremhæves professor Ad. Stender-Petersens meget fyldige arkiv, der ikke blot indeholder væsentlige dele af hans videnskabelige produktion, men også et store materiale til belysning af hans virksomhed som journalist, hans tilknytning til studenterforeningen m. m.

Af de mange arkiver, der fra ældre tid har henligget ukatalogiserede, er flere blevet *ordnet,* så de nu er tilgængelige. Dette gælder bl.a. papirer fra stabslæge, dr. med. h. c. Gordon Norrie (1855–1941), arkivalier fra godset Løvenholm, papirer fra provst i Saksild Paul Poulson (1674–1736), efterladte akter og breve fra forfatteren J. J. Ipsen (1857–1936), papirer fra forfatteren Chr. Reventlow (1867–1954), ligesom overbibliotekar Vilhelm Grundtvigs og professor Svend Ranulfs arkiver samt stud. jur. Arne Moldkjærs samlinger til verdenskrigens og besættelsestidens historie.

Fru Emma Forchhammer har 1970 skænket flere af sceneinstruktør Bjarne Forchhammers instruktørmanuskripter til Statsbiblioteket.

ODENSE UNIVERSITETS-BIBLIOTEK

Siden 1968 råder biblioteket foruden over den midlertidige ejendom i Islandsgade over størsteparten af ejendommen Østergade 32, der hovedsagelig er indrettet til bogmagasiner. På grund af bibliotekets stærke vækst har det været nødvendigt at overveje udvidelsesmuligheder, og det må påregnes, at en udflytning (omfattende bl.a. afdelingerne for udlån, bogkøb og katalogisering) til universitetets foreløbige campus-område vil finde sted i januar 1972.

I beretningsårene *1969* og *1970* udgjorde bibliotekets samlede bestand af bøger og tidsskrifter pr. 1.4. henholdsvis 215.000 og 262.000 bind. Foruden de løbende bogindkøb er indgået visse større samlinger i form af gave eller køb. Nævnes kan Herlufsholms skoles bibliotek, Fyens Stiftsbibliotek, boggaver fra Landsbókasafn Íslands og den canadiske ambassade samt professor, dr. med. Erik Warburgs efterladte bogsamling.

I forbindelse med den islandske boggave, der blev overrakt 19. september 1969 af rigsbibliotekar Finnbogi Guðmundsson, åbnedes en udstilling, som foruden gaven også omfattede et afsnit helliget fynboen C. C. Rafn, hvis initiativ førte til oprettelsen af Landsbókasafn i 1818. Begivenheden markeredes yderligere ved den første af en række «C. C. Rafn-forelæsninger«, hvor dr. Guðmundsson talte om »Sveinbjörn Egilsson og Carl Christian Rafn«; den anden Rafn-forelæsning holdtes 11. november 1970 af museumsinspektør, dr. phil. Olaf Olsen med emnet: »I Jacob Madsens fodspor. Biskop C .T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser«. Begge forelæsninger er udgivet på Odense Universitetsforlag.

Med udgangspunkt i fundet af en gammel udlånsprotokol fra det første offentlige bibliotek på Tåsinge afholdtes i juni 1969 i Landet en udstilling af de bøger, der ifølge protokollen fandtes i biblioteket. Udstillingen var organiseret af Odense Universitetsbibliotek ved forskningsbibliotekar K. Birket-Smith, der også redigerede det lille skrift »Bierrebye Sogns Almue-Bogsamling 1806-1869. Udgivet af Odense Universitetsbibliotek.«

LOKALHISTORISK AFDELING

1. november 1970 oprettedes Lokalhistorisk Afdeling af Historisk Institut ved Københavns Universitet. Institutionen har til huse i Landsarkivet for Sjælland, adressen er Florsgade 4, 2200 København N., tlf. 37 76 40. Personalet består af en amanuensis og to studentermedhjælpere. Afdelingen skal bistå ved lokalhistorisk forskning og vejlede studerende m.h.t. speciale- og afløsningsopgaver.

I de to første måneder, som beretningsperioden omfatter, er afdelingens kontorer blevet indrettet, studentermedhjælpere antaget, og der er begyndt en registrering af indberetninger til amtmændene inden for det sjællandske landsarkivs område. Desuden har 6 studerende fået specialevejledning.

Afdelingens leder har fortsat sin undervisning for historie- og etnologistuderende og har redigeret Fortid og Nutid (bd. 24, hefte 4).

Se iøvrigt omtalen af afdelingen i Fortid og Nutid, bd. 24, s. 377 ff.

NORDISK INSTITUT FOR FOLKEDIGTNING

1.8.1968 flyttedes NIF til Dansk Folkemindesamlings lokaler, og derværende arkivar Bengt Holbek overtog den daglige ledelse af NIF. Kort efter gennemførtes en statutændring, hvorefter hovedvægten i NIF's arbejde gradvis skal forskydes fra instituttet selv til de lokale folkloristiske institutioner, der med økonomisk bistand fra NIF og praktisk bistand fra styrelsens medlemmer efterhånden skal koordinere arbejdet på en række felter.

Det første led i koordineringen er en inventering af de nordiske arkivers og institutioners bestand af folkedigtning og folkemusik – originaloptegnelser, lydmateriale og registranter. En spørgeliste udsendtes i foråret 1970 til godt 40 institutioner, hvoraf de fleste har afgivet tilfredsstillende besvarelser. Efter redaktionsarbejde ventes inventeringen at resultere i en håndbog, der kan udsendes i 1972.

NIF har afholdt flg. seminarer: over eventyr (Oslo, april *1968*), databehandling (Helsinki, *1969*), terminologi (Julita, *1970*). I København er i *1970* afholdt et introduktionskursus i databehandling for 18 nordiske folklorister.

Publikationsvirksomhed: sammen med Suomalaisen kirjallisuuden seuran kansanrunousarkisto har NIF udsendt Pirkko-Liisa Rausmaa: A Catalogue of Historical and Local Legends in the Folklore Archives of the Finnish Literature Society og A Catalogue of Anecdotes in the Folklore Archives of the Finnish Literature Society (begge Helsinki *1969*); sammen med Dansk Folkemindesamling er udsendt Carsten Bregenhøj: Jyde, Fynbo og Sjællænder. Foreløbig rapport om hulkortanalyse af anekdotesamlingen DFS 1966/1 (København *1969*); sammen med tidsskriftet »Arv« er udsendt et festskrift til prof. Jouko Hautalas 60-årsdag 27.6. 1970 under titlen Biographica, Nordic Folklorists of the Past (Uppsala *1970*), indeholdende biografier af 26 nordiske folklorister.

Endelig har NIF forsynet Encyclopädie des Märchens, Göttingen, med bibliografiske data og typebestemmelser til så godt som alt publiceret dansk eventyrmateriale (originaludgaver) og fotokopier af de vigtigste utrykte samlinger. I forbindelse hermed er der arbejdet videre med en revision af typekatalogen over skæmtehistorier.

INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING

Publikationer: Udvalg for Folkemaals Publikationer, serie A nr. 21, M. B. Ottsen: Hostrup-Dansk II, Ordbog, ved Ella Jensen og Magda Nyberg, bind 5 (register), 1969. Serie A nr. 24, Inger Ejskjær: Fonemsystemet i Østsjællandsk på grundlag af dialekten i Strøby sogn (disputats), 1970. – Poul Andersen og Jørgen Larsen: Bibliography of Scandinavian Philology (i Acta Philologica Scandinavica) 27 (1969) og 28 (1970). – Poul Andersen: Dialektgeografiske kort til undervisningsbrug, 1969.

I ømålsafdelingen er redaktionen af ømålsordbogen fortsat, og seddelsamlingerne hertil er ved udsendelse af suppleringsspørgelister (nr. 27–30) og på anden måde forøget med ca. 17.000 sedler, medens topografisk samling er vokset med ca. 950 blade, hvortil kom-

mer et stikordsregister til E. T. Kristensen: Danske ordsprog og mundheld (1890) på ca. 20.000 sedler. Transskriberingen af bånd- og pladeoptagelser fra Øerne til publicering i Danske Dialekttekster II er fortsat.

I den jyske afdeling er registeret til Ottsens ordbog afsluttet og udgivet og Danske Dialekttekster III (jyske tekster) under trykning. Ved udskrivning af topografisk samling og på anden vis er de jyske seddelsamlinger vokset med ca. 29.000 sedler.

Afdelingsleder Mogens Baumann Larsen har sammen med svenske kolleger fortsat sine sociolingvistiske feltundersøgelser i Tornedalen og i grænseområderne mellem Skåne, Blekinge, Småland og Halland, og det indsamlede materiale er under statistisk bearbejdning.

I plade- og båndafdelingen er samlingerne forøget med 58 bånd (heraf 41 fra Øerne og 17 fra Jylland), og der er overspillet et stort antal optagelser til studie- og undervisningsbrug.

Manuskriptsamlingen er forøget med 12 numre og instituttets bibliotek med 1032 bøger og hefter.

INSTITUT FOR DANSK KIRKEHISTORIE

Under ledelse af Instituttets forstander afholdtes med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd i august *1969* på Lejondal ved Stockholm en nordisk konference om Reformationen i Norden. Fra Instituttet deltog desuden amanuensis Martin Schwarz Lausten, der meddelte en forskningsrapport, (om Chr. III's kirkepolitik).

I tilslutning til Instituttets Salmestudier afholdtes med støtte fra Clara Lackmanns Fond i maj 1969 et svensk-dansk Salmesymposium på refugiet Fuglsang, hvori deltog litteraturhistorikere og kirkehistorikere fra Lund og København.

Arbejdet med udbygning af Kalkmaleriregistranten er fortsat på forskellig vis. Materialet fra Sydslesvig og Skaane, som Instituttet indsamlede i 1967 og 1968, er placeret i alle tre eksemplarer. Endvidere er der udarbejdet to kontrolregistranter på sedler. De viser normalstanden i et topografisk og i et ikonografisk ordnet eksemplar af registranten og gør det muligt at foretage de nødvendige revisioner. I tilslutning hertil er der fremstillet en ikonografisk ordnet seddelregistrant, som kan benyttes i forbindelse med det topografisk opstillede eksemplar af registranten, der findes på Instituttet.

Nyt materiale samt farvedias er fremskaffet på syv ekskursioner i sommeren 1970. Endvidere har Instituttet fra Nationalmuseet modtaget en mindre samling farvedias, optaget af konservator Egmont Lind, og i billedsamlingen er desuden en stor samling fotos af kalkmalerier i finske kirker. Under nogle ophold i Stockholm har medarbejderne ved udgaven af Skaanes Kalkmalerier fremskaffet registreringsrapporter og ældre fotos af kalkmalerierne.

Religionssociologisk afdelings hidtidige undersøgelse om »folkereligionen i Storkøbenhavn« blev afsluttet i september 1970 med indsendelsen af afdelingsleder Per Salomonsens disputats. Siden har afdelingen arbejdet med projektet »Religion og Samfund« under Jørgen Thorgaards ledelse.

Arbejdet med salmeregistranten er

fortsat og har især drejet sig om at registrere de flest mulige værker, som danner forudsætningerne for de store »fuldkomne« salmebøger, som beherskede sidste halvdel af det 17. århundrede. Arbejdet udføres af et studenterhold, under ledelse af salmehistorikeren Anders Malling og under tilsyn af professorerne N. K. Andersen, A. Arnholtz og Billeskov Jansen.

Foruden afhandlinger i diverse tidsskrifter af forskere tilknyttet Instituttet har man udgivet følgende bøger i *1969* og *1970:* Anne Riising: Danmarks Middelalderlige Prædiken, Gad 1969. M. Schwarz Lausten i samarbejde med Inger Bom: Skrifter fra Reformationstiden, I, Gad 1970. J. O. Arhnung (†): Roskilde Domkapitels Historie, udgivet af Troels Dahlerup, Gad 1970. K. Ottosen: The Manuel from Notmark. (=Bibliotheca Liturgica Danica) Series Latina Vol.1, Gad 1970.

INSTITUT FOR DANSK SKOLEHISTORIE

Instituttets medarbejdere er i fællesskab gået i gang med opgaven at skrive en større fremstilling af den danske skoles historie i dette århundrede. De mødes jævnligt til drøftelse af det indsamlede materiale, i første omgang har de behandlet emner vedrørende læreruddannelsen. De har fået adgang til en række vigtige arkiver.

Instituttets indsamling af kilder til friskolens historie, der foretages ved friskolelærer Eilif Frank, har foreløbig givet smukke resultater. Det indkomne materiale er efter aftale med Dansk Friskoleforening deponeret i landsarkivet i Odense.

Instituttet forbereder nu at udsende den anden publikation i sin skriftrække, nemlig Birte Andersen: En fribåren Opdragelse, der behandler adelige børns opdragelse i Danmark fra 1536 til 1660. Statens humanistiske forskningsråd har bevilget støtte til udgivelsen.

Instituttets medarbejdere har i øvrigt fortsat deres studier over henholdsvis skolelovgivningen 1814, skolens stilling i landsbymiljøet 1880–1910, dansk skolepolitik 1890–1925 samt reformpædagogikken. Amanuensis Ingrid Markussen har yderligere skrevet en afhandling om skolevæsenet i ældre tid i Søllerød, og afdelingsleder Vagn Skovgaard-Petersen har redigeret bogen »Skolebøger i 200 År«. De har desuden behandlet forskellige skolehistoriske emner i foredrag, undervisning og artikler.

Licentiatstuderende, cand. mag. Ellen Nørgaard har modtaget et kandidatstipendium til gennemførelse af sine studier over reformpædagogikkens introduktion og betydning i Danmark. Endvidere har højskoleadjunkt, cand. mag. Gunhild Nissen opnået et forskerstipendium til videreførelse af sine studier i landsbyskolens historie.

INSTITUT FOR PRESSEFORSKNING OG SAMTIDSHISTORIE

Instituttet har publiceret: Erik Lund: Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau »Information« august 1943 –maj 1945. 368 sider. Udgivet *1970.*

Endvidere har instituttet fortsat opbygningen af sit politiske klippearkiv, som rummer et betydeligt stof vedrørende dansk, nordisk og international politik.

SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE

Selskabet har i *1969–70* udsendt to nytryk: »Kongens rettertingsdomme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid«, bind 2, ved Troels Dahlerup. Endvidere »Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki« ved Niels Petersen. – Dertil har Selskabet udsendt tretten bind i reprotryk. Ti bind er genoptryk af Selskabets egne publikationer. »Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve« er kommet i otte bind. »Scriptores minores historiæ Danicæ« i to bind. Endelig har Selskabet påbegyndt en udsendelse af klassiske fremstillinger af dansk historie. *1969–70* er følgende udsendt: J. A. Fridericia, »Adelsvældens sidste Dage« og Marcus Rubin, »1807–14, Studier til Københavns og Danmarks Historie« samt sammes »Fra Frederik VIs Tid«.

LANDBOHISTORISK SELSKAB

Ved Karen Marie Olsen har Selskabet i *1969–70* fortsat udgivelsen af Sokkelund herreds tingbøger med udsendelsen af hft. 1–3 af tingbogen 1634–36. Af serien Landstingenes skøde- og pantebøger udsendtes hefte 4 af Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1624–37 ved Jens Holmgaard og hft. 1–3 af Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1645–52 ved Poul Rasmussen.

I foråret 1969 udkom Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–97 ved Jens Holmgaard; den 5. august 1970 offentliggjordes Selskabets festskrift Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen under redaktion af Svend Gissel; og i efteråret 1970 udendtes ved Frank Jørgensen Præsteindberetninger til Ole Worm bd. 1 Aalborg og Ribe stifter.

I arbejdsudvalg tilrettelægger Selskabet endvidere en registrering af ældre kort over landsbymarkerne før udskiftningen, en udgivelse af indberetningerne 1757–60 vedr. landvæsenets nytte og fremtarv og en registrering samt udgivelse af adkomstdokumenter til dansk landgods 1513–59.

DET DANSKE SPROG- OG LITTERATURSELSKAB

Selskabet udsendte i *1969* D. G. Monrad: Breve ved Svend Hauge. Ordbog over det danske Sprog (fotografisk optryk) bd. 18–23 (fortsættes). Knud Togeby: Ogier le Danois dans les littératures européennes. Provst Frederik Schmidts dagbøger bd. II ved Ole Jacobsen og Johanne Brandt-Nielsen (fortsættes). Gammeldansk Bibeloversættelse bd. 3–4 (duplikeret, afsluttet). Breve fra Martin Andersen Nexø bd. 1 ved Børge Houmann (fortsættes) .Johannes Ewalds samlede Skrifter 1–6 (fotografisk optryk). August Bournonville: Breve til barndomshjemmet bd. 1 ved Nils Schiørring og Svend Kragh-Jacobsen (fortsættes). Gammeldanske diplomer gruppe A. 2. række, bd. 3–4 (duplikeret, afsluttet). Corpus philosophorum Danicorum medii aevi, tom. IV Boethii Daci opera. Ved Jan Pinborg og Heinrich Roos under medvirken af Søren Skovgaard Jensen (fortsættes).

1970 udsendte Selskabet: Diplomatarium Danicum 3. række bd. 6 (tiden

1361–63) ved C. A. Christensen og Herluf Nielsen, de tyske tekster ved Peter Jørgensen (fortsættes). Danmarks Riges Breve 3. række bd. 6 (1361–63) ved C. A. Christensen, K. Friis Johansen og Herluf Nielsen, de tyske tekster ved Ernst Dittmer (fortsættes). Søren Kierkegards Papirer, Anden forøgede Udgave ved Niels Thulstrup bd. XII–XIII (de foregående bind er udsendt af Gyldendal i fotografisk optryk af 1. udgaven) (fortsættes). Ordbog over det danske Sprog (fotografisk optryk) bd. 24–27 (afsluttet). August Bournonville: Breve til barndomshjemmet, bd. 2, ved Nils Schiørring og Svend Kragh-Jacobsen (fortsættes). Breve fra og til Holger Drachmann ved Morten Borup, bd. 3–4 (1884–1908) (afsluttet).

UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE

Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie har i *1969* og *1970* fortsat sit arbejde med bl.a. publikationerne om besættelsestiden. I 1970 udsendtes: Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister (disputats, forsvaret ved Aarhus Universitet 30/11 *1970*), og en anden bog: Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, gik i trykken (udkom i marts 1971). Desuden ydede selskabet med Carlsbergfondets tilladelse støtte til udgivelsen af Christian Tortzen: Gilleleje, oktober 1943. Endvidere udsendtes fhv. minister Jørgen Jørgensens erindringer, redigeret af ministeren selv i samråd med Harald Westergård-Andersen, og Aage Friis' samling til systemskiftet i 1901, udgivet ved Lorenz Rerup. I dagene 30.10–1.11. *1970* afholdtes med DNH som vært en kongres om forskningen af den 2. verdenskrig i Norden med deltagere fra Danmark, Finland, Norge og Sverige. Der udvekslede rapporter om forskningens metoder, resultater og vilkår i de forskellige lande, og man vedtog at arbejde for lige vilkår i de fire lande, f. eks. med hensyn til arkivadgang, såvidt det var praktisk muligt, og at udgive en fælles publikation på engelsk om Norden under den anden verdenskrig, da udlandet gennemgående synes at være utilstrækkeligt eller urigtigt informeret herom.

BERIGTIGELSE

Det meddeles herved, at jeg ved udarbejdelsen af kapitel II i min bog »Militærhistorie«, der udkom i 1970 som en af Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, i det væsentlige har gjort brug af *den norske kommandørkaptajn Kåre Kvams afhandling »Militærlitteraturens klassikere«* som kilde. Oplysning herom er ved forsømmelighed fra min side desværre ikke kommet med i forordet, hvilket jeg herved stærkt beklager. Selvsagt har jeg i sagens anledning givet kommandørkaptajnen min uforbeholdne undskyldning.

Gentofte, d. 11. juni 1971.

Helge Klint

○ KOMMENTAR *Hvem er vi?*

Da Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger i 1971 bad bestyrelserne om at være behjælpelige med et forsøg på en erhvervsopdeling af vore medlemmer, var tanken ikke den, at vi skulle sidde og fryde os over, hvor »fine« vi er – hvis altså undersøgelsen havde dokumenteret overvejende tilslutning til vort arbejde på de øverste sociale lag. En enkelt skrev til os, at han ikke kendte sine medlemmers erhvervsfordeling – og i øvrigt heller ikke ønskede at kende den: »Jeg synes, at det er sagen helt uvedkommende, om det er en arbejdsmand eller en direktør. Vi samles om sagen«. Ak ja, det kan vel ingen være uenig i. Men det var heller ikke det, der var meningen. Når vi gerne ville vide, *hvem* – eller måske rettere – *hvad* vi er, var det, fordi vi havde fornemmelsen af, at vi taler forbi ret store samfundsgrupper. Vi ville have disse grupper frem i tal for på baggrund heraf at kunne overveje, hvad vi skulle gøre for at få dem med. Var det f. eks. de samme grupper, som vore årbogsforfattere aldrig havde interesseret sig synderligt for – i hovedsagen fordi de i årtier kom fra det grundtvigske landbo- og skolemiljø? Kunne vi ved at give os til at skrive om dem regne med, at de så blev interesserede? Eller skulle vi gå helt nye veje og da hvilke? For at komme videre måtte vi kende disse grupper; men vi var godt klar over, at det ville være en vanskelig opgave at få dem afdækket.

17 foreninger med ca. 15.000 medlemmer besvarede elskværdigt vor henvendelse. Det var ikke nok, og en stor del af materialet var upræcist – hvilket ikke skyldtes foreningernes uvilje, slet ikke, men karakteren af de oplysninger de havde for hånden. For pensionister og enlige af begge køn må man f. eks. kende deres tidligere tilhørsforhold for at kunne drage nytte af dem. Disse grupper er ret store og vil kun kunne klares ved direkte henvendelse, og det er nok for meget at gøre ud af det. Et andet problem er forholdet mellem selvstændige og ansatte. Når der opgives blikkenslager eller murer, kan det ikke ses, om der er tale om en faglært arbejder eller om en mester. Direktører kan være embedsmænd, fabrikanter og grosserere, og også landbrugere kan være svære at adskille (flere meddelere havde slået godsejere, gårdejere, husmænd og proprietærer sammen).

Ti grupper blev som et forsøg taget ud af materialet, og de fordelte sig procentvis således:

Arbejdsmænd, gennemsnit 0,9 pct. Mange ubenævnte hører givet til denne gruppe, så tallet er næppe alt for godt. Århus Stift har 2,25 pct., Bornholm og Søllerød 0,1 og Sønderjylland 0,75 pct.

Direktører, gennemsnit 1,66 pct. Søllerød har 4,50 pct., Randers 0,3.

Fabrikanter, gennemsnit 0,6 pct. Århus Stift har 1,3 pct., Randers, Ribe, Sønderjylland og Østjysk Hjemstavn 0,4, Skive 0,25.

Grosserere, gennemsnit 0,4 pct. På ny har Søllerød flest, 2 pct., de øvrige fordeler sig med fra 1,2 (Bornholm) til 0,1 (Frederiksberg og Sorø).

Handlende, gennemsnit 5 pct. Heri er også medregnet ekspedienter. Bornholm står øverst med hele 13 pct., og Haderslev kommer lige efter med 12. Værløse, Østjysk Hjemstavn og Århus Stift har 2.

Håndværkere, gennemsnit 5 pct. Her viser Skiveforeningens særlige karakter sig med 13 pct. De øvrige ligger fra 10 (Haderslev) og ned til 3 (Bornholm, Randers og Roskilde).

Landbrugere, gennemsnit 10 pct. Det er den gamle gruppe, hvor Himmerland og Kær Herred endnu har 22 pct. tilbage, Østjysk Hjemstavn 18. Bornholm og Århus Stift har kun 4. Store tal kan også Ribe, Ringkøbing, Skive og Sorø mønstre, nemlig henholdsvis 12, 13, 14 og 13 pct.

Dyrlæger, læger, sagførere og tandlæger, gennemsnit 4 pct. Her er Viborg først med 10 pct. Randers, Ribe, Roskilde og Sønderjylland har omkring 5, Østjysk Hjemstavn 1,3.

Lærere, gennemsnit 16 pct. Gruppen rummer såvel folkeskolelærere som gymnasielærere. Den har gennem årene sammen med landbrugerne været bærende i arbejdet. Øverst ligger Ribe med 23 pct., dernæst følger Sønderjylland med 21, Himmerland og Kær Herred og Sorø med 20. Nederst finder man Birkerød med 7 pct., Østjysk Hjemstavn ligeledes med 7 og Værløse med 4.

Præster, gennemsnit 2,4 pct. Sønderjylland 4,5 pct. – Værløse 0,3.

De to sidste tal afslører i og for sig materialets svaghed – for *alle* præster i Værløseforeningens område kan udmærket være medlemmer, mens de ikke behøver at være det i Sønderjylland. I så fald kan den sidste forening ændre sit tal ved agitation, den første ikke. Dertil kommer også, at de københavnske omegnsforeninger i snart sagt alle forhold står noget for sig selv.

Skal man på det foreliggende grundlag – selv om man kvier sig lidt ved det – drage nogen konklusion, så må det være den, at arbejderne ikke interesserer sig for lokalhistorien. Det er bare ikke sandt; det har 16 års arbejde i Århus byhistoriske Udvalg vist (jfr. overarkivar Vagn Dybdahls foredrag i Frederikshavn – trykt i Fortid og Nutid, bd. 23, s. 275–96 – og på kurser under DHF og SLF). Om disse og andre grupper kan vindes ved at skrive om dem og deres historie er vel et spørgsmål. Men vi må i al fald have opmærksomheden henvendt på dem, når de lokalhistoriske problemer diskuteres, og også hvis vi skal til at forsøge at uddanne vore flittige gamle og kommende nye forfattere, således som Vagn Dybdahl har foreslået det i en artikel i det sidste hæfte af det norske tidsskrift »Heimen«.

Finn H. Lauridsen

Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde

AF BERNHARDT JENSEN

På Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Århus 1971 holdt byens borgmester, Bernhardt Jensen, *et foredrag der her gengives efter manuskriptet. Ved de senere års kommunesammenlægninger er der skabt organer af en sådan størrelse, at de kan drive kulturpolitik. Borgmester Bernhardt Jensen foreslår derfor, at DHF får foretaget en stor, systematisk undersøgelse, hvis resultater kan være vejledende i den kulturpolitiske udvikling. Indtil da kan man reformere det allerede eksisterende – der nævnes årbøgernes indhold og geografiske virkefelt, museernes udstillingsvirksomhed og endelig en eventuel oprettelse af arkiver ved de større kommuner. Der vil herved kunne skabes nye kraftcentre for det lokalhistoriske arbejde.*

Når man fra de lokalhistoriske foreningers og arkivers side har ønsket at drøfte emnet »Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde«, må det være udtryk for, at der med den omfattende kommunale reform, som gennemførtes i 1970, er opstået nye problemer for de lokalhistorisk interesserede: Måske nye muligheder. Og måske også en vis uro for det fremtidige arbejde.

Mange har spurgt sig selv, om dannelsen af de større administrative enheder ikke vil indebære en risiko for, at det lokale foreningsliv, herunder også det lokalhistoriske virke, går i stykker eller sygner hen. Vil den kommunale sammensmeltning føre med sig, at man udvisker de små enheders særpræg og sogneliv, så også de følelser og tilskyndelser, der bærer den lokalhistoriske interesse, ikke længere har noget at leve af? Jeg, som ud fra en række begrundelser af økonomisk og byplanmæssig art, er gået ind for kommunesammenlægningerne, erkender blankt, at risikoen er der. Men den var der desværre i forvejen. Jeg kan tage Dem med ud i nogle af vore nærmest beliggende forstæder og vise Dem, at der allerede før sammenlægningen var sket en så fuldstændig udradering af de gamle landsbymiljøer, at den frygtede store kommune ikke kunne have gjort det mere effektivt end sognerådene gjorde det. For sagen er jo den, at selv den lille hyggelige landkommune ikke har haft noget højere ønske end at blive større. Alle havde de vokseværk, og derfor måtte det ende med sammenlægningen. I hvert fald i de større byers nær-

hed er den lille enheds egetliv forsvundet. Samtidig med, at der fra landet stadig går en strøm mod byerne, går der også en strøm fra byerne ud i alle de omgivende landsbyer og stationsbyer med bosætning for øje.

Alle disse flytninger og adskillelsen mellem boligby og arbejdsplads-by fremmer en vis rodløshed, som umiddelbart ikke skulle synes gunstig for opbarbejdelse af en interesse for hjemstavnen eller dens historie. Den bofaste, oftest lidt ældre del af befolkningen, kan ikke i længden bære arbejdet oppe. Men heldigvis er der samtidig visse tegn på, at rodløsheden som alment, generelt fænomen også hos den unge generation kan føde en interesse for den historiske baggrund for tilværelsen. Interessen for det stedlige miljø, for bevaring af bybilleder i stedet for totalsaneringer, for bevaring af allétræer i stedet for motorveje, er meget stor hos en del af ungdommen, bl. a. også hos arkitekter og byplanlæggere, og det kan føre til et frugtbart samspil med lokalhistorien.

Tilbage står så spørgsmålet, om denne interesse for miljø og for stedlig historie også er så levende hos kommunalpolitikerne, at man tør overlade ansvaret for disse spørgsmåls rette løsning til dem. Her må jeg som kommunalpolitiker udtrykke en stor tvivl. Når sandheden skal frem, må det desværre siges, at kommunalpolitikerne ofte har en særdeles ringe lokalhistorisk ballast – til trods for, at det faktisk burde være enhver lokalpolitikers pligt at kende hovedtrækkene i sin bys og egns historie. Ethvert kommunalbestyrelsesmedlem burde have stedets historie udleveret til pligtlæsning.

For lokalhistorikerne er det i hvert fald af afgørende betydning, at byplanlægningen ikke foregår under fuldstændig tilsidesættelse af historiens krav på at blive hørt. Vi har desværre ikke som i mange tyske og svenske byer stadsantikvarer til at beskytte de historiske minder. Men arbejder man med byhistorie, ved man, hvor afgørende det er for at kunne levendegøre en lokalitets fortid, at man har fikspunkter at støtte sig til. Man kan vanskeligere fortælle på en levende måde om en gade, der er helt udraderet, end om en gade, der er bevaret i sit forløb og med enkelte gamle hjørnestene i den nyere bebyggelse. Man kan ikke få folk til at føle det samme for et butikscenter, hvor der engang lå en landsbyidyl, som for en samling gårde, der stadig ligger omkring det gamle gadekær. Uden at vi skal forlange byernes udvikling standset, kan vi godt fordre, at den ikke behøver at foregå hen over alt det, som giver de gamle lokaliteter deres særpræg, og som er en forudsætning for menneskets trivsel og for en sammenhæng bagud og fremad.

Så meget, indtil videre, om lokalhistoriens ideologiske placering i den kommunale sektor. Derefter kan vi gå til den side af sagen, der hedder økonomi og bevillinger. Her kan vi straks stille to spørgsmål:

Hvorfor bevilger f. eks. Århus kommune i det hele taget et vist beløb til Historisk Samfund for Århus Stift? og hvorfor er bevillingen lige akkurat på 800 kr.?

Det første spørgsmål – hvorfor der ydes en bevilling – må vistnok besvares med: det gør man nu engang af tradition, og det andet – om beløbets størrelse – må besvares med: véd ikke!

Svarene er lidet oplysende. Men de er uden tvivl karakteristiske for den praksis, der kendetegner både den statslige og kommunale bevillingspraksis – i hvert fald når det gælder kulturelt arbejde.

Det er gammel skik, at når et vist antal borgere samler sig om et ideelt og kulturelt arbejde, så yder det offentlige støtte til det. Beløbets størrelse bliver da gerne bestemt af, hvad man hidtil har ydet til beslægtede formål. Så formløst og – om man vil – uovervejet er sagen. Det er ubestrideligt, at de kulturelle bevillinger hidtil har været præget af tilfældigheder. Det er imidlertid ikke holdbart i det lange løb. Vi kan ikke fortsætte med det, vi kunne kalde et levn fra det gamle nationalliberale bystyre, hvor man hjælper sig frem fra tilfælde til tilfælde. Kommunerne må overveje, hvordan og hvilken kulturpolitik man vil drive. I fremtiden må en stigende del af de kulturpolitiske bestræbelser ligge i kommunerne – dermed er ikke sagt noget om byrdefordelingen. Det er nemlig væsentligt, at det kulturelle arbejde har en så nær tilknytning til befolkningen som muligt, og først nu har vi med storkommunerne fået lokale organer af en sådan størrelsesorden, at de kan drive kulturpolitik.

Bliver der så nogen plads for lokalhistorien i den nye kulturpolitik? Det er ganske givet, at Dansk historisk Fællesforening har en særlig forpligtelse til at søge at bringe klarhed omkring dette problem.

Klarheden skabes ikke ved, at medlemmerne i denne forsamling kommer med en række trosbekendelser. Det vil være nødvendigt, at der foretages en systematisk undersøgelse i lighed med f. eks. Danmarks Radios store lytter- og seerundersøgelser.

I øjeblikket udgives en række lokalhistoriske årbøger, og spredt landet over er der et stort antal kulturhistoriske museer. Det er imidlertid en kendsgerning, at vi ikke ved, om årbøgerne læses, og at vi ikke ved, om publikum oplever museerne. Om de lokalhistoriske årbøger ved vi dog, at de spredes på egnen; men om museerne i særlig grad har et lokalt publikum eller blot er mål for flygtige turistbesøg, det ved vi ikke.

Der er mere, vi heller ikke ved. Vi ved f. eks. ikke, om folk begynder på at læse årbøgerne, men så giver op, fordi de ikke kan forstå dem. Eller om de står i museerne og savner forklaring på eller forståelse af de ting, de ser.

En virkelig tilbundsgående undersøgelse ville sikkert bringe artige ting frem. Den ville måske også klarlægge, hvorfor der er den stagnation i de lokalhisto-

riske samfund, som Vagn Dybdahl påviste i sit foredrag på årsmødet i Frederikshavn for nogle år siden.

Undersøgelsen burde imidlertid ikke standse ved de historiske samfunds medlemmer og ved museumsgæsterne. Den skulle også omfatte den del af befolkningen, man ikke har forbindelse med. Her måtte man søge klarlagt, hvorfor den ikke har forbindelse med det lokalhistoriske arbejde, og hvad den kunne ønske sig for at udnytte de forskellige tilbud.

En undersøgelse af en sådan karakter ville i højeste grad være vejledende både for politikere og dem, der arbejder med lokalhistorien. Vi vil komme til at stå på en meget solidere grund, og vi vil få et indtryk af, hvor der fra begge parters side skal sættes ind i fremtiden.

Det er klart, at den foreslåede undersøgelse vil kræve en stor indsats. Det er ikke noget, man blot kan bede et par bestyrelsesmedlemmer om at ordne. Der må etableres et hold af historikere og sociologer, som gives de fornødne midler, f. eks. gennem en bevilling fra forskningsrådene.

Ud fra undersøgelsen måtte det derefter overvejes, hvilken plads lokalhistorien bør have i kulturpolitikken. Denne behøver naturligvis ikke at være afstemt efter undersøgelsens resultat. Det kunne tænkes, at man af flere grunde ønskede ligefrem at skabe større interesse for lokalhistorie. Og dernæst er der det særlige forhold, at mange investeringer i lokalhistorie ikke alene kommer den nuværende generation til gode. Mens en bevilling til en koncert giver borgerne en engangsoplevelse, så vil bevillinger til publikationer, til bevarelse af miljøer, til arkiver osv. være investeringer, som der hæves udbytte af gennem mindst årtier.

Med dette er vi inde i den nye videnskab, som hedder kulturøkonomi. Den er taget op i flere lande, navnlig har Tjekkoslovakiet været førende, og sidst har man i Sverige sat et hold forskere i gang med spørgsmålet. Det, man bl. a. vil frem til, er at fastslå nogle måleenheder, så de bevilgende myndigheder kan dømme om effektiviteten i f. eks. teatre, orkestre, museer. Yderligere vil man kunne se, om befolkningen får et rimeligt udbytte af pengene. Man vil eksempelvis altså vurdere, om et tilskud på 5.000 kr. til en maleriudstilling giver større eller mindre behovstilfredsstillelse end 5.000 kr. til en lokalhistorisk publikation.

Stillet op på den måde, lyder det uhyre koldt og sagligt. Mange af os vil også instinktivt reagere imod det. Man må dog se i øjnene, at en sådan kulturøkonomi vil trænge frem. Dertil kommer, at mange bevilgende myndigheder mere eller mindre bevidst har anvendt den i sin praksis, men på et løst grundlag. Måske vil en sådan mere rational vurderingsmåde også skabe mere respekt om nogle kulturinstitutioner, selv om det omvendt vil kunne ramme andre institutioner.

Den skitserede undersøgelse vil ikke kunne laves fra dag til dag. Indtil da, og indtil resultaterne kan vurderes, bør det hele ikke standse. For mig at se kræves der en række reformer, og dem, jeg nu vil pege på, er samtidig sådanne, som jeg tror, undersøgelsen vil vise hen imod. De er samtidig et udtryk for en kommunalpolitikers vurdering.

Lad os først tage det allerede eksisterende. De lokalhistoriske årbøger har hidtil været den akse, hvorom arbejdet har drejet sig. Mange af dem er i de senere år i det ydre blevet stærkt moderniseret, og de bringer gennemgående yderst lødige afhandlinger. Men jeg har allerede nævnt, at de er stagneret; opslutningen om dem har ikke kunnet følge med væksten hverken i folketallet eller i andre kulturelle aktiviteter. Dette kan heller ikke undre. Sagen er jo den, at det er en ganske håbløs opdeling af landet, som er sket med årbøgerne. Se blot årbogen her i Århus; den dækker samtidig Skanderborg, Horsens og Silkeborg, og det kan kun blive lejlighedsvis, at der kommer stof om disse byer, og selv om de gode borgere i Horsens og Silkeborg selvfølgelig med sympati føler sig knyttet til Århus, så tvivler jeg på, at tilknytningen også rækker til Århus bys historie.

Dette, den geografiske opdeling, er én ting, der hæmmer årbøgerne. Noget andet er indholdet. Blandt de tre, fire, fem afhandlinger, hver årbog bringer, kan man ikke regne med, at der hvert år vil være noget, som interesserer enhver modtager, heller ikke selv om man indskrænkede området geografisk. Det gør heller ikke noget, hvis man er tilfreds med at holde et jævnt og beskedent medlemstal, hvor en stor del blot er med for at støtte den gode sag. Vil man derimod ekspandere, og vil man skabe større forståelse hos de bevilgende myndigheder, ja, så går det ikke.

Skal der være større interesse om den årlige bog, må et stort antal føle, at den, som man siger, kommer dem ved. Der er to veje at gå. *Enten* skal man skifte over til at udsende bøger, eventuelt hæfter, om et enkelt emne, *eller* også skal man, hvis man endelig vil bevare en årbog, samle bidragene om et enkelt tema. Eksempelvis skolerne og skolevæsenet, trafikken, forlystelser, forbrydelser og politi. Og så må man tage springet og arbejde med mere snævre geografiske enheder; i mange tilfælde vil en enkelt storkommune kunne bære publikationen. I andre må storkommuner, der er snævert sammenknyttet, arbejde sammen. Det vil også være mere naturligt for et kommunalstyre at støtte publikationer, der henter deres emner fra kommunen, end det er at støtte en årbog, hvor kommunens forhold aldrig kommer med.

Nogle vil måske sige, at man på den måde prisgiver store landkommuner, som ikke kan klare en publikation (jeg ved i øvrigt ikke, om de ikke kan). Men det gør man allerede med de nuværende årbøger. Det er en illusion at tro, at de dækker deres områder. Tag eksempelvis »Fra Himmerland og Kær

Herred«; her har der ikke i flere år været noget bidrag om så store bysamfund som Års og Farsø, eller tag Hardsyssels årbog, der ikke i en årrække har bragt en linje om Struer.

At fremtiden ligger i en ændring som den, jeg her peger på, viser også den udvikling, der har været de steder, hvor man har taget denne linje op. Jeg skal blot minde om Søllerød, Gentofte, Middelfart, Århus og Aalborg.

For de lokale museer er problemerne af samme natur som for årbøgernes vedkommende. De store tvær- og længdegående samlinger gør dem til nationalmuseer en miniature, men uden at de derved ligefrem bliver til turistattraktioner.

Museerne og andre historiske institutioner kan imidlertid få store skarer i tale, når der arrangeres særudstillinger. Sagt meget brutalt kunne man udmærket i mange tilfælde nedlægge de kostbare permanente opstillinger, som man jævnligt og med store udgifter og med indsats af betydelig arbejdskraft omorganiserer. I stedet skulle man da indrette sig nogle magasiner (tingene vil da også blive mere betryggende opbevaret) og samle kraften om særudstillinger.

Denne virksomhed ville også kunne knytte en mere levende forbindelse til nutiden. Vi skal snart have valg; en udstilling om valgkampen i byen gennem tiderne vil have en appel til mange. Og vil en udstilling om butikken i byens historie ikke være en rimelig måde at fejre en handelsforenings jubilæum på? Der er talrige muligheder, og både kommnestyre og andre organer i byen vil uden tvivl hellere støtte den slags initiativer end betale til et museum eller en samling, blot fordi det nu engang hører sig til.

Årbøgerne og museerne er gammelkendte institutioner rundt i landet. Noget anderledes stiller det sig, når det drejer sig om arkiverne. Vi har siden 1890-erne haft de fire landsarkiver og har i de seneste år fået de mange egnshistoriske arkiver. Landsarkiverne har i særlig grad haft til formål at bevare den statslige lokaladministrations arkiver og har dertil samlet et stort antal godsarkiver.

De egnshistoriske arkivers virke er meget forskelligartet, og mange af dem har mere karakteren af at være billed- og tryksagssamlinger.

Næsten overalt er de egnshistoriske eller lokalhistoriske samlinger knyttet til folkebibliotekerne. Jeg kan nævne, at vi i den nye Århus kommune har lokalsamlinger i 11 biblioteker. Ved deres tilknytning til bibliotekerne har samlingerne opnået en fastere økonomisk basis, bl.a. i kraft af bibliotekslovens tilskudsbestemmelser. Der må imidlertid snarest tages stilling til en række problemer vedrørende de lokalhistoriske samlingers geografiske områder, sagsområder, afgrænsning til andre arkiver og museer, registrering lokalt og centralt osv.

Man skal nok være opmærksom på, at en *for* kraftig inddragning af det lokalhistoriske indsamlingsarbejde under biblioteket kan rumme en fare for, at de frivillige kræfter, der her gør en pionérindsats, ikke bliver fastholdt og udnyttet. Her kræves der en balancekunst og et godt samarbejde for at få det rette udbytte.

De samlinger, der arbejder under bibliotekernes beskyttelse, kan imidlertid ikke i storkommunen magte den anden vigtige arkiv-opgave: De kommunale arkiver. Disse *kan* afleveres til landsarkiverne. Det er kun sket i beskedent omfang, og man må stille sig selv det spørgsmål: Vil landsarkiverne over en bank kunne modtage de kommunale arkiver? Det må formentlig besvares benægtende, i hvert fald når det gælder de store bysamfund; alene her fra Århus har de opbevaringspligtige arkiver et omfang omtrent svarende til det fynske landsarkiv.

Også bevillingsmæssigt er der problemer knyttet til spørgsmålet. Det er åbenbart, at staten har en forpligtelse til at modtage og forvalte de kommunale arkiver, også selv om de er så store, at man i realiteten ikke er i stand til at tage imod dem uden meget store udvidelser af landsarkiverne. Samtidig må det indrømmes, at kommunerne er nødsaget til selv at forvalte de nyere arkiver. Med fare for at køre ind i problemer, der bør løses, men som er for komplicerede til en nøjere drøftelse i dag, vil jeg lægge frem til overvejelse, at der i de store kommuner bør oprettes arkiver, hvis drift fortrinsvis betales af staten efter en ordning svarende til statens refusion af udgifterne til skolevæsenet.

Inden jeg omtaler fordelene ved en sådan ordning, må jeg straks sige, at den fremfor alt ikke må nedbryde den nugældende opbygning af arkivvæsenet. Den skal kun supplere dette. Det er åbenbart, at der knytter sig mange fordele til de nuværende landsarkiver og til Erhvervsarkivet. Hvis man begynder at udstykke for stærkt af den statslige administration, vil sikkert meget blive slået i stykker. Og når det gælder Erhvervsarkivet, så kræver udnyttelsen af erhvervslivets arkiver en sådan specialviden, at den ikke kan spredes. De kommunale arkiver skulle kun tage sig af de rent kommunale sager, dog i en koordination med egnsarkivernes opgaver. Om egnsarkiverne på et eller andet tidspunkt så bør flyttes fra bibliotek til kommunearkiv, afhænger helt af, hvilken karakter dette sidste får, om det i sin indretning og sin politik lægger an på at være en udadvendt, åben institution.

Det er min opfattelse, at sådanne nye kommunearkiver *vil* kunne blive kraftcentre for det lokalhistoriske arbejde. Alene det forhold, at man derved rundt om vil få historikere med tilknytning til stedets historie, vil være en umådelig fordel. Man vil nemlig samtidig få personer, der vil kunne gå ind i arbejdet med de lokalhistoriske publikationer og med at arrangere særudstil-

linger sammen med museumsfolkene, og de vil kunne være det konstante element i det lokalhistoriske arbejde. Man kan nemlig ikke regne med, at der til enhver tid vil være den fornødne frivillige arbejdskraft, og jo heller ikke, at enhver bibliotekar vil være historiker.

Det er på den anden side nødvendigt, at den frivillige arbejdskraft bevares og yderligere stimuleres. Der vil stadig være brug for den dygtige lokalhistoriker, som selv forsker og fremlægger sine resultater. Vi må dog se i øjnene, at ikke alle historisk interesserede kan gøre dette. Ledet af en fagmand – her kommer de nye arkivarer atter ind i billedet – vil mange flere kunne drages ind i historiske undersøgelser. Den nye samfundsfagligt orienterede historieforskning vil også slå igennem i den lokalhistoriske forskning, og her vil der være brug for en interesseret frivillig arbejdskraft til brug for de mange masseundersøgelser, den nye forskning kræver.

Jeg har kun kunnet pege på enkelte af de problemer, der i dag består for lokalhistorien i kommunerne. Jeg har nævnt områder, hvor der trænges til reformer og en mere bevidst overvejelse af målene. Det er ganske givet, at der er store muligheder, og at mange flere ønsker at følge eller deltage i det lokalhistoriske arbejde. Griber vi denne chance, vil det kunne få vidtrækkende følger for det videre kulturarbejde.

En større lokalhistorisk bevidsthed vil væsentlig ændre mulighederne for at bevare bygninger og gadepartier. Ikke for at vort daglige liv skal udspilles i en museumsby, men for at give vor dagligdag øget fylde og glæde.

Lokalhistorien vil også styrke tilknytningen til det sted, hvor vi lever. Det skal ikke ske for at skabe en selvglad lokalpatriotisme, men for at vi ikke skal føle os mere – for at bruge et modeord – fremmedgjorte, end det moderne samfund tvinger os til.

Lokalhistoriens muligheder og rækkevidde er ikke udtømt hermed. Men for at den kan blive en integreret del af den nye kulturpolitik, må der sættes nye mål og tages nye former i brug inden for de nyskabte kommunale rammer.

Socialhistorie i købstæderne

AF VAGN DYBDAHL

Dansk historisk Fællesforenings sommerkursus 1971 havde som emne: »Købstaden – det lokalhistoriske indsamlings- og registreringsarbejde i købstæderne«. Her holdt overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl *foredrag om, hvordan de sociale forhold belyses. Nedenfor gengives foredraget efter manuskriptet. Emnet er søgt belyst på den måde, at der først drøftes nogle principper for socialhistorisk forskning, og dernæst behandles muligheden for at dele bybefolkningen i klasser. Herunder drøftes de forskellige kriterier, der kan anlægges og de muligheder, kildematerialet rummer. Endelig peges på forskellige forskningsopgaver; foredraget slutter med at opfordre til en central tilrettelægning af arbejdet i og ved de egnshistoriske arkiver.*

Det er en kendt sag, at når historikere skal skrive om sædeligheden i gamle dage, bliver det gerne usædeligheden, de skriver om. Noget lignende gælder, når emnet er de sociale forhold; der er da en tendens til at rette søgelyset mod de dårligst stillede samfundsgruppers forhold og lade det alene være socialhistorie.

Så meget lettere føres vi til dette, som kildematerialet har en overvægt i den retning.

Først skyldes denne skævhed kildematerialet i sig selv. Tænk på dagens avis. Her er det kriminalitet, narkomisbrug, uheldige boligforhold og andet vederstyggeligt, der fylder op. Det samme gælder, når det offentlige skaber arkivalier; der skrives meget mere papir om forbryderen eller om den ulykkelige, der ikke kan klare sig selv, end om den raske, glade og jævnt arbejdsomme.

Dernæst skyldes skævheden i kildematerialet det udvalg, som arkiverne bevarer for eftertiden. Der har været en tendens til at sikre bevarelsen af kilderne til belysning af det unormale, mens man har kasseret de ved første tanke endeløse og ensformige sagrækker om det normale.

Nu er det selvfølgelig ikke tilfældigt, at aviserne hellere bringer en reportage om en familie i en fugtig og rottebefængt kælderlejlighed end om livet i en veludstyret 2 værelses med 2 kamre på 1. sal. Det første fanger læseren mere; skal det sidste kunne konkurrere, kræver det i hvert fald en langt dygtigere

skribent. Det er heller ingen nyhed eller noget drama, og det kræver man. Der går en historie om en redaktør, der afviste en ung journalists nyhed om en hund, der havde bidt en mand. Redaktøren sagde, at det først blev interessant, når en mand havde bidt en hund. Hvis opgaven er at skildre forholdet mellem hunde og mennesker har manden, der bed hunden, imidlertid kun ringe interesse; her er det mere oplysende at få at vide, hvor mange mennesker, der bliver bidt af hunde.

Umiddelbart gælder det samme, når det drejer sig om historie. Her vil man (historikeren og hans læser) også ofte søge det, der er iøjnefaldende ved at skille sig ud fra normen. Der er dog det særlige ved historien, at det normale i fortiden ofte adskiller sig så stærkt fra nutiden, at det i reglen er i stand til at konkurrere med det unormale, det påfaldende.

Denne omstændighed er vort held, når vi skal beskæftige os med socialhistorie. Her må vi nemlig fremfor alt interessere os for det normale, de dominerende træk. Som når det drejer sig om økonomisk historie, er det vigtigt at fastholde, at målet er at nå frem til det generelle. Der har været og er en tendens til at søge den gode historie; men den kan man roligt lade ligge. Finder vi i en retssag fra Kolding fra 1820-erne, at en mand spiste sin kone, fordi hun havde været ham utro, så har det ikke megen interesse at bringe dette videre til eftertiden. Er det imidlertid noget, man jævnligt støder på i datidens Kolding, så får det straks en anden interesse.

Vanskeligheden er imidlertid, at det er yderst svært at få klarlagt, hvad der er normen i ældre tid. Det var måske alligevel ingen dårlig idé at publicere, at man har set sagen om den konespisende mand i Kolding. Muligvis vil der være en række historikere landet over, som spredtvis er stødt på tilsvarende sager, og så begynder der at danne sig et mønster.

Det er nemlig umuligt på forhånd at sige, at dette eller hint var normen på den og den tid. Det er det jo allerede, når det gælder nutidige forhold. En lærebog i sociologi for gymnasiet nævner eksempler på, hvordan »sund fornuft« kan være ude af trit med de virkelige forhold. Uden videre, hedder det, vil man acceptere, at de gamle er ensomme, fordi de mister forbindelsen med børnene, når de rejser hjemmefra. En undersøgelse viser imidlertid, at de fleste gamle har en særdeles hyppig kontakt med deres børn. Ligeledes vil man umiddelbart acceptere, at ægteskaber med udearbejdende kvinder har en større skilsmisseprocent end andre ægteskaber; men det er ingenlunde tilfældet. Vi kan også tage et historisk eksempel. Det er vistnok en ret udbredt opfattelse, at 3-generationsfamilien tidligere ligefrem var noget normalt. En nylig foretaget undersøgelse af 1845-folketællingen viser dog, at det kun var omkring 7 pct. af husstandene, der var 3-generationsfamilier.

Disse indledende bemærkninger har skullet tjene til at understrege, dels at

vi skal søge normen, dels at vi ikke ved, hvad den er. Vi ved end ikke, hvor den snerper henad.

Hidtil har vi talt, som om vi dog i hvert fald vidste, hvad vi ville beskæftige os med. Altså, som om vi var klar over, hvad sociale forhold eller socialhistorie er for noget.

Socialhistorie er et meget uskarpt begreb. Mange har opfattet den som al den historie, der ikke er decideret politisk historie; i hvert fald når man slog den sammen med økonomisk historie og talte om »økonomisk og social historie«. I denne brede forstand samlede man under socialhistorie så vidt forskellige ting som eksempelvis fodtøj, lønforhold, kirkegang og sex. Der var altså meget med, som vi ellers kalder kulturhistorie. Ofte var der tale om fremstillinger, som enten var eksempelsamlinger uden tolkning eller udvikling, eller også var det fantasifulde syner, der uden fundament opstillede store samfundssystemer og tolkninger af dem.

I dag er der en anden tendens. For det første bliver det mere og mere almindeligt at indsnævre socialhistorien til de samme emner, som den moderne sociologi arbejder med – det er også nok! For det andet påvirkes socialhistorien også af sociologiens og andre samfundsvidenskabers metode. Navnlig giver dette sig til kende derved, at man bestandig søger at gøre så mange iagttagelser som muligt, og ud fra disse søger man at drage så generelle træk frem, som det er forsvarligt.

Der er mange sociale forhold i den gamle købstad, der kan belyses ad den vej og derved bringe solidere nyt om væsentlige forhold i fortiden. I aften kan der kun blive tid til at pege på enkelte temaer, og det vil desværre ikke være muligt at behandle disse emner blot nogenlunde dybtgående. Stort set må vi også holde os til en snæver periode, nemlig 1814–1914.

Et af de faste emner i sociologien er den sociale lagdeling – stratifikation – i samfundet. Det er i øvrigt også et af de emner, som med størst held er taget op af den moderne socialhistorie ude i verden.

Det, man vil, er at opstille de klasser, samfundet deler sig i. Man vil dernæst klargøre, hvad der bestemmer denne klassedeling, hvordan mulighederne er for at gå fra den ene klasse til den anden, om man gifter sig inden for sin klasse, om de forskellige klasser samarbejder, om deres samfundsmæssige indflydelse osv.

Nu er det ikke umiddelbart let at opdele en nutidig befolkning i klasser. Ikke mindre svært bliver det, når det gælder fortiden. En række af de fordomme, vi har om nutiden, er sikkert nogenlunde rigtige; men det kan være ganske hasarderet uden videre at overføre dem på et bysamfund omkring

f. eks. 1850. Imidlertid vil vort udgangspunkt alligevel ofte være nutiden, og i bilag 1 er gengivet en rangfølge for 75 udvalgte stillinger; den er opstillet af sociologen Kaare Svalastoga. Et stort antal personer har hver ordnet 75 kort med disse stillinger i den rangfølge, som de fandt naturlig, og listen viser den dominerende tendens.

Det er åbenbart, at penge ikke giver den højeste placering, selv om de øverste er ret vellønnede. Først fra direktør og skibsreder (9 og 10) og med godsejer og grosserer (19 og 31) er pengene formentlig afgørende. Det bestemmende i alle led er øjensynlig sådan noget som graden af uafhængighed, fritagelse for direkte betjening af andre, uddannelse og lederfunktioner. De forskellige stillinger er igen grupperet i 9 klasser, som det er vist i bilag 2.

Det ville være bekvemt, hvis vi uden videre kunne overføre denne opstilling til samfundet omkring 1850; men det kan vi sikkert ikke – heller ikke selv om vi ser bort fra, at stillingsbetegnelser og antallet af stillinger på en række områder var færre end nu.

Et vidnesbyrd om vanskelighederne har vi i den officielle sociale lagdeling, den såkaldte rangfølge. Den benyttes især til at bestemme den orden, hvori de audienssøgende kommer ind til kongen; rangfølgen blev første gang fastsat i 1746 og er siden ajourført flere gange. I bilag 3 er opstillet rangfølgen for nogle udvalgte stillinger i 1860 og 1970 samt sket en jævnførelse med Svalastogas lagdeling.

Det er navnlig et forhold, der er iøjnefaldende. Det er militærpersonernes placering. I 1860 lå de væsentlig højere end grupper som højesteretspræsidenter, retspræsidenter, amtmænd, bisper, provster og landsdommere; men dette er ændret i dag – mest ved at de civile er rykket op, mens de militære er blevet stående. Hvis man samtidig skeler til stillingernes placering hos Svalastoga, synes ændringerne at stå i et rimeligt forhold til opfattelsen ude i befolkningen. Forandringerne i den officielle rangfølge skal naturligvis ses i sammenhæng med lønforskydninger; men også heri ligger der en social vurdering. Når vi i det hele har opholdt os ved den officielle rangfølge er det først og fremmest, fordi den viser, at selv noget så stift som denne bringer vidnesbyrd om, at der sker forskydninger, at vi altså ikke kan stille et skema op, der kan dække lange tidsrum. For det er jo i øvrigt åbenbart, at vi selv skal stille skemaer op for den sociale lagdeling. Den officielle rangfølge mangler tilmed de mange, der ikke er knyttet til statstjenesten; ganske vist havde en ældre tid til brug især for disse et vidtudbygget titelsystem (etatsråd, kancelliråd osv.), der også var indarbejdet i rangfølgen (dette titelsystem trænger i øvrigt til en historisk behandling); men heller ikke det slår til.

Når skemaet skal opstilles, må der tages hensyn til to kategorier af forhold, der bestemmer klassedelingen: de umiddelbart målelige, de objektive, og de

mere følelsesbetonede, de subjektive. Måske kan dette udtrykkes på den måde, at hvis en mand skal være i overklassen i dag, skal han som den første forudsætning have en indkomst på 100.000 kr. Vi har hermed skabt et objektivt kriterium; men derefter bliver det vanskeligere. Der er næppe nogen tvivl om, at man vil placere en rigsarkivar med en løn på 150.000 kr. i overklassen; men mange vil afvise at give ejeren af et møntvaskeri den samme placering, selv om han har en tilsvarende indtægt. Hans stilling har altså ikke samme prestige.

Når vi skal behandle problemet historisk, må vi således først se på de økonomiske forhold. Dernæst se på andre objektive kriterier, der – hvis det havde været vore dages rigsarkivar – bestemmer placeringen: hans uddannelse, hans lederstilling (antal underordnede) osv. for sluttelig at anvende det mere uhåndgribelige, at befolkningen tillægger rigsarkivarstillingen større prestige end f. eks. maskinfabrikantens, skønt denne som civilingeniør har en tilsvarende uddannelse, lige så mange underordnede og forvalter mange flere penge end rigsarkivaren. Allerede nu kan vi ane, at disse uhåndgribelige faktorer vil blive de sværeste at få fat i, når det gælder fortiden.

Det store – økonomisk betingede – skel i befolkningen gik mellem arbejdere på den ene side og alle andre på den anden side. I reglen vil det ikke være svært for historikeren at trække denne grænse; men man må være klar over, at der også inden for arbejderklassen var skel, som erkendtes både af klassen selv og af andre. Det fundamentalt afgørende var forskellen mellem faglærte og ufaglærte, der som hovedregel også var markeret tydeligt gennem lønnen. Hvor dybtgående kløften var, ses også deraf, at de faglærte var altdominerende blandt Socialdemokratiets tillidsmænd i partiets første 30–40 år.

De komplicerede problemer dukker op, når vi forlader arbejdergruppen. Her må udgangspunktet være borgernes indtægtsforhold; men de er meget svære at bestemme. Først fra 1860-erne får vi et skattesystem, der årligt søger at fastslå den enkelte borgers indkomstforhold. Ligningen skete dog i mange tilfælde ikke efter nogen selvangivelse, og da navnlig ikke i de mindre byer. Ligningskommissionens medlemmer foretog derimod et skøn over borgernes indtægter; undertiden talte man med en og anden for at høre, om han havde haft et godt eller dårligt år. Efter dette fastlagde man indkomsten. Alt blev således meget skønsmæssigt, så meget mere som den enkelte i mange tilfælde heller ikke selv vidste, hvor stor hans indkomst havde været.

I sig selv er denne skatteansættelse i meget et udtryk for tidens vurdering af klasseskellene. Man havde den opfattelse, at en købmand med så og så stort et folkehold havde den og den indkomst – det er i øvrigt nogenlunde samme princip, skatteväsenet bruger i dag, når det vurderer en erhvervsdrivendes

selvangivelse. Nyere undersøgelser har dog vist, at man graduerede ret stærkt, også inden for det enkelte erhverv. Man vil uden tvivl kunne nå langt, når det gælder at fastslå, hvordan indkomstfordelingen skaber de forskellige grupper (de absolutte talopgivelser skal derimod nok tages med megen varsomhed).

Indkomststatistikken hæmmes imidlertid af den tilfældighed, der hersker, når det gælder dette kildemateriales bevarelse. Det er indtrykket, at ikke så nær alle købstadskommuner har bevaret ligningsarkivalierne; men det er endnu ikke muligt at danne sig et sikkert overblik.

Som nævnt er det imidlertid først fra 1860-erne, at skattesystemet åbner mulighed for nogenlunde at belyse indtægtsforholdene. Forud for dette har man visse muligheder for gennem skifterne at vurdere befolkningens økonomiske opdeling. Her bliver det altså formuen, man gør op; men det er en metode, der er meget usikker. Alene det forhold, at en væsentlig del af de døde i realiteten på grund af alder var ude af erhverv på dødstidspunktet, giver en skævhed; ydermere var nogle erhverv mindre formuekrævende end andre. Mest tydeligt gælder dette embedsmændene, som godt kunne have ret store løbende indtægter uden at være egentlig formuende; men dernæst kommer prokuratorer og visse håndværk, mens købmændene ofte måtte investere i varer, bygninger, skibe.

Man har hidtil, når man benyttede boopgørelser, interesseret sig for den samlede bomasse. Til brug for en belysning af den sociale lagdeling må man dog nok i højere grad komme ind på at betragte det private løsøre; herved vil man frigøre sig fra de forskellige formuekrav og -vaner, der knytter sig til de enkelte erhverv. Hvis man bl. a. måler antal spisestuestole, sølvskeer og vinglas, vil biskoppen uden synderlig formue og uden topindtægt rimeligvis ligge nær den store købmand med betydelige indkomster og store kapitalinvesteringer.

Ved at lægge hovedvægten på løsøret nærmer vi os det, der i dag kaldes statussymboler. Inden vi går videre, bør det dog fastholdes, at det lidet, vi ved om den økonomiske lagdeling, peger på, at der er en deling i en overklasse bestående af ret mange embedsmænd og købmænd samt enkelte større håndværksmestre. Dernæst er der en middelklasse af håndværksmestre, handlende og bestillingsmænd (vore dages funktionærgrupper inden for stat og kommune); men der er meget store forskelle i denne gruppe. Nogle er på vej ind i overklassen, og andre på vej ned i det øverste lag af arbejderklassen. I denne er der som nævnt atter to lag: faglærte og ufaglærte. Uden for klasserne står de permanent understøttede, de prostituerede, omstrejfere, m.m. Det skal samtidig siges, at selv om pengene er bestemmende, behøver det næppe at være den aktuelle økonomiske situation, der er afgørende, også den forventede spil-

ler ind: premierløjtnanten og den unge herredsfuldmægtig, også ofte handelsbetjenten, har haft en større prestige, end indtægten berettigede til, netop fordi de var på vej mod de større indkomster.

Prestigemomentet gør sig også stærkt gældende, når vi betragter de klasser, vi lige stillede op især ud fra økonomiske kriterier:

overklasse
middelklasse
arbejderklasse
  a. faglærte
  b. ufaglærte
uden for klasserne

Denne opdeling er næsten så selvfølgelig, at den forekommer banal. Det er den dog ikke. Anvendt på to byer som f. eks. Viborg og Århus omkring 1900, vil den vise væsentlige forskelle i procentfordelingen. Men det er rigtigt, at det først bliver spændende, når vi tager prestigemomentet ind og måske forsøger en videregående opdeling svarende til den, der er vist i bilag 2. Vi kan dog næppe gøre det endnu. Vi kan nok ud fra vore studier have en almindelig fornemmelse af, at amtmanden rangerede over den store købmand; men om postmesteren gjorde det er mere usikkert. Og hvordan med de småhåndværkere og arbejdere, der var byrådsmedlemmer?

Vanskelighederne bliver ikke mindre af, at en ældre tids samfund var mere opdelt og aflukket rent geografisk. Ålborg har haft sin klassedeling og Holstebro sin; en del af de personer, der efter stilling og indkomst var overklasse i Holstebro, var sikkert kun middelklasse i Ålborg.

Til dette kommer, at der dengang som nu også var klassedeling inden for de enkelte »stænder« eller erhverv. De, der var overklasse, når håndværksmestrene mødtes, var det rimeligvis ikke, når de trådte ud i det øvrige samfund.

Det er ikke meningen, at disse vanskeligheder ikke skal søges løst; men indtil videre må vi arbejde videre med den opdeling, vi har. Er den end primitiv, så er den alligevel egnet som udgangspunkt. Dertil kommer, at vi ikke vil komme videre blot ved at spekulere; det er nødvendigt at efterprøve de forskellige kriterier i praktisk forskningsarbejde.

En konsekvens af det økonomiske skel er bopælen. I de danske byers udvikling er der groft taget tre stadier. Først er der det ældste mønster med en eller eventuelt flere hovedgader, hvor de større købmandsgårde ligger, og hvor den øvrige del af overklassen også søger hen. På hovedgaden var der ganske vist mere beskedne bygninger; men de søgte ellers ud i de tilstødende gader.

Næste stade er det begyndende etagebyggeri, ofte kombineret med spæde kvarterdannelser, der er sidste led.

I bilag 4 er foretaget en social gruppering af beboerne i tre gader i Århus i 1908. Tabellerne viser, at vi har en gade, der domineres af arbejdere, og to, hvor middel- og overklasse er fremherskende. I den ene af de to (Skt. Pauls Kirkeplads) er der det karakteristiske – hvad ikke fremgår af skemaet – at arbejderne især bor enten i kælderlejligheder, på øverste etage eller i side- og bagbygninger. En detailundersøgelse viser det mønster, som også kendes i europæiske storbyer: 1. og 2. sal er de fornemme. I det ydre er dette markeret med udsmykning omkring vinduerne, i det indre bl.a. med rigere loftstuk. Det bemærkelsesværdige er imidlertid, at på dette stade bor alle samfundslag endnu i samme hus. I sidste stade sker der den ændring, bl. a. på grund af elevatoren, at alle etager bliver lige eftertragtede, hvorfor kvarterdannelser efter rene sociale kriterier bliver mere fremherskende; et sådant »kvarter« er Sjællandsgade i Århus med dens dominans af arbejdere. I Danmark er denne udvikling ikke helt så markeret, også fordi villakvartererne spiller en større rolle end i andre lande på Kontinentet.

Materialet til at belyse kvarterdannelser og – i egentligste forstand – den sociale lagdeling i etagebyggeri er naturligvis folketællinger og kommunale mandtal, hvor de er bevaret. Til dette kommer for en hel del byers vedkommende de trykte vejvisere (i vort århundrede i en række mindre byer også kaldet skattebøger, fordi de angav skatteansættelsen). De sidste giver imidlertid ikke mulighed for at vise, om bestemte gader er, om ikke beregnet for, så dog særlig søgt af indvandrede; det vil ofte vise sig at være tilfældet.

Folketællings- og mandtalslisterne røber også andre sociale karaktertræk. Det kan være noget i denne forbindelse så nærliggende som antallet af tjenestefolk og det lidt fjernere, men dog også væsentlige: aldersforskellen mellem mand og hustru samt antal børn i ægteskaberne.

Børnene er ikke alene ved deres antal en »statusindikator«; de er det også ved deres skolegang. I købstæderne var der fire skoletyper: friskolerne, borgerskolerne, realskolerne og latinskolerne (her er ikke taget hensyn til de mange små pogeskoler med en enkelt lærerinde og ofte kun en halv snes elever); ikke alle byer havde alle fire skoletyper.

Friskolerne – ikke at forveksle med Kolds og Grundtvigs friskoler – havde gratis undervisning. I borgerskolerne, der også var kommunale, skulle der betales for undervisningen og oftest også for bøgerne; her lærte man ud over de centrale fag (læsning, regning, skrivning): tysk, historie og retskrivning samt undertiden matematik, mens disse fag ikke kendtes i friskolerne. I nogle byer er der bevaret elevprotokoller, der viser faderens sociale position. Det samme

er tilfældet for nogle private skolers vedkommende; men her øges mulighederne væsentligt, fordi de private skoler hvert år skulle indberette til byrådet, hvilke elever der gik i skolerne. Latinskolernes elever er optaget i de årlige, trykte beretninger – programmer – med angivelse af faderens stilling. Foretagne stikprøver for de forskellige skoler viser, at de hver står for deres socialt bestemte klientel.

Hidtil har vi opholdt os ved objektive kriterier, der adskiller de tre øverste lag. I samfundets bund er der også en række kriterier, som afgrænser. Her er der dels tale om de ulykkelige, der ikke kunne klare sig selv, dels om de såkaldte sociale afvigere.

Fattigvæsenernes arkiver er et vigtigt kildemateriale. Der forekommer to persongrupper: lejlighedsvis understøttede og de nogenlunde regelmæssigt almissenydende, som det hedder. Gennemgående er fattigvæsensarkiver fyldigt oplysende, således at man f. eks. blandt de lejlighedsvis understøttede kan se, hvordan visse grupper er særlig udsatte. Det gælder ældre, helt unge og indflyttede fra landet. Når det gælder de faste almissenydende, så rekrutteres de fortrinsvis blandt syge og gamle; den sidste gruppes sammensætning viser samtidig, hvilke erhverv der ikke har haft mulighed for selv at betrygge alderdommen.

I fattigvæsensarkiver træffes også den sociale afviger, som simpelt hen ikke har kunnet finde anden plads i samfundsmønstret. De afvigende optager også plads i byfogedarkiverne, der rummer et ofte forbløffende rigt materiale til belysning ikke alene af kriminaliteten, men også af livet på samfundets skyggeside: hos kriminelle af nød, hos næsten professionelle kriminelle og hos de mange hel- og halvprostituerede i tidens provinsbyer. Det samme træffer man i de værgerådsarkiver, der findes fra 1905.

De sociale tilstande i de nederste lag er tillige belyst i de såkaldte medicinalberetninger. De blev årligt indsendt af embedslægerne til Sundhedskollegiet; alt efter den enkelte læges gemyt indeholdt de mere eller mindre fyldige beskrivelser af boligforhold, ernæring, drikfældighed, arbejdsforhold, udstationerede plejebørns stilling osv.

De forhold, der beskrives i embedslægernes beretninger og i værgerådenes journalsager aftegner for så vidt ikke nye sociale lag, men viser, hvordan livet blev levet i bestemte grupper. Dette er bidrag til løsning af vor næste opgave, når vi har opstillet et skema over lagdelingen, nemlig den at beskrive, hvordan lagdelingen manifesterede sig, og hvilke konsekvenser den indebar.

I sig selv er sådan noget som boligkvarterer og uddannelse også manifestationer. Men de er mere nærliggende end magtstillingen i byen, de selskabelige

foreteelser, foreningsliv osv. Det er imidlertid netop til belysning af disse forhold, at vi skal bruge den sociale lagdeling, vi har afdækket; men også her er der store uløste forskningsopgaver.

Det lokale politiske system har næsten ikke været studeret. Vi må have klarlagt, hvilke sociale grupper, der besatte byrådspladserne rundt om i byerne. Har vi først fået opstillet visse kriterier, så har vi tillige mulighed for at fastslå, om f.eks. kunstsmedemesteren repræsenterer håndværket, eller om han er en af det øverste lags mænd. Det må også klargøres, om det var mændene fra denne socialgruppe 1, der besatte de ledende udvalgsposter. Med må også, hvilke lag der gjorde sig gældende i de politiske vælgerforeninger. Gennem sådanne undersøgelser vil man kunne gøre op, hvilken magtstilling de forskellige sociale lag sad inde med, og hvilke forskydninger den var underkastet.

På tilsvarende måde er der behov for en analyse af foreningslivet. Hvilke foreninger var der for de forskellige sociale lag, og var det sådan, at foreninger for de brede lag blev styret af det øverste lag. Dette var f. eks. tilfældet i håndværkerforeningernes første årtier og – vel mere naturligt – i de mange foredragsforeninger. Det var derimod ikke tilfældet i afholdsforeningerne, og det var måske en af grundene til, at afholdsbevægelsen blev den største folkelige bevægelse før 1. verdenskrig.

Hvad der hidtil er sagt, hører hjemme blandt de objektive kriterier, de målelige. Det er derfor vigtigt, at de først og fremmest bringes på talform, så langt dette nu er muligt, hvorefter forholdene beskrives i ord. Det er tillige vigtigt, at der sker sammenligninger både i tid og i sted. Sammenligning i tid vil sige, at udviklingen følges over en årrække; sammenligning i sted indebærer, at man viser, hvordan de samme fænomener var i andre byer. Kun gennem sådanne sammenligninger får oplysningerne mening. Man vil derved få at se, hvad der sker, og hvorved den ene by adskiller sig fra andre.

Når det nu gælder de subjektive – hvordan lagdelingen og de sociale forhold blev opfattet følelsesmæssigt – er kildematerialet sværere at behandle. Skellet mellem objektive og subjektive kriterier er i øvrigt ikke skarpt. Vi kan nævne nogle:

påklædning
sprog
spisevaner
selskabelige former
fritidsinteresser
hele tankeverdenen.

Af disse er påklædningen og sproget for så vidt ganske konkrete. Det er blot det, at mens der er en klar forskel mellem manden i livkjole og ham i bluse,

eller mellem damen med hat og hende med uldent tørklæde (altså for hundrede år siden!), så er der talrige overgange. Ikke mindst var det tilfældet i ældre tid, hvor den honette ambition i højere grad end i dag tilskyndede mindre velstillede til i hvert fald til pænt brug at efterligne normerne i højere lag.

Påklædningen er et usikkert kriterium. Vi skal ikke vente at blive i stand til at opstille klare retningslinier for den sociale lagdelings udtryk i påklædningen. Det er givet, at en systematisk gennemgang af skifter vil afsløre et mønster, men dog fortrinsvis og klarest ydertilfældene. Nogle objektive skillelinier vil kunne trækkes og bruges for en social opdeling; men det, vi vil få frem, vil dog især være bidrag til beskrivelse af, hvordan de lag, vi allerede har opstillet, var klædt. Dette vil atter kunne uddybes gennem fotografier, malerier og først og fremmest skønlitteraturen.

Netop skønlitteraturen – og til dels erindringer – må vi forlade os på, når det gælder de subjektive kriterier – også selv om forholdene i reglen kun er set med overklassens eller den højere middelstands øjne. Her findes beskrivelser af de enkelte samfundsgruppers påklædning, deres sprog, spisevaner, selskabelige omgangsformer, fritidsinteresser og det meget upræcise – deres forestillingskredse eller tankeverden. Her er der også bidrag til belysning af de enkelte klassers adfærd over for hinanden. Når litteraturen skal udnyttes på denne måde, er det ikke alene de store digtere, der skal opsøges; også forfatterne i andet-tredie led har her en stor kildeværdi. Undertiden har man indtryk af, at de netop, når det gælder sådanne forhold, er mere givende. At der også vil knytte sig kildekritiske problemer til udnyttelse af litteraturen er givet. En ældre tid havde også en ugebladenes skinverden, der måske snarere viser, hvordan forfatteren eller hans læsere helst så samfundet, end den viser, hvordan samfundet virkelig var.

Om alle de her nævnte subjektive kriterier gælder, at de tjener til ligesom at give liv til de mere kølige skemaer, vi stiller op. På samme tid gøres det hele mere anskueligt, og de viser, hvordan systemet virkede.

Det er imidlertid givet, at man, når det gælder disse forhold, skal søge så vidt muligt at gøre dem målelige. Eksempelvis kan nævnes så vidt forskellige ting som:

brugen af lommeure (ud fra skifter)
deltagelse i altergang (ud fra kommunionbøger; i Sønderjylland konfitentregistre)
medlemsskab af trossamfund uden for folkekirken (her bruges kirkebøger for anerkendte samfund, medlemslister fra de forsk. sekter, folketællingsskemaer med oplysninger om kirkeligt tilhørsforhold)

ungdomsforeningernes rekruttering: gymnastikforeninger, spejderbevægelse, FDF; her er også en række sociale mønstre, der bl. a. viser sig i medlemskreds og ledere (foreningsarkiver og medlemsblade er kilden)
bøger og avisers oplag og udbredelse
indkøbsvaner og forbrug (i handelsarkiver)

En lang række andre forhold kunne nævnes. Det er for så vidt forkert, når vi har talt om subjektive kriterier. Rettelig burde vi sige *endnu* subjektive, fordi fremtiden, ikke mindst de nye databehandlingsmaskiner, vil gøre en lang række fænomener målelige, også når det gælder fortiden.

Selv om vi får datamaskinerne til rådighed, skal de forskellige data imidlertid indsamles. Indsamlingsarbejdet består både i at sikre kilderne og i at gøre uddrag af dem. Det er på tide, at dette arbejde sættes i gang, og det vil i vid udstrækning kunne ske gennem interesseredes medvirken landet over. Både indsamlingsarbejdet, som det navnlig drives af de egnshistoriske arkiver, og uddragning af kilderne (bl. a. aviser, skifter m. m.), der udføres delvis af de samme grupper, som slutter op om arkiverne, har i meget tilfældighedernes præg. Med en central opstilling af emner og metode, ville dette arbejde kunne føres ind i baner, hvor det ville kunne danne fundamentet for studiet af det danske samfunds historie. Det bør eksempelvis ikke være overladt til det enkelte egnshistoriske arkivs interesser og forgodtbefindende om arkiverne fra afholdsforeningerne eller spejdertroppe bevares. Her bør det centralt organiseres, at i den og den periode sætter man ind på at indsamle de og de arkiver. Tilsvarende burde behandling og uddragning af kilderne systematiseres, muligvis ved dannelse af interessegrupper i tilknytning til arkiver og lokalhistoriske foreninger. Der vil ikke herved gå noget tabt for udforskningen af den enkelte lokalitets historie, tværtimod så ville den blive mere effektiv og på samme tid nyttiggøres for studiet af den almene historie.

Bilag 1.

Prestigevurderingen i Kaare Svalastogas undersøgelse 1952 (i »Prestige, Class and Mobility«. 1959)

1 Ambassadør
2 Statsminister
3 Biskop
4 Departementschef
5 Højesteretspræsident
6 Overlæge
7 Professor
8 Provst
9 Direktør
10 Skibsreder
11 Læge
12 Apoteker
13 Oberst
14 Kontorchef i ministerium
15 Politimester
16 Landsretssagfører
17 Civilingeniør
18 Lektor
19 Godsejer
20 Kaptajn i hæren
21 Arkitekt
22 Skibskaptajn
23 Folketingsmand
24 Sognepræst
25 Kontorchef i privat firma
26 Sekretær i ministerium
27 Skolebestyrer
28 Redaktør
29 Postmester
30 Bankfuldmægtig
31 Grosserer
32 Videnskabelig assistent
33 Lærer
34 Fabrikant
35 Bibliotekar
36 Musiker i Det kgl. Kapel
37 Revisor
38 Hotelejer
39 Landbrugskonsulent
40 Guldsmedemester
41 Mejeribestyrer
42 Bogholder
43 Bogtrykker
44 Greve, arb. s. kontorassistent
45 Skuespiller
46 Gårdejer
47 Journalist
48 Bagermester
49 Telegrafist
50 Toldassistent
51 Lokomotivfører
52 Politibetjent
53 Barber- og frisørmester
54 Vognmand
55 Viktualiehandler
56 Formand på fabrik
57 Typograf
58 Ministerialbetjent
59 Repræsentant
60 Kontorassistent
61 Ekspedient
62 Sporvognskonduktør
63 Postbud
64 Snedkersvend
65 Fisker
66 Husmand
67 Portner
68 Tjener
69 Chauffør
70 Fodermester
71 Husassistent
72 Fabriksarbejder
73 Landarbejder
74 Arbejdsmand
75 Skopudser

Bilag 2.

Kaare Svalastogas 9 sociale klasser
(Her fra Jan Stehouwer: Sociologi. 1968).

1. Den øverste overklasse, der antages kun at omfatte medlemmer af den kongelige familie. Ingen af de 75 undersøgte stillinger kunne placeres i denne klasse, som kun omfatter ca. 100 personer.

2. Den mellemste overklasse omfatter omkring 1000 personer eller 0,03 % af den danske befolkning, f.eks. ambassadører, statsministeren, biskopper, departementschefer og andre i topstillinger.

3. Den lavere overklasse består for en stor del af personer, der har 100 eller flere underordnede, og personer med de højeste akademiske grader. I denne sociale klasse findes f.eks. højesteretspræsidenten, overlæger, professorer, provster, direktører for større virksomheder o.l. Den omfatter i alt 0,26 % af den danske befolkning.

4. Den øverste middelklasse indeholder f.eks. skibsredere, læger, privat- og statsansatte kontorchefer, kaptajner i hæren, skibskaptajner, civilingeniører, præster og folketingsmænd. Godt 2 % af befolkningen tilhører den øverste middelklasse.

5. Den mellemste middelklasse består bl.a. af skolebestyrere, redaktører, grosserere, lærere, fabrikanter, bogholdere og personer med mellem 5–50 underordnede eller med en studenter- eller tilsvarende eksamen. Den omfatter ca. 8 % af befolkningen.

6. Den lavere middelklasse er det næststørste sociale lag og består af ca. 30 % af den voksne danske befolkning. Her finder man personer, der har fra 1–10 underordnede og personer med 9–10 års uddannelse, f.eks. skuespillere, godsejere, journalister, bager-, barber- og frisørmestre, politibetjente, værkførere, typografer, repræsentanter o.l.

7. Den øverste underklasse er det største sociale lag og omfatter godt 34 % af befolkningen som f. eks. ekspedienter, postbude, fiskere, husmænd, chauffører og tjenere.

8. Den mellemste underklasse består af husassistenter, fabriksarbejdere, arbejdsmænd, landarbejdere, skopudsere, gadesælgere o.l.; i alt 24 % af befolkningen kommer i denne kategori.

9. Den lavere underklasse består af personer, der har et erhverv, som ikke er almindeligt accepteret, f.eks. prostituerede, alfonser, fængslede personer o.l. Den udgør ca. 1 % af befolkningen.

Bilag 3. *Sammenligning mellem rangfølgen for udvalgte stillinger 1860, 1970 og i Kaare Svalastogas prestigefølge (bilag 1).*

Rangfølgen 1860	*Rangfølgen 1970*	*Forskydning*[2]	*»Svalastoga«*[3]
Statsminister	Statsminister	0	3. Ambassadør
General, admiral	Højesteretspræs.	+ 4	1. Statsminister
Generalløjtnant	General, admiral	÷ 1	4. Departementschef
Generalmajor	Generalløjtnant	÷ 1	2. Højesteretspræs.
Generalpostdirek.	Ambassadør	+ 2	8. Professor
Højesteretspræs.	Højesteretsdom.	+ 5	7. Provst
Gesandt	Landsretspræs.	+ 5	5. Oberst
Universitetsrektor	Byretspræs.	+12	6. Kontorchef i min.
Departementschef[1]	Departementschef	0	
Oberst	Generalpostdirek.	÷ 5	
Højesteretsdom.	Generalmajor	÷ 7	
Landsretspræ.	Amtmand	+ 2	
Biskop	Nationalbankdirek.	+ 6	
Amtmand	Biskop	÷ 1	
Politidir. i Kbh.	Universitetsrektor	÷ 7	
Oberstløjtnant	Politidirektør	÷ 1	
Kontorchef i min.[1]	Landsdom.	+ 8	
Professor	Oberst	÷ 8	
Nationalbankdirek.	Kontorchef i min.	÷ 2	
Byretspræsident	Oberstløjtnant	÷ 4	
Major	Domprovst	+ 1	
Stiftsprovst	Professor	÷ 4	
Akademiprofessor	Akademiprofessor	0	
Kaptajn	Major	÷ 3	
Landsretsdom.			
Premierløjtnant			

1. Centraladministrationens stillinger var ikke i rangfølgen; men departementschefer og kontorchefer udnævntes i reglen til henholdsvis etatsråder og justitsråder, hvilket gav den anførte placering.

2. Tallene i kolonnen »Forskydning« er rækkefølgenummeret 1970 subtraheret fra rækkefølgenummeret 1860; de angiver altså, hvor meget en stilling er steget eller faldet i forhold til de øvrige.

3. Tallene angiver disse stillingers indbyrdes rækkefølge i rangfølgen.

Bilag 4. *Den sociale gruppering af lejlighedsindehaverne i tre Århusgader i 1908.* Kilde: Århus Vejviser 1908.

	Skt. Pauls Kirkeplads		*Vester Allé*		*Sjællandsgade*	
	Antal	*I pct.*	*Antal*	*I pct.*	*Antal*	*I pct.*
Overklasse			*3*	*4,7*		
Baron			1			
Kammerherrinde			1			
Mølleejer			1			
Lavere overklasse	*7*	*6,3*	*7*	*10,9*	*2*	*0,3*
Læge	2					
Sagfører			3			
Arkitekt	1					
Civilingeniør	2		1			
Adjunkt	1					
Officer					2	
Direktør	1					
Fabrikant			1			
Brandinspektør			1			
Byfogedfuldmægtig			1			
Middelklasse	*67*	*59,8*	*28*	*43,7*	*116*	*22,0*
Skoleinspektør			2			
Etatsembedsmand	13		2		1	
Lærer	5		4		1	
Forretningsdrivende	14		6		55	
Håndværksmester	3		2		16	
Etatsfunktionær o.l.	10		4		10	
Underofficer					12	
Journalist	1					
Privatfunktionær	11		7		15	
Rejsende	10		1		6	
Arbejdere	*19*	*17,0*	*6*	*9,4*	*315*	*59,8*
Faglærte	8		2		134	
Ufaglærte	10		3		160	
Syerske o.l.	1		1		21	
Enke/frøken	*11*	*9,8*	*12*	*18,8*	*63*	*12,0*
Andre	*8*	*7,1*	*8*	*12,5*	*31*	*5,9*
I alt	*112*	*100*	*64*	*100*	*527*	*100*

Anmærkninger: Mølleejeren i Vester Allé har ud fra kendskab til personen kunnet placeres i overklasse. – Hovedparten af de forretningsdrivende i Sjællandsgade havde ganske små butikker og boede selv i tilhørende lejligheder; de burde formentlig statusmæssigt have været placeret blandt arbejderne.

Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis

AF BJARNE STOKLUND

Ved sin overtagelse af professoratet i Materiel Folkekultur holdt professor Bjarne Stoklund, *København, den 7. maj 1971 en forelæsning der her gengives med enkelte ændringer. Udgangspunktet er det nye fags uafklarede situation mellem vidtdreven specialisering og en farlig dragning mod samfundsvidenskaberne. Den ældre historisk-geografiske metode påvirkes nu af strukturalistiske og funktionalistiske synspunkter, og forfatteren analyserer fagets arbejdsopgaver og karakteriserer etnologien som en videnskab der studerer kulturelle variationer. I dag er der behov for en omverdensorientering som etnologien kan give, og derfor er studiet af det sidste århundredes urbanisering og kulturelle ændringer særlig vigtigt.*

De betragtninger, som jeg agter at anstille her i aften, har jeg kaldt »Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis«. Jeg vil gerne begynde med at knytte nogle kommentarer til denne overskrift.

Der er nu først betegnelsen *Europæisk etnologi*. Den kan betragtes som premiere på en ny fagbetegnelse, som netop er blevet godkendt af universitetet. Betegnelsen er ny, for så vidt som universitetsfaget som bekendt hidtil har heddet *Materiel folkekultur*. I den arbejdsgruppe, sammensat af lærere, museumsfolk og studenter, som i de seneste år har arbejdet med en ny studieplan, har der været almindelig enighed om, at Materiel folkekultur ikke var noget særligt dækkende navn for faget. Man fandt, at *materiel* indsnævrede studieområdet på en uheldig måde, og at *folkekultur* var et noget gammelmodigt ord, som tilmed aldrig var blevet fyldestgørende defineret. Det har derfor hele tiden været planen, at navnet skulle søges ændret senest i forbindelse med indførelsen af den nye studieplan. Studieplanen er nu så vidt, at den vil kunne træde i kraft fra efterårssemestrets begyndelse.

Er navnet *etnologi* således nyt som betegnelse for universitetsfaget, så har det på den anden side gammel hævd i fagsproget. I hvert fald i de sidste 30 år har der været danske forskere og museumsfolk, som kaldte sig *etnologer* og regnede deres fag for etnologi, skønt ingen af dem var uddannet i en disciplin af dette navn. I ansøgningen om navneændring har vi anført dette forhold,

og vi har yderligere peget på, at vi ved navneskiftet kunne markere samhørigheden med identiske eller nært beslægtede fag i de øvrige europæiske lande. I Sverige har man netop ændret fagbetegnelsen fra *folkelivsforskning* til etnologi, og i det øvrige Europa går tendensen næsten overalt i retning af, at man foretrækker *etnologi* eller *europæisk etnologi* som afløser af de ældre nationale fagbetegnelser, som *Volkskunde* o.l. Det fremgår af en enquete, som netop er blevet foretaget af Deutsche Gesellschaft für Volkskunde[1]. Navneændringen skulle således være et lille bidrag til at lette det faglige samarbejde på tværs af landegrænserne.

Så meget om fagbetegnelsen. Men hvad menes der nu med præpositionsleddet »*mellem Skylla og Charybdis*«? I disse tider, hvor vi med en håndbevægelse stryger hævdvundne led i universitetsuddannelsen som filosofikum og latinprøve, kunne det godt opfattes som en slags farvel til den klassiske dannelse. Sådan er det dog ikke ment, men af hensyn til både den opvoksende slægt af barbarer og til de ældre, som måtte have glemt deres børnelærdom, skal jeg minde om, at Skylla og Charybdis er to uhyrer, som holder til på hver sin side af det smalle Messina-stræde og gør det vanskeligt for en sømand at slippe igennem med livet og skibet i behold. Jason og hans argonauter kom kun med nød og næppe igennem her på vejen hjem med det gyldne skind. Men mest kendt er uhyrerne fra beretningen om »den herlige helt Odysseus«, som også nåede hertil på sin lange rejse. Han havde netop med held undgået de forlokkende sirener, da nye farer truede ved det stræde, som skiller Italien fra Sicilien. Det hedder således i P. Mariagers gamle genfortælling: »På den ene side deraf var der en malstrøm, Charybdis, som med frygtelig larm indsugede det salte vand og atter stødte det skummende ud; på den anden side lurede et menneskeædende uhyre ved navn Skylla. På troldkvinden Kirkes råd holdt Odysseus sig med skibet nærmest til Skylla. Men medens han opfyldt af angst lyttede til Charybdis frygtelige brusen, dukkede pludselig seks uhyre hundehoveder op af havet på den anden side, greb seks af rorkarlene, der udstødte hjerteskærende råb om hjælp, løftede dem højt i vejret, så at de sprællede som småfisk på krogen, og forsvandt derpå med dem i havet for at opæde dem. Opfyldte af forfærdelse lode de andre årerne hvile, men Odysseus bød dem at ro videre, så hurtigt de kunne, for at det frygtelige uhyre ikke skulle dukke op endnu engang. Det gjorde de og nåede lykkelig til øen Thrinakria.«

At »*mellem Skylla og Charybdis*« således skal symbolisere det unge fags usikre holdning og uafklarede situation, truet som det er snart fra den ene og snart fra den anden side, er vel umiddelbart indlysende. Knap så klart er det måske, hvad Skylla og Charybdis hver for sig kan symbolisere. Og dog! Hvad kan uhyret med de mange hoveder, som dukker op og berøver Odys-

seus hver én af hans trofaste rorkarle, været andet en *specialiseringen*. Den betragtes i en tid med stærkt expanderende videnskabelig forskning som en uomgængelig nødvendighed – eventuelt som et nødvendigt onde. Men for et ungt fag, som ikke har nogen grundfæstet position, er den en fare, som må bekæmpes. Tendenserne har været ganske udprægede inden for vor fag; forskerne har haft en tilbøjelighed til at vælge sig mere eller mindre snævert afgrænsede specialer, som derpå er blevet dyrket intensivt i samarbejde med ligesindede overalt, hvor de findes, inden for og uden for landets grænser. Det er folk, som repræsenterer forskellige fag, men har valgt samme sagområde. Etnologer, som arbejder med studiet af landbrugsredskaber, søger kontakt med folk med samme specialinteresser bland arkæologer og kulturgeografer; bygningsforskere indleder samarbejde med arkitekter og arkitekturhistorikere osv. På titelbladet af de første numre af tidsskriftet *Etnologia Europaea* var der rejst et typografisk monument over denne specialiseringstilbøjelighed i form af 31 navne på specialdiscipliner, det ene stablet oven på det andet: *Ethnologia urbana, ethnologia praehistorica, technologia ethnica, ethnobotanica, studia agriculturae ethnicae, ethnologia juridica, ergologia ethnica, ethnologia maritima, studia architecturae rusticae* osv. Disse discipliners udøvere kan betyde en centrifugal kraft i faget. De har mere at tale med interessefæller uden for faget om, end de har med andre etnologer. En for vidtdreven specialisering er således en hæmsko for etableringen af et fagligt milieu – og et sådant må siges at være en livsbetingelse, navnlig for et fag, der er under opbygning.

Hvad skjuler sig da under navnet Charybdis, hint uhyre på den anden side af det smalle stræde, hvis malstrøm suger alt til sig, knuser og kværner det til ukendelighed og sprøjter det op igen som en ensartet masse. Billedet er vel drastisk, men der kan ikke herske nogen tvivl: det er *samfundsvidenskaberne*, deres farlige dragning og deres ensrettende tendens. Udsat for truslen fra Charybdis er navnlig *de* udøvere af faget, som har erkendt faren ved specialiseringens centrifugale kræfter, og som derfor prioriterer den faglige enhed højt. De er klar over, at faget må bindes sammen af en fælles målsætning og en fælles metode, og under søgen efter en sådan er de naturligt nok stoppet op ved nogle af de samfundsvidenskaber, som synes at stå etnologien nærmest. Vi har meget at lære i dag af samfundsvidenskaberne, det er helt klart. Det gælder for os, som det gælder for en lang række andre fag, som sagligt synes at stå dem langt fjernere. Opgaven må derfor blive at sejle så tæt på Charybdis som muligt uden at blive suget ned. Faren ligger deri, at man overtager disse fags målsætning, teori og metode i en sådan grad, at udenforstående har det største besvær med at se, hvad der er etnologi, hvad der er socialantropologi, og hvad der er sociologi. Hvis det er kommet dertil, da har

man i virkeligheden gjort sig selv overflødig som selvstændigt fag. Hvor Skylla således truer med at splitte faget op i dets forskellige bestanddele, så vil Charybdis lade det forsvinde og opgå i den store, hellige, almindelige samfundsvidenskab.

Hvad skal vi da gøre i den nuværende situation for at slippe vel gennem det smalle stræde og nå frem til øen Thrinakria? Jeg tør ikke sige i dag klart og entydigt, at sådan og sådan bør kursen være. I stedet vil jeg foreslå, at vi ser lidt på, hvorfor vi eksisterer som fag, hvorfor vi står over for vore aktuelle problemer, og hvilke opgaver vi har at løse i dagens samfund. Som altid, når det drejer sig om at forklare et kulturfænomen, må der foretages både en funktionel og en historisk analyse. Jeg vil gøre mest ud af det sidste, for vi eksisterer jo ikke som fag i dag, fordi samfundet har behov for os, men fordi en kringlet historisk proces har skabt os. Vores *fortsatte* beståen er derimod afhængig af, om vi har en naturlig plads at udfylde i samfundet. Det lille forskningshistoriske tilbageblik, vi skal foretage, behøver da ikke at blive tolket som udslag af den evige trang til nostalgisk selvbetragtning. Jeg skal da heller ikke gøre tidsperspektivet længere end undersøgelsen kræver – man behøver jo ikke at begynde med de gamle ægyptere hver gang. Sigurd Erixon har ellers gentagne gange vist, at svensk etnologi med lethed lader sig føre tilbage til renæssancetiden. Den nationale konkurrence byder derfor egentlig, at jeg søger at gøre det kunststykke at vise, at dansk etnologi har sin rod i middelalderen; måske slet ikke nogen umulig opgave, når man betænker, at ærkebiskop Absalon er udpeget som vor første museumsmand. Jeg skal imidlertid nøjes med at gå så langt tilbage, som kontinuiteten rækker, nemlig til de sidste årtier af forrige århundrede.

Vi kan konstatere i hvert fald tre strømme, som løber sammen i vort senere fag. Det er for det første *den kulturhistoriske forskning*, hvis egentlige grundlægger, Troels-Lund, udsendte første bind af Dagligt Liv i Norden i 1879. For det andet *indsamlingen og forskningen omkring Dansk Folkemuseum*, som blev åbnet for publikum i 1885, og endelig som det tredje *den folkelivsorienterende linje inden for folkemindeforskningen*. Skal man udnævne en bestemt førstemand for denne linje, da må det vel blive H. F. Feilberg, som skrev sin Dansk Bondeliv i 1880-erne.

Troels-Lunds store værk om det 16. årh. var egentlig ikke kulturhistorie fra starten. Værket var planlagt som en Danmarks og Norges historie i slutningen af det 16. århundrede, indledt med et tidsbillede af landets og folkets tilstand. Det er dette tidsbillede, der efterhånden svulmer op og faktisk bliver en almindelig dansk kulturhistorie, anskuet ud fra det 16. århundrede. To ting er karakteristiske for Troels-Lund: Han giver den første og mest konsekvente skildring af kulturens historie ud fra en gennemført evolutionistisk

opfattelse, og han opbygger store og meget levende kulturbilleder på grundlag af pluk fra mange forskellige kilder, som stykkes sammen og forbindes af forfatterens tolkninger og ræsonnementer. Denne specielle kulturhistoriske fremstillingsmåde har dannet skole og kan genfindes i talrige senere værker; det er en genre, der er dyrket med særlig forkærlighed i Danmark, og som fortjente at blive gjort til genstand for en samlet, kritisk undersøgelse.

Vigtigst for udviklingen af vort fag blev dog de aktiviteter, som var knyttet til Dansk Folkemuseum. I museets første mange år var personalet såre beskedent, og næsten al kraft måtte samles om tilvejebringelse af samlingerne. Og dog var lederen, Bernhard Olsen, en ret flittig kulturhistorisk skribent, og hans højre hånd, Jørgen Olrik, fik skrevet en række væsentlige afhandlinger. Rigtig gang i forskningen omkring de indsamlede genstande til belysning af i første række bondekulturen kom der dog først i 1920-erne, da der til samlingen blev knyttet specialister, først og fremmest på bondebygningernes og folkedragternes område, således at det blev muligt at tage et mere systematisk studium op på disse felter. Efter en ny udvidelse af staben omkring 1940 gik Folkemuseet ind i sin glansperiode under Axel Steensbergs ledelse, en periode der vel kan siges at kulminere med oprettelsen af professoratet i Materiel Folkekultur ved Københavns Universitet i 1959. 40-erne og 50-erne er først og fremmest præget af en lang række stort anlagte indsamlingsarbejder: De etnologiske undersøgelser, bondegårdsundersøgelserne, landsbyudgravningerne, herregårdsundersøgelserne og arbejderundersøgelserne – samtidig med at samlingerne blev suppleret med manglende genstandskategorier. Næsten al kraft og energi blev sat ind på dette gigantiske indsamlingsarbejde, og publikationsvirksomheden blev i første række en materialefremlæggelse. »Det er vigtigt, at vi får publiceret nogle genstande«, var det stående omkvæd i disse år. Til forskningsmæssige overvejelser af mere teoretisk art blev der sjældent tid eller kraft. Så meget mere kom da inspirationen fra Sverige til at betyde. Her var der under Sigurd Erixons ledelse etableret et fag, kaldet folkelivsforskning eller etnologi, med en veldefineret målsætning, et begrebsapparat og et sæt af metoder, først og fremmest den historisk-geografiske. At studere kulturen ved at kortlægge dens forskellige elementer og analysere dem i de tre dimensioner: tid, rum og socialt stratum blev den erklærede hovedopgave. Det var også denne metode, der spillede hovedrolien for arbejdet omkring Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, som blev startet med direkte svensk forbillede, både hvad angår navn og indsamlingsmetoder. Ordet etnologi blev dog ikke blot brugt om dette nye indsamlingsapparat. Medarbejderne ved Dansk Folkemuseum kom i disse år til i stadig højere grad at føle sig som udøvere af et fælles fag, etnologien.

Det er klart, at folkemuseets ret beskedne stab på ingen måde kunne over-

komme at bearbejde, endsige publicere det vældige materiale i form af genstande, fotografier, film, optegnelser og opmålinger, som blev indsamlet i disse år. Det var man helt klar over, men man følte sig i rollen som redningsmandskab. Man bjærgede en høst i lade til kommende generationer, hvis opgave det så måtte blive at studere det indsamlede. Den nøjagtige opmåling og den minutiøse beskrivelse blev fremholdt som museumsmandens vigtigste dyder »Vi må lære af fortidens fejl,« sagde man, »og hvis ikke vi beskriver og registrerer alt så nøjagtigt som muligt, så vil eftertiden bebrejde os det.« At denne ukendte eftertid kunne stille helt andre krav og kunne tænkes at arbejde med problemer, som krævede helt andre former for data, det drømte man næppe om.

Det har derfor været ikke så lidt bittert for denne generation af museumsmænd og etnologer at måtte konstatere, at vi allerede i dag delvis er kommet i denne uforudsete situation. En stor del af faget unge føler ikke den ringeste tilskyndelse til at dykke ned i de tidligere indsamlede papirmasser; de anser andre problemer for vigtigere end dem, der kan løses med denne form for data, og de ønsker selv at komme i marken og indsamle deres eget materiale.

Hvordan skal det nu forklares, at vi efter så få års forløb er kommet i denne situation? Som så ofte er der tale om et samspil af flere faktorer; nogle af dem findes inden for og nogle uden for faget.

Den ældre etnologis studieobjekt par excellence var bondekulturen. Det er ingenlunde tilfældigt, at Bernhard Olsen, Troels-Lund og Feilberg alle gør deres vigtigste pionerarbejde just i det årti, da den danske bonde med opbygningen af andelsmejerier etc. lægger grunden til et afgørende brud med den ældre bondekultur. Det indsamlingsarbejde, som NEU satte i gang i 40-erne og 50-erne kunne endnu belyse de ældre arbejdsmetoder i landbruget og bondehusholdningen og give data til en kortlægning af de geografiske forskelle, som er så karakteristiske netop for tiden før andelsbevægelsen og industrialiseringen. Men efterhånden som materialet til belysning af disse emner blev stadig tyndere, opstod der et naturligt behov for at søge nye græsgange, at flytte søgelyset længere op ad tidssøjlen til perioder, som man endnu kunne få belyst ved det arbejde i felten, som prioriteres så højt af alle etnologer. Men dermed bevægede man sig ind i industrialismens ældre tidsafsnit – hvis man da ikke simpelt hen valgte nutidsundersøgelser; i begge tilfælde måtte man erkende, at den historisk-geografiske metode ikke længere slog til, og man måtte se sig om efter et nyt sæt af analytiske redskaber.

Dem fandt man uden for etnologien, i nogle af de fag, som var blevet berørt af den videnskabsteoretiske udvikling, som allerede længe havde været i gang. Lad os belyse dette ved at se lidt på en af filogiens underdiscipliner, dialektologien, et fag som i lange perioder har haft et ret nært samarbejde

med etnologien. Dialektologien kunne med en vis ret have været medtaget blandt de linjer, som fører frem til et selvstændigt etnologisk fag. Det nuværende Institut for dialektforskning er en fortsættelse af det tidligere Udvalg for Folkemål, som igen er et barn af foreningen Danmarks Folkeminder. I 30-erne og 40-erne fulgte de etnologer, som studerede og kortlagde bondekulturens enkelte elementer, og de filologer, som i tilknytning til de store ordbogsarbejder drev ord/sag-forskning, i en vis udstrækning de samme arbejdsmetoder. Man har i flere tilfælde kunnet benytte hinandens spørgelister ved indsamlingsarbejdet, og samarbejdet manifesteredes f. eks. i et tidsskrift som »Sprog og kultur«.

Selvfølgelig gøres der endnu arbejde ud fra disse retningslinjer, men det er i de seneste årtier helt stillet i skyggen af en dialektologi, som følger Saussures og Hjelmslevs strukturalistiske retning inden for sprogforskningen. Strukturalismen er en reaktion mod den *sproghistoriske* filologi. Den stiller over for udforskningen af ord- og lydhistorien kravet om et studium af *sproget som struktur,* som helhed, gennem analyser, som må være synkroniske, ikke diakroniske. Efterhånden som disse strukturalistiske principper vandt indpas i dialektologien og gav sig udtryk i afhandlinger om fonemsystemerne i enkelte dialekter, så skrumpede berøringsfladerne til etnologien ind, og samarbejdet gled efterhånden ud. I dag er dette samarbejde et næsten ukendt kapitel for fagets yngre.

Strukturalismen slog først og kraftigst igennem i filologien, men lignende tendenser gjorde sig også tidligt gældende i den almene etnografi eller antropologi i dens franske og angelsaksiske retninger, hvor den historisk-geografiske orientering aldrig har været så rodfæstet som i den tysksprogede etnografi. Også i antropologien betegner de strukturalistiske og funktionalistiske skoler en reaktion mod fagets ældre, historiske problemstillinger. Blandt de mere fremtrædende repræsentanter for den nye linje er det navnlig Radcliffe-Brown, der forkaster ethvert forsøg på en udforskning af den kulturhistoriske udvikling, fordi den er dømt til at blive »conjectural history«, gisninger, som ikke lader sig verificere. Når reaktionen mod brugen af en historisk indfaldsvinkel blev så kraftig netop inden for antropologien, så skyldes det bl. a., at man ved studiet af primitive folks kultur meget ofte helt mangler det ældre kildemateriale, som er uomgængeligt nødvendigt, når et historisk forløb skal klarlægges.

Det nye var ikke, at disse antropologer studerede en enkelt stammes eller et enkelt lokalsamfunds kultur; det havde man gjort før også. Noget forenklet udtrykt kan man sige, at forskellen bestod deri, at en antropolog af den historisk-geografiske skole ville betragte stammens kultur som summen af dens enkelte dele, og hans analyse ville da gå ud på at undersøge disse forskellige

elementers alder og herkomst. De moderne etnologer interesserede sig imidlertid kun for disse kulturelementer som et led i et funktionalistisk hele. Ligesom for den strukturalistiske filolog var det helheden, strukturen, som var deres studieobjekt.

Nordisk folkelivsforsikring eller etnologi havde fået sin væsentligste inspiration fra den tysksprogede etnografi, mens de angelsaksiske forskninger egentlig først kom til at spille en større rolle efter midten af århundredet. Man mærker indflydelse herfra i 50-erne hos folk som Eskerød, Granlund og Kolsrud, til dels også hos Erixon, som lige til sin død bevarede en fantastisk evne til at indstille sig på nye tendenser i videnskaben uden at prisgive sine ældre teorier og meninger.

Den egentlige konfrontation mellem europæisk etnologi og den angelsaksiske antropologi – først og fremmest i skikkelse af engelsk socialantropologi – kom dog først i 1960-erne. Da havde socialantropologerne allerede gennem flere år søgt nye græsgange i Europa og påbegyndt udsendelsen af en række lokalstudier, samtidig med at den engelske version af etnografien vandt indpas ved flere europæiske universiteter. Her skal selvfølgelig særlig nævnes Bergen, hvor Fr. Barth skabte sin egen særdeles livskraftige skole, hvis medlemmer i udstrakt grad arbejder inden for Europas grænser.

Socialantropologerne kom til Europa med synspunkter og metoder, som var udviklet under feltarbejde i såkaldte primitive samfund uden for Europa, men som viste sig særdeles velegnede til studiet af små europæiske bonde- og fiskersamfund. Socialantropologerne havde endvidere den styrke, at de kom til de pågældende lande som fremmede med et skarpt blik for sådanne kulturelle særtræk, som den indfødte etnolog var fortrolig med fra barnsben og derfor måske i mindre grad opmærksom på.

Hvad der her blev sat i gang kan i virkeligheden opfattes som en akkulturationsproces, et møde mellem repræsentanter for to forskellige kulturer, to forskellige forskningstraditioner. Som det er set så ofte før, synes den indfødte tradition – i hvert fald her i Norden – i første omgang at måtte vige for den fremmede kultur. En af de indfødte europæiske etnologer, Tamás Hofer, som er uddannet som etnolog i Ungarn, men har studeret antropologi i USA, har i tidsskriftet »Current Antropologi«[2] givet en vittig og intelligent analyse af de to professionelle typer: den europæiske etnolog og den amerikanske antropolog, som adskiller sig fra hinanden i holdningen til stoffet, i arbejdsmetode og i den typiske karriere eller livscyklus. Jeg skal her nøjes med at referere nogle få af de forskelle, der påvises: antropologen kan i løbet af ret kort tid være knyttet til en række forskellige institutioner og udføre feltarbejde i en række forskellige samfund, idet arbejdet hele tiden holdes sammen af et bestemt synspunkt på eller en særlig »approach« til stoffet. Den europæiske

etnolog derimod arbejder ofte hele livet i ét lokalt område og er knyttet til én bestemt institution. Han samler i årevis møjsommeligt data sammen for til sidst at fremlægge dem i et stort værk under en dødsenstrist titel, mens antropologerne hurtigere får deres resultater fra hånden og da under mere slagkraftige titler som »Chrysantemum and the Sword«, »The Deeply Rooted« og »Argonauts of the Western Pacific«. På et europæisk universitet lærer man de studerende at søge litteratur og kilder og dokumentere enhver påstand med svære fodnoter, mens antropologen kun har foragt tilovers for sådanne udslag af »footnote gymnastics«. Når antropologen har udført sit første feltarbejde og formuleret egne teorier, kan han indtage en plads i fagets forreste række. Etnologen derimod må gennemgå en lang modningsproces, før han er værdig til at indtræde i de lærdes lav; man lægger her hovedvægten på erfaring og viden – ikke så meget på evnen til videnskabelig tænkning og teori-dannelse. Om de dele taler i Europa kun de ældste og mest erfarne; det opfattes som temmelig uopdragent om en grønskolling vil gøre sig klog på teoretiske sager.

Der kan ikke være tvivl om, at europæisk etnologi trængte til den angelsaksiske saltvandsindsprøjtning. Alt for meget i faget var blevet vane og tradition – alt for sjældent spurgte man om meningen med den indsamling og den forskning, som man foretog. Og ikke mindst møder antropologerne med et begrebsapparat og et sæt teorier, som har vist sig anvendelige også på studiet af de europæiske kulturer.

Men samtidig tvinger konfrontationen vort fag til selvbesindelse og til at gøre sig grænserne til den almene etnologi klar. De to fag arbejder begge med et studium af kulturen og dens væsen, og dog er deres forhold til studiematerialet ikke helt det samme. For antropologen er undersøgelserne egentlig kun »case studies« under hans søgen efter de generelle love – for den europæiske etnolog derimod har den lokale kultur og det billede, som undersøgelserne tegner af den, en værdi i sig selv. Styrer antropologen således lige mod målet, så har etnologen opgaver at løse undervejs. Han har nemlig påtaget sig at beskrive og studere en bestemt kultur, nemlig hans egen, til orientering og oplysning for de mennesker, som har den samme kultur som han.

For at løse denne opgave må han følge to veje: dels studere de enkelte kulturelementer og deres udbredelse i tid og rum, dels studere de helheder, de samfund, hvori disse elementer indgår. Opdelingen i de to indfaldsvinkler er lidt skematisk, for det er klart, at i de konkrete undersøgelser vil man ofte benytte sig af dem begge. Det er imidlertid vigtigt at holde sig for øje, at ingen af de to veje kan undværes. Den første – studiet af kulturelementerne – er den vej, der er blevet befaret flittigst i den hidtidige forskning; det er derfor kun godt og rigtigt, at man i dag prioriterer helhedsundersøgelserne, specielt af lokalsamfundet. Men det er en illusion at tro, at alle problemer kan løses

ad den vej, hvis man fastholder at hovedopgaven er at studere kulturvariationerne. Man kan ikke med en horisont, der er afgrænset til det lokale samfund, forklare de specifikke kulturformer i det pågældende område – eller i hvert fald kun give en del af forklaringen. Det er nødvendigt at vide, hvilke alternativer der findes, og det er det, man kan skaffe sig klarhed over ved historisk-geografiske undersøgelser af de enkelte kulturtræk.

I lokalundersøgelsen, specielt den der foretages ud fra et økologisk synspunkt, forenes på udmærket måde den europæiske etnologs tilbøjelighed til at arbejde med et historisk perspektiv med den socialantropologiske metodik. Ønsker man som socialantropologen at studere kulturen som en stadig tilblivelsesproces gennem en serie målrettede valg under givne begrænsninger, da kan dette i virkeligheden ikke foretages som en synkronisk undersøgelse, men må ske som en historisk undersøgelse med kortere eller længere tidsperspektiv. For de nyeste etnologiske lokalundersøgelser har navnlig Bergen-skolen spillet en rolle. Man har med held i analysen anvendt barthianske begreber som *entreprenør* og *niche* – skønt disse begreber giver helt andre associationer i nordiske sprog end i engelsk, og skønt i hvert fald det sidste begreb kan være noget vanskeligt at anvende entydigt.

Mere betænkeligt forekommer det mig at være, at man også har ønsket at overtage det socialantropologiske kulturbegreb. Alle er vist i dag enige om, at etnologien må karakteriseres som en *kulturvidenskab,* mens betegnelsen samfundsvidenskab er for snæver og kun tilgodeser visse sider af faget. Det har fra første færd været etnologiens opgave at studere kulturen i videste forstand gennem dens ydre fremtrædelsesformer. Man har hidtil som så mange andre fag kunnet klare sig med en rummelig, *deskriptiv definition* af dette studieområde. Der findes utallige definitioner af begrebet kultur; to amerikanske antropologer har gennemgået ca. 150 af dem – de fleste af dem er varianter over samme tema. Lad os gribe en enkelt ud af bunken, Malinowskis fra 1944, som forklarer kulturen som »the integral whole consisting of implements and consumers' goods, of constitutional charters for the various social groupings, of human ideas and crafts, beliefs and customs«. Kulturen er altså kort udtrykt den menneskeskabte del af menneskets miljø. En socialantropolog af Bergen-skolen bruger begrebet kultur i en noget anden og indsnævret betydning. For ham er kultur ikke alt det, der omgiver os i hverdagen, men derimod de bagved liggende ideer eller udtrykt på en anden måde: det er de vurderinger, normer og forventninger, som en gruppe mennesker er fælles om. Vore redskaber, skikke m.v. er således ikke *dele* af kulturen, men derimod *produkter* eller *ytringer* af den. For socialantropologen er kulturen ikke det overordnede studieobjekt, men et analytisk begreb på linje med en række andre, som indgår i forskningsprocessen. Når det er muligt for ham at anvende en sådan, såkaldt *operationel definition* af kulturen, så hænger det

sammen med, at han ikke primært studerer kultur, men derimod sociale relationer eller menneskelige handlinger. Vil etnologen overtage det socialantropologiske kulturbegreb, da må han også ændre sit fags målsætning, omforme det fra en kulturvidenskab til en socialvidenskab.

Man vil måske finde, at disse spidsfindige afgrænsningsproblemer er en strid om kejserens skæg. Lad os da i stedet overveje, om det umiddelbart forekommer rimeligt at opfatte alt det, der omgiver os i vor dagligdag, som udsprunget af vore fælles vurderinger og normer. Det forekommer i hvert fald mig, at tingene i nogen grad er stillet på hovedet. Et blik på børnenes opvækst, på socialiseringsprocessen i samfundet, vil dog ret hurtigt overbevise én om, at faktorernes orden er en anden. Børnene fødes ind i en verden, fyldt med materielle kulturelementer, som er skabt af tidligere generationer, og de overtager efterhånden et sæt af brugs- og adfærdsregler, som de vel i reglen benytter mere eller mindre ureflekteret. Hertil føjes først gradvis og som et sekundært fænomen en åndelig overbygning af viden, vurderinger og normer. Tilstedeværelsen heraf forudsætter en art kulturel bevidsthed, som i fuldt mål kun er til stede hos et fåtal af kulturens bærere. Ja, måske eksisterer kulturen i den forstand egentlig kun som en abstraktion hos den forsker, som har underkastet det pågældende samfund et studium.

Hvis dette er rigtigt, så har kulturprodukterne eller, som jeg foretrækker at sige: kulturelementerne, en anderledes primær rolle i den kulturelle proces end det forudsættes i det socialantropologiske kulturbegreb. Kulturelementerne må i stor udstrækning siges at være determinanter for og ikke produkter af en gruppe menneskers åndelige fællesgods. Og da disse kulturelementer – det være sig genstande eller sædvaner – ofte er arvet fra tidligere generationer og følgelig blevet til under andre økonomiske og sociale omstændigheder end de nu herskende, når vi da frem til det forhold, som ældre forskere med et lidt tvetydigt begreb kaldte *traditionen*. Traditionens rolle i kulturudviklingen er et aspekt, som efter min mening stadig bør være et særkende for den etnologiske forskning. Sammenfattende kan man måske sige, at det er etnologiens opgave at studere de kulturelle variationer, og at den herunder må benytte sig af både en strukturel/synkronisk analyse, hvor samfundsvidenskabelig metodik tages i anvendelse, og af en historisk/diakronisk analyse, hvor fagets egen forskningstradition spiller hovedrollen.

De teoretiske problemer, der her er strejfet, kræver en langt udførligere omtale, end der har været mulighed for her. Forhåbentlig bliver der lejlighed til at tage disse ting op i anden sammenhæng. Jeg tror, det er af betydning, at vi får drøftet disse spørgsmål grundigt, også fordi sådanne diskussioner kan være af væsentlig betydning for skabelsen af det forskningsmilieu, som vi alle ønsker.

Lad os imidlertid til sidst gå uden for fagets snævre rammer og spørge, om

det samfund, vi lever i, har brug for faget etnologi, sådan som vi her har søgt at afgrænse det? Det er vi selvfølgelig ikke selv de rette til at svare på, men jeg vil mene, at der i et samfund og en kultur, som er underkastet ændringer i stadig hastigere takt, må være et behov for den *omverdensorientering*, som etnologien drevet på den rette måde vil kunne give. Moderne mennesker har oplevet radikale ændringer ikke blot af samfundet, men også af det fysiske milieu, og deres forhold til materialer og brugsgenstande er et helt andet, end det var for blot 50 år siden. At undersøge og forklare disse ændringer må da være etnologiens vigtigste opgave. I denne forbindelse får fagets klassiske studieområde, *den førindustrielle bondekultur*, ny betydning; den repræsenterer i mange tilfælde livsformer, som har bestået relativt uændret gennem århundreder, og det er fra dette grundlag den moderne tilværelsesform har udviklet sig i løbet af få generationer. Bondekulturen er derfor det nødvendige udgangspunkt for studiet af livet i det moderne samfund.

Men faget skal selvfølgelig ikke begrænses hertil. Vigtigt er det at tage fat på studiet af *det forsømte århundrede* fra o. 1870 til i dag. Karakteristisk for denne epoke er, at de forbedrede kommunikationer gradvis udjævner de gamle geografiske kulturforskelle mellem landets forskellige egne. I stedet skabes der imidlertid nye kulturskel, som bl. a. følger de grupperinger, som de folkelige bevægelser deler landets befolkning op i. Arne Sørensen har i »Jordens Folk«[3] slået til lyd for, at man etablerer et nyt fag til studiet af disse *subkulturer*, som han billedligt karakteriserer som »de bakker og højdedrag, der kommer til syne i det danske landskab, da forrige århundredes ideologiske stormfloder synker tilbage.« Vi tør håbe, at det ikke bliver nødvendigt med et nyt fag, men at også denne opgave må kunne løses af faget europæisk etnologi. – Som et andet karakteristisk træk ved det seneste århundrede, måske endda specielt dets sidste del, vil jeg nævne *urbaniseringen*, bykulturens spredning ud over hele landet. Det er et fænomen, som dels bør studeres i sig selv, dels bør anspore til en intensivering af studiet af den borgerlige kultur i dens mere klassiske former.

Alt i alt et ganske omfattende program, som skulle give mere end arbejde nok til os alle. Vi tør kun håbe på, at det bliver muligt i samarbejde med de øvrige institutioner inden for faget at få løst en lille del af disse opgaver.

NOTER

1. DGV-Informationen. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.V. Nr. 80 (1971) Heft. 1–2.
2. Tamás Hofer: Comparative Notes on the Professional Personality of Two Disciplines. (Current Antropology vol. 9 no. 4 (okt. 1968) s. 311 ff.).
3. Arne Sørensen: Dansk nutidskultur som emne for etnologisk forskning. (Jordens folk 3. årg. nr. 3, 1967, s. 93 ff.).

Tingbøgerne – extensoudgivelse eller registrering

AF VALD. ANDERSEN

I fortsættelse af en løbende debat om hvordan forskerne bedst kan udnytte tingbøgernes indhold lægger overlærer Vald. Andersen, *Vejen, hovedvægten på det kulturhistoriske aspekt. Han foreslår at der udarbejdes emne- og stedregistre til alle tingbøgerne for derved at skabe et historisk hjælpemiddel af uvurderlig betydning. Artiklen er modtaget samtidig med det følgende bidrag fra arkivar Grethe Ilsøe, og de to indlæg er fremkommet uafhængigt af hinanden.*

Siden Fortid og Nutid XXIII, s. 183, bragte en redaktionel opfordring til at fremkomme med bidrag til en diskussion om, hvorledes tingbøgernes indhold kan gøres lettere tilgængeligt, er der kommet indlæg fra Poul Rasmussen, XXIII, s. 422 f., og fra Birte Faarborg, XXIV, s. 517 f. Uden at drøftelsen hermed kan siges at være blevet særlig levende, vil det vist kunne fastslås, at spørgsmålet om ting- og dombøgernes tilgængeliggørelse følges med opmærksomhed i alle historisk interesserede kredse.

I de to artikler fremdrages især spørgsmålet, om tingbogsstoffet bør udgives in extenso (og vel med den originale stavemåde) eller i en forkortet form, nedskåret til ca. en trediedel i omfang (og vel gengivet i normaliseret nutidssprog).

Som udgangspunkt for enhver betragtning af problemet og som fremhævet af de to forannævnte forfattere står: 1. Materialet er enormt. 2. Hvorledes og til hvad skal det bruges? Det må erkendes, at stoffets omfang i sig selv opfordrer til en nøje afvejning af metode og form ved udgivelsen, så arbejdet og bekostningen ikke nødvendigvis må udskyde slutresultatet til en fjern fremtid. Når man ser, hvor vidt man i vore arkiver er nået med registrering, navnlig i løbet af den sidste halve snes år og med tidens tekniske hjælpemidler til rådighed, synes tingbøgernes registrering eller publicering at stå som en udfordring. Dette er da også forlængst erkendt, og Landbohistorisk Selskab har meget fortjenstfuldt taget sig af udgivelsen af nogle bind tingbøger, ligesom en anerkendelse af dette initiativ må række videre til de personer, som har udført arbejdet.

En sådan extensoudgivelse imødekommer i bred almindelighed alle viden-

skabelige krav, og man giver hermed forskeren et nyttigt arbejdsredskab i hænde – forsynet med forsvarlige registre. *Men* han spares ikke for at måtte foretage mange opslag og gennemlæse adskillig tekst, som ikke vedkommer hans emne, og selv om forskeren kan benytte materialet hjemme i sin stue, vil arbejdsgangen nærme sig den, der må præsteres ved brug af den originale tingbog, der jo kan hjemlånes til mange biblioteker. Med hensyn til læseligheden er den trykte tekst lettere at komme igennem end originalens håndskrevne, men er dette problem mon ikke mindre end almindeligt antaget. Enhver, der giver sig af med historisk arbejde, kan jo faktisk læse den gamle skrift med tilstrækkelig sikkerhed, hvad man nødvendigvis må kunne for at være i stand til at benytte arkivalsk kildemateriale overhovedet. En anden sag er, at det eller de bind af en tingbogsrække, der foreligger udgivet, vil sætte en grænse for, hvor langt forskeren på dette grundlag kan komme med sit emne.

En koncentration af tingbogsstoffet til $^1/_3$ i omfang, regesten, kunne givetvis lette publiceringen på en vis måde, men metoden vil, som Birte Faarborg påpeger i sin forannævnte artikel, også have andre sider, og hvordan undgå, at de $^2/_3$ af materialet, der bortskæres, ikke medfører teksttab, som i særlige tilfælde vil være beklageligt.

Selv om det er rettens håndhævelse gennem tiderne, der har aflejret materialet, kan det vel næppe siges, at det rent juridiske aspekt i særlig grad har tiltrukket forskningen. Med de allerede foreliggende sagsudtog, domsamlinger m. v. er en væsentlig opgave løst. Den specielle rets*historie* synes desuden at være en begrænset bestanddel af tingbøgernes indhold. Fortidens retspraksis udøvedes jo i snæver afhængighed af gældende love og bød sjældent på overraskende konklusioner.

Sprogvidenskaben vil selvfølgelig have et og andet at hente i tingbogsstoffet, men i hvilket omfang det er sket og stadig sker, må her lades usagt. Da dr. phil. Oluf Nielsen i 1882 udsendte bogen »Gamle jydske tingsvidner«, var den tænkt som et tilbud til sprogforskerne, idet de gamle breve fra en tid, da der endnu ikke førtes tingbøger, formodedes at kunne yde bidrag til dialektforskningen. Tilbuddet synes ikke at være blevet modtaget.

Den langt bredere kulturhistoriske side af tingbogsmaterialet er gennem sagsfremstillingen og vidneudsagn fremgået som en art biprodukt, men det er jo her, den historiske interesse sætter ind. Det er her, man møder fortidens mand, omgivet af sin samtids og sine egne problemer. Når man i gennemgangen af en sag når frem til domsafsigelsen, hvilket som bekendt ikke altid er muligt, medtages denne som et tilfredsstillende punktum for fremstillingen, men som regel uden nogen overraskelseseffekt. Det er oplevelserne undervejs gennem sagen, der har historisk relevans.

En opdeling af interessegrupperne, juridisk, sprogvidenskabelig og almen kulturhistorisk er næppe praktisk forsvarlig. Den almindeligste forskning i tingbøgerne vil oftest være rettet mod et bestemt *emne*, en bestemt lokalitet eller en slægtshistorisk undersøgelse. I en extensoudgivelse af tingbogen vil forskeren møde et stort uvedkommende stof, men undertiden så interessefangende, at han må standse op for at tilfredsstille sin nysgerrighed, alt i alt en tidkrævende og tyngende arbejdsproces. De udførlige registre, der forudsættes, er den mere positive side af sagen. *Men hvad, om man nøjedes med at publicere registrene?*

Tingbogstoffets registrering efter et bestemt kodesystem (se Fortid og Nutid bd. XXIII, s. 183 f.), tilbundsgående uden at være særlig pladskrævende, og indkodet på hulkort som anvist af Knud Prange (Fortid og Nutid, bd. XXIV, s. 499 f.) må kunne åbne en bred adgang til tingbøgernes endnu trangt tilgængelige jagtmarker.

Det må være en opgave for den fagligt kvalificerede arbejdskraft at lægge rammerne for, hvilke emner der bør medtages ved registreringen, uden at denne opgave dog, som hævdet af Poul Rasmussen, (Fortid og Nutid, XXXIII, s. 422), skulle være forbeholdt retshistorikere og etnologer som de eneste, der »kunne have en mening som fortjener at blive hørt.« Formelt er dette spørgsmål på det nærmeste løst ved, at tingbogen selv anviser sine emner. En registrering må være udviklet og afklaret til den størst mulige enkelthed. Man ville gøre forskeren, især den mindre trænede historiske amatør, en dårlig tjeneste ved at fremlægge et spidsfindigt, men svært forståeligt registreringssystem.

Et mindre, men ikke uvæsentligt problem ved registreringen vil det være, hvorledes registrets henvisning til tingbogen mest formålstjentlig kan praktiseres, enten ved at henvise til folieringen eller til sagens datering. Poul Rasmussen (ovenn. kilde) vil foretrække at henvise til folieringen, bl.a. fordi »referatet af et retsmøde kan fylde mange sider«. Dette velkendte forhold vil dog være det samme, enten sagen skal findes ved hjælp af sidetallet eller datoen. Man møder jo ikke så sjældent i tingbogen, at sagen udsættes »til næste tingdag eller til i dag om tre uger« o.l. Her vil man med fordel kunne holde sig til dateringen. Imod henvisning til folieringen taler desuden, at et register må tænkes at omfatte en længere række af tingbøger, ofte afbrudt af lakuner, hvorfor det enkelte bind efter almindelig praksis betegnes ved to årstal. Henvisningen til folieringen vil kræve en notering som eks. 1675–1679, 128 a, mens dateringen er begrænset til eks. 23.2.1677. Pladsbesparelsen kan synes minimal, men mon ikke forholdet vil være af betydning, når registreringen sker ved et hulkortsystem.

»Tænker man sig, at der var udarbejdet registerkort til alle landets tingbø-

ger, vil den, der skal behandle et blot nogenlunde almindeligt emne, således – registerkortene til trods – være stillet over for en uløselig opgave«, skriver Poul Rasmussen. Med al respekt for forfatterens ekspertise på tingbogsområdet synes hans vurdering af den nævnte situation at være for pessimistisk. Naturligvis må en registrering tænkes at skulle omfatte alt tingbogsmateriale indtil et nærmere bestemt årstal, som sagkundskaben måtte finde at være det rette. I øvrigt:

1. Emnevalget må være landsdækkende, dvs. at samme kode dækker samme emne, hvor i landet det findes omtalt i det registrerede materiale. Ved hjælp af hulkortene, hvoraf et »sæt« må forefindes på hvert af landets arkiver, vil et emne kunne findes og afbenyttes til bunds, uanset hvor i landet det forekommer. En angivelse af herredet vil naturligvis være påkrævet, idet herredsinddelingen jo er og vel fremdeles vil være en hovedhjørnesten i arkivernes ordningsprincip.

2. Når talen er om at finde oplysning om en bestemt lokalitet, vil hensynet til herredet selvfølgelig være indlysende. I modsætning til emnevalget, der kan dække hele landet, vil valget af lokaliteter være begrænset af herredet, idet der dog også her kan angives generelle retningslinier (Fortid og Nutid, bd. XXIII, s. 185).

Formålet med en registrering som her skitseret vil være, at forskeren ved hjælp af den moderne teknik relativt hurtigt og direkte kan indkredse sit emne og bearbejde det med alle dets aspekter taget i betragtning, så resultatet kan stå ubestridt og fuldgyldigt. Retshistorien og sprogvidenskaben, som tilgodeses ret tilfredsstillende i extensoudgaverne, kunne befrygtes at blive ladt i stikken, hvis registreringen kom i forgrunden. Også for disse specialer vil der kunne opføres betegnelser i emnelisten med tilhørende koder, så også retshistorikeren og sprogforskeren ledes direkte til deres emner og vil være sparet for megen gold gennemlæsning af uvedkommende tekst. Selv om de forskellige tingskrivere vel havde visse individuelle særpræg, som kom til udtryk i tingbogen – et forhold, som først en gennemført registrering vil kunne belyse – så er tingbøgernes sprog jo trods alt temmelig stivt og stereotypt. Dette forhold vil lette registratoren i at uddrage det relevante materiale. Xeroxkopiering vil i øvrigt være en selvfølgelig forudsætning for registrenes praktiske anvendelse.

Tingbogsregistrering for edb – et forsøg

BESKREVET OG KOMMENTERET AF
GRETHE ILSØE

På basis af Vald. Andersens register til Malt herreds tingbøger er der foretaget en edb-behandling af 2.131 tingbogsindførsler. Arkivar Grethe Ilsøe, *Landsarkivet for Sjælland, redegør for dette forsøg, der er udført i samarbejde med Ole S. D. Hansen, Jens Højrup og Andreas Jørgensen, og viser hvorledes et sådant »edb-register« giver mulighed for hurtig kronologisk, topografisk og saglig opdeling af kildematerialet. Registret får derved en selvstændig videnskabelig værdi, som langt overgår det traditionelle sagregisters. Der redegøres for problemer i forbindelse med udarbejdelsen af emnelisten til et stort fælles tingbogsregister. En sådan registrering er realisabel og kan gøre de utrykte tingbøger tilgængelige for forskningen.*

Jævnfør i øvrigt Vald. Andersens foranstående artikel.

»Saa være Tingbøgerne da anbefalet i Særdeleshed, men Arbejdet med dem kræver megen Tid og Taalmodighed.« Sådan karakteriserer C. Klitgaard i 1928 situationen m.h.t. benyttelsen af tingbogsmaterialet[1]. Femogtyve år senere begyndte Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, nu Landbohistorisk Selskab, sin imponerende udgivervirksomhed af de indtil dato udsendte fire tingbogsrækker (i alt ca. 3.000 sider). Herved skulle det tingbogsstof, der hidtil kun har været lejlighedsvis udnyttet af især rets- og lokalhistorikere, være »blevet almeneje«[2]. Udgivelsen har i hvert fald resulteret i nogle interessante og inspirerende vurderinger af tingbøgerne som henholdsvis rets-, sprog- og kulturhistorisk kilde[3].

Ikke desto mindre må man notere sig, at *udnyttelsesgraden* af de trykte tingbøger er forbløffende lille. Med dets egen samling af Tingbogsstudier har Landbohistorisk Selskab klart illustreret materialets henholdsvis social-, landbrugs-, rets-, kultur- og sproghistoriske betydning[4]. Men kun navneforskerne synes at have fulgt opfordringen og benyttet materialet efter fortjeneste i forskellige systematiske undersøgelser[5]. Herudover er der ikke fremkommet historiske arbejder, hverken i form af monografiske eller sammenlignende undersøgelser, hvori tingbogsudgaverne er søgt udnyttet som centralt kildestof.

Årsagen til denne ensidige forskningsmæssige udnyttelse ligger utvivlsomt i, at der til hver udgave omhyggeligt er udarbejdet et omfattende, konsekvent gennemført, sammenkomponeret sted- og personregister, som sprogforskeren umiddelbart har kunnet arbejde ud fra. Derimod mangler de *sagregistre,* som er en nødvendighed for at de øvrige forskningsgrene kan udnytte tingbøgerne. (Det bør dog her bemærkes, at udgaverne er udstyret med noter, der imidlertid i princippet kun giver de nødtørftigste oplysninger til forståelse af enkelte sager eller stedfæstelse af anførte navne. I øvrigt er noternes antal relativt lille, f. eks. til de indeholdte 777 sager i Sokkelund herreds tingbog 1629 er der i alt udarbejdet 82 noter). Således som tingbøgerne foreligger i trykken, men uden saglige indgange, kræver de dog stadig for »megen Tid og Taalmodighed« af enkeltmand.

Påvisningen af denne mangel med dens tydelige urentable forskningsmæssige konsekvenser er ikke ny. Axel Steensberg har fra kulturhistorisk hold udtrykt det således: »Tingbogsudgaven bør snarest suppleres med udførlige sagregistre, inden man går videre med nye rækker. Først derved får den sin store værdi . . . Den, der vil bruge udgaven som kulturhistorisk kilde, må for øjeblikket selv lave sit register – ellers er det umuligt at finde tilbage til de spredte oplysninger af væsentlig betydning, som udgaven rummer«[6].

Da behovet for saglige indgange til de trykte tingbøger hidtil ikke har kunnet imødekommes, melder spørgsmålet sig om betimeligheden af at fortsætte publiceringen af tingbogsstoffet i den hidtidige form, dvs. som en fuldstændig og bogstavret tekstudgave. Alene antallet af tingbøger, der findes bevaret fra 1600-årene, den tidsmæssige ramme om »Ældre danske tingbøger«, gør enhver plan om »bare« at fortsætte efter næsen med udgivelsen helt urealistisk (jfr. oversigten s. 700 over de bevarede tingbøger indtil år 1700 i det sjællandske landsarkiv).

Siden 1967 er der gennem artikler i Fortid og Nutid fremkommet foreløbig tre forskellige forslag til at gøre tingbogsmaterialet eller dele heraf tilgængeligt. Overlærer Vald. Andersen har fremlagt et udkast til registrering af tingbøgernes indhold baseret på et kodesystem, der både rummer stednavne og emner[7]. I anledning heraf har arkivar Poul Rasmussen redegjort for de principper for udarbejdelse af registre og regester til – samt udtog af – tingbøger og dombøger, som efter modne overvejelser anvendes i det nørrejyske landsarkiv[8]. Principperne kan følges i deres praktiske udførelse i den af nævnte landsarkiv i 1965 udsendte duplikerede publikation, Viborg landstings dombøger 1616, med undertitlen: sagsreferater og domskonklusioner[9]. Cand. mag. Birte Faarborg er den, der foreløbig sidst har ytret sig om udgivelse af ting- og dombøger[10] (hvortil nu kommer Vald. Andersens svar på de to indlæg, se foran s. 671). Birte Faarborg slår til lyd for en rationalisering ved

udvalget af udgivelser, således at man ved udvælgelsen kombinerer kriteriet om tingbogsmaterialets mest fuldkomne dækning af geografisk område og kronologiske perioder med et kriterium om den arkivalsk bedste korrespondens i de øvrige retsinstanser. Disse udgivelser skulle have samme form som hidtil. Til det tingbogsmateriale, der ikke udgives fuldstændigt, foreslås, men uden nærmere anvisning, udarbejdelse af sag-, person- og stednavneregistre, mens der ganske tages afstand fra regester.

Når det her er konstateret, at de trykte tingbøger som sådanne langt fra er udnyttet efter fortjeneste, skal det retfærdigvis også nævnes, at der til gengæld ikke er tvivl om, at de virker som inspirationskilde for stadig flere, især studerende, til at gå i lag med undersøgelser i *utrykte* tingbøger. Spredt læsning i de trykte tingbøger giver en vis fornemmelse af, hvilke forskningsmæssige muligheder tingbogsmaterialet i almindelighed rummer, og så går man i lag med tingbøgerne fra den lokalitet og tidsperiode, der stemmer overens med individuelle studieinteresser, uden smålige hensyn til om de er utrykte.

For den, der dels gennem læsesalstjeneste på et landsarkiv er kommet under vejr med nævnte forhold (og derpå anslår det svimlende antal urentable arbejdstimer, hver enkelt tingbogsbenytter anvender for i mangfoldigheden at kunne indkredse de for hans emne relevante oplysninger) – og dels gennem egen daglig omgang med arkivalierne tillige er blevet overbevist om, at en åbning for tingbogsmaterialet vil være ensbetydende med at åbne for muligheden af omfattende ny erkendelse af samfundsmæssige forhold og sammenhænge, må det blive en væsentlig opgave at søge en sådan saglig tilgængelighed realiseret.

Derfor var interessen stor, da Historisk Samfund for Ribe Amt i 1969 som nr. 8 i rækken af Småskrifter udsendte det af Vald. Andersen udarbejdede *Register til Malt herreds tingbøger,* baseret på principperne i det af ham tidligere nævnte (s. 676). i 1967 fremlagte udkast. Registrets kronologiske yderpunkter er 1657 10.1. og 1719 24.1., men da der er tre tilsammen ret store lakuner i tingbogsrækken i perioden, omfatter den faktiske registrering i alt kun 19 år og 10 mdr. Fra 1685 udgør Malt og Gørding herreder én retskreds med én tingbog, men sagerne vedr. Gørding herred er ikke medtaget i registret. Med sine 2.131 registrerede tingbogsindførsler er registret imidlertid det hidtil eneste forsøg på gennemført systematiseret sagregistrering af et tingbogsmateriale af væsentligt omfang.

Vald. Andersens register er som før nævnt opbygget i et kodesystem, hvorefter lokaliteter og emner angives ved hver sin talrække. Koden rummer betegnelser for 67 lokaliteter (angivet 01 – 02 – 03 – – – 067) og for 139 emner (angivet 1 – 2 – 3 – – 139)[11]. Hver tingbogsindførsel registreres i kronologisk

opstilling under indførselsdato ved at kombinere betegnelse for hhv. emne og lokalitet, f. eks.:

datering	emne		lokalitet
3.5. 1662:	86	–	019

Det principielle i denne registreringsmåde opfylder umiddelbart de krav, der stilles til et datamateriales komponenter. Dette forhold er da også baggrunden for, at de daværende arkivarer i Landsarkivet for Sjælland (hvoraf kun Andreas Jørgensen og forfatteren kom til at føre arbejdet igennem) efter en del overvejelse besluttede i samarbejde med den til landsarkivet midlertidigt tilknyttede mag. scient. Jens Højrup at overføre registret til hulkort for at »se, hvad der kunne komme ud af det«. Senere ville man forsøge at edb-behandle kortene på en af Niels Bohr-instituttets datamater, som Jens Højrup tidligere havde arbejdet med og stadig havde mulighed for at benytte. Vald. Andersen blev underrettet om det planlagte eksperiment, som han vel billigede, men i øvrigt ingen kommentarer havde til – og Malt herreds tingbøger blev indlånt fra Landsarkivet for Nørrejylland for nærmere studium og sammenhold med registret[12]. Programmeringen af forsøget kunne begynde.

Det er på dette punkt vigtigt at fastslå, at Vald. Andersens register er enkeltmands tålmodighedspræstation, behæftet med de faktiske fejl og faktiske inkonsekvenser, som et årelangt arbejde med mange afbrydelser ikke undgår. Og det har aldrig fra sin fremstillers side været tænkt som underlag for en videregående edb-behandling. Derfor er den vurdering, der her må fremføres i forbindelse med den nøjere beskrivelse af forsøget, på sin vis uretfærdig. Registret har aldrig prætenderet den entydighed og konsekvens, som må kræves ved dataprogrammering. Men det er ikke desto mindre væsentligt at fremhæve de konstaterede svagheder, registret rummer i relation til en databehandling. Især da disse svagheder vel kan være typiske for registerudarbejdelser i almindelighed.

Vald. Andersens register er et traditionelt sagregister (og stedregister) i den forstand, at man via traditionel søgeteknik (dvs. opslag på stikord) bliver henvist til den enkelte sag/lokalitet. Sagregistrets elementære funktion: at være genvej til den enkelte konkrete sag, er hermed opfyldt. Videre går sagregistre i reglen ikke. Ved en velovervejet programmering vil et sagregister til en tingbogsrække imidlertid gennem edb-behandling komme til at række meget længere end til at etablere hurtig og sikker kontakt mellem forskeren og enkeltsagerne. Rigtigt (dvs. med alle relevante forhold taget i betragtning) programmeret vil et sådant register automatisk få indbygget en *selvstændig videnskabelig værdi,* der vokser med registrets omfang. I dette forhold ligger

den *afgørende* forskel mellem de traditionelle sagregistre og edb-registrene, og heri ligger tillige de egentlige langsigtede perspektiver for tingbøgernes udnyttelse i samfundsforskningen.

Skønt Vald. Andersens register ikke er så veletableret, at det ved edb-behandling kan bære en overbygning i form af videnskabelige/statistiske konklusioner, så kan følgende dog antydningsvis illustrere de vide perspektiver i den direkte aflæsning af videnskabelige resultater. Ved den gennemførte edb-behandling af Vald. Andersens register (jfr. nedenfor bilag nr. 2) aflæses f. eks. direkte, at den sagstype, der oftest foreligger, er nr. 81 = overfald, slagsmål med 143 indførsler, et forhold, der i sig selv giver et kontant indtryk af den tilværelse, tingbøgernes persongalleri har fristet, et indtryk, der lader sig forstærke ved konstateringen af, at sagstype nr. 19 = drab når op på 20 indførsler. Dvs. at de to sagstyper til sammen noterer sig for lige ved 8 % af samtlige indførsler.

Aflæsning af en kombination af sagstyperne 86 = pest (4 indførsler), 115 = svenskekrigen 1657–60 (4 indførsler), 12 = bygninger, forfaldne, syn over (43 indførsler), 92 = restance (69 indførsler) og 137 = ødegårde (31 indførsler) giver på baggrund af det relativt lille sagsunderlag (2.131) trods alt mulighed for en forsigtig statistisk vurdering af områdets daværende økonomiske og befolkningsmæssige krisetilstand. En sådan vurdering vil naturligvis blive sikrere jo større tidsrum registret omfatter og jo mere nuanceret den kronologiske fordeling af disse sagstyper aflæses. Den kronologiske fordeling af ovennævnte typer inden for nærværende registers afgrænsning kan direkte aflæses ved edb-behandlingen (jfr. også nedenfor bilag nr. 6 og 7):

sagstype 86, kronologisk fordeling:

1662: 1	1711: 3

sagstype 115, kronologisk fordeling:

1660: 2	1662: 1	1691: 1

sagstype 12, kronologisk fordeling:

1657: 2	1686: 4	1697: 3	1703: 1
1660: 1	1687: 2	1699: 4	1704: 2
1663: 1	1688: 1	1700: 4	1716: 1
1681: 1	1695: 4	1701: 1	1717: 3
1684: 3	1696: 2	1702: 3	

sagstype 92, kronologisk fordeling:

1657: 5	1688: 3	1697: 1	1710: 4

1663: 2	1689: 1	1698: 2	1711: 5
1681: 2	1690: 1	1699: 6	1713: 1
1683: 1	1691: 1	1701: 1	1716: 2
1684: 1	1692: 3	1702: 2	1718: 1
1685: 2	1693: 1	1703: 1	1719: 2
1686: 2	1694: 2	1704: 4	
1687: 2	1695: 5	1705: 3	

sagstype 137, kronologisk fordeling:

1660: 1	1676: 1	1683: 3	1701: 1
1661: 2	1678: 1	1686: 3	1711: 2
1662: 5	1680: 2	1689: 1	
1663: 4	1682: 4	1695: 1	

Netop den kronologiske opstilling synes afgørende for fortolkningen af f. eks. de 33 indførsler vedr. sagstype 96 = rømte karle:

1677: 1	1691: 2	1702: 1	1716: 4
1678: 4	1699: 1	1703: 1	1717: 2
1685: 1	1700: 2	1704: 4	1718: 2
1686: 3	1701: 3	1715: 1	

Karlene er sandsynligvis løbet af gårde for at undgå at springe soldat i forbindelse med svenskekrigene i sidste fjerdedel af 1600-tallet og Den store nordiske krig. Ovennævnte indførsler bør sikkert sammenholdes med de 21 indførsler af sagstype 111 = soldater, soldatertjeneste, hvis kronologiske fordeling falder godt i tråd med rømningssagerne:

1678: 1	1696: 2	1710: 1	1718: 1
1680: 2	1702: 3	1711: 2	1719: 1
1681: 1	1703: 2	1715: 1	
1690: 1	1704: 2	1716: 1	

Det er endelig fristende at gøre opmærksom på, at en direkte aflæsning af visse edb-resultater vil kunne afdække f. eks. forekomsten af hidtil upåagtede samfundsforeteelser i et omfang, der vil kunne danne grundlag for nøjere undersøgelser og teoridannelser. Her skal i denne forbindelse nævnes 21 indførsler af sagstype 122 = tyendesager og 8 indførsler af sagstype 107 = skudsmålssager, der antyder en eksisterende dynamik i en bestemt social gruppe, som andre kilder bogstaveligt talt intet melder om.

Ved vurderingen af Vald. Andersens register må det konstateres, at den afgørende svaghed er emnelisten. Om denne udtaler han selv, dels at opde-

lingen i de 139 konkrete emner vil kunne diskuteres, og dels at opstillingen af emnelisten kræver »visse principielle retningslinjer. Herredstingets sager fremtræder jo som en broget mangfoldighed af emner, hvoraf hvert enkelt ofte har flere aspekter. En tilbundsgående notering af disse ville simpelthen sprænge de rammer, et register må have for at fungere efter sin hensigt. På den anden side må det forventes, at registret optager så mange emner, at . . . en nærmere analyse af sagerne herigennem bliver mulig.«[13] Det er imidlertid vanskeligt at udlede nogle principielle retningslinjer i udvælgelsen af de i registret forekommende 139 emner. Emnerne er yderst uegale. Mens nogle er meget præcise, f. eks. 6 = arveafkald, 46 = hestetyveri, 64 = lejermål, 65 = lovbydelse af selvejergård, 113 = stolestadestrid, 127 = udlæg for gæld, er andre så rummelige, at de ikke siger meget om de pågældende indførsler, f. eks. 25 = fest, 29 = forordning, 42 = herredsfoged, 71 = mål og vægt, 88 = præster, 99 = selvejerbønder, 102 = skatter, 112 = sted- og marknavne. Atter andre emner kommer mærkværdigt tæt på hinanden, f. eks. 11 og 59, hhv. = brændevin, krohold og = krohold, ulovligt, 30 og 110, hhv. = forprang, smugleri og = smugleri, 46 og 124, hhv. = hestetyveri og = tyveri, 66 og 102, hhv. = mandtal og = skatter, 73, 91 og 108, hhv. = nævninger, = ransnævninger og = skursnævninger.

Der gøres i indledningen til registret udtrykkeligt opmærksom på, at sager vedr. lokaliteter uden for Malt herred ikke er medtaget, og i Fortid og Nutid XXIII, s. 184 hævdes det, at gentagne lovbydelser, efterlysninger o. l. næppe kan have »nævneværdig interesse«, men derudover redegøres ikke for overspringelser. Ved at sammenholde register og tingbøger viser det sig imidlertid, at også andre indførsler principielt er udeladt. Det gælder således alle varslingsindførsler, hvilket igen medfører at ikke alle tingdatoer er repræsenteret i registret. De tingdage, hvor kun varslinger forekommer, er ikke opført. Kgl. forordninger, der læses på tinget, er kun medtaget i et vist omfang (i alt 6), skønt sagstypen: forordning (nr. 29) indgår i emnelisten. Alle andre tinglæste generelle kundgørelser er konsekvent oversprunget. Tilbage står de konkrete sagsindførsler inden for herredsgrænserne, som alle skulle være registreret.

Som det fremgår af Vald. Andersens egen fremstilling (jfr. ovenfor), har han afstået fra en tilbundsgående emnenotering for ikke at »sprænge de rammer, et register må have for at fungere efter sin hensigt.« Princippet ved registerudarbejdelsen har derfor været en registrering af de enkelte sagers *hovedemne,* men dog således, at en større indførsel, der emnemæssigt spænder vidt, registreres under flere (dvs. 2 – 3) emner. (Et forhold, der for øvrigt indebærer, at de af registret omfattede 2.131 indførsler *ikke* er lig med 2.131 herredstingssager, og at f. eks. de statistiske aflæsninger af materialet må

tages med forbehold). Ved udvælgelsen af disse 2 – 3 emner er det vanskeligt at komme ud over et vilkårligt skøn. Gennem en udførligere registrering (dvs. notering af flest mulige relevante emner vedr. den enkelte sag) vil man reelt kunne etablere et mindre vilkårligt register. Den betragtning, at en udvidet emneregistrering vil sprænge registrets funktionsduelighed, har sit udgangspunkt i den traditionelle og manuelle registerbenyttelse. Ved en registrering for edb kan denne betragtning helt udelukkes. Noteringernes antal og emnemæssige mangfoldighed er ikke noget problem. Terminalen opererer mere sikkert med 900.000 data end den enkelte forsker med få hundrede kartotekskort. Måske den mest afgørende forskel på de hidtidige og de fremtidige forskningsmuligheder.

Bindeleddet mellem Vald. Andersens register og tingbøgerne er dato-angivelserne. De er valgt hertil af praktiske grunde, »idet sidetallene (i tingbøgerne) ofte er ulæselige eller helt bortslidt«. Nemmest for tingbogsbenytteren ville det nok være, hvis der ved registreringen kunne finde notering sted af både protokolangivelse, sidetal og dato. Skal man derimod vælge mellem sideangivelse og datering, må man ubetinget foretrække dateringen. For en historisk betragtning er dateringen en integrerende del af sagen, kronologien hører så at sige med til sagens karakteristika. Ved en edb-behandling vil som før nævnt (s. 679) aflæsningen af de kronologiske data under forskellige kørselsvariationer af materialet have en selvstændig værdi (jfr. bilag nr. 6–8).

Når man betragter registret fra et generelt synspunkt og spørger, om det så formidler tingbogsmaterialet til de forskningsgrene, der hidtil er ladt i stikken ved den ensidige udarbejdelse af navneregistre, hhv. social-, rets- og kulturhistorien, må svaret blive, at registret er en nødhjælp, der ikke kan vurderes højt nok i den givne (nød)situation, hvor ingen anden hjælp foreligger. Det giver de nævnte forskningsgrene nogle udgangspunkter for nærmere undersøgelser, men er ikke udbygget nok til at danne selvstændigt grundlag for deres fulde udnyttelse af tingbogsindholdet.

Skønt tingbøgerne i deres proveniens er en retshistorisk kilde, er registret dog ikke anlagt således, at man ved edb-behandlingen kan aflæse f. eks. procedureforhold, den privatretlige og strafferetlige opfattelse, evt. udvikling, retspraksis etc. Hertil er emnelisten for snæver, selv om den dog rummer en del retstekniske begreber (typenumrene 2, 4, 6, 22, 27, 28, 33, 42, 43, 44, 61, 65, 73, 78, 79, 83, 91, 93, 98, 103, 108, 109, 118, 119, 132 og 134). En retshistorisk udnyttelse af tingbogsmaterialet vil kræve bl. a. en registrering af de oversprungne varslinger og lovbydelser, af samtlige tingdatoer, af henvisningerne til landstinget og angivelse når en konkret sag behandles over flere tingdage, evt. med længere mellemrum.

Ovenstående udførlige analyse af Vald. Andersens register som grundlag

for edb-behandling har været nødvendig af flere grunde. Dels for at man kan vurdere edb-behandlingens konkrete resultater rigtigt, dvs. tage dem med de forbehold, som svaghederne ved registret må medføre, dels for kraftigt at understrege, at værdien af en edb-behandling er totalt afhængig af hvor fuldstændigt, hvor nuanceret, hvor logisk og hvor konsekvent det pågældende datamateriale er etableret. Edb-resultaterne kan kort sagt aldrig blive bedre end det datamateriale, der er deres grundlag.

I det følgende vil i kommenteret bilags-form blive fremlagt prøver på de forskellige data-kørsler, der er foretaget med Vald. Andersens register. Databehandlingen er for bilag 1–11 foretaget på Niels Bohr-instituttets datamat, og programmet er udført i FORTRAN (ved Jens Højrup). For bilag 12–16 er behandlingen foretaget på en Olivetti-terminal i Socialforskningsinstituttet og udført i direkte læsbart maskinsprog (ved datachef, cand. polit. Ole S. D. Hansen). Foruden den meget store fordel for forskeren, at udskrifterne herved forekommer i egentlig tekstform og ikke i kodningssymboler, indebærer denne specielle datateknik tillige, at de forskellige alfabetiske sorteringer af materialet kan aflæses direkte og altså langt lettere benyttes af forskeren. I de følgende bilag (nr. 12–16) skal gengives prøver på edb-behandling i tekstform af registret.

Den behandling, som Vald. Andersens register har været underkastet ved edb-forsøget, adskiller sig principielt ikke fra den måde, hvorpå en forsker ad manuel vej vil arbejde systematisk med registret for at aflokke det så mange oplysninger som muligt. Det vil imidlertid koste forskeren et stort antal arbejdstimer at nå de resultater som terminalen udfinder på få sekunder.

Det er desuden begrænset, hvor mange data – in casu hvor mange tingbogsindførsler – forskeren ved traditionelt håndarbejde (via kartotekskort o. lign.) kan styre. Terminalens kapacitet er i så henseende ubegrænset, når blot programmeringen er indrettet på et umådeligt stort antal data (som f. eks. CPR-registrets personnummerering af totalbefolkningen, jfr. desuden kommentaren til bilag nr. 12). Dette betyder for tingbogsregistreringen, at ethvert register, der etableres efter aftalte dataregistreringsprincipper uden videre vil kunne indgå i et stort *fælles* tingbogsregister og bearbejdes i enhver tænkelig sammenhæng og variation, på langs og på tværs, alfabetisk og kronologisk, med isoleret behandling af enkeltfænomener og -lokaliteter, etc., etc.

Der skal herefter ikke megen fantasi til at forestille sig et stort fælles tingbogsregister edb-behandlet sammen med tilsvarende etablerede registre til f. eks. skifteprotokoller og skøde- og panteprotokoller. De tekniske muligheder for sådanne sammenprogrammeringer eksisterer allerede og udvikles i hastigt tempo.

Hvad angår *tilgængeligheden* til de centralt oplagrede dataregistre, kan man forudse, at de humanistiske og samfundsvidenskabelige institutioner (universitetsinstitutter, arkiver, museet, biblioteker o. lign.), der ikke allerede er forsynet med datamaskiner og terminaludstyr, vil blive det inden for en overskuelig fremtid. Dvs. at datatransmissionen uden videre kan finde sted.

En *publicering* af de forskellige udskrifter, der foretages ved hjælp af datamaskinens linieskriver, kan foregå meget hurtigt, nemt og billigt, idet de udskrevne tapeter (= blanketter i endeløse baner) kan kopieres i f. eks. A-4 og A-5 formater i en almindelig rotaprint-kopieringsmaskine, som også de fleste institutioner råder over.

Endelig skal her gøres opmærksom på, at der i øjeblikket er et datasprog: »snowball« under udvikling, som gør det muligt at indlæse en løbende tekst (f. eks. en regest af en tingbogsindførsel) og derefter foretage søgning på ethvert af de indlæste ord i deres begrebsmæssige sammenhæng. Det betyder, at man vil kunne opnå særdeles nuancerede udskriftsresultater.

Med alle sine begrænsninger viser det her beskrevne forsøg dog klart, at en tingbogsregistrering tilrettelagt for edb-behandling må kunne få vidtrækkende betydning for mange forskningsgrene, og det turde desuden vise, at denne registrering er realisabel. Det fremtidige arbejde på at gøre tingbogsstoffet, såvel det trykte som det utrykte, tilgængeligt, bør derfor koncentreres om en sådan registrering (muligvis i regest-form), anlagt med et så bredt sigte (= med inddragning af så mange forskningsrelevante perspektiver) som muligt, men med realistisk sans for det gennemførlige. Det vil være uoverkommeligt at detail-registrere alle tingbogsindførsler til mindste saglige enhed. Men det vil være muligt at registrere dem udtømmende (evt. i regest-form) gennem en registrering af overordnede emnebegreber.

Registreringsprincipperne og udvælgelsen af de saglige emner for registreringen må meget nøje overvejes af sagkyndige fra alle implicerede videnskaber i snævert samarbejde med en eller flere dataeksperter, der har erfaring i humanistisk dataprogrammering.

NOTER

1 Fortid og Nutid VII, 1928, s. 155.
2 Udtrykket er benyttet af C. A. Christensen i anmeldelsen af Udvalgets skrifter 1952–64, Hist. Tidsskr. 12. rk. 1. bd., 1965, s. 482.
3 Fortid og Nutid XXIII, 1966–68, s. 412–21.
4 Bol og By 4, 1963.
5 Navnestudier udg. af Institut for navneforskning nr. 3 (1964), nr. 4 (1965) og nr. 5 (1967).

6 Fortid og Nutid XXIII, 1966–68, s. 420.
7 Fortid og Nutid XXIII, 1966–68, s. 183–87.
8 Fortid og Nutid XXIII, 1966–68, s. 422–24.
9 Publikationen, hvori er anført 169 + 246 + 150 = 565 sager, er forsynet med endda særdeles avancerede sted- og navneregistre, men savner ligesom tingbogsudgaverne helt et sagregister. Denne mangel er så meget mere iøjnefaldende, som man ved udarbejdelsen af referater og udtog af dommene opererer med fire afsnit, hvoraf der i det fjerde gøres »opmærksom på det stof af interesse for kulturhistorien og den økonomiske historie, som dommene indeholder, og som ikke er gengivet i de tre første afsnit« (s. IX). Både skøn og udvælgelse er altså foretaget, dvs. at baggrunden for etablering af et sagregister faktisk er til stede.
10 Fortid og Nutid XXIV, 1969–71, s. 516–19.
11 Vald. Andersen opererer med flg. emnekodenumre og emner (i den flg. fremstilling benævnt sagstyper): 1. afgift; 2. aftægt; 3. anneksgård; 4. arrest, forbud; 5. arv; 6. arveafkald; 7. auktion; 8. bavne, bavnevagt; 9. bier, bitræer, honning; 10. brokorn; 11. brændevin, krohold; 12. bygninger, forfaldne, syn over; 13. bygninger, brændte, forsvundne; 14. bygninger, hvem ejede; 15. bærplukning, frugt; 16. bøddelpenge; 17. bøger; 18. degne; 19. drab; 20. dragt, smykker; 21. durchmarch; 22. ed, frigørelse, benægtelse; 23. eng, jord, skel; 24. faddergave; 25. fest; 26. fiskeri, ulovligt; 27. fordeling, dom; 28. forlovning, kaution; 29. forordning; 30. forprang, smugleri; 31. frøkorn, sæd i ødegårds jord; 32. fædrift; 33. fængsling; 34. fæste, indfæste; 35. fæstebonde rømt; 36. fæste fradømt; 37. fæstemand, trolovet bortrejst; 38. gårde, ledige, tilbudt arv; 39. handel, ulovlig, forprang; 40. hegn, gærde, tvist om; 41. helligdagsarbejde; 42. herredsfogden; 43. herredernes sammenlægning; 44. herredstinget; 45. heste; 46. hestetyveri; 47. hoveri; 48. hyrde; 49. jagt; 50. kirker, jus patronatus; 51. kirkebol; 52. kirkeeng; 53. kirkevarsel; 54. konsumtion; 55. korn; 56. kornskær; 57. kramvarer; 58. kramkiste, konfiskeret; 59. krohold, ulovligt; 60. krybskytteri; 61. kuld og køn; 62. kvægsyge; 63. landeværn; 64. lejermål; 65. lovbydelse, af selvejergård; 66. mandtal; 67. medgift; 68. misvækst; 69. møllepligt; 70. mønstring; 71. mål og vægt; 72. navne, div. fortegnelser; 73. nævninger; 74. offer; 75. olden, oldensvin; 76. omkomme, dødfundne personer; 77. omløbere, omstrejfende personer; 78. opbud; 79. ottemænd, stokkemænd; 80. overdådighed; 81. overfald, slagsmål; 82. overtro; 83. pant; 84. penge, fundne, bortkomne; 85. pengesager, gæld, obligationer; 86. pest, i København; 87. prostitution; 88. præster; 89. præstegårde; 90. rakkerarbejde; 91. ransnævninger; 92. restance; 93. retstekniske problemer; 94. ridefogder; 95. ryttere, ryttergods, -hest; 96. rømte karle; 97. salvegarde, sauvegarde; 98. sandemænd; 99. selvejerbønder; 100. signet; 101. skarpretter; 102. skatter; 103. skifte, registrering; 104. skove, afbrændte; 105. skovhugst, ulovlig; 106. skovridere, -fogder; 107. skudsmål; 108. skursnævninger; 109. skøde; 110. smugleri; 111. soldater, -tjeneste; 112. sted-, marknavne; 113. stolestadestrid; 114. svinesnider, hestesnider; 115. svenskekrigen 1657–60; 116. sølv; 117. tiende, tvist om; 118. tingbog; 119. tinghus; 120. tobak; 121. trolovelse, for langvarig; 122. tyende; 123. tyreeng; 124. tyveri; 125. tyv hængt; 126. tørvegrøft, lyngplukning, ulovlig; 127. udlæg for gæld; 128. ukvemsord, ærerørige ord; 129. ulve; 130. ulvepenge; 131. vildtbane; 132. voldgift; 133. voldtægt; 134. værgemål; 135. våben; 136. ægtkørsel; 137. ødegårde; 138. øl; 139. ålegårde.
12 Arkivbetegnelse: B 83 E 1 – 3; B 83 D 12; B 83 F 1 – 7; i alt 11 bd.
13 Fortid og Nutid XXIII, 1966–68, s. 184f.

Bilag nr. 1: Register til Malt herreds tingbøger 1657–1719, direkte indlæst.

102	1661	2	16	53	20	0
103	1661	3	9	35	42	0
104	1661	4	6	117	43	0
105	1661	4	6	137	59	0
106	1661	4	6	34	59	0
107	1661	4	6	39	15	0
108	1661	4	6	27	1	0
109	1661	4	6	137	69	0
110	1661	4	6	13	71	0
111	1661	4	20	103	67	0
112	1661	4	20	103	67	1
113	1661	4	20	34	67	0
114	1661	4	27	35	51	0
115	1661	4	27	65	3	0
116	1661	5	4	103	69	0
117	1661	5	18	109	3	0
118	1661	7	6	109	19	0
119	1661	7	6	88	9	0
120	1661	7	13	79	62	0
121	1661	7	13	81	33	0
122	1661	8	3	85	1	0
123	1661	8	24	124	66	0
124	1661	8	24	47	67	0
125	1661	9	28	39	3	0
126	1661	10	19	38	62	0
127	1661	10	19	13	3	0
128	1661	10	26	45	69	0
129	1661	11	2	45	69	0
130	1661	11	16	134	37	0
131	1662	1	11	28	44	0
132	1662	1	11	36	69	0
133	1662	1	11	136	69	0
134	1662	1	11	47	59	0

Hver indførsel er nummereret (bilag nr. 1 gengiver indførselsløbenumrene 102–134). Numrene er det egentlige bindeled mellem registret (= tingbogen) og databæreren og er nødvendig ved søgningen. 1. kolonne = indførselsløbenummer. 2. kolonne = årstal. 3. kolonne = månedsangivelse. 4. kolonne = datoangivelse. 5. kolonne = sagstypenummer. 6. kolonne = lokalitetsnummer (her er foruden de af Vald. Andersen oprettede numre 1–67 indført nummerbetegnelse for de af ham i registret øvrige nævnte lokaliteter fra det gamle Malt herred, således numrene 68 = Gettrup og 69 = Plovstrup). 7. kolonne = angivelse af, om der er væsentlige personalhistoriske oplysninger (hos Vald. Andersen angivet ved »p«, her ved »l«, jfr. sagsløbenummer 112).

Bilag nr. 2–5: udskrifter af fordelingsvariationer.

Bilag nr. 2: Typefordeling.

9 af type 1	14 af type 48	16 af type 95
3 af type 2	5 af type 49	33 af type 96
13 af type 3	11 af type 50	1 af type 97
19 af type 4	3 af type 51	7 af type 98
33 af type 5	20 af type 52	10 af type 99
19 af type 6	9 af type 53	1 af type 100
4 af type 7	1 af type 54	1 af type 101
6 af type 8	15 af type 55	12 af type 102
8 af type 9	0 af type 56	50 af type 103
7 af type 10	1 af type 57	9 af type 104
17 af type 11	1 af type 58	70 af type 105
43 af type 12	7 af type 59	0 af type 106
38 af type 13	8 af type 60	8 af type 107
3 af type 14	7 af type 61	4 af type 108
3 af type 15	3 af type 62	57 af type 109
2 af type 16	1 af type 63	6 af type 110
3 af type 17	28 af type 64	21 af type 111
6 af type 18	14 af type 65	1 af type 112
20 af type 19	12 af type 66	3 af type 113
15 af type 20	7 af type 67	4 af type 114
0 af type 21	2 af type 68	4 af type 115
15 af type 22	2 af type 69	5 af type 116
35 af type 23	1 af type 70	77 af type 117
0 af type 24	6 af type 71	7 af type 118
2 af type 25	7 af type 72	6 af type 119
6 af type 26	1 af type 73	6 af type 120
3 af type 27	3 af type 74	9 af type 121
4 af type 28	4 af type 75	21 af type 122
6 af type 29	15 af type 76	0 af type 123
20 af type 30	4 af type 77	49 af type 124
2 af type 31	1 af type 78	3 af type 125
45 af type 32	7 af type 79	14 af type 126
2 af type 33	6 af type 80	28 af type 127
23 af type 34	143 af type 81	91 af type 128
6 af type 35	9 af type 82	32 af type 129
8 af type 36	21 af type 83	2 af type 130
2 af type 37	7 af type 84	0 af type 131
3 af type 38	135 af type 85	2 af type 132
11 af type 39	4 af type 86	3 af type 133
9 af type 40	3 af type 87	15 af type 134
6 af type 41	70 af type 88	3 af type 135
15 af type 42	5 af type 89	8 af type 136
2 af type 43	4 af type 90	31 af type 137
16 af type 44	3 af type 91	3 af type 138
12 af type 45	69 af type 92	6 af type 139
4 af type 46	58 af type 93	
15 af type 47	25 af type 94	

bemærk 0 indførsler vedr. sagstyperne 21 (= durchmarch), 24 (= fadder-gave), 56 (= kornskær), 106 (= skovridere, -fogeder), 123 (= tyreeng) og 131 (= vildtbane).

Bilag nr. 3: Fordeling på lokalitet.

177	angående sted nr. 1	1	angående sted nr. 31
15	angående sted nr. 2	15	angående sted nr. 32
53	angående sted nr. 3	29	angående sted nr. 33
7	angående sted nr. 4	41	angående sted nr. 34
34	angående sted nr. 5	9	angående sted nr. 35
47	angående sted nr. 6	31	angående sted nr. 36
8	angående sted nr. 7	23	angående sted nr. 37
8	angående sted nr. 8	34	angående sted nr. 38
21	angående sted nr. 9	33	angående sted nr. 39
2	angående sted nr. 10	4	angående sted nr. 40
57	angående sted nr. 11	2	angående sted nr. 41
19	angående sted nr. 12	4	angående sted nr. 42
23	angående sted nr. 13	8	angående sted nr. 43
114	angående sted nr. 14	71	angående sted nr. 44
2	angående sted nr. 15	16	angående sted nr. 45
2	angående sted nr. 16	12	angående sted nr. 46
1	angående sted nr. 17	9	angående sted nr. 47
27	angående sted nr. 18	79	angående sted nr. 48
37	angående sted nr. 19	31	angående sted nr. 49
24	angående sted nr. 20	10	angående sted nr. 50
5	angående sted nr. 21	6	angående sted nr. 51
62	angående sted nr. 22	1	angående sted nr. 52
56	angående sted nr. 23	18	angående sted nr. 53
0	angående sted nr. 24	0	angående sted nr. 54
14	angående sted nr. 25	38	angående sted nr. 55
3	angående sted nr. 26	9	angående sted nr. 56
138	angående sted nr. 27	141	angående sted nr. 57
2	angående sted nr. 28	42	angående sted nr. 58
0	angående sted nr. 29	11	angående sted nr. 59
0	angående sted nr. 30	34	angående sted nr. 60

(her er gengivet fordelingen på lokaliteterne 1–60), bemærk 0 indførsler vedr. stednumrene 24, 29, 30. og 54.

Bilag nr. 4: Fordeling på årstal.

73 i 1657	27 i 1678	81 i 1699
0 i 1658	18 i 1679	35 i 1700
0 i 1659	32 i 1680	41 i 1701
25 i 1660	36 i 1681	67 i 1702
32 i 1661	52 i 1682	78 i 1703
36 i 1662	61 i 1683	69 i 1704
31 i 1663	40 i 1684	23 i 1705
0 i 1664	53 i 1685	0 i 1706
0 i 1665	93 i 1686	0 i 1707
0 i 1666	55 i 1687	0 i 1708
0 i 1667	27 i 1688	1 i 1709
0 i 1668	50 i 1689	86 i 1710
0 i 1669	47 i 1690	46 i 1711
0 i 1670	65 i 1691	37 i 1712
0 i 1671	43 i 1692	39 i 1713
0 i 1672	82 i 1693	27 i 1714
0 i 1673	42 i 1694	38 i 1715
0 i 1674	62 i 1695	25 i 1716
0 i 1675	79 i 1696	36 i 1717
17 i 1676	90 i 1697	30 i 1718
17 i 1677	63 i 1698	20 i 1719

bemærk tingbogslakunerne 1658–59, 1664–75 og 1706–08.

Bilag nr. 5: Fordeling på måned.

167 i 1. måned	254 i 7. måned
162 i 2. måned	183 i 8. måned
164 i 3. måned	194 i 9. måned
161 i 4. måned	145 i 10. måned
210 i 5. måned	140 i 11. måned
240 i 6. måned	107 i 12. måned

bemærk de mange indførsler i månederne maj, juni og juli.

Bilag nr. 6–8: udskrifter af informationer vedr. en enkelt sagstype (nr. 81 = overfald, slagsmål).

Bilag nr. 6: Kronologisk udskrift 13/7 1661 – 18/8 1692 af forekomsten af sagstypenummer 81 med angivelse af løbenummer og personalia-oplysninger.

Nr. 121	13/ 7–1661	Type 81	Sted 33PO	Førstegangssag
Nr. 145	3/ 5–1662	Type 81	Sted 55PO	Førstegangssag
Nr. 255	9/11–1678	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 261	15/ 2–1679	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 277	10/ 1–1680	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 287	19/ 6–1680	Type 81	Sted 5PO	Førstegangssag
Nr. 294	4/ 9–1680	Type 81	Sted 12PO	Førstegangssag
Nr. 298	25/ 9–1680	Type 81	Sted 12PO	
Nr. 339	22/10–1681	Type 81	Sted 71PO	Førstegangssag
Nr. 435	1/ 9–1683	Type 81	Sted 27PO	Førstegangssag
Nr. 441	15/ 9–1683	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 448	24/11–1683	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 458	12/ 1–1684	Type 81	Sted 65PO	Førstegangssag
Nr. 539	12/11–1685	Type 81	Sted 33PO	Førstegangssag
Nr. 541	12/11–1685	Type 81	Sted 33PO	Førstegangssag
Nr. 547	10/12–1685	Type 81	Sted 57PO	Førstegangssag
Nr. 551	7/ 1–1686	Type 81	Sted 33PO	Førstegangssag
Nr. 572	26/ 3–1686	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 579	8/ 4–1686	Type 81	Sted 62PO	Førstegangssag
Nr. 622	9/ 9–1686	Type 81	Sted 62PO	Førstegangssag
Nr. 628	7/10–1686	Type 81	Sted 62PO	
Nr. 673	11/ 8–1687	Type 81	Sted 3PO	Førstegangssag
Nr. 676	1/ 9–1687	Type 81	Sted 27PO	Førstegangssag
Nr. 679	8/ 9–1687	Type 81	Sted 27PO	
Nr. 701	10/ 5–1688	Type 81	Sted 27PO	Førstegangssag
Nr. 743	13/ 6–1689	Type 81	Sted 6PO	Førstegangssag
Nr. 745	13/ 6–1689	Type 81	Sted 27PO	Førstegangssag
Nr. 747	27/ 6–1689	Type 81	Sted 55PO	Førstegangssag
Nr. 749	27/ 6–1689	Type 81	Sted 58PO	Førstegangssag
Nr. 756	25/ 7–1689	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 762	29/ 8–1689	Type 81	Sted 23PO	Førstegangssag
Nr. 798	5/ 6–1690	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 801	19/ 6–1690	Type 81	Sted 71PO	Førstegangssag
Nr. 830	26/ 2–1691	Type 81	Sted 71PO	Førstegangssag
Nr. 840	3/ 4–1691	Type 81	Sted 71PO	
Nr. 855	4/ 6–1691	Type 81	Sted 67PO	Førstegangssag
Nr. 858	11/ 6–1691	Type 81	Sted 49PO	Førstegangssag
Nr. 862	25/ 6–1691	Type 81	Sted 50PO	Førstegangssag
Nr. 863	25/ 6–1691	Type 81	Sted 5PO	Førstegangssag
Nr. 867	23/ 7–1969	Type 81	Sted 3PO	Førstegangssag
Nr. 868	6/ 8–1691	Type 81	Sted 22PO	Førstegangssag
Nr. 871	13/ 8–1691	Type 81	Sted 3PO	

Nr. 872	13/ 8–1691	Type 81	Sted 48PO	Førstegangssag
Nr. 875	3/ 9–1691	Type 81	Sted 3PO	
Nr. 880	24/ 9–1691	Type 81	Sted 3PO	
Nr. 881	10/10–1691	Type 81	Sted 3PO	
Nr. 885	12/11–1691	Type 81	Sted 3PO	
Nr. 894	16/ 6–1692	Type 81	Sted 23PO	Førstegangssag
Nr. 911	18/ 8–1692	Type 81	Sted 3PO	Førstegangssag

I udskriftens sidste kolonne er angivet, om indførslen er en »førstegangssag«. For at en indførsel registreres som »førstegangssag«, må den ikke forekomme i forbindelse med samme lokalitet indenfor en periode af 45 dage (indførselsdagen inclusive). Ved denne angivelse har man i programmeringen forsøgt at reducere den mulighed for statistisk fejlslutning, der ligger i, at Vald. Andersens register ikke angiver, når *samme* konkrete sag behandles på *flere* tingdage. Bemærk, at indførselsløbenumrene 294, 298, 622, 628, 676, 679, 830, 840, 868, 871, 872, 875, 880, 881 og 885 (= 15 indførsler) faktisk kun referer til 6 konkrete sager.

Bilag nr. 7: Udskrift af den kronologiske fordeling af alle sikkert forskellige sager (= »førstegangssager«) af sagstypenummer 81.

1657		1694	x
1660		1695	
1661	x	1696	xxxxx
1662	x	1697	xxxxx
1663		1698	
1676		1699	xxxxx
1677		1700	xxx
1678	x	1701	
1679	x	1702	xxx
1680	xxx	1703	xxxxxx
1681	x	1704	xxxxx
1682		1705	xx
1683	xxx	1709	
1684	x	1710	xxxx
1685	xxx	1711	
1686	xxxx	1712	xx
1687	xx	1713	xxx
1688	x	1714	x
1689	xxxxxx	1715	xxx
1690	xx	1716	x
1691	xxxxxxxx	1717	xx
1692	xx	1718	x
1693	xxxxxxx	1719	

Bilag nr. 8: Udskrift af fordelingen på måneder af de sikkert forskellige sager (= »førstegangssager«) af sagstypenummer 81.

1	xxxxxxxxxx	7	xxxxxxxxxxx
2	xxxx	8	xxxxxxxxxxxx
3	xxxxxx	9	xxxxxxxxx
4	xx	10	xxxxxx
5	xxxxxxx	11	xxxxxxxxx
6	xxxxxxxxxxxxxx	12	xxxx

Bilag nr. 9–11: udskrifter af informationer vedr. en enkelt lokalitet (nr. 23 = Gjerndrup).

Bilag nr. 9: Kronologisk udskrift 11/3 1686 – 26/5 1698 af forekomsten af lokalitet nummer 23 med angivelse af løbenummer, sagstype og personalia-oplysninger.

Nr. 567	11/ 3–1686	Type 13	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 570	26/ 3–1686	Type 13	Sted 23 P0	
Nr. 577	8/ 4–1686	Type 13	Sted 23 P0	
Nr. 725	29/11–1688	Type 105	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 757	8/ 8–1689	Type 95	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 758	8/ 8–1689	Type 99	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 759	15/ 8–1689	Type 95	Sted 23 P0	
Nr. 760	15/ 8–1689	Type 32	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 761	15/ 8–1689	Type 22	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 762	29/ 8–1689	Type 81	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 764	12/ 9–1689	Type 22	Sted 23 P0	
Nr. 782	20/ 2–1690	Type 52	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 811	17/ 7–1690	Type 19	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 813	17/ 7–1690	Type 19	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 814	31/ 7–1690	Type 19	Sted 23 P0	
Nr. 822	6/11–1690	Type 19	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 826	12/ 2–1691	Type 19	Sted 23 P1	Førstegangssag
Nr. 852	26/ 5–1691	Type 126	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 893	9/ 6–1692	Type 128	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 894	16/ 6–1692	Type 81	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 901	7/ 7–1692	Type 128	Sted 23 P0	
Nr. 903	21/ 7–1692	Type 40	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 906	28/ 7–1692	Type 23	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 974	6/ 7–1693	Type 128	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 975	6/ 7–1693	Type 30	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 998	21/ 9–1693	Type 128	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 1009	23/11–1693	Type 128	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 1013	15/ 2–1694	Type 105	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 1015	1/ 3–1694	Type 105	Sted 23 P0	
Nr. 1020	22/ 3–1694	Type 105	Sted 23 P0	
Nr. 1021	29/ 3–1694	Type 105	Sted 23 P0	
Nr. 1159	30/ 7–1696	Type 81	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 1160	30/ 7–1696	Type 95	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 1168	13/ 8–1696	Type 81	Sted 23 P0	
Nr. 1244	3/ 6–1697	Type 93	Sted 23 P0	Førstegangssag
Nr. 1303	26/ 5–1698	Type 126	Sted 23 P0	Førstegangssag

I udskriftens sidste kolonne er angivet, om indførslen er en »førstegangssag« (jfr. definitionen af en »førstegangssag« i kommentaren til bilag nr. 6). Bemærk, at indførslerne nr. 567, 570, 577, 757, 759, 761, 764, 811 (eller 813), 814, 893, 901, 1013, 1015, 1020, 1021, 1159 og 1168 (= 17 indførsler) faktisk kun refererer til 7 konkrete sager.

Bilag nr. 10: Udskrift af den kronologiske fordeling af alle sikkert forskellige sager (= »førstegangssager«) vedr. lokalitet nummer 23.

1657	x	1694	x
1660	x	1695	
1661		1696	xx
1662		1697	x
1663	x	1698	xx
1676		1699	xxx
1677	xx	1700	
1678	x	1701	
1679		1702	xxxxx
1680		1703	
1681		1704	
1682		1705	
1683		1709	
1684		1710	
1685		1711	
1686	x	1712	x
1687		1713	
1688	x	1714	
1689	xxxxx	1715	x
1690	xxxx	1716	
1691	xx	1717	x
1692	xxxx	1718	
1693	xxxx	1719	

Bilag nr. 11: Udskrift af fordelingen på måneder af de sikkert forskellige sager (= »førstegangssager«) vedr. lokalitet nummer 23.

1	xx	7	xxxxxxxxxxx
2	xxx	8	xxxxxxx
3	xx	9	xx
4		10	xx
5	xxxxxx	11	xxxxx
6	xxxx	12	

Bilag nr. 12: Register til Malt herreds tingbøger 1657–1719, indlæst med kodeopløsningen i læsbart maskinsprog. Svarer til bilag nr. 1.

10. 1.1657	(000)		(118)	Tingbog	00000001
10. 1.1657	(049)	Nørbølling	(124)	Tyveri	00000002
10. 1.1657	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(053)	Kirkevarsel	00000003
10. 1.1657	(019)	Føvling	(005)	Arv	00000004
10. 1.1657	(060)	Tobøl	(023)	Eng, jord, skel	00000005
17. 1.1657	(066)	Aabølling	(103)	Skifte, registering	00000006
24. 1.1657	(053)	Skodborghus	(047)	Hoveri	00000007
24. 1.1657	(058)	Sønderskov mølle	(020)	Dragt, smykker	00000008
24. 1.1657	(003)	Askov	(103)	Skifte, registering	00000009
24. 1.1657	(051)	Sejkjær	(134)	Værgemål	00000010
14. 2.1657	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(095)	Ryttere, ryttergods, -hest	00000011
14. 2.1657	(000)		(103)	Skifte, registering	P00000012
21. 2.1657	(000)		(070)	Mønstring	00000013
28. 2.1657	(044)	Maltbæk	(065)	Lovbydelsen, af selvejergård	00000014
7. 3.1657	(000)		(032)	Fædrift	00000015
7. 3.1657	(049)	Nørbølling	(027)	Fordeling, dom	00000016
14. 3.1657	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(019)	Drab	00000017
14. 3.1657	(044)	Maltbæk	(065)	Lovbydelse, af selvejergård	00000018
14. 3.1657	(006)	Brørup	(053)	Kirkevarsel	00000019
23. 3.1657	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(085)	Pengesager, gæld, obligationer	00000020
4. 4.1657	(038)	Lindknud	(105)	Skovhugst, ulovlig	00000021
4. 4.1657	(034)	Hundsbæk	(092)	Restance	00000022
4. 4.1657	(016)	Favskov	(109)	Skøde	00000023
11. 4.1657	(000)		(136)	Ægtkørsel	00000024
11. 4.1657	(057)	Sønderskov	(092)	Restance	00000025
11. 4.1657	(057)	Sønderskov	(064)	Lejermål	00000026
18. 4.1657	(055)	Stenderup	(105)	Skovhugst, ulovlig	00000027
18. 4.1657	(061)	Tusbøl	(109)	Skøde	00000028
25. 4.1657	(040)	Læborg kirke	(053)	Kirkevarsel	00000029
25. 4.1657	(055)	Stenderup	(105)	Skovhugst, ulovlig	00000030
25. 4.1657	(013)	Eskelund	(109)	Skøde	00000031
25. 4.1657	(013)	Eskelund	(002)	Aftægt	00000032
25. 4.1657	(059)	Tislund	(005)	Arv	00000033
25. 4.1657	(003)	Askov	(085)	Pengesager, gæld, obligationer	00000034
2. 5.1657	(023)	Gjerndrup	(136)	Ægtkørsel	00000035
2. 5.1657	(038)	Lindknud	(105)	Skovhugst, ulovlig	00000036
2. 5.1657	(034)	Hundsbæk	(092)	Restance	00000037

Sidste kolonne angiver den enkelte indførsels løbenummer (bilag nr. 12 gengiver indførselsløbenumrene 1–37). Bemærk, at registret er kodet til at omfatte 8-cifrede indførselsløbenumre, dvs. at det vil kunne omfatte 99.999.999 tingbogsindførsler.

Bilag nr. 13: Alfabetisk sortering efter sagstype med indførslerne vedr. den enkelte sagstype i kronologisk orden.

10. 1.1657	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(053)	Kirkevarsel	00000003
14. 3.1657	(006)	Brørup	(053)	–	00000019
25. 4.1657	(040)	Læborg kirke	(053)	–	00000029
6. 6.1657	(008)	Brørup kirke	(053)	–	00000048
11. 7.1657	(008)	Brørup kirke	(053)	–	00000062
30. 6.1660	(020)	Føvling kirke	(053)	–	00000075
9. 2.1661	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(053)	–	00000100
16. 2.1661	(020)	Føvling kirke	(053)	–	00000102
28. 3.1663	(055)	Stenderup	(053)	–	00000175
3. 9.1696	(100)		(054)	Konsumtion	00001173
10. 9.1681	(011)	Drostrup	(055)	Korn	00000334
18. 6.1685	(022)	Gammelby	(055)	–	00000518
20. 5.1686	(000)		(055)	–	00000591
8. 7.1686	(058)	Sønderskov mølle	(055)	–	00000607
9. 6.1687	(000)		(055)	–	00000661
28. 5.1691	(044)	Maltbæk	(055)	–	00000853
13. 7.1693	(014)	Estrup	(055)	–	00000980
14. 1.1697	(003)	Askov	(055)	–	00001197
25. 2.1697	(049)	Nørbølling	(055)	–	00001218
19. 5.1699	(057)	Sønderskov	(055)	–	00001385
23. 8.1703	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(055)	–	00001626
30. 8.1703	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(055)	–	00001629
20. 9.1703	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(055)	–	00001632
6.12.1703	(014)	Estrup	(055)	–	00001649
29. 5.1704	(057)	Sønderskov	(055)	–	00001682
4. 7.1713	(007)	Brørupgaard	(058)	Kramkiste, konfiskeret	00001925
13. 1.1683	(045)	Nielsbygaard	(057)	Kramvarer	00000397
24.11.1683	(062)	Vejen	(059)	Krohold, ulovligt	00000449
22.12.1683	(062)	Vejen	(059)	–	00000456
30. 6.1698	(044)	Maltbæk	(059)	–	00001318
14. 7.1698	(044)	Maltbæk	(059)	–	00001320
10.11.1698	(018)	Foldingbro	(059)	–	00001341
8.12.1698	(018)	Foldingbro	(059)	–	00001345
2. 5.1704	(043)	Malt kirke	(059)	–	00001677
30. 6.1683	(047)	Nordenskov	(060)	Krybskytteri	00000421
21. 7.1683	(047)	Nordenskov	(060)	–	00000425
28. 7.1683	(047)	Nordenskov	(060)	–	00000429
11.11.1686	(057)	Sønderskov	(060)	–	00000630
9.12.1686	(057)	Sønderskov	(060)	–	00000638
22. 4.1700	(057)	Sønderskov	(060)	–	00001443
7. 2.1715	(048)	Nyby	(060)	–	00001980
28. 2.1715	(048)	Nyby	(060)	–	00001989

Bilag nr. 14: Alfabetisk sortering efter sagstype med udskrift af lokaliteterne i alfabetisk orden, og med indførslerne opført i kronologisk rækkefølge inden for den enkelte lokalitet.

14. 3.1657	(006)	Brørup	(053)	Kirkevarsel	00000019
6. 6.1657	(008)	Brørup kirke	(053)	–	00000048
11. 7.1657	(008)	Brørup kirke	(053)	–	00000062
30. 6.1660	(020)	Føvling kirke	(053)	–	00000075
16. 2.1661	(020)	Føvling kirke	(053)	–	00000102
10. 1.1657	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(053)	–	00000003
9. 2.1661	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(053)	–	00000100
25. 4.1657	(040)	Læborg kirke	(053)	–	00000029
28. 3.1663	(055)	Stenderup	(053)	–	00000175
3. 9.1696	(100)		(054)	Konsumtion	00001173
20. 5.1686	(000)		(055)	Korn	00000591
9. 6.1687	(000)		(055)	–	00000661
14. 1.1697	(003)	Askov	(055)	–	00001197
10. 9.1681	(011)	Drostrup	(055)	–	00000334
13. 7.1693	(014)	Estrup	(055)	–	00000980
6.12.1703	(014)	Estrup	(055)	–	00001649
18. 6.1685	(022)	Gammelby	(055)	–	00000518
23. 8.1703	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(055)	–	00001626
30. 8.1703	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(055)	–	00001629
20. 9.1703	(027)	Holsted, Nr. og Sdr.	(055)	–	00001632
28. 5.1691	(044)	Maltbæk	(055)	–	00000853
25. 2.1697	(049)	Nørbølling	(055)	–	00001218
19. 5.1699	(057)	Sønderskov	(055)	–	00001385
29. 5.1704	(057)	Sønderskov	(055)	–	00001682
8. 7.1686	(058)	Sønderskov Mølle	(055)	–	00000607
4. 7.1713	(007)	Brørupgård	(058)	Kramkiste, konfiskeret	00001925
13. 1.1683	(045)	Nielsbygaard	(057)	Kramvarer	00000397
10.11.1698	(018)	Foldingbro	(059)	Krohold, ulovligt	00001341
8.12.1698	(018)	Foldingbro	(059)	–	00001345
2. 5.1704	(043)	Malt kirke	(059)	–	00001677
30. 6.1698	(044)	Maltbæk	(059)	–	00001318
14. 7.1698	(044)	Maltbæk	(059)	–	00001320
24.11.1683	(062)	Vejen	(059)	–	00000449
22.12.1683	(062)	Vejen	(059)	–	00000456
30. 6.1683	(047)	Nordenskov	(060)	Krybskytteri	00000421
21. 7.1683	(047)	Nordenskov	(060)	–	00000425
28. 7.1683	(047)	Nordenskov	(060)	–	00000429
7. 2.1715	(048)	Nyby	(060)	–	00001980
28. 2.1715	(048)	Nyby	(060)	–	00001989
11.11.1686	(057)	Sønderskov	(060)	–	00000630
9.12.1686	(057)	Sønderskov	(060)	–	00000638
22. 4.1700	(057)	Sønderskov	(060)	–	00001443

Bilag nr. 15: Alfabetisk sortering efter lokalitet med indførslerne vedr. den enkelte lokalitet i kronologisk rækkefølge.

30. 6.1660	(020)	Føvling kirke	(005)	Arv	00000076
30. 6.1660	(020)	Føvling kirke	(053)	Kirkevarsel	00000075
16. 2.1661	(020)	Føvling kirke	(053)	–	00000102
11. 6.1681	(020)	Føvling kirke	(052)	Kirkeeng	00000319
10. 3.1683	(020)	Føvling kirke	(117)	Tiende, tvist om	00000409
8.12.1687	(020)	Føvling kirke	(085)	Pengesager, gæld, obligationer	00000696
26. 3.1691	(020)	Føvling kirke	(127)	Udlæg for gæld	00000834
15. 5.1691	(020)	Føvling kirke	(050)	Kirker, jura patronatus	00000846
15. 5.1691	(020)	Føvling kirke	(115)	Svenskekrigen 1657–60	00000848
16. 7.1691	(020)	Føvling kirke	(109)	Skøde	00000865
13. 8.1691	(020)	Føvling kirke	(052)	Kirkeeng	00000870
14. 8.1702	(020)	Føvling kirke	(088)	Præster	00001546
31. 8.1702	(020)	Føvling kirke	(085)	Pengesager, gæld, obligationer	00001548
31. 8.1702	(020)	Føvling kirke	(088)	Præster	P00001549
21. 9.1702	(020)	Føvling kirke	(085)	Pengesager, gæld, obligationer	00001552
21. 9.1702	(020)	Føvling kirke	(088)	Præster	00001550
7. 6.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	Overfald, slagsmål	00001595
14. 6.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001596
12. 7.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001612
19. 7.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001615
16. 8.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001620
10. 7.1710	(020)	Føvling kirke	(074)	Offer	00001786
6. 8.1711	(020)	Føvling kirke	(008)	Bavne, bavnevagt	00001854
17. 7.1712	(020)	Føvling kirke	(133)	Voldtægt	00001884
9. 4.1681	(021)	Faarhus	(034)	Fæste, indfæste	P00000315
20. 1.1698	(021)	Faarhus	(032)	Fædrift	00001286
7.12.1699	(021)	Faarhus	(129)	Ulve	00001420
21.10.1700	(021)	Faarhus	(004)	Arrest, forbud	00001458
21.10.1700	(021)	Faarhus	(094)	Ridefogder	00001459
4. 4.1657	(016)	Favskov	(109)	Skøde	00000023
28. 7.1712	(016)	Favskov	(013)	Bygn., brændte, forsvundne	00001886
11. 7.1657	(017)	Folding	(034)	Fæste, indfæste	00000064

Bemærk, at æ, ø og aa (her ø, Føvling kirke) kommer forrest i data-alfabetet.

Bilag nr. 16: Alfabetisk sortering efter lokalitet med udskrift af sagstyperne i alfabetisk orden, og med indførslerne opført i kronologisk rækkefølge inden for den enkelte sagstype.

30. 6.1660	(020)	Føvling kirke	(005)	Arv	00000076
6. 8.1711	(020)	Føvling kirke	(008)	Bavne, bavnevagt	00001854
11. 6.1681	(020)	Føvling kirke	(052)	Kirkeeng	00000319
13. 8.1691	(020)	Føvling kirke	(052)	–	00000870
15. 5.1691	(020)	Føvling kirke	(050)	Kirker, jura patronatus	00000846
30. 6.1660	(020)	Føvling kirke	(053)	Kirkevarsel	00000075
16. 2.1661	(020)	Føvling kirke	(053)	–	00000102
10. 7.1710	(020)	Føvling kirke	(074)	Offer	00001786
7. 6.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	Overfald, slagsmål	00001595
14. 6.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001596
12. 7.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001612
19. 7.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001615
16. 8.1703	(020)	Føvling kirke	(081)	–	00001620
8.12.1687	(020)	Føvling kirke	(085)	Pengesager, gæld, obligationer	00000696
31. 8.1702	(020)	Føvling kirke	(085)	–	00001548
21. 9.1702	(020)	Føvling kirke	(085)	–	00001552
14. 8.1702	(020)	Føvling kirke	(088)	Præster	00001546
31. 8.1702	(020)	Føvling kirke	(088)	–	P00001549
21. 9.1702	(020)	Føvling kirke	(088)	–	00001550
16. 7.1691	(020)	Føvling kirke	(109)	Skøde	00000865
15. 5.1691	(020)	Føvling kirke	(115)	Svenskekrigen 1657–60	00000848
10. 3.1683	(020)	Føvling kirke	(117)	Tiende, tvist om	00000409
26. 3.1691	(020)	Føvling kirke	(127)	Udlæg for gæld	00000834
17. 7.1712	(020)	Føvling kirke	(133)	Voldtægt	00001884
21.10.1700	(021)	Faarhus	(004)	Arrest, forbud	00001458
20. 1.1698	(021)	Faarhus	(032)	Fædrift	00001286
9. 4.1681	(021)	Faarhus	(034)	Fæste, indfæste	P00000315
21.10.1700	(021)	Faarhus	(094)	Ridefogder	00001459
7.12.1699	(021)	Faarhus	(129)	Ulve	00001420
28. 7.1712	(016)	Favskov	(013)	Bygn., brændte, forsvundne	00001886
4. 4.1657	(016)	Favskov	(109)	Skøde	00000023
11. 7.1657	(017)	Folding	(034)	Fæste, indfæste	00000064

Tingbøger i Landsarkivet for Sjælland før år 1700

AF GRETHE ILSØE

I forbindelse med udarbejdelsen af den foregående artikel om tingbogsregistrering for edb har arkivar Grethe Ilsøe, *Landsarkivet for Sjælland, lavet en oversigt over de bevarede herreds-, birke- og bytingsbøger indtil år 1700 i Landsarkivet for Sjælland m. m., med angivelse af hvilke år tingbogsindførslerne dækker.*

Efterfølgende oversigter er først og fremmest tænkt som hjælpemiddel for det systematiske tingbogsstudium. Man kan af dem aflæse det bevarede tingbogsmateriales fordeling på jurisdiktioner og årstal og derved konstatere mulighederne for f. eks. gennemførelse af komparative studier i tingbogsrækkerne eller for belysning af konkrete fænomener og problemkompleks i en afgrænset periode.

I en langsigtet planlægning af det videnskabelige arbejde med tingbogsregistrering og/eller -udgivelse må det ved prioritering og udvælgelse blive nødvendigt at gå ud fra sådanne oversigter. Bortset fra det traditionelt permanente behov om at få det ældste materiale tilgængeliggjort, vil forskningens interesse naturligt koncentreres om de perioder, der har den bredeste topografiske dækning.

I oversigterne optræder *kun* de jurisdiktioner, hvorfra tingbøger før år 1700 er bevaret. For forståelsen af oversigten over herreds- og birketingbøgerne er det nødvendigt at meddele følgende omlægninger indtil 1700 af de opregnede jurisdiktioner:

1683 Sokkelund, Smørum og Ølstykke herreder sammenlægges til Københavns birk
1683 Askø birk indlemmes i Fejø birk
1685 Møns Vester- og Møns Østerherred sammenlægges til Møns herred
1687 Tune og Ramsø herreder sammenlægges
1691 Stokkemarke og Ravnsborg birk indlemmes i Lollands Nørreherred
1691 Maribo klosters birk indlemmes med halvdelen i Fuglse herred og halvdelen i Musse herred

1695 Sømme og Voldborg herreder indlemmes som en del af det ved samme lejlighed oprettede Lejre herred
1696 Ringsted og Tybjerg herreder sammenlægges

Såvel amtsinddelingen som grupperingen af jurisdiktionerne inden for amterne svarer til indretningen af de pågældende registraturer i det sjællandske landsarkiv.
I oversigterne er anført alle år, hvorfra der stammer tingbogsindførsler, uanset om indførslerne dækker *hele* det pågældende år eller kun *en del* af det. Det for den enkelte jurisdiktion opgivne bind-antal (der gentages ved sideskift i forbindelse med oversigternes fortsættelse) er det totale for hele den anførte periode indtil år 1700.

Oversigt over bevarede herreds- og birketingbøger indtil år 1700 i Landsarkivet

	16 02	06	07	08	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Gl. Københavns amt:													
Amagerland/Tårnby birk = 27 bd.												×	×
Ny Hollænderby = 1 bd.													
Sokkelund hrd. = 33 bd.										×	×		×
Smørum hrd. = 30 bd.													×
Ølstykke hrd. = 20 bd.													
Københavns birk = 10 bd.													
Gl. Roskilde amt:													
Gammelkøgegård birk = 1 bd.													
Tune hrd. = 4 bd.													
Ramsø hrd. = 1 bd.													
Tune-Ramsø hrdr. = 1 bd.													
Sømme hrd. = 9 bd.													
Voldborg hrd. = 7 bd.													
Lejre hrd. = 2 bd.													
Bistrup birk = 5 bd.													
Skt. Jørgensbjerg og Duebrødre klosters birk = 1 bd.													
Frederiksborg amt:													
Frederiksborg birk = 1 bd.													
Selsø birk = 1 bd.													
Holbæk amt:													
Samsø birk = 6 bd.													
Løve hrd. = 2 bd.													
Merløse hrd. = 2 bd.													
Tuse hrd. = 1 bd.													
Birkholm birk = 4 bd.													
Tølløse birk = 3 bd.													
Sorø amt:													
Gisselfeld birk = 1 bd.													
Ringsted hrd. = 3 bd.						×							
Skjoldnæsholm birk = 3 bd.													
Slagelse hrd. = 1 bd.													
Borreby birk = 2 bd.													
Flakkebjerg hrd. = 3 bd.	×	×	×	×									
Præstø amt:													
Hammer hrd. = 3 bd.													
Tybjerg hrd. = 1 bd.													
Herlufsholm birk = 12 bd.					×	×	×	×					
Gavnø birk = 1 bd.													
Møns Vesterhrd. = 2 bd.													
Møns Østerhrd. = 3 bd.													
Møns hrd. = 3 bd.													
Maribo amt:													
Askø birk = 1 bd.													
Fejø birk = 2 bd.													
Lollands Nørrehrd. = 2 bd.													
Stokkemarke og Ravnsborg birk = 1 bd.													
Maribo klosters birk = 1 bd.													
Musse hrd. = 1 bd.													
Kallø birk = 1 bd.													
Krenkerup birk = 2 bd.													
Falsters Nørrehrd. = 10 bd.													
Falsters Sønderhrd. = 7 bd.													
Gedser birk = 2 bd.													
Bornholms amt:													
Bornholms Vesterhrd. = 1 bd.													
Bornholms Nørrehrd. = 3 bd.													
Hammershus birk = 1 bd.													
Bornholms Østerhrd. = 4 bd.													

for Sjælland, med angivelse af hvilke år tingbogsindførslerne dækker

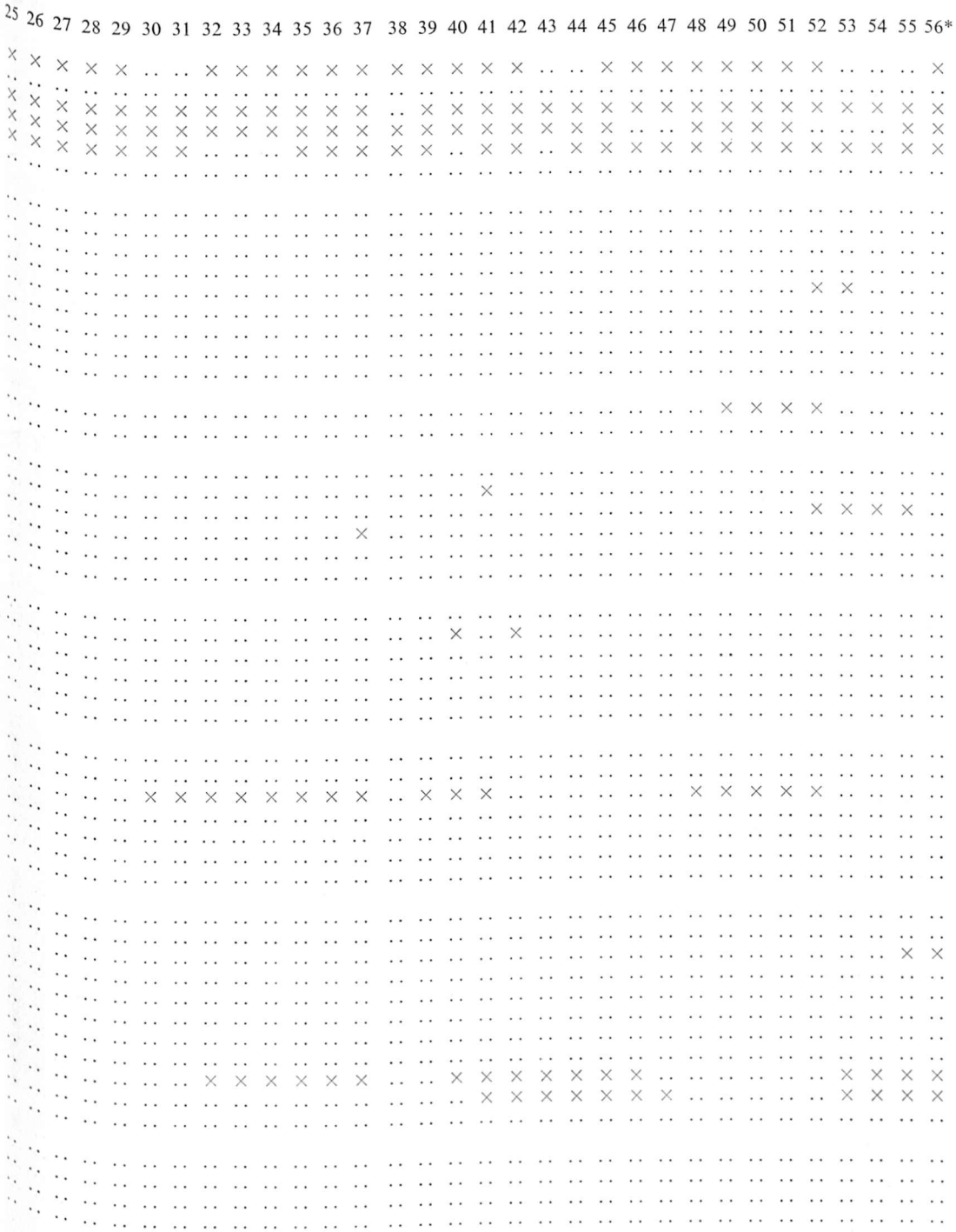

* Fortsættes næste side

Oversigt fortsat:

	16 57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
Gl. Københavns amt:													
Amagerland/Tårnby birk = 27 bd.	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Ny Hollænderby = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sokkelund hrd. = 33 bd.	.	.	.	×	×	×	.	.	.	.	.	.	×
Smørum hrd. = 30 bd.	×	.	.	.	×	×	×	×	×	×	×	×	.
Ølstykke hrd. = 20 bd.	×	×	.	×	×	×	×	×	.	.	.	.	.
Københavns birk = 10 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Gl. Roskilde amt:													
Gammelkøgegård birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Tune hrd. = 4 bd.	×	×	×	×	×	.	.	.	.	.	.	.	.
Ramsø hrd. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Tune-Ramsø hrdr. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sømme hrd. = 9 bd.	.	.	.	.	.	×	×	×	.	.	.	×	×
Voldborg hrd. = 7 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Lejre hrd. = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	×
Bistrup birk = 5 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Skt. Jørgensbjerg og Duebrødre klosters birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Frederiksborg amt:													
Frederiksborg birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Selsø birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Holbæk amt:													
Samsø birk = 6 bd.	×	×	×	×	×	.	.	.	.	.	×	×	×
Løve hrd. = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Merløse hrd. = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Tuse hrd. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Birkholm birk = 4 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Tølløse birk = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	×	×	×
Sorø amt:													
Gisselfeld birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Ringsted hrd. = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Skjoldnæsholm birk = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Slagelse hrd. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Borreby birk = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Flakkebjerg hrd. = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Præstø amt:													
Hammer hrd. = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	×
Tybjerg hrd. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	×	×
Herlufsholm birk = 12 bd.	.	.	.	.	.	×	×	×	×	×	×	×	×
Gavnø birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Møns Vesterhrd. = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	×	×
Møns Østerhrd. = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Møns hrd. = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Maribo amt:													
Askø birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	×	×	×	×	.	.	.	.
Fejø birk = 2 bd.	×	×	×	×	×	×	×	.	.	.	.	.	.
Lollands Nørrehrd. = 2 bd.	×	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Stokkemarke og Ravnsborg birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Maribo klosters birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	×	×	×	.	.	.	.
Musse hrd. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	×
Kallø birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	×	×	×	×	×	×	×	×
Krenkerup birk = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	×	×	×	×	×	×
Falsters Nørrehrd. = 10 bd.	.	.	.	.	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Falsters Sønderhrd. = 7 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	×	×	×	.	×
Gedser birk = 2 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Bornholms amt:													×
Bornholms Vesterhrd. = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Bornholms Nørrehrd. = 3 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Hammershus birk = 1 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Bornholms Østerhrd. = 4 bd.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

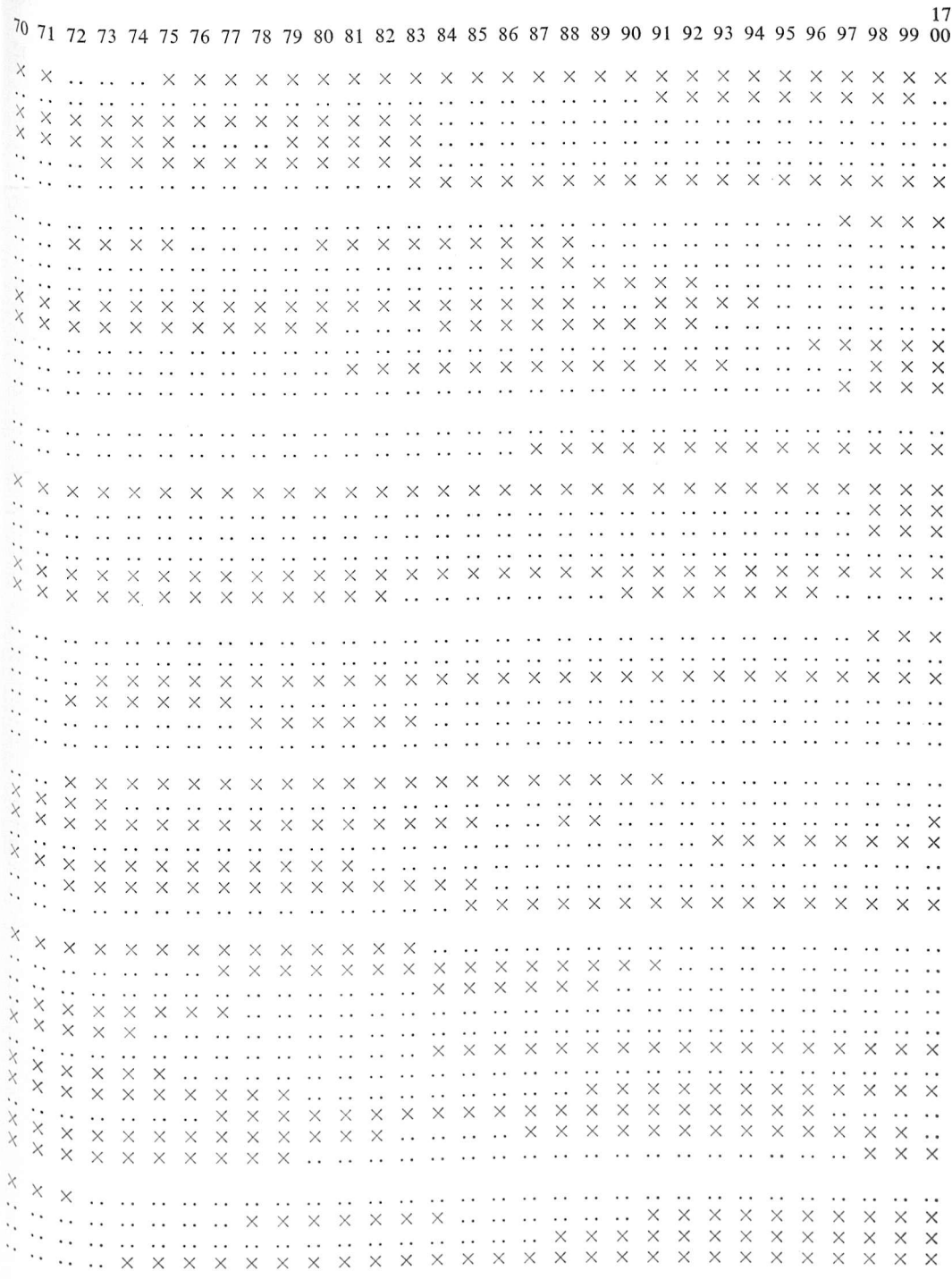
70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 17 00

Oversigt over bevarede bytingbøger indtil år 1700 i Landsarkivet for Sjælland,

	15											16											
	49–56	59–90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12
Gl. Roskilde amt:																								
Køge = 37 bd.																								
Frederiksborg amt:																								
Helsingør = 66 bd.	×	– ×	×	– ×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Holbæk amt:																								
Kalundborg = 19 bd.																								
Holbæk = 8 bd.																				×	×			
Sorø amt:																								
Ringsted = 9 bd.																								
Slagelse = 1 bd.																								
Skælskør = 6 bd.																								
Præstø amt:																								
Næstved = 50 bd.				×	×	×	×	×	×	×		×	×	×	×	×	×			×	×		×	×
Vordingborg = 24 bd.			×	×	×	×	×	×	×	×	×													
Præstø = 1 bd.																								
Stege = 1 bd.																								
Maribo amt:																								
Nakskov = 9 bd.																								
Rødby = 1 bd.																								
Sakskøbing = 1 bd.																								
Nysted = 7 bd.																								
Nykøbing F. = 5 bd.																								
Bornholms amt:																								
Hasle = 1 bd.																								
Svaneke = 2 bd.																								

med angivelse af hvilke år tingbogsindførslerne dækker

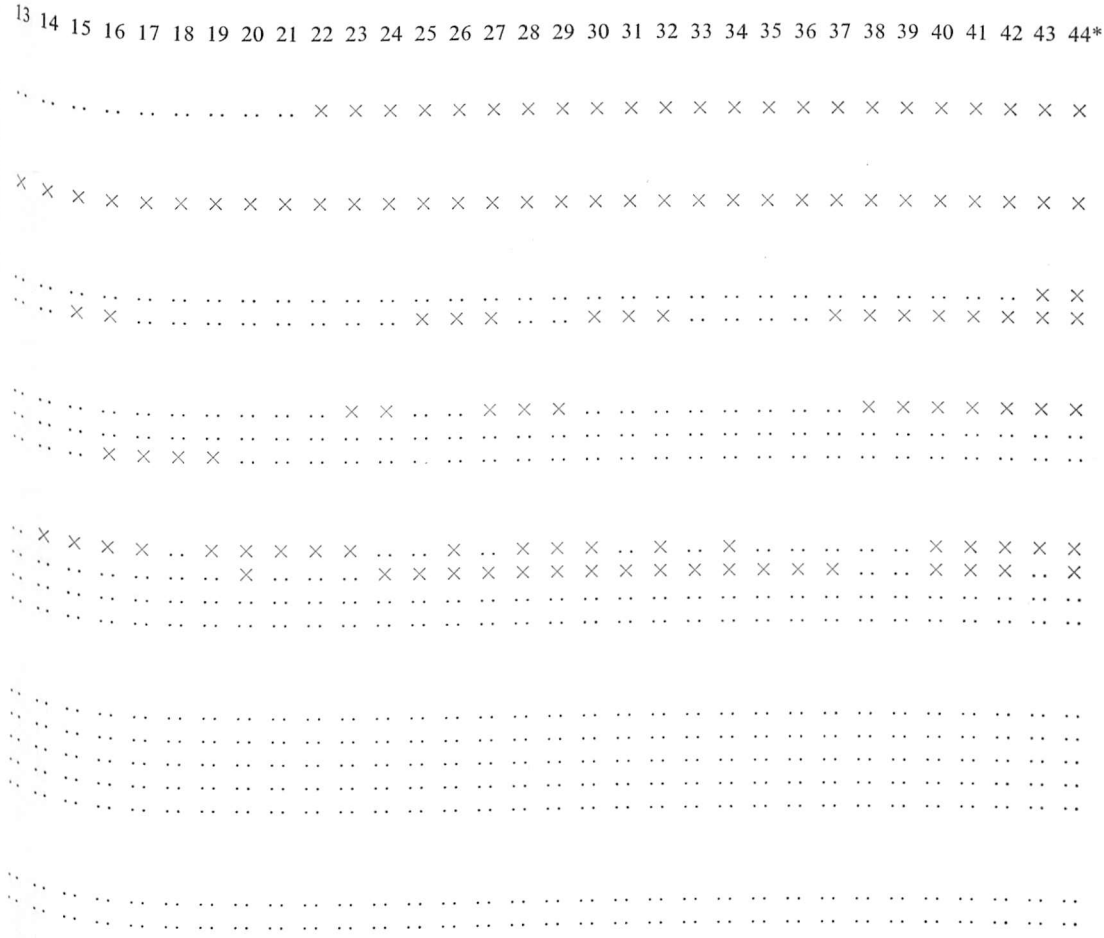

* Fortsættes næste side

Oversigt fortsat:

	16 45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68
Gl. Roskilde amt:																								
Køge = 37 bd.	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	..	..	..	..	×	×	×	×	×	×	×	×
Frederiksborg amt:																								
Helsingør = 66 bd.	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Holbæk amt:																								
Kalundborg = 19 bd.	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	..	×	×	×	×	×
Holbæk = 8 bd.	×	×	×	×	×	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	×	×	×	..	..	..	..	..
Sorø amt:																								
Ringsted = 9 bd.	×	..	..	..	..	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	..	..	..	..	..	..	..
Slagelse = 1 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Skælskør = 6 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	×	×
Præstø amt:																								
Næstved = 50 bd.	×	×	..	×	×	×	×	×	..	..	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Vordingborg = 24 bd.	×	×	×	×	×	..	..	..	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	..	..	×	×
Præstø = 1 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Stege = 1 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Maribo amt:																								
Nakskov = 9 bd.	..	..	×	×	..	..	..	..	×	×	×	×	..	..	..	..	×	×	×	×	×	×	×	×
Rødby = 1 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Sakskøbing = 1 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	×
Nysted = 7 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	×	×	×	×	×	×	..	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Nykøbing F. = 5 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	×	×		
Bornholms amt:																								
Hasle = 1 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Svaneke = 2 bd.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..

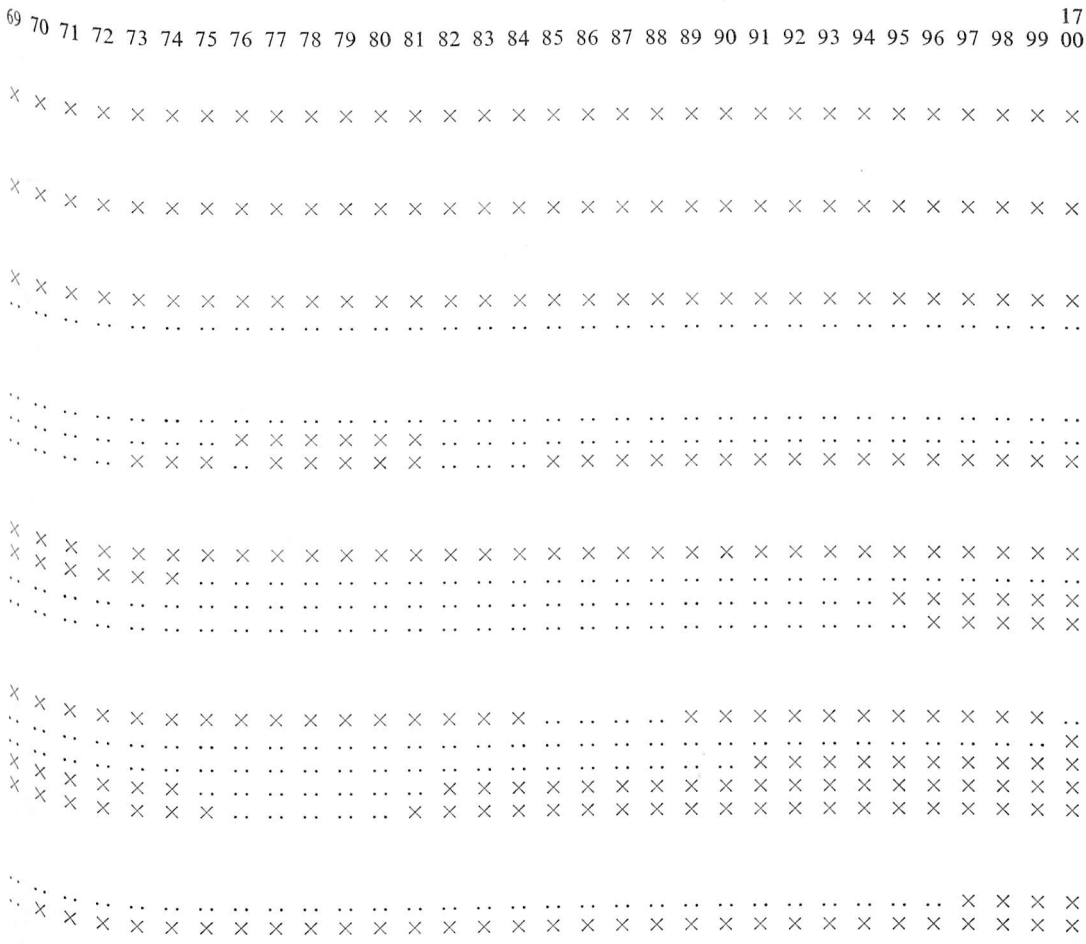
69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 17 00

Skal museerne have dobbeltmoral?

AF HENRIK THRANE

For 8 år siden vedtog Unescos generalforsamling en resolution, der skulle forhindre ulovlig handel med kulturel ejendom. På baggrund heraf redegør museumsinspektør Henrik Thrane, *Fyns Stiftsmuseum, for museernes vanskelige stilling: konkurrencen om udstillingsgenstande opmuntrer til ukontrolleret ødelæggelse af kulturværdier. Det foreslås at museerne anvender deres midler til financiering af expeditioner i stedet for at bruge dem til spredte og tilfældige indkøb.*

I vinter kunne man i aviserne læse at direktøren for det fornemme kunstmuseum i Boston var indblandet i en smugleriaffære, hvor hovedpersonen var et maleri af Rafael, der illegalt var solgt ud af Italien. Den italienske regering fik det amerikanske toldvæsen til at beslaglægge billedet og ønsker naturligvis billedet tilbage til Italien.

Mangen læser rystede nok på hovedet, men det var der såmænd ingen grund til. Affæren var ganske dagligdags i den vestlige museumsverden, hvor slubberter og smuglere fra alle sociale lag mødes med rige samlere og hæderlige museumsfolk i interessen for kunst og antikviteter. Inden for bestemte områder af museernes virke vil meget få af de indkøb, der er gjort i de sidste 20 år vise sig at være lovlige ved en nærmere undersøgelse. De er gravet illegalt op og udført lige så ulovligt fra de såkaldte underudviklede lande og solgt til de rige lande.

De fleste mennesker anser hælere som strafbare personer, men kvier sig nok ved at betragte museumsfolk som hælere. Man forestiller sig museumsmanden som redelig og ubestikkelig. Det prøver han formentlig også at være, men i konkurrencen om fornemme indkøb kan hans bedre jeg forsvinde for en tid. Situationen er speget, man behøver blot at blade i det amerikanske Skalk - Archaeology – udgivet af Amerikas arkæologiske Samfund, for at opdage hvor speget den er. Vekslende mellem seriøse arkæologiske artikler står reklamer fra Antique Galleries, der meget gerne sender udsmuglede antikviteter med posten og har råd til dyre annoncer. De kan nok tjenes hurtigt ind ved salg hos de arkæologisk interesserede, der ikke tænker over hvorfra tingene kommer.

Den 19. november 1964 vedtog Unescos generalforsamling enstemmigt i Paris en resolution om måder til at forhindre og forebygge illegal handel med kulturel ejendom. Danmark undlod at stemme!

Generalforsamlingen, hvori 117 lande, heriblandt Danmark, deltog, gik ud fra det synspunkt, at kulturel ejendom (kulturskat) er en grundlæggende del af national kultur og civilisation samt at kendskab til den fører til gensidig forståelse og værdsættelse mellem nationerne. Hver stat har derfor pligt til at beskytte den kulturelle bestand inden for sit område, som en del af den nationale arv, mod farer som resultat af ulovlig export, import og ejerskifte. For at undgå disse farer er det uundværligt for hver medlemsstat i stigende grad at leve op til den moralske forpligtelse til at respektere sin egen nationale kulturarv såvel som alle andre nationers kulturarv.

De anførte mål kan ikke nås uden et snævert samarbejde mellem medlemsstaterne. Der må tages skridt for at opmuntre anvendelsen af nødvendige forholdsregler og forbedre det klima af internationalt sammenhold uden hvilket de opstillede mål ikke kan nås.

Generalforsamlingen anbefalede medlemslandene at anvende en række forholdsregler og at tage alle nødvendige skridt ved lovgivning osv. for at sikre, at de ovennævnte mål bringes til udførelse i deres områder. I en række paragraffer defineredes kulturel ejendom (kulturskat) som »flyttelige eller faststående monumenter af stor betydning for et lands kulturelle arv, f. eks. kunstværker, arkitektur, manuskripter, bøger, flora, fauna, videnskabelige samlinger, arkiver osv.«

Medlemslandene skal udøve effektiv kontrol med exporten af de nævnte typer handelsvarer. Ingen import må autoriseres før den er blevet godkendt af de behørige myndigheder i exportlandet og undtaget fra eventuelle restriktioner. Enhver anden export, import eller anden overførsel skal betragtes som ulovlig. Museer og alle institutioner, der beskæftiger sig med bevaring af kulturejendom skal afstå fra at købe nogen genstand, der er fremkommet gennem illegal export, import eller andet ejerskifte. Åbenbart for at tilgodese de lande, der kunne føle sig for ubehageligt ramt af disse bestemmelser, er derpå indføjet en regel om, at landene skal stræbe efter at stille genstande af samme typer, som de, der ikke tillades udført, til rådighed for lovlig udveksling enten ved salg, bytte eller udlån og deponering i fremmede lande.

Som videre forudsætning for aftalens tilfredsstillende funktion skal hver stat prøve at opstille en liste over sin egen kulturskat. Når det er nødvendigt eller ønskeligt, skal tosidige eller flersidige aftaler mellem landene indeholde regler, der sikrer, at der i hvert tilfælde, hvor der er tale om overførsel af en kultursag, fra hver side foretages en undersøgelse af det pågældende tilfældes lovlighed. Alle tvivlsomme tilfælde skal straks meddeles oprindelseslandet. Mu-

seerne skal samarbejde for at sikre tilbageleveringen af kulturgenstande, der ulovligt er exporteret.

Se det er jo en ganske udførlig række bestemmelser. De forekommer helt indlysende rigtige, og man vil da også med nogen ret kunne spørge, om det overhovedet var nødvendigt, at Unesco gav sig af med den slags problemer. Sandheden er imidlertid, at hele problemstillingen var sørgelig aktuel i 1964, og ikke er det mindre i 1970-erne. Historien bag Unescos resolution er kort fortalt følgende:

I flere århundreder hjembragte europæiske rejsende genstande af forskellig størrelse og betydning fra rejser i lande, der dengang ikke gav udtryk for nogen større forståelse af deres egen kulturarv. I modsætning til Europas lande havde disse lande endnu ikke fundet frem til en national bevidsthed og hver var optaget af at klare sig selv mod naboen og genboen. De dannede rejsende, der var opflasket med, at ruiner var interessante og med Goethes, Winckelmanns og Gibbons værker om oldtidens storhed (se Victor Hermansen »Antikkabinettet 1851«), blev fyr og flamme, når de så hvordan disse oldtidens mindesmærker blev mishandlet af uvidende fårehyrder og bønder. Det måtte naturligvis smerte en dannet europæer at se en orientaler brænde kalk af et assyrisk relief, og den første fase af importen af oldsager fra Orienten til Europa var utvivlsomt båret af ædel overbevisning om, at man gjorde det bedste – måske parret med et ikke helt uvæsentligt ønske om selv at fremtræde som en maecenas. I ly af stormagternes indflydelse kunne englænderne f. eks. fjerne reliefferne fra Nimruds paladser uden protester (Arbejdsmarken 1949, s. 23).

Herhjemme vil navnet Arne Magnussøn umiddelbart falde i munden og fra udlandet kan nævnes Henry Layard og Lord Elgin, som personer af tilsvarende format. Også Napoleons indsats i Ægypten hører hjemme i denne sammenhæng.

Denne fase gik i løbet af dette århundrede over i en anden fase, hvor systematiske udgravninger blev foretaget af de store europæiske lande samt USA, og hvor nok de vigtigste ting blev bragt hjem til f. eks. British Museum, men hvor også oprindelseslandene fik lov at beholde en del. De nye lande, der f. eks. opstod i Mellemøsten efter første verdenskrig, oprettede nu nationale antikvitetsvæsener og museer. Det var de europæiske lande, der stod for det hele, f. eks. havde Frankrig helt til o. 1930 monopol på al arkæologisk udgravning i Persien.

Siden anden verdenskrig er kursen ændret, så flere lande totalt har forbudt udførsel af antikviteter, også fra de udgravninger, som fremmede lande fortsat fik lov at foretage. Det gælder f. eks. Italien, Grækenland, Ægypten, Tyrkiet, mens andre lande som Syrien, Iran og Iraq tillader, at en del af de frem-

mede ekspeditioners fund kan udføres, dog nu med den klausul, at de vigtigste fund bliver i hjemlandet – en ikke urimelig bestemmelse.

Uhyre mængder af genstande, store og små, ædle og rå, er således bragt til museer og private samlinger i Europa og USA fra de gamle kulturlande i Middelhavsområdet og den nære og fjerne Orient, Afrika og Sydamerika. Motiverne til hjembringelse var alt for ofte en manisk samlertrang, noget skulle med hjem som rejseminde eller til det hjemlige museum. De Gaulles kulturminister André Malraux rejste således før krigen 1939–45 i Indokina og søgte at udsmugle adskillige skulpturdele hugget ud af templerne ved Angkorvat (Clara Malraux: Da vi var tyve, 1969). Når først man ødelægger tingenes sammenhæng ved at splitte arkitektur eller ved at spolere grave og gravpladser, vil de fleste vist kunne se, at løbet er kørt for langt, og det punkt var forlængst nået, da Unesco vedtog sin resolution i 1964.

Problemet om fordeling af de enkelte landes indhold af kulturminder, moderne såvel som antikke, kan anskues fra to sider. På den ene side står de teknologisk højt udviklede lande i Europa og USA med et ønske om at kunne vise samlinger, der kan illustrere udviklingen af kulturen på hele kloden. Det er et ønske, som man kun kan støtte, da det kan medvirke til en dybere forståelse af samspillet mellem de forskellige kulturer og baggrunden for vort nuværende verdensbillede.

Heroverfor står de lande, som man plejer at kalde udviklingslande, hvor den nuværende teknologiske kultur er et fremmedelement, der kun er assimileret af en ganske lille del af befolkningen. Disse lande har i de færreste tilfælde råd til at udnytte deres fortidsminder på en måde, som kan kaldes videnskabeligt tilfredsstillende, og ofte vil der heller ikke i befolkningen være nogen forståelse for betydningen af at beskytte disse ting. Tænk på hvilken lang tradition, der ligger bag den indstilling til vore fortidsminder, der først i dette århundrede trængte endeligt igennem her i landet. Man vil så lettere kunne forstå at folk, der knapt nok kan læse og skrive, handler med deres fortid på en måde, der i vore øjne er letsindig.

Disse lande kan imidlertid ikke med sindsro se til, at andre nationer fjerner vidnesbyrdene om deres fortid, en fortid, der i de fleste tilfælde må forekomme mere glorværdig end den fornedrelse, som de måtte lide i de senest forgangne århundreder. Det er derfor naturligt, at de griber til drastiske forholdsregler for at stoppe tømningen af deres land.

Denne problematik må forstås for at bedømme Unescoresolutionen. Den blev båret af et ønske om netop en rimeligere fordeling af de så eftertragtede antikviteter og kunstværker imellem de to grupper af lande, der er nævnt her.

I øjeblikket står museerne i en ubehagelig situation. De er på den ene side ganske klare over det forkastelige i at købe ting, der er revet op af jorden i

nattens mulm og mørke, smuglet ud og solgt videre af internationale hælere, men ønsker på den anden side at erhverve fine udstillingsstykker for at kunne konkurrere med andre museer om publikum.

Der er for mig ingen tvivl om hvilken side af vægten, der vejer tungest. Det er for forskningen komplet ligegyldigt, om en »Luristanbronce« (se Arbejdsmarken 1968 s. 1 ff) er i New York eller Stockholm eller i en privatsamling. Alle oplysninger om dens fundforhold, findested osv. kort sagt alt det, der kunne give den videnskabelig dvs. kulturhistorisk betydning, er på forhånd gået tabt ved den tåbelige måde, hvorpå den blev fremdraget.

Alle museer er klar over dette, men alligevel er konkurrencen usvækket. Det fortvivlende er jo, at de institutioner, der skulle stå som garanter for bevarelse af fortidens kultur, ved denne politik opmuntrer den modsatte tendens, en ukontrolleret ødelæggelse. De medvirker til at skabe efterspørgsel efter antikviteter, og de skruer priserne op i konkurrence med hinanden og med privatsamlere. Man kan også anskue problemet i et lidt længere perspektiv og sige, at man berøver de lande, hvorfra tingene exporteres, en del af deres nationalformue og derved gør dem fattigere, samtidigt med at fortjenesten ved salget af smuglervarerne ikke engang går til det pågældende land. Det er mellemhandleren, hvadenten han er en stor »respektabel« kunsthandler i Basel eller Frankfurt, en orientalsk kender i New York eller en lille importør i København, der tjener på foretagendet og på at udbytte fattige uvidende mennesker, foruden at han naturligvis ikke løber nogen risiko for at blive straffet. Handlerne har sikret sig ryggen fri ved bestikkelser og ved forbindelser med de højeste kredse i disse u-lande (= udnyttede lande), der bl. a. på grund af sådanne forhold vil vedblive at være u-lande. Det er kort sagt med de mest utiltalende grupper i de pågældende lande og med internationale spekulanter museerne handler og som de støtter – ikke noget passende selskab for kulturhistoriske institutioner.

Det er på tide, at museerne finder ud af hvilken rolle de vil indtage i samfundet. Enten kan de fortsætte at være raritetskabinetter, hvor samlere kan komme og sammenligne deres egne indkøb med de smukke og fine ting, som museerne har skrabet sammen i konkurrence med hinanden og med samlerne, eller de kan prøve at blive virkelige kulturhistoriske institutioner. Det kan være meget interessant at se et smukt udført stykke kunsthåndværk og sammenligne det med andre stykker, men den slags studier har ikke meget med kulturhistorie at gøre, når det ikke lader sig gøre at sætte den pågældende genstand ind i en sammenhæng af mere end kunsthistorisk betydning. I alt for mange år har mange museer fungeret som kunsthistoriske depoter, mens alle andre sider af fortiden blev ignoreret.

Hvis museerne ønsker at bidrage til udbredelsen af en viden om kulturelle sammenhænge og forsøge at bidrage til befolkningernes kendskab til den internationale såvel som den nationale udvikling, må deres indsamlingspolitik lægges helt om. Så nytter det ikke noget at bruge de beskedne summer, der er til rådighed ved staternes velvilje og fra private fonds til indkøb af genstande, der for altid er revet ud af deres sammenhæng. Hellere end at få disse disjecta membra, der måske er æstetisk tiltalende, men kulturelt værdiløse, må man satse på at hjembringe et videnskabeligt pålideligt materiale. Måske vil det bestå af fragmenterede eller direkte grimme genstande, men de vil i det mindste vidne om den pågældende kulturs virkelige tilstand. Den eneste måde at gøre det på er ved at samle de midler, der nu bruges til spredte og tilfældige indkøb, dikteret af hvilke tilbud, der tilfældigvis er på markedet, og bruge dem til at finansiere arkæologiske eller etnologiske expeditioner.

Ved at bruge pengene på den måde vil man ikke alene give bidrag til forøgelsen af vor viden om fortiden, men direkte hjælpe de pågældende lande i det store arbejde med at bevare deres fortid og tillige tage brødet ud af munden på de illegale udgravere og handelsfolk. Jeg vil tro at alene for Danmarks vedkommende vil der være midler til én årlig expedition til f. eks. Mellemøsten eller Afrika – og tænk så på hvor mange expeditioner det kan blive til, når de store landes indkøb anvendes på samme måde. Der kan skabes en videnskabelig renaissance og en situation, hvor de mange påtrængende redningsopgaver som følge af dæmningsanlæg (Assuan) osv. vil kunne udføres uden de kaotiske tilstande, som vi nu kender til.

Desuden vil den undskyldning, der i øjeblikket kan anvendes af f. eks. de italienske myndigheder, at de ikke kan forhindre de ulovlige udgravninger, fordi der ikke er mandskab nok til regulære udgravninger, blive overflødig. Der vil blive midler og mandskab til opgaver over hele verden.

Når de nu udnyttede lande ser, at der gøres en behjertet indsats for at hjælpe dem på en måde, der ikke udelukkende tager sigte på at gavne de rige lande, vil de måske også føle sig fristet til at lette de nugældende restriktioner for at trække fremmede expeditioner til. Det er en mulighed, der formentlig vil gøre de rige landes museumsdirektører mere interesserede end overvejelser af ideel karakter.

Sidn 1964 er der ikke sket noget positivt i sagen. Unescos museumsblad ICOM News har haft en spredt diskussion om emnet, hvor synspunkter er lagt frem, men uden nye initiativer til at drive situationen ud af dødvandet.

Universitetsmuseet i Philadelphia har vedtaget kun at købe genstande, hvis herkomst kan bevises, foranlediget af en skandale i 1970 hvor museet i Boston indkøbte en stor guldskat, illegalt udgravet og udsmuglet fra Tyrkiet. Fun-

det hedder Bostonskatten nu; man aner ikke hvor den blev gravet op! Denne vedtagelse er jo blot det samme som Unescoresolutionen og altså ikke noget fremskridt.

Var det ikke på tide, at der skete noget positivt, og var det ikke tiltalende, hvis Danmark ville tage initiativet til en international samordning af disse resourcer på den skitserede måde?

En samlet aktion selv fra et i denne sammenhæng ubetydeligt land som Danmark vil kunne betyde en tiltrængt moralsk støtte for de bedste kredse i de udnyttede lande. Lad os vedtage aldrig mere at købe ulovligt udførte antikviteter her til landet. Hvis det skal have nogen betydning, skal det ske nu!

Sagen har tilsyneladende ikke interesseret danske museer, i hvert fald ikke Nationalmuseet. Nu er sagen taget op igen af ICOM og ud over nye resolutioner, kommer der forhåbentlig snart mere aktive forholdsregler fra de enkelte medlemslande – heriblandt Danmark.

PS.

Siden jeg skrev denne artikel er der heldigvis kommet visse lyspunkter i situationen. Således har University Museum i Philadelphia vedtaget ikke at købe eller modtage ting, der kan mistænkes for at stamme fra illegale undersøgelser eller smuglerier. En tilsvarende erklæring er netop udsendt af Harvard Universitetet. Til gengæld er omfanget af tyverier fra museer og kirker, f. ex. i Italien taget til i katastrofalt omfang, og i Sydamerika viger deltagerne i de ulovlige transaktioner ikke tilbage for at myrde deres modstandere – de lovlige myndigheder eller tilfældige privatpersoner.

Om situationen i Amerika kan bl. a. læses i Antiquitys senere årgange, senest i vol. XLVI, no. 182 s. 90 ff. 1972.

Om Unescos holdning kan der læses i Icom News, også her er fremskridtene små og præget af kompromisser.

Alt i alt er der kun grund til en meget behersket optimisme og ethvert initiativ imod den ulovlige handel er påtrængt.

Et principielt indlæg

KNUD PRANGE: HVORFOR LOKALHISTORIE? *Lokalhistorisk Afdeling, København 1971, 32 s. Særpris 6,50 kr. (normalpris 9,75 kr.).*

Indvielsen af lokalhistorisk afdeling under Københavns Universitets historiske institut blev fejret bl. a. med udgivelsen af dette lille, smukt trykte skrift. Amanuensis Knud Prange har heri forsøgt at besvare flere væsentlige spørgsmål end det, titlen rejser; bl. a. hvordan bør lokalhistorie dyrkes? hvad er lokalhistorie i forhold til anden historie? Til dette kommer, at forfatteren gør anslag til at skildre baggrunden for den lokalhistoriske afdelings oprettelse og til at behandle tendenserne i de seneste årtiers lokalhistorie.

Det kan ikke undre, at meget på de få sider derfor må blive proklamationer og generelle vurderinger. Trods dette præges bogen af omtænksomhed, og læsningen vil være lønsom, fordi den giver anledning til mange principielle overvejelser.

For så vidt angår spørgsmålet i titlen, så giver skriftet vel nærmest tre svar: lokalhistorien kan øge kendskabet til den indre udvikling, den efterkommer et behov for at lære om hjemstavnens historie og endelig – det forekommer dog lidt uklart om det er et svar – vil lokalhistorien efterkomme nutidens særlige trang til at belyse samspillet mellem menneskene og deres nærmeste omgivelser.

Et spørgsmål, der optager megen plads, er: hvad er lokalhistorie? Dette besvarer Knud Prange faktisk ikke; flere gange er der optakt til et svar, men det udebliver. Man kan næppe fortænke forfatteren i dette, når han har stillet sig et andet hovedspørgsmål, og når man eftertænker, hvor kompliceret svaret må blive – og sæt det blev, at der ikke er noget der hedder lokalhistorie, i hvert fald ikke som særlig disciplin. Når Bernhardt Jensen i bogen »Da Århus var Hollywood« skriver om det århusianske filmselskab Fotorama, vil mange kalde det lokalhistorie; havde han i stedet skrevet om Nordisk Film i København, så vil næppe nogen kalde det lokalhistorie. Andre og måske bedre eksempler kunne vælges, når det gælder det forhold, at temaets stedbundethed har en tendens til at afgøre om noget er lokalhistorie. For at der skal være tale om en selvstændig disciplin må man imidlertid forlange, at der er tale om enten en særlig metode eller en særlig problemstilling. Hovedparten af den moderne lokalhistorie er da også blot retshistorie, økonomisk historie osv., der har søgt sig et mikroemne; og man skal i øvrigt ikke tro, at det bliver lettere eller kræver færre forudsætninger

eller nødvendiggør mindre specialisering end anden historie- og samfundsforskning.

Disse problemer drøfter Knud Prange ikke. Det er heller ikke nødvendigt for at begrunde behovet for historiske undersøgelser, der behandler deres emner lokalt afgrænset, eller for at vise, at det er nødvendigt med en særlig universitetsundervisning i udnyttelsen af det lokale kildemateriale.

Vagn Dybdahl

Historien – et opslagsværk

HISTORIEN. *Gyldendals opslagsbog. Red. af Rudi Thomsen. Gyldendal 1970. 1376 sp. + 47 s. 235 kr.*

Gyldendal har udsendt et meget digert værk, »Historien« på ialt 1376 spalter tekst og 47 sider register. Værket kaldes en opslagsbog og stoffet er fordelt under 516 opslagsord, der er ordnet alfabetisk. Efter omslagets hovedoverskrifter skal de dække religions- og kirkehistorie, socialhistorie, kunsthistorie, militærhistorie, storpolitik, historiske begivenheder, retshistorie, åndshistorie, nationshistorie, politik, statsret og økonomisk historie.

Det er altså ikke nogen helt sædvanlig historiebog, der her er udgivet, men et storslået forsøg på at skabe en saglig ordnet, overskuelig opslagsbog, hvor hvert enkelt opslag skal give en kortfattet, men alsidig oversigt over de enkelte emner. Antallet af opslagsord er derfor nok stort, men dog ikke uoverskueligt og de enkelte artikler er derfor som regel ikke helt korte som i et leksikon, men gerne på en eller flere spalter. Karakteristisk finder man normalt de længste stykker under opslag for de enkelte lande (f. eks. Danmark 30 spalter, England 23 sp., Grækenland 28 sp., Rusland 9 sp. og Sverige 10 sp.), mens de mere emnebestemte opslag gennemgående er kortere, (f. eks. aviser 4 sp. bibelkritik 1 sp., bondestanden 5 sp., fiskeri 1 sp., handel 7 sp. og reformationen 7 sp.). Kun i få tilfælde har man medtaget rent leksikalske forklaringer af fremmedord, der mere hører hjemme i et almindeligt leksikon (despoti, status quo o. lign.). Bogens vistnok længste afsnit finder man dog under et emnebestemt opslag, nemlig under opslagsordet »Storpolitik«, på i alt 110 spalter med 7 farvelagte og 7 sort-hvide kort. Dette afsnit er da også delt op kronologisk i 10 underafsnit og fordelt på 5 forfattere. (Det kan i denne forbindelse undre, at intet af kortene under »Storpolitik«, selv ikke i afsnittet »Storpolitik efter 1945«, viser andre verdensdele. Der er ganske vist i alt 31 henvisninger til andre kort rundt om i bogen, men af disse viser kun de 2 hen til verdenskort og kun 12 til kort over områder udenfor Europa, mens de resterende 17 henvisninger gjaldt kort over europæiske områder).

Det nye værk er redigeret af professor Rudi Thomsen, støttet af et »ekspertråd« på 11 medlemmer og artiklerne er skrevet af ikke færre end 102 velkvalificerede medarbejdere, ikke blot faghistorikere, men også bl. a. arkæologer, bibliotekarer, etnologer, kunsthistorikere, officerer og teologer. De enkelte artikler er

således udarbejdet af en specialist inden for det enkelte felt. Kartograf Kaj Jensen har tegnet næsten halvandethundrede klare og overskuelige kort, værkets eneste, men til gengæld velkomne form for illustration.

Det er klart, at man altid vil kunne diskutere, om man har fået de vigtigste opslagsord med og om forholdet mellem behandlingerne af dem er rimelig. Det forekommer imidlertid, som om det er lykkedes i forbavsende høj grad at få dækket alle emner, så man nemt kan nå frem til dem. Vigtigt er i denne forbindelse, at der ved et eller flere steder i hver artikel er føjet henvisningsord, så man kan følge emnet i flere afskygninger. Det må have været et meget stort arbejde at fastlægge alle relevante krydshenvisninger på denne måde, men der er ingen tvivl om, at det øger bogens anvendelighed kolossalt. I den forbindelse må det også nævnes, at det fortræffelige register giver mulighed for utallige indgange til værket, så man let kan finde frem til emner, der ikke har fået selvstændige artikler. Bogen bliver derved særdeles anvendelig, ikke blot for en snævert begrænset kreds, men for en meget omfattende skare af brugere. Man vil givetvis finde universitetsstuderende, gymnasielærere, folkeskolelærere, seminarielærere og amatørhistorikere blandt bogens kommende benyttere. At man så af og til ikke har helt let ved at finde det man søger, kan vel ikke undgåes. Et opslag under »bystater« bringer ingen tilfredsstillende oplysninger om de italienske byrepublikker i middelalderen og henvisningerne efter artiklen viser kun til Grækenland og Romerriget. Eftersøgning under »Italien« giver en del mere, blot man ikke søger i middelalderafsnittet, men under »forfatning og administration« og under »økonomiske forhold«. Lidt supplerende oplysninger kan findes bl. a. under opslagsordene »Borgerstanden«, »Handel« og spredt under »Storpolitik«, men heller ikke disse afsnit er der henvist til. I registret er der til gengæld under Venezia 38 henvisninger, under Firenze 20 og under Genova 17. Men skal man lede så mange steder, går lidt af ideen med bogen jo tabt og i betragtning af, at »Hansaen« får 4 spalter og 1 kort, havde de italienske byer nok fortjent et afsnit. Man kan nok også undre sig over, at Trelleborg og tilsvarende anlæg overhovedet ikke nævnes under »Vikingetogterne«, men kun og uden henvisning hertil under »Danmark« i underafsnittet »Kulturliv i Middelalderen«. Fra »Assyrien« er der – korrekte – henvisninger til »Hurritterne«, »Kolonisation« og »Ægypten«, men ikke, hvad der var lige så rimeligt, til »Babylonien« eller »Mesopotamien«. Fra »Museer« henvises til »Hellenismen«, men ikke til »Renaissancen«. I forbindelse med behandlingen af enkelte lande bemærkes, at »Afrika« ganske vist har fået 18 spalter og to udmærkede kort, men Ægypten er det eneste afrikanske land med eget opslagsord. De sydamerikanske stater skal alle findes under »Latinamerika« (12 spalter og 2 kort), mens heller ingen af enkeltstaterne her har eget opslagsord. Alt i alt bør man nok til en ny udgave gøre krydshenvisningerne endnu mere omfattende.

Med fuldt overlæg har man udeladt biografier i det nye værk. Det er også klart, at en biografisk del ville have forøget materialet i en sådan grad, at det ikke kunne være i ét bind. Desuden kan man med rimelighed henvise til eksisterende biografiske opslagsværker. Lidt biografisk materiale er dog smuglet ind,

idet man under en række lande bringer stamtavler for f. eks. Oldenborgere, Glücksborgere og Bourbon'er, ligesom der er selvstændige opslag for bl. a. Habsburgere, Welfere og Wittelsbacher. Nogen særlig konsekvens i udvælgelsen er der tilsyneladende ikke, heller ikke når man har taget den svenske adelslægt Wasa med, men ikke andre skandinaviske adelsslægter. Det vil nok være en fordel, om man ved en nyudgave overvejede dels som tillæg at bringe regentlister a la Poul Holts årstalsliste, dels ved konsekvent at tilføje årstal ved samtlige navne i registret. Bogens praktiske anvendelighed vil blive tydelig forøget herved.

Til de mere kritiske bemærkninger til det ellers fortræffelige værk må sluttelig føjes en note om litteraturhenvisningerne. Man har åbenbart søgt at indskrænke disse til et minimum, helst kun én eller to efter hver artikel, men forbavsende ofte er det ene værk blevet et ældre arbejde. Enkelte forfattere har søgt at få ekstra henvisninger med direkte i teksten, men alligevel forekommer disse at være meget sparsomme. En blot beskeden udvidelse af de bibliografiske oplysninger med hovedvægten på de nyeste værker vil være en stor hjælp for brugeren.

Er der end kommet lidt kritiske bemærkninger med, bør det dog ikke overskygge den kendsgerning, at det med dette forsøg på en ny udformning af et historisk opslagsværk er lykkedes at skabe en håndbog, der med held henvender sig til et bredt klientel. Det vil hurtigt trods prisen blive et meget benyttet værk.

Jørgen Slettebo

Manuskripter i Viborg

HÅNDSKRIFTSAMLINGEN. *Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. Arkivregistraturer 2, Viborg 1969, s. I-XI, 1–156, stenc. 18,40 kr.*

Nærværende bog er officiel og derfor anonym. I modsat fald ville Poul Rasmussens navn have prydet dens titelblad. Det er nemlig denne myreflittige arkivar og fremragende forsker, der i embeds medfør har udfærdiget den foreliggende registratur og dermed afsluttet sin omordning og detailregistrering af det nørrejyske landsarkivs håndskriftsamling, som oprettedes af rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, Jens Holmgaards forgænger som landsarkivar.

Det er jo et gammelt diskussionsemne mellem arkivarer og bibliotekarer, hvor håndskriftsamlinger og private papirer retteligt hører hjemme, og denne fortegnelse over »litterære håndskrifter og forarbejder til sådanne håndskrifter« m.v. (s. IX) tilfører unægtelig debatten herom nyt materiale, så meget mere som flere af de registrerede samlingers ophavsmænd har fået deres skriftlige efterladenskaber delt mellem forskellige arkiver og biblioteker. Det er fortjenstfuldt, at man i H. Friis-Petersens tilfælde (s. 43 ff.) har henvist til såvel hans trykte arbejder som til hans papirer i Det kongelige Bibliotek o.a.st., således at man har tilvejebragt en oversigt over alle Friis-Petersens samlinger vedrørende dansk personal- og slægtshistorie, uanset tilhørsforholdet; disse henvisninger er for størstedelens vedkommende indsamlet af registrator Ib Simonsen.

Håndskriftsamlingen og dermed registraturen består af tre hoveddele, nemlig H 1) de større privatsamlinger, H 2 – H 7) de historiske og topografiske fag og H 8) andre fag; blandt privatsamlingerne skal her fremhæves slægten Worms samlinger og rektor A. Heises samlinger, samt blandt de lokal- og slægtshistoriske samlinger Jeppe Aakjærs, Chr. Heilskovs og H. Friis-Petersens (se ovenfor). Oversigterne over de større samlinger er forsynede med udmærket instruktive indledninger; dette gælder dog ikke P. Rasmussens samling, om hvilken det (s. 55) blot hedder, at den indtil videre kun er tilgængelig med arkivar Poul Rasmussens tilladelse.

Omend emner med tilknytning til Jylland selvsagt er dominerende, spænder registraturens indholdsoversigt langt videre. Det vil ofte lønne sig for benytteren at gå grundigt til værks ved eftersøgningen af et ønsket emne og bl. a. benytte de omhyggelige krydshenvisninger til de større samlinger (s. 136–145). I gruppen H 8 er benyttet »folkebibliotekernes ordningssystem« (s. X. Når indførelse i magi og spådomskunst (s. 129) som andre husråd er placeret under H 8(6) Praktiske fag (dec. 60 ff.), kunne man måske have valgt 39.3 Folketro), hvorimod man for de historiske og topografiske fags vedkommende har fulgt systemet i Landsarkivets bogsamling. Et forfatterregister er udarbejdet af Aase Rosenberg Rasmussen.

Der er grund til at lykønske arkivvæsenet til med denne registratur at have fuldført endnu et samvittighedsfuldt og nyttigt arbejde.

Svend Gissel

Helsingørs rådstuearkiv

SJÆLLANDSKE RÅDSTUEARKIVER INDTIL CA. 1868. FREDERIKSBORG AMT I. *Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. København 1971. 210 s. 16 kr.*

Fornøden adgang til at søge frem til hjælpemidler er nødvendig for enhver skribent, der giver sig af med historiske emner, og lykkeligvis forbedres hjælpeapparatet fra dag til dag. En genstandsforsker vil utvivlsomt næsten altid kunne finde frem til sit materiale. Ethvert større kulturhistorisk museum har et sagregister, der i de allerfleste tilfælde vil være fyldestgørende. Naturligvis er vanskelighederne størst ved de små museer, hvor ting kan gemme sig i større eller mindre upåagtethed, men også her udføres der et stedse mere målbevidst arbejde for at bringe genstandene frem i lyset. Bibliotekerne har fra første færd forstået nødvendigheden af en omfattende registrering. Det moderne biblioteksvæsen er nået meget vidt på dette felt. For al nyere litteratur er en omfattende registrering forlængst gennemført. Af naturlige grunde må opgaven være såre vanskelig for de lærde bibliotekers ældre bestand, fordi materialet er så uhyre omfattende, at det må forekomme håbløst at komme igennem et effektivt registreringsarbejde.

At opgaven er allerstørst for arkivernes vedkommende, er der naturligvis ingen tvivl om. Materialet er her af et så overvældende omfang, at en gennemført registrering af alt arkivstof er utænkelig, og det er næppe heller nogen sinde faldet en arkivmand ind at ville gå i lag med et sådant arbejde, ligesom ingen vil falde på at forlange det af ham. Her må opgaven være at ordne arkiverne bedst muligt efter de ordningsprincipper, som har vist sig hensigtsmæssige og dernæst registrere i størst muligt omfang først i seddelregistraturer eller registraturer i protokolform, som bliver mere og mere almindelige, og af hvilke der findes talrige rundt omkring på statens og andre arkivers læsesale, men da det selvsagt er nyttigt for forskerne at kunne benytte registraturerne uden for arkiverne, udgives der efterhånden i stedse større omfang »vejledende arkivregistraturer« ved hjælp af hvilke forskeren vejledes til at søge frem til den arkivgruppe, hvor han har størst chancer for at finde frem til, hvad han ønsker.

Enhver arkivstuderende ved, i hvor stor gæld han under alle omstændigheder står til den tjenstgørende arkivar, for trods alt vil dennes personlige kendskab til arkivstoffet stadig være såre nyttig for ham og spare ham megen tid. Alle arkivarer kan naturligvis ikke være ens, og man kan ikke vente hos alle at finde den samme grad af service, men nærværende anmelder føler desuagtet trang til at takke arkivarstanden i almindelighed for den gode serviceånd, som er karakteristisk for danske arkivarer – den er grundlaget for enhver arkivars uddannelse.

Historikernes tal øges stærkt i vore dage både blandt faguddannede og blandt amatører, som mere con amore dyrker den historiske videnskab. Herved øges tallet af opgaver, som tages op, og behovet for registraturer accelereres. Der er derfor grund til at glæde sig over det beredskab, som især i den sidste menneskealder er skabt på dette område. Det gælder ikke alene de omtalte vejledende arkivregistraturer, men også de talrige historiske kildepublikationer og de mange håndbøger i historiske hjælpevidenskaber, som er fremkommet, og som i højeste grad har forbedret historikernes arbejdsstof.

Det uhyre arkivstof er dog stadig et problem, og som en yderligere håndsrækning er arkiverne i de senere år kommet ind på at udgive såkaldte »foreløbige« arkivregistraturer udsendt stencilerede. Denne udgivelsesform er mindre pretentiøs end den gamle, og man har større frihed over for udvælgelsen af de områder, som man agter at behandle på denne måde.

På få år har adskillige af disse foreløbige registraturer set lyset, udsendt såvel af rigsarkivet som af landsarkiverne. Landsarkivet for Sjælland m.m. har især taget sig af retsbetjentarkiverne indtil 1919, nogle fængselsarkiver, brandforsikringsarkiver, kirkebøger m. m., der alle er meget værdifulde arkivområder. På det seneste har landsarkivet begyndt at konkurrere med sine egne tidligere publikationer. I 1966 udsendte arkivet en »guide« for hele sit område, en bog som var ventet med længsel. Nu har det i stencileret form udgivet Helsingørs rådstuearkiv. Dette findes naturligvis også anført i den nævnte guide, hvor det fylder 2 af bogens 315 sider. I den seneste publikation er de oprindelige 2 sider blevet til 215. Man kan ikke ønske sig et bedre bevis for nytten af de »foreløbige« regi-

straturer end dette talforhold, selv om det må erkendes, at Helsingør rådstuearkiv er et af de bedst bevarede danske provinsarkiver.

For at få tilstrækkelig gavn af det anvendte proveniensprincip er det nødvendigt at give en nærmere forklaring til de enkelte kontorers forretningsområde og deres arkivaliers karakter. Det har man gjort meget ud af i denne publikation, således at de enkelte indledningskapitler giver en fremstilling af de forskellige forvaltningsområder: magistrat, eligerede borgere, borgerrepræsentation, kommunalbestyrelsen, det kommunale regnskabs- og skattevæsen, hospitalsvæsen, borgervæbning m.m. herunder den lovgivning og de reskripter, som var grundlaget for de forskellige forvaltningsgrenes arbejder, der går så meget i detailler, at dette næsten i sig selv udgør en byhistorie. Hertil kommer fyldige oplysninger om arkivmaterialet også med angivelse af en lang række specielle emner. Brugen af arkivet lettes uhyre ved hjælp af disse. Det er af værdi, at man straks kan se (under no. 960), at der i fattigvæsenets kopibog for 1805–24 bag i bindet findes en oversigt over fattigvæsenets tilstand i 1811, fremfor at man møjsommeligt skal grave sig frem til det, og for at nævne et helt andet område er det fornøjeligt at erfare, at der under no. 362 findes et arkivlæg med oplysninger om højtideligheden på rådstuen i 1812 ved det for borgmester Bjørnsen i rådhussalen ophængte hædersminde, især når samme hædersminde endnu eksisterer i vore dage som et kunstnerisk meget værdifuldt oliemalet portræt af C. A. Lorentzen af Bertel Bjørnsen, der på byrådssalens væg kan iagttage sine kollegers gøren og laden inden for branchen i vore dage. Dette er kun to eksempler blandt talrige. Det vil let forstås, at lokalhistorikerens arbejde lettes umådeligt ved denne nye registratur, og man må oprigtigt håbe, at det vil gå op for de studerende ved Lokalhistorisk Institut, at Helsingør rådstuearkiv frembyder meget stof til behandling. I registraturen er tillige optaget oversigter over Helsingør bys pergaments- og papirsbreve i rådstuearkivet. Der findes et stikordsregister, der ikke giver sig ud for at være fuldstændigt, men dog har ca. 350 opslagsord. Registraturen er udarbejdet af arkivar Andreas Jørgensen i nært samarbejde med assistent, cand. jur. Steen Schaarup Jørgensen.

Det må desværre anføres, at selv om det bevarede arkiv er meget omfattende, er det trods alt ikke fuldstændigt. Desuden er der ved byskriverembedet i løbet af 1800-tallet foretaget i det mindste 3 omlægninger af arkivet. Arkivgrupper er derved blevet sammenblandet, og det er forståeligt, at landsarkivet i bogens forord har følt trang til at fremføre dette forhold, som arkivet er uskyldigt i. Anmelderen beklager, at han ikke rigtig kan finde ensartethed i den vejledende arkivregistraturs og denne »foreløbige« registraturs opgivelser af det helsingørske arkivstof, men han regner i øvrigt med, at det »foreløbige« i dette tilfælde er blevet det varige. Mon ikke landsarkivet bør henvende sig til Helsingør byråd og oplyse, at man gerne ser nye afgivelser af arkivmateriale, således at det vil være muligt for historikerne at følge byens historie op mod vor egen tid ved hjælp af en fortsættelse af den nu udsendte publikation, som betegner et så stort fremskridt i arkivets vejledning for sine besøgende.

Knud Klem

Nyt forskningsområde

ALLAN TØNNESEN: HELSINGØRS BOMÆRKER. *Udg. af Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie, Kbh. 1968. 156 s. 32 kr.*

Det er glædeligt, at et storværk som *Danmarks Kirker* på flere områder giver anledning til, at nye historiske marker tages under ploven. Et af de seneste betydningsfulde resultater heraf er *Allan Tønnesens* bog om *Helsingørs Bomærker.*

Karakteristisk nok blev den første større specialundersøgelse af danske bomærker – omfattende bomærkerne i Køge kirke – også gennemført af en kirkeværksmedarbejder, daværende stud. mag. nu forskningsbibliotekar *Kirsten Weber.* Det er højst påskønnelsesværdigt, at Allan Tønnesen her 20 år efter har taget tråden op og på grundlag af et tilsvarende, men unægtelig adskilligt bredere materiale er nået frem til en mere konsekvent gennemført systematik. Bogen indledes meget fornuftigt med en kort oversigt over bomærkeforskningen og en værdifuld gennemgang af de forskellige definitioner. Vi får derved klarhed over, hvad man sagligt og sprogligt bør forstå ved et bomærke. Der gøres rede for, hvad der skiller bomærkeforskningen ud fra heraldikken, og vi bliver belært om anvendelsesmulighederne for bomærker, såvel i dag som før i tiden. Sagt kort, så har man fra middelalderen og fremover opfattet et bomærke som et tegn bestående af enkle liniekombinationer – fortrinsvis rette linier – anvendt til at karakterisere enkeltpersoner med på steder, hvor alternativet ville være et navnetræk. Ud fra sådanne kriterier opfattes monogrammer og mærker med gengivelse af redskaber m. v. ikke som bomærker, men som våben.

Antallet af liniekombinationer er begrænset, visse former vil man støde på overalt inden for den europæiske kulturkreds, som anses for et naturligt afgrænset område. Tønnesen gør meget rigtigt opmærksom på, at når bomærker almindeligvis opfattes som en udpræget germansk foreteelse, hænger dette sammen med, at de fleste og betydeligste bomærkeforskere er tyskere, men at det ikke må overses, at bomærker hyppigt anvendes i latinske lande.

Det især fra fremmed heraldik velkendte fænomen med våbendifferentieringer forekommer også inden for bomærkerne og belyses her ved hjælp af stamtavlebrudstykker. I forbindelse med disse slægter, for hvilke der kendes bomærker i en eller anden form, berøres endvidere problemer angående adeliges brug af bomærker. For slægterne Lilliefeld og Rosenvinge er dette emne yderligere behandlet af Allan Tønnesen i to artikler i *Heraldisk Tidsskrift.* Begge slægters adelskab var af ny dato, erhvervet via embedet som øresundstolder, navnene er senere konstruktioner ud fra adelsvåbnerne og for Lilliefelds vedkommende aldrig benyttet. Mogens Jensen blev adlet 31. juli 1505 med en blå rose i hvidt felt og en hvid vinge i rødt felt. Peder Hansens adelsbrev fra 1474 er ikke bevaret, men det er karakteristisk, at han træffes med bomærkesegl sidste gang 1473, sidenhen altid med adeligt segl. Mens denne embedsadel fortsat anvendte tegnede bomærker, er det en ren undtagelse, at Villum Henriksen 1567 fører bomærkesegl.

Det er synd, at Tønnesen ikke har været opmærksom på Peder Hansens to for-

skellige bomærkesegl fra 1468 og 1473. I det helt taget ville stamtavlefragmenterne – hvor illustrerende de end er – have vundet i værdi, hvis brevstoffet havde været bedre udnyttet. Det er tydeligt, at Tønnesen er mere fortrolig med ting af museal interesse end med dokumenterne, således virker kildefortegnelsens gruppeinddeling af stof fra Rigsarkivet noget besynderlig, og materialet i Den Arnamagnæanske Diplomsamling er alt for lidt benyttet. For bogen som helhed er dette dog mindre væsentligt, da rygraden i arbejdet er de to bohavefortegnelser fra 1557 og 1559, da Helsingørborgerne måtte udlåne deres service til festerne i anledning af den sachsiske kurfyrstes besøg og Frederik II's kroning. På grundlag af disse lister og med udgangspunkt i Kirsten Webers gruppeopdeling har Tønnesen udformet sin typologi bestående af 4 hovedgrupper – alle med lodret hovedstav – hver opdelt i 10 undergrupper og en række smågrupper. I hver gruppe har Tønnesen ud over boskabslisterne indordnet så meget helsingørsk materiale, som han nu har kunnet lægge hånd på, og er nået op på et så imponerende tal som ca. 750 forskellige bomærker. Dertil er føjet to tillæg med monogrammer og genstandsbomærker, som trods definitionen alligevel er kommet med.

Skønt tyngdepunktet i Køgematerialet ligger væsentligt senere, findes der adskillige overensstemmelser mellem bomærkerne i de to byer. Det gælder f. ex. merkurstav i grupperne III og V, kors i gruppe IV og IX samt pil i gruppe III. Et yndet mærke (nr. 45), som bruges af 6 forskellige personer fra 1579 til midt i det 17. årh., kendes også fra Køge og er desuden anvendt i Helsingør så tidligt som 1473 af en magister Johan. Ud over dette og rådmand Peder Hansens allerede nævnte bomærke har brevet af 7. marts 1473 yderligere 5 segl med bomærker, som ikke er repræsenteret i bogen, bl. a. et skråtstillet timeglas. Med listerne som centrum er det forståeligt, at det 15. årh. er blevet svigtet, selv om det er beklageligt, at den ældste fase ikke er kommet med. For tiden o. 1600 vil det også være muligt at supplere, da der bl. a. findes en del lensregnskabsbilag ældre end 1610. 1608 træffer vi således skipper Søren Rasmussen i Helsingør med et bomærkeskjold indeholdende en lodret og to vandrette kroge og samme år borger Jens Christensen med et mærke mage til byfoged Peder Villumsens (nr. 518); han kunne evt. være fader til brolægger Bent Jensen, nævnt 1639 med samme mærke. Sådan kunne man blive ved, men det er småtterier i forhold til de mange hundrede, som er kommet med.

For bogens værdi som håndbog er det et minus, at den mangler *indholdsfortegnelse* – her burde samfundets bestyrelse have vejledet den uerfarne, som kunne tro, at problemet var løst med det for alle personalhistorikere uundværlige *register*.

Bogens titel virker lidt vel kategorisk, men det er jo et af ungdommens privilegier. Selv om det sidste ord ikke er sagt om bomærker i Helsingør, kan vi glæde os over at have fået et godt stykke værktøj i hænde. Man må håbe, at det som andet godt værktøj må blive flittigt brugt til lignende undersøgelser for andre byers vedkommende, evt. også til et videregående studium af forholdene i Køge, hvor et omfattende dokumentmateriale kan sættes i relation til kirkebomærkerne.

Thelma Jexlev

Mere om jernalderen på Fyn

ERLING ALBRECTSEN: FYNSKE JERNALDERGRAVE IV. *Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm. Fynske Studier IX. Odense Bys Museer 1971. I. del tekst 302 s. og 87 fig. II del 323 tavler. 92 kr.*

1968 afsluttede dr. Erling Albrectsen sin fremlæggelse af de fynske gravfund fra ældre jernalder med et svært bind, der omhandlede 3. og 4. årh. e. Kr. eller yngre romertid (som periodens tekniske navn er). (Anmeldt Fortid og Nutid XXIV, s. 437). Det blev omtalt i bogen, at en af gravpladserne var langt større end de øvrige, men at undersøgelserne endnu ikke var afsluttede, således at resultaterne kun hist og her kunne indarbejdes i redegørelsen. Der blev derfor lovet os en særlig publikation af dette fund. Den slags løfter er så nemme at slynge ud, men for en gangs skyld er det blevet holdt, og nu, bare tre år efter, ligger bogen på bordet. Alene det er en præstation.

Det nye bind IV har undertitlen »Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm«. For fagets folk er navnet velkendt, idet N. F. B. Sehested i 1870'erne foretog omfattende gravninger her og fik dem publiceret (1878 og 1884). Allerede dengang var pladsen blandt de største herhjemme, idet 376 anlæg fra romersk jernalder var blevet undersøgt og publiceret med en dygtighed, der overgik datidens mere officielle danske arkæologis muligheder og evner. Sehesteds arbejder var langt forud for deres tid.

Vel var pladsen stor, men man havde ikke nogetsteds nået dens grænser. Det var derfor fristende at fortsætte, og da det viste sig muligt, tog Albrectsen på Fyns Stiftsmuseums vegne et lykkeligt initiativ. 1959–1966 arbejdedes der energisk, og det lykkedes at få pladsen næsten helt udgravet dvs. med undtagelse af den stribe i kanten, hvor en moderne landevej har forseglet den. Herved blev tallet af grave øget fra 376 til lidt over 2000; Møllegårdsmarken er fortsat det største gravfelt, man hidtil har kunnet undersøge herhjemme. Det er imidlertid ikke antallet af grave og mængden af lerkrukker, som tæller; gennem den praktisk talt fuldstændige undersøgelse har man mulighed for at kunne følge det samfund, hvis begravelser nu er registreret, behandlet og fremlagt på en udmærket måde. Her ligger bogens største værdi for moderne forskning, dvs. at også Albrectsens gravning og publikation peger fremefter.

Ved første øjekast ser hele bogen konventionel ud. Det er den strengt taget også. Man får gravene beskrevet i et katalog, man ser planer over pladsen, man har et rigt illustrationsmateriale, og man får korte kapitler over gravformer, fundgrupper samt over pladsens betydning for fynsk jernalder. Arbejdet er smukt og velgjort, og især må de mange tegninger af sluttede fund fremhæves som et råmateriale, der kan komme talrige fagfæller til gode. Et arkæologisk materiale bør fremlægges grundigt og med mange billeder, og der er kun grund til at glæde sig over, at det praktisk og økonomisk har været muligt at give værket det udstyr, det har fået. Lad så være, at katalogen er ordnet på en temmelig upraktisk måde, idet gravene allerede her er sorteret efter perioder, således at man kan lede indtil

13 forskellige steder for at finde beskrivelsen af et fund, som man ud fra en af planerne ønsker nærmere orientering om. Problemet er trods alt til at overse.

Gravskikke i ældre jernalder på Fyn er efterhånden velkendt stof, og her bringer Møllegårdsmarken ikke mange nyheder. Ligbrænding er dominerende, og resterne af den døde samt af de ofte ødelagte gravgaver nedlægges i en grube (såkaldt brandplet) eller samles i en lerkrukke. Kun i få – forbavsende få – tilfælde gravlægges den døde ubrændt. Ud fra de enkelte grave og deres udstyr har arkæologen muligheder for at datere hvert enkelt anlæg. En sådan analyse er og bliver udgangspunktet for al videre bearbejdning af stoffet, og skal dette fremstilles overbevisende, må der udførlig dokumentation til i form af katalogisering, beskrivelse og mange illustrationer. Derfor er Albrectsens nye bog i første omgang tung kost for den mere historisk interesserede forsker.

Gravpladsen på Møllegårdsmarken har været anvendt gennem ca. 600 år, sandsynligvis uden afbrydelse, og afspejler derfor ét samfunds historie i denne tid. Analyserer man nu, som forfatteren har gjort det, de enkelte grave og forsøger at angive deres tid så præcist som muligt, kommer der interessante ting frem. Ældst er nogle grave fra den del af førromersk jernalder, som ligger engang i 2. årh. f. Kr. (Forfatteren vil sætte dette tal til ca. 100 f. Kr., men få grave er klart ældre). Under alle omstændigheder har der kun kunnet registreres ca. 30 førromerske grave på hele pladsen. Gennem de næste århundreder (1.–2. årh. e. Kr.) stiger antallet, således at der bliver omkring mindst 120 anlæg pr. århundrede. I de to følgende afsnit af yngre romertid, som hver har haft en varighed af ca. 75 år, er tallet steget til omkring 300 grave pr. afsnit. I sidste periode, dvs. gennem måske yderligere 75 år (helt til sidst i romersk jernalder), er talt godt 600 grave. Fra den ældre germanske jernalder (efter ca. 400 e. Kr.) er der med sikkerhed kun én veldateret grav, dvs. at pludselig er man ophørt med at bruge pladsen. Her vil den opmærksomme læser hurtigt regne de nævnte tal efter og komme til knap 1500. Ganske rigtigt, fordi der er en gruppe på mere end 500 grave, som det ikke er muligt at datere så præcist, at man kan anvende dem på tilsvarende måde; men alt taler for, at disse grave hører til de samme århundreder, som er klart dokumenteret.

En kortlægning af så stor en gravplads kunne give oplysninger om gravenes alder ud fra deres placering. Man har andetsteds med held anvendt den metode, der kaldes »horisontal stratigrafi« (og som Albrectsen foretrækker at omdøbe til planografi). Til al uheld viser de mange kort og planer, at gravpladsen her ikke er begyndt et enkelt sted og så breder sig regelmæssigt til én eller flere sider. Tilsyneladende – måske kun tilsyneladende – er fordelingen af grave i de enkelte tidsafsnit ganske planløs.

Albrectsen anvender så nogle skønsmæssige beregninger over antallet af gravlagte individer i hver generation, tal, som både forfatteren og andre er klare over kun kan blive omtrentlige, men som svarer til, hvad andre har brugt ved tilsvarende studier. Resultatet af beregningen bliver, at der i førromersk tid højst har været et par familier (med gennemsnitlig 5 personer), at der i ældre romer-

tid må have boet 8–9 familier på stedet, og at dette antal så øges gradvis gennem yngre romertid for at kulminere med ca. 50 familier eller husstande i slutfasen. Disse tal er så klare, at selv de oplagte fejlkilder ikke påvirker hovedresultatet. Den tilsyneladende så store gravplads behøver med andre ord kun at repræsentere ét enkelt samfund. Fra en størrelsesorden af et par gårde er det vokset støt og roligt gennem de ca. 600 år for at kulminere med et antal beboere, som vil forekomme stort i oldtidens Danmark. Her bør man tænke på, at der i Nordvesttyskland er fundet ikke bare jernalder-gravpladser, men bopladser af en størrelse, som langt overgår, hvad man her har kunnet slutte sig til på Fyn.

Resultaterne fra Møllegårdsmarken afspejler i store træk, hvad det samlede fynske stof antydede. Man får en sikrere dokumentation af, hvorledes den ældre jernalders landsbysamfund kan have udviklet sig her. Sålænge vi kun har én fuldstændig undersøgt gravplads af denne størrelse, er det vel tidligt at drage for massive slutninger. Har denne ene landsby været noget usædvanligt, eller er der tale om en ganske almindelig oldtidslandsby fra denne del af Danmark? Bogen berører hermed noget centralt i den forskningsretning, som i udlandet og til en vis grad herhjemme har interesseret en række kolleger i de seneste år. Fra Jylland begynder enkeltheder at tegne sig og antyder et noget andet mønster for bebyggelsens omfang og kontinuitet. Skal vi videre med disse interessante problemer, er det undersøgelser og publikationer af type som Møllegårdsmarken, man skal satse på. Derfor viser Albrectsens bog som allerede nævnt fremad.

I sin behandling for 15 år siden af fundene fra ældre romertid forsøgte Albrectsen at kombinere historiske oplysninger med det arkæologiske fundstof. Både i sin disputats og nu her i den sidste store bog er denne tendens holdt stærkt i baggrunden, selv om forfatteren naturligvis stiller sig samme spørgsmål som andre før ham: hvorfor bryder denne og andre fynske gravpladser af et sted her omkring år 400 e. Kr.? Betyder det en udvandring fra øen? Forfatteren har sikkert ret i at være tilbageholdende, fordi tiden ikke er moden til at løse sådanne problemer. For en generation eller to tilbage var man i almindelighed ikke så forsigtig og skrev rask væk historie om Daner, Heruler, Angler, ja alle andre stammer og folkeslag med tilfældigt overleverede navne ud fra et arkæologisk kildemateriale. Historikeren venter vel, at man i dag med et langt større arkæologisk stof er i stand til at drage bedre og sikrere slutninger. Og det er fristende at gøre det. Men for disse dele af jernalderen er det nok rigtigt at sige, at der er et stykke vej igen, før sådanne studier bør tages op. En skønne dag lykkes det nok, men først skal der arbejdes meget og målbevidst fra arkæologernes side og ad de baner, som bl. a. Albrectsen er slået ind på i sin sidste bog.

C. J. Becker

Stednavne og sproghistorie

LIS WEISE: EFTERSTILLET ADJEKTIV I DANSKE STEDNAVNE. *Akademisk forlag 1969. 233 s. 45 kr.*

Hovedformålet med denne disputats er at belyse de grammatiske og syntaktiske forhold, der knytter sig til visse sammensatte stednavne, og derved adskiller den sig fra de fleste andre stednavneafhandlinger, der først og fremmest har etymologisk og bebyggelseshistorisk sigte.

Det længste afsnit i bogen er naturligt nok kap. 2, hvor materialet fremlægges geografisk ordnet, og man tør sikkert hævde, at praktisk talt intet relevant stof er undgået forfatterens opmærksomhed. Derimod er der nok medtaget enkelte marknavne, der ikke har noget med emnet at gøre. På s. 47 opføres der således ikke mindre end fire eksempler på navnet Kroglange fra Vester-Flakkebjerg hrd., to i Høve sogn og et i hvert af de tilstødende sogne, Gimlinge og Ørslev. Det vilde være overordentlig påfaldende, om vi her havde samme substantiv med samme efterstillede adjektiv. Efter al sandsynlighed er der tale om et oprindeligt appellativ, måske en substantivering af et adjektiv *kroglang (jfr. det sønderjyske marknavn Langsmalle). Vi har formodentlig en parallel i navnet Krokelånga i Bohuslen; ifl. Ortnamnen i Göteborgs och Bohuslän 18 s. 249 er det navn på en lang og smal mose. Kroglange er et eksempel på, at det kan være vanskeligt at anvende marknavne, og især da løsrevne former fra markbøgerne, ved sproglige (og kulturhistoriske) undersøgelser. Det er klart, at vi her har et meget vigtigt kildemateriale, men først når det er udgivet og bearbejdet, vil det kunne udnyttes fuldtud.

I forbindelse med materialefremlægningen gives der i de fleste tilfælde en ganske kort tolkning af navnenes forled, oftest i form af en litteraturhenvisning, men princippet er ikke gennemført, og tolkningerne har for så vidt ingen betydning for problemstillingen og kunne godt være udeladt, og der skal ikke tages stilling til dem her.

Navne med efterstillet adjektiv har en ejendommelig geografisk udbredelse, idet de findes i Skåne og på Øerne samt i et område i det midterste Østjylland, de fleste af landsbynavnene her i en lille klynge på fire navne i Gerlev hrd.: Dalbyneder, Dalbyover, Udbyneder, Udbyover. Hvor gamle er de jyske landsbynavne af dette type? Ja, da de er så forholdsvis sjældne, taler sandsynligheden vel for, at de tilhører en tidlig periode af middelalderen. At ikke alle eksempler kan gå tilbage til vikingetiden eller endnu ældre tidsrum, viser navnet Permelille på Samsø (1424 Pelemarkælillæ), af landsbynavnet Pillemark. Dette er sikkert ikke ældre end middelalderen, da nordiske landsbynavne på -mark ikke forekommer i Danelagen, og denne datering stemmer med, at forleddet er det fremmede personnavn Pelæ. De yderst få jyske marknavne af typen tyder på den anden side på, at dannelsen af sådanne navne ikke fortsætter ud over middelalderen, men det må dog nævnes, at der i bondescenerne i Comoedia de mundo et paupere i Randershåndskriftet fra c. 1600 forekommer et Pøtten bløde som appellativ el-

ler fingeret stednavn (»havde jeg da søld mig i Pøtten bløde« er en eufemistisk omskrivning for »var jeg da gået på kro«).

Forfatteren antager ligesom Skautrup, at der er sammenhæng mellem det efterstillede adjektiv i stednavne og den efterstillede artikel i de appellativiske substantiver, idet udbredelsen af efterstillet adjektiv i jysk stort set svarer til udbredelsen af efterstillet artikel. Hun indvender dog mod Skautrups antagelse (Det danske sprogs historie I 147 f.) af efterstilling af attributive led som en af forudsætningerne for den bestemte artikels vedføjning til og fastvoksen ved substantivet, at typen substantiv + hin (hvoraf ifl. Skautrup den efterstillede artikel er opstået) + svagtbøjet adjektiv mangler i stednavne bortset fra det isolerede eksempel »Aa hyn helyæ« i Ringkøbing amt, der forekommer i nogle diplomer om samme sag fra årene 1451–57. Når pronominet, som artiklen er opstået af, bortset fra dette ene eksempel, mangler, er det svært at se, at navnetypen med efterstillet adjektiv skulde kunne bidrage til den efterstillede artikels opståen, men Lis Weise vil alligevel redde sammenhængen ved at antage, at stednavne af den omtalte type indeholder et »betydningselement af bestemthed«, der eventuelt kunde svare til den efterhængte artikel i appellativerne.

Uden at gå nærmere ind på denne betragtning vil anmelderen mene, at et fundamentalt problem, når man drøfter en eventuel sammenhæng mellem efterstillet adjektiv og artikelbrug, må være dateringen af den vestjyske foransatte artikel. Er den vestjyske artikelbrug et oprindeligt træk i den forstand, at den er lige så gammel som brugen af bestemt artikel overhovedet eller er det en nydannelse, sådan at også vestjysk engang har haft efterstillet artikel lige som resten af sprogområdet? Der har som bekendt været divergerende anskuelser på dette punkt, og man må vel sige, at den mest udbredte opfattelse er, at den foransatte vestjyske artikel er ældgammel: det er f. eks. Skautrups mening i Det danske sprogs historie. Forfatteren tager ikke klart stilling til spørgsmålet, men siger (s. 159), at »det lyder ganske rimeligt, at efterstilling ikke har kunnet nå at sætte sig fast i artikelbrugen, i hvert fald i visse dele af området (vel sagtens de sydligste), og at foransat artikel her har været fremherskende«. Efter min mening er det langt det sandsynligste, at den foransatte artikel er en novation og at hele det vestjyske område engang har haft efterstillet artikel ligesom dialekterne i hele det øvrige nordiske sprogområde. Man undgår derved at måtte forklare faktisk forekommende vestjyske genitiver i bestemt form som bysens og landsens som lån fra andre dialekter eller, hvor det drejer sig om stednavneforled af typen Kirkens-, Kongens-, som litterære dannelser. At ikke alle sådanne forled kan være »litterære« fremgår af, at der i Angel forekommer marknavne som Storkensrede og Virkensmaj (af virke »befæstning«); det vil være det simpleste at opfatte disse former som levn fra en ældre sprogtilstand med efterstillet artikel. Endelig må det bemærkes, at de ældste eksempler i kilder på vestjysk foransat artikel ikke er ældre end c. 1500. Jeg må derfor stille mig skeptisk over for tanken om en sammenhæng mellem efterstillet adjektiv og artikelbrugen. Det er vel rigtigt, at foransat artikel vilde udelukke brugen af efterstillet adjektiv, men

efterstillet artikel behøver ikke at betyde, at der også forekommer efterstilling af adjektiv, hvilket også bekræftes af forholdene i andre nordiske dialekter. De østjyske eksempler på efterstillet adjektiv kan simpelt hen være udtryk for den almindelige sproggeografiske sammenhæng mellem det midterste Østjylland og Sjælland, en sammenhæng, der forlængst er erkendt.

Efterstilling af adjektiv i stednavne trænges stærkt tilbage i tidens løb, og i en række interessante kapitler undersøges det, hvordan udviklingen fra efterstilling til foranstilling er forløbet i de forskellige egne. I kap. 8 drøftes de geografiske forskelle, der gør sig gældende. Forfatteren undrer sig over, at efterstilling spiller en meget ringe rolle i Holbæk amt i modsætning til Sorø amt, hvor der er mange eksempler på efterstilling i bebyggelsesnavne, og hun vil forklare den manglende efterstilling i Holbæk amt ved særlige bebyggelseshistoriske forhold. Hun mener, at delingen af eller udflytningen fra ældre landsbyer, der er en del af den reale baggrund for, at man adskiller i øvrigt enslydende navne ved et -lille, -magle, -nørre, -søndre osv., ikke har fundet sted så tidligt her som andre steder på Sjælland. At den sproglige tendens til efterstilling har været lige så stærk i Holbæk amt sluttes af, at typen med efterstillet adjektiv er repræsenteret ved flere marknavne. Ser man imidlertid bort fra de usikre eksempler (jfr. ovfr. om Kroglange), bliver der imidlertid ikke ret mange tilbage, og af dem er de to endda fra Samsø, altså fra jysk sprogområde, selv om Samsø under den gamle amtsinddeling var en del af Holbæk amt. Dem er der naturligvis ingen mening i at tage hensyn til, når man vil sammenligne Holbæk amt med Sorø. Efter min mening er det for dristigt af det forhåndenværende materiale at drage bebyggelseshistoriske slutninger. Jeg ville nøjes med at anlægge en almindelig sproggeografisk betragtning og fastslå, at tendensen til efterstilling er svag i Holbæk amt ligesom i de nærmest liggende dele af Østjylland.

Et andet bebyggelseshistorisk resultat når forfatteren til i kap. 10 (s. 184), nemlig at navne på -magle og -lille altid ligger ganske nær hinanden, mens andre navnepar med efterstillede adjektiver ikke behøver at gøre det. Hun drager heraf den slutning – om end udtrykt med en vis reservation – at der ved landsbyer på -lille og -magle er tale om udflytning fra eller deling af en større -by. Dette resultat har betydelig interesse for bebyggelseshistorien.

Bebyggelseshistoriske problemer kommer forfatteren også ind på i det sidste kapitel om bevaringsforholdet af efterstilling ved navne med forskellige efterled. Det konstateres, at der er særlig mange eksempler på -by med efterstillet adjektiv, skønt navnetypen langtfra er så talstærk som f. eks. -torp, og det forklares ved, at i landsbyer med efterleddet -by har der været mulighed for udflytning eller deling på et tidspunkt, hvor adskillelse ved hjælp af efterstillet adjektiv var den foretrukne navneskik. Da flertallet af navnene på -by stammer fra vikingetiden, må deling eller udflytning vel sagtens være noget senere og dermed også brugen af det efterstillede adjektiv. Der kan være noget rigtigt i denne betragtning, som heller ikke strider mod, hvad der ovenfor er sagt om de kronologiske forhold, men man må vel så tilføje, at muligheden for deling og udflytning hænger sam-

men med, at navne på -by gerne betegner store landsbyer og meget sjældent enkeltgårde. Der er dog også et andet moment, der må antages at spille ind. Navnene på -by er mere stereotype end de fleste andre typer af landsbynavne. Når man ser, hvad det er for navne, der har fået efterstillet adjektiv, vil man se, at det er navne som Brøndby, Dalby, Dråby, Lyngby, Sandby, Valdby osv., næsten alle sammen navne, der forekommer mange steder i landet. Det har været praktisk at kunne holde dem ude fra hinanden, og det er værd at bemærke, at navne på -by, specielt på Sjælland, hvor de er talrigst, også får tilføjelser af anden art end efterstillet adjektiv: Kongens Lyngby, Ruds Vedby, Slots Bjergby osv. Hvad specielt de ovfr. nævnte jyske navne på -by i Gerlev hrd. angår, ligger de ganske nær, og da der givetvis har været brug for at kunne skille Dalbyer og de to Udbyer fra hinanden, så har man udnyttet dialektens mulighed for anvendelse af efterstillet adjektiv.

De fremsatte indvendinger kan ikke rokke ved den hovedopfattelse, at bogen er et værdifuldt og originalt arbejde. Mange problemer er taget op til drøftelse – deriblandt også nogle, som af pladshensyn ikke kan omtales nærmere her – og selv om man ikke altid er helt enig med forfatteren, er hendes argumenter altid en grundig overvejelse værd.

Kristian Hald

Stednavnetekster

STEDNAVNE I TEKSTER. *Udg. af Institut for Navneforskning. I kommission hos Gyldendal. København 1971. 372 s. 115 kr.*

Det er en indlysende god idé – som det sker i denne bog – at sammenstille en række kilder fra det meget spredte område, der udgør kildematerialet til den sproglige disciplin, som hedder navneforskning (onomastik). Herved tilvejebringes der blandt andet et overblik, som det ellers kan være vanskeligt at få for den, som ikke er specialist på området.

Tekstudvalget er primært udgivet for at anvendes i universitetsundervisningen. Dette udelukker dog ikke, at bogen kan finde anvendelse på adskillige andre områder – blandt andet fordi en række øvrige videnskabsgrene uundgåeligt kommer ind på onomastiske emner – og det er grunden til, at den skal omtales her.

Som det fremgår af titlen, indeholder værket en række tekster, som har det tilfælles, at de indeholder en række *stednavne*. Man har altså valgt at koncentrere sig om den ene halvdel af navneforskningen, nemlig stednavne, mens man har set bort fra den anden halvdel, personnavne.

Det er vel ønsket om at præsentere en så fyldig kildesamling, som det er muligt, der har bevirket, at man har opretholdt den i forskningen traditionelle adskillelse mellem stednavne og personnavne, som dog på mange måder er ufrugtbar. (Formodentlig vil fremtiden i højere grad end forskningshistorien betone, at

navneforskningen er en enhed af stednavne og personnavne). Jeg finder derfor, at det ville være en god idé, hvis dette bind stednavnekilder senere bliver suppleret med en tilsvarende samling personnavnetekster.

Tekstudvalget er i enhver henseende fyldigt. Geografisk omfatter det det gammeldanske landområde samt Danelagen og Normandiet. Også tidsmæssigt spænder det vidt, idet det begynder med Jordanes ved midten af 500-tallet og slutter med en af Klaus Rifbjergs fædrelandssange fra 1967! Det er naturligvis morsomt at se, at også skønlitterære tekster – repræsenteret er Heiberg, Blicher og Rifberg – kan anskues fra en onomastisk synsvinkel. Fagmanden vil dog først og fremmest glæde sig over i dette bind at have samlet en række hovedkilder som for eksempel diplomer, jordebøger, tingbøger, markbøger, kort samt filologiske optegnelser. (Blandt disse centrale kilder savner jeg kun en enkelt, K. J. Lyngbys optegnelser fra midten af 1800-tallet, der til gengæld er så vigtige, at de vanskeligt kan udelades, så meget mere som de aldrig er offentliggjort).

Som ovenfor sagt er bogen i første række tænkt anvendt i universitetsundervisningen. På ét punkt forekommer det mig, at den i så henseende måske ikke ganske opfylder de ideale krav. Ved håndskrevne kilder som diplomer, jordebøger, matrikler osv. ville det have været ønskeligt, at man både havde haft faksimile af orginalteksten og læsningen (tolkningen) af denne. Kun det sidste forekommer her. Jeg ved vel, at dette ville have ført til at tekstudvalget – af økonomiske grunde – ville være blevet væsentligt mindre, og at bogen selv efter dette ville være blevet fordyret betragteligt, men jeg mener alligevel ikke – så langt min erfaring med undervisning i navneforskning rækker – at jeg ganske kan fravige dette synspunkt.

Med de her nævnte modifikationer er udgivelsen af denne samling stednavnetekster – efter min vurdering – resultatet af et dygtigt gennemført og prisværdigt initiativ, som er af betydning ikke blot for onomastikken.

Bent Søndergaard

Nordiske navne i Danelagen

GILLIAN FELLOWS JENSEN: SCANDINAVIAN PERSONAL NAMES IN LINCOLNSHIRE AND YORKSHIRE (= *Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning Nr. 7) Kbh. 1968. Akademisk forlag. 108 + 374 s. 72 kr.*

Gillian Fellows Jensens disputats er en meget stor bog – næsten 500 sider – men den har også et stort og betydningsfuldt emne. Geografisk omfatter dens område henimod halvdelen af Danelagen, og da de to grevskaber hører til de egne, hvor den nordiske bosættelse i vikingetiden har været stærkest, det gælder især om Lincolnshire, er det utvivlsomt langt mere end halvdelen af den nordiske befolkning i England, der har boet i disse egne.

Et af bogens formål er at belyse den geografiske fordeling af det nordiske ele-

ment i navneforrådet, og her har det været en vanskelighed, at det faktisk overleverede kildemateriale ikke har været tilgængeligt for forfatteren i samme udstrækning fra hele området. En meget stor del af de skandinaviske personnavne kendes kun som forled i stednavne, og for Yorkshires vedkommende er disse udgivet af Hugh Smith i serien English Place-Name Society, hvor de fylder ikke mindre end ti bind. Ikke alle dele af grevskabet er dog behandlet med lige stor udførlighed. Yorkshire East og North Riding fylder hver et bind, men West Riding alene syv bind, hvortil kommer et registerbind. En tilsvarende udgave foreligger ikke af Lincolnshires stednavne. Af bebyggelsesnavnene, for så vidt det ikke drejer sig om navne på forsvundne lokaliteter, er de fleste ganske vist medtaget i Eilert Ekwalls Oxford Dictionary of English Place Names, og forfatteren har også haft adgang til tre utrykte disputatser om stednavne i Lincolnshire, men en meget stor, formentlig den største, del af det overordentlig rige middelalderlige marknavnestof fra dette grevskab har ikke været tilgængeligt for hende.

Man kan naturligvis stille det spørgsmål, om forfatteren ikke burde have foretaget selvstændige excerpter af person- og stednavne fra utrykte kilder, specielt fra de mange endnu utrykte cartularier fra Lincolnshire. Det er dog klart, at det vilde have medført adskillige års ekstra arbejde, om det blot nogenlunde let tilgængelige utrykte stof skulle have været udnyttet. Alene dateringen af de som oftest udaterede middelalderlige diplomer ville have været særdeles tidkrævende. Efter anmelderens skøn ville inddragelsen af selv et meget stort utrykt materiale heller ikke i væsentlig grad kunne forrykke det billede, afhandlingen tegner af det nordiske navnestof i området, men det er på den anden side klart, at et sådant materiale ville få enkelte navnes geografiske udbredelse til at fremtræde tydeligere, og der ville også være kommet nogle nye nordiske navne til. F. eks. kan det nævnes, at mandsnavnet Snæbjorn, der i bogen kun er opført fra Yorkshire, også har eksisteret i Lincolnshire, idet det indgår i marknavnet Sneberndaile, der findes i Kirkstead-cartulariet fra dette grevskab, og at et ellers ukendt nordisk mandsnavn *Valgrípr må antages at indgå i navnet Walgriphau i Goxhill-cartulariet, ligeledes fra Lincolnshire.

Hvad de trykte kilder angår, er der næppe overset noget af større betydning. Dog kunne Bridlington Cartulary ed. W. T. Lancaster 1912 være udnyttet; udgaven er næppe alt for pålidelig, men den indeholder en del nordisk sprogstof. Også i tidsskriftet Lincolnshire Notes and Queries og i andre lokale publikationer findes der materiale, der havde været værd at gennemgå. Excerperingen af kilderne standser ved ca. 1250, og det er også rigtigt, at de nordiske personnavne forsvinder omtrent på denne tid. Ved at gå længere ned i tiden, ville man formodentlig ikke finde nye nordiske fornavne, men også efter den tid ville man kunne finde tilnavne, dannet af nordisk sprogstof. Det er dog klart, at en begrænsning også her er nødvendig, og tidspunktet 1250 er rimeligt.

Værket består af to hovedafsnit, en generel indledning i fire kapitler (s. I–CVIII) og en alfabetisk ordnet navneordbog (s. 1–374). Efter en kort introduktion til emnet i kap. 1 følger et kap., om danske og nordmænd i Lincolnshire og

Yorkshire, hvor der først gøres rede for den historiske baggrund og derefter for udbredelsen af de skandinaviske stednavne og personnavne. Det viser sig, at de typisk østnordiske personnavne er temmelig jævnt fordelt mellem Lincolnshire og Yorkshire, men nogle er dog mere almindelige i det førstnævnte grevskab. Det er også hvad man ville vente, idet stednavne viser, at den nordiske bosættelse her i hovedsagen var af dansk nationalitet.

I begyndelsen af kap. 3 foretages der en inddeling af de nordiske personnavne i forskellige grupper eller typer efter dannelsesmåde og betydningsindhold. Forfatteren opererer med tre typer: 1) sammensatte navne, 2) oprindelige tilnavne, 3) kortnavne, dannet til sammensætningerne, enten i form af afledninger til disses for- eller efterled med suffikserne -i (mandsnavne) eller -a (kvindenavne), subtraktionsdannelser, bestående af for- eller efterled uden suffiksafledning, sammentrækninger fx. Trútr, måske af Þorgautr) og endelig ing-afledninger. En sådan inddeling virker dog noget kunstig, og der vil være mange tvivlstilfælde. Efter anm.s mening må man først og fremmest skelne mellem fornavne (døbenavne) på den ene side og tilnavne på den anden. En simpel inddeling af fornavnene er derefter: 1) sammensatte navne, 2) usammensatte navne, 3) hypokoristiske dannelser (kortformer) til de to første grupper. Vil man også inddele tilnavnene i forskellige grupper, kan man bl. a. udskille dem, der er oprindelige fornavne, fx faderens navn (s. XXX nævnes et eksempel på, at samme mand betegnes som Robertus Toke og Robertus filius Toke), men der er naturligvis mange inddelingsmuligheder.

Indvendingerne mod forfatterens inddelingsprincip udelukker ikke, at det rent praktisk kan bruges, når man vil illustrere bevægelserne i navneforrådet og specielt forholdet mellem sammensatte og usammensatte navne. Forfatterens undersøgelse af disse forhold er noget af det mest værdifulde i afhandlingen. En analyse af de personnavne, der indgår i 251 stednavne på -by, repræsenterende det ældste lag i den nordiske bosættelse, viser at 28 % indeholder sammensatte personnavne, 61 % usammensatte navne (af forfatteren opfattet som oprindelige tilnavne) og 8 % kortformer af skandinavisk oprindelse. Blandt de skandinaviske navne, der er direkte overleveret i kilder fra tiden mellem ca. 950 og 1065, er der derimod langt flere sammensætninger (54 %) end usammensatte navne (37 %), og også i den følgende periode, fra ca. 1066 til 1150, har de sammensatte navne en stærk overvægt (55 % over for 38 %). Antallet af sammensatte navne falder derefter stærkt i perioden ca. 1151–1250 (48 % mod 42 % usammensatte i tiden ca. 1151–1200 og henholdsvis 43 % over for 47 % ca. 1200–1250). Et meget stort antal af de personnavne, der indgår i stednavne på -by eller med andre efterled, er ikke direkte overleveret i Domesday Book 1086 og det rige kildemateriale fra den følgende tid, og selv om noget kan bero på tilfældigheder i overleveringen – nogle af disse navne kan påvises i kilder fra andre egne af Danelagen – er det tydeligt, at der i århundrederne efter den nordiske bosættelse er sket store ændringer i det nordiske navneforråd både med hensyn til de faktisk forekommende navne og med hensyn til hvilke typer, der var de foretrukne.

Kap. 4 »The representation of Scandinavian names in the English sources« følger ret nøje opstillingen i det tilsvarende kapitel i v. Feilitzen: The pre-conquest Personal Names of Domesday Book fra 1937, hvad der er praktisk, fordi Domesday Book også er en hovedkilde for nærværende afhandling og ligesom de yngre kilder præget af skrivernes anglo-normanniske sprogform. Kapitlet er et nødvendig led i undersøgelsen, men bringer ikke noget væsentligt nyt til belysning af nordisk eller engelsk sproghistorie, og kun i ganske enkelte tilfælde giver sprogformen en vis motivering for den antagelse, at et skandinavisk navn kan være indlånt senere end hovedmassen.

Bogens tyngdepunkt er afgjort 2. del, den kommenterede materialesamling, hvor ikke alene de direkte overleverede personnavne er optaget, men, som ovenfor nævnt, også dem, der indgår i stednavne. Inddragelsen af stednavnestoffet har haft en væsentlig betydning, men har også medført visse skavanker. Forfatteren har følt sig forpligtet til at medtage praktisk talt alle stednavne, der i Hugh Smiths store værk om stednavnene i Yorkshire er antaget at indeholde et nordisk personnavn, selv hvor denne antagelse hviler på et nok så spinkelt grundlag, det gælder bl. a. nogle af de marknavne, der måske kun optræder en enkelt gang i en middelalderlig kilde og derfor ikke kan tolkes med sikkerhed. I adskillige tilfælde er stednavneudgavens forbehold oven i købet fjernet, hvor der havde været al mulig grund til at understrege dem. Nogle eksempler skal her anføres på navne, der efter anm.s mening kræver en anden tolkning; de anføres under bogens opslagsformer.

Blæingr. Herunder anføres tilnavnet Bleyn (York 1219), men skrivemåden kan næppe forenes hermed. Det mest nærliggende er vel, at tilnavnet er identisk med oldeng. blegen(e) »byld«, moderne eng. blain (dansk blegn er samme ord, men det eng. ord er ikke lånt fra nordisk). Et ord med en sådan betydning vil være velegnet som tilnavn.

**Haukreiði.* Af dette ukendte personnavn, der opfattes som et oprindeligt tilnavn (»ready as a hawk«), tolkes et marknavn Haukeraytheker, der nævnes i en kilde fra 13. årh. Den forklaring, der ligge lige for, er at forleddet er det nordiske ord høgerede. Efterleddet er nordisk kær, der i gamle stednavne ofte betyder krat eller lign.

Imer. Dette navn forklares som en mulig kortform af Ingimarr. Forfatteren har muligvis fået ideen fra Danmarks gamle Personnavne, der har enkelte eksempler på, at dette navn skrives Imer i jyske kilder fra 15. årh., men deraf kan man ikke slutte, at en lignende overgang er mulig i en engelsk kilde fra 1202.

Lúsi. Et sådant navn, overleveret én gang som tilnavn i vestnordisk, antages at indgå i Loose Howe, navn på en gravhøj i Yorkshire (c. 1200 Lushou). Som en alternativ mulighed nævnes dog insektnavnet lus, og det er åbenbart den rigtige forklaring; jfr. det almindelige danske Lushøj.

Maurr. Antages at indgå i Mourethwait (sål. slutn. 12. årh.) i Yorkshire; jfr. vestnordisk Maurr »myre« som tilnavn. Der er imidlertid ingen grund til, at regne med et personnavn her. Langt sandsynligere er det, at det simpelt hen er

insektnavnet, der indgår; et Maurtveit forekommer også i Norge. Det interessante ved navnet er, hvad forfatteren ikke gør opmærksom på, at vi her har forleddet i den vestnordiske, ikke den østnordiske form.

**Sjónr.* Personnavnet nævnes som en alternativ mulighed til forklaring af navnet Shunner Howe (13. årh. Senerhou) ved siden af den af Ekwall fremsatte tolkning af navnet som et *Sjónarhaugr »udsigtshøj«. Et personnavn *Sjónr, dannet til sjón »syn«, en en umulig dannelse (selv om vestnordisk kender et svagtbøjet Sjóni som fingeret navn og tilnavn), og Ekwalls tolkning forekommer indlysende rigtig, jfr. dansk Synebjerg.

Som eksemplerne viser, er en del af de personnavne, man har villet finde som forled i stednavne, problematiske. Forfatteren har en alt for stærk tendens til at foretrække et personnavn for et appellativisk forled, og der er også en for stærk tendens til at foretrække et nordisk fremfor et engelsk forled i marknavne, hvis efterled er nordiske. Mange af de almindelige nordiske ord i engelske marknavne, -beck, -holm, -ker osv., må tidligt være optaget som låneord i engelsk, og kan derfor lige så vel sammensættes med engelske som med nordiske personnavne eller appellativer.

Selv om der kan rejses indvendinger mod enkeltheder i afhandlingen, og selv om der kunne have været forsøgt en skarpere skelnen mellem det norske og det danske element i navnestoffet, er afhandlingen dog særdeles værdifuld. Værdifuld først og fremmest ved den meget store udvidelse af vort kendskab til nordiske personnavne i Danelagen og dermed til nordisk navneskik overhovedet. Sammenlignet med dens forgængere, Björkmans to bøger »Nordische Personennamen in England« (1910) og »Zur englischen Namenkunde« (1912) indeholder den – skønsmæssigt anslået, idet der både hos Björkman og her er mange usikre eksempler – dobbelt så mange skandinaviske personnavne, selv om den kun omfatter en del af Danelagen. Mange af de nye navne, der fremdrages, er utvivlsomt nydannelser, der har fundet sted i Danelagen, men andre må være medbragt fra hjemlandet, selv om de ikke er påvist der på grund af de gamle kilders sparsomhed. Det personnavnemateriale, der er fremdraget, er også et vigtigt grundlag, sammen med stednavne og låneord, når man søger at opnå en dybere indsigt i den nordiske bosættelses udbredelse og karakter i England. Historikerne skal nok vide at bruge det i den stadig aktuelle diskussion om disse problemer. – Man må håbe, at forfatteren med sin store energi og arbejdskraft vil gå videre med udforskningen af det nordiske navnestof i andre dele af England. Et stort stof vil der, som det fremgår af Stentons indledning til »Danelaw Charters«, især være at finde i grevskaberne syd og vest for Lincolnshire: Norfolk, Derbyshire og Leicestershire.

Kristian Hald

Nyt og gammelt om Roskilde

ARTHUR FANG: ROSKILDE. *Fra byen og dens historie. II. bind. Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde Amt. Roskilde 1970. 252 sider. 48 kr.*

I 1945 udsendte Arthur Fang en bog om Roskildes historie, som han uforsigtigt benævnte *bind I.* En og anden har vel tvivlet om, at værket ville blive fortsat, men nu – 25 år efter – foreligger bind II, og lad det straks være sagt, at det er akkurat lige så velskrevet og frisk som sin forgænger, der i dette tidsskrift med rette blev betegnet som et forbilledligt arbejde. Arthur Fang kender ikke blot sin by som ingen anden, han er også en livfuld og helt igennem vederhæftig skribent. Ordene vejes nøje, uden at fremstillingen lider derved. Det er populær historieskrivning på et højt plan.

Bogen har 17 vel afrundede kapitler, hvert af dem et lille essay med emne i Roskildes historie. I bind I var domkirken i centrum. Den må selvsagt også danne baggrund for mange af beretningerne i det foreliggende bind, men i øvrigt er det livet i købstaden, der denne gang er hovedemnet. Mange ulykker er siden reformationen væltet ind over byen. De svenske soldaters hærgen under Karl Gustavskrigene. De katastrofale bybrande i 1731 (hvorom Fang klogt lader sin datidige kollega ved Københavns Post-Rytter tale) og i 1735, da natmandsdrengen Nicolai Christian tog hævn for godtfolks foragt ved at stikke ild på byen. Et ejendommeligt kapitel er spaniolernes opstand i 1808, der kunne have fået alvorlige følger for byen, men afbødedes ved en usædvanlig konduite hos en af pladskommandanterne.

Af stor interesse er beskrivelsen af borgerslægter i Roskilde. Med udgangspunkt i Gert Kræmmers prægtige epitafium i Domkirken fortælles om 1600-tallets handelsmænd, og et andet essay handler om købmandsfamilierne Borch, Kornerup og Brønniche, der kom til at betyde så meget i byen, at de »så at sige var Roskilde«. Det er et smukt minde, Arthur Fang her har sat disse slægter. Om komponisten C. E. F. Weyse, der trivedes så godt i dette milieu, kunne der uden skade være skrevet meget, meget mere.

I bogen er der blevet plads til en omhyggelig gennemgang af Roskildes mange gamle kildevæld og de ti vandmøller, som hentede deres kraft fra disse kilder. Det er godt at se dette materiale i sammenhæng. Bogen er velillustreret, og Arthur Fang har ikke mindst draget nytte af Kr. Hudes smukke fotografier. Man kunne nok have ønsket mere udførlige billedtekster og en nøjere angivelse af billedernes proveniens.

Bind II slutter stort set ved år 1900. I en række mindre skrifter og artikler andetsteds har Arthur Fang dokumenteret, at han også har meget at fortælle fra de mange år, han selv har levet i byen. Anmelderen nærer det ubillige håb, at den 89-årige forfatter vil samle sine erindringer og fortælle os om Jacob Kornerups, Kr. Hudes og Gustav Wieds Roskilde, som han selv har oplevet. Her er rigeligt stof til bind III!

En tilføjelse: Udsendelsen af bind II har skabt en så stærk efterspørgsel efter

det forlængst udsolgte bind I, at Historisk Samfund for Roskilde Amt har ladet dette genoptrykke. Det kan erhverves for 55 kr. og er rigeligt hver krone værd.

Olaf Olsen

Sønderjyllands økonomiske udvikling efter genforeningen

HELLE ASKGAARD: DEN SØNDERJYSKE INDUSTRIS UDVIKLING FRA 1920 TIL 1970. *Kulturgeografiske skrifter bd. 8, C. A. Reitzels forlag, København 1970. 255 s. + 24 tavler, 60 kr.*

Industrihistoriske undersøgelser har hidtil hørt til sjældenhederne her i landet. Det er derfor meget glædeligt, at Det Kongelige Danske Geografiske Selskab har taget initiativet til udgivelse af historikeren Helle Askgaards guldmedaljeafhandling om den sønderjyske industri 1920–70. Der skildres her en vigtig side af det fænomen, man kan betegne som selve genforeningsprocessen. Denne proces har historikerne hidtil næsten udelukkende betragtet på det politiske plan. Selvfølgelig har der ikke manglet forståelse for sammenhængen mellem den økonomiske og den politiske udvikling, men interessen har på det økonomiske område indskrænket sig til landbrugets problemer i mellemkrigstiden. Den foreliggende bog med dens skildring af Sønderjyllands udvikling fra et overvejende agrarsamfund til en landsdel med en industrialiseringsgrad på højde med det øvrige Danmarks udfylder derfor et hul i vor viden, og den gør det på særdeles kompetent vis.

I indledningen og i et appendiks redegøres for kildematerialet og de særlige problemer, der knytter sig til udnyttelsen af det. Blandt de vigtigste kilder kan nævnes erhvervstællingerne 1925, 1935, 1948 og 1958, der viser udviklingen målt på antal beskæftigede pr. virksomhed. I denne forbindelse kan fremhæves, at forfatteren i kap. IV godtgør, at den industrielle udvikling kan beskrives næsten lige så dækkende ud fra virksomhedernes strømforbrug som ud fra oplysninger om antallet af beskæftigede. Man kan altså med fordel kombinere begge metoder, som forfatteren gør det for tidsrummet 1958/59–1967/68. Desuden bruges den årlige produktionsstatistik. Primærmaterialet mangler her for flere år, især må man beklage kassationen af materialet fra besættelsesårene. Med stor kritisk sans redegør forfatteren for vanskelighederne ved udnyttelsen af erhvervstællinger og produktionsstatistik. De består bl. a. i, at der i tidens løb er sket ændringer i beregningsgrundlaget.

Da produktionsstatistikken fra 1948 var den seneste tælling med oplysninger om hver enkelt virksomhed i landsdelen på samme tid, tog forfatteren i 1968 det betydelige initiativ selv at foranledige udsendt 400 spørgeskemaer til sønderjyske erhvervsvirksomheder. Herved tilvejebragtes det materiale, der har gjort det muligt at føre fremstillingen frem til 1970 på betryggende vis.

Derimod er materialet spinkelt, når forfatteren skal redegøre for udgangspunktet, tiden omkring 1920. Hun må derfor indskrænke sig til kort at ridse situatio-

nen op: landbruget var det altdominerende erhverv og industri og håndværk spillede langtfra samme rolle som i det »gamle land«. Endelig var landsdelen blevet økonomisk udmarvet under verdenskrigen og tiden derefter. Det skal dog nævnes, at forfatteren har fundet frem til flere breve og skrivelser fra 1920–21, der glimrende belyser det sønderjyske erhvervslivs vanskeligheder ved omstillingen til det danske marked. Flere oplysninger om industriens forhold under det preussiske styre ville sikkert have kunnet tilføre fremstillingen yderligere perspektiver, når udviklingen i 1920-erne skulle skildres, og det kunne måske have været fristende forsøgsvis at inddrage den sidste preussiske bedriftstælling fra 1907 til sammenligning med erhvervstællingen i 1925. Men for det første har de to tællinger næppe anvendt samme beregningsgrundlag, for det andet er de preussiske tal efter de gamle kredse, de danske efter de nye amter fra 1920, hvilket langt fra er det samme. Det må derfor siges at være både forståeligt og forsvarligt, når forfatteren helt har afstået fra at anvende eller kommentere 1907-tællingen.

Efter en analyse af befolkningsudviklingen samt af transportmidlernes og de offentlige værkers udvikling – vigtige forudsætninger for industrialiseringen – følger bogens hovedafsnit om den industrielle udvikling 1920–70. I de første tyve år efter genforeningen var der ikke tale om nogen stærk vækst i den sønderjyske industri, i forhold til udviklingen i det øvrige land var der tværtimod tale om stagnation. Først efter besættelsen begyndte væksten i industrialiseringen for alvor, og den sønderjyske industri har siden da tiltaget sig en stadig større andel af landets samlede industri. Med hensyn til den branchemæssige sammensætning begyndte allerede i 1920-erne den udvikling, der har medført, at sammensætningen af den sønderjyske industri nu stærkt nærmer sig gennemsnittet for det øvrige Danmark. Nu dominerer jern- og metalindustri (Danfoss), i 1920 nærings- og nydelsesmiddelindustri, samt sten-, ler- og glasindustri. Udviklingen anskueliggøres ved en udførlig gennemgang af forholdene i de enkelte brancher, først de gamle industrier, oprettet før 1920, derefter de senere, branche for branche. Når man betragter udviklingen som helhed, er det forresten slående, i hvor høj grad der er tale om et kronologisk sammenfald mellem udviklingen i Sønderjyllands politiske integration i det øvrige Danmark og den erhvervsmæssige integration.

Derefter beskrives købstædernes industri mere indgående i et kapitel for sig, og der fortsættes med tværgående analyser af nogle udvalgte emner bl. a. spørgsmålet, om den nye grænse i 1920 bevirkede flytninger og nylokaliseringer af industrivirksomheder. Til slut behandles ganske kort spørgsmålet om det offentliges indflydelse på den industrielle udvikling. Dette emne vil utvivlsomt kunne friste fremtidens historikere til en mere indgående undersøgelse, især da den offentlige støtte til erhvervslivet på visse tidspunkter kan ses under en national synsvinkel.

Som helhed kan man sige, at Helle Askgaards bog præges af forfatterens overordentlig veludviklede kritiske sans ved behandlingen af kildematerialet, af en helt igennem forstandig fremstillingsform og en stadig omhu for hele tiden at drage

alle konklusioner af materialet og omhyggeligt sammenfatte dem efter hvert afsnit. Der er ingen tvivl om, at bogen vil være uundværlig for enhver, der vil arbejde med Sønderjyllands økonomiske historie efter 1920, og inspirerende for alle, der beskæftiger sig med moderne industrihistorie.

Dorrit Andersen

Borg, befæstning og mølle i middelalderen

OTTO MADSEN: BRUNDLUND SLOT. *En bygningshistorisk undersøgelse. Udgivet af Aabenraa byhistoriske Forening. Åbenrå 1970. 98 s. 30 kr.*

Studiet af Danmarks profane bygningsminder har ikke på langt nær været så omfattende, som det, der er blevet de kirkelige monumenter til del. Ansvaret for, at dette vigtige, om end ofte oversete historiske kildemateriale ikke i tilstrækkelig grad er blevet udnyttet af forskningen, skal dog ikke alene placeres hos forskere og forlæggere, men er nøje forbundet med de vilkår, hvorunder bygningsforskningen arbejder i et land som Danmark. Næsten overalt, hvor det ikke drejer sig om de største kongelige anlæg – og ofte endogså der – må de vigtigste kendsgerninger om bygningerne møjsommeligt sammenstilles af de oplysninger, monumenterne selv afgiver. Bygningsarkæologien er derfor af primær betydning for bygningsforskningen, men kræver tillige udstrakt samarbejde mellem videnskaben og det praktiske arbejdes folk – og dertil kommer så de finansielle problemer.

Når Nationalmusæet i vor tid har kunnet give sig i kast med at publicere »Danmarks kirker« sker dette ikke alene på baggrund af en omfattende forskningsindsats siden Høyens dage. Mindst lige så betydningsfuldt har det været, at musæet igennem det 1861 nedsatte »særlige kirkesyn« og som konsulent for kirkeministeriet ved ombygnings- og restaureringsarbejder har kunnet gøre talrige bygningshistoriske iagttagelser, og derved samlet et materiale som overhovedet ikke foreligger for de – hovedsageligt i privat eje værende – profane monumenter.

Otto Madsens lille skrift om det af dronning Margrethe 1411 anlagte Brundlund Slot uden for Åbenrå står som et udtryk for de vanskeligheder, der møder arkitekturforskningen, når praktiske og økonomiske forhold stiller sig i vejen for arkæologiske undersøgelser. Forfatteren har – som mange før ham – været henvist til det utaknemmelige arbejde at sammenstykke et hele ud fra arkivaliers og annalers summariske og ofte indbyrdes uforenelige oplysninger, sammenholdt med de vidnesbyrd, den forhåndenværende bygning afgiver. Det er på denne baggrund al ære værd, at han kan fremlægge en både velskreven og som helhed velunderbygget skildring af det lille sønderjyske slots bygningshistorie, egentlig en opgave fra Kunstakademiets arkitektskole, som Aabenraa byhistoriske Forening har udsendt i forfatterens egen nydelige tilrettelæggelse. Blandt det fyldige illustrationsmateriale i form af planer, kort og billeder af ældre og yngre dato, må navnlig fremhæves forfatterens egne omhyggelige rekonstruktioner af Brundlund 1706, der står smukt og klart over hele siden.

Dette kan desværre ikke siges om de for forståelsen af anlæggets beskaffenhed så vigtige planer af terainforholdene omkring borgen, der er placeret som marginalvignetter i et størrelsesforhold helt ned til 1:20.000, ligesom de mange udsnit af gamle stik og kort, til hvis signaturagtige gengivelser forfatteren synes at nære lidt for stor tiltro. Det kan vil også beklages, at fremstillingen er disponeret så uheldigt, at mens kildestederne og de almene oplysninger fremlægges i bogens 1. del, må den nærmere redegørelse for byggearbejdernes art og omfang søges i bogens 2. del. Fremstillingen læses i øvrigt helt til ende, før man opdager, at den er annoteret – til gengæld efter det anerkendelsesværdige princip, at polemiske og komparative betragtninger i hovedsagen er henlagt til noterne.

Otto Madsen har ikke forsømt nogen mulighed for at aflokke sit begrænsede kildemateriale anvendelige oplysninger, om end det kan føre til tvivlsomme rekonstruktioner, som når han side 21 hævder, at Brundlunds – formodede – ældste porthus »kan antages at have stået i ca. 50 år« med den bagvendte begrundelse, at de *efterfølgende* portbygninger fik en levetid på henholdsvis 61, 70, 82 og (foreløbig) 165 år! Forfatteren får rigtignok også på denne måde det i øvrigt helt ukendte porthus indføjet som et led i den »samlede plan« for borgens modernisering i 1540'erne, han side 19 postulerer, at »alt tyder på ... har foreligget«, selv om de fremlagte oplysninger ikke utvetydigt kan tages til indtægt for en sådan opfattelse. Man overbevises tværtimod om det modsatte af de vedvarende byggearbejder, der først fandt deres afslutning straks efter 1600 med den omfattende virksomhed, Peter de Castella og hans tre sønner udfoldede, og som professor Otto Norn er kommet for skade at tilskrive Hercules von Oberberg – hin næsten mytiske skikkelse, der i de seneste åringer er sat i forbindelse med så godt som al sønderjysk byggevirksomhed i 1500-tallets anden halvdel, og da også spøger her, om end så vidt ses kun i kornregnskaberne for Brundlund amt 1597.

Hvor værdifuldt det end kan være nærmere at få belyst disse byggearbejder, der til trods for den C. F. Hansen'ske ombygning 1805–07 endnu sætter deres præg på Brundlund, er det dog ved sin undersøgelse af den middelalderlige borgs anlægsforhold, at Otto Madsens lille arbejde får sin største og selvstændige betydning. Det fastslår Slotsvandmøllens fundamentale rolle i hele den oprindelige fortifikation, der som talrige andre steder fremkom ved opdæmning af åløb og kildevæld, men samtidig forudsatte eksistensen af et sluseværk til regulering af borggravenes vandstand. I denne snævre og ofte upåagtede sammenhæng mellem borganlæg og vandmølle har Brundlund sin ganske særlige interesse, fordi møllen her som det vistnok eneste sted i landet er bevaret – i sin nuværende skikkelse antagelig dog fra årene efter Grevens Fejde. At den tårnagtige møllebygning er udstyret med skydeskår – et forhold, der har været tolket som et udtryk for at møllefunktionen var sekundær i forhold til befæstningen – finder samtidig sin naturlige forklaring: som anlæggets svageste led har møllen fra første færd måtte befæstes, thi hvis fjenden først tog møllen, kunne han tømme gravene for vand.

Disse anlægsforhold er her behandlet så udførligt, fordi de er af principiel be-

tydning for forståelsen af landets middelalderlige befæstningsvæsen, og fordi Otto Madsens bog med al tydelighed viser, hvor givende alene en undersøgelse af de topografiske forhold kan være. Arkitekturforskning drives så sandelig ikke ved skrivebordet eller i biblioteket, men ved den direkte konfrontation med monumenterne! At der netop heri ligger en udfordring til landets lokalhistorikere, skal ikke tilsløres.

Otto Madsens bog om Brundlund Slot prætenderer ikke at være *bogen* om Brundlund Slot, dertil må den overlade for mange spørgsmål til den indgående bygningsarkæologiske undersøgelse, der kræver helt andre midler – tekniske og økonomiske – end den unge arkitektstuderende har haft til sin rådighed, men den viser med al tydelighed, hvor meget det alligevel er muligt at udrette for den der bruger øjnene.

I det foreliggende tilfælde kan man som noget særlig glædeligt konstatere, at det på lokalt plan har været muligt at vinde interesse for at publicere et af egnens vigtigste historiske bygningsminder, en aktiv kulturindsats, der mere end noget andet vil være nødvendig, hvis den (voksende?) historiske interesse fortsat skal stimuleres, men som også den rigshistoriske forskning vil nyde godt af. De talrige by- og egnshistoriske sammenslutninger landet over skulle her have en naturlig arbejdsmark.

Flemming Jerk

Morsingmål

CASPAR SCHADE: BIDRAG TIL ET JYDSK IDIOTICON (= *Jyske folkemål bd. VII), udgivet af Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning ved Bent Søndergaard. Universitetsforlaget i Aarhus, Århus 1968. 252 s. 28 kr.*

Caspar Schade (1754–1828) er født på Avernakø, men levede størstedelen af sit liv på Mors. Fra 1787–1793 var han sognepræst i Tæbring, Outrup og Rakkeby, fra 1793–1826 sognepræst i Nykøbing og fra 1797–1803 tillige provst over Morsø Sønder herred. Han var levende interesseret i naturhistorie og i alt, hvad der vedrørte øens historie, dens topografi, sprog og folkeminder. I 1806 udgav han sin »Forsøg til en Beskrivelse af Øen Mors«, i 1811 den kompletterede udgave »Beskrivelse over Øen Mors«.

Hans Idiotikon blev i 1807 indsendt til Videnskabernes Selskabs Ordbog, der havde udsendt en Opfordring til landets præster om at indsamle dialektord. Da ordbogen ikke er nogen dialektordbog, er manuskriptet, som man kunne vente, kun sparsomt benyttet her, derimod er det brugt i stor udstrækning i Molbechs Dansk Dialect-Lexicon og i Feilbergs jyske ordbog. Et særligt kapitel i udgiverens indledning handler om Feilbergs benyttelse, og det påvises her, at Feilberg har foretaget rettelser både m. h. t. lydgengivelse, ordfølge og ordvalg, og at selve stofudvælgelsen er inkonsekvent og mangelfuld. Det er således allerede af hensyn til håndskriftets værdi som kilde til viden om Morsø-dialekten såre velmotiveret

nu at udgive det i sin helhed. Til selve Idiotikon er i øvrigt føjet en række tillæg fra andre af Schades ordsamlinger, der indeholder adskilligt supplerende stof. De fylder dog tilsammen kun 35 sider i udgaven mod hovedhåndskriftets 250.

Schades ordstof er meget stort. Udgavens register omfatter henved 4000 ord, skønt han, som alle ældre dialektoptegnere og som titlen på håndskriftet viser, arbejder efter idiotikon-princippet dvs. at han (hovedsagelig) kun medtager ord, der ikke findes i rigssproget eller som har en afvigende betydning. Det er tydeligt, at visse sagområder har stået forfatterens hjerte særlig nær. Der er f. eks. et meget rigt stof af dyre- og plantenavne, af de sidste over 100.

Dernæst rummer Idiotikon et meget stort kulturhistorisk og folkloristisk stof. Man kan fremhæve skildringen af bryllupper og den meget detaillerede beskrivelse af morsingboernes klædedragt. Der er hundredvis af ordsprog, til dels benyttet af Evald Tang Kristensen i hans bekendte værk om Danske ordsprog og mundheld, men ofte i mere eller mindre forvansket form.

Også om religiøse og kirkelige forhold på øen bringer værket interessante oplysninger. Et lille situationsbillede fra kirkegangen (udg. s. 86) fortjener at citeres: »det er saare sjældent et Menneske forlader Kirken før hele Gudstjenesten er tilende, undtagen naar der skal catechiseres, og man veed at Præsten har for Skik at gjøre vel længe af denne Forretning«.

Udgiveren fortjener stor tak af alle sprogligt og kulturhistorisk interesserede. Bent Søndergaards indledning giver en kort, men fyldestgørende redegørelse for Schade og hans værk, og et højst nødvendigt ord- og sagregister afslutter udgaven. Kommentaren s. 201–214 kunne muligvis have været mere fyldig, men det er naturligvis noget af en smagssag, hvor meget man vil kommentere af et saa righoldigt værk. Værdifuldt er det, at kommentaren meddeler den moderne zoologiske og botaniske nomenclatur ved dyre- og plantenavnene; den er ofte forskellig fra Schades linnæiske.

Til slut en enkelt indvending: når Søndergaard om Schades virksomhed som lokalhistoriker og topograf henviser til to kronikker, han har skrevet om emnet i Morsø folkeblad, ville man nok foretrække, at han havde meddelt et kort referat af indholdet, selv om det måske ikke direkte har betydning for dialektoptegnelserne. Morsø Folkeblad er jo ikke lige let tilgængeligt for alle udgavens læsere og brugere – og dem fortjener der at være mange af.

Kristian Hald

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra: stud. mag. Marianne Antoniewitz (M.A.), professor, dr. phil. Kristian Hald (K.H.), arkivar C. Rise Hansen (C.R.H.), stud. mag. Per Malmberg Jensen (P.M.J.), overinspektør Peter Michelsen (P.M.), professor, dr. phil. J. Kousgård Sørensen (J.K.S.), arkivar Paul G. Ørberg (P.G.Ø.) og redaktøren (usigneret).

Nyt rigsarkiv i Roskilde? I april 1971 drøftede danske arkivfolk »Arkivbygninger og deres indretning«. Den duplikerede rapport fra dette seminar indeholder indlæg og diskussionsreferater om næsten alle de problemer et moderne arkivbyggeri rejser. Der skal bygges økonomisk og sikkert, personalet skal kunne trives i bygningerne, og arkivvæsenets »kunder« skal have de bedst mulige arbejdsbetingelser. Baggrunden for seminaret er den kendsgerning at der inden for et par år skal tages stilling til en stærkt påkrævet udbygning af rigsarkivet. En ny depotbygning kan ikke løse problemerne, en todeling af rigsarkivet bliver nødvendig. Blandt seminarets deltagere var der overvejende stemning for at placere et nyt rigsarkiv i tilknytning til Roskilde Universitet – hvilket rigsarkivaren fandt »var en frugtbar tanke«.

Arkivtrængslerne i det engelske rigsarkiv synes nu inden for overskuelig tid at blive overvundet. Med forbløffende hast har man taget principiel beslutning om opbygning af et nyt arkiv i Kew (Ruskin Avenue), hvoraf 1. etape skulle kunne være klar midt i 70-erne med læsesale til 4–500 besøgende og magasiner til 70 miles arkivalier. De ældre arkivalier forbliver i arkivets nuværende hovedbygning i Chancery Lane. Knapt og koncist fortælles om dette o.m.a. interessant i 12. beretning fra Public Office for 1970. *C.R.H.*

Kassation af arkivalier er og bliver et ømtåleligt problem, og det er derfor naturligt at Arkivarforeningen for to år siden gjorde spørgsmålet til hovedemne for et seminar. Den duplikerede rapport (København 1970) med indledninger og diskussionsreferater rummer meget stof til eftertanke – også for arkivernes brugere! Adskillige arkivalier er ikke værdige til opbevaring for tid og evighed, men der ud over er det (af økonomiske grunde) en politisk nødvendighed at foretage kassationer. Arkivarerne er – stort set – enige om at der kun bør foretages kassationer hvor de er økonomisk forsvarlige, og at man skal undgå kassationer der kræver individuel behandling af hver enkelt sag.

Fremtidens historikere skulle nødig kunne rette samme bebrejdelse mod arkivarerne, som de i dag retter mod deres forgængere. Derfor vil arkivfolkene gennemgående hellere investere arbejdskraft i journal- og kassationsplaner der skal bringe orden i fremtidens arkivmasser, end i møjsommelig og ikke særlig lønnende gennemgang af de arkivalier der allerede er i hus. Et specielt problem er ensartede og meget omfattende saggrupper (enstypesager), som man gerne så bevaret, men mangler plads til. Her vil man bevare en vis procentdel af materialet i håb om at det er repræsentativt. Det er en fremgangsmåde som lokal- og socialhistorikere næppe vil være begejstrede for. I øvrigt kan sikkert mange tilslutte sig den arkivar der mente, at arkivvæsenet i større udstrækning burde inddrage økonomer og repræsentanter for andre tilstødende forskningsgrene i kassationsdebatten.

Lokalhistorisk Journal er navnet på det nye tidsskrift der er opstået ved sammenlægning af Lokalhistorisk Arkiv og Lokalhistorisk Kontakt. Det første nummer – på 28 tættrykte sider – viser hvor rigtigt det er, at de lokalhistoriske foreninger og arkiver udgiver et fælles blad. Der er en række faste rubrikker med personalia, nye medlemmer, arkivnyt, bogorientering osv. – et muntert hjørne er der også blevet plads til. To af foredragene på det lokalhistoriske kursus på Sostrup Slot er gengivet ret udførligt, og så er der en fortrinlig kronik af Finn H. Lauridsen: Vi bringer sporten. Den er der gode ideer at hente i for lokalhistorikere. Bladet er fixt, appetitvækkende samt illustreret – læserne er godt tjent med det.

48 uåbnede skuffer findes på omslaget af første nummer af NEFA's nye tidsskrift NEFA-dokumentation, der fremover vil udkomme to gange årligt med henholdsvis en bibliografi over nordisk etnologisk litteratur samt en beretning over løbende etnologisk forskning. Det foreliggende første nummer af tidsskriftet indeholder en bibliografi for folkelivsforskere 1969–70, og heri kan man slå op under Danmark, Finland, Norge eller Sverige og orientere sig om, hvad der i disse lande er udkommet af »bibliografier og arkivoversigter«, »tidsskrifter og årbøger« samt »artikler og bøger« i årene 1969 og 1970. *P.M.J.*

Folkebøger. Hilding Pleijel, Bror Olsson og Sigfrid Svensson: Våra äldsta folkböcker. Gleerup, Lund 1967. Sv. kr. 9,50. Ordet folkebøger er her brugt i en lidt anden betydning end den sædvanlige. De fire bøger, der er tale om, er bibelen, salmebogen, katekismen og almanakken. Indtil langt ned i det 19. århundrede var det stort set de eneste bøger, der fandtes i svenske almuehjem, og deres fundamentale betydning for svensk fromhedsliv og svensk folkeliv overhovedet belyses her ved hjælp af mange kilder, visitationsberetninger, »husförhör« (katekisation i hjemmet), litterære citater og meget andet. Bogen er forsynet med rige kilde- og litteraturhenvisninger. Den meget velskrevne bog er resultatet af et samarbejde mellem tre af de mest kyndige svenske forskere på området, alle knyttet til universitetet i Lund. Mest kendt af Fortid og Nutids læsere er vel Sigfrid Svensson, professor i kulturhistorie; Bror Olsson er tidligere 1:ste bibliotekarie ved Lunds universitetsbibliotek og Hil-

ding Pleijel tidl. professor i kirkehistorie. Meget af bogens indhold og fremstilling kunne utvivlsomt godt overføres på danske forhold – allerede derved har den interesse for danske læsere – men en tilsvarende bog på grundlag af danske kilder ville på ingen måde være overflødig. Den ville være en smuk opgave for en eller flere danske kulturhistorikere med samme brede baggrund som de svenske forfattere. *K.H.*

Fynsk almue- og bondeliv 1861–85 belyses af Gunnar Rosling i Fynske Aarbøger X 3, 1970, s. 309–76 efter hans faders Jørgen Hansen Roslings (f. 1861, d. 1935) optegnelser. R. var udgået fra et fattigt, men åndeligt vakt (grundtvigsk) håndværkerhjem; der fortælles realistisk om barndomsår og skiftende pladser på gårdene, om højskoleophold (Ollerup) og soldatertid indtil 1885.
C.R.H.

Aarhus Kathedralskoles bibliotek var landets tredjestørste indtil det i 1902 afgav halvdelen af sine ca. 60.000 bind til det nye Statsbibliotek i Aarhus. Resten af bindene førte »en selv for bøger usædvanlig støvet og forsømt tilværelse«, hvad der medførte at kostbare og sjældne værker er forsvundet fra biblioteket. Siden har skolen afgivet en fin samling gamle værker om fysik og kemi til Institut for historisk Fysik ved Aarhus Universitet, men den resterende del af biblioteket må stadig karakteriseres som særdeles værdifuld. Det rummer en stor samling klassisk filologi, et imponerende antal historiske værker, megen jura, men også geografi, naturhistorie og medicin. Der er en smuk fransk afdeling med tidsskrifter og Voltaire i orginaludgaver og en fyldig Worm-samling (bl. a. 2 unica), heri Ole Worms store manuskript med teologiske forelæsninger han har overværet under sine studier i Tyskland. Om alt dette beretter skolens tidligere rektor, Aage Bertelsen, i Bogvennen 1971–73, hæfte 2. Aage Bertelsen, der har været primus motor i det endnu ikke afsluttede arbejde med at drage biblioteket frem af støv og glemsel, kommer også ind på spørgsmålet om hvordan bøgerne kan komme flest mulige til gavn. Han foreslår bl. a. at dele af biblioteket bør kunne tilbydes Odense Universitet.

Naturfredning og urbanisering. Historisk topografisk selskab for Gladsaxe Kommune markerer naturfredningsåret i »Årsskrift 1970« med P. Chr. Nielsens artikel »Om Gammelmosen«. Han gennemgår kort mosens historie og koncentrerer sig derefter om baggrunden for denne første videnskabelige naturfredning. Kyndigt og interessant redegør han for den livlige diskussion, som fandt sted i første halvdel af forrige århundrede, om tørvegravningens betydning for landets økonomi. I samme skrift offentliggøres de foreløbige resultater af en undersøgelse af Søborgmagle i de sidste 50 år, som viser overgangen fra haveby til forstadskvarter. Undersøgelsen er foretaget af en gruppe etnologistuderende bestående af Dorthe Haarh Carlsen, Ellen Damgaard, Bodil Grue-Sørensen og Poul Høst Moustgaard. *M.A.*

Malmø Museum, som tidligere ytrede sig i en række forskellige tidsskrifter, er fra 1970 begyndt at udgive sin egen årbog »Kring Malmøhus«. En elegant bog i 8° på ca. 200 sider med fast bind

og mange smukke illustrationer til 15 sv. kr. Årbogen indledes med en redegørelse for Malmøhus bygningshistorie. De 20 efterfølgende artikler samler sig i 4 hovedgrupper: de nyeste arkæologiske undersøgelser, pragtstykker fra våbensamlingen, orienteringer fra den naturhistoriske samling og en serie artikler fra kunst og kunsthåndværkerafdelingen, der alle har rosen som ledemotiv. Rosen som dekorationsemne belyses ud fra museets samlinger af keramik, tekstiler og en interessant gennemgang af sortstenssmykkernes historie. *M.A.*

Blekingsk folkekunst behandles i en afhandling om »Trane-Sven. Bonadsmålaren Sven Nilsson i Härnäs« i Blekingeboken 1971 af Eva Kjerström-Sjölin. – Bonadsmålningar er en slags løse tapeter af stof eller papir med malede figurscener. For Sydsveriges vedkommende er dette folkelige maleri ret ukendt, medens det tilsvarende i Dalarne vel er blevet en slags eksponent for svensk folkekunst overhovedet. Materialet består af 25 tapeter eller tapetfragmenter i museer og hembygdsgårde plus et enkelt stykke i privat eje, og Sven Nilsson (f. 1800) har desuden dekoreret kister og andre genstande. Afhandlingen, der er meget rigt illustreret, bl.a. med et par fine farvegengivelser, gør så vidt muligt rede for Sven Nilssons forbilleder, der bl.a. er illustrationer fra Gustav Adolf-bibelen, trykt første gang 1617–18, dog ikke direkte, men med Hübners Bibliska historier (1727 og senere) som mellemled, en bog, der har spillet en stor rolle i svensk skoleundervisning. *K.H.*

Blekingsk handel i den danske tid er emnet for afhandlingen Ättika, kläde, salt och öl, ved och enestakar – om Ronneby som handelshamn under 1600-talets förra hälft« af Margareta Swensson i Blekingeboken 1971. Den bygger især på toldregnskaber (i det danske rigsarkiv), der er bevaret fra årene 1599–1657 med nogle få afbrydelser i begyndelsen af 1600-tallet. Tabeller viser, at handelsskibsfarten på Ronneby i perioden 1600–1610 i hovedsagen udgik fra danske havne, men 1615–1655 mest fra tyske Østersøstæder, i begyndelsen særlig Stralsund og Greifswald, senere også fra bl. a. Lübeck. Ofte angives Bornholm og bornholmske byer som destination for skibe fra Ronneby (som fra Blekinge overhovedet). En særlig tabel viser udførslen af brænde og enestager, der stiger stærkt i løbet af perioden. Store mængder af brænde og fremfor alt enestager gik til Lolland og Falster, hvorfra der til gengæld importeredes korn. Eventuelle læsere på de to øer vil muligvis føle sig stødt over at se dem betegnet som »de syddanska småöarna.« *K.H.*

Fynske Minder er også i årgang 1969 et godt udtryk for Odense museernes brogede virke. Her skrives om ting som jernalders guldfund, lavssager, damaskduge og våben fra Brobyværk. Nærmest ind på livet af fortidens mennesker kommer man i skildringer af, hvordan håndværkslærlinge blev optaget blandt svendene i 1700-årenes Odense, og i minder fra et snedkerværksted og fra fugleskydning i Ringe i begyndelsen af vort århundrede. Redegørelsen for udbyttet af P. S. Krøyers rejseår har kun fynsk tilknytning, fordi billedet af de italienske markarbejdere

tilfældigvis hænger på Fyns Stifts Kunstmuseum. *P.M.*

Vejenes historie i Frederiksborg amt fortæller Torben Topsøe-Jensen om i Årb. Frederiksborg amt 1970 s. 5–58, herunder også om *milepæle.* Hel- og halvmilepælene oprindeligt i norsk marmor forvitrede og udskiftedes i forrige århundrede med granitstene, som forsynedes med Fr. V.s og Chr. VII.s navnetræk. En gammel milepæl er dog endnu bevaret ved Rørtang på Helsingørvejen. De lidt yngre kvartmilepæle udførtes i granit og er oftest bevaret.
C.R.H.

Gods- og adelshistorien i 1600-årene belyses atter i Fynske Årbøger X,3 (1970), s. 377–450 af Helge Land Hansen i den afsluttende 2. del af hans studier over Ejler Høg til Dallund og Nielstrup. Med dygtig udnyttelse af trykt og utrykt kildemateriale følges her en adelsmand, der – antagelig p. gr.a. mangelfuld uddannelse – aldrig opnåede den økonomiske støtte, det var at være lensmand, og som fra en i beg. af 1630-erne tilsyneladende gunstig position i stigende grad blev forgældet, især i depressionen efter Torstenssonkrigen. Land Hansen finder årsagerne i dårlig administration af Ejler Høgs jordegods under dennes umyndighed, i hans byggeri på Dallund og på avlsgårdene og i store udgifter til sønnernes udenlandsrejse; alt dette i forbindelse med slette konjukturer, drev ham 1657–58 reelt fra Dallund. Arvingerne fragik ved hans død 1660 den mindst 40.000 rdlr. store gæld. De mange detaljer i afhandlingen fremlægges med god fremhævelse af den økonomiske baggrund. Nogen ødeland i populær forstand var E. H. ikke. Var han repræsentativ for sin stand eller en gruppe inden for den? Ja, det kan først ses, når flere tilsvarende enkeltstudier foreligger. En god og interessant begyndelse er gjort. Medlidenheden har ofte samlet sig om de arme bønder, måske kommer der med tiden større forståelse for godsejernes vanskeligheder.
C.R.H.

Dødsdomme i Danmark 1893–1932 belyses kort af Svend Gram Jensen i det fællesnordiske Tidsskrift for rettsvitenskap 1971 s. 221–31. Skarpretterens økse faldt sidste gang 8/11 1892, men under straffeloven af 1866 afsagdes endnu 22 (ikke som officielt hidtil antaget 23) endelige dødsdomme, der dog alle formildedes til tugthusarbejde på »livstid«. I den foregående periode 1866–92 var af 48 kun 4 blevet henrettet, men forud derfor i perioden 1841–66 389 dødsdomme, hvoraf 38 fuldbyrdedes. *C.R.H.*

Mytologisk øl. I Fra Randers Amt 1970 s. 5–45 har Hans H. Worsøe skrevet om »Thor og Heimdal. Nogle træk af ølbrygningens udvikling fra håndværk til industri i Randers 1850–1900«. Efter at det berømte Randers Buurøl forlængst var gået ud af sagaen, fremstilledes i større købmandsgårde kun simpelt husholdningsøl og måske enkelte steder noget hvidtøl. De første selvstændige bryggere etablerede sig i 1843 og 1844, og i de følgende år blev der oprettet flere bryggerier, hvoraf nogle kun eksisterede i en kort periode. I 1873 stiftedes aktieselskabet Thor, som overtog et bryggeri af samme navn, der i 18 år havde eksisteret som et privat foretagende, og i 1881 oprettedes det

konkurrerende Heimal, også i dette tilfælde på grundlag af en eksisterende virksomhed. Heimdal blev nedlagt i 1905, og Thor, der nu var alene om at fremstille bajersk øl i Randers, udviklede sig derefter i løbet af få år fra håndværksvirksomhed til et moderne industriforetagende. Med korte bemærkninger om denne proces slutter forfatteren sin meget detaillerede skildring af Randers bryggerihistorie i sidste halvdel af 1800-tallet. *K.H.*

Budkavlen 1968 indeholder en afhandling af Alfhild og Gun Forslin om »ett underligt djur i vår Herres hage«, en gammel danseleg, der senere blev til en barneleg, som også var udbredt i Danmark. Under navnet jægerdansen kom legen til at spille en skæbnesvanger rolle for den danske biskop Anders Arrebo, da han deltog i to bryllupper i Norge i årene 1619 og 1621. I akterne i retssagen mod biskoppen, der som bekendt endte med hans afskedigelse for usømmelig opførsel, findes den ældste skildring af legen. – I samme årgang af tidsskriftet skriver K. Rob. V. Wikman om det nu ophævede Institutet för nordisk etnologi vid Åbo Akademi 1927–68. *K.H.*

Om baggrunden for den *gammeldanske kirkelov* fra 1170'erne har *Gordon Albøge* skrevet en afhandling: Kirkeloven og landskabslovene, i Studier i dansk Dialektologi og Sproghistorie tilegnede Poul Andersen (1971). Kirkeloven er bevaret i to danske redaktioner, Sjællandske Kirkelov og Skånske Kirkelov, samt i en latinsk redaktion. Om forholdet mellem disse redaktioner har der hersket uenighed. De fleste har ment, at den latinske er oversat fra den danske, men også den omvendte opfattelse at den latinske version er den primære, har været gjort gældende, navnlig fordi den danske tekst har nogle syntaktiske konstruktioner, som har været anset for latinpåvirkede. Vanskelighederne har for begge parter bl.a. bestået i at begrunde de indholdsmæssige afvigelser mellem redaktionerne. Albølge plæderer for en tredie mulighed, nemlig at de to tekster er uafhængige af hinanden. Kirkeloven er en retsplejelov der reviderer og lemper en gældende praksis. Den giver bønderne den fordel over for kirken, at den foreskriver dansk proces og dansk strafferet og afviser brug af fremmed ret. Til gengæld får biskoppen løfte om tredjedelstiende. Loven henvender sig til begge parter, men den latinske version har specielt kirkens mænd i tankerne, fremhæver enkeltheder, navnlig af økonomisk og processuel art, som det var i kirkens interesse at få præciseret. Og omvendt er den danske redaktion henvendt til bønderne, fremhæver f. eks. udtrykkelig den begrænsede anvendelse af nævn i ranssager, hvilket ikke var i kirkens interesse. Disse forskellige adressater forklarer indholdsmæssige afvigelser og indicerer teksternes selvstændighed. Det taler i samme retning at der iflg. Albøge ikke er latinpåvirkning at spore i den danske sprogform og ingen dansk indflydelse på den latinske versions syntaks og stil.

At det sidste ord ikke er sagt om dette problem, viser en anden afhandling i samme festskrift, skrevet af *Bent Jørgensen:* Til Skånske kirkelovs latinitet. Han fremfører nye argumenter for den opfattelse, at den danske tekst er den primære, den latinske en oversættelse.

Bent Jørgensen mener at kunne forklare nogle tekstlige afvigelser som opstået ved oversætterens misforståelse eller fejllæsning af det danske forlæg.

J.K.S.

Den skarpsindige præst i Tamdrup, R. Volf, har på ny leveret et overordentlig interessant bidrag til løsning af problemkomplekset omkring Jelling-Tamdrup i Vejle amts årbog 1970 (tidl. artikler i 1960 og 1966). Han argumenterer for, at Tamdrup kirke og dens udsmykning – både kalkmalerierne og det gyldne alter – må stamme fra så tidlig en tid som midten af 1000-tallet, og at det hele er blevet til på Svend Estridsens og hans moder Estrids initiativ. Nye fund af kalkmalerier i 1965 i Tamdrup støtter antagelsen af, at det er den samme kunstner, der har malet i Jelling og Tamdrup. Forf. tilbageviser en hypotese om, at de gyldne plader skulle have siddet på et relikvieskrin for Poppo. De berømte 7 historiske relieffer, som opfattes som en direkte illustration til den store Jellingestens tekst, har i øvrigt ikke siddet på alterets frontale, men på et lavt retabel ved alterets bagerste kant. Billederne godtgør, at det gyldne alter er skænket til kirken ved dens indvielse, så at kirke og alter er lige gamle. Også kunsthistorisk mener forf. at have dækning for sin påstand gennem en sammenstilling af Tamdrupmesteren og Hildesheimerkunsten, specielt den ottoniske kunst under Biskop Bernward i begyndelsen af 1000-tallet. Der er flere interessante enkeltheder i artiklen, bl. a. vedr. kalkmaleriers tilblivelse. Forskningen vil ikke kunne gå uden om pastor Volfs arbejder, og man snyder sig selv, hvis man ikke får dem læst. *P.G.Ø.*

Knud Klems skildring af *Det kongelige danske østersøiske og guineiske Handelsselskab* er hovedstykket i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1970. Dette handelskompagni fik en kort og bevæget historie 1781–85 og kunne ikke klare sig under de for søhandelen vanskelige konjunkturer efter fredslutningen 1783. Det blev det sidste statsstøttede privilegerede handelskompagni, og fremtiden tilhørte de private forretningsfolk. Selskabet efterlod varige spor i form af endnu eksisterende pakhuse og en udbygning af Københavns havn. Og listerne over selskabets skibe kan bruges som et bidrag til skibsbyggeriets historie i 1700-årene. *P.M.*

Skotilvirkning er emnet i Örebro Läns Hembygdsförbunds årbog, »Från Bergslag och Bondebygd«, 1970. Af de syv artikler, der omhandler forskellige sider af årbogens tema, må man fremhæve »Partiskomakeriet i Närke«. Artiklens forfatter, Harald Rydberg, fortæller heri, hvordan »partiskomakeriet«, der defineres som »tillverkning av skodon i parti, huvudsakeligen förlagsmässigt organiserad och med de viktigaste momenten hantverksmässigt utförda«, efterfølger skomagerhåndværket baseret på bestillingsarbejde og »marknadsproduktion«, samt hvordan »partiskomakeriet« forholder sig til den efterhånden konkurrerende fabriksfremstilling af sko. *P.M.J.*

Sundtoldstidens Helsingør er interessant historie. Som Årb. Frederiksborg amt 1968 og 1969 er udsendt: Skippere, klarerere og toldere. Livet omkring Øresunds Toldkammer og Helsingørs havn i 1800-tallet. Heri fortæller direktør Henning Henningsen om emnet i

vid betydning (fyrvæsen, færgemænd, lodser, karantænevæsen medtages) og begrænser ikke skildringen snævert til 1800-årene. Det er en levende, rigelig personligt præget skildring, hvor forfatteren gør brug af kasserer ved Øresunds Toldkammer Carl F. Holms udkomne, men straks forbudte bog »Bidrag til Sundtoldens Historie« 1. del (1855) med dens afsløringer. Det er – som bogens indledning medgiver – ikke øresundstoldens historie, men en folkelig beskrivelse af livet om, i og uden for havnen med mange nyttige facts og gode illustrationer. *C.R.H.*

2. Verdenskrigs historie. Studiet heraf fremmes væsentligt, når Public Record Office i London pr. 1. januar 1972 ved imødekommende ændring af 30-årsreglen åbner for arkivalierne fra hele perioden 1939–45. Allerede nu er fra 21/10 1970 Combined Chiefs of Staff's arkiver, fælles ejendom for United Kingdom og USA, givet fri såvel i London som i Washington; kun en meget lille del er af sikkerhedsmæssige grunde blevet undtaget. *C.R.H.*

Dansk kulturhistorisk Museumsforening

Mødet fandt sted på Moesgård fredag den 3. september 1971 kl. 9,00–10,20, hvor følgende museer var repræsenteret: Bangsbomuseet, Djurslands Museum, Esbjerg Museum, Museet Falsters Minder, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, Forhistorisk Museum, Moesgård, Fredericia Museum, Frederiksborgmuseet, Gilleleje Museum, Haderslev Amts Museum, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Helsingør Bymuseum, Helsingør kommunes historiske Samling i Espergærde, Herning Museum, Holbæk Museum, Horsens historiske Museum, Hørsholm Egns Museum, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Museet på Jægerspris Slot, Kalundborg Museum, Københavns Bymuseum, »Den gamle By«, Århus, Køge Museum, Landbrugsmuseet, Langelands Museum, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Nationalmuseet, 1. afd., 2. afd., 3. afd., Konserveringsanstalten for Jordfund, Konserveringsanstalt 2, Brede, Nordsjællands Museum, Næstved Museum, Odder Museum, Odense Bys Museer, Orlogsmuseet, Kulturhistorisk Museum Randers, Antikvarisk Samling Ribe, Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning, Rosenborgsamlingen, Roskilde Museum, Samsø Museum, Skagens Fortidsminder, Skive Museum, Svendborg Amts-Museum, Sydsjællands Museum, Søllerød kommunes Museum, Thisted Museum, Varde Museum, Vendsyssel historiske Museum, Viborg Stiftsmuseum, Værløse Museum, Ølgod Egnsmuseum, Aabenraa Museum samt Ålborg historiske Museum.

1. *Valg af dirigent:* Efter formandens velkomst valgtes overinspektør Harald Langberg, Nationalmuseet, til mødets dirigent.

2. *Nye medlemmer:* Taasinge Skipperhjem og Folkemindesamling, Sundby-Hvorup sognehistoriske Samling og Bov Sogns Museum.

3. *Styrelsens beretning for 1970/71:* Formanden, museumsinspektør Peter Seeberg, indledte styrelsens beretning med at mindes direktøren for De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg siden 1957 og formand for Frederiksborgmuseet, kammerherre Gunnar Bardenfleth og museumsassistent Anders Olesen, Viborg Stiftsmuseum, der begge var afgået ved døden i det forløbne år.

Seeberg omtalte derefter styrelsens deltagelse i *museumslovens revision,*

som ikke blev det gennembrud for museumssagen, man havde håbet. »Efter årsmødet faldt de skønneste blade af blomsten, da ministeriet begyndte at plukke, og senere på efteråret fratog finansministeriet den yderligere pragt, således at et nu afpillet forslag blev stillet til debat i Folketinget og til behandling i Folketingsudvalget. Vor optimisme havde måske været for stor. Hensynet til statens finanser blev i hvert fald af såvel ministerier som Folketing taget så alvorligt, at loven på det økonomiske område kun medførte en ajourføring, til glæde for en dog ikke helt ringe skare museer. Loven blev til gengæld udvidet til at gælde en række museer, som ikke tidligere havde kunnet få statstilskud, de regionale specialmuseer, og blev omdøbt til at hedde: Lov om statstilskud til kulturhistoriske museer«. Et andet resultat af lovens behandling i Folketingsudvalget omtaltes, nemlig det endnu stående forslag om nedsættelse af et snævert, ministerielt museumsudvalg til behandling af museernes problemer. Foreningen har meddelt minister og folketing sit forslag til et kommissorium og har til gengæld fået tilsendt ministeriets kommissorium, der lyder således: »Udvalget har til opgave at undersøge mulighederne for at samle de gældende museumslove i én lov, der evt. indeholder bestemmelser om museernes forpligtelser over for rigsantikvaren i relation til dennes varetagelse af de opgaver, der er pålagt ham ved naturfredningsloven og bygningsfredningsloven m.v. Udvalget skal endvidere have til opgave at overveje ønskeligheden af og mulighederne for, at museerne inden for en amtskommune koordinerer virksomheden f. eks. gennem oprettelse af museumsråd og etablering af visse fælles faciliteter samtidig med, at de enkelte museer inden for regionen specialiseres i det omfang, hvori der er naturlige forudsætninger herfor. Det bør overvejes, om statstilskud under en fremtidig struktur bør ydes til den regionale museumsorganisation, eller om det fortsat bør ydes til det enkelte museum. Udvalget bør endvidere undersøge mulighederne for en mere systematiseret, varigere eller tidsbegrænset deponering af museumsgenstande og kunstværker, tilhørende statsmuseer, på lokale museer og for udlån af museumsgenstande og kunstværker fra offentlige museer til skoler og andre institutioner. Endelig bør udvalget overveje museernes personalemæssige forhold, herunder personalets uddannelse og evt. efteruddannelse.

Udvalget er i øvrigt bemyndiget til under sit arbejde at tage andre museumsproblemer af faglig og strukturel natur op og fremkomme med forslag om sådanne«.

Formanden påpegede, at organisationens udvikling har medført, at styrelsen har taget initiativer, som ikke anerkendes af alle medlemmer, og at flere af disse derfor – trods en stærkt øget kommunikation, vil ønske kulegravet forholdet museerne imellem og museerne og organisationen imellem, således at alle ved, hvor de er henne, og på hvilke områder, der er givet foreningen mandat og styrelsen bemyndigelse til at handle på alles vegne.

Om foreningens *mødearrangementer* oplystes det, at museumskurset, som i juni måned blev holdt i V. Vedsted med 110 deltagere, Lakolkmødet som

blev holdt i november med op mod 80 deltagere og Stavrby-Skov mødet for styrelsesmedlemmer i januar alle er tegn på en ønskelig og fornyet kommunikation om museernes latente problemer. Men skal der lægges en ny farbar bane ud gennem udvalgsarbejdet, må der efter styrelsens opfattelse involveres endnu flere implicerede fra museernes verden. Styrelsen vil derfor i løbet af vinteren 1971/72 indbyde til en *museumskongres,* strækkende sig over to døgn, hvor man i grupper og plenum kan forberede en sammenfatning af de synspunkter, der gør sig gældende i og for danske museer. Har det forhold mellem museerne og staten, som organisationen traditionsmæssigt fremfor alt har skullet vogte, indkredset det informative, pædagogiske og formidlende som museernes særlige forpligtelser som offentlige institutioner, vil kommende konfrontationer mellem organisationen og de øvrige offentlige myndigheder: kommunale og amtskommunale afsætte endnu tydeligere for museerne, hvilke virkeområder, offentligheden påtænker for dem eller venter sig af dem.

Den offentlige støtte er, udtalte Seeberg, hvad enten den gælder selvejende eller offentligt ejede institutioner, en udfordring til museernes mening med sig selv. Kun ved på forhånd at have løst de i grunden få problemer, som offentligheden har opmærksomheden rettet mod, kan vi opnå den fornødne bevægelsesfrihed til at skabe et vågent, mangesidigt museum, der befatter sig med ikke blot kortsigtede, men også langsigtede bidrag. Men vi vil ikke komme udenom at ordne vore egne forhold, ordne vore indbyrdes forhold og få disse til at se fornuftige ud, også ud over vore egne kommunegrænser. Intet museum kan komme til at fungere rigtigt uden i den nærmere og fjernere sammenhæng, som alle øvrige museer skaber. Ingen museumsmand kan tage sig let, at et privatejet museum i nabolaget kører nedenom og hjem af mangel på offentlig støtte. Samlinger, oplysninger har vi alle ansvaret for, og det må være en klar forpligtelse, at museerne efterhånden bruger deres arbejdsmæssige overskud – hvis det findes – til at hjælpe museer på fode, i hvert fald moralsk. Der vil være andre meninger om dette forhold: Nogle vil mene, at den overskuelighed og indbyrdes samordning, som tiltrænges for at give offentligheden lyst til at støtte museerne, kun kan opnåes ved en kraftig udtynding af antallet af museer og vidtstrakt samdrift blandt de øvrige. Efter at have berørt tanken om den arbejdsfordeling og arbejdsgang museumsfolkene må være med til at skabe, udtalte formanden: »Smukke systemer vil ikke gøre det. En ordning skal skabes, der ikke blot er strømlinjet, men enkel, rummelig og sparsommelig, i den forstand, at samtlige museers ressourcer og reserver gennem en ordning bringes til rimelig udfoldelse. Museerne vil derigennem ikke opnå at få den store betydning, men de vil opnå ikke at være betydningsløse«.

I beretningen omtaltes *DKM's økonomi,* hvis grundlag blev lagt for fire år siden ved en vedtagelse på årsmødet, hvorefter foreningen får det lidt bedre, hver gang medlemmerne får det lidt bedre, og opmærksomheden henledtes på, at pengene går til opretholdelse af sekretariatet, til meddelelser til

medlemmerne, sidst i form af »STOF«, til styrelsesmøder fire gange om året, til tilrettelæggelse af årsmødet, Lakolkmødet, møde for styrelsesmedlemmer, museumskurset. Det blev nævnt, at de rigeste provinsmuseer betaler mellem 3 og 6.000 kroner årligt, og at styrelsen nu med baggrund i diskussionen sidste år har foreslået en udjævning af provinsmuseernes kontingent, og taget skridt til at forsøge en forhøjelse af specialmuseernes kontingenter. Seeberg udtalte i denne forbindelse, at det har været nødvendigt at foretage en retræte i forhold til det oprindelige forslag, idet man ikke har villet betale efter forslaget. »Et enkelt medlem har udmeldt sig, andre har givet deres misbilligelse elskværdige udtryk. Foreningen må følge medlemmerne, men styrelsen må, når det gælder kontingent understrege, at foreningen vil gøre sig selv overflødig, hvis medlemmerne ikke vil betale. Princippet for kontingentberegning rammer de bedstbemidlede, der alligevel nok kunne bruge penge selv. Hvad kan styrelsen gøre andet end fastholde principperne og bede de utilfredse, der betaler alligevel, om at være med til at overtale de utilfredse, der ikke vil betale mere, så de betaler med glæde – eventuelt«.

Formanden omtalte herefter, at *den årlige museumsstatistik* nu er bragt ind i en fast form derved, at Danmarks Statistik har overtaget indsamlingen. Endvidere at driften af *Ørslev Kloster kollegium* fortsat går fint, således at årsskiftet takket være betydelige økonomiske forbedringer i forholdet til komtesse Olga Sponnecks legat og en almindelig forbedring af indtægterne kunne rundes med et betydeligt overskud, som er anvendt til istandsættelser ude og inde.

Udviklingen af *amtsmuseumsråd,* som styrelsen opfordrede til dannelsen af sidste år, har givet en række forskellige resultater. Der er nu museumsråd for amterne Nordjylland, Østjylland, Viborg, Ribe, Sønderjylland, Fyn, Storstrømsamt. De fleste råds kompetance er konsultative, men i fællesskab er der opnået betydelige økonomiske forbedringer for amternes tilskud til museerne, i første række i Nordjyllands og Viborg amter – samt på et mere integreret grundlag i Sønderjylland. Amtstilskuddet har i flere tilfælde medført en stigning også i de primærkommunale tilskud, således at der gennem denne feedback-mekanisme er skabt en gunstig økonomisk cirkulation, som lover godt. Foreningen vil i løbet af efteråret sende en samlet rapport ud om vilkårene for samarbejdet i amtsmuseumsgrupperne.

Seeberg omtalte derefter foreningens årbog *Arv og Eje,* der udkommer som særårbog med titlen »De næsten Ukendte«, en billedbog med gengivelser af de naive billeder, som findes i vore museer og som gennem de sidste år var samlet i en udstilling, der rejste rundt. Takket være redaktionen ved Holger Rasmussen, Palle Friis og Svend Thomsen forelå bogen ved årsmødets afholdelse i ét eksemplar. Formanden oplyste samtidigt, at den aldrig ville have foreligget, medmindre Handelsbankens Fond havde bevilget et klækkeligt beløb til udgivelse af bogen i det nuværende udstyr, og han henviste til Handelsbankens interesse for museerne, der har givet sig udtryk på mange glædelige måder.

Som en hilsen fra DKM overrakte formanden værket til professor Glob, idet han udtalte: »De næsten ukendte udkommer som en hilsen til rigsantikvaren, P. V. Glob i anledning af 60-årsdagen i februar. Det skal ikke skjules, at dagens stolthed er, at vi i dag kan overrække dig ikke blot et festskrift, men et festligt skrift som tak for det, du har betydet for dansk kulturhistorie, for dens museer og for dens mennesker, og som en hyldest til dig, fordi ingen ære var større for dig end at være dig selv og lade andre være det«.

Formanden sluttede sin beretning med at bringe en tak til ministeriets embedsmænd, til Lokalmuseumstilsynet, til foreningens sekretær, Munthe af Morgenstierne, til sekretariatets leder, Kirsten Rex Andersen og til alle, der har villet huse årsmødet i Århus og på Samsø.

Styrelsesberetningen godkendtes med akklamation.

I tilslutning til formandens beretning takkede *rigsantikvaren* for den hyldest, foreningen havde bragt ham i anledning af hans 60-årsdag.
Østergaard Christensen, Holbæk, oplyste, at man i Vestsjællands Amt nu har påbegyndt et samarbejde imellem amtets museer.

4. *Godkendelse af regnskab for 1970/71:* Kassereren aflagde regnskab, for hvilket der meddeltes decharge.

5. *Forslag til regulering af kontingent:* Sekretæren fremlagde forslag om regulering af kontingentet således: For samtlige museer som hidtil 5 ‰ af driftsudgifterne, dog med indførelse af maximumbeløb for lokalmuseer 5.000 kr. og for specialmuseer 1.000 kr. For Nationalmuseets vedkommende foresloges et fast kontingent på 500 kr. pr. tilmeldt afdeling. Efter en kort diskussion, hvorunder det blev fastslået, at ekstraordinære donationer til indkøb af genstande ikke er at betragte som en del af driften, erklæredes forslaget for enstemmigt vedtaget.

6. *Forslag fra styrelse og medlemmer:* Til behandling under dette punkt forelå ingen forslag.

7. *Valg af formand:* Museumsinspektør Peter Seeberg blev genvalgt.

8. *Valg til styrelse:* På valg efter tur var Munthe Morgenstierne, Niels Oxenvad og Valdemar Smed. Samtlige genvalgtes enstemmigt. Endvidere valgtes som hhv. 1. og 2. suppleant: Torben Witt, Ålborg historiske Museum og Mette Müller, Musikhistorisk Museum.

9. *Valg af revisor:* I stedet for Else-Marie Boyhus, der ikke ønskede genvalg, valgtes Jens Ole Lefevre, Skive. S. C. Strøyberg stillede forslag om aftale med en autoriseret revisor. Forsamlingen vedtog enstemmigt dette forslag.

10. *Eventuelt:* På forsamlingens vegne rettede *Knud Klem* en tak til styrelsen for den gode beretning og for arbejdet i det forløbne år. Formanden takkede til slut dirigenten for veludført hverv og meddelte samtidigt, at styrelsen har følgende mødeplaner for det kommende år: Arbejdsmøde på Lakolk i november, en museumskongres i løbet af januar-februar for ledere, styrelsesmedlemmer m.fl. (stedet endnu ikke fastsat) samt museumskursus i juni 1972 på Brandbjerg Højskole ved Vejle.

B. Munthe Morgenstierne

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver

Som sædvanlig afholdt SLA sit repræsentantmøde i forbindelse med DHF's årsmøde. SLA's møde fandt sted i Erhversarkivet fredag d. 3. september. 32 medlemmer, aktive og passive, var repræsenteret. Efter at formanden, skoleinspektør A. Strange Nielsen havde budt velkommen, valgtes rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt til dirigent.

1. *Formandsberetning.* I sin beretning nævnte formanden, at det havde været et travlt år, så styrelsesarbejdet har udviklet sig til at være et stort fritidsjob. Han rettede derpå en speciel velkomst til de 11 nye medlemmer, 2 passive og 9 aktive. Der er nu 96 lokalhistoriske arkiver.

I det forløbne år har sammenslutningen afholdt to *regionalkurser* i registreringsarbejde. Det ene fandt sted i Roskilde og havde samlet 39 deltagere, mens 27 var mødt til kurset i Kolding. Ved disse kurser havde man lejlighed til at prøvekøre et duplikeret afsnit af den kommende vejledning.

Formanden omtalte endvidere DHF's *kursus om indsamlingsarbejde* i købstæderne i Vester Vedsted, hvor også arkivproblemer blev drøftet. Der er endvidere et *kursus i fototeknik* under forberedelse. I 1½ år har SLA søgt at komme i *kontakt med Danmarks Biblioteksskole* angående en drøftelse af mulighederne for at skolen medvirkede i uddannelsen i lokalhistorisk arkivarbejde. For nylig afholdtes et møde med skolens ledelse. Man kunne imidlertid ikke stille en linieuddannelse af bibliotekarer i udsigt, men vil derimod søge at arrangere korte kurser for bibliotekarer i lokalhistorie. Styrelsen har haft drøftelse med bibliotekstilsynet om den nye bibliotekslovs omtale af lokalhistorisk arkivarbejde og med Danmarks Radio om en indsamling af gamle film og billeder til kopiering til brug for TV's filmarkiv. Man har tilsagt DR sin støtte til en landsomfattende kampagne, som starter i Sønderjylland nu i efteråret.

Der er endvidere drøftelser i gang med indenrigsministeriet om en eventuel anvendelse af militærnægtere i lokalhistoriske arkiver. Atter i år har kulturministriet givet SLA et nedskåret *tilskud,* men takket være DHF's formand, professor Olaf Olsen, fik sammenslutningen en ekstra bevilling på 1000 kroner fra tipsmidlerne, så vi samlet har modtaget 3000 kr.

Den kortlægning af det lokalhistoriske arkivarbejde landet over, som startedes i 1969, er afsluttet, og en *situationsrapport* er udsendt til alle SLA's og SLF's medlemmer, til amtskommunernes og storkommunernes kulturudvalg, samt til de heltidsbetjente biblioteker.

På årsmøderne de senere år har man talt om *»vejledningen«,* som man blot aldrig så noget til. Nu er den færdigredigeret og klar til trykning, så den kan udkomme i løbet af efteråret i DHF's håndbogsserie.

Den kontakt, SLA's og SLF's styrelser har haft om et eventuelt *bladsamarbejde* eller sammenslutning af de to blade »Lokalhistorisk Kontakt« og »Lokalhistorisk Arkiv« vil fortsætte som direkte forhandlinger meget snart.

Formanden rettede en tak til landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen for modtagelsen af Nordisk Arkivnyt og til landsarkiverne som helhed for de arkivregistraturer, lokalarkiverne modtager. Sluttelig takkede Strange Nielsen styrelsen for samarbejdet og forsamlingen for fremmødet.

Diskussion:

I tilslutning til formandsberetningen fremkom et par bemærkninger og korrektioner til situationsrapporten, og flere deltagere havde ordet angående det påtænkte fotokursus, som blev mødt med nogen skepsis. Man tvivlede på, at det på relativt kort tid kan lade sig gøre at lære folk noget væsentligt om fotografering og fremstilling af forstørrelser m.v. Styrelsen vil nu se nærmere på sagen.

Landsarkivar dr. *Harald Jørgensen* mindede om, at han tidligere havde opfordret til at indsende lister over tilvæksten i de lokalhistoriske arkiver. Landsarkivaren anså det for vigtigt, at man på centralt sted (landsarkiverne) er orienteret om, hvad der ligger ude i de lokalhistoriske arkiver. Uden at der kom noget af den gamle diskussion frem, om hvem der skal have hvad – landsarkiverne eller de lokalhistoriske arkiver – meddelte dr. Jørgensen, at der i hans »kongerige« var hjemtaget flere kommunale arkiver, som allerede er registreret, og en registratur er udsendt til kommunerne.

I forbindelse med landsarkivarens udtalelse nævntes muligheden for at udsende en ny og forøget udgave af Helle Linde og Anker Olsen: Manuskripter og arkivalier i danske Samlinger.

2. *Regnskabet:* Kassereren, socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, forelagde regnskabet, som viste en balance på 17.284 kr. Der havde været en indtægt på 16.354 kr., mens udgifterne beløb sig til 10.987 kr., og regnskabet sluttede med en kassebeholdning på 6.296 kr.

3. *Kontingentet:* Kontingentet fastsattes uændret til 80 kr. for aktive og 100 kr. for passive medlemmer.

4. *Valg:* Til formand genvalgtes skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toxværd. Af styrelsen afgik efter tur overlærer Niels-Jørgen Hansen, Ringsted og bibliotekar Gerda Reppke, Solbjerg, som begge genvalgtes, og det samme gjaldt revisoren, museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev.

5. *Indkomne forslag:* Der var ikke indkommet forslag til mødet, og efter en kort bemærkning fra redaktør *Ejnar Jakobsen,* Sæby kunne dirigenten slutte mødet.

Niels-Jørgen Hansen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger

Repræsentantmødet fandt sted på Århus Kommunes Hovedbibliotek fredag den 3. september 1971 kl. 9. 35 deltagere var mødt, repræsenterende følgende historiske foreninger: Als og Sundeved, Frederiksborg Amt, Fyns Stift, Gentofte, Gladsaxe, Horsens og Omegn, Kolding, København, Langå, Lolland-Falster, Præstø Amt, Randers Amt, Ribe Amt, Ringkøbing Amt, Roskilde Amt, Sorø Amt, Stenløse og Omegn, Søllerød, Sønderjylland, Vejle Amt, Viborg Amt, Østjysk Hjemstavn og Århus Stift.

1. *Valg af dirigent:* Professor, dr. phil. *Olaf Olsen* valgtes.

2. *Formandens beretning:* Sammenslutningen tæller nu 39 lokalhistoriske foreninger, efter at 3 nye er kommet til i årets løb: Birkerød egnshistoriske Selskab, Historisk-topografisk Selskab for Vamdrup-egnen og Rosenholm Kommune ved Kulturudvalget. Det samlede antal enkeltmedlemmer er ca. 26.400. Formanden takkede for foreningernes omhyggelige besvarelser af *spørgsskemaerne* og for arbejdet med fremskaffelsen af statistiske oplysninger. Behandling heraf vil fremkomme senere. En enkelt iagttagelse har dog hurtigt kunnet konstateres: de historiske foreninger har social slagside. Kun et ringe antal arbejdere, faglærte såvel som ufaglærte, står som medlemmer af foreningerne. Man kunne måske rette på forholdet ved at foreslå oprettet lokalhistoriske studiegrupper, studiekredse i arbejderhistorie inden for arbejdernes egne rækker – i lighed med f. eks. »arbejdernes bibelkreds«. Vore årbøger er i meget høj grad præget af det gamle borgerlige samfunds historie. Egentlig arbejderhistorie ser man næsten aldrig. Arbejderhistorie burde sættes på programmet, samarbejde optages med lokale arbejderpolitikere og fagforeningsfolk. Man burde i højere grad finde frem til de politiske arkiver og forsøge at sætte et forskningsarbejde i gang med henblik på artikler i de amtshistoriske årbøger. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København vil meget gerne i forbindelse med lokale historikere. En prisopgave om et stykke lokalt arbejderhistorie kunne eventuelt udskrives, også kursus i arbejderhistorie kunne afholdes.

Kontingenterne i foreningerne har i år i gennemsnit været 16,80 kr. med 10 kr. som mindste og 25 kr. som højeste kontingent – bortset fra Værløse, der som kontingent har mindst 5 kr. *Statstilskuddene,* der sidste år syntes i stigning, er nu atter reducerede, og *amtstilskuddene* viser heller ikke nogen synderlig ændring til det bedre. Dog havde et enkelt samfund, Historisk Samfund for Roskilde Amt, foruden det ordinære tilskud på 5.000 kr. modtaget 10.000 kr. i amtstilskud til trykning af Arthur Fangs bog om Roskilde. Det laveste beløb blev ydet med 230 kr. af Præstø Amt. En ensartet linie for amternes tilskudsordning måtte være at foretrække. Også kommunernes tilskud til foreningerne frembyder et meget varieret billede, afhængigt af om interesse

og aktivitet er til stede. I de senere år har en vis *landkommunal støtte* kunne spores, således f. eks. i Ringkøbing og Randers amter.

Kursus. Siden årbogsredaktør-kurset i Odense i april 1970 har SLF ikke afholdt noget selvstændigt kursus. På forskellig vis har man dog været medvirkende ved et par lokalhistoriske kurser arrangeret af DHF. Den lokalhistoriske konsulent, arkivar Viggo Petersen, Åbenrå, havde således ledet DHF's sommerkursus i Vester Vedsted 29. juli – 1. august 1971: »Købstaden. Det lokalhistoriske indsamlings- og registreringsarbejde i købstæderne«, og Warthoe-Hansen havde selv medvirket her som foredragsholder og senere deltaget i planlægning og gennemførelse af »Lokalhistorisk kursus for seminarielærere«, der afholdtes sidste uge af januar 1971 på landsarkivet i Viborg. I dette kursus deltog 24 historielærere ved seminarierne – af ca. 60 mulige. Kurset var et kursus i forsknings- og skribentvirksomhed og fik et overordentlig heldigt forløb ikke mindst takket være lærerstabens høje kvalitet. Kurser af denne type måtte tillægges den allerstørste betydning, og seminariernes historielærerforening opfordres til snarest at gentage det – øst for Store Bælt.

Man havde tidligere drøftet muligheden for som et forsøg at etablere et *»Kursus for årbogsskribenter«*. En undersøgelse af behovet for et sådant kursus ved rundspørge i foreningerne og gennem dagspressen måtte dog først iværksættes for bl. a. at skaffe sig kendskab til, hvilke forudsætninger eventuelle deltagere måtte have.

Formanden gav nu ordet til amanuensis, mag. art. *Knud Prange, Lokalhistorisk Institut,* der gav en kort redegørelse for arbejdet i instituttet i de 10 måneder, det havde fungeret. Der havde været arbejde såvel af praktisk, administrativ som af undervisningsmæssig og videnskabelig art. Også nogle skriftlige arbejder var blevet til i denne periode: »Hvorfor lokalhistorie?«, »Fra »Frucktbar Herlighed« til herlig frugtbarhed« (Nordisk Tidskrift) og »Om hulkort til hjemmebrug« (Fortid og Nutid). Artikler i historielærerforeningens blad om lokalhistorie og undervisning og i Personalhistorisk Tidsskrift om »Slægt, miljø og samfund« er undervejs. De fleste af disse artikler vil blive udgivet i særtryk af instituttet. Knud Prange sluttede med at fastslå, at virkeligt behov og stor interesse for instituttet allerede havde kunnet konstateres.

Nu fik arkivar *Viggo Petersen* ordet for beretning om sit arbejde som *lokalhistorisk konsulent.* Den lille tryksag med tilbud om lokalhistorisk konsulenthjælp var blevet udsendt til samtlige tilsluttede foreninger. Der havde i det første år været 61 henvendelser, en del – de rent slægtshistoriske som ikke indebar noget lokalhistorisk – havde måttet afvises. Viggo Petersen gjorde nærmere rede for henvendelsernes karakter: i et enkelt tilfælde havde en vurdering af en lokalhistorisk hypoteses holdbarhed fundet sted. Mange kunne tænkes at have behov for en udenforstående fagmands vurdering af en teori, og Viggo Petersen ville gerne efterlyse henvendelser netop af denne art. I øvrigt havde der været tale om gennemlæsning og vurdering af manuskripter med publicering for øje, valg af forfatter til udarbejdelse af et byhistorisk

værk, formidling af kontakt til arkiver og biblioteker og i en enkelt tilfælde til en gammel mand, der sad inde med værdifulde oplysninger og viden om et bestemt emne. Der var ikke alene sket henvendelser fra enkeltpersoner, men også fra en erhvervsvirksomhed, fra en tidsskriftredaktion og fra to foreninger. De konsulentsøgendes alder havde været fra 13 til 87 år, og der var anvendt 3.412,18 kr. til formålet.

Formanden afsluttede sin beretning med kort omtale af tidsskriftet »*Lokalhistorisk Kontakt*« og udtrykte ønsket om, at en sammenslutning måtte finde sted i nær fremtid af Lokalhistorisk Arkiv og Lokalhistorisk Kontakt.

Diskussion:

Flere mødedeltagere rejste forespørgsler om behandlingen af det erhvervsstatistiske materiale, der var indsendt sammen med spørgeskemaerne i foråret.

Arkivar *Finn H. Lauridsen* gav herefter en foreløbig vurdering af de indkomne oplysninger vedrørende denne erhvervsmæssige opdeling af medlemmerne. De 18 foreninger, der havde indsendt oplysninger repræsenterede 15.000 medlemmer. Materialet var uensartet og ikke landsomfattende, så en vurdering kunne aldrig være videnskabeligt tilfredsstillende. Men den gav dog alligevel et ret tydeligt indtryk af, hvilke mennesker, man arbejder for, og på hvilke områder man eventuelt kunne sætte ind for at søge andre samfundsgrupper draget ind i medlemskredsen. Finn Lauridsen lovede, at en nærmere redegørelse ville fremkomme i Lokalhistorisk Kontakt.

Fra enkelte sider udtryktes betænkelighed ved at anføre medlemmernes stillinger. Fru *Gudrun Gram-Hansen* mente således at have konstateret medlemsfremgang i svagt repræsenterede grupper som arbejdere og håndværkere, efter at man var ophørt med at anvende stillingsbetegnelse.

Diskussionen drejede nu hen på de pengemidler, der skulle fordeles af billedværkets overskud, og *Olaf Olsen* oplyste, at overskuddet allerede nu var så stort, at man kune forvente det garantibeløb, den enkelte forening havde sat ind, 8 til 10-doblet. Som bekendt skulle overskuddet fordeles i 3 dele: 1/3 til DHF, 1/3 til et fond under SLF, 1/3 fordeles blandt indskyderne. Næste år ville det første endelige regnskab foreligge, og udbetaling til foreningerne kunne ske. Senere ville små portioner kunne uddeles hvert år, efterhånden som resten af værket sælges. Olaf Olsen opfordrede til at agitere for salget, der jo ville komme foreningerne selv til gode. 5.000 eksemplarer var stadig usolgte. Udgivelsen af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser ville være en god anvendelse af SLF's trediedel. Et tiltalende typografisk udstyr, så værket kunne fremtræde smukt og slidstærkt anbefaledes. Olaf Olsen opfordrede ligesom sidste år foreningerne til lokalt selv at arbejde stærkt for at søge amtstilskuddene forøget. At amternes tilskud

skulle være ens, som ønsket af formanden, var nok mere, end man kunne forlange.

Skoleinspektør *E. Salomonsen* foreslog, at foreningerne i et amt i fællesskab rettede henvendelse til amtet om et stort samlet tilskud, som man selv kunne fordele mellem sig, idet han tænkte sig, at amterne hellere ville yde færre og større beløb end mange små.

Beretningen godkendtes.

3. *Regnskab:* Kassereren, amtsskolekonsulent *J. Ingemann Petersen* forelagde det reviderede regnskab 1970–71, som før mødet var uddelt til deltagerne. Det balancerede med 25.590,98 kr. Kassererhvervet var indtil 1. november 1970 varetaget af O. Warthoe-Hansen, herefter af J. Ingemann Petersen. Regnskabet godkendtes, hvorefter kassereren kommenterede budgettet 1971–72, som balancerede med 28.114 kr.

4. *Kontingent:* Kontingentet fastsattes uændret til 3 % af foreningernes samlede kontingentindtægter, udregnet på grundlag af et minimumskontingent på 15 kr., svarende til 45 øre pr. medlem.

5. *Valg:* Overlærer Ole Warthoe-Hansen genvalgtes énstemmigt til formand. De øvrige styrelsesmedlemmer: stadsbibliotekar Annalise Børresen, redaktør Verner Hansen, arkivar Finn H. Lauridsen, amtsskolekonsulent J. Ingemann Petersen genvalgtes ligeledes. Til revisor genvalgtes skoleinspektør Chr. Petersen, Randers.

6. *Eventuelt:* Fru *Gudrun Gram-Hansen* fandt, at det ikke var praktisk at vælge hele bestyrelsen hvert år og foreslog at ændre SLF's vedtægter således, at halvdelen af bestyrelsen var på valg hvert andet år. Formanden lovede, at sagen skulle blive taget op til næste års generalforsamling.

Til slut greb *Verner Hansen* fra den årbogs-udstilling, som var arrangeret i mødelokalet, Ole Warthoe-Hansens nylig udsendte bog »Randers Håndværkerlav«, bd. 1–2, og præsenterede den for forsamlingen med rosende ord til forfatteren for det fortjenstfulde værk, der måtte have kostet mange års slidsomt arbejde.

Mødet sluttede kl. 10,45.

Annalise Børresen

Dansk historisk Fællesforening

Årsmødet begyndte torsdag aften den 2. september med Dansk kulturhistorisk Museumsforenings aftenmøde og fortsatte fredag formiddag med de tre sektioners parallelle repræsentantmøder; disse møder er refereret ovenfor. Derefter var der fællesmøde, hvor borgmester Bernhardt Jensen, Århus, talte om »Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde«. Foredraget, der er trykt i dette hæfte s. 635, fulgtes af en livlig debat. Fredag eftermiddag havde deltagerne lejlighed til at bese en række museer: Moesgård, Århus tandlægehøjskoles anatomiske museum og audiovisuelle studiesal, Naturhistorisk museum, Århus kunstmuseum og Vikingemuseet. Kl. 17 samledes deltagerne i Århus domkirke, hvis bygning og inventar forevistes af henholdsvis redaktør, dr. phil. Kjeld de Fine Licht og redaktør, mag. art. Vibeke Michelsen.

Om aftenen kl. 20 foregik fællesmødet i salen i Århus kommunes hovedbibliotek, hvor Finn H. Lauridsen fra Historisk Samfund for Århus Stift bød velkommen. DHFs formand åbnede derefter en diskussion »Hvad skal vi med hinanden? Fælles interesser og konflikter mellem museer, arkiver og historiske foreninger« med ønsket om, at standpunkterne måtte komme skarpt frem. Der var tre indledere.

Palle Friis, DKM: Hvor har vi hinanden? I den store forvirring, som er skabt af kommunalreformen, tegner sig en interessant ting: de museumsløse kommuner er vanskelige at engagere i kulturaktiviteter uden for kommunegrænsen, såsom i støtte til landsdelmuseet, men ønsker at skabe en kulturel baggrund for det ny kommunale fællesskab. Begunstiget af velstandssamfundet opstår der mange ny private samlinger, som hurtigt ønsker offentlig støtte. Kommunerne har dog næsten overalt forstået, at kommunal støtte kun bør opnås af samlinger, som begrænser sig til et afgrænset emne. Begrænsningerne er det store spørgsmål. Man må nå til at anerkende, at 10 oplysninger om én gestand er mere værd end 10 genstande uden oplysninger. Museerne kan være tvunget til at indsamle arkivalier og i Hjørring har arkivet fået plads i museet.

A. Strange Nielsen, SLA: Hvad kan vi gøre for de andre, og hvad ønsker vi, de skal gøre for os? Det ydende og det nydende kan ikke tages hver for sig. Vi må informere om vort arbejde, samle ind for hinanden, støtte hinandens arrangementer og holde fælles arrangementer, hjælpe ved oprettelsen af nye institutioner inden for de andre sektioner og arbejde på at oprette lokalhistoriske fællesråd, som kan optræde samlet over for myndighederne og andre instanser, give det lokalhistoriske arbejde ansigt udadtil.

O. Warthoe-Hansen, SLF: Oplægget antyder, at der er grænser i lokalhistorien; det er vist ikke alle steder, det er lige godt. Grænser må overvindes. Institutionernes opgaver kan beskrives som forskellige, men grænserne er i praksis flydende, arkiver må modtage museumsgenstande osv. Dette må kunne styres. Men der er opstået et andet skel. Institutionerne er kommet med i det rige samfund, ikke

foreningerne. Vi har et fælles mål i et folkeligt oplysningsarbejde. Vi må sammen finde ud af, hvad lokalhistorikere skal bruges til i fremtiden. DHF bør nedsætte en kommission til at kortlægge det store lokalhistoriske arbejde, som er i voldsom vækst, så vi kan få en lokalhistoriens perspektivplan.

Harald Jørgensen, Landsarkivet for Sjælland: Med det stigende antal institutioner er en forbedret kommunikation et absolut krav fra den historiske forskning, f.eks. har man ikke til de nye registraturer over lavsarkiver kunnet oplyse, hvad museerne rummer af lavsarkivalier.

Ejnar Jakobsen, Sæby: Museet i Sæby sørgede engang for at få oprettet et lokalhistorisk arkiv for at arkivalierne kunne komme under gode forhold, og af hensyn til de økonomiske muligheder blev det lagt under biblioteket. Efter senere at have fået en faglig leder, har museet umådelig vanskeligt ved at afstå fra at beholde de arkivsager, som kommer ind. I virkeligheden hører arkivet også naturligere under museet end under biblioteket, men fremtiden for de lokale arkiver må ligge i at komme under landsarkiverne; vi må lære at tåle hinanden, således som museerne har lært at gøre det.

Peter Kr. Iversen, Landsarkivet for Sønderjylland: Den folkelige opbakning af museernes arbejde forsvandt, da bestyrelserne blev til politisk udpegede råd, som har mindre forståelse for det kulturelle, og det folkelige element blev også svækket, da museerne fik faglige ledere. Lokalhistoriske fællesråd må kunne gøre meget, men Historisk Samfund for Sønderjylland forsøgte med et kontaktudvalg, som imidlertid også har udviklet sig til et fagligt/politisk organ. Til de kommende forespørgsler fra kommunerne om oprettelse af nye, små museer må svares, at det må ske med egne midler. Mange steder kan man have pædagogiske samlinger ved skolerne, hvor også meget af museernes ragelse kunne finde anvendelse. En kommission under DHF til undersøgelse af det lokalhistoriske arbejde ville være af stor værdi.

P. Chr. Nielsen, Frederiksborg Amts Historiske Samfund: Vi har forsøgt fællesmøder for alle historiske institutioner i amtet for at blive »gode venner«, vi må jo anbefale hinanden! Vi må forsøge at fordele tingene på de institutioner, der bør have dem.

Knud Klem, Helsingør Bymuseum: Det er forståeligt, at man kan beklage det folkelige elements svækkelse inden for museumsverdenen, men fra museernes side har man indset, at den faglige udvikling var nødvendig for at det hele ikke skulle smuldre. Bymuseet modtog oprindelig arkivalier, men deponerede dem i byarkivet, da det blev oprettet. Nu søger de to institutioner bygningsfællesskab, også et vist lokalefællesskab, med bevarelse af de to institutioners selvstændighed.

Arne Gammelgaard, Lokalhistoriske samling, Hammel: Der er en modsætning forskning-folkelig bevægelse. Vi føler os tvunget til at tage de ting af begge slags, folk kommer med; det har betydnig for dem, der afleverer. På en direkte forespørgsel svarede *Harald Jørgensen,* at det måtte man naturligvis gøre.

E. Salomonsen, Østjysk Hjemstavn: Hvis der overhovedet skal være et folkeligt liv, må vi være glade for, at nogen kommer for at aflevere noget. De mange

ny små samlinger er en reaktion mod den store institutionalisering, som nu også vil opsluge arkiverne. Foreningerne og museerne burde kunne samarbejde om arragementer, det mangler museumsfolkene ofte forståelse for.

Niels-Jørgen Hansen, Lokalhistorisk Arkiv, Ringsted: Det er muligt, at institutionaliseringen er nødvendig, og den forhindrer ikke, at man fortsat holder kontakten udadtil åben.

A. Engelhardt, Historisk forening for Stenløse: Det er ideelt med fordelingsaftaler, men hvad når der ikke er nogen institution at fordele til; vi har f.eks. ikke noget museum, men har i et vist omfang deponeret f.eks. i Værløse museum for at støtte de bestående. Man splitter ikke arkiver, kan det ikke være forkert at dele samlinger af arkivalier og museumsgenstande? Hvordan er landsarkivernes konkrete ønske om informationer? Til det sidste svarede *Harald Jørgensen,* at formen var helt underordnet, det kunne ske på hvilken måde den lokalhistoriske samling ønskede.

Peter Seeberg, DKM: Institutionaliseringen får også os til at tænke os om, ligesom politikerne er urolige og ønsker nævn; museerne ønsker ikke at gå udenom. Når en faglig leder kommer til et museum, begynder han da altid med at kaste sig ud i de lokale historiske foreningers arbejde. Det kan være svært nok at samle folk, det må man gøre i fællesskab. Men foreningernes folk kommer fra stedet, mens museumsfolkene sprænger de lokale rammer og er mere rigsorienterede. DHF må have en bredere tilslutning, det er svært for museerne at placere deres personale. Med de ny museumsidealer, hvor de naturhistoriske museer kommer til, kan der komme en helt ny struktur og organisation ved siden af DHF. Men vi har skam hårdt brug for hinanden, især lokalt.

Indlederne afsluttede ganske kort: Warthoe-Hansen ønskede, at man klargjorde sig en almen målsætnig, kommissionen må nedsættes. Strange Nielsen: Man må støtte de pædagogiske småmuseer. Man må aldrig sige, at denne ting vil vi ikke have; man må sige, tak, den skal vi sørge for at få afleveret på rette sted. Arkiverne kan have stor fordel af at være placeret i biblioteket, hvor bøgerne er. og endelig: det er nu ikke svært at samle folk til de gode arrangementer! Palle Friis: Det er nødvendigt med bedre kontakt og mere information. Sektionerne bør holde møder hver for sig, så man også kan deltage hos de andre. DHF kunne så holde en fælles kongres hvert tredie år.

Til slut takkede Olaf Olsen indlederne og deltagerne for den afvekslende debat.

Lørdag formiddag kl. 9.00 afholdt fællesforeningen repræsentantmøde i Hovedbibliotekets sal. Formanden indledte med at byde velkommen og særlig til kulturministeriets repræsentant sekretær Kim Ry Andersen, til foreningens æresmedlem rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt og til den nu restituerede landsarkivar Peter Kr. Iversen.

1. Formanden mindedes arkæologen Anders Olsen, Hvolris, og aflagde derefter følgende *beretning* for året 1970/71: I årets løb er optaget følgende nye

medlemmer: Lokalhistorisk Institut, Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker, Tåsinge Skipperhjem for Folkemindesamling, Sundby-Hvorup Sognehistorisk Samling, Bov Sogns Museum, Lokalhistorisk Samling, Brøndby-bibliotekerne, Lokalhistorisk Samling, Hovedbiblioteket, Glostrup, Lokalhistorisk arkiv for Brørup og Omegn, Langå Lokalhistoriske Samling, Lemvig Byhistoriske Arkiv, Nørhald Egnsarkiv, Rødding Lokalhistoriske Samling, Egtved Lokalhistoriske Arkiv, Danmarks Radio, Filmarkivet, Birkerød Egnshistoriske Studieklub, Historisk-topografisk Selskab for Vamdrupegnen, Rosenholm Kommunes Kulturudvalg og Lokalhistorisk Samling for Herstederne.

Medlemstallet er herefter 325, nemlig 128 i Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 97 i Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, 39 i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og 61 foreninger og institutioner direkte i Dansk historisk Fællesforening.

Styrelsen har konstitueret sig med museumsdirektør Knud Klem som næstformand, museumsinspektør Povl Eller som sekretær, sognepræst O. Bruun Jørgensen som kasserer og arkivar, siden amanuensis Knud Prange som redaktør af Fortid og Nutid. Herluf Nielsen, der redigerer skriftserien, har deltaget i styrelsens møder.

Den daglige ekspedition på kontoret i Hillerød er varetaget af fru Grethe Petersen. Ekspeditionen af det danmarkshistoriske billedværk er foretaget uafhængigt af kontoret ved stud. jur. Stig Hvidtfeldt, Gentofte.

Fra staten har foreningen som sædvanlig modtaget forskellige *tilskud* til sin virksomhed. Det ordinære annuum fra Kulturministeriet er faldet fra 14.000 kr. til 13.000 kr. Af tipsmidlerne har ministeriet bevilget 3.000 kr. til illustrering af Knud Pranges bog om danske segl, og som første del af en ny 3-årig bevilling til trykning af institutionsberetninger i Fortid og Nutid har vi modtaget 4.000 kr.; bevillingen hertil udgjorde tidligere 3.200 kr. årligt. Undervisningsministeriet har bevilget 4.500 kr. til foreningens udgivervirksomhed, hvilket er en forøgelse på 1.000 kr. fra sidste års bevilling, samt uændret 2.000 kr. til Fortid og Nutid.

Til de lokalhistoriske foreninger har Kulturministeriet af kontoen for tidsskrifter og selskaber bevilget i alt 51.200 kr., der fordeles på 22 foreninger. Sidste år var beløbet 50.000 kr., og tager man prisudviklingen i betragtning, er der i realiteten tale om en reduktion af støtten. Det er dybt deprimerende, at der i det ministerium, som vi anser for vort »eget«, er en så ringe forståelse for det omfattende kulturelle arbejde, som disse foreninger yder, og vi må desværre konstatere, at vi øjensynlig har talt for døve øren, når vi i de senere år gang på gang har gjort ministeriet opmærksom på den groteske situation, at de historiske foreninger gennem momsen på deres bogudgivelser må bidrage til statskassen med langt større beløb end den støtte, de modtager fra denne. Foreningerne må utvivlsomt gøre mere ud af at søge lokale tilskud.

Den 1. november 1970 blev arkivar Knud Prange ansat som amanuensis ved lokalhistorisk afdeling af Historisk Institut ved Københavns Universitet.

Hermed var *det lokalhistoriske institut,* som foreningen i så mange år har virket for, omsider en realitet. Den officielle åbning fandt dog først sted ved en højtidelighed på Landsarkivet for Sjælland den 21. april 1971. Ved den lejlighed overdrog Dansk historisk Fællesforening 30.000 kr. af billedværkets forventede overskud til det nye institut, at anvende til dets publikationsvirksomhed, som vi forventer vil komme til at foregå i samarbejde med DHF. Blandt de mange opgaver, som institutet allerede har givet sig i kast med, er forberedelsen af en ny og udvidet udgave af foreningens hidtil største bogværk: Håndbog for danske lokalhistorikere. Håbet om, at den garantisum, som Carlsberg Bryggeriernes Mindelegat for brygger I. C. Jacobsens har stillet til billedværkets rådighed, kunne overføres hertil, er glippet; styrelsen agter at bruge sin andel af billedværkets overskud til formålet.

Antallet af nye abonnenter på *Fortid og Nutid* har været større end afgangen; der er nu 1347 mod sidste år 1336. Herved er tidsskriftets økonomi forbedret, og selv om det endnu ikke kan bære sig selv, belaster det kun i begrænset omfang foreningens økonomi. Da tidsskriftet er blevet lidt større, er der stadig lidt underskud, ca. 6.000 kr. Johan Hvidtfeldt er udtrådt af redaktionsudvalget.

Af *det danmarkshistoriske billedværk* er bind III udsendt i det forløbne år, og bind IV er nu færdigredigeret og under sætning, således at det skulle udkomme lidt hen på efteråret. Efter vedtagelse på sidste årsmøde er der udarbejdet et foreløbigt regnskab for billedværket som bilag til årsberetningen. Heraf vil fremgå, at der allerede har været et betydeligt salg af værket, og at det vil give et efter vore forhold meget stort overskud. Den helt store indtjening vil vi dog først have opnået, når hele oplaget på 15.000 eksemplarer er solgt. Under hensyn til overskuddets aftalte fordeling blandt de lokalhistoriske foreninger skal styrelsen indtrængende henstille, at foreningerne rundt om aktivt gør en indsats for salget af de ca. 5.000 eksemplarer af dette smukke værk, der endnu er på lager.

Den *øvrige publikationsvirksomhed* har omfattet to nye bøger samt fire genoptryk. I skriftserien er udsendt Kr. Hald: Personnavne i Danmark. Oldtiden – første bind af en planlagt trilogi. Endvidere er udgivet Sven Tito Achen og Ole Rostock: Dansk heraldisk Bibliografi 1589–1969 i et for bibliografier højst usædvanligt smukt udstyr. Genoptrykkene omfatter Bauers historiske Calender, H. Worsøe: Grundbog i Slægtshistorie, Ib Kejlbo: Historisk Kartografi og Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Under trykning er en bog om etnologisk interviewteknik af Carsten Bregenhøj, og tre andre nyheder i håndbogsserien skulle kunne udkomme i vinterens løb. Som noget nyt har foreningen påtaget sig at tage historiske værker i kommission. To disputatser, Povl Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82, og Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede, er udsendt på denne måde, der giver vore medlemmer mulighed for at erhverve bøgerne med en rabat på ca. 25 % af normalprisen. Endvidere har

vi for det lokalhistoriske institut påtaget os salget af Knud Prange: Hvorfor lokalhistorie?

Med en indtægt på gennemsnitligt næsten 10.000 kr. pr. måned har vort *bogsalg* været langt større end nogen sinde før i foreningens historie. I dette tal er billedværkets indtægter endda ikke medregnet. Det store bogsalg har bevirket, at foreningens regnskab udviser et betydeligt overskud, som imidlertid snarest muligt vil blive anvendt til en forøgelse af udgivervirksomheden. Det skal tilføjes, at vort boglager trods rekordafsætning er blevet ved med at vokse. Dets salgsværdi var pr. 31. marts 1971 226.000 kr., en stigning på 27.000 kr. fra sidste regnskabsår. Lageret omsættes altså på to år.

Den historiske årsbibliografi, som Den danske historiske Forening, Det kgl. Bibliotek og DHF er gået sammen om, skulle have været udsendt med 1. bind (1967) allerede sidste efterår, men er blevet forsinket henved et år. Frk. Bente Pedersen er imidlertid i færd med at forberede de følgende årgange, og forsinkelsen vil forhåbentlig kunne indhentes hurtigt. DHF har påtaget sig nogle udlæg i denne forbindelse.

Den store lokalhistoriske bibliografi på amtsbasis, som dr. Svend Gissel har taget initiativet til, og som DHF har besluttet at stille sig bag, er nået et skridt nærmere virkeliggørelse ved en bevilling til det forberedende arbejde på 43.500 kr. fra Statens humanistiske forskningsråd. Overbibliotekar Oluf Abitz har afløst dr. Gissel som formand for redaktionsudvalget, og bibliotekar Finn Slente er ansat som redaktionssekretær fra 1. september 1971.

Foreningen afholdt i år *sommerkursus* med 42 deltagere på Ungdomshøjskolen ved Ribe under ledelse af arkivar Viggo Petersen. Emnet var »Købstaden. Det lokalhistoriske indsamlings- og registreringsarbejde i købstæderne« og kursuset var en stor succes. Desuden har man bistået Foreningen af Historielærere ved Seminarierne ved forberedelsen og gennemførelsen af et *lokalhistorisk kursus* med Warthoe-Hansen som konsulent og under medvirken af Knud Prange.

Som et resultat af *skolehistorisk udvalgs* arbejde foreligger nu en registratur over skolehistorisk materiale i landsarkivet for Sjælland m.m., mangfoldiggjort ved duplikering umiddelbart før årsmødet.

Hvert tredie år uddeler DHF en *præmie for en årbogsartikel* udarbejdet af en ikke-faghistoriker. På dette årsmøde oplæste formanden følgende udtalelse fra bestyrelsen:

Styrelsen for Dansk historisk Fællesforening har gennemgået årgangene 1967, 1968 og 1969 af de tidsskrifter og årbøger, der udsendes af medlemsorganisationerne, med henblik på præmiering af en afhandling, skrevet af en ikke-professionel historiker.

Blandt mange muligheder har bedømmelsesudvalget udpeget en artikel af konsulent Aage Lauritsen, Ollerup, betitlet »Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli«, trykt i Sønderjydsk Månedsskrift 1967, s. 363–84 og 401–20.

I denne afhandling genoptager Aage Lauritsen ældre historikeres og topo-

grafers teori om et system af dæmninger, der tværs over Slien kan have skabt landforbindelse mellem Slesvig by i nord og Haddeby i syd. Aage Lauritsen fremlægger en række topografiske og kartografiske iagttagelser til støtte for denne teori, og i forbindelse hermed forsøges nytolkninger af de mange vold- og befæstningsanlæg i Hedebys nærmeste omegn.

Hverken sagligt eller formelt er afhandlingen helt uden mangler. Forfatteren er næppe tilstrækkelig kritisk over for de gamle kort, og hans ønske om at kunne forklare alt leder ham til tider ud i meget hypotetiske fortolkninger. Det er også en svaghed, at det ledsagende kortmateriale er mangelfuldt og ikke støtter læsningen.

Alligevel må afhandlingen karakteriseres som et velargumenteret, idérigt og særdeles nyttigt diskussionsoplæg. Forfatteren har et sikkert topografisk blik og en usædvanlig evne til at kombinere iagttagelserne i landskabet. Fremstillingen er klar og levende, og læseren smittes af forfatterens ildhu. Afhandlingen er ubetinget værdig til præmiering.

Præmien, en check på 3.000 kr., blev overrakt konsulent Aage Lauritsen, som takkede.

Johan Hvidtfeldt gav en kort redegørelse for arbejdet i det 1967 nedsatte udvalg til bevarelse af *skolehistorisk materiale*, nævnede den ovenfor omtalte registratur og sluttede med at erklære, at udvalget blev siddende, indtil fællesforeningen opløste det.

Da dirigenten forgæves havde bedt forsamlingen om bemærkninger til formandens beretning, erklærede han den for godkendt.

2. Kassereren fremlagde *årsregnskabet*, som er trykt s. 773. I år gjorde han det med stor glæde på grund af årets gode forløb og på grund af den forbedrede oversigtlighed, som var opnået takket være foreningens revisor kontorchef Ejgil Pedersen, Fakse.

Efter forelæggelsen gjorde den anden revisor opmærksom på, at der var en inconsistens mellem fællesforeningens og sektionernes regnskab for såvidt angik tilskud fra fællesforeningen til SLA. Spørgsmålet kunne ikke opklares på stedet, men da videre protest ikke blev fremført, kunne dirigenten med forbehold om en redegørelse for forholdet erklære regnskabet for godkendt.

3. *Kontingentet* blev fastsat til uændret 45 kr.

4. *Valg*. Formanden blev genvalgt. Da sekretæren ønskede at gå af, foreslog formanden arkivar Helle Linde, Viborg, som nyt medlem af styrelsen. Repræsentantmødet valgte følgende til styrelsen: O. Bruun Jørgensen, Kristian Hald, Knud Klem, Helle Linde og Knud Prange. De øvrige medlemmer indsættes af sektionerne. Begge revisorer, Olav Christensen og Ejgil Pedersen, blev genvalgt.

5. Under eventuelt rejste *E. Salomonsen* kritik mod årsmødets forløb, fordi

man øjensynlig ikke havde søgt kontakt med tilstrækkelig mange lokale institutioner, hvilket måtte være baggrund for flere uheldige episoder m.h.t. lokaler o.l., samt gav udtryk for ønsket om, at man ved afgang fra styrelsen i god tid gav meddelelse herom, så man ude omkring kunne være orienteret og eventuelt tage sine forholdsregler.

Formanden svarede, at de påståede uheld var for ringe af omfang til at bruge årsmødets tid på, at man ikke havde følt nogen anledning til at bede om tilskud samt at de lokale kontakter, vi havde opsøgt, havde mødt os med strålende venlighed. Det var rigtigt, at udskiftning inden for styrelsen i fremtiden ville kræve en orientering, men i tilfældet med sekretærposten var der et særligt hensyn til foreningens drift, som måtte sikres.

Bjørn Fabricius rejste spørgsmålet om, hvor mødet skulle holdes til næste år. Han foreslog Visby, andre foreslog Varberg, Halmstad, Lübeck og til sidst Godthåb, hvilket fik formanden til at bede forsamlingen overlade spørgsmålets afgørelse til styrelsen.

Straks efter generalforsamlingen kørte tre busser forsamlingen til frokost på Gl. Løgten Strandkro. Derfra gik turen under ledelse af museumsinspektør *Hans Stiesdal* til Hornslet kirke, som blev forevist og hvor også konservator *Holm* havde ordet. Kl. 15.00 modtog lensbaron *Holger Rosenkrantz* deltagerne på Rosenholm og førte dem rundt på gården. Til sidst førte Stiesdal deltagerne til Kalø, hvorfra de to busser kørte hjem til Århus til berammet tid, mens en busfuld mennesker forlængede udflugten en timestid med vandreturen ud til ruinen.

Søndagsturen, som var arrangeret af bogbindermester *Anker Mondrup* i Besser og blev ledet af *Hans Stiesdal,* gik til Samsø, fra kl. 9.20 til 21.35. Tre busser kørte de ca. hundrede deltagere til Kolby, Vesborg, Ørby, Tranebjerg, Stavns fjord, Langør, Nordby, Ballebjerg og Onsby. I Onsby kirke takkede Olaf Olsen Stiesdal for de to dages lederskab og erklærede årsmødet for afsluttet.

Povl Eller

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

Driftsregnskab for året 1970–71 samt status pr. 31.3. 1971

Foreningsvirksomheden

Indtægter:		
Kontingenter		13.090,20
Overskud ved årsmødet		484,00
Renteindtægter		1.383,11
		14.957,31
Tilskud:		
Kulturministeriet		14.000,00
Dansk historisk Fællesfond		1.050,00
Udgifter:		
Tilskur til SLA 1000,00 og Lokalhistorisk Institut 3000,00	4.000,00	
Rejser og møder	3.939,00	
Embedsmænd	5.700,00	
Lønninger til kontoret	23.110,81	
Kontorhold	10.184,49	
Skriftserien:		
Bogsalg (excl. moms)		117.442,53
Boglager pr. 31.3.1971	52.810,00	
Boglager pr. 31.3.1970	42.200,00	10.610,00
Tilskud fra Kulturministeriet til Dansk heraldisk bibliografi		6.000,00
Tilskud fra Undervisningsministeriet til fortsat udgivervirksomhed		3.500,00
Trykning og indbinding	57.460,53	
Reklamer	7.279,99	
Forfatterhonorarer	8.054,93	
Administration og redaktion	2.530,23	
Tidsskriftet Fortid og Nutid:		
Abonnement og salg (excl. moms)		31.012,12
Tilskud fra Kulturministeriet til institutionsberetninger		3.200,00
Tilskud fra Undervisningsministeriet		2.000,00
Trykning og indbinding	23.508,70	
Forfatterhonorarer	14.700,00	
Lønninger	840,00	
Forsendelsesomkostninger	3.702,60	
	165.011,28	203.771,96
		165.011,28
Driftsoverskud		38.760,68

Status pr.	31.3.1970	31.3.1971
AKTIVER		
Girokonto	11.801,41	÷ 624,62
Sparekassen i Tølløse – checkkonto	4.286,79	4.840,21
Do – bankbog	5.000,00	8.290,70
Kassebeholdning	401,00	979,71
Lagerbeholdning – bøger	42.200,00	52.810,00
Tilgodehavende – moms	2.377,49	5.156,11
Udestående fordringer	0,00	17.554,56
	66.066,69	89.006,67
PASSIVER		
Kassekredit – Frederiksborg Bank	1.747,47	0,00
Forskud fra Historisk Billedbog	38.000,00	38.000,00
Skyldige omkostninger	14.736,23	0,00
Kapitalkonto	11.582,99	50.343,67
Skyldig A-skat	0,00	663,00
	66.066,69	89.006,67

København, den 27. juli 1971.

Olaf Olsen
professor, dr. phil.
formand

Ove Bruun Jørgensen
sognepræst
kasserer

Foranstående regnskab er gennemgået af underskrevne revisorer og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring.

Boglageret er optaget til en ansat produktionsværdi og herefter nedskrevet med 30 %. Ved lageroptællingen har revisionen ikke medvirket.

Udestående fordringer er optaget i regnskabet på grundlag af de os forelagte optællingslister.

Tilstedeværelsen af alle øvrige opførte beholdninger er kontrolleret.

Haderslev, den 14. august 1971

Olav Christensen
socialinspektør

Faxe Ladeplads, den 7. august 1971

Ejgil Pedersen
kontorchef

Kassererens bemærkning:

I det på generalforsamlingen forelagte regnskab stod opført tilskud til SLA 4000,00 kr. Beløbet var rigtigt, men det var fordelt således: Tilskud til SLA 1000,00 kr. og 3000,00 kr. til Lokalhistorisk Institut. Jeg beklager, at jeg ikke på stedet havde papirer, der kunne have rettet den fejlagtige tekst i regnskabet. Det være hermed gjort.

Undløse præstegård, 21. september 1971.

Ove Bruun Jørgensen